

DIJALEKTI, JEZIČNA POVIJEST I TRADICIJA

Zbornik u čast Josipu Liscu

mh
maticahrvatska

DIJALEKTI, JEZIČNA POVIJEST I TRADICIJA: Zbornik u čast Josipu Liscu

Uredili

Josip Bratulić • Gordana Čupković • Josip Galić

Recenzenti članaka: Vanda Babić, Lada Badurina, Vuk-Tadija Barbarić, Sanja Baričević, Marijana Bašić, Đuro Blažeka, Rafaela Božić, Željka Brlobaš, Joško Čaleta, Ivana Eterović, Goran Filipi, Ana Gospić Županović, Sandra Hadžihalilović, Marijana Horvat, Dubravka Ivšić Majić, Marina Jurišić, Mate Kapović, Andrea Zorka Kinda-Berlaković, Sanja Knežević, Lucija Konfic, Martina Kramarić, Ivana Kurtović Budja, Tanja Kuštović, Boris Kuzmić, Kornelija Kuvač-Levačić, Ivan Magaš, Marija Malnar Jurišić, David Mandić, Ranko Matasović, Milan Mihaljević, Divna Mrdeža Antoninna, Ivana Nežić, Davor Nikolić, Ante Periša, Ivo Pranjković, Slobodan Remetić, Mirna Sindičić Sabljlo, Mateusz-Milan Stanojević, Diana Stolar, Barbara Štebih Golub, Goran Tanacković Faletar, Marijana Tomelić Ćurlin, Denis Vekić, Domagoj Vidović, Ivica Vigato, Jasmina Vojvodić, Silvana Vranić, Ante Vučković, Perina Vukša Nahod, Nikola Vuletić, Jure Zovko, Sanja Zubčić.

Nakladnik

Sveučilište u Zadru

Matica hrvatska

Ogranak Matice hrvatske u Zadru

Za nakladnika

Dijana Vican

Stipe Botica

Radomir Jurić

Povjerenstvo za izdavačku djelatnost Sveučilišta u Zadru

Josip Faričić

Glavni urednik Matice hrvatske

Luka Šeput

Recenzenti zbornika

Lina Pliško

Zvezdana Rados

Fotografije

Adrijana Vidić

Lektura i korektura autorska.

ISBN

978-953-331-301-6 (Sveučilište u Zadru)

978-953-341-185-9 (Matica hrvatska)

978-953-247-147-2 (Ogranak Matice hrvatske u Zadru)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Znanstvene knjižnice
u Zadru pod brojem 160530030

Zbornik u čast Josipu Lisu

DIJALEKTI, JEZIČNA POVIJEST I TRADICIJA

Uredili

Josip Bratulić • Gordana Čupković • Josip Galić

Sveučilište u Zadru
Matica hrvatska
Ogranak Matice hrvatske u Zadru
Zadar, 2020.

Sadržaj

<i>Uvod</i>	13
LADA BADURINA – IVO PRANJKOVIĆ O manje poznatoj polemici Marcela Kušara	15
VUK-TADIJA BARBARIĆ Grafija <i>Predika</i> Josipa Banovca s osobitim obzirom na Maretićevu <i>Istoriju hrvatskoga pravopisa latinskim slovima</i>	31
NIKOLA BENČIĆ Starija razmišljanja o gradišćansko-hrvatskom jeziku	55
ĐURO BLAŽEKA Mali prikaz razlikovnosti leksika između govora Preloga i nekih susjednih govora (I.)	67
MARINA BRATOVIĆ – SILVANA VRANIĆ Klanjski poredbeni frazemi u konceptima	83
JOSIP BRATULIĆ Uz Ivšićev <i>Nacrt za istraživanje hrvatskih i srpskih narječja</i>	117
ŽELJKA BRLOBAŠ Jezična obilježja djela <i>Duhovne jačke</i> (1750.) Jurja Muliha	127
MIRJANA CRNIĆ NOVOSEL – Marija MALNAR JURIŠIĆ Gorski kotar u djelima Josipa Lisca	145
GORDANA ČUPKOVIĆ Theme as Entity in Space: on the Figurative Meaning of the Prepositional Construction <i>vrh</i> -Genitive	159
VJEKOSLAV ĆOSIĆ Marcel Kušar u Zadru (1895. – 1914.)	175
STJEPAN DAMJANOVIĆ Bilješke o sklonidbi imenica u najstarijoj hrvatskoj tiskanoj knjizi	195

HELENA DRAGIĆ Hidronimi Mostarsko blato i Hutovo blato	213
MARKO DRAGIĆ Hrvatski tradicijski adventski i božićni ophodi i običaji namijenjeni djeci	227
GORAN FILIPI – VLADO JURCAN Rječnik govora sela Rahovci u Istri (izabrane ogledne natuknice pod <i>a</i> i <i>b</i>)	245
JOSIP GALIĆ O jeziku zadarskoga prikazanja o Juditi	261
MARC L. GREENBERG The Western South Slavic Change <i>-l > -o/-a</i> and Attendant Phenomena: Diachronic, Terminological, and Typological Considerations	279
SENAHID HALILOVIĆ Razvoj dijalektologije u Bosni i Hercegovini	297
SANJA HOLJEVAC Knjižica <i>O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku i.t.d. Štenje i kratki razgovori</i> (Rijeka, 1878.) kao izvor za filološka istraživanja	319
MARIJANA HORVAT – BARBARA ŠTEBIH GOLUB Hrvatske dopreporodne slovnice kao priručnici za učenje hrvatskoga kao stranog jezika	333
МАРИНА ЈУРИШИЋ <i>Изумити</i> у значењу 'заборавити' у српским народним говорима	363
MATE KAPOVIĆ On the Retraction of the Neo-Circumflex in Čakavian	373

KORNELIJA KUVAC-LEVAČIĆ Josip Lisac o hrvatskoj književnosti 19. stoljeća	409
BORIS KUZMIĆ O jeziku kajkavskoga pjesništva Jasne Vuge	417
PERSIDA LAZAREVIĆ DI GIACOMO “Ljiljan modri”: ilirska ideja Ch. F. Temlera	427
MIJO LONČARIĆ Vukomeričko-pokupski dijalekt	451
IVAN MAGAŠ Josip Lisac i govori zadarskoga područja	467
RANKO MATASOVIĆ Jedna urnebesna etimologija	483
MILAN MIHALJEVIĆ <i>Rahomeča</i> – jednokratnica iz Vinodolskog zbornika	489
ANĐELA MILINOVIĆ-HRGA Jezične osobitosti privatnih pisama Ivana Meštrovića	497
IVANA NEŽIĆ <i>Kede joncići toncajo, a farfali sanjajo</i> : o labinskoj cakavici u poeziji Zdenke Višković Vukić	511
CVIJETA PAVLOVIĆ Filologija i književnost: Josip Lisac kao priređivač putopisa Jakova Pletikose <i>Putovanje k Jeruzolimu god. 1752.</i>	537
ANTE PERIŠA Vode u Bibliji – (meta-)fizičko počelo, život, smrt i čišćenje	555
BOŽIDAR PETRAČ Filološki prilozi Pavla Tijana	569

DANKO PLEVNIK Kultiviranje potrebe i sposobnosti cjeloživotnog čitanja	577
МАРИНА РАДЧЕНКО Прецедентный текст как средство экспрессивизации газетного заголовка	595
СЛОБОДАН Н. РЕМЕТИЋ О употреби предлога <i>о</i> у говору источнобосанских Ера	611
DUBRAVKA SESAR Krležine <i>Balade Petrice Kerempuha</i> između translatološke teorije i prakse	623
ANDREY N. SOBOLEV O definicijama lingvonima “torlački” u južnoslavenskoj dijalektologiji	637
ENNIO STIPČEVIĆ Giulio Camillo Delminio (oko 1480. – 1544.) i njegovo uglazbljeno pjesništvo	647
DIANA STOLAC Sintaksa humora	655
KRISTINA ŠTRKALJ DESPOT Moral u umu, jeziku i vremenu: konceptualna i inferencijska struktura pojma <i>moralnost</i> u hrvatskom jeziku u dijakronijskoj perspektivi	671
MARIJANA TOMELIĆ ĆURLIN Zavirimo u škrinju jezične povijesti (Maleni doprinos proučavanju splitske jezične baštine)	701
ТАТЬЯНА ИВАНОВНА ВЕНДИНА “Общеславянский лингвистический атлас” и новые направления в славянской диалектологии	719

DOMAGOJ VIDOVIĆ Prilog proučavanju odraza osobnoga imena <i>Josip</i> u hrvatskoj antroponimiji	731
IVICA VIGATO Leksičke i kulturno-povijesne osobitosti jednoga glagoljičnoga zapisa iz zbirke dokumenata <i>Spisi Ninske biskupije</i>	755
TEODORA VIGATO Tri predstave kazališta lutaka Zadar u novom stoljeću	767
ANICA VLAŠIĆ-ANIĆ Hrvatskoglagoljsko <i>Slovo premudrosti Akirovê</i> – intertekstualni 'literarni kaleidoskop'	781
NIKOLA VULETIĆ – VLADIMIR SKRAČIĆ Specifični južnočakavski leksik morske faune (s posebnim osvrtom na sjevernu Dalmaciju)	799
SANJA ZUBČIĆ Jezik Kazalijeva epa <i>Grobnik</i> u kontekstu književnojezične situacije u drugoj polovici 19. st.	819
<i>Životopis Josipa Lisca</i>	837
<i>Bibliografija Josipa Lisca</i>	839

prof. dr. sc. Josip Lisac

Uvod

Prof. emer. Josip Lisac, kao proučavatelj povijesti hrvatskoga jezika u širokom obuhvatu od srednjovjekovne pismenosti do suvremenosti te proučavatelj hrvatskih narječja i govora, istaknuti je i nezaobilazni dionik hrvatske i slavenske filologije. U svojem je nastavnom radu na dodiplomskim studijima Sveučilišta u Zadru te na poslijediplomskim studijima na zadarskom i drugim sveučilištima ostavio zamjetan trag među učenicima koji su i sami krenuli filološkim vodama kao i među onima koji su u školskim klupama, ali i u drugim područjima nastavili njegovati *domaću rič* onako kako ih je podučio. U svojim istraživačkim, uredničkim i priređivačkim poslovima te u organizaciji kulturnih zbivanja stekao je zavidan broj suradnika u zemlji i u inozemstvu. Ovim smo zbornikom, nastavljajući dobru tradiciju obilježavanja 70. rođendana istaknutih sveučilišnih pregalaca, nastojali objediniti priloge profesorovih nekadanjih studenata, njegovih suradnika i kolega. Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru, na kojemu je proveo studentske dane i čitav radni vijek, dao je poticaj kojemu su se bezrezervno priključili Matica hrvatska i Ogranak Matice hrvatske u Zadru, dajući obol obilježavanju obljetnice svojega dugogodišnjega člana i neumornoga djelatnika.

Zbornik sadrži četrdeset devet priloga koji raznorodnošću dobrim dijelom pokrivaju širinu znanstvenih interesa slavljenika. Nezaobilazni su pritom, dakako, dijalektološki prilozi – od studija o kajkavskim i čakavskim piscima, preko akcentoloških, sintaktičkih, frazeoloških, leksikoloških i leksikografskih prinosa o srednjojužnoslavenskim organskim idiomima te sinteze o jednome kajkavskom dijalektu, do pregleda proučavanja dijalekata u Bosni i Hercegovini te priloga o prostiranju i definiranju torlačkoga narječja. Prilozi iz književnojezične povijesti prostiru se linijom od hrvatskostaroslavenskih početaka, preko proučavanja grafijskih i jezičnih osobitosti tekstova dopreporodnoga doba, pa i nastojanja u inojezičnome poučavanju u dopreporodnim slovnicama, potom uvida u poslijetridentski imaginarij, zatim pregleda promišljanja o gradišćansko-hrvatskome, do studija prapovisnih i jezičnih tendencija s početka 20. st. Posebno se ističu prinosi iz leksikologije, etimologije i onomastike. U brojnim segmentima donose se nove spoznaje i unaprjeđuju pristupi. U prilogima koji se temelje na suvremenoj korpusnoj analizi pokazuje se i kako je dijakronijski obzor nezaobilazan interpretativni oslonac gotovo svakoga lingvističkoga istraživanja. U zborniku se donose i novi pogledi na djelovanje istaknutih filologa, objavljuje se arhivska građa, otvaraju se nove muzikološke i filološke perspektive istraživanja hrvatskih renesansnih autora. Vrijedni

su prilozi o tradicijskim običajima, a specifičan okvir dosegnute spoznaje može se pronaći u prilogu u kojemu se egzegetski obrazlaže značenje pojma vode. Iako svi prilozi, svaki na svoj način, u određenom segmentu evociraju i fragmente slavljениkovih znanstvenih interesa, u nekoliko su priloga i eksplicitno prikazani njegovi prinosi (o zavičajnim goranskim govorima, o govorima profesorova drugoga zavičaja – zadarskoga područja, o hrvatskoj književnosti 19. st., o priređivanju Pletkosina putopisa). U dodatku zborniku donosimo biografsku crticu i preuređenu bibliografiju koja je kao elektronička knjiga objavljena 2019. godine.

Zbornik je sastavljan i s ciljem da slavljениčka prigoda bude poticaj za novo ispisivanje kroatističkih i slavističkih tema pa se nadamo da će ova knjiga služiti i izvan zadanoga okvira, kao prinos poznavanju hrvatskoga jezika, njegovih dijalekata, povijesti i sadašnjosti, zatim poznavanju konteksta drugih (južno)slavenskih jezika u slojevitim prepletenostima i izrazitim specifičnostima. Priloge nismo grupirali tematski; uobičajeno nizanje autorâ abecednim redom imalo je popratni učinak pretapanja dijalektoloških i užih filoloških pogleda, pogleda na hrvatski jezik i na druge slavenske jezike, pogleda u povijest i odraza suvremenosti. Taj je osobiti panoptikum, slijedeći koncizno naslovljavanje Lišćevih autorskih knjiga, bilo gotovo nemoguće zaokružiti drugačije doli funkcionalnim i afirmativnim određenjem dijalekata, jezične povijesti i tradicije.

Na koncu, svima koji su pridonijeli tiskanju, oblikovanju i opremanju zbornika, napose suradnicima koji su svaki svojim prilogom na osobiti način izrazili poštovanje slavljениku te su usto vrijedno sudjelovali i u recenziranju nemaloga broja priloga, umjesto riječi zahvale, a svim čitateljima kao riječ poticaja donosimo transkribirani odlomak snimke koju je za potrebe kolegija Dijalektologija u akademskoj godini 2012./2013. sačinio Robert Špralja razgovarajući s ispitanikom iz Gornjih Turni, broetskoga i delničkoga seoca koje su na zemljopisnoj karti u protekla više od četiri desetljeća tražili mnogi studenti zadarske kroatistike:

(...) òbičajy sò byly pòtpuno dryga:čjy nego sò no:vije vrę:me, poštova:nje prema dru:gin lidin, òsobito prema rodbi:ny bylo je vèliko. Ako je nędo trę:bav pòmoć, prišov je zvàt i sì sò se odazva:ly kòjy sò se tre:bały odàzvàt i poma:galy sò, nišće ni: ni pra:šav da l' tre:ba kaj pla:tit, na to: se ni: ni pomi:šlalo (...) dę:lalo se je do:sty, ali lidi ni:sò byly la:čny nišće, mo:glo se je dòbro ži:vyt.

Urednici

O manje poznatoj polemici Marcela Kušara^{* **}

Lada Badurina – Ivo Pranjković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci – Filozofski fakultet

Sveučilišta u Zagrebu

lbadurin@ffri.hr

ivo.pranjkovic@zg.t-com.hr

Marcel Kušar (1858–1940) rjeđe je spominjan hrvatski filolog. Iako je danas najpoznatiji po pravopisnoj raspravi *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)* (1898), koju je u najboljem svjetlu spomenuo i Ivan Broz u predgovoru svojega *Hrvatskog pravopisa* (1892), te po višedesetljetnom sabiranju, potom i objavljivanju jezičnoga narodnog blaga (*Narodno blago: Riječi, fraze, poredbe, poslovice, izrazi od mila i od pošte, pozdravi, čestitke, radovanja, blagoslovi, pohvale, zahvale, molitve, kletve, zakletve, tužbalice, pitalice, zagonetke* objavljeno u više dijelom različitih izdanja – dva 1925, 1966, 1993), Kušarova je filološka djelatnost bila širih razmjera (povijest jezika, dijalektologija, povijest i/ili kritika hrvatske književnosti, narodna/mitična književnost, vježbenice i čitanke za potrebe nastavnog rada...). Mi ćemo se u ovome tekstu baviti manje poznatom polemikom koju je mladi Kušar tijekom 1892. godine u ondašnjim dubrovačkim tjednim novinama *Crvena Hrvatska* (anonimno) vodio s pripadnicima tzv. Srpske dubrovačke akademske omladine braneći pritom pripadnost Dubrovniku, njegova jezika i književnosti hrvatskome nacionalnom/jezičnom/književnom korpusu. U središtu će naše pozornosti biti argumenti za kojima tom prilikom Kušar poseže. U njima, u stavovima koje jasno zastupa, ali i u nekim jezičnim i stilskim značajkama samoga teksta nalazimo dokaze da je uistinu riječ o Kušarovu autorstvu.

KLJUČNE RIJEČI: Marcel Kušar, polemika, *Dubrovčani, jesu li Hrvati?*

* Ovaj prilog posvećujemo kolegi i prijatelju prof. dr. sc. Josipu Liscu, koji se i sam u više navrata bavio životom i djelom Marcela Kušara.

** Ovaj je rad financiralo Sveučilište u Rijeci projektom uniri-human-18-13 1140

U suvremenoj hrvatskoj filologiji ime Marcela (Marćela) Kušara (1858–1940) – svestrana filologa porijeklom iz Raba, školovana na Bečkom sveučilištu, a profesorskom službom vezana uz više gradova na jadranskoj obali (uz Kotor, Dubrovnik, Zadar, gdje je 1909. godine imenovan za prvog ravnatelja hrvatske gimnazije, te Šibenik) – nije sasvim nepoznato. Ponajčešće se spominje kao autor iznimne rasprave *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimološkijskom)* (1889), koja je i u metodološkom i u praktičnom smislu bila i uporište i oslonac Ivanu Brozu pri izradi *Hrvatskoga pravopisa* (1892), te ga je u tom smislu Broz u predgovoru svoje pravopisne knjige posebno apostrofirao (usp. Badurina 2017: 184–189).¹ Poznat je Kušar i po svojoj zbirci jezičnog narodnog blaga – *Narodno blago: Riječi, fraze, poredbe, poslovice, izrazi od mila i od pošte, pozdravi, čestitke, radovanja, blagoslovi, pohvale, zahvale, molitve, kletve, zakletve, tužbalice, pitalice, zagonetke* – koja je objavljivana u više izdanja, a ono iz 1993. godine opsežnom je uvodnom studijom – *Život i rad Marcela Kušara* – popratio Zlatko Vince (usp. prikaz Lisac 1993b).²

O raznovrsnosti Kušarovih filoloških interesa posvjedočit će međutim neki manje poznati biobibliografski podaci. Upoznajmo dakle slabije znana Marcela Kušara!

Na devetnaestostoljetnu (mladogramatičarsku) filološku scenu mladi Kušar hrabro i ambiciozno ulazi s nekoliko povijesnojezičnih rasprava. Godine 1884. poduža je rasprava (inače u nastavcima objavljivana u časopisu *Slovinac*) objelodanjena i kao zasebna knjiga – *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas*, koju je ubrzo u časopisu *Archiv für slavische Philologie* pozitivno ocijenio i veliki Vatroslav Jagić. Potom istakao se Marcel Kušar i kao pisac u svoje vrijeme zapaženih četiriju dijalektoloških priloga, i to uglavnom o pojedinim govorima čakavskoga narječja (*Čakavske osobine*

¹ Doslovce: “Dužan sam spomenuti na ovome mjestu, da sam se u velike koristovao *Naukom o pravopisu*, koju je štampao u Dubrovniku vrstan znalac jezika hrvatskoga, g. M. Kušar: priznajem, da bez njegove knjige ne bi u koječemu bila moja knjiga onakova kao što jest” (Broz 1892: VII). Brozov se *Hrvatski pravopis* smatra prvim hrvatskim pravopisom u današnjemu smislu riječi: ne samo da je njime kodificiran pravopis fonološko-morfonološkoga tipa nego od Broza nasljeđujemo i metodologiju (pr)opisa takve norme i strukturu pravopisne knjige.

² Riječ je zapravo o osobitu tipu rječnika u kojemu leksička građa (*narodno blago*) nije raspoređena po abecednom kriteriju, već je organizirana s obzirom na značenjska polja. U konačnici sakupio je Kušar čak 53 takva polja s još većim brojem, kako on veli, *kao raspravica*, a među njima se primjerice nalaze i ona organizirana oko ovih pojmova: *nebo, vrijeme, toplina, voda, zemlja, bilje, životinje, život, čovjek, ljubovanje, trudnoća, rodbina, dom i domovina, ljubav, tijelo, hrana, jezik, pamet, mišljenje, smijeh, nesreća, zdravlje, snaga, propast* itd.

u današnjem dubrovačkom dijalektu, 1889; *Glavne osobine lastovskoga narječja*, 1893; *Rapski dijalekat*, 1894; *Lumbaradsko narječje*, 1895). Iscrpan prikaz svih četiriju Kušarovih dijalektoloških studija, ali i kritički osvrt na taj segment njegove djelatnosti objavio je Josip Lisac u časopisu *Radovi zavoda za slavensku filologiju* (usp. Lisac 1993–1994). Spomenimo potom da je kao svaki dobar filolog, pritom i gimnazijski profesor, Marcel Kušar gajio nemali interes i za pitanja (hrvatske) književnosti. Još dok je kao mlad gimnazijski profesor službovao u Kotoru, objavio je u gimnazijskom godišnjaku komparatističku studiju “U kojem su opsegu pjesme našeg naroda bile presagjene u njemačku literaturu” (1883), a desetak godina kasnije, na preporuku svoga nekadašnjeg bečkog profesora Franca Miklošića, za austrijski zbornik piše sintetski prilog o jeziku i književnosti u Dalmaciji – “Die serbischkroatische Sprache und Literatur” (1892). Uz posebno izdanje pripovijesti *Marija Konavoka* dubrovačkoga književnika i biskupa Mata Vodopića u Zabavnoj knjižnici Matice hrvatske 1893. godine objavljen je opsežniji Kušarov pogovor. O obljetničkoj godini Marulićeve *Judite* (1901. godine obilježavalo se četristo godina od tiskanja toga spjeva) dva je svoja teksta posvetio književnome djelu Marka Marulića, a bio je i urednik prigodnoga izdanja *Judite*, koje je te godine objavila Matica hrvatska. Za tu prigodu ne samo da je pripremio *Rječnik nepoznatih i neobičnih riječi i značenja Marulićeve “Judite”* nego je i filološkom pedantnošću i sustavnošću posebno upozorio na “neke najznatnije osobine Marulićeva jezika”. Napokon “za školsku i privatnu upotrebu” priredio je Marcel Kušar knjigu *Narodne pripovijesti mitične* (1907).

Spomenimo konačno da potpuniji presjek bogate Kušarove djelatnosti (s izborom tekstova) donosi 135. knjiga edicije *Stoljeća hrvatske književnosti* Matice hrvatske, koju je uredio Josip Lisac.

Jedan će nam međutim podatak iz životopisa Marcela Kušara posebno zapeći za oči. U onodobnom tisku, u listu *Dom i svijet*, 1897. je godine objavljena kraća bilješka o Marcelu Kušaru u kojoj se, između ostaloga, veli i ovo: “Dok je u Dubrovniku boravio, učio je osobitom marom nariječja starog i novog Dubrovnika i iz okolnih otoka, te i dokazao u posebnoj knjižici, polemizirajući osobito s Rešetarom svestrano i neoborivo hrvatstvo naše stare Atene, što mu je steklo neprijateljstvo tamošnjih Srba, te urodilo premještanjem iz Dubrovnika, gdje su mu ipak na polazku svi dubrovački Hrvati toliko ljubavi izkazali i tolike ovacije priredili, kolike je imao malo koji drugi profesor u Dubrovniku.” Red je stoga da spomenemo još jednu manje znanu i rjeđe spominjanu aktivnost Marcela Kušara.

Tijekom 1892. godine, za Kušarova službovanja u Dubrovniku, na stranicama

su dubrovačkih tjednih novina *Crvena Hrvatska* pod intrigantnim naslovom “Dubrovčani, jesu li Hrvati?” objavljivani izrazito polemički intonirani članci. Nepotpisani se autor – upravo Marcel Kušar! – u njima žustro okomljuje na pripadnike tzv. Srpske dubrovačke akademske omladine i njihovu agresivno zastupanu tezu da Dubrovnik, njegov jezik i slavna književnost povijesno pripadaju srpskom nacionalnom korpusu. Iste je godine uredništvo dubrovačkog tjednika sabrane Kušarove napise (“uz njeke promjene i dodatke”) objavilo i kao posebno izdanje.³ Na nevelikoj knjižici (116 stranica) istoga naslova – *Dubrovčani, jesu li Hrvati?* – također nema Kušarova imena; umjesto potpisa na kraju stoji samo: “Hrvati u Dubrovniku”. Pitanje koje nam se stoga nameće jest na čemu se – osim, eventualno, na pukom biografskom podatku o Kušarovu naglu premještanju iz Dubrovnika – temelji naše uvjerenje da iza polemičkim žarom ispisanih tekstova uistinu stoji mladi Marcel Kušar?!

U tu će se svrhu u središtu naše pozornosti ponajprije naći argumenti kojima Kušar brani svoja stajališta. Nastojat ćemo u njima prepoznati ne samo sadržaje (i stavove) zastupane u drugim Kušarovim djelima nego i neke stilske značajke koje, vjerujemo, nedvojbeno odaju autorov temperament.

Intencije autora polemičkoga štiva na samom su početku jasno najavljene: “Ko hoće da ujamči pravi karakter dubrovačke prošlosti u tom smislu da bi mogao odrediti, koje od dvaju plemena našega naroda, Hrvati ili Srbi, ima pravo tu prošlost svojom nazivati; red je da ogleda stari Dubrovnik i njegov puk sa tri različita gledišta: narodnog, političko-vjerskog i književnog” (str. 1).⁴ Nerazdružive su sastavnice narodnosnoga identiteta (starih) Dubrovčana njihov jezik i njihova književnost te im Kušar – očekivano – posvećuje punu pozornost. I mi ćemo se ovdje osvrnuti baš na ta mjesta u Kušarovoj polemici. Dijelove polemičkoga teksta u kojima se referira na jezično pitanje sagledat ćemo pritom u kontekstu Kušarovih jezikoslovnih rasprava – jer ne treba zaboraviti da se u vrijeme sučeljavanja s tzv. Srpskom

³ Uprava *Crvene Hrvatske* uvodno obrazlaže razloge zbog kojih se polemika vodila, ali i ponovnog tiskanja sabranih Kušarovih tekstova. Među ostalim vele i ovo: “Svrha tim člancima bila je, da se čvrstim dokazima iz prošlosti i sadašnjosti Dubrovnika utvrdi hrvatski karakter toga grada i njegove okolice, a naročito da se pobiju tobožnji razlozi, kojima je tako zvana srpska ‘omladina’ u Dubrovniku u jednoj osobitoj brošuri, štampanoj ‘prigodom 300 godišnjice rođenja Iv. Gundulića’ a nuzgredno i u nekim drugim knjižicama i političkim člancima [...] pokušala dokazati, da Dubrovnik niti je sada niti je ikada bio hrvatski grad, već srpski” (nepaginirana uvodna stranica).

⁴ U zagradama se navode brojevi stranica posebnog izdanja polemičkih zapisa *Dubrovčani, jesu li Hrvati?* iz 1892. godine.

omladinom Kušar već predstavio kao autor u filološkoj struci zapaženih radova.⁵ Pa evo kako Kušar u ovoj polemici pristupa hrvatskom/srpskom jezičnom pitanju!

Polazi on – naizgled pomirljivo – od tvrdnje da “Hrvati i Srbi prama dualizmu svojega imena pokazuju unitarnost u jeziku, i to ne samo književnom već i narodnom, jer naši dijalekti jesu tako slični megju sobom, da se zaista o njima ne može reći, van da su dijalekti jednoga jezika” (str. 1–2), ali u nastavku odmah jasno napominje i to da “Hrvati i Srbi nijesu bili jedno ni prije svoga dolaska na jug, a danas su razdvojeni osim imenom još kojičim drugim; po tom je jasno, da su to dva različita slavenska plemena” te postavlja pitanje: “ako se ta dva plemena izvorno nijesu razlikovala po jeziku, da se nijesu razlikovala barem po tom što je svako govorilo svojim osobitim, i ako veoma sličnim, narječjem?” (str. 2).⁶ Nakon toga slijedi prava mala rasprava o *narječjima hrvatsko-srpskim* i *granicama njihovih oblasti*, koje pak – smatra Kušar – treba usporediti s *granicama oblasti narodnih imena*. U tom se kontekstu on (prvi put) jasnije ograđuje od u ondašnjoj filologiji prevladavajućega tumačenja o razdiobi hrvatskih i/ili srpskih narječja. No o čemu je zapravo riječ?

Najkraće rečeno, bila je to (hipo)teza – tendenciozno potkrepljivana Porfirogenetovim zapisima⁷ – da su samo čakavci Hrvati, a svi štokavci da su Srbi. Ta je *nauka* – ne bez ironije će Kušar – “neizmjereno prijala našoj braći Srbima, jer je to bio divan kapital za srpsku propagandu”, a “prisvojila [ju je] naravno u svojoj knjizi i ‘omladina dubrovačka’” (str. 3)! U komentaru te ipak zlonamjerne “teorije” Kušar je s jedne strane pokazao dobru upućenost u onodobnu literaturu, a s druge temeljitost, sustavnost i razložitost u argumentiranju vlastitih stavova. Manirom vrsna polemičara on se međutim odmah nedvosmisleno suprotstavlja takvu gledištu (“ta [je] hipoteza [...] sasvim kriva”), a u nastavku svoj stav potanko (u

⁵ Svakako valja podsjetiti na njegove jezičnopovijesne rasprave: *Arijanski rod jezika i naši najstariji pradjedovi* (1883) i *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas* (1884), potom na raspravu o pravopisnim pitanjima *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)* (1889) te na članak iz područja dijalektologije *Čakavske osobine u današnjem dubrovačkom dijalektu* (1889).

⁶ Uzgred, u “Pristupu” svoje pravopisne rasprave *Nauka o pravopisu jezika hrvatskoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)* Kušar sažeto, ali i ambiciozno popisuje razlike između književnih jezika Hrvata i Srba (tj. jezika zagrebačke škole i Vukova književnog jezika), i to u morfologiji, slovoписu i pravopisu (usp. Kušar 1889: I–XV).

⁷ Oslanjala se naime na podatak koji Porfirogenet navodi u 31. poglavlju svoje knjige *De administrando imperio* (oko 950. god.) da se Hrvatska u Dalmaciji protezala samo do rijeke Cetine, a dalje na jugu da su živjeli Srbi. O tu se tvrdnju kasnije, u 19. stoljeću upirala filološka “teza” o istoj toj razdjelnici između čakavštine i štokavštine.

trima točkama) i obrazlaže.

Polazište (i težište) Kušarove argumentacije lingvističke je naravi. Evo koji su pritom glavni naglasci: (1) Ako i prihvatimo da je čakavština jezik hrvatski, a štokavština jezik srpski, morali bismo moći dokazati da su te razlike među dijalektima postojale i u Porfirogenetovo vrijeme. (2) Zemljopisne granice među narječjima (dijalektima) nije lako jednoznačno utvrditi, a i mijenjale su se tijekom povijesti. (3) Lingvističke razdjelnice među dijalektima nisu oštre; u pojedinim mjesnim govorima ima miješanja čakavskih i štokavskih značajki. U obrazlaganju tih postavki Kušar se obilato (i kritički) osvrće na relevantnu literaturu svoga vremena (Franc Miklošič, Đuro Daničić, Vatroslav Jagić, pa čak i Milan Rešetar⁸). Ovdje ćemo se pak nešto podrobnije osvrnuti na Kušarove komentare u vezi s rasprostranjenošću (hrvatskih) narječja te na one koji se tiču jezičnih značajki pojedinih čakavskih i/ili štokavskih govora (točka 2 i 3).

Čak i kad bi se moglo dokazati – veli Kušar – da se crta između čakavaca i štokavaca od najranijih vremena, pa i u Porfirogenetovo vrijeme povlačila uz rijeku Cetinu, valjalo bi uzeti u obzir “da se je čakavska oblast s vremenom dalje prema jugu razmakla – jer danas imade čakavaca na kopnu i ispod Konstantinove međe, na polu-otrvu Pelješcu, a čakavski govori se danas i na otocima Braču, Visu, Hvaru i Korčuli, a po svoj prilici i Lastovu i Mljetu, koji u Konstantina ne pripadaju Hrvatima – što bi se protivilo historijskim činjenicama” (str. 4). Naposljetku iznosi tu Kušar i (svoju) poznatu tezu “kako čakavski dijalekt svaki dan gubi terena, što mu ga štokavski preotimlje” jer “sudeći po jeziku starih dubrovačkih i bokeljskih pisaca i po tragovima čakavskim, što se zatječu u današnjem, osobito dubrovačkom narječju, [...]”⁹ čakavština je nekada imala obuhvatiti i svu južnu Dalmaciju” (str. 5).

Povlačenje paralela s Kušarovim dijalektološkim radovima i, uopće, s njegovim promišljanjima o povijesti hrvatskih narječja ovdje se samo po sebi nameće!

⁸ Milan Rešetar bio je jedan od dubrovačkih “omladinaca”. Utoliko je Kušarovo spominjanje i njegova stava (naime da prihvaća Daničićovo i Jagićevo mišljenje da razlike među narječjima ne sežu u stara, Porfirogenetova vremena te da se štokavci ne mogu izjednačiti sa Srbima, a čakavci s Hrvatima; usp. str. 3–4) u taktičkome smislu imalo posebnu težinu. U taktički se dobre postupke može, dakako, ubrojiti i samo pozivanje na Daničića (za kojeg se veli da je “najveći filolog, *srpski*”, isticanje Kušarovo) te (u tom, pozitivnom kontekstu) citiranje njegovih riječi kojima je “god. 1874 u Biogradu u visokoj školi [...] učio srpske djake” (str. 3).

⁹ Na sadržaj podrubne bilješke, koju smo ovdje ispustili, želimo posebno upozoriti: “Te je tragove čakavske pokupio prof. Kušar i objelodanio u Programu dubrov. Gimnazije god. 1889.” S jedne strane uočavamo eksplicitno pozivanje na autorski izvor (bibliografsku jedinicu), a s druge *distanciranost* trećeg lica – po svoj prilici, Kušar je svjesno i dosljedno u ovim napisima želio ostati anoniman!

Nema sumnje, Kušarovo se insistiranje na čakavštini kao starijem narječju, pa u tom kontekstu tumačenje da je dubrovački govor ranije bio dominantno čakavski,¹⁰ može pripisati njegovu nastojanju da se suprotstavi onodobnim (Karadžićevim i Miklošičevim) tezama o štokavštini kao srpskome jeziku. Na to nedvosmisleno upozorava i Josip Lisac: “Prilog ‘Čakavske osobine u današnjem dubrovačkom dijalektu’ sâm nas po sebi potiče da se prisjetimo devetnaestostoljetnih učenjaka (npr. Karadžića, Miklošića) i njihova mišljenja da je čakavština hrvatski jezik, a štokavština srpski. [...] Razumije se da se takvo razmišljanje shvaćalo često politički, pa se Marcel Kušar kao filolog i kao hrvatski domoljub prvi trudio dokazati ‘da je i Dubrovnik pripadao nekada čakavskoj zoni’ [...] odnosno da se tragovi čakavštine još čuvaju u dubrovačkom govoru” (Lisac 1993–94: 112). Očekivano, takve su intencije u polemički intoniranom tekstu – kakav spis *Dubrovnici, jesu li Hrvati?* nesumnjivo jest – mogle biti i dodatno potencirane. Ipak, znanstvene objektivnosti radi, valja reći da su kasnija istraživanja – od Rešetarovih do novijih iz pera Dalibora Brozovića – osporila te hipoteze (usp. Lisac 1993–94: 112–113).

Treba ipak ovdje spomenuti i druge Kušarove dijalektološke rasprave – poglavito one posvećene dalmatinskim govorima Lastova i Lumbarde – sve da bi se posvjedočilo o njegovoj zauzetosti za ove teme. Ta će zauzetost po mnogočemu iznimna devetnaestostoljetnog filologa naročito doći do izražaja u nastavku polemičkoga spisa, u tematiziranju lingvističkih značajki pojedinih govora, pa i u

¹⁰ I prije nego u tekstu *Čakavske osobine u današnjem dubrovačkom dijalektu* (1889) Kušar tu tezu razvija u podužoj raspravi/knjizi *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas*: “Naš se jezik hrvatski ili srpski sastoji, kako nam je poznato, od dva dijalekta, štokavštine i čakavštine. [...] Ako usporedimo među sobom ta dva narječja, [...] lako ćemo se uvjeriti, da čakavština predstavlja stariji a štokavština mlađi period jednog te istog jezika. Mi mislimo, da u ono doba, kad su se Hrvati i Srbi doselili u svoju današnju domovinu, štokavskog dijalekta nije još bilo, već su oni govorili svi jedno jedino narječje, [...] od prilike današnju čakavštinu.” Treće pak, kajkavsko narječje Kušar smješta u podrubnu bilješku: “Njekoji smatraju kajkavštinu kao treće narječje našega jezika. Ali ona je mješavina našega jezika sa slovenskim, pa kako je u njoj regbi elemenat slovenski pretežniji, Miklošić (a s njim se i Jagić slaže) je smatra dijalektom slovenskog jezika. (Ona što se govori u Istri ipak je više hrvatska nego li slovenska). Time dakako još nije rečeno, da su naši kajkavci Slovenci. Sa kulturno-historijskog stanovišta sudeći oni ne mogu biti van Hrvati” (usp. Kušar 1884: 26). U nastavku će Kušar u povijesnim razlozima, pa i u crkvenom raskolu, tražiti uzroke i jezičnoga raskola (ne propustivši ipak spomenuti da “u najstarije vrijeme ime hrvacko bijaše daleko šire i sjajnije od srpskoga”; 1884: 27), a za štokavštinu će dalje konstatirati da je “kao mlagje, krepče i narodnim umotvorinama daleko bogatije narječje od čakavštine po prirodnom zakonu *selekcije* ili *borbe za opstanak*” čakavštini počela “otimati mah”. Napokon reći će i ovo: “Tako su Dubrovčani, koji danas već čisto štokavski govore, ne odveć davno govorili čakavski. To isto vrijedi i za primorske Bokelje” (1884: 28, kurzivi su Kušarovi).

iskazivanju sumnje u to može li uopće filologija njegova vremena točno odrediti granice među narječjima (točka 3).

I što se spomenutog pitanja tiče, Kušar će – manirom, retorikom, pa i autoritetom u svoje vrijeme dobro upućena filologa – protumačiti da se “narav čakavskog i štokavskog dijalekta ne sastoji [...] bitno i samo u onom *ča* i *što*” pa se na tome temelji sumnja “za njeke predjele (na pr. za otoke Lastovo i Mljet i njeke druga mjesta na kopnu sjeverne Dalmacije), pripadaju li čakavskoj ili štokavskoj oblasti”¹¹ (str. 5). Stoga postavlja pitanje “kako je mogao naš prosti narod u staro doba, ako uzmemo još na um da su tada razlike izmegju čakavštine i štokavštine imale biti barem puno neznatnije, steći na temelju tih razlika svijest, da je Hrvat ili dotično Srbin” (str. 6), na koje odmah, i to vrlo odrješito, odgovara: “Po svemu ovomu lako se je uvjeriti, da je Miklošićeva nazovimo je čakavsko-štokavska nauka, u koju ‘omladina dubrovačka’ vjeruje kao u kakvo evanjelje, sasvim kriva” (str. 6). Suprotstavio se dakle Kušar učenju svoga nekadašnjega bečkog profesora nedvosmisleno, ali ipak i (akademski) obazrivo. Naime na moguću nevjericu kako je takvu “nauku” mogao “iznijeti i braniti onakav veliki učenjak” odmah uzvraća pokušajem opravdanja uglednog slavista: Miklošić je s jedne strane bio pod jakim utjecajem Vuka Stefanovića Karadžića, pa je stoga “gojio simpatije prema Srbima”, a s druge sam nikada nije istraživao tu problematiku (što se vidi po njegovim djelima). Miklošić je dakle bio u zabludi, što u nastavku Kušar dodatno elaborira s obzirom na refleksu glasa *jata*. Spominje on tako drugi kriterij za diobu dvaju narječja, koji je po Miklošiću “najtvrgji” – a slaže se u tome s njim i Vatroslav Jagić, pa u nekoj mjeri i nepotpisani pisac polemičkoga štiva (Kušar) – onaj po kojemu bi ikavština bila čakavska značajka, a ijekavština i ekavština štokavska. Ipak Kušar je s obzirom na tu tezu ovdje znatno oprezniji.¹² Opet on podsjeća na to da je “Mi-

¹¹ Štoviše, u podrubnoj bilješci Kušar to i argumentira podacima iz govora Lastova (fonološkim i akcenatskim značajkama). Njegova studija o lastovskom govoru (“narječju”) objavljena je već iduće godine (1893). Takav tip argumentacije (doduše primjereniji kakvom akademskom/predavačkom negoli polemičkom diskursu) sasvim pouzdano otkriva identitet autora.

¹² Koju stranicu kasnije posebno će Kušar razglabati o hipotezi da su (samo) ikavci Hrvati (usp. str. 11–19). Polazi on od jednostavnog, upravo prostodušnog pitanja “kako je moguće trijalizam jezični [naime tri ‘govora’ – ikavštinu, ekavštinu i ijekavštinu – nap. L. B. i I. P.] dovesti u sklad s dualizmom nacionalnih imena” (str. 12), poziva se potom i na Miklošićeva i na Jagićeva mišljenja (pokazujući i pritom dobru upućenost u onodobnu relevantnu literaturu), ali ih odmah i kritički komentira. Osim dijakronijskog pristupa ovoj problematici (pitanje rasprostranjenosti ikavštine i ekavštine u prošlosti te kada je i kako ijekavština uopće nastala, jesu li te jezične razlike u prošlosti mogle korespondirati s plemenskim/nacionalnim), spominje on i Hrvate kajkavce, koji su ekavci, a ne propušta navesti i to da “ekavskih oblika ima i u dijalektu čakavaca” (str. 17–18).

klošić pogriješio, što uzimlje da se granice izmegju Hrvatâ i Srbâ za najstarije vrijeme imaju odrediti na temelju vijesti sadržanih u 31 glavi Porfirogenetove knjige ‘De adm. imp.’, dakle da je na jugu granica Hrvatima rijeka Cetina”, a za njim se “poveo i Maretić, koji u svojoj knjizi ‘Slaveni u davnini’ [...] veli izrijekom, da je Konstantin zato postavio Cetinu za granicu izmegju Hrvatâ i Srbâ, što su u njegovo doba ikavci imali dosezati do Cetine a južnije od te rijeke nastavali su ijekavci” (str. 7). Kušar međutim dovodi u pitanje održivost tog kriterija upozoravajući (ponovo) na promjenjivost i tih granica: “oblast [je] ikavskog dijalekta u vrijeme Porfirogeneta bila mnogo manja nego sada (jer danas ikavci dopiru na jugu sve do Neretve, a tako su na istoku daleko prekoračili Konstantinovu megju), da se je s vremenom dakle raširila, dok je nasuprot poznato, da se je ona znatno suzila, jer su još u historijsko vrijeme mnogi krajevi (a tim pripada i južna Dalmacija), koji su danas ijekavski, napućeni bili ikavcima”, domećući, štoviše, da u Porfirogenetovo doba “ijekavštine nije još ni bilo, već su svi današnji ijekavci tada ikavski govorili” (str. 7). Nakon svega Kušarova je konstatacija nedvosmislena: “Jamačno je dakle, kako se Konstantinovi Hrvati ne mogu identifikovati s čakavcima, a Srbi sa štokavcima, tako da se ne mogu njegovi Hrvati identifikovati ni s ikavcima a Srbi sa ijekavcima i ekavcima” (str. 7). Nastavlja potom Kušar obrazlagati Porfirogenetova gledišta i praktičnu namjenu njegova spisa (riječ je o političkom, a ne o etnografskom djelu!) te poručuje da spomenutu granicu među Hrvatima i Srbima sam Porfirigenet ne shvaća kao razdjelnicu među genetskim ili *plemenskim* Hrvatima i Srbima, već samo kao političku granicu. U taktički mudre Kušarove postupke pripisat ćemo navođenje dijela definicije riječi “Hrvat” iz Akademijina *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, što ga uređuje “jedan od najvećih naših filologa, koga ‘omladina dubrovačka’ krsti *srpskim* filologom, prof. Budmani”: “*Istina je svakako da Porfirogenet miješa etnografske i političke granice*” (str. 8–9, sva isticanja Kušarova).

Privodeći kraju ovaj osvrt na jezične (i jezikoslovne) argumente u Kušarovu polemičkom spisu navodimo još nekoliko autorovih poenti. Naposljetku pita se on “smiju li historici etnografska pitanja [...] riješavati [sic!] samo na temelju historijskih podataka ne osvrćući se ni najmanje na jezik dotičnih naroda ili plemena?” te odmah i nudi odgovor: “Ne smiju zaista; jer je samo jezik onaj, koji tvori narodne ili plemenske razlike” (str. 9; istakli L. B. i I. P.). Jezik je dakle – smatra Kušar – u samim temeljima nacionalnog identiteta. Iz svega slijedi i ovaj njegov zaključak: “(1) Izvorne razlike izmegju hrvatskog i srpskog jezika – što je jednako izmegju hrvatskog i srpskog plemena – nemaju se tražiti u razlikama, što se danas

razabiraju među čakavskim i štokavskim dijalektom. 2) U historijskim bilješkama bizantinskoga cara Konstantina Porfirogeneta sadržanim u 31. glavi njegove knjige ‘De adm. imp.’, nijesu se sačuvale vijesti o granicama između plemena hrvatskog i srpskog u najstarije vrijeme” (str. 11).

Imajući u vidu širinu filoloških interesa Marćela Kušara, napose njegov učiteljski poziv, osvrnut ćemo se na kraju i na onaj dio polemičkoga štiva koji se tiče (nacionalnog) statusa stare dubrovačke književnosti.

Ne može naime Kušar ne reagirati na činjenicu da je tzv. srpskoj omladini posebno za oči zapela *lijepa dubrovačka stara literatura*: “Premda se ta literatura odlikuje upravo svim onim oznakama, koje tvore danas negaciju srpstva, opet se ona nije žacala, da proglasi to naše blago svojinom srpskoga naroda” (str. 72). U dokazivanju suprotnoga – naime da se ta literatura “ima danas s pravom smatrati samo granom literature hrvatske” (str. 73) – nije Kušar štedio argumenata. Pozornost usmjeravamo upravo na tu njegovu argumentaciju.

Ponajprije ustvrdit će on da u “XIV. vijeku, kad je srpska država, koja je s Dubrovnikom u uskoj svezi stajala, bila u svojem cvijetu” u Dubrovniku još nije bilo nikakve književne djelatnosti, “van ako ‘omladina’ ne smatra literaturom poslovno dopisivanje republike dubrovačke sa Srbijom i Bosnom”, a i tada je, veli, Dubrovnik već bio “mnogo uglađeniji od Srbije, pa je zato car Dušan i šiljao ovamo svoje mladiće na nauke” (str. 73). Ipak, veli, svoj vrhunac Dubrovnik doživljava kasnije, u XV, XVI. i XVII. stoljeću, pa se i *narodnim* jezikom (uz, dakako, latinski) ondje počelo pisati “*tek na svršetku XV. i na početku XVI. vijeka*” (str. 74, kurziv Kušarov). A u to je vrijeme Srbija “čamila pod teškim verigama ropstva” (str. 74)!

Dubrovačku će književnost Kušar – upravo suprotno – dovesti u vezu s hrvatskom, dalmatinskom. Podsjetit će naime da je *vila poezije* prije negoli u Dubrovniku *zapjevala* u Splitu i Hvaru, koji su udarili “prvi temelj onoj krasnoj zgradi hrvatske književnosti na dalmatinskom primorju, koju je Dubrovnik kasnije onako lijepo dogradio” (str. 75). U uspostavljanju usporednica između književnosti stvarane u dalmatinskim središtima Kušar je (opet) filološki pedantan: (1) u objema književnostima (tj. hrvatskoj dalmatinskoj i onoj dubrovačkoj) piše se uglavnom samo poezija; (2) i u srednjodalmatinskim gradovima i u Dubrovniku književna se djelatnost vezuje uz plemstvo i vid je svojevrzne *aristokratske zabave*; (3) u obama slučajevima poezija i sadržajem i oblikom nastaje pod izravnim utjecajem talijanske poezije; (4) pismo je obiju književnosti redovito i isključivo latinica; (5) dalmatinski pisci rabe *ikavski dijalekt*, a “tim se dijalektom služe [...] pretežno

i prvi dubrovački pjesnici, dok ostali doduše pišu ijekavski, ali ne zaziraju ni od ikavskih oblika” (str. 75); naziv za jezik o objema je književnostima poglavito *slovenski*, ali i *hrvatski*; (7) veze i kontakti između dalmatinskih i dubrovačkih pjesnika omogućile su “da se obadvije literature sliju u jednu samu”. Napokon ako dakle “stara dubrovačka književnost sačinjava po tome s ostalom književnosti dalmatinskom jednu samu književnost, pošto je gornjo-dalmatinska književnost, kako nitko o tom ne sumnja, hrvatska, to je hrvatska takogjer i dubrovačka” (str. 76).

Uz razložitu filološku argumentaciju ne manjka međutim kod Kušara ni tipično polemičkih tonova. Ovamo ćemo primjerice ubrojiti nimalo nježno raskrinkavanje najslabijih mjesta protivničke argumentacije, pa onda i neprikriveno iskazivanje prezira prema autorima i zastupnicima takvih kvaziteorija,¹³ ali i vrlo efektne (za polemiku tipične) argumentacijske postupke koji protivnička mišljenja razlažu do apsurdna.¹⁴ Jedan od takvih – možda i najuspjeliji – jest u vezi s tvrdnjom da je Gundulić srpski pjesnik zato što je u *Osmanu* spomenuo Srbe: “Ono što dakle Gundulić pjeva u svojem ‘Osmanu’ o Srbima ne služi zaista njima na diku, već više na prijekor i sramotu. I kako rekosmo, sve što je o njima Gundulić spomenuo, tek je uzgredno spomenuo. Glavni je junak pjesni poljački kralj Vladislav i poljački je narod onaj, kome pjesnik pjeva svoje najuznositije hvale. Po logici dr. Laza bio bi po tom Gundulić pravi Poljak” (str. 79; istakli L. B. i I. P.).

Nakon razmatranja dubrovačke prošlosti “u svim njezinim poglavitim manifestacijama – narodnost, povijest i književnost” (str. 85) dotaknut će se Kušar i Dubrovnikova svoga vremena.¹⁵ Naposljetku nakon više od stotinu stranica razglabanja odgovor je na naslovom postavljeno pitanje i više no očekivan:

“Mislimo da smijemo sad s punim pravom pred cijelim svijetom afirmativno odgovoriti na to pitanje Dubrovčani jesu Hrvati:

jer Hrvatima pripadaju po svim plemenskim osebina;

¹³ Evo kako Kušar komentira jednu takvu “nauku” po kojoj je Gundulić srpski pjesnik: “Ovo je nauka, koju uči Dr. Lazo Tomanović, najveći srpski mudrijaš (V. njegovu nekakvu raspravu o Gunduliću i koju je ‘omladina’ usvojila). Može li biti smiješnije [sic!] i budalastije nauke od ove! Ona je po logičnoj snazi posve slična onaj drugoj, koju je u ‘Srpskom Glasu’ iznio takogjer neki dubrovački ‘omladinac’ pod imenom ‘Vlaha Koprivice’, a koja glasi kad joj jezgru izvadiš ovako: ‘Dubrovčani jesu Srbi, zato što su Srbi. Živio! Evviva! Eljen! Inšalah! itd.’” (str. 78; istakli L. B. i I. P.).

¹⁴ Detaljnije o argumentacijskim postupcima u polemici usp. u Badurina i Palašić 2016.

¹⁵ Drugu oveću cjelinu naslovljenu *Današnji Dubrovčani* čine ova potpoglavlja: A) *Današnji odlični Dubrovčani*, B) *Današnji narod dubrovački* te C) *Dubrovački “Srbi”* (navodnici Kušarovi).

jer je Dubrovnik nekada pripadao hrvatskoj državi, a stara je dubrovačka republika stajala gotovo dva vijeka pod zaštitom kraljeva ugarsko-hrvatskih, dok nije ni u koje doba zavisjela od Srba;

jer je stara literatura dubrovačka čisto hrvatska literatura;

jer su najodličniji muži u Dubrovniku sve do najnovijega vremena gojili i širili koli u politici toli u književnosti misao hrvatsku;

jer je danas narod u Dubrovniku i okolici dubrovačkoj po svojim karakteristikama narod hrvatski” (str. 116; isticanje Kušarovo).

I ovaj će kraći osvrt na polemičkim žarom ispisane stranice neobična, ali i naše pozornosti vrijedna štiva *Dubrovčani, jesu li Hrvati?* biti – smatramo – dostatan ne samo da se potvrdi teza o Kušarovu autorstvu nepotpisanoga izdanja nego i da se nadogradi portret manje poznata, a osebujna hrvatskog filologa. U argumentima kojima on zdušno brani hrvatski karakter Grada prepoznaju se teme o kojima je Kušar već pisao (povijest i dijalektologija hrvatskoga jezika, povijest hrvatske književnosti). Ali i ne samo to! I u nepolemičkim se Kušarovim raspravama u energičnosti i izravnosti kojima tumači, zastupa i brani neke teze zrcali polemički temperament, koji će uvidom u zanimljivu nepotpisanu polemiku dobiti – vjerujemo – još jednu potvrdu.¹⁶

¹⁶ Evo jedne potkrepe! Svega koju godinu ranije u svojoj se također u Dubrovniku objavljenoj pravopisnoj raspravi Kušar energično zalaže za prihvaćanje “fonetike” (tj. fonološkoga pravopisnog načela). Pritom već u predgovoru (“Pristupu”) ne šteti riječi da pokaže njezine prednosti pred “etimologijom”: “Etimologijski pravopis [...] nije tako pouzdan u predočavaću glasova i glasovnih promjena što se u kojem jeziku pokazuju [...] po etimologijskom pravopisu glas može biti bez slova [...], ili slovo bez glasa [...], prama istome glasu može biti više slova [...], ili prama istom slovu više glasova [...]” (Kušar 1889: VIII–IX). Jedini mogući zaključak jest da je “fonetički [pravopis] znanstveno i praktično bolji od etimologijskoga” (1889: IX). Manirom (budućeg) polemičara Kušar nastavlja neistomišljenike uvjeravati u ispravnost svoga stava pomalo bizarnim argumentom: da je dakle “fonetički” pravopis pravi odabir bit će svakome jasnije “ako pomisli n. p. da uporavi [!] načelo etimologijskoga pravopisa na pisanje brojeva, koji se po fonetičkom načelu pišu, i stane u jednom broju izostavljati brojku koja se ima čitati, ili pisati brojku koja se nema čitati, pa prama istome broju piše sad ovu a sad onu brojku, ili istu brojku čita sad ovako a sad onako” (1889: IX).

IZVORI¹⁷

- KUŠAR, M. 1883. Arijanski rod jezika i naši najstariji pradjedovi. *Slovinac* VI/7: 102–108, 8: 118–123, 9: 134–139, 10: 150–156, 11: 175–178, 12: 192–194, 13: 209–210, 14: 227–229, 15: 241–242, 16: 252–256, 17: 266–269, 18: 282–286, 19: 290–294.
- KUŠAR, M. 1883. U kojem su opsegu pjesme našeg naroda bile presagjene u nje-mačku literaturu. *Godišnje izvješće Državne velike gimnasije u Kotoru za škol-sku godinu 1882–83*. Narodni list. Zadar: 3–46.
- KUŠAR, M. 1884. *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od naj-davnijih vremena do danas*. Preštampano iz “Slovinca”. Knjižarnica D. Pretne-ra. Dubrovnik.
- KUŠAR, M. 1889. *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)*. Naklada piščeva. Dubrovnik. Pretisak: Pergamena. Zagreb. 2009.
- KUŠAR, M. 1889. Čakavske osobine u današnjem dubrovačkom dijalektu. *Program Ć. K. Velikog Državnog Gimnazija u Dubrovniku za školsku godinu 1888–9*. Dubrovnik: 3–7.
- KUŠAR, M. 1892. Die serbokroatische Sprache und Literatur. *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Beč: 231–252.
- Dubrovčani, jesu li Hrvati?. Preštampano uz njeke promjene i dodatke iz „Crvene Hrvatske“. 1892. Nakladom Uprave “Crvene Hrvatske”. Dubrovnik.
- KUŠAR, M. 1893. Glavne osobine lastovskog narječja. *Nastavni vjesnik* 1: 319–327.
- KUŠAR, M. 1894. Rapski dijalekat. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjet-nosti* 118: 1–54.
- KUŠAR, M. 1895. Lumbaradsko narječje. *Nastavni vjesnik* 3: 323–338.
- KUŠAR, M. 1993. *Narodno blago: riječi, fraze, poredbe, poslovice, izrazi od mila i od pošte, pozdravi, čestitke, radovanja, blagoslovi, pohvale, zahvale, molit-ve, kletve, zakletve, tužbalice, pitalice, zagonetke*. Složio i objasnio za školsku i privatnu upotrebu M. Kušar. [Uvodnu studiju napisao Zlatko Vince.] Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb. [Pretisak izdanja iz 1966.]
- KUŠAR, M. 2017. Izabrani radovi i pisma. Priedila Lada Badurina. Dragutin Antun

¹⁷ Izbor Kušarovih djela navodimo kronološkim slijedom. Potpuna bibliografija objavljena je u Kušar 2017: 178–180. Ondje se nalazi i bibliografija važnijih priloga o Marcelu Kušaru (Kušar 2017: 181–183).

Parčić, Marcel Kušar. *Izabrani radovi i pisma*. Stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 135. Ur. Lisac, J. Matica hrvatska. Zagreb.

MARULIĆ, M. 1901. *Judita. Epska pjesma u šest pjevanja. Uredio i protumačio Marcel Kušar. Uvodom popratio Petar Kasandrić. Sa osam slika u slogu i pet izvornih umjetničkih priloga od Ot. Ivekovića i Cel. Medovića*. Matica hrvatska. Zagreb. [Kušarov prilog na 97–112 str.]

Narodne pripovijesti mitične. S uvodom i komentarima. Priredio za školsku i privatnu upotrebu M. Kušar. 1907. Naklada piščeva. Brzotiskom “Narodnoga lista”. Zadar.

VODOPIĆ, M. 1893. *Marija Konavoka. Po istinskom događaju iz vremena prije austrijske zapreme Bosne i Hercegovine. S uvodom popratio Marcel Kušar*. Matica hrvatska. Zagreb.

IZBOR IZ LITERATURE

- BADURINA, L. 2017. Marcel Kušar. Predgovor. Dragutin Parčić – Marcel Kušar. *Izabrani radovi i pisma*. Stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 135. Ur. Lisac, J. Matica hrvatska. Zagreb: 155–173.
- BADURINA, L. 2017. *Pravopisne studije*. Matica hrvatska. Zagreb.
- BADURINA, L.; PALAŠIĆ, N. 2016. Tekst protiv teksta: O argumentaciji u polemičkom diskursu. *Riječki filološki dani. Zbornik radova 10*. Ur. Badurina, L. Filozofski fakultet. Rijeka: 267–279.
- BROZ, I. 1892. *Hrvatski pravopis. Po određenju kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu*. Pretisak: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Nacionalna i sveučilišna knjižnica. Zagreb. 2014.
- LISAC, J. 1993a. Marcel Kušar (Rab 1858 – Rab 1940). *Zadarska smotra* 42/4–5: 255–256.
- LISAC, J. 1993b. “Narodno blago” treći put (Marcel Kušar, *Narodno blago*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1993). [Prikaz.] *Mogućnosti* 40/5–7: 118–119.
- LISAC, J. 1993–1994. Dijalektološki rad Marcela Kušara. *Radovi zavoda za slavenšku filologiju* 28–29: 111–118.
- VINCE, Z. 1993. Život i rad Marcela Kušara. [Uvodna studija.]. *Narodno blago* [Pretisak izdanja iz 1966.]. Kušar, M. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb: V–XXXIX.

On Marcel Kušar's Less Known Polemic

ABSTRACT

*Marcel Kušar (1858–1940) is not frequently included when Croatian philologists are discussed. Although nowadays he is better known for his treatise on orthography *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)* (1898), which was mentioned in the best light by Ivan Broz in the preface to his *Hrvatski pravopis* (1892), and for his decades-long collecting, and subsequent publishing of various elements of linguistic heritage (*Narodno blago: Riječi, fraze, poredbe, poslovice, izrazi od mila i od pošte, pozdravi, čestitke, radovanja, blagoslovi, pohvale, zahvale, molitve, kletve, zakletve, tužbalice, pitalice, zagonetke*) (published in several partially different editions – two in 1925, 1966, 1993), Kušar's philological activity was much broader in scope (history of language, dialectology, history and/or criticism of Croatian literature, folk/mythical literature, practice books and readers for the purposes of teaching...). In this paper we will focus on his less known polemic that he, as a young man, engaged in with the members of the so called Serbs' Dubrovnik Academic Youth in the weekly journal *Crvena Hrvatska* during 1928, and in which he defended the stance that Dubrovnik, its language and literature belong to the Croatian national/linguistic/cultural corpus. The focus of our attention will be on the arguments that Kušar used to defend his stance. The arguments, the stances which are clearly expressed, but also some linguistic and stylistic characteristics of the text itself testify that this truly is Kušar's work.*

KEYWORDS: *Marcel Kušar, polemic, Dubrovčani, jesu li Hrvati?*

Grafija *Predika* Josipa Banovca s osobitim obzirom na Maretićevu *Istoriju hrvatskoga pravopisa* latinskijem slovima

Vuk-Tadija Barbarić

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

vtbarbar@ihj.hr

U radu se analizira grafija djela franjevca Josipa Banovca *Predike od svetkovina došašća Isukrstova* iz 1759. Grafiju dviju drugih Banovčevih knjiga opisao je još T. Maretić u svojoj znamenitoj monografiji o hrvatskoj latinici, stoga se naš opis nužno kontrastirao s njegovim. Za potrebe istraživanja digitaliziran je tekst navedene knjige te analiziran s pomoću lingvističkog računalnog softvera. Pokazalo se da je grafija *Predika* u vrlo visokom stupnju regularizacije, tj. da ju je bilo moguće opisati s pomoću razumnoga inventara grafema/alografa ili otkrivanja jakih tendencija te da umnogome odgovara tipičnim rješenjima dalmatinskoga (južnog) slovopisa i nekih franjevačkih pisaca. U odnosu na Maretićeve opise čini se kao da je Banovac s vremenom sve više naginjao morfološkomu pravopisu.

KLJUČNE RIJEČI: grafija, grafematika, grafem, alograf, Josip Banovac, *Predike od svetkovina došašća Isukrstova*, Tomislav Maretić, digitalizacija

Prije uvoda

Potrebno je reći nekoliko riječi o motivaciji za pisanje ovoga članka. Prije svega, riječ je o radu u kojem spajam svoje trenutačne znanstvene interese sa starim dugom našim slavljeniku, profesoru Josipu Liscu, koji datira još iz 2005. godine, kada sam bio student. U određenom smislu ovaj će rad kao nusproizvod donijeti i više nego što je davno dogovoreno. Profesora se iz toga doba sjećam, a takav je i sad, kao velikoga zagovornika objavljivanja stare građe. Budući da je tad istraživanje ostavštine franjevca Josipa Banovca bilo aktualno, pa je upriličen skup o njemu te objavljen i zbornik radova u nizu *Tihi pregaoci*, trebao sam u svojem prvom znanstveno-stručnom pokušaju objaviti transkripciju dijela

jednoga Banovčeva djela te članak koji bi tu transkripciju uzeo za istraživačku građu. Posao tada nije bio dovršen i ja sam otišao drugim putom. Vjerujem da će profesoru biti drago da sam znanja i vještine što sam ih u međuvremenu stekao iskoristio za digitaliziranje Banovčeve knjige *Predike od svetkovina došašća Isukrstova*. Navedenu digitaliziranu knjigu, tj. računalno pretraživ prijepis teksta vjeran pregledanim izvornicima, podijelit ću ponajprije sa znanstvenom zajednicom, ali i sa svim drugim zainteresiranim čitateljima posredstvom mnogih opcija koje danas pruža internet.¹ Ne namjeravam stati na tome. Jer, naša (jezična) baština – pripada svima.

1. Uvod

U ovom radu dat će se rezultati grafijske analize knjige Josipa Banovca tiskane u Veneciji (Mleci) 1759. – *Predike od svetkovina došašća Isukrstova*.² Na kraju te knjige što se sastoji od 25 propovijedi (predika) izdvaja se *Kratko prikazanje života, kriposti i čudesa s. Paskvala Baylona*.³ Franjevac Josip Banovac bio je istaknuti propovjednik, župnik i gvardijan, koji je djelovao u 18. stoljeću na šibenskome području. Jezikoslovcima, tj., preciznije, povjesničarima jezika Banovac bi trebao biti poznat ili barem zanimljiv jer njegov leksik poznaju iz *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, i to iz čak sedam njegovih djela.⁴ Nadalje, grafiju njegovih dvaju izdanja *Pripovidanja na svetkovine korizmene* iz 1747. te *Blagosov od polja* iz 1767.⁵ opisao je i Maretić u znamenitoj *Istoriji hrvatskoga*

¹ U trenutku priređivanja ovog teksta za tisak navedena digitalizirana knjiga dostupna je na sljedećoj poveznici: <https://www.bib.irb.hr/1057215?rad=1057215>.

² Izvorno *PREDIKE OD SVETKOVINA DOSAŠĆA ISSUKARSTOVA Sloxene, i nà fvitloft date PO OTCZU FRA JOSIPPU BANOVCZU...* (Venecija, 1759.).

³ Vidi Banovac 1759. Referirat ćemo dalje na ta djela skraćeno – *Predike* i *Kratko prikazanje*, pri čemu nećemo provoditi grafijsku analizu obaju tekstova odvojeno, jer bi to bilo nepraktično s obzirom na to da su tiskani u istoj knjizi, ali upozorit ćemo na neke manje razlike koje smo primijetili. *Predike* ovdje označuju cijelu knjigu osim na jednom mjestu, gdje će se kontrastirati s *Kratkim prikazanjem*.

⁴ Vidi AR, a osobito *Popis kniga i rukopisa upotrijebljenih za rječnik* objavljen u posljednjem svesku.

⁵ Na ta djela referirat ćemo u nastavku teksta također skraćeno – *Pripovidanja* za *PRIPOVIDAGNIAH NA' SVETKOVINE KORIZMENE PO OTCZU FRA' JOZIPPU BANOVCZU* (Venecija, 1747., usp. Maretić 1889: 199–203) te *Blagosov* za *BLAGOSOV OD POGLIA I Zakligniagnia zlii vrimenâ PO O. F. JOSIPPU BANOVCZU* (Ancona, 1767., usp. Maretić 1889: 248–252).

pravopisa latinskijem slovima,⁶ tako da je riječ o piscu za kojega je teško pronaći razlog zašto bi ga se zaobišlo kada se govori o jeziku 18. stoljeća. U tom je smislu najproblematičnije što njegova djela nisu lako dostupna jer nisu ponovno u cijelosti objavljivana u sklopu kakvih filoloških studija, tekstoloških izdavačkih projekata ili na koji drugi način.⁷ Banovčev slovopis nije osobito složen i ni po čemu nije zanimljiviji od mnogih drugih slovopisa koje su prakticirali hrvatski pisci 18. stoljeća. No, upravo opis slovopisa njegovih djela u Maretićevoj monografiji potaknuo nas je da se bavimo time u ovom radu s obzirom na to da smatramo da ti opisi nisu posve adekvatni,⁸ o čemu će još biti riječi kada grafiju *Predika* budemo kontrastirali s tim opisima. Unatoč svim mogućim primjedbama treba reći da je Maretićevo djelo do danas nenadmašeno.⁹

Prije nego što prijedemo na rezultate, tj. opis grafije *Predika*, nekoliko ćemo riječi reći o korpusu, metodologiji i teorijskoj podlozi analize. Pritom treba imati na umu da sebi za cilj postavljamo ne samo otkrivanje i detaljno opisivanje funkcionalnosti i sustavnosti Banovčeve grafije nego i to da taj opis može poslije poslužiti kao pouzdana podloga za normalizaciju grafije (transkripciju) računalnim putem.

2. Korpus, metodologija, teorijska podloga

Jasno je da korpus istraživanja čini već navedena Banovčeva knjiga iz 1759., ali ovdje ćemo govoriti detaljnije o tome kako smo taj korpus učinili računalno pretraživim, što je važno da bi se shvatile i minimalne opasnosti koje iz toga proizlaze. Naš računalni korpus načinjen je prema primjerku iz Znanstvene knjižnice u Zadru pod signaturom R 346, a poslije su nejasna i druga mjesta kontroli-

⁶ Vidi Maretić 1889. Vidi i Jembrih 2004, gdje se govori o mjestima na kojima su franjevački pisci izravno govorili o grafijskim problemima. Među njima je i Banovac, koji se upravo u *Predikama* kratko i vrlo općenito dotiče pitanja jasnoće jezika i slova.

⁷ Primjeri iz Banovca donose se u trećem svesku recentne *Povijesti hrvatskoga jezika* Društva za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, ali se nijedna njegova knjiga ne navodi kao izvor, pa su oni vjerojatno preuzeti iz sekundarne literature (vidi Farkaš Brekalo 2013).

⁸ Moći će se to shvatiti i kao kritika cijele monografije, što nije ništa novo u našoj filologiji jer je najpoznatija i veoma argumentirana kritika došla još davno iz pera Vatroslava Jagića (vidi Jagić 1890).

⁹ Dopunom Maretićeva rada može se smatrati monografija Farkaš 2010, koja temeljito informira o grafiji velikoga broja slavonskih pisaca.

rana prema trima primjercima iz Knjižnice HAZU-a u Zagrebu pod signaturama R 524, R 524a i R 524b, pri čemu smo se najviše oslonili na R 524a. Digitalizacija je provedena s pomoću komercijalnog softvera za optičko prepoznavanje znakova (engl. OCR – *optical character recognition*) ABBYY® FineReader 14.¹⁰ Unatoč napretku tehnologije takva vrsta softvera ni danas ne daje posve pouzdane rezultate (osobito to vrijedi za stare knjige), stoga je autor ovoga rada sam prema izvorniku provjerio i ispravio pogrešna čitanja navedenoga softvera. Dodatno osiguranje da će grafijska analiza biti pouzdana jest veličina korpusa. Naime, što je veća količina pouzdanih podataka, to je manje važno ako koja pogreška ostane nezapažena jer su frekventne pojave ujedno i najvažnije za analizu općenito, a osobito za grafijsku analizu, kojoj u pozadini ponajprije stoji težnja za utvrđivanjem sustavnih pojava.¹¹ U tome leži jedan od razloga zašto je za potrebe ovoga rada digitalizirana cijela knjiga, a ne samo njezin jedan dio.¹²

S druge strane, kao dodatak ovome radu autor će podijeliti svoj računalno pretraživ korpus na znanstvenim mrežama i drugdje na internetu, što ima višestruku funkciju. Jedna je očuvanje baštine u digitalnome obliku, druga postupanje u skladu sa suvremenim zahtjevima za dijeljenje istraživačkih resursa i podataka, a treća omogućavanje provjere rezultata te eventualne konstruktivne kritike. Važno je i to da dijeljenje korpusa na ovaj način omogućuje ovomu radu da bude ekonomičniji i pregledniji (npr. pri navođenju primjera nema potrebe za upućivanjem na točno određene stranice analizirane knjige). Nadalje, treba reći da smo se vodili načelom što vjernijeg prijepisa, što znači da nismo popravljali tiskarske i druge pogreške. Iznimno smo u uglate zagrade dodavali rekonstruirano slovo (u svega 15-ak slučajeva) na onim mjestima na kojima je ostavljen prostor za slovo, tj. bjelina, jer smo u usporedbi svih konzultiranih primjeraka knjige uočili da je uzrok tomu tipografske prirode. Naime, na nekim mjestima je slovo jednostavno bilo slabo otisnuto, što dokazuju mnogobrojna mjesta na kojima smo u trima od četiri konzultirana primjerka knjige pronašli bjelinu, dok smo u četvrtome primjerku vidjeli slabe, ali dovoljno jasne obrise slova koje nedostaje. Ondje gdje nedostaje slovo, ali nema bjeline, nismo intervenirali, tj. ostavili smo pogrešku (npr. *odvati* neće biti popravljeno u *odv[r]ati*), rijetke smo

¹⁰ Dostupno na www.abbyy.com.

¹¹ Usp. Maretić 1889: X–XI, koji s jedne strane želi skupiti “što je karakteristično”, dok s druge strane smatra da nije “nužno svaku upotrebljenu knjigu iscrpiti od početka do kraja”.

¹² O potrebi za grafijskom analizom cijelih tekstova ili velikih uzoraka teksta te kako se s veličinom uzorka mijenja i opis grafije vidi praktičan primjer u Barbarić i dr. 2016: 37–50.

primjere obrnuto tiskanih slova i interpunkcijskih znakova ispravili (osim u slučajevima kada se premetnuto slovo drukčije čita – npr. odnos *u* i *n*). Raspodjelu bjelina pokušali smo vjerno očuvati,¹³ ali ona nije predmetom ovoga rada¹⁴ te su samo u jednom slučaju pretegnuli praktični razlozi: primjeri tipa *s' martnom* i *s' czinechi* (transkr. *smrtnom* i *scineći*) prenose se uvijek pisani sastavljeno *s' martnom* i *s' czinechi*, dok se primjeri tipa *s' poftom* i *s' ghrihom* (transkr. *s postom* i *s grihom*) uvijek prenose pisani nesastavljeno *s' poftom* i *s' ghrihom*. Očuvane su i crtice na kraju retka, kao i općenito pozicija kraja retka, tj. prijelaz u novi redak; velika inicijalna slova prenesena su kao obična velika slova, kurzivirana slova i tekst preneseni su tako, svi nadslovci¹⁵ također su preneseni (pa mogu poslužiti kao građa zainteresiranim za akcentologiju), za slova *Ç* i *ç* zanemareni su očiti tipografski problemi pa se ona bilježe uvijek tako unatoč tomu što se tiskar svakako snalazio ne bi li prikazao ta slova (najčešće kombinacijama zareza sa slovima *C* i *c*) – tu smo zaključili da bi bilo izrazito nepraktično da smo postupili drukčije.¹⁶

No ne treba poistovjećivati digitalizirano djelo s tekstom koji je analiziran. Ovisno o potrebama analize, stvarane su različite inačice teksta, u kojima smo se služili različitim strategijama da se npr. izbjegne da pozicija kraja retka ili stranice te prisutnost talijanskoga ili latinskoga teksta prouzrokuje nepouzdan rezultate ili otežava analizu. Za potrebe ovoga istraživanja koristili smo se nekomercijalnim konkordancijskim softverom AntConc, koji dugi niz godina uspješno razvija Laurence Anthony i besplatno dijeli sa znanstvenom zajednicom i svim zainteresiranim.¹⁷

U ovome se radu ne želimo previše udaljiti od standardnih načina koji su se kod nas uobičajili pri opisu grafije, a karakterizira ih zanemarivanje teorije ili pak implicitna pretpostavka da se teorija podrazumijeva (i to opet najčešće u

¹³ Nije, naime, uvijek posve jasno je li na određenom mjestu u tekstu riječ o bjelini unatoč tomu što je riječ o tiskanome izdanju.

¹⁴ Osim neizravno, tj. pozicija bjelina ili ostalih znakova koji mogu dolaziti s lijeve ili desne strane riječi može se upotrijebiti u analizi da se odrede ograničenja koja se pojavljuju na početku ili kraju riječi. Pritom treba napomenuti da Banovac, kao i drugi stari pisci, enklitike piše sastavljeno (npr. *činite kakovamse prighodi*; transkr. *činite kako vam se prighodi*).

¹⁵ Zbog jednostavnosti se u ovom radu u primjerima nadslovci izbjegavaju, osim ondje gdje su predmet razmatranja.

¹⁶ Jagić (1890: 607–608) posebno je upozorio na činjenicu da je Maretić malo pozornosti pridao tipografskim problemima, a važni su za razumijevanje grafije.

¹⁷ Anthony, Laurence 2019. AntConc (verzija 3.5.8) [računalni softver]. Tokio, Japan: Waseda University. Dostupno na <https://www.laurenceanthony.net/software>.

okviru mišljenja da je odnos fonoloških i grafijskih jedinica jednostran¹⁸). To ne treba shvatiti kao kritiku, nego više kao priznavanje činjenice da nam podatci o grafijama starih pisaca najvećim dijelom dolaze iz vremena kada je filološka djelatnost kod nas bila u povojima¹⁹, dok je grafolingvistička literatura²⁰, pa i povijesosociolingvistička (jer se suprotstavlja raširenoj paradigmi po kojoj bi pisani jezik bio sekundaran u odnosu na govor)²¹, mnogo mlađeg datuma.

Grafematika analizira osnovne jedinice pisma i pravila njihova kombiniranja (Ruge 2013b), tj. bavi se odnosom slova prema fonološkim jedinicama (Neef 2015: 714), i to je upravo ono čime ćemo se baviti. Tomu treba dodati da ćemo se osvrnuti na Maretićevo djelo²² te ćemo pokazati neke manjkavosti njegova opisa (na koje je općenito upozorio još Jagić).

Ono što je s teorijske strane najvažnije spomenuti jest da ćemo se u analizi koristiti terminom alograf kako bismo označili situacije u kojima se grafem pojavljuje u više varijanata.²³ Vodit ćemo računa da naš opis bude sinkronijski i funkcionalan, ali opet ne i pretjerano dosljedan nekim teorijskim zahtjevima bez velike potrebe.²⁴ Alografima ćemo smatrati one pojave koje su u komplementar-

¹⁸ Danas su dobro poznati pokušaji da se stvar obrne, tj. da se opis razmatra u okviru perspektive “od slova do zvuka” i treba ih vrednovati u odnosu na rezultate koje daju. Neef (2015: 713) smatra da je upravo ta perspektiva osnovna, ali i da se druga obavezno mora uzimati u obzir.

¹⁹ Takvi opisi zatim dugo mogu ostati nereinterpretirani jer se vjerojatno smatra da nema velike potrebe opisivati nešto što je već opisano.

²⁰ Vidi Žagar 2005: 14–44.

²¹ Vidi Anipa 2012, Romaine 1988: 1453–1454, Rutkowska i Rössler 2012.

²² Osobito na onim mjestima koja se tiču fonološkog/morfološkog pravopisnog načela, pri čemu uporabu termina morfološko pravopisno načelo u okvirima ovoga rada treba shvatiti u širokom smislu, a osobito s obzirom na to da se ovaj rad nastavlja na Maretića, koji pak u svoje vrijeme nije mogao razlikovati pravopisna načela kako se to poslije uobičajilo: “Maretić nije razlikovao korijenski od morfonološkoga pravopisa, pa nije mogao ni odgovoriti koliko se pojedini pisac držao korijenskoga pravopisa, a koliko je težio morfonološkomu.” (Babić 1991: 47).

²³ Vidi Adam 2014, Dürscheidt 2016: 133–134, Ruge 2013a, a za recepciju termina u Hrvatskoj svakako vidjeti Marković 2015 te Popović i Trostinska 1995. Pojam alografa problematičan je u tom smislu da povezuje pojave na različitim razinama, stoga ga npr. Dürscheidt objašnjava, ali se ne koristi dalje njime. Tu se na osnovnim jedinicama odražava ono što zapravo vrijedi za proučavanje pravopisa općenito: “... orthography, more than any other aspect of language, is likely to be influenced by external factors...” (Rutkowska i Rössler 2012: 213).

²⁴ Npr. u literaturi postoji gledište da su velika i mala slova zapravo u odnosu alografije (njihova pojava funkcionalno je određena). To može biti tako, ali mi ćemo to uzimati u obzir isključivo u onim slučajevima kada postoji razlika u distribuciji velikoga i maloga slova (npr. kod Banovca <ǃ> nema svojega majuskulnog oblika, nego se kao veliko slovo isključivo pojavljuje kao <S>, no prijavljivati u opisu da se /a/ bilježi alografima <a> i <A> i još pritom davati primjer za svaki alograf ne služi nekoj jasnoj svrsi).

noj distribuciji ili slobodnoj varijaciji te se ne mogu osnovano odbaciti kao pogreške. Ondje gdje dolazi do alografije, dat ćemo na osnovi podataka iz korpusa mišljenje o tome koji je alograf osnovni ako se može pokazati da su alografi u odnosu komplementarne distribucije. Termin slovo upotrebljavat ćemo u slučajevima kada je uspostava veze s fonemom suvišna za ono na što se želi upozoriti.

3. Rezultati analize

3.1. Grafija

S lijeve strane među kosim zagradama prikazani su fonemi izraženi notacijom kakva je uobičajena u AR-u.²⁵ S desne strane navode se među šiljatim zagradama grafemi iz *Predika* s primjerima te se komentiraju. Bilježenje /a/, /b/, /d/, /e/, /f/, /l/, /m/, /n/, /o/, /t/, /u/ ni po čemu ne traži posebnu pozornost ili komentar, pa se stoga dalje o tome ne govori.

/c/: <cz> – *Dicze*

Primjeri tipa *provincie*, *zenize* ‘zenice’ malobrojni su i više je nego vjerojatno riječ o tiskarskoj pogrešci (ispušteno je *z* ili *c* iz digrafa <cz>; u prvom navedenom primjeru moguće je i ugledanje na strani grafijski model jer je riječ o posuđenici). Nalazimo jedanput i *proczinili*, što samo potvrđuje što smo dolje rekli za /č/ (ako je moguće zamijeniti <c> za <č>, moguće je i obratno). Maretić navodi isključivo <cz> za *Pripovidanja* i *Blagosov*. Primjeri tipa *udorazce* i *Mifezca* još su očitiji slagarski propusti.

/č/: <č> – *Mletačke*

Znatni su slagarski problemi prisutni pri realizaciji ovoga grafema, osobito često u verzalu (<Č> = <C,> ili <C’>, ali i <c> = <c,> i sl.).²⁶

U primjerima tipa *obicaja*, *caft*, *stece*, *cekaju*, *rici*, *gorcije* vjerojatno je riječ o slagarskoj pogrešci, slabom otisku ili slučajnom ispuštanju dijakritičkog znaka.

²⁵ To je s jedne strane prikladno zato što se ovaj rad u određenom smislu nastavlja na Maretićev, a s druge je i teorijski utemeljeno kada se zna da postoje i takva mišljenja da je preslikavanje fonoloških jedinica na pismo zapravo samo preslikavanje iz jedne vrste (alfabetskog) pisma u drugo pismo (tj. iz jedne notacije namijenjene prikazu prirodnoga jezika u drugu takvu notaciju) – vidi Neef 2015.

²⁶ Strogo gledajući, to bi se moglo smatrati pojavom alografije, ali budući da se ne mogu utvrditi nikakve pravilnosti u distribuciji koje ne bi bile povezane isključivo s tiskarskim problemima, nećemo opterećivati tekst tako dosljednom analizom.

Maretić samo za *Pripovijdanja* navodi <c> kao rijetku alternativu za <ç>, ali vjerojatno se i ondje njegova pojava može objasniti kao u *Predikama*. K tomu dodajmo da <c> ne zadovoljava nikakve uvjete zbog kojih bi se mogao smatrati alografom grafema <cz>, a ne pojavljuje se ni dovoljno često da bismo mogli govoriti o slobodnoj varijaciji alografa (osobito s obzirom na to da su gore navedena objašnjenja za pojavljivanje <c> za /č/ poprilično uvjerljiva). Strana imena nezahvalna su za potrebe ove analize, pa ih stoga dalje ne uzimamo uopće u obzir.²⁷ O tomu svjedoče primjeri *Francefcka*, *Venceslav* i *Vinceslava*, gdje se zacijelo oponaša strani uzor, a ne provodi temeljna grafija *Predika*.²⁸

Primjeri tipa *Sctiocze* (vok.) ili *odbacze* sigurno nisu pokušaj da se zabilježi /č/. Mogli bi to biti pokušaji morfološkog pisanja prema *štioć*, *odbaciti*, ali je vjerojatnije riječ o zabuni nastaloj upravo zbog toga što Banovac u svijesti ima te osnovne oblike. Maretić navodi za *Pripovijdanja* i mogućnost <ci> s primjerima *innacie*, *ciovik*. Prvi se primjer može osporiti jer ga treba čitati *inačije* (*innacie* pronalazimo često u *Predikama*), a ne *inače*, što znači da ovaj primjer ide pod gore opisane slagarske pogreške, dok je drugi također prije pogreška nego nešto drugo.

/ć/: <chi> – *pofvechieno*; <ch> – *vech*, *vechi*, *opchine*

Kod zapisivanja /ć/ dva su alografa u komplementarnoj distribuciji. Grafem <chi> ima ograničenja u kojima se može ostvariti samo kao <ch>. Uzimamo <chi> kao osnovni lik jer je <ch> pozicijski obilježen, i to tako da je vezan uz kraj riječi i uz prikaz fonemskoga slijeda /ći/ (što pokazuju gore navedeni primjeri). Statistički je <ch> izrazito povezan s finalnom pozicijom u riječi pri bilježenju /ći/, ali to je privid nastao zbog toga što nema puno riječi koje taj slijed imaju prije kraja riječi²⁹, no ipak ih ima: *najvechih*, *moguchij* ('mogućiji'), *slidechim*, *xivuchim*, *domachin*, *vruchinu*, *opchiti*, tako da se ne može to ograničenje definirati isključivo s pomoću finalne pozicije, nego se može reći da slijed *chi*, ako nije riječ o <chi>, stoji za /ći/ na kraju riječi (kada nikada nije riječ o <chi>) te ispred *h*, *j*, *m*, *n*, *t*. S druge strane alograf <chi> pojavljuje se u svim

²⁷ To je utemeljeno i u grafolingvističkoj, tj. grafematičkoj literaturi: "Native words follow more orthographic constraints than assimilated foreign words and both types follow more constraints than indigenous proper names." (Neef 2015: 718)

²⁸ Usp. osobito primjere *Moyfie* te *Baylon*, koje su jedine riječi izvan teksta pisanoga latinskim ili talijanskim jezikom u kojima se nalazi slovo *y* (osim jedne očite slagarske pogreške u *priloyiv/ci*).

²⁹ Osim ako se kao granica riječi uzme bjelina, kada se može naći mnoštvo primjera tipa *obuchiga* ('obučić ga'), *govorechimu* ('govoreći mu'), *vechjih* ('već jih').

drugim pozicijama, tj. ispred *e*, *a*, *o*, *u*. Svi primjeri koji stoje protiv tog pravila zapravo su pogreške te se ovdje mogu nabrojiti sve: *mladichja*, *nahodechjfe*, *povrachafce*, *Spuschat*, *veche*, *fctochejim*, *friche* – u navedenim primjerima ili je pogreškom *j* umjesto *i* ili je ispušteno *i*.³⁰ Odnos alografa <chi> i <ch> usporediv je s odnosima alografa <gli> i <gl> za /l/ te <gni> i <gn> za /n/, što će biti jasnije dalje u tekstu, a zasad ćemo samo natuknuti da smatramo da se zapisi tipa *domachin* mogu smatrati sažetim zapisom **domachiin*,³¹ čime se zapravo dolazi do jasne komplementarne distribucije <chi> i <ch>.

Maretić za *Pripovidanja* navodi samo <chi> i <ch>, dok za *Blagosov* navodi znatno veći broj mogućnosti: <chi>, <ch>, <tj>, <tchi>, <tch>. U *Predikama* ne nalazimo primjere za <tchi> i <tch> (Maretić navodi npr. *Uputchiegnia*, *naftchieni*, *bratchi*), ali nalazimo ih za <tj> (svi primjeri koje Maretić navodi, osim prvoga, tipični su i za *Predike*: *uputjuje*, *milofctju*, *kriposctju*, *Uzafcafctja*). Ako su Maretićevi podatci točni ili barem predstavljaju ono što bi za svako djelo bilo izrazito karakteristično, to bi značilo da se od *Pripovidanja* preko *Predika* do *Blagosova* Banovac u ovom pogledu kreće u smjeru morfološkog pravopisa. Očito je da <tj>, <tchi> i <tch> nisu alografi za /č/, nego sljedovi slova što su se zatekla na tvorbenome šavu (*naftchieni* ćemo danas transkribirati *nasitčeni*, a ne *nasičeni*). Međutim, situacija s <tj> nije jednostavna jer bi se moglo tvrditi da je <tj> alograf za /č/ koji je jasno pozicijski određen. Tomu bi se moglo kao argumentaciju pridodati činjenicu da se općenito smatra da je nakon 1700. godine sekundarna jotacija bila gotovo posvuda provedena u govorima. No ovdje je riječ ipak o književnom jeziku, koji ima svoje osobitosti te općenito duže čuva starije jezično stanje (usp. u pogledu sekundarne jotacije Kapetanović 2004, Barbarić 2017). Maretićev izbor primjera za <tj> pokazuje da je moguće da on nije mislio da se u svakom slučaju <tj> treba izjednačiti s /č/, nego je riječ ili o mjestu gdje se moralo izgovarati <ć> (slijed *tj* u *uputjuje* nije na poziciji sekundarne jotacije) ili o slijedu /šč/ koji nije očekivano zapisan (slijed slova *fctj* u ostalim primjerima pokazuje da je <fc> ‘/š/’ mogao biti zapisan samo ako se dogodilo jednačenje po mjestu tvorbe ispred /č/, tj. slijed *fctj* neobična je mješavina morfološkog i fonološkog pravopisnog načela – kompromisna grafija). AR s. v. *kršćanin* navodi upravo za Banovca da ima likove sa *šč*, *stj* i *štj*, uz opasku

³⁰ Obje su pogreške razumljive – ispuštanje kao slagarova tipična pogreška, a zamjena *j/i* osim kao mogući slagarski propust može se protumačiti i time da <j> nekada može stajati za /i/.

³¹ Ne možemo zanemariti da znakovi *i*, *e*, *a*, *o*, *u* na fonološkoj razini predstavljaju samoglasnike.

da *štj* sugerira da i likove sa *stj* vjerojatno treba čitati /šć/ – što je u osnovi točno, ali ne znači ujedno da ih tako treba i transkribirati (AR doista Banovčev zapis *karfctjanski* transkribira *karštjanski*). Postojanje priloga *tja*, zapisanoga isključivo tako, također govori protiv toga da <tj> stoji za /ć/.

Primjeri tipa *docichie* svjedoče samo o tome da je slagar mogao ispustiti slovo *h* (*dochichie* ‘doći će’), pa se ne može smatrati da je tu <c> još jedna alografika mogućnost za /ć/.

/ġ/: —

Maretić navodi da u *Pripovidanjima* Banovac bilježi taj fonem sa <x> te donosi primjere *oxaczi*, *oxakah*, *panxe*. U *Predikama* uopće nema dokaza da Banovac želi razlikovati taj fonem. Napomenimo samo tipične primjere gdje se zna da kod pisaca može doći do varijacije u vezi s tim fonemom, ali je u *Predikama* nema – *Otačbina* i *farxba* uvijek se pišu tako (protuprimjer *farzbe* treba se gledati u okviru onoga što je dolje rečeno za moguće zamjene <z> i <x>).

/đ/: <gi> – *ofvagia*, *dogie*, *prigiofce*, *izigiu*; <g> – *uvrigivati*, *doge*, *izage*, *proge*; <gj> *ofvagjaju*

Uzimamo <gi> kao osnovni lik jer <g> ima veća ograničenja u distribuciji, to više što bi se na <g> u *uvrigivati* moglo gledati kao na sažeti oblik od <gi> uzimajući u obzir da se zbog ekonomičnosti zapisa neće pisati **uvrigiivati* (što je analogno zapisu *fchi* za /šć/, koji bi se mogao pisati i *fcchi*). Kada se /đ/ nalazi ispred /e/, dolazi do slobodne varijacije <gi> i <g> na takvim pozicijama. Svaki <gi> u domaćim riječima sigurno se čita /đ/, dok je to moguće i za posuđenice (*kartaginom* ‘kartađinom’, *Egipat* ‘Eđipat’), ali treba uzeti u obzir mogućnost imitiranja stranoga grafijskog uzora. Jednako vrijedi za slijed *ge*, koji se u domaćim riječima sigurno čita /đe/, a moguće i u posuđenicama (*general* ‘đeneral’, *Angeli* ‘Andeli’). Statistika pokazuje ujednačenost u sljedovima *ge* (191 put) i *gie* (172 puta), ali treba napomenuti da kod posuđenica nema gore spomenute slobodne varijacije (nema zapisa **gieneral*, **Angieli*, što samo dodatno pokazuje da u ovim slučajevima ne možemo samo na osnovi zapisa biti sigurni što se točno krije iza njega) – a to frekvenciju slijeda *ge* smanjuje na gotovo 120. Međutim, gledajući sa sinkronijskog stajališta, alograf <gj> s potpuno jednakom distribucijom kao <gi> pojavljuje se u čak 31 primjeru, pa ga ne možemo odbaciti kao pogrešku (tj. slučajnu zamjenu *i* sa *j*). Samo jednom se javlja u posuđenici (*Evangjelski*), ali jedan protuprimjer u pravilu nije dovoljan, to više s obzirom na to što ćemo dolje reći o odnosu <dj>, <gi> i <gj> iz druge perspektive.

Maretić navodi za *Pripovidanja* samo <gi> i <g>, dok za *Blagosov* osim njih navodi i <dj> te <dg>. O njima bi se moglo govoriti i u *Predikama* kada opet ne bi bila riječ o morfološkom pravopisu. Banovac doista za neke riječi u *Predikama* preferira isključivo slijed *dj* (npr. *millofardje*), ali za druge slobodno alternira morfološko i fonološko načelo (npr. *gradjane* i *gragianaa*, *ofvadja* i *ofvagi-amo*). Slijed *dg* nalazi se također isključivo na tvorbenom šavu, ali ima i mjesta gdje čitanje /d/ ne može biti predmet rasprave (npr. *odgovoriti*); malobrojan je na mjestima koja su ovdje od interesa i također se može naći primjera koji pokazuju alterniranje morfološkog i fonološkog načela (npr. *budgiahu* i *probugiuju*).

Na kraju se moramo vratiti na objašnjenje <gj> odnosno slijeda *gj* s obzirom na moguće tumačenje da je taj slučaj usporediv sa slijedom *dj* odnosno čak i barem djelomično sa slijedom *fcj* (*karfcjtjanski*) te se može i tako objasniti. Da se to sve može povezati, govore sljedeći primjeri: *ofvadja*, *ofvagjaju*, *ofvagia*. Dijakronijski gledano, slijed *gj* u *ofvagjaju* primjer je kompromisne grafije jer se sastoji od jednog mlađeg (*g*) i jednog starijeg (*j*) elementa. Nije neobično da takva grafija supostoji uz ostale mogućnosti.³² Ekstremno bi bilo tumačenje, ali ne i neosnovano s obzirom na to da smo utvrdili da je sâmo <g> alografška mogućnost za /d/, da se *ofvagjaju* treba transkribirati *ofvadjaju* (analogno primjeru *karfcjtjanski* ‘karštjanski’). No veoma je izvjesno da su primjeri sa *gj* nastajali nehotično te da su u piščevoj svijesti bili potpuno izjednačeni sa *gi*. Da se može pouzdano dokazati suprotno, morali bismo se prikloniti navedenom ekstremnom rješenju.

/g/: <g> – *gannuleffu*; <gh> – *draghim*, *razlogh*

Uzimamo <g> za osnovni lik jer <gh> ima veća ograničenja u distribuciji (iako je određenim dijelom riječ o tendencijama) te je apsolutno pravilo da dolazi na kraju riječi (nekoliko primjera koji govore suprotno moraju se smatrati pogreškama). Slovo *h* dodaje se kada se želi spriječiti neželjena interpretacija zapisa, međutim ono se proširilo i na onim mjestima gdje te opasnosti nema. Ipak, jasne su sljedeće tendencije: slovo *h* umeće se u slijedove *ghgl* (*produghglivati*), *ghgn* (*oghgneviti*),³³ a slobodnija je varijacija kod *ghl* (*moghla* i *moglo*, *ghlava* i *glava*),³⁴ *ghn* (*prighnut* i *prignut*, *doftighnuti* i *doftignuti*). Izražena je i tendencija da se umeće u slijed *ghd* (*nighda*), a rijetko u slijed *ghr* (*ighratti*). Ispred slova *i*, *e*, *a*, *o*, *u* <g> i <gh> slobodno variraju, pri čemu je *gha* rijetko

³² Vidi Ruge 2013c.

³³ Može se naći nešto varijacije: *oggagn*, *oggnevita*.

³⁴ Zapis *ogglogjane*, ako nije pogreška, vjerojatno je primjer geminacije.

u odnosu na *ga*, dok je *gho* izrazito rijetko u odnosu na *go*. Kod ostalih kombinacija ne može se reći da jedna izrazito prevladava, što je razumljivo jer su *ghi* i *ghe* obvezni sljedovi ondje gdje se želi izbjeći čitanje /d/, a za sljed *ghu* nije posve očito zašto se uopće pojavljuje, i još k tomu češće od *gu*, no svega dva primjera (*nepogarguj*, *pogarguje*) u kojima se taj sljed mora čitati /đu/ otkrivaju da je pojava sustavna. U skladu su s tim neke tendencije koje se otkrivaju kada se sljed produlji – izrazito je češće *ghuch(i)* (70) u odnosu na *guch(i)* (6) te *ghub* (112) u odnosu na *gub* (10).

/h/: <h> – *duhovna*

Rijetki su primjeri *gnihovich*, *mojich* i *mnozich* i ne može se utvrditi nikakva pravilnost u distribuciji <h>/<ch> te stoga nema ni govora o eventualnom alografu <ch> za /h/. Mora biti riječ o pogreškama, tj. o nehوتيčnome miješanju grafijskih sustava.

Pitanje je li Banovac doista i izgovarao /h/ nije ključno za utvrđivanje grafijskoga sustava. Možemo samo konstatirati da je Banovac upotrebljavao *h* za /h/. Maretić za *Pripovidanja* kaže da Banovac piše *h* gdje ne treba, a izostavlja *ga* gdje *ga* treba pisati, a za *Blagosov* da se Banovac popravio u pogledu pisanja *h*, ali da nije isključeno da mu je netko ispravljao tekst. Dodat ćemo tomu da u *Predikama* *h* dolazi uglavnom ondje gdje treba uz znatan broj primjera da je izostavljeno gdje bi trebalo doći, ali tek nakon analize ostalih njegovih djela bit će jasno kako je točno Banovac s vremenom gledao na pitanje /h/.

/i/: <i> – *tebbi*

Maretić upozorava u *Pripovidanjima* na slučajeve da se /i/ piše <j> na početku riječi. U *Predikama* se mogu naći rijetki primjeri (*jzbine*, *Jvan*, *jfpovidi*, ali i *prjmafce*, *učjnisce*, *Razboljse*), no treba ih ostaviti u sferi pogreške ili barem odstupanja od temeljne grafije za to djelo. Maretić je vjerojatno imao puno više osnove da utvrdi pravilnost (navodi primjere *jskargni*, *jmma*, *jzvarfno*, *jmmade*, *jzagi*), što bi prije konačnih odgovora trebalo istražiti. U *Blagosovu* <j> može pokrivati i mjesta na kojima je dugo /i/, u *Predikama* to nije slučaj, ali <j> može označiti sljed /ji/ u finalnoj poziciji (npr. *starij* ‘stariji’, *Marij* ‘Mariji’), ali i na početku enklitike (*Recizim* ‘Reci jim’, *koi* ‘koji ji[h]’, *doveftijh* ‘dovesti jih’).

/j/: <j> – *fcuju*; <I> – *Iedan*

Status fonema /j/, kao i grafema <j>, velik je problem starih hrvatskih grafija.³⁵

³⁵ Očituje se to i vizualno u *Predikama*, naime često je slovo *j* tiskano kurzivno, a kroz tu prizmu treba gledati i na malobrojne zamjene slova *j* i *i* u tisku.

Kada se piše grafem <j>, kod Banovca se on uvijek nalazi ili među slovima³⁶ *i*, *e*, *a*, *o*, *u* (tri od 25 najfrekventnijih kombinacija su *oje* – 709 puta, *aje* – 475 puta, *iје* – 472 puta)³⁷ ili na početku/kraju riječi. U situacijama kada se <j> ne piše, nekad se u literaturi govori o nultom grafemu (*koi*, ‘koji’). Ovdje se radije ne služimo tim terminom jer bismo onda morali preispitati treba li se njime koristiti i u drugim slučajevima (npr. pitanje izgovora /h/ i bilježenja <h>), a to ovdje ne bi imalo jasnu svrhu.³⁸ Ono na što pak treba upozoriti jest činjenica da nekada *I* ili *i* stoje za /j/. U majuskuli se čak uočava da se katkad koristi na početku stranoga imena (*Ieruzolim*, *Ieremija*, *Iesus*, *Iudite*, *Iudinu*) i na početku samo dviju domaćih riječi kada se nalaze na početku rečenice (*Iedan*, *Iao*), no ni u jednom slučaju nije riječ o pravilu. Odstupanje od temeljne grafije djela u stranim imenima dobro je poznata mogućnost, na koju smo već upozorili. U minuskuli jedva da se može naći primjer u kojem zabunom dolazi *i* umjesto *j* (*onai*, *nedaiuchiji*).

/k/: <k> – *Kripostna*

Samo na jednom mjestu u domaćoj riječi za /kv/ upotrijebljen je slijed *qu* (*Czarque*). Jedini primjer *u vicke* (‘u vike’) očita je pogreška.

/l/: <gli> – *Priřtogle*; <gl> – *dragovogln*, *kragl*

Za osnovni lik uzimamo <gli> jer je pojava <gl> ograničena na posebne pozicije, prije svega na kraj riječi, no to ćemo još pojasniti. Ne može se <gl> kao alograf za /l/ realizirati ni ispred slova *e*, *a*, *o*, *u* (riječak je primjer protiv toga *Bogoglnbna* i može se smatrati pogreřkom), dolazi ispred *m*, *n*, *s*, *f* (*sbignicze*, *nevoglna*, *Zemaglske*, *prijateglftvo*), slijed *gli*, ako nije riječ o <gli>, stoji za /li/ na kraju riječi (kada nikada nije riječ o <gli>) te ispred *cz*, *gl(i)*, *l*, *m*, *n*, *t*, *v* (*prijateglicze*, *Gliglian*, *řumglim*, *Agline*, *temegliti*, *bodglivi*). Alograf <gli> realizira se ispred *e*, *a*, *o*, *u* (*nevogle*, *Roditeglia*, *vogliom*, *gliudi*). S obzirom na to da se i to može smatrati poprilično fiksiranom distribucijom, odluku da <gli> uzmemo za osnovni lik donijeli smo zato řto se i zapisi tipa *prijateglicze* mogu smatrati

³⁶ Ne kařemo intervokalno upravo da bismo u řto većoj mjeri izbjegavali mijeřanje razina koje smo prije spomenuli kao opasnost. Zato se nař opis može doimati kao da je poprilično tehničke prirode.

³⁷ Ipak, <j> se više ne umeće nego řto se umeće. Frekvencija sljedova u koje nije umetnuto prelazi 10 000, dok frekvencija sljedova gdje nije umetnuto prelazi svega 4000. Sljedovi *oe* i *ae* očekivano su male frekvencije, ali slijed *ie* je na prvom mjestu po frekvenciji (više od 3000) kod sljedova u koje se ne umeće slovo *j* unatoč tomu řto je po drugom kriteriju *iје* na trećem mjestu.

³⁸ Riječ je o apstrakciji, tj. o teorijskom konstruktumu koji služi da se uspostavi apsolutna korespondencija između jedinica fonolořkog i grafijskog sustava, řto po nařem miřljenju nekad može biti korisno, ali ovdje ne vidimo velike potrebe za tim. Za kritiku termina vidi Enderle 2013.

sažetom zapisom **prijategliice*. Time smo utvrdili jasnu komplementarnu distribuciju <gli> i <gl>, pri čemu se <gli> daleko češće javlja u tekstu.³⁹

/ń/: <gni> – *pripovidagnia*, <gn> – *gnihovim*, *offign*

Za osnovni lik uzimamo <gni> jer je pojava <gn> ograničena na posebne pozicije, prije svega na kraj riječi. S obzirom na to da je situacija donekle analogna onomu što smo govorili za <gli> i <gl>, ovdje nećemo to obrazlagati u detalje. Za razliku od prije navedene situacije sa <gl>, kao alograf za /ń/ <gn> se ipak može realizirati ispred slova *e*, *a*, *o*, *u* (primjera ima mnogo – *gnezine*, *znagna*, *fpomgnom*, *promignuju*, ali je jasna tendencija da se tu preferira <gni>)⁴⁰, dolazi ispred *k*, *s*, *f* (*pomagnka*, *izvagnski*, *fluxagnstvo*), slijed *gni*, ako nije riječ o <gni>, stoji za /ńi/ na kraju riječi (kada nikada nije riječ o <gni>) te ispred *cz*, *g(h)*, *h*, *l*, *m*, *t*, *v* (*fluxgniczefu*, *kgnighe*, *gnihovim*, *zafuxgnila*, *gnima*, *zafuxgniti*, *promignivati*). Alograf <gni> realizira se ispred *e*, *a*, *o*, *u* (*fpomignimo*, *govoregnia*, *gniom*, *oghgniu*). Alografi <gni> i <gn> na sličan su način u komplementarnoj distribuciji kao i <gli> te <gl>, pri čemu je, kao što smo već rekli, varijacija ispred slova *e*, *a*, *o*, *u* donekle slobodna, ali s jakom tendencijom u korist <gni>.

Ne težimo za tim da naše tumačenje, koje se očito najviše oslanja na frekvenciju, postane općeprihvaćeno, ali ono jest jedan od legitimnih načina gledanja na problem, osobito s obzirom na u uvodu najavljenju želju da ovaj opis grafije u budućnosti posluži kao polazišna točka za normalizaciju grafije računalnim putem. Netko tko kreće s drugih polazišta mogao bi uspješno zagovarati likove bez *i* (<ch>, <gn>, <gl>) kao osnovne ili pak dokazivati da nema potrebe da se ijedan odredi kao osnovni, tj. da su oni izjednačeni. Smatramo da je najvažnije da je alografija detaljno opisana i objašnjena.

/p/: <p> – *porodu*

Maretić navodi za *Pripovidanja* da se veoma rijetko koristi <ph> (npr. *kiph*). Toga u *Predikama* nema.⁴¹

/r/: <r> – *Porodjenja*; slogotvorno = *ar* – *fardeza*

Maretić piše za *Pripovidanja* da se rijetko slogotvornost bilježi s *er* (npr. *tergovine*). Za to smo u *Predikama* našli samo jedan primjer (*otverdnuti*).

/s/: <s> – *Apofctolskoga*; <f> – *fvojom*

³⁹ Nastojimo biti sustavni i s obzirom na to da smo prije u tekstu odredili <gi> kao osnovni lik za /đ/, a ne <g>.

⁴⁰ Primjera za <gni> u takvim pozicijama ima približno 2000, dok primjera za <gn> nema ni 150.

⁴¹ Usamljen primjer *skuphlien* nije ništa drugo nego slagarska pogreška umjesto *skupglien*.

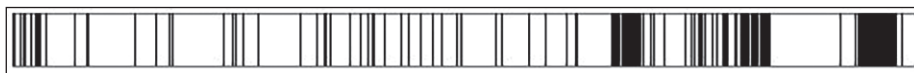
<s> i <f> u veoma su zanimljivu odnosu koji je vjerojatno najtočnije opisati kao slobodnu varijaciju, no uz neke jasne tendencije. <f> nema svoj majuskulni oblik, a <s> ima <S>, ali <f> je daleko frekventniji od <s> i <S> (javlja se gotovo 18 000 puta prema približno 5000 puta za <s>/<S>). Apsolutno je pravilo da <f> ne dolazi na kraju riječi te da služi za geminaciju (svega tri primjera sa *ss* stoje prema gotovo 900 primjera sa *ff*; rijetke su kombinacije *fs* i *sf*). Primjetne su i neke druge tendencije. Npr. slijed *vsk* nikad nije *v/k* (veoma je rijetko i */fk* uopće), slijed *sl* gotovo nikad nije */l*. S druge strane, sljedovi *df*, *pf* i *hf* gotovo su pravilo u odnosu na rijetke mogućnosti *ds*, *ps* i *hs*, a slijed */t*, koji je zapravo ligaturno izveden, pojavljuje se približno 3600 puta prema *st* sa svega stotinjak puta.

Bilo bi svakako uputno istražiti odnos <s> i <f> na većem korpusu osamnaestostoljetnih djela te vidjeti mogu li se potvrditi i objasniti navedene tendencije, ali i mnoge ovdje nenavedene zbog ipak nedovoljno velike frekvencije. To je pitanje koje izlazi iz okvira grafematike. Rijetki primjeri *zlatkoſti* ‘slatkosti’, *zagrifcegnia* (oba na istoj stranici), *uzmargieni* mogu se smatrati pogreškama.

/š/: <fc> – *jofcter*; <sc> – *umrivsci*

Ono što je rečeno za /s/, primjenljivo je jednim dijelom i ovdje. <fc> nema majuskulni oblik, dok <sc> ima <SC> i <Sc>. Već smo spomenuli slijed *fchi/schi* za /šč/, što je zapravo sažet zapis od *fcchi/scchi*, koji se također nekad može javiti (*zapufcchiaju*).⁴² Banovac, međutim, nikad ne ekonomizira na sličan način u slijedu *fecz/secz* jer je potrebno jasno razlikovati primjere tipa *Ditefscze* ‘Ditešce’ i *Vojfczi* ‘Vojsci’.⁴³

<fc> i <sc> općenito govoreći slobodno variraju, ali može se upozoriti na neke pravilnosti, no ovaj put vezane uz tiskarske poteškoće. Sljedeće slike pokazuju da distribucija <sc> nije ravnomjerna po cijelome tekstu.

SLIKA 1. Distribucija <sc> u cijelome tekstu Predika.

SLIKA 2. Distribucija <sc> u Kratkome prikazanju.⁴⁴

⁴² Zapis sa *fcchi* ima svega pet u odnosu na gotovo 60 sažetih.

⁴³ Zapis tipa *s'czinite* (ili s bjelinom *s'czinite*) ‘scinite’ čini se kao strategija da se prepozna da na početku riječi treba čitati /sc/, a ne /š/. To je jedina riječ u *Predikama* kod koje se može javiti taj problem, ali zašto to ne mora biti objašnjenje za primjer *s'czvichiem* ‘s cvičem’ vidi 3.2.

⁴⁴ Slike su načinjene s pomoću softvera AntConc, a pokazuju pozicije pretraživanog slijeda slova u ciljanome tekstu u ispisu koji nalikuje na crtični kod.

Slika 1 pokazuje da je <sc> u mnogo češćoj uporabi u zadnjoj trećini knjige. Slika 2 je uvećani dio knjige koji se odnosi na *Kratko prikazanje*. Za svaki drugi frekventni grafem očekivano bi bilo da te slike budu gotovo potpuno crne, što bi upućivalo na ravnomjernu uporabu kroz cijeli tekst. To ovdje nije slučaj jer je distribucija <sc> kroz tekst u blokovima, što upućuje na slagarske probleme koji su se povećavali prema kraju knjige. Na osnovi ovog uvida moglo bi se tvrditi da je cijeli tekst trebao biti tiskan sa <fc>, no to nije bilo moguće zbog nekih tehničkih problema. U *Kratkome prikazanju* očituju se i drugi tipografski problemi, no ovdje nema mjesta ni potrebe za takvim detaljima koji izlaze iz područja grafematike. Malobrojni primjeri tipa *sefdefet* ‘šesdeset’, *smillectju* ‘s milošću’ ili *pokoris* ‘pokoriš’ samo svjedoče o tome da se može ispustiti *s/f* ili *c* iz digrafa <fc> odnosno <sc>.

Maretić za *Pripovidanja* navodi za /š/ još i mogućnosti <s> i <sch> te za *Bla-gosov* <ff> i <fs>, čega nema u *Predikama*.

/v/: <v> – *Tvoje*

Alternacije *u/v* puno su rjeđe nego što bi se to možda očekivalo (*vxexena* ‘uže-žena’, *Uragh* ‘Vrag’, *sa fuim* ‘sa svim’, *Postaugliam*, *protiufctine*, *slaugliahu*, *proslaugliena*, *Diaula*, *postaugliaju* – posljednja četiri primjera na istoj stranici u neposrednoj blizini). Pogotovo rijetko dolazi *v* za /u/. Iako razumljive, zbog njihove niske frekvencije može se smatrati da su zamjene nehotične.

Maretić za *Pripovidanja* navodi da se može ponekad naći <v> za /u/, a <u> za /v/ nerijetko dolazi. Također navodi <h> i nulti grafem za <v> samo u po jednoj riječi (*çuha* ‘čuva’, *çualacz* ‘ču[v]alac’).

/z/: <z> – *vazda*

Rijedak primjer *slu* ‘zlu’ može se smatrati pogreškom.

/ž/: <x> – *Boxe*

Veoma rijetko dolazi do zamjene <z> i <x>, pa se svi ti primjeri mogu smatrati pogreškama (*farxbe* i *farzbe*, *uzdarxa* i *uxdarxa*, *izvaditi* i *ixvadifce*).

Upozorit ćemo još na međusobne zamjene slova *k*, *g* i *h* (*holliko* ‘koliko’, *dukovni* ‘duhovni’, *mnohi* ‘mnogi’, *Boka* ‘Boga’, *hragl* ‘kralj’, *gnik* ‘nih’, *gorgofti* ‘gorkosti’, *kojakod* ‘koja god’, *nektiji* ‘ne hti ji[h]’), koje se mogu događati čak i u složenim grafemima (*imaducki* ‘imadući’, *skuphlien* ‘skupljen’, *ochiuckiegnie* ‘očućenje’, *Bogkchie* ‘Bog će’, *kollikockievam* ‘koliko će vam’, *trecki* ‘treći’, *drugk* ‘drug’, *nogke* ‘noge’). Treba ih smatrati pogreškama, koje su također razumljive jer grafemi <k>, <g>, <h> stoje za velare /k/, /g/, /h/, pa lako može doći do zabune u slučajevima kada se, makar i nehotično, analitički pristupi složenim grafemima <chi>, <gh>, <gli>.

Iako šire kontekstualiziranje analizirane grafije nismo sebi zadali kao jedan od ciljeva u ovom radu, na kraju ovoga dijela samo ćemo dodati to da se Banovčeva grafija posve očekivano uklapa po svojim rješenjima u dalmatinski (južni) slovopis. Ako pogledamo tablicu usporedbe karakterističnih rješenja dalmatinskoga i kajkavskoga slovopisa koju donosi Farkaš (2010: 9)⁴⁵, proizlazi da jedino Banovčeva rješenja za /c/ (<cz>) i /č/ (<ç>) nisu karakteristična za dalmatinske pisce, pri čemu je očito da je <cz> karakteristično rješenje za kajkavski slovopis. Međutim, <cz> je također prema toj tablici kombinacija karakterističnih rješenja dalmatinskih pisaca (<c> i <z>). Ako se vodimo Maretićevim podacima (1899), proizlazi da je <ç> za /č/ ipak poprilično dobro zastupljeno rješenje kod pisaca koje on označuje kao čakavske (8 od 14), dalmatinske (4 od 9 ako ne računamo Banovca) i bošnjačke (8 od 10). Ako od tih pisaca izdvojimo one koji ujedno imaju i rješenje <cz> za /c/, dolazimo do zanimljiva zaključka da od njih 20 čak 11 zadovoljava taj kriterij. Indikativan je podatak da je od tih 11 pisaca čak 8 franjevac. Kronološki gledajući, čak 5 pisaca (Petar Knežević, Filip Lastrić, Marko Dobretić, Grgur Varešanin, Augustin Miletić) od tih 8 u okviru Maretićeve monografije kreće se od 1765. do 1815. godine. No još je zanimljivo i to da su grafije tih 5 pisaca međusobno slične, a slične i na onu Banovčevih *Predika*, koja pak prema Maretićevu opisu ipak najviše nalikuje na onu iz djela franjevca Petra Bogdana Bakšića iz 1638. godine.⁴⁶ Rješenje <ç> za /č/ bilo je dijelom i prijedloga Pavla Rittera Vitezovića, a šire je na jugu prihvaćeno tek nakon 1820. godine, kada su se organizirano uklanjale razlike između dalmatinskoga i dubrovačkoga slovopisa.⁴⁷

3.2. Geminacija i nadslovci

U ovom potpoglavlju reći ćemo najosnovnije o geminaciji i nadslovcima, kojima se označavalo mjesto akcenta te kvantiteta. Nećemo ulaziti u akcentologiju, nego ćemo samo opisati najvažnije pravilnosti s primjerima. Općenito vrijedi da se konsonanti nikada ne geminiraju na početku i na kraju riječi,⁴⁸ a kada se geminiraju, tada su gotovo u pravilu u intervokalnoj poziciji. Samo-

⁴⁵ Usp. i Badurina (2012: 74).

⁴⁶ Još jedna konstanta među svima njima jest <x> za /ž/. Treba napomenuti da se prema istraživanju Farkaš (2010) navedena rješenja mogu naći i među slavonskim piscima (osobito <cz> za /c/, ali <ç> za /č/ iznimno rijetko; <x> za /ž/ gotovo je pravilo), čija se rješenja i za druge grafeme prije polovice 18. stoljeća nerijetko poklapaju s južnim rješenjima.

⁴⁷ Vidi Badurina 2012: 75, 78; Farkaš 2010: 15, 18–19; Moguš i Vončina 1969: 74–76.

⁴⁸ Za početak riječi iznimka je *ff* kada njome počinje enklitika (*Ovako* 'Ovako se').

glasnici se mogu udvojiti na kraju riječi. Od samoglasnika najčešće se udvajaju *a* i *i*, rijetko *o* i *u*, gotovo nikad *e* (*posctegniaa*, *naas*, *mii*, *fviita*, *ftoo*, *nooch*, *fuudi*, *prolichiee*). Najfrekventnije su geminate *ll*, *nn* i *ff* (*dilla*, *punno*, *deffet*), koje svaka imaju frekvenciju približnu 1000. Frekvenciju veću od 100 imaju još samo *bb*, *mm* i *tt*. Nikada se ne geminiraju *c*, *h*, *k*, *j*, *z*, *x*,⁴⁹ a ni složeni grafemi <chi>, <cz> itd.

U *Predikama* pronalazimo sljedeće znakove *à*, *è*, *ì*, *ò*, *ù* (*zà*, *zateçè*, *duhovni*, *ftò*, *trùd*) te 10 puta *ú*, što je tiskarska pogreška. Udvajanje slova i nadslovci međusobno se isključuju. Protuprimjeri moraju biti tiskarske pogreške, ima ih svega 7, i od toga 5 za slijed *ii* (*grihaà*, *ftoò*, *mii*). U majuskuli se koristi apostrof umjesto nadslovka, međutim samo za (jednoslovne) riječi *A'*, *U'*, *O'*. Za mnoge druge slučajeve (u majuskuli i minuskuli) može se reći da znak ' doista ima funkciju izostavljanja: *tam' amo*, *Mark' Antonia*, *mom' hotegniu*, ali daleko po frekvenciji pretežu prijedlozi *s'* i *k'*, pri čemu za *sa* u *Predikama* nalazimo više primjera (koji su u skladu s današnjim standardnojezičnim pravilima, npr. *sa pfom* i *sa ftarczem*, ali *s' Elixabetom* i *s' krixem*), ali za *ka* ne nalazimo nijedan. Iznimka je riječ *s'czinite*, što je objašnjeno prije u analizi <sc> za /š/ (vidi 3.1). Sporadično se nailazi na slučajeve da zapis riječi koje imaju inicijalno /s/ počinje sa *s'*, no to se može osnovano označiti kao pogreška, to više što u takvim slučajevima nerijetko slijedi bjelina: *s'jedigniene*, *s' martnom*, *s' naxnijm*, *s' druxena*.

3.3. Konsonantske kombinacije

Ovaj će se dio podijeliti na konsonantske kombinacije koje je Maretić registrirao u *Pripovidanjima* i *Blagosovu*, a zajedničke su i jednom i drugom djelu te *Predikama*, zatim, od preostalih, na one zajedničke *Pripovidanjima* i *Predikama* te na kraju na one zajedničke *Predikama* i *Blagosovu*. Ondje gdje se kombinacija piše i fonološki i morfološki, uz odabrane primjere nastoji se dati brojka koja označava u koliko smo ukupno slučajeva pronašli tu kombinaciju, inače se samo registrira njezino postojanje uz nekoliko primjera. Frekvenciju treba uzimati s oprezom jer može biti visoka zato što se pojedina riječ u mnogim svojim oblicima često nalazi u korpusu, pri čemu treba imati na umu da više donesenih primjera ujedno znači da se pojedina konsonantska kombinacija javlja u više različitih leksema.

⁴⁹ Samo su dva protuprimjera u imenima (*Ozza*, *LUKKE*).

3.3.1. Zajedničke kombinacije

Zajedničkih kombinacija ima 41 od ukupno 70 što ih je registrirao Maretić kod Banovca: /bč/ – morfološki 1 put (*Obchienoga*); fonološki 19 puta (*opchinu*); /bk/ – *Scipka*; /bs/ – *obsluxiti*, *Bogogliubstvo*, *Sobstvoeno*, *obstire*, *obfinuta*, *obfidnuti*, *Nebbskoga* – vjerojatno pogreška; /bš/ – *nepodobsctine*; /čt/ – *posctegnie*, *ſctovatti*; /čst/ – *ſvemoghuchstvo*, *umichſtvu*; /dc/ – morf. 30 puta (*ſardeza*, *ſudcza*); fon. 156 puta (*ſucza*, *ſarcza*); /dč/ – morf. 3 puta (*ſudčevih*); fon. 1 put (*ſarčene*, usp. i *oſeſglienu*); /dčb/ – 19 puta isključivo *ſarxba*; /dk/ – morf. 58 puta (*odkupio*, *napridka*, *Odklen*, *odkrivena*, *odkud*, *odkriti*); fon. 35 puta (*slatko*, *poslitka*, *nutkaju*); /dp/ – *podpazi*, *nadpis*, *odpravgliate*, *podpunno*; /ds/ – morf. 35 puta (*nadſkače*, *gliudske*, *podsmihujete*, *odſichi*, *podſmihuju*, *odſtupi*, *odſudi*); fon. 20 puta (*gliuski*, *goſpoſtvo*, *roſtvo*, *Braſtvo*); /dsg/ – *ozgor*; /dš/ – morf. 2 puta (*slobodſctinu*); fon. 1 put (*Goſpoſctine*); /hv/ – *ufachien*, *poſaglienoga*, *zaſaglivati*, *fala*, *ſaliti*, *ſatati*; /mč/ – *Lakomče*, *zamčicze*; /nb/ – *himbe*, *jambor*; /sb/ – *ſbiglmicze*, *Sbora*; /sd/ – morf. 44 puta (*vazda*, *zdrughe*, *zdvara*, *Z' DOPUSCTEGNIEM*, *z' dvora*, *z' dobrim*, *z' dvima*); fon. 7 puta (*ſdvora*, *sdruxi*, *sdrughe*, *povasdan*, *s'dvoraſcgnii*); /sg/ – morf. 12 puta (*zgoditi*); fon. 6 puta (*ſgarčen*, *s'garčeni*, *s'goda*); /šh/ – *ſcgnim*; /ss/ – *ſinovi* ‘s sinovi’; /stb/ – *jizbine*, *gozbinu*; /std/ – morf. 3 puta (*ſceſtdefet*); fon. 3 puta (*ſceſdefet*); /stn/ – morf. 34 puta (*korifna*, *kripoſtni*, *boleſtnik*, *uſtne*, *ſviſtna*, *xaloſtna*, *jakoſtno*, *radoſtno*); fon. 90 puta (*korifna*, *neſviſna*, *kripoſna*, *xaloſna*, *radoſna*, *boleſna*, *varsne*, *neſviſnicze*, *jakoſnim*, *časnoſt*, *Namiſnike*); /tb/ – *xenidbeni*, *Udadbena*; /tc/ – *Otcza*, *martcza*, *ditczu*; /tč/ – morf. 38 puta (*Otčev*, *Otčenaſc*); fon. 4 puta (*očinſtvo*, *krotczinom*); /tčb/ – *otačbinu*; /tč/ – *imachie*, *Umichiete*, *udrichiete*, *bichiete*; /ts/ – morf. 1 put (*Bratsku*); fon. 20 puta (*harvaskoga*, *bogaſtva*, *prokleſtvo*, *Braſtvo*); /vst/ – morf. 1 put (*tvar-doglavſtvo*); fon. 20 puta (*kraglieſtvo*); /zč/ – *iſčaznu*, *neuſčuvamo*; /zh/ – morf. 6 puta (*izharči*, *razhlagiegnie*, *izhode*); fon. 3 puta (*iſhoditi*); /zk/ – morf. 6 puta (*neizkazana*, *izkorenuti*, *razkriglienim*); fon. 94 puta (*iskazati*, *iskorenuti*, *Iskargni*, *raskoſcje*, *uskarsnuti*, *iskuſcaj*, *iskupit*, *marſkochie*); /zp/ – morf. 242 puta (*uſpomene*, *ispuni*, *ispovid*, *ispraznoſti*, *iſproſiti*, *raſpuhanu*, *raſpadnutje*, *raſpigniu*); fon. 12 puta (*izpraznoſti*, *izplati*); /zs/ – morf. 1 put (*uzſluxite*); fon. 35 puta (*raſtaviti*, *raſarditi*, *iſikoſce*, *raſutak*); /zš/ – *raſciriti*, *iſctetio*; /zt/ – morf. 2 puta (*raztužene*, *raztirati*); fon. 50 puta (*paſteſe*, *iſtirati*, *uliſti*, *uſtarpgliv*, *uſteghnuti*, *iſtočnoga*, *raſtarghuju*, *grifti*); /žk/ – *Uboſcko*, *teſcka*, *Lupeſcka*; /žt/ – *ubofctvo*, *mnoſctvo*, *Lupeſctvo*, *biſcte*, *druſctvo*.

3.3.2. Preklapanja s Pripovidanjima

Kombinacija zajedničkih samo *Pripovidanjima* i *Predikama* ima 11, dok ih 9 nismo našli: /bč/ – *občem*; /čc/ – *oščem*, *Diteščce*; /čć/ – *rechie*, *pochiešc*; /jj/ – *dajoje*; /ñs/ – *šuxagnſtvo*, *imagnſtvo*; /šč/ – *ščim*; /stm/ – *uſtmi*; /stñ/ – morf. 1 put (brezſviſtgniaſci); fon. 14 puta (*neſviſcgniaſci*, *treſcgnia*, *laſcgne*); /sž/ – *xenom* ‘s ženom, tj. [ž] ženom’; /zc/ – *razcviglieni*; /zz/ – *brezakognie*, *iza*.

3.3.3. Preklapanja s Blagosovom

Kombinacija zajedničkih samo *Predikama* i *Blagosovu* ima 3, dok ih 6 nismo našli: /dd/ – *odiliti*, *odavna*, *oduxitvamſe*; /kd/ – *ſvagdagni*; /td/ – *pedeſet*.

4. Zaključak

U ovom radu dan je iscrpan opis grafije *Predika* franjevca Josipa Banovca. Ta grafija, po rješenjima umnogome tipična za dalmatinski (južni) slovopis i neke franjevačke pisce, stavila se u kontekst drugih dvaju opisa njegovih djela koja je dao Maretić, pa je zbog toga dijelom nasljedovan njegov način opisivanja (prije svega u dijelu o geminaciji i nadslovcima te konsonantskim kombinacijama). Uvodeći u analizu računalni te grafematički teorijski element, htjeli smo pokazati da je latinična grafija naših starih pisaca itekako još izazov istraživačima koji teže rekonstruiranju sustava iz naizgled kaotičnih i neuređenih povijesnih podataka. Ako se želi napraviti korak više u odnosu na Maretića, neizbježno se mora raditi na digitalizaciji naše stare pisane baštine te dijeljenju resursa u istraživačkoj zajednici. Bez velike količine podataka obrađenih sinkronijski u ovom radu ne bi bilo moguće precizno i argumentirano razlučiti grafeme od pogrešaka, pa i sustavnih pogrešaka. Banovčeve *Predike*, koje su vremenski između njegovih *Pripovidanja* i *Blagosova*, počivaju na veoma dobro uređenomu, umnogome regulariziranom grafijskom sustavu, u kojem je uspješno odstranjeno mnogo toga što je moglo biti suvišno. Sudeći po Maretićevim opisima, čini se kao da je Banovac s vremenom naginjao prema rješenjima morfološkoga pravopisa te na koncu učinio svoju grafiju složenijom. No da bismo bili sigurni koliko su ti opisi precizni za mogućnosti i potrebe današnjega vremena, morat ćemo nastaviti ići njegovim stopama i reinterpretirati.

LITERATURA

- ADAM, A. 2014. *Allograph. Schriftlinguistik (= Wörterbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (WSK) Online 5)*. De Gruyter. Boston – Berlin. <https://www.degruyter.com/view/db/wsk> (pristupljeno 15. prosinca 2019.).
- ANIPA, K. 2012. The Use of Literary Sources in Historical Sociolinguistic Research. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Ur. Hernandez-Campoy, J. M.; Conde-Silvestre, J. C. Wiley – Blackwell. Oxford: 170–190.
- AR = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1880. – 1976. I–XXIII. JAZU. Zagreb.
- BABIĆ, S. 1991. Korijenski i morfonološki pravopis nisu i ne mogu biti istoznačnice. *Jezik* 43/2: 41–48.
- BADURINA, L. 2012. Hrvatski slovopis i pravopis u predstandardizacijskome razdoblju. *Povijest hrvatskoga jezika. Književnost i kultura devedesetih*. Ur. Mićanović, K. Zagrebačka slavistička škola. Zagreb: 65–96.
- BANOVAĆ, J. 1759. *Predike od svetkovina došašća Isukrstova...* Po Dominiku Loviži. Mleci. [izv. *PREDIKE OD SVETKOVINA DOSCASCITIA ISSUKARSTOVA...* Po Dominiku Lovixi. Mleczi.]
- BARBARIĆ, V.-T.; HORVAT, M.; KRAMARIĆ, M.; RADOŠEVIĆ, A. 2016. *Besjeda fra Matije Divkovića*. Ur. Jozić, Ž. (gl.); Barbarić, V.-T.; Horvat, M.; Karamatić, M. Rječnik manje poznatih riječi i tumač imena Perić Gavrančić, S. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- BARBARIĆ, V.-T., 2017. Sekundarna jotacija – zanimljivo, ali rješivo pitanje izdavačke prakse Divkovićevih djela (na primjeru *Besjeda*). *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Matija Divković i kultura pisane riječi II*. Ur. Grmača, D.; Horvat, M.; Karamatić, M. Zaklada Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene – Hrvatska sveučilišna naklada. Sarajevo – Zagreb: 247–263.
- DÜRSCHIEDT, C. 2016. *Einführung in die Schriftlinguistik*. UTB GmbH – Vandenhoeck & Ruprecht. Stuttgart.
- ENDERLE, U. 2013. *Nullgraphem. Schriftlinguistik (= Wörterbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (WSK) Online 5)*. De Gruyter. Boston – Berlin. <https://www.degruyter.com/view/db/wsk> (pristupljeno 15. prosinca 2019.).
- FARKAŠ, L. 2010. *Od slovoslovnosti slavonske*. Filozofski fakultet u Osijeku. Osijek.
- FARKAŠ BREKALO, L. 2013. Štokavski hrvatski književni jezik u 18. stoljeću.

- Povijest hrvatskoga jezika. 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće.* Ur. Bičanić, A. (gl.); Katičić, R.; Lisac, J. Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CRO-ATICA. Zagreb: 163–219.
- JAGIĆ, V. 1890. Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima. Napisao Dr. T. Maretić (Geschichte der kroatischen Orthographie in lateinischer Schrift). U Zagrebu 1889, 8°, XIII. 406. *Archiv für slavische Philologie* 12: 602–609.
- JEMBRIH, A. 2004. Grafijsko-latinična rješenja u franjevačkih pisaca prije i nakon Josipa Banovca. *Zbornik o Josipu Banovcu*. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić” – Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Šibenik – Zagreb: 97–108.
- KAPETANOVIĆ, A. 2004. Sekundarna jotacija u hrvatskom jeziku književnosti. *Riječki filološki dani* 5. Ur. Lukežić, I. Filozofski fakultet. Rijeka: 247–254.
- MARETIĆ, T. 1889. *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*. U knjižarnici Jug. akademije L. Hartmana (Kugli i Deutsch). Zagreb.
- MARKOVIĆ, I. 2015. O grafemu i hrvatskoj abecedi. *Filologija* 65: 77–112.
- MOGUŠ, M.; VONČINA, J. 1969. Latinica u Hrvata. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 11: 61–81.
- NEEF, M. 2015. Writing systems as modular objects: Proposals for theory design in grapholinguistics. *Open Linguistics* 1/1: 708–721.
- POPOVIĆ, M.; TROSTINSKA, R. 1995. Alograf – grafem – grafemem (i principi pravopisa hrvatskog, ruskog i ukrajinskog). *Filologija* 24–25: 291–296.
- ROMAINE, S. 1988. Historical Sociolinguistics: Problems and Methodology. *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of Science of Language and Society / Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Ur. Ammon, U.; Dittmar, N.; Mattheier, K. J. Walter de Gruyter. Berlin – New York: 1452–1469.
- RUGE, N. 2013a Allographie. *Schriftlinguistik* (= *Wörterbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (WSK) Online* 5). De Gruyter. Boston – Berlin. <https://www.degruyter.com/view/db/wsk> (pristupljeno 15. prosinca 2019.).
- RUGE, N. 2013b Graphematik. *Schriftlinguistik* (= *Wörterbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (WSK) Online* 5). De Gruyter. Boston – Berlin. <https://www.degruyter.com/view/db/wsk> (pristupljeno 15. prosinca 2019.).
- RUGE, N. 2013c Kompromissgraphie. *Schriftlinguistik* (= *Wörterbücher zur*

- Sprach- und Kommunikationswissenschaft (WSK) Online* 5). De Gruyter. Boston – Berlin. <https://www.degruyter.com/view/db/wsk> (pristupljeno 15. prosinca 2019.).
- RUTKOWSKA, H.; RÖSSLER, P. Orthographic Variables. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Ur. Hernandez-Campoy, J. M.; Conde-Silvestre, J. C. Wiley – Blackwell. Oxford: 213–236.
- ŽAGAR, M. 2005. *Grafo lingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Matica hrvatska. Zagreb.

**Writing System of Josip Banovac's Sermons (*Predike*)
with a Particular Reference to Maretić's History
of the Croatian Orthography in Latin Script**

ABSTRACT

The paper deals with the writing system of Sermons from the Feasts during the Advent (Predike od svetkovina došašća Isukrstova) from 1759 written by the Franciscan Josip Banovac. The writing system of two other Banovac's books is described by T. Maretić in his famous monograph on Croatian Latin script, therefore our description necessarily contrasts with his. For the purpose of the research, the text of the book was digitized and analysed using linguistic computer software. The book's ortography turned out to be regularized to a very high degree and could be described using reasonable graph/allograph inventory or detecting strong tendencies. In relation to Maretić's descriptions, it seems as though Banovac increasingly used morphological ortography over time.

KEYWORDS: *writing system, graphemics/graphematics, grapheme, allo-graph, Josip Banovac, Predike od svetkovina došašća Isukrstova, Tomislav Maretić, digitization*

Starija razmišljanja o gradišćanskohrvatskom jeziku

Nikola Benčić

Željezo

nicben@kabelplus.at

Dugo se mislilo u prošlosti da je rasprava o gradišćanskohrvatskom jeziku započela stopr u drugoj polovici 19. stoljeća, s pojavom kalendara 1864. Međtim ali imamo iz prvih desetljeći opširnu pismenu izmjenu od Matijaša Laba na latinskom i mađarskom jeziku, osebno u jednom dužičkom polemičnom spisu, morebit panfletu tadašnjem jurskom biskupu Josefu Viltu o potrebnim korakima za obnovu hrvatskoga jezika u zapadnoj Ugarskoj. Nažalost ove riječi opomenjivanja su zbog rane smrti biskupa Vilta ostale bezuspješne. Stopr u drugoj polovici 19. stoljeća – vrlo žilavo – probije se obnova jezika.

KLJUČNE RIČI: zapadnougarski, danas gradišćanski Hrvati; vridnost jezika (Miloradić); razmišljanja o jeziku u 19. stoljeću; čvrste osnove jezika; svist o jeziku; Labova mišljenja o obnovi jezika

1. Podsvisni temelji gramatičke norme

Ne moremo kazati odakle su naši, danas gradišćanskohrvatski (nekada zapadnougarski) Hrvati imali svoje jezično znanje. Njeva književna djela govore za se, a to je neposredni jezik određenoga sistema po kom su pisali i ki je onim ki su ga rabili bio razumljiv i odgonetljiv. Naš veliki filozofski pjesnik Mate Meršić Miloradić u pjesmi “Naš jezik” veli: “Naš jezik kroz veke star, / Je mudrosti pun ormar; / Da ti pamet ta jezik / I prez škole i prez knjig” (Miloradić 1933: 81), ča protumači u svojem filozofskom djelu “Die Ferse des Achilles”:

“... ist die Sprache ... einerseits der bleibende Behälter, in wecher sie ihre, im Kulturstreben bewältigte, gute und schlechte Denkarbeit hinterlegt; andererseits ist sie zugleich die vorzüglichste Symbolik und das geeignete Mittel des Denkens, ... Es ist daher nichts weniger als einerlei, in welche Sprache man hineingeboren wird. Jede Sprache hat, auch abgesehen

von etwaigen Literaturreichtum oder Literaturmangel, in sich selbst ihren eigenen, höheren oder niederen Kulturgehalt, welchen man sich mit ihr aneignet.”¹ (Merchich 1914: 52).

Zato je vrlo teško današnjim istančanim jezičnim sistemom govoriti i suditi o jeziku starijih književnika i pisaca. Pogotovo u gradišćansko-hrvatskoj književnosti u kojoj se stopr tokom 19. st. pojavljaju prve rasprave, razmišljanja o svojem jeziku kot vridnom kulturnom bogatstvu, ko su u 16. st. donesli sa sobom iz stare domovine. U ti varijeteti su i pisali, ki su ali peljali izravno do skromnoga književnoga/pisanoga jezika.

Akoprem su med gradišćanskimi Hrvati zastupani svi glavni dijalekti – čakavski, štokavski i kajkavski – je najprošireniji med njimi čakavski dao osnovu za pismeni jezik.

“Durch sie wurden nämlich die festen Grundlagen einer neuen regionalen Schriftsprache gelegt, die in den späteren Jahrzehnten in anspruchsvolleren Werken der Erbauungsliteratur und in den Anfängen der weltlichen Literatur, in den Schulbüchern und Kalendern bereits konsequent Verwendung fand.”² (Hadrovics 1974: 31).

Bilo bi ada svakako nepravilno govoriti o nesredjenom jezičnom stanju kada govorimo o jeziku prije 19. st.

¹ ... Jezik je trajno spremišće u kom si (svaki narod) čuva u svojem kulturnom nastojanju postignute dobre i čemerne misli; na drugoj strani je istovrimeno izvrsna simbolika i prikladno sredstvo razmišljanja. Prema tom nije svejedno u ki jezik budemo rodjeni. Svaki jezik ima zvana bogatstva i nedostatka literature, po sebi, svoju višu ili nižu kulturnu vridnost, ku si njim prisvojimo... (preveo N. B.).

² Kroz njih, naime, su položeni čvrsti temelji jednoga novoga regionalnoga književnoga jezika, ki dobije u kasniji desetljeći u zahtjevnijim djeli nabožne literature, istotako i početki svitske, u školski knjiga i kalendari svoju dosljednu primjenu (preveo N. B.).

2. Zauptenje jezične problematike

Za naše promatranje jezične problematike 19. st. med gradišćanskimi Hrvatima je Hadrovicseva teza o “festen Grunglagen”, tj. čvrste osnove, nosivi temelj za budući književni/pismeni jezik od važnosti.

I akoprem on govori o “kasnijem vrimenu”, ča bi moglo značiti 19. st., moramo nekoliko riči kazati o trudu i svisnosti jezične problematike pred tim. U svojem predgovoru u protestantsku pjesmaricu *Dusevne peszne...* govori jur Mekinić o nepravilnosti u jeziku: “Polagtoga ako kadi naides nezredno Polofena *fz*loua, nemoiga knijfaru za zlo vzeti, ar nerazumijuchi, *na*ffega iazika vgrinbuduchi, ni mogal po *na*ffoi Orthographii*fz*lou *v*fzakom mefzti zredno polofiti.” (Mekinić 1609: Predgovor). Upućujemo ujedno i na stalno virulentnu problematiku tiska u tudjoj (ugarskoj, nimškoj, slovačkoj) sredini, ča se vidi u predgovori naših nabožnih baroknih piscev. Lovre Bogović, Jeremija Šosterić, Godefrid Palković redom upozoravaju u predgovori u svoje molitvenike na nedosljednosti/inkonzekvence u jeziku, npr. Bogović: “... *nec*fini meni krivicze (dat)” (Bogović 1754: 21); Šosterić: “... ako najdes kadi grisku, terju budes znal pobolysati, to ucsini iz dobre volye, ... a mene, ... jimaj polig *Kersfchanszke* lyubavi szprisanoga ...” (Šosterić 1781: Predgovor). Najdosljednije ali Eberhard Maria Kragel 1763. u predgovoru u svojem velikom djelu *Csetvero-versztni duhovni persztan...* kade piše: “... Medtimtoga moi *f*titel! Ako ti *f*ze moi *na*cfin pi*f*zati va jednom ali drugom naibolyi ne vidi; znai: da Hervat*fz*kza Rics ni *f*zagdir jednaka. Zato dabi moje délo *f*zim Hervatom na véchu duffnu hafzan *fz*lufilo, potribno je bilo: ov *na*cfin pi*f*zati dersati. ...” (Kragel 1763: Jedni uzroki). Ovde ada kaže na svist o različnosti govornoga jezika a istovrimeno apelira na potriboću skupnoga, normativnoga jezika. Ali zato bi bilo potribno nekakovo (sistematsko) podučavanje jezičnih podlogov u škola, ke su ali inštalirane stopr školskom odredbom “Ratio educationis” Marije Terezije 1777. ljeta. A tribalo je još nekoliko desetljeć dokle se je ta školski sistem probio i po naši seli. Nije nam poznato kako se je počela razvijati čut za pravilnosti svojega jezika. Mogli bi naslućivati uticaj Jurja Muliha, ki je nekolikokrat (Fuček 48, 444, karta III) održao misije u zapadnougarskom prostoru i prezimovao u konventu u Šopronu. Nažalost nima mo za to nikakve potvrde. Čini mi se ali potpuno nevjerovatnim da se je Muli-hova *Abecevetica Slovinska* (1748.) pojavila skoro istovrimeno sa svidočanstvom Bogovića-Palkovića (1753.):

“... Nato mi odrégýeni Duhovni Szini Sz. Ferencza, va *fztalnófzti* jednoga *fzercza jefzmo* Tolnacse csinili, ter tako z-Kripóschum Szvétoga Duha jedan lagak Slabikar na Szvitlo dali, iz koga *fzeje* mali y veliki va kratkom Vrimenu *ftati* naucsil; da moremo rechi: Flores apparucrunt in terra *noftra*. Szkazalo *fzeje* Czveché va *naffőj* zemlyi.” (Bogović-Palković 1753: Predgovor).

A to *cvijeće* nije ništ drugo nego naš prvi udžbenik, po kom su se naša mladina i odraščeni učili pravila hrvatskoga jezika. Pozivali su se uvijek da štitelj “neká negléda fzlov v ftámpe, ali jezika: nego fzkrovnofzt molitvicz, ter naukov...” (Knéfacz 1804: Predgovor), a takovu argumentaciju smo mogli čuti i od svećenikov na prijelazu iz 20. u 21. st. Nisu se toliko brinuli o jeziku, nego skrbili su se za vjerske sadržaje.

3. Prva poznata rasprava o jeziku

O prvoj gramatici za zapadnougarske Hrvate moremo čitati u monografiji Johanna/Ivana Csaplovicsa 1828. (Csaplovics 1828: 8, 26), ku je napisao ondašnji upravitelj fare na Stinjaki Šimon Palatin. I dokle je hrvatski knjiženi povjesničar Zvonimir Bartolić 1974. u Sambotelu/Szombathely došao u trag prijevoda *Horvatecki Virgiliuš*, ostala je gramatika do danas nepronajdena (Palatin 2000: 17).

Prvu poznatu raspravu o jezičnon pitanju smo mogli uptiti kod Matijaša Laba početkom 19. st. On je svojemu biskupu u Juri, Jožefu Viltu (1736. – 1813.), uputio pismo na madjarskom jeziku o potribni koraki jezične reforme i brige o hrvatskom jeziku med zapadnougarskim Hrvati. Njegovu raspravu na 12 stran formata A3 doživljavamo kao polemiku zbantovanoga, samosvisnoga svećenika, komu je ravno biskup Vilt odredio Ivana Mikacsa, vulkaproderštofskoga farnika kao cenzora, a ki je negativno ocijenio njegov prijevod *Novoga Teštamenta* 1813. ljeta. A protiv te odluke je Lab protestirao kod svojega biskupa Vilta u latinskom pismu od 22. 1. 1812. Osebujno ča je od zagrebačkoga biskupa Maksimilijana imao pisamce potkripljenja (2. 5. 1812.) i osobnoga razgovora u Požonu. Iz toga nezadovoljstva je nastala i nedatirana rasprava s početkom “A Mossony Ujfalusi Plébánof...” [Župnik Novoga Sela...]. Zapravo Lab od biskupa Vilta očekuje rješenje jezičnoga pitanja, zato mu piše raspravu s prijedlogi, ali i tužbom osobne zbantovanosti. Za objašnjenje školske situacije u koj se je

podučavao kako-tako hrvatski jezik je odgovornost kod jurskoga, a u to vrime i kod sambotetskoga biskupa, ki su bili obdržavatelji svih hrvatskih škol u zapadnougarskom prostoru.

Nije potribno doslovno govoriti o pismu u baroknoj opširnosti. Sažeto ono sadržava prvu ozbiljniju, temeljitiju raspravu o hrvatskom jeziku i tako ju moramo zeti u našem svitu nedostatkov o jeziku za ozbiljno, ar ipak daje jednu određenu sliku jezične situacije na početku 19. st. (ka nije bila batornija ni u matičnoj zemlji) i ka stopr sredinom stoljeća postaje ozbiljnija.

Prva točka mu govori o jezičnoj pomišanosti hrvatskoga s ugarskim, nimškim i slovačkim, ku činjenicu spelja na povijesnu uvjetovanost kulturnoga prostora. To ali ne znači da bi se s tim morali smiriti, nego truditi se na očišćenje i upeljavanje *pravednosti* u jeziku.

Druga mu točka govori o tom, da učitelji nisu sposobni za ta posao, ar nisu dobili dostatnu izobrazbu, jezično osposobljenje. Moramo znati da je po propisi marijaterezijanske školske reforme učiteljska izobrazba trajala samo kratko vrime i da su učitelji prije nego su polagali ispite sposobnosti pred komisijom morali kot praeceptor (pomoćni učitelji, šegerti) poslovati na različni škola kot već postavljenih kantoručiteljev. (Tako znamo npr. za znamenitog Grgu Gusića /1821. – 1888./, da je prije ispita bio pomoćni učitelj na ugarskoj, hrvatskoj i nimškoj školi, kot i mnogi drugi).

Treći: Lab se iz samoinicijative počeo učiti hrvatski jezik (pravila) i našao u naši izdanji mnogo pogrišak: “Ali čim je počeo čudjenjem štati knjige ovdašnjih Hrvatov i kad je počeo iskati korene riči, našao je bezbroj pogrišak, pačkov i grambov i riči posudjene od drugih narodov, zbog kih im je rič pemperlepem, zahičena i oduravana od susjednih narodov, skupa s njevom narodnom grupom.” I zato mu je nakana svojim djelom, prijevodi, “ostatke ovoga ovde stanujućega preštimanoga slav(en)skoga naroda probuditi na rascvitanje svoje starije slave” (Benčić 1995: 137), a to kani postignuti obnovom jezika, koga po njegovom mišljenju, stoljeta dugo nisu obdjelivali i zato ga je zarasla “haluga, pirika i slak”. Zato poziva da na tom budu skupno djelali! Ali prošlo mu je čemerno, ar kad je počeo djelati na obnovi zbudi se svadja – u prvom redu o njegovom jeziku *et non usitacce orthopgraphia Croatica* čime se poziva na zanemarenu ortografiju – ka izazove žestoku kritiku protiv njegovoga djela/prijevoda.

Četrti: Pokušava izvući pouku tako da biskupu savjetuje; jezik kot takav je narodna riznica, ku bi morali čuvati, njegovati u prvom redu svećeniki, farniki ali oni tu zadaću prepustu seoskim neukim školnikom, preceptorom, ki na osnovi

“šlabikara” njeguju jezik. Negodovanjem ustanovi: “Nigdor kod ovoga naroda o potribnom pravopisu, gramatici, sintaksi, versifikaciji, pravila dobroga razmišljanja, retoriki, obdjelivanju riči, ne da nije pisao, nego do sada ni sanjao nije.” (Benčić 1995: 140) Ako kloštarski duhovni fratri (franjevci) ne bi bili budili hrvatsku rič, već davno bi ona Vale (Zbogom!) bila rekla u ovoj krajini.

Petič: Zato on potribuje putopeljača za hrvatske studente (misli na bogoslove), da bi prevladali zastaranu, okamenjenu jezičnu uhodanost. Bori se protiv načela; “ki kani pisati i vandati knjigu po hrvatskoj reguli, on mora ugarski narod slijediti u pravopisu, označiti ugarsko glušeće duge i dupljaste vokale akcentom (potezom), znakom označiti i u drugom slijediti ugarsku navadu”. Takove jezične zastupnike jednostavno naziva “rodjenim renegatom” (Benčić 1995: 140). Zato moremo naslućivati nekakvu vezu s hrvatskimi pravopisnima (jezičnima) krugi o čemu ali ništ ne znamo, osim da je osobno razgovarao u Požonu s Maksimilijanom Vrhovcem, morebit i njegovom pratnjom. Cijelu dugu raspravu završi potpisom: “Prevoditelj hrvatskoga Novoga teštamenta”. Nažalost jurski biskup u tom poslu ništa nije već mogao poduzeti, ar je 1813. ljeta naglo umro a razvijanje zapadnougarske nabožne književnosti krenulo je u drugom smjeru. Ča moremo naslutiti iz pisma Ivana Berlakovića kada 1879. ljeta piše: “... tako morali spoznati da smo daleko zaostali, i da njih‘ bilo človika po smerti Glavanića, ki bi se bil smil tersit. Ili ki bi se bil usudil proti nesričnomu dokončanju leta 1873. govoriti i pisati” (Izgleda da su toga ljeta pogovorili Glavanićevoj jezičnoj reformi iz šezdesetih ljet.) (Berlaković 1879).

4. Nešto o Matijašu Labu

Ali da vidimo osobne okolnosti farnika Matijaša Laba (Laab/Láab). Rodjen je u Bizonji/Bezenje iz plemenitaškoga roda Edler von Laab 1746. ljeta i po svemu sudeći je teologiju završio u Ostrogonu, a ne kot većina zapadnougarskih Hrvatov u Juri. Zato i počinje svoje dušobrižničko djelovanje u Ostrogonskoj nadbiskupiji odakle 1790. ljeta projde u Jursku biskupiju. Po svemu moremo naslutiti, da je razlika med Ostrogonskom i Jurskom biskupijom u težišci jezične izobrazbe za pastoračiju sljedeća: u Ostrogonu slovački a u Juri nimški i hrvatski, razumljivo u obadvi uz mađarski. Morebit je i to bio jedan uzrok premješćenja Laba iz Ostrogonske u Jursku biskupiju. U Jurskoj biskupiji najprije služi u kajkavskom selu Vedešinu/Hidegség (1790. – 1796.), poslije je glasoviti

farnik Novoga Sela/Neudorf b. Parndorf na Hati (1797. – 1823.) kade je i umro 7. 8. 1823.

Njegova nabožna djela su: *Krátka summa velikoga óbcsinszkoga katekízmusa* ... (Budim, 1814. – školska knjiga, ka je identična s izdanjem iz 1813. ljeta, a razlikuje se samo u jeziku i nije više imala naklade), *Vélikí óbcsinszki katekizmus* ... (Budim, bez ljeta, oko 1820.) i *Novi Teštamenat* (oko 1812., ostao u rukopisu). Ov prijevod je dao povod da se pismeno obrati svojem biskupu u vezi reforme jezika. Nije nam poznato, zač je cenzor Ivan/Johann Mikacs (od 1813. do 1831. u Vukaprodštovu) odbio crkveno dopušćenje za tisak, pogotovo ako se zaista Maksimilijan Vrhovac izrazio povoljno o prijevodu. A zvana toga se poziva i na budimskoga cenzora slavenskih knjig (po naslućivanju Nagy iz Vojvodine), a konzultirao se je kod prijevoda i s farnikom u susjedskom Pandrofu Ivanom Sigismundom Karnerom, ki je bio isto vrlo aktivan na kulturnom polju i izdavačtvu za školu, a i kapucinerom iz Požona Severusom Futulom, ki je pred tim služio u Osijeku.

5. O sudbini Labovog rukopisa

Za njegov rukopisni prijevod NT legenda veli da ga je Maksimilijan Vrhovac ponio sa sobom u Zagreb, da bi u svojoj tiskari tiskao djelo. Medtim i ta tiskara je propala. Prema tom bi morao biti rukopis u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu, ali do sada još nigdo nije ušao u trag tomu rukopisu. Ljeta 2011. je župnik Pajngrta/Baumgarten Ivan Karall u rompotarnici farofa naišao na jedan snopić (dvi požutjele knjige) rukopisa *Evandjelje po Ivanu i Čini apoštolov*. Pretpostavlja se da si je Martin Meršić ml. posudio ov rukopis iz arhiva iz Novoga Sela za proučavanje pri njegovom prijevodu NT (1956.). (Ostali dijeli se u Novoselskom arhivu nisu našli).

Primjeri za prispodabljanje!

Evangyelye z-episztolami ..., Sopron 1806., 111–113

Muka Gofzpodina naffega Jéfuffa Kristuffa. Ivan, 18, 1–11

1. *Va onom vrimenu: izaide Jéfusz z-ucseniki fzvojimi prik potóka Czedron, kadi vert biffe, va koga je nuter iffal, i Ucseniki nyigóvi.*

2. *Znal je pak Judas, kiga je pródal ono mefzto; ar Jéfus je vech puti iz fzvojimi*

Ucseniki tamo zahajal.

3. Kadje Judas ferég vajakov, i haharov od Poglavnikov popovfzki, i Farizeuffev zél bil, doide tamo z lampuffih, z baklyami, i z-oruffjem.

4. Znajuch ada Jéfus fze, csa fze oche nyemu pripetiti, gré predanye, i recse nyim: koga jifchete?

5. Oni odgovóru nyemu Jéfuffa Nazarénfzkoga. Recsenyim Jéfus: ja fzam. Sztaffe pak i Judas s-nyimi, kiga jer pródal.

6. Kadje pak nyim rekal bil: ja fzam, odftupili fzu naizad, i na zemlyu pojzpa-dali.

7. Zopet opita nye: koga jifchete? Oni pak rekoffe Jéfuffa Nazarénfzkoga.

8. Odgovóri Jéfus: rekal fzam vam, da fzam ja; ako ada mene jifchete, tako pu-fzтите ove, da proidu.

9. Da fze izpunu ricsi, ke je rekal: nifzam zgubil jednoga od onih, kefzi mi dal.

10. Jimal je pak Simon Péter mécs iztégne ga van, i udri fzluđu Velikaffa po-povfzkoga, i odzicse nyemu défzno uho. Biffe pak jime onomu fzluđu Malkus.

11. Onda recse Jéfus Petru zatakni mécs tvoju va nósniczu, necheshli, da pijem ov kales, koga je meni Otacz dal?

Prijepis iz Láabovog rukopisnoga originala:

DJLXVIII., 265–266.

Historia Trpéchega Szina Buosjega. Ivan 18, 1–11

1. Kada bi pák ová biv rekáu Jéfuf, ván je issáu zi szvojimih Ucsenikih, prik Ced-ron Potoka, kadi Vrt bisse, va koga je ón sám núter issau, i Ucseniki Nyegóvi. (nije jasno) Mat 26.36. Mark. 14.32 Luk: 22.39.

2. Znáu je pák i Judás ovo Mefzto, ar sze je gusztokrát Jéfuf va nyega zahájau zi szvojímih Ucseníkih.

3. Judas záto: kada bi biv zév ferég vitezov, i fzluđe, od Popóvszkih Poglavárov, ar Farizéusov: támo je issáu zi Szvichámih os zi Lámpusih, i zi orusdgyém. Mark 26.47. Mate 14.43. Luk 22.18.

4. Znajúchi pák Jéfuf sza, na Nyega dojdúcha, predánye idúchi, recsé nyim: koga ischete?

5. Odgovoríli szu Nyému: Jéfufa Nazarénszkoga. Veli nyím Jéfuf: Já szam! Sztáffe pák z nyimih i Júdás ki nyim Nyéga da Rúkdavaffe.

6. Kada bi pák nyim biv rekáu: Já szam, najzát szu odsztúpili, i na Zemlyu upáli.

7. *Opet zátó pitál je nyé Jéfuf: Koga ischete? Oni szu pák rekli: Jéfufa Nazarénszkoga.*

8. *Odgovoriv je Jéfuf: rekáu szam vám da szam Já. Ako zátó Méne ischete: pusztíte ove od idti.*

9. *Dabi sze szpúnila Récs, ku je rekáu biv: ar ké szí dau Meni, nijednoga od nyíh nészám zgubiv.*

10. *Szimon Peter pák imajúchi Száblyu, sztégniv ju je, i udriv je Szlúgu velikoga Popa, i od szeb székau mu je dészno úho. Bilo je pák Szlugi Jime Malkus. Mat: 26.51.*

11. *Rekáu je zátó Jéfuf Petru: Takni Mécs tvoј va nofnyiczu: Jeli pák on Pehár, koga mi je Otácz dáu: néches da ga pijém?*

Geošić Štefan, *Novi Teštamenat*, Klimpuh, 2014, V, 49–50.

Jezuša ulovu, Ivan 18, 1–11

1. Kad je Jezuš završio svoj govor, otpravi se sa svojim učenicima na drugu stran potoka Kidron. Ondje je bio vrt, u koga je išao Jezuš i njegovi učenici.

2. Poznao je to mjesto i Juda, njegov izdajnik, a se je Jezuš ondje gustokrat sastao sa svojim učenicima.

3. Juda je došao četvoro vojaka i slugu od duhovničkih poglavara i farizejima i došao tamo sa svitilkama, bakljama i oružjem.

4. Znajući sve, ča će se s njim godati, stupi Jezuš preda nje i pita: Koga išćete?

5. Odgovoru mu: Jezuša Nazaretskoga. Reče im Jezuš: Ja sam. A s njima je stao i Juda, njegov izdajnik.

6. Čim im je rekao: Ja sam!, povukli su se najzad i pali na zemlju.

7. Onda je ponovno pita: Koga išćete? Oni odgovoru: Jezuša Nazaretskoga.

8. Jezuš odvrati: Rekao sam vam, da sam ja. Ako ada mene išćete, pustite ove, da prođu!

9. Da se ispuni rič, ku je rekao: Nij^a se izgubio ni jedan od onih, ke si mi dao.

10. A Šimon Petar je imao meč, spuknuo ga, udario slugu duhovničkoga poglavara i odsikao mu desno uho. Slugi je bilo ime Malko.

11. Nato reče Jezuš Petru: Utakni svoj meč u korice! Ča ne hoćeš da pijem kalež – koga mi je dao Otac?

Slijedi drugih naporova za jezik. Ako smo stavili Matijaša Laba u središće razmatranja o jeziku, onda kanimo upozoriti i na to, da ne odgovara istini da nismo imali ljudi, ki bi razmišljali bili o toj tematiki. Problem je u pismeni dokumenti

ali i u intenzivnom istraživanju. Čim temeljitije idemo u našu prošlost, tim već dokumentov najdemo o brigi budućnosti naše narodne grupe. Ako mi o tom ništ ne znamo danas, to ne znači da toga nije bilo. Najkomotnije rješenje je: toga nije bilo! – izgleda da ga je bilo, ali iz naše nemarnosti ne znamo za to, zato mislimo da je *tabula rasa*! Nije!

Nejasno je, kako je to općenito nezadovoljstvo o jezičnom znanju došlo u svist drugih slojev naroda, u prvom redu svećenikov, učiteljev (ke je Lab potcjenjivao) i kako se je reforma jezika probila na narodnoj razini? Ipak je za to tribalo 100 ljet! Već je cijelo čudo, da je Sigismund Karner kot svećenik u svoj “Šlabikar” (Karner 1806: 58–61) upeljao nekoliko stranic regulov o jeziku (u prethodni o tom ni govora nije bilo). Za vrime retrobaroka, vrimena Jožefa Ficzk, prisičkoga farnika, moremo najti obogaćivanje rječničkoga fonda. Ali o jezični pitanji izbije stoprv po njegovoj smrti (1843.) zakašnjeno oštra diskusija u *Kerstjanszko-Katolicsanskom kalendaru* 1864. i 1865. ljeta. Nije do danas rasčišćeno, kako je mlada teološka generacija u Juri oko Gašpara Glavanića (1833. – 1872.) došla do Gajeve jezične reforme i do diskusije o hrvatskom jezičnom pitanju. Da je rasprava morala biti vrlo oštra, moremo naslutiti iz sudbine Gašpara Glavanića kot deigniranoga farnika u Vedešinu ili iz brige Mihovila Nakovića i Ivana Berlakovića o sudbini/reforme hrvatskoga jezika, kada piše: “– tako moramo spoznati da smo daleko zaostali, i da nij‘ bilo človika po smerti Glavanića, ki bi se bil smil tersit, ili ki bi se bil usudil proti nesrećnomu dokončanju leta 1873. govoriti i pisati” (Berlaković 1879; 2010: 278–279). Glavanić je umro krajem 1872. ljeta.

Moramo proširiti tematiku propalom jezičnom odredbom za vrime apsolutizma ministra unutrašnjih poslov Alexandra Bacha, da svaka narodnost unutar Austrijskoga Carstva more/mora imati samo jedan jedinstveni upravni/pisani jezik, tj. hrvatski po zagrebačkoj normi za sve. Ta pokus se je u školi odredbom mogao provesti, ali ne u društvenom životu. Fabian Hauszer, nadglednik škol, rosvarski farnik, je 1858. ljeta u tu svrhu izdao rječnik, ki se je oslanjao u velikom na Fröhlich-Veselićev (1853., 1854.) ali ki se nije probio med zapadougarskimi Hrvatima (Hauszer 1858). Oni su proveli Gajevu ortografsku reformu, ali ne jezičnu (morfološku), i to u prvom redu prik škole i školskih knjig od 1859. ljeta do Prvoga svitskoga boja. Počeo je reformu Gašpar Glavanić, a nastavio Miho Naković i Martin Borenić.

Ada u dosta dugo nezapaženoj i zanemarenoj jezičnoj problematiki je Matijaš Lab započeo diskusiju, ka se do danas nije utišala.

LITERATURA

- BENČIĆ, N. 1995. Prva (jezično) relevantna rasprava o gradišćansko-hrvatskom jeziku. *Nemzetközi szlavisztikai napok V*, I. kötet. Ur. Gadány, Károly. Berzsenyi Dániel Tanárképző főiskola. Szombathely: 133–144.
- BERLAKOVIĆ, I. 1879. Skupština hervatskih školskih nadglednikah v Gjuru 29. serpnja 1879. *Vienac* 11, 36: 587–588. [= *Panonski ljetopis* 2010: 278–279].
- [Bogović-Palković]. 1753. *Duhovni Vertlyacz Z-trimi rósiczami...* Jofef Sziesz. Soproni.
- BOGOVICS, L. 1754. *Hisa Zlata. Z-marlyivin trudóm, y z-velikum szkerblyum uzidana...* Jofef Sziesz. Soproni.
- CŠAPLOVICS, J. 1828. *Croaten und Wenden in Ungern*. Etnographisch geschildert. Pressburg.
- FUČEK, I. 1994. *Juraj Mulih, život i djelo*. Durieux. Zagreb.
- HADROVICS, L. 1974. *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. ÖAdW. Wien.
- HAUSZER, F. 1858. *Kroatifch-deutliches Wörterbuch für Schullehrer. Mit befonderer Rückficht auf den Dialekt der Kroaten in der Raaber Diözese*. K.&k. Schulbücher Verlag. Wien.
- KARNER, I. S. 1806. *Slabikar aliti jimen knyiz'icza...* Königl. Uni-druck. Ofen.
- Kerstjanszko-Katolicsanszki KALENDAR...* 1864–1865. Pri F. Vodianeru. Pesti.
- KRAGEL, E. M. 1763. *Csetvero-versztni duhovni persztan, ki sztoji va marlivom premislyavanyu Csetiri poszlidnyi dugovanyih...* Jivan Jofef Sziesz. Soproni.
- [Lab, Matijaš]. 1812. *Szvéto Jésususa Krisztussa Evangyélje polag Zdelivanya Szvétoga Ivana Apostola, Evangyelizte* (ali pred tekstem *Szvéto Jésusa Krisztusa Evangyélje Polag Popiszanya Szvétoga Ivána*); *KNÍGA CSINÉNY-APÓSTLOV Naimre Szvétoga Páulla Apostola Polag Zdelivanya Szvétoga Lukácsa Ucsenika tr Evangyelizte Preobermuta va Léti 1812 zi Jacské na Horvácsku Récs Krez Trúde Láab Mátyasa Fárniká*
- MEKINICH PYTHIRAEUS, G. 1609. *Bogolivbnomv stalczv. Dvsevne peszne psalmi ter hvale vzdania diachke*. Pri Sz. Krisi – Pri Imre Farkafu.
- MERCHICH, M. 1914. *Die Ferse des Achilles. Modernes und Modriges*. Selbstverlag. Horvátkimle bei Moson.
- MILORADIĆ, M. 1933. *Zibrane Jačke...* Ur. Meršić st., M. Hrvatsko kulturno društvo. Neusalj.
- PALATIN, Š. 2000. *Horvatcki Virgiliuš*. Priir. Bartolić, Z. ZIGH. Željezno.
- PALKOVICS, G. 1778. *Duhovna Kiticza ...* Jofef Sziesz. Soproni.
- SOSTERICH, J. 1781. *Marianszko Czveche ...* Jofef Sziesz. Soproni.

Ältere Überlegungen über die burgenländischkroatische Sprache

ZUSAMMENFASSUNG

Sehr lange glaubte man, dass die Diskussion um die burgenländisch-kroatische Schriftsprache erst in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, mit dem 1864. erschienenen Kalender begonnen hatte. Dabei haben wir aus den ersten Jahrzehnten einen ausführlichen lateinischen und ungarischen Briefwechsel von Pfarrer Matthias Lab, besonders in einer langen Streitschrift oder einem Pamphlet, an den damaligen Bischof von Raab, Joseph Vilt, über die notwendigen Schritte in der Erneuerung der kroatischen Sprache in Westungarn. Leider haben diese mahnende Wörter, durch den frühen Tod des Bischofs nicht gefruchtet. Erst in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts hat sich die Erneuerung der Sprache sehr zäh durchgesetzt.

SCHLÜSSELWÖRTER: westungarischen, heute burgenländischen Kroaten, Wert/Ansehen der Sprache, Überlegungen über die Sprache im 19. Jahrhundert, feste Grundlagen der Sprache, Sprachbewusstsein, Lab' Überlegungen über die Sprache

Mali prikaz razlikovnosti leksika između govora Preloga i nekih susjednih govora (I.)

Đuro Blažeka

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

djuuro.blazeka@ufzg.hr

Autor daje prijedlog istraživanja leksika u susjednim govorima mjesnog govora za koji je već izrađen poveći znanstveni rječnik, i to na primjeru govora Preloga, koji ima objavljen vrlo opsežan znanstveni rječnik, i nekih okolnih mjesnih govora koji također pripadaju donjem poddijalektu međimurskog dijalekta (Čukovec, Goričan, Donja Dubrava), a za koje postoji prikupljena leksička građa. Autor predlaže šest kategorija razlikovnosti (tvorbenih, fonoloških i semantičkih) po kojima bi se radili mali razlikovni rječnici prema "glavnom" govoru.

KLJUČNE RIJEČI: razlikovni rječnici između mjesnih govora; kategorije razlikovnosti leksika, donji poddijalekt međimurskog dijalekta

1. Uvod

Nakon dvadeset godina intenzivnog istraživanja međimurskog dijalekta na svim jezičnim razinama skupio sam vrlo veliku leksičku građu iz gotovo svih njegovih mjesnih govora. Dosad sam objavio tri znanstvena rječnika međimurskog dijalekta (od toga dva u suautorstvu)¹, a trenutno s Anicom Jauk radim na rječniku Kotoribe, s Franjom Cimermanom na rječniku Nedelišća, a s Danijelom Jutrešom na rječniku Podturna.² Kada i ti rječnici budu gotovi, nedostajat će još rječnik nekog govora

¹ *Rječnik pomurskih Hrvata* (Blažeka, Nyomárkay i Rác 2009); *Rječnik Murskog Središća* (Blažeka i Rob 2014); *Rječnik preloške skupine međimurskog dijalekta* (Blažeka 2018)

² Treba spomenuti i *Rječnik govora Svetoga Đurđa (rječnik ludbreške Podravine)*, koji sam napravio sa Stjepanom Belovićem, a objavljen je 2009. na Učiteljskom fakultetu u Zagrebu. Sveti Đurđ se nalazi preko Drave, u ludbreškoj Podravini, između Hrzenice i Ludbrega. Nije jasno je li se danas u njemu, kao moguća tendencija koja se širi iz međimurskog dijalekta u susjedne dijalekte, izgubila opreka po kvantiteti i modulaciji. Iako govor Svetog Đurđa nije formalno u međimurskom dijalektu, i rječnik tog mjesta ubrajam u bogatstvo sveukupnog leksičkog opisa međimurskog dijalekta jer se radi o jedinstvenom duhovnom i sociološkom prostoru.

štrigovske skupine govora da međimurski dijalekt bude solidno opisan. Jedinstveni znanstveni rječnik međimorskog dijalekta, o čemu sam idealistički razmišljao na početku svojeg znanstvenog rada, bio bi vrlo težak zadatak i za dobro ekipiran institut, a razlog tome je što je fonološka, morfološka i leksička raznolikost³ međimorskog dijalekta izuzetno velika.⁴

U okviru seminarskih obveza na dijalektološkim kolegijima na Učiteljskom fakultetu u Zagrebu studenti su prikupili vrlo obimnu građu iz velikog broja mjesnih govora s cijelog područja kajkavskog narječja. S posebnom pažnjom sam pregledavao radove u kojima su studenti prikupljali leksik iz mjesnih govora jezično i geografski bliskima govorima za koje sam izrađivao znanstvene rječnike. Iznenađilo me koliko je osobitosti bilo u odnosu na “glavne” mjesne govore. Zato je i temeljno pitanje kojim ću se baviti u ovom radu kako znanstveno obraditi takvu leksičku građu koja je zabilježena u mjestima za koje se neće raditi znanstveni rječnik. Izrada cjelovitog znanstvenog rječnika nekog mjesnog govora mukotrpan je i dugotrajan posao, a vrlo često povezan i s vrlo realnim poteškoćama poput iznalaženja sredstava za objavljivanje. Čak i kad se nađu sredstva za objavljivanje, problem je daljnja prodaja rječnika jer osim uske znanstvene zajednice jedini potencijalni zainteresirani “konzumenti” rječnika govornici su tog mjesnog govora, a znamo da je većina sela danas sastavljena od staračkih domaćinstava. Zato bi u slučajevima kad je već izašao obimniji znanstveni rječnik nekog mjesnog govora, a skupljena je povećana građa iz nekog zemljopisnog blizog i jezično bliskog mjesnog govora, svrsishodniji bili radovi u kojima bi se obrađivao razlikovni leksik u odnosu na leksik govora za koji je rječnik objavljen.

Pojam razlikovnog leksika u dijalektnoj leksikografiji⁵ uglavnom upotrebljavaju

³ Većina jezičnih laika u Međimurju zna za sljedeće za sljedeće leksičke izoglose u Međimurju po kojima se razlikuju različiti dijelovi tog dijalekta: *gl'oden* / *l'ačen*, *zd'enj* / *m'rzlj*, *mar'ostec* ‘nerast’ / *kanž'qr*, *k'ocen* ‘okomak’ / *r'ucek*, *r'užžjij* ‘kruniti kukuruz’ / *l'upati*, *l'upec* ‘prečka na ljestvama’ / *kuz'olec* / *šprl'ič*, *t'akuf* / *t'akšj* ‘takav’.

⁴ Tu problematiku opisao sam u Blažeka 2011 i zaključujem da “U kajkavskoj leksikografiji još nema rječnika u kojem bi bila obrađena građa tako velikog broja punktova kao što se predviđa za ovaj rječnik. Kako bi se osmislila rječnička natuknica koja bi u isto vrijeme bila i pregledna i dosljedno kontrastivna u kontekstu svih odabranih punktova međimorskog dijalekta, potrebno je pažljivo reducirati prikaz svih raznolikosti u rječničkom članku, posebice onih morfoloških koje bi se većinom prikazale u uvodnom dijelu.”

⁵ “U rječnik je uvrštavan većim dijelom razlikovni leksik, tj. one riječi koje se i u izrazu i sadržaju razlikuju od književnojezičnih. To u dijalektnoj leksikografiji ima opravdanje, iako se u posljednje vrijeme zagovara cjelovit pristup prikupljanju leksika. Bilježenjem svih riječi, bez obzira razlikuju li se u čemu od književnojezičnih, dobiva se cjelovit leksički sustav pojedinoga govora u kojemu se mogu razmatrati različiti semantički odnosi kao što su polisemija, sinonimija,

dijalektni leksikografi u relaciji prema standardnom jeziku kad žele istaknuti da u rječnik neće uvrstiti riječi “koje su jednake standardnima” (u vrlo širokom smislu te riječi). Proučavanjem razlikovnog leksika uglavnom su se bavili stručnjaci na razini razlika između hrvatskog, srpskog i bosanskog standardnog jezika.⁶

U načelu se ne bi razmatrale riječi koje se razlikuju samo po nekim općepoznatim fonološkim izoglosama koje su dosljedno provedene u jednom od obrađivanih govora, kao što su ovom slučaju *ń* // *ǰ* (u Goričanu nema *ń* u suglasničkom inventaru), refleks palatalnog *d' j* ili *ǰ* (u Donjoj Dubravi je samo *ǰ*, u Goričanu *ǰ*, a u Prelogu i Čukovcu je fakultativno i *ǰ* i *ǰ̣*), palatalizacija *l* ispred prednjih samoglasnika (u Donjoj Dubravi se ona događa dosljedno), protetsko *j* ispred *o* koje ne potječe od stražnjeg nazala (u Goričanu nema te pojave, u Donjoj Dubravi i Čukovcu je dosljedna, dok u Prelogu ima izuzetaka), gubljenje nenaglašenog *u* na početku riječi, npr. *ust'avǰtǰ* / *st'avǰtǰ* (u Donjoj Dubravi nema te pojave). Također se neće bilježiti leksemi koji se razlikuju po otvorenosti / zatvorenosti nekog *e-* ili *o*-samoglasnika, prelazi li *a* u *ǝ* (u Donjoj Dubravi je ta pojava puno češća negoli u ostalim govorima koji se spominju u ovom radu), je li naglašeni samoglasnik diftong / monoftong...

U nekim drugim rječnicima ne bi se spominjale razlikovnosti poput npr. postoji li *lj* u samoglasničkom inventaru, je li refleks slogotvornog *l* u ili *o*, postoji li prijelaz otvorenih samoglasnika u zatvorene pod utjecajem nazala...

2. Vrste razlikovnosti

Za potrebe ovog rada napravio sam prijedlog šest kategorija razlikovnosti koje će i dalje biti predmet preispitivanja i korekcija. U daljnjim istraživanjima sigurno će ih se utvrditi i mnogo veći broj.

a) Parnjaci su tvoreni različitim tvorbenim sredstvima. Tu spadaju i različite morfološke adaptacije modela u jezičnom posuđivanju.⁷

č'ǝt m ukosnica. ★ D'ǝj mǰ č'ǝta ka sǰ l'ǝsǰ pr'imem. // **č'ǝta f** ★ D'ǝini sǰ č'ǝtu kaj tǰ n'adǝ l'ǝsǝv j'ǝčǝ 'išljǝ. (D.DUB.)

čv'aplja f kapljica. ★ P'ǝr čv'apljǝ d'ǝžža mǰ je p'alǝ na gl'ǝvǝ. // **čv'apka f kap.**

hiperonimija i dr.” (Maresić 2009: 94–95).

⁶ Dobar pregled te tematike može se vidjeti u Durić 2010.

⁷ Dosta je primjera gdje su i tvorbene i fonološke razlike. U tom slučaju se primjer donosi pod **a**), ali se na kraju stavlja i oznaka **b**).

★ P'or čv'apkcij je up'alų.K'aj je t'ō d'ēižų slj'ičnų? (D.DUB.)

dežž'ėvniċa f *kišnica*. ★ Z dežž'ėvn'icųm sį je d'obrų upr'atį l'ōsį. 'Unda se j'ōkų sv'ėtįjų. // **dežž'ėica f** ★ Dežž'ėica je f'ina za l'ōsį pr'atį. (D.DUB.)

f'ertųf m *pregaċa*. ★ D'ėnį sį f'ertųfa dųk p'ėreš zd'ėle. // **frt'oun m** ★ N'ėsi sį d'ėila frt'ouna, C'ėla buš zm'ozana. (D.DUB.)

hdr'ōpiti se pf. *jaċe se ogrepsti*. ★ Hdr'ōpįl sam se na pįk'ėċų ūgr'adų dųk sam sk'ōkal pr'ėċk. // **ųdr'ōpiti se pf.** ★ ūdr'ōpįla se na ċ'avelj k'aj štrċ'i v'un. (D.DUB.)

k'ōhlja f *peċnica*. ★ D'ėla sam v k'ōhlų kul'ōċe p'ėċ. // **kahlj'ōk m** ★ G'ibanċa je f'riška r'ōn z'eta z kahlj'ōka. (D.DUB.)

l'ampeš m *priċljiv ċovjek (pej.)* // **lamp'ōk m** (ČUK.)

l'epaniċ adj. *plosnat*. ★ L'ėpanį k'amen d'obrų let'i. // **l'epastiċ adj** ★ Z l'epastįm kam'ėnem m'ōreš d'ėilatį ž'abċe. (D.DUB.) **pajt'ōċar** // **m** *ljevak*. // **pajt'ōk m** (GOR.)

pų r'itiċ adv. *kretati se tako da se stražnjica tere po tlu*. // **pųrit'ėċkiċ adv.**

★ Pųrit'ėċkiċ sem l'ėtel ċ'ez br'ėig. (D.DUB.)

preštįm'oniċ adj. *ponosan; gizdav*. ★ K'ak je t'ėta M'ara preštįm'ona! // **štįm'oniċ adj.** ★ 'Ide štįm'ona sn'ėha. (ČUK.)

prištųj'enį adj. *ustajao*. ★ J'uha je prestųj'ena. N'am jų j'ėl. // **pųštųj'enį adj.**

★ Pųštųj'enų ml'ėċų je na ūbl'okų. (D.DUB.)

pr'ot m *rijeċna obala*. // **pr'oudhįna f** ★ Na pr'oudhįnį smų n'ašlį kam'ėne za n'aš kameń'or. (D.DUB.)

pųsn'ōžitiċ pf. 1. *očistiti*. ★ 'Idį pųsn'ōžį sv'inam. ★ Pųsn'ōžį l'ėpų c'ėlųga teń'ėra. N'ėj n'ikaj st'ajtį! 2. *okreċiti*. ★ M'oramų pųsn'ōžitiċ p'rvų h'izų. S'ė je v'ėċ ċ'rnų pų z'idį. // **ųsn'ōžitiċ pf.** *okreċiti*. ★ Fċ'ėra smų ūsn'ōžilį š't'alų. M'om je l'ėpša. (D.DUB.)

pųst'ara f *pustoš; neobraċena zemlja*. // **pųstaš'aga f** ★ K'am g'od pųgl'edaš je pųstaš'aga. (D.DUB.)

pųtkųl'ėnċatiċ pf. *zapeti noge konju ili kravi kako se ne bi mogli udaljiti*. Kr'ava h'ōda. N'ėj se r'ada p'asti. B'om jų pųtkųl'ėnċal. // **pųtkųl'ėnųvatiċ pf.** ★ Fċ'ėra sam pųtkųl'ėnųval k'ōna t'ak da mįv'ė n'ėmre d'iti. (ČUK.)

p'urċak m *vrsta graha*. // **m p'urek m.** (GOR.)

rasf'uhitiċ se impf. *namršiti se; razljutiti se*. // **ųf'uhitiċ se impf.** (GOR.)

r'ōnec m *drvena pregrada na jarmu*. // **r'ōnca f** (GOR.)

sh'ōratiċ pf *skinuti dlaku s ofurene zaklane životinje*. ★ Dųk smų pr'asca sh'ōralį, j'ōš je 'ostalų d'osti šċet'ina pak smų ga m'ōralį pųdbr'iti. // **ųh'ōritiċ pf.** ★ ūh'ōrilį

sə sv'ínų z vr'ělųm v'odųm. (D.DUB.)

st'oljnjak m *stolnjak*. // **st'olek m** (GOR.)

š'alųnk m *daska koja se koristi u građevinskim poslovima za sprečavanje curenja betona dok se betonira deka*. // **š'alųnga f** (GOR.)

šm'arlјn m *slani kolač od jaja i brašna*. // **šm'orna f** (GOR.)

t'egljn f *posuda za cvijeće*. ★ V'eter mј je h'itјl t'egljne z cv'etјem. // **t'egljec m** ★ K'upјla sem n'ove t'egļece kaj presad'im cv'etјe. (D.DUB.)

v'upeš m *hrabrost*. ★ N'ieма tј 'on v'upeša k p'ucaj. // **v'upač m** ★ 'Imaš v'upača za hų'ore? (D.DUB.)

zbet'ęžatј pf. *razbolјeti se*. // **obet'ęžatј pf.** (D.DUB.)

zd'enčana v'oda f *voda iz bunara*. // **zd'enča v'oda f** ★ Zd'enčų v'odų 'imamų, 'očeš? (D.DUB.)

b) U jednom parnjaku dolazi do neke fonološke promjene: gubljenja, prijelaza, metateze ili pojave sekundarnog fonema. // U drugom parnjaku ne dolazi do glasovne promjene, gubljenja ili prijelaza fonema kao u prvom parnjaku ili se nije dogodila istovjetna fonološka promjena kao u prvom parnjaku. Tu sam uvrstio i različite fonološke adaptacije modela u jezičnom posuđivanju. Uglavnom nisam ulazio u etimologiju pojedinih leksema. Za etimologe su popisi ovakvih primjera iz ove kategorije vrlo značajni jer im kod neprozirnijih leksema zahvaljući razlikovnosti prema istovrsnom leksemu u drugom govoru može pasti na pamet moguće rješenje.

'akųf m *stara mjera za zapremninu*. // **j'akųf m**. ★ D'obјlј smų tr'i j'akųve v'ina. (ČUK.)

basant'ęriјtј impf. *govoriti gluposti*. // **balant'ęriјtј** (GOR.)

cјrkųl'or m *kružna pila*. // **cјnkųl'or** (D.DUB.)

čјkap'ernјca m *pepeljara*. // **čјkab'ernјca f** (GOR.)

č'ikųš m *čovjek koji pase krave*. // **č'ikųš m** ★ Č'ikųšų je j'ena kr'ava pųb'ęgla. (GOR.)

č'udaj adv. *mnogo*. // **č'udej adv.** (GOR.)

dr'ęk m *stranica zaprežnih kola*. // **dr'ik m** ★ D'obrų kaj dr'ikј drų'idų t'erha na pr'ikųlјcj. (ČUK.)

f'andlјn m *zidarska alatka za bacanje morta*. // **f'anglјn m**. (GOR.)

f'ęriјnga f *zavjesa*. // **fer'ęnga m** (GOR.)

g'as m *petrolej*. // **g'ajs m** ★ D'ej mј g'ajsa kaj v'užgem l'ompų. (D.DUB.)

gaval'ęr m *kavalir*. ★ Pr'ovј je gaval'ie_r. Nav'ęk ž'enskj 'opre vr'ota. //

gūval'ŕ m ★ 'Oče b'itij gūval' erpak d'ekljicij pijj'ače pl'očā. (D.DUB.)

hmr'ŕti pf. *umrijeti.* // **hm'rtij pf.** (D.DUB.)

hr'ošč m *hrušt.* ★ N'egda smų hr'ošče l'ovijl i ūd n'ih d'elalij vrt'ulke. Prep'ičijl smų ih z t'rnum, zav'ezalij za d'rfe i 'unda sų t'ak let'elij fkr'uk. // **r'ošč m** G r'ožda
★ 'Ovųl'etų je j'okų p'unų r'ožži, s'am se zalet'ovajų v'u te. Od'urnj sų! (D.DUB.)⁸

hųncutar'ija f *nepodopština.* ★ S'am hųncutar'ije spel'ovle. // **hųncvuter'ija f**
★ Ne d'elaj hųncvuter'ije! (ČUK.)

kebel'or m *novčanik.* ★ Dųk sam 'išla v zadrųgų, je b'il p'un kebel'or. V'e je pr'ozen, a n'e znam k'aj sam k'upila. // **begel'or m** ★ T'ęškų tј 'on zvl'eče begel'ora. (GOR.)

k'orųš m *mjesto gdje u crkvi pjeva kor.* // **sk'orųš m** ★ Pre m'ęšj je na sk'orųšų zb'or pųp'ŕvų. (GOR.)

l'ոfatij impf. *skitati.* // **l'ոfatij impf.** ★ S'ępųs'ot je l'ոfala, n'ո d'obrų, v'e se sm'irila. (D.DUB.)

'olųš m *ološ.* // **h'olųš m** ★ 'on tј je h'olųš ūd čųv'eka. (ČUK.)

k'upija f *čāša.* // **k'ufija m** ★ Dųn'ęsj dv'ŕe k'ufice, n'emamų z č'ęga p'iti. (D.DUB.)

kųvrt'alų n *pletence na zatiljku isprepletene na poseban način i učvršćene ukošnicama.* // **kųvrt'alų n** 'Imaš f'ejst l'ŕpų kųvrt'alų v l'ošjma. (ČUK.)

m'ortijk adv. *možda.* // **m'rtijk adv.** ★ M'rtijk d'ojdemų k v'am 'akų bųmų m'eljč'as. (GOR.)

mat'ul m *leptir.* // **mrt'ul m** (GOR.)

nj'if zamj. *njihov.* ★ Nj'if gr'unt je v'ožešjųd n'ašega. // **nj'uf zamj.** ★ T'ո je n'uf gr'unt i n'ei me br'iga z'ո tų. (D.DUB.)

p'ilka f. *čep na bačvi.* ★ S'e je z m'ęne zlet'elų k'o da sj p'ilkų 'otpral. (*o proljevu*)

// **p'iljka f.** ★ D'ęj p'ustij v'inų na p'iljկų. (ČUK.)

plet'enka f *staklena boca opletena drvenom šibom.* ★ V plet'enկj smų sj n'ęslj v'odu n'apųle. // **pleč'enka f** ★ Dųn'ęsj v'inų, t'am tј je v pleč'ęnkj. (ČUK.)

pųjd'ոč adv. *tijekom puta.* ★ I t'ębe pųjd'ոč z'ęmemų. // **tųjd'ոč adv.** ★ Tųjd'ոč sem se j'oš zm'isilja da n'ŕemam pap'ŕere. (D.DUB.)

p'ոնգva f *tava.* ★ N'ո tј p'ոնգvj je v'ęč c'in sp'okal. N'ŕeje d'obrų n'ո nj p'ęčj. // **p'ոնգva f** ★ D'ęj mј p'ոնգvų kaj sp'ęčem palač'inke. (ČUK.)

⁸ U Donjoj Dubravi je kod te imenice osim gubljenja suglasnika *h* na početku riječi došlo i do analogije prema imenici *d'ŕšč* (vrlo frekvent) pa se *šč* u kosim padežima prelazi u *žž*.

pųscań'uga f *popišanka, balavica*. ★ T'ō pųscań'uga bų m'ęni n'ękaj gųv'orila!
// **pųscał'uga f** ★ T'i j'ęna pųscał'uga. (D.DUB.)

pr'ęzljn m *krušna mrvica*. ★ V'ę duk se kr'uh spųsųš'i, b'omu ga zml'ęlj ka
napr'ovjımy pr'ęzljne. // **pr'ęnzljn m** ★ 'Idj mj k'upj pr'ęnzljna kaj sp'oham m'esų.
(GOR.)

pr'imųskapit'qn m *osoba koja dočekuje goste u svatovima*. ★ Pr'imeš kapit'qn
je dukęk'ival g'ostj. // **pr'imeškapit'qn m** (GOR.)

ped'ala f *pedala*. // **pend'alaf** (GOR.)

preš'ęcija f *procesija*. ★ Na T'ęlvų je prųš'ęcija. // **preš'ęcija f** (D.DUB.)

ruųž'qljn m *sprava za krunjenje kukuruza*. // **ruųž'qljn m** ★ 'Idem k'aj kųr'uzų
zr'uzųjm na ruųž'qljn zr'uzųjm. (ČUK.)

r'ajsn'ędljn pf. *čavlić široke glavice koja se može zabosti pritiskom prsta*. //
r'ajsn'ęgljn m ★ Z r'ajsn'ęgljıma d'ęščjce prjčv'rstj za pap'ęr. (GOR.)

snertj'en *usitnjeno iverje*. ★ S'ę tj je snertj'e v las'ej. // **vn'ętje n** ★ S'ępųs'ot je
t'ō vn'ętje d'ę sų p'ilij. (D.DUB.)

spųlej'atj pf. *sve redom politi*. // **spųl'atj impf**. (GOR.)

st'iska f *vrlo uzak prostor*. ★ N'emre nas t'ulų b'itj v t'akvj st'iskj v t'ę m'alj
k'uhńjčj! // **st'ęska f** ★ M'i j s'osedj'imamų st'ęskų med h'izama. (GOR.)

šp'aftl'in m *zidarska lopatica s drvenom drškom kojom se nanosi, ravna i struže
boja ili žbuka*. // **šp'afljn m** ★ Šp'afljımy t'ō zag'ipsaj. (D.DUB.)

škat'ula f *kutija*. // **šket'ula f** (GOR.)

z'qkelnjca f *jedna od bočnih stranica kreveta*. ★ N'oge mj se vųp'irajų vų
z'qkelnjce. // **z'qklanjca f** ★ Z'qklanjce sų m'alų prevj's'oke. (D.DUB.)

špekųl'ant m *egoističan čovjek koji svojim naumom želi preveslati drugog čo-
vjeka da bi on što bolje prošao, proračunati čovjek*. // **špikųl'ant m** ★ Z n'amj bj
se p'ęlaj, a n'ę bj pl'atjł njt s'oka. Špikųl'ant je 'oun v'ęlkj. (D.DUB.)

v'ętam adv. *tamo (kretanje)*. // **v'ęntam adv**. ★ V'ęntam ųdn'ęsj vedr'icų.
(D.DUB.)

zaš'emfatj impf. *izgrditi; grubo prekoriti*. // **zaš'imfatj pf** ★ Sem ga zaš'imfal j
v'ę v'ęč t'ō ne d'ęla! (D.DUB.)

z'ijatj impf. *jako vikati*. ★ J'okų je z'ijal na č'er ka se k'ęsne v'rnųla. // **zij'ańjti
impf**. ★ Zij'ańjš k'aj te na p'out č'utj! (D.DUB.)

c) Parnjaci su leksemi koji su onomatopeje s istim značenjem, a različitim pla-
nom izraza.

breh'ontatj impf. *nakašljavati se*. ★ P'ok breh'ončęš! A l'ępų sam tj r'ękla ka

se b'ole bl'ēčeš! // **greh'ontati impf.** ★ Pr'ēhladiļ sij se j v'ē greh'ončeš. (ČUK.)

dušapt'ovati se impf. *došaptavati se.* ★ K'aj se dušapt'ovļete? M'islīte da vas ne v'idīm? // **dušpītk'ovati se impf.** ★ N'ēkaj se prj 'altu došp'itkujō. (D.DUB.)

cemberl'ētati impf. *njihati se zbog nedovoljne učvršćenosti.* ★ G'omp tj cemberl'enče na r'obačj. // **cambrl'ētati impf.** (GOR.)

cvenket'ati impf. *proizvoditi zvuk udarcima po metalu ili staklu.* ★ S'ē je cvenket'alū duk sū nūš'ilj s'andūke p'if. // **drnget'iti impf.** ★ K'aj drng'etiš s t'ēma k'ufīcaj? S'ē 'očeš pūtrt'i?

d'udljin m *duda.* // **d'uzljin m** ★ N'eče d'uzlīna! Fl'učne ga s'akj p'out! (D.DUB.)

h'eljiti se impf. *ružno se smijati.* // **hr'eljiti se impf.** ★ K'aj se hr'eljīš k'ak k'oza? (D.DUB.)

klamant'ērīti impf. *lamatati rukama.* ★ N'ēj klamant'ērīti z n'ogamj. // **lam'ountati impf.** ★ K'aj lam'ončeš t'ulko? S'ē buš zr'ušīla. (D.DUB.)

merj'ofkatī impf. *mijaukati.* // **mij'ofkatī impf.** (D.DUB.)

pūšl'oktati pf. *sve pojesti – o svinjama.* // **pūfl'oktati pf.** ★ S'ou sū šč'avu p'ajcekj pūfl'oktalj. (D.DUB.)

šč'uskati se impf. *dovoditi se u skutren položaj (zbog zime ili straha).* ★ Šč'ušče se ūd b'ola. // **šč'učkatī se impf.** ★ Žel'odec ga buļ'i ka se šč'učka. (GOR.)

zb'urīti pf. *galamom ili bukom nekoga probuditi.* ★ K'aj sij me zb'urīl, v'ē r'ōn sam z'aspal! // **zbūr'učīti pf.** ★ T'ak sem l'ēpu sp'ola, a 'unda me zbūr'učil. (ČUK.)

zdr'uznuīti pf. *zgnječiti.* ★ C'uk je v'ēs zdr'uznuīl 'alta. // **str'usnuīti pf.** ★ Št'ō p'rvj z'ucne, kr'astačū ž'abō str'usne. (D.DUB.)

žl'qbrati impf. *neprestano pričati (pej.)* ★ T'ak žl'qbra ka jū j'ēzik buļ'i. // **žlj'ēbekuīti impf.** ★ Ne žlj'ēbekuj st'olnū, m'alū sij puč'inj. (D.DUB.)

d) Za isto se značenje u jednom mjesnom govoru upotrebljava jedan leksem, a u drugom mjesnom govoru drugi ili uz stilski neobilježen leksem koji postoji u oba govora, u "sporednom" govoru postoji i stilski obilježeni leksem.⁹

b'aja f *kada.* ★ 'Idj nap'unj b'aju z v'odum ka se p'em k'opat. (GOR.) » **k'ada bl'uzga f** *otopljeni snijeg, bljuzgavica.* ★ S'ē je bl'uzga na gr'untū. // **hlj'išč m** ★ Na c'ēstj je hl'išč pak si n'ēznam k'aj ūb'utj. (ČUK.)

cuīf'aten adv. *brzo, žurno, hitro.* ★ Cuīf'aten, cuīf'aten, n'emamū č'as! (D.DUB.) » **fl'ētnū**

⁹ Taj stilski neobilježen leksem koji se nalazi i u jednom i u drugom govoru navodim se na kraju rječničkog članka i označavam ga znakom ».

čm'izljin m nešto stariji dječak. ★ T'ē čm'izljin bi se v'ēč ze st'arešima št'el p'orijti. // **p'onžuš m** ★ T'i si 'išče p'onžuš. K'aj si t'i za k'rčmų? (D.DUB.)

dr'uknuť pf. ★ Dr'uknj ga ka n'a hųrmasť oče gųv'orj!! // **d'urnuť pf.** nekoga gurnuti u rame kako bi ga se probudilo ili upozorilo na nešto. (GOR.)

dr'ęks'ajs m beznačajna, bezvrijedna stvar. ★ S'ę t'ō k'aj p'išem je dr'ęks'ajs. » **sr'ańe¹⁰ n 1.** beznačajna, bezvrijedna stvar. **2.** velika poteškoća.

drenjgul'inje f beskorisne stvari. ★ B'arbikų sem si k'upjla. Am t'ęga drengul'inja je s'ę p'onų pri h'izj. (D.DUB.) » **star'udija**

d'undj m nerazuman i nespretni čovjek. // **d'rndj m** ★ K'aj buš z nj'im? T'ō ti je t'akųf d'rndj, n'ikaj ne r'azme. (D.DUB.)

f'ajerc'ajk m upaljač. // **ž'ojta f** ★ 'Imaš ž'ojtu s'ebųm? D'ęj mј č'ika v'užgi. (D.DUB.) » **ųpalj'qč m**

g'ajiti se impf. ★ 'Išče se nav'ēk g'ajim da bųm ųzdr'aveų. (GOR.) » **n'ųdjať se gr'isek m** ogrizak. ★ K'aj buš j z gr'iskųm p'ojel? // **'obresek m** ★ 'Obreske h'iti sv'ínam. (D.DUB.)

gul'ųzdravj adj. slab, neishranjen. ★ N'ekve sam gul'ųzdrave k'okųšj k'upjla. // **gul'izavj adj.** ★ C'ēlj je gul'izavj, pųgl'ę žg'olafca. (D.DUB.)

h'ųhnuť pf. umrijeti. ★ H'ųhnųla bųm ųd d'osade. (ČUK.) » **hmr'ęti**

h'akljčńų adv. rizično, nesigurno, opasno. ★ M'alų mј je h'akljčńų t'ō pųtųv'ańe. » **nesig'urnų**

harlek'in m nestaško; zločko. // **k'oldųš m** T'i si t'ak v'ęlkj k'oldųš. S'am bi nųr'ije zv'odj!! (ČUK.)

heleb'ęrdatj impf. mnogo govoriti (pej.) ★ S'am heleb'ęrdajų, a n'ikaj ne d'ēlajų. // **klųb'ųsatj impf** govoriti pretjerano dugo. ★ K'aj mј je klųb'ųsal! N'ęsem ga se m'ogla r'ęšjti. (D.DUB.)

hel'ętek m naivčina. ★ T'i si hel'ętek! V'idjš da te įskųrįšč'ųvajų! (D.DUB.) » **hųrm'ųk**

j'aditi impf. činiti srditim. ★ K'aj me t'ųlkų j'adjš? (D.DUB.) » **s'rditi**

kųm'ųritj se impf. kvariti se – o vremenu. // **kųb'ųritj se impf.** ★ N'ębų se kųb'ųrj. (D.DUB.)

kųz'ųlec m prečka na ljestvama. ★ Ne v'upa na p'rvj kųz'ųlec. // **fr'ųlek m** ★ Pųm'alj h'odj pų l'ojtrj ka n'a bų fr'ųlek p'očjł. (ČUK.)

kr'uhnųť pf. udariti nekim tvrdim predmetom. ★ Kr'uhnj ga pų gl'ųvj! //

¹⁰ Imenica koja znači 'izmet' razlikuje se od navedene po kvaliteti naglašenog samoglasnika: sr'qńje.

gl'odnuṭi pf. ★ N'ojr'ajši bi ga b'ila gl'odnuṭa s t'im č'ontum, t'ak mi je tl'aka zd'igel. (D.DUB.)

k'undratī impf. *kovrčati (kosu), činiti ju bujnom i kovrčavom.* ★ V'eter ti k'undra l'oši. D'eñi si r'opca. // **k'umbratī impf.** ★ K'umbrala si je l'oši. (D.DUB.)

lev'ežduj adv. *odmah.* ★ Ljev'ežduj d'ojem. T'u me puč'okajte. (GOR.)

» **m'om**

m'učkī adj. ★ M'učkī m'olī d'eīdec. (D.DUB.) » **m'alīčkī**

r'ohlųv'ijenī adj. *pijan (šalj.).* ★ J'apjca su p'ok r'ohlųv'ijenī. // **nadr'ožženi adj.** *pijan.* ★ J'eši p'ok nadr'ožženi! (ČUK.) » **pīj'oni**

nuḡ'ale f pl.t. *stalak za piljenje drva.* // **š'ajtruge f pl.t.** (ČUK.)

pekl'ēnščak m *vrag.* ★ Pr'okletī pekl'ēnšč'ak, hųmast'ouče d'eīla. (D.DUB.)

» **vr'ok**

p'isani adj. *šaren.* // **č'ogani adj.** ★ K'aj ti je t'orbjca č'ogana! D'e si p'ok t'o sp'uknuṭa? (D.DUB.)

p'oldek m ob. pl. *sitni novac.* ★ S'am n'ekve p'oldeke 'imam v c'eķeru. // **d'engi m ob. pl.** ★ D'ej mi n'ekve d'engije za na str'ošek. (D.DUB.)

pr'abaka f // m'ojča f (GOR.)

pr'irųčen adj. *praktičan.* ★ 'of st'ol ti je b'aš pr'irųčen. (D.DUB.)

puṭ'ajnu kriomice, potajno. // **škųmc'e adv.** ★ B'aka mi je p'eņeze d'ola škųmc'e. (GOR.)

r'qbīti impf. *korištenjem trošiti.* // **l'orbatī impf.** ★ C'ipele s'am l'orbam, a rez'ervne n'femam. (D.DUB.)

reseg'urīti se pf. *odvažiti se, ohrabriti se.* ★ D'ej ne c'endraj n'ek se reseg'uri. (D.DUB.)

resfr'uškati pf. *rastaviti na dijelove tako da se vrlo teško da natrag sastaviti.*

★ St'olca sem resfr'uškal i v'e n'e kc'ouj. (D.DUB.)

rastrl'ēšnenī adv. *raskopčan.* ★ K'ak jji n'ej b'ilu z'ima da t'ak rastrl'ēšneni h'odj. (D.DUB.) » **resk'opčeni**

reskr'omatī pf. *napraviti nered.* ★ C'elų h'ižų mi je reskr'omal t'e m'olj p'osranec! (D.DUB.)

resšefl'otīti pf. *rastaviti na dijelove tako da se vrlo teško da natrag sastaviti.*

★ Resšefl'oti mįubl'oka i z'emj ga fk'raj. (D.DUB.)

r'užžiti pf. *skidati zrnje s kukuruza.* ★ Znar'užžilj smų c'elųga kužn'oka kr'uze. // **r'unīti pf.** (ČUK.)

šav'rlatī impf. *varati, raditi nešto u tajnosti.* ★ St'olnu n'ekaj šav'rļa z k'ortami

za c'uk. // **š'otratī impf.** ★ Š'otral je z k'ortama n'ekaj. (ČUK.)

šč'ukatī se impf. *kljucati se.* // **k'epļatī se impf.** *kljucati se.* ★ K'okūšī se k'epļajū. (D.DUB.)

šp'ampet m *dječji krevetić, pomoćni krevet.* // **h'olček m** ★ Odn'ēslij smū h'olčeka v'un ī k'upīlij smū mū v'ekšū p'osteljū. (D.DUB.)

tm'orītī se impf. *postajati mračno.* ★ V z'imij se fl'ētnū p'očne tm'orītī. // **sum'orītī se impf.** ★ Sum'orij se v'unij. 'Idī pū d'ēicū. (D.DUB.)

ūdst'ihnūtī sī pf. *odmoriti se.* ★ M'alū sem sīūdst'ihnūla. (D.DUB.) » **pūč'inūtī sī ūf'elītī pf.** *prevariti.* ★ ūf'elīla me štacūn'orka. V'ēč n'em t'ō v štac'un. (D.DUB.)

» **prev'arītī**

zbeg'ēcatī se *uljepšati se, dotjerati se.* ★ L'ēpū se zbeg'ēcala za k m'ēšī. // **nafig'ēcatī se pf.** ★ Nafig'ēcala se na krst'itke. B'ila je n'ojl'epša. (D.DUB.)

zmas'ēratī pf. *izmasirati.* ★ Zmas'ēraj mī pl'ēča! ★ // **zaž'uratī pf.** ★ Zaž'uratī me tr'ēba. K'rč me pr'ijal. (D.DUB.)

žl'ēvītī impf. *piti (pej.).* ★ C'ēlī d'ēn n'ikaj ne d'ēlaš, s'amū žl'ēvīš. (ČUK.) » **pīj'ōšītī**

e) Parnjaci su u odnosu djelomične ili potpune pseudoanalogonimije, tj. lažni su prijatelji.

h'ulītī impf. *poprijeko gledati.* ★ S'am h'ulī d'olj. N'ikaj se n'ēče spūm'inatī. // **h'ulītī impf.** *psovati.* ★ N'aj h'ulītī t'ulķū. B'ou tī B'ožek jez'ika ūdr'ezal!

'iber adv. *više (količinski).* ★ 'Imam 'išče n'ekaj 'iber pen'es pak tī m'orem d'atī. // **'iber prij.** *iznad.* ★ D'ēnī sl'ikū 'iber kr'ēveta. (GOR.)

kl'ajbas m *plosnata tesarska i stolarska olovka.* ★ D'ej mī kl'ajbesa ka ūzn'ačīm d'ē m'oram p'ilītī. // **fl'ajbas m** *obična olovka.* ★ Dūn'ēsī mī fl'ajbasa k'aj sī zap'išem telef'onskūga br'oja. (D.DUB.)

na b'ok adv. *postrance (o osjećajima i držanju prema kome).* ★ Drž'i se n'ekak na b'ok. Sl'abū se spūm'ina. // **na b'ok adv.** *na stranu.* ★ D'ēnī t'ō m'elū na b'ok. B'ō nam p'osle tr'e. (GOR.)

nap'rhñenī adj. *pomalo truo.* ★ T'ō d'ēska je v'ēč nap'rhñena. P'azī ka n'aš 'opal! // **nap'rhñenī adj.** *natruo.* ★ J'abūka je nap'rhñena. ūbr'ēžī sī jū m'alū. (GOR.)

navd'arītī se pf. *dobiti sve blagodati.* ★ S'ē tī se navd'arīlū v žīv'otū. S'ē sī pūst'igel. // **navd'orītī se pf.** *razmnožiti se.* ★ Mr'ovļe sō se navd'orīle s'ēpūs'ot. (D.DUB.)

ūbš'uba adv. *odjednom; vrlo brzo.* // **obš'uba pril.** *u istom mahu.* ★ Ūpš'uba

d'ĕla s'ĕ pri h'izj. (D.DUB.)

p'odb'ok adv. *namrgođeno*. ★ Uđ d'a smų n'ĕ 'od nĭh k'upĭlj p'ajceke, se m'alų drų' i pųdb'ok na n'as. // **p'odb'ok m** *postrance*. ★ P'odb'ok sĭ je s'ĕlj ĭ s'am ĉkųm'i. (D.DUB.)

prešĭ'ivj adj. *prezreo – o voću*. ★ Čr'ĕšņe sų v'ĕĉ s'ĕ prešĭ'ive. // **pešĭ'ivj adj.** *pokvaren, ukiseljen – o mlijeku*. ★ P'azi, ml'ĕkų je pešĭ'ivų. (ČUK.)

f) U jednom govoru postoji leksem za neku realiju, a u drugom ga ili nema ili postoji leksem koji je tek u najsvremenije doba došao iz standardnog jezika.

ž'asųvatĭ impf. *uųivati u prirodi, u slobodnom vremenu*. ★ Đ'asųjų v hl'ųdų. Pĭj'aĉų 'imajų. (D.DUB.)

ž'omel m *veliki komad mesa*¹¹. ★ Za veĉ'erjų je b'il v'ĕljki ž'omel m'esa. (D.DUB.)

m'idrlĭn m *batina koja na kraju ima dvije velike matice*. ★ 'Idemų z m'idrlĭnųm na ĭ'egų 'iskat z'ųjce. (ČUK.)

ž'ilkųš m *seoski mangup*. ★ ũđn'ęga n'a n'ikaj. 'on je pr'ųvj ž'ilkųš. (D.DUB.)¹²

h'amĭljn m *onaj koji je bolestan na noge, koji sporo hoda*. ★ Gĭ'e p'ųk 'ovųga h'amĭljna k'aj se m'uhĭa. (D.DUB.)

h'apkų m *čovjek koji se loše oblaĉi, koji ne drųi do sebe*. ★ Zgl'edaš k'aj h'apkų v t'ĕm prev'ĕljim hl'aĉama. (ČUK.)

hl'astar m *obješenjak*. ★ S'in ĭj je pr'ųvj hl'astar. Sv'ašta ĭzv'ųdj. (GOR.)

h'ųsųnl'ĕpĭš m *piće koje se sastoji od 2 trećine vode i jedne trećine vina*. ★ Sp'ĭj sĭ h'ųsųnl'ĕpĭša z m'enom. (ČUK.)

ĭmbr'ina f *kraljevina*. ★ N'ęga je tų s'ĕ b'ila ĭmbr'ina. 'Unda je b'ilų dr'ugaĉ. (D.DUB.)

kųštan'oplĭn m *tijesan stan*. ★ Spųĉ'etka smų b'ilĭ v n'ekvem kųštan'oplĭnų duk smų sĭ ne sv'ųjų h'izų napr'ajĭ. ¹³ (GOR.)

ĭlj'ųnkatĭ impf. *ljuljati nešto što se drųi u rukama*. ★ Ne ĭlj'ųnĉĭ vr'ĕĉĭje! (ČUK.)

¹¹ U svim ispitanim govorima upotrebljava se imenica *falat* u značenju 'velik komad bilo čega za jelo što se može odrezati (kruh, kolač...)'.
¹² Ovaj hungarizam je vjerojatno došao pod utjecajem štokavskih doseljenika jer se nigdje drugdje u Međimurju ne koristi. U najistočnijem Međimurju (Donja Dubrava, Kotoriba i Donji Vidovec) ima dosta štokavizama, posebice na leksičkom planu, ali i na fonološkom i na morfološkom. Radi se o jezičnim kontaktima iz vremena turskih osvajanja kad je Međimurje bilo tranzitno područje kroz koje su ugroženi Hrvati bježali prema zapadnoj Ugarskoj (Blažeka 2009).

¹³ U Prelogu bi to izrekli frazemom sa sastavnicom *k'ųĉak* 'kokošinjac': ★ *V n'ekųm k'ųĉakų ž'ivj.*
 ★ *'Imajų p'ęneze s'am za n'ekųj k'ųĉak.*

nab'obati *pf.* *pretoplo se odjenuti, odjenuti više slojeva odjeće na sebe.*

★ Nab'obal s'em se i v'ę mį je vr'aće. (ČUK.)

nad'urdati *pf.* *zgužvati – o odjevnom predmetu.* ★ M'ajca tį je nad'urdana. Pų'avnaj sį jų. (D.DUB.)

nazajd'oč *adv.* *natrag (kretanje).* ★ Dųk smų 'išlį naz'ojdųč, nam je g'umija na 'altų p'očįla.¹⁴ (D.DUB.)

n'ovečerje *n* *večer prije nekog blagdana.* ★ N'ovečerje p'ęčem zd'igane kul'očę. (ČUK.)

ųdv'isnući *pf.* *postati sposoban za samostalan život.* ★ Č'ēm je ųdv'isnuų, m'om je d'išel ųd h'iže. (GOR.)

pataļ'ęratį *impf.* *ići za kim (pej.).* ★ Ne m'oraš pataļ'ęratį za m'enųm. (GOR.)

pen'aliti se *impf.* *isticati svoje prednosti, praviti se važan.* ★ K'aj se b'omu v'ę m'i dųm'oči pen'aliji! (D.DUB.)

p'ockarića *f* *kukuruz kokičar.* ★ 'Imamų p'ockarićų? K'okįće bį p'ęklį. (D.DUB.)

pųm'indati *pf.* *pogubiti.* ★ Pųm'indali sų ga jer je k'ral. (D.DUB.)¹⁵

pųvalc'e *pril.* *polegnuto.* ★ Kųr'uza na s'osędųvem je pųvalc'e. (D.DUB.)

r'ajža *f* *prijevoz drva splavom.* ★ B'ilį sọ na r'ajži z J'oužijųm. (D.DUB.)

skr'izmati *pf.* *jako nekoga izgrditi time što mu se otvoreno kaže sve ono što je neugodno po njega.* ★ Skr'izmal sem ga pųšt'ęnu. V'ę sį n'ęk m'isli m'alų. (ČUK.)

st'ik st'ikųma *adv.* *jedno uz drugo.* ★ Sl'ožį t'ọ st'ik st'ikoma. (D.DUB.)

štakųr'olka *f* *željezna naprava za hvatanje štakora.* ★ V šk'ędeń sem nast'ajil štakųr'olųkų. V'ęč mį je d'ost štakųr'ina.¹⁶ (D.DUB.)

tanž'oriti *impf.* *pohlepno jesti meso.* ★ K'ak je m'esų tanž'orįla na sv'atįma! (D.DUB.)

t'orkųš¹⁷ *m* *glasnica.* ★ N'aša M'onįka 'ima str'ašnųga t'orkųša. Č'utį jų je na p'ot dųk gųv'orį. (D.DUB.)

¹⁴ Za razliku od govora Donje Dubrave gdje postoji poseban oblik priloga *naz'oj* za kretanje (za razliku od značenja 'opet' gdje se koristi *naz'oj*: *Naz'oj mįųdųgv'orį, n'ęsam te č'ul.*), u govoru Preloga se u svim kontekstima koristi *naz'oj*: *Dųk sų 'išlį naz'oj ih je d'ęšč' pr'ijal.* 'Kad su se vraćali natrag, uhvatila ih je kiša.' ★ *Naz'oj je pr'obal i 'uspel je.* 'Opet je probao i uspio je.'

¹⁵ Ovaj arhaizam koriste najstariji ispitanici u Donjoj Dubravi, i to u kontekstu 2. svjetskog rata.

¹⁶ Vrlo zanimljiva tvorba zbirne imenice od živog po obrascu za neživo.

¹⁷ Od mađarskog *torok* 'grlo'

v'ęntam zamj. ★ V'ęntam č'ovek mǝ je r'ękel. (D.DUB.)¹⁸

v'odičuvatǝ impf. pecati. ★ V'odičujje na Dr'ovǝ. (D.DUB.)

ž'ugatǝ impf. piti poput guske. ★ N'aj ž'ugatǝ t'ou v'odu! T'ou je g'rdǝ za v'idetǝ! (D.DUB.)

žv'enčitǝ impf. ružno žvakati. ★ Žv'enčǝš t'ǝ žv'akačǝ k'aj kr'ava. (D.DUB.)

3. Zaključak

Metodologija predložena u ovom radu sigurno nije savršena i podložna je daljnjim dopunama, a posebice povećanju predloženih kategorija razlikovnosti njihovom analitičkom raščlambom. Izrada razlikovnih rječnika između manje ili više bliskih mjesnih govora važan je lingvistički zadatak jer bi se pomoću njih moglo dobiti uvid u procese jezične divergencije u jednom manjem geografskom prostoru. Na taj način bi se lakše pratili procesi širenja i rasprostranjenosti najrazličitijih jezičnih pojava iz područja semantike, etimologije i tvorbe riječi, a ne samo općepoznatih jezičnih izoglosa koje se tiču uglavnom fonologije. Prije izrade rječnika potrebno je napraviti kriterije za izbor riječi kako se ne bi opteretio leksemima koji se razlikuju po “očekivanim” razlikovnostima po izoglosama po kojima se ta dva mjesna govora razlikuju.

¹⁸ U Donjoj Dubravi došlo je do zanimljivog amalgama arhaične pokazne zamjenice *v'en* i pokazne zamjenice *t'am* kojim se napominje da je riječ o nekome tamo. U Prelogu bi se to izrazilo odvojenim leksemima, npr. *T'ǝ je v'en t'am č'ovek*.

LITERATURA

- BELOVIĆ, S.; BLAŽEKA, Đ. 2009. *Rječnik govora Svetog Đurđa (Rječnik ludbreške Podravine)*. Učiteljski fakultet. Zagreb.
- BLAŽEKA, Đ. 2008. *Međimurski dijalekt (Hrvatski kajkavski govori Međimurja)*. Matica hrvatska. Čakovec.
- BLAŽEKA, Đ. 2011. Raznolikost međimurskog dijalekta kao izazov za dijalektnu leksikografiju. *Globinska moć besede – Zbornik u čast Red. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici*. Ur. Jesenšek, M. Mednarodna založba Oddelka za slovan-ske jezike in književnosti. Filozofska fakulteta. Univerza v Mariboru – Bielsko-Biala. Kansas – Maribor – Praha: 444–460.
- BLAŽEKA, Đ. 2011. ‘Lažni prijatelji’ između hrvatskoga standardnoga jezika i međimurskoga dijalekta. *Filologija* 57: 1–33.
- BLAŽEKA, Đ. 2018. *Rječnik preloške skupine međimurskog dijalekta*. Učiteljski fakultet. Zagreb.
- BLAŽEKA, Đ.; Njómárkaj, I.; Rácz, E. 2009. *Mura menti horvát tájszótár – Rječnik pomurskih Hrvata*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- BLAŽEKA, Đ.; ROB, G. 2014. *Rječnik Murskog Središća*. Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Grad Mursko Središće – Županija Međimurska. Zagreb.
- BLAŽEKA, Đ.; BELOVIĆ, S. 2014. Dopune “Rječniku Svetog Đurđa (Rječniku ludbreške Podravine)”. *Kaj* 47, 5–6: 41–65.
- DURIĆ, R. 2010. O leksičkom osjećanju novoštokavštine kroz kroatizme, srbizme i bosnizme na neutralnoj razini. *Filologija* 55: 117–141.
- GREENBERG, M. L. 1999. Slovarček središkega govora na osnovi zapisov Karla Ozvalda (A glossary of the Središće dialect on the basis of Karol Ozvald’s notes). *Slovenski jezik / Slovene Linguistic Studies* 2: 128–175.
- MARESIĆ, J. 2009. Izvješće o dijalektološkom istraživanju u Goli kraj Koprivnice. *Kaj* 43, 5–6: 93–100.

A Short Review of the Distinctive Features in the Vocabulary of the Speech of Prelog as Compared to Some Neighbouring Speeches

ABSTRACT

The author suggests guidelines for the research of lexicon in neighbouring local speeches for which a scientific dictionary has already been compiled. This is carried out on the example of the Speech of Prelog for which an extensive scholarly dictionary has already been published and on the examples of some other neighbouring local speeches belonging to the Subdialect of the Dialect of Međimurje (Čukovec, Goričan, Donja Dubrava) with the existing collected lexical material. The author suggests six distinctive features (word-formational, phonological and semantic) to be used to make small, differentiating dictionaries with deviances from the 'main' speech.

KEYWORDS: *dictionaries with distinctive features between local speeches, distinctive features in vocabulary, Lower Subdialect of the Dialect of Međimurje*

Klanjski poredbeni frazemi u konceptima

Marina Bratović – Silvana Vranić

Marinići – Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

marina.bratovic1@gmail.com

silvana.vranic@uniri.hr

Cilj je ovoga rada analizirati poredbene frazeme ovjerene u mjesnom govoru Klane prema konceptima. Pritom se krenulo od klasifikacije Željke Fink-Arsovski (2002) i konceptata koji se navode u recentnoj literaturi, a popis je dopunjen konceptima potvrđenim u poredbenim frazemima klanjskoga govora, bilo prikupljenim terenskim istraživanjem, bilo preuzetim iz postojeće literature.

KLJUČNE RIJEČI: čakavsko narječje, govor Klane, poredbeni frazemi, konceptualna analiza

1. Uvod

Cilj je ovoga rada¹ analizirati poredbene frazeme ovjerene u mjesnom govoru Klane prema konceptima (Fink-Arsovski 2002: 37), odnosno “tematskim semantičkim poljima u koja se grupiraju određene karakteristike na temelju kojih je formirano frazeološko značenje” (Malnar Jurišić i Vukša Nahod 2015: 121). Naime, u frazeološkoj se literaturi ističe da značenje pojedinačnoga frazema nije jednako zbroju značenja njegovih sastavnica, odnosno da je značenje frazema kao neraščlanjive semantičko-sintaktičke cjeline (Vajs i Žic Fuchs 1998: 363) barem dijelom različito od značenja neke njezine sastavnice (npr. Matešić 1978: 212; Menac 2007: 15).

Uz strukturnu (koja se bavi brojem, vrstom i poretkom sastavnica) i sintaktičku (koja proučava funkciju frazema u rečenici) analizu frazema, novija se istraživanja u području frazeologije okreću semantičkoj analizi (koja se temelji na značenj-

¹ Pisanje je ovoga članka provedeno u okviru znanstvene potpore *Liber Fluminensis* Sveučilišta u Rijeci voditeljice Sanje Zubčić.

skom kriteriju, motiviranosti, podrijetlu) (Fink-Arsovski 2002: 8), a kojom se frazemu pristupa kao cjelini smislenoj u komunikaciji i u (kon)tekstu (Matešić 2006: 44). Taj je pristup zasnovan na spoznajama kognitivne semantike prema kojima je značenje riječi zapravo ideja ili koncept o referentu na koji se odnosi. Frazem je također semantički motiviran zahvaljujući konceptualnim metaforama kojima se preko konkretne ili izvorne pojave percipira apstraktna pojava (Lakoff i Johnson 2003: 59), a istomu konceptu mogu pripadati frazemi različitih kategorijalnih značenja i strukture (Fink-Arsovski 2002: 37).

2. Govor Klane u dosadašnjoj literaturi

Na *Dijalektološkoj karti poluotoka Istre* J. Ribarića Klana je smještena unutar “arhaističnoga sjevernoga čakavskoga narječja Liburnije i središnje Istre” (Ribarić 1940). Autor ističe da se sjevernočakavski “dijalekat Liburnije” smatra ekavskim, ali i da je to samo djelomice točno jer je u Klani, Kukuljanima, Trnovici, kod Grobnika “ikavizam zastupan vrlo jako” (Ribarić 1940: 24). J. Ribarić odredio je ikavsko-ekavske munske govore kao pretežno ikavske, a razlikovao je “južno ikavsko čakavsko narječje” i “štokavsko-čakavsko narječje”, pa bi se prema govorima uz koje se Klana spominje moglo zaključiti da bi i taj govor mogao biti ikavsko-ekavski (naime, Kukuljani, Trnovica-Jelenje i drugi govori “kod Grobnika” ikavsko-ekavski su). Temeljna bi sjevernočakavska odrednica govora Liburnije, sudeći prema Ribarićevim napomenama (1940: 23), bila akcentuacija, u prvom redu očuvanje prednaglasnih i zanaglasnih dužina (Ribarić 1940: 37), čime se razlikuju i od sjevernočakavskih govora središnje Istre u kojima je zanaglasna dužina izgubljena. Time je J. Ribarić preteča suvremenih autora prema čijem se mišljenju govori na sjevernom čakavskom području određuju starosjedićkim upravo zahvaljujući prozodiji, iako su njihovi akcenatski kriteriji drukčiji.² I M. Maček (1930, 2002)³ na svojoj je karti Klanu obilježio kao punkt čakavskoga liburnijskoga podtipa.⁴ Slovenski dijalektolog J. Rigler u mjesnom je govoru Klane

² Ti će stavovi biti predstavljeni kronološkim redom objavljivanja literature u kojoj su zastupljeni.

³ Premda je rasprava M. Mačekog objavljena ranije, njegova su istraživanja provedena nakon Ribarićevih.

⁴ I. Šnajdar (2011: 40–43) u arhivskoj je klanjskoj građi pronašao dopis u kojem se spominje da su P. Ivić i A. Mladenović 1957. godine sa studentima jugoslavenske književnosti i južnoslovenskih jezika Filozofskoga fakulteta u Novome Sadu posjetili Klanu s ciljem proučavanja mjesnoga

utvrdio izrazite čakavske značajke iako govornici rabe zamjenicu *kaj* (1963: 12), a B. Finka i M. Moguš na svojoj su karti Klanu označili kao punkt s najvišim stupnjem čakavnosti (Moguš 1977: 103 – karta). Posebno mjesto u literaturi o govoru Klane pripada knjizi *Govori Klane i Studene* I. Lukežić (1998), kojoj su prethodila dva članka iste autorice: “O dvama ikavskim čakavskim govorima u sjevernom hrvatskom primorju” (1988) i “Čakavski mjesni govor Klane” (1995).⁵ Ž. Šarčević bavila se germanizmima u klanjskom govoru (2001), a A. Babić pisala je 2011. o utjecaju talijanskoga jezika na klanjski govor. J. Lisac u svojoj je sintezi čakavskoga narječja klanjski govor uvrstio u kopneni poddijalekt južnočakavskoga dijalekta⁶ (Lisac 2009: 161), a na najnovijoj je karti čakavskoga narječja S. Vranić i S. Zubčić (2018) taj govor izdvojen kao ikavski sjevernočakavski.

U radovima u kojima su čakavski govori primarno klasificirani prema ostvaraju neocirkumfleksa u prezentu glagola *e-tipa*⁷ i u određenom liku nekih pridjeva – u sjeverozapadne,⁸ središnje i jugoistočne (Vermeer 1982: 290–296, 2009: 8–9; Kalsbeek 1983, Zubčić 2006, 2017) i prema rezultatu duljenja kratkoga naglaska pred sonantom, npr. *đīm, stārci* u sjeverozapadnim govorima u odnosu na pretežito *đīm, stārci* u središnjim i u jugoistočnim govorima, klasifikacija je govora Klane

govora Klane. Pretpostavlja se da im se pridružio i A. Žeremba, direktor Instituta slavenske dijalektologije Sveučilišta u Krakovu.

⁵ Na Pedagoškom fakultetu i Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci obraneno je nekoliko diplomskih radnji i završni rad s temama o klanjskom govoru: *Govor Klane* Vesne Grginović iz 1985., *Germanizmi u mjesnome govoru Klane* Ivane Starčić iz 2001., završni rad *Strukturna analiza poredbenih frazema mjesnoga govora Klane* M. Bratović iz 2016. i diplomski rad *Konceptualna analiza poredbenih frazema u mjesnome govoru Klane* M. Bratović iz 2018.

⁶ Prof. dr. sc. Josip Lisac, uz ostalo najbolji poznavatelj hrvatske povijesnojezične i dijalektološke literature, temeljit istraživač gorskokotarskih kajkavskih govora i jedan od sintetičara štokavskih i čakavskih govora, u povodu čijega je 70. rođendana pisan ovaj članak, u svojoj je klasifikaciji čakavskoga narječja pošao od nekoliko ključnih kriterija: refleksa *jata*, šćakavizma / štakavizma i prozodije, koju u ovoj klasifikaciji ne drži najprikladnijom jer se “ne podudara s ostalim kriterijima”, pa je stoga Klanu priključio tomu poddijalektu južnočakavskoga (ikavskoga) dijalekta. No, i kada spominje podjelu na sjeverozapadnu, središnju i jugoistočnu čakavštinu, poput W. Vermeera, govor Klane pridružuje jugoistočnoj čakavštini, a dodaje i govor Studene, drugi ikavski punkt smješten sjeverno od Rijeke (Lisac 2009: 30). Smatra, naime, da su govornici tih dvaju punktova podrijetlom ikavci iz Dalmacije (2009: 158).

⁷ Neocirkumfleks se u sjeverozapadnim čakavskim govorima ovjerava u svim ili samo u nekim prezentskim tipovima: “a) u svih *e*-prezenata s osnovom na sonant koji su bili i jesu dijelom n. t. *a*, te u onih glagola koji su u n. t. *a* prešli iz n. t. *c*; b) u svih *je*-prezenata koji su bili i jesu dijelom n. t. *a*; c) u svih *ne*-prezenata koji su bili i jesu dijelom n. t. *a*; d) u *e*-prezenata s osnovom na šumnik koji su bili i ostali dijelom n. t. *a*.” (Zubčić 2017: 89–90)

⁸ Termin sjeverozapadni čakavski govori različit je dakle od pojma sjevernočakavski. Sjevernočakavski su i sjeverozapadni čakavski i oni koji to nisu u tom arealu.

neujednačena. Budući da se u središnjim i u jugoistočnim čakavskim govorima neocirkumfleks ne ovjerava, a ta se dva areala razlikuju odrazom *jata*: središnji su govori ikavsko-ekavski, a jugoistočni su ikavski (uz jekavski lastovski), nejasno je zašto je W. Vermeer govor Klane uključio u jugoistočne govore (Vermeer 2009: 12; prema 1982). Razlog je vjerojatno nedostatnost podataka do pisanja njegova članka (prve verzije iz 1982.) jer se poziva na rad P. Ivića (1961–1962: 119), koji je i u ranijem radu na karti govora zapadne Hrvatske uključio Klanu među čakavske (1961a: 195), i na spomenuti rad J. Riglera (1963: 13). Nabrojeni radovi I. Lukežić o klanjskom i studentskom govoru, naime, objavljeni su kasnije od prve verzije Vermeerova rada. Vođena spoznajama u tim radovima i svojim terenskim istraživanjem, S. Zubčić govor Klane, naprotiv, opravdano uključuje u sjeverozapadne čakavske govore jer se u tom govoru neocirkumfleks ostvaruje u svim četirima prezentskim kategorijama (Zubčić 2017: 104), a u kategoriji određenih pridjeva izostaje (Zubčić 2017: 135).

Uz pojavu je neocirkumfleksa i neoakut kao rezultat duljenja pred sonantom, govor Klane i drugim značajkama podudaran (npr. oblicima nekih zamjenica, zanijevanim oblicima prezenta, nerelacijskim morfemom *-t-* u osnovama hipokoristika m. r. i u pridjeva tvorenim njima) s govorima *sjeverozapadnoga čakavskoga prostorno-jezičnoga kompleksa* (Lukežić 2012: 228)⁹, na temelju čega I. Lukežić zaključuje da je autohton u čakavskom sjeverozapadnom arealu (1998: 169–170). Položaj Klane, pak, petnaestak kilometara zapadno od grada Rijeke, na brdsko-planinskom području između Istre, Kvarnerskoga primorja, Gorskoga kotara i Slovenije, uvjetovao je i jezične činjenice drukčije od onih u govorima spomenutoga kompleksa na svim razinama (npr. upitno-odnosnu zamjenicu *kaj*, zamjenu finalnoga *l* bilabi-jalnim *u*, nastavak *-u* u I jd. svih deklinabilnih vrsta riječi ž. r., lekseme zajedničke gorskokotarskim i sjevernim istarskim govorima poput *ćedan* ‘tjedan’, brojnije germanizme¹⁰ no u drugim dijelovima toga kompleksa).

⁹ Ovdje se ne iznose sve utvrđene značajke klanjskoga govora jer su detaljno opisane u knjizi I. Lukežić (1998). Neke se od njih mogu naći i u čakavskim govorima (i ne samo u njima, v. npr. Vermeer 2009: 3–8) izvan ovoga kompleksa (Lukežić 1998: 15–96), a neke su arealne. I. Lukežić potonje dijeli na značajke starosjedilačkih govora sjeverozapadnoga čakavskog areala i na značajke starije i novije rubnosti (1998: 145–168).

¹⁰ Brojni su germanizmi zasigurno preuzeti tijekom višestoljetne vladavine Habsburške Monarhije nad sjevernočakavskim područjem, cestovnim i željezničkim vezama s unutrašnjošću i strukovnom izobrazbom (Turk 2005: 2).

3. Konceptualna analiza poredbenih frazema u govoru Klane

Budući da su cilj konceptualne analize u ovom radu poredbeni frazemi u govoru Klane, valja naglasiti da oni čine poseban strukturni tip frazema (Menac i sur. 2014: 6), nastao od poredbi upravo zbog snažne ekspresivnosti, slikovitosti i konotativnog značenja, od kojih se razlikuju cjelovitošću i ustaljenom uporabom u govoru i/ili u književnim tekstovima (Fink-Arsovski 2002: 11).

Osnovni su strukturni tipovi poredbenih frazema dvodijelni i trodijelni. Potonji se sastoje od tri sastavnice: one koja se uspoređuje (A-dijela), poredbenog veznika (B-dijela), koji u klanjskomu govoru glasi *kot*, te sastavnice s kojom se uspoređuje (C-dijela). Kod dvodijelnih poredbenih frazema izostavljen je dio koji se uspoređuje (A-dio), odnosno sastavljeni su samo od dvaju potonjih dijelova (Fink-Arsovski 2002: 12; Fink Arsovski 2006: 6). Strukturni se aspekt frazema može, no ne mora poklapati s njegovim kategorijalnim značenjem (Fink-Arsovski 2002: 9; Kovačević 2012: 22).¹¹ Sintaktički aspekt analize poredbenih frazema govori o uvrštenosti frazema u diskurs¹², a semantički aspekt u prvom redu zanima stupanj desemantizacije sastavnica poredbenih frazema.¹³ Kod većine je trodijelnih poredbenih frazema A-dio nedeseantiziran, a C-dio ima ulogu snažnog potenciranja, isticanja značenja A-dijela.

Konceptualni aspekt analize poredbenih frazema, kao i ostalih tipova, također polazi od mišljenja da frazemi koji dijele isti koncept, odnosno smiju se uključiti u ista tematsko-semantička polja, pripadaju istoj skupini, bez obzira na to jesu li im struktura i kategorijalno značenje jednaki ili različiti (Fink-Arsovski 2002: 37; Kovačević 2012: 126). Koncepti u koje se uključuju poredbeni frazemi, poput ostalih, sadrže nacionalnojezičnu podlogu, svjetonazore određenoga društva, njegove običaje i stereotipe (Opašić i Gregorović 2010: 56; Malnar Jurišić i Vukša Nahod 2015: 122).

Poredbeni se frazemi prema konceptima kojima pripadaju mogu podijeliti u dvije velike skupine: frazeme koji se odnose na čovjeka i frazeme koji se odnose

¹¹ Tako, primjerice, frazem sa strukturom rečenice *gdje je bog rekao laku noć* i značenjem 'jako daleko, u zabiti' prema kategorijalnomu značenju spada u priložne oznake (Fink-Arsovski 2002: 9).

¹² Usto, taj aspekt pomaže pri određivanju kategorijalnoga značenja (temeljnih: glagolskih, imeničkih, priložnih i pridjevskih frazema), primjerice u funkciji predikata najčešći su upravo [kategorijalno] glagolski frazemi (Fink-Arsovski 2002: 9). B. Kovačević (2012: 22) kategorijalno značenje frazema definira kao gramatičko značenje.

¹³ Semantička analiza frazema uključuje i njihovu klasifikaciju u semantička polja prema značenju (Turk 1994a; Turk 1998: 278; Bogović 1999: 157).

na predmete (Fink-Arsovski 2002: 37). Ostali autori potvrđuju i drukčije koncepte, npr. M. Matešić (2006: 48–58) u radu o frazemima prikupljenim u govoru Vrbovskoga izdvaja i frazeme koji se odnose na situacije i frazeme koji se odnose na način. Unutar svake od navedenih skupina moguće je provesti daljnju analizu frazema prema značenjskim cjelinama, odnosno konceptima, a višeznačni frazemi mogu pripadati različitim konceptima (Fink-Arsovski 2002: 37).

U konceptualnoj analizi poredbenih frazema ovjerenih u mjesnome govoru Klane krenulo se od spomenute klasifikacije Željke Fink-Arsovski (2002) i koncepata koji se navode u recentnoj literaturi (primjerice Fink i Turk 2003, Menac-Mihalić 2005a, Matešić 2006, Opašić i Gregorović 2010, Bartoč 2012, Kovačević 2012, Malnar Jurišić i Vukša Nahod 2015), a popis je dopunjen konceptima potvrđenim u frazemima klanjskoga govora.

Veći je dio frazema prikupljen terenskim istraživanjem koje je 2016. za potrebe završnoga rada provela M. Bratović, a dio je frazema (njih 25) preuzet iz postojeće literature (Čargonja Košuta i Šarčević 2016).¹⁴ Za potrebe ovoga rada svi su frazemi ponovno provjereni na terenu.

I naglasci¹⁵ i likovi zabilježeni su prema ovjerama govornika različite životne dobi, stoga se u nekim frazemima mogu naći dvojnosti. Tako su u pojedinim frazemima inačice sa starim mjestima naglaska ovjerali govornici stariji od 70 godina, a već govornici s oko 50 godina likove sa silinom pomaknutom na prethodni slog, primjerice *kot da je kî câ krâvi s trûpca stegnîu / stëgnîu (znëu)* ‘zgužvan, neuredan’ i *škûro kot va grobû / grôbu (rogû / rôgu)* ‘potpuni mrak (tama)’. Jednaka se polariziranost može zamijetiti u fonoloških inačica, primjerice u frazemu *imët dôug (dûg) zajîk (ježîk)* <*kot krâva rêp*> stariji koriste *dôug zajîk*, a mlađe generacije inačicu *dûg jezîk*; u frazemu *čîst kot sôuza (sûza)* sastavnica *sôuza* uobičajena je u starijih govornika, a *sûza* u mlađih; u leksičkih inačica, npr. u frazemu *štûfân (dôsadân) kot šenâc (bôuha)* – sastavnicu *štûfân* ovjerali su stariji govornici, a sastavnica *dôsadân* češća je u govornika mlađih generacija; u

¹⁴ Neki su frazemi za ovoga istraživanja zabilježeni s različitim sastavnicama, ali jednakim značenjem u odnosu na frazeme zabilježene u tom radu, pa se drukčija sastavnica u njima donosi u okruglim zagradama u frazemu koji je potvrđen za ovoga istraživanja, npr. u frazemu *imet obraz (kožu) kot poplat* sastavnica *obraz* potvrđena je za ovoga istraživanja, a sastavnica *kožu* u radu N. Čargonja Košute i Ž. Šarčević iz 2016. Uz takve će se primjere također uputiti i na taj izvor, ali bez ponavljanja ovoga pojašnjenja.

¹⁵ Naglasni se sustav govora Klane sastoji od neoakuta, cirkumfleksa i kratkog naglaska te prednaglasne i zanaglasne dužine. Potonji tip dužine nije dosljedan, a jednako je i s neoakutom u finalnoj poziciji, u kojoj se može neutralizirati s cirkumfleksom, ali i kratiti.

frazemu *zmāntrān* (*ūmoran*) *kot tovār* sastavnicu *zmāntrān* ovjeravaju govornici starije generacije, a *ūmoran* govornici mlađe generacije.

Frazemi koji se odnose na više koncepata navedeni su ispod svakog od tih koncepata.

3.1. Frazemi koji se odnose na čovjeka

3.1.1. Čovjekova vanjština

3.1.1.1. Mršavost

koṭ da nī kī ni slanîgā zṛna vīdiṃ – ‘jako je mršav *tko*’

sūh koṭ bakalār – ‘jako mršav’

sūh koṭ trīška – ‘izuzetno slab, mršav’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.1.2. Visina

māḥhan koṭ žōk – ‘veoma nizak’

velīk koṭ gorā – ‘jako visok, velik’

3.1.1.3. Tjelesna skladnost

bīt koṭ prēslica – ‘biti tanka, visoka; lijepo građena žena’

3.1.1.4. Način držanja tijela

*drīt koṭ topōṃ (svīćā)*¹⁶ – ‘vrlo uspravan, uspravna držanja’

drži se kī ko da mu je pālīca v rīti – ‘drži se ukočeno *tko*’

koṭ da je kī mētlū pojīṃ – ‘uspravna je, ukočena držanja *tko*’

3.1.1.5. Izgled kose

koṭ da je krāva kīga /kōga polīzāla (oblīzāla) – ‘ima zalizanu kosu *tko*’

sīṃ koṭ golūb – ‘potpuno sijed’

¹⁶ U frazemima se u obliku zagradama () donose leksemi koji mogu zamijeniti lekseme ispred zagrada, a u izlomljenim se zagradama < > donose neobavezni dijelovi frazema.

3.1.1.6. Tamnopotost

čr̃n kot Cigân – ‘tamnopot’

3.1.1.7. Nekvaliteta zuba

imēt zûbe kot gr̃ablje – ‘imati rijetke i nekvalitetne zube’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.1.8. Oštrina i dužina noktiju

imēt nōhte (nōhti) kot māččāk – ‘imati oštre i duge nokte’ (i Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.1.9. Ljepota – ružnoća

3.1.1.9.1. Ljepota

lîp kot rôžica (slîka, ândelić) – ‘izrazito lijep (zgodan), naočit’

lîpâ kod pûpa (pûpica, slîka) – ‘jako lijepa (zgodna)’

3.1.1.9.2. Ružnoća

bit kot čr̃ivo (z)nôpāk – ‘biti ružan’ (i Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

gr̃d kot <škûra> nôć – ‘izrazito ružan’

kot štrîga – ‘zločesto, ružno [izgledati i sl.]’

lîp kot pûst – ‘ružan, neuredan’

3.1.1.10. Prljavost

blätan kot pr̃äsăc – ‘vrlo prljav’

čr̃n kot šmîr – ‘crn od prljavštine’

3.1.1.11. Neuredno odjeven

bît kot pûst – ‘biti neskladno, neuredno odjeven’

bît kot strašîlo – ‘biti neskladno, neuredno odjeven’

kot da je kî va dr̃ăče pây – ‘ima razderanu odjeću tko’

kot da se je kī z mâtčkami drāpāu (spāu) – ‘ima razderanu odjeću tko’

3.1.2. Osobine ljudi

3.1.2.1. Dobrota – zloba (pakost)

3.1.2.1.1. Dobrota

dōbār kot āṇḍelić – ‘jako dobar /o osobi/’

dōbār kot krūh – ‘vrlo dobar, dobrodušan, dobra srca, izuzetne dobrote /o osobi/’

3.1.2.1.2. Zloba (pakost)

zločēst kot vrâg – ‘jako zločest’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.2.2. Biti pametan – umna ograničenost, glupost

3.1.2.2.1. Biti pametan

bīstār kot zājāc – ‘oštrouman’

znāt kot vōdu pīt – ‘odlično znati što, biti u stanju reproducirati što bez problema’

3.1.2.2.2. Umna ograničenost, glupost

bēdāst kot telē (kokōš, tovâr) – ‘jako glup’

bīstār kot pomīja – ‘glup’

bīt kot trubīlo – ‘biti blesav (glup)’

glūp kot nôć – ‘izrazito glup, blesav’

3.1.2.3. Šutljivost – brbljavost

3.1.2.3.1. Šutljivost

mōyčāt kot zālīt – ‘1. ne progovoriti ni riječi, ništa ne govoriti, uporno šutjeti; 2. ne odavati tajnu, znati čuvati tajnu’

3.1.2.3.2. Brbljavost

govorīt kot navijēn – ‘neprestano (previše, bez prestanka) govoriti (pričati i sl.)’

govorīt kot papagâlo – ‘neprestano (previše, bez prestanka) govoriti (pričati i sl.)’

imēt dōug (dūg) zajīk (jezik) <kot krāva rēp> – ‘mnogo (previše) govoriti, biti brbljav’

imēt jezik kot lopātu – ‘biti toliko brbljav da se nanese šteta komu, čemu’

lājat kot pās – ‘mnogo i nepotrebno (uzaludno) govoriti’

lājau kot brēčē – ‘koji puno i nepotrebno govori’
mēlje kī kot broštulīn – ‘puno govori bez smisla *tko*’
zvonīt kot brūnāc – ‘biti lajav, izbrbljati se, ne moći čuvati tajnu’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.2.4. Dosadno ponašanje (nametljivost)

bīt kot drāča – ‘u sve se petljati (miješati) bez pitanja’
bīt kot turīca – ‘u sve se miješati (petljati)’
dōsadān kot lijāvica – ‘veoma dosadan’
štūfān kot rīt – ‘jako dosadan’
štūfān (dōsadān) kot šenāc (bōuha) – ‘nepodnošljivo dosadan (nametljiv)’

3.1.2.5. Pretjerana znatiželja

kot stara bāba – ‘previše znatiželjan’
peštāt se (zabādāt se) kot <hūda> stomānja v rīt – ‘nametati se; petljati se u čije poslove, razgovor i sl.’ (i Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.2.6. Ravnodušnost

bīt brīga kot za lānjskī snīg – ‘ne mariti uopće za *koga*, za *što*, ne osjećati ništa za *koga*, za *što*, biti potpuno ravnodušan *prema komu*, *prema čemu*’

3.1.2.7. Plašljivost

bādār kot zājac – ‘uvijek je na oprezu *tko*, plašljiv je *tko*’
bāt se kīga / kōga, čēza kot ognjā – ‘jako se bojati *koga*, *čega*, izbjegavati *koga*, *što*, kloniti se *koga*, *čega*’
bīžāt kot vrāg od tāmjana – ‘izbjegavati *koga*, *što* na sve moguće načine, kloniti se *koga*, *čega*’
drhāt (trēst se) kot šība (prūt) – ‘jako drhtati, tresti se /od straha/’

3.1.2.8. Pretjerana brižnost, pažljivost

čūvāt (držāt) kīga / kōga kot kāp rosē (vodē) na dlānu – ‘nježno voljeti *koga*, biti

pažljiv (dobar, nježan) *prema komu*, pažljivo čuvati *koga*, čuvati kao najveću dragocjenost *koga*

čūvāt kîga / kôga, *čâ kot mālīcu va ðku* – ‘brižljivo čuvati *koga*, *što*, paziti *na koga*, *na što*, čuvati kao svetinju *koga*, *što*, brinuti se o trajnom očuvanju *koga*, *čega*’

čūvāt kîga / kôga, *čâ kot ðči va glāvī* – ‘brižljivo (pažljivo) čuvati *koga*, *što*, s osobitom se pažnjom odnositi *prema komu*, *prema čemu*’

3.1.2.9. Posesivnost

čūvāt kot pod staklènīn zvõnõn kîga / kôga – ‘pretjerano brižno čuvati (nadgledati) *koga*, pretjerano paziti *na koga*’

kot kvòčka na jājci – ‘posesivno čuvati *što*’

3.1.2.10. Zajedljivost

špīčast kot trn – ‘zajedljiv’

3.1.2.11. Sklonost ogovaranju, vrijeđanju

imèt jezīčinu kot poplāt – ‘biti sklon vrijeđanju, vrijeđati’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.2.12. Lukavost

šegāu kot lisīca – ‘jako lukav’

3.1.2.13. Prijetvornost

bīt kot slīpo pīšće – ‘biti dvoličan’

kot kāča kâ spod stīnē ujīda – ‘prijetvorna osoba’

kot vûk va ðučjī kōži – ‘dvolična osoba, licemjer’

3.1.2.14. Podložnost, pokornost, poslušnost

plēsāt kakò (kot kāj) drūgi sopē – ‘raditi (postupati) po *čijoj* volji, raditi kako drugi hoće’

3.1.2.15. Besramnost

imèt obràz (kòžu) kot poplät – ‘biti debelokožac, biti bezobrazan, nemati stida, nemati časti’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.2.16. Sklonost iskorištavanju koga

gonīt (natēzāt) kīga / kōga kot vrâg grīšnū dūšu – ‘prisiljavati *koga* na obavljanje teških poslova (aktivnosti), ne dati *komu* ni da predahne’ (i Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.2.17. Bahatost, umišljenost

kot da je kī su pāmet svīta popīu (pobrāu, pojīu) – ‘kao da je najpametniji *tko*, suviše je bahat (umišljen) *tko*’

3.1.2.18. Tvrdoglavost

třd kot kāmīk (balīn) – ‘tvrdoglav, svojeglav’
trdoglāu kot tovār (bāk) – ‘jako tvrdoglav’ (i Čargonja Košuta i Šarčević 2016)
třmast kot talijānska mūla – ‘jako tvrdoglav, svojeglav’
zāvīt kot prāzjī rōg – ‘tvrdoglav’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.2.19. Razdražljivost, naglost

nāgāu kot plāmīk (frminānt) – ‘veoma razdražljiv, nagao’

3.1.2.20. Sporost

otprāvlja se kī ko da se ženī – ‘dugo vremena treba *komu* da se spremi’
spòr kot pūž – ‘veoma spor’

3.1.2.21. Strogost

ōštār kot brītvā – ‘strog’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.2.22. Nestašnost

bīt kot vrtiprāh – ‘biti prevrtljiv, nemiran, živ’

kot da je kī vrāgu z vrīče ušāu – ‘nestašan je *tko*, vragolast je *tko*, objestan je *tko*, prepreden je *tko*’

žīu kot žīvō srebrō – ‘nemirno (živahno) dijete’

3.1.2.23. Dražesnost

slādak kot cūkar – ‘lijep, mio /ob. o djetetu/’

3.1.2.24. Umiljatost

prēst kot māčka – ‘umiljavati se *komu*’

3.1.2.25. Čestitost, nevinost

čīst kot sōuza (sūza) – ‘visokih moralnih kvaliteta, častan, neporočan; oslobođen krivnje’

3.1.2.26. Točnost

tōcān kot ūra – ‘vrlo točan, točan u minutu (sekundu)’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.3. Stanje

3.1.3.1. Zdravlje

črljēn kot jābōuko – ‘rumen u licu, sa zdravom bojom lica’

līp kot jābōuko – ‘rumen, mlad, zdrav, lijep’

zdrāv kot drīn – ‘potpuno (posve) zdrav, u izvrsnom zdravstvenom stanju’

3.1.3.2. Bljedilo

blīd kot kīpa (smīrt) – ‘vrlo blijed /od straha, nelagode, bolesti/’

3.1.3.3. Crvenilo

črljēn kot pomidôr – ‘crven od stida ili neugodnosti’

3.1.3.4. Umor, iscrpljenost

bīt kot mīš z mūkē – ‘ne vidi bistro (jasno) *tko*, mutno je *komu* pred očima /od umora/’

trūdān kot pās (brēcē, tovār) – ‘jako umoran’

zmāntrān (ūmorān) kot tovār – ‘jako umoran’

3.1.3.5. Glavobolja

glāvā je kot balôn (bāčva) kōmu – ‘ima *tko* glavobolju’

3.1.3.6. Spavanje

spāt / zaspāt kot āndelić – ‘ugodno, lijepo spavati’

spāt / zaspāt kot cōk (klāda) – ‘spavati dubokim snom’ (i Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

spāt / zaspāt kot pôuh – ‘čvrsto (tvrdo) spavati (zaspati i sl.), spavati (zaspati i sl.) dubokim snom’

spāt / zaspāt kot zāklān – ‘čvrsto (tvrdo) zaspati (spavati i sl.), zaspati (spavati i sl.) tvrdim snom’

3.1.3.7. Gluhocā (nagluhost)

gljūh kot nôc – ‘gluh, nagluh’

3.1.3.8. Ozlijeđenost

kot da je kī va drāče pāu – ‘ima ogrebotine po tijelu *tko*’

kot da se je kī z māčkami drāpāu (spāu) – ‘ima ogrebotine po tijelu *tko*’

3.1.3.9. Stanje pijanstva

pijān kot čēp – ‘potpuno pijan, do besvijesti pijan’

pijān kot prāsāc – ‘jako pijan’

3.1.3.10. Stanje uvjetovano vremenskim prilikama

mōkar kot mīš – ‘potpuno (skroz, do kože) moka, promočene odjeće /od kiše itd./’

drhtāt (trēst se) kot šība (prūt) – ‘jako drhtati, tresti se /od hladnoće/’

smřžnjēn kot ždrōcāl̃j – ‘pothlađen, prozebao’

3.1.3.11. Zaudaranje

smrdīt kot kūga (prč) – ‘užasno smrdjeti (zaudarati), širiti oko sebe strašan smrad (zadah)’ (i Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

smrdljīu kot tvōr – ‘nepodnošljivo smrdljiv’

3.1.3.12. Razdražljivost

bīt kot na iglāh – ‘biti nervozan (nestrpljiv, nemiran)’

3.1.3.13. Ljutnja

rēžāt kot pās – ‘svojim riječima i postupcima odbijati *koga* od sebe /zbog ljutnje/’

3.1.3.14. Veselje – tuga

3.1.3.14.1. Veselje

smījāt se kot trubīlo – ‘smijati se bez kontrole’

vesēu kot tīc – ‘jako veseo, radostan’

3.1.3.14.2. Tuga

držāt se kot bōlān srāt – ‘biti pokunjen, djelovati pokunjeno’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

tūlīt kot bēdāst – ‘jako (iz sve snage, mahnito) plakati’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.3.15. Zatečenost, iznenađenost

bīt (ostāt) kot pocūrān – ‘biti neugodno iznenađen’ (i Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

glëdat kot Bðžjī vôle (võlāk) – ‘začuđeno gledati’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

ostāt kot opären – ‘ostati šokiran’

3.1.3.16. Smetenost, zbunjenost

bīt kot mīš z mūkē – ‘nije jasna situacija *kome*, ne razumije situaciju *tko*’

glëdat (blēnīt) kot telē va šāra vrāta – ‘blenuti <*u koga, u što*>, tupo gledati <*u koga, u što*>, gledati <*u koga, u što*> bez razumijevanja’

gljūh kot nōc – ‘odsutan mislima’

kot da je kī z nēba pāu – ‘smeten, zbunjen, zapanjen, zabezeknut je *tko*’

smūćen kot kokōš – ‘zbunjen’

3.1.3.17. Bezvoljnost, potištenost

kot drvēnā Marija – ‘ukočeno, nepokretno, usiljeno, apatično, bez ikakve reakcije [stajati, držati se, sjediti i sl.]’

3.1.3.18. Zabrinutost

glāvā kot balôn (bāčva) – ‘imati puno briga’

3.1.3.19. Strah

tēc (bīžāt) ko da kīga / kōga <si> vrāzi gōnē – ‘1. bježati u paničnome strahu; 2. skrivati se *od koga*, izbjegavati *koga*’

3.1.3.20. Usamljenost

sām kot pās – ‘potpuno sam, bez igdje ikoga’

3.1.3.21. Neumjerenost

pušit kot Tūrčīn – ‘mnogo (prekomjerno, stalno) pušiti’

3.1.3.22. Glasanje

zavījāt kot vūk – ‘1. jako se derati, zavijati /od boli/; 2. tuliti tijekom pjevanja’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.3.23. Samrt, umiranje

(držāt se) kot kâp na vījī – ‘nestabilan i samo što ne umre’ (i Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.4. Odnos prema radu

3.1.4.1. Marljivost – lijenost

3.1.4.1.1. Marljiv

vrīdān kot črv – ‘neobično (zavidno, izuzetno) marljiv (vrijedan, radin)’

3.1.4.1.2. Lijen

līn kot tovār – ‘veoma lijen’

3.1.4.2. Naporno (marljivo, ustrajno) raditi

dīlat kot čřnac – ‘naporno i mnogo raditi /ob. o teškim fizičkim poslovima/’

dīlat kot črv – ‘marljivo (neumorno, ustrajno) raditi’

dīlat kot kōnj (tovār) – ‘naporno i mnogo raditi /ob. o teškim fizičkim poslovima/’

mūčīt se / namūčīt se kot blāgo – ‘teško se naraditi, naporno raditi’

rīje kī kot křt – ‘naporno radi tko’

vrītāt kot črv – ‘neumorno raditi, raditi bez prestanka’

3.1.4.3. Besposlen

kot drvēnā Marīja – ‘biti besposlen, beskoristan’

3.1.4.4. Neuredno pisati

kot da je kī z nogū pīsāu – ‘neuredno, ružno napisano’

pīsāt kot mâtčka – ‘ružno pisati’

3.1.5. Život u izobilju i siromaštvu

3.1.5.1. Bogato živjeti

imēt šōljdi kot blāta – ‘imati mnogo novca, u izobilju, u ogromnoj količini’

žīvīt kot būbrih va lōju – ‘živjeti u blagostanju (izobilju), uživati u bogatstvu, bogato živjeti’

žīvīt kot cār – ‘živjeti u izobilju (blagostanju), lagodno živjeti’

3.1.5.2. Siromašno živjeti

imet šōljdi kot žāba dlāk – ‘biti siromašan, ne imati novaca’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

kot crkvēnī mīš – ‘posve siromašan, ubog, bez sredstava za život’

3.1.6. Međuljudski odnosi

3.1.6.1. Živjeti skladno i u ljubavi

bīt kot pršt i nōhat – ‘biti nerazdruživ *s kim*, biti uvijek zajedno, biti u prijateljstvu (vrlo bliskoj vezi) *<s kim>*’

3.1.6.2. Živjeti u svađi

bīt kot dān i nōc – ‘u najvećem stupnju, u velikoj mjeri razlikovati se itd.’

bīt kot ūlje i ogānj (plāmīk) – ‘ne moći jedno bez drugoga, ali ni zajedno’

glēdat se (žīvīt, imēt se rād (rādi)) kot pās i mâtčka (māče) – ‘ne slagati se, biti u stalnoj svađi, biti u lošim odnosima’ (i Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

slāgāt se kot rōgi va vrīci – ‘ne slagati se, ne podnositi se, svađati se’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.6.3. Sloboda djelovanja

na vōlji ti kot stari bābi plēs – ‘tebi na volju, sam odlučuješ’

3.1.7. Odnos prema jelu i piću

3.1.7.1. Jaka glad, žeđ

lăcăn kot păs (vûk) – ‘jako gladan, izgladnio’

prējât kot păs – ‘imati želju za čime (žudjeti za čime), ali se ne usuditi to tražiti (uzeti)’

žējăn kot păs (brēcě) – ‘jako žedan’

3.1.7.2. Mnogo i halapljivo jesti

bît kot băcva bez dnă – ‘biti izjelica, biti proždrljiv’

3.1.8. Način kretanja

3.1.8.1. Kretanje velikom brzinom

břz (hîtar) kot strîlă – ‘veoma brz’

hîtâr kot zăjac – ‘vrlo brz, hitar’

kot prôpuh – ‘vrlo brzo projuriti’

letît kot strîlă – ‘juriti, biti jako brz’

těc kot zăjac – ‘veoma brzo trčati (juriti)’

3.1.8.2. Smeteno kretanje velikom brzinom

(bît) kot mûha bez glăvê – ‘smeteno, smušeno, nasumce, nepromišljeno, bezglavo, bez plana [juriti, bježati, motati se i sl.]’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.8.3. Uzrujano kretanje velikom brzinom

kot fûrija – ‘naglo (velikom brzinom) i vrlo ljutito [uletjeti, izletjeti i sl.]’

prît kot halabûra – ‘naglo prispjeti, ući kamo’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.1.8.4. Kretanje okretne osobe

bît kot šîmija (ôpica) – ‘biti spretan, okretan, neuhvatljiv’

ofîčăn kot tič – ‘spretan, poletan, koji se kreće s lakoćom’

3.1.8.5. Kretanje nemirne osobe

kot mâtka z mlâdimi – ‘stalno se premještati (seliti), ne moći biti na istome mjestu’

3.1.8.6. Sporo i otežano kretanje

hodît kot prekînjên (polômîljen) – ‘teško hodati /zbog boli, zbog tereta/’

vlîc se kot krêpâna (prebîta) mâtka – ‘tromo (sporo, umorno, iscrpljeno) se kretati’

3.1.8.7. Sporo i oprezno kretanje

hodît kot po jâjci – ‘hodati (kretati se) oprezno’

3.1.8.8. Nepomično stajanje / sjedenje

kot kvôčka na jâjci – ‘biti stalno na istome mjestu’

3.1.9. Brojnost (količinsko stanje)

je kîga / kôga kot Panicôlovih vrâzi – ‘ima mnogo koga; mnogo je ljudi’

je kîga / kôga kot bravînci – ‘previše je koga’ (i Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

kot da se žbêle rojê – ‘previše je koga, čega’

3.2. Frazemi koji se odnose na predmete

3.2.1. Značenje količine

kot da se žbêle rojê – ‘previše je koga, čega’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.2.2. Boja predmeta

3.2.2.1. Bijele boje

bîu kot snîg (sîr, jôgurt) – ‘izrazito bijele boje, sasvim bijel’

3.2.2.2. Crne boje

črî kot šmîr – ‘crn od prljavštine’

3.2.3. *Težina predmeta*

lăgak kot però – ‘male (zanemarive) težine, vrlo lagan’

3.2.4. *Tvrdoća predmeta*

třdo kot băt – ‘veoma tvrdo’

3.2.5. *Oštrina predmeta*

òštār kot brītva – ‘jako oštar’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.2.6. *Čistoća – nečistoća predmeta*

3.2.6.1. Čistoća predmeta

čřst kot sũza (sõuza) – ‘1. čist, bez nepoželjnih primjesa /o vinu, rakiji itd./; 2. potpuno čist, bez zrnca prašine’

čřsto kot va crřkvi – ‘vrlo čisto i uredno’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.2.6.2. Nečistoća predmeta

křša kot štàla – ‘neuredna, prljava kuća’

3.2.7. *Stanje predmeta*

(držăt se) kot kâp na vřjĩ – ‘nestabilan i samo što ne padne’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

kot da je kř čâ krăvi s trřpca stegnřũ / stěgnřũ (zněũ) – ‘zgužvan, neuredan je tko’

kot băbhĩ zũb – ‘nestabilno, klimavo’

sũh kot papăr – ‘jako suh, presušen zbog nedostatka vode (vlage)’

sũh kot slăma – ‘jako suh, presušen zbog dugog stajanja’

těc kot ũrica – ‘odlično raditi (funkcionirati) /o aparatu, mehanizmu/’

3.2.8. *Vrijednost predmeta*

skũp kot suho zlăt – ‘veoma skup, koji ima visoku cijenu’

3.2.9. Okus

žũkak (žũhak) kot pẽlĩn – ‘odviše gorak’

3.3. Frazemi koji se odnose na situacije

3.3.1. Uspjeh

drĩto kot po špāgu – ‘glatko, lako, bez problema, kako je zamišljeno’

grẽ kũmu čā kot po lõju – ‘ide (napreduje) odlično (bez problema, bez poteškoća, bez smetnji) *komu što*’

grẽ kũmu čā kot podmāzāno – ‘ide (napreduje) odlično (bez problema) *komu što*’

3.3.2. Nepovoljna, teška situacija

gõrak kot žũč – ‘jako težak, jedva podnošljiv’

kot da je kĩ za Bõgõn kamẽnje hĩtaũ – ‘prati *koga* nesreća, neprilika’

3.3.3. Nestanak

kot da je kĩ va zẽmlju propāũ – ‘nestao je, izgubio se *tko*, više se ništa ne zna o njemu’

3.3.4. Vrijeme

pāda (tečẽ, cĩdĩ, lijẽ) kot s kablā – ‘pada velika kiša, pljusak je, jako kiši’

3.3.5. Okolnosti

škũro kot škũra nõč – ‘potpuni mrak’

škũro kot va grobũ / grõbu (rogũ / rõgu) – ‘potpuni mrak (tama)’

3.4. Frazemi koji se odnose na način

3.4.1. Dobro

kakõ (kot) Bõg zapovĩdā – ‘dobro, kako treba (priliči), kako je red, kako se očekuje’

3.4.2. Loše

kot s pr̥stōn v rīt – ‘loše, neprimjereno, neugodno, neprikladno’

3.4.3. Ugodno

kot da je kī va svojī kīši – ‘osjeća se ugodno *tko* /ob. u gostima/’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.4.4. Uzaludno

kot da zīdu govori kī – ‘uzaludno govori *tko*’

kot gljūhimu “Dobro jūt̃ro” – ‘uzaludno [govoriti]’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.4.5. Slučajno

kot kàda slīpā kokōš z̃rno nājde – ‘slučajno’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016)

3.4.6. Normalno (uobičajeno)

kot ljūdi (čovīk) – ‘normalno, kako treba, na uobičajen način’

3.4.7. Hrlo

kot mūha na mēd – ‘oduševljeno, s ushitom, nezaustavljivo, s pomamom’

3.4.8. Iznenada

kot z vēdra nēba – ‘iznenada, neočekivano’

3.4.9. Naglo, bez oklijevanja

(odgovorīt) kot s tōpa – ‘odgovoriti (opaliti i sl.) bez oklijevanja (brzo, s velikom sigurnošću)’

3.4.10. Idealno

prīt kot nāručēn – ‘doći (pojaviti se) u pravom trenutku, doći (pojaviti se) kad je najpotrebnije’

3.4.11. Nedvojbeno

čāro kot dān – ‘potpuno jasno, nedvojbeno’

4. Zaključak

Dosadašnja su istraživanja frazema pokazala da su najbrojniji oni koji se odnose na čovjeka (Fink-Arsovski 2002; Matešić 2006; Malnar i Vukša Nahod 2015), što potvrđuje i analiza poredbenih frazema u govoru Klane – od preko 200 frazema 17 frazema odnosi se na predmete, 9 na situacije, 12 na način, a svi ostali na čovjeka. Unutar svake od skupina provedena je daljnja analiza prema različitim konceptima, u dijelu kojih se može uspostaviti odnos između pozitivno i negativno konotiranih. Potonjih je, upravo kada je riječ o frazemima koji se odnose na čovjeka i međuljudske odnose, u gotovo svim značenjskim cjelinama više (ne brojeći inačice), npr. među frazemima koji se odnose na *čovjekovu vanjštinu ljepota* je zastupljena u dva frazema, a *ružnoća* u četiri; među onima koji se odnose na *ljudske osobine biti pametan* značenje je dvaju frazema, a *umna ograničenost, glupost* četiriju; *šutljivost* jednoga frazema, a *brbljavost* osam frazema; među onima koji se odnose na *međuljudske odnose živjeti skladno i u ljubavi* jednog, a *živjeti u svađi* četiriju frazema.

Među frazemima koji se odnose na čovjeka najbrojniji su oni kojima se opisuju čovjekove osobine, odnosno 60 prikupljenih frazema, a zatim slijede oni kojima se opisuje stanje, njih 44 od ukupno zabilježениh, i oni kojima se opisuje vanjština – 26 frazema. Među tim su frazemima najčešće zoonimske sastavnice (*mačka* u osam frazema, *pas / breče* u osam frazema, *tovar* u šest, dok su ostale rjeđe zastupljene: *krava, tele, vole (volak)* ‘vol’, *bak* ‘bik’, *konj, mula, prasac, praz* ‘ovan’, *kokoš, kvočka, pišće* ‘pilić’, *golub, tić* ‘ptić’, *papagalo* ‘papiga’, *zajac* ‘zec’, *vuk, lisica, kača* ‘zmija’, *tvor, pouh* ‘puh’, *krt* ‘krtica’, *miš, žaba, bravinci* ‘mravi’, *puž, črv, muha, šenac* ‘uš’, *bouha* ‘buha’, *šimija (opica)* ‘majmun’, *bakalar*), a frazemi su motivirani ponašanjem, osobinama

i fizičkim izgledom životinja. Među onima koji se odnose na ljudske osobine češći su negativno konotirani, npr.: *lājat kot pās* – ‘mnogo i nepotrebno (uza-ludno) govoriti’, *bēdāst kot telē* (*kokōš, tovār*) – ‘jako glup’, *trdoglāu kot tovār* (*bāk*) – ‘jako tvrdoglav’, *līn kot tovār* – ‘veoma lijen’ itd. U iskazivanju negativ-nih ljudskih osobina dominantna je i sastavnica *vrag*: *zločēst kot vrāg* – ‘jako zločest’; *gonīt* (*natēzāt*) *kīga /kōga kot vrāg grīšnū dūšu* – ‘prisiljavati *koga* na obavljanje teških poslova (aktivnosti), ne dati *komu* ni da predahne’, dijelom i *kot da je kī vrāgu z vrīče ušāu* – ‘nestašan je *tko*, vragolast je *tko*, objestan je *tko*, prepreden je *tko*’.

Uporaba je potonje sastavnice motivirana njezinom simbolikom. Naime, sa-stavnice frazema svojom simbolikom koja je razvijena “u različitim kulturama, religijama, zemljopisnim područjima i povijesnim razdobljima” oblikuju fra-zemsko značenje (Kovačević 2012: 106), pa tako *vrag*, mitološko biće pogan-skih vjerovanja, koje je u kršćanstvu (ali i njegovim herezama) dobilo nove epitete, i dalje simbolizira zlo, napast. Suprotna je sastavnica *āndelić*, iz istoga kruga, koji simbolizira ljepotu i dobrotu: *līp kot āndelić* (s inačicama *rōžica* i *slīka*) – ‘izrazito lijep (zgodan), naočit’ i *dōbār kot āndelić* – ‘jako dobar /o osobi/’. Snažnu simboliku nose i frazemi sa sastavnicama ljudskoga tijela, primjerice *glava* sa simbolikom upravljačkoga dijela čovjeka u frazemu (*bīt*) *kot mūha bez glāvē* – ‘smeteno, smušeno, nasumce, nepromišljeno, bezglavo, bez plana [juriti, bježati, motati se i sl.]’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016); *oko* kao simbol dragocjenosti ili najdragocjenijeg u frazemima: *čūvāt kīga / kōga, čā kot ōči va glāvī* – ‘brižljivo (pažljivo) čuvati *koga, što*, s osobitom se pažnjom odnositi *prema komu, prema čemu*’; *čūvāt kīga / kōga, čā kot mālīcu va ōku* – ‘brižljivo čuvati *koga, što*, paziti *na koga, na što*, čuvati kao svetinju *koga, što*, brinuti se o trajnom očuvanju *koga, čega*’; *obraz* kao simbol časti i dostojanstva u frazemu *imēt obrāz (kōžu) kot poplāt* – ‘biti debelokožac, biti be-zobrazan, nemati stida, nemati časti’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016); “spo-sobnost *zaustavljanja jezika* je simbol zrelosti, ali i ovladavanja vlastitim misli-ma” (Kovačević 2012: 110) u frazemima: *imēt jezīčinu kot poplāt* – ‘biti sklon vrijeđanju, vrijeđati’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016), *imēt dōyug (dūg) zajīk (jezik) <kot krāva rēp>* – ‘mnogo (previše) govoriti, biti brbljav’, *imēt jezik kot lopātu* – ‘biti toliko brbljav da se nanese šteta *komu, čemu*’; *dlan* kao simbol zaštićenosti u frazemu *čūvāt (držāt) kīga / kōga kot kāp rosē (vodē) na dlānu* – ‘nježno voljeti *koga*, biti pažljiv (dobar, nježan) *prema komu*, pažljivo čuvati *koga*, čuvati kao najveću dragocjenost’; *prst* i *nokat* kao simbol nerazdvojnosti,

prijateljstva u frazemu *bīt kot pṛst i nḍhat* – ‘biti nerazdruživ s kim, biti uvijek zajedno, biti u prijateljstvu (vrlo bliskoj vezi) <s kim>’; *dlaka* kao simbol mnogobrojnosti u frazemu *imet šōljdi kot žāba dlāk* – ‘biti siromašan, ne imati novaca’ (Čargonja Košuta i Šarčević 2016); *bubreg* kao simbol zaštićenosti i blagostanja u frazemu *živīt kot būbrih va lōju* – ‘živjeti u blagostanju (izobilju), uživati u bogatstvu, bogato živjeti’; *žuč* kao simbol ogorčenja u frazemu *gōrak kot žūč* – ‘jako težak, jedva podnošljiv’. Jednako je svojstveno i frazemima koji se odnose na predmete, npr. *zlato* kao simbol trajne vrijednosti u frazemu *skūp kot suho zlāto* – ‘veoma skup, koji ima visoku cijenu’, *snijeg* kao simbol bjeline u frazemu *bīu kot snīg (sīr, jōgurt)* – ‘izrazito bijele boje, sasvim bijel’.

Većina se višeznačnih poredbenih frazema ovjerenih u klanjskom govoru, kao što je potvrđeno i dosadašnjim istraživanjima frazema, odnosi na više koncepata, npr. *kot da je kī va drāče pāu* – ‘1. imati ogrebotine po tijelu; 2. imati razderanu odjeću’ i *kot da se je kī z mākami drāpāu (spāu)* – ‘1. imati ogrebotine po tijelu; 2. imati razderanu odjeću’ odnose se na ozljede (čovjekovo stanje) i način odijevanja (čovjekovu vanjštinu); *drhtāt (trēst se) kot šība (prūt)* – ‘jako drhtati, tresti se /od straha ili hladnoće/’ odnosi se na plašljivost (osobine ljudi) i hladnoću (stanje uvjetovano vremenskim prilikama); *ōštār kot brītva* – ‘1. jako oštar /o predmetu/; 2. strog /o čovjeku/’ odnosi se na oštrinu predmeta i strogost (osobine ljudi); *kot da se žbēle rojē* – ‘previše je koga, čega’ odnosi se na brojnost, odnosno količinsko stanje ljudi i na količinu predmeta.

LITERATURA

- BABIĆ, A. 2011. Talijanizmi u mjesnom govoru Klane. *Zbornik Katedre Čakavskoga sabora Društva za povjesnicu Klana*, 8. Ur. Šnajdar, I. Društvo za povjesnicu "Klana". Klana: 69–103.
- BARAC-GRUM, V. 1993. *Čakavsko-kajkavski govorni kontakt u Gorskom kotaru*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- BARČOT, B. 2012. Frazemi s pojedinim metalima kao komponentom u hrvatskom, ruskom i njemačkom jeziku. *Jezikoslovlje* 13/3: 841–865.
- BARIŠIĆ, M.; VRANIĆ, S. 2008. Frazeologija mjesnoga govora Krcula. *Libri žminjski: libar drugi*. Ur. Krajcar, S. Katedra Čakavskog sabora "Žminj". Žminj: 133–145.
- BERTOŠA, S. 2011. Povijest Klane i okolice od najstarijeg doba do 20. stoljeća u svjetlu graničnih oznaka. *Croatia Christiana periodica* 36/69: 145–173.
- BOGOVIĆ, S. 1996. Frazeologija grobničkih govora. *Grobnički zbornik*, 4. Ur. Silić, J. Katedra Čakavskoga sabora za Grobnišćinu. Rijeka: 341–362.
- BOGOVIĆ, S. 1997. Frazeologija u čakavskim dijalektološkim rječnicima. *Fluminensia* 9/1–2: 121–132.
- BOGOVIĆ, S. 1999. Frazeologija ikavsko-ekavskoga mjesnoga govora Drage. *Fluminensia* 11/1–2: 143–163.
- BOŠNJAK Botica, T. 2007. Frazemi u govoru Lovreća kojima se izriču osobine. *Lovrečki libar* 9/9: 191–200.
- BOŠNJAK, T. 2004. Frazemi u lovrečkome govoru kojima se opisuje izgled. *Lovrečki libar* 6/6: 123–132.
- BRALA-VUKANOVIĆ, M. 2008. *Understanding language. Introduction to the linguistic study of the English language*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za anglistiku.
- BRALA-VUKANOVIĆ, M. 2013. *Perspectives on meaning. An introduction to philosophical, lexical and cognitive semantics*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Odsjek za anglistiku. Rijeka.
- ČARGONJA KOŠUTA, N.; ŠARČEVIĆ, Ž. 2016. Frazeologija mjesnoga govora Klane. *Zbornik Katedre Čakavskoga sabora Društva za povjesnicu Klana*, 9. Ur. Šnajdar, I. Društvo za povjesnicu "Klana". Klana: 135–160.
- FINK, Ž. 1992–1993. Tipovi adjektivnih frazeologizama (na materijalu ruskog i hrvatskog jezika. *Filologija* 20–21: 91–103.
- FINK, Ž.; TURK, M. 2003. Koncept lijenosti u frazeologiji hrvatskoga, ruskog,

- talijanskog i njemačkog jezika. *Psiholingvistika i kognitivna znanost u hrvatskoj primijenjenoj lingvistici*. Ur. Stolac, D.; Ivanetić, N.; Pritchard, B. Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. Zagreb – Rijeka: 247–258.
- FINK-ARSOVSKI, Ž. 2002. *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. FF press. Zagreb.
- FINK-ARSOVSKI, Ž. i dr. 2006. *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*. Knjigra. Zagreb.
- FINK-ARSOVSKI, Ž. 2012. Hrvatski frazemi s komponentama *spavati, zaspati, san* i njihovi ruski ekvivalenti. *Stručak riječima ispunjen*. Zbornik radova posvećen Antici Menac o njezinu 90. rođendanu. Ur. Fink-Arsovski, Ž. FF press. Zagreb: 47–62.
- FINK-ARSOVSKI, Ž.; KOVAČEVIĆ, B.; HRNJAK, A. 2010. *Bibliografija hrvatske frazeologije i popis frazema analiziranih u znanstvenim i stručnim radovima*. Knjigra. Zagreb.
- FRANČIĆ, A. 1997. Iz frazeologije međimurske kajkavštine. *Riječ* 3/1: 7–13.
- HRNJAK, A. 2009. *Putovanje kroz hrvatsku frazeologiju*. Suedslavistik online. Zeitschrift fuer suedslavische Sprachen, Literaturen und Kulturen, 1 (2009). <http://www.suedslavistik-online.de/01/>. Pristupljeno 6. prosinca 2019.
- IVIĆ, P. 1961a. Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske. *GFFNS* 6: 191–211.
- IVIĆ, P. 1961b. Izveštaj o ispitivanju govora u severnoj i zapadnoj Hrvatskoj. *GFFNS* 6: 404–405.
- IVIĆ, P. 1961–1962. Prilog rekonstrukciji predmigracione dijalekatske slike srpskohrvatske jezičke oblasti. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 4–5: 117–129.
- KALSBECK, J. 1983. Prilog proučavanju vokalnih sustava sjeverozapadnočakavskih govora u Istri. *Dutch Contributions to the Ninth International Congress of Slavists (Studies in Slavic and General Linguistics)*, 3. Ur. Holk, A. G. F. van. Rodopi. Amsterdam: 247–264.
- KEBER, J. 2011. *Slovar slovenskih frazemov*. ZRC SAZU (Slovarji). Ljubljana. Klana. <http://www.klana.net/klana.html>. Pristupljeno 3. studenoga 2019.
- KOVAČEVIĆ, B. 2012. *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- KOVAČEVIĆ, B. 2014. Pijan ko majka i pijan ko duga. *Hrvatski jezik* 1/4: 27–30.
- KOVAČEVIĆ, B.; BAŠIĆ, M. 2012. Crikvenički poredbeni frazemi i njihovi ekvivalenti u hrvatskome jezičnom standardu. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 38/2: 357–384.

- LAKOFF, G.; JOHNSON, M. 2003. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press. Chicago – London.
- LISAC, J. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- LUKEŽIĆ, I. 1988. O dvama ikavskim čakavskim govorima u sjevernom hrvatskom primorju. *Godišnjak Riječkog književnog i naučnog društva* II: 81–85.
- LUKEŽIĆ, I. 1995. Čakavski mjesni govor Klane. *Zbornik Katedre Čakavskoga sabora Društva za povjesnicu Klana*, 1. Ur. Šnajdar, I. Društvo za povjesnicu “Klana”. Klana: 63–71.
- LUKEŽIĆ, I. 1998. *Govori Klane i Studene*. Libellus. Crikvenica.
- LUKEŽIĆ, I. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine. Zagreb – Rijeka – Čavle.
- MAŁECKI, M. 1930. *Przegląd słowiańskich gwar Istrii*. Prace Komisji Językowej, 17, Polska Akademia umiejętności. Kraków.
- MAŁECKI, M. 2002. *Slavenski govori u Istri*. HFD. Rijeka.
- MALNAR JURIŠIĆ, M.; VUKŠA NAHOD, P. 2015. O čovjeku ukratko – konceptualna analiza frazema čabarskih govora. *Jezikoslovni zapiski* 21/1: 121–136.
- MALNAR, M. 2011. Poredbeni frazemi u čabarskim govorima. *Filologija* 57: 155–173.
- MARESIĆ, J. 1994a. Frazemi u govoru Kloštra Podravskog. *Kaj* 27/2–3: 26–29.
- MARESIĆ, J. 1994b. Iz frazeologije govora Podravske Sesvete. *Fluminensia* 6/1–2: 95–98.
- MARESIĆ, J. 1995. Mali frazeološki rječnik govora Podravske Sesvete. *Podravski zbornik*, 21. Ur. Ernečić, D. Muzej grada Koprivnice. Koprivnica: 219–236.
- MARESIĆ, J. 2003. Leksikografska obrada frazema u kajkavskim dijalekatnim rječnicima. *Riječ, časopis za slavensku filologiju* 9/2: 31–38.
- MARESIĆ, J.; MENAC-MIHALIĆ, M. 2008. *Frazeologija križevačko-podravskih kajkavskih govora s rječnicima*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- MATEŠIĆ, J. 1978. O poredbenom frazemu u hrvatskom jeziku. *Filologija* 8: 211–217.
- MATEŠIĆ, J. 1982. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Školska knjiga. Zagreb.
- MATEŠIĆ, J. 1995. Frazeologija i dijalektologija. *Hrvatski dijalektološki zbornik*

- 9: 83–88.
- MATEŠIĆ, M. 2006. Frazeologija mjesnoga govora Vrbovskoga. *Fluminensia* 18/2: 37–81.
- MENAC, A. 1970. O strukturi frazeologizma. *Jezik* XVIII/1: 1–4.
- MENAC, A. 1978. Neka pitanja u vezi s klasifikacijom frazeologije. *Filologija* 8: 219–226.
- MENAC, A. 1979. Iz problematike frazeološke sinonimije u ruskom i hrvatskom književnom jeziku. *Filologija* 9: 185–191.
- MENAC, A. 1994. Frazeologija u različitim tipovima jednojezičnih hrvatskih rječnika. *Filologija* 22–23: 161–168.
- MENAC, A. 2007. *Hrvatska frazeologija*. Knjigra. Zagreb.
- MENAC, A.; FINK-ARSOVSKI, Ž.; VENTURIN, R. 2003. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- MENAC, A.; FINK ARSOVSKI, Ž.; VENTURIN, R. 2014. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- MENAC, A.; MENAC-MIHALIĆ, M. 1998. Frazeologija suvremenih bračkih čakavskih pjesnika. *Riječki filološki dani* 2. Gl. ur. Turk, M. Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka: 303–312.
- MENAC-MIHALIĆ, M. 2005a. *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj: s rječnikom frazema i značenjskim kazalom s popisom sinonimnih frazema*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- MENAC-MIHALIĆ, M. 2005b. Iz frazeologije novoštokavskih ikavskih govora južne Hrvatske. *Od fonetike do etike. Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*. Ur. Pranjković, I. Disput. Zagreb: 309–324.
- MENAC-MIHALIĆ, M. 2007a. Iz frazeologije slavonskoga dijalekta. *Šokačka rič*, 4. Ur. Bilić, A. Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije. Vinkovci: 107–124.
- MENAC-MIHALIĆ, M. 2007b. O frazeologiji križevačko-podravskih kajkavskih govora. *Hrvatski* 5/2: 23–38.
- MENAC-MIHALIĆ, M. 2008. Strano u slavonskoj frazeologiji. *Šokačka rič*, 5. Ur. Bilić, A. Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije. Vinkovci: 127–137.
- MENAC-MIHALIĆ, M.; MENAC, A. 2011. *Frazeologija splitskoga govora s rječnicima*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- MOGUŠ, M. 1977. *Čakavsko narječje. Fonologija*. Školska knjiga. Zagreb.
- OPAŠIĆ, M. 2011. Od A do Ž o istraživanjima hrvatske frazeologije. *Fluminen-*

- sia* 23/2: 188–190.
- OPAŠIĆ, M.; GREGOROVIĆ, M. 2010. Smrt u hrvatskoj frazeologiji. *Croatica et Slavica Iadertina* 6: 55–72.
- PERŠIĆ, N. 2002. Frazeologija govora Kršana. *Govor Kršana*. Peršić, N. Graftrade. Rijeka: 73–84.
- Prostiranje i stanovništvo*. <http://www.klana.hr/index.php/template/articles>. Pristupljeno 1. prosinca 2019.
- RAFFAELLI, I. 2004. Odnos strukturalne semantike prema kognitivnoj. *Suvremena lingvistika* 57–58/1–2: 67–92.
- RIBARIĆ, J. 1940. Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri. *Srpski dijalektološki zbornik* 9: 1–207.
- RIGLER, J. 1963. *Južnonotranjski govori: akcent in glasoslovje govorov med Snežnikom in Slavnikom*. Dela (Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede.). Ljubljana.
- SMAJLOVIĆ-ŠABIĆ, I. 2012. Kolokacijska i konceptualna analiza jedinica sa somatskom sastavnicom *srce*. *Lingua montenegrina* V/2/10: 75–87.
- STANOJEVIĆ, Milan, 2009. Konceptualna metafora u kognitivnoj lingvistici: pregled pojmova. *Suvremena lingvistika* 35/68: 339–371.
- STRČIĆ, P. 1997. Povijest Klane. *Zbornik Katedre Čakavskoga sabora Društva za povjesnicu Klana*, 3. Ur. Šnajdar, I. Društvo za povjesnicu “Klana”. Klana: 153–168.
- ŠARČEVIĆ, Ž. 2001. Germanizmi u govoru mjesta Klane. *Zbornik Katedre Čakavskoga sabora Društva za povjesnicu Klana*, 6. Ur. Šnajdar, I. Društvo za povjesnicu “Klana”. Klana: 313–319.
- ŠNAJDAR, I. 1997. Klana i njezina okolica na starim zemljopisnim kartama. *Zbornik Katedre Čakavskoga sabora Društva za povjesnicu Klana*, 3. Ur. Šnajdar, I. Društvo za povjesnicu “Klana”. Klana: 215–228.
- ŠNAJDAR, I. 2011. Jezikoslovna istraživanja na području općine Klana. *Zbornik Katedre Čakavskoga sabora Društva za povjesnicu Klana*, 8. Ur. Šnajdar, I. Društvo za povjesnicu “Klana”. Klana: 35–44.
- TAFRA, B. 2005. *Od riječi do rječnika*. Školska knjiga. Zagreb.
- TURK, M. 1994a. Izreke u govorima otoka Krka. *Krčki kalendar*: 110–117.
- TURK, M. 1994b. Naznake o podrijetlu frazema. *Fluminensia* 6/1–2: 37–47.
- TURK, M. 1997. Prilog proučavanju čakavske frazeologije (na građi iz krčkih govora). *Suvremena lingvistika* 43–44/1–2: 313–324.
- TURK, M. 1998. Frazeologija krčkih govora. *Govori otoka Krka*. Lukežić, I.;

- Turk, M. Libellus. Crikvenica.
- TURK, M. 2005. Germanizmi u sjevernočakavskom arealu. *Fluminensia* 17/2: 1–13.
- TURK, M.; Bogović, S. 1998. O nekim semantičkim odnosima u frazeologiji. *Zbornik radova VI. međunarodnih slavističkih dana*. Ur. Gadanji, K. Hrvatski znanstveni zavod. Pečuh: 203–211.
- VAJS, N.; ŽIC FUCHS, M. 1998. Definicija i frazem u jednojezičnom rječniku. *Filologija* 30–31: 363–368.
- VERMEER, W. 1982. On the principal sources for the study of Čakavian dialects with neocircumflex in adjectives and *e* presents. *Studies in Slavic and General Linguistics* 2: 279–340.
- VERMEER, W. 2009. On the principal sources for the study of Čakavian dialects with neocircumflex in adjectives and *e* presents. http://www.hum2.leidenuniv.nl/pdf/S&R/publicaties/vermeer_1982b_Sources_Northwest_Cakavian.pdf. Pristupljeno 15. studenoga 2019.
- VRANIĆ, S. 1999. Neke morfonološke (i morfološke) značajke sjeverozapadnočakavskih rubnih govora. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 11: 49–61.
- VRANIĆ, S. 2005. Iz kostrenske frazeologije. *Život, kultura i povijest Kostrena*. *Zbornik Katedre Čakavskoga sabora Kostrena*. Ur. Vranić, S. Katedra Čakavskoga sabora Kostrena. Kostrena: 139–152.
- VRANIĆ, S. 2018. Višerječne strukture u novaljskomu govoru. *Od fonologije do leksikologije*. *Zbornik u čast Mariji Turk*. Ur. Stolac, D. Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku. Rijeka: 395–412.
- VRANIĆ, S.; ZUBČIĆ, S. 2018. Hrvatska narječja, dijalekti i govori u 20. st. (dio o čakavskom narječju). *Povijest hrvatskoga jezika*. 5. knjiga: *Dvadeseto stoljeće – prvi dio*. Ur. Pranjković, I.; Samardžija M. Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA. Zagreb: 525–579.
- VULIĆ, S. 1999. Frazemi u rječnicima izvornih čakavskih govora. *Čakavska rič* 27/1: 29–41.
- VULIĆ, S. 2003. Leksikografska obradba frazema u budućem velikom sintetском rječniku izvornih čakavskih govora. *Fluminensia* 15/1: 43–56.
- ZUBČIĆ, S. 2006. *Akcenatski tipovi imenica i glagola u sjeverozapadnim čakavskim govorima (sinkronijski i dijakronijski aspekt)*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka.
- ZUBČIĆ, S. 2017. *Neocirkumfleks u čakavskom narječju*. Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka.

- ŽIC-FUCHS, M. 1991a. *Znanje o jeziku i znanje o svijetu: semantička analiza glagola kretanja u engleskom jeziku*. Filozofski fakultet. Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije. Zagreb.
- ŽIC-FUCHS, M. 1991b. Metafora kao odraz kulture. *Prožimanje kultura i jezika: zbornik radova*. Ur. Andrijašević, M.; Vrhovec, Y. HDPL. Zagreb: 27–34.
- ŽIC-FUCHS, M. 1994. Semantičke i leksikografske definicije. *Filologija* 22/23: 275–280.

Comparative Phrasemes in the Dialect of Klana and Their Concepts

ABSTRACT

The aim of this paper is to analyse comparative phrasemes attested in the dialect of Klana based on the concepts they refer to. The conceptual analysis of comparative phrasemes attested in the dialect of Klana is based on the classification proposed by Željka Fink-Arsovski (2002) and concepts cited in recent literature; the inventory is complemented with the concepts attested in phrasemes in the dialect of Klana. Most phrasemes were collected through field research and some of the phrasemes were taken from the existing literature on Klana phraseology.

KEYWORDS: *Chakavian dialect, the dialect of Klana, comparative phrasemes, conceptual analysis*

Uz Ivšićev *Nacrt za istraživanje hrvatskih i srpskih narječja**

Josip Bratulić

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

bratulic@gmail.com

Vezano uz Ivšićeva dijalektološka proučavanja osvjetljava se kontekst Akademijinih početnih nastojanja na institucijskom usustavljanju istraživanja hrvatskih dijalekata.

KLJUČNE RIJEČI: Ivšić, JAZU, dijalektološki upitnici

Hrvatskim narodnim preporodom sredinom XIX. stoljeća ujedinio se hrvatski narod u političku i društvenu zajednicu, a to se najsnažnije odrazilo u jeziku i pismu. Dotadašnje povijesne pokrajine – Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Dubrovnik i Istra, ali i Bosna i Hercegovina (još pod turskim jarmom) – jezikom i pismom bile su ujedinjene kao kulturna zajednica, ali političko i upravno ujedinjenje hrvatskih povijesnih kraljevina i pokrajina Bečki dvor ni tada ni za trajanja Habsburške Monarhije, zatim i Austro-Ugarske Monarhije, nije želio sankcionirati unatoč brojnih molbi i zahtjeva Hrvatskoga i Dalmatinskoga sabora. Pobjeda jezikom nije bila samo filološka činjenica nego i politička. Zato se u hrvatskoj filologiji jezične škole, rođene nakon sloma Bachova apsolutizma, koje su htjele usmjeriti razvoj hrvatskoga jezika, žestoko bore kako bi dokazale ispravnost svojih stavova i prijedloga: zagrebačka škola s Adolfom Veberom Tkalčevićem, riječka škola na čelu s Franom Kurelcem i škola hrvatskih vukovaca, koju je pomagala vlast na čelu s banom Khuenom Héderváryjem, jer je Austrija i pomoću jezika htjela biti snažno prisutna na Istoku, misleći proširiti svoj utjecaj i na Srbiju.¹

* Članak je izvorno napisan kao popratni tekst o Ivšićevu napatku koji je trebao izići kao pretisak.

¹ Prvi je stručno i znanstveno o toj problematici pisao Ljudevit Jonke ocjenjujući rad i djelovanje Adolfa Vebera Tkalčevića i Bogoslava Šuleka. Nakon toga je cjelovito tu problematiku prikazao Zlatko Vince u svojoj knjizi *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, koja je doživjela tri izdanja (1978, 1990, 2002).

Bečki političari zaduženi za Istok radije su slušali Vuka S. Karadžića nego Hrvate, optužujući ih za slavoofilstvo i rusofilstvo koje je austrijska politika uvijek smatrala opasnim koliko i političku izdaju.

Kad je Bečki dvor pomoću nametnute političke vlasti s banom Khuenom Héderváryjem na čelu omogućio pobjedu hrvatskih vukovaca, o problematici hrvatskoga jezika, kako su je zastupale zagrebačka i riječka škola, nije se raspravljalo ni u znanosti ni u publicistici. Književnici-stvaraoci nisu se osvrtni previše na pravila i gramatike od kojih je “najbolja” bila ona Tome Maretića, koja ima u naslovu dvoimeni naziv jezika (“velika”). Školska je izdavana s dvoimenim nazivom jezika (*Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika*), ali i imenom jezika za koji je sastavljena – *Gramatika hrvatskoga jezika*. Te su se školske gramatike razlikovale samo po naslovnici, a srednjoškolski profesori za svoje su čak naručivali one koje su odgovarale njihovim nacionalnim pogledima i političkim opcijama.

Nije stoga neobično da su i profesori na sveučilištima u Zagrebu, Beču i Grazu svojim studentima kao teme za doktorske disertacije nudili opise njihovih zavičajnih govora i dijalekata, a mnogo manje proučavanje jezika hrvatskih pisaca do preporoda. O jeziku suvremenika nije se moglo ni raspravljati! Možda je u tome bio iznimka Vatroslav Jagić, koji je unatoč zaslužnoga Vuka S. Karadžića² pisao i o jeziku hrvatske dopreporodne književnosti. Njegova rasprava o djelu Petra Zrinskoga trebala je biti predgovor izdanju za koje su se već skupljali pretplatnici, ali vlasti su zabranile objavljivanje.³ Prvi je pisao o književnoj vrijednosti Habdelićevih djela u svom *Archivu*.⁴

Jagiću je cjelina i cjelokupnost hrvatskoga jezika bila bliže nego njegovim kolegama u Zagrebu i onima na austrijskim i ruskim sveučilištima te je pravedno i oštro ocijenio Maretićevu knjigu o povijesti hrvatskoga pravopisa latinskim slovi-

² Vatroslav Jagić, “Iz prošlosti hrvatskoga jezika”, *Književnik* I, 1864, str. 332–358, 447–485. Posebni otisak drugoga dijela izišao je pod naslovom *Zasluge Vuka St. Karadžića za naš narodni jezik* (Zagreb, 1864). Uredništvo *Književnika* izdalo je pretpisak toga rada s takvim naslovom u čast Vuka St. Karadžića, koji je umro u Beču 1864., a nakon toga je započela i njegova “rehabilitacija” u Kneževini Srbiji, a u Hrvatskoj su se njegove “zasluge” preuveličavale, o čemu je pisao i V. Jagić u recenziji Maretićeve *Gramatike* i Broz–Ivekovićeve *Rječnika*. V. malo dalje!

³ Vatroslav Jagić, “Adrijanskoga mora Sirena. Hrvatski epos XVII. vieka”, *Književnik* III, 1866. U istom broju i rasprava Franje Ivekovića “Hrvatska Zrinijada prema magjarskoj”, koja je za cijelo jedno stoljeće usmjerila proučavanje mađarskoga Nikolina djela kao boljega i cjelovitijega u odnosu na hrvatsku preradu njegova brata Petra.

⁴ Vatroslav Jagić, “Ein Prediger aus dem Ende des XVII. Jahrh. in Agram”, *Archiv für slavische Philologie*, 26/1904., str. 578–597. “Nochmals Juraj Habdelić und seine literar. Tätigkeit im XVII. Jahrhundert”, *Archiv für slavische Philologie*, 31/1910., str. 529–553.

ma, a oštre zamjerke uputio je i njegovoj *Gramatici hrvatskoga ili srpskoga jezika* kao i Brozovu i Ivekovićevu *Rječniku hrvatskoga jezika*.⁵ Kao sveučilišni profesor usmjeravao je svoje studente na proučavanje stoljetnoga puta hrvatskoga jezika, ali i na dijalektološku raznolikost hrvatskoga prostora.

Za razliku od Jagića, drugi su profesori svojim studentima davali teme za doktorske disertacije (moglo bi se reći: domaće zadaće) pretežno o dijalektima i narječjima – govorima njihovih zavičaja, nerazmjerno više nego o hrvatskom književnom jeziku kao sustavu ili književnopovijesnoj problematici. I među izdanjima naše Akademije brojniji su radovi o narječjima nego radovi koji sustavno promišljaju o putu kojim je prošao hrvatski književni jezik ili hrvatska književnost. A mnogo toga još nije bilo ni biografski ni bibliografski istraženo. Rječnik Fausta Vrančića vrlo je kasno došao u obzor proučavanja, a tek je nešto bolje proučavan rječnik pavlina Ivana Belostenca ili isusovca Andrije Jambrešića. Daleko smo od pomisli da nije trebalo toliko pozornosti posvetiti našim dijalektima, ali i književni opusi hrvatskih renesansnih književnika vapili su za obradbom. Na tome su tragu tek dva stranca, Rusa – N. M. Petrovski posvetio se djelu Petra Hektorovića (1901), a A. M. Lukjanenko napisao je opsežnu studiju o kajkavskom narječju, ponajviše se oslanjajući na građu iz tiskanih knjiga (1905). O dijalektima, upravo o govorima svoga zavičaja pisali su mnogi: Pero Budmani, Marcel Kušar, Milan Rešetar, Mate Tentor, Vatroslav Rožić, Rudolf Strohal, Ivan Milčetić; u XX. st. na različitim sveučilištima Petar Skok, Stjepan Ivšić, Arturo Cronia, Josip Ribarić, Mate Hraste, Josip Hamm, Blaž Jurišić, a i neki koji se nisu kasnije bavili jezikom, kao npr. Mihovil Kombol. Iako je i on – kao profesor na Pomorskoj školi u Bakru – napisao i izdao jedan udžbenik hrvatskoga jezika na njemačkom jeziku za polaznike te škole⁶, opredijelio se za proučavanje hrvatske dopreporodne književnosti, u kojoj jezik, naravno, ima nezamjenjivu ulogu. U jeziku opstoji književnost: jezik je posuda književnoga teksta. Jedno zakašnjelo objavljivanje – knjiga Mate Tentora *Leksička slaganja creskog narječja i slovenskog jezika protiv Vukova jezika*, objavljena u Ljubljani 1950., proširena je doktorska radnja obranjena u Beču 1909.

I prije nego što je počela djelovati Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti postavljani su temelji za znanstveni rad na svim područjima društvenih i humanističkih znanosti u Hrvatskoj. U krugu Društva za povjestnicu jugoslaven-

⁵ V. Vatroslav Jagić, "Rječnik hrvatskoga jezika. Skupili i obradili dr. F. Iveković i dr. I. Broz", *Archivf. Sl. Ph.* XXIII, 1901, XXIV, 1902. V. i Jagićevu knjigu *Izabrani kraći spisi*, str. 548–571. Tekstove izabrao i preveo M. Kombol.

⁶ Mihael Kombol, *Kroatische Sprachlehre*, Pola, 1918.

sku pod uredništvom Ivana Kukuljevića Sakcinskoga izlazio je časopis *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. U krugu Matice hrvatske izlazio je časopis *Književnik* s ozbiljnim znanstvenim priložima iz povijesti, književnosti, zemljopisa i drugih struka. Da bi se skupila potrebna građa, sastavljani su upitnici, a na pitanja su odgovarali – naravno, pismeno – povjerenici. Već u prvoj knjizi Kukuljevićeva *Arkiva* tiskana su “Pitanja na sve prijatelje domaćih starinah i jugoslavenske povjestnice” (1851). Kad je otvorena velika etnografska izložba u Moskvi, Franjo Rački i Petar Matković, kao članovi hrvatskog središnjeg odbora za etnografsku izložbu u Moskvi, sastavili su i izdali *Naputak za rusku etnografsku izložbu u Moskvi* (Zagreb, 1866). Iste godine izišao je *Naputak za opisivanje pravnih običaja, koji u narodu živi* Baltazara Bogišića, najprije u *Književniku*; drugo izdanje tiskano u Beču ćirilicom, treće izdanje u Zagrebu iste godine; oba izdanja kao posebni otisci na trošak JAZU-a. U istoj knjizi *Književnika* opsežna je rasprava B. Bogišića “O važnosti sakupljanja narodnih pravnih običaja kod Slovena”. Prispjela građa objavljena je u *Gragji u odgovorima iz različitih krajeva krajevah slovenskoga juga* (1874). Dalekosežnije učinke imala je “Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu” Antuna Radića, objavljena u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena* (2, 1897), a 1929. i posebno. Prema toj “Osnovi” sistematizirani su podaci o narodnom životu; kako je preporučeno da se odgovori pišu na dijalektu, odnosno govoru kraja, ta je građa dragocjena i za dijalektološka istraživanja, doduše dosta skromno. Odličnu dijalektološku građu sadrže odgovori na upitnik za *Etnografski atlas Jugoslavije* koji se dugo radio u Etnografskom zavodu na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Hoće li ta dragocjena građa biti ikad objavljena, nitko ne zna.

Sve je te podatke, kad je sastavljao svoj *Nacrt za istraživanje hrvatskih i srpskih narječja*, znao i Stjepan Ivšić. Prije nego što je tekst tiskan u planiranoj Akademijinoj ediciji, taj se *nacrt* spominje i kao *naputak*, odnosno *uputa* (1913). Ivšić se opredijelio za skromniji naslov – *Nacrt*!

Prvi objavljeni znanstveni radovi Stjepana Ivšića, tiskani u središnjoj Akademijinoj ediciji *Radu*, posvećeni su dijalektima, no on se ubrzo okrenuo i tiskanim djelima: Relkovićevoj i Brlićevoj gramatici, a kasnije i Pergošićevu djelu i naglascima u njoj. Zanimanje za dijalektološku problematiku nikad ga nije napuštalo, uz velik trud koji je posvećivao hrvatskoj glagoljskoj književnosti, suvremenom hrvatskom jeziku i njegovu odnosu prema jeziku Srba – srpskom književnom jeziku.

Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU – danas HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti) od početka XIX. st. – upravo od 1905.

– novčano je pomagala Stjepanu Ivšiću, tada još studentu, da na terenu proučava hrvatske dijalekte: najprije broetskoga područja, uz klauzulu da je to predujam za prepisivanje glagoljskih listina.⁷ Sljedeće godine, kao gimnazijski učitelj, također je dobio pomoć, u nešto većem iznosu, kao odštetu za izdatke “kod proučavanja hrvatskih dijalekata”.

Godine 1913. osnovan je Odbor za istraživanje dijalekata u hrvatskim i srpskim zemljama; dan je i plan i program istraživanja: “istraživat će se glasovi, oblici, sintaksa i leksikon. Za objelodanjivanje rezultata istraživanja možda će se izdavati poseban zbornik u slobodnim rokovima prema nakupljenoj građi”.⁸ U taj je Odbor Stjepan Ivšić izabran već sljedeće godine. Od novih pothvata izvješćuje se da je Akademija “zasnovala posebnu publikaciju koja će kao knjiga izaći po svoj prilici s II. serijom publikacija za god. 1914. Na prvom mjestu bit će objelodanjen nacrt upute za istraživanje naših narječja od dra Stj. Ivšića”.⁹ Publikacija nikad nije izašla, ali je kao poseban otisak izišao Ivšićev *Nacrt za istraživanje hrvatskih i srpskih narječja*.

Godine 1914. Ivšić je sudjelovao u radu odbora za narječja, a iz zapisnika sa sjednice doznajemo sljedeće:

“Prepresa se i prihvaća nacrt upute za istraživanje naših dijalekata koji je sastavio član odbora dr. Stjepan Ivšić; nacrt ima se raširiti sa još više pitanja za kajkavsko i čakavsko narječje. Preporuča se da se *Nacrt* tiska u 800 primjeraka, pa će se po nekoliko poslati Srpskoj kralj. akad., knjižnicama slavenskih sveuč. seminara (u Zagrebu, Beču, Pragu, Gracu i Biogradu) i svim stručnjacima; objavit će se i u novinama da tu uputu mogu dobiti i drugi koji se za to zanimaju”.

Kako se upravi žurilo, *Nacrt* je tiskan kako je bio predložen, a kako zbornik pod imenom *Kovčević* nikad nije izašao, ni preporuka “nacrt ima se raširiti sa još pitanja za kajkavsko i čakavsko narječje” nije se ostvarila. Primjerci posebnoga otiska poslani su na mnogo adresa te je to izdanje – bez obzira na visoku nakladu – postalo ubrzo rijetkost.¹⁰

⁷ *Ljetopis JAZU*, sv. 21, za god. 1906.

⁸ *Ljetopis*, sv. 28, za god. 1913., Zagreb, 1914, str. 42.

⁹ *Ljetopis*, isto mjesto.

¹⁰ *Nacrt* je izdan i u zborniku Ivšićevih filoloških rasprava, u knjizi *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije*, München, 1971, str. 39–82.

Svjetski je rat zaustavio svaki rad na terenu, a nakon rata nastali su drugi problemi koji su odvrćali od svakoga filološkoga posla.¹¹

Tomo Maretić je na Akademijinoj sjednici 10. siječnja 1920. predložio da se Stjepan Ivšić imenuje za člana dopisnika. U istom razredu zajedno s njim izabrani su D. Boranić, E. Laszowski, V. Dukat, F. Kos, J. Vajs i T. Matić. S njima je Ivšić rado surađivao. Na sjednici od 3. listopada Aleksandar Belić poveo je raspravu o terminologijskom rječniku, tj. o stručnoj hrvatskosrpskoj terminologiji. U odbor je imenovan i izabran Stjepan Ivšić.¹² U taj su odbor ušli S. Ivšić, M. Rešetar, T. Maretić, F. Šišić i I. Kasumović.¹³ Na početku iste godine prihvaćen je i prijedlog za izdavanje časopisa za slavistiku. Česi su bili brži i uspješniji: u Pragu je 1922. počela izlaziti *Slavia* s podnaslovom *Časopis pro slovanskou filologii*; urednici: O. Hujer i M. Murko.

Dragutin Boranić predložio je na glavnoj sjednici 1924. dra Stjepana Ivšića, tada dopisnoga člana, bibliotekara Knjižnice JAZU, arhivara Akademije, za izvanrednoga člana Akademije. Do 1945. Stjepan Ivšić ulazio je u mnoge odbore i vodio mnoge Akademijine poslove. Godine 1929. postao je redoviti pravi član Akademije. Te godine Odbor za istraživanje dijalekata u hrvatskim i srpskim zemljama preimenovan je u Odbor za hrvatsko-srpske dijalekte; u tom su odboru bili D. Boranić, F. Fancev, S. Ivšić, I. Kasumović, T. Maretić, Đ. Grubor. Čini se da je samo jedan član odbora, Stjepan Ivšić, prihvatio obvezu proučavanja dijalekata na terenu te za 1931. izvješćuje da je bio u Gradišću i istraživao hrvatske govore u petnaest sela; istraživao je – prema izvješću u *Ljetopisu*:

- a) čakavski,
- b) štokavski koji čini prijelaz na čakavski,
- c) osobit štokavski sa starijim osobinama.¹⁴

Već 1931./32. odbor se drugačije naziva: Odbor za srpskohrvatske dijalekte. Na sjednici je usvojen prijedlog Stjepana Ivšića da se izda naročita knjiga – zbornik o gradišćanskim Hrvatima s tekstovima Stj. Pavičića o naseljavanju i iseljavanju

¹¹ *Ljetopis*, sv. 36, za god. 1921./22., str. 33.

¹² Taj je projekt trajao kratko – u tri godine u Beogradu izišlo je pet sveščića terminologijskih rječnika: 1932. Gramatička i Zoološka terminologija; 1933. Književna terminologija, 1934. Botanička i Higijenska terminologija.

¹³ Isto, str. 33.

¹⁴ *Ljetopis*, sv. 45, za god. 1931./32., Zagreb, str. 28.

gradišćanskih Hrvata. Isto tako u tom bi zborniku bio objavljen “jedan dio dijalektoloških rezultata”¹⁵; Franjo Fancev trebao je spremi *Bibliografiju gradišćanskih knjiga* od početaka do XIX. st.¹⁶

Godine 1933. Ivšić dobiva financijsku potporu Akademije za istraživanje “grana kajkavskog pomaklog akcenatskog tipa”. Sljedeće godine primljen je i prihvaćen izvještaj Stj. Ivšića o gradišćanskokajkavskom dijalektu. Ivšićev se rad intenzivno nastavlja te je vjerojatno na njegov prijedlog imenovan Leksikografski odbor koji je zaključio da više kajkavske građe (Vramec, Pergošić, Habelić i dr.) treba ući u Akademijin *Rječnik*. Na Skupštini je usvojen njegov prijedlog o objavljivanju skupljene građe:

“Kako se sakupilo već dosta dijalektološke građe, usvojen je prijedlog dra Stjepana Ivšića da se nađe novčanih sredstava za njeno objelodanjivanje u naročitoj publikaciji, koja bi zamijenila *Kovčević*, zamišljen još uoči svjetskog rata, i za osnivanje fonografskog arhiva hrvatskih dijalekata, koji se sve više kvare i gube”.¹⁷

Putujući hrvatskim Gradišćem, kajkavskim krajevima, razgovarajući sa studentima iz raznih krajeva Hrvatske i s Hrvatima iz Istre, Krka i Cresa, Ivšić je predložio da se osnuje 1936./37. Odbor za istraživanje historičkih kolonizacija u našim zemljama – u odbor su ušli Ljudmil Hauptmann, Milovan Gavazzi, Stjepan Ivšić, Gavro Manojlović i Ferdo Šišić. O tematici rada Odbora Ivšić je održao predavanje za javnost, od kojega je izišao samo sažetak u *Ljetopisu JAZU* i sličan tekst u nekim dnevnim i tjednim novinama.

Kad je u *Ljetopisu JAZU* uoči proslave 100. obljetnice Hrvatskoga narodnog preporoda (1835. – 1935.) izišao Ivšićev rad o kajkavskom dijalektu, malo je bilo onih koji su mogli znati da će taj rad postati temeljem u našoj dijalektološkoj znanosti. Ni danas nije izgubio ništa na svojoj vrijednosti. Dok su beogradske vlasti smatrale da je ilirski pokret bio samo korak prema političkoj i nacionalnoj integraciji koji će se dogoditi u Jugoslaviji na srpski način i da će se hrvatsko ime s vremenom izgubiti, u Zagrebu, posebice u Akademiji, u idejama ilirizma znanstvenici i književnici gledali su afirmaciju hrvatstva. I referati sljedeće godine, na svečanoj

¹⁵ Dio Ivšićeve godinama skupljane građe sradio je i priredio za tisak Božidar Finka.

¹⁶ Umjesto takvoga znanstvenog zbornika među knjigama Hrvatskoga književnoga društva sv. Jeronima izišla je knjiga Mate Ujevića *Gradišćanski Hrvati*, koja je doživjela ubrzo i drugo izdanje.

¹⁷ *Ljetopis*, sv. 49, za god. 1935./36., Zagreb, 1937, str. 27.

sjednici u Akademiji, u okviru “Strossmayerova dana nauke i umjetnosti”, to jasno svjedoče; dva referata bila su posvećena “ilirizmu” s hrvatskim pogledom na te povijesne procese: Ferdo Šišić, *O stogodišnjici ilirskoga pokreta* i Franjo Fancev, *Ilirstvo u hrvatskom preporodu*.¹⁸ Ali i Krležine *Balade Petrice Kerempuha*, koje su tiskane u Ljubljani da ih cenzura u Hrvatskoj ne zabrani, posvjedočuju da se hrvatstvo nije dalo ugasiti ni pod novim, srpskim pritiskom, kao što se nije ugasilo kroz stoljeća pod austrijskim i zatim mađarskim pritiskom.

Ivšićev prijedlog da skupljena dijalektološka građa izide tiskom “u naročitoj publikaciji” ostvarila se tek 1956. kad je izišla prva knjiga *Hrvatskoga dijalektološkoga zbornika*. Urednik je bio akademik Mate Hraste. U trećoj knjizi *Zbornika* izišao je “Naputak za ispitivanje i obrađivanje čakavskih govora” iz pera njegova učenika Božidara Finke, koji piše:

“U vrijeme preuzimanja izradbe ovoga naputka (1954) imali smo od dijalektoloških kvestionara samo *Nacrt za istraživanje hrvatskih i srpskih narječja* Stjepana Ivšića (Kovčević za hrvatska i srpska narječja, izdanje JAZU, Zagreb, 1914) u kojem je problematici čakavskog narječja posvećeno samo nekoliko strana: dovoljno tek za prvu informaciju. Trebalo je, dakle, početi *ab ovo*”.¹⁹

Do danas su izišle 23 knjige *Hrvatskoga dijalektološkoga zbornika*, k tome još 73 sveska časopisa *Filologija* (1, 1957. – 73, 2019.) i 28 svezaka časopisa *Folia onomastica croatica* (1, 1992. – 28, 2019.).

Stjepan Ivšić je u novim političkim i društvenim okolnostima i hrvatskoga naroda i njegove Akademije bio imenovan predstojnikom Razreda historičko-filologičkoga (1940. – 1942.) jer je tu dužnost obavljao i nekoliko godina ranije. Kao predstojnik odbora predložio je da se osnuje poseban Odbor za sakupljanje i izdavanje historičkih, historičko-juridičkih, literarnih spomenika. Rat je omeo mnoge njegove zamisli, a nemili događaji nakon rata onemogućili su ga kad je najviše mogao dati hrvatskoj filološkoj znanosti.

¹⁸ *Ljetopis*, sv. 49, za god. 1935./36., Zagreb, 1937.

¹⁹ Božidar Finka, “Naputak za ispitivanje i obrađivanje čakavskih govora”, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 3, Zagreb, 1973, str. 5–76. Slično od istoga autora i za kajkavski dijalekat: “Upute za obrađivanje Kajkavskog rječnika”, *Rasprave Instituta za jezik* 2, 1973, str. 255–260.

LITERATURA

- BRATULIĆ, J. 2012. Briga Stjepana Ivšića za hrvatski jezik. *Republika* LXVIII/2: 3–17.
- BROZOVIĆ, D. 1963. O Stjepanu Ivšiću kao slavenskom i hrvatskom akcentologu. *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*. Ur. Hraste, M.; Jonke, Lj.; Ratković, M. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb: 25–36.
- LISAC, J. 1993. Stjepan Ivšić. *Portreti hrvatskih jezikoslovaca*. Hrvatski radio. Zagreb: 215–222.
- LISAC, J. 2012. Uz 50. obljetnicu smrti Stjepana Ivšića (1884. – 1962.). *Dubrovnik* 23/3: 157–162.
- MAREŠIĆ, J. 2012. Predgovor. *Jezik Hrvata kajkavaca*. Ivšić, S. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb: 1–4.
- MOGUŠ, M. 1996. Stjepan Ivšić i Akademija. *Stjepan Ivšić i hrvatski jezik*. Ur. Finka, B. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Ogranak Matice hrvatske u Orahovici. Zagreb – Orahovica: 85–93.
- Zbornik u čast Stjepana Ivšića*. 1963. Ur. Hraste, M.; Jonke, Lj.; Ratković, M. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb.

An Appendix to Ivšić's
Nacrt za istraživanje hrvatskih i srpskih narječja

ABSTRACT

With regard to Ivšić's dialectological studies, the context of the Academy's initial efforts to institutionalize research on Croatian dialects is presented.

KEYWORDS: *Ivšić, JAZU, dialectological questionnaires*

Jezična obilježja djela *Duhovne jačke* (1750.) Jurja Muliha

Željka Brlobaš

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
zbrlobas@ihjj.hr

U radu se analiziraju jezična obilježja djela *Duhovne jačke* (1750.) Jurja Muliha. To je djelo i kajkavski književni izvor u leksikografskoj obradi *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. Na temelju primjera propituju se pojedina fonološka (npr. realizacije jata, poluglasa i samoglasnoga r) i morfološka obilježja (npr. deklinacija promjenjivih vrsta riječi, oblici i konjugacija glagola). Osnovni je cilj zadane analize potvrditi da se u ovom Mulihovu djelu prožimaju kajkavska i čakavska jezična obilježja.

KLJUČNE RIJEČI: Juraj Mulih, *Duhovne jačke* (1750.), fonologija, morfologija, kajkavski hrvatski književni jezik

1. Uvod

Juraj Mulih (1694. – 1754.), isusovac, misionar, propovjednik, ispovjednik, pisac, glazbenik, svojim je književnim djelima kajkavske književne stilizacije jedan od najznačajnijih pisaca u razdoblju hrvatskoga baroka 18. stoljeća. Mulihev književni rad I. Fuček¹ (1994: 135–136) svrstava u tri kategorije: katehetski, pastoralni u širem smislu te specifično misionarski, a u tom kontekstu ističe književna djela u obliku katekizama, molitvenika i priručnika za misije s ciljem da pomognu i svećenicima i vjernicima. Takav su priručnik i *Duhovne jačke poslovanja apoštolskoga*² (1750.), svojevrsna obredna knjiga od osamdesetak stranica sa sadržajnim

¹ Autor je kapitalne monografije o kronologiji Muliheva života i djelovnja, o kronologiji i autentičnosti književnoga rada i posebice književnih djela, s istraživanjem Muliheva misijskoga i katehetskoga apostolata. Stoga se u ovom radu ne navode opći podatci o Mulihevoj biografiji i bibliografiji, već se za te podatke upućuje na navedenu monografiju.

² Naslovi, oprimjerenja i pojedini primjeri iz Muliheva djela u ovom radu donose se transkribirani, suvremenim slovopisom i pravopisom.

dijelovima pjesmarice (obuhvaćene su popijevke, himni i pjesme) i molitvenoga dijela (Gospine litanije s pripadnim molitvama, zatim jutarnje, večernje molitve s činima pokajanja), namijenjena apostolskoj misionarskoj i katehetskoj službi. Naime, *Duhovne jačke* su “priređene za gradišćanske Hrvate na čakavskom [...] za Mulihov misijski pohod u godinama 1749. do 1751.” (Fuček 1994: 127). To potvrđuje i sam Mulih u uvodnom dijelu, gdje se u *Ljublenom opominanju* u jednoj od triju navedenih točaka izravno obraća puku: “Drugo: Dragi Horvati va Ugerskom Kraljestvu stojeći, vi malo drugač govorite, nego va Horvatskom. Ali se ufam, da za dobro primite kako ja ovde pišem i govorim” (str. 2). Razvidno je da je tom konativnom funkcijom obraćanja primatelju poruke ujedno obuhvaćeno i svojevrсно izravno autorovo jezikoslovno objašnjenje jezičnih obilježja teksta, kojih je sam autor svjestan i čini mu se važnim istaknuti i upozoriti na to.

Naime, u svojem opširnom književnom opusu, a u skladu s različitim misijskim pohodima, Mulihova se djela odlikuju trima književnim stilizacijama – kajkavskom, štokavskom i čakavskom. Tako Fuček zaključuje da “*Zagrepčanima i stanovnicima sjeverne Hrvatske* piše tada književnim kajkavskim jezikom” na kojem je nastalo najviše Mulihovih objavljenih djela, “*Požezanima, Slavoncima* i svima koji govore ikavicom Mulih piše šest djela, razvija kulturnu djelatnost opismenjavanja”, a “*čakavcima* piše dva djela koja su upravljena u prvome redu Hrvatima u Austriji i u Ugarskoj” (Fuček 1994: 171).³ Prema novijim istraživanjima, Mulih će “u povijesti hrvatskoga jezika i književnosti ostati zapamćen kao pisac koji je, osim na kajkavskom književnom jeziku, pisao i na jeziku temeljenom na grupi posavskih ikavskih govora slavonskoga dijalekta štokavskoga narječja, a također i na književnom jeziku gradišćanskih Hrvata, temeljenom na srednjočakavskom ikavsko-ekavskom dijalektu čakavskoga narječja kojim govori većina gradišćanskih Hrvata” (Vulić 2000: 1154).

2. Postavke analize

Djelo *Duhovne jačke* (1750.) Jurja Muliha kajkavski je književni izvor u leksikografskoj obradi povijesnoga *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (RHKKJ), koji u izboru građe za stvaranje leksikografskoga korpusa hrvatskoga

³ Pritom Fuček (1994: 171) izričito napominje da je “sav (je) Mulihov književni rad inspiriran, usmjeren, određen, karakteriziran i prilagođen gotovo isključivo (ili bez ‘gotovo’) zahtjevima njegovih pučkih misija”.

jezika obuhvaća kajkavske pisane izvore (na temelju objavljenih tiskanih i rukopisnih djela).⁴ Uz to, Mulihev je književni izvor *Rječnika* i sljedećih šest djela (kronološkim redom): *Posel apoštolski* (1742.), *Zercalo spovedno* (1742.), *Škola Krištuševa kerščanskog navuka obilno puna* (1744.), *Zakon bratinstva i Zavjetek čudnoga žitka dveh pobožnih hižnih tovarušev [...]* *S. Ižidora i Marice* (1746.), *Kratek navuk od občinskoga jubileuma iliti veseloga svetoga obilnoga prošćenja* (1751.) i *Hrana nebeska* (1779.).⁵

Što se tiče leksema *jačke* u naslovu, Mulihe u prvoj točki uvodnoga *Ljubljenoga opominanja* navodi: “Pervo. Ako do ove jačke na pravu notu ne zna jačiti; takov more samo razložno štati, i tako nogo hasnovati” (str. 2). Prema definiciji natuknice *jačka* (RHKKJ IV, 164), s jedinim oprimjerenjem upravo iz Muliheva djela, upućuje se na sinonimno značenje natuknice *dijačka* ‘pjesma’ (s jedinim oprimjerenjem iz Habelićeva *Zercala*), prema etimologiji i značenju kajkavskoga leksema *dijak* u značenjima: ‘1. đak, učenik; student, 2. onaj koji zna latinski, latinist, 3. učen čovjek; pisar, notar’ i njihovim oprimjerenjima, rječničkim i književnim (usp. RHKKJ II, 386). O pripadnosti leksema *jačka* određenoj jezičnoj zajednici svjedoči i tvrdnja: “Među Gradišćanskim Hrvatima svaka je pjesma *jačka* (tj. *dijačka*), a pjevati se kaže *jačiti*” (Bratulić 2018: 163). Glagol *jačiti*² ‘pjevati’ u natuknici RHKKJ (IV, 164) također je s jedinim oprimjerenjem iz Muliha, kao i natuknica *jačenje*² ‘pjevanje’: Uha zatakni, da ne čuju nepoštenoga razgovora niti pogibelnoga jačenja (str. 79) (RHKKJ IV, 164). U dijalektološkom opisu J. Lisac južnočakavski dijalekt dijeli u tri poddijalekta od kojih je jedan gradišćanski i čine ga govori južnoga Gradišća, a za opis leksičkih utjecaja ističe da je *jačka* ‘pjesma’ romanska riječ (Lisac 2009: 165).

U dosadašnjim se jezikoslovnim i književnim propitivanjima zaključuje da su Muliheve *Duhovne jačke* pisane čakavskim, tj. čakavskom ikavicom, kako je prethodno navedeno i u Fuček (1994.).⁶ Pritom, O. Šojat u književnoj studiji kajkavskoga dijela Muliheva književnoga rada⁷ ne analizira Muliheve *Jačke* jer ih

⁴ *Rječnik* se leksikografski obrađuje i objavljuje u svescima u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje, a suizdavač je Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Dosad je objavljeno 14 svezaka s oko 55 000 natuknica na ukupno 3360 dvostupčanih stranica u dijelu abecedarija od natuknice *a* do natuknice *sejanec*. O nastanku rječnika, izvorima, metodološkim postupcima i strukturi rječničkoga članka usp. npr. Finka 1984; Vajs Vinja 2011; Brlobaš i Horvat 2019.

⁵ Naslovi i godine objavljivanja donose se prema Popisu izvora u prvom svesku *Rječnika*. U odnosu na popis Mulihevih djela u Fuček (1994: 165–167; 500–501) *Hrana nebeska* (1779.) treće je izdanje *Nebeske hrane* (1748.).

⁶ “[...] što su poslije, bez provjere, uglavnom preuzeli i drugi autori” (Vulić 2000: 1154).

⁷ Pritom npr. ističe da “po broju objavljenih djela (prvih i kasnijih izdanja), Mulihi u kajkavskoj

svrstava u djela pisana čakavskom ikavštinom za Hrvate u Ugarskoj (Šojat 1983: 35). U analizi jezika kajkavske književnosti A. Šojat (2009: 126) ističe da je Mulih u *Jačke* “unio mnoge osobine čakavskoga i štokavskoga narječja”. Naposljetku, i sam je Mulih u svojevrsnom jezikoslovnom objašnjenju ustvrdio da Hrvati u Ugarskom Kraljevstvu, kojima je djelo namijenio, *malo drugač govore*.

Budući da su u književnim izvorima RHKKJ-a *Duhovne jačke* uzete u obzir kao kajkavski književni izvor iz 18. st.,⁸ uz šest ostalih djela izrazito i neposredno kajkavske književne stilizacije, u ovoj se analizi na temelju jezičnih primjera propituju pojedina fonološka (npr. realizacije jata, poluglasa i samoglasnoga *r*) i morfološka obilježja (npr. deklinacija promjenjivih vrsta riječi, glagolski oblici) toga djela, a uz to i pojedina leksička. Osnovni je cilj zadane analize potvrditi da se u ovom Mulihovu književnom djelu prožimaju kajkavska i čakavska jezična obilježja te da tekst pripada kajkavskom hrvatskom književnom jeziku, unutač pojedinim temeljnim čakavskim jezičnim pojavama.

3. Primjeri fonoloških obilježja

Na temelju izdvojenih jezičnih primjera analiziraju se samo pojedina osnovna fonološka obilježja teksta pripadna glasovima (vokali i konsonanti, glasovne promjene).⁹ Prvo se od njih ističe ostvaraj (realizacija) jata kao jedno od osnovnih obilježja pripadnosti narječnim osnovama hrvatskoga jezika. S obzirom na kvantitativnu zastupljenost primjera, rezultati analize potvrđuju:¹⁰

književnosti 18. stoljeća pripada prvo mjesto” (Šojat 1983: 10). Naglašava npr. i to da Mulih napušta praksu većine kajkavskih književnika koji su citate iz djela crkvenih pisaca u svoja kajkavskim jezikom pisana djela unosili na latinskom jeziku s prijevodom ili bez njega jer je bio uvjeren da takvi strani jezični elementi prekidaju tekst pisan kajkavski, da zamućuju smisleni tijek pojedinih rečenica i da su opterećenje tadašnjem prosječnom čitatelju (Šojat 1983: 29).

⁸ O tome izdvajamo kritičko promišljanje, naime “ta je knjiga ušla među izvore za *Kajkavski rječnik* što se izrađuje u Zavodu za hrvatski jezik u Zagrebu. Međutim, po jeziku nikako ne spada među te izvore!” (Jembrih 1997: 163), pritom i da “nije jasno kako je Mulihova pjesmarica *Duhovne jačke* (1750.) uvrštena među izvore za izradbu *Kajkavskoga rječnika* što se izrađuje u Zavodu za hrvatski jezik u Zagrebu. *Duhovne jačke* pripadaju korpusu gradišćansko-hrvatske književnosti, bez obzira na to što im je autor Juraj Mulih” (Jembrih 1996–1997: 124). Ipak, pojedini dijelovi analize ovoga rada potvrđuju jezična obilježja pripadnosti izvora korpusu tekstova kajkavskoga hrvatskog književnog jezika.

⁹ Napominjemo da bi cjelovita analiza kako fonoloških tako i ostalih morfoloških i drugih jezičnih obilježja premašila zadane tekstovne okvire analize.

¹⁰ Uz transkribirani primjer navodi se broj stranice. Ne navode se svi potvrđeni primjeri istoga leksema.

A) refleks *i*, npr.

- *grihota* 11, *mriža* 28, *človik* 26, *ditetu* 26, *mliku* 26, *svit* 26, *grih* 48, *ditca* 48, *zapovid* 50, *grišnik*, *vrime* 51, *brime* 52, *svidok* 59, *linost* 59, *Divica* 66, *zvizda* 62, *nazvišćenje* 64,¹¹ *nesriča* 68, *kripost* 71, *rič* 72, *vridnost* 74, *svitlost* 74, *spovidnik* 80, *spovid* 80, *drivo* 81, *dite* 83; učestalo u DL sg. ž. r., npr. po *veri* 17, k *majki*, va *crikvi*, po *muki* 64, na *duši* 74, na *uri* 70, *Marii* 78, na *postelji* 40
- *človičanska* 20, *vrimenit* 28, 67, *lip* 52, *grišnoga* 59, *vridan* 60, *najlipša* 62, *nerazdilen* 67, *nevridni* 10, *potribni* 13
- *zagrišili* 10, *cvriti* 42, *živiti* 59, *viditi* 59, *grišiti* 60, *bižati* 63, *razsvitil* 68, *nadilil* 68, *nadiliti* 73, *presviti* 68, *presvitčuj* 71, *nazvistiti* 72, *okripiti/okripleni* 73, *spovidati se* 74, *presvičuvati* 77, *vličti* 79, *želiti* 81, *svitlati*, *svititi* 82, *nazviščati* 13, *umriti* 20, *preblidimo* 27
- *lipo* 50, *srično* 56, *slipo* 58, *livo* 81, *svitsko* 29
- *gdi* 45, *ovdi* 4, 82

B) refleks *e*, npr.

- *verovanje* 4, *les* 26, v *maleh letah* 27, *svedok* 35, z *telom* 40, *celo leto* 41, *mera* 50, *delo* 51, *krepost* 53, *mesta* 59, *vera* 68
- *verni* 51, *vekovečni* 65, *tesna* 82, *tesno* 27
- *peva* 27, *mešati* 28, *verujem* 45, *nasledovati* 50, *meriti* 51, *odmeriti* 51, *umreti* 25, 78, *ne* (prez. gl. ‘biti’ 3. l. jd.)
- *verno* 52, na se *veke vekov* 65, *navek* 43
- *dve* 29
- *gde* 28, 59, *onde* 7.

Prema broju potvrđenih primjera realizacija je jata u *i* učestalija, no primjeri potvrđuju i ostvaraj *e* (npr. s leksičkom dubletama *umreti* i *umriti* te *gde* i *gdi*).¹²

Pritom posebno valja naglasiti da se polovica navedenih ekavskih primjera potvr-

¹¹ U RHKKJ (VII, 157) natuknica je uz (jedini) primjer iz 17. st. (*Putni tovaruš* K. Zrinski) bez oprimjerjenja uporabe za 18. st. Valja naglasiti da se značenja natuknica u RHKKJ-u oprimjeruju sa svim ekscerpiranim rječničkim potvrdama iz pet temeljnih kajkavskih povijesnih rječnika – Habelićeva, Belostenčeva, Jambrešićeva, Patačićeva i anonimnoga latinsko-kajkavskog rječnika i s po jednim primjerom iz književnih izvora za svako pojedino stoljeće.

¹² Prema podrijetlu riječ *gdje* < *kъdѣ*, *kъde*. Što se tiče primjera *ovdi* i *onde*, moguće je tvrditi da je prema podrijetlu riječ o priložnom tvorbenom sufiksu *-de* (u prijevoju *-dѣ* > ikavski *-di*) koji se dodaje zamjeničkom korijenu *on-* i *ov-* (Skok 1971: I, 386).

đu je prema Jakubinskij–Meyerovu pravilu. Što se tiče leksema *vekovečni*, tvrdi se da “taj (se) ekavizam ne može svesti na stanje ikavsko-ekavskih čakavskih govora koji se podvrgavaju pravilu Jakubinskoga, nego ga treba shvatiti kao kajkavsku osobinu” (Vončina 1977: 197).

Prema rezultatima istraživanja dijalektološkoga pristupa opisu čakavskoga dijalekta u koji se smješta govor Gradišća, vokal *i* jest glavna značajka i ikavizmi su učestali, ali potvrđuju se i uglavnom vrlo rijetki ekavizmi (Lisac 2009: 140). Kad je riječ o pristupu kajkavskim književnim primjerima, realizacija jata označuje se slovom *e* (bez oznake fonetske realizacije zatvorenoga *e*), s izuzetkom pojedinih leksema (npr. *divojka*, *tirati*, *sim*, *osim*) (Šojat 2009: 15), ali Šojat pritom tvrdi da “pisci koji su namjerno čakavizirali ili štokavizirali svoje tekstove imaju u svom jeziku čitav niz ikavizama uz normalne kajkavske ekavske likove”. S. Vulić (2000: 1154) ističe da je na ikavsko-ekavski refleks jata u Mulihovim čakavskim djelima upozorio i Nikola Benčić (1998: 69). Takve zaključke izrazito objašnjava i realizacija jata u Mulihovu analiziranom tekstu.

Kontinuant je poluglasa, kao i jata, u kajkavskom književnom jeziku stopljena u fonem *e*. No, primjeri u *Duhovnim jačkama* potvrđuju i dosljednu uporabu fonema *a*, kao i u čakavskom i štokavskom narječju. Potvrđuju se ostvaraji u korijenskim, obličnim/tvorbenim i leksičkim primjerima, npr. *maša* 50, *pakal* 55, *pakla* 80, *pakleni* 68, *danas* 68 (uz jedinu potvrdu *denas* 30), *dan*, *današnji* 68, *kasno* 81, *oganj* 81, *vas* 55, *žitak* 48, *svetak* 48, *sudac* 51, *Otac* 56, *gizdavac* 42, *konac* 50, *perstac* 41, *mogal* 59, *milostivan*, *suprotivan* 35, *uzak* 87, *grišan* 11, *frižak* 27, *veran*, *potreban* 45, *strašan* 59, *sedam* 3, *jedan* 45. Dosljedna je i preoblika poluglasa u fonem *a*:

- 1) u prijedlogu, npr. *va* nebo 54, *va* pakal 55, *va* miru 72, *va* ognju, *va* nevoljah 82, *va* nebu 82, *va* raju 4, *va* pameti naše 64, *va* ovoj suznoj dolici 65, *va* nebesko veselje 67, verujem *va* te, ufam se *va* te 68, *va* presvete tvoje rane 69, *va* diku nebesku, *va* naručaj miloserdnosti 70. Međutim, sporadičan je i ostvaraj prijedloga *v*, npr. *v* životu 11, *v* paklu 41, *v* nebo dojdemo 49, *v* nebo šetujte 49, pritom i *u*, npr. *u* večer 77
- 2) u oblicima prezenta pomoćnoga glagola *biti*, npr. *jesam* tebe tak raztužil 44, komu *sam* ja preporučen 77.

Fonem *e* na mjestu poluglasa u kajkavskom književnom jeziku Šojat (2009: 15) objašnjava tvrdnjom da imaju “svi kajkavski pisci, osim u onim svojim djelima koja su namjerno čakavizirali, kao npr. Mulih, Magdalenić, Belostenec i neki

drugi”,¹³ što izričito potvrđuje Muliha u nastojanju ciljanoga unošenja čakavskih obilježja u kajkavski književni izričaj, na temelju čega se, i unatoč neposrednim čakavskim elementima, ne može tvrditi da je eksplicitno riječ o djelu koje u cijelosti pripada čakavskoj književnoj stilizaciji. U kontekstu ciljanoga čakaviziranja (i štokaviziranja) tekstova Fuček ističe da je Muliha osobno prerađivao svoje kajkavske književne tekstove, što za *Duhovne jačke* tvrdi i S. Vulić (2000: 1155) napominjući “da su tekstovi u toj knjižici pod snažnim utjecajem prethodnih sukladnih kajkavskih tekstova”. S druge strane, “N. Benčić pretpostavlja da je Muliheve kajkavske tekstove na gradišćanskohrvatsku čakavicu prepisao neki anonimni prerađivač iz redova gradišćanskih Hrvata” (Vulić 2000: 1154), što kao jednu od mogućih pretpostavki ističe i Fuček (1994: 116) za nastanak Mulihaova djela *Pripravljane k spovidi* (1748.). Pritom Brabec (1984: 60) naglašava da se Muliha držao onoga “što je o književnom jeziku mislio Habelić: ‘kome se horvacki hoće govoriti, neka reče mesto lahko – lahko, mesto nesem nisam’”, a Katičić (2013: 63) zaključuje: “Muliha je tako utjelovljena tronarječnost”.¹⁴ O. Šojat (1983: 26) tvrdi da je Muliha “ne samo pratio tokove dubrovačko-dalmatinske književnosti, već da je djela tamošnjih pisaca i detaljno proučavao”.

Što se tiče vokalizacije poluglasa u slabom položaju, u Mulihaovu djelu čakavizam je u primjeru leksema *kadi*, npr. *ter za njimi po pravom nebeskom putu hodeć k tebi va diku nebesku dojt kadi tebe nogo zveršenje želim hvaliti 70, navadno je u večer i Litanie lauretanske moliti kadi se more Marii ugoditi 78*.

Preoblika prefiksa *və- u *Duhovnim jačkama* potvrđuje nedosljednost u ostvarajima u- i v-, uključujući i rezultate (ne)umetanja vokala v ispred riječi koje počinju vokalom u, npr. *ufam se 2, ufanje 4, učiš 11, uzeti 13, v ure, na uri (L jd.) 13, usta 13, 23, uzela 24, vuza 34, ukanjen, naučil 45, naučnica 43, vužgati 74, užgati 79, uha 79, učiniti 50, vpadeš, vžival 51, vgodite 52, uzak 87, vživamo 29, vzeli 29, učeniki 56, utrobe (G jd.) 65, učiniti 69, učinjena 72, ugoditi 78, umriti 85*.

Isključivo kajkavsko književno obilježje potvrđuju primjeri pisanja vokala e ispred slogotvornoga r,¹⁵ npr. *deržati 4, persa 8, deržeć 50, mertve, verne, zercalo*

¹³ “Tipičnim se kajkavskim obilježjem može smatrati e kao kontinuantu poluglasa [...], osim u pisanju kao što su bili Belostenec, Magdalenić, Muliha koji su pisali jezikom tronarječne koncepcije” (Štebih Golub 2013: 236).

¹⁴ Dalje u tom kontekstu ističe da “kajkavski hrvatski književni jezik nikada nije bio zatvoren u sebe i odvojen od hrvatskoga književnog jezika drukčije narječne stilizacije”.

¹⁵ Opširnije o ostvarajima slogotvornoga r u kajkavskoj, ali i u ostalim dvjema književnim stilizacijama v. Šojat (1970; 1982).

52, berzo 53, terplivne 54, zaveršeni 54, kerščenik, kerščanstvo 56, miloserdna 62, kerst 67, smert 68, skerb 70, miloserdnosti 70.

Od obilježja konsonanata izdvajamo npr. realizaciju glasa *lj* koja potvrđuje i rezultate depalatalizacije svojstvene kajkavskim književnim ostvarajima. Tako uz primjere *ljubav*, *ljubiti*, *volja* 17, *ljubim* 70, *povoljno* 70, *dopeljati* 74, *kralj* 78, *kraljestvo* 2 nalazimo primjere depalatalizacije svojstvene pojedinim položajima, npr. u:

- a) sufiksima *-telj* i *-ljiv*: *nepriatela* 7, *stvoritel*, *zveličitel*, *posvetitel* 14, *lažljivo-ga* 36
- b) glagolskom pridjevu trpnom: *hvalen* 6, *ljubleno* 35, *ljubljeni* 51, *ostavljena* 36, *blagoslovljena* 63, *nerazdilen* 67, *okripljeni* 73
- c) glagolskim imenicama: *mišljenje* 33
- d) glagolskim oblicima: *gibleš* 11, *gible* 15
- e) iza labijala *p*, *b*, *m*, *v*: *zdravje* 24,¹⁶ *ljubavjum* 74,

a za primjere u navedenim položajima A. Šojat (2009: 23) tvrdi da ih u književnom jeziku nalazimo i s *lj* i s *l*, “ali su potvrde sa *l* mnogo brojnije i mnogo starije”.

Usto se potvrđuju i leksički primjeri depalatalizacije, npr. *kralica* 20, 24, 62, *kralestvo* 82. Valja naglasiti da se (leksički) primjeri sa sufiksom *-telj* dosljedno navode glasom *l*, što je u književnim primjerima već istaknuto kao “utjecaj čakavske i štokavske književnosti” (Šojat 2009: 22).

Kontinuantna palatalnoga *d'* u Mulihevu je djelu ostvarena dvojako, između potvrđenih primjera u korist glasa *đ*, npr. *rodyen* 7, *obszudyenye* 34, naj ti se ne *vegja* 50, *ravnaju* i *razredyuju* 71, *odhadyam*¹⁷ u odnosu na primjere *tuji* 79, *ponuja* (3. l. jd.) 81. Takva je dvojnost rezultat stanja prema kojemu se “glas *j* na mjestu staroga *d'*, iako podređen glasu *đ*, nalazi u svim razdobljima kajkavske književnosti. Najčešće se pojavljuje samo leksički, u određenim riječima, i u osnovi *had-ja*” (Šojat 2009: 31). Međutim, “i glas *j* < *d'* imao je jaku potporu u govornoj bazi pojedinih kajkavskih pisaca, koji su tu svoju govornu osobinu

¹⁶ A. Šojat (2009: 35) navodi i ostvaraj leksem *zdravlje* u *Duhovnim jačkama* u veoma rijetkim primjerima s umetnutim glasom *l* u vezi labijala s glasom *j*.

¹⁷ Primjere leksema u izvornom slovoпису donosimo radi potvrde ostvaraja grafije glasa *đ*. Naime, A. Šojat (2009: 34) ističe da “Juraj i Ivan Mulihi mijenjaju u svojim tekstovima uobičajenu grafiju za glas *đ*, pa umjesto *gy* pišu *dy*. Da se pritom nije radilo o unošenju kajkavcima stranog izgovornog lika, već samo o promjeni grafije za isti glas, potpuno je sigurno. Juraj Mulihi, na primjer, uvijek bilježi glas *j* znakom *j*, a veza slova *l*, *n*, *d* sa slovom *y* označuje mu palatalne glasove” (*ly*, *ny*, *dy* = *lj*, *nj*, *đ*).

lako povezivali sa stanjem u čakavskoj i slovenskoj književnosti. Već u drugoj polovici 17. stoljeća slabi, međutim, utjecaj tih dviju književnosti a jača utjecaj štokavske, pa se time i sve više sužuje opseg upotrebe glasa *j* na mjestu staroga palatalnoga *d'*” (Šojat 2009: 31).

Temeljno je kajkavsko vokalno obilježje i uporaba glasa *č* (u odnosu na čakavsko i štokavsko *ć*) prema slovopisu *cs*, npr. *goreč* (gorecs), *hoće* (hocse) 43, već (vecs) 58, *srično* (sricsno) 56, *noć* (nocs) 76.

Palatalno se *r*, ostvareno pojavom glasa *j* iza *r* između dvaju vokala, u kajkavskom književnom jeziku najbolje očuvalo u glagolskim oblicima samo nekih glagolskih osnova te leksički. U Mulihovalu tekstu, osim npr. sporadičnoga primjera *odgovarjati* 59, nema učestalih eksplicitnih kajkavskih potvrda, a mogući se ostvaraji položaja realiziraju npr. *skvarenje* 30, *nagovaranje* 82.¹⁸

Jedno od bitnih obilježja kajkavskoga narječja je konsonantski skup *čr-*, u Mulihovalu djelu potvrđen npr. u *černi* oči 41, *čern* 26, *červi* 27, no skup *čr-* je vrlo običan u čakavštini (Lisac 2009: 144).

Od glasovnih promjena očekivano izostaju rezultati: a) sibilizacije, npr. *junaki* 28, po *muki* 64, o, *težaki* 48, 51, *proroki* 56, *učeniki* 56; b) vokalizacije, npr. *zdi-haval* 59, *daval* 59, *slušal* 59, *obečal* 60.

Gubljenje je početnoga konsonanta u oblicima upitno-odnosne zamjenice *gdo*, npr. ako *do* ove jačke 2, ar *do* Božje zna sude 58. Šojat (2009: 36) tvrdi da je pojava *gd-* > *d-* (uz ispadanja u skupovima *kt-*, *pč-*, *pt-*, *pš-*) svojstvena kajkavskim govorima te da u “književnom jeziku starih kajkavaca te promjene nisu zabilježene, u njihovoj književnosti nalazimo primjere s oba suglasnika u početnom skupu”. Djelomice tu tvrdnju pokazuje i samo jedino oprimjerenje upitno-odnosne zamjenice u natuknici *do*² RHKKJ-a (I, 401) u izvoru iz 17. st., Magdalenićevu *Zvončacu*: Tulike radosti poveg uzrok *do* je. (str. 97). Ovom je analizom utvrđeno da je oblik zamjenice potvrđen i u izvoru 18. stoljeća. Prema RHKKJ (II, 334) brojnija su oprimjerenja priloga *gda* ‘kada’ u natuknici *da*³ u vezi s gubljenjem konsonanta u početnom skupu. Pojava je dijalektno podudarna s primjerima redukcije u čakavskom i štokavskom narječju (Lukežić 2012: 256).

U *Duhovnim jačkama* učestali su primjeri gubljenja početnoga konsonanta u skupu *vn-* > *n-*, npr. *nogim* 53, z *nogimi* 68, *nogi* 82, *nogo* 2, 10, 20, *noga* 2, *noge*

¹⁸ U abecedariju RHKKJ-a usp. potvrđenost ostvaraja u natuknicama *nagovarjanje* i *odgovarjati* (uz *nagovarañe* i *odgovarati*), *nagovarjati*, *nagovarjavec*, *nagovarjavica*, *nagovarjavka*, *odgovarjanje*, *odgovarjanje*, *odgovarjavec*. U oprimjerenjima natuknica su i potvrde palatalnoga *r* iz drugih Mulihovalu kajkavskih književnih djela, npr. *Posla apoštolskoga*.

16. U RHKKJ (VIII, 289) pridjevna natuknica *nogi* uz oprimjerenje iz Mulihovala djela (Ti ... si terpel ... muke *noge* nezbrojene., str. 16) ima stariju potvrdu iz izvora u 17. st., a priložna natuknica *nogo* oprimjerena je jedino ovim Mulihovim izvorom.

Veoma su česti primjeri s redukcijom početnoga *v-* ispred konsonanta u primjerima *vs-* (< **vās-*) > *s-*, npr. *si*, *se* 4, *sakomu* 50, *sako* 51, *sega* 51, *sagdar* 48, *sagdanji* 52, *samogući* 77, što se smatra i dijalektnim kajkavskim, ali ne samo kajkavskim uzajamnim vlastitim obilježjem (Lukežić 2012: 254).

Ostvaraji su kontrakcije vokala u sredini riječi, npr. *tva* zmožnost 10, *tva* volja 17, *sve* mladosti nemarnost videč 30, "ali u općoj slici kajkavskoga književnog jezika takvi oblici nisu ni u kom slučaju dominantni, oni su samo sporadične pojave" (Šojat 2009: 17).

4. Primjeri morfoloških obilježja

Kao i u analizi fonoloških i morfološka obilježja analiziraju se na izdvojenim primjerima u kontekstu potvrda svojstvenih kajkavskom književnom jeziku u odnosu na čakavsku stilizaciju. Metodološki se izdvojeni primjeri svrstavaju ovisno o određenoj vrsti riječi.

Iako analiza upitno-odnosne zamjenice u Mulihovu djelu pripadna fonološkomu obilježju vokalizacije poluglasa, primjere ostvaraja navodimo kao prvo obilježje zamjenica kao vrste riječi. Uz realizaciju jata zamjenica *ča* dominantno je čakavsko obilježje teksta. U RHKKJ (II, 273) jedina oprimjerenja potvrđena su upravo u Mulihovim *Jačkama* i u Belostenčevu hrvatsko-latinskom *Rječniku* (u s. v. *ča*, *kaj*). Prema analizi postoje primjeri:

- a) upitne zamjenice, npr. dragi ljudi *ča* činimo 25, 88, *ča* se hoćeš ti dičiti 32, ah *ča* odgovorim, o Ježuš ljubleni 38
- b) odnosne zamjenice, npr. se *ča* prosim 23, *ča* želiš da tebi tvoj bližnji učini, to i ti sakomu 50, da vidi *ča* si vridna 82, anda *ča* je bolje izberi 83
- c) neodređene zamjenice *čagodir* 53, 82 u RHKKJ (II, 273) također s jednim oprimjerenjem iz *Jačkih*
- d) priloga *zač*, npr. *zač* je vrime potrošila dano sebi na spasenje 34, *zač* po grihu v pakal tak bedasto bludim 38.

Upotrijebljen je u primjeru i štokavski oblik odnosne zamjenice: da po njegovih

prošnjah pri Tebi dobimo, *šta* z našum močjum dobiti ne moremo 64. Očito je da nije riječ o kajkavskoj uporabi zamjenice *što* u značenju *tko*, a “od početka 17. stoljeća pojavljuje se zamjenica *što* u značenju zamjenice *kaj*, uz nju ili umjesto nje, samo u namjerno štokaviziranim tekstovima” (Šojat 2009: 67).

Od imeničkih obilježja sklonidbe ističemo dva: 1) Uporaba tzv. kratke množine u NA jednosložnih imenica m. r., npr. *sini* 10, 65, *duhi* 20, *dare* 22, svojstvena kajkavskim govorima i kajkavskoj književnosti od 17. st. (Šojat 2009: 48), a u dijalektologiji i čakavskim sustavima (Lisac 2009: 17); 2) Vokativ jd. kao padež bez posebnih oblika u kajkavskim govorima i književnom jeziku, što je i tipična realizacija u *Jačkama*, npr. *dragi moj puk* 57, *zagovornica naša* 65, *zrok naše radosti, stol mudrosti, turan Davidov, hiža zlata* (moli za nas), *agnjac* Božji 63, *Krištuš* smiluj se 61, *o previsoka istina, o vekovečna sriča, o nepresežna dobrot*a 68, *draga naša Gospa, zdrava Maria* 19. Pripadno obilježje nastavka vokativa ne realizira se u imenicama *Bog* i *Gospodin*, npr. *Gospodine smiluj se, o jedini Gospodine* Bože 68, *samogući vekovečni Gospodine* Bože 65, *Bože moj* 68, *Bože dragi* 10, *mili* Bože 16, a odstupanja od navedenoga nisu učestala, npr. *Otac* Bog *nebeski*, *Sin* Bog *odkupitel*, *Sveti Duh* Bog (smiluj nam se) 61, *oprosti nam mili* Bog 12.

Od pridjeva navodimo primjere nominalne sklonidbe u m. r., npr. *ko te na se veke bogata učini* 51, *jedinoga draga Boga* 17, *zbantuvah draga Boga* 22, koji su u *Jačkama* dubletni s primjerima pronominalne promjene, ali neusporedivo rjeđi, kako zaključuje i Šojat (2009: 56).

Morfološka kategorijalna obilježja glagola u analizi prikazujemo na temelju određenih kajkavskih glagolskih oblika. Dominantno kajkavski glagolski oblik je, i u govorima i u književnom jeziku, supin – “kajkavski arhaizam” (Lukežić 2012: 253), potvrđen npr. u *orla pojdem prosit peruti* 48, *spat odhađam* 77, *na sudnji dan sudit dojde* 35.

U glagolima složenim od ‘ići’ -*jt*- u infinitivnoj, a -*jd*- u prezentskoj osnovi potvrđuju primjeri npr. *dojti, pojti* 59, ako i ti po tom putu *pojdeš*, ufaj se va Boga da va nebo *dojdeš* 51. Obilježje je svojstveno i govorima čakavskoga i štokavskoga narječja (Menac-Mihalić 1989, Lukežić 2012).

Primjeri prezenta glagola ‘(po)moći’ tipične su kajkavske (i) književne realizacije s pojavom rotacizma, npr. *moreš* 80, *nemreš* 50, *ne moreš* 41, 45, *ne moru* 31, *pomore* 31 (kao i u primjeru priloga, npr. *sagdar* 15, *morebiti* 30, *nigdar* 76, 80), ali i s primjerom imperativa *pomozi* 46.

Zanijekani oblik prezenta glagla ‘htjeti’ s ostvarajem slabljenja napetosti u središnjem suglasničkom skupu, npr. *nehće* (3. l. jd.) 13, 35, *nehću* 22 Šojat (2009:

73) objašnjava kao individualne oznake ili kao dublete u primjerima književnoga jezika. Tipični su ostvaraji realizacije u drugim postavama npr. *žuhki* 42.

Izražavanje budućih radnji složenim oblikom futura II. kajkavsko je vlastito obilježje kajkavskih organskih dijalekata (Lukežić 2012: 252), ali i književnoga jezika, češće s punim, neskrćenim oblikom pomoćnoga glagola *biti* (Šojat 2009: 81), kako potvrđuju i Mulihovali primjeri, npr. *vzeli budemo* 29, *budeš želila* 81; ki vas pako *budu kudili*, oni jako *budu bludili* 49; *pianci budu žajali* 42, ki godir *budu živili* 83, ča *budeš* na smerti *želila* 80, gde *budeš počival* 51, ne *budem poslušala* 36, *budeš vidila* 37, gdi se grišnik *bude plakal* 45, *prosil budeš* 43, prema npr. *buš zdihaval*, *buš daval* 59, ne *bum* *dugle gledala* 36.

Tvorba budućega vremena prezentom glagola 'htjeti' i infinitivom u kajkavsku je književnost ušla iz književnosti drugih dvaju narječja, za koju Šojat (2009: 81) tvrdi da je provedena gotovo isključivo naglašenim (punim) prezentskim oblikom kada je u funkciji pomoćnog glagola. "Sasvim je rijetka i netipična tvorba s kraćim prezentskim oblicima" (Šojat 2009: 82) koju upravo potvrđuju primjeri u Mulihovalu analiziranom tekstu, npr. *češ dati* 45, da mi grihe *češ prostiti* 45, da *češ dati* sim na sudu 45, *češ prostiti* grihe 45, *češ odgovarjati* 59, kam *češ* mene *potegnuti* 43.

Buduća se radnja, svojstveno kajkavskom književnom jeziku, izražava i prezentom svršenih glagola, što potvrđuje i Mulihovalov tekst, npr. *ufam se va Boga da va nebo pridem*; to znam da va pakal stanovito *dojdem* 38.

Kajkavska su obilježja i primjeri tvorbe imperativa dočetakom *-emo*, npr. *hvalemento* 5, *kupemo* 29. Uz njih su učestali i oblici *-imo*, npr. *prosimo*, *molimo* 10, *premislite* 33. Potvrđena je i kajkavska čestica *naj* u tvorbi 3. l. jd. imperativa, *naj* bude 4.

Aorist, glagolsko vrijeme za koje se, kao i za imperfekt, u načelu tvrdi da je vrlo rano nestalo iz književne uporabe, potvrđen je u primjeru *zbantuvah* 22, 46.

Potvrđeni su participi prezenta s kategorijalnim obilježjem sklonidbe, npr. koga ovde i sakom mestu *budućega*, sa *znajućega* i *videćega* istinsko zpoznavam 67, sa *znajućega* 80.

Glagolski prilog sadašnji redovito se potvrđuje oblicima npr. *moleč* 48, *hodeč* 49, *deržeč* 50.

Što se tiče prijedloga, ističemo fonološki ostvaraj prijedloga *s > ze*, npr. *ze* semi 56, *ze* sim dvorom nebeskim 78. Tomu pridajemo i kajkavski ostvaraj prefiksa *ze-*, npr. *zebrati*, a oboje u kontekstu realizacije prijedloga i prefiksa *iz(-)*, za što Šojat (2009: 18) tvrdi da se "u kajkavskoj književnosti nalazi neusporedivo veći broj potvrda s punim oblikom", a u Mulihi s primjerima ispadanja početnoga *i-*, npr. *zpisati* 35.

Od obilježja priloga ističemo primjer *perle* 18, 44, 50 ‘prije’, za što u RHKKJ (sv. X) nema leksikografske obrade, a osim u *Jačkama* potvrđen je npr. u Jambrešićevu rječniku (s. v. antea ... *perle*, cumprimum ... kak *perle*, paulo ... malo *perle*), zatim priloga *jur* 27, 28.

Učestala je i kajkavska uporaba veznika *ar* u sintaktičkim složenim (uzročnim) konstrukcijama, npr. razgovor (tisk. razgovor) z drugim spolom ... berzo raztergni *ar* dugi ne bude prez griha 79, nauka opitaj *ar* ki pita, on dobro hodi 80.

5. Primjeri leksičkih obilježja

U Šojat (1984), Brabec (1984) i prema Jembrih (1997: 234–240) u dosadašnjim proučavanjima gradišćanskohrvatskoga književnog jezika (npr. Jagić, Hadrovics, Neweklowsky, Benčić i dr.) naglašavao se utjecaj kajkavskoga hrvatskog književnog jezika posebice u leksiku te da “gradišćanskohrvatska vjerska literatura obiluje kajkavizmima jer su prve vjerske knjige kojima su se zapadnougarski Hrvati služili bile na kajkavskom književnom jeziku” (Vulić 2000: 1155).

Osim tipičnih leksičkih kajkavskih književnih primjera kojima obiluju *Duhovne jačke*, ističemo čestu uporabu jezičnih hungarizama, germanizama i talijanizama (iz lat.)¹⁹ kao pripadno leksičko obilježje kajkavskoga književnog jezika s obzirom na jezike u kontaktu, npr. *hasnovit*, *alduvati* 52, *aldov* 13, *pohasniti* 26, *hasniti* 31, *fantenje* 35, *tovarušica* 53, *morguvati* 53, *pelda* 54, *šereg* 56, *zmožen* 61, *zmožnost* 31, *betežen* 62, *betežnik* 26, *valuvati* 67, *zbantovati*, *čalarni* 68, *vmanguvanja* 79, *tovaruš* 80, *kušuvati* 82, *kaštiguvati* 82, *angel* 71, *zbantoval* 84, *špot* 16 i sl.

Dakako, tu valja naglasiti i uporabu leksičkih oblika svojstvenih drugim dvjema književnim stilizacijama, posebice čakavskoj, npr. zvizda *jutarnja* 62, *agnjac* Božji 63, *žajati* 42 i dr.

Leksičko je obilježje kajkavskih govora i kajkavskoga književnog jezika i uporaba umanjjenica (Lončarić 1996: 138),²⁰ potvrđena npr. u *svičica* 40, *travica* 28, 32, *zemlica* 31, *kerpice*, *daščice*, *mervice*, *daščice* 29.

¹⁹ Pritom npr. i *furbarija* 36 prema franc. *fourberie*, kao jedino oprimjerenje natuknice u *Rječniku* (III, 577) iz Mulihevih *Jački*.

²⁰ Opširnije o značenju umanjjenica u kajkavskom književnom jeziku v. Novak i Štebih Golub (2016).

6. Zaključak

U dosadašnjim su istraživanjima istaknuti zaključci o jezičnim utjecajima kajkavskoga književnog jezika na gradišćanskohrvatski književni jezik 18. st. tako da osim kajkavskih riječi nailazimo “neke iste oblike i morfološke nastavke, neke iste sintaktične karakteristike, ista pravopisna i tiskarska rješenja, iste tuđice, uglavnom preuzete iz mađarskog jezika, tako da je često, u mnogim odlomcima različitih tekstova, na prvi pogled razlika između gradišćanskohrvatskih i kajkavskih tekstova tek u ikavskoj kontinuantu jata i u glasu *a* na mjestu poluglasa” (Šojat 1984: 52). Eksplicitne zaključke o Mulihovim *Jačkama* ističe i N. Benčić (1996–1997: 152) tvrdeći da “jezično gledano knjiga je potpuno prilagođena svojedobnoj gradišćanskohrvatskoj normi”, ali “u svojem glasovnom, kao i u morfološkom sistemu knjiga nije pisana po govornom jezičnom sustavu ovoga kraja, nego nekom vrstom nadregionalnoga ča-jezika, prema tome, jezičnom osnovom koja je [tisk. *se*] u baroknoj pobožnoj literaturi izgrađena do pravoga sustava regionalnoga književnog jezika”.

Unatoč upitno-odnosnoj zamjenici *ča*, ikavsko-ekavskom refleksu jata i realizaciji poluglasa kao osnovnih obilježja čakavske stilizacije teksta u ovoj analizi pojedini fonološki i morfološki primjeri potvrđuju da je, unatoč mogućim dvoj-bama i prigovorima, opravdano uvrštavanje Mulihovih *Duhovnih jački* u izvore 18. st. za leksikografsku obradu *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*.

Mulih je djelovao u nastojanju ciljanoga unošenja osnovnih čakavskih obilježja u primarno kajkavsku književnu osnovicu kojoj su svojstvena analizom potvrđena obilježja npr. slijeda *er* u vokalnom *r*, kontinuant *č* i *đ*, depalatalizacija glasa *lj*, izostanak sibilizacije, izjednačenost oblika vokativa i nominativa, tvorba glagolskoga oblika za izricanje budućih radnji, oblici imperativa, leksika i dr.

Stoga se ne može tvrditi da je u Mulihovim *Duhovnim jačkama* eksplicitno riječ o književnom djelu koje pripada čakavskoj književnoj stilizaciji, već da je riječ o prožimanju čakavskih jezičnih obilježja u primarno kajkavskoj književnoj stilizaciji.

LITERATURA

- BADALIĆ, J. 1935. Juraj Mulih (1694-1754). Život i rad. *Vrela i prinosi* 5: 93–126.
- BENČIĆ, N. 1996–1997. Narodni misionar Juraj Mulih kod gradišćanskih Hrvata. *Vrela i prinosi* 21: 141–153.
- BENČIĆ, N. 1998. *Književnost gradišćanskih Hrvata od XVI. stoljeća do 1921.* Sekcija DHK i Hrvatskoga centra P.E.N-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu. Zagreb.
- BRABEC, I. 1984. Dijakronijski pogled na gradišćanskohrvatski književni jezik. *Gradišćanski Hrvati: 1533–1983. Zbornik.* Ur. Finka, B. Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim narodnim manjinama u susjednim zemljama – Centar za istraživanja migracija i narodnosti. Zagreb: 59–69.
- BRATULIĆ, J. *Hrvatsko devetnaesto stoljeće.* Hrvatska sveučilišna naklada – Državni arhiv u Pazinu. Zagreb.
- BRLOBAŠ, Ž.; HORVAT, M. 2019. Metodologija leksikografske obradbe Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. *Jezikoslovni zapiski* 25/1: 143–163.
- DUKAT, V. 1944. Juraj Mulih. *Sladki naš kaj.* Izdanje Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda. Zagreb: 129–147.
- FINKA, B. 1984. O Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika.* Sv. 1. JAZU – Zavod za jezik IFF. Zagreb: 7–10.
- FUČEK, I. 1994. *Juraj Mulih. Život i djelo.* Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove – Papinsko sveučilište Gregorijana – HAZU. Zagreb.
- JEMBRIH, A. 1996–1997. Mulihozi misijski priručnici. *Vrela i prinosi* 21: 121–134.
- JEMBRIH, A. 1997. *Na izvorima hrvatske kajkavske književne riječi.* Zrinski. Čakovec. [Mulihova “Nebeska hranica” iz 1748. kojoj se je iznova u trag ušlo, 163–177; Hrvatskokajkavski jezični utjecaji na jezik gradišćanskih Hrvata u 17. i 18. stoljeću, 234–246].
- KATIČIĆ, R. 2013. Hrvatski jezik u 17. i 18. stoljeću obuhvaćen jednim pogledom. *Povijest hrvatskoga jezika, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće.* Ur. Katičić, R.; Lisac, J. Croatica. Zagreb: 9–75.
- KUZMIĆ, B. 2016. O jeziku najstarijega hrvatskog bontona. *Fluminensia* 28/1: 45–55.

- LISAC, J. 1996. *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*. Matica hrvatska. Zagreb.
- LISAC, J. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- LONČARIĆ, M. 1996. *Kajkavsko narječje*. Školska knjiga. Zagreb.
- LONČARIĆ, M.; ZEČEVIĆ, V. 1999. *Jat u kajkavštini*. *Rasprave* 25/1: 171–194.
- LUKEŽIĆ, I. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine. Zagreb – Rijeka – Grobnik.
- MENAC-MIHALIĆ, M. 1989. Glagolski oblici u čakavskom narječju i u hrvatskom književnom jeziku. *Filologija* 17: 81–109.
- MULIH, J. 1750. *Duhovne jačke poslovanja apoštolskoga*. Győr.
- NOVAK, K.; ŠTEBIH GOLUB, B. 2016. Značenja umanjenica u kajkavskome hrvatskome književnom jeziku. *Fluminensia* 28/1: 57–68.
- RADOVI Međunarodnog znanstvenog skupa “Isusovac Juraj Muli (1694. – 1754.) i njegovo doba” (Zagreb 25. I 26. XI. 1994). 1996–1997. *Vrela i pri-nosi* 21. Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1984. – 2017. Sv. 1–14 (a – selanec). JAZU (HAZU) – Zavod za jezik IFF (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje). Zagreb.
- SKOK, P. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga prva. JAZU. Zagreb.
- ŠOJAT, A. 1970. Pravopis stare kajkavske književnosti. *Filologija* 6: 265–282.
- ŠOJAT, A. 1982. O nekim problemima transkripcije starih kajkavskih tekstova. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 6: 283–292.
- ŠOJAT, A. 1984. Baština i suvremene potrebe gradišćansko-hrvatskoga književnog jezika. *Gradišćanski Hrvati: 1533–1983. Zbornik*. Ur. Finka, B. Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim hrvatskim narodnim manjinama u susjednim zemljama – Centar za istraživanja migracija i narodnosti. Zagreb: 49–58.
- ŠOJAT, A. 2009. *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- ŠOJAT, O. 1983. Juraj Muli (1694–1754) kao kajkavski pisac i kao kulturno-prosvjetni radnik. *Kaj* XVI/5–6: 1–174.
- ŠTEBIH GOLUB, B. 2013. Kajkavski hrvatski književni jezik u 17. i 18. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*. Ur. Katičić, R.; Lisac, J. Croatica. Zagreb: 221–261.

- VAJS VINJA, N. 2011. Novi pristup u obradbi Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. *Kajkavski u povijesnom i sadašnjem obzorju: II. Zbornik radova*. Ur. Jembrih, A. Hrvatska udruga Muži zagorskoga srca. Zabok: 305–328.
- VONČINA, J. 1973. Jezični razvoj ozaljskoga kruga. *Filologija* 7: 203–237.
- VONČINA, J. 1977. Jezik ozaljskoga kruga. *Analize starih hrvatskih pisaca*. Čakavski sabor. Split: 191–202.
- VULIĆ, S. 2000. Jezične zanimljivosti u djelima Jurja Muliha. *Marulić* 33/6: 1153–1158.

The Linguistic Characteristics of Juraj Mulih's *Duhovne jačke* (1750)

ABSTRACT

This paper analyses the linguistic characteristics of Juraj Mulih's Duhovne jačke (1750). This work is also a Kajkavian literary source for the lexicographic analysis in Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. On the basis of examples, particular phonological characteristics (e.g. the realisation of yat, semi-vowels, and the vowel r) and morphological characteristics (e.g. declinations of inflected words, forms and conjugations of verbs). The basic goal of this analysis is to confirm that Mulih's work contains both Kajkavian and Čakavian linguistic characteristics.

KEYWORDS: *Juraj Mulih, Duhovne jačke (1750), phonology, morphology, Croatian literary kajkavian language*

Gorski kotar u djelima Josipa Lisca

Mirjana Crnić Novosel – Marija Malnar Jurišić

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Filozofski fakultet

Sveučilišta u Zagrebu

mcrnic@ihjj.hr

mmalnar@ffzg.hr

Nemoguće je govoriti o Josipu Liscu, a da se pritom ne spomene njegov izniman doprinos u istraživanjima Gorskoga kotara, napose onim dijalektološkim. Donoseći brojne informacije iz gorskokotarske nekadašnje i sadašnje zbilje, Lisac nam u nasljedstvo ostavlja rezultate istraživanja koji su nezaobilazan početak svakoga ozbiljnijeg promatranja Gorskoga kotara. Stoga se u ovome radu donosi pregled i opis dosadašnjih Lišćevih radova u kojima se bavio upravo Gorskim kotarom, to jest njegovom poviješću, govorima ili društvenim značajkama. Iako se teme isprepliću i nisu strogo u njegovim radovima razdijeljene, u ovome su prilogu podijeljene po cjelinama jer obuhvaćaju određena područja bavljenja tim prostorom. Primjerice, dijalektološki radovi o određenim kajkavskim govorima, opis predmigracijskoga stanja u Gorskome kotaru, povijesna podloga toga područja, leksička ili sociolingvistička slika itd.

KLJUČNE RIJEČI: Josip Lisac, Gorski kotar, govori, goranski dijalekt, dijalektno stanje

1. Uvod

Josip Lisac u svojim je radovima često isticao nepobitnu činjenicu da je u znanstvenoj literaturi “Gorski kotar možda najizrazitiji primjer zapostavljanja regionalne povijesti” (2003: 137), no upravo je pišući o svome Gorskom kotaru, Lisac pridonio valorizaciji i očuvanju toga kraja. Da je zaslužan istraživač gorskokotarskih govora i zbilje, potvrđuju mnogobrojni radovi na tu temu, primjerice o govorima Delnica, Turni, Ravne Gore, Broda na Kupi (usp. Lisac (1999b; 2000; 2006; 2012 itd.) i sl. ili o podrijetlu, predmigracijskome stanju, tj. općenito dijalektnome stanju u Gorskome kotaru u prošlosti i sadašnjosti

(usp. Lisac 1991; 1997a; 2003). Stoga ne čudi da se svako dijalektološko, ali i šire istraživanje Gorskoga kotara bazira na radovima Josipa Lisca. U svojim se radovima osvrće i na književna ostvarenja goranskih pisaca pa tako obrađuje jezik Goranove kajkavske zbirke *Ognji i rože* (usp. Lisac 1981), goransku kajkavštinu u djelima pojedinih goranskih pisaca (usp. Lisac 2004), ali i daje osvrt na dijalektološke radove Rudolfa Strohala i Nikole Majnarića (usp. Lisac 1995a; 1995b), spominjući i ostalu literaturu o goranskim kajkavskim govorima ili radove i časopise koji se tematski bave Gorskim kotarom (usp. Lisac 2009). Gorski je kotar u djelu i radu Josipa Lisca zastupljen i na leksičkoj razini, u radovima u kojima Lisac promišlja općenito o obrađenosti leksika goranskih govora, goranskoj dijalektnoj leksikografiji, ali i o rječnicima koji su objavljeni i(li) bi ih trebalo objaviti (usp. Lisac 1990; 2007). Navodeći sve leksikografske pokušaje na gorskokotarskome terenu, od onih prvih (pa čak i rukopisnih) do posljednjih objavljenih, ne libi se ukazati na propuste i manjkavosti izdanih rječnika.

2. Gorski kotar kroz povijest

U radu “Povijesna podloga goranskoga dijalektnog stanja” Josip Lisac promatra nazočnost čovjeka na gorskokotarskome tlu još od razdoblja prije dolaska Slavena. Povijest Gorskoga kotara potkrepljuje činjenicama i materijalnim dokazima (ostatci keramike, oruđa i raznoraznih predmeta i materijala koji svjedoče o tragovima čovjekova postojanja u prethistoriji) iz pojedinih razdoblja te tako daje povijesnu sliku gorskokotarskoga kraja, prijeko potrebnu za raznorodna znanstvena i stručna istraživanja. Lisac ističe i nekoliko trajnih značajki toga područja: veću naseljenost istočnoga perifernog dijela Gorskoga kotara te naseljavanje stanovnika s istoka, tj. naseljavanje prvoga hrvatskog stanovništva oko Bosiljeva; granični položaj i ulogu Gorskoga kotara i prije i nakon dolaska Slavena; slabu naseljenost Gorskoga kotara i u kasnije vrijeme, primjerice u doba feudalizma itd. U ovome radu Lisac ističe i nekoliko ključnih povijesnih godina za Gorski kotar poput 1461. kada se spominju prvi pouzdani podatci o goranskim mjestima, točnije o Gomirju i 1481. o Lukovdolu, Moravicama, Delnicama, Lokvama, Brodu na Kupi i Vrbovskom. Potonja je godina bitna jer se tada spominje i zabrana trgovine između sjeverne Hrvatske i Primorja. Lič i Mrkopalj su registrirani već 1477., a podatak da se Gerovo (Gerano) spominje

već 1028. Lisac drži nesigurnim. O osvajanju Gorskoga kotara, pripadanju određenim provincijama te o spomenu toga kraja u urbarima i zakonima također čitamo u ovome radu. Osobita je pozornost posvećena prodiranju Osmanlija na gorskokotarsko područje te s tim u vezi posljedicama uključujući primarno migracije stanovništva. Zbjegom stanovništva Lisac se bavi sve do Drugoga svjetskog rata, osobito se osvrćući na opustjela područja i promijenjenu demografsku sliku (uključujući i podrijetlo novih stanovnika na području Gorskoga kotara) te navodeći smjenu različitih povijesno-političkih struktura i vladavina cijelim tim područjem. Istaknuto je i ono što se u većini radova o Gorskome kotaru navodi, a to je važnost izgradnje cestovnih i željezničkih prometnica kroz brdovito gorskokotarsko područje te njihov utjecaj na izmjenu stanovništva i fluidnost gospodarskoga razvitka. Lisac navodi sve relevantne promjene za gorskokotarski kraj te spominje dolazak stanovnika različitih narodnosti, religijskih opredjeljenja i sl. tijekom te infrastrukturne gradnje. Sve to utječe na konačnu jezičnu, kulturnu i etnološku sliku ovoga kraja. Ipak apostrofira manjkavost povijesnih i etnoloških istraživanja koja bi rasvijetlila poznavanje ovoga tradicijski i povijesno važnoga sjecišta četiriju kulturoloških areala: jadranskoga, dinarskoga, alpskoga i panonskoga, ne sluteći da će upravo njegov pregledni rad služiti svim narednim istraživanjima gorskokotarskoga područja.

3. Predmigracijska slika Gorskoga kotara

Josip Lisac je u dvama radovima o gorskokotarskome predmigracijskom stanju (usp. Lisac 1991; 1997a) postavio temelje za daljnja istraživanja autohtonih i migracijskih govora na području Gorskoga kotara. Naime, taksativno pobrojajući mjesta i stanovnike u prethistorijskim i historijskim razdobljima te navodeći njihove migracije i povratke u kraj iz kojega su potekli, osobito se osvrćući na zrinsko-frankopansku vladavinu, Lisac je dao pravu sliku nekadašnjega dvonarječnoga, a potom tronarječnoga Gorskog kotara. U ovim je radovima posvećen dijalektološkoj pozadini promatranoga područja, a ujedno se osvrće na tvrdnje u prethodnoj literaturi koje mogu dati i neutemeljene i neispravne informacije.¹ Stoga ih Lisac znanstveno valoriziranim činjenicama

¹ “Znanstvenici su predmigracijski Gorski kotar različito tumačili, bilo kao čakavski (što je bilo najčešće), ili kao kajkavski, a i kao dijelom kajkavski i dijelom čakavski” (Lisac 1997a: 157).

pobija podastirući neke zaključke koji pomažu u rekonstrukciji “prvobitne dijalekatske slike goranskoga prostora” (1991: 381). Da taj posao nimalo nije lak, podupire neutvrđenost kojega starog spomenika “koji bi imao elemenata tadašnjega goranskog dijalekta” (1991: 382). Lisac također navodi kako je iz svega toga razvidno da je “predmigracijski govor, po svoj prilici, zauvijek izgubljen, ili barem ne znamo gdje bismo ga mogli tražiti” (1991: 382). Stoga o tome, nažalost, možemo donositi samo pretpostavke. Pretpostavka je da se kontinuitet (veza s centralnim kajkavskim govorima) relativno najbolje čuva u lukovdolsko-severinskoj zoni, što nije u potpunosti dokazano, a stanovito značenje ima i pripadanje Zdihova i područja istočno od njega Zagrebačkoj biskupiji sve od 11. st. No, sigurno je da to nije bilo predmigracijsko čakavsko područje, kako u nekoliko navrata Strohal navodi, a neki ga potom u tom navođenju slijede (usp. Lisac 1991: 382–385). Naime, Lisac je, pozivajući se i na neke druge kritike, komentirao Strohalovu tezu o razvoju hrvatskih dijalekata, ali upozorio i na njegove rezultate na području goranskih govora, između ostaloga navodeći: “S tim u vezi ne bi se smjela odbacivati pomisao o predmigracijskoj kajkavštini u Gorskom kotaru sa specifičnim odnosom i prema središnjim hrvatskim kajkavskim dijalektima i prema slovenskim dijalektima” (1995a: 50, 51).

Druga je pretpostavka i da je srednjovjekovno dijalektno goransko stanje – od 12. do 15. st. – bilo svakako prirodnije strukturirano i manje komplicirano od današnjega, bogatog idiomskim registrima te da se očito ne radi o neprekinutu organsku razvoju. Naprotiv, prema Liščevu tumačenju, tu je došlo upravo “do kompliciranih procesa širenja, ukrštanja i smjenjivanja dijalektnih idioma te do njihova složeno usustavljena zajedničkog života” (1991: 381). Zaključno Lisac donosi da u cjelini istočni poddijalekt goranskoga dijalekta pokazuje očitu povezanost s glavninskom kajkavštinom, a “pretpostavi li se da je u srednjem vijeku približno isto (ali svakako ne uglavnom isto) dijalekatsko stanje većinom bilo i u ostalom dijelu Gorskog kotara, morali bismo zaključiti da su utjecaji i miješanje stanovništva (tj. prisutnost Slovenaca, čakavaca pa i štokavaca) odvojili veći dio Gorana od ostalih kajkavaca. Tomu je uslijedio uglavnom posve nepovezan razvoj od XV. st. naovamo, što je, razumije se, moglo utjecati na povećanje različitosti između prosječne glavnine kajkavštine i one goranskih kajkavaca” (1991: 384).

Potom, u radovima se o predmigracijskome stanju u Gorskome kotaru Lisac osvrće i na brojne druge istraživače ovoga područja, tj. njegovih govora te navodi njihove tvrdnje i zaključke s kojima se slaže ili ih demantira svo-

jim rezultatima istraživanja. Usto, ovi Lišćevi radovi daju temeljne podatke o ostalim nekajkavskim govorima u Gorskome kotaru te tumačenja o podrijetlu doseljenika određenih mjesta. Riječ je o području “izrazite dijalektalne diferencijacije” (1997a: 155) pa stoga ne čudi da Gorski kotar danas predstavlja jedan od najkompliciranijih dijalektalnih prostora.² No, različitost se stanovnika Gorskoga kotara produbljuje i njihovom konfesionalnom pripadnošću, podrijetlom te općenito raznorodnošću tipova materijalne civilizacije. Stoga je Gorski kotar s razlogom višegodišnja inspiracija Josipa Lisca, koji ga znanstvenim okom promatra od samoga početka svoje znanstvene karijere.

4. Sociolingvistički pristup građi

U svojim se radovima Josip Lisac, kao jedan od rijetkih u hrvatskoj dijalektologiji, bavi sociolingvističkom pozadinom ispitivanih gorskokotarskih govora. Sociolingvistički pristup već je zastupljen u navedenim radovima o predmigracijskome stanju u Gorskome kotaru, no poseban je rad krajem 90-ih godina 20. stoljeća posvećen sociolingvističkoj situaciji na tome području. U ovome je tekstu riječ o govorima Delnica i Gornjih Turni, koje Lisac promatra sa sociolingvističkoga aspekta. Ističe kao i u prethodnim radovima izrazitu dijalekatsku raznolikost na području Gorskoga kotara uzrokovanu izvanjezičnim razlozima koji su u bliskoj vezi s kulturom, jezikom i političko-gospodarskim događajima kroz povijest, ali pritom uključuje i sociolingvističku komponentu koja dijeli kajkavce, čakavce i štokavce na tome području. Konkretno se tu misli na prestižnost koja kajkavce izdvaja u odnosu na ostale nekajkavske gorskokotarske govornike. Štokavštinu Lisac također drži, ovisno o sociolingvističkim uvjetima, prestižnom, tj. dominantnom s obzirom na njezinu korelaciju sa standardnim jezikom. Usto, povezujući određena gorskokotarska mjesta s krajem koji ih okružuje, tumači kako se govornici odmiču od svojih domicilnih govora prihvaćajući tzv. prestižnije idiomske registre, poput urbanih (ne nužno) na području sjeverozapadne Hrvatske ili onih na riječkome području. Pritom se dotiče sociolingvističkih pogleda na Delnice, Fužine, Čabar i sl.

² “Na našem su prostoru čakavci i kajkavci određene terene i gubili i dobivali, pa nije čudo što su naša metanastazička kretanja golemih razmjera mnoge dijalekte učinila nekompaktnima, međusobno nepovezanim, kakvi su i svi dijalekti današnjih Gorana” (Lisac 1997a: 158).

Provedena istraživanja tako svjedoče o promjenjivosti govora pa danas zahvaljujući njima, možemo rekonstruirati neke jezične pojavnosti koje su nerijetko izgubljene. Takva je situacija posebno zamjetna u govoru Delnica pa i stariji stanovnici svjedoče o promjenjivosti ovoga govora i činjenici da se nekadašnji delnički zapravo jako teško pronalazi.³ Ipak, Lisac ne nalazi govor koji bi Goranima predstavljao svojevrсни interdijalekt za međusobnu komunikaciju, već ističe kako se u Gorskom kotaru Gorani služe ili svojim mjesnim idiomom ili standardnim jezikom. Premda se zamjećuje napuštanje mjesnoga govora koji se zamjenjuje standardom, uspijevaju se sačuvati značajke mjesnoga govora. One su osobito vidljive na razini prozodije (npr. izostanak uzlaznih akcenata ili nenaglašenih duljina), a mogu se uočiti i u vokalizmu (zatvaranje vokala ili diftongizacija) te konsonantizmu (nerazlikovanje afrikata *č* i *ć* ili *dž* i *đ*) (usp. Lisac 1999a: 136, 137).

Na primjeru ovoga rada, ali i ostalih Lišćevih radova u kojima su sociolingvističke teme ukomponirane premda nisu nužno glavne, Lisac nam daje obrazac istraživanja dugo nepoznat u dijalektološkim hrvatskim krugovima, i danas možda još uvijek nemjerljiv s vanjskim ispitivanjem realne idiomске slike na terenu. Zahvaljujući istraživačima poput Josipa Lisca, gorskokotarsko se dijalektno stanje može sagledati s više aspekata, a osobito ovo sociolingvističko otvara neke nove obzore u budućim istraživanjima.

5. O goranskoj kajkavštini

Dio je svoje bogate znanstvene bibliografije Lisac posvetio i svomu rodnom mjestu, Turnima. Tako se upravo obradom govora Gornjih Turni, kao i Delnica, bavio u svojoj doktorskoj disertaciji, obranjenoj 1986., koju je 2006. godine preporučio⁴ u knjigu *Tragom zavičaja*.⁵ Možemo reći kako upravo ova monografija, kroz obradu fonologije, morfologije, a dijelom i sintakse te leksika, daje prvi

³ “Čuti nekoga da govori ‘tvrdo delnički’ (starim tipom govora) svakako je prilična rijetkost, ali je također istina da će domaći svijet među sobom relativno rijetko govoriti standardnim jezikom ili kojim drugim neorganskim idiomom” (Lisac 1999a: 134).

⁴ Prethodno je objavio i radove koji donose spomenute rezultate. Usp. Lisac (1988) ili Lisac (1991–1992).

⁵ I sam autor u predgovoru knjige navodi: “Svoje djelo tiskam uglavnom onako kako je napisano, uz neznatne intervencije. Razumije se, u međuvremenu je literatura o predmetu znatno narasla, ali je ja naknadno nisam uključivao u svoje raspravljanje” (Lisac 2006: 7).

sustavan i cjelovit pregled mjesnih govora spomenutoga područja. Svojevrstan je to iskorak u analizi goranske kajkavštine koji je u velikoj mjeri olakšao i daljnja istraživanja ovih jedinstvenih i raznolikih govora. Lisac je tako, između ostaloga, začetnik podjele goranskoga dijalekta na dva poddijalekta, istočni i zapadni, pri čemu se najizrazitije razlike mogu zamijetiti na razini fonologije.⁶ Ta je podjela postala temeljem i u obradi drugih istraživača ovih govora, a Lisac će se u svojim radovima baviti uglavnom zapadnim tipom, pritom upozoravajući i na stanje okolnih govora. Detaljan prikaz dvaju govora, koji donosi u svojoj disertaciji/knjizi, daje uvid u njihovu fonologiju, tj. vokalizam, konsonantizam i prozodiju koji se obrađuju kroz inventar, realizaciju i distribuciju te povijesni izvod. Provedena analiza pokazala je ono što se i u daljnjim istraživanjima ovoga govornog područja nerijetko pokazuje, a to je da govori mjesta koji su geografski relativno bliski, mogu imati sasvim specifične crte.⁷ Vidljivo je to, primjerice, već iz samoga vokalskog inventara koji je u govoru Gornjih Turni u dugome slogu monofonški (2006: 30), dok su u Delnicama potvrđeni i diftonzi (2006: 32). I konsonantizam pokazuje određene razlike, o čemu svjedoči, npr. razvoj dočetnoga *-l* (vol: *vòv*⁸ (Turni) prema *vòu* (Delnice) (2006: 64, 65), a pišući o tome i u članku “Goranski konsonantizam u kajkavskom kontekstu”, između ostaloga, ukazuje i na druge mogućnosti razvoja dočetnoga *l > f* potvrđene u goranskim govorima, npr. razvoj u Lokvama, u Skradu i okolicu, u Kupjaku, Begovu Razdolu (1992: 84). Promjena *-l* u *-u* koja se provodi u delničkom govoru ujedno uvjetuje i uključivanje spomenutoga fonema u inventar, a koji nije dijelom inventara turnanskoga govora. Usto, u delničkom se inventaru *l* i *n* označuju rubnim fonemima, s obzirom na to da se smatraju inovacijom u sustavu (2006: 63).

Obrađujući značajke ovih govora, Lisac nerijetko upozorava na neke rijetke primjere, iznimke ili odstupanja, koje potkrepljuje potvrdama s terena. Tako, primjerice, navodi i mogućnost pojave poluglasa na mjestu praslavenskoga prednjeg nazala u riječima *mèjsac*, *zq.jac* (2006: 45) ili pak otvorenoga vokala

⁶ “Goranski dijalekt kajkavskog narječja hrvatskoga jezika podijelili smo u dva poddijalekta, veći zapadni i mnogo manji istočni. Ta se podjela temelji na činjenicama različitih osnovica vokalnog sustava; znatne su razlike i u konsonantizmu, u prozodiji, u morfologiji, a u stanovitoj je mjeri različit i leksički ambijent dvaju poddijalekata. (...)” (Lisac 2006: 135).

⁷ Spomenutu je situaciju u svojim istraživanjima (a na što upozorava i Lisac 2006: 11) zamijetio i Finka, koji goransku kajkavštinu dijeli na osam dijalekatskih tipova (usp. Finka 1974).

⁸ Svi se primjeri bilježe na način kako ih je u svojim radovima bilježio sam autor.

e na mjestu polaznoga *u* u primjeru *cèrat* (2006: 51, 52). Među prozodijskim značajkama valja upozoriti na gubitak intonacije koji je potvrđen u cjelini goranske kajkavštine (2006: 93), a u delničkom se govoru, iako se ona još uvijek čuva, može uočiti i tendencija gubljenja kvantitete (2006: 87). Osim fonologije, u disertaciji se bavio i morfološkim značajkama, gdje je kroz obradu vrsta riječi (promjenjivih i nepromjenjivih) između ostaloga donio pregled deklinacijskih obrazaca te načina tvorbe glagolskih vremena. Navodi, primjerice, razlikovanje *A* i *G* u imenica muškog roda koje označavaju što neživo (2006: 94), a što se pokazuje i obilježjem drugih goranskih govora; upućuje na gubitak dvojine, ali i na čuvanje množinskih oblika imenica uz brojeve dva, tri ili četiri koji su potvrđeni kod najstarijih govornika (2006: 95) itd. Osvrnuo se i na neka sintaktička obilježja, kao i na leksičke osobitosti. Pri obradi se govora poziva i na govornu situaciju okolnoga područja referirajući se pritom na dosadašnja istraživanja, bilo na području Gorskoga kotara, bilo na području kajkavskoga narječja hrvatskoga jezika ili pak povezujući paralele sa slovenskim stanjem. Upravo je odnos spomenutih goranskih govora sa slovenskim jezikom jedno od pitanja koja se često provlače kroz znanstvene priloge jezikoslovaca, a pozornost mu je posvetio i Lisac, uočavajući sličnosti govora na graničnom hrvatsko-slovenskom području. Osvrnuvši se na goransko govorno područje te definirajući Gorski kotar prema Flakerovoj odrednici kao *povijesni zbjeg* (1997b: 121), ukazao je na kompleksnost jezične situacije ovoga kraja, bilo s hrvatske ili slovenske strane granice. Među govore kojima je posvetio svoje istraživanje upisao se i govor Ravne Gore. Lisac nam (1999b: 139–165) na temelju građe prikupljene terenskim istraživanjem i one ekscerpirane iz dosadašnje objavljene literature, kritički se referirajući i ovdje na Strohalova istraživanja, donosi uvid u fonologiju, morfologiju, sintaksu i leksik govora Ravne Gore. Kompleksnost jezične situacije Ravne Gore uvjetovana je postojanjem dviju grupa: većinski dio koji čine tzv. “Krajnci” te drugi manjinski koji čine tzv. “Hrvati” i čiji se govor u prethodnim istraživanjima nije opisivao. Takva slika uvjetuje i činjenicu da iako je ravnogorski govor uvršten u zapadni poddijalekt, tu ima posebno mjesto.⁹ Prolazeći kroz značajke ovoga idioma Lisac navodi, primjerice, specifične reflekse jata koji se ne razlikuju od refleksa *e* i prednjega nazala, što

⁹ “Ravna Gora, dakle, u cjelini pripada zapadnom poddijalektu, ali u njem ima izdvojen, poseban položaj, i to s obzirom na osobine većinskoga ravnogorskog govora koji znatno odstupa od prosječne fizionomije poddijalekta, dok se manjinski govor u poddijalekt uklapa – kako smo već napomenuli – osjetno bolje (...)” (Lisac 1999b: 160–161).

je inače značajka istočnoga poddijalekta, a značajni su i primjeri s *o* na mjestu kratkoga *šva* i sl. (usp. Lisac 1999b: 161).

U dvama je radovima o brodscome govoru (usp. Lisac 2000; 2012) ponajviše isticao njegove vokalske posebnosti kao temeljne za postavljanje ovoga govora pod zajednički nazivnik ostalih zapadnih govora na području Gorskoga kotara. No, u kontekstu s drugim bliskim mu govorima, Lisac brodski govor ocjenjuje kao govor blizak govorima u okolici Broda na Kupi (prema Čabru, Delnicama i Brod Moravicama) i obližnjim slovenskim govorima na drugoj strani Kupe, ali s manje slovenskih osobitosti od ostalih gorskokotarskih govora. S obzirom na to da je Brod na Kupi značajno mjesto u hrvatskoj povijesti, Lisac ga predstavlja i s povijesne i s kulturološke strane navodeći dosadašnja istraživanja toga govora koja su provodili brojni istraživači ispitujući kajkavsko goransko područje. Usto, Lisac analizu ovoga govora karakterističnoga za goransku kajkavštinu, koja se bazira na vokalskim i prozodijskim glavnim značajkama, a potom i morfološkim, sintaktičkim i pojedinim leksičkim podacima, obogaćuje informacijama o folkloru i književnosti na području Broda na Kupi.

Iz ovoga je pregleda dijalektoloških opisa pojedinačnih mjesnih idioma vidljivo da su Liščevi opisi pojedinih govora ujedno i cjelokupni prikaz jednoga mjesta, njegove povijesti i kulturološke pozadine, ali i smjerokaz za one koji će možebitno nastaviti njegov dijalektološki rad. Osobito se to odnosi na istraživače spremne uhvatiti se ukoštac s fenomenom goranske kajkavštine.

6. Leksik goranskih govora

Početakom 90-ih godina 20. stoljeća Josip Lisac pisao je o nezadovoljavajućoj leksikografskoj i leksičkoj obradi Gorskoga kotara (usp. Lisac 1990). Premda je područje Gorskoga kotara zanimljivo, dotad se spominju samo ilustrativne zbirke riječi Viktora Jurkovića te Bogdana Mlakara Pikena i Josipa Pavlina Štanfola. Lisac ističe da nisu zanemarivi ni rezultati izneseni u popratnim rječnicima uz izdanja folklorne i dijalektalne književnosti, no isto tako da se moderna leksikografska djela tek očekuju. Kao posebnu vrijednost/važnost Lisac ističe uključivanje novijih istraživanja u *Rječnik hrvatskih kajkavskih govora* (jer goranski dijalekt predstavlja jednu od specifičnih klasifikacijskih jedinica i kajkavskoga narječja i cjelokupnoga sustava), ali isto tako napominje da su, osim kajkavskih, i štokavska i čakavska gorskokotarska područja nezado-

voljavajuće leksikografski i leksikološki obrađena. Osvrćući se na Strohalov i Majnarićev dijalektološki rad, kao i na rad Vide Barac-Grum i Božidara Finke, Josip Lisac ukazuje na vrijednosti i manjkavosti svih dotad skromnih leksikografskih pokušaja nelingvista. Godine 2007. o istome problemu piše u članku o goranskoj dijalektnoj leksikografiji (usp. Lisac 2007) u okviru kajkavske leksikografije te navodi kako je od prethodnoga članka dosad znatno promijenjena situacija: “Dobili smo vrlo znatan broj dijalekatnih rječnika, među kojima ima i vrlo kvalitetnih” (2007: 405). U radu su prikazana leksikografska ostvarenja Viktora Jurkovića (Brod Moravice), Zlate Bujan-Kovačević (fužinarsko područje), Slavka Malnara (čabarski kraj), Marije Pavešić, Blaženke Magaš i Željka Laloša (Delnice) – kao još neki manji, ali hvalevrijedni rječnički i slični pokušaji. Osobito se ističe prinos Mihaele Matešić o govoru Vrbovskoga, u radu o frazeologiji toga čakavskog punkta, koji sadrži i *Rječnik frazema mješnoga govora Vrbovskoga*. Lisac zaključuje kako bi najpotrebniji bio koji čakavski rječnik goranskih govora, istočnokajkavski goranski rječnik te po jedan ikavski i (i)jekavski štokavski rječnik goranskih mjesta. Nažalost, dosad to još nije učinjeno, no svakako Liščevu uputu valja uzeti u obzir kako bi se, između ostaloga, rječničkim blagom Gorskoga kotara sačuvao fenomen tronarječnosti na jednome prostoru.

7. Zaključak

Josip Lisac zauzima iznimno važno mjesto u istraživanjima Gorskoga kotara. Govoriti primjerice o goranskim govorima, a ne referirati se na njegova istraživanja, nemoguće je. Kroz svoje je znanstvene priloge donio prikaz govora koji su u većim dijalektološkim radovima 20. stoljeća bili često marginalizirani ili tek usputno spomenuti. Zahvaljujući njegovim rezultatima, uvelike je olakšan pristup i obrada osobito zapadnih goranskih govora kajkavskog narječja. Ukazujući na moguće probleme, previranja u sustavu ili pak rijetke pojavnosti, jasno je prikazao stanje na ovom raznolikom govornom području¹⁰ u kojem suspostoje sva tri hrvatska narječja i u kojem dolazi do brojnih unutarjezičnih

¹⁰ I drugi su autori ukazivali na specifičnost gorskokotarskog područja. Tako npr. Barac-Grum (1993: 17) upozorava i na geografske osobitosti koje utječu na jezičnu sliku, a to je okruženost slovenskim te hrvatskim kajkavskim, čakavskim i štokavskim govorima.

i izvanjezičnih mijena. Na kraju kratkoga osvrta na radove Josipa Lisca koje je posvetio Gorskomu kotaru, svakako je potrebno upozoriti na činjenicu da u njima donosi i iznimno iscrpan popis bibliografskih jedinica te je zahvaljujući tome daljnje bavljenje ovim govorima, pa i krajem, uvelike olakšano. Budućim se istraživačima tako kroz njegove radove daje i cjelovit pregled literature koja je tematizirala govore i povijest Gorskoga kotara, a na koju se, uključujući i svoja saznanja, referirao i sam autor.

LITERATURA

- BARAC-GRUM, V. 1993. *Čakavsko-kajkavski govorni kontakt u Gorskom kotaru*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- FINKA, B. 1974. Gorskokotarska kajkavština u našem dijalekatskom mozaiku. *Kajkavski zbornik. Dani kajkavske riječi*. Ur. Skok, J., Šicel, M. i Šojat, A. Narodno sveučilište "I. G. Kovačić". Zlatar: 29–43.
- LISAC, J. 1981. O jeziku Goranove kajkavske zbirke Ognji i rože. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 19: 45–59.
- LISAC, J. 1988. Iz goranskog vokalizma. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 31/2: 137–175.
- LISAC, J. 1990. Problem obrađenosti leksika goranskih govora. *Dometi* 23/11: 739–744.
- LISAC, J. 1991. Goransko predmigracijsko dijalektno stanje i podrijetlo suvremenih organskih idioma u Gorskom kotaru. *Dometi* 6/7: 381–386.
- LISAC, J. 1991–1992. Konsonantizam goranskih i ostalih kajkavaca. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 31/21: 63–90.
- LISAC, J. 1992. Goranski konsonantizam u kajkavskom kontekstu. *Fluminensia* 4/2: 83–87.
- LISAC, J. 1995a. Strohalovi pogledi o genezi kajkavštine s osobitim obzirom na područje Gorskoga kotara. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 9: 45–52.
- LISAC, J. 1995b. Dijalektološki rad Nikole Majnarića. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 32/22–23: 93–98.
- LISAC, J. 1997a. Goransko dijalektno stanje u prošlosti i u sadanosti. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 10: 155–161.
- LISAC, J. 1997b. Hrvatsko-slovensko granično dijalekatno stanje. *Croatica* 27/45–46: 117–127.
- LISAC, J. 1999a. Sociolingvistička situacija u Gorskom kotaru. *Hrvatski govori, filolozi, pisci*. Matica hrvatska. Zagreb: 131–138.
- LISAC, J. 1999b. Ravnogorska kajkavština i goranski dijalekt. *Hrvatski govori, filolozi, pisci*. Matica hrvatska. Zagreb: 139–165.
- LISAC, J. 2000. Osnovne značajke broetskoga govora. *Kaj* 33/5: 25–36.
- LISAC, J. 2003. Povijesna podloga goranskoga dijalekatnog stanja. *Zbornik Stjepanu Antoljaku u čast*. Ur. Kolanović, J. Hrvatski državni arhiv. Zagreb: 137–148.
- LISAC, J. 2004. Goranska kajkavština i goranski pisci. *Hrvatski sjever* 9: 43–47.

- LISAC, J. 2006. *Tragom zavičaja*. Književni krug. Split.
- LISAC, J. 2007. Goranska dijalekatna leksikografija. *Čakavska rič* 35/2: 405–411.
- LISAC, J. 2009. Časopis Kaj i Gorski kotar. *Kaj* 42/3: 61–68.
- LISAC, J. 2012. Brodski govor. *Brod na Kupi i gornja kupska dolina u ozračju povijesnih mijena*. Ur. Mance, V. Brod na Kupi: Osnovna škola Brod na Kupi: 421–435.

Gorski kotar in the Work of Josip Lisac

ABSTRACT

One cannot talk about Josip Lisac without mentioning his extraordinary significance in the studies of Gorski kotar, especially those on dialectology. By bringing a wealth of information from the past and the present of Gorski kotar, Lisac leaves to us, as a legacy, the results of the studies which present an indispensable starting point to any serious observation of Gorski kotar. Therefore, this paper provides an overview and a description of Lisac's previous papers dealing with Gorski kotar, that is, its history, dialects or social features. Although the topics are intertwined and not strictly divided in his papers, in this appendix they are divided into sections, since they cover certain areas of research concerning this region. For example, dialectology papers on certain Kajkavian idioms, description of the pre-migration situation in Gorski kotar, historical background of the area, lexical or sociolinguistic image, etc.

KEYWORDS: *Josip Lisac, Gorski kotar, idioms, Gorski kotar dialect, dialectal situation*

Theme as Entity in Space: on the Figurative Meaning of the Prepositional Construction *vrh*-Genitive

Gordana Čupković

Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru

gcupkov@unizd.hr

From the aspect of functional grammar and cognitive semantics, using the example of older Croatian literature, the use of variants of the prepositional construction *vrh*-genitive in the figurative meaning of direction of speech and denoting the subject of speech and theme is studied. The semantics of the examples studied is considered in the context of conceptualization of discourse as a material entity positioned in space.

KEYWORDS: preposition semantics, conceptual metaphor, history of Croatian language

1. Constructions containing the preposition which is derived from the noun *vrh* ('top') and genitive in Old Croatian can appear in prefixed (with the additional preposition *s/z*) and phonological or graphical (with the syllabic *r* as *ar* or *er*) variants and can also have the movable vowel *-u*. Their basic spatial meaning is 'above, atop of something'. Within the domain of space, the construction *vrh*-genitive encompasses a broad semantic field: from typical supralocality to retrieval of the whole and distributiveness. In addition, there is a transference of spatial meanings to the conceptualization of abstract entities: time, quantity and discourse. Such use is mostly equivalent to the dual rection of the Latin preposition *super* which, in constructions with ablative, denotes location, time, and theme, while in constructions with accusative it denotes the location with or without movement, geographical location, situatedness, temporal duration and quantity (cf. *Latin Dictionary*).¹

¹ Studying the constructions in the Bible translations, I have shown that they are much more prevalent in the early Croatian translations from Latin (the most numerous examples are in the Kašić's

From the aspect of construction grammar,² Belaj and Tanacković Faletar emphasize that the prepositional construction *vrh*-genitive denotes movement, direction and the switch of focus to the trajector, in which the typical genitive meaning of the point of origin is actualized by shifting the observer's focus "from the landmark as *perceptual origin*, which is, accordingly, coded by genitive, to the trajector which one wishes to locate" (Belaj and Tanacković Faletar 2014: 336). Genitive, as the case with the prototypical meaning of the point of origin (spatial origin in the scenario of actual physical movement, cf. Belaj and Tanacković Faletar 2014) is marked by its dynamic and causal nature; it is also used to mark the conceptual origin and the starting point in the perception of the whole, by mapping from the domain of space to the domain of abstract thought.

AD (ARj: Dictionary of Croatian and Serbian of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts) lists *vrh*, *vrhu*, *svrhu* as a preposition with genitive rection, and it is stated for *vrh* and *vrhu* that they can precede accusative only as an exception (*vrh*) and infrequently (*vrhu*) (cf. AD XXI: 483 and 489). For each of the prepositions, an extensive list of literal and figurative meanings is given, which can mostly be reduced to the above concepts. Among the figurative meanings for the prepositions *vrh* and *vrhu*, the meaning of 'about' in conjunction with verbs of thinking, writing or speech is given: "*Ovi starei vrh mene vijećaju*, Držić /these older ones are deliberating about me/ (...) *Tri slova, vrh kojijeh neću drugo rijeti, neg da su među sobom različna* (Đamanjić) /three letters, about which I shall not say anything except they are mutually distinct/" (AD XXI: 484), "*Pisa mnogo vrhu svetih knjig* (Kožičić) /he wrote a lot about sacred books/, *Pjesan vrhu porođenja Gospodinova* (Nalješković)" /Song about the Nativity of our Lord/ (AD XXI: 488). For the construction *svrhu*-genitive, the largest number of examples is listed, and it is stated that it can be found "mostly in Western authors until the 18th century" (AD XVII: 401), that it has first been recorded in the 13th century, and that there were only a few examples in the 19th century. Among its numerous figurative meanings, the following meanings are also listed: about whom, about what, "concerning whom or what", with the oldest example: "*svrhu ke budi riči*" /about which word/ from the Code of Vinodol from the 13th century, according to a 15th century transcript (AD

Bible, there are a considerable number of examples in the Lectionary of Bernardin from Split, slightly less in the Reformed translation from Urach), while the representation in Croatian-Old Church Slavonic translations is extremely rare (cf. Čupković 2018).

² On cognitive semantic analysis of propositional meanings in Croatian, cf. Matovac 2017.

XVII: 404); among the listed examples, I shall emphasize the following meanings: direction of view, marking of the theme, abstract following of someone's path and life, and denoting causality ('due to what') (AD XVII: 407).

2. The examples that I have excerpted from the selected corpus of Čakavian and Štokavian authors from the eastern Adriatic coast, mostly dating from the 16th century (Marulić - Mar., Hektorović - Hekt., Baraković, 16th/17th cent. - Bar., Vetranović - Vetr.) show that the meaning of supralocality of the preposition *vrh*, in addition to the trajector in "the top part", also encompass the conceptualization with the focus on the surface or above the landmark, as the conceptualization with the focus near the landmark. In the examples, the typical spatial meaning of being situated in the top part of something, namely the direction of focus on the top part of something, is conveyed by a idiomatic expression *v(a)rh gore/gor* (Mar., Bar., Vetr.). This could be a resultant of the current movement (*sedoše na varh gor*, Mar; *padoh na oznak vrh tvrde planine*, Bar. /they sat on the tops of the mountains; I fell onto my back onto the top of the hard mountain/), but also of the direction of the view, which is particularly representative of the folkloric discourse (*vrh gore zelene*, Bar. /above the green mountain/), where the view, cognition and spatial orientation are integrated. Contactness is typically expressed as distributiveness: spilling of liquid (tears) onto a surface (which can be a tombstone or a stone firmly planted into the ground): *koje ću vrh groba ja prolit suzice* (Vetr.) /which tears I shall shed over the grave/, in which the location/surface stands metonymically for the cause of the emotion. Distantness is typically denoted by atmosphere (being situated in the air, at a height, above water). Typically, a ray of sun is expressed as being above the speech subject (within the field of vision), as a yearned-for state of body and spirit: *u tmastoj dubravi vrh mene sini zgar* (Vetr.) /in the dark forest, shine above me/, which is cognitively grounded on the orientation metaphor good is up and the cultural model of seeing, and on the related conceptual metaphor to know is to see (cf. Stanojević 2013). The passage of years is metaphorically conceptualized as spatial sequencing upwards (*sedmoga godišća od spasen'ja varhu tisuća pet sat i pedeset*, Hekt. /above 1550 another seven years since Christ's salvation/), which is equivalent to the spatial conceptualization of quantity (*sto i sedamdeset tisuć glav pobiše / i vrh toga opet četara od više*, Bar. /they killed 170 thousand persons and four on top of that/). The expression

of the highest degree of presence of a characteristic (*vrh liposti biše lipa*, Bar. /the most beautiful/; which we already find in the Šibenik Prayer from the 14th century: *svarhu vsih blaženih* /the most blessed/ (cf. Damjanović et al. 2009: 529) or a certain emotion (*i jade vrh jada, ke najдох hodeći*, Vetr. /and the greatest miseries which I encountered along the way/) is connected with the spatial conceptualization of quantity: reaching the highest degree of an emotion or a characteristic is conceptualized as reaching the top of a material entity. A special conceptualization group is the one referring to ruling/governing, where the object of rule is expressed as material integral entity, although it is typically an abstract community of people (nation/people, army, all living things, all creatures). The phraseological expression *imati vlast vrh čega* /to rule over something/ (*vrhu nih ima vlast*, Bar.) is typical. The prepositional construction *vrh*-G metaphorically conceptualizes the subject of the conscious and articulated thought, regardless of whether it is a concrete or an abstract entity (*misleći varh moga trudnoga žitka*, Zor. /thinking about my hard life/), while emotions are conceptualized as an integral object (*Ostalih vrh muka i mimo sve jade*, Vetr. /above all torments and in spite all misery/), and in later centuries, examples of conceptualization of direction of emotions can be found (*imaj brigu svrhu doma tvoga*, Relj. 63, 18th century /take care of your home/).³ The group of examples of conceptualization of spoken and written discourse, and particularly the theme, are related to the examples of conceptualization of thoughts and emotions.

3. The conceptualization of the subject of speech as directedness (of the view/look/gaze which is also cognition) to a certain spatial point is generally related to the metaphorical conceptualization of speech as a material entity moving across space – which can already be seen in mythical depictions of articulated speech as visible sound wave, a sinuous line stretching from the mouth through the space towards a collocutor as a determined goal (cf. Škarić in: Babić et al. 1991: 150). In Plato's *Cratylus*, speaking is presented as acting (cf. Platon 1976: 24), and wisdom as retrieval of things in motion and the ability to follow their movement (Platon 1976: 48). Building upon Plato's reflections, Deleuze

³ On examples of the conceptualization of emotions by propositional construction *vrh*-genitive, cf. Dujjić and Čupković 2018.

(2015) separates the static nature of naming from the dynamic nature of speaking, and speaks of senses as directions with respect to the dimension of time and causality. The expression of theme as spatially directed focus of speech (and cognition) emphasizes the dynamic nature of speaking as opposed to the static nature of naming, and instead of proposition and designation, manifestation (as directed expression of the speaking subject's wishes and beliefs) is placed into the foreground. The causation scheme is complemented by conduit metaphors on which thematization of the discourse is based (ideas are objects, communication is transfer). Elaborating the dichotomy of being situated in a state and possessing a state, Lakoff and Johnson (1999) also establish the distinction between situatedness/staticity and causation. Unlike situatedness, where the focus is on the figure as the experiencer of an effect, the expression of causation as the transfer of the object of possession illuminates the ground as an entity onto which the effect is directed.(cf. Lakoff and Johnson 1999: 199).

4. In the examples listed below, extracted from the studied corpus (Marulić - Mar., Hektorović - Hekt., Baraković - Bar., Vetranović - Vetr., Držić - Drž.), the prepositional construction *vrh*-G denotes the theme of speech, which is thereby conceptualized as a visible object in space, and their typical meaning is 'about what'. In construction grammar, locative with the preposition *o* 'about' is typically marked by punctuality: landmarks function as "punctual objects" to which trajectors are connected (Belaj and Tanacković Faletar 2014: 447), so that themes themselves, defining the limit of the discourse, are metaphorically conceptualized as "gravitational points which hold a conversation, written text or a mental activity together" (Belaj and Tanacković Faletar 2014: 448). Punctuality also marks the orientation to the peak point which is typical for *vrh*-genitive constructions, taking into the account that these constructions have an additional dynamic quality and are more explicitly related to the domain of space, so their use would, in a certain way, also represent a primary explication of space and movement as original domains in the conceptualization of abstract speech.

Examples

Mar. Ovdí svaršuju knjige Marka Marula Splićanina / svarhu istorije svete udovice Judite, / štampane u Bnećih po[m]njom i nastojan'jem / Petreta Sričića Splićanina. (190)

[here end the books by Marko Marulić Splićanin on the history of the holy widow Judith, printed in Venice owing to Petar Sričić of Split care and effort]

Hekt. Da ne bude vrime domom putovati, / Još vam bih rad svime varh toga kazati / ča sam čul govore razumnu glavu ja, / Kad se sad ne more, hoćemo drugovja. (48(465–468)); Jošće di varh toga: Tko me bude ljubiti, / on od otca moga ljubljen će vasa bit. (75 (1603–1604))

[if it was not time to go home, I would tell you many more things that I have heard from a wise person, but since it is not possible now, we will leave it for another time] [moreover, he speaks about this: whoever should love me, he will be loved by my father]

Zor. I dospiven po njih narešen poj i umićo složen, uščudismo se svi općeno da varh česa jedan pojaše, budi da razlučnimi riči, drugi jednako odgovaraše. (163 (47)); Potom-toga izbudiv se, jedan drugomu svoju sanju pripovida. I varh njih nikuko, dali ne vele razložeći nač i kako iziti imihu, napokom (aj, slabosti svitovnje hitrinje!) u dobar konac jih istumačiše. (139 (35-35v))

[and their embellished and skillfully composed singing has ended and we all wondered how they sing in turns about the same subject] [after they woke up, they told each other their dreams and spoke about where they were coming from (oh, the weakness of worldly temerity!) and how to interpret them]

Bar. Rad svita prunnoga, koga s' mi, kume, dal, / vraćam ti vrh toga na puno tisuć hval. (245 (77-78)); tako j ' medvid grubi, kada se okoti, / divjim glasom trubi vrhu svoje skoti; / takoj se ukroti svaka vila mlada / kako više hoti, ko vilami vlada. (64 (139-142))

[for the useful advice which you, godfather, gave to me, I repay you with many thou-

sands of praises] [thus the rough bear, when it gives birth to its cubs, blares with its wild voice over its spawn, thus each young fairy is tamed according to the wishes of the council ruling the fairies]

Vetr. Tim čin'te zlotvore od strane od moje / da se sad zatvore, u tminah da stoje / er se će pisati sada sud vrhu njih, / koji će prijati za zlobu i svoj grih (378 (1041)); Vrh svega vrh toga, što vile spravljahu, / mnieh sudi svieh boga vrh mene padahu (135 (2025-2026))

[I command that these villains be locked up, to stand in the darkness, their verdict is now being written, which they shall receive for their malice and their sin] [considering all that the fairies have done to me, I thought that judgments of all the gods were falling upon me]

Drž.:Pet[runjela]: Já svrh ovoga ne umijem što rijet; ako ćeš, ja jo' ću govorit. (Dundo Maroje II, 1: 295); [...] [Dijanin otac?] Svrh ovoga ne umijem što rijet, što će sve meni na glavu pasti. (Pjerin V, 453)

[I do not know what to say about this; if you wish, I will tell her] [I do not know what to say regarding this, what will befall my head]

The examples listed typically contain a complement to verbs of speech. Articulated speech also includes singing, advising and praise. In addition to auditory speech, the direction towards the theme is also marked in the cases of writing, which gives a particular emphasis to visual perception, which is equated to cognition and retrieval of the whole. When marking spoken discourse, the entity to which the preposition refers is expressed by the pronoun, thereby underscoring the deictic function, in the sense of directionality of speech, while for marking the topic of the entire work, the entity to which the preposition refers is expressed by the noun. Demonstrative pronouns (*toga* and *ovoga*) jointly encompass the referral to that which has previously been stated and that which is to follow, thus delineating the discourse. The example from Baraković (*vrh toga*) comes in the response to priest Ivan Tonković's epistle, namely as conventional politeness (thanking for advice) and referral to discourse, i.e. the theme of speech ('considering what has been said'). Examples from Hektorović's *Ribanje* /Fishing/ are marked through citation: they round off the fisherman's erudite

monologue⁴ and the narrator's religious-didactic monologue. In Držić's text,⁵ the pronoun *ovoga* accompanies the preposition *svrh* to denote the current discourse. In dramatic speech/interlocution, the discourse is dually marked by the preposition *svrh*: the concretized topic of speech and the conceptualization of quantity as supralocality, therefore, merge their meanings: 'I have nothing to say about this' and 'I have nothing to add to what has been said', i.e. 'I don't know what to say about this' and 'I don't know what to say regarding that (which has been said earlier)'.

The relative pronoun (*česa*) anaphorically determines the subject of singing when conveying *način od poja* /the mode of singing/ demonstrated by the shepherds in *Planine* (Mountains). The personal pronoun in the third person plural (*njih*), as a postcedent, refers to the telling of dreams and foretells their interpretation. In the example of Vetranović's *skazanje* /miracle play/ *Suzana*, which is a part of judge Danio's direct speech (in his didactic address to the common people), the "villain" priests, for whom the imprisonment order is issued, are co-referent to this pronoun, and it is therefore both postcedent and antecedent, with a pronounced function of delineating the section with the theme of pronouncing the verdict. In addition, *vrh-genitive* construction in this example also has an institutionalized performative function of the present pronouncement of verdict, in which the institutionalized presence is expressed by future tense (*er će se pisati* /for it will be written/). Linking the construction to the fictional pronouncement of verdict marks the example from Vetranović's *Pelegrin*: and imagined world-creating sacred speech (God's judgment) is conceptualized as a material object which, as punishment, falls upon the speech subject (*me*), and who is the title character, Piligrin, who undergoes different physical transformation as punishments. The possessive pronoun with nominal complement as explication is accompanied by animal vocalizations in Baraković's *Vila Slovinka*: *vrh svoje skoti* /above its spawn/; this example is in the analogical relationship with the articulated speech of fairies, whose function is also to discipline.

Only nominal complement is given with the indication of the topic of the book: *svarhu istorije svete udovice Judite* /history of the holy widow Judith/,

⁴ On the latin sources of Hektorović's work cf. Tomasović 1978. On the humanistic characteristics of Hektorović's character conversations cf. Kapetanović 2019.

⁵ On the literary language of Marin Držić and linguistic stylizations of speech of Držić's characters, cf. Rešetar 1933. On the languages in Marin Držić's plays, cf. Lisac 2017.

which is equivalent to the Latin titling (cf. *Super Mosis librum primum, Genesis dictum, annotationes*, <https://books.google.hr/books>), which simultaneously expresses the concretization of the discourse and establishes its limits. The example from Marulić is embedded in the colophon at the end of the edition of *Judita* and it is used to summarize the narrative determinant from the title page in a specific manner: “*Libar Marka Marula Splićanina u kom se uzdarži istorija svete udovice Judit (...) kako ona ubi vojvodu Oloferna (...)*” /Book by Marko Marulić Splićanin containing the history of the holy widow Judith who killed the duke Holofernes/ (Marulić 1988: 111). This example is, at the same time, a variant expression of para-text (in terms of different constructions), to which the lexical variants are also equivalent: Romance *libar* –Slavic *knjiga* for ‘book’ (from which the impact of the editor and the printer can be recognized in colophons and title pages).

It is evident from the functional distribution of examples that they mark a high register of entitling in the conventional ending, that they are also used in conventional expressions in epistles (dedication letter), to end the didactic monologue between the (fictional) fishermen and the narrator, but also in the written actual direct speech, which can also belong to the servants’ register.

5. The examples given confirm that, in addition to the inherent meaning of supralocality, the typical meaning of the prepositional construction studied is also the directiveness which is dominant both in the conceptualization of distantness and indirect or fictive contactness. Directiveness is, as being focused on the top or prominent part of an object, also transferred to the conceptualization of abstract entities: the topic of the speech, the direction of thoughts and emotions, gradation, quantity and governance. The meaning of directing the view as spatial orientation and the connected retrieval and elicitation of a certain insight, emotion or state is typical. Conceptualization of theme as the visible entity in space is in accordance with this, in which the characteristic of punctuality and comprehensiveness (in the sense of delineating the discourse) is particularly prominent. The reference to the speech discourse is emphasized through expressive deictics (second person demonstrative pronouns / pronouns denoting the approximation to the collocutor (*taj, toga*) to delimit the utterance, first person pronouns / pronouns denoting the approximation to the locutor (*ovaj, ovoga*) for current speech)), while the uttering of theme

is distinguished by using nominal words and interrogative-relative pronoun, which also has the naming function. To a certain extent, we can speak about the studied constructions as calques from Latin and as one of the expressive features of erudite speech; however, we would not exclude the possibility of extension of their use to colloquial style due to, among else, the very cognitive merits of the examples.

Appendix

Examples *vrh*-genitive (Hekt., Mar., Zor., Vetr., Bar.)

Space	Contactness	Mar. sedošē na varh gor
		Bar. “Vrh onih”, reče, “gor, (...); vrhu gore Velebića; vrh ovih naših gor; kad biše jur gori vrh gore zelene; vrh gore; vrhu gore; vrhu gor; kraj otoka meni daše / vrhom gore sve livade; padoh na oznak vrh tvrde planine
		Vetr. u lovornu vencu vrh gore zelene; razmi sam suh javor vrh puste te gore,
		Hekt. jednoć ju [mrižu] metaše varh Kabla samoga
		Mar. Nigder zdravja nije od pet do varh glave
		Bar. padu vrhu ploče (suze); Od zgora prolito vrh mene prolita; to sjediniv kip učini, / vrhu njega paka dahnu; jahat sramota vrh sedla ošlega; Vrh nikoga kruga pod jelom u hladu / sidosmo dva druga na travicu mladu; sede vrhu kruga; Vrh nikoga stupih kruga; Reka’ bi kamen krug od bilih oklopal, / vrh nega pruten lug uzvišen od kopal; narav se tim slavi i sidi ohola / na sadu ko spravi vrh svoga pristola, tanahnom vrh leda žeravom zabrazne; i s prigodom sve kladaju / vrh oltara na pozoru; kako no ki stave, ne malo da čuda, / vrh slabe postave zlato više ruda; mneć uzlisti vrh temela; Kamena valahu s planine z Gorile / vrh koga gradjahu visok zid od gnile; kako more stat na moru / vrhu vala teška gora; da grad vide vrh otoka; križ staviše vrhu ploče; sam sobom jedan prst vrh tebe da gane; Vrh u noge nogu naslonila biše; nošah vrh pleći; javornu vrh čela mnah krunu dobiti; osveta će moja biti / vrhu živa tvoga tila; Jel’ gdi nova ka prilika / ka čudesa učinila / vrhu žene, al’ človika; svrh glave do srid pleć mnogo krat posiće (sablja); vrhu puti sura vrića
		Vetr. koje ću vrh groba ja prolit suzice; vrh suha javora suzice gdi roniš (ptica); mojemuću vrh krila ter vajmeh postavi; Pritužna grlice, što toli željno tač / vrh suhe granice ukladaš grozni plač; i od ruže rumene vrh. njega proctio cviet (grob); sjedeći uz javor suh, vrh kamena živa; vrh groba ružica rumena i biela; blažene te kosti, vrh kieh je procaptio;/ blažena dušica, vrh kieh je proctiela; vrh koga snieg ni mraz ni slana ne pada, (elizejska polja, lug); te mravlje gdje gledah lazeći vrh mene; I vazeh šupalj mieh, ki nošah vrh pleći; da mi se težak trud navali vrh pleći

Space	Distantness	Hekt. K Suletu gredihu daržeč se varh vitra
		Mar. uzviši umiljenih varh nebes gorika
		Zor. varhu neba letim, a na zemlji ležim
		Bar. orli vrhu nega; da sina oblaka / vrh sunca bude stat tanahna povlaka; zad vitar zled spravi sve more razpamši / s kim vrhu naravi do neba zapraši; ribe vrh luga protiva naravi; gustim listom za putnici / vrhu puta hlad navele; da stvoritel krenu oči / milosrdni vrh naroda
		Vetr. ner višnjom svjetlosti vrh mene da sine; vrh mene sunce sja; vrh mene sini sad; u tmastoj dubravi vrh mene sini zgar; za sunce koje sja od zgara vrhu nas; vrh mene neboga zgar sine bieli dan; noćni se mrak dieli, zdraka je vrh sela, / skoro je dan bieli danica izvela; vrhu svega luga; vrh ribe stojeći; goje se i plode vrh pierske vode; stojeći vrh bora vrh vođe studene; ljuveno pozri zgar vrh mene neboga; gusarski krvav mač svedj mu je vrh glave
Quantity	Time	Hekt. sedmoga godišća od spasen'ja varhu tisuća pet sat i pedeset
	Quantity	Bar. sto i sedamdeset tisuć glav pobiše / i vrh toga opet četara od više
	Superlative	Bar. vrh liposti biše lipa; Zač ogan tih gori vrh ogan svih goruć; i kako me smrt razjidi vrhu svake stvari jača; vrh svih gor višine; vrhu svih ki biše nemu se pokloni; od slavne države bogate Sirije, / vrhu ke ni sprave na svitu mudrije; da slove prid svitom vrh svih slog kralica; da varuj se vrhu svega / ne spominat ludo nega; sada poznah da ti jesi / vrhu svega na nebesi; ni ognja tolika vrh ogan ostalih; Ni nad boga gospodara, / e druga vrhu brata, / e gvozda vrhu zlata, / e cvita vrli rozara. (...); zač ne mogoh blaga znati / vrhu toga vridno ko je; svete kosti pohvališe / vrhu svake druge stvari
		Vetr. raslačim tvoju slas vrhu svieh sladosti; tužice pakljene i plačne boljezni, / i jade vrh jada, ke najдох hodeći; Vrh jada sve jade još vidjeli u gori; vrh tuga vrhu svieh; Čudo je vrh čuda smišljati taki glas; vrhu svih pod nebi / neharna; ku javi i speći vrh. svega na svieti / vas venem želeći da ju mogu vidjeti

Ruling/Governing	Mar. da će puk poganski varhu mene biti
	Zor. glavari ja za ovi tri dni postavljen varh onoga ča u vrime plandišća činiti se jima
	Bar. bi svitom odiven, vrh ke mač nima vlast; vrhu nih ima vlast; zač općenu oblast imam / vrhu svega ča je živo; jur tvoje oblasti ukaži, / nam gorkim vrh koje slatki med ni draži; Vrh mista ovoga ne sude napasti; zač jim ni od boga pušćeno oblasti; Poglavit gospodin vrh toga ki vlada; Tad gospode svitle naše, / vrhu svega svita slavne; redujući vrh vojnice; Tih dva muža plemenita / vrhu čete kral odluči; vrh vojvod ga glavom zvaše; da vrhu naroda straža je i cesar
	Vetr. kraljevat po viek vas vrh stvora svakoga; meni bi vlas dana vrh puka ovoga
Thought and Emotions	Zor. misleći varh moga trudnoga žitka; pokol ni jedan stumačiti umi ganku, rok vam do sjutra budi varh ne misliti; I varh toga razmišljući, ustarhal stah dumboko u pamet to položivši; Ja vas varh sebe stah čudeći se; A ona obazriv se, lipotu i mil pozor njih vidiv, sva se začudiv vrh sebe sta
	Bar. Meni se tako mni vrh svega stvorenja / draže riči da ni od svoga rodjenja; Zač gre po naravi vrh stvari ku lubiš, / već pomne postavi, da ju ne izgubiš; i vrh sebe pomnu stavi / i razborom um namisti; a to sve ishodi od one ka vlada / i jima slobodi i pomnu vrh stada; svih zorim i hvalim, vrh glave svih nošu; ter u srcu zlo zamisli, / svrhu griha ne procini; nikakor imat var vrhu ne ne htiše (vila); On straža i magog jima var vrhu svih; da svrhu mojih žel ne budu sva zama; ja ću podnit svu nevolu, / vrhu tebe jimit stražu; ter tko jih upisa, vrh sebe nima vlast, / budući mu sva misa' ljubavi pod oblast
	Vetr. Vrh stvari vrhu svih spametan još budi; Nu život moj trudi misleći vrh toga; Ostalih vrh muka i mimo sve jade; vrh suzna ovoga smiluj se sa svu moć; vrh sebe stojeći ter trgah život moj, / velmi se boleći, što može bit ovaj; nu ništo u miehu ne mogoh vidjet ja, / zač misli sve bjehu u maglu zašle tja. / Vrh sebe lie stoje, mnjah se će vratiti; za to se opazi, stojeći vrh sebe; Abrame dragi moj, tim stani vrh sebe, / kako ja i dom tvoj ostaje bez tebe

SOURCES

- Bar.: Djela Jurja Barakovića. 1889. Ed. P. Budmani i M. Valjavac. SPH XVII. JAZU. Zagreb.
- Drž.: *Djela Marina Držića*. 1930. Ed. M. Rešetar. SPH VII. JAZU. Zagreb.
- Hekt.: *Djela Petra Hektorovića*. 1986. Ed. J. Vončina. SPH. JAZU. Zagreb.
- Mar.: Marulić, M. 1988. *Judita*. Ed. M. Moguš. Književni krug. Split.; and: Hrvatski nacionalni korpus http://filip.ffzg.hr/cgi-bin/run.cgi/first_form (accessed 15.11.2019)
- Reljk.: *Satir iliti divji čovik*. 1762. Reprint 1987. Ed. J. Bratulić. Privlačica. Privlaka.
- Vetr.: *Pjesme Mavra Vetranića Čavčića*. 1872. Ed. V. Jagić, I. A. Kaznačić, Đ. Daničić. SPH IV (2). JAZU. Zagreb.
- Zor.: Zoranić, P. *Planine*. 1988. Ed. F. Švelec i J. Vončina. SPH 41. JAZU. Zagreb.

REFERENCES

- AD XVII: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1959 – 1962. Jedvaj, J. et al. JAZU. Zagreb.
- AD XXI: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1973 – 1974. Jedvaj, J. et al. JAZU. Zagreb.
- BABIĆ, S. et al. 1991. Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku. HAZU– Globus . Zagreb.
- BELAJ, B. i G. TANACKOVIĆ FALETAR. 2014. *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika*. Knjiga prva: Imenska sintagma i sintaksa padeža. Disput. Zagreb.
- ČUPKOVIĆ, G. 2018. Vrh-genitivi u odlomcima evanđelja iz Kašićeve Biblije (oko 1633.) i ćirilčnoga Novoga testamenta (1563.). *Hrvatski prilozi 16. međunarodnom slavističkom kongresu*. Ed. S. Botica et al. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb: 35–48.
- DAMJANOVIĆ, S. et al. 2009. Antologija hrvatskih srednjovjekovnih djela. *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: Srednji vijek*. Ed. S. Damjanović. Croatica. Zagreb.
- DELEUZE, G. 2015. *Logika smisla*. Translated by Marko Gregorić. Sandorf & Mizantrop. Zagreb.
- DUJIĆ, I; G. ČUPKOVIĆ. 2018. Konceptualizacija izvanjštenja Subjekta na primjeru frazeoloških izraza s prijedložnim genitivom. *Zadarska smotra LXVII* (4):

254–260.

- KAPETANOVIĆ, A. 2019. Govorni činovi uljudnosti u dijalozima Hektorovićeve *Ribanja i ribarskoga prigovaranja*. *Colloquia Maruliana* XXVIII: 35–46.
- LAKOFF, G. and M. JOHNSON. 1999. *Philosophy in the Flesh*. Basic Books. New York.
- Latin Dictionary*. <https://www.online-latin-dictionary.com/latin-english-dictionary.php?lemma=SUPER250> (accessed 15.11.2019)
- LISAC, J. 2017. *Izabrani spisi. O povijesti hrvatskoga književnog jezika*. Sveučilište u Zadru – Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- MATOVAC, D. 2017. *Prijedlozi u hrvatskome jeziku. Značenje, prostorni odnosi i konceptualizacija*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- PLATON. 1976. *Kratil*. Translated by D. Štambuk. Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- REŠETAR, M. 1933. Jezik Marina Držića. *Rad* 248: 99–240.
- STANOJEVIĆ, M.-M. 2013. *Konceptualna metafora*. Srednja Europa. Zagreb.
- TOMASOVIĆ, M. 1978. Hrvatska renesansna književnost u evropskom kontekstu. *Hrvatska književnost u europskom kontekstu*. <http://dzs.ffzg.unizg.hr/text/tomasovic.htm> (accessed 15.11.2019)

Tema kao entitet u prostoru: o jednom prenesenom značenju prijedložne sveze *vrh*-genitiv

SAŽETAK

*S aspekta funkcionalne gramatike i kognitivne semantike na primjerima iz starije hrvatske književnosti proučava se uporaba varijanti prijedložne konstrukcije *vrh*-genitiv u prenesenom značenju usmjerenosti govora te označavanja predmeta govora i teme. Semantika ekscerptiranih primjera razmatra se u kontekstu konceptualizacije diskursa kao materijalnoga entiteta pozicioniranoga u prostoru.*

KLJUČNE RIJEČI: *semantika prijedloga, konceptualna metafora, povijest hrvatskoga jezika*

Marcel Kušar u Zadru (1895. – 1914.)

Vjekoslav Ćosić

Zadar

vjekoslav.cosic@gmail.com

Rad prikazuje djelovanje Marcela Kušara, profesora hrvatskoga jezika na zadarskim gimnazijama (talijanskoj i hrvatskoj), kroz njegova djela objavljena u navedenom razdoblju, prije svega kroz njegove čitanke hrvatskog jezika za niže gimnazije, njegovu vježbenicu hrvatskog jezika za talijanofone *Corso completo di lingua croata o serba*, njegovu knjižicu *Prvo predavanje* i zbirku *Narodne pripovijesti mitične*. Posebno je zanimljivo njegovo jubilarno izdanje Marulićeve *Judite* i studija o Marulićevu jeziku koju je tom prigodom objavio.

KLJUČNE RIJEČI: Marcel Kušar, Zadar, hrvatska vježbenica, *Judita*, zadarske gimnazije, pripovijesti mitične

On je u svom životu prošao od sjevera do juga i natrag najudaljenijom austrijskom pokrajinom Dalmacijom od svog rođenja u Rabu 1858. godine u obitelji utemeljitelja ogranka Narodne stranke do svoje smrti 1940. u svom rodnom mjestu. Njegova prva služba bila je u Kotoru (1881. – 1888.) kao gimnazijskog profesora, nastavio je u Dubrovniku (1888. – 1895.), a radni vijek je završio u Zadru (1895. – 1914.), da bi poslije rata odradio još tri godine u šibenskoj gimnaziji (1921. – 1924.),¹ odakle se vraća u rodni Rab. Njegovo posljednje i najpoznatije djelo, *Narodno blago*, objavljeno je u Splitu 1934. godine.

To je bila jadranska horizontala Marcela Kušara Rabljanina. Njegova vertikala bio je Beč, glavni grad moćne monarhije, u kojem je završio slavistiku kod onodobnog najpoznatijeg slavista, Slovenca Franca Miklošiča. Druga njegova “antena” bio je Vatroslav Jagić, drugi veliki slavist prvih dana slavistike. Njegova vertikala bio je JAZU, u kojem je bio dopisnim članom, i na koncu Stjepan Ivšić, koji mu je ponudio

¹ Lada Badurina piše da je 1924. “ponovno umirovljen” (Badurina 2017a: 176), dok Pavao Jerolimov navodi da je Kušar u Šibeniku radio od 1921. do 1927. (Jerolimov 1998: 159).

suradnju u planiranom znanstvenom časopisu malo prije početka Velikoga rata i niti tri mjeseca prije odlaska u mirovinu, 14. listopada 1914.

Duga je Kušarova jadranska horizontala kao što je širok raspon njegovih filoloških zanimanja. Ona idu od povijesno-poredbene lingvistike, preko pravopisnih problema, dijalektologije, kulturno-povijesnih studija, nastave stranih jezika – kao što je bio hrvatski za Talijane – leksikografije do pravne terminologije. I pored svega toga on je pao u zaborav. Trebala je pasti jedna carevina, jedna kraljevina i jedna komunistička tvorevina da bi ga se dostojanstveno sjetili Zlatko Vince i Josip Lisac; ovaj posljednji ga je uvrstio u niz Stoljeća hrvatske književnosti Matice hrvatske, u kojem se može naći na jednom mjestu sve bitno o Marcelu Kušaru.

U ovoj jubilarnoj prigodi htjeli bismo produbiti i proširiti poznavanje Kušarova rada u Zadru od njegova dolaska 1895. do njegova odlaska u mirovinu 1914. godine. Govorit ćemo o Kušaru kao profesoru i njegovim radovima objavljenim u navedenom razdoblju.

1. Kretanje u službi

U Zadru je Kušar radio na objema gimnazijama, talijanskoj i hrvatskoj, tako nazvanima po njihovim nastavnim jezicima. Inače je u talijanskoj gimnaziji (Ginnasio superiore di Zara) bila većina profesora Hrvata, a i učenici su bili većinom Hrvati. U hrvatskoj gimnaziji, naprotiv, talijanski su profesori bili rijetkost, a učenici su bili listom Hrvati. Kušar je predavao hrvatski jezik na talijanskoj gimnaziji od 1895. do 1908., a na hrvatskoj je od 1908. do 1914. godine predavao zemljopis, povijest i njemački, ali ne i hrvatski. Od 1909. do odlaska u mirovinu bio je i ravnateljem te gimnazije.

Kušar nije dočekan s oduševljenjem od zadarskih Talijana. Razlozi su bili tobože stručne prirode, ali je pozadina bila politička i, po svemu sudeći, nacionalna.² Njegov dolazak u Zadar najavljuje *Il Dalmata* od 9. listopada 1895. godine u članku "Pel nostro ginnasio". U raspoloženju općeg nezadovoljstva stanjem u talijanskoj gimnaziji *Dalmata* najprije napada školskog inspektora Glavinića, kojem su važnija njegova arheologija i iskapanja u Ninu nego upravljanje povjerenim mu školama, a potom i nastavnim osobljem. Nakon što je nepotpisani autor oštro kritizirao Glavinićevu

² Oni su sigurno već bili pročitali rečenicu koju je Kušar napisao u svom polemičkom spisu "Dubrovčani, jesu li Hrvati?": "Zbiva se nerijetko da jedan koji je omrknuo autonomaš (čitaj: Talijan) osvane Srbin i obratno. Uopće u Dubrovniku i Srbi i autonomaši nijesu nego 'Dubrovčani'." (Kušar 2017: 235)

kadrovsku politiku, nadasve premještanje nastavnika, dolazi red na Kušara.

“Ove godine, na primjer, gospodin Glavinić, misleći možda – u tom času – na duhovne radosti jednog izleta u Nin, odlučio je da u osmom razredu slavenski jezik predaje profesor Kušar. Ništa se ne bi moglo prigovoriti da je on – uz dužno priznanje izvrsnosti metode koju prakticira profesor Kušar – zamijenio profesora Ribolija samo u prvim razredima gimnazije u kojima se učenici tek uvode u nastavu; ali kad se to dogodi i u sedmom razredu, svaka promjena metode učenja može biti fatalna jer su učenici naviknuti samo na metode Ribolija, stvar postaje krajnje nerazumna. Tko uopće zna što taj gospodin, koji je do jučer predavao u slavenskoj gimnaziji učenicima većinom Slavenima, očekuje od naših učenika osmog razreda. Tko zna kakvim će teškim ispitima biti podvrgnuti ti jadnici? ... izgleda da se sve urotilo protiv Zadarske gimnazije.”

Ljubomir Maštrović donosi niz zanimljivih podataka o nastavničkom kadru te (talijanske) “zadarske gimnazije”. Istovremeno donosi i podatke o broju učenika i njihovu socijalnom podrijetlu. Najviše ih je bilo iz zadarske okolice iz siromašnih hrvatskih obitelji kojima je talijanska Lega Nazionale davala stipendije i smještala ih u konvikt Nicolò Tommaseo, osnovan školske godine 1897./1898.³

Na isti će način Maštrović opisati osnivanje nove gimnazije.⁴ Riječ je o gimnaziji na hrvatskom jeziku. Kad su austrijske vlasti shvatile da u Zadru nema ni talijanskog nastavničkog kadra ni talijanskih učenika, osnovale su hrvatsku gimnaziju, zadržavši ipak talijansku gimnaziju u Zadru kao jedinu takvu ustanovu u pokrajini.

Ako pogledamo malo unaprijed i vidimo što je sve napravio Kušar dok je predavao hrvatski na talijanskoj gimnaziji, vidjet ćemo da je on bio veliki dobitak za nju. *Dalmata* se je prevario u svojoj procjeni. Nije mu to bilo prvi ni posljednji put kad su u pitanju “slavi”, kako on najčešće naziva Hrvate.

Svaka bi gimnazija bila ponosna na svog profesora koji je već u prvoj godini službovanja u njoj izabran za dopisnog člana JAZU-a, a u drugoj je već objavio *Prvo predavanje*, profesora koji je izdavao hrvatske čitanke za sva četiri razreda srednjih škola, koje su se rabile u svim srednjim školama Dalmacije, Bosne i Istre, priredio jubilarno izdanje Marulićeve *Judite*, napisao vježbenicu s gramatikom hrvatskog jezika za svoje učenike i učenice. Takvu bibliografiju nisu imali ni mnogi sveučilišni profesori onog doba. Osim toga, Kušar je iza sebe prije dolaska u Zadar imao iskustvo

³ V. pogl. “Osmorazredna gimnazija” (Maštrović 1954: 38–58). Đački dom “Tommaseo” bio je u očima zadarskih Hrvata jedan od načina odnarođivanja djece siromašnih hrvatskih obitelji iz zadarske okolice i cijele Dalmacije.

⁴ V. pogl. “Dvije gimnazije u Zadru” (Maštrović 1954: 59–79).

srednjoškolskog profesora hrvatskoga jezika u Kotoru (1881. – 1888.) i Dubrovniku (1888. – 1895.) i zavidnu bibliografiju, iz koje izdvajamo *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas* (Knjižarnica D. Pretnera, Dubrovnik, 1884, 232 str.) i *Nauku o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)* (Naklada piščeve, Dubrovnik, 1889, XV + 82 str.). Tomu treba dodati i naručeni tekst “Die serbischkroatische Sprache und Literatur. – Dalmatien” u *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* (Beč, 1892, str. 231–252). No tu nije kraj bibliografiji koju je Kušar za sobom u Zadar donio. On se ogledao i u dijalektologiji, o čemu svjedoče njegove četiri studije: “Čakavske osobine u današnjem dubrovačkom dijalektu” (*Program c. k. Velikog državnog gimnazija*, Dubrovnik, 1889, str. 3–7); “Glavne osobine lastovskoga narječja” (*Nastavni vjesnik*, knj. I, str. 319–327, Zagreb, 1883.); Rapski dijalekat (*Rad JAZU*, knj. 118, Zagreb, 1894, str. 1–54); Lumbardsko narječje (*Nastavni vjesnik*, knj. III, Zagreb, 1895.).⁵

Kušarovu filološku svestranost dokazuje još jedan naslov koji je donio u svojoj bibliografiji iz Dubrovnika. Riječ je o priređivanju djela Mate Vodopića *Marija Konavoka. Po istinskom događaju iz vremena prije austrijske zapreme Bosne i Hercegovine*, za koje je on napisao uvodnu studiju “O životu i radu Mata Vodopića”. Sve je to objavila Matica hrvatska u svojoj Zabavnoj knjižnici (sv. 157–159, Zagreb, 1893, str. 5–35). Izdavanje *Marije Konavoke* Mata Vodopića bio je vjerojatno razlog što mu je Matica hrvatska povjerila i jubilarno izdanje Marulićeve *Judite*.

Na hrvatskoj gimnaziji predavao je, kao što smo već rekli, povijest, zemljopis, njemački (Jerolimov 1989: 156), a ravnateljem je bio od 22. listopada 1909. do 28. listopada 1914. (Jerolimov 1989: 145).⁶

Tih predratnih godina na toj gimnaziji maturirali su Manfred i Folco Borelli, Guido Quien, Božidar Adžija, Marin Čuka, Josip (Joe) Matošić, Ilija Despot, Blaž Jurčić, Ljubomir Maštrović, Eduard Bulat, Slavko pl. Paitoni (Jerolimov 1989: 169–170). Kušarovi suvremenici i poznati sugrađani bili su obitelj Borelli, Juraj Biankini i Ivo Prodan, nakladnici, urednici, zastupnici u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću u Beču, Niko Nardelli, dugogodišnji zamjenik, a onda i namjesnik,⁷ Tullio Erber i Vitaliano Brunelli, profesori i povjesničari, Girolamo (Jerko) Italo Boxich i

⁵ Na Kušarova dijalektološka istraživanja osvrnuo se Josip Lisac u svom radu “Dijalektološki rad Marcela Kušara” (*Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 28–29, 111–118, Zagreb, 1993–1994).

⁶ Ljubomir Maštrović (1954: 54) kao datum imenovanja navodi carsku uredbu od 26. siječnja 1909. i br. 3599, a kao datum umirovljenja 14. listopada 1914. godine.

⁷ Njemu neki pripisuju zaslugu što je Kušar imenovan ravnateljem hrvatske gimnazije.

Silvio Delić, Marij Attems (namjesnik). U Zadar su dolazili kao zastupnici u Pokrajinskom saboru Ante Trumbić, Vicko Milić, Ante Tresić-Pavičić i njegovi donedavni sugrađani, Dubrovčani Čingrije. Tu je bio i dr. Jakov Čuka, koji ga je naslijedio u Matici dalmatinskoj i objavio u prvome broju *Glasila Matice dalmatinske* njegovu studiju o jeziku Marka Marulića.

Kao nastavnik, Kušar je u Zadru ostao u najljepšoj uspomeni. O tome svjedoči završetak duge biografske bilješke njegova učenika i autora knjige *150 godina zadarske gimnazije* (1954) Ljubomira Maštrovića: “Mi učenici bivše Hrvatske gimnazije u Zadru, koji smo još na životu, sjećamo se svoga profesora i direktora Marcela Kušara kao čovjeka velike energije, dobrog pedagoga i odličnog metodičara. Za njegovih satova osjetili bi i nemarni đaci neki naročiti užitak, koji mogu izazvati samo usta majstora nauke. Zadarski đaci imali su tu rijetku sreću, kada bi se, zamjenjujući odsutnoga profesora u njihovu razredu, pojavio direktor Kušar.” (Maštrović 1954: 55)

Ovo sjećanje Ljubomira Maštrovića donosi i Vince u svojoj uvodnoj studiji *Narodnom blagu*. Vince tom prigodom iznosi i neke manje poznate stvari iz života Marcela Kušara. On doslovno piše:

“Osim službenih prof. Kušar obavljao je i druge, počasne poslove. Bio je predsjednik Matice dalmatinske, član Ispitne komisije za kandidate za dobrovoljačku jednogodišnju vojničku službu, član Pregledne komisije za izdavanje hrvatsko-srpske pravne terminologije, član Kazališnog vijeća, uprave Narodne čitaonice, sudski tumač, ekspert za stamparstvo, prevoditelj državnih zakona na hrvatsko-srpski jezik te nastavnik hrvatskoga književnog jezika nizu njemačkih baruna i grofova koji su u Zadru započinjali činovničku karijeru.” (Vince 1993: X)⁸

2. Znanstveni i publicistički rad

Već smo vidjeli da je Kušar i prije svog dolaska u Zadar bio poznat u pokrajini po svojoj nastavnoj metodi, vjerojatno i po svojoj strogosti, što se može iščitati iz *Dalmatine* “dobrodošlice”. Njegova znanstvena dostignuća bila su poznata i izvan gra-

⁸ Ovaj Vinceov stavak mogao bi biti tema za cijelu jednu sekciju znanstvenoga skupa o Kušaru. Dokumenti o ovim njegovim “počasnim poslovima” razasuti su po raznim arhivskim odjelima te zahtijevaju organizirano timsko istraživanje, slično, ali mnogo zamršenije od onoga koje je objavljeno o Parčiću i predstavljeno na Hrvatskom slavističkom kongresu u Zadru 2002. godine.

nica pokrajine, i to ne bilo kome nego njegovu bečkom profesoru Miklošiču i uzoru Jagiću, s kojima se on, kao što znamo, dopisivao. U Zagrebu je Ivan Broz (1892) priznao da je vodio računa o onome što je Kušar pisao o pravopisu. Dvije godine prije JAZU mu je u svojem *Radu* objavio opširnu studiju pod naslovom “Rapski dijalekat”. Da Kušar nije bio bilo tko, dokazano je ni godinu nakon njegova dolaska u Zadar: 1. srpnja 1896. izabran je za dopisnog člana JAZU-a. O tome čitamo u zapisniku sjednice razreda filologijsko-historijskoga pod gornjim datumom.⁹

“Zapisnik o V-oj sjednici razreda filologijsko-historijskoga, držanoj dne 1. srpnja 1896. Nazočni predstojnik T. Smičiklas i pravi članovi P. Budmani, dr. M. Šrepel, M. Valjavec.

(...)

6. O izboru novih članova. Predstojnik mnije da je prikladnije (precrtano) Predstojnik predlaže V. Klaića za pravog člana, a g. Valjavec g. Musića za pravoga. G. Budmani predlaže M. Rešetara, a dr. Šrepel prof. Kušara za dopisnika. Prva četiri predloga primaju se jednoglasno. Još se na predlog dr. Šrepela da se za dopisnika imenuje Lužički Srbin (gimn. prof.) dr E. Muka, slavista u Budišinu.”

2.1. Prvo predavanje

Sljedeće, 1897. godine Kušar objavljuje knjižicu *Prvo predavanje*. To je tekst od 31 stranice objavljen u nizu “Pučka knjiga Matice dalmatinske (III)”, a tiskan u Senju 1897. u Tiskari Ivo pl. Hreljanović (prije H. Luster). Ova knjižica je svojevrsna spomena Kušarova Zadra s njegovim radovima u Kotoru i Dubrovniku, kada se još bavio komparatistikom i općeslavističkim pitanjima. To je “romansirana” povijest arijskih naroda pisana u narodno-prosvjetiteljskom duhu koja počinje velikom seobom naroda, a završava hrvatskim narodnim preporodom. Glavni junak je Vlatko Misić, sin imućne seljačke obitelji koji je došao u rodno mjesto “sa visokih nauka kući, da se prođe i odmori”. Radnja se događa za vrijeme školskih praznika. Iz razgovora sa svojim mještanima shvatio je da su “o mnogim stvarima slabo i krivo upućeni”. Stoga odluči održati “formalna poučna predavanja” jedne nedjelje poslijepodne nakon

⁹ Badurina njegov izbor u JAZU datira 17. prosinca 1896. (Badurina 2017a: 176). Osim ovog zapisnika, ni jedan “preglednik” Arhiva HAZU (JAZU) ne spominje Kušara. Pregledali smo “Pregled arhivskih fondova i zbirki RH (Kazalo i bibliografije)”, HDA, 2 2007, Zagreb; Urudžbeni zapisnik (JAZU) 1896. – 1900.

službe Božje pred crkvom.

U zakazano vrijeme okupilo se “sve što je boljega u selu”, a njima su se pridružili “gosp. župnik i učitelj, da predavanju dadu neki svečaniji oblik”. Svom prvom predavanju (o ostalima se ne govori u knjizi) dao je naslov “Hrvatski narod”. Tu prestaje literarni okvir ove priče. Ostalo je povijesno-poredbena lingvistika kraja XIX. stoljeća u obliku rodoslovnog stabla kakvo znamo iz općih uvoda u lingvistiku na studiju filoloških znanosti.

Glava I. nosi naslov “Naši predji i naša braća”. To je priča o jednom ogranku (slavenskom) “ratobornog i prosvijetljenog naroda arijskoga, kojemu kolijevka kao da je bila negdje oko Kaspijskoga jezera u Aziji”. Taj je narod “s nepoznatih razloga” jednoga dana “udario put zapada”. S vremenom je nastalo više ogranaka (Grci, Romani, Germani i Slaveni). Ovi posljednji su se podijelili na istočne (Rusi), zapadne (Poljaci, Česi i lužički Srbi) i južni (Hrvati i Srbi, Slovenci i Bugari). Slijedi opis njihovih teritorija i njihova brojnost.

Ovdje ćemo pažljivo pratiti što piše o južnim Slavenima: “... na prvom mjestu su Hrvati i Srbi, zatim Slovenci, koji su naša najbliža braća, posljednji su Bugari”. “Hrvati i Srbi” u Kušarovim nabravanjima tvore sintagmu, ukrućeni neodvojiv izraz čak i kad nije na kraju nabravanja nego na početku kao što je to slučaj u gornjem nabravanju. Nešto kasnije će se redoslijed izmijeniti pa će biti “Srbi i Hrvati”, ali rjeđe. Slovenci su Hrvatima i Srbima “najbliža braća”, a Bugari su daleko, izvan tog bliskog srodstva. U razmatranju brojnosti slavenskih naroda “predavač” je sklon uspoređivanju s drugim granama i narodima: Rusi prema Francuzima ili Rusi prema Nijemcima ili Englezima i isticanju njihove nadmoći. Tu se rađa i misao o slavenskoj svijesti i slavenskoj zajednici u duhu “Čeha Šafarika i Kolara”. Slovaci su spomenuti naknadno i usput kao oni koji žive u zapadnoj Ugarskoj. Iza svega krije se misao o jednoj narodnoj zajednici – pleme slavensko – “govoreći srodne jezike”.

Glava II. nosi naslov “Dolazak Hrvata i njihova naselja”, a počinje riječima koje podsjećaju na naša vremena: “Evropa nije zapamtila burnijih vremena no što je ono, koje se u povjesti (!) svjetskoj nazivlje ‘seobom naroda’. Kao silna bujica provalili iz Azije jedan za drugim nebrojeni čopori divljih naroda, da zadaju strah i trepet mirnim građanima rimskog carstva, nekad gospodara cijelog svijeta.” (10) I tu počinje poznata priča o Avarima i Slavenima, Carigradu, caru Herakliju i Hrvatima, braći Klukas, Lobelosu, Kosencesu, Muklu i Hrvatima te sestrama Tugi i Vugi. “Za Hrvatima došli i Srbi, njihova rođena braća, pod vodstvom dvoje braće, te osvojili i zapremili zemlju do Hrvata.” (12) Slijedi opis zemalja koje su zaposjeli Hrvati i Srbi (uvijek u sintagmi) od Labina i Raše na sjever do Ptuja i na istok do Morave i Ibra, Mitrovice,

krivudavo do Skadarskog jezera i Bojane. Te su se granice vremenom “razmicale” i “stezale”. Sve do ovdje Hrvati i Srbi idu zajedno kao etnikum i kao teritorij.

Glava III. Govori o “hrvatskim naseobinama” i isključivo o Hrvatima, Srbi se više ne spominju u tekstu. Govori se i o Hrvatima, današnjim rječnikom, u dijaspori (16–20).¹⁰

Glava IV (zadnja) nosi naslov “Hrvati kao narod”. To je povijest Hrvata od Bizanta (do 802.), preko Karla Velikog (poslije 803.) do Dalmatinske i Posavske Hrvatske, Petra I. Kriješimira (!) (1058. – 1073.), Zvonimira (1076. – 1089.) i Petra II. Svačića. Zaobilazi se *Pacta conventa* i prelazi na Ferdinanda I. i 1527. godinu. Spominje se 1177. i papa Aleksandar II. (!), dalmatinsko-dubrovačka renesansa i dolazi se u XIX. stoljeće. Tu nalazimo i riječi: “Ovo je baš prava narodna hrvatska književnost koja ima svojim središtem glavni grad Hrvatske, bijeli Zagreb, danas moralno središte svih Hrvata.” Za Kušara ona počinje 1835. “kad je vrijedni Hrvat Ljudevit Gaj turio u svijet prve hrvatske novine, koje su bile kao iskra, iz koje se rasplamsa velika vatra, i traje do danas.” (Kušar 1897: 30)¹¹

2.2. Čitanke za nižu gimnaziju

Nitko se u novije vrijeme nije posebno osvrnuo na Kušarove čitanke. Vince se (1993) u svojoj “uvodnoj studiji” ograničio na svoja saznanja o privatnom životu, na pravopis i, naravno, na *Narodno blago*. Badurina ih ne spominje posebno u tekstu, ali ih navodi u Bibliografiji (Badurina 2017b: 179–180) i Ljetopisu, gdje nalazimo i ove riječi: “1895 – 1914. Po dopuštenju bečke Vlade da se za srednje škole u Dalmaciji, Istri i Bosni tiskaju posebna izdanja čitanke Kušar s mnogo mara priređuje čitanke za prvi, drugi, treći i četvrti razred srednjih škola. Izlaze u više izdanja” (Badurina 2017a: 176).¹² U Bibliografiji koja ide kronološkim slijedom najprije je tiskana *Čitanka za IV. razred srednjih škola*, objavljena u Beču u Carsko-kraljevske nakladi školskih knjiga (kao i sve ostale) 1895. godine. Slijede u Bibliografiji *Čitanka za III. razred* (1897), *Čitanka za I. razred* (1900) i *Čitanka za II. razred*

¹⁰ “Hercegovina sve zemlje naseli, a sebe ne raseli.”

¹¹ Maštrović u biografskoj bilješci spominje da je Kušar “U Zadru pronašao i rukopis dotada nepoznate komedije ‘Hvarčinje’ od Martina Benetešića (tako je Kušar pročitao ime toga nepoznatog hvarskog pisca), a ‘Hvarčinju’ je zatim transkribirao i objelodanio dr. Petar Karlić, koji je piščevo prezime transkribirao u Benetević.” (Maštrović 1954: 65)

¹² Ne navode se okolnosti donošenja spomenutog “dopuštenja bečke Vlade”. Očito je riječ o obrazovnoj politici. Pitanje tko je dao poticaj dopuštenju ostaje za daljnja istraživanja.

(1914) s napomenom “Podaci o prvom izdanju nedostupni”. Ovaj gotovo obrnuti slijed razreda možemo objasniti činjenicom koju nam je otkrio *Il Dalmata* da je Kušar počeo svoju nastavu u talijanskoj gimnaziji (u zamjenu za Ribolija) u četvrtom, a ne u prvom razredu. Simptomatično je i to što je ta čitanka objavljena iste godine kad je Kušar došao u Zadar.¹³

Na tom jedinom nama dostupnom primjerku nastojat ćemo prikazati njezine pedagoške i književne osobine. Knjiga nema uvoda ni kakvog pedagoškog naputka. Od didaktičkih elemenata u samim tekstovima imamo samo naglaske, što je bio ogroman posao s obzirom na obujam knjige, a tumač nepoznatih riječi je na dnu stranice. Izbor tekstova svakako nosi obilježje obrazovno-odgojne knjige, udžbenika. Podijeljena je u dva velika, ali nejednaka dijela: a) Proza (3–220) i b) Poezija (221–286). Unutar tih dviju velikih cjelina tekstovi se dijele prema književnim vrstama i sadržaju. Tako imamo u prozi: a) književne vrste: gatke i priče, basne i prilike, pripovijesti i crtice, opći opisi i orisi; b) sadržaji: slike iz svjetske i kulturne povijesti, slike iz geografije, slike iz prirodnih nauka.

Poezija je slabije artikulirana. U njoj sastavljač navodi narativnu i opisnu, poučnu i lirsku poeziju. Prozni tekstovi su uzeti iz širokog kruga književnosti i narodnih priča. Za strane tekstove navode se i prevoditelji. Njemačke tekstove uglavnom je prevodio Marcel Kušar. Od stranih autora zastupljeni su Rusi Tolstoj, Turgenjev, Korsarov i Koroljenko; Nijemci Lessing, Herder i još nekoliko manje poznatih imena te Poljak Sienkiewicz. Od Srba je u ovom dijelu zastupljen Karadžić s četiri teksta, Dositej s tri teksta te Stojanović s jednim tekstom. Najbrojniji su Hrvati, od kojih smo nabrojili dvadeset i jedno ime, uz manje poznate navodimo samo one poznatije: Gjalski, Šenoa i Kozarac. U dijelu poezije nema stranaca, a najbrojniji su, naravno, Hrvati – Hranilović, Preradović, Livadić, Mihanović, Harambašić, ukupno jedanaest. Od Srba su zastupljeni Zmaj Jovanović, Vojislav Ilić, Milorad Šapčanin i Branko Radičević. U narativnoj poeziji imamo pet narodnih pjesama iz kosovskog ciklusa.

Na temelju izloženog možemo pretpostaviti kakve su bile čitanke za ostale razrede koje su nam bile nedostupne pri izradi ovog članka. O njima doznajemo nešto više s

¹³ Neobična je glede ovih čitanke i činjenica da u Zadru imamo samo jedan primjerak jedne od ovih čitanke, onaj za treći razred. To treba povezati, kažu upućeni u povijest zadarskih knjižnica, sa sudbinom knjižnice hrvatske gimnazije u Zadru nakon njezina gašenja 1920. godine. Puni naslov te čitanke glasi *Čitanka za III. razred srednjih škola*. Sastavio Marcel Kušar, /izbrisane riječi i rukom dodano u *Zadru*/ dopisni član Jugoslavenske akademije u Zagrebu, U Beču, U Carsko-kraljevskoj nakladi školskih knjiga, 1897. Na primjerku je Zadarske znanstvene knjižnice i osmerokutni pečat s natpisom “E. de Schönfeld ZARA Libri scolastici usati A S 1900-1901”. Knjiga ima 290 stranica.

pravopisnog i sintaktičkog gledišta u dvama kritičkim člancima koje je objavio Jozo Dujmušić (1909a, 1909b). Dujmušić je nabrojio pravopisne nedosljednosti u sve četiri čitanke. Nedosljednosti se najviše odnose na sastavljeno i rastavljeno pisanje riječi. Od ostalih primjedbi spomenimo onu o germanizmima, o kojima Dujmušić kaže: “Toga ima toliko, te naši mnogi pisci doista izriču svoje misli njemačkom sintaksom, a hrvatskim riječima, i to baš na dosta mjesta... Priznajem, da se na taj način postizava zbijeniji, jezgrovitiji stil, ali se u isti čas kvari i narodna sintaksa i narodni stil.” (Dujmušić 1909a: 305). Zaključna misao Dujmušićeva članka glasi: “Sve su Kušarove čitanke gore od čitanaka zagrebačke redakcije” (Dujmušić 1909a: 306). To nas navodi na misao da su se do pojave Kušarovih čitanaka u Bosni i Hercegovini upotrebljavale slične čitanke “zagrebačke redakcije”.

U svom drugom članku Dujmušić govori o eufoniji, a misli na red riječi (Sveto brdo diže se / Sveto brdo se diže; gospodara svoga / svoga gospodara i sl.). Svoj kratki članak Dujmušić zaključuje još kraće, jednom jedinom rečenicom: “Ovo bi bio možda tek tisućiti dio od svih pogrešaka take vrste, što nagrđuju Kušarove čitanke” (Dujmušić 1909b: 379).

Dobiva se dojam da je ovdje riječ o nesporazumu: Kušarova čitanaka nije Kušarov tekst, nego Kušarov izbor iz književnog korpusa. Zašto bi Kušar trebao mijenjati red riječi u rečenicama tekstova koje je odabrao za svoje čitanke, tim više što se zapravo odbacuje red riječi u (narodnim) pjesmama, a Dujmušić im suprotstavlja (kao ispravak) red riječi iz svakodnevne proze (iako se i tu stalno poziva na narodni jezik). Je li Dujmušić jedan od onih koji su lektorskim škarama radikalno rezali književne tekstove XIX. stoljeća?!

Drugi Kušarov kritičar nije se bavio jezičnim, već odgojnim pitanjima njegovih čitanaka i nije nimalo blaži u svojim sudovima. Sve je to iznio u svom članku “Jedna srpskohrvatska čitanaka” objavljenom u *Židovskoj smotri* (VII/1913, 8, 126–127). Samuel ben Jankef pomalo s visoka od prve rečenice dijeli lekcije: “Čitanke za srednje škole u hrvatskosrpskim zemljama austrougarske monarhije sastavljaju obično osobe, koje nemaju razumijevanja za odgoj. Uzmete li ovakve knjige u ruke, začuđićete se, koliko nekulture srca i intelekta u tim kompilovanim tvorinama leži. A sve to zato što je čitanke za Dalmaciju i Bosnu, na zahtjev Vlade sastavio jedan filolog koji je svojevremeno napisao u Dubrovniku ‘historijski gramatiku srpskohrvatskog jezika’.” Ostale Kušarove knjige Samuel ne navodi, kao ni njegovo zanimanje. Iz te krmje premise Samuel izvlači svoj zaključak: “Ko je dobar ‘stručnjak’ (ovdje: gramatičar) jedva će biti dobar čovjek (ovdje: pedagog). U gramatičarskoj rutavosti svog srca metnuo je u čitanke IV. gimn. razreda štivo, za koje odgovara kao sastav-

ljač Milan Grlović – štivo o Židovima u Pragu.” To je dakle razlog onog uvodnog moraliziranja Samuelova. Ono što opisuje Grlović nije se baš svidjelo Samuelu, iako mu on ne niječe pravo na svoje mišljenje. A jedan od tih praških opisa glasi: “Dugi njihovi kaftani, omazani bezbrojnim generacijama žrtvovanih gusaka, orijenatlni, zagasito-blijedi tipovi sa šiljastim bradicama i dugim uvojcima ispred uha, zanoseći sve jezike: to su njihova glavna obilježja.”

Samuel navodi još nekoliko redaka iz Grlovićeve lektire i vrlo kratko ga komentira ekskulpirajući ga na račun “vlastitog mišljenja” i upotrebe Gutenbergova izuma. Ne zamjera ni g. Marcelu Kušaru (pila naopako). “Ali nije lijepo, što je ministarstvo za prosvjetu u Beču propustilo te nije opazilo, da u ovom štivu ima stvari, koje ne spadaju u školu i da je kod toga zaboravilo, da nije princip odgoja: dobar akcent (tekst je akcentuiran), pa makar svijet propao i karakteri se okuživali.” (Ben Jankef 1909: 127)

2.3. Priređivač Marulićeve *Judite*

Godina 1901. bila je jubilara 500. obljetnica objavljivanja *Judite* Marka Marulića i simbolični datum rođenja hrvatske književnosti. Za tu prigodu pripremljeno je i jubilarno izdanje tog za hrvatsku književnost prevažnog djela.¹⁴ Taj posao povjeren je Marcelu Kušaru i Petru Kasandriću. Kušar je bio profesor hrvatskog u talijanskoj gimnaziji u Zadru i već dokazani priređivač *Marije Konavoke* Mate Vodopića, a Kasandrić je uređivao *Smotru Dalmatinsku*, poluslužbeni dvojezični tjednik austrijske vlasti u Dalmaciji. Izdanje je uredio i protumačio Kušar, koji je za tu prigodu napisao i “Rječnik nepoznatih i neobičnih riječi i značenja Marulićeve ‘Judite’”, a Kasandrić je napisao uvodnu studiju “Marko Marulić. Život i djelo”. Sve je izdala Matica hrvatska u Zagrebu. Urednikov tekst neposredno slijedi tekst *Judite*. Međutim, prije “Rječnika”, najavljenog u podnaslovu knjige, umetnuto je pet stranica najavljenih rečenicom “Za bolje razumijevanje Marulićeve pjesme iznijet ćemo ovdje pred ‘Rječnikom’ i neke najznatnije osobine Marulićeva jezika”. Slijede potom “osobine Marulićeva jezika” u 36 točaka i 4 odjeljka: Glasovi (97–98), Oblici (98–99), Skladba (100–101) i Rječnik (102–112). Prva su tri odjeljka i danas uobičajena metoda opisa jednog lokalnog govora u dijalek-

¹⁴ Marko Marulić, *JUDITA*. Epska pjesma u šest pjevanja. Uredio i protumačio MARCEL KUŠAR. Uvodom popratio PETAR KASANDRIĆ. S osam slika u slogu i pet izvornih umjetničkih priloga od Ot. Ivekovića i Cel. Medovića, Zagreb, 1901. Izdanje Matice hrvatske. Posveta tog jubilarnog izdanja glasi: “U SPOMEN četiristote godišnjice na umjetnoga hrvatskog pjesništva Marka Marulića SPLJETU GRADU, njegovom zavičaju, posvećuje MATICA HRVATSKA”.

tologiji. Četvrti odjeljak (rječnik) neobično podsjeća na praksu naših suvremenih čakavskih “začinjavaca” u izdanjima Matice hrvatske na kraju zbirke pjesama pod naslovom, najčešće, “Manje poznate riječi”, što se svodi na arhaične i manje arhaične čakavizme i romanizme, sve u svemu svodi se na jezik prve hrvatske književnosti, koji je praktički u godini konačne pobjede novoštokavske ijekavštine sveden na dijalekat koji “pošteni” ijekavski novoštokavac više ne razumije.

Rječnik ima više od 1130 natuknica složenih abecednim redom. Imenice po potrebi nose oznaku roda (*m*, *ž*, *sr*), pridjevi oblike u sva tri roda (ako bi što moglo biti sporno), glagoli oblike u prezentu i sl. Uz sve to neke imenice imaju i oznaku podrijetla, etimologiju: *tal*, *lat*, *mlet*, *grč*, *tur*, *madž*, *njem*, *perz*, *arab* itd. Zanimalo nas je kako u tom pogledu stoji Marulićev rječnik (vokabular). Prebrojavajući sve te etimologijske upute nabrojili smo 52 talijanizma, šest latinizama, pet germanizama, četiri hungarizma, tri grecizma, dva mletacizma te po jedan turcizam, arabizam, slovenizam, perzijanerizam, staroslavenizam. Najviše je bilo uputa *star*. “starinska riječ ili značenje, poznato već u stsl”. Takvih primjera ima 63, sve ostalo bi bili čakavizmi, u koje ubrajamo više od dvadeset primjera ikavizama, od kojih ovdje navodimo samo neke: *biližiti/bilježiti*, *ciriti se/cjeriti se*, *cvitje/cvijeće*, *človik/čovjek*, *gdi/gdje*, *jizditi/jezditi*, *lipost/ljepota*, *odniti/odnijeti*, *slipost/sljepilo*, *stina/stijena*, *svist/svijest*, *celivati/cjelivati*. Sve ostale natuknice bile bi čakavizmi kojima je potreban prijevod na štokavski. Među njima ima primjera “neobičnih značenja” koje nismo brojili. Za to bi trebala nešto opširnija studija i više prostora.

2.4. O Marulićevu jeziku

U studiji “O Marulićevom jeziku”, objavljenoj u prvom broju *Glasnika Matice dalmatinske* (I/1901, 1, 36–56), gdje nalazimo 49 točaka (ili odjeljaka) u odnosu na 36 iz “preambule” rječniku u jubilarnom izdanju *Judite*, Kušarovo je polazište tvrdnja: “Kao Splječanin Marulić je ikavac.” Na početku Kušar spominje profesora Zoru, koji je još 1875./1876. i 1876./1877. “štapao alfabetički popis ‘tuđinaka’ i ‘starinaka’ (tuđih i starih riječi) iz pjesama Marulićevih” (Kušar 1901: 36). Njegova ambicija je proučiti jezik *Judite*, ali ne samo leksik nego “u svom opsegu jezik kojim se Marulić služio”. Želi usporediti “Marulićevu hrvaštinu” i “današnji jezik” te jezik “spljetski” kojim je govorio i Marulić i “današnji govor spljetski”. Radnju je podijelio u četiri dijela: Glasovi (1–15), Oblici (16–30), Blago (31–37) i Sintaksa (38–49).

Iz poglavlja Blago zanimljivo je iznijeti način na koji Kušar svrstava talijanske posuđenice i koji možemo smatrati pretečom suvremenog pristupa analizi posuđenica u kontaktnoj lingvistici. Naime, on razmatra te posuđenice prema njihovoj prilagodbi na fonetskom i oblikovnom planu. Tako on razlikuje:

1. Riječi nepromijenjene u osnovi: *angosa, batalja, perla, pjaca, dota, kanat, punat*.
2. Riječi promijenjene u osnovi:
 Samoglasnik:
 a) *e > i*: *bakita, berita, krešit, fibra, mantil, pina, trombita*
 b) *o > u*: *abundat, guvernat, kolur, kular, kunzent, profundat*.
 Suglasnik:
 a) *g (đ), s (z) > ž*: *artižan, inžinj, rožica, skužavanje, užanca, užati*.
 b) *s + k, t > š*: *fruštat, kaštigat, škina, školj, štala*
 c) *c (č) > c*: *bacil, cela, centaur*
 d) *zz (c) > č*: *breč (brezza), gvača, peča* (46–47)

One prividno talijanske posuđenice koje se svojim oblikom znatno razlikuju od talijanskih s početka 20. stoljeća Kušar naziva “mogućim latinizmima”, za što navodi riječi kao: *Exempel, faćel, funestra (ponistra), hered, katrida, lancun, massur, močira, pentur, prmancir, salbun, žežin, žežinati, denigati*.

Kad je riječ o posuđenicama iz drugih jezika, Kušar bilježi samo jezik iz kojeg dolaze, ali ne i promjene koje su nastale prilagodbom novom jeziku – grecizmi: *ajer (zrak), hora, hor, pedepsati (kazniti)*; germanizmi: *almušтво, markat, mošnja, škara, hiža, tanac*; hungarizmi: *rusag, kip*; latinizmi: *brnjica*. U ovoj studiji Kušar je vrlo kratak kad je riječ o stranim riječima (svega dva paragrafa).

Marulićev jezik u odnosu na jezik kojim je početkom 20. stoljeća pisao Kušar tretiran je kao dijalekt, iako je bio zapravo književni jezik. U tom smislu trebalo je iznijeti i leksičke i značenjske razlike između “dijalekta” i standarda. Da bi to pokazao, autor bira pomalo neobičan način koji objašnjava sljedećim riječima:

“Za d o m a ć e riječi, koje upotrebljava Marulić i koje su danas nepoznate ili slabo poznate, ili ako su i dobro poznate, ali se bilo u čemu razlikuju od današnjeg običaja, bit će bolje da ih posvrstamo po kategorijama i po nastavcima (dakako izostavivši ih dobar dio, da radnja ne bude preduga), kako bi se i ti nastavci mogli bolje pregledati.” (Kušar 1901b: 48)

2.5. Kušarova vježbenica i gramatika *Corso completo*

Povjesničari hrvatskog jezika do sada su temeljito proučili Kušarove članke o pravopisu (Badurina), njegove zbirke narodnih pripovijesti (Vince), njegova dijalektološka istraživanja (Brozović i Lisac). Najmanje je poznata njegova gramatika hrvatskog jezika za učenike talijanske gimnazije u Zadru. Nje nema na popisu hrvatskih gramatika, čak ni na popisu Branke Tafre, inače uvijek dobro obaviještene kad je riječ o gramatikologiji, disciplini koju ona promiče.

Zapravo, ono što smo do sada smatrali gramatikama bili su udžbenici (Babukić, Parčić, Budmani...). Kušar je pak napisao vježbenicu hrvatskog jezika u koju je ugradio i gramatiku koja predstavlja jedno od poglavlja svakog od dvaju svezaka. Tako se gramatika nalazi u dvije različite knjige, ali je numeracija paragrafa jedinstvena tako da se dio iz drugog dijela numerički nastavlja na dio iz prvoga sveska. Zato oba sveska nose naslov *Corso completo di lingua croata e serba*.

Corso completo je knjiga koja može zbuniti i najboljeg poznavatelja Kušarove bibliografije zbog toga što je:

a) objavljena u dva sveska:

Prvi svezak na naslovnoj strani nosi naziv *Corso completo di lingua croata e serba (secondo il metodo empirico-analitico) Prima parte* (bez godine izdanja). Iznad imena autora stoji “del direttore ginnasiale”, a ispod “membro corrispondente dell’Accademia Jugoslava di Zagabria”. Nakladnik je bio Libreria internazionale E. de Schönfeld.

Drugi svezak nosi naslov (primjerak iz Akademijine knjižnice u Zagrebu) *Corso completo di lingua croata o serba (secondo il metodo empirico-analitico) Parte seconda del professore ginnasiale Marcel Kušar, membro corrispondente dell’Accademia Jugoslava di Zagabria, Zara, 1906, Libreria Editrice “Hrvatska knjižara”, Tipografia del “Narodni list” – Zara.*¹⁵ Zamjetna je razlika *e/o* (*i/ili*) između riječi *croata* i *serba* u naslovima prvog i drugog sveska.

b) *Raspored gradiva*

Prvi svezak počinje vježbama i pravilima izgovora i abecedom. Taj običaj nije uspjela ukinuti ni reforma učenja stranih jezika o kojoj ćemo uskoro govoriti. Iza toga slijedi cjelina “II. Lezioni (Zadaci)” podijeljena u 28 malih poglavlja u kojima se razrađuju rječnik, gramatika i konverzacija – razgovor. Ne treba zaboraviti da je riječ o

¹⁵ U naslovu drugog sveska netko je grafitnom olovkom zasjenio riječi *croata o*. Ostalo je samo *serba* (str. 91). Prema bilješkama istom vrstom olovke na marginama, korisnice knjige bile su Ružica Katuriđ i Micki Bogdanović (58). I ostale su rukom pisane bilješke ćirilne.

vježbenici s gramatikom i rječnikom između istih korica. Metoda i način rada opisani su u bilješci na samom početku vježbenice, a u prijevodu glasi:

“Ove se Lekcije (Lezioni) obrađuju na sljedeći način: Čita se tekst i prevodi na talijanski pomoću Rječnika (koji se nalazi od 52. do 78. stranice) podijeljen na Lekcije, i Gramatike (koja se nalazi od 79. do 113. stranice), uzimajući za svaku Lekciju paragrafe u Gramatici naznačene u zagradama na početku svake Lekcije. Zatim se izvode Vježbe (Esercizi) (uz pomoć učitelja) između učenika i učitelja ili učenika i učenika A. E. B. Priprema podrazumijeva za svaku Lekciju: riječi, kratki (sažetci) odgovarajućih paragrafa Gramatike. Vježbe (pitanja i odgovori). Izabrani materijal (leksički i gramatički) treba stalno ponavljati, na kraju knjige ustaljenim redom (kako pokazuje leksički Sažetak na strani 42 i Gramatika).”

Predlošci (modeli) su riječi, kratke rečenice umetnute u shemu “pitanje – odgovor”. Predlošci su razvrstani po predmetima (semantičkim poljima) s didaktičkim ciljem: predmeti, svojstva, radnje, brojevi... zagonetke. U prvom svesku iza “Lezioni” slijedi “Riassunto lessicale” (III), “Vocabolario” (IV) i “Grammatica” (V).

Iako metodički svaka vježba zahtijeva istovremeno korištenje rječnika i gramatike, uočljiv je neobičan raspored gradiva: najprije jezična materija, a tek onda gramatika, koja u oba sveska slijedi vježbe (91–102).

Neobičan je raspored gradiva koji počinje zadacima, izgovarajući gotove rečenice, tematski osmišljene i leksički organizirane, sve to u koordinaciji s poglavljima gramatike.

Takav pristup u skladu je s tzv. direktnom metodom učenja stranih jezika inauguriranom dvadesetak godina ranije. Glavni promotori bili su François Gouin u Francuskoj i Vietor u Njemačkoj. U hrvatskoj je to bio Julije Adamović, profesor francuskog jezika. Cilj je te metode bio približiti učenje stranog jezika učenju materinskog, prirodnim putem, suprotno tradicionalnoj gramatičko-prijevodnoj metodi po kojoj su se učili latinski i grčki, koja je počinjala učenjem gramatike (deklinacija, konjugacija, sintaksa padeža), nakon čega se prelazilo na prevođenje proznih tekstova i na kraju na čitanje poezije. Po reformiranoj metodi učenici su dobivali najprije vanjski poticaj na stranom jeziku (kao dijete poticaj na materinskom), dobili bi i prijevod na materinski (to je empirija, iskustvo) koji se onda analizira u vidu gramatičkih kategorija koje se nalaze usustavljene u gramatici. Tako se može reći da je empirija sadržaj u zadacima i čitankama (leksiku), a analitika u gramatici.

Što se Kušarove gramatike tiče, ona je raspoređena u oba sveska, pa nemamo sliku njezine cjeline: u prvom svesku ona se nalazi od 77. do 111. stranice. U drugom svesku ona se nalazi od 103. do 218. stranice. To zajedno daje 149 stranica i 181 paragraf, što sve skupa čini jednu solidnu srednjoškolsku gramatiku hrvatskoga jezika. Od toga bi se dala složiti jedna knjiga ne mijenjajući ništa osim paginacije jer, kao što smo već rekli, brojevi primjera i paragrafa slijede se iz jednoga sveska u drugi. Želim vjerovati da samo zbog te paginacije Kušarova gramatika nije na popisu gramatika hrvatskoga jezika (za strance).

Uzor za svoju hrvatsku vježbenicu Kušar je našao i u knjizi Rihe, Ernesta *Njemačka vježbenica za srednje škole i preparandije*, koju je on priredio na hrvatskom jeziku, kako stoji na nutarnjoj korici – “Priredio M. Kušar”.¹⁶

2.6. Narodne pripovijesti mitične¹⁷

Kušar počinje svoj uvod govorom o umjetnoj i pučkoj (narodnoj) književnosti. Ovu posljednju dijeli na pjesme i pripovijesti (priče) i daje bibliografiju od Karadžića do Valjavca. Narodne pripovijesti dijeli na *podrugalice* i *gatke*. Sve su one ispričane uzornim *narodnim jezikom*, piše Kušar u duhu romantizma, koji je veličao i mistificirao sve što je narodno. U tim se pripovijestima, nastavlja autor, kriju ostatci “starodrevne narodne religije” i tako nas uvodi u “mitičnost” tih pripovijesti. I tu počinje priča (povijesno-poredbena) o arijskim narodima kada su svi Slaveni tvorili “jedno pleme”, zajedno s ostalim Indoeuropejcima (Litvinci, Germani, Italci, Grci, Celti, Indijci, Eranci, Armenci). Oni su imali jedan jezik, jednu vjeru i običaje, bili su jedan narod – Arijci. Njihova stara vjera sačuvala se u (svetim) knjigama: *Vede* (Rgvede) u Indiji (1500. – 2000. g. prije Krista), *Zendavesta* (Zoroaster, Zaratustra) u Iranu (XI. st. prije Krista), *Ilijada* i *Odiseja* u Grčkoj (X. st. prije Krista), germanske *Edde* (VI. st. poslije Krista u Norveškoj, sačuvane na Islandu).

Kušar uzima za svoju knjigu saznanja koja je Natko Nodilo sakupio u svojoj knjizi *Stara vjera Srbâ i Hrvatâ*, objavljenoj prvotno kao niz studija u *Radu JAZU* između 1885. i 1890. On svoj naum i metodu izlaganja iznosi na stranicama 6 i 7 uvoda u izbor “pripovijesti mitičnih”.

¹⁶ Na toj stranici još stoji: “Odobreno naredbom vis. c. k. Ministarstva za bogoštovlje i nastavu dne 19. septembra 1902. br. 24729, tiskano u Pragu, nakladom J. Otto, 1903.”

¹⁷ *Narodne pripovijesti mitične*. S uvodom i komentarima priredio za školsku i privatnu upotrebu – Marcel Kušar. (Nagradila “Matica dalmatinska”), U Zadru, 1907, Naklada piščeva, Brzotiskom “Narodnoga Lista”.

“Želja da šira publika hrvatska i srpska, osobito đaci, upozna barem dijelom glavne rezultate toga Nodilova istraživanja na polju historije stare naše vjere (...) privoljela me je, da priredim ovo izlaganje, koje se razlikuje od ostalih, što je ovdje ne samo sakupljen cvijet naših narodnih priča (kojima su za bolje razumijevanje podno svake stranice i razjašnjene manje poznate riječi), već i svakoj dodan opširan komentar mitične sadržine, izvađen s dopustom piščevim većinom sasvim (a često i u nepromijenjenom obliku) iz gore navedene Nodilove radnje, pa su pripovijesti poredane tako, da se iz komentara, kako slijede, može da uhvati dosta potpuna i jasna slika o poganskoj vjeri naših otaca. Ovako rastumačene naše gatke, koje su svojom priprostim sadržinom do sada zabavljale najviše djecu, mogu zaista zanimati svakog, i odraslijeg Srbina i Hrvata, koji rado osluškuje glasove iz davne prošlosti svoga naroda.” (Kušar 1907: 6–7)

Elemente slavenske mitologije Kušar nalazi i u narodnim običajima “pobratimstva”, “krsnog imena”, u načinu življenja – “zadruga” itd. Što se tiče tema i likova, te pripovijesti pružaju obilan materijal komparativnoj mitologiji, koja upućuje na davna vremena i kontakte. Tako se u priči o Divljanu, kojom Kušar počinje svoju zbirku, otkriva grčki Polifem, jednooki div. Svoju metodu izlaganja Kušar je iznio u gornjem navodu, što na primjeru Divljana znači: dvije stranice pripovijesti (10–11) i pet stranica komentara. Nepoznate su riječi očiti znak školskog izdanja: *dopala* ‘spopala’, *brbati* ‘trtati’ (hodati u mraku ili sljepilu), *vikne* ‘zovne’, *pristane* ‘stane trčati’. Komentar Divljana opširna je etimološka studija koja kreće od korijena *div-* (*Zeus-Dios, teos, deus, deva*) i *bag-* (ir. *Bagha*, slav. *Bog*) do biokovskog vrha Suvid, Vidove gore, Vidovdana, osobnih imena Vid, Vidak, Vidojko, Vida, Ljutovid i sl. Kušan je za svoju zbirku odabrao 23 pripovijesti mitične, među kojima uz Divljana još navodimo sljedeće: “Pepeljuga”, “Aždaja i carev sin”, “Zmija mladoženja”, “Čardak ni na nebu ni na zemlji”, “Zlatoruni ovan”, “Vilin pobratim”, “Kobilić i Lakat-brade-pedalj-čovjeka”, “Kurjaci”, “Jarac živoderac”, “U cara Trajana kozje uši”. Bila je to probрана lektira za mlade i odrasle Srbe i Hrvate posljednjih godina Austro-Ugarske Monarhije.

Ograničeni zbornički prostor nije nam dopustio da damo opširniji pregled djela i djelovanja Marcela Kušara u Zadru (1895. – 1914.). Slučaj je htio da se o Kušarovim djelima koja su objavljena za njegova boravka u Zadru najmanje pisalo u dosadanjim osvrtima, stoga bi ih trebalo temeljitije obraditi i proučiti u posebnim studijama. Ovo

što smo iznijeli u ovom radu samo je nacrt za buduće studije. Neka djela nismo ni pronašli (tri čitanke), neke momente nismo dotakli, kao što je njegova korespondencija, osobna i službena, u Državnom arhivu u Zadru. Nismo govorili o Kušaru kao sudskom tumaču, prevoditelju s njemačkog pravne literature, kao članu povjerenstva za pravnu terminologiju, niti o njegovu mandatu predsjednika Matice dalmatinske. Sve ovo ostaje za buduća istraživanja i za znanstveni skup kojim bi se Zadar dostojno odužio svom zaslužnom građaninu.

BIBLIOGRAFIJA (1895. – 1914.)

- KUŠAR, M. 1895. *Čitanka za IV. razred srednje škole*. Sastavio Marcel Kušar. Carsko-kraljevska naklada školskih knjiga. Beč.
- KUŠAR, M. 1897. *Čitanka za III. razred srednjih škola*. Sastavio Marcel Kušar. Carsko-kraljevska naklada školskih knjiga. Beč.
- KUŠAR, M. 1897. *Prvo predavanje*. Tiskara Ivo pl. Hreljanović. Senj.
- KUŠAR, M. 1900. *Čitanka za I. razred srednje škole*. Sastavio Marcel Kušar. Carsko-kraljevska naklada školskih knjiga. Beč.
- KUŠAR, M. 1901a. Rječnik nepoznatih i neobičnih riječi i značenja Marulićeve “Judite”. *Judita. Epska pjesma u šest pjevanja*. Marulić, M. Uredio i protumačio Marcel Kušar. Uvodom popratio Petar Kasandrić. Matica hrvatska. Zagreb: 97–112
- KUŠAR, M. 1901b. Jezik Marka Marulića. *Glasnik Matice dalmatinske* I/1: 36–56.
- KUŠAR, M. 1906a. *Corso completo di lingua croata e serba (secondo il metodo empirico-analitico). Prima parte*. Libreria internazionale E. de Schönfeld. Zara.
- KUŠAR, M. 1906b. *Corso completo di lingua croata o serba (secondo il metodo empirico-analitico). Parte seconda*. Zara. Libreria Editrice “Hrvatska knjižara” – Tipografia del “Narodni list”.
- KUŠAR, M. 1907. *Narodne pripovijesti mitične, s uvodom i komentarima, priredio za školsku i privatnu upotrebu M. Kušar*. Naklada piščeva. Zadar.
- KUŠAR, M. 1914. *Čitanka za II. razred srednjih škola*. Četvrto, prerađeno izdanje. C.-kr. naklada školskih knjiga. Beč.
- MARULIĆ, M. 1901. *Judita. Epska pjesma u šest pjevanja*. Uredio i protumačio Marcel Kušar. Uvodom popratio Petar Kasandrić. Matica hrvatska. Zagreb.
- ŘIHE, Ernesta. 1903. *Njemačka vježbenica za srednje škole i preparandije*. Priredio Marcel Kušar. Nakladom J. Otto. Prag.

LITERATURA O KUŠARU

- BADURINA, L. 2017a. Ljetopis Marcela Kušara. *Izabrani radovi i pisma*. Parčić, D. A.; Kušar, M. Prir. Vranić, S.; Badurina, L. Matica hrvatska. Zagreb: 175–176.
- BADURINA, L. 2017b. Izdanja djela Marcela Kušara. *Izabrani radovi i pisma*. Parčić, D. A.; Kušar, M. Prir. Vranić, S.; Badurina, L. Matica hrvatska. Zagreb: 178–179.
- BEN JANKEF, S. 1913. Jedna srpskohrvatska čitanka. *Židovska smotra* VII/8: 126–127.
- DUJMUŠIĆ, J. 1909a. O kazalima, pravopisu i sintaksi Kušarovih čitanaka. *Nastavni vjesnik* XVII/4: 300–396.
- DUJMUŠIĆ, J. 1909b. O eufoniji jezika u Kušarovim čitankama. *Nastavni vjesnik* XVII/5: 377–379.
- ESIĆ, I. 1940. Smrt nestora hrvatskih filologa. Život i rad pokojnog profesora Marcela Kušara. *Jutarnji list*, br. 10 372.
- ESIĆ, I. 1958. Prof. Marcel Kušar. Zaslužni predstavnik naše znanosti o jeziku. O stotoj obljetnici njegova rođenja. *Riječka revija* VII/3–4: 204–206.
- JEROLIMOV, P. 1998. *Pobjeda hrvatskog jezika. Gimnazija Vladimira Nazora, 1987. – 1997.* Gimnazija Vladimira Nazora. Zadar – Zagreb.
- KUŠAR, Marcel. 2017. Dubrovčani, jesu li Hrvati? *Izabrani radovi i pisma*. Parčić, D. A.; Kušar, M. Prir. Vranić, S.; Badurina, L. Matica hrvatska. Zagreb: 209–235.
- LISAC, J. 1993. Marcel Kušar (Rab, 1858 – Rab, 1940), *Zadarska smotra* XLII/4–5: 255–256.
- LISAC, J. 1993–94. Dijalektološki rad Marcela Kušara. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 28–29: 111–118.
- MAŠTROVIĆ, Lj. 1954. *150 godina Zadarske gimnazije*. Odbor za proslavu 150-godišnjice Gimnazije. Zadar.
- N. N. Pel nostro ginnasio. *Il Dalmata*, 9. 10. 1895.
- N. N. 1940. Na Rabu je umro uvaženi prof. Marcel Kušar. *Novosti*, br. 337, 6. XII. 1940, str. 7.
- VINCE, Z. 1993. Život i rad Marcela Kušara. *Narodno blago*. Kušar, M. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb: V–XXXIX.

Marcel Kušar in Zadar (1895 – 1914)

ABSTRACT

The paper presents the work of Marcel Kušar, professor of Croatian language at Zadar gymnasiums (Italian and Croatian), through his works published in that period, primarily through his textbooks of Croatian language for lower gymnasiums, his Croatian language workbook for italophones Corso completo di lingua croata o serba, his booklet Prvo predavanje and a collection Narodne pripovijesti mitične. Especially interesting is his jubilee edition of Marulić's Judita and the treatise of Marulić's language that he published on that occasion.

KEYWORDS: Marcel Kušar, Zadar, Croatian workbook, Judita, Zadar gymnasiums, mythical stories

Bilješke o sklonidbi imenica u najstarijoj hrvatskoj tiskanoj knjizi

Stjepan Damjanović

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

stjepan.damjanovic@zg.ht.hr

Najstarija hrvatska tiskana knjiga glagoljični je misal otisnut 22. veljače 1483. godine. Posve je razumljivo da je knjiga izazvala i izaziva veliku pozornost filologa i povjesničara, a u tekstovima o njoj nisu rijetki žestoki polemični tonovi jer u kratkom kolofonu nemamo podatka o mjestu gdje je knjiga tiskana. Logično je pretpostaviti da su njezini priređivači pripremajući je za tisak puno razmišljali i o jezičnim rješenjima koja će upotrijebiti. Bilo je jasno da će Misal biti na hrvatskostaroslavenskom jeziku (hrvatskom crkvenoslavenskom, hrvatskoj redakciji staroslavenskoga) jer na tom su jezičnom idiomu bili i rukopisni glagoljični misali u koje su se priređivači mogli ugledati. No ti se misali međusobno razlikuju u brojnim jezičnim rješenjima, a razlike se tiču, s jedne strane, jačine utjecaja govornoga jezika na hrvatskostaroslavenski tekst, a zatim i jezičnih previranja kakva nalazimo i u samim kanonskim staroslavenskim tekstovima. Uz ostalo, ta se previranja tiču i sklonidbe imenica, odnosa među pojedinim sklonidbama, snažnim međusobnim utjecajima (odnos glavne nepalatalne i glavne palatalne, utjecaj i-sklonidbe na druge, posebno na konsonantske osnove, u-sklonidba prema drugima, konsonantske sklonidbe itd). Ti su utjecaji rezultirali višestrukim rješenjima već u kanonskim staroslavenskim tekstovima (pa i u njima imamo npr. u genitivu jednine *slova* i *slovese*, *sina* i *sinu* itd). U ovom se radu na korpusu od 250 stranica pokušavaju pratiti odnosi i procesi s osobitim obzirom na to kakav jezični red, što se imenica tiče, priređivači Prvotiska misala iz 1483. žele uspostaviti.

KLJUČNE RIJEČI: *Misal po zakonu rimskoga dvora*, deklinacija imenica, hrvatskostaroslavenski jezik

Najstarija hrvatska tiskana knjiga glagoljični je misal otisnut 22. veljače 1483. godine. Posve je razumljivo da je knjiga izazvala i izaziva veliku pozornost filologa i povjesničara, a u tekstovima o njoj nisu rijetki žestoki polemični tonovi jer u krat-

kom kolofonu nemamo podatka o mjestu gdje je knjiga tiskana (usp. Bošnjak 1971, Kulundžić 1971, Nazor 1971). Logično je pretpostaviti da su njezini priređivači pripremajući je za tisak puno razmišljali i o jezičnim rješenjima koja će upotrijebiti. Bilo je jasno da će Misal biti na hrvatskostaroslavenskom jeziku (hrvatskom crkvenoslavenskom, hrvatskoj redakciji staroslavenskoga) jer na tom su jezičnom idiomu/varijetetu bili i rukopisni glagoljični misali u koje su se priređivači mogli ugledati. No ti se misali međusobno razlikuju u brojnim jezičnim rješenjima, a razlike se tiču, s jedne strane, jačine utjecaja govornoga jezika na hrvatskostaroslavenski tekst, a zatim i jezičnih previranja kakva nalazimo i u samim kanonskim staroslavenskim tekstovima (usp. Damjanović 1984). Uz ostalo, ta se previranja tiču i sklonidbe imenica, odnosa među pojedinim sklonidbama, snažnih međusobnih utjecaja (odnos glavne nepalatalne i glavne palatalne, utjecaj *i*-sklonidbe na druge, posebno na konsonantske osnove, *u*-sklonidba prema drugima, konsonantske sklonidbe itd). Ti su utjecaji rezultirali višestrukim rješenjima već u kanonskim staroslavenskim tekstovima (pa i u njima imamo npr. u genitivu jednine *slova* i *slovese*, *sina* i *sinu* itd).

Pokušao sam pod tim vidom proučiti građu iz najstarije naše tiskane knjige. Uzeo sam pretisak *Misala po zakonu rimskoga dvora*, dakle pretisak naše najstarije tiskane knjige, pretisak koji su 1971. objavili Institut za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu te izdavačke kuće Liber i Mladost. To izdanje ima numeraciju arapskim brojkama, pa se brojke uz navedene primjere u mom radu odnose na stranice u tom pretisku. Temeljito sam proučio str. 50–300, ali sam zagledao i u neke druge. Misal ima u tom izdanju 426 stranica. Primjere sam transliterirao na uobičajen način, s tim što sam neke skraćene riječi za koje se pouzdano zna kako ih treba rekonstruirati pisao u punom obliku, npr. *gŕ* sam pisao kao *gospodi*.

1. Glavne sklonidbe

Glavnu promjenu imenica muškoga i srednjega roda zovemo *o*-sklonidba (*o*-osnove, *o*-promjena, *o*-deklinacija) ako je riječ o tvrdoj inačici (prije gramatičkoga morfema nalazi se tvrdi suglasnik) ili *jo*-sklonidba (ako se pred gramatičkim morfemom nalazi palatalni, meki suglasnik). Kod imenica ženskoga roda glavna se sklonidba, po istom načelu, naziva *a*- ili *ja*-sklonidba (Hamm 1974: 114 i dalje). Pogledamo li proučeni korpus u cjelini, možemo reći da su glavne deklinacije vrlo uredne, to znači da se isti jezični izrazi vrlo dosljedno ponavljaju za iste sadržaje. U nominativu jednine sve imenice muškoga roda glavne promjene imaju nulti gram. morfem mada

konzervativna grafija na kraju riječi bilježi *jer* ili ponekad *apostrof*, no ti znakovi ne pokrivaju nikakvu glasovnu vrijednost: *isusb* 30, 33, 35 – 2x..., *člověkb* 30, 31..., *mužb* 35, *slipacb* 35, *izbavitelb* 30, *otěcb* 32, 38, *odarb* 52, *mastitel'* 56, *daniel'* 57 itd. U srednjem rodu u istom padežu tvrda inačica ima -o, a meka -e: *maslo* 5, *pro-ročastvo* 34, *vidro* 59, *čtenie* 32, *priběžiče* 30, *lice* 58 i sl. Ženska glavna sklonidba uvijek ima -a: *utroba* 32, *pritča* 33 – 2x, *oraciê* 34, *žrtva* 34, 35 *vêra* 35 – 2x, *vola* 56 i još mnogo imenica jako bogato zasvjedočenih iz sva tri roda.

U genitivu jednine u muškom i srednjem rodu uvijek je očekivani gram. morfem -a: *reda* 32, *vêtra* 33, *grada* 32 – 2x, *ot roda* 54, *ot vêka* 56; *do mora* 54, *srca* 56, *spasenîe* 53, *priběžiča* 34, *cêsarstviê* 33 itd. U ženskom rodu kod mekih osnova nalazimo očekivani gram. morfem -e: *do duše* 36, *ot vole* 56, *pšenice* 30, *florie* 39, *cecilie* 59, *desnice tvoee* 259 itd., kod tvrdih osnova nalazi se pretežno očekivano -i: *lihvi* 50, *ženi* 50, *trpezi* 51, *ot pravdi* 52, *ot nepravdi* 52, 57, *rêki* 54, *ot muki* 56, 59 itd. U vezi s tim primjerima upozoravamo da morfem -i koji je u genitivu, kao što znamo, nastao od jeryja (y) ne izaziva palatalizaciju. No još je zanimljivije da imamo primjere gdje bismo po opisanoj shemi očekivali gram. morfem -i, a nalazimo -e: *srêde* 32, *korizme* 32, *bez planite* 36, što znači da je počeo snažni međusobni utjecaj a- i ja- osnova koji će u genitivu jednine mnogih idioma donijeti premoć gram. morfema iz palatalnih osnova, tj. -e.

U dativu jednine imenice muškoga i srednjega roda uvijek imaju gram. morfem -u: *pristavniku* 31, *k životu* 36, *k oltaru* 34, *avramu* 54, *isaku* 54, *žrêbu* 60, *k obêtu* 56; *k licu* 35, *veličastviju* 60, *k veličastviju* 36, *k spaseniju* 56 itd. U ženskom rodu čuva se razlika između tvrdih i mekih osnova: *k ženê* 56, *ženê* 58, *vdovicê* 58; *duši* 36, *voli* 60 itd. Naravno, u skladu su s rečenim i imenice ženskoga roda, a muškoga spola: *ka ilii* 58.

U akuzativu jednine imenice ženskoga roda imaju uvijek -u: *zemlju* 33, *pšenicu* 30 – 2x, *pritču* 30, 31, 33, 50..., *pravdu* 50, 52..., *dušu* 51, *zinicu* 51 itd. U srednjem rodu tvrde osnove imaju -o (*cêsarstvo* 31, *jutro* 31, *brašno* 31, *mêsto* 301 – 2x), a meke -e (*more* 30, *lice* 31, 32, 61..., *smerenie* 56, *dêenie* 32, *bezakonie* itd.). U muškom rodu relevantna je kategorija živosti. Imenice koje označavaju živo imaju akuzativ jednak genitivu, a imenice koje označavaju neživo imaju akuzativ jednak nominativu (*na raba* 31, *raba* 52, *člověka* 52, *orla* 53, *petra* 56, *ivana* 56, *êkova* 56; *za životb* 51, *glasb* 30, 31 – 2x, 50, *plačb* 30, *vinogradb* 31 – 4x itd). Zanimljiv je stoga primjer *vêruite v bogb* 301 s vrlo starim rješenjem A = N, koje se, kao što ćemo vidjeti, nekoliko puta javlja kod uporabe imenice *sinb*.

S obzirom na to da je naš korpus liturgijski tekst i da su zazivi i molitve važan

njegov dio, u tekstu je više primjera za vokativ jednine nego što ih obično nalazimo. Dovoljno ih je da na samo nekoliko stranica ustanovimo kako sve imenice *o*-osnova imaju gram. morfem *-e*, a imenice *jo*-osnova gram. morfem *-u*: *bože spasitelju* 53, *zaštitniče, človeče* 37, *isuse* 35 – 2x, *pomoćniče* 31, *filipe* 301, 302, *opravitelju* 61, *ljubitelju* 61, *cesaru* 57. Na 60. str. imamo primjer *gospodi bože cesaru vsemogi*, a na 302. str. *ravvi*. Primjeri za ženski rod *o ženo* 51 i *blagoslovi duše moê* 53 pokazuju da se čuva stara razlika između tvrdih i mekih osnova, a primjer *ne boi se mariê* 5 bilježi nominativ u službi vokativa.

U lokativu jednine u sva tri roda imali smo u staroslavenskom (što znači i u završnoj fazi praslavenskoga) istu opoziciju i iste gram. morfeme. Tvrde su osnove imale gram. morfem *jat (ê)*, a meke *-i*. U našem se korpusu takva shema jako dobro čuva: *v grêse* 52, 57 – 2x, 58, *v neduzê* 54, *o isusê* 56 – 2x, *o sionê* 38, *v cêsarstvê* 60, *v dêlê* 61, *v pravdê* 51, *v visotê* 51, *v tuzê* 32, *v rucê* 58, *na nivê* 30; *v hori* 37, *v(a) otcî* 302 – 3x, *na sedaliči* 59, *v trnii* 33, 34, *v mori* 31, 32, *v usilii* 32, *voli* 60, *na zemli* 59, *v pritči* 35 itd. Svi ti primjeri i brojni drugi svjedoče sustavnu uporabu imeničkih oblika po rečenom pravilu, a osim toga svjedoče o tome da se druga palatalizacija u lokativu jednine obavezno provodila. Primjeri kao *v zakoni* 39, *o hlêbi* 44, *na nivi* 30, *na pravdi* 57, *o nepravdi* 34, *v nepravdi* 52 i drugi slični pokazuju da je dolazilo sporadično do miješanja tvrdih i mekih osnova, točnije do utjecaja mekih na tvrde. Taj utjecaj, koliko ga u našem korpusu ima, utjecaj je hrvatskih govornih idioma na književni hrvatskostaroslavenski tekst.

U instrumentalu jednine imenice muškoga i srednjega roda tvrde osnove imaju gram. morfem *-om* (pisan kao *омъ*), a meke imaju *-em* (pisano *емъ*): *z duhomъ* 36, *životomъ* 51, 52, *postomъ* 51, *slovomъ* 30, *dêlomъ* 30, *mužemъ* 50 – 2x, *otcemъ* 60, *plačemъ* 37, *prêd' licemъ* 53, *ridaniemъ* 37, *spaseniemъ* 56. Na istoj stranici (37) nalazimo dvaput *oltaremъ* i jednom *oltarêmb*.

U ženskom rodu opozicija je *-oju / -eju*: *trpezoju* 51, *rizoju* 50, *siluju* 50, 56, *pravdoju* 34, *truboju* 37, *dušeju* 53 itd.

U nominativu množine u muškom rodu gramatički je morfem *-i*, a druga se palatalizacija redovito provodi: *grêsi* 53, 56, *učenici* 43, 51, *êzici* 53, 56, *vrazi* 40, 56, 57, *knižnici* 59, *knezi* 60, *erêi* 54, *prêdêli* 54. Ako imenica ima sufiks *-in*, on u množini ispada: *ejupcane* 85. U srednjem rodu redovit je gram. morfem *-a*: *dêla* 59, *hraneniê* 56, *proročastviê* 34, *želeniê* i dr. U ženskom rodu gramatički je morfem *-i*: *bêdi* 30, *vodi* 42, *pravdi* 52.

U genitivu množine u muškom i ženskom rodu imamo nulti gram. morfem (pisari uporno na kraju riječi pišu jer (*ъ*)): *ot grêhbъ* 51, 57, *vsêhbъ êzibъ* 53, *ot prêdêlbъ* 51, *ot*

razboinikъ 33, *ot otacъ* 59, *ot bѣdъ* 56, *glubinъ* 31, *rabinъ* 36, *knigъ* 53, *ot pagubъ* 51 itd. Taj gram. morfem ima velika većina imenica srednjega roda: *dѣlbъ* 50, *zalbъ* 53, *lѣtbъ* 33 i sl., ali nalazimo i oblike kao *bezakoni* 57, *ot pitѣni* 57, *ot pomišleni* 56 itd. Nominativ imenice je npr. *bezakonie* (= *bezakonij* – *e*). Kao što znamo, bili su veliki problemi kako u glagoljici bilježiti glas *j*. Često se bilježio slovom *i*, ali ako bi ga tako zabilježili u genitivu množine, imali bismo *bezakonii*, što bi se čitalo kao *bezakonij-i*, pa držim da su ispuštanjem drugoga *i* zapravo htjeli označiti nulu (nulti morfem).

U dativu množine u muškom i srednjem rodu imamo opoziciju tvrdo (*om* = *omъ*) : meko (*em* = *emъ*): *rabomъ* 36, 54, *grѣšnikomъ* 36, *psomъ* 51, *ka idolomъ* 50, *narodomъ* 57, *čedomъ* 51, *po dѣlomъ* 59; *ocemъ* 53, *cēsareмъ* 60, *dѣlatelemъ* 53 i dr. Ženski rod uvijek ima *-amъ*: *glavamъ* 36, *rabinamъ* 36, *dušamъ* 42, *molitvamъ* 42, 54, *k ovcamъ* 51 itd.

U akuzativu množine muškoga roda nastavak je gotovo uvijek *-i*: *v snopi* 30, *nepriѣteli* 41, *na oltari* 40, *vse ѣziki* 53, *grѣhi moe/naše* 40, 51, 53..., *na učeniki* 50, *dlžniki* 41, *stvorite človeki* 83 itd. Uočavamo da druga palatalizacija nije nikada provedena, a to je stoga što u vrijeme kada je ta glasovna promjena bila živa gram. morfem nije u akuzativu množine bio *-i*, nego stražnji *-y* (*jery*), koji nije izazivao palatalizaciju. Kada se počeo dodavati *-i*, palatalizacija više nije bila živa. Kadšto nalazimo gram. morfem *-e*, u pravilu u imenica na *-ac*: *starce* 38, *mladence* 38, što je stizalo iz govornoga jezika, ali je podržano i time što su imenice glavne palatalne promjene u akuzativu množine u slavenskoj starini imale prednji nazal (*ę*). U srednjem rodu gram. morfem je *-a*, kao u nominativu: *v ezera* 7, *srca* 61, *hraniliča* 59, *prošeniѣ* 57, *povelѣniѣ* 56 itd. U ženskom rodu u tvrdih je imenica gram. morfem *-i*: *službi* 53, *sudbi* 53, *žrtvi* 53, *utѣhi* 56, *uzi* 61 itd.; a u mekih je *-e*: *duše* 41, *v nedele* 32, *mrvice* 51, *pustine* 7 itd.

U lokativu množine u ženskom rodu uvijek imamo *-ah* (*ahъ*): *o ranahъ* 32, *o zlobahъ* 37, *v stazahъ* 37, *v pritčahъ* 33, *v tamnicahъ* 32, *v gorahъ* 50. U muškom rodu redovito je *-êhъ*: *o grêšêhъ* 38, *o postêhъ* 32, *v trudêhъ* 32, *o hlêbêhъ* 43, a u srednjem je rodu prevladao gram. morfem iz palatalne inačice, dakle *-ih* (= *ihъ*): *na sanmičiъhъ* 42, 53, *na kolêniъhъ* 37 – 3x, *v sr’ciъhъ* 30, *na nosiliъhъ* 43 itd. Teško je, osim kao pogrešku, objasniti oblik *na rasputiêhъ* 43 jer je imenici srednjega roda *rasputie* dodan gram. morfem za ženski rod. To se isto dogodilo i u primjeru *na stagnahъ* 42. Eventualno treba uzeti u obzir mogućnost da je riječ o analogiji (dvojinski oblici *starcama*, *rogama* potvrđeni su u Šimuna Kožičića Benje; v. Ceković 2015: 63; Ceković i Eterović 2012: 145).

U *instrumentalu množine* imenice muškoga i srednjega roda imaju gram. morfem *-i* (*dari tvoimi* 32, 38, *prêd' človêki* 41, *êzici* 34, *proroki* 35, *običai* 77, *s čedi tvoimi* 82 itd), imenice ženskoga roda imaju *-ami* (*palicami* 32, *pagubami* 32 – 6x, *tainami* 35, *žrtvami* 56), a *pluralia tantum vrata* ima kao imenice muškoga roda: *pod vrati* 31.

U korpusu nalazimo i nešto dvojinskih oblika: *ot dvêju lêtu* 18, *dva sini moê* 60, *roditela ego* 88 – 2x, *roditela ego* 88, *ot ribu i êše* 83 (prispodoba o pet hljebova i dvije ribe), *obêma na desete kolênoma* 323, *filipa i êkova apostolu* 301, *blaženoju apostolu tvoeju filipa i êkova* 301 itd.

Tablica gramatičkih morfema glavne sklonidbe koju možemo izvesti zahtijeva samo umjeren broj dopuna (koje smo spominjali opisujući pojedine padeže)

	Jednina			Množina		
	<i>m.r.</i>	<i>sr.r.</i>	<i>ž.r.</i>	<i>m.r.</i>	<i>sr.r.</i>	<i>ž.r.</i>
N.	-0	-o/-e	-a	-i	-a	-i
G.	-a		-i/-e		-0	
D.	-om/-em		-ê/-i	-om/-em		-am
A.	=G/=N	=N	-u	=N	=N	-i/-e
V.	-e/-u	=N	-o/-e			
L.		-ê/-i		-êh	-ih	-ah
I.	-i		-oju/-eju		-i	-ami

1.1. I-sklonidba ženskoga i muškoga roda

I-sklonidba ženskoga roda bila je uz glavnu najraširenija sklonidba imenica ženskoga roda i produktivna još u kanonskoj fazi staroslavenskoga jezika, što pokazuju prilagodbe tuđih riječi, npr. *juditъ*, *rahilъ*, *jerestъ* – gen. jednine *juditi*, *rahili*, *jeresi* itd. (Hamm 1974: 131). Sve su te imenice u staroslavenskom u nominativu jednine imale *jer* (*ъ*). Grafička slika tih imenica ista je i u našem korpusu, ali znamo da se *jer* više nije izgovarao pa su te imenice u nominativu jednine završavale na suglasnik: *misalъ* 47, *milostъ* 55, 56, *junostъ* 53, *tamnostъ* 68, *semrtъ* 79, *bolêzanъ* 91, 92, *krêpostъ* 101, *gibêlъ* 120, *plъ* 121, *vlastъ* 233 i još mnoge na puno mjesta. Zabilježio sam i vokativ jednine *krêpostъ* 99 isti kao nominativ jed., a očekivali bismo gram.

morfem *-i*.

Kao što smo rekli, ovoj je sklonidbi pripadalo puno imenica; i u našem korpusu ih je također puno te posve uredno imaju uvijek nastavke *i*-osnova. U genitivu jednine nalazimo npr. *misli* 61, 65, *prēmudrosti* 49, *pomoći* 81, *milosti* 82, 104, *masti* 120, *ot skrbi* 74, *blizb vasi* 76, *do starosti* 91, *ot junosti* 91, *do smrti* 111 itd. Dativ jednine je puno rjeđi, ali mu je isto gram. morfem *-i*: *milosti* 93, *po milosti* 101. Akuzativ jednine uvijek je jednak nominativu, naravno uz to da ponekad ima prijedlog: *čestb* 66, *světlostb* 54, *krēpostb* 54, *milostb* 95, *na smrtb* 80 – 3x, v *častb* 53, v *pohotb* 79, v *napastb* 107, v *nočb* 121 itd. Gram. morfem *-i* dosljedno se upotrebljava i u lokativu jednine, redovito s prijedlogom *v*: v *misli* 49, 56, 78, v *strasti* 56, v *sladosti* 44, v *skrbi* 48, 81, v *kupēli* 88 – 2x, o *krēposti* 101 itd. Praslavenski instrumental jednine *i*-osnova imao je gram. morfem *-ijŕ/-bjŕ*, a u našem korpusu je redovito *-iju*: *nočiju* 66, 93, 111, *milostiju* 41, 42, 67, *misliju* 53, 74, 83, *smrtiju* 73, 105, *pomočiju* 40, *braniju* 41, *lastiju* 120, *žlčiju* 145, a s njima je usklađena imenica *v*-osnova: *krviju* 177 – 7x itd.

Množinskih oblika nema tako mnogo kao jedninskih, ali su ipak dostatno zasvjedočeni. U nominativu množine gram. morfem je *-i*: *skrbi* 48, *dvari* 79 – 2x, *kosti* 141, a zabilježio sam i vokativno *slišite kosti* 157. Isti je gram. morfem i u genitivu množine, često s prijedlogom *ot*: *ot vsēh'/vsēhb skrbi* 56, 57, *noči* 44, *zapovēdi svoihb* 191, *kosti* 157, *ot misli* 254 itd. U dativu množine gram. morfem je *-emb*: *mislemb* 53, 173, 203, *kostemb* 157, *dvaremb* 178, *zapovēdemb* 231, 249, *k zapovēdemb* 56, *mislem'* 256, 260 itd. Zanimljiv je primjer *k dvaromb* 79. Znamo da je u praslavenskim *i*-osnovama nastavak bio *-ьmb* i da se *jer* još u kanonskim tekstovima "vokalizirao" u *e*. Nastavak *-om* u dativu množine nema ni jedna ženska sklonidba. Akuzativ množine dobro je zasvjedočen i uvijek mu je gram. morfem *-i*: *pēsni* 67, 110, *milosti* 55, *skrbi* 56, *napasti* 48, *dvari* 79, *prēdb vlasti* 107, *zvēri* 153 itd. U lokativu množine gramatički je morfem dosljedno *-ehb* i najčešće dolazi prijedlog *v*: v *skrbehb* 44, 183, v *napastehb* 128, 295, v *pečalehb* 225, v *pēsnehb* 231 itd., a imenica *zapovēdb* također ima taj gram. morfem, samo je kadšto pisana s jatom u korijenu, kadšto ekavizirana, a najčešće kraćena pa temeljni samoglasnik možemo samo pretpostaviti: 54, 56 itd. I instrumental množine vrlo je ujednačen, tj. gotovo uvijek imamo gram. morfem *-mi*: *misalmi* 40, 132, 227, 237 itd., *radostmi* 194, *napastmi* 255, *dvarmi* 178, ali nalazimo i *vlasi* 91 i *častimi* 172. Prvi bi oblik mogao biti pod utjecajem konsonantskih osnova ili glavne muške deklinacije (usp. *slovesy*, *kraji*), a drugi pod utjecajem zamjeničke deklinacije (usp. *našimi*). Za razliku od imenica *i*-sklonidbe ženskoga roda za koje u našem korpusu imamo obilje primjera i goto-

vo savršenu dosljednost u gram. morfemima, za *i*-sklonidbu muškoga roda imamo samo “ostatke ostataka”, što je s obzirom na povijest te sklonidbe očekivano. Kao što znamo iz gramatika i priručnika, *i*-sklonidba muškoga roda razlikovala se od one ženskoga roda samo u instrumentalu jednine (*gospodьmbъ* : *kostьbъ/kostijъ*) i u nominativu množine (*gospodьje/gospodije* : *kosti*). Ženskih je imenica bilo puno više i zato su muške imenice počele odlaziti ili u *i*-sklonidbu ženskoga roda – ako je prevladala pripadnost deklinaciji – i tada su mijenjale rod ili su prelazile u *jo*-sklonidbu muškoga roda – ako je prevladala pripadnost rodu – i tada su mijenjale deklinaciju (Damjanović 2005: 83). To je samo glavna tendencija koja je utjecala na nestajanje muške *i*-sklonidbe, a utjecale su i konsonantske sklonidbe, pa i *u*-sklonidba. U našem korpusu samo jednu imenicu nekadašnjih *i*-osnova možemo dobro pratiti. To je imenica *gospodь* i za nju možemo izreći nekoliko dobro ovjerenih tvrdnji: a) u nominativu jednine javlja se nekoliko desetaka puta uvijek kao skraćunica *gb*, ali na nekoliko mjesta napisana je cijela imenica: *gospodь* 45 – 2x, 93 itd. b) U genitivu je uvijek oblik *gospoda* 55, 103 itd. ili *ot gospoda* 41, 207, što znači da je oblik uvijek u skladu s glavnom muškom a ne s *i*-sklonidbom. Isto je tako i s akuzativom jednine: *hvalite gospoda* 55, *vziskahь gospoda*, *ičite gospoda* 47 itd. c) U dativu jednine imamo zanimljivo dvojstvo, ali ni jednom oblik nije u skladu s *i*-sklonidbom: *kь gospodu* 45 – 2x, 67 (po glavnoj) ili poseban oblik koji se javlja gotovo na svakoj stranici: *gospodevě* 41, 42, 47, 50 – 2x, 84, 89 itd. (triput i *gospoděvě* 229 – 3x) i taj je oblik u pravilu napisan skraćeno, dakle kao *gvě*. Taj oblik podsjeća na *u*-sklonidbu: u staroslavenskim tekstovima već smo nailazili na *gospodevi*, osobito u tzv. izravnom obraćanju: *reče gospodь gospodevi moemu*, a zašto je u našem korpusu na kraj riječi stigao *jat*, teško je sa sigurnošću reći jer je *jat* u dativu dolazio samo u imenica ženskoga roda. No možda je ipak iz lokativa *o*-sklonidbe. d) I u našem korpusu lokativ je ove imenice u skladu s paradigmom glavne promjene: *o gospodě* 43, 56, 93, 179, 231, 233 itd. e) Vokativ i instrumental jednine jedini čuvaju gram. morfeme *i*-sklonidbe: nekoliko desetaka puta javlja se oblik *gospodi* 40 – 8x, 75, 76... a tako često i oblik *gospodemь* 160, 237, 239. I vokativni i instrumentalni oblik najčešće su upravo zbog svoje čestotnosti napisani skraćeno: *gi* i *gmь*. Instrumentalni gram. morfem isti je i u palatalnih imenica glavne sklonidbe. f) U množini našao sam samo genitivno *svoihь gospodь* 51.

Spomenut ćemo i imenicu *putь*, koja se u tom obliku javlja u nominativu (52) i akuzativu (47), nešto češće samo u lokativu i tada s oblikom *i*-sklonidbe: *po puti* 107 – 2x, 109, *na puti* 167, 170, *v puti* 231, 286. Našao sam i instrumentalno *putemь* 215. U množini također su najčešći lokativni oblici: *v putehь* 44, 53 – 2x, *va putehь* 44,

ali i *na putih* 193. Posljednji oblik u skladu je s *jo*-osnovama. U nom. množine nalazimo uvijek *puti* 47 – 3x, 52, 101, 104, isti oblik je i u akuz. mn. (40) – *na puti* 42.

Od množinskih oblika spomenimo i oblik *ljudi*, koji se javlja u nominativu (198), u dativu kao *ljude* 40 – 2x, 212 te u instrumentalu *prêd' ljudi* 220.

1.2. U-sklonidba muškoga roda

U našem korpusu u nominativu jednine nalazimo samo dvije imenice starih *u*-osnova: *sin* 55 – 2x, 65, 83 – 2x i još petnaestak primjera te imenicu *dom* 59, 158, 203... Obje se javljaju i u vokativu, prva u dva lika: *sinu* 65- 3x, 66, 110 i *sine* 157, 158, 246, 247 – 2x, dakle podjednako se često javljaju oblik *u*- i *o*-sklonidbe, druga u obliku *dome* 5, 52, dakle u skladu s glavnom deklinacijom.

U genitivu jednine imamo malo primjera s gram. morfemom iz *u*-osnova (*ka idolom domu izdravileva*, *ot domu* 5, a imamo dobro zasvjedočen oblik *sina* 65, 66, 105 i još dvadesetak potvrda te jednom *meda* 171.

U dativu jednine također su svi primjeri u skladu s glavnom sklonidbom: *sinu* 64, 65, 105 + još desetak primjera, *domu* 67, *k domu* 67.

Akuzativ jednine također ima najčešće oblik *sina* 58, 82, 83, *v sina* 243, ali je zanimljivo da nekoliko primjera čuva prastaro stanje u kojem je akuzativ jednak nominativu iako je riječ o imenici koja označava živo: *i porodiši sin* 5, *užika začet sin* 5, *vazmi sin tvoi* 90, *i poêt' sin svoi* 90, *posla sin svoi edinočedi* 199, *privese sin moi*, 220. Osim te imenice, još imamo samo jednu i ona je također dobro zasvjedočena: *dom* 98, *v dom* 62, 71, 75 + još desetak primjera, *v dom'* 90, 212, 229.

U lokativu jednine zabilježio sam samo *o sinê* 178, 240 i *v domu* 66, 71, 83 – 2x i još desetak primjera. Dakle, imenica *sin* i dalje je usklađena s paradigmatom glavne sklonidbe, a imenica *dom* je uvijek u skladu s *u*-osnovama. Tako je i u instrumentalu jednine: *sinom* 142, 147, 166... *sinom'* 187, 219, 222, 291, *s sinom* 82, *domom* 168, *medom* 53.

U nominativu množine supostoje stari oblik *u*-sklonidbe *sinove* 66, 76, 80 i još desetak potvrda te stari akuzativni oblik koji je preuzeo ulogu nominativa: *sini* 68, 82, 152... Primjeri za genitiv množine uvijek su u skladu s *u*-osnovama: *sinov* 106, 152 – 2x, 153 – 2x, *volov* 203, *ot domov* 104. U dativu množine zabilježio sam samo *sinom* 73, 159, 214.

U akuzativu množine posve prevladava očekivani oblik *sini* 159 – 2x, 225, 289, 292, ali jednom je i stari nominativni oblik *sinove* 171 u funkciji akuzativa. Zabilježio sam i *volove* 73, 84 i *v domi* 207. Od množinskih oblika našao sam još instru-

mentalno *sa sini* 107.

Imenica *sinъ* dolazi i s brojevima uz koje može doći dvojinjski oblik: *siê dva sina* 60, *sa sinoma svoima* 60, *mati sinu zavêdêovu* 60, *rodi tri sini sima hama i apeta* 151, *i êkova i ivana sinu zavêdêovu* 205. Oblik *sina* možemo tumačiti kao dvojinjski oblik glavne deklinacije (za nominativ, akuzativ i vokativ), ali i kao genitiv jednine, oblik *sinu* sigurno je genitiv jednine *u*-sklonidbe, *sini* je dvojinjski oblik *u*-osnova, a *sinoma* *dativno-instrumentalni* dvojinjski oblik glavne sklonidbe.

1.3. V(-ъv)-deklinacija ženskoga roda

Od desetak imenica koje su se u staroslavenskom sklanjale po *v*-deklinaciji u našem korpusu nalazimo tri: *ljubi*, *cr'kvъ* i *krvъ*. Sve tri se dosta često pojavljuju. U nominativu jednine nalazimo *ljubi* 135 – 3x i još desetak potvrda, jednom i oblik *ljubvi* 136, *cr'kvъ* 91, 249, *kr'vъ* 141, *krvъ* 110. Zabilježio sam i vokativno *radui se mati cr'ki svetaê* 148.

U genitivu jednine nalazimo oblik *krvi* 133, 134, 146... kadšto napisan s apostrofom *kr'vi* 260, 295, dakle oblik nastao pod utjecajem *i*-sklonidbe, ali jednom nalazimo i *kr'vê* 235, oblik *v*-deklinacije. I imenica *ljubi* pod snažnim je utjecajem *i*-osnova: *ljubvi* 136, 200, 206..., ali nalazimo i *ljubve* 235, 256, 261 te zanimljive oblike *ljuvvi* 165 i *ljubavi* 260 i primjer *a ljubvê ne imamъ* 34. Imenica *cr'kvъ* dolazi sa slogotvornim *r* te sa slogovima *rê* i *re*: *cr'kve* 90, 91, 166..., *is cr'kve* 84, *ot cr'kve* 96, *crêkve* 209, *crekve* 107. Uvijek je gram. morfem *-(ъ)vê*, što je u skladu s *v*-deklinacijom, ali dočeto *-e* nije smetalo zato jer ga je imalo mnogo imenica (sve koje su išle po glavnoj palatalnoj, dakle *ja*-sklonidbi). U dativu jednine imamo dobro zasvjedočenu samo imenicu *cr'kvъ*: *cr'kvi* 142, 143, 176 i još desetak primjera te *cr'kvê* 143, 250, *k cr'kvi* 292, *k crêkvê* 271. Našao sam i *kr'vi* 133, 201.

U akuzativu jednine dvije imenice se ponašaju uvijek jednako, naime uvijek je *ljubavъ* 119, 202, 207... i *krvъ* 62, 81 – 2x, 125, 150, *na krvъ* 100. S trećom imenicom je drukčije, ne u smislu gram. morfema, koji je uvijek isti, nego u vezi s vokalizacijom poluglasa i načina pisanja: *cr'kvъ*, 84 – 3x, 217, 270, *cr'k'v'* 122, *v cr'kvъ* 81, 212, 272... *v cr'kv'* 291, *crkavъ* 296, *crêkavъ* 295, *v crêkavъ* 299, *v crkavъ* 85. Zabilježio sam i oblik *horugvu* 145, od praslavenskoga *horogъ* (= zastava). U lokativu jednine nalazimo *v ljubvi* 68, 227, 256, *v krvi* 96, 201 te različite likove imenice *cr'kvъ*: *v crkvi* 84, 100, 122 i još desetak puta, *v crêkvi* 101, 211, *v crkvê* 226, 270, *v crêkve* 293, *o cr'kvê* 132, *o crêkvê* 84. Jat (ê) je iz tvrde inačice glavne promjene, *-i* je iz meke inačice glavne promjene, s kojom je podudarna i bogata imenicama *i*-promje-

na. Samo je *-e* u skladu s *v*-promjenom, ali ne smijemo zaboraviti da na tu promjenu podsjeća *v* (do naših dana). U instrumentalu jednine nalazimo uvijek *krviju* 95 – 2x, 125 – 2x, 224 – 2x ... te oblike *ljubviju* 251, 253, 254 ... i jednom *ljubvoju* 291. Prvi gram. morfem je iz *i*-deklinacije, drugi iz glavne (i možda pretpostavlja nominativ *ljubva*, a ne *ljubi*).

Množinskih je oblika vrlo malo: *prizri na vse crkve* 153, *milostvimi ljubvami da naslêduemъ* 125.

2. Konsonantske sklonidbe

2.1. N-sklonidba muškoga roda

Gramatike i udžbenici staroslavenskoga jezika u *n*-promjenu muškoga roda obično ubrajaju imenice *дѣнь*, *korenъ*, *remenъ*, *stepenъ*, *jelenъ*, *greben*, *kremenъ*, *jěčъmenъ*, *kamy* (*kamenъ*) i *plamy* (*plamenъ*). Dvije posljednje su jedine koje u kanonskim staroslavenskim tekstovima čuvaju i stari nominativ na *-y* (kakav su u starije doba imale sve imenice *n*-sklonidbe) i novi (*kamenъ*, *plamenъ*), a taj je zapravo stari akuzativ koji je preuzeo nominativnu službu. Imenice *n*-promjene stupale su u vrlo dinamičan odnos s imenicama drugih sklonidbi, posebice s *i*-sklonidbom, a s druge strane, mnoge su imenice iz glavne promjene, posebice one na *-inъ* i na *-ěninъ*, primale, uglavnom u jednini, nastavke *n*-promjene. Stoga se mnoge imenice u pojedinim pa-dežima pojavljuju u više likova (Hamm 1974: 126 i dalje).

U našem korpusu u nominativu jednine javljaju se (po jednom!): *kamenъ*, 64, *plami* 149, *elenъ* 162 i *korenъ* 221 i, očekivano, imenica *дѣнь* mnogo puta: *d'ňъ* (96 – 2x, 97, 103), *dñъ* (141, 196, 216), *danъ* (70). Uopće u našem korpusu ima oblika imenice *дѣнь* *višestruko više* nego oblika svih drugih imenica *n*-sklonidbe *zajedno*. Ta je imenica različito pisana, dolaze jerovi, apostrofi i znaci za kraćenje u različitim kombinacijama.

U genitivu jednine uvijek je očekivano *dne*, različito pisano i najčešće uz prijedlog ili uz pokaznu zamjenicu: *do dne* (59, 185, 296), *ot dne* (59, 103, 107...), *dne toga* (152, 166, 187 ...), *po dne* (248 – 2x), *sego dne* (177). Od ostalih imenica zabilježio sam: *ot kamene* (76, 191, 201...), *is kamene* (147) *plamene* (161). Samo su te tri imenice, ali važno je imati na pameti da one nikada ne odstupaju od *n*-paradigme. Rijetko se javlja i *is korene* 6.

U dativu jednine imenica *дѣнь* ima uvijek isti oblik *dnevi*: *k dnevi* 99 – 2x, 104, 110, 155 i taj je oblik očito nastao pod utjecajem *u*-sklonidbe. U skladu s *n*-osnova-

ma je oblik *plameni* (255), a pod utjecajem *o*-osnova je *k kamenu* (76).

Akuzativ jednine je bogat primjerima: *v dñb* 97 103, 105 i još desetak primjera, *v' dñb* 136, *v' dañb* 121, *na dñb* 98, 106, 166. Vrlo često dolazi taj oblik uz (redni) broj: *v' ediñb dñb* 220, *dñb prvi* 222, *v treći dñb* 136, *dñb sedmi* 222, *v dñb deveti* 222 itd.

U akuzativu se javljaju još *kamy* i *plamy*: *v kameñb* 76, *vrzi kameñb* 81, *vazmite kameñb* 93, *privali kameñb*, 125, *otvali kameñb* 164, 169, *ukrotiľ esi plameñb* 55, 224, 247, *ne ožižet̃ plameñb* 55, 224 itd., a najzanimljiviji je primjer *eda kami podast̃b* 183, gdje je stari nominativni oblik stigao u akuzativ jer inače je bilo uobičajeno samo obrnuto, tj. da akuzativ preuzima nominativnu funkciju.

Za lokativ jednine nema puno primjera: *na kameni* (64 – 2x), *na sem̃b kameni* 295, *na sem̃b kamenê* 295. Nemamo nikada lokativni gram. morfem *-e* iz *n*-osnova, nego ili *-i* iz *i*-osnova ili *-ê* iz *o*-osnova. Siromašno je oprimjeren i instrumental jednine: *kamenet̃ edinim̃b* 145, *kamenet̃ nugalnim̃b* 147, *meju dñet̃b i noćiju*, 150, *ophodnim̃b dñet̃b* 278.

U množini imamo samo imenicu *dñb*: u nominativu množine uvijek je *dñi* 152 – 2x, 165, 166 itd. U genitivu množine imamo primjere *dlgotu dñi* 298, *ot dñi prvih̃b* 223, *prêe šestiju dñb*. U prva dva primjera riječ je o rješenju koje je teško jednoznačno odrediti. Isti oblik dolazi uz brojeve 3, 4, 5, 7, 8 (vidi na str. 78, 92, 96, 98, 111, 115 itd.).

U akuzativu množine oblik je gotovo uvijek *dñi* : 74, 130, 135, osobito u izrazu *v ni dñi* 79, 122, 166 i još mnogo primjera. Javlja se i oblik *dne*: *va dne vazvah̃b* 55, 92, 111, 213, 214, *dne ne vželêh̃b* 103. Gram. morfem *-e* stigao je iz palatalne inačice glavne sklonidbe, a *-i* je u skladu s paradigmatom *n*-osnova.

U lokativu množine nalazimo uvijek gram. morfem *-eh̃b*: *po d'neh̃b* 66, *po osmih̃b dñeh̃b* 178, 284, *v dñeh̃b* 80, 99, 187, a u instrumentalu imamo *trimi d'nmi* 84 – 2x, 124.

2.2. N-sklonidba srednjega roda

Imenice *n*-deklinacije srednjega roda koje se javljaju u našem korpusu su *brême*, *ime*, *sême* i *vrême*. Osim tih imenica u staroslavenskom jeziku bile su i *plem̃e*, *slêm̃e*, *têm̃e*, *čism̃e* i *pism̃e* koje se u našem korpusu ne javljaju.

U nominativu jednine imenica *brême* javlja se samo jednom (286), imenica *ime* nekoliko puta (57, 58, 66 ...), imenica *sême* triput (216, 294, 297), a imenica *vrême* dvaput (132, 137).

U vokativu jednine javlja se samo jedna imenica, i to jednom: *sême* (80). U

akuzativu jednine imenica *brême* opet se javlja samo jednom (218), imenica *sême* nekoliko puta (47, 85, 101, 127, 219), a ostale dvije jako često i bez prijedloga (*ime* 57, 60, 89 i još desetak puta, imenica *vrême* 44, 57) i još češće s prijedlozima. Jako čest je prijedlog *v* (u oblicima *v*, *v'*, *vb*, *va*: *v vreme* 44, 120, 147, *va vrême* 54, 56, 101, *v vrime* 85, *vb ime* 84, 107, *v ime* 105, 107, 109, *v' ime* 100, 241, 291, *va ime* 240)), a zabilježio sam i izraz *na vrême* (52, 97).

U genitivu jednine imamo zabilježene oblike triju imenica (*ime*, *sême*, *vrême*), oblici su uvijek u skladu s paradigmom *n*-osnova (nema utjecaja *o*-osnova ni *i*-osnova kakve su zabilježene u kanonskim staroslavenskim tekstovima). Imenica *sême* dolazi samo jednom *sêmene* 151, imenica *vrême* nekoliko puta (*vrêmene* 204, 211, 222, *do vrêmene* 224, *ot vrêmene* 130), a imenica *ime* jako često (*imene* 53, 61, 73... i još tridesetak puta) te jednom s gram. morfemom *o*-sklonidbe: *pače vsakogo imenê* 111.

U dativu jednine javljaju se samo dvije imenice; *ime* je jako često: *imeni* 59, 62, 83 ... i još dvadesetak puta, a *sêmeni* dolazi samo dvaput na 215. stranici.

U lokativu jednine nalazimo *o imeni* (111, 179, 234, 267), *o sêmeni* (154) i *o vrêmeni* (259) i tu je gramatički morfem *-i* koji je stigao iz *i*-osnova (u *n*-osnovama bio je *-e*).

U instrumentalu jednine nalazimo tri imenice: *brêmenemъ* 53, 297, *vrêmenemъ* 54, 263 i često *imenemъ* 61, 99, 106... i još desetak puta.

Množinskih oblika je vrlo malo. U genitivu, vokativu i lokativu nema ni jednoga primjera, u instrumentalu je samo jedan: *blagimi vrêmeni* (203). U nominativu našao sam *imena* (234), *vrêmena* (216, 249, 250) i *vremena* (48), u akuzativu *brêmena* (59, 145, 267, 302), *sêmena* (294), *vremena* (147), *va vrêmena* (150, 197), *v vrêmena* (166).

U dativu sam našao *staršim vrêmenemъ prostilb esi* (161) te *glagoletъ že i sêmenemъ* (215).

2.3. S-sklonidba srednjega roda

Na istraživanom korpusu imenice koje su se u praslavenskom i staroslavenskom jeziku sklanjale po *s*-deklinaciji javljaju se dosta često i svjedoče o zanimljivim procesima.

U nominativu jednine uočio sam samo tri takve imenice, dvije često: *têlo* (55, 96 121 ...) i *slovo* (58, 68, 74 ...); i jednu rijetko, tj. samo jednom: *nebo* (60). U akuzativu jednine sve su te tri imenice česte (*têlo* 62, 81, 120... *slovo* 74, 96, 157, *na nebo*

79, 175, 184...). Nisam u ovom korpusu našao ni jedan vokativ jednine.

Genitiv jednine. Primjera je dosta i odnose se na pet imenica. Imenica *drêvo* javlja se samo dvaput i u oba slučaja oblici su joj u skladu s glavnom deklinacijom: *ot drêva* (108), *drêva* (145). Imenica *oko* jednom također po glavnoj deklinaciji: *oka* (212) tripot u skladu sa *s*-deklinacijom: *iz očese* (200 – 3x). Samo dvaput se javlja genitiv imenice *slovo*, oba puta u skladu sa *s*-deklinacijom: *slovese* (227 – 2x). Vrlo se često javlja genitiv imenice *nebo* i uvijek u skladu sa *s*-deklinacijom: *s nebese* (73, 105, 106... i još dvadesetak puta), kadšto i bez prijedloga: *nebese* (79, 173). Najzanimljivija je imenice *têlo*, koja se javlja često i u skladu sa *s*-deklinacijom (*têlese* 84, 170, 205 ...), ali tripot češće u skladu s glavnom (*têla* 61, 97, 105 ... *ot têla* 257).

Dativ jednine. Imamo zabilježene oblike samo dviju imenica: *slovo* i *têlo*. Kod imenice *slovo* posve prevladavaju oblici *s*-deklinacije: *slovesi* 59 – 2x, 84, 96..., *po slovesi* 81, *k slovesi* 218. Samo sam jednom našao *slovu* 182. Kod imenice *têlo* nešto je češći oblik *o*-deklinacije (*têlu* 65, 89, 193 ...), ali javlja se i *têlesi* (98, 199, 265, *k têlesi* 217).

Lokativ jednine. Najčešće se javlja imenica *nebo*, uvijek s prijedlogom *na* i uvijek po *s*-deklinaciji: *na nebese* 83, 98, 175 ukupno desetak puta. Po *s*-deklinaciji su i oblici imenice *oko*: *vb očesi* 200 (3x), *o slovesi* 5. Imenica *slovo* dolazi u lokativu jednine tripot, uvijek u skladu s glavnom deklinacijom: *v slovê* 176, 214 (2x), a zabilježio sam i oblik *na drêvê* 241.

Instrumental jednine. Imenica *nebo* dolazi po *s*-deklinaciji: *pod nebesemъ* 152, 153, 190, imenica *têlo* samo jednom je u skladu sa *s*-deklinacijom, inače uvijek u skladu s glavnom: *têlesemъ* 222, *têlomъ* 145, 196, 217 i još desetak puta. Imenica *slovo* javlja se najčešće i u obliku *slovesemъ* 87, 190, 193 (2x) i u obliku *slovomъ* 170, 181, 213... s tim da su oblici *s*-deklinacije nešto češći. Zabilježio sam i oblik *pod drêvomъ* 80.

U množini nominativni i akuzativni oblici su vrlo brojni i uvijek su u skladu sa *s*-deklinacijom. Nominativ: *nebesa* 60, 64, 87 i još dvadesetak puta, *slovesa* 111 (2x), 171, 186... *čudesа* 193, 250, *têlesa* 69, 141, 219, 278, *očesa* 7, 121, 201, 231, *ušesa* 7, 220. Zabilježio sam i oblik *drêva* 151, 197. Akuzativ: *čudesа* 54 (2x), 59 i još dvadesetak puta; *slovesа* 63 (2x), 66, 69 ... *na slovesа* 74, *za slovesа* 78(2x), *v slovesа* 239; *nebеса* 196, *nad nebеса* 240, *na nebеса* 244, 279; *têlesa* 111, 196; *ušesa* 142.

U genitivu množine nalazimo više imenica, sve se u tom padežu javljaju rijetko i uvijek su u skladu sa *s*-deklinacijom, osim primjera *ž: (=7) slov'* (165). Javljaju se bez prijedloga i s prijedlozima *ot*, *s* i *iz*: *čudesъ* 231, *nebесъ* 192, 236 *s nebесъ* 190

(2x), *slovesь* 212, 266, *očesь* 261, *izь očesь* 255, *tělesь* 290 i *ot drěvь* 107.

U dativu množine u relativno velikom korpusu našao sam samo oblik *tělesemь* 214, 260.

Nisu česti ni oblici u lokativu množine, ali ih ipak ima. Tu se kao zanimljivost javlja smjenjivanje gram. morfema *-ěhь* i *-ihь*; *na nebesěhь* 72, 177, 204, 239 i *na nebesihь* 204, 209, 215, 295, *v čudesěhь* 101 i *čudesihь* 294, *o slovesěhь* 273. Kao što znamo, gram. morfem za lokativ množine *s*-osnova bio je *-ьhь*, a ovdje se smjenjuju gram. morfemi iz tvrdih i mekih osnova glavne deklinacije.

Još su rjeđi oblici u instrumentalu množine: *tačimi slovesi* 68, *mnogimi slovesi* 131, *tělesi* 227, 263.

Znamo da je u staroslavenskom jeziku konsonantskih *s*-osnova bilo tek desetak. Obično se nabrajaju *oko*, *uho*, *nebo*, *slovo*, *čjudo*, *divo*, *drěvo*, *kolo*, *ljuto*, kojima neki pribrajaju *tělo* i još poneku. U našem korpusu javlja se njih šest (*oko*, *uho*, *nebo*, *slovo*, *čjudo*, *drěvo* i *tělo*), s tim da imenica *drěvo* nikada nema oblik *s*-osnova, nego je uvijek u skladu s *o*-osnovama.

Imenice *oko* i *uho* u skladu su sa *s*-osnovama, s tim što iz razumljivih razloga često dolaze u dvojini i u tom broju poprimaju gram. morfeme *i*-osnova: *va očiju našeju*, 64, *vzvěšь oči moi*, 68, *slovesa moě ušima primi*, 78, *ot očiju moeju*, 87, *zane êko oči gospodni na pravadnie i uši ego...* 206, *ušima tvoima primi gospodi* 52, *ni po viděniju očiju ni po slišaniju ušiju* 6 itd.

Može se reći da u množini šest od sedam spomenutih imenica (osim imenice *drěvo*) uz neznatne iznimke čuva oblike *s*-deklinacije, a u jednini je malo više utjecaja *o*-deklinacije, posebice kod imenice *tělo*, ali za tu imenicu znamo da je neki i ne ubrajaju u *s*-osnove, tj. i u starim slavenskim tekstovima ona je imala dvostruke oblike, pa su se njezini *s*-oblici kadšto tumačili kao utjecaj *s*-deklinacije na glavnu.

2.4. T-sklonidba srednjega roda

Primjera je vrlo malo i navodimo sve uočene: *plťь otročete* mlada 70; *vzapi otъсь otročete* 220, *otroče* (akuzativ jednine) 18, 83, 84 (3x), *nošahu otroče* 292, i obrće *imь žrěbe* 105, *sěde na žrěbeti* 107, 109, 110, *otročeta* (akuz. mn. 18). Zanimljiv je primjer nom. pl. *pseta* 51.

I u staroslavenskim tekstovima nemamo primjera da bismo mogli ovjeriti cijelu paradigmu. Jasno je samo da su imenice označavale mlado i da je na njih utjecala *i*-sklonidba. To se vidi i u našem zadnjem primjeru – lokativu jednine koji bi morao završavati na *-et-e*.

2.5. R-sklonidba ženskoga roda

Samo su se dvije imenice sklanjale po toj sklonidbi: *mati* i *děci*. Obje dolaze i u našem korpusu. U nominativu jednine *mati* (60, 84, 90, 270 – 2x) i *deči* (80). Imamo ih zabilježene i u vokativu: sliši *deči* i *viŕŕ* (299), *mati* (148). Genitivno *matere* nalazimo češće (66, 141, 247...) kao i dativno *materi* (90 – 2x, 141, 143, 219), a jednom je umjesto gram. morfema *-i* upotrijebljen *-ê*: *materê* (90), što tumačimo utjecajem *a*-osnova. Možda bi se moglo pretpostaviti i pisanje jata za etimološko *e*. Uočio sam i primjer: rcite *dečeri* sionovi (107). Akuzativ jednine solidno je oprimjeren: *dečerb* 78 (2x), 79, 80; *materb* 73 (2x), 141, 270, 278, *matêrb* 90. Nemamo primjere za lokativ i instrumental jednine, a u množini imamo ovjereno nominativno *dečeri* 151, 196 i dativno *dečeram* 80, 152.

3. Zaključak

Oblici imenica u najstarijoj hrvatskoj tiskanoj knjizi, kao što smo već istaknuli, pokazuju znatnu dosljednost, što znači da su se priređivači Misala iz 1483. brinuli o tome kako će knjiga jezično izgledati. To se osobito odnosi na glavne sklonidbe, kod kojih samo tu i tamo dolazi do neočekivanih rješenja, neočekivanih s obzirom na paradigme tipične za hrvatskostaroslavenski jezik: tu mislimo prije svega na to da *a*-osnove kadšto prihvaćaju nastavke *ja*-osnova, što će kasnije u nekim hrvatskim književnojezičnim tipovima postati normalno rješenje. Nalazimo *i*-sklonidbu muškoga roda u raspadu, a ni za *u*-sklonidbu ne bismo mogli reći da je odoljela, što se gram. morfema tiče, utjecaju glavne i drugih sklonidbi. Od konsonantskih sklonidbi dobro se čuva *n*-sklonidba muškoga roda, a *s*-sklonidba pokazuje miješanje koje se može analizirati s obzirom na pojedine imenice i na pojedine kontekste.

Jezik liturgijskih knjiga jezik je posvećen dugom uporabom na oltaru i to objašnjava spomenutu dosljednost. Promjene na fonološkoj razini (posebice *y > i* i promjene nosnih samoglasnika uvjetovale su promjenu morfematskoga sustava na relacije klasični staroslavenski : hrvatskostaroslavenski. S druge strane, jat (*ê*) se čvrsto drži kao gram. morfem. Nagrizanje stabilne sheme uvjetovano je, uz ostalo, time što je hrvatskostaroslavenski bio blizak hrvatskim idiomima koji su popunjavali neliturgijske hrvatskoglajolske tekstove (uvijek miješajući se s elementima staroslavenskoga).

LITERATURA

- BOŠNJAK, M. 1971. *Prva hrvatska tiskana knjiga. Misal po zakonu rimskoga dvora. Pretisak*. Liber – Izdanja Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Mladost. Zagreb: XXXI–XLIV.
- CEKOVIĆ, B. 2015. Imenice u Misalu hruackome Šimuna Kožičića Benje. *Jezik Misala hruackoga: Studije o jeziku Šimuna Kožičića Benje (1531)*. Ur. Žagar, M. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb: 59–79.
- CEKOVIĆ, B.; ETEROVIĆ, I. 2012. Dvojina u Misalu hruackome Šimuna Kožičića Benje. *Fluminensia* 24/1: 143–156.
- DAMJANOVIĆ, S. 1984. *Jezik Prvotiska u kontekstu književnojezične prakse hrvatskih glagoljaša*. *Slovo* 34: 63–80.
- DAMJANOVIĆ, S. 2005. *Staroslavenski jezik*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- GADŽIJEVA, S.; KOVAČEVIĆ, A.; MIHALJEVIĆ, M.; POŽAR, S.; REINHART, J.; ŠIMIĆ, M.; VINCE, J. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Ur. Šikić, A.; Mihaljević, M.; Prir. Mihaljević, M. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb.
- HAMM, J. 1963. *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*. *Slovo* 13: 43–68.
- HAMM, J. 1974. *Staroslavenska gramatika*. Školska knjiga. Zagreb.
- KULUNDŽIĆ, Z. 1971. *O mjestu tiskanja ovog Misala. Misal po zakonu rimskoga dvora. Pretisak*. Liber – Izdanja Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Mladost. Zagreb: LXIX – LXXX,
- NAZOR, A. 1971. *Otvorena pitanja oko nastanka Misala iz 1483. godine. Misal po zakonu rimskoga dvora. Pretisak*. Liber – Izdanja Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Mladost. Zagreb: LXXXI – LXXXIV.
- TANDARIĆ, J. 1978. *Staroslavenski jezik hrvatskih glagoljaša. Prilozi za VIII. međunarodni slavistički kongres*. Ur. Kuzmanović, M.; Stamać, A.; Šojat, A. HFD. Zagreb: 115–124.

Notes on the Nominal Declension in the Oldest Croatian Printed Book

ABSTRACT

The oldest Croatian printed book is Glagolitic missal printed on 22 February, 1483. Due to its significance, it has been in the focus of interest and disputes by various philologists and historians ever since. Therefore, it is not surprising that a large number of texts on that subject contain fierce argumentative overtones as the short colophon does not state the place of publication. We can logically assume that the editors, while preparing the book for printing, weighed which linguistic solutions to implement. Obviously, the Missal had to be in Croatian Old Slavic language (Croatian Old Church Slavonic, Croatian redaction of Old Church Slavonic), the linguistic idiom of manuscript Glagolitic missals that the Missal would be fashioned after. However, those missals differed in numerous linguistic solutions, the differences being in the intensity of vernacular influence on Croatian Old Church Slavonic text on one side, and the linguistic turmoil found in canonical Old Church Slavonic texts on the other side. Among other things, that turmoil is evident in the declension of nouns, the relations among certain declensions and their strong mutual influence (the relation between main non-palatal and palatal declension, the influence of i-declension on consonant stem nouns, u-declension in relation to other declensions, consonant stem declensions, etc.) Such influences resulted in multiple solutions even in canonical Old Slavic texts (where we have, for example, slova and slovese, sina and sinu in genitive singular, etc.). This paper is attempts to pursue relations and processes on the 250-page corpus, with particular regard to linguistic order of nouns that the editors of 1483 editio princeps were trying to establish.

KEYWORDS: Misal po zakonu rimskoga dvora, declension of nouns, Croatian Church Slavonic language

Hidronimi Mostarsko blato i Hutovo blato

Helena Dragić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

helena.dragic@ff.sum.ba

U radu se govori o Mostarskome blatu i Hutovu blatu, dvočlanim hidronimima čiji je drugi član sveslavenski apelativ blato. Nakon osvrta na hidronime i apelative najprije se govori o Mostarskome blatu, koje je između 400. i 360. godine prije Krista privuklo pozornost putopisca Skilaka. On u 24. poglavlju djela *Kružna plovidba* piše o jezeru koje je po njemu nazvano Skilakovo jezero. Hutovo je blato 1995. godine proglašeno zaštićenim parkom prirode. Smatra se da je ono najveće zimsko stanište ptica u Europi. Nastanak Hutova blata i virova u njemu narod je obavio velom predaja, pripovijedajući da je ondje nekoć živio oholi škrtac Gavan. Bog ga je kaznio te se sve njegovo imanje stropoštalo u zemlju, a na tome je mjestu sada Hutovo blato. Narod pripovijeda da su virovi nazvani po Gavanovoj djeci.

KLJUČNE RIJEČI: apelativ blato, hidronimi, Mostarsko blato, Hutovo blato

1. Uvod

U hrvatskome, kao i u drugim jezicima, mnogobrojni su toponimi koji su motivirani apelativima. Među tim je apelativima i općeslavenski apelativ *blāto*. Na području Hercegovine dva su poznata hidronima motivirana njime – Mostarsko blato i Hutovo blato. Radimsky (1894: 533–534) piše da se od mjesta Gabela i sela Dračeva nalazi širok prodor Neretve, a iza Neretve se nalazi močvara Hutovo blato. Isti autor navodi da je “tu ravnici nekoć zapremalo jezero, kome se posljednji ostatci vide u (...) omanjim jezerima kod Derana, Gnilišta i Svitave” te dodaje da je teško povjerovati da je tu bilo *Skilakovo jezero*. U 24. poglavlju *Kružne plovidbe*, djela koje je nastalo između 400. i 360. godine prije Krista, govori se o jezeru koje je nosilo ime putopisca Pseudoskilaka. Dr. Ljudevit Thalloczy piše da se to jezero nalazilo mnogo sjevernije, što bi odgovaralo Mostarskomu blatu.

Prema narodnome pripovijedanju, Hutovo je blato nastalo nakon što je Bog kaznio ohologa i škrtoga Gavana i njegovu ženu Gavanovicu. Sve se njihovo imanje stropoštalo, a na mjestu na kojem se ono nalazilo nastalo je Hutovo blato. Narod pripovijeda da su virovi u Hutovu Blatu nazvani prema Gavanovoj djeci.

Termin *hidronim* dolazi od grčke riječi *hydor*, što znači ‘voda’. Hidronimi označuju imena voda, rijeka, jezera, vrela, primjerice *Trebižat*, *Hutovo blato*, *Modro oko*, *Gubavo vrelo* itd. Prema Šimunoviću, imena voda predstavljaju najstariji leksički sloj u hrvatskome jeziku te on u *Uvodu u hrvatsko imenoslovlje* navodi da su rijeke obično dobivale imena na utocima, a ne na izvorštima (npr. rijeka Neretva) (Šimunović 2009: 291). U spomenutom djelu autor imena za vode klasificira u nekoliko skupina. Govori o hidronimima praslavenskoga postanja, slavenskim hidronimima, regionalnim i ostalim hidronimima (strani te administrativno ili umjetno nadjenuti) (Šimunović 2009: 291). Svaka se skupina sastoji od nekoliko podskupina.

Šimunović uz hidronime navodi i imena otoka (*nesonime*) te morfološke oblike akvatorijskoga reljefa. Važno je istaknuti da su se hidronimi tijekom povijesti relativno malo mijenjali. S druge su strane, međutim, neke rijeke u pojedinim dijelovima svojega toka dobivale drugačiji naziv. Takav je, primjerice, slučaj s rijekom Trebižet: “Dalmatinsko-hercegovačka rijeka ponornica ima u svojem 76 kilometara dugom toku ova imena: *Vrljika* i *Vrlika* (‘vrh rijeke’, tj. ‘izvor’), zatim *Matica*, pa *Tihaljina*, onda *Rika* i *Tialjska rika*, zatim *Prokop* i *Novi Prokop*, pa *Mlade* i *Mladi* te konačno *Tribižet*, *Trebižet* i *Tribižat*” (Šimunović 2009: 291).

Tomislav Maretić napisao je prvi rad iz hrvatske hidronomastike, objavljen pod naslovom “Imena rijeka i potoka u hrvatskim i srpskim zemljama” 1893. godine. Alerić (1985: 29–38) za hidronime koristi naziv *potamonimi*.¹

¹ S obzirom na to da unutar onomastike ili imenoslovlja još uvijek postoji problematika utvrđivanja stručne terminologije, u radu se navodi i drugi naziv za imena voda, tj. hidronime, a sve s ciljem da se upozori na semantičku višeznačnost onomastičkih termina. Cilj je da se u onomastičkim istraživanjima sustavno i dosljedno primjenjuju precizna terminologija. (P. Š. je imao izniman utjecaj na razvoj hrvatske onomastičke terminologije te je u poglavlju *Priručni rječnik hrvatskih onomastičkih termina*, djelo *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, naveo i definirao 80-ak onomastičkih termina (Šimunović 2009: 75-79).

O važnosti stručne terminologije, ali i o dosadašnjim pojedinim semantičkim pogreškama prilikom upotrebe istih pisao je S. Vuković 2007: 139-185).

2. Apelativ blàto

Apelativ² *blàto* (n.) [pl. *blàta*] označava glib, jako mokru zemlju, močvarno zemljište te *palus*, jezero, mlaku, močvaru (psl. **bolto* ‘bara, močvara’ < ie. **bhol-to-* ‘blato, močvara’ < ***bhel(H)-*). Apelativ je potvrđen u svim slavenskim jezicima: stsl. *blato*, srp. *blato*, mak. *blato* ‘močvara’, sln. *bláto* ‘glib, močvara’, polj. *bloto*, bug. *bláto* ‘močvara, mlaka, jezero’, rus. *bolóto*, češ. *bláto*, slč. *blato*, gluž. *blóto* (Brozović Rončević 1999: 4; usp. također Gluhak 1993: 134).

To svjedoči o praslavenskome hidronimnom nasljeđu. Prema Skoku, apelativ se odnosi na vodu, tj. blatište. Skok (1971: 168) navodi podrijetlo toga apelativa u praslavenskome jeziku: “blàto 1. jezero, palus, npr. *Skadarsko blato*; 2. jako nakvašena zemlja. Kot = lutum ‘močvara, močvarna livada’. Prvo značenje postojalo je i kod panonskih Slavena prije dolaska Madžara, kako se vidi iz naziva *Blatno jezero* (...) Riječ je sveslavenska iz praslav. doba. Slog *bla-* nastao je po zakonu likvidne metateze (uspor. polj. *bloto*, rus. *bolóto*)”.

Među etimolozima nema jedinstva oko tumačenja korijena toga apelativa. Neki istraživači smatraju da “sveslavenskoj riječi odgovaraju u baltičkoj grupi pridjevi lit. *báltas*, lot. balts *bijel*. Tome se protivi Berneker. Ako bi se pristalo uz prvu grupu etimologa, onda bi se moralo uzeti dvoje: a) da je značenje ‘močvara, baruština, jezero’ slavenska semantička inovacija, b) da je praslav. imenica poimeničen pridjev”. Skok (1971: 169) smatra da se radi “o predindoeuropskoj riječi koja se odnosi na teren: **bal-ta* sa -a prema **pal-ta/-ud/-o*”. Ističe također da “[n]a Krku postoji *bâta* f (također Vodice, Istra) ‘mutna lokva, kaljuža na cesti’. To je posuđenica iz istrorum. *baltā*”.

Hidronimijski se odrazi apelativa *blàto* nalaze u svim slavenskim jezicima. Takav je slučaj i s hidronimima *Hutovo blato* i *Mostarsko blato*, kojima se bavimo u ovome radu.

3. Mostarsko blato

Mostarsko je blato smješteno zapadno od Mostara, a teritorijalno je podijeljeno između Mostara i Širokoga Brijega. Površina je Mostarskoga blata 4256 hektara. Nalazi se na nadmorskoj visini od 220 do 245 metara. Kroz Mostarsko blato teče

² Imenica *āpelatīv* nastala je od latinske riječi *appellatio* ‘nagovor, naslov, naziv’; ‘opća imenica’; ‘imenica koja označuje sve predmete iste vrste’ (Klaić 1980: 84).

rijeka Lištica, koja se na ulazu u polje razlijeva. Na jugoistoku Mostarskoga blata nalazi se ponor. Ljeti vrela i voda presuše, a ostanu samo glib i blato.

Zanimanje putopisaca za Mostarsko blato bilježi se još u 4. stoljeću prije Krista. Pseudoskilak³ je anonimni grčki geograf iz 4. stoljeća prije Krista. Autor je djela *Kružna plovidba*, koje je još poznato kao *Peripl*⁴, a u njemu opisuje obale Sredozemnog i Crnoga mora u smjeru kazaljke na satu.

U 24. poglavlju *Peripla* nastala između 400. i 360. godine prije Krista govori se o jezeru koje je nosilo ime putopisca Skilaka, mnogo starijega od navedenoga razdoblja:

“Manijci: Poslije zemlje Nesta dolazi rijeka Naron. Ulaz u Naron nije uzak; jer u njemu mogu trovesle galere i teretne lagje do tržišta, da plove, koje je uz vodu od mora udaljeno osamdeset štadija. Žitelji su pak Manijci, ilirsko pleme. Od tržišta dalje prama nutrašnjosti zemlje ima veliko jezero, koje se prostire do Autarijata, ilirskog plemena, a u jezeru ima veoma plodno ostrvo, dugo 120 štadija. Iz toga jezera istječe Naron.” (usp. Radimsky 1894: 533–539)

Razvidno je, dakle, da je “glavno tržište Ilira na donjoj Neretvi” u prvoj polovici 4. stoljeća prije Krista imalo otprilike “isti položaj kao kasniji rimski grad Narona” (usp. Radimsky 1894: 533), kojemu se ostaci nalaze kod sela Vida, sedam kilome-

³ “Pseudo-Skilak, u znanosti uobičajen pseudonim anonimnoga zemljopisca (Grčka, IV. st. pr. Kr.). Njegovo djelo *Peripl* zemlj. je prikaz sredozemnih obala u obliku priručnika za priobalnu plovidbu, s podatcima o lukama, udaljenostima, stanovništvu i otocima. Pripada knjiž. rodu *peri-plā* (grč. *περίπλοι*: oplovbe). Njegova prvotna jezgra, kojoj je u rukopisnoj predaji mnogo toga naknadno dopisivano, nastala je oko 350. pr. Kr. te ne može biti (kako se to prije držalo) djelo pravoga Skilaka (Σκύλαξ) iz Kariande, grč. pomorca i zemljopisca iz VI–V. st. pr. Kr., koji je po nalogu perz. kralja Darija oplovio i opisao obale od ušća Inda do današnjega Sueza. U dijelu teksta koji opisuje istočnojadransku obalu od Istre do Epira Pseudoskilak navodi uz ostalo da između Veneta i Liburna ima narod zvan (H)istri i rijeka Istar te da plovidba uz istar. obalu traje dan i noć. Tomu je podatku dopisano da uz liburnsku obalu postoji i otok Istrida. Iako ponavlja mitske podatke o Istru – Dunavu i Istridi, Pseudo-Skilakov je zapis važan za pov. zemljopis Istre zato što potvrđuje škrti i mnogo stariji Hekatejev podatak o Istrima u Jonskome zaljevu i što ga proširuje podatkom o istar. sjeverozap. i sjeveroist. susjedima.” (Pseudo-Skilak. *Istarska enciklopedija, mrežno izdanje*. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2255> (pristupljeno 4. svibnja 2020.)). O Pseudoskilaku v. također u Suić 1955; Katičić 1995; Križman 1997.

⁴ *Peripl* je pronađen 1600. godine u Augsburgu. U uvodnome se dijelu navodi da je riječ o djelu grčkoga logografa Skilaka iz Karijade (VI. st. prije Krista). Međutim, poslije se otkrilo da se u djelu navode imena zemljopisnih objekata kojih nije bilo u njegovu vremenu. Stoga se govori o *Lažnom* odnosno *Pseudoskilaku*.

tara jugozapadno od Metkovića. U *Kružnoj plovidbi (Pseudoskilakova plovidba uz obale)* piše da je s osamdeset atičkih stadija naznačena udaljenost emporija od mora. Udaljenost Vida od mora odgovara duljini od četrnaest kilometara.

Međutim, udaljenost jezera od trgovačkoga grada nije naznačena. Na putu od Vida uz Neretvu naići će se na Hutovo blato, koje pripada čapljinskoj i stolačkoj općini. Teško je povjerovati da bi to jezero odgovaralo Pseudoskilakovu jezeru jer je u Višićima ispod Čapljine nadmorska visina samo četiri metra, sjeverozapadni dio kod Trebižata⁵ ima osamnaest metara nadmorske visine. Neretva je kod Gabele na samo tri metra nadmorske visine. To bi umjetno jezero od petnaest metara visine “od Trebižata (...) do Svitave na jugoistoku od prilike bilo dugačko 17 km (...) a najveća bi mu širina bila od prilike 10 km” (Radimsky 1894: 534).

“Veoma je vjerojatno”, piše Radimsky (1894: 534), “da je tu ravnicu nekoć zapremalo jezero, kome se posljednji ostanci vide u (...) omanjim jezerima kod Derana, Gnilišta i Svitave”. U tome kraju, međutim, nije moglo biti Skilakovo jezero. To je “jezero sezalo do Autarijata, do koga su spram područja južnije naseljenih Ardiejaca bila slana vrela, zbog kojih je po Strabonu između rečenih ilirskih plemena nekoliko puta bilo bojeva. Ali slanih je vrela uz Neretvu bilo samo kod Konjica, gdje ih, mada slabo teku, i danas još nalazimo od prilike 4 km od te varoši niz rijeku” (Radimsky 1894: 534). Obitavališta Autarijata najvjerojatnije su bila u brdima uz srednju i gornju Neretvu, što je već dokazao dr. Ljudevit Thalloczy,

⁵ U blizini grudskoga zaseoka Peć-Mlini izvire rijeka Tihaljina, koja se nizvodno od Klobuka zove *Mlade*, a od Humca pa do ušća u Neretvu zove se *Trebižat*. Različiti tokovi rijeke Trebižat, dakle, imaju četiri imena. Jedan dio rijeke nosi ime *Mlade*, a protječe kroz selo Veljake. Hidronim *Mlade* svjedoči o stradanju ljubuške katolkinje koja je radije odabrala smrt nego se dala Turčinu te se bacila u rijeku koja se prozvala *Mlade*:

“Turci su nas tlačili i stvarali nam probleme, i harač nan zadavali. Ali nije to sve, mada to niko baš i ne priča, jer nije to ugodno čuti. Turci bi, kad bi se neka naša cura udavala, uzeli curu i odveli je svom glavnom čoviku, nekom agi, da je obeščasti i iskoristi tu noć i unda je vratili njezinom mladoženji. Ma bili su Bože ti sačuvaj. A jadne cure bi se čuvale za udaju, da čiste odu. Tako ti je u to vrijeme, kako su nan pričali naši stariji, bila jedna cura koja je bila lipa, ko i svaka Ercegovka, crne kose i očiju, a biloga lica. I proćulo se među Turcima da se ta cura ide udavat. A Turci ko Turci, oće lipu curu da uzmu. I kad su svatovi vodili curu na vinčanje, Turci su požurili brže-bolje s konjima i zgrabili curu od svatova i tili je odvest. I tuda kuda su išli, morali su prići most da odu do tog svog tabora. Jadna cura je mislila o tome kako je čista i neokaljana i kako oće da se takva uda, a ne da se dadne nekom Turku i da se više ne more pogledat u oči. Kad su prilazili priko mosta, ona se skoči s tog konja i baci u rijeku. I eto, otada se ta rijeka zove ‘Mlade’, i to ime je ostalo eto sve do dana današnjega.

Mogu vam reći da se tu donese vinac i zapale sviće na Dan Mrtvih, na uspomenu mnogi svatova što su izgubili živote. A još nešto, tu se niko ne kupu, niti se usuđuje jer je tu propunta.” (Dragić 2016: 45)

“pa za to mora da je i veliko jezero bilo dalje na sjeveru” (Radimsky 1894: 534).

Mostarska kotlina je od Orlaca kod Prigrađana do Hodbine na Buni. Kotlina protječe kroz: Bijelo polje, mostarsku kotlinu i Bišće polje. Ta su polja duga oko 26 km. Neretva nadalje do Čapljine ne protječe kroz ravnice, gdje je nekoć mogla činiti jezero. Sukladno tomu, moguće je da su stari istraživači Skilakovo jezero tražili u mostarskim ravnicama. Neretva, međutim, kroz te kotline protječe prorovanim klancem i nemoguće bi bilo da je u tim kotlinama postojalo jezero.

Zapadno od Mostara, između puteva Mostar – Široki Brijeg i Mostar – Čitluk, nalazi se Mostarsko blato, oko kojega su vapnenasta brda, koja su od sjeverozapada prema sjeveroistoku duga oko dvanaest kilometara, a najveća im je širina oko tri i pol kilometra.⁶ Od sjeverozapada cijelim Mostarskim blatom protječe rječica Lištica, a u njegovu jugoistočnom dijelu prelazi u močvaru Lokve. Mostarsko blato nema otjecanja nad zemljom. Voda iz Mostarskoga blata ponire i jugozapadno od sela Rodoča, na zapadnome okraju Bišća polja ponovno izvire kao rijeka Jasenice, koja južno od Bačevića utječe u Neretvu. Za većih kiša ponori ne mogu primiti svu vodu, pa stoga Mostarsko blato svake godine od kasne jeseni do svibnja bude poplavljeno i čini veliko jezero (usp. Radimsky 1894: 535). Ljeti vode u Mostarskom blatu nema pa su ljudi nekoć ondje obrađivali njive. U naše su vrijeme ondje ljeti livade te “samo na jugoistoku ostane mala močvara Lokve” (Radimsky 1894: 535).

Između jugoistočnoga dijela Mostarskoga blata i zapadnoga okraja Bišća polja kod Jasenice nalazi se brdo široko tri kilometra. Bez toga brda, između Blagaja na jugoistoku i Knešpolja na sjeverozapadu prostirala bi se ravnica duga 24 kilometra. Prema svemu navedenom, Skilakovo (Pseudoskilakovo) je jezero Mostarsko blato, a Radimsky to potvrđuje i dodatnim obrazloženjima:

“Ja bih s pričanjem, da je Bišće polje nekoć bilo jezero, u svezu doveo Skylaxovo razlaganje, pri čemu nam dakako valja zamišljati ogromne teritorijalne promjene u onome kraju, i po čemu bi Neretva 80 štadija viš svog širokog ušća izlazila iz prostranog jezera, kome je po sredini mjesta imalo

⁶ JP Elektroprivreda Hrvatske zajednice Herceg-Bosne 1997. godine iniciralo je izgradnju hidrocentrale na završetku vodoprivrednoga tunela između Mostarskog blata i Bišća polja čija je gradnja započeta 1941., a dovršena 1947. godine. Namjena toga tunela između Mostarskog blata i Bišća polja bila je zaštita od poplava. Krajem 1970-ih godina planirala se izgradnja hidrocentrale. Hidrocentralu je JP Elektroprivreda Hrvatske zajednice Herceg-Bosne započelo 2006. i svečano u promet pustilo 13. svibnja 2010. godine.

120 štadija dugačko ostrvo. Jedan je preostatak tome jezeru valjda današnje Mostarsko blato, kome nivo, viši nego nivo Bišća polja, i u suhim godinama čini nekoliko milja dugačku močvaru, koja se Jasenicom cijedi u polje.

Taj autor dakle naslućuje, da je rečeno jezero otpočinjalo neposredno kod grada Narona, te se po tome prostiralo od današnjih mjesta Vida i Metkovića do Mostarskog blata. Ali promatranje kupiranog gorovitog zemljišta, koje se prostire megju Metkovićom i Mostarskim blatom mora nas uvjeriti, da tako golemih geoloških promjena, po kojima bi se još u prvoj polovici IV. vijeka pr. Is. suvislo jezero megju ovim tako razdalekim krajevima zamisljati moglo, u relativno tako kratkom vremenu nikako nije moglo biti i da je gornje naslućivanje Blauovo na svaki način pogrešno.

Vladin savjetnik Thallóczy tumači veličinu jezera mnogo vjerojatnijim načinom, veleći: 'To je veliko jezero valjda sastojalo od razljevne Neretve, koja, je sa svojom vodom ispunjavala ravnice Bijelog polja, Bišća i Mostarskog blata', pa ćemo sada ovdje ispitivati, u koliko se to mnijenje može smatrati istinitim.

Bišće polje ima prosječnu morsku visinu od 45 m po prilici, Bijelo polje takvu od 80 m po prilici, tako da se prosječna morska visina obaju mostarskih polja može uzeti sa 62 m. Srednja morska visina Mostarskog blata nasuprot iznosi od prilike 232 m, pa po tome izmegju polja i blata postoji diferencija u relativnoj visini od 170 m.

Gorska kosa na jugoistočnom okraju Blata izmegju ovog i Bišća polja uzdiže se nadalje na 305-362 m, a kosa Brda na sjeverozapadnom kraju Blata prama Bijelom polju na 400 do preko 600 m morske visine. Ako je sad u prvoj polovici IV. vijeka pr. Is. oba polja i Mostarsko blato sastavljalo jezero, onda se je tek od onog vremena morala uzdići gorska kosa izmegju njih, pri čemu se je možda uzdiglo Mostarsko blato. Ali da to nije moglo biti, uče nas, ne gledeći na sve ono, što ćemo dalje razložiti, same geološke prilike onoga kraja.

Površine Bišća polja i Bijelog polja s gora su zasute slojem aluvijalnog i diluvijalnog pruda, ispod kojeg dno doline zaprema ilovasti lapor, u kome ima uglja. S oba kraja izlaze još stariji eocenski slojevi u vidu numulitskog vapna na dvor, naslagani opet na kredasto vapno i kredasti lapor, kao najstariji geološki članovi mostarske okoline.

Ako sad od Mostara pogjemo starim jahaćim putem prama Mostarskom blatu, onda na zapadnom okraju slatkovodne naslage mostarske kod Ilića

i Cima u više kamenoloma i vododerina lijepo vidimo otkrivene neogene laporne slojeve, te vidimo, da su oni posve mirno i gotovo horizontalno naslagani na numulitska vapna. Ta morska eocenska vapna nasuprot, koja su pri prvom uzlazu ceste iznad Cima takogjer lijepo otkrivena, istočno se dosta strmo spuštaju u polje. (...)

Jer strmo uspravljanje eocenskih slojeva, koji su isprva kao vođeni talog morali biti horizontalno složeni, dokazuje, da su u ono vrijeme, kada se je uzdizala kosa od kredastog vapna, već bili staloženi pa se zajedno uzdigli. Neogenskih pak slojeva još nije bilo, jer bi se i oni uz krajeve polja zajedno uzdigli, te ih ne bismo našli u ravnu položaju složene na numulitskom vapnu. Ma da se je iz različitih nahogjaja izvodilo, da je čovjek u neogensko doba već živio na zemlji, opet to nije pouzdano utvrđeno, pa za to slobodno možemo tvrditi, da od ono doba, kako je čovjek naselio zemlju, Mostarsko blato s oba ona polja nikad nije bilo sastavljeno u jedno jezero” (Radimski 1894: 533–539).

Naziv hidronima *Mostarsko blato* narod objašnjava time što povlačenjem vode na njegovu mjestu ostanu samo glib i blato.

4. Hutovo blato

Hutovo blato nalazi se na močvarnome, ravničarskome i brdskome terenu na nadmorskoj visini od jednoga metra do 432 metra, a obuhvaća 7411 ha. Prirodnim parkom proglašeno je 1995. godine. Smatra se jednim od najvećih zimovališta ptica u Europi. Nalazi se na lijevoj obali Neretve u jugoistočnoj Hercegovini, a administrativno pripada čapljinskoj i stolačkoj općini. Ima opozicijsku opreku *Gornje blato* (područje Deranskoga blata/jezera) ~ *Donje blato* (područje Svitavskoga blata/jezera, manje je površine). I kod *Mostarskoga blata* i kod *Hutova blata* drugi član je apelativ *blato*. O etimologiji blata bilo je riječ u uvodnome dijelu. U svim starijim rječnicima hrvatskoga jezika posvjedočena je riječ blato, a najčešće u značenju imena močvara. Rončević navodi sljedeće:

“‘palus, lutum, coenum’ (Vrančić); ‘lokva, barina, lacuna’ (Mikalja); ‘palus, lacus, lacuna, stagnum, aqua stans’ (A. della Bella); ‘kal, lutum’ (Belosteneć); ‘lutum’ (Jambrešić); ‘morast, koth’ (Volltigg); ‘lutum, lacus, palus,

stagnum' (Stulli). U sln. se najčešće odnosi na imena močvara. Očito je daje u hrvatskom primarno značenje toga hidronimijskog apelativa podrazumijevalo i semantizam 'jezero', koji je danas uglavnom potisnut, ali je očuvan u hidronimiji, primjerice *Vransko jezero* kod Biograda (1059: *Blatta locus ad Rogova*, Doc. 53; 1187: *Uranska blatta locus da Rogova*) ili *Buško blato* (danas službeno *Buško jezero*) kod Livna u pisanim se vrelima uvijek nazivalo *Blata*. M. Pižurica iz knjige R. Rovinskog navodi tumačenje prema kojem bi postajala semantička distinkcija između blata i jezera: 'blato – jezero s niskim bregovima, okolo ili samo s jedne strane, koje plavi voda i obrazuje močvare. Cesto se ljeti isuše i obrađuju ili pretvaraju u livadu (lug)'." (Brozović Rončević 1999: 4–5).

Starozavjetni su motivi uništenja Sodome i Gomore poznati u mnogim mjestima u Hrvatskoj. Prema legendama, tako je nastalo Boračko jezero kod Konjica, Hutovo blato u Trebimlju, Kuti kod Neuma, Crveno i Plavo jezero kod Imotskoga, Jezera u Rijeci Dubrovačkoj, Prukljansko jezero kod Šibenika, Plitvička jezera, Miloševa jezera ispod Krinja u Hrvacama kod Sinja (usp. Milošević-Đorđević 1974: 244) te jezera kod Pleternice i Vinkovaca. U Mađarskoj se pripovijeda da je tako nastalo Blatno jezero (Balaton) (usp. Dragić 2013). U Austriji također postoji jezero na čijem su mjestu, prema legendi, nekoć bili dvori ohologa i škrtoga vlasnika.

U postanku naziva *Hutovo blato* nalaze se starozavjetni motivi uništenja Sodome i Gomore:

(19) Ona dva anđela stignu navečer u Sodomu dok je Lot sjedio na vratima Sodome. Kad ih Lot ugleda, ustade i pođe im u susret. Nakloni se licem do zemlje, (2) a onda im reče: 'Molim, gospodo, svrnite u kuću svoga sluga da noć provedete i noge operete; a onda možete na put rano.' A oni rekoše: 'Ne, noć ćemo provesti na trgu.' (3) Ali ih on uporno navraćашe, i oni se uvratiše k njemu i udoše u njegovu kuću. On ih ugosti, ispeče pogaču te blagovaše. (4) Još ne bijahu legli na počinak, kad građani Sodome, mladi i stari, sav narod do posljednjeg čovjeka, opkole kuću. (5) Zovnu Lota pa mu reknu: 'Gdje su ljudi što su noćas došli k tebi? Izvedi nam ih da ih se namilujemo?' (6) Lot iziđe k njima na ulaz, a za sobom zatvori vrata. (7) 'Braćo moja', reče on, 'molim vas, ne činite toga zla! (8) Imam, evo, dvije kćeri s kojima još čovjek nije imao dodira: njih ću vam izvesti pa činite s njima što želite; samo ovim ljudima nemojte ništa učiniti jer su došli pod sjenu moga krova.'

(9) ‘Odstupi odatle!’ - rekoše. – ‘Došao kao dotepenac, a za suca se već postavlja. Sad ćemo mi s tobom gore nego s njima.’ I nasrnuše na jadnika Lota i navalije na vrata da ih razbiju. (10) Ali ona dvojica pruže ruke van, povukoše Lota k sebi u kuću i zatvore vrata; (11) a ljude pred vratima, mlade i stare, zablješte tako da nisu mogli naći vrata. (12) Onda ona dvojica upitaju Lota: ‘Koga još ovdje imaš: sinove i kćeri, sve koje imaš u gradu iz mjesta izvedi!’ (13) Jer mi ćemo zatrti ovo mjesto: vika je na njih pred Jahvom postala tolika te nas Jahve posla da ga uništimo.’ (14) Iziđe Lot da to kaže svojim budućim zetovima koji namjeravahu uzeti njegove kćeri te reče: ‘Na noge! Odlazite iz ovog mjesta jer će Jahve uništiti grad!’ Ali je u očima svojih budućih zetova ispao kao da zbija šalu. (15) Kako zora puče, anđeli navale na Lota govoreći: ‘Na noge! Uzmi svoju ženu i svoje dvije kćeri koje su ovdje da ne budeš zatrt kaznom grada!’ (16) Ali on oklijevaše. Zato ga oni uzeše za ruku, a tako i njegovu ženu i njegove dvije kćeri i – po smilovanju Jahvinu nad njim – odvedoše ih i ostaviše izvan grada. (17) Kad ih izvedoše u polje, jedan progovori: ‘Bježi da život spasiš! Ne obaziri se niti se igdje u ravnici zaustavlja! Bježi u brdo da ne budeš zatrt!’ (18) Ali Lot odvrati: ‘Nemoj, gospodine!’ (19) Nego ako je tvoj sluga našao milost u tvojim očima – a toliko milosrđe već si mi iskazao spasivši mi život – ja ne mogu pobjeći u brdo a da me nesreća ne snađe i ne poginem. (20) Eno onamo grada; dosta je blizu da u nj pobjegnem, a mjesto je tako malo. Daj da onamo bježim – mjesto je zbilja maleno – daj da život spasim!’ (21) Odgovori mu: ‘Uslišat ću ti i tu molbu i neću zatrti grada o kojemu govoriš. (22) Brzo! Bježi onamo, jer ne mogu ništa činiti dok ti onamo ne stigneš.’ Zato se onaj grad zove Soar. (23) Kako je sunce na zemlju izlazilo i Lot ulazio u Soar, (24) Jahve zapljušti s neba na Sodomu i Gomoru sumpornim ognjem (25) i uništi one gradove i svu onu ravnicu, sve žitelje gradske i sve raslinstvo na zemlji. (26) A Lotova se žena obazre i pretvori se u stup soli. (27) Sutradan u rano jutro Abraham se požuri na mjesto gdje je stajao pred Jahvom, (28) upravi pogled prema Sodomi i Gomori i svoj ravnici u daljini: i vidje kako se diže dim nad zemljom kao dim kakve klačine. (29) Tako se Bog, dok je zatirao gradove u ravnici u kojima je Lot boravio, sjetio Abrahama i uklonio Lota ispred propasti. (Post 19, 1–29)

Prema hrvatskim predajama, na mjestu tih jezera nalazili su se dvori ohologa i škrtoga Gavana. Prema legendi, i na području današnjega parka prirode *Hutovo*

blato nekada su bili Gavanovi dvori:

“Postoji legenda o Gavanu koji je bio gospodar na prelijepoj udolini, a koja je bila u okruženju zelenila. Razno zelenilo, obilje vode, uz malo truda i rada živio je prelijepo, imao je dvore na sred polja (blata). Imao je veliku obitelj, dosta blaga, a bio je ohol. Kakav on, takva mu i žena. Nije prepoznavala ni pomagala sirotinju. Gavan se bavio ratarstvom, stočarstvom, lovom i ribolovom. Dugo su živjeli u takvom okruženju i blagostanju. Bilo im je kao u zemaljskom raju. Jednoga dana dođe im neka mlada obitelj da zamoli za prenoćište i pomoć. Bili su to mladi muž, žena i dijete. Gavanovica, pošto nije znala što je to potreba, nije htjela ni da ih primi na razgovor, a kamoli da kod nje prenoće. Bili su umorni, osjećali su da će nevjrijeme te su tako uporno molili da ih primi, a ona ih je odbila uz obrazloženje da je njezina obitelj brojna i da nema mjesta za takve. Mlada žena koja je došla tražiti pomoć preklinjala ju je, zapomagala, tražila milost i zaklinjala je u ime Božje, u ime anđela i u Djevičino ime. Na to zapomaganje Gavanovica je odbila ženu i ismijavajući je rekla:

‘Što će meni Bog tvoj,
dok je živ Gavan moj?
Što će meni anđeli,
dok su moji sinovi?
Što će meni djevice,
dok su meni kćerkice?’

Na to joj je žena rekla: ‘Dabogda te gonilo što i nas pa nas mogla razumjeti!’. Nakon upornoga odbijanja Gavanovice, obitelj je užurbano krenula dalje prema drugom svijetlu, današnjoj Svitavi. Tek što su došli do brda počelo je nevrijeme, prava oluja, kiša, gromovi i povodanj. Počeo je pravi urnebes. Lijepi proplanak na kojem je bio dvorac urušio se i propao u vodu. Gavan i njegovi su bježali na sve strane blata. Jedino je Gavanovica ostala u dvorcu prekrivenom vodom. Kako je Gavan bježao, vrludao je lijevo desno želeći se dokopati tvrda terena, ali kuda god bi on prolazio tlo bi se urušavalo i ispunjavalo vodom. Za njegovim tragom je nastajala rijeka vijugava kao zmija. Tako je bježao do rijeke Krupe, gdje ga je zatekla zla sudbina. Nije utekao već se i on utopio i nestao u rijeci. Djeca su im bila brža, pa su bježali na sve strane ne vodeći računa nitko ni o kome. Ali zla sudbina i njih je stizala. Pod svakim od njih se prolomila zemlja i propali su duboko, a to

mjesto je popunila voda.

U narodu kruži priča da su ta mjesta (današnja jezerca) dobila imena po Gavanovoj djeci: Jelim po Jeleni, Desilo po Desi, Škrka po Škrbi, Radanovac po Radanu. Svi ovi virovi su povezani rijekom ili jarugama kuda su bježali. Što su bili stariji, za njima su bile dublje vode, a za mlađima su bile pliće. Tako je nastao današnji izgled Hutova blata, pomalo čudan i nepravilan. U narodu se i danas može čuti uzrečica: 'Ne daj Bože Gavanove sudbine.'" (Dragić 2013: 83–84).

5. Zaključak

Mnogi su toponimi i antroponimi nazvani po sveslavenskome apelativu *blàto*. Među dvočlanim hidronimima motiviranim tim apelativom jesu su i Mostarsko blato i Hutovo blato. Putopisac Skilak (Pseudoskilak) u 24. poglavlju djela *Kružna plovidba (Pseudo-Skilakova plovidba uz obale)* piše o jezeru koje je po njemu nazvano *Skilakovo jezero*. Njegov opis odgovara današnjemu Mostarskom blatu.

Hutovo blato je 1995. godine proglašeno zaštićenim parkom prirode. Smatra se da je u Hutovu blatu najveće zimsko stanište ptica u Europi. Nastanak Hutova blata i virova u njemu narod je obavio velom legendi pripovijedajući da je ondje nekoć živio oholi škrtac Gavan kojega je kaznio Bog te se sve njegovo imanje stropoštalo u zemlju. Prema legendama, na mjestu na kojem su se nalazila Gavanova imanja sada je Hutovo blato. Narod pripovijeda da su virovi nazvani po Gavanovoj djeci.

LITERATURA

- ALERIĆ, D. 1984. Porfirogenetovi zahumski toponimi. *Rasprave Zavoda za jezik* 10–11/1: 27–48.
- BROZOVIĆ RONČEVIĆ, D. 1999. Nazivi za blatišta i njihovi toponimijski odrazi u hrvatskome jeziku. *Folia onomastica croatica* 8: 1–44.
- DRAGIĆ, M. 2013. Starozavjetni motiv Sodome i Gomore u Bakulinom Šematizmu i u suvremenom pripovijedanju u Hercegovini. *Zbornik o Petru Bakuli*. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: 75–97.
- DRAGIĆ, M. 2016. Povijesne i etiološke predaje o ljubuškom kraju. *Motrišta* 92: 25–61.
- GLUHAK, A. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. August Cesarec. Zagreb.
- KATIČIĆ, R. 1995. *Illyricum mythologicum*. Izdanja Antibarbarus. Zagreb.
- KLAIĆ, B. 1980. *Rječnik stranih riječi*. Nakladni zavod MH. Zagreb.
- KRIŽMAN, M. 1997². *Antička svjedočanstva o Istri*. Zavičajna naklada “Žakan Juri”. Pula.
- MILOŠEVIĆ-ĐORĐEVIĆ, N. 1974. Bogati Gavan. *Narodna književnost Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca. Izbor kritika*. Sast. Butorović, Đenana; Palavestra, Vlajko. Svjetlost. Sarajevo: 240–253.
- Pseudoskilak. *Istarska enciklopedija. Mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2255> (pristupljeno 4. svibnja 2020.).
- RADIMSKY, V. 1894. Skylaxovo jezero kod Neretve u Hercegovini. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. Knjiga III. Godina VI*: 533–539.
- SUIĆ, M. 1955. Istočna jadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplu. *Rad JAZU* 306: 121–185.
- ŠIMUNOVIĆ, P. 2009. *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- VUKOVIĆ, S. 2007. Onomastička terminologija. *Čakavska rič* 35/1: 139–185.
- ZNIKA, M.; ZNIKA, M. 2003. Vlastito ime i brojivost. *Folia onomastica Croatica* 12–13: 573–578.

Hydronyms Mostarsko blato and Hutovo blato

ABSTRACT

The paper discusses Mostarsko blato and Hutovo blato, two binomial hydronyms whose second part is a Panslavic appellative blato (in this case meaning lake). After a review on hydronyms and appellatives, the paper discusses Mostarsko blato which attracted the attention of Skylax, a travel writer, who, in years 400 and 360 B.C., wrote in the 24th chapter of Peripla about a lake named after him the Skylax' lake. Hutovo blato was declared protected nature park in 1995. It is considered to be the biggest winter habitat for birds in Europe. The origin of Hutovo blato and its whirlpools was mystified by the folk who tell the story that once upon a time there lived an arrogant stingy man called Gavan. God punished him and all his property collapsed into the ground where Hutovo blato is located nowadays. People say that the whirlpools were named after Gavan's children.

KEYWORDS: *appellative blato, hydronyms, Mostarsko blato, Hutovo blato*

Hrvatski tradicijski adventski i božićni ophodi i običaji namijenjeni djeci

Marko Dragić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

mdragic@ffst.hr

U radu se navodi i multidisciplinarno interpretira pedesetak primjera hrvatskih tradicijskih adventskih i božićnih ophoda i običaja namijenjenih djeci, a od toga je četrdesetak suvremenih izvornih terenskih zapisa koji su nastajali od 2006. do 2019. godine u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Odgojna funkcija u adventu ogleda se u ophodima i običajima na blagdane sv. Barbare, sv. Nikole biskupa i sv. Lucije. Cilj je ophoda i običaja vezanih za te blagdane simbolično nagraditi dobru djecu, a zločestu kazniti. U božićnom razdoblju tradicijski ophodi i običaji koji imaju odgojnu funkciju odvijaju se na blagdan Nevine dječice i na Novu godinu. Hrvatski tradicijski adventski i božićni ophodi, pohodi i običaji uz odgojnu funkciju imaju i socijalnu funkciju. Običaj simboličnoga šibanja djece na blagdan Nevine dječice ima i apotropejsku funkciju.

KLJUČNE RIJEČI: običaji za djecu, sv. Barbara, sv. Nikola biskup, sv. Lucija, Nevina dječica, Nova godina

Ni u čem se tako jasno ne zrcali duša nekoga naroda, kao što u njegovim običajima, koji posvjedočuju njegovu veću ili manju uljudbu i jamče za veći ili manji mu napredak u budućnosti. (...) Kao što nijedan narod, tako nije niti naš bez običaja, uz koje se drži čvrsto i ozbiljno kao uz vjerske čine, ukratko, kao uz kakove svetinje pak ne trpi da mu itko u njih dira.

Antun Ilija Carić, *Koledanje uoči Mladoga ljeta na otoku Hvaru, 1896.*

1. Uvod

Hrvatski katolički svijet veseli se porođenju Isusovu i pripravlja se za Božić već od Velike Gospe te se, primjerice, na području Poljica broje *potrice*: *tri od Velike do Male Gospe*, *tri od Gospe do Mijela*¹, *tri od Mijela do Luke*, *tri od Luke do Mratinja*², *tri od Mratinja do Varine*³, *tri od Varine do Božića* (Ivanišević 1987).

U trogirskom i kaštelanskom kraju, primjerice, Svi sveti smatraju se prvim čelom Božića. Na Korčuli se blagdan sv. Martina smatra početkom adventa (v. Žanetić i Dragić 2017). U Bosni i Hercegovini narod blagdan sv. Katarine smatra početkom adventa (v. Marković 1943: 284; Dragić 2011).

Intenzivne pripreme traju u adventu, posebice od blagdana sv. Barbare, kada i počinju tradicijski ophodi i običaji koji imaju odgojnu funkciju. Ti ophodi i običaji u adventsko vrijeme odvijaju se i na blagdane sv. Nikole biskupa i sv. Lucije.

U božićnom razdoblju tradicijski ophodi i običaji koji imaju odgojnu funkciju odvijaju se na blagdan Nevine dječice i na Novu godinu. Na blagdan Nevine dječice majka ili starija žena iz susjedstva simbolično šiba djecu, a potom ih dariva. Nekadašnji običaj u Dalmaciji bio je da majke na Novu godinu iza rane mise djeci daju jabuke, a djeca idu čestitati rođacima i susjedima. Djeci bi se u jabuke stavljao kovani novac.

U literaturi publiciranoj u 19. stoljeću – primjerice Oriovčanin (1846); Stojanović (1858) – nema ni spomena o tradicijskim adventskim i božićnim ophodima i običajima koji imaju odgojnu funkciju. Tek početkom 20. stoljeća Ivanišević (1906) i Čolić (1916) pišu o običaju šibanja na blagdan Nevine dječice. Isto je i kod Kutleše 1937. i Markovića 1943. godine Gavazzi 1939. godine⁴ također piše o običaju šibanja. Gavazzi prvi navodi ophod sv. Nikole kao i darivanje dobre, a kažnjavanje zločeste djece ističući da su ti običaji razmjerno mladi, kao i darivanja uz blagdane sv. Barbare, sv. Lucije.

Međutim, u znanstvenoj literaturi nedostatni su podatci o tradicijskim adventskim i božićnim ophodima i običajima koji imaju odgojnu funkciju. Stoga se u radu navodi i multidisciplinarno interpretira četrdesetak izvornih terenskih zapisa koji su nastajali od 2006. do 2019. godine u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

¹ Mijela – pučki naziv za blagdan sv. Mihovila (29. rujna).

² Mratinja – Martinja. Pučki naziv za blagdan sv. Martina (11. studenoga).

³ Varina – pučki naziv za blagdan sv. Barbare.

⁴ Te je godine Gavazzi objavio monografiju *Godina dana hrvatskih narodnih običaja I–II*. U ovom radu koristi se III. izdanje, objavljeno 1991. godine.

2. Advent

Advent se sastoji od četiri nedjelje koje prethode Božiću, a simboliziraju četiri tisućljeća od stvaranja svijeta do dolaska Isusa Krista. Nedjelja koja je najbliža svetkovini sv. Andrije prva je nedjelja adventa (došašća). U adventsko vrijeme darivala su se dobra, a simbolično kažnjavala loša djeca.

2.1. Sveta Barbara (4. prosinca)

Prema predaji, sveta Barbara rođena je koncem osamdesetih godina 3. stoljeća u Nikomediji u Maloj Aziji (današnjem Izmiru).⁵ Mučeništvo je podnijela za vrijeme cara Maksimijana i suca Marciana⁶ oko 305. godine.

Sveta Barbara jedan je od 14 svetaca pomoćnika u nevolji. Zaštitnica je od nagle i nepripravne smrti, rudara, radnika koji obavljaju radove opasne po život, od groma, od požara, od groznice. Također je zaštitnica topnika i općenito vojnika i dr.⁷

2.1.1. Ophod osobe prerusene u svetu Barbaru

Po božićnim običajima, obredima, ophodima i divinacijama, sveta Barbara prva je glasnica Božića. Od Svete Barbare do Božića dvadeset jedan je dan. Radost dolaska Božića ogleda se i u *barbarinjskim* ophodima. U Slavoniji se običavalo da na blagdan svete Barbare jedno čeljade ogrnuto plahtom do zemlje i sa šipkom u jednoj ruci, a torbicom s darovima u drugoj ruci ide u one domove u kojima je bilo male djece. Ta bi osoba predstavljala svetu Barbaru, koja bi dobru djecu nagrađivala jabukama i orasima, a lošu bi djecu išibala. Gavazzi 1939. godine piše da su rijetki bili običaji darivanja djece (Gavazzi 1991: 117).

⁵ Badurina (1990: 138) navodi da je sveta Barbara rođena u 3. st. u Heliopolisu u Egiptu ili u Nikoziji u Maloj Aziji.

⁶ Jakob Voragina, *Medieval Sourcebook: The Golden Legend*, vol. 2. (rujan 2000.) <http://www.fordham.edu/halsall/basis/goldenlegend/GoldenLegend-Volume6.asp> (pristupljeno 29. lipnja 2014.).

⁷ O sv. Barbari v. više u Dragić 2015: 141–163.

2.2. *Sveti Nikola biskup (6. prosinca)*

Sveti Nikola biskup rođen je 268. godine⁸ u Patari u pokrajini Lyciji u Maloj Aziji.⁹ Preminuo je 6. prosinca 343. godine (?).¹⁰ Zaštitnik je djece, pomoraca, neudanih djevojaka, siromaha, studenata, farmaceuta, pekara, ribara, svjećara, zidara, trgovaca, tkalaca, zatvorenika, putnika, bolesnika, umirućih. Kult svetoga Nikole iznimno je raširen i na zapadu i na istoku. Glavni je zaštitnik Rusije (Badurina 1990: 426–427). Sveti Nikola u nekim se zemljama ubraja među četrnaest Božjih pomoćnika¹¹ kao zaštitnik pomoraca i zatvorenika (Škrobonja 2004: 149).

2.2.1. *Nikolinjski darovi i ophodi*

Svečev je blagdan 6. prosinca, blizu Božića. Poklon triju vrećica sa zlatnicima počeo se uspoređivati s poklonima koje su mudraci s istoka donijeli Isusu Kristu. Tako se legenda o svetome Nikoli postupno stopila s božićnim izvještajem te su se nikolinjski običaji stopili s božićnim običajima darivanja.

Gavazzi 1939. piše da su nikolinjski običaji u Hrvata razmjerno mladi, a u mnogim krajevima ih uopće nema te navodi običaj obilaženja sv. Nikole u biskupskom ornatu s palicom u pratnji đavla s košarom, lancima i šibom da od kuće do kuće nagrade dobru, a kazne zločestu djecu. Drugi je običaj bio da se potajno u prozore, čizme i sl. dobroj djeci stavljaju darovi, a šiba zločestoj djeci. Ti običaji došli su u

⁸ Kao godine rođenja Nikole biskupa navode se one između 255. i 270., konac 3. stoljeća, 15. prosinca 270. (usp. Škrobonja 2004; Badurina 1990).

⁹ Godinu 343. Jakob Voraginski navodi kao godinu smrti svetog Nikole. Ante Škrobonja navodi da je sveti Nikola preminuo u 75. godini života. Ako se uzmu te godine kao relevantne, onda se dolazi do zaključka da je sveti Nikola rođen 268. godine.

¹⁰ Kao godine smrti svetoga Nikole navode se 327. ili 346. ili oko 350. godine (usp. Škrobonja 2004; Badurina 1990).

¹¹ Božji su pomoćnici sveti Akacije, zaštitnik od tjeskobe i smrtnoga straha; sveta Barbara, zaštitnica od vrućice, životne opasnosti i iznenadne smrti; sveti Blaž (Vlaho), zaštitnik od grlobolje; sveti Cirijak, zaštitnik od smrtno borbe; sveti Dionizije, zaštitnik od glavobolje i bjescila; sveti Egidije, zaštitnik dojilja i dojenčadi i zaštitnik od očne bolesti u djece, ženskih bolesti: neplodnosti, maternice, osobito zloćudne, padavice i gube; sveti Erazmo, zaštitnik od bolova u trbuhu: grčeva, crijevne upale, slijepoga crijeva; sveti Eustahije, zaštitnik od životne teškoće; sveti Juraj, zaštitnik od vrućice, padavice, kuge, ugriza zmija, ljetine i domaće stoke; sveta Katarina Aleksandrijska, zaštitnica od bolesti usta i jezika, nesretnih slučajeva, pobačaja, a utječe joj se i za lagan porod; sveti Kristofor, zaštitnik od padavice, živčanih bolesti, mišićne slabosti, kuge, nepredvidive smrti; sveta Margareta, zaštitnica od porođajne muke, neplodnosti, pobačaja, bolesti i povrede lica; sveti Pantaleon, zaštitnik od grčeva u trbuhu, kile, hidrokele; sveti Vid, zaštitnik od koreje, padavice, drhtavice, gluhonijemosti, nesаницe, ujeda otrovnih životinja, očne bolesti (Škrobonja 2004: 13–20)

Hrvatsku iz srednjoeuropskih zemalja (Gavazzi 1991: 116–117).

U unešićkom kraju uoči Svetog Nikole djeca bi dobro očistila i *opatinala* čiz-mice i stavljala ih u prozor ili ispod prozora. Ujutro bi u čizmicama pronalazili jabuke, orahe, bademe, a pokatkad bi našli štapove, što je značilo da u novoj godi-ni trebaju biti poslušniji. U Kaštel Starom djeca su darove nalazila u čarapicama, a ako su bila loša, nalazila su šibe. Isti je običaj u Vranjicu kod Splita, Svinišću, Krilu Jesenicama, Iloku, Pećinama kod Novoga Travnika, Badljevinu kod Pakraca i mnogim drugim mjestima, primjerice u Prološću kod Imotskoga, u kojem djeca pjevaju: “Sveti Niko, dođi skoro / vrijeme nam prolazi sporo. / Teško nam je če-kati, čekati / i čekajuć pjevati / i čekajuć pjevati. / A ja slušam šta to ori / kad to anđeo šećer lomi / i dječicu dariva, dariva / i dječicu dariva / i dječicu dariva”. U Splitu je sv. Mikula darove donosio gospodskoj djeci.¹²

U Danilu Gornjem kod Šibenika djecu su na Svetoga Nikolu darivali očevi, a na Svetu Lucu to su činile majke. Tada bi im majka pržila *provrtace*. U Vrpolju kod Šibenika na blagdan svetoga Nikole djeca dobivaju darove (Furčić 1988: 203).

U Gradcu kod Makarske djeca bi od Svetoga Nikole znala reći: “Sveti Niko dođi skoro – vrime nam prolazi sporo” jer su se veselila poklonima koje će dobivati (Andrijašević 2018: 396).¹³

Nekoliko dana prije Svetoga Nikole roditelji su u Veloj Luci na Korčuli djeci pričali kako će sveti Nikola dobroj djeci nešto pokloniti, ali će s njim biti i kram-pus, koji će kazniti zlu djecu. Djeca su zbog toga popravljala svoje ponašanje i na svoj način sudjelovala u duhovnoj pripravi za doček maloga Isusa, Božića. Mladići i djevojke su u Grabovcu kod Šestanovca obilazili domove darivajući dje-cu najčešće voćem: smokvama, bademima, jabukama, orasima, a često su znali i plašiti nestašnu djecu. Poslije su tu ulogu preuzeli sveti Nikola i njegov pomoćnik krampus, pri čemu je Nikola donosio darove dobroj djeci, a krampus bi plašio zločeste. U Svinišću odrasli bi se preoblačili u svetoga Nikolu i krampusa¹⁴ i pos-jećivali navečer kuće s malom djecom u dogovoru s njihovim roditeljima. Djeca su tada odgovarala na razna pitanja svetoga Nikole, primjerice jesu li bila dobra, slušaju li roditelje, idu li u crkvu, znaju li moliti Očenaš itd. Krampus bi bio spre-man zgrabiti i odnijeti djecu koja ne znaju odgovore na pitanja, a sveti Nikola bi uvijek zaustavio krampusa i hvalio djecu, uz dijeljenje darova.

¹² O tome v. više u Dragić 2015b: 11–14.

¹³ Stariji bi znali reći: “Sveti Niko – k ognju sinko” jer je u to vrijeme godine bilo hladno (Andrijašević 2018: 396).

¹⁴ Krampus – vrag koji sa sv. Nikolom obilazi domove i plaši djecu (Šonje 2000: 498).

Početak 20. stoljeća u crkvi svetoga Nikole (Mikule) u Starom Gradu na Hvaru mladići su djevojkama darivali jabuke. Darovane jabuke bile su simbol ljubavi i poštovanja prema određenoj djevojci. Iz toga običaja razvio se običaj bacanja jabuka djeci s *balature*¹⁵ *užežin*¹⁶ blagdana svetoga Nikole. Pali se veliki oganj pred crkvom i na lomači se zapali stari drveni brod. Nakon ognja pjeva se život svetoga Nikole. Potom se slavi večernja, nakon koje se djeci bacaju jabuke (Dragić 2015b: 13).

Prije nekoliko godina, kada crkva sv. Vlaha još nije bila obnovljena, obredi su se obavljali u crkvi sv. Nikole, a oko 16 sati ili još kasnije pripremani su darovi koje bi djeci dijelio svećenik. Djeca od prvoga do osmoga razreda stoje u redu i prima ju darove. Časne sestre paze na održavanje reda jer se darovi dijele od najmanjih do najvećih. Prvaši bi dobili darove prvi, a osmaši posljednji. Prije toga u crkvu moraju ući krampusi i sv. Nikola s darovima, “što je bila posebna poslastica ili bauk za najmlađe jer bi se vrlo često prestrašili maskiranih lica i neobične odjeće” (Asturić 2018: 102).

U crkvi sv. Nikole u Stonu daje se blagoslov djece kada se tjera krampus, koji prije svetoga Nikole uđe u crkvu i plaši djecu. Nakon njega dođe svečano obučeni sveti Nikola s bradom i plaštem te smireno i dostojanstveno pozdravlja djecu i tjera krampuse. Tada dolazi ispred oltara i sa svećenikom dijeli darove djeci u dobi od šest do četrnaest godina, od 1. razreda do 8. razreda osnovne škole (Asturić 2018: 102).

Uoči svetoga Nikole u Merolinu u Slavoniji jedan bi seljak obukao veliki kožuh s runom okrenutim vani, na glavu bi stavio visoku bijelu šubaru, od kudjelje bi načinio brkove i bradu te bi se posuo brašnom. U jednoj je ruci nosio veliki štap, a u drugoj lanac. Na leđima je nosio torbu s jabukama, orasima, suhim šljivama, kalotinama i kruškama. Kad bi djeca čula zveket lanca, sakrivala su se pod krevet ili majci u krilo. Međutim, sveti Nikola bi ih našao te bi dobru djecu darivao, a zločesta bi djeca morala kleknuti i poljubiti pod te bi ih tada sveti Nikola išibao. Svetoga Nikole bojali su se i odrasli mladići i djevojke te snaše. Sveti Nikola je u Badljevini kod Pakraca nosio veliku biskupsku kapu i veliki štap, a pratila su ga dva bijela anđela s krilima i crni vrag s rogovima – krampus. Dok je prvi simbolizirao dobro i zato dobroj djeci dijelio darove, krampus s lancima i štapom

¹⁵ Balatura – trijem, veža, podstrešje, konstrukcija uz vanjski zid koja služi za pristup prostorijama na prvom katu (Šonje 2000: 52).

¹⁶ Užežin – uoči.

simbolizirao je zlo koje je trebalo zaplašiti djecu i odvratiti ih od neposlušnoga ponašanja. Darovi koje je dijelio sveti Nikola bili su suhe šljive, kruške, jabuke i bomboni od topljenoga šećera. Djeca su se pred svetim Nikolom prethodno molila, a vrag je nadzirao rade li oni to dobro. Neposlušna djeca “na dar” bi dobila šibu. U iločkome kraju običaj je da se netko obuče u svetoga Nikolu te obilazi kuće i tako se susreće s djecom, govori im njihove mane ili dobre strane, a onda ih dariva voćem i slatkišima. Uz svetoga Nikolu redovito se *prikrpi* đavolak s lancima – krampus sav u crnom i s lancima, koji nabraja dječje zloće i želi odmah djeci isplatiti njihove krivice. U vinkovačkim selima netko od mještana obukao bi se u svetoga Nikolu i u krampusa. Djeca bi stavljala cipelu ili *zepu*¹⁷ na prozor, a pronalazili bi ih pune jabuka i oraha. Krampus je zločestoj djeci dijelio šibe, dok je sveti Nikola darivao dobru djecu. Kada bi dobili dar od njega, pjevali bi mu: “Da je Sveti Nikola u godini dvaput, on bi meni donio još i zimski kaput!”. U Svetom Petru Ludbreškom večer uoči Svetoga Nikole netko se obuče u bijelu haljinu, kao biskup, drugi se obuče kao krampus, a treći kao anđeo. Krampus je u crno obučen s crvenim jezikom koji visi i ima lance. Sva tri idu zajedno po kućama (Dragić 2015b: 13–15).

U selu Diknjićima kod Vareša do rata 1992. godine održavao se običaj koji se mogao okarakterizirati malom kazališnom predstavom. Sveti Nikola u narodu je svetac koji dariva djecu. Cijela predstava oko svetoga Nikole bila je odgojnoga karaktera. Pred blagdan toga sveca djeca bi bila poslušna i dobra jer im u suprotnom Niko neće doći i neće biti darova. Djeca bi pisala pismo Nikoli u kojem bi rekla kako su bila dobra i kako ga mole za određeni dar. Pismo bi ostavljala u čistu čizmu, a čizmu na prozor. Nekoliko momaka iz sela skupljalo bi se i prerusavalo. Jedan od njih, odjeven u bijelu dugu haljinu, visoku kapu, imao bi dugu bijelu bradu i štap, nosio bi veliku vreću s darovima, predstavljao bi svetoga Nikolu. Ostali bi, osim jednoga, dobili negativnu ulogu, preruseni u krampuse, odjeveni u crno, namazanih lica garom, sa šibama, rogovima i ostalim rekvizitima koji pojačavaju improvizaciju đavolčića. Sveti Nikola bi ih vodio u svojoj pratnji zbog one djece koja nisu bila dobra. Uz Nikolu je išao još jedan pozitivan lik, a to je bio anđeo čuvar. Kad bi došli na vrata, prvo bi krampusi pokušali izvesti svoje zločestoće jer se svetoga Nikolu moralo uvjeriti da je dijete bilo dobro. Kako je on bio momak iz susjedstva, obično bi znao neki dječji nestašluk pa bi ga spočitnuo djetetu, a ono bi ostalo u čudu: “Kako on to zna!?” Prije sa-

¹⁷ Zepa – šlapa (čarapa) koja seže do iznad gležnja (Kraljević 2013: 329).

moga darivanja dijete bi moralo izmoliti neku od molitvica koju je danima prije učilo s mamom ili bakom, što bi značilo da zavrjeđuje dar. Taj običaj trajao je u Diknjićima kod Vareša do 1992. godine. Ponekad se netko od suseljana u selu Pećinama kod Novog Travnika maskirao u svetoga Nikolu i obilazio kuće i darivao djecu, koja su se bojala njegova pratioca *krampuzu* zaduženoga da prepada zločestu djecu. Taj običaj zadržan je do danas, samo što se umjesto oraha i sl. stavljaju u čizmice igračke i slatkiši. U Kreševu je blagdan karakterističan po tome što su djeca tijekom cijele godine slušala kako će biti darivana ako budu dobro slušala roditelje i općenito starije od sebe. Dan uoči blagdana svetoga Nikole spremale bi se čizmice u koje su roditelji stavljali darove. Sveti Nikola u Kreševu dolazi u crkvu u pratnji anđela te krampusa, za onu djecu koja nisu slušala. Posebno je dojmljiva uloga anđela. Tada bi crkvom odjekivali glasovi djece i pjesma:

*Evo ide, evo ide Nikola sveti,
on se uvijek, uvijek djece sjeti.
Svašta nosi, svašta nosi Nikola sveti,
samo da smo, da smo dobri bili!*

Misno slavlje na koje dolazi sveti Nikola zapravo je jednosatna priredba na kojoj se pjeva i glumi, a pritom svako dijete ima svoju ulogu. U Kiseljaku sveti Nikola dolazi u škole, hoda kroz grad i dariva djecu, a tradicionalno se izvode priredbe u crkvi. U jednoj od njih recitirala se pjesmica u kojoj se govori o nekoj djeci koja nisu vjerovala u Boga. Jednog dana im je jedan čovjek baš na dan svetoga Nikole ispričao sve o Bogu, njegovu postojanju te da je taj dan baš dan svetoga Nikole. Djeca su odlučila staviti svoje čizmice i vidjela su čudo. Dobila su mnogo poklona te više nikada nisu sumnjala. Vjernici se u kiseljačkom kraju mole svetom Nikoli, zaštitniku putnika i putovanja, kad idu na susret mladih, na putovanja. Nekoć su lik sv. Nikole u Crnim Lokvama kod Širokoga Brijega prikazivali mladići i djevojke koji su obilazili domove na dan svetoga Nikole donoseći djeci darove, najčešće voće: smokve, jabuke, orahe, a znali bi i plašiti nestašnu djecu. Poslije su tu ulogu, kao što je slučaj danas, preuzeli sveti Nikola i njegov pomoćnik krampus, pri čemu je Nikola donosio darove dobroj, poslušnoj djeci, a krampus bi plašio neposlušnu djecu (Dragić 2015: 13–15). Slični ili istovjetni ophodi odvijali su se i u mnogim drugim mjestima. U nekim mjestima taj je ophod revitaliziran.

2.3. Sveta Lucija (13. prosinca)

Sveta Lucija rođena je 284. u Sirakuzi na Siciliji u imućnoj obitelji. Kristovu vjeru sveta Lucija posvjedočila je mučeničkom smrću 303. godine u rodnom mjestu. Zaštitnica je vida, tjelesno i duševno slijepih, pisara, lađara, krojača, tkalaca, ratara, staklara, kovača i vratara.¹⁸

2.3.1. Ophodi

U Krilu Jesenicama na Svetu Luciju običaj je da se noću osoba ogrnuta bijelom plahtom uputi po kućama darivajući djecu suhim smokvama, bademima, orasima i jabukama te plašeći nestašne mališane. Neposlušni pak pod jastukom pronalaze šibu kao opomenu da se poprave.¹⁹

U Slavoniji je mladež zaogrnutu bijelom plahtom s nožem i tanjurom na kojem su dva oka domaće životinje obilazila “od kuće do kuće s očišćenom tikvom, prorezanom kao obraz s ustima, očima i nosom i upaljenom svijećom u njoj”, dižući je ispod prozora da se vidi iz kuće i tako su plašili djecu (Gavazzi 1991: 119).

Na Svetu Luciju su se često žarom zastrašivala djeca. Ponekad su veći dječaci iz bundeve vadili koštice i na njoj u obliku usta, nosa i očiju pravili otvore. Unutra bi uvečer upalili svijeću. U mraku je taj prizor nalikovao mrtvačkoj glavi i time su se plašila mala djeca.²⁰

U Slavoniji bi se uoči Svete Lucije čeljade obuklo u bijelo i pregrnulo bi plahtu preko glave i ramena. To bi čeljade pred sobom nosilo iskruženu bundevu ili tikvu, na kojoj su načinjene rupe koje su predstavljale oči, usta, nos kao i zube od sjemenki. U toj bi glavi bila zapaljena svijeća, što je u mraku izgledalo iznimno strašno. Djeci bi se reklo da Lucija u pregači nosi žar i da će im opržiti prste ako ne budu dobra.²¹

U Iloku je Lucija išla po ulici plašiti zločestu djecu, osobito curice. Osoba bi se ogrnula bijelom plahtom i nosila na pladnju žar te prijetila djeci da će im Lucija *ispeći* prste ako ne budu dobra.²²

Drevnoga je postanja običaj u Vetovu da se izdubi bundeva, izrežu se zubata

¹⁸ O sv. Luciji v. više u Dragić 2010: 129–153.

¹⁹ U mjestu Krilo Jesenice 2009. godine. Kazivač je rođen 1931. godine.

²⁰ Zapisano je od više kazivača u Badljevinu kod Pakraca 2007. godine.

²¹ Zapisano je od više kazivača u Merolinu u Slavoniji 2006. godine.

²² U Iloku 2009. godine pripovjerala kazivačica rođena 1944. godine.

usta, trokutasti nos i strašne oči. U nju se stavi upaljena svijeća i takva se bundeva natakne na štap te se ide od prozora do prozora plašeći djecu.²³

2.3.2. *Baba Luca*

U Tomašincima kod Đakova uoči Svete Lucije selo je obilazila *Baba Luca*. Bio je to po pravilu maskirani muškarac koji je na vatralju nosio vatru kako bi zločestoj djeci i djevojčicama koje nisu naučile kačkati opekao prste (Rihtman-Auguštin 1995: 26). U požeškome kraju nekoć su stare žene, zvane *Babaluca*, na blagdan svete Lucije kroz selo nosile žar na starom tanjuru i tako plašile djecu. Obavezno bi se iz rasonode izrezbarile bundeve i stavljale ispred dvorišta. One mogu imati tužan, radostan ili strašan lik. Takve bundeve još uvijek se mogu vidjeti na nekom povišenom mjestu u dvorištu. Nekoć je taj običaj imao didaktični karakter, a u novije vrijeme sve više poprima šaljivi smisao.²⁴

2.3.3. *Darivanje djece*

Gavazzi 1939. godine piše da su rijetki bili običaji darivanja djece na blagdan sv. Lucije (Gavazzi 1991: 117). Djeci u Račišću na Korčuli najdraži je običaj darivanja za Svetu Lucu. Uvečer se stavi *bičva* na uzglavlju od kreveta, a ujutro se s nestrpljenjem izvlače manje igračke, bomboni, naranče itd. Razbuđena djeca na taj bi dan pretraživala čarapicu i kliknula: “Donijela je, donijela sveta Luca!”. Djecu se plašilo da će im, ako ne budu dobra, sveta Luca donijeti šibu ili krampusa umjesto darova.

U Donjem Selu na Šolti nije bio običaj da se djeca darivaju na Svetoga Mikulu, ali su zato dobivala sitne poklone na Svetu Lucu. Kad bi se probudila, ispod *blazinje*²⁵ bi ih dočekala čarapa sa suhim smokvama, bademima, bombonima, ako ih je bilo.²⁶

U Prugovu se pripovijeda da je sv. Lucija dolazila na svom magarčiću te je “ispod kušina, na podanku, ili na kvadrima o postelje” i u čarapama djeci ostavljala suhe smokve, *suvice*, *orije*, bajame, mandarine, naranče i poneku šibu.²⁷

²³ U Vetovu 2013. godine priopćila kazivačica rođena 1935. godine.

²⁴ U Ljeskovici kod Požege 2008. godine pričao je kazivač rođen 1929. godine.

²⁵ Blazinja – jastuk.

²⁶ U Donjem Selu na Šolti zapisano je 2009. godine.

²⁷ Mia Vukelić. *Suvremena etnografija usmeno-književne baštine u Kaštelima* (završni rad). Filo-

Nekadašnji običaj u Radošićima kod Sinja bio je da večer uoči blagdana svete Luce djeca stave malo slame ili trave u jedan *kantun* dvora kako bi “Lucin tovarčić imao šta jesti” dok ona djeci stavlja darove ispod jastuka ili na *podanku* od postelje. Većina djece od velike radosti i iščekivanja ne bi htjela zaspati kako bi po noći u odsjaju petrolejke mogli vidjeti svetu Lucu kako se provlači kroz ključanicu i ostavlja poklone. Nakon nekoga vremena, u neko doba noći, više ne bi oči mogli držati otvorene, pa bi zaspali, a kad bi se ujutro probudili, najprije bi pogledali ispod jastuka i na *podanak*²⁸ kreveta, gdje bi našli suhe smokve, suvice, orahe, bajame i koju mandarinu ili naranču i druge sitne darove. Djeca koja bi svetica ostavila čarape ujutro bi radoznala i bosa trčala do ostavljenih čarapa vidjeti ima li što u njima.²⁹

3. Božićno vrijeme

Božićno vrijeme u liturgijskoj godini obuhvaća razdoblje od Božića do nedjelje iza Sveta tri kralja. U hrvatskoj tradiciji božićnim se vremenom smatraju dani od Božića do Sveta tri kralja.

3.1. Nevina dječica (28. prosinca)

Treći dan od Božića blagdan je Nevine dječice. U hrvatskoj tradicijskoj kulturi taj dan se još zove Nevina dica, Mladenci, Mladinci. U kajkavskim krajevima Hrvatske taj dan naziva se *Herodeševo*³⁰ ili *Šibarjevo* (Gavazzi 1991: 192), a u Lici je poznat naziv *Šibalice*. To je blagdan kada su mudraci prevarili Heroda koji je odlučio po Betlehemu i okolici pobiti sve dječake mlađe od dvije godine misleći da će među njima biti i Isus Krist. Tako je ispunjeno Jeremijino proročanstvo: “U Rami se glas čuje, kuknjava i plač gorak: Rahela oplakuje sinove svoje i neće da se utješi jer više ih nema” (Lk 2,1–7).

Noć uoči blagdana koledalo se u kućama u kojima je bilo male djece. Drevni je

zofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2015: 8. Dostupno na file:///C:/Users/HOME/Downloads/vukelic_mia_ffst_2015_zavrs_sveuc.pdf (pristupljeno 1. rujna 2019.).

²⁸ Podanak – kraj (na kraju).

²⁹ U Bogdanovićima 2011. godine pripovijedala je kazivačica rođena 1934. godine.

³⁰ Herodeševo svoj naziv baštini od riječi *herodeš* ‘korbaš spleten od šiba kojim se na (Herodeševo) šibaju katolici u znak sjećanja na pogubljenje djece u Betlehemu’ (Klaić 1980: 533–534).

običaj veseljanja u Blatu na Korčuli uoči Mladenaca (v. Žanetić 2016: 101–102).

3.1.1. Simbolično šibanje i darivanje djece

Juraj Čolić u svom radu (1916: 145) godine piše da bi na Mladince gazda uranio i uzeo šibu pa išao od kreveta do kreveta i mladuo sve. Danju bi *mladinci* išli od kuće do kuće i šibali, a domaćini bi ih počastili rakijom i jabukom ili orasima.

U Cetinskoj krajini djeca su obilazila kuće i pozdravljala ukućane riječima: “Na zdravlje vam došla Nevina dica”, a domaćice su ih darivale kolačima, jabukama, orasima, lješnjacima. Majke bi na taj dan išibale svoju dječicu kako bi se prisjetile onoga dana kada je Herod poubijao svu djecu misleći da će među njima ubiti i Isusa (Miličević 1968: 496).

Početkom dvadesetoga stoljeća u koprivničkom kraju djeca su s vrbovim šibama obilazila susjedstvo i udarala ukućane govoreći: “Zdrav bio i okretan bio kao što si sada, a ne bio lijen i ne jeli te nikad komarci”. Hrvati su u Bačkoj običavali šibati djecu, a momci šibari pod izgovorom šibanja ulazili su u domove u kojima je bilo djevojaka. U Retkovcima su šibari bili mlađi, oženjeni muškarci koji su se prije zore skupljali i šibama udarali djecu i mladež u susjedstvu. Zbog toga su majke sakrivala djecu, ali i djevojke i snahe. Međutim, šibare bi na koncu počastili pićem (Rihtman-Auguštin 1995: 133).

U Poljicima blagdan Nevine dječice naziva se Mladenci. Toga dana djeca se ustaju rano i majke ih maslinovom grančicom *mladinčaju*³¹ vjerujući da će djeca tako biti zdrava (Ivanišević 1987: 441).

Imočani blagdan nazivaju Mladinci. Tradicionalno se na taj dan djecu darivalo suhim grožđem, suhim smokvama, orasima, bajamima i drugim simboličnim darovima tek toliko da djeca znaju za Mladince. Pritom su neki imali običaj djecu malo “išibačiti” vjerujući da će se popraviti ako su kriva i neposlušna (Kutleša 1997: 273–274).

Običaj šibanja bilježi i Tomo Marković (1943: 295); navodi običaj da se toga dana djeca dok još spavaju obvezno išibaju prutom po tabanima. To je činio stariji susjed čovjek ili žena, izgovarajući pri šibanju: “Rasti, rasti!” ili: “Živ bio, rasto!” ili “U visinu, u širinu”. Kad bi djeca zaplakala, majka bi ih ušutkala kolačima,

³¹ U nekim poljičkim selima kod mladih bračnih parova bio je običaj da suprug *mladinča* svoju suprugu. Običaj Hrvata u Bačkoj bio je da stariji simbolično šibaju mlade, a momci koji su obilazili domove kako bi šibali mlade nazivali su se šibari. Domaćini bi na kraju počastili šibare (v. Rihtman-Auguštin 1995: 133).

voćem ili slatkišima. Osoba koja bi izvršila šibanje bila bi počašćena.

Velolučka je tradicija bila ujutro na Mladence³² djecu prije nego se dignu “dobro natašelat po puhalu” da im se ne dogodi zla sudbina.³³

U iločkome je kraju postojao običaj šibanja djece dok su još u krevetu uz povike “Čestiti Mladenci” i uz vjerovanje da će se jedrina i životna snaga pruća prenijeti na mlade.³⁴

U Hercegovini se blagdan Nevine dječice naziva Mladenci. Nekoć se tradicionalno na taj dan djecu *mladičalo* govoreći “Resti, resti” i vjerujući da će tako djeca bolje rasti (Suton 1968: 130).

U Gučkoj Gori kod Kaknja blagdan Nevine dječice u narodu je poznat pod nazivom Mladinci. Djeca su na taj dan šibana, tj. *mladinjana* brezovom mladicom. Starije bi žene dolazile u kuću i pitale: “Ima li ovdje krivih?” Djecu bi šibale uz riječi: “Živi bili, pa narasli i slušali starije”; ili: “U širinu, u duljinu, u širinu, u duljinu”. Poslije bi djeca, često uplakana, bila darivana suhim voćem, orasima, lješnjacima ili kockom šećera.³⁵ I u novotravničkome kraju bio je isti običaj.³⁶

U Varešu je blagdan Nevine dječice poznat je pod nazivom Mladenci. Tradicionalno bi najstariji iz obitelji ušli u sobu dok djeca još spavaju i počeli bi ih *tući* brezovim prutom govoreći: “Slušaj dobro baku, djeda, oca, majku, slušaj, rasti, dobro uči”. Ujutro bi se dječici darivali kolači ili novac.³⁷

U kreševskom kraju na Mladence je bio običaj da babe ili žene iz susjedstva u zoru dođu sa šibom (prutom) i malo išibaju djecu da bolje narastu a potom su ih darivale voćem. Sva odrasla djeca išla su u crkvu i to je bila misa za djecu (Kristić 1956: 13).

U busovačkom kraju starije bi žene s brezovom mladicom dolazile u kuću i pitale: “Ima li ovdje krivih?” Djecu bi šibale uz riječi: “Živi bili, pa narasli i slušali starije”; ili: “U širinu, u duljinu, u širinu, u duljinu”. Poslije bi često uplakana djeca bila darivana suhim voćem, orasima, lješnjacima ili kockom šećera.³⁸

Tradicionalni običaj u Mrkonjić Gradu bio je da djeca obilaze svoje bake i djedove. Oni bi im bacali novčiće i bombone, a kad bi se djeca sagnula pokupiti ih,

³² Na Korčuli se koristi i naziv *Mladinci*.

³³ Zapisano je 2011. godine u Veloj Luci na Korčuli.

³⁴ U Iloku 2009. godine priopćila je kazivačica rođena 1947. u Mostaru.

³⁵ U Gučkoj Gori kod Kraljeve Sutjeske 2010. godine priopćio je kazivač rođen 1945.

³⁶ Kazivačica rođena 1936. godine pripovijedala je 2008. godine u selu Pećinama blizu Novoga Travnika u Bosni.

³⁷ U Borovici kod Vareša 2007. godine pripovijedila je kazivačica rođena 1930. godine.

³⁸ U Donjoj Kuli kod Busovače 2009. godine priopćila je kazivačica rođena 1926. godine.

stari bi ih *šibali*, što je simbolika biblijskog stradanja nevine dječice.³⁹

U Bosanskoj Posavini na Mladence uz čestitku stariji znaju čušnuti djecu u znak sjećanja na pokolj nedužne djece koji je naredio kralj Herod. Također, znali su ih blago udariti i šibom, govoreći im: “Mladi rasti, mladi rasti!” a koliko djeca skoče uvis da izbjegnu šibu, vjerovalo se da će toliko narasti.⁴⁰

Gavazzi (1991: 192) navodi da su majke u južnim krajevima djeci pekale kolačiće “mladenčiće” koji su imali funkciju ublažavanja šibanja.

Simbolično šibanje djece uz odgojnu komponentu ima i apotropejsku funkciju.⁴¹

3.1.2. Nova godina

Novu godinu narod naziva *Počelom*, *Mladim litom*, *Malim Božićem*, *Mladim Božićem*, *Novim litom*. Na taj dan, primjerice u Splitu, Šolti, Kaštelima, Podgori, Murteru, Dugopolju, Boki Kotorskoj majke bi u rano jutro iza mise svakom djetetu dale jabuku s kojom bi djeca išla čestitati svojim tetkama, ujacima, stričevima i najbližim susjedima. Čestitalo bi se “Na dobro van došlo Počelo Gospodinovo!” Iza rukovanja slijedilo bi ljubljenje, a zatim bi djeci, stavljali novce u jabuke. Darove u jabuke nisu davali samo najbliži rođaci, već i susjedi, ali i momci i djevojke koji su djeci obećavali da će im na *Počelo* dati dar u jabuke.

4. Zaključak

Ophodi u adventsko vrijeme imaju za cilj simbolično nagraditi dobru, a kazniti ili poplašiti zločestu djecu. U hrvatskoj tradicijskoj kulturi postoji mišljenje da sv. Nikola dariva djecu bogatih roditelja. Uzroci su tome u legendi da je sv. Nikola biskup kroz dimnjak tri noći zaredom ubacivao vrećice sa zlatom koje su upale u čarape koje su se sušile nad otvorenim ognjištem. Te darove sv. Nikola ubacivao je kako bi pomogao da se udaju kćeri čovjeka koji je nekad bio bogat, ali je izgubio carsku službu i imetak te je bio spreman svoje kćeri dati prostituirati kako bi povratio bogatstvo. Večer uoči Svetoga Nikole u mnogim mjestima osoba prurušena u sv. Nikolu biskupa zajedno s osobom koja se prurušila u krampusa obilazi

³⁹ U Kninu 2010. godine pripovijedao je kazivač koji je izbjeglica iz Mrkonjić Grada. Rođen je 1951. godine.

⁴⁰ U Matićima kod Orašja 2009. godine kazivalo je više osoba.

⁴¹ O tome v. više u Dragić 2007.

mjesta darivajući dobru, a simbolično kažnjavajući lošu djecu. U nekim mjestima, primjerice Ludbregu, uz sv. Nikolu biskupa i krampusa ide i osoba koja predstavlja anđela. Ti ophodi imaju elemente folklornoga kazališta.

U hrvatskoj tradiciji vjerovanje je da sv. Lucija na magarčiću darove donosi siromašnoj djeci. Noć uoči blagdana sv. Lucije djeca su ostavljala čarape na uzglavlju očekujući da će im sv. Lucija donijeti darove. Djeca su uvjereni da će sv. Lucija donijeti darove dobroj djeci, a zločestoj šibe. Ta tradicija nastala je na legendi po kojoj je sv. Lucija sve svoje bogato imanje razdijelila sirotinji.

Koncem tridesetih godina 20. stoljeća ophodi i običaji za blagdane sv. Barbare, sv. Nikole i sv. Lucije bili su rijetki, a u mnogim ih krajevima uopće nije bilo.

Običaj simboličnoga šibanja djece na blagdan Nevine dječice ima pretkršćanske elemente koji se ogledaju u vjerovanju da će djeca biti zdravija. Taj običaj uz odgojnu ima i apotropejsku funkciju. Na Novu godinu djeca s jabukama koje im je majka dala poslije rane mise obilaze rođake i susjede čestitajući im blagdan, a zauzvrat ih domaćini daruju tako što im u jabuku utisnu kovani novac.

Neki su se ophodi i običaji revitalizirali, a neki modificirali. Ophodi i običaji interpretirani u radu pored odgojne funkcije imaju i socijalnu funkciju.

LITERATURA

- ANDRIJAŠEVIĆ, I. 2018. Advent u tradicijskoj kulturi Makarskoga primorja. *Croatica et Slavica Iadertina* 14/2: 379–409.
- ASTURIĆ, M. 2018. Advent u bročansko-stonskoj tradicijskoj kulturi. *Ethnologica Dalmatica* 25/1: 97–117.
- BADURINA, A. (prir.). 1990. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i Uvod u ikonologiju Radovana Ivančevića*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.
- ČOLIĆ, J. 1916. Godišnji običaji (Varoš u Slavoniji). *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* XXI/1: 143–147.
- DRAGIĆ, M. 2007. Apotropijski obredi, običaji i ophodi u hrvatskoj tradicijskoj kulturi. *Croatica et Slavica Iadertina* 3: 369–390.
- DRAGIĆ, M. 2010. Sveta Lucija u katoličkoj sakralnoj i svjetovnoj baštini Hrvata. *Hercegovina – godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe* 24: 129–153.
- DRAGIĆ, M. 2011. Sveta Katarina Aleksandrijska u hrvatskoj katoličkoj tradicijskoj baštini. *Hum* 7: 260–287.
- DRAGIĆ, M. 2015a. Kult sv. Barbare u kršćanskoj tradiciji Hrvata. *Nova prisutnost* XIII/2: 141–163.
- DRAGIĆ, M. 2015b. Sveti Nikola – biskup u hagiografskoj baštini Hrvata. *Ethnologica Dalmatica* 22/1: 5–42.
- GAVAZZI, M. 1991³. *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Hrvatski sabor kulture. Zagreb.
- ILIĆ ORIOVČANIN, L. 1846. *Narodni slavonski običaji*. Kod Franje Suppana kr. pov. knjigotiskara i knjigoteržca. Zagreb.
- IVANIŠEVIĆ, F. 1987. *Poljica, narodni život i običaji*. Reprint izdanja JAZU iz 1906. i neobjavljena građa. Književni krug Split. Split.
- KLAIĆ, B. 1980. *Rječnik stranih riječi*. Nakladni zavod MH. Zagreb.
- KRALJEVIĆ, A. 2013. *Ričnik zapadnohercegovačkoga govora*. Ogranak Matice hrvatske u Širokom Brijegu – Dan. Široki Brijeg – Zagreb.
- KRISTIĆ, A. 1956. *Crkveno-narodni običaji Kreševa*. Poseban otisak iz *Dobrog pastira*, god. VII.
- KUTLEŠA, fra S. 1997. *Život i običaji u Imockoj krajini*. Ogranak Matice hrvatske u Imotskom – HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad. Imotski – Split.
- MARKOVIĆ, T. 1943. Hrvatski božićni običaji u Bosni i Hercegovini. *Croatia sacra – Arkiv za crkvenu povijest Hrvata* 11–12/20–21: 284–295.

- MILIĆEVIĆ, J. 1968. Narodni običaji i vjerovanja u Sinjskoj krajini. *Narodna umjetnost* 5–6/1: 433–515.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, D. 1995. *Knjiga o Božiću, Božić i božićni običaji u hrvatskoj narodnoj kulturi*. Golden marketing. Zagreb.
- STOJANOVIĆ, M. 1858. *Slike iz domaćega života slavonskog naroda i iz prirode, s dodatkom Slavonske pučke sigre*. Tiskarnicom Ignjata Karla Sopross. Zemun.
- SUTON, Jerko. 1968. *Vjerski život i običaji Zapadne Hercegovine*. Mostar. (Umnožen rukopis. Primjerak se nalazi u Franjevačkoj knjižnici Mostar, inv. br. 3912, sign. 39.)
- ŠKROBONJA, A. 2004. *Sveti od zdravlja (Ilustrirani leksikon svetaca zaštitnika)*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.
- ŠONJE, J. (ur.). 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Lekiskografski zavod “Miroslav Krleža” – Školska knjiga. Zagreb.
- VORAGINA, J. Medieval Sourcebook: The Golden Legend, volume 2. (rujan 2000.). <http://www.fordham.edu/halsall/basis/goldenlegend/GoldenLegend-Volume6.asp> (pristupljeno 29. lipnja 2014.).
- VUKELIĆ, M. 2015. *Suvremena etnografija usmeno-književne baštine u Kaštelima* (završni rad). Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu. Split. Dostupno na file:///C:/Users/HOME/Downloads/vukelic_mia_ffst_2015_zavrs_sveuc.pdf (pristupljeno 1. rujna 2019.).
- ŽANETIĆ, K. 2016. Božićno koledanje i veseljanje na otoku Korčuli. *Ethnologica Dalmatica* 23/1: 71–114.
- ŽANETIĆ, K.; DRAGIĆ, M. 2017. Sveti Martin u korčulanskoj tradicijskoj kulturi. *Bosna franciscana* 25/46: 395–414.

Croatian Traditional Advent and Christmas Processions and Customs Intended for Children

ABSTRACT

The paper includes a multidisciplinary interpretation of about fifty examples of Croatian traditional Advent and Christmas processions and customs that have an educational function, of which around forty are original contemporary field recordings which were made from 2006 to 2019 in Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina. The educational function in Advent is evident in the processions and rituals on feast days: St. Barbara's, St. Nicholas the bishop's and St. Lucy's. The aim of the processions and customs related to those feast days is to symbolically reward good children and punish the naughty ones. During the Christmas time traditional processions and custom whose function is to educate children take place on the Holy Innocents' Day and the New Year's Day. Alongside the educational function, Croatian traditional Advent and Christmas processions and customs also have a social function. The practice of symbolic spanking of the children on the Holy Innocents' Day has an apotropaic function as well.

KEYWORDS: *customs for children, St. Barbara, St. Nicholas the bishop, St. Lucy, Holy Innocents' Day, New Years' Day*

Rječnik govora sela Rahovci u Istri (izabrane ogledne natuknice pod *a* i *b*)

Goran Filipi – Vlado Jurcan

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Pula

gfilipi24@gmail.com

jurcanvlado@gmail.com

U članku se najavljuje *Rječnik sela Rahovci u Istri* u nastajanju.¹ Rječnik će biti izrađen prema modelu koji je osmislio prvopotpisani autor ovoga članka i primijenio ga u *Rječniku roverskih i okolnih govora*², potaknutom ostavštinom Slavka Kalčića³ i ostvarenom u suautorstvu s dr. Valterom Milovanom.

KLJUČNE RIJEČI: govor sela Rahovci, rječnik, jugozapadni istarski dijalekt

1. Uvod

Rječnik sela Rahovci u Istri izrađuje dvočlani autorski tim. Goran Filipi daje leksikografski prinos poduhvatu; Vlado Jurcan, profesor biologije, izvorni je govornik govora sela Rahovci (službeno Rakovci) i on se prvopotpisanom autoru ovoga članka prošle godine obratio sa željom da mu pomogne realizirati zamisao o rječniku njegova sela, do čega mu je izuzetno stalo jer smatra da bi

¹ S posebnom radošću na ovom mjestu najavljujemo da će urednik rječnika biti naš slavljениk prof. dr. Josip Lisac, zaslužni profesor Sveučilišta u Zadru, član suradnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Ovim mu člankom želimo sve najbolje za sedamdeseti rođendan i još puno uspjeha u znanstvenom radu pred njim.

² Slavko Kalčić, Goran Filipi, Valter Milovan. 2014.: *Rječnik roverskih i okolnih govora*. Matica hrvatska Pazin – Naklada Dominović – Znanstvena udruga Mediteran. Pazin – Zagreb – Pula.

³ Kalčić, Slavko, pjesnik, prozaik, prevoditelj i novinar (Juršići, 4. IV. 1954. – Pula, 17. I. 2012). Rođen je kao četvrto dijete u zvonarskoj obitelji svog užeg zavičaja. Osnovnu školu pohađao je u rodnom mjestu, a srednjoškolsku naobrazbu stekao je u Puli i Trstu. Radio je u pulskoj Općoj bolnici, a od 1991. do 1995. aktivan je u Hrvatskoj vojsci, sudionik Domovinskoga rata i časnik. Nakon rata do umirovljenja 2006. bio je voditelj tehničke službe u Društvenom centru "Rojc" u Puli. (<https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/2094/kalcic-slavko> – pristupljeno 3. travnja 2020.)

to bio vrijedan doprinos njegovu rodnom selu kojemu bi se na taj način omogućilo barem očuvanje spomena na ne tako davno bogato trajanje jedne slikovite ruralne kulture koja manje-više nezadrživo nestaje zajedno s govorom posljednjih žitelja. V. Jurcan, uz stručnu pomoć prvopotpisanoga, neumorno širi već prikupljeni leksik koji se oprema bilo vlastitim bilo prikupljenim ilustrativnim primjerima iz živoga govora – u tim se primjerima često naziru i neki aspekti povijesti samoga sela. Rad je započet početkom travnja 2020. i trebao bi biti gotov, koroni usprkos, do konca 2022. Osim rada u kabinetu, autori obavljaju višestruke terenske provjere svih u rječnik unesenih natuknica konzultirajući, nažalost, samo nekolicinu, preostalih govornika. Rječnik bi trebao imati između 8000 i 10 000 natuknica.

2. Osnovne značajke govora sela Rahovci

Selo Rakovci (to je službeni ojkonom) naselje je u sastavu grada Poreča. Prema popisu stanovništva iz 2001. godine, naselje je imalo 15 stanovnika u 8 obiteljskih kućanstava, a prema popisu iz 2011. godine, 26 (prema <https://hr.wikipedia.org/wiki/Rakovci> – pristupljeno 4. travnja 2020.). Danas ih možda ima nešto više (uglavnom doseljenika), no broj izvornih govornika može se nabrojati na prste jedne ruke.

Govor sela Rahovci dio je jugozapadnoga istarskog dijalekta: “Tim dijalektom govori se u dvije zone u Istri, jednoj većoj na jugu i zapadu Istre i u drugoj manjoj na sjeveru Istre, u Ćićariji. Na sjeveru jugozapadni istarski dijalekt obuhvaća Tar odakle granica ide do Kaštelira i Karojbe. Odatle ide na jug gdje obuhvaća Kringu i Sveti Petar u Šumi, južnije Kanfanar pa onda na istok do Raše i do Raškoga zaljeva. (...) Na sjeveru Istre jugozapadnom istarskom dijalektu pripadaju Vodice i još neka mjesta: Jelovice, Dane, Trstenik, Raspor itd.” (Josip Lisac. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb, str. 51).

Upitna je zamjenica *ča*; jaka vokalnost pojavljuje se u više riječi (npr. *màlin* ‘mlin’); prijelaz nazalnoga [ɛ] u [a] prisutan je (npr. *zajâti* ‘odvesti stoku na pašu, pojilo ili staju’); rahovački govor razlikuje tri naglaske: dugosilazni, kratkosilazni i čakavski akut; u pravilu jotacijom glasa [d] nastaje [ž] (npr. *krěža* ‘krađa’, *mlajži* ‘mlađi’); nema šćakavizma (*gnjîšte* ‘ognjište’); skupina *čr-* čuva se (npr. *črn* ‘crn’, *črv* ‘crv’, *črnica* ‘crnica /vrst zemlje/’, *črivo* ‘crijevo’); čuva

se glas [h] (npr. *hīža* ‘kuća’, *dohāžati* ‘dolaziti, navraćati’); pojednostavnjivanje suglasničkih skupina često je samo na početku riječi (npr. *šenīca*, *tīč*, *čēla*); prisutan je prijelaz [m] u [n] na kraju riječi (npr. *kōpan* ‘kopam’, *dēlan* ‘radim’, *slūšan* ‘slušam’); [lj] se manje-više dosljedno čuva (npr. *krāljestvo* ‘kraljestvo’, *ljūbac* ‘poljubac’, *ljubīca* ‘ljubičica’, *žbuljāti* ‘ljuštiti, guliti’, *kljūka* ‘kvaka’ – ali *kragūj* ‘kragulj’); prisutan je prijelaz [ž] u [r] (npr. *mōren* ‘mogu’, *mōreš* ‘možeš’); infinitiv nije skraćen (npr. *kolamburāti* ‘ljuljati’, *stīrati* ‘otjerati’). Postoje posebni oblici glagola *biti* za tvorbu kondicionala (*bīn* ‘bih’, *bīš* ‘bi’...); imperfekt, aorist i glagolski prilog prošli ne postoje; množina imenica muškoga roda ostvaruje se samo kao kratka (npr. *vrāzi* ‘vragovi’, *zīdi* ‘zidovi’, *zīēci* ‘zečevi’); velik je broj romanizama (npr. *famēja* ‘obitelj’, *ferāta* ‘željeznica’, *kuntrāt* ‘ugovor’, *kūōlpo* ‘udarac; srčana ili moždana kap’). Nenaglašeno [o] na početku riječi često se gubi (npr. *tāc* ‘otac’, *pānak* ‘opanak, papuča’, *kō* ‘oko(lo)’). Dočetno [l] gubi se u primjerima kao *pakā* ‘pakao’, *kotā* ‘kotao’, *đāva* ‘vrag, đavao’); dočetne skupine [-il] i [-el], [-ul] prelaze u [-ija] (*bīja* ‘bijel’), [-eja] (*debēja* ‘debeo’, *pinēja* ‘kist’), odnosno [-uja] (*dēbuja* ‘slab(ašan)’); [o] se često pojavljuje s protezom *v* (npr. *vocāt* ‘ocat, kvasina’, *vōko* ‘oko’, *voštarija* ‘gostionica’), a može se realizirati i kao [u] (*ubūci* ‘obući’, *ubūti* ‘obuti’, *ubājti* ‘obići’, *udrīzati* ‘odrezati’); glas [i] iz skupine [iz-], [is-] na početku se riječi izostavlja (*spītati* ‘ispitati’, *zvāditi* ‘izvaditi’, *zmīšati* ‘izmiješati’, *zgorīti* ‘izgorjeti’); rahovački govor poznaje i dva dvoglasa, *ie* (*učīera* ‘jučer’, *vīezati* ‘vezati’, *žīēna* ‘žena’) i *uo* (*dūōr* ‘staja za govedo’, *dūōjti* ‘doći’)⁴; razlika između [č] i [ć] uglavnom se čuva, [ć] je jako izraženo, no opozicija [č] vs. [ć] ne poklapa se uvijek s izgovorom u hrvatskom standardu: npr. oblici pomoćnog glagola *biti* – *ču*, *ćeš*, *će*... – uvijek se izgovaraju kao *ču*, *ćeš*, *će*..., a i neke druge riječi, npr. *škanjič*, ne izgovaraju se kako bismo očekivali – ovo potonje varira od govornika do govornika; rahovački govor razlikuje i [đ] i [dž] (*đelāto* ‘sladoled’, *đelānda* ‘vijenac’, *Džōrdžo* ‘Juraj’, *sērdžo* ‘Sergej’); bilo koji slog može nositi naglasak.

⁴ Opozicija diftong vs. ne-diftong u istoj riječi može imati i distinktivno obilježje: *To je mōje dīte* (a ne unuk); *To je mūōje dīte* (a ne tvoje).

2. Struktura rječnika

Rječnik je klasičnoga natukničnoga tipa. Sama je natuknica otisnuta podebljano, nakon nje slijede kratice lingvističkih odrednica pisanih velikim tiskanim slovima obično ili malim iskošeno i obično⁵ te, ako ih ima, kratice oznaka struka i djelatnosti pisanih iskošeno i podebljano⁶, za čim slijedi značenje na hrvatskome standardu pisano običnim slovima. Nakon navedena značenja uz svaku se natuknicu navodi/ navode primjer(i) pisan(i) kurzivno, koji se uglavnom tiču konteksta vezana za okružje sela Rahovci (ako primjera ima više, odjeljuju se točkom i zarezom). Neke leme sadrže i frazem(e) koji se navode iza kvadratića (□) podebljano s odgovarajućim značenjem na hrvatskome standardu (običnim slovima) i primjerom (ako ih ima više, odijeljeni su točkom i zarezom) te izreke ili poslovice iza dijamanta (◇) u kurzivu uglavnom bez navođenja značenja (ako ih ima više, također su odvojene točkom i zarezom). Natuknice, primjeri, frazemi i poslovice opremljeni su naglascima. Ako je riječ istoznačna s kojom drugom, na kraju se natuknice upućuje na njezin parnjak. Višeznačenjske riječi protumačene su tako što se pojedina značenja numeriraju podebljanim rednim brojevima ili, u slučaju da je pomak značenja neznatan, samo se odjeljuju točkom i zarezom. Homonimi se navode kao posebne

⁵ *br.* = glavni broj, brojnik; *čest.* = čestica; *D* = dativ; *def.* = defektni glagol; *enkl.* = enklitika; *fig.* = figurativno; *G* = genitiv; *hip.* = hipokoristik; *hyp.* = hiperonim; *imp.* = imperativ, zapovjedni način; *izr.* = izraz; *jd.* = jednina; *knjiž.* = književno; *komp.* = komparativ; *kond.* = kondicional; *l.* = lice; *m.* = muški rod; imenica muškoga roda; *mn.* = množina; *N* = nominativ; *neprijel.* = neprijelazni; *neskl.* = nesklonjivo; *nesvrš.* = nesvršeni; *nov.* = novije; *odn.* = odnosni; *pog.* = pogrdno; *plt.* = pluralia tantum; *pom.* = pomoćni glagol; *povr.* = povratni; *prijedl.* = prijedlog; *prijel.* = prijelazni; *pril.* = prilog; priloški; *red.* = redni; *sl.* = slično; *sr.* = srednji rod; imenica srednjega roda; *sup.* = superlativ; *svrš.* = svršeni; *umanj.* = umanjenica; *šalj.* = šaljivo; *upit.* = upitni; *uveć.* = uvećanica; *uzv.* = uzvik; *V* = vokativ; *vezn.* = veznik; *vulg.* = vulgarno; *zamj.* = zamjenica; *zast.* = zastarjelica; *ž.* = ženski rod, imenica ženskoga roda

⁶ *anat.* = anatomija; *antr.* = antroponim; *arhit.* = arhitektura; *astr.* = astronomija; *bačv.* = bačvarstvo; *bot.* = botanika; *brod* = brodo(gradnja); *crkv.* = crkveno; *dendr.* = dendronim; *dječ.* = dječje; *egzon.* = egzonim, pohrvaćeni nazivi za strane toponime; *endon.* = endonim, imena gradova i država; *ent.* = entomonim; entomologija; *etn.* = etnik, ime stanovnika; *etmol.* = etnologija; *fit.* = fitonim; *folk.* = folklor; *glazb.* = glazba; *grad.* = građevina; *hag.* = hagonim; *hidron.* = hidronim, ime vode; *iht.* = ihtionimija; *kem.* = kemija; *ktet.* = ktetik, posvojni pridjev od etnika; *kul.* = kulinarstvo; *lov.* = lov, lovački; *med.* = medicina; *met.* = meteorologija; *mik.* = mikonim; *mit.* = mitologija; *ojkon.* = ojkonom, ime naseljenog mjesta; *ornit.* = ornitonim, ornitologija; *oron.* = oronim, ime gore; *patol.* = patološki; *pravn.* = pravo, pravno; *polj.* = poljoprivreda; *pom.* = pomorstvo; *pov.* = povijesno; *puč.* = pučki; *stoč.* = stočarstvo; *šport* = sport; *tal.* = morski (talaso-); *talzoon.* = talasozoonim; *tehn.* = tehnika; tehnologija; *top.* = toponim; *vet.* = veterina; *vojn.* = vojno; *zool.* = zoologija; *zoon.* = zoonim. Uz kratice koristimo i dva posebna znaka: ♂ = mužjak i ♀ = ženka.

natuknice s odgovarajućim eksponentom. Frazemi izrazita značenja navode se kao posebne natuknice uz koje se daje odrednica (ako je ima) i značenje, a s njih se kraticom (V. s. v. = vidi pod natuknicom) upućuje na natuknicu gdje je frazem obrađen i opremljen primjerom – na primjer: **bôjža slûga ent.** bogomoljka (Mantis religiosa) V. s. v. **slûga: slûga, slûge m. ž.** *Je dëla kâko slûga pòli nâs.* □ **bôjža slûga ent.** bogomoljka (Mantis religiosa) *Bôjža slûga drži prîdnje nôge kâko da mòli Bôga.* Eventualne komentare dajemo u običnim zagradama – npr. **bânda, bânde ž.** (uglavnom u izrazu **na bându** ‘na stranu’) *Vrži mi na bându svû mòju ròbul!*; *Zvâdi mi polîente na bându!*

2.1. Imenice

Imenice se navode u nominativu jednine poslije kojega, iza zareza, redovito slijedi genitiv pisan podebljano običnim slovima. Ukoliko se imenica češće koristi u množini, u običnoj se zagradi to kaže i podebljano se navedu nominativ i genitiv množine odvojeni zarezom. Imenice su opremljene kraticom za rod koja ujedno znači i da je riječ o imenici (*m.* = imenica muškoga roda; *ž.* = imenica ženskog roda; *sr.* = imenica srednjeg roda).

2.2. Glagoli

Glagoli se navode u infinitivu iza kojega iza zareza slijedi oblik za 1. l. prezenta jd. pisan podebljanim običnim slovima s naznakom vida (*nesvrš.* = nesvršeni ili *svrš.* = svršeni) i predmeta radnje (*prijel.* = prijelazni; *neprijel.* = neprijelazni i *povr.* = povratni). Uz glagole koji se mogu koristiti i kao nepovratni i kao povratni ne stavlja se povratna zamjenica *se* (u primjeru može biti ili jedno ili drugo ili i jedno i drugo), a ako se pak značenje povratnog oblika bitno razlikuje od osnovnog, na kraju se natuknice stavlja *~se* iza čega slijedi za glagole uobičajena obradba (1. l. prezenta jd., naznaka vida i predmeta radnje, značenje, primjeri).

2.3. Pridjevi

Pridjevske se natuknice navode u sva tri roda odvojena zarezom, a tumače se muškim rodом pridjeva hrvatskoga standarda. Superlativi se ne navode kao posebne natuknice, a komparativi samo ukoliko je oblik znatnije različit od pozitivâ.

2.4. Zamjenice

Zamjenice se navode u nominativu jednine iza kojega slijedi genitiv odijeljen zarezom i pisan podebljanim običnim slovima. Označene su i rodом.

2.5. Brojevi

Brojevi su podijeljeni na glavne (*br.*) i redne (*red.*), a podebljanim se običnim slovima, kad god je to moguće, navode i genitivni oblici odijeljeni zarezom.

2.6. Nepromjenjive riječi

Uz nepromjenjive riječi navodi se odgovarajuća kratica. Prilozi koji su jednaki srednjem rodu pridjeva navode se kao posebne natuknice samo u slučaju bitnoga pomaka značenja ili ako smo za njih dobili koji zanimljiv primjer.

3. Izabrane ogledne natuknice pod A i B⁷

afondāti se, se afondân *povr. svrš.* potopiti se; potonuti *Vapôr se je afondâ.*

akordāti se, se akordân *povr. svrš.* složiti se, potvrditi *Su se akordâli da će pôti na sūd.*

akvidôt, akvidôta *m. vodovod* *U naše siêlo je dôša akvidôt pôtle drùgega ràta.*

àla *uzv.* hajde *àla, hòjmo dôma, je kàsno!* □ **àla šù** hajde idi, pođi, kreni *Ala šù, čà čëkaš?*

alârmi, alârma *m. plt.* uzbuna, alarm *kâd su bìli alârmi, smò bižâli u rifûdo.*

ânci *vezn.* naprotiv; doduše; zapravo *Vûon mi je to povîda, ânci, njiğôva žîêna.*

anciprêš, anciprêša *m. fit.* čempres (Cupressus semprevirens) *Lîšće ûd anciprêša lîpo zadâje.*

ândeja, ândela *m. crkv.* anđel *Mi se je u snù javîja ândeja.*

angûrja, angûrje *ž. fit.* lubenica (Citrullus lanatus) *Ta angûrja je slâtka.*

ânkora, ânkore *ž. pom.* sidro *Na bârki îman stò mètre konôpa i ânkoru.*

ârma, ârme *ž.* oružje *U hîži valjâ vâjk držâti kakôvu ârmu. I oružlje*

⁷ Uz nekoliko natuknica s drugim početnim slovima kad se s neke od riječi pod A ili B upućuje na njih.

armân, armâna, armâno pridj. **1.** armiran *Ta hiža je načinjena od armânega betôna.* **2.** naoružan *Soldât je armân s puškon.*

armarûn, armarûna m. ormar *Vrži tu jakëtu u armarûn!*

armâti, armân svrš. prijel. **1.** armirati *Armâli su drugu plöču.* **2.** naoružati *Ko ćeš puōj u luōv, se morâš armâti.*

Aršenâ, Aršenâla m. brodogradilište *Uljanik Môj tâc je dëla cîli živõt u Aršenâlu.*

avijôn, avijôna m. **tehn.** zrakoplov, avion *Vîdin avijôn gôri visôko.* I **eroplân i reoplân i revoplân**

âzma, âzme ž. **patol.** astma, zaduha *Âzma je vrâžza bôlest.*

bâba, bâbe ž. baka *Sân bîja pôli suōje bâbe.* I **nona**

bâbin pâs duga V. s. v. **pas**

bâbor, bâbora m. **ent.** rovac (*Gryllotalpa vulgaris*) *Bâbor te niće ugrîsti.*

baciljâti, baciljân nesvrš. neprijel. mariti, obraćati pozornost, voditi računa o čemu *Čâ vrâga baciljâš za tô?*

badânj, bâdnja m. **polj.** veća drvena bačva valjkasta oblika *U bâdnju se drži šenîca.*

badâti, badân nesvrš. prijel. obraćati pozornost, obazirati se, hajati *Za nîš u govôriš kâd ne badâ.*

badîlj, badîlja m. **polj.** štihača, vrsta lopate za kopanje zašiljena donjega dijela *Sân prikôpa cîli vîta z badîljon.*

bagâji, bagâja m. **plt.** prtljaga *Grën na pût prëz bagâji.*

bajadûr, bajadûra m. **bačv.** bačva u obliku krnjega stošca *Čâ to îmaš u bajadûru?*

bâk, bâka m. **zoon. stoč.** bik *Môj brât je jâk kâko bâk.*

bakalâj, bakalâja m. **1. iht.** bakalar (*Gadus morhua*) *Bakalâj je rîba.* **2. kul.** bakal *Mëni je najbôlji bakalâj na bîlo.*

bakëta, bakëte ž. deblja šiba; tanji štap *Ko ne bûdeš prâvi, ću ti dâti z bakëton po guzîci.* I **prut**

bâknûti, bâknen svrš. neprijel. podrignuti *Ko je bâknuja?*

bâla, bâle ž. lopta *Dîca se vôle igrâti z bâlon.*

baladûr, baladûra m. **arh.** balkon na katnici; natkriveno predvorje; izvanjsko stubište *Smô sidîli na baladûru dvî ûre.*

balânca, balânce ž. **1.** vaga *Prëz balânce ne znâš kolîko si tëžak.* **2.** ravnoteža *Sân zgubîja balâncu.*

balëna, balëne ž. **tal. zoon.** kit (*Balaena*) *Je debëla kâko balëna.*

balôta, balôte ž. **1. šport** boća *Smô zugâli na balôte sprîd oštarîje.* I **boća i burela** **2.** topovska kugla *Je shîtila balôta pôli nâs.*

balûn¹, balûna *m. folk.* istarski narodni ples *Năși stări su znăli plîesati balûn.*

balûn², balûna *m. šport* nogometna lopta *Pûšti s vrăgon ti balûn, ŭzmi lîbar u rûke!*

bânak, bânka *m. 1. stol* *Su sidîli za bânkon i ŭžinali. 2. školska klupa* *Po dvă smo sidîli u bânku.*

banavrêke, banavrêk *m. plt. folk.* uske suknene hlače (dio istarske narodne nošnje) *I mōj đîd je nosîja banavrêke.*

bančîć, bančîća *m. umanj.* od **banak**, klupica *Sîdi lîpo na ti bančîć!* **I škanjić**

bânda, bânde *ž. (uglavnom u izrazu na bându ‘na stranu’)* *Vřzi mi na bându svŭ mōju rōbu!; Zvădi mi poliēnte na bându!*

bandîra, bandîre *ž. zastava, stijeg* *Za Přvi māj smō nikăd nosîli bandîre.*

bandonăti, bandonân *svrř. prijel.* napustiti, ostaviti *Je bîja hŭdoba păk ga je bandonăla.*

bankûc, bankûca *m. kart.* jednostavna kartaška igra za novac *Je zgubîja svě šŭolde na bankûcu.*

baratăti, baratân *nesvrř. prijel.* trampati, mijenjati *Ăla, cěmo barat,ti, kumpîr za šenîcu.*

bardûn, bardûna *m. teh.* duži drveni zasun preko cijelih vrata *Nikăd su se vrăta ud konōbe zapîrala z bardûnon.*

băred, băredi *ž. bot.* korov *îmař cŭda băredi kō hîže.*

barêta, barête *ž. kapa* *Ne hōj văn přez barête, zîma je!* □ **barêta s frontînon** šilterica *Mōj tăc ni nosîja řiljăr něgo văjk barêtu s frontînon.*

barêta s frontînon šilterica V. s. v. **bareta**

barîla, barîle *ž. baril, vrst spljoštene manje bačve zapremine do pet litara* *Mi je doněsa pŭnu barîlu vîna u kampănju.; Ti biř pōpija barîlu rakîje.*

bârka, bârke *ž. barka, brodica* *Su pōřli z bârkon pŕiko mŭōra.*

bărožiiti se, se bărožin *povr. nesvrř. 1. stoč.* rogatati se, bosti se rogovima u igri *Blăgo kăd se napăse se znă bărožiiti. 2. fig.* srditi se, ljutiti se *Čă se bărožiř?*

barŭfa, barŭfe *m. svađa, prepirka; tučnjava* *Ljŭdi kăd se năpiju, lăko učîne barŭfu.*

barufănte, barufănta *m. čovjek koji sudjeluje u svađi, tučnjavi; čovjek sklon svađi i tučnjavi* *Je bîja barufănte păk je zné finiti i u pŕžŭnu.*

bařelak, bařelka *m. bot.* bosiljak (*Ocimum basilicum*) *Mōj đîd bî si znă zăd ŭha zadîti bařelak.*

băřta, băřte *ž. stoč.* dio magareće opreme *Vřzi tovăru băřtu kōlo vrăta!*

băřta pril. u izrazu **băřta da jê** ‘tek da bude’ *Dăj mi čă za popîti, băřta da jê!*

bařtiměnat, bařtiměntih *m. pom.* veliki brod *Pŭla je nikăd bîla pŭna bařtiměnti.*

băt, băta *m.* čekić *Săn se udrîja z băton po pr̥stu.*

baticòk, baticòka *m. ornit.* veliki djetlić (*Picoides major*) *Săn vîdija baticòka kàko tûce s kljûnon po miënduli.*

batîč, batîća *m. umanj.* od **băt** manji čekić *Pokûojni Mâte je vâjk govûorija: "Ćû te z batîçon po kolînu".*

batûda, batûde *ž. građ.* tucanik *Pitûn se dëla ud cimiēnta, batûde i vodë.*

batûn, batûna *m.* gumb *Vòlin nosîti uvû mǎju na batûne.*

bâtvo, bâtv *sr. polj. bot.* stabljika, struk; sadnica *Săn posâdija dvâjset bâtvi pâprikah.*

barunâda, barunâde *ž.* pakost, nepodopština *Ud njëga vâjk mǎreš učekivati barunâde.*

bejâto, bejâta, bejâto *pridj.* blažen *Bejâto unî kî nîš ne vîdi nî ne čûje.*

bëka, bëke *ž. bot.* mladice rakite koje se koriste npr. za vezivanje loza *Si narîza bëke? I bëkva*

bëkva, bëkve *ž. bot.* mladice rakite koje se koriste npr. za vezivanje loza *Moràn sùtra narîzati bëkve. I bëka*

bëkvar, bëkvara *m. fit.* rakita (*Salix purpurea*) *Mrëž lõzami su dvâ vëlika bëkvara.*

benečãnski, benečãnska, benečãnsko *pridj.* mletački, venecijanski *Talijâni u Îstri govûore po benečãnski.*

Benečîja, Benečîje *ž. egzon. pov.* mletački dio Istre *Môj bârba mi je pokâza kûda je zgôr Rãhovci pasîva kunfîn ud Benečîje.*

benzîna, benzîne *m.* benzin *Môje àuto gră na benzîn.*

bërmati, bërman *svrš. prijel.* krizmati *Kăd sãn bîja mǎli su me bërmali u crîkvi u Badîerni.*

besîda, besîde *ž.* riječ *Kăd sãn dǎša u grâd nîsan znâ nãnka besîde talijâskega jezîka.*

bëštîja, bëštîje *ž.* životinja *fig. Ud čovîka ni hûje bëštîje.*

bîč, bîča *m.* bič *Blâgo se gǎni z bîčen.*

bičiklêta, bičiklête *ž.* bicikl *Nikăd su ljûdi z bičiklêtami z Rãhovci hodîli vâlje u Pûlu.*

bičîšte, bičîšta *sr.* bičalica, držak biča *Năjbolje je bičîšte ud drîva.*

bîčva, bîčve *m.* čarapa *Môja mǎti mën je plëla bîčve ud vûne.*

bidëlo, bidëla *m.* podvornik u školi *Kăd bîš zakasnîja, bidëlo te nî pûšta u škûolu do drûgega zvǎna.*

bîja, bîla, bîlo *pridj.* bijel; blijed; sijed *Si bîja kàko guzîca ud kolûdrice.*

bikâr, bikâra *m.* mesar *Smǎ prǎdali Boškarîna bikâru.*

bikarija, bikarije ž. mesnica *Danàs sãn kûpija trõbu u bikariji.*

Bilfo, Bîlfa m. *mit.* zao lik iz istarske mitologije *Ne hôj u škûro sâm, tâmo te fõrši čëka Bîlfo.*

bilica, bilice ž. bijelo vino *Grëmo u voštarju si popiti o žmûl bilice.*

bilinkati, bilinkan nesvrš. *prijel.* ugađati, tetošiti *Ti je vâjk bõlje žîenu bilinkati nêgo je jâditi.*

bîlo čest. bilo *Sãn jâko lâčan, dâj mi bîlo čã za jîsti!.; hîti bîlo dî!*

bilogûza, bilogûze ž. *ornit.* bjeloguza (*Oenanthe oenanthe*) *Sãn vîdija bilogûzu kãko tiêce po pûtu.*

biljët, biljêta m. vorna karta; ulaznica; posjetnica *Je bõlje kûpiti biljët na štacijûnu, nêgo u korijêri.*

biljetâjo, biljetâja m. konduktar *Môj bârba Mário je bîja biljetâjo na korijêri.*

bîra, bîre ž. pivo *Dâj jênu bîru!*

birikîn, birikîna m. šaljivčina, nestaško, vragolan, vražić *Ti tûoj sîn je birikîn.*

bîs, bîsa m. bijes *Kãd mi nîšto ne grë ud rûke, me znã cepãti bîs.*

bîsati se, se bîsan *povr.* ludovati, živahno se igrati *Kãd su nãn briêki skûpa u lûovu sãmo se bîsaju.*

bîska, bîske ž. **1. fit.** imela (*Viscum album*) *Bîska riêste po jãbukami. 2.* vrsta travarice, rakija s imelom *Bîska je domãca istrijãnska rakija.*

biškõt, biškõta m. *kul.* keks *Ja võlin biškõte namõčiti u mlîko.*

biškup, biškupa m. *crkv.* biskup *Te nedîlje je u crîkvi mãšija biškup.*

bištëka, bištëke ž. *kul.* odrezak *Sãn poîja dvî bištëke s kumpîron.*

bîzer, bîzera, bîzero *pridj.* veseo, čio, vedar, živahan, raspoložen *Sî bîzer čã to jûtro kumpãre?*

bîž, bîža m. *bot.* grašak (*Pisum sativum*) *Me pijažã manëštra z bîžon.*

bižãti, bižîn nesvrš. *neprjel.* bježati *Čã vrãga bižîš sprîd mêne?*

bjõnda, bjõnde ž. plavuša *Mêne ne pjažãju bjõnde.*

bjõndo, bjõnda, bjõndo *pridj.* plavokos *U môjoj famëji niêdan ni bîja bjõndo.*

blãgo, blãga sr. **1.** blago, stoka *Ponësi blãgu îsti!*

blagoslûovan, blagoslûovna, blagoslûovno *pridj. crkv.* blagoslovljen *Kãd bîmo lëgli spãti, môja bãba bi nãn vâjk ucinîla krîž na čîelu z blagoslûovnon vodûon.*

blîd, blîda, blîdo *pridj.* blijed *Čã si tâko blîd danàs, da ti ni čã slãbo?*

blokãti, blokân svrš. *prijel.* blokirati, zaglaviti *Mi se je blokãlo kõlo ud bičiklëte.*

bobrîg, bobrîga m. *anat.* bubreg *Se govûori da su špãruge zdrãve za bobrîge jer da hî čîste. I bubrîg*

bõća, bõce ž. *šport* boća *Čëmo zogãti na bõce? I balõta i burëla*

bogät, bogäta, bogäto pridj. bogat *Se je uženija za bogätu žienu.*

bogatija, bogatije ž. bogatstvo *Je pöša živiti u Mëriku päk je učinija vëliku bogatiju.*

bogomôljan, bogomôljna, bogomôljno pridj. pobožan *Stäri ljûdi su bëli bogomôljni.*

bôja, bôje m. ubojica, krvnik *Čä glëdaš grdo käko bôja?*

bôjža slûga ent. bogomoljka (Mantis religiosa) V. s. v. **sluga**

bôjži, bôjža, bôjže pridj. božji *Lästavica je bôjži tič.* □ **Vîlija bôjža** Badnjak *Za Vîliju bôjžu se jî bakalâr.*

bôjži petešić ornit. pupovac (Upupa epos) V. s. v. **petešić**

bokäti se, se bokân povr. hrvati se *Käd se dvä bokäju, zgûbi unî ki päde dõli.*

bokûn, bokûna m. komad fig. *Marîja je dõbar bokûn ženë.*

bôlan, bûona, bûono pridj. bolestan *Môja pokûojna nûona je väjk bëla bûona, ma je stëšo doživila lipu stärost.*

bolîti, bolîn nesvrš. neprijel. boljeti *Me boli nûoga päk šëpan*

bolpîna, bolpîne ž. **zoon.** lisica (Vulpes vulpes) *Käd bi ubîli bolpînu, nikäd bi z njëjon kõžon hodîli po siêlima i žëne bi nîin dävale jâja.*

bonbûon, bonbûona m. **kul.** bombon *Ko būdete prâvi, cë vãn mästi kûpiti bonbûone.*

Boškarîn, Boškarîna m. **zoon.** najčešće ime za istarsko govedo koje se danas sve češće koristi kao naziv vrste *Čä je lip năš Boškarîn.*

bõt čest. put *Vëć bõti je dohâža põli năs. I pût*

botûn, botûna m. gumb *Zabotunâj si te botûne na bragëšah! I batûn*

bõva, bõve ž. **pom.** plutača *Bârka mi je vîëžena za bõvu.*

Božić, Božića m. **crkv.** Božić *Na Božić je čûda ljûdi u crîkvi.*

bracjolët, bracjolëta m. narukvica *Môja bâba je na rûki nosîla debëli zlâtni bracjolët.*

bragëše, bragëš ž. **plt.** hlače **dječ.** ♦ *Jîëž prëž bragëš kämo greš?*

brašnoväti, brašnovân svrš. prijel. pričestiti *Brašnoväla su se sâmo dîca kojä su hodîla u crîkvu.*

brâti, bëren nesvrš. prijel. brati, ubirati, skupljati **dječ.** ♦ *Bërimo, bërimo lišnjake, dõkle vûk spî. ~ se pokupiti se nestati, içi bestraga Bîêrite se zâjno dõma!*

braûra, braûre ž. bravura; podvig; uspjeh *Z visõkega je skâka u müore i dëla braûre.; Si uzîda utî kazûn na braûru.*

brbânte, brbânta m. nevaljalac *Nikî brbânti su mi nočäs zgrëbli âuto.*

brbõška, brbõške ž. **bot.** hrastova šiška *Käd smõ bëli dîca, smõ dëłali pîpe ud brbõškah i fumâli sûho lišće.*

brečić, brečića *m. umanj.* od **brěk** psić, štene *Mà ti je lîp ti brečić.*

brečina, brečine *m. uveć.* od **brěk** psina *Čigöva je unà gřda brečina?*

brěk, brěka *m. zoon.* pas (Canis lupus familiaris) *Tuôj brěk je ujïja muôjega brîeka za nõgu.*

brîenta, brîente *ž. polj. bačv.* benta, drvena posuda za nošenje vode i vina *Kàd ni bilo šterne, smò hodili po vòdu z brîentami.*

brîme, brîmena *sr. 1.* tovar, teret, breme *Hîti to brîme na tovàra! 2. fig.* breme *Nàjtežlje brîme u faměji nõsi žîena.*

brîžan, brîžna, brîžno *pridj.* jadan, bijedan *Brîžan unî ki nîma nenega na svîtu!*

brîžnják, brîžnjâka *m.* siromašak, jadničak *Dâj, dâj, ubûci se štàbela, ne hòj vòkolo kàko nîki brîžnják!*

brĳka, brĳke *ž.* uvojak, kovrča *To dîte ìma brĳke kàko jànje. I rĳca*

brĳkast, brĳkasta, brĳkasto *pridj.* kovrčav *Lîna ìma crĳne, brĳkaste lâse. I rĳcast*

břmbar, břmbara *m. ent.* bumbar (Bombus terrestris) *Břmbar nàjveć letî kòlo rabašpànje.*

břnĳiti, brnĳin *nesvrš. neprijel.* brujati, zujati *Smò se smĳali mòjoj bàbi kàd bi dòšla u gràd h nân, pàk bi stàla zîz čěstu i čekala da čûje ko nîšto brnĳî, a māti mòja bi njòj rĳkla da ko bûde čekala da fĳni břnĳiti, nè će nĳkad pasàti prĳko čěste.*

bròka, bròke *ž.* vrč široka vrata, bokal *Ulî mi vodĳ iz bròke da si rûke upĳren! I bròkva*

bròkva, bròkve *ž.* vrč široka vrata, bokal *Bròkva je pràzna. I bròka*

bronĳite, bronĳite *ž. patol.* bronhitis *Ubûci se toplĳe da ne ćepàš bronĳite!*

brontulàti, brontulân *nesvrš. neprijel.* mrmljati, gundati, prigovarati *Ča vràga vâjk nîšto brontulâš?*

brontulòn, brontulòna *m.* brbljavac *Sâri Zvâne je vĳliki brontulòn.*

břš, břša *m.* crvotočina *Te grĳĳe su pûne břša.*

bršljĳiv, bršljĳiva, bršljĳivo *pridj.* crvotočan *Te bršljĳive dàske nîsu za nîš, ko nè za hi hĳtiti u vòganj.*

břtica, břtice *ž.* udarac nogom *Nemûoj me zajebâvati jer ću ti zatàći jĳnu břticu u guzĳcu!*

brtvĳela, brtvĳe *ž.* šarka, zglobnica, spojnica *Te brtvĳe ti škřĳplju, bĳš hi mòga i namàzati z ûljen!*

brûnce, brûnca *sr.* zvonce *Sàn vřga brûnce na vuòvcu da čûjen đĳ je,*

brûj, bròja *m.* broj *Kojî brûj hĳže ìmaš?*

bruškĳeta, bruškĳete *ž. (češće u mn. bruškĳete, bruškĳetah)* drvce (obično žigica) za izvlačenje (osoba sakrije u šaku onoliko drvaca, od kojih je jedno kraće, koliko

ima sudionika) *Kād se ne mòremo juštàti, najbòlje je da gûlimo bruškète. I gûlac brušketàti, brušketân nesvrš. neprijel.* postupak pri dijeljenju nasljedstva izvlačenjem slamki *Čëm se brušketàti za svè.*

břz, břza, břzo pridj. brz *Ziēc je břz kàko šajèta. I žvèlat*

bubrìg, bubrìga m. *anat.* bubreg *Vûona nîma zdràve bubrìge, pàk pûno pišà. I bobrìg*

břzo pril. brzo *Nû, dúojdi břzo vàmò! I žvìlto*

budèja, budèla m. *tehn.* zračnica (o gumi i lopti) *Mi se je probìla gûma na bičiklèti, pàk ću moràti křpati budèja.*

bûli, bûla, bûlo pridj. dobar; stabilan; jak; hrabar; lijep, naočit *Vûon je vâjk bîja bûli mladîc.*

bûmba, bûmbe ž. bomba *Bûmba je shìtila* □ **bûmba tòmika** atomska bomba *Kād shìti bûmba tòmika se učîni kàko nîki grljak ud dîma.*

bûmba tòmika atomska bomba V. s. v. **bûmba**

bumbâk, bumbâka m. vata, pamuk *Ta pòstelja je mèka kàko bumbâk.*

Bûog, Bòga m. Bog *Stàri lǔdi su vâjk hožijèvali u crìkvu i vèrovali u Bòga. □*

Bûog dâj daj Bože *Bûog dâj srîću!; Šajèta Bûog dâj û_te hìtila!*

bûol, bûola m. bol *Ni vèčega bûola kād te bolî zûb èli ũši.*

bûorac, bûorca m. borac *Mòj dîd je bîja bûorac jòš u ũnen přven ràtu. I kombatjènte*

bûorba, bûorbe ž. borba *šalj. pog.* *Čà je nàmi nàša bûorba dâla....*

bûorša, bûorše ž. torba *Čà to nòsiš u bûorši?*

burèla, burèle ž. šport boća *Nikād su dèlali burèle ud dr̃va. I balòta¹ i bòća*

burelâti, burelân nesvrš. neprijel. igrati na boće *Mòj tacc je znâ pûojti u voštariju se burelâti.*

bùrica, bùrice ž. metalna, aluminijska ili emajlirana posuda sa žičanom drškom koja se koristila za nošenje jela *Mòja bàba Nadalîna je težákima nosîla jîsti u bùrici.*

bûro, bùra m. maslac *Za mariëndu sàñ danàs poîja fètu krùha z bùron.*

bûsnuti, bûsnen svrš. prijel. udariti, sudariti se *Su se bûsnule jèna koričera i jèno âuto.*

bûsola, bûsole ž. *tehn.* kompas *Za se znâjti na pûtu bi valjâlo mâtì vâjk bûsolu u žîepu.*

butîga, butîge ž trgovina; radnja *Danàs su dõprli nõvu butîgu ud ròbe,*

butigâr, butigâra m. prodavač *Nikād su butigâri vâjk nosîli lâpiž zâd ũha. I komerčânte*

butigarica, butigarice ž. prodavačica, trgovkinja *Butigarica dëla u butīgi.*

butižin, butižina m. manja prodavaonica, uglavnom za voće i povrće *Høj u butižin i donësi dvî kîle kumpîri.*

eroplân, eroplâna m. zrakoplov, avion *Nisan se nîkad vozîja u eroplânu.* I **avijôn** i **rëoplan** i **rëvoplan**

kumbatjênte, kumbatjênta m. borac *Møj tâc je bîja kumbatjênte u drûgen râtu.* I **bûorac**

pâs, pâsa m. 1. *anat.* pojas, struk *Marîja je tânka u pâsu.* 2. remen *Uvë bragëše nòsin prëz pâsa.* □ **bâbin pâs** duga *Kâd se lîpo slôže dâž i sînce, se vîdi bâbin pâs.*

petešić, petešića m. umanj. od **petëh** pijetlić *Sân poîja petešića za ûzinu.* □ **bôjži petešić ornit.** pupovac (Upupa epos) *Bôjži petešić jî mrâve.*

reoplân, reoplâna m. *tehn.* zrakoplov, avion *Reoplân se je lîpo kalâ.*

revoplân, revoplâna m. *tehn.* zrakoplov, avion *Nîkad ja nîe_bî sîja u revoplân.* I **avijôn** i **eroplân** i **reoplân**

rîcast, rîcasta, rîcasto kovrčav *Kâd sãn bîja mâli, sãn bîja rîcast kâko jânje.* I **břkast**

slûga, slûge m. ž. *Je dëla kâko slûga pòli nâs.* □ **bôjža slûga ent.** bogomoljka (Mantis religiosa) *Bôjža slûga držî prîdnje nòge kâko da mòli Bôga.*

škanjîč, škanjîča m. umanj. od **škanj** drvena stoličica, klupica *Nû, donësi mi škanjîč za pod nòge!* I **bančîč**

Vîlija bôjža Badnjak V. s. v. **bôjži**

žvêlat, žvêlta, žvêlto pridj. brz *Kâd sãn bîja mlâd, san bîja žvêlat kâko zîec.* I **břz žvîlto** pril. brzo *Âla, šû, â ne mòreš jëno mâlò žveltîje?* I **břzo**

4. Zaključak

Uz dva vlastita izdanja Selmanovih rječnika – *Mali funtanjanski rječnik* (Funtana, 2006.) i *Novi funtanjanski rječnik s tekstovima* (Funtana, 2010.) – te *Rječnik medulinskog govora* Marije Peruško (Medulin, 2010.), *Rječnik premanturskog govora* Ratka Crnoborija (Medulin, 2018.) i naš *Rječnik roverskih i okolnih govora* (Pazin – Zagreb – Pula, 2014.), ovo bi bio (će biti) peti rječnik govora jednoga jugozapadnog istarskog dijalekta, odnosno jedanaesti nekog hrvatskog istarskog govora – uz dva izdanja rječnika labinske cakavice *Gonan po nase* (Labin, 2006.) i *Gonan po nase (rječnik labinske cakavice)* (Labin, 1992.) Marijana Milevoja te rječnike *Pîcan i piçônski idiomi* Šime Ružića Sudčeva (Pula, 1999.), *Ćakular*

kaštelirskega govora klašika (Kaštelir, 2012.) Nina Antonija Simonettija, *Rječnik govora zaseoka Mrkoči u Istri* Radoslava Runka (Rijeka, 2014.), *Rječnik boljunskih govora* Ivana Francetića (Pula, 2015.) i *Rječnik pazinskoga govora* Marije Gagić (Pazin – Zadar, 2017.) – a ako pribrojimo i dva izvrsna opsežnija glosara – Janneke Kalsbeek, *The Čakavian Dialect of Orbanići near Žminj in Istria* (Amsterdam – Atlanta, 1998.) i Josip Ribarić, *O istarskim dijalektima* (Pazin, 2002.), dolazimo do broja trinaest.

Vocabolario della parlata del paese Racovaz in Istria

RIASSUNTO

Nel presente saggio si annuncia il Vocabolario della parlata del paese Racovaz in Istria. Sarà compilato secondo i principi stabiliti dal primo autore di questo articolo usato per la stesura del Rječnik roverskih i okolnih govora (Vocabolario delle parlate della Roveria) realizzato sull'eredità del defunto Slavko Kalčić da Goran Filipi e Valter Milovan. Il vocabolario dovrebbe avere tra 8.000 e 10.000 voci.

PAROLE CHIAVE: *dialetto di Racovaz, vocabolario, dialetto istriano sudoccidentale*

O jeziku zadarskoga prikazanja o Juditi*

Josip Galić

Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru

jgalic@unizd.hr

U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pod naslovom *Komedia od Juditi* čuva se latinični rukopis prikazanja nepoznatoga autora za koji se smatra da je nastao na nekom od otoka zadarskoga područja krajem 17. ili početkom 18. stoljeća (usp. Morović 1973; Tomasović 1985). Premda tvrdnje o području nastanka teksta počivaju na njegovim jezičnim osobitostima, jezik rukopisa dosad nije podrobno opisan. U ovome se radu opisuju fonološke, morfološke, sintaktičke i leksičke osobitosti *Komedije od Juditi* te se pokušavaju utvrditi jezične pojave koje pokazuju da je tekst nastao upravo na zadarskome otočnom području. Pokušava se također utvrditi podupire li jezična slika teksta tvrdnju da je on nastao krajem 17. ili početkom 18. stoljeća. S tim se ciljem jezične osobitosti rukopisa uspoređuju sa stanjem u suvremenim otočnim čakavskim govorima zadarskoga područja, ali i sa stanjem u starijim rukopisima (matičnim knjigama, oporukama, neliturgijskim zborničkim tekstovima itd.) nastalim na tome području.

KLJUČNE RIJEČI: *Komedia od Juditi*, jezične osobitosti, čakavsko narječje

1. Uvod

Biblijska je starozavjetna priča o Juditi nadahnjivala hrvatske pisce i prepisivače na različitim stranama i u različitim vremenima. Stožerno mjesto među hrvatskim *Juditama* zauzima, dakako, spjev Splićanina Marka Marulića *Judita*, napisan 1501. godine, a prvi put otisnut u Mlecima dvadeset godina kasnije. Priča o Juditi inspirirala je i Dubrovčane, i to Antuna Gleđevića, kojemu se pripisuje ranonovovjekovna rukopisna drama *Oslobođenje Betulije* (usp. Rafolt i Tatarin 2010), te Ignjata Đurđevića, autora ulomka *Početak tragedije imenovane Judita*. U Vrbniku na otoku Krku Josip Bratulić (1985: 65–66) pronašao je fragment teksta *Tragedije*

* Rad je izložen na Jezikoslovno-književnom skupu *Domaća rič 14* (Sali, 26. – 27. travnja 2019.).

od *Judite*, koji je po rukopisu pripisao Ivi Roši. Jedan je dramski tekst nadahnut starozavjetnom pričom o Juditi, naslovljen *Komedia od Juditi*, nastao i na zadarskome području krajem 17. ili početkom 18. stoljeća (usp. Morović 1973: 90). U Slavoniji su pak prozni dramski tekst *Judit, victrix Holofernis* oko 1770. godine prikazivali polaznici franjevačke gimnazije u Brodu (usp. Rafolt i Tatarin 2010: 132–133). Starozavjetna Judita ostaje izvor nadahnuća i u (naj)novijim vremenima. Miro Gavran simbolično je 2001. godine objavio roman *Judita*, Boris Senker 2004. godine prikazanje *Judit*, a “nova čitanja Marulića ponudili su tijekom XX. stoljeća Vojmil Rabadan i Boris Papandopulo, Dunja Robić i Milutin Vandekar te Frano Parać u mediju glazbenih vrsta” (Pavlović 2007: 314).

Predmet je našega zanimanja u ovome radu zadarsko prikazanje o Juditi, konkretno njegove jezične osobitosti. Zadarski se latinični rukopis sastoji od 25 listova formata 20 x 14 cm te se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pod signaturom R 5256. Ispisan je “nemarnom rukom i prepun je naknadnih ispravaka i dopuna sa strane teksta i povrh redaka” (Morović 1973: 90). Prikazanje ima 983 stiha, među kojima prevladavaju dvanaesterачki distisi, dok je manje osmeračkih distiha. Godine 1973. na stranicama *Zadarske revije* u cijelosti je prikazanje objavio Hrvoje Morović (1973). Mirko Tomasović (1985: 197) pretpostavlja da tekst “potječe (...) od nekog popa ili redovnika u blisku dodiru s pukom”, a sugerira i da je mogao nastati prema talijanskome predlošku (usp. Tomasović 1985: 198, 201). Lokaliziranje nastanka teksta u zadarsku otočnu čakavsku sredinu počiva na njegovoj jezičnoj slici. Morović (1973: 90) ističe da je u pitanju “čista čakavština zadarskih otoka” te da “[p]rikazanje ima više dijalekatskih naslaga nego ijedno starije književno djelo nastalo u zadarskom kraju”. Unatoč tim tvrdnjama podrobna jezična analiza teksta dosad nije provedena, niti su, osim općih napomena o jeziku prikazanja poput spomenutih Morovićevih, izdvojene konkretne jezične činjenice koje upućuju na zadarsko područje. Upravo je utvrđivanje takvih jezičnih pojava u tekstu temeljni cilj ovoga rada. Osim toga, pokušat će se utvrditi podupire li jezična slika teksta Morovićevu tvrdnju, izvedenu na temelju grafičkih osobina rukopisa, da je on nastao krajem 17. ili početkom 18. stoljeća.¹ Iz toga će razloga jezične osobitosti prikazanja biti uspoređene sa stanjem u suvremenim otočnim čakavskim govorima zadarskoga područja, ali i sa stanjem u starijim rukopisima

¹ Otprilike u to razdoblje nastanak rukopisa smješta i Tomasović (1985: 197). On smatra da je “prikazanje nastalo na nekom od otoka u blizini Zadra u drugoj polovini, vjerojatno potkraj, XVII. stoljeća”.

nastalim na tome području – glagoljskim matičnim knjigama župa u Bibinjama (GM Bibinje) i Kalima (GM Kali), odnosno na Olibu (GM Olib) i Ravi (GM Rava), i to uglavnom s onim zapisima u matičnim knjigama koji su nastali u razdoblju od početka 17. stoljeća do polovice 18. stoljeća², kao i s dosadašnjim rezultatima istraživanja drugih matičnih knjiga zadarskoga područja (Vigato 2014, 2016, 2017b), oporuka sa sjeverozapadnih otoka zadarskoga područja nastalih pretežno od kraja prve polovice 17. stoljeća do sredine druge polovice 18. stoljeća (Vigato 2017a) te *Fatevićeva zbornika duhovnoga štiva*, hrvatskoglagoljskoga neliturgijskog zbornika koji je 1617. g. ispisao ravski kapelan Mikula Fatević (Galić 2018). U prikupljanju građe služili smo se preslikama izvornika³ i Morovićevom transkripcijom. Uz svaki se primjer u nastavku u zagradi navodi list na kojem je potvrđen u izvorniku.

2. Jezik Komedije od Juditi

2.1. Fonološke osobitosti

Odras je jata u tekstu ikavsko-ekavski, a raspodjela ikavizama i ekavizama u načelu slijedi pravilo koje su utvrdili Luka Jakubinski i Karl H. Meyer. To znači da se jat u položajima u kojima se nalazio pred dentalima *d, l, n, r, s, t, z* (i konsonantskim skupinama *st, zd, sn, sm, zn, zm, zl, zv, sl, sv, tr, dr*) iza kojih nije stajao prednji vokal u tekstu pretežno odrazio ekavski, dok je u ostalim kontekstima njegov odraz ikavski: *vernu* (1v), *del* (3r), *let* (5r), *delo* (5v, 13v), *bledost* (6v), *kolena* (7r, 16r), *verujmo* (13r), *zaveta* (14v) || *dvi* (1r), *grihov* (3r), *vikovitu* (6r), *nika* (6v), *gnivan* (8r), *kripost* (9r), *riče* (12r), *utihu* (12v), *pobigla* (16r), *čovik* (16r), *lipe* (16v), *smiha* (21v), *uvik* (23r). Za određivanje područja na kojem je tekst mogao nastati relevantna je činjenica da je potvrđeno nekoliko primjera odstupanja od pravila Jakubinskoga i Meyera, i to uvijek na način da su ikavski odrazi potvrđeni i u primjerima u kojima bi se prema tom pravilu očekivali ekavski odrazi jata: *dilo* (1v), *zapovida* (2r), *naprida* (4r), *nevirni* (10v), *svidočanstvo* (11r), *tilu* (12v), *svitovanje* (13r), *svitlosti* (18v), *dila* (20v), *svit* (25r). Veću čestotnost ikavizama od očekivane prema pravilu Jakubinskoga i Meyera u tekstu nastalu na srednjo-

² U pregledavanju smo se služili dostupnim transliteracijama. Usp. GM Bibinje, GM Kali, GM Olib, GM Rava.

³ Djelatnicima Zbirke starih rukopisa i knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu zahvaljujem što su mi omogućili uvid u digitalne preslike izvornika.

čakavskome području razložno je povezivati s blizinom ikavskih mjesnih govora, što bi upravo (šire) zadarsko područje, s obzirom na blizinu južnočakavskih (ikavskih) govora⁴, moglo kvalificirati izglednim za nastanak rukopisa. Potvrde za to pruža stanje u suvremenim srednjočakavskim otočnim govorima zadarskoga područja, u kojima je narušavanje pravila Jakubinskoga i Meyera u korist ikavskoga odraza jata razmjerno često (usp., npr., Benić /2014: 57–61/ za Kukljicu i druge ugljanske govore; i Špralja /2016a: 44/ za govor Zaglava na Dugom otoku), kao i stanje u starijim tekstovima ili kodeksima čiji se nastanak vezuje uz zadarsko područje, primjerice u *Zborniku u Berčićevoj zbirci br. 5* (15. st.), *Fatevičevu zborniku duhovnoga štiva* (1617. g.) (usp. Galić 2018: 113–131), oporukama s Molata, Ista, Oliba i Silbe nastalim od kraja 16. do 18. stoljeća (usp. Vigato 2017a: 145), u matičnim knjigama otoka Rave (usp. Vigato 2016: 31) i u fra Ivanovu spjevu *Historija od Filomene* iz 1672. g. (usp. Kapetanović 2003: 136), u kojima su također ikavizmi potvrđeni u primjerima u kojima bi se prema pravilu Jakubinskoga i Meyera očekivao ekavski odraz jata. Potvrđeni su u tekstu i hiperikavizmi *vičera* (9r) i *vičerat* (19v), koji su uobičajeni u suvremenim čakavskim govorima (usp. Benić 2014: 62; Špralja 2016a: 50).

Jaki se poluglas u tekstu pretežno odrazio kao *a*: *starac* (2v), *dan* (5r), *vas* ‘sav’ (7v), *otac* (9r), *danas* (11r), *pas* (17v). Potvrđeni su i primjeri tzv. jake vokalnosti, tj. reflektiranja slaboga poluglasa u *a*: I jd. *manum* (9r, 15v, 19r), *kadi* (11r), *va* (1r, 14r, 22r). Uz navedeni je oblik *kadi*, potvrđeno i *gdi* (11r), dakle s ispadanjem slaboga poluglasa, i to u istome stihu u kojem je zabilježen i oblik *kadi*: *kadi jest Bog njihov, al gdi se nahodi* (11r). U suvremenim se otočnim čakavskim govorima zadarskoga područja ponegdje još uvijek može čuti ili se barem donedavno mogao čuti oblik *kadi/kade* (usp. Špralja 2016a: 33^F; Galić 2017: 24), no u dijelu je govora zabilježen samo oblik *di* (za ugljanske govore usp. Benić 2014: 337; za dugootočki zaglavski govor usp. Špralja 2016a: 34). Usporedna bi se pak upotreba oblika *kadi* i *gdi* u istome stihu mogla tumačiti i metričkim razlozima.

Prednji se nosni vokal pretežno odrazio u *e*: *pet* (11v), *osvetimo* (13r), *uzet* (15r). Zanimljivo je da takav odraz u tekstu izrazito prevladava i u položajima u kojima se prednji nosni vokal nalazio iza *č*, *ž*, *j* (i *l*), odnosno da je prijelaz *e* > *a* iza palatala potvrđen u svega dvama primjerima: *počel* (1v), *počeli* (5r), *jet* ‘uhvatiti’ (9v), *žejum* (10v), *žeje* (11r), *prijeli* (12v), *pojet* (17v) || *obujali* (14r), *počala* (16r). U svjetlu opće jezične slike teksta, u kojem čakavske crte inače vrlo jasno dolaze do

⁴ Već su pašmanski govori ikavski, tj. ubrajaju se u južnočakavski dijalekt (usp. Lisac 2009: 139).

izražaja, malobrojnost potvrda za $e > a$ vjerojatno bi se, kao i neke druge jezične činjenice, mogla objašnjavati svojevrsnim književnojezičnim stiliziranjem, odnosno namjernim bilježenjem odraza e iza $\check{c}$, $\check{z}$, j (i l) na području na kojem je prijelaz u a u navedenim kontekstima, kako sugeriraju primjeri kao *počala* i *obujali*, inače uobičajen. Stražnji se nosni vokal očekivano dosljedno odrazio u u , jednako kao i $*j$: A jd. *bradu* (1v), *tuga* (2r), *put* (2v), *poginut* (3r), A jd. *ruku* (6r), G mn. *zub* (12v), 2. jd. prez. *budeš* (16r), G jd. *muža* (25r) || *puno* (1v), *suze* (2v), *sunčene* (18v), *puk* (19r).

Na mjestu $*j$ u glavnini se primjera u tekstu ostvaruje *er*, a u vrlo malome broju primjera *ar*: *tersje* (2r), *serci* (2r), *berže* (3r), *merve* (3r), *sercu* (3v), *berzo* (4r), *skerb* (4v), *kerve* (4v), *četerdeset* (5v), *seržbu* (12r), *kervi* (12v), *serce* (12v), *oskvernit* (14r), *obernut* (14r) || *sarce* (2v), *sarcu* (12r), *milosardje* (12r, 21r). Stanje je po prilici slično i u drugim čakavskim tekstovima u 17. i 18. stoljeću, u kojima je $*j$ većinom dalo *er* ili (u nešto manjoj mjeri) *ar* (usp. Vigato 2013: 271). Na zadarskome je području slijed *ar*, primjerice, Vigato (2017a: 148) obilno zabilježio u oporukama s Molata, Ista, Oliba i Silbe, a donosi i potvrde istoga slijeda iz silbenske matice krštenih (Vigato 2014: 158). U ugljanskim je matičnim knjigama potvrđeno i *ar* i *er* (ali i slogotvorno *r*) (Vigato 2017b: 464), jednako kao i u tekstu *Zrcala duhovnoga* iz Fatevićeva zbornika, s tim da slijed *ar* u njemu izrazito prevladava, a *er* se pojavljuje vrlo rijetko (usp. Galić 2018: 145). Takvo je stanje zabilježio i Kapetanović (2003: 136) u *Historiji od Filomene*. Da je u prikazanju o Juditi i drugim spomenutim tekstovima doista riječ o fonološkoj, a ne o grafijskoj činjenici (tj. o bilježenju slogotvornosti r), moglo bi sugerirati stanje u pojedinim suvremenim čakavskim govorima. Slijed *ar* na mjestu $*j$ potvrđen je, primjerice, na sjeverozapadnim otocima zadarskoga područja (Premuda, Silba, Olib), dok je slijed *er* (uz *ər*) potvrđen na otoku Pagu u Metajni i gradu Pagu (usp. Lukežić 2012: 174).⁵

Kao i u drugim čakavskim tekstovima (usp. Vigato 2013: 274), i suvremenim čakavskim govorima (usp. Lisac 2009: 102), uobičajeni su primjeri s protetskim j : *jih* (5r, 10v), *jist* (15r), *jisti* (18v), *jizbine* (18r, 18v), *jijte* (20r).

Razmjerno su česti u tekstu primjeri zatvaranja vokala o pred nosnicima: *vojskum* (3r, 8r), *strašnum* (3v), *svum Betulijum* (7v), *smertum* (8v), *boļum stražum* (9v), *žejum* (10v), *rukum mojom* (21r). Ta je značajka prisutna i u suvremenim

⁵ Za više primjera i čakavskih punktova na kojima se na mjestu $*j$ ostvaruje *ar*, *er* (ili *ər*) v. Lukežić 2012: 174.

čakavskim govorima, osobito na zadarskome otočnom području od Premude do Ugljana (usp. Lisac 2009: 99–100), a potvrđena je i u glagoljskim matičnim knjigama sa zadarskoga područja (za kaljske matične knjige usp. Vigato 2016: 33). Treba istaknuti da u zadarskome prikazanju promjena nije ni približno sustavna, odnosno da u mnogim primjerima zatvaranje nije zabilježeno: *sobom* (1r), *vom* (3v), *plačnom* (3v), *tužnom* (3v), *tobom* (13v).

Fonem *h* u glavnini je primjera u tekstu očuvan, a primjeri ispadanja – kao i u suvremenim otočnim čakavskim govorima zadarskoga područja (usp. Špralja 2016b: 10–11; Galić 2018: 29), ali i starijim tekstovima nastalim na zadarskome području – primjerice oporukama sa sjeverozapadnih otoka zadarskoga područja (Vigato 2017a: 146) – potvrđeni su u oblicima glagola sa značenjem ‘htjeti’: *ñihovo* (1v), *vaših* (1v), *reko*h (6v), *hudo* (7v), *oholih* (8v), *straha* (9v), *grih* (11r), *kruh* (15r) || *otiše* (1v), *otili* (5v), *oću* (6v), *oćeš* (16r).

Praslavenska se skupina **dj*, očekivano s obzirom na to da je tekst nastao na čakavskome području, odrazila kao *j*: *prohaja* (2r), *tuji* (7v), *tuje* (7v), *narejeno* (10r), *dohajaju* (10r), *grajani* (13r), *nevijena* (16r), *uvrijen* (17r), *narejuju* (17r), *rojen* (23r). Redoviti je rezultat prve jotacije praslavenske skupine **st*, kao i prve jotacije i palatalizacije skupine **sk* – *šč*: *godišć* (5v), *proščenje* (12r), *iščete* (13v), *ščap* (15v).

U prefigiranim su izvedenicama od glagola **jbt* (> **iti*), kao i u oblicima glagola nastalim dodavanjem prefiksa osnovi **jbd*- (> **id*-), dosljedno sačuvane skupine *jt* i *jd*: *pojti* (2v), *dojti* (2v), *izajti* (6r), *pojdim*o (6r), *dojdeš* (7v), *projde* (11v), *dojde* (11v).

U primjerima sa starom početnom skupinom **čbr*- beziznimno se čuva palatal *č*, tj. nema primjera njegova zamjenjivanja sa *c*: *čerleno* (5r), *černu* (12r), *černo* (22v). Početna je skupina *čr*- relativno često očuvana i u suvremenim (otočnim) čakavskim govorima zadarskoga područja, no nisu sasvim rijetki ni primjeri u kojima je ona zamijenjena sa *cr*- (usp. Lisac 2009: 102).

U početnome slijedu *vbś*- (< **wbś*-) sonant i frikativ dosljedno su premetnuti u svim primjerima osim u nominativu i akuzativu jednine muškoga roda zamjeničkoga pridjeva ‘sav’, u kojem se zbog vokalizacije jakoga poluglasa *v* i *s* ne ostvaruju susljedno: *svim* (1v), *svudu* (3v), *svih* (5v), *svako* (5v), *svemu* (6r), *svi* (6r) || *vas* (7v, 11r). Takvo je stanje u načelu i danas prisutno u srednjočakavskim govorima zadarskoga područja, s tom razlikom što je u mnogim govorima u nominativu i akuzativu jednine muškoga roda zamjeničkoga pridjeva uz oblik *vas* potvrđen i oblik *svas* s analoškim početnim *s*(v) prema oblicima kosih padeža, u kojima

je premetanje provedeno (usp. Benić 2014: 35–36; Špralja 2016b: 26–27; Galić 2017: 28). Dosljedna provedenost premetanja konsonanata u slijedu *vbś-* mogla bi pokazivati i kada je tekst nastao ili barem prije kojega razdoblja vjerojatno nije mogao nastati. U tom je pogledu, naime, relevantno stanje u tekstovima koji su na zadarskome području nastali u 17. stoljeću. Već u *Fatevićevu zborniku duhovnoga štiva* iz 1617. godine prevladavaju primjeri s provedenim premetanjem, no u svim su dijelovima zbornika, uključujući i one koji su jezično pomlađeni, solidno zastupljeni i primjeri u kojima premetanja nema (usp. Galić 2018: 156–157). U glagoljskim oporukama sa sjeverozapadnih otoka zadarskoga područja (Molat, Ist, Olib, Silba) Vigato (2017a: 149) također uočava prisutnost premetnutih i nepremetnutih oblika, ali ističe da su potonji posljednji put potvrđeni u oporuci iz 1658. godine. U svjetlu tih činjenica te s obzirom na praktički potpuni izostanak nepremetnutih oblika u tekstu zadarskoga prikazanja o Juditi, razložnim se čini utvrditi da rukopis nije mogao nastati prije početka druge polovice 17. stoljeća.⁶

Slijed **vb-* daje *v*, odnosno *va* u prijedlogu *v* (1r, 3r, 14r), *va* (1r, 5r, 14r, 22r), no u nizu je primjera potvrđen prijelaz u *u*: *u* (3v, 20r), *udovice* (11v), *udovicu* (12r), *udovici* (13v), *uzmi* (15v), *uvik* (23r), *uzeta* (24r). I u suvremenim su otočnim čakavskim govorima potvrđeni odrazi *v*, *va*, *u*, s tim da se čini da (u glavnini govora) prevladavaju primjeri s odrazom *u* (usp. Špralja 2016b: 26; Galić 2018: 24).

U prezentskim je oblicima glagola *moći*, kao i u drugih čakavskih pisaca 17. i 18. stoljeća (usp. Vigato 2013: 273), uobičajen rotacizam, tj. prijelaz intervokalskoga *ž* u *r*: *more* (2r, 4v), *moremo* (10v). Rijetko su ipak potvrđeni i primjeri s očuvanim *ž*: *može* (11v), *pomože* (11v). Rotacizam je vidljiv i u ostacima čestice *že*: *nigdar* (6r), *nikomur* (15r).

Završno je *l* u tekstu dosljedno očuvano, a takva situacija u načelu i jest najčešća u čakavskim tekstovima 17. stoljeća, premda su potvrđeni i primjeri ispadanja završnoga *l*, odnosno njegova prijelaza u *a* ili *o* (usp. Kapetanović 203: 137; Vigato 2013: 272): *pridobil* (1r), *poslal* (1v), *zgubil* (1v), *oslobodil* (5r), *otvoril* (5r), *branil* (7r), *bil* (12v), *postal* (12v), *slišal* (22v), *misal* (22v), *učinil* (23r).

Nova jotacija u tekstu pretežno nije provedena⁷ – *navišćenje* (1r), *govore-*

⁶ Nepremetnuti oblici nominativa i akuzativa jednine muškoga roda zamjeničkoga pridjeva ne priječe, dakako, takav zaključak s obzirom na to da je nepremetanje kod njih posljedica izostanka izravnoga kontakta sonanta i frikativa (zbog vokalizacije jakoga poluglasa), a takvi se oblici, uostalom, i danas mogu čuti u (nekim) štokavskim i čakavskim govorima.

⁷ Nema sumnje da zapisivač jasno razlikuje palatalne foneme *l* i *ñ* od neslivenih sljedova *l + j*, odnosno *n + j*. U primjerima relevantnim za utvrđivanje (ne)provođenja nove jotacije na mjestu

nje (12r), *prošćenje* (12r), *govorenjem* (12v), *svitovanje* (13r), *kopjah* (14r), *uzbignutju* (21v), *smertjum* (22r), *bratjo* (22v), *bratjo* (24r), *imanje* (24r), *veselje* (24v) – a primjeri u kojima to nije slučaj vrlo su rijetki: *mišoću* (11v) (v. također analoški genitivni oblik *mišoće* /2r/). Takvo je stanje u načelu uklopivo u opću sliku čakavskih tekstova 17. stoljeća, premda ta slika, s obzirom na raznolikost čimbenika koji utječu na provođenje nove jotacije u pisanim tekstovima (usp. Kapetanović 2004: 251), nije, dakako, jednolična. U *Historiji od Filomene* iz 1672. g. također su, primjerice, potvrđeni mnogi primjeri s neprovedenom novom jotacijom, premda ima i primjera u kojima je ona provedena (Kapetanović 2003: 136, 137; 2004: 250). U Barakovićevoj pak *Vili Slovinki* uočavaju se dubletni ostvaraji, i to na način da se potvrde s provedenom promjenom mogu pronaći u rimama, a primjeri bez promjene izvan rime (npr. *veseļe* u rimi sa *žeļe*, a *veselje* izvan rime) (usp. Kapetanović 2004: 249). Razmjerno su često, premda ne i dosljedno, primjeri nove jotacije potvrđeni u glagoljskome *Fatevičevu zborniku duhovnoga štiva* iz 1617. g.⁸ (usp. Galić 2018: 155–156), potvrda iz prve polovice 17. st. ima i u oporukama sa sjeverozapadnih otoka zadarskoga područja (npr. *braću* i *braća* u oporuci iz 1642. g.; Vigato 2017a: 110), a primjeri se lako pronalaze i u zapisima u glagoljskim matičnim knjigama sa zadarskoga područja iz istoga razdoblja: *naviščena* [*naviščeña*] (1614., GM Rava, 222); *zapričene* [*zapričeñe*] (1627., GM Rava, 222; 1628., GM Kali [4]).

Sonant *l* u slijedu ‘velar + *l*’ iza kojega se nalazi prednji vokal u više je primjera prešao u *j*: *kļeče* (4r), *ugļedal* (9v), *pogļeda* (13r), *pogļedaj* (13v). Ta je promjena potvrđena i u suvremenim govorima zadarskoga područja (usp. npr. Benić 2014: 34–35; Špralja 2016b: 31, 32; Galić 2017: 33), ali i u starijim tekstovima čiji se nastanak vezuje uz to područje.⁹

starijih sljedova *lɔj* i *nɔj* nalazimo, naime, isključivo slovne kombinacije *lj* i *nj*. Te se slovne kombinacije pak nikada ne rabe na mjestima na kojima je neupitno riječ o palatalnim fonemima *l* i *nj*, koji su praktički uvijek zabilježeni kombinacijama *gl(i)*, odnosno *gn(i)*. Odatle je jasno da se slovni kombinacijama *lj* i *nj* ne bilježe palatalni fonemi *l* i *nj*, tj. da je u primjerima kao *imanje* (24r) i *veselje* (24v) riječ o neslivenim sljedovima *n + j*, odnosno *l + j*.

⁸ Važno je pritom istaknuti da primjeri s provedenom novom jotacijom nisu potvrđeni samo u jezično pomlađenom *Zrcalu duhovnome*, nego i u zborničkim tekstovima prepisanim sa starijih (srednjovjekovnih) matica.

⁹ Promjena je potvrđena u nizu hrvatskoglagoljskih neliturgijskih zbornika, ali i drugih rukopisa nastalih na zadarskome području (usp. Galić 2018: 139; Kapetanović 2003: 137). Treba ipak istaknuti da nije riječ o promjeni svojstvenoj isključivo govorima (i tekstovima) zadarskoga (otočnog) područja. Primjere sam pronašao i u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim zbornicima nastalim na ličkome području (npr., u *Koluničevu* i *Oksfordskome zborniku*). Zahvaljujem Ivani

Završno je *m* u nastavcima i nepromjenjivim riječima u svim primjerima u tekstu nepromijenjeno: *prosim* (1r), *gubim* (1r), *sobom* (1r), *vojskum* (8r), *smertum* (8v), *boļum* (9v), *stražum* (9v), *žejum* (10v), *tobom* (13v), *poznajem* (23r), *tlačim* (23r), *hitam* (23r), *tim* (24r), *jednom* (24r), *grem* (24v). Takvo bi stanje možda moglo biti relevantno i za datiranje teksta. U matičnim knjigama nastalim na zadarskome području u prvoj polovici 17. stoljeća primjera prelaska *-m > -n* u nastavcima i nepromjenjivim riječima gotovo da uopće nema (usp. npr. GM Olib, GM Kali, GM Rava), a takvo je stanje, primjerice, i u *Fatevićevu zborniku duhovnoga šti-va* iz 1617. godine. U rukopisima iz prvih desetljeća druge polovice 17. stoljeća situacija je nešto drugačija te se u njima mogu pronaći primjeri promjene (1. jd. prez. *san* /1660.; GM Olib [70]/; I jd. *Mihon* /1663.; GM Kali [11]/; I jd. *Šimon* /1671.; GM Kali [13]/), premda načelno završno *m* u većini slučajeva i dalje ostaje neizmijenjeno.¹⁰ Od 80-ih su godina primjeri promjene *-m > -n* u zapisima sve češći, a u početnim desetljećima 18. stoljeća – ovisno, dakako, o zapisivaču, a vjerojatno i drugim čimbenicima, koje bi tek trebalo podrobnije ispitati – počinju i prevladavati nad primjerima u kojima je *-m* neizmijenjeno. U svjetlu takvoga stanja u rukopisima sa zadarskoga područja – i, naravno, uz nužnu ogradu koja slijedi odatle što je sastavljač zadarskoga prikazanja mogao namjerno zadržavati završno *m* kao posljedicu književnojezičnoga stiliziranja – uglavnom neizmijenjeno *-m* u nastavcima i nepromjenjivim riječima uz rijetke iznimke moglo bi se uklopiti u Tomasovićevu (i Morovićevu) pretpostavku o nastanku rukopisa u drugoj polovici 17. stoljeća.

Stare su suglasničke skupine očuvane u primjerima kao *dvignul* (9v), *človik* (12r), *človiški* (12r), *človiku* (16v). Vrijedi upozoriti i na promjene u suglasničkim skupinama. U tom je pogledu relevantan navedeni primjer *človiški*, u kojem je afrikata *č* zamijenjena frikativom *š*, što je jedna od promjena koje Brozović određuje kao adrijatizme (usp. Brozović i Ivić 1988: 84). Ista je promjena potvrđena i u primjerima *doškala* (1v) (nakon ispadanja vokala *a*) i *junaško* (24v). U primjeri *hći* (16r) i *hčerko* (21v) potvrđen je prijelaz *k > h* u skupini *kć*. Potvrđeno je i nekoliko primjera ispadanja sonanta *v* u suglasničkim skupinama: *kraļestvu* (17r), *četerti* (19v).

Kurtović Budji, koja me upozorila na ovjerenost promjene u suvremenim ličkim čakavskim govorima.

¹⁰ Vigato (2013: 271) ističe da su općenito kod čakavskih pisaca 17. stoljeća primjeri prijelaza *-m > -n* sporadični.

2.2. Morfološke osobitosti

U *o*-osnovama muškoga i srednjega roda u lokativu jednine potvrđen je većinom nastavak *-i*: *Nabukonosor rekal ģemu biše, svu svoju odluku ku v serci imiše* (2r); *va vom plačnom, tužnom doli* (3v); *ugodna bila je molitva na nebi* (14v). Rjeđe su potvrde analoškoga (dativnoga) nastavka *-u*: *U miru ti tja odhodi* (13v); *namislili su da ote je potrošit v šenici, va uľu i va vini popit* (17v).

U *a*-osnovama u genitivu jednine prevladavaju oblici s nastavkom *-e* (< -*ę*) preuzetim iz starih osnova na meki suglasnik, no potvrđeno je i nekoliko primjera sa starim nastavkom osnova na tvrdi suglasnik *-i* (< -*y*): *nevoľe* (3v), *voľe* (3v), *sumňe* (5v), *zemľe* (6v), *pravice* (7r), *krajine* (7v), *kuće* (18v), *poglavice* (21r), *žene* (21v), *službenice* (21v) || *Juditi* (1r), *sramoti* (20r), *tugi* (10v), *zapriki* (19r).

Jednosložne imenice obično imaju kratke množinske oblike, tj. ne dobivaju uglavnom u množini sufiks *-ov-*: *kľuće* (2r), *listi* (2v), *zidi* (2v), *bogi* (6v), *muži* (17r), *miši* (23v). Rijetko su potvrđeni primjeri tzv. duge množine: *gradove* (2r, 10v), *darove* (2r). U nominativu množine imenice *Egipćanin*, potvrđen je oblik s dočetkom *-ane*: *Al su jih počeli mućit Egipćane* (5r). Takvi su množinski nominativni oblici imenica na *-anin* i danas prisutni u otočnim čakavskim govorima zadarskoga područja (usp. Lisac 2009: 109; Benić 2014: 218; Galić 2018: 44), a potvrđeni su i u starijim tekstovima nastalim na tome području (usp. Kapetanović 2003: 138; Vigato 2013: 277).

U genitivu množine *a*-osnova uobičajen je nulti nastavak: *ali je već blizu zemal vaših došal* (1v); *ģim je poslal pak množtvo plepelic* (5v); *ća si rekal nama prorokujuć od Izraviľitan i od ģihovih kuć* (6v); *jednu od udovic tvojih* (14r). U *o*-osnovama je pak uz nulti nastavak potvrđen i nastavak *-ov*: *grih otac naših mi slidili nismo* (12r); *Svi vam nose dari i kľuće od gradov za ne bit pobjeni od vaših soldatov* (4r); *od grihov kada se pokaju* (5v).

U dativu, lokativu i instrumentalu množine sačuvani su stari nastavci. U dativu je množine *o*-osnova potvrđen nastavak *-om*: *Ko zlo je učinil tim gradom v kih je bil?* (1v); *selom i gradovom on jur ne oprašća* (2r); *I svim već narodom jakost je pravľena i vaša umića svud pripovidana* (17r). U lokativu množine *o*-osnova potvrđen je nastavak *-ih*, dok je u *a*-osnovama zabilježen nastavak *-ah*: *prez onih ki gredu na koňih jašuć* (1v); *po berdih skaću* (10v), *bil je napastovan i po mnogih tugah teško iskušivan* (12v); *va vaših rićah ne krivice* (13r); *ter se slave jošće va svojih kočijah, v oružju, va sabľah i va oštrih kopjah* (14r). U instrumentalu je kod *o*-osnova muškoga roda najčešći nastavak *-i*, a kod *a*-osnova nastavak *-ami*: *Sa*

oci našimi mi smo sagrišili (11r); *Bog je naš uvriježen z grihi priteškimi* (17r); *Po vom su pasali suhimi nogami ljudi izraviški z dicom i ženami* (5r); *ter peru suzami stare opačine* (9v). Kod *o*-osnova su u instrumentalu množine potvrđeni i primjeri s dočetakom *-mi*: *ter ga Olofernu s ključmi zručite* (11r); *terčali su za slugi tvojimi s oružjem i s koñmi i s kolesnicami* (14r). Instrumental množine pak imenice *sluga* potvrđen je jednom s nastavkom *-i*, kako je vidljivo iz prethodnoga primjera.

U akuzativu množine *o*-osnova muškoga roda potvrđen je nastavak *-i* (< *-y*), koji je svojstven i suvremenim čakavskim otočnim govorima zadarskoga područja (usp. Lisac 2009: 109–110), a čest je (ili uobičajen) i u starijim tekstovima nastalim na tome području (usp. Vigato 2016: 33; 2017: 150; Galić 2018: 151): *neka grade zidi i fortice tverde* (2v); *vrutki čuvaju vojnici nevirmi* (10v); *za jet Oloferna puti zastiraju* (9v); *pripeļaj mi popi* (11v). Rjeđe su u *o*-osnovama muškoga roda potvrđeni primjeri akuzativa množine s nastavkom *-e* (> *-ę*): *noseć mu darove i ključe od grada* (2r); *Olofernu daste ključe vaše* (11r); *zazval je na pir službenike svoje* (19v). I u *a*-osnovama u akuzativu množine potvrđeni su nastavci *-i* (< *-y*) i *-e* (< *-ę*), s tim da je stari nastavak tvrdih osnova i ovdje češći od staroga nastavka mekih osnova: *da će obstrit stazi i jošće sve puti* (4r); *dat će nam jih v ruki* (5v); *Na noge ju diļ stanite* (16v).

U *i*-osnovama ženskoga roda primjetan je snažan utjecaj imenica *a*-osnova: *Je li dopušćeno da rečem dvi riče* (1r); *pred ñim mилоšće nisu zadobili* (2r); *od kaldejske kerve ti ljudi izhode* (4v); *Nam Olofern smertum priti* (8v); *tako sa žejum ćemo jih pomorit* (10v); *Al s pomoćum Boga moga ne bojim se svega toga* (10r); *Nit je voļa tvoja va jakostah koñskih* (14v); *Sve ove tri noće s manum ćeš hoditi* (19r). Takvih primjera ima i u matičnim knjigama sa zadarskoga područja; usp. *hćeron* (GM Kali [18]; GM Bibinje [10]), *hćerun* (GM Kali [18]). U manjem su broju primjera potvrđeni i očekivani (neanaloški) nastavci *i*-osnova: *s kum nas Oloferno davi prez milosti* (10v); *On će iziskati kapļe kervi naše* (12v); *pervo sunćene svitlosti* (18v); *božje milosti* (18v). Vrijedi istaknuti da je imenica *glad* muškoga roda (*Kada je paka bil glad po svem ovom mistu* /5r/; *jošće z više toga glad naskočil jih je* /17r/), što ne iznenađuje s obzirom na to da "[o]bličje *glad*, *-i* počinje u hrvatski standardni jezik prodirati (...) tijekom druge polovice 19. st." (Bošnjak Botica, Budja i Hržica 2018: 70).

Arhaičnosti su solidno očuvane i u pridjevsko-zamjениčkoj sklonidbi. U lokativu je množine, primjerice, potvrđen nastavak *-ih*: *ter se slave jošće va svojih kočijah, v oružju, va sabļah i va oštirih kopjah* (14r); *Nit je voļa tvoja va jakostah koñskih* (14v). U instrumentalu je pak množine uobičajen nastavak *-imi*: *kada terčali su za*

slugi tvojimi (14r); *rad žeje mej* mertvimi *se broje* (17r).

U tekstu je potvrđena upitna i odnosna zamjenica *ča*, no razmjerno su brojne i potvrde zamjenice *što*: *ča si rekal nama prorokujuć od Izraviļitan i od ĥihovih kuć* (6v); *što je to što misli Ozija činiti* (11v); *Govorite ča ste htıla* (15r); *ako ti uzman-ka što jesi donila, ča ćemo učiniti tebi, ženo mila?* (18v). Kod pokaznih zamjenica u nominativu su potvrđeni oblici postali od praslavenskih osnova, bez spajanja s anaforičkom zamjenicom *-j*: *puk ov* (1r, 5v), *ta puk* (8v).

Infinitivi su u tekstu često apokopirani, no nisu rijetki ni primjeri s očuvanim završnim *i*: *vidit* (1r), *zatajit* (1r), *pravit* (1r), *past* (3r), *reć* (3v), *ležat* (6v), *spoznat* (6v) || *jisti* (9r), *pohoditi* (15r), *nositi* (18r), *piti* (18r, 19v). Inače su u otočnim čakavskim govorima zadarskoga područja infinitivi većinom neokrnjeni (usp. Lisac 2009: 111; 2010: 126; Benić 2014: 364), a ovjerenost apokopiranih oblika u prikazanju dijelom se zasigurno može objašnjavati i metričkim razlozima.

U trećem licu imperativa potvrđeni su tzv. zamjenski imperativni oblici, tj. sveze modalne čestice *neka* i prezentskoga oblika odgovarajućega broja: *nek ne smeta* (11v), *neka se spomenu* (12v), *neka ... prebude* (14v), *neka ... da* (15v). Jednostavni su oblici trećega lica potvrđeni samo u izrazima koji se mogu smatrati ustaljenima: *Bog Gospodin s tobom budi* (13v).

Oblici kojima se izražava predbuduće vrijeme većinom se sastoje od svršenoga prezenta glagola *biti* i glagolskoga pridjeva radnoga: *stala budeš* (16r), *budu spominali* (22r), *bude slišal* (22v). Potvrđen je, međutim, i primjer sveze svršenoga prezenta glagola *biti* i infinitiva: *bude ... priti* (11v).

U tekstu su potvrđeni posebni kondicionalni oblici glagola *biti*: *bim imil* (3r), *bimo ... znali* (7v), *bite bili* (11r). Posebni su kondicionalni oblici, dakako, potvrđeni i u suvremenim otočnim čakavskim govorima zadarskoga područja, s tim da su u njima, za razliku od stanja u prikazanju, većinom ograničeni na množinu (*bimo*, *bite*)¹¹ (usp. Lisac 2010: 127; Benić 2010: 430; Galić 2017: 49)

2.3. Napomene o sintaksi

Razmjerno su često u tekstu potvrđeni primjeri antecedaranja (nepovratnih) posvojnih zamjenica u njihovu sintaktičkom području, što je u većini slučajeva (su)rečenica u kojoj se nalaze. Zanimljivo je da su u tekstu pronađeni primjeri

¹¹ Ponegdje se ipak posebni oblici mogu čuti i u prvome i drugome licu jednine (usp. Lisac 2009: 111; Galić 2017: 49^f).

antecediranja nepovratnih posvojnih zamjenica svih triju lica u njihovu sintaktičkom području: *Svim ovim poslao je Nabukodonosor kralj da bi mu plaćali od njihovih zemalj.* (17–18); *ne plaćem se mene, nit mogega blaga* (2v); *Prostri tvoju ruku* (3v, 14r); *Pravi tvoje ime, nemoj se bojati* (7v); *Uzmi tvoj šćap v ruki* (15v). Upotreba nepovratnih posvojnih zamjenica umjesto povratno-posvojnih obično se u literaturi objašnjava empatijskim razlozima (usp. Mihaljević 1990). Navedeni bi primjeri mogli podupirati i pretpostavku o talijanskome predlošku zadarskoga prikazanja (usp. Tomasović 1985). Talijanski jezik, naime, ne posjeduje ekskluzivne povratno-posvojne izraze (tj. umjesto njih rabi uobičajene nepovratne posvojne zamjenice za prvo, drugo, odnosno treće lice), pa bi česti primjeri antecediranja posvojnih zamjenica u njihovu sintaktičkom području možda mogli upućivati na talijanski predložak teksta.

Na isti bi zaključak mogle upućivati još neke sintaktičke činjenice. Razmjerno su često potvrđene kalkirane romanske konstrukcije. Najviše je među takvima potvrda za konstrukciju ‘za + infinitiv’: *A je l Oloferno, prosim te, sinko moj, veće se uputil* za izajti na boj? (1v); *vaša pomoć* za braniti se iskat (2v); *Svi vam nose dari i ključke od gradova, za ne bit pobijeni od vaših soldatova* (4r); *izajdite* za sriti se s njima (24v). Potvrđene su, međutim, i druge, primjerice konstrukcija ‘prez + infinitiv’ – *zapovijadam pod veliku penu, da tri dni pustite hoditi ovu ženu kuda godir oće po noći i po dne, prez učiniti hoj zapriki nijedne.* (19r) – konstrukcija ‘od + genitiv’ – *želeći se zvati Bogom od naroda* (2r); *al ni mogla pasati* od Egipta vojska (5r); te kauzativna konstrukcija ‘činit + A + infinitiv’: *činio me je svezati* (8r). U tekstu su zabilježeni i primjeri upotrebe priloga *tja* uz glagole koji označavaju udaljavanje od mjesta radnje: *Zato su od sebe svih tja odtirali* (5r); *U miru ti tja odhodi* (13v); *Bižite svi tja, bratjo, kamo god ki more* (24r).

Enklitike su, doduše rijetko, zabilježene u tekstu i na početku naglasne cjeline: *Sad dakle izvijte, častni gospodine, su l pali va ki grih ili opačine* (5v); *Ako su pali va koje krivine, ćemo jih pridobiti brez svakoje sumnje* (5v).

Kod predikata izraženih složenim glagolskim oblicima čija je sastavnica glagolski pridjev radni te kod imenskih predikata čija je sastavnica pridjev između subjekta drugoga lica kojim se izražava poštovanje (*Vi*) i glagolskoga pridjeva radnoga (kod glagolskih predikata izraženih složenim glagolskim oblikom), odnosno pridjeva (kod imenskih predikata) ostvaruje se semantička sročnost. Drugim riječima, pridjev, odnosno glagolski pridjev u takvim se primjerima nikada ne slaže u broju s (množinskim) subjektom obzirom na to da je uvijek u jednini: *Zdrav budite, kralju Ozija imenom* (7v); *Što god ste otila, govorite s nami* (11v); *Is-*

tinu ste rekla, *Judith udovice* (13r); *Govorite* ča ste htila (15r); *Gospa moja draga, evo sam donila, ča god ste mi bila vi zapovidila* (15r).

2.4. Iz leksika

U tekstu je potvrđeno razmjerno mnogo leksičkih talijanizama: *fortice* (2v), *fortica* (2v), *koltrinu* (4r), *jušto* (4r), *pasaju* (4r), *soldatov* (4r), *pajiz* (5r), *pasat* (5r), *lanče* (5v), *bandi* (7v), *gurli* (10r), *bokun* (15r), *penu* (19r), *špijajuć* (20v), *kunfinov* (24v). Rijetko su zabilježeni i germanizmi: *špot* (6r, 11r, 14r), *škodi* (16v); a potvrđen je i jedan turcizam – *perčin* (20v). U značenju ‘pepeo’ zabilježen je leksem s prijevojnim likom *o* u prvome slogu – *popelom* (3r), inače svojstven sjeverozapadnim čakavskim govorima (usp. Boryś 2007: 72–74; Lisac 2009: 84). Potvrđen je u više navrata leksem *meč* (13v) (*mečem* /2r, 14r, 22v/, *meča* /11r/), koji je poznat iz hrvatskoglagoljskih tekstova, a nalazi se i u Marulića, Glavinica itd. (usp. Matasović i dr. 2016: 579). U tekstu je u značenju ‘gnjev, ljutnja’ potvrđen leksem *jad* (12r), svojstven čakavskim govorima izvan južnočakavskoga dijalekta (usp. Lisac 2009: 157). Leksem *simo* (8r, 9v, 24r) zabilježen je u mnogim suvremenim čakavskim govorima (usp. Lisac 2009: 114), rjeđi je u štokavaca, a vrlo uobičajen kod kajkavaca (usp. Galić i Lisac 2015: 19). U tekstu je zabilježen leksem *grem* (10r, 24v) (*gre* /19r/), svojstven čakavskim i nekim štokavskim govorima. Isto vrijedi i za leksem *kup* ‘hrpa, gomila’ (11r). Izdvajamo na kraju i primjere kontaktne sinonimije: *Bole je v sužanstvu živuć Boga hvalit, nego umrit ter svim za špot i porugu bit* (11r); *Ni to govorenje, ko milost priteže da li hitrije jad i seržbu užeže* (437–12r).

3. Zaključak

Nepotpune (fragmentarne) spoznaje o raširenosti pojedinih jezičnih osobitosti u ranome i zreloj novovjekovlju (ili upravo spoznaje o njihovoj raširenosti na većem području) kao i općenito o dijalektalnoj slici zadarskoga (i uopće čakavskoga) područja u tome razdoblju onemogućavaju da se u rukopisu izdvoje jezične činjenice koje bez ostatka upućuju upravo na zadarsko (otočno) područje kao mjesto njegova nastanka. Ipak, istovremena zastupljenost u tekstu nekoliko pojava svojstvenih suvremenim čakavskim otočnim govorima zadarskoga područja, ali i starijim kodeksima nastalim na tome području mogla bi upućivati da je rukopis

doista nastao na nekom od otoka u okolici Zadra. Takva su obilježja, primjerice, ikavsko-ekavska zamjena jata s ovjerenošću ikavskih odraza i ondje gdje bi se prema pravilu Jakubinskoga i Meyera očekivali ekavski, (nesustavni) primjeri prijelaza *o > u* u slogovima zatvorenim nosnikom, potvrde prijelaza *l > /* iza velara i ispred prednjih vokala, nastavak *-i* u akuzativu množine *o*-osnova

Barem dvije jezične (fonološke) pojave mogle bi biti relevantne za datiranje rukopisa – premetanje frikativa i sonanta u skupini **wbś-* te neizmijenjenost završnoga *m* u nastavcima i nepromjenjivim riječima. U skupini **wbś-* frikativ i sonant dosljedno su premetnuti u svim primjerima osim u nominativu jednine zamjениčkoga pridjeva *vas*, u kojem je premetanje spriječila vokalizacija jakoga poluglasa. Vodeći se činjenicom da su primjeri s neprovedenim premetanjem u rukopisima sa zadarskoga područja u opadanju tijekom prve polovice 17. stoljeća te da su u nekim istraženim rukopisima posljednje potvrde nepremetanja potvrđene u prvome desetljeću druge polovice 17. stoljeća, razložno je na temelju dosljedne provedenosti premetanja u prikazanju kao donju granicu njegova nastanka odrediti polovicu 17. stoljeća. S druge pak strane, očuvanost završnoga *m* u nastavcima i nepromjenjivim riječima – uz ogradu da nije riječ o književnojezičnom stiliziranju – može se uklopiti u Tomasovićevu (i Morovićevu) pretpostavku da je rukopis nastao u drugoj polovici 17. stoljeća. Takav zaključak slijedi odatle što su u pregledanim rukopisima sa zadarskoga (otočnog) područja u prvim desetljećima druge polovice 17. stoljeća potvrde prijelaza *-m > -n* prilično rijetke te se znatniji broj primjera pojavljuje od 80-ih godina toga stoljeća.

LITERATURA

- BENIĆ, M. 2014. *Opis govora Kukljice*. Doktorski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- BORYŚ, W. 2007. *Čakavske leksičke studije*. Matica hrvatska. Zagreb.
- BOŠNJAK BOTICA, T.; BUDJA, J.; HRŽICA, G. 2018. Rodovna i sklonidbena dvojnost imenica u hrvatskom jeziku. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 44/1: 57–88.
- BRATULIĆ, J. 1985. Trajanje srednjovjekovnih prikazanijskih tekstova. *Dani Hvar-skoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 2/1: 58–68.
- BROZOVIĆ, D.; IVIĆ, P. 1988. *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. JLZ “Miroslav Krleža”.
- GALIĆ, J. 2017. Govor otoka Rave. *Rječnik i govor starih žitelja otoka Rave*. Božin, D. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar: 11–60.
- GALIĆ, J. 2018. Fonološke osobitosti *Zbornika u Berčićevoj zbirci br. 5 i Fateviće-va zbornika duhovnoga štiva*. *Slovo* 68: 99–169.
- GALIĆ, J.; LISAC, J. 2015. Govor otoka Vira i njegov leksik. *Čakavska rič* 43/1–2: 5–30.
- GM Bibinje = *Glagoljska matica vjenčanih Župe sv. Roka u Bibinjama 1714. – 1825*. 2010. Prir. Kero, P. Stalna izložba crkvene umjetnosti. Zadar.
- GM Kali = *Glagoljska matica vjenčanih 1623. – 1711.; Glagoljska matica umrlih 1698. – 1753. Župe sv. Lovre u Kalima*. 2012. Prir. Kero, P. Stalna izložba crkvene umjetnosti. Zadar.
- GM Olib = *Pet glagoljskih matica krštenih Župe Uznesenja BDM na Olibu 1565. – 1668*. 2011. Prir. Kero, P. Stalna izložba crkvene umjetnosti. Zadar.
- GM Rava = *Glagoljske matične knjige Župe Uznesenja Blažene Djevice Marije na Ravi 1613. – 1830*. 2016. Ur. Bunčuga, B.; Faričić, J.; Kero, P. Stalna izložba crkvene umjetnosti – Sveučilište u Zadru. Zadar.
- KAPETANOVIĆ, A. 2003. Jezične značajke i leksikografska obrada fra Ivanove *Filomene* iz 17 stoljeća. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 29: 131–155.
- KAPETANOVIĆ, A. 2004. Sekundarna jotacija u hrvatskom jeziku književnosti. *Riječki filološki dani* 5. Ur. Lukežić, I. Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka: 247–254.
- LISAC, J. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.

- LISAC, J. 2010. Leksik otoka Ista. *Čakavska rič* 38/1–2: 123–134.
- LUKEŽIĆ, I. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobinščine. Zagreb – Rijeka – Čavle.
- MATASOVIĆ, R.; PRONK, T.; IVŠIĆ, D.; BROZOVIĆ RONČEVIĆ, D. 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika. 1. svezak: A – Nj*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- MOROVIĆ, H. 1973. Zadarsko prikazanje o Juditi. *Zadarska revija* 22/2: 89–124.
- PAVLOVIĆ, C. 2007. Juditine metamorfoze (Marulić – Gavran – Senker). *Colloquia Maruliana* 16: 313–326.
- RAFOLT, L.; TATARIN, M. 2010. Oslobođenje Betulije Antuna Gleđevića: jedna u nizu “scenskih Judita”. *Građa za povijest književnosti hrvatske* 37: 129–185.
- ŠPRALJA, R. 2016a. Vokalizam govora Zaglava na Dugom otoku. *Čakavska rič* 44/1–2: 5–78.
- ŠPRALJA, R. 2016b. Konsonantizam govora Zaglava na Dugom otoku. *Kroatologija* 7/2: 1–59.
- TOMASOVIĆ, M. 1985. “Komedia od Juditi”. *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 2/1: 197–205.
- VIGATO, I. 2013. Čakavski hrvatski književni jezik u 17. i 18. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika. 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*. Ur. Bičanić, A.; Katičić, R.; Lisac, J. Croatica. Zagreb: 263–297.
- VIGATO, I. 2014. *Jezik i pismo najstarije sačuvane silbenske glagoljske matice krštenih*. Sveučilište u Zadru. Zadar.
- VIGATO, I. 2016. Jezične osobitosti ravninskih glagoljskih rukopisa Madrikule sv. Roka i Kvaternara iz 17. i 18. stoljeća. *Riznica glagoljaške kulture i hrvatske pismenosti otoka Rave. II. Glagoljska madrikula Bratovštine sv. Roka, 1764. – 1892.; Glagoljska kopija iz Libra kvaterna, 1769. – 1849*. Ur. Bunčuga, B.; Faričić, J.; Kero, P. Stalna izložba crkvene umjetnosti – Sveučilište u Zadru. Zadar: 29–39.
- VIGATO, I. 2017a. *Glagoljske oporuke sa sjeverozapadnih zadarskih otoka*. Sveučilište u Zadru. Zadar.
- VIGATO, I. 2017b. Jezik kaljskih glagoljskih matrica krštenih u usporedbi s jezičnim osobitostima matičnih knjiga krštenih iz Kukljice, Preka i Sutomišćice. *Kali*. Ur. Faričić, J. Sveučilište u Zadru – HAZU – Općina Kali. Zadar: 463–468.

On the Language of Zadar Religious Drama of Judith

ABSTRACT

The National and University Library in Zagreb preserves a Latin manuscript of an unknown author, entitled Komedia od Juditi, which is believed to have originated in one of the islands of Zadar area in the late 17th or early 18th century. Although claims about the area of origin of the text rest on its linguistic features, the language of the manuscript has not yet been described in detail. In this paper the phonological, morphological, syntactic and lexical features of the Komedia od Juditi are described and an attempt is made to identify linguistic phenomena that show that it originated in the area of Zadar. An attempt is also made to determine whether the linguistic features of the text support the claim that it originated in the late 17th or early 18th century. With this goal, the linguistic peculiarities of the manuscript are compared with the situation in the modern Čakavian local dialects of the Zadar (island) area, but also with the situation in older manuscripts (books, wills, texts from non-liturgical miscellanies etc.) produced in that area.

KEYWORDS: Komedia od Juditi, linguistic features, Čakavian

The Western South Slavic Change *-l > -o/-a* and Attendant Phenomena: Diachronic, Diatopic, Terminological, and Typological Considerations

Marc L. Greenberg

University of Kansas

mlg@ku.edu

Among the changes characteristic of the Western South Slavic dialect area is the weakening of syllable- and word-final *-l > o*, which is part of the many changes in phonological systems and syllabic structures that followed from the loss of weak jers. The specific outcome of *-l > -o* (as well as *-a*, *-e*) is focused mostly in the Štokavian and is accordingly characteristic of the Bosnian, Croatian, Montenegrin, and Serbian standard languages. It occurs also in some Kajkavian and Slovene dialects. This paper examines the processes that have led to variation. Four processes are identified following the loss of weak jers (Havlík's law): (1) Weakening of *l* to *w*, (2) Vocalization of *w* to *o*, (3) Assimilation of *-ə/ao* to *-ō, -ā* ("contraction"), (4) Intercalation of palatal glide (*-ijo/-ija*). Some discussion of the traditional term *sažimanje* 'contraction' for change (3) is offered and it is suggested that the term 'assimilation', which is occasionally used as a synonym, better denotes the change.

KEYWORDS: Slovene language, BCMS, Bosnian language, Croatian language, Montenegrin language, Serbian language, dialectology, phonology, phonetics

1. It is an honor to contribute to the volume honoring Prof. Dr. Sc. Josip Lisac on the occasion of his seventieth birthday. His opus encompasses many works concerning the history, dialectology, description, and cultural history of the Croatian language, ranging from focused studies to synthetic works. He is one of the few linguists in the post-Yugoslav period to continue to synthesize the broader picture of organic varieties of the Western South Slavic languages, most notably in his valuable (planned) trilogy *Hrvatska dijalektologija* (Lisac 2003, 2009). He has done pioneering work on the description of the dialect of the Gorski Kotar region,

some of whose speakers emigrated in the early twentieth century to the Strawberry Hill neighborhood of Kansas City, Kansas and whose descendants sometimes study standard Croatian at the University of Kansas.

2. This paper focuses on the change of $l > o/a$ at the end of a syllable, most notably—but not exclusively—in word-final position, and related phenomena in Western South Slavic dialects. Though the sound change itself is not uncommon, the precursors to the change, as well as the follow-on effects on surrounding segments, are of diacritic value for dialect classification and understanding the dialectal reticulation of the South Slavic language area (Ivić 1958: 44; Popović 305–306: 1960: Lisac 2003: 17). Nevertheless, in the literature changes such as $(-al >) -ao > -\bar{o}/\bar{a}$ are often referred to in a common shorthand (such as the formula just adduced or traditional terms such as *sažimanje* ‘contraction’) that leaves aside consideration of the complex nature of the changes. In addition to the complex nature of the change and its motivations, there is more than one change at stake—indeed there are many. Such shorthand, of course, is useful when referring to common changes well known to the in-group of Slavic philologists, or, more precisely, when referring sets of overlapping changes. Nevertheless, their repetition as shorthand terms through generations of research can make the nature of the change ambiguous or obscure, especially to out-group readers. Accordingly, some of these changes deserve more explanation than they have received.¹ The changes are listed here, of which some are hypothetical stages, and are presented in rough relative chronological order:

¹ This paper benefitted from discussion and comments with Siniša Habijanec (Bratislava) and Mate Kapović (Zagreb).

Symbol used in this paper	Change	Notes
H	$-Vl-\text{ь}(C) > -Vl-\emptyset(C)$	Loss of final weak jer (as applicable) – Havlík’s law
W	$-Vl-\emptyset(C) > -Vw(C)$	Weakening of <i>l</i> to <i>w</i>
O	$-Vw(C) > -Vo(C)$	Vocalization of <i>w</i> to <i>o</i>
S	$-\text{ə}/\text{ao}(C) > -\text{ō}(C), \text{ā}(C)$	“ <i>Sažimanje</i> ” ‘contraction’ ²
I	$-i/\text{eo} > V\text{yo}, V\text{ya}$	Intercalation of palatal glide

3. In this section we provide a brief overview of the changes listed above from Common Slavic to Western South Slavic and its dialect dissolution.

3.1. Change H requires no discussion here, as Havlík’s Law is well understood, it applies equally to all Slavic languages, and its results are consistent in final position: all final jers are eliminated. As is well-known, the contrast between front and back jers were eliminated in Western South Slavic such that there is no trace of such a contrast on adjacent consonants. Accordingly, in the continuation they will be rendered in reconstructed forms with a single sign, *ə*. Its inclusion here is principally to remind the reader that the changes to be discussed in the remainder of the paper are a consequence of this watershed development in the disintegration of the Common Slavic phonological system. As a result, the reorganization of phonological systems and the structure of syllables resulted in considerable variation across the Slavic-speaking groups.

3.2. Change W is common in Slavic languages, but is not a characteristic of Common Slavic and, as such, it belongs to the period of dialectal differentiation after the disintegration of Common Slavic. It occurs notably in Polish, Slovak, Belarusian, Ukrainian, Slovene, and BCMS.

² The impetus for this article comes from an e-mail discussion with Brian D. Joseph (27 April 2019), who responded to my use of the term contraction to characterize the change *-al > -ao > -ō* or *-ā* in Štokavian dialects, in this case referring to Montenegrin dialect variation (Greenberg 2019: 138) corresponding to Čirgić’s (and many others’) term *sažimanje* (Čirgić 2017: 55, 57, 101). In the continuation it will be suggested that this is not contraction, but assimilation.

3.3. Change O involves the change of the new (phonetic variant) syllable- or word-final *-w* (necessarily following change H) to *-o* or, less frequently, *-a*.³ The change is dated to the around 1400 (Brozović and Ivić 1988: 12). In terms of geography, it characterizes the Štokavian dialect as a whole, though there are exceptions: it occurs also in a subset of Kajkavian dialects (Western Međimurje, Blažeka 2008: 186) and in the Pannonian dialect of Slovene, e.g., (Cankova, Prekmurje: *pòubro* ‘he read’ < **pòb̥eralə*, *pòslo* ‘he sent’, *sāmlo* ‘he milled’ [Pável 1909]; Crkvenjak, Prlekija: *něsa* ‘he carried’, *čàka* ‘he waited’, *norèja* ‘he went crazy’ *dojija* ‘he milked’ [Rajh 2008]).⁴ In the northern Štokavian Slavonian dialect the regular reflex of final *-l* is *-o* (Ivić 1958: 294; Lisac 2003:34). On the other hand, syllable-final *l* is preserved as such in peripheral dialects, e.g., in the west of the Posavina Slavonian dialect in Magić Mala/Siće (*dāl* ‘gave’, *plēl* ‘wove’ Lisac 2003: 34); Mrkopalj (*měnil* ‘he put’, *bīl* ‘he beat’ alongside O-type changes, Lisac 2003: 54, Lukežić 2008: 312–313), and in Torlak with the exception of the Prizen-Southern Morava dialect, which has *bēja* ‘white-m.sg’, *bīja* ‘was-m.sg’ (Lisac 2003: 144). The first two of these dialects are in contact with Kajkavian and Čakavian dialects, respectively. The Mrkopalj dialect is unusual in that it systematically preserves *-l* in nominal forms, both internally and in word-final position and has the results of the O change in the *l*-participle: *kólcī* ‘stakes’, *sōl* ‘salt’ – *bīžā* ‘he ran’, *mětnija* ‘he put’, *bīja* ‘he beat’ (Vranić and Crnić 2008: 124). Ivić indicates that the replacement of *-l* in categories other than the *l*-participle is a function of contact with Čakavian (1958: 189), as noted also by Kapović, who points out that the nearby Central Čakavian dialect of Sunger has influenced it (2011: 161).⁵

In the majority of Younger Ikavian dialect varieties, the reflex is *-o*, though in the south-west there are examples of *-a*: *bi(j)a* ‘he was’, *ci(j)a* ‘all m.sg’, *te(j)aci* ‘calves’ (< **teləci*) (Ivić 1958: 189). Similar examples are found in Istrian Ikavian, e.g., *bija* ‘he was’, *čuja* ‘he heard’, *stejana* ‘pregnant (said of a cow)’ (< **steləna*) (Ivić 1958: 254), which represent an extension of the situation in the Makarska Littoral (Lisac 2003: 60).

³ In a small minority of localities, *-e* as in *bīje* ‘he was’ also occurs, for example, in Trnovac (Lika) and Posedarje, as noted by Lisac (2003: 54).

⁴ Neither dialect contrasts pitch – the acute and grave refer to long and short stress, respectively.

⁵ Standard Croatian, as well, permits the replacement of *l* by analogy, e.g., *kolac* nom.sg, *solī* gen.sg) as well as the inherited *kóci* and *sō* typical in Štokavian dialects (or in phrases such *s kóca i kónopca* ‘mix and match’) (Mate Kapović: p.c.).

3.4. Change S occurs throughout the areas in which the O change has taken place and creates differential zones within the Štokavian territory which are used as diacritic isoglosses to define dialect contours, e.g., the “Younger Ikavian” dialect subzones are defined by Ivić on the basis of the permutations of the reflex of **-sk’- > št* || *šč’* and *-l > -o* (inland) || *-a* (littoral) into four groups from the Makarska Littoral inland towards Mostar in Bosnia; these isoglosses have spread westwards and northwards with resettlements following Turkish incursions (1958: 196–198; see also Lisac 2003: 60–64). Otherwise, both the western and eastern Bosnian dialects typically have *-ō* as the default results (Lisac 2003: 61, 79), with discrepancies in accented vs. unaccented forms. For example, in Štokavian dialects similar to the BCMS standards (and colloquially) forms such as (monosyllabic) *dāo* ‘he gave’ occur simultaneously in systems with *prōdō* ‘he sold’, *ně dō* ‘he didn’t give’; in Dubrovnik and environs *dō* ‘he gave’ and *prōdō* are attested, Western Ikavian has both *dā* and *prōdā* (Ćupić 1985: 75 and M. Kapović: p.c.). Following the Adriatic coast further to the south, Montenegrin dialects show, in addition to a parallel arrangement to the Younger Ikavian dialect, an inland zone with *-ō* and a littoral zone with *-ā*. Further reticulation of the Montenegrin isoglosses occurs with southerly dialects coinciding with those areas where strong jer reflexes have remained distinct from inherited *a*, yielding four subtypes: (1) *-al > -ō*, *-al > -ao* (*mōgō* ‘he could’, *čēkao* ‘he waited’); (2) *-al > -ō*, *-al > -ā/-ā^o* (*mōgō*, *čerā/čerā^o* ‘he pushed’); (3) *-al > -ā^e/-ā^{en}*, *-al > -ā^o* (*pošā^e/pošā^{en}* ‘he went’, *krepā^o* ‘he died’); (4) *-al > -ā^e*, *-al > -ā* (*mōgā^e*, *čērā*) (Čirgić 2017: 101–107). In the Eastern Herzegovina dialect, again, the default reflex of the *-ao* is *ō* with the exception of *-ā* reflexes in some smaller zones in northern Dalmatia, enclaves north of Karlovac (Žumberak, Kordun, Banija, Gorski kotar), and the south-western Bosnia (Lisac 2003: 100). In these exceptional areas, Lisac attributes the *ā* reflex to influence from Dalmatian Ikavian dialects in the north-western zone and to the influence of Montenegrin (“Zeta-Sandžak”) dialects in the south-west (Lisac 2003: 105; see also Ivić 1958: 264).

3.4.1. In the Kosovo-Resava dialect stress *-āo* is typically preserved as such, though in a subset of localities changed to *-ō*, e.g., *dō* ‘he gave’, *došō* ‘he came’ (Ivić 1958: 233).

3.4.2. Change S also presents a terminological issue, as it is traditionally referred to as *sažimanje* ‘contraction’, as was mentioned earlier. The term in this context

is not used in a way that corresponds to the normal “dictionary” definition of the word, which connotes in both BCMS and English the loss of something, e.g., a segment or a syllable, such as English *can not > can’t*. It is also not used in the way that it is used to refer to the loss of one or more segments in the shorthand for the 3-stage Slavic process as in Proto-Slavic (0) **dobrajego > Old Church Slavic (1) dobraego > (2) dobraago > (3) dobrago* ‘good gen.sg.masc’. Although the change (0) to (1) is an example of contraction *proprie dictu*, the term is often used in the Slavistic literature to refer to stages (0)–(3). In BCMS, the same term is used to refer to a change like (1) to (2), as we shall see below.

3.4.3. For example, the term is used in the early twentieth century by Vušović to refer to the phenomenon at the end of the masculine *l*-participle, internal syllables that contained *a/o + l* before a consonant, as well as other categories containing heterogeneous phonological input, and the term *gubljenje* ‘loss’ is used explicitly to refer to the “loss” of a vowel, e.g.,

“**SAŽIMANJE I GUBLJENJE VOKALA.** Po mnogostručnosti **sažimanja** i gubljenja vokala, ovaj je dialekt vrlo interesantan. Najpre ću pregledati slučajeve **sažimanja**. Vokal *a + o* u ovom se govoru dvojako **sažimaju**. Mesta bliže okoline Nikšića (sela nikšićskog polja i župe) ta dva vokala **sažimaju** obično u dugo *a*: *dòšā, glèdā, nāšā, pròšā, ùkrā, stājā, prèdā, mākā; žā (žao), krā, pā (pāo), kā (kāo), ùbā, kòtā, rānīk (raonik), sāne, nāditi (nahoditi), nādio, on j jā na konju (jahao – jāo), zāva (zaova), gāvica (gaovica)*. Na celom ostalom terenu ovog govora (u Grahovu, Banjima, Rudinama, Goliji i dr.) **sažimanje** gornjih vokala je u *ō*: *dòšō, glèdō, žō, ùkrō, kō (kāo), zōva (zaova), gōvica, Grōvo ...*”⁶ (Vušović 1927: 13; emphasis MLG)

- 6 ‘Contraction and loss of vowels. Regarding the variety of contraction and loss of vowels, this dialect is very interesting. First, I shall examine examples of contraction. The vowels *a + o* in this dialect contract in two ways. Places in the environs of Nikšić (villages of Nikšić field and district) the two vowels usually contract into a long *a*: *dòšā* ‘he came’, *glèdā* ‘he saw’, *nāšā* ‘he found’, *pròšā* ‘he passed’, *ùkrā* ‘he stole.pf’, *stājā* ‘he stood’, *prèdā* ‘he delivered’, *mākā* ‘he removed; *žā (žao)* ‘pity’, *krā* ‘he stole.impf’, *pā (pāo)* ‘he fell’, *kā (kāo)* ‘as, how’, *ùbā* ‘cistern for collecting rainwater’, *kòtā* ‘cauldron’, *rānīk (raonik)* ‘plowshare’, *sāne* ‘copper dish’ (< *sahane* op. MLG), *nāditi (nahoditi)* ‘to find’, *nādio* ‘he found’, *on je jā na konju (jahao – jāo)* ‘he rode on a horse’, *zāva (zaova)* ‘sister-in-law’, *gāvica (gaovica)* ‘spotted minnow, *Delminichthys adspersus*’. In all of the rest of the terrain of this dialect (in Grahovo, Banje, Rudine, Golija, etc.) contraction of the above-mentioned vowels becomes *ō*: *dòšō, glèdō, žō, ùkrō, kō (kāo), zōva (zaova), gōvica, Grōvo ...*’

In the preceding, the author adduces both forms that involve segment-loss, such as *nahoditi > náđiti*, *jahao > jăo* as well forms in which assimilation has resulted in a (long) two-mora monophthong under the term *sažimanje*, which means that the term refers not just to sement loss (*nahoditi > náđiti*), but also idiosyncratically to changes such as *ao > ō*, in which nothing is “lost,” but, rather, the identity of two adjacent vowels has assimilated in quality to produce a long vowel.

3.4.4. This usage carries over from corresponding literature on the topic written in German, which uses KONTRAHIEREN, KONTRAKTION. For example:

“Es ist aber die Tatsache hervorzuheben, daß, soviel ich weiß, nur in Ragusa ein *ao* auch im Inlaute **kontrahiert** wird: *Konàvōka* (aus *Konavalka*), *svirō-ka* (aus *sviralka*), *svrđōnica* (aus *svrdalnica*), *pōma* (aus *palma*), *vōga* (aus *valga*, Ital. *alga*), usw., vgl. aber *snōpaka* in Prčañ (S. 111).

§ 39. Die Erklärung dieses Ersatzes eines *ao* durch *ō*, beziehungsweise *ā* scheint auf der Hand zu liegen: es hat ganz einfach eine **Kontraktion** der beiden Vokale stattgefunden, welche in dem größten Teile des serbokroatischen Sprachgebietes ein *ō*, an zwei Punkten desselben aber ein *ā* ergeben hat. Dies wird ferner auch dadurch bestätigt, daß in dem Falle, wenn das *ao* betont ist, letzteres zumeist unverändert bleibt, was nicht anders erklärt werden kann, als so, daß eben die Betontheit des ersten Vokals, wodurch dieser als selbstständiges Element im Worte hervortritt, seiner Verschmelzung mit dem zweiten Vokale sich widersetzt.” (Rešetar 1907: 108, emphasis MLG)

The “Serbo-Croatian” (SH = HS) term *sažimanje* is listed as equivalent to Eng. *contraction*, Ger. *Kontraktion*, Fr. *contraction*, Cz. *kontrakce/stahování*, Rus. *kontrakcija/stjaženie* in Jedlička 1977: 158–159 (term 2-27-41). Lisac illustrates the use of the verb underlying the deverbal noun, e.g., “Vokalna skupina *-ao* obično je **sažeta** u *-ō* (*imō*) [...]” ‘The vocalic group *-ao* is usually **contracted** to *-ō* (*imō* ‘he had’) [...]’ (Lisac 2003: 100, emphasis MLG).

3.4.5. As it turns out, BCMS *sažimanje* is used consistently for the corresponding contraction processes during and following earlier process in the disintegration of Common Slavic, whereby an intervocalic segment /j/ is lost, e.g.,

“Budući da je $\sim$ u stvari spoj dviju mora sa silinom na drugoj ($\tilde{a} = a\tilde{a}$), počeo se isti akcenat javljati pri **sažimanju** dvaju vokala od kojih je drugi bio naglašen, nao npr. *něćeš – něće < ne(h)ďćeš – ne(h)ďće [...]* *mōga – mōmu < mojěga – mojěmu [...]* *dvājset < dvā(d)set* i dr.”⁷ (Moguš 1971: 91, emphasis MLG).

In Halilović et al. 2009 the use of the term *sažimanje* is again used as a shorthand for the process, though the more accurate term assimilation is used in the describing the process:

“**Asimilacija vokala** je u razgovornome bosanskom jeziku redovno “blizinska”, regresivna i potpuna. Karakteristična je za glagolski pridjev radni, gdje -ao, preko -oo, sažimanjem postaje -ō: rekao > rekoo > rekō.”⁸ (Emphasis authors’, 117)

3.4.6. This more accurately describes the process at hand, which involves the change of one of the vowels to reflect the other, in this case assimilation “regressively,” from the second to the first.

3.5. Change I is attested throughout the Štokavian dialect and is found in both Torlak and Čakavian dialects.

4. To summarize the discussion of the geographical of the changes, the processes of change suggest the following scenario:

- Change H sets up the conditions in which velarized *-l* can now appear before a consonant or in word-final position.
- Change W occurs in a subset of Slavic dialect areas and follows logically on

⁷ ‘Since $\sim$ essentially combines two moras with the emphasis on the second ($\tilde{a} = a\tilde{a}$), the same accent began to appear with the **contraction** of two vowels of which the second had been stressed *něćeš – něće* ‘you won’t’ – ‘s/he won’t’ < *ne(h)ďćeš – ne(h)ďće [...]* *mōga – mōmu* ‘of mine’ – ‘to mine’ < *mojěga – mojěmu [...]* *dvājset* ‘twenty’ < *dvā(d)set*, etc..’

⁸ ‘**Assimilation of vowels** in the Bosnian colloquial language is typically ‘proximate’, regressive, and complete. Characteristic is the l-participle, where -ao, via -oo, through contraction, becomes -ō: rekao > rekoo > rekō ‘he said’.’

the conditions set up by change H.

- Change O occurs in a subset of those areas that are affected by change W and does not occur in all areas of Western South Slavic – it is widespread in Štokavian, but does not reach the entire territory. It occurs sporadically in Slovene and Kajkavian. Where it does occur, its results are heterogeneous, resulting in merger with either /o/ or /a/, with the latter reflex less common and generally restricted to peripheral areas in the north and the south-west of Štokavian.
- Change S occurs in disparate areas of those in which the O change has occurred.
- Change I occurs in a smaller subset of peripheral areas of Štokavian and, notably, Torlak dialects, and sporadically throughout the Štokavian area as a whole.

5. Phonological considerations. In the following sections, the model of language change outlined in Andersen 1973, which proposes that change is driven by changes in the output of phonological structures, which are reinterpreted in constructing the grammars of the following generation of language learners. In phonological terms, sub-phonemic change occurs through deductive processes, which lead to ambiguities in judging the phonemic value of output, which is reinterpreted by successive generations of speakers through abductive processes that in effect reassign the phonetic output to new values in the underlying phonemic representation.

5.0.1. It is helpful to think about the phonetic characteristics of diphthongs with regard to other structures in the syllable. As Sánchez Miret points out, the acoustic properties of diphthongs vs. monophthongs are difficult to perceive – both may be characterized by formant movement – and notes that in diachronic terms movement between structures typically: diphthongs to monophthongs, diphthongs to bi-vocalic sequences (hiatus), or consonantization of the glide portion of a diphthong (Italian *uomo* ‘man’ > dial. *vomo*) as well as the same changes in the opposite direction. Thus, on one axis, diphthongs stand on a continuum between CV and VC sequences, and on another axis, diphthongs stand on a continuum between monophthongs and hiatus (Sánchez Miret 1998: 32).

5.1. Change W is easily understood as a reinterpretation of variation in the allophonic realization of the “dark” or velarized *l*, known in many languages, as noted by Blevins, who points out that both articulatory and acoustic features are potentially at play in the change: “While coda weakening of *l > w, u* is commonplace in the world’s languages, and may, in part, relate to articulatory undershoot, there is also evidence that, due to the similar formant values of F1 and F2 in these sounds, [ɫ] and [w]/[u] are easily confused” (2007: 271–272). The articulatory particularities of the sound have perceptual effects, especially with respect to its position in the syllable. Velarized *l* is formed by both a lateral closure at the dental or alveolar place of articulation (coronal) as well as retraction of the back of the tongue (dorsal) towards the velum. The differential articulatory action in syllable-onset versus syllable-coda leads to conditions that set up speakers to perceive the allophones of the velarized *l* differently: “in onset (L) the coronal articulation occurs before the dorsal, whereas in nucleus and coda (L) the dorsal articulation occurs before the coronal” (Hall-Lew and Fix 2012: 795). In terms of perception, “bright” (non-velarized) [l] has less defined formant structures (it is more consonantal), while dark [ɫ] is characterized by more defined formants (it is more vocalic) (loc. cit.).

5.2. Once change W had taken place, the phonetic realization of syllables with V+o (or V+a) created two ambiguities. On the surface, with regard to systemic syllable structure, the sequence could be realized either as a diphthong (tautosyllabic vowels) or a sequence of vowels (vowels in sequential syllables). Each of these results clashed with canonical syllable structure, which typically consisted (post jer-fall) of CV or CVC where V is either a short or long monophthong. Potentially, medieval Štokavian (and other western South Slavic dialects) contained at most one two other diphthongs, the descendant of Common Slavic *jat*, which may have been realized either as a high-mid vowel [ɛ̝] or a diphthong [jɛ] and the parallel development of **l̥ > uo*. The second ambiguity was with regard to the underlying morphophonemic structure: particularly with regard to the *l*-participle, but also word-internally in derived words such as BCMS standard *palac*, *palca* ‘thumb-n.sg, -g.sg’, which would have normally produced an alternation *palac – paoca*. With the change *pisalā – pisala* ‘he read – she wrote’ *> pisao – pisala*, the canonical stem-final consonant in nominal and quasi-nominal stems (such as the *l*-participle) was violated, setting up a quandary for speakers of the innovative forms: does the /o/ (or /a/) represent the end of the stem or the desinence? As we shall see in the discussion of change I, below, the quandary may be resolved in

some dialect varieties in favor of the second solution. In the former case, the new shape of the morpheme-final syllable ending in a vowel may be accepted as such and thus must be reckoned with as an innovative diphthong in a system otherwise poor in monophthongal-diphthongal contrasts.

5.3. Velarization and vocalization of *-l*, as pointed out above, may be a natural outcome of the mechanical and acoustic properties of “dark” *l*, but this leaves open the question of why the vocalization resulted in merger with /o/ or /a/, rather than allophonic variation between erstwhile [ɫ] and [w], as is the general trend in north Slavic languages and Slovene. Most likely this is a function of the probability of merger on the basis of the extant phonemic systems at the time of the phonetic change. As is readily observable, but has also been noted in detail in a structural framework by Isačenko 1939/1940 and Andersen 1978, the northern Slavic languages have in their post-Common-Slavic dissolution developments tended to evolve increased consonantal contrasts, whereas in South Slavic languages, especially Slovene and BCMS, richer vowel and word-prosodic contrasts have proliferated. In this light, it is not difficult to see why there would be a trend towards vocalization rather than consonantization of the glides. Moreover, it gives a clue as to why the Pannonian dialect area of Slovene and neighboring Western Međimurje stands apart from general developments in Slovene: in the areas contiguous (or co-territorial) with Hungarian, the reflex of Common Slavic **u* had begun fronting sometime around the twelfth century, making it a less likely target for merger than with /o/ (see Greenberg 2000: 116).

5.3.1. Merger of the continuation of velarized *-l* with the reflex of Common Slavic **a* presents a puzzle, as this merger is not expected. Under the prevailing view, the reflex of **a* should be a plain low central vowel. However, change O typically results in a merger with a labialized vowel. There are two logical paths to *-a* in the change under discussion: (1) the change *-l > -o* is followed by a change of *-o > -a*. Alternatively, (2) a labialized variant of **a* was available for merger, so that the change – vocalization and merger – could have taken place directly with [ã] as the target. If we accept scenario (1), this raises the question of why a further innovation took place in exclusively peripheral areas (e.g., Prlekija in northeastern Slovenia, Istrian Čakavian, the Dalmatian littoral, southern and western Montenegrin, eastern Torlak). It is possible that the change took place in multiple subzones in Slovene, Čakavian, and Štokavian (and Štokavian Torlak), but this requires

seeking independent motivation for such a development in each of these areas. Scenario (2) provides a more efficient explanation, as it assumes that there were pockets of dialect subzones in the Western South Slavic periphery that had retained a phonetically labialized reflex of Common Slavic **a*, which then provided an available target for merger with the vocalized *-l*. Scenario (2) is more plausible than (1) and, moreover, accords with other developments that point to the retention of a labialized reflex of **a* (e.g., non-merger of strong jer reflexes with **a* in northeastern Slovene dialects, Kajkavian, and southern Montenegrin dialects; see Greenberg 2000: 41, 113–115; Greenberg 2019: 142–143).

6. The question of change S hinges first on whether one believes that there was truly “contraction”, i.e., whether there was a change I before there was assimilation of one vowel to the next in the emergent vowel sequences that develop with change O. While there is no reason to dismiss the intermediate I stage out of hand, there are reasons to think that the two developments are independent. Indeed, both outcomes may co-occur in a single system. The evidence in the Montenegrin lowland Bjelopavlići dialect is instructive, as it shows multiple outcomes in an otherwise conservative Štokavian dialect system (examples from Ćupić 1977: 163–165):

-r̥l	<i>třo</i> ‘he rubbed’, <i>ũmro</i> ‘he died’
-C(ə)l	<i>došâ</i> ‘he came’, <i>mǫgā</i> ‘he could’
-al	<i>pǫzvā</i> ‘he called’, <i>prĩčâ</i> ‘he talked’, <i>propâ</i> ‘he became lošt’
-ěl	<i>ĩĭo</i> ‘he ate’ (p. 27), <i>pǫnio</i> ‘he brought’, <i>vĩdĩĭo</i> ‘he saw’
-il	<i>ubĩo</i> ‘he killed’, <i>izbĩo</i> ‘he beat up’, <i>bĩĭo</i> ‘he was’ (cited twice in different contexts), <i>vrāĩĩĭo</i> ‘he returned’,
-ul	<i>čũo</i> ‘he heard’, <i>mřdnuo</i> ‘he moved’

In these examples we can make the following observations: (1) the regular reflex of *-l* is *-o*. (2) Change I occurs optionally only after *-i-* and *-ě-* (which has become *-i-* in short syllables). (3) There is no evidence for change I in other environments. (4) Assimilation has occurred in combinations of *-ao* and *-æo* (< *-əl*) – this is a dialect in which jers have otherwise failed to merge with *a*. Further, we can infer that

(5) non-suffixed stems such as **moglǝ* have merged with the *-al/-ǝl* types, presumably through a stage in which *-Clǝ* had changed to *-Cǝl*. This is likely in light of the non-merger of the final sequences in *ũmro* (presumably via an intermediate **ũmrǝl*) with *mǝgǝ*, the long ending of which matches both *došǝ* (< **došǝl*) and *pǝzvǝ*. The nearby highland Vasojevići dialect shows a system even more conservative: *mǝo* ‘he was dying’, *ũmro* ‘he died’ (Stijović 2014: 9), *mǝgǝ* ‘he could’ (Stijović 1990: 26, 43, 47), *rǝkǝ* ‘he said’ (idem: 170, 286), *pǝdǝ* ‘he fell’ (idem: 207, 214, 217), *propǝo* ‘he became lost’ (idem: 12, 234, 241) – in these examples *-ǝl* fails to merge with *-al* and assimilation does not occur in stressed position (*propǝo*).

6.1. As should be clear from the exposition above, Western South Slavic, and Štokavian in particular, demonstrates a tendency towards monophthongization not of all diphthongal syllables with the *V+o/a* structure, but of those with the structure *-ǝo/-ǝa*, *-ao*, while sequences of *-io*, *-uo* are not prone to monophthongization. Obviously, in systems in which (syllable-)final *l* merged with **a*, sequences of *-ǝa*, *-aa* would result directly in a monophthong *-ǝ*. This tendency is hardly random, but it is rather a function of the nature of diphthongs, in which the “best” or most prototypical – arguably most stable – diphthongs are those in which the contrast between the two phases are greater rather than lesser, while the lesser varieties of diphthongs – less stable and also less frequently attested in languages with diphthongs – are those with less contrast (Sánchez Miret 1998: 38, 41–43). Diphthongs with the structure *-ǝo/-ǝa*, *-ao* fit the description of less well-formed diphthongs and are thus more likely to monophthongize.

7. Finally, change I represents a potential alternative route of change to resolve the inherent structural ambiguities of new diphthongs resulting from change O. As we have seen in the Bjelopavlići examples in section 5, hiatus between a high or mid front vowel and *o/a* may be optionally filled by an intercalated glide *i*. Another logical possibility is hiatus as a bisyllabic realization without a glide, thus yielding three possible outcomes: (1) *bīo* (diphthong, monosyllabic), (2) *bi.o* (disyllabic), (3) *bi̯o* (disyllabic with glide). It is often difficult to discern (2) in the literature, though it is clear that this is the preferred target pronunciation in BCMS standards and it can be presumed to be supported by dialect pronunciation throughout the Štokavian territory. Type (1) is theoretically possible, but expected less frequently and probably does not occur: in this type of a diphthong the less

sonorous element (*i*) would normally be the glide portion, and yet in monosyllabic forms it is obligatorily stressed and etymologically continues either the root vowel or a vocalic suffix. In non-stressed forms it should have a chance at developing, though to be a single syllable requires a shift of the the syllable nucleus to a previously consonantal element (*o/a < i*). Within the typology of diphthongs, the type with a high-vowel glide followed by a more sonorous (mid- or low-vowel) second element is less stable, particularly in quantity-sensitive systems, as rising (sonority) diphthongs are, inter alia, associated with shorter duration than falling ones (Sánchez Miret 1998: 48). Moreover, this type of rising-sonority diphthong has been eliminated through various processes in the history of Slavic, e.g., deiotation, monophthongization of the reflexes of **ě*.

7.1. Type (3) occurs throughout Štokavian, though the phonemicization of the intercalated *j*, to judge by the dialectological literature, tends to cluster in certain geographic areas (and is likely an emergent and ongoing process in both dialect and standard speech). Pertinent to this discussion is the status of the intercalated *ĭ* as it is integrated (or not integrated) into the phonemic system of the dialect in question (for a broader discussion of the phonemicization of *ĭ* in standard and dialects, see Kapović Forthcoming: 48, 82–93 and, with regard to the *l*-participle, fn. 465). As we have seen in the Bjelopavlići examples, it can appear as an optional hiatus filler. In the Ikavian Štokavian dialect varieties along the Dalmatian coast it appears that the change has regularly resulted in phonemicization of the hiatus filler as /*j*/, which appears in the masculine singular endings of the *l*-participle except in the case of *-al*, which consistently yields *-ā* (Menac-Mihalić 2008: 36). In the same group *l* has been restored by analogy in most localities in the noun and the adjective (idem: 37). In effect, then, the phonemicization has resulted in a morphophonemic alternation in which *-j-a* (or in inland localities *-j-o*) marks the stem ending + masculine singular desinence, contrasting with the feminine, neuter, and plural structures in *-l-a*, *-l-o*, and *-l-i*, respectively. It should be noted that the Ikavian Štokavian development is, in its results, nearly identical to the developments in Prlekija, eastern Slovenia, mentioned in section 2.3. In a parallel fashion are similar developments in the Torlak dialect of Jablanica (Prizren-Southern Morava subzone), where the masculine ending is (morpho)phonemicized as *-j-a* (examples from Žugić 2005): *pĭja* ‘he drank’ (176), *vidĕja* ‘he saw’ (67, 78, 87, 476), *nosĭja* ‘he carried’ (172, 386, 438), *čĭja* ‘he heard’ (xxxii, 78, 112, 178). Notably, the entire structure is carried over to consonantal stems such as *mogjā* ‘he was able’

(424) (alongside archaic *moga* – 425, 442, 456), *rèkja* ‘he said’ (197, 245, 258, 275, 292) as well as the $-al$ type *došja* ‘he came’ (200, 240, 256). It is worth noting that the investigator notes a distinction in this dialect between emergent vowel sequences that have weak or no interposed i , which are falling sonority diphthongs (*ae*, *ai*, *oi*) or equal height (e.g., *poièja* ‘he ate’ xxx) and rising sonority sequences, which are divided by j (*ua*, *ea*, *ia*, *io*), in which she points out the latter class has a more strongly realized articulation of the intercalated segment (Žugić 2005: xv). It is clear that this path of development is typologically motivated in view of the fact that it occurs in three widely separate localities within the Western South Slavic dialect territory.

8. To conclude, this paper has attempted to draw together the parallel phenomena related to the changes in syllables ending in l in the Western South Slavic languages (Slovene, BCMS) and their dialects and provide an account of the processes of the change with regard to dialect geography, phonetic and phonological typology and motivation for the changes. New insights and contributions to the discussion of South Slavic dialect phonology include the following. The changes have been described in terms of layers of innovation: loss of weak jers inherited from Common Slavic (Havlík’s law), weakening (or lenition) of syllable-/word-final velarized l to w , vocalization of syllable-/word-final w to o or a , assimilation of emergent vowel sequences (misleadingly referred to as *sažimanje* ‘contraction’ in the literature) to long monophthongs ($\bar{o}$ or $\bar{a}$), facultative intercalation of a hiatus filler i and its phonemicization. It is suggested that $-l > -a$, in light of its geographic peripheralality, may be a result of merger with an archaic, labialized variant of Common Slavic $*a$. A phonetic framework for understanding the continuum of bisyllabic sequences–diphthongs–monophthongs is discussed to make sense of the paths of change that developed in the dialect continuum. A tacit insight is that there is no need to refer to population dislocations to explain (nearly) identical developments in geographically distant zones (e.g., Pannonian Slovene–Štokavian, Prlekija Slovene–Ikavian Štokavian–Prizen–Southern–Morava).

LITERATURA

- ANDERSEN, H. 1973. Abductive and Deductive Change. *Language* 49/4: 765–793.
- ANDERSEN, H. 1978. Vocalic and Consonantal Languages. *Studia Linguistica Alexandro Vasili Filio Issatschenko a Collegis Amicisque Oblata*. Eds. H. Birnbaum, L. Đurović, et al. Peter de Ridder Press. Lisse: 1–12.
- BLAŽEKA, Đ. 2008. *Međimurski dijalekt. Hrvatski kajkavski govori Međimurja*. Matica hrvatska. Čakovec.
- BLEVINS, J. 2007. *Evolutionary Phonology: The Emergence of Sound Patterns*. Cambridge University Press. Cambridge.
- BROZOVIĆ, Dalibor and Pavle Ivić. 1988. *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Jugoslavenski leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb.
- ČIRGIĆ, A. 2017. *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Fakultet za crnogorski jezik i književnost. Cetinje.
- ČUPIĆ, D. 1985. Odnos štokavštine sjeverozapadne Boke in Dubrovnika (Nekolike fonetsko-morfološke paralele). *Hrvatski dijalektološki zbornik* 1: 73–80.
- GREENBERG, M. L. 2000. *A Historical Phonology of the Slovene Language*. Universitätsverlag C. Winter. Heidelberg.
- GREENBERG, M. L. 2019. Notes on a New Dialectology of Montenegrin. *And Thus You are Everywhere Honored: Studies Dedicated to Brian D. Joseph*. Eds. Pennington, J. et al. Slavica Publishers. Bloomington: 139–150.
- HALILOVIĆ, S.; TANOVIĆ, I.; ŠEHOVIĆ, A. 2009. *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*. Slavistički komitet. Sarajevo.
- HALL-LEW, L.; FIX, S. 2012. Perceptual Coding Reliability of (L)-Vocalization in Casual Speech Data. *Lingua* 122: 794–809.
- ISAČENKO, A. 1939–1940. Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen. *Slavica Slovaca*: 64–76.
- IVIĆ, P. 1958. *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung. Erster Band. Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe*. Mouton & Co. The Hague.
- JEDLIČKA, A. (ed.). 1977. *Slovník slovanské lingvistické terminologie*. Academia. Prague.
- KAPOVIĆ, M. 2011. The accentuation of i-verbs in Croatian dialects. *Studies in Slavic and General Linguistics* 37. Eds. Tijmen Pronk and Rick Derksen. Rodopi. Leiden: 109–233.
- KAPOVIĆ, M. /to appear/. *Uvod u fonologiju*. Matica hrvatska. Zagreb.

- LISAC, J. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Golden marketing –Tehnička knjiga. Zagreb.
- LISAC, J. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Golden marketing –Tehnička knjiga. Zagreb.
- MENAC-MIHALIĆ, M. 1997. Glagolski pridjev radni u Murteru. *Suvremena lingvistika* 43/44: 185–190.
- MENAC-MIHALIĆ, M. 2008. O nekim karakteristikama novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14: 33–48.
- MOGUŠ, M. 1971. *Fonološki razvoj hrvatskog jezika*. Matica hrvatska. Zagreb.
- PÁVEL, Á. 1909. *A vashidegkúti szlovén nyelvjárás hangtana*. A Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- POPOVIĆ, I. 1960. *Geschichte der serbokroatischen Sprache*. Otto Harrassowitz. Wiesbaden.
- RAJH, B. 2008. Tipologija in razvrstitev naglašanih samoglasnikov v severozahodnoprleškem govoru. *Škrabčeva misel* VI. Frančiškanski samostan Kostanjevica. Nova Gorica: 81–99.
- REŠETAR, M. 1907. *Der štokavische Dialekt*. Alfred Hölder. Vienna.
- SÁNCHEZ MIRET, F. 1998. Reflections on the Notion of Diphthong. *Papers and Studies in Contrastive Linguistics* 34: 27–51.
- STIJOVIĆ, R. 1990. Iz leksike Vasojevića. *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXX-VI: 119–380.
- STIJOVIĆ, R. 2014. *Rečnik Vasojevića*. Čigoja štampa. Belgrade.
- VRANIĆ, S.; CRNIĆ, M. 2008. Iz fonologije govora Mrkoplja. *Čakavska rič* 1–2: 119–131.
- VUŠOVIĆ, D. 1927. Dialekt istočne Hercegovine. *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III. *Rasprave i građa*: 3–70.
- ŽUGIĆ, R. 2005. *Rečnik govora jablaničkoga kraja* (= *Srpski dijalektološki zbornik* LII). Belgrade. SANU and ISJS.

**Zapadnojužnoslavenska promjena $-l > -o/-a$
i popratne pojave: dijakronijska, dijatopijska,
terminološka i tipološka razmatranja**

SAŽETAK

Promjena $-l > o$ jedna je od mnogih promjena koje su se dogodile nakon i zbog gubljenja slabih jerova i koje su imale posljedice u daljnjem razvitku fonoloških sustava i strukture sloga. Specifični rezultat $-l > -o$ (kao i $-a$, $-e$) nalazimo uglavnom u štokavskome i u skladu s tim on je karakterističan za bosanski, hrvatski, crnogorski i srpski standardni jezik. Javlja se i u nekim kajkavskim govorima i slovenskim narječjima. Ovaj rad ispituje procese koji su doveli do varijacije. Izdvajaju se četiri procesa nakon gubitka slabih jerova (Havlikov zakon): (1) slabljenje $l > w$, (2) vokalizacija $w > o$, (3) asimilacija $ə/ao > \bar{o}, \bar{a}$ ("kontrakcija"), (4) umetanje palatalnog aproksimanta ($-ijo/-ija$). Uzgredno se raspravlja o tradicionalnom izrazu sažimanje za promjenu (3) te se pokazuje da termin asimilacija, koji se povremeno koristi kao sinonim, bolje određuje promjenu.

KLJUČNE RIJEČI: slovenski jezik, BCHS, bosanski jezik, crnogorski jezik, hrvatski jezik, srpski jezik, dijalektologija, fonologija, fonetika

Razvoj dijalektologije u Bosni i Hercegovini

Senahid Halilović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

senahid.halilovic@ff.unsa.ba

Počeci dijalektologije u Bosni i Hercegovini vezuju se za kraj XIX stoljeća – za Šurminove radove iz 1895, Rešetareva *Pitanja o govoru prostoga naroda* i anketu Zemaljskog muzeja iz 1897. godine. Prva polovica XX stoljeća donijela je svega desetak radova, dok je druga polovica prošlog stoljeća bila vrlo plodna. Skromnija dijalektološka aktivnost nastavljena je i početkom XXI stoljeća. Bosanskohercegovački govori prilično ravnomjerno su istraženi u tridesetak monografija, u brojnim obimnijim i sitnijim radovima, u lingvogeografskim poduhvatima, a obrađeni su i u nekoliko sinteza. Najviše je obrađivana fonetika, potom morfologija; akcentu i sintaksi posvećeno je manje pažnje, a tvorbi riječi i leksici najmanje.

KLJUČNE RIJEČI: bosanskohercegovački govori, dijalekt, dijalektologija, govor, lingvistička geografija

1. O dijalektologiji u Bosni i Hercegovini može se govoriti tek od posljednje decenije XIX stoljeća. Kao početna godina može se uzeti 1895, u kojoj su objavljena prva dva rada o bosanskohercegovačkim govorima: jedan o sarajevskom govoru (Šurmin 1895a), a drugi o hercegovačkim govorima (Šurmin 1895b). Ta dva rada Đure Šurmina (1867–1937) nisu ostala usamljena u bosanskoj dijalektologiji XIX st.: Milan Rešetar (1860–1942) sastavio je prvi upitnik za ispitivanje bosanskohercegovačkih govora (Rešetar 1897), a anketu je proveo Zemaljski muzej u Sarajevu. Šurminovi radovi ocijenjeni su kao zastarjeli i prilično nepouzdati – ovo osobito vrijedi za rad o sarajevskom govoru – građa je prikupljena uglavnom na metodološki nepravilan način i praćena je dobrim dijelom netačnim opaskama. Uprkos tome, u dijalektološkoj literaturi XX st. često su navođeni i koristili su nauci, dok građa prikupljena pomoću Rešetarevih *Pitanja o govoru prostoga naroda* nije bila dostupna istraživačima sve do najnovijeg vremena.

2. U prvoj polovici XX st. bosanska dijalektologija dobila je svega desetak raznovrsnih priloga. Ovo razdoblje otvaraju radovi filologa Mateja Milasa (Milas 1903) i historičara Vladimira Ćorovića (Ćorović 1907), a zatvara rad Jovana Vukovića (Vuković 1937), sva tri o mostarskom govoru. Mnoštvo pouzdanih podataka o pojedinim bosanskohercegovačkim govorima sadrži Rešetareva sinteza *Der štokavske Dialekt* (Rešetar 1907). Prvu deceniju obilježili su još skromni prinosi učitelja Mije Žuljića o govoru Vareša (Žuljić 1908) i doktorska disertacija Atifa Hadžikadića (1884–1945) o govoru Dervente, pisana na njemačkom i odbranjena 1910. u Beču, prva u bosanskoj dijalektologiji (Hadžikadić 2012). Krajem dvadesetih godina Milivoj Pavlović objavio je vrijedan rad o govoru Jajca i okolice (Pavlović 1927), a Danilo Vušović u monografiji o govorima Stare Hercegovine obuhvaća i zapadnu oblast, koja seže do rijeke Trebišnjice (Vušović 1927). Tridesete godine obilježili su značajni prinosi Gojka Ružičića o ikavskim govorima oko Lašve, Vrbasa, Rame i Neretve (Ružičić 1934), o govoru muslimana i katolika na lijevoj strani Bosne, od Save do Lašve (Ružičić 1936a) i o dotad nezapaženom ekavsko-jekavskom govoru tešanjско-maglajskog kraja (Ružičić 1936b).

3. Druga polovica XX st. najplodniji je period u razvitku bosanske dijalektologije. Početkom pedesetih godina Milivoj Pavlović objavljuje izvještaje o ispitivanjima govora u dolini Plive i na desnoj strani sliva Vrbasa (Pavlović 1951), potom govora Travnika i okolice, Bugojna, Gornjeg Vakufa, Prozora, Livna i Duvna (Pavlović 1952), povezuje pojedine crte koje idu od Travnika do livanjsko-duvanjskog kraja i preko Bugojna do Rame (Pavlović 1953). Izvještaj Ivana Brabeca (1907–1985) o ispitivanjima govora tuzlanske oblasti (Brabec 1954) najavljuje prvog značajnog istraživača ijekavskošćakavskog dijalekta. Njegova doktorska teza o govorima od Drine do Bosne i od Save do Krivaje, koju je odbranio 1955. u Zagrebu, korištena je u dijalektologiji i prije objavljivanja (Brabec 2012). Tako i izvještaj Dalibora Brozovića (1927–2009) o terenskim ispitivanjima u dolinama Fojnice i Bosne (Brozović 1957) najavljuje plodnu aktivnost dijalektologa čiji će radovi ostati u temeljima bosanske dijalektologije. I njegova je doktorska teza, koju je odbranio 1957. u Zagrebu, a u kojoj je obradio govore u slivu rijeke Fojnice (Brozović 2012), imala značajnu ulogu u dijalektologiji i prije objavljivanja. U isto vrijeme prilogom o govoru sela Bune kod Mostara (Peco 1957) počinje dijalektološka aktivnost Asima Pece (1927–2011), najzaslužnijeg istraživača bosanskohercegovačkih govora. Dušanka Ignjatović ispitala je govore gornje Rame (Ignjatović 1957)

i zapadne Hercegovine (Ignjatović 1958), a Fahra Matijašić govore Glamočkog polja (Matijašić 1958). Fonetske osobine govora tuzlanskog kraja Brabec je sistematizirao dovodeći ih u vezu s fonetskim osobinama drugih štokavskih govora (Brabec 1957/1958). Krajem pedesetih godina objavljeni su Brabecovi prilozi o govorima u međuriječju Bosne i Vrbanje (Brabec 1959) te o govorima srednje Bosne od Zavidovića do Travnika (Brabec 1960), Brozovićev nastavak izvještaja o dijalektološkim istraživanjima u dolini rijeke Fojnice (Brozović 1959) i rad u kome donosi nove podatke o govorima livanjskog, fojničkog, visočkog i vareškog kraja (Brozović 1960), Vukovićev prilog o govorima u Neumu i okolici (Vuković 1959), Pavešićev o govorima uz gornji tok Lepenice (Pavešić 1960) i Vukomanovićev o govorima Jajca i okolice (Vukomanović 1960).

Početak šezdesetih godina obilježili su Brozovićev izvještaj o dijalektološkim istraživanjima između Bosne i Krivaje (Vareš, Kraljeva Sutjeska, Vijaka), koji sadrži i zapažanja o sarajevskom govoru (Brozović 1961), rad Đenane Čustović o ikavskim govorima stanovnika Livanjskog polja (Čustović 1961), dvije značajne studije Asima Pece – jedna o akcentu sela Ortiješa kod Mostara (Peco 1961), a druga o mjestu jekavskog centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima Hercegovine (Peco 1962), te Vukovićev rad o govoru Imljana kod Skender-Vakufa (Vuković 1962). Uslijedili su izvještaji o istraživanju govora desetak sela između planine Zvijezde i rijeke Krivaje (Finka i Pavešić 1963), napose Očevije i Vijake kod Vareša (Pavešić 1963), poredba akcenata glagola u mostarskom govoru s Vuk – Daničićevim akcentima (Matijašić 1963/1964), Vukovićevi prilozi o kreševsko-lepeničkom govoru (Vuković 1963a) i govoru Žepe (Vuković 1964), kao i njegov pogled na bosanske i hercegovačke ijekavske govorne tipove (Vuković 1963b). Objavljena je i doktorska teza Asima Pece (odbranjena 1958. u Beogradu) o govorima istočne Hercegovine, klasično djelo u literaturi o štokavskom narječju (Peco 1964). Ijekavskošćakavskom (istočnobosanskom) dijalektu osigurano je zasebno mjesto na karti štokavskog narječja velikom Brozovićevom sintezom (Brozović 1966), koja ostaje jedan od najvažnijih radova bosanske dijalektologije. Oaza posavskog ikavskog dijalekta u okolici Orašja u Bosanskoj Posavini dobila je svog istraživača u Josipu Baotiću (Baotić 1966). O jekavskim oazama zapadno od Neretve izvijestio je Asim Peco (Peco 1967), a Dragoljub Petrović o osnovnim osobinama govora Zmijanja (Petrović 1967). Kraj šezdesetih godina donio je radove o silaznim akcentima van prvoga sloga u govorima od Jablanice na Neretvi preko centralne Bosne ka Savi i preko zapadne Bosne ka Uni (Peco 1970), o govorima Bošnjaka zapadne Bosne (Petrović 1970), o fonetskim i morfološkim osobinama

govora Srba u Kladnju i okolici (Remetić 1970) te o sintaksi imotsko-bekijskog govora (Šimundić 1970).

Sedamdesetih godina nastavljena je plodna dijalektološka aktivnost. Početkom sedamdesetih objavljena je monografija o govoru Zmijanja; istraživanjem su obuhvaćena sela u okolici Banje Luke, Prijedora, Sanskog Mosta, Ključa i Mrkonjić-Grada (Petrović 1971), kao i monografija o govoru Imotske krajine i Bekije, regije u zapadnoj Hercegovini između Imotskog polja i donje Neretve (Šimundić 1971). Vrijedan prilog posvećen je sintaksi padeža u govoru starosjedilaca Bosanske Posavine (Baotić 1971); uslijedili su radovi o adaptaciji ijekavaca štakavaca ikavskošćakavskom okruženju u selima kod Jajca (Ćorić 1972) i o glasovima *č* i *dž* u govoru katoličkog stanovništva u Jajcu i okolici (Vukomanović 1972), o vokalizmu u govoru Jelaha, područja između Teslića, Tešnja i Doboja (Okuka 1972/1973; up. i dijalektološke tekstove iz donjeg toka Usore: Okuka 1973). U posebnoj publikaciji štampani su referati i diskusija s banjalučkog savjetovanja o projektu “Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks – sinhronijska deskripcija i odnos prema savremenom standardnom jeziku” (Šipka 1974); u uvodnom izlaganju Dragomir Vujičić opširno izvještava o tome šta je sve dotad učinjeno u istraživanju bosanskohercegovačkih govora (Vujičić 1974), a Dalibor Brozović ukazuje na različite aspekte projekta sistematskog proučavanja bosanskohercegovačkih govora (Brozović 1974). Pokrenut je *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, prva čisto dijalektološka publikacija u BiH, u kome će se u prvom redu objavljivati rezultati rada na spomenutom projektu, ali i monografski opisi bosanskohercegovačkih govora. U prvoj knjizi objavljeni su prvi dio opsežne monografije o ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne (Peco 1975), *Upitnik za ispitivanje bosanskohercegovačkih govora* s 2058 pitanja (Vuković i dr. 1975; štampan 1976. i kao posebna sveska za potrebe terenskog rada) i bibliografija dotadašnjih radova o bosanskohercegovačkim govorima s kratkim sadržajem bibliografskih jedinica (Vujičić 1975). U drugoj knjizi objavljeni su spisak govornih osobina (Peco i dr. 1979a) i registar leksema obuhvaćenih Upitnikom (Baotić 1979b). Nastavak anotirane bibliografije objavljivan je i u nekoliko narednih knjiga (Ćerić i Arnaut 1979; Hadžimejlić 1982; Hadžimejlić i Kuna 1983; Halilović 1985b). Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina obavljeno je terensko istraživanje širom Bosne i Hercegovine, a već od kraja sedamdesetih počinje objavljivanje sistematizirane i djelimično obrađene građe. Najprije je ukazano na najvažnije fonetske (Vujičić i dr. 1979), prozodijske (Brozović 1979) i morfološke (Peco 1979) osobenosti govora sjeverozapadne Bosne; potom je obrađena i dostupnom učinjena građa s

područja sjeverne i sjeveroistočne Bosne, između rijeka Vrbasa i Drine (fonetske osobine: Vujičić 1985; prozodijske: Brozović 1985; morfološke: Peco 1985; sintaksičke: Baotić 1985). Zatim je obrađena građa s područja centralne, jugoistočne i jugozapadne Bosne (fonetske osobine: Vujičić 1990; morfološke: Peco 1990) i najposlije građa s područja Hercegovine i jugoistočne Bosne (fonetske osobine: Halilović 2002; morfološke: Hadžimejlić 2017). Sintaksičke osobine sagledane su u bosanskohercegovačkim govorima kao cjelini (Baotić 1999/2000). U drugoj polovici sedamdesetih godina pojavile su se monografije o zapadnobosanskim ijekavskim govorima (Dešić 1976), o govoru sela Obadi u bosanskom Podrinju (Simić 1978) i o akcenatskom sistemu sela Kostrča u Bosanskoj Posavini (Baotić 1979a). Vrijedi spomenuti i radove o glagolskom prilogu prošlom, s posebnim osvrtom na govor Srba u kladanjskom kraju (Remetić 1977) i o govoru sela Kovača kod Duvna (Jurčević 1979), kao i monografiju o jeziku Hasana Kikića, koja sadrži i podatke o govoru Gradačca i okolice (Smailović 1979).

I osamdesete godine bile su plodne u razvoju bosanske dijalektologije. U prvoj polovici osamdesetih objavljen je drugi dio monografije o ikavskoščakavskim govorima zapadne Bosne (Peco 1982), kao i monografija koja rasvjetljava dijalekatsku sliku u međurječju donjih tokova Bosne i Vrbasa, posvećena doseljeničkom ikavskoščakavskom govoru u okolini Dervente, oazi južnoščakavskih govora u ovom dijelu Bosne (Baotić 1983). Obrađeni su govor Gornjih Capardi kod Zvornika (Đukanović 1983) i podveleških sela u blizini Mostara (Peco 1983). Opisani su fonetsko-fonološki i morfološki sistem govora u slivu rijeke Rame (Okuka 1983a) i fonetsko-fonološki sistem govora Visokog (Valjevac 1983). Posebni radovi posvećeni su ekavsko-jekavskom govoru Kladnja i obližnjih Plahovića (Remetić 1981a), govoru Donjeg Birča (Vujičić 1981) i Drežnice (Okuka 1982; Okuka 1983b), akutu u govoru ikavaca u okolini Orašja (Baotić 1982), sintaksičkoj konstrukciji *s + genitiv* u govorima istočne Bosne (Remetić 1981b) i habitualu (Halilović 1985a). Iz druge polovice osamdesetih potječu monografije o ikavskoščakavskim govorima zapadne Hercegovine (Peco 1986) i o govoru Tuholja kod Kladnja (Halilović 1990), kao i prilozi o ikavskom govoru Srba u jugozapadnoj Bosni (Vujičić, Baotić 1989) i o govoru Tuzle i okolice (Kasumović 1990).

Devedesetih godina objavljene su monografije o govorima južne Bosne i visoke Hercegovine (Đurović 1992), o govorima između Neretve i Dubrovnika (Halilović 1996), Potkozarja (Dalmacija 1997) i livanjsko-duvanjskog kraja (Ramić 1999). Posebni prilozi posvećeni su govoru Mostara (Šator 1997; Peco 1998) i Duvna (Kovačević 2000), afrikatima u bosanskohercegovačkim govorima (Peco 2000),

fonetskim osobinama govora Željove kod Banovića (Remetić 1999), šćakavizmu u kakanjskom i zeničkom kraju (Remetić 2000), instrumentalu u pojedinim govorima istočne Bosne (Remetić 2000a), vokalizmu govora Baraća kod Mrkonjić-Grada (Dragičević 2000) te ikavsko-ijekavskoj razmеди u jugozapadnoj Bosni (Ramić 1998).

4. Početkom XXI st. objavljene su monografije o ijekavskoštakavskim govorima istočne i jugoistočne Bosne (Jahić 2002) i o govorima u slivu Lašve (Valjevac 2002), a posebni prilozi posvećeni su mostarskom govoru (Šator 2001), govoru starosjedilaca Bosanske Posavine (Baotić 2002; Jozić 2004), fonetskim osobinama govora trebavskih Srba (Dragičević 2004), prozodijskom sistemu u govoru Kladnja i Plahovića (Remetić 2004). Zbornik *Jezik u Bosni i Hercegovini* sadrži osvrt na položaj bosanskohercegovačkih govora u štokavskome narječju i kartu dijalekata na području BiH (Brozović 2005), dosad najobimniju sintezu o bosanskohercegovačkim govorima (Halilović 2005a) te priloge o unutarnjoj razvedenosti bosanskohercegovačkih govora s obzirom na nacionalnu pripadnost govornika (Halilović 2005b) i o dijalekatskoj leksici (Valjevac 2005). Iz prve decenije XXI st. potječu još radovi o konsonantizmu bosanskohercegovačkih govora (Peco 2001) i sintaksi govora dobojskog kraja (Tanasić 2004), o jotovanju u govoru Birča (Remetić 2006), o govoru u slivu Soline (Matošević 2006), Donjeg Kamička kod Sanskog Mosta (Pehlić 2006, 2009), Banje Vrućice kraj Teslića (Dragičević 2007), o refleksivnoj morfemi *se* u govoru kladanjskog kraja (Remetić i Ivić 2007) i posesivnoj konstrukciji *u* + genitiv lične zamjenice na području istočne Bosne (Remetić 2008), o govoru okolice Orašja (Jozic 2008), Čelinca (Dragičević 2009) i Dervente (Dragičević 2010), o prozodijskim odlikama bosanskohercegovačkih govora (Remetić 2009), o sarajevskom govoru do kraja XX stoljeća (Halilović 2009), o refleksu jata u govoru Žepča (Lončarić 2010). U posebnoj su knjizi objedinjeni Bulićevi radovi o razvoju dijalektologije u BiH, o govorima tuzlanskog, živiničkog, srebreničkog i tešanjско-maglajskog kraja; u prilogu je i bibliografija radova o bosanskohercegovačkim govorima od 1985. do 2008. godine (Bulić 2009).

U drugoj deceniji XXI st. objavljeno je pet monografija: o ekavsko-ijekavskim govorima tešanjско-maglajskog kraja (Bulić 2013), o govorima u gornjem toku Spreče (Bulić 2014); o posavskim govorima između Vrbasa i Ukrine (Kozomara 2016), o govoru starosjedilaca Zenice (Arnaut 2017) i o sintaksi padeža u govoru romanijskog kraja (Simić 2018). Posebni prilozi posvećeni su govorima u okolici

Dervente (Dragičević 2011), ekavsko-jekavskim govorima u Bosni i Hercegovini (Bulić 2012), govoru Srebrenice (Bulić 2012a), travničkom govoru krajem XIX st. (Alić 2012), govoru Željove kod Banovića (Remetić 2015), govorima okoline Šipova (Cukut 2017) i Bastasa u Livanjskom polju (Kozomara 2018), visočkom govoru krajem XIX st. (Bajraktarević 2019), govoru Gorana kod Konjica (Hrnjica 2019) te slavenskom genitivu u bosanskohercegovačkim govorima (Karavdić 2019).

5. Bosanskohercegovački govori obrađivani su i u lingvogeografskim poduhvatima, kako onima koji su pokrenuti u BiH, tako i onima koji su međunarodnoga karaktera. Zemaljski muzej u Sarajevu organizirao je 1897. godine popunjavanje Rešetarevih *Pitanja o govoru prostoga naroda*, prvog upitnika za ispitivanje bosanskohercegovačkih govora. Upitnik je sadržavao 150 pitanja, a u okviru jednoga pitanja tražen je odgovor i za desetak leksema. Popunjeno je 226 upitnika; neki od njih sadrže podatke iz dva, tri ili više mjesta, ali dragocjena dijalekatska građa, prikupljena širom zemlje u vrijeme izrade prvih lingvističkih atlasa u Evropi, nije iskorištena za pripremu atlasa bosanskohercegovačkih govora.

Drugo opsežno istraživanje bosanskohercegovačkih govora pomoću upitnika organizirali su od 1975. do 1986. Institut za jezik u Sarajevu i Komisija za lingvistička ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH. *Upitnik za ispitivanje bosanskohercegovačkih govora* popunjen je u 224 mjesna govora; u radu na terenu sudjelovalo je trideset istraživača, uglavnom dijalektologa (Halilović 2012). Prikupljena građa djelimično je obrađena i objavljena na stranicama *Bosanskohercegovačkog dijalektološkog zbornika* u spomenutim radovima Josipa Baotića, Dalibora Brozovića, Milorada Dešića, Jasne Hadžimejlić, Senahida Halilovića, Asima Pece i Dragomira Vujičića, ali je izostala planirana sinteza jer je rad na ovome projektu zaustavljen početkom 90-ih godina XX stoljeća. Ta je građa, uz neophodne dopune i provjere na terenu, osnova *Bosanskohercegovačkog lingvističkog atlasa*, pokrenutog 2017. u Akademiji nauka i umjetnosti BiH, kojim je obuhvaćeno 230 mjesnih govora.

Regionalni *Općekarpatski atlas* završen je sedamdesetih godina XX st.; u njemu su tri bosanskohercegovačka punkta: Mudrike kod Travnika, Umljani kod Trnova i Vukovsko kod Kupresa, a ispitivači su bili Josip Baotić, Dragomir Vujičić i Nevenka Gošić.

Rad na *Općeslavenskom lingvističkom atlasu*, u kome sudjeluju dijalektolozi iz

svih slavenskih zemalja i Njemačke, otpočeo je 1958. godine. U njemu je prikazano trinaest bosanskohercegovačkih govora: Dobretići (Jajce), Drvetine (Bugojno), Grude (Ljubuški), Guber (Livno), Jasenik (Gacko), Kreševo, Lohovo (Bihać), Lug (Jablanica), Milići (Vlasenica), Špionica (Srebrenik), Tramošnica (Gradačac), Vijaka (Vareš), Žepa (Rogatica). Terensko istraživanje obavili su šezdesetih i sedamdesetih godina XX stoljeća Bogdan Dabić, Nevenka Gošić, Smail Karačević, Gojko Kraljević, Slobodan Remetić, Mate Šimundić, Dragomir Vujičić, Slavko Vukomanović i Jovan Vuković. Upitnici su uništeni tokom rata 1992–1995. te je narednih desetak godina Bosna i Hercegovina bila izvan projekta. Nanovo je organizirano terensko istraživanje 2005. i 2006. godine, a istraživači su bili Josip Baotić, Refik Bulić, Snježana Čerić, Milan Dragičević, Senahid Halilović i Slobodan Remetić (Halilović 2010). Dijalektolozi okupljeni oko *Općeslavenskog lingvističkog atlasa* objavili su opsežnu zbirku opisa fonoloških sistema 130-ak mjesnih govora triju južnoslavenskih jezika. Fonološke sisteme trinaest bosanskohercegovačkih govora opisali su Dalibor Brozović, Dragomir Vujičić, Snježana Čerić, Nevenka Gošić i Slobodan Remetić (Fonološki opisi 1981).

Bosanskohercegovački lingvisti od 2010. uključeni su i u rad na *Evropskom lingvističkom atlasu*, koji preuzima građu iz *Općeslavenskog lingvističkog atlasa*; u njemu je sedam punktova iz Bosne i Hercegovine: Drvetine (Bugojno), Grude (Ljubuški), Jasenik (Gacko), Lohovo (Bihać), Lug (Jablanica), Špionica (Srebrenik) i Vijaka (Vareš).

6. U dijalektološkoj leksikografiji učinjeno je malo. Pojedini radovi sadrže liste lokalizama ili regionalizama (npr. Šurmin 1895a; Pavešić 1960; Malbaša 1976; Halilović 1996; Hadžikadić 2012); dijalektološke monografije općenito malo pažnje poklanjaju leksici (izuzeci su rijetki: Brabec 2012; Arnaut 2017). Obimniji prilog posvećen je jedino dijalekatskoj leksici Glasinca (Simić 2003). U desetak regionalnih dijalekatskih rječnika obrađena je leksika fočanskog kraja (Trhulj 2002), okolice Orašja (Baotić 2007), zapadne Hercegovine (Šamija 2004; Kraljević 2013), Potkozarja (Dalmacija 2004), Ugljevika i Zabrđa (Đurkin 2006), Posavine i Semberije (Pavlović 2008), tešanjskog (Ljevaković 2014) i glamočkog kraja (Bojinović 2016; Bojinović 2018) te zapadne Bosne (Dalmacija 2017). Više je radova o dijalekatskoj leksici u djelima pisaca te o leksici vezanoj za narodnu medicinu, nošnju i običaje, o lovačkoj, pastirskoj, pčelarskoj, ribarskoj, rudarskoj, šumarskoj terminologiji.

7. Počeci dijalektologije u Bosni i Hercegovini padaju u posljednju deceniju XIX st.: iz 1895. potječu dva rada Đure Šurmina, a iz 1897. Rešetarev upitnik za ispitivanje bosanskohercegovačkih govora i anketa Zemaljskog muzeja. Prva polovica XX st. donijela je svega desetak radova, dok je druga polovica XX st. bila vrlo plodna – upravo su sedamdesete i osamdesete godine XX st. najplodnije u razvitku bosanske dijalektologije. Poslije zastoja devedesetih godina nastavljena je skromna dijalektološka aktivnost i početkom XXI st. Bosanskohercegovački govori prilično ravnomjerno su istraženi u tridesetak monografija, u brojnim obimnijim i sitnijim radovima, u lingvogeografskim poduhvatima, a obrađeni su i u sintezama Milana Rešetara (Rešetar 1907), Pavla Ivića (Ivić 1985), Asima Pece (Peco 1989), Josipa Lisca (Lisac 2003), Senahida Halilovića (Halilović 2005a) i Miloša Okuke (Okuka 2008). Najviše je obrađivana fonetika, potom morfologija; akcentu i sintaksi posvećeno je manje pažnje, a tvorbi riječi i leksici najmanje.

LITERATURA

- ALIĆ, E. 2012. Govor Travnika krajem XIX stoljeća. *Bosanskohercegovački slavistički kongres I. Zbornik radova. Lingvistika*. Gl. ur. Halilović, S. Slavistički komitet. Sarajevo: 147–152.
- ARNAUT, M. 2017. Govor zeničkih Muslimana starosjedilaca. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik XI*: 11–290.
- BAJRAKTAREVIĆ, E. 2019. Morfološke osobine visočkoga govora s kraja 19. stoljeća. *Bosanskohercegovački slavistički kongres II. Zbornik radova*, knj. I. *Lingvistika*. Gl. ur. Halilović, S. Slavistički komitet. Sarajevo: 397–409.
- BAOTIĆ, J. 1966. Prilog problematici posavskog ikavskog dijalekta u bosanskoj Posavini. *Prilozi proučavanju jezika II*: 85–89.
- BAOTIĆ, J. 1971. Sintaksa padeža u govoru starosjedilaca bosanske Posavine. *Prilozi proučavanju jezika VII*: 105–140.
- BAOTIĆ, J. 1979a. Akcenatski sistem sela Kostrča u bosanskoj Posavini. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik II*: 159–267.
- BAOTIĆ, J. 1979b. Registar leksema obuhvaćenih Upitnikom za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik II*: 311–347.
- BAOTIĆ, J. Akut u govoru starosjedilaca bosanske Posavine danas. *Studia linguistica Polono-Jugoslavica 2*: 53–63.
- BAOTIĆ, J. 1983. Ikavskošćakavski govor u okolini Devente. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik IV*: 7–208.
- BAOTIĆ, J. 1985. Govori sjeverne i sjeveroistočne Bosne: Iz sintakse. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik V*: 337–372.
- BAOTIĆ, J. 1999–2000. Iz sintakse bosanskohercegovačkih govorač. *Radovi Hrvatskoga društva za znanost i umjetnost VII–VIII*: 33–71.
- BAOTIĆ, J. 2002. O govoru starosjedilaca bosanske Posavine. *Župa Tolisa 1802–2002*. Ur. Nedić, A. Franjevački samostan. Tolisa: 415–444.
- BAOTIĆ, J. 2007. *Orijentalizmi u govoru starosjedilaca bosanske Posavine*. Institut za jezik. Sarajevo.
- BOJINOVIĆ, M. 2015. Rječnik glamočkog govora. *Srpski dijalektološki zbornik LXII*.
- BOJINOVIĆ, M. 2018. Dodatak Rječniku glamočkog govora. *Srpski dijalektološki zbornik LXV/1*: 915–1059.
- BRABEC, I. 1954. Rad na ispitivanju govora tuzlanske oblasti u 1951. godini.

- Ljetopis JAZU* 59: 173–174.
- BRABEC, I. 1957–1958. Glavnije fonetske osobine govora u tuzlanskom kraju (upoređene sa osobinama u drugim štokavskim govorima). *Pitanja književnosti i jezika*, knj. IV i V, sv. b. Katedra za jugoslovenske književnosti i srpskohrvatski jezik Filozofskog fakulteta. Sarajevo: 43–68.
- BRABEC, I. 1959. Istraživanje govora stanovništva na lijevoj obali Bosne. *Ljetopis JAZU* 63: 421–422.
- BRABEC, I. 1960. Istraživanje govora u srednjoj Bosni. *Ljetopis JAZU* 64: 343–346.
- BRABEC, I. 2012. Govor Tuzle i okolice. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* X: 51–241.
- BROZOVIĆ, D. 1957. Izvještaj o istraživanju govora u dolini rijeke Fojnice. *Ljetopis JAZU* 62: 375–380.
- BROZOVIĆ, D. 1959. Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u dolini rijeke Fojnice (nastavak). *Ljetopis JAZU* 63: 431–438.
- BROZOVIĆ, D. 1960. Dijalektološka istraživanja u Bosni (okolica Livna i visoki kraj). *Ljetopis JAZU* 64: 347–351.
- BROZOVIĆ, D. 1961. Izvještaj o dijalektološkim istraživanjima u srednjoj Bosni (okolica Kraljeve Sutjeske i Vareša i lijeva obala Krivaje). *Ljetopis JAZU* 65: 334–351.
- BROZOVIĆ, D. 1961–1962. O jednom problemu naše historijske dijalektologije – stara ikavsko-jekavska granica. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* IV–V: 51–57.
- BROZOVIĆ, D. 1966. O problemu ijekavskoščakavskog (istočnobosanskog) dijalekta. *Hrvatski dijalektološki zbornik* II: 119–208.
- BROZOVIĆ, D. 1973. O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području SR Bosne i Hercegovine. *Radovi sa Simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*. Muzej grada Zenice. Zenica: 81–88.
- BROZOVIĆ, D. 1974. O dijalekatskom aspektu Projekta, O načelnim i metodološkim pretpostavkama projekta Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks – sinkronijska deskripcija i odnos prema suvremenom standardnom jeziku, Još jedan osvrt na zadatke Projekta. Ur. Šipka, M. *Proučavanje bosansko-hercegovačkih govora: Dosadašnji rezultati, potrebe i perspektive*. Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik. Sarajevo: 42–44, 65–80, 113–116.
- BROZOVIĆ, D. 1979. Govori sjeverozapadne Bosne: Akcenatske značajke. *Bo-*

- sanskohercegovački dijalektološki zbornik* II: 101–118.
- BROZOVIĆ, D. 1985. Prozodijske značajke sjeverne Bosne. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* V: 171–200.
- BROZOVIĆ, D. 2005. Mjesto bosanskohercegovačkih govora u štokavskome narječju. *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Ur. Mønnesland, S. Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije. Sarajevo – Oslo: 10–13.
- BROZOVIĆ, D. 2012. Govor u dolini rijeke Fojnice. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* X: 243–425.
- BULIĆ, R. 2009. *Iz bosanske dijalektologije*. PrintCom. Tuzla.
- BULIĆ, R. 2012. Ekavsko-jekavski govori u Bosni i Hercegovini. *Bosanskohercegovački slavistički kongres I. Zbornik radova. Lingvistika*. Gl. ur. Halilović, S. Slavistički komitet. Sarajevo: 153–163.
- BULIĆ, R. 2013. *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskoga kraja*. Centar za kulturu i obrazovanje. Tešanj.
- BULIĆ, R. 2014. *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče: Živinički kraj*. Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli. Tuzla.
- BULIĆ, R. 2014a. Govor Bošnjaka Srebrenice. *Sarajevski filološki susreti II. Zbornik radova*, knj. I. Gl. ur. Palić, I. Bosansko filološko društvo. Sarajevo: 9–20.
- CUKUT, S. 2017. Važnije osobine vokalizma srpskih govora okoline Šipova. *Prilozi proučavanju jezika* 48: 209–219.
- ČUSTOVIĆ, Đ. 1961. Narodni govor (Livanjskog polja). *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* XV–XVI. 91–117.
- ĆERIĆ, S.; ARNAUT, M. 1979. Bibliografija radova o bosansko-hercegovačkim govorima (od 1975. do 1978). *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* II: 349–363.
- ČORIĆ, B. 1972. O jednom primeru međudijalekatske adaptacije. *Zbornik za jezik i književnost* I: 99–105.
- ČOROVIĆ, V. 1907. Der Dialekt von Mostar. *Archiv für slavische Philologie* XXIX: 497–517.
- Dalmacija, S. 1997. *Ijekavski govori Potkozarja*. Narodna i univerzitetska biblioteka “Petar Kočić”. Banja Luka.
- Dalmacija, S. 2004. *Rječnik govora Potkozarja*. Glas srpski. Banja Luka.
- Dalmacija, S. 2017. *Rječnik govora Srba zapadne Bosne*. Matica srpska. Banja Luka.

- DEŠIĆ, M. 1976. Zapadnobosanski ijekavski govori. *Srpski dijalektološki zbornik XXXVIII*.
- DRAGIČEVIĆ, M. 2000. *Spisi o zapadnijim srpskim govorima*. Banja Luka.
- DRAGIČEVIĆ, M. 2007. O govoru Srba Banje Vrućice kraj Teslića I (fonetske i morfološke osobine). *Srpski dijalektološki zbornik LIV*: 323–401.
- DRAGIČEVIĆ, M. 2009. Prilozi građi za proučavanje srpskih govora iz čelinačkog kraja u zapadnoj Bosni. *Srpski jezik XIV*: 421–430.
- DRAGIČEVIĆ, M. 2010. Važnije glasovne osobine govora Srba iz nekih naselja u okolini Dervente u severnoj Bosni. *Južnoslovenski filolog LXVI*: 231–253.
- DRAGIČEVIĆ, M. 2011. O morfološkim osobinama govora Srba triju naselja iz okoline Dervente u severnoj Bosni. *Južnoslovenski filolog LXVII*: 216–239.
- ĐUKANOVIĆ, P. 1983. Govor sela Gornje Caparde (kod Zvornika). *Srpski dijalektološki zbornik XXIX*: 191–294.
- ĐURKIN, V. 2006. *Leksika Ugljevika i Zabrđa*. Univerzitet u Novom Sadu – Pedagoški fakultet u Somboru. Sombor.
- ĐUROVIĆ, R. 1992. Prelazni govori južne Bosne i visoke Hercegovine. *Srpski dijalektološki zbornik XXXVIII*: 9–378.
- FINKA, B.; PAVEŠIĆ, S. 1963. Izvještaj o istraživanju govora u području između planine Zvijezde i rijeke Krivaje u Bosni. *Ljetopis JAZU* 68.
- Fonološki opisi 1981. *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslavenskim lingvističkim atlasom*. Ur. Filipović Nedim. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka. Sarajevo.
- HADŽIKADIĆ, A. 2012. Dijalekt grada Dervente (Prilog srpskohrvatskoj dijalektologiji). *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik X*: 9–50.
- HADŽIMEJLIĆ, J. 1982. Bibliografija radova (od 1978. do 1981). *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik III*: 307–356.
- HADŽIMEJLIĆ, J.; KUNA, Z. 1983. Bibliografija radova o bosansko-hercegovačkim govorima (od 1981. do 1983). *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik IV*: 355–379.
- HADŽIMEJLIĆ, J. 2017. Morfološke osobine govora Hercegovine i jugoistočne Bosne. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik XI*: 297–433.
- HALILOVIĆ, S. 1985a. Habitual u štokavskom dijalektu. *Književnost i jezik* 1–2: 51–55.
- HALILOVIĆ, S. 1985b. Bibliografija radova o bosansko-hercegovačkim govorima (od 1983. do 1985). *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik V*:

- 373–392.
- HALILOVIĆ, S. 1990. Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja). *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik VI*: 249–358.
- HALILOVIĆ, S. 1996. Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik VII*.
- HALILOVIĆ, S. 2002. Fonetske osobine govora Hercegovine i jugoistočne Bosne. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik VII*: 241–342.
- HALILOVIĆ, S. 2005a. Bosanskohercegovački govori. *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Ur. Mønnesland, S. Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije. Sarajevo – Oslo: 15–51.
- HALILOVIĆ, S. 2005b. Bosanskohercegovački govori i nacionalna pripadnost. *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Ur. Mønnesland, S. Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije. Sarajevo – Oslo: 71–77.
- HALILOVIĆ, S. 2009. Sarajevski govor do kraja XX stoljeća. *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*. Halilović, S.; Tanović, I.; Šehović, A. Slavistički komitet. Sarajevo: 5–66.
- HALILOVIĆ, S. (ur.). 2010. *Materijal bosanskohercegovačkih punktova za Općeslavenski lingvistički atlas*. Građa, XXIX, Centar za leksikologiju i leksikografiju, knj. 1 (1–5. dio). Sarajevo.
- HALILOVIĆ, S. 2012. Bosanskohercegovački lingvistički atlas: Dvije ankete i jedna izoglosa. *Bosanskohercegovački slavistički kongres I. Zbornik radova. Lingvistika*. Gl. ur. Halilović, S. Slavistički komitet. Sarajevo: 171–184.
- HRNJICA, J. 2019. Govor Gorana kod Konjica. *Bosanskohercegovački slavistički kongres II. Zbornik radova*, knj. I. *Lingvistika*. Gl. ur. Halilović, S. Slavistički komitet. Sarajevo: 441–453.
- IGNJATOVIĆ, D. 1957. Ispitivanja govora u oblasti Klis – Sinj u Dalmaciji i Gornje Rame u Bosni. *Glasnik SAN VIII/2*: 186–187.
- IGNJATOVIĆ, D. 1958. Izvještaj o ispitivanju govora u srednjoj Dalmaciji, dalmatinskoj Zagori i zapadnoj Hercegovini. *Glasnik SAN X/3*: 350–351.
- IVIĆ, P. 1985. *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: Uvod i štokavsko narečje*, 2. izd. Matica srpska. Novi Sad.
- JAHIĆ, DŽ. 2002. Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik VIII*: 7–236.
- JOZIĆ, Ž. 2004. Glagolski sustav ikavskojekavskih posavskih govora. *Filologija* 43: 31–54.
- JOZIĆ, Ž. 2008. O morfološko-naglasnim razlikama posavskih govora u Slavo-

- niji i Bosni. *Hrvatski dijalektološki zbornik* XIV: 187–196.
- JURČEVIĆ, I. 1979. Prilog proučavanju govora sela Kovača kod Duvna. *Prilozi proučavanju jezika* XV: 101–119.
- KARAVDIĆ, Z. 2019. Slavenški genitiv u bosanskohercegovačkim govorima. *Bosanskohercegovački slavistički kongres II. Zbornik radova*, knj I. *Lingvistika*. Gl. ur. Halilović, S. Slavistički komitet. Sarajevo: 455–467.
- KASUMOVIĆ, A. 1990. O govoru Tuzle i okoline. O govoru naselja Mosnik. *Jezik i folklor*. Univerzal. Tuzla: 59–69.
- KOVAČEVIĆ, M. 2000. Duvanjski govor i njegove posebnosti. *Duvanjski zbornik*. Ur. Krišto, J. Hrvatski institut za povijest – Zajednica Duvnjaka Tomislavgrad – Naša ognjišta. Zagreb – Tomislavgrad: 493–511.
- KOZOMARA, D. 2016. Fonetske i morfološke osobine srpskih posavskih govora između Vrbasa i Ukline. *Srpski dijalektološki zbornik* LXIII: 580–733.
- KOZOMARA, D. 2018. Sudbina vokalskih skupina u govoru Bastasa (kod Bosanskog Grahova). *Srpski jezik XXIII*: 513–522.
- KRALJEVIĆ, A. 2013. *Rječnik zapadnohercegovačkoga govora*. Široki Brijeg – Zagreb.
- LISAC, J. 2013. *Hrvatska dijalektologija I: Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- LOŃČARIĆ, M. 2010. Žepčanski govor – prilog istraživanju jata. *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija Žepče 1458.–2008*. Hrvatski institut za povijest – Općina Žepče. Zagreb – Žepče.
- LJEVAKOVIĆ, K. 2014. *Rječnik tešanjškoga kraja*. Opća biblioteka. Tešanj.
- MALBAŠA, Z. 1976. Iz leksike sela Donjih Ramića kod Ključa u Bosanskoj Krajini. *Prilozi proučavanju jezika* XII: 95–118.
- MATIJAŠIĆ, F. 1958. Izvještaj o ispitivanju govora Glamočkog polja. *Glasnik SAN* X/3: 350.
- MATIJAŠIĆ, F. 1963–1964. Akcenat glagola u savremenom mostarskom govoru u odnosu na Vukov i Daničićev sistem. *Južnoslovenski filolog* XXVI/1–2: 337–368.
- MATOŠEVIĆ, A. 2006. Hrvatski govor u slivu rijeke Soline. *Gradovrh* 3/1: 104–132.
- MILAS, M. 1903. Današnji mostarski dijalekat. *Rad JAZU* CLIII: 47–98.
- OKUKA, M. 1972–1973. Neke osobenosti vokalizma današnjeg govora donjeg toka Usore. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* VII: 83–100.

- OKUKA, M. 1973. Dijalektološki tekstovi iz donjeg toka Usore. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XVI/2: 207–213.
- OKUKA, M. 1982. Glas h u govoru Muslimana Drežnice u Hercegovini. *Književnost i jezik* XXIX/2: 102–105.
- OKUKA, M. 1983a. *Govor Rame*. Svjetlost. Sarajevo.
- OKUKA, M. 1983b. Govorne osobine stanovništva Drežnice. *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* 38: 63–80.
- OKUKA, M. 2008. *Srpski dijalekti*. SKPD Prosvjeta. Zagreb.
- PAVEŠIĆ, S. 1960. O narodnom govoru u Lepenici u Bosni. *Ljetopis JAZU* 64: 362–393.
- PAVEŠIĆ, S. 1963. Izvještaj o proučavanju govora u selu Očeviji i Vijaci u Bosni. *Ljetopis JAZU* 67: 298–304.
- PAVLOVIĆ, M. 1927. O stanovništvu i govoru Jajca i okoline. *Srpski dijalektološki zbornik* III: 97–112.
- PAVLOVIĆ, M. 1951. Dijalekatska ispitivanja u Kosjeriću, Sječoj Rijeci i srednjoj Bosni. *Glasnik SAN* III/2: 276–277.
- PAVLOVIĆ, M. 1952. Ispitivanje ikavskih dijalekata u BiH. *Glasnik SAN* IV/2: 318–319.
- PAVLOVIĆ, M. 1953. Izveštaj o ispitivanju ikavskih govora u Bosni i Hercegovini. *Glasnik SAN* V/2: 325.
- PAVLOVIĆ, I. 2008. *Rječnik govora Srba Posavine i Semberije*. Beoknjiga. Beograd.
- PECO, A. 1957. Govor sela Bune. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* I: 169–181.
- PECO, A. 1957. Akcenat sela Ortiješa. *Građa Naučnog društva NRBH* X/7: 5–51.
- PECO, A. 1962. Mjesto centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima današnje Hercegovine. *Južnoslovenski filolog* XXV: 295–328.
- PECO, A. 1964. Govor istočne Hercegovine. *Srpski dijalektološki zbornik* XIV: 1–200.
- PECO, A. 1967. Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini. *Južnoslovenski filolog* XXVII/1–2: 267–336.
- PECO, A. 1970. Ostaci starije akcentuacije u bosanskohercegovačkim govorima. *Anali Filološkog fakulteta u Beogradu* 10: 265–272.
- PECO, A. 1975. Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne. I dio: Uvod i Fonetika. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* I: 7–264.
- PECO, A. 1979. Govori sjeverozapadne Bosne: Morfološke osobine. *Bosan-*

- skohercegovački dijalektološki zbornik* II: 119–157.
- PECO, A.; Brozović, D.; Vujičić, D.; Baotić, J. 1979. Spisak govornih osobina obuhvaćenih Upitnikom za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* II: 269–310.
- PECO, A. 1982. Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne, II dio: Akcenat, Oblici, Tekstovi. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* III: 7–258.
- PECO, A. 1983. Govor Podveležja. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* IV: 209–281.
- PECO, A. 1985. Govori sjeverne i sjeveroistočne Bosne: Morfologija. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* V: 201–336.
- PECO, A. 1986. Ikavskošćakavski govori zapadne Hercegovine. *Djela ANUBiH* LXI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35.
- PECO, A. 1989. *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, 4. izdanje. Naučna knjiga. Beograd.
- PECO, A. 1990. Morfološke osobine govora u centralnom pojasu Bosne. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* VI: 125–247.
- PECO, A. 1998. Mostarski govor u svjetlosti hercegovačkih govora kao cjeline. *Hercegovina* 10: 85–94.
- PECO, A. 2000. Izgovor afrikata u bosanskohercegovačkim govorima. *Hercegovina* 11–12: 209–223.
- PECO, A. 2001. Konsonantizam bosanskohercegovačkih govora. *Srpski dijalektološki zbornik* XLVIII: 607–696.
- PEHLIĆ, A. 2006. Fonetsko-fonološke osobine govora Donjeg Kamička (kod Sanskog Mosta). *Pismo* IV/1: 54–72.
- PEHLIĆ, A. 2009. Fonetsko-fonološke osobine govora Donjeg Kamička (kod Sanskog Mosta): Vokalizam. *Pismo* VII/1: 11–25.
- PETROVIĆ, D. 1967. Neke osobine govora Zmijanja. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* X: 565–567.
- PETROVIĆ, D. 1970. Prilog poznavanju muslimanskih govora zapadne Bosne. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XIII/1: 335–352.
- PETROVIĆ, D. 1971. O govoru Zmijanja. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XIV/1–2, XV/1–2.
- RAMIĆ, N. 1998. Ikavsko-ijekavska razmeđa u jugozapadnoj Bosni. *Srpski jezik* III/1–2: 267–280.
- RAMIĆ, N. 1999. Livanjsko-duvanjski govorni tip. *Srpski dijalektološki zbornik* XLVI: 263–426.

- REMETIĆ, S. 1970. Fonetske i morfološke karakteristike govora Srba u Kladnju i okolini. *Prilozi proučavanja jezika* VI: 105–133.
- REMETIĆ, S. 1977. Sudbina glagolskog priloga prošlog u centralnim dijalektima srpskohrvatskog jezika (s osvrtom na situaciju u jednom istočnobosanskom govoru. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 7: 71–78.
- REMETIĆ, S. 1981a. O još jednom nezapaženom ekavsko-jekavskom bosanskom govoru. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 11: 181–186.
- REMETIĆ, S. 1981b. Konstrukcije tipa “Šta čine s one dece” u govorima istočne Bosne. *Južnoslovenski filolog* XXXVII: 265–272.
- REMETIĆ, S. 1999. O glasovnim osobinama govora Željove (kod Banovića). *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XLII: 399–432.
- REMETIĆ, S. 2000. O šćakavizmu kakanjskih i zeničkih Srba. *Južnoslovenski filolog* LVI/3–4: 931–949.
- REMETIĆ, S. 2000a. Upotreba instrumentala u govoru istočnobosanskih Era. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XLIII: 505–521.
- REMETIĆ, S. 2004. O šestočlanom prozodijskom sistemu u govoru Kladnja i okoline. *Život i delo akademika Pavla Ivića*. Gl. ur. Plankoš, J. Gradska biblioteka – SANU – Narodna biblioteka Srbije – Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska – Filozofski fakultet. Subotica – Beograd – Novi Sad: 651–659.
- REMETIĆ, S. 2006. Jotovanje u govoru Gornjeg Birča. *Godišnjak za srpski jezik i književnost* XX/8: 387–398.
- REMETIĆ, S.; IVIĆ, P. 2007. Neobična upotreba refleksivne morfeme se u govoru Muslimana u Kladnju i okolini. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* L: 303–316.
- REMETIĆ, S. 2008. O posesivnoj konstrukciji *u* + genitiv lične zamenice na istočnobosanskom terenu. *Južnoslovenski filolog* LXIV: 391–400.
- REMETIĆ, S. 2009. Prozodijske odlike bosanskohercegovačkih govora. *Godišnjak za srpski jezik i književnost* XXII/9: 437–454.
- REMETIĆ, S. 2015. Nad morfološkim karakteristikama govora Željove (kod Banovića). *Putevima srpskih idioma*. Filološko-umetnički fakultet. Kragujevac: 27–52.
- REŠETAR, M. 1897. *Pitanja o govoru prostoga naroda*. Zemaljski muzej BiH. Sarajevo.
- REŠETAR, M. 1907. *Der štokavische Dialekt*. Wien.
- RUŽIČIĆ, G. 1934. Glavnije osobine nekih ikavskih govora zapadne Bosne. *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanovića* I: 31–45.

- RUŽIČIĆ, G. 1936a. Izveštaj o ispitivanju govora katolika i muslimana na levoj obali Bosne, između Bosanskog Broda i Lašve. *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića* III: 35–37.
- RUŽIČIĆ, G. 1936b. Jedan nezapažen bosanski govor. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* XVI/1: 230–255.
- SIMIĆ, M. 1978. Govor sela Obadi u bosanskom Podrinju. *Srpski dijalektološki zbornik* XXIV: 3–124.
- SIMIĆ, Z. 2003. Iz leksike Glasinca. *Prilozi proučavanju jezika* 34: 219–309.
- SIMIĆ, Z. 2018. Sintaksa padeža u govoru romanijskog platoa: metaforizacija prostora. *Biblioteka Južnoslovenskog filologa. Nova serija*, XXV. Institut za srpski jezik SANU. Beograd.
- SMAILOVIĆ, I. 1979. *Jezik Hasana Kikića*. Glas. Banja Luka.
- ŠAMIJA, I. B. 2004. *Rječnik imotsko-bekijskog govora*. Društvo Lovrećana. Zagreb.
- ŠATOR, M. 1997. Mostarski govor kroz stoljeća. *Hercegovina* 9: 207–217.
- ŠATOR, M. 2002. Slika mostarskog govora u Anketi o jeziku 1897. godine. *Hercegovina* 13–14: 229–248.
- ŠIMUNDIĆ, M. 1970. Sintaksa govora Imotske krajine i Bekije. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XIII/1: 217–234.
- ŠIMUNDIĆ, M. 1971. *Govor Imotske krajine i Bekije*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
- ŠIPKA, M. (ur.) 1974. *Proučavanje bosansko-hercegovačkih govora: Dosadašnji rezultati, potrebe i perspektive*. Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik. Sarajevo.
- ŠURMIN, Đ. 1895a. Osobine današnjega sarajevskog govora. *Rad JAZU* CXXI: 186–209.
- ŠURMIN, Đ. 1895b. Njekoliko bilježaka o govoru hercegovačkom. *Nastavni vjesnik* III: 164–175.
- TANASIĆ, S. 2004. Iz sintakse govora dobojskog kraja: Padeži sa finalnim značenjem. *Život i delo akademika Pavla Ivića*. Gl. ur. Plankoš, J. Gradska biblioteka – SANU – Narodna biblioteka Srbije – Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska – Filozofski fakultet. Subotica – Beograd – Novi Sad: 479–488.
- TRHULJ, S. 2002. *Rječnik moje majke: Prilog leksičkom blagu bosanskog jezika*. 2. izdanje. Alef. Sarajevo.
- VALJEVAC, N. 1983. Govor visočkih Muslimana: Akcenat i fonetika. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* IV: 283–354.

- VALJEVAC, N. 2002. Govor u slivu Lašve. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* IX: 3–290.
- VALJEVAC, N. 2005. Dijalekatska leksika. *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Ur. Mønnesland, S. Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije. Sarajevo – Oslo: 53–69.
- VUJIČIĆ, D. 1974. Ciljevi i zadaci istraživanja u okviru projekta Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks – sinhronijska deskripcija i odnos prema savremenom standardnom jeziku. *Proučavanje bosansko-hercegovačkih govora: Dosadašnji rezultati, potrebe i perspektive*. Ur. Šipka, M. Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik. Sarajevo: 15–33.
- VUJIČIĆ, D. (ur.) 1975. Bibliografija radova o bosansko-hercegovačkim govorima. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* I: 265–339.
- VUJIČIĆ, D.; DEŠIĆ, M.; PECO, A. 1979. Govori sjeverozapadne Bosne: Fonetske osobine. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* II: 11–101.
- VUJIČIĆ, D. 1985. Govori sjeverne i sjeveroistočne Bosne: Fonetske osobine. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* V: 13–170.
- VUJIČIĆ, D. 1981. Prilog proučavanju govora Donjeg Birča. *Radovi ANUBiH* LXX, Odjeljenje društvenih nauka 21: 195–211.
- VUJIČIĆ, D.; BAOTIĆ, J. 1989. O dosad nepoznatom ikavskom govoru Srba u jugozapadnoj Bosni. *Hrvatski dijalektološki zbornik* VIII: 163–169.
- VUJIČIĆ, D. 1990. Fonetske osobine govora centralne, jugoistočne i jugozapadne Bosne. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* VI: 13–124.
- VUKOMANOVIĆ, S. 1960. Izvještaj o ispitivanju govora Jajca i okoline. *Glasnik SAN* XII/2: 232–234.
- VUKOMANOVIĆ, S. 1972. Glasovi č i dž u govoru katoličkog stanovništva u Jajcu i okolini. *Zbornik za jezik i književnost* I: 19–27.
- VUKOVIĆ, J. 1937. Karakteristične osobine mostarskog govora. *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva* XVII/1–12: 953–964.
- VUKOVIĆ, J. 1959. Etnološko-folkloristička ispitivanja u Neumu i okolini. *Narodni govor. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XIV: 111–116.
- VUKOVIĆ, J. 1962. Govorne osobine (Imljana). *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XVII: 27–49.
- VUKOVIĆ, J. 1963a. Kreševsko-lepenički govor. *Posebna izdanja* III. Naučno društvo BiH. Sarajevo: 287–311.
- VUKOVIĆ, J. 1963b. Bosanski i hercegovački ijekavski govorni tipovi (u svetlu raščlanjivanja ijekavskog narečja). *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*

XVIII: 17–28.

VUKOVIĆ, J. 1964. Govorne osobine (Žepa). *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XIX: 45–62.

VUKOVIĆ, J.; BROZOVIĆ, D.; PECO, A.; VUJIČIĆ, D. 1975. Upitnik za ispitivanje bosansko-hercegovačkih govora. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* I: 341–407.

VUŠOVIĆ, D. 1927. Dialekt istočne Hercegovine. *Srpski dijalektološki zbornik* III.

ŽULJIĆ, M. 1908. Današnji vareški dijalekat. *Školski vjesnik* XV: 36–41, 148–151, 255–258, 347–351, 425–428, 495–499, 572–575, 669–672, 772–777, 894–908.

Development of Dialectology in Bosnia and Herzegovina

ABSTRACT

The beginnings of dialectology in Bosnia and Herzegovina are connected to the end of the 19th century – to Šurmin's works from 1895, Rešetar's Pitanja o govoru prostoga naroda and the survey of the Zemaljski muzej from 1897. The first half of the 20th century brought only a dozen works, while the second half of the last century was very fruitful. A more modest dialectological activity continued at the beginning of the 21st century. The local dialects of Bosnia and Herzegovina were fairly evenly exhibited in about thirty monographs, in numerous more extensive and minor works, in linguistic-geographical endeavours, and they were described in several syntheses. Phonetics was the most elaborated feature, followed by morphology; less attention was paid to stress and syntax, and least to word formation and lexis.

KEYWORDS: *local dialects of Bosnia and Herzegovina, dialect, dialectology, local dialect, linguistic geography*

Knjižica *O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku i.t.d. Štenje i kratki razgovori* (Rijeka, 1878.) kao izvor za filološka istraživanja*

Sanja Holjevac

Zavod za povijesne i društvene znanosti
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Rijeci
holjevac@hazu.hr

U Rijeci je od 1779. do 1889. godine djelovala tiskara češke obitelji Karletzky, u kojoj je pod vodstvom različitih članova te obitelji tiskan niz izdanja različite vrste na talijanskome, hrvatskome, latinskome, a ponešto i na mađarskome te njemačkome jeziku. Ta su izdanja u najvećoj mjeri bila namijenjena području Rijeke i okolice, a u crkvenome pogledu području Senjsko-modruške biskupije. Važan su izvor za istraživanje različitih segmenata povijesti toga područja, a izdanja na hrvatskome jeziku usto su i važan izvor za istraživanje povijesti hrvatskoga jezika i standardizacijskih procesa na tome području. Među izdanjima na hrvatskome jeziku nekoliko ih je namijenjeno i drugim hrvatskim područjima. Među njima se izdvaja jedno izdanje namijenjeno zadarskomu području i vezano uz područje tadašnje Zadarske nadbiskupije. Riječ je o knjižici *O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku i.t.d. Štenje i kratki razgovori po Vicku Ivčeviću, kanoniku i župniku prvostolne crkve zadarske i.t.d. i.t.d.* tiskanoj u Rijeci 1878. godine u tiskari Franje Karletzkoga. Knjižica sadrži propovijedi zadarskoga kanonika, župnika i pisca Vicka Ivčevića posvećene zadarskoj zaštitnici svetoj Stošiji / svetoj Anastaziji, koje je za tisak priredio i objavio u Rijeci njegov brat don Mate Ivčević. U ovome se radu predstavlja sadržaj i struktura toga izdanja te se ono promatra kao izvor za filološka istraživanja.

KLJUČNE RIJEČI: tiskara Karletzky, Rijeka, Zadar, Vicko Ivčević, Mate Ivčević, hrvatski jezik, 19. stoljeće

* Ovaj je rad sufinanciralo Sveučilište u Rijeci projektom broj: uniri-human-18-87-1222 (*Liber Fluminensis* – prilozi za proučavanje hrvatskoga jezika u djelima riječkih tiskara do 20. stoljeća) voditeljice prof. dr. sc. Sanje Zubčić.

1. Uvodne napomene

Godine 1779. Čeh Lovro/Lorenzo Karletzky osnovao je u Rijeci tiskaru koja je u tome gradu djelovala sve do 1889. godine (Lukežić 1999: 128–130, Škrbec 1995: 292). Tijekom tih više od stotinu godina rada u tiskari je pod vodstvom različitih članova obitelji Karletzky¹ otisnut niz izdanja različite vrste na više jezika – talijanskome, hrvatskome, latinskome, a ponešto i na mađarskome te njemačkome jeziku² – što je rezultat različitih društveno-političkih i jezičnih okolnosti u Rijeci toga doba. U toj su tiskari tako otisnute brojne knjige, brošure, letci itd. nabožnoga i svjetovnoga sadržaja, npr. crkvene pjesme, shematizmi, katekizmi, lekcionar, propovjedna literatura, zdravstveni priručnici, udžbenici, rječnici, stručna literatura, školska izvješća, književna djela, libreto opera, pravilnici, statuti, oglasi, proglasi, novine itd. (v. Blažeković 1953, Despot 1953, Glogović 1984, Holjevac 2010, Zolnai 1932). Ta su izdanja vrijedna građa za raznovrsna istraživanja povijesti Rijeke i okolice od konca 18. do konca 19. stoljeća te u velikoj mjeri odražavaju društveni, politički, vjerski, školski i kulturni život toga prostora.

S obzirom na to da je do polovice 19. stoljeća ta tiskara bila i jedina u Rijeci, važnost je njezina rada još veća. Posebice je tomu tako kada je riječ o izdanjima na hrvatskome jeziku. Djelatnost je, naime, tiskare Karletzky, koja je sve do polovice 19. stoljeća bila i jedina tiskara u gradu, bila od iznimne važnosti za očuvanje i razvoj hrvatskoga jezika u Rijeci i njezinoj okolini (Holjevac 2010: 226), posebice u kontekstu njezine izloženosti inojezičnim utjecajima i društveno-političkim okolnostima često nesklonima hrvatskomu jeziku (*Povijest Rijeke* 1988: 205–208).

Izdanja tiskana na hrvatskome jeziku u dopreporodnome i prvim godinama

¹ Nakon smrti osnivača Lovre/Lorenza Karletzkoga tiskaru kraće vrijeme vodi njegova udovica Rosina (vjerojatno od 1800. do smrti 1803.), zatim je pod nazivom Tiskarnica Bratje Karletzky / Tiskara braće Karletzky // Tipografia dei Fratelli Karletzky / Stamperia Fratelli Karletzky vode Josip/Giuseppe (do 1853.) i Anton/Antonio te nakon Josipove smrti samostalno Anton do smrti 1875., nakon čega tiskaru vodi Josipov sin Franjo/Francesco (od 1876.) te unuk Josip/Giuseppe ml. (do kraja rada) (usp. Lukežić 1999: 129). Navode se hrvatski i talijanski oblici imena zabilježeni u literaturi te ovjereni u impresumima izdanja tiskare Karletzky, ovisno o jeziku kojim su napisana. Latinski su zapisi njihovih imena vidljivi u matičnim knjigama Rijeke (v. *Croatia, Church books, 1516–1994*, <https://www.familysearch.org/>).

² Najviše ih je na talijanskome i hrvatskome, zatim na latinskome jeziku, dok je manji broj izdanja na njemačkome i mađarskome jeziku.

preporodnoga razdoblja, odnosno od prvoga poznatoga iz 1790. godine do 30-ih godina 19. stoljeća, većinom su nabožne i didaktičko-poučne namjene (Holjevac 2018: 273–274). Izdanja tiskana od 1848. godine pa do kraja rada tiskare većinom su svjetovna te su u najvećoj mjeri vezana uz javni život grada Rijeke, posebice školstvo, a u velikoj mjeri odražavaju i preporodno doba; nabožnih je izdanja malo (Holjevac 2018: 274). Ta su izdanja i vrijedan izvor za proučavanje hrvatske književnojezične povijesti i procesa standardizacije hrvatskoga jezika na štokavskoj osnovici na sjevernojadranskom, što znači na čakavskom jezičnom prostoru (Holjevac 2010, 2018).

Izdanja koja su u tiskari Karletzky tiskana na hrvatskome jeziku u najvećoj su mjeri namijenjena području Rijeke i okolice te Senjsko-modruške biskupije. Samo je nekoliko izdanja namijenjeno drugim hrvatskim područjima. Među njima se izdvaja jedno izdanje namijenjeno zadarskomu području i vezano uz područje tadašnje Zadarske nadbiskupije. Riječ je o knjižici *O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku i.t.d. Štenje i kratki razgovori* tiskanoj u Rijeci 1878. godine *tiskom Franje Karletzky-a*,³ koja je u središtu pozornosti ovoga rada.⁴

Knjižica je otisnuta u formatu 8° na 50 stranica.⁵ Sadrži tekstove, odnosno povijesti na hrvatskome jeziku Vicka Ivčevića (1801. – 1864.),⁶ kanonika i župnika prvostolne crkve zadarske, koje je on od 1837. godine⁷ uz dopuštenje crkvenih poglavara čitao u zadarskoj katedrali na blagdan svete Stošije / svete Anastazije i na druge blagdane, a za tisak ih je priredio i kao izdavač uz svoje popratne bilješke te još neke dodane tekstove objavio njegov brat don Mate Ivčević (1818. – 1889.).⁸

³ To je izdanje vrlo zanimljivo i kao još jedna potvrda kulturnih veza između Zadra i Rijeke (npr. Šimun Kožičić Benja, Šime Starčević).

⁴ Rad posvećujem prof. dr. sc. Josipu Liscu povodom njegova 70. rođendana, uz trajnu zahvalnost na njegovim vrijednim prinosima i poticajima istraživanju dijalektologije i povijesti hrvatskoga jezika.

⁵ Prema primjerku iz Sveučilišne knjižnice u Rijeci, gdje je pohranjena pod signaturom A.Misc.A 644.

⁶ Vicko Ivčević (Trogir, 1801. – Zadar, 1864.), kanonik i pisac, u Zadru je djelovao od 1837. godine do smrti, i to najprije kao predavač vjeronauka i metodike u Glavnoj osnovnoj školi, a zatim kao kanonik zadarskoga Kaptola, rektor nadbiskupijskoga sjemeništa i njegovih konvikta u Zadru, podravnatelj Teološkoga instituta, župnik dekan katedrale sv. Stošije, glavni nadzornik škola Zadarske nadbiskupije itd. Uz ostalo, posebice se zalagao za uporabu hrvatskoga jezika u vjerskim obredima i školi (Radauš 2005: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8814>, pristupljeno 30. siječnja 2020.).

⁷ Tu godinu iščitavam posredno, i to iz *Predgovora* predmetnomu izdanju.

⁸ Mate Ivčević (Trogir, 1818. – Trogir, 1889.), pisac. U Zadru je maturirao 1837. te 1843. diplomirao.

Iz *Predgovora* “izdavatelja” don Mate Ivčevića saznajemo da se *Život svete Stošije*, “poglavitne Odvjetnice grada i sve Nadbiskupije Zadarske”, pjeva u zadarskoj prvostolnoj crkvi na hrvatskome jeziku prigodom proslave njezina blagdana 15. siječnja⁹ od 1837. godine “kako se je običavalo prošastih vremena” (*Predgovor*, str. 5). Na poticaj zadarskoga odvjetnika Ivana Josipa Filippija¹⁰ sastavio ga je na hrvatskome jeziku i pjevao Vicko Ivčević, a ponekad ga je pjevao i sam Mate Ivčević (*Predgovor*, str. 5). Potaknut prijateljima i vjernicima, Mate Ivčević odlučio je objaviti taj životopis zajedno s drugim tekstovima i propovijedima koje je njegov brat Vicko držao u okviru blagdanskih misa.

Nakon naslovne stranice i stranice s imprimaturom zadarskoga nadbiskupa Petra Dujma¹¹ te posvete djela Ivanu Josipu Filipiju i *Predgovora* izdavača, sadržaj knjižice čine sljedeći tekstovi: “I. Navišćenje Blagdana Svete Stošije”;¹² “II. Štenje Života Svete Stošije Mučenice Isukrstove, Naročnice ove Črkeve, poglavitne Odvjetnice grada i sve Države Zadarske”; “III. Pisma Na Čast Svete Stošije Mučenice”; “IV. O Premišćenju Svete Stošije”; “V. O Svetom Dunatu Biskupu, i o Svetcih, kojizih kosti se nalaze u Moćnici”; “VI. O Svetom Šimunu Proroku” i “VII. O Svetjenju Prvostolne, i ostalih Crkava sve Nadbiskupije”. Na kraju su “Primjetbe” i “Kazalo”.

Središnji tekst ovoga izdanja čini “Štenje Života Svete Stošije...” (str. 7–15), koji je Vicko Ivčević sastavio, kako čitamo u “Predgovoru”, uz pomoć “njekoliko Crtica talijanskih i latinskih” (*Predgovor*, str. 5) koje mu je dao I. J. Filippi, a vjerojatno i liturgijskoga teksta pasije iz zadarskoga *Officia propria sanctorum celebranda in civitate, atque universa Archidiocesi Jadertina* iz 1833. (Vedriš 2016: 61). “Štenju” prethodi “Navišćenje” (str. 7), koje je, kako čitamo u 4. bilješci, Vicko Ivčević preveo iz zadarskoga martirologija i pjevao u nedjelju prije njezina blagdana (str. 44). Slijedi pjesma u čast svete Stošije (str. 15–16) te *razgovori* –

rao teologiju. Bio je prvi profesor hrvatskoga jezika u splitskoj Klasičnoj gimnaziji. Od 1852. u zadarskoj je gimnaziji profesor i ravnatelj (1868. – 1870.; 1872. – 1876.), a 1870. – 1872. ravnatelj je gimnazije u Dubrovniku. Pisao je na hrvatskome, talijanskome i latinskome jeziku. Za tisak je priredio i izdao zbirku propovijedi svoga brata Vicka o kojoj je riječ u ovome radu. (Udier 2005: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8813>, pristupljeno 30. siječnja 2020.).

⁹ Spomendan je svete Stošije/Anastazije 25. prosinca, ali se u Zadru slavi 15. siječnja.

¹⁰ Ivan Josip Filippi (1787. – 1851.) bio je zadarski odvjetnik i političar koji se, uz ostalo, posebno zalagao za slavljenje svetkovine svete Stošije. Mate Ivčević posvećuje mu svoje izdanje te u 2. bilješci donosi njegov životopis (*O svetoj Stošiji*... 1878: 39–41).

¹¹ Petar Dujam Maupas bio je zadarski nadbiskup od 1862. do 1891. godine (v. *Kronotaksa*...: https://www.zadarskanadbiskupija.hr/?page_id=3447, pristupljeno 2. ožujka 2020.).

¹² U naslovima i primjerima koji se navode u ovome radu zadržava se pravopis izvornika.

propovijedi o *premišćenju svete Stošije* – prijenosu njezinih relikvija u Zadar (str. 16–18), o svetome Donatu biskupu i svetcima čije se moći nalaze u zadarskoj prvostolnici (str. 18–21), o svetome Šimunu proroku (str. 21–23) te o posvećenju zadarske prvostolnice i ostalih crkava Zadarske nadbiskupije (str. 23–28).

“Primjetbe” (str. 29–50) sadrže petnaest bilježaka s dodatnim objašnjenjima izdavača i priređivača don Mate Ivčevića. Prva od tih bilježaka sadrži devet *Štenja na Blagdan preslavne i Svete Mučenice Stošije*, zapravo njihovih prijepisa prema rukopisu Šime Vitasovića iz 1677.,¹³ koja su se, kako tumači M. Ivčević, prije pjevala u zadarskoj prvostolnici na blagdan sv. Stošije. U 2. bilješci M. Ivčević iznosi životopis Ivana Josipa Filippija, koji je promicao slavljenje blagdana sv. Stošije u Zadru te je njegova brata Vicka potaknuo da na hrvatskome jeziku napiše *Život sv. Stošije*. U 3. bilješci prenosi životopis svoga brata Vicka na talijanskome jeziku koji je prigodom njegove smrti napisao Petar Pagani, a u 12. bilješci prenosi iz novina *Gazzeta di Zara* br. 91 iz 1841. tekst na talijanskome jeziku o svečanosti u Zadru prigodom prenošenja moći zadarskih svetaca zaštitnika iz Mletaka u Zadar.

2. O svetoj Stošiji mučenici... (Rijeka, 1878.) kao izvoru za filološka istraživanja

Kao što je već uvodno istaknuto, izdanja tiskare Karletzky na hrvatskome jeziku vrijedan su izvor za filološka istraživanja jer svjedoče o hrvatskoj književnojezičnoj povijesti i standardizacijskim procesima na sjevernojadranskom hrvatskom jezičnom prostoru u razdoblju od konca 18. stoljeća do 70-ih godina 19. stoljeća (v. Holjevac 2010; Holjevac 2018: 271–289). Među tim je izdanjima posebno zanimljiva knjižica *O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku i t.d. Štenje i kratki razgovori*.

S obzirom na godinu objavljivanja, 1878., očekuje se da je knjižica izvor za

¹³ Riječ je o tzv. *Vitasovićevoj pjesmarici*, odnosno *Koralnom zborniku* iz 1677. koji se čuva u knjižnici zadarskoga Stolnog kaptola. Više o tome rukopisu kanonika zadarske stolne crkve sv. Stošije Šime Vitasovića iz 1677. godine koji sadrži životopis svete Stošije na hrvatskome jeziku u devet *štenja* v. u Vedriš 2016: 49–78. Pretpostavlja se da se tekst “oslanja na kakav stariji glagoljski predložak, no isto je tako moguće da se radi o nešto slobodnijemu prijevodu latinskoga predloška” te da pripada “mjesnom sloju zadarske hagiografije” (Vedriš 2016: 58). O Šimi Vitasoviću i njegovu djelu v. Strgačić 1955.

istraživanje hrvatskoga jezika u doba svojega objavljivanja, dakle 70-ih godina 19. stoljeća, što ona i jest, ali samo jednim svojim dijelom. Taj dio čine “Predgovor” (str. 5–6) i “Primjetbe”, odnosno popratne bilješke (str. 29, 39–41, 43–46, 50) izdavača i priređivača knjige Mate Ivčevića. Ti su tekstovi pouzdan izvor za analizu kojoj je cilj utvrditi slovopisne i jezične značajke djela tiskanoga 70-ih godina 19. stoljeća.¹⁴

Slovopis tih tekstova pokazuje da izdavač i priređivač u ovome dijelu izdanja primjenjuje poslijepreporodni slovopis u kojemu su uočljiva i rješenja pravopisnoga povjerenstva iz 1877. godine koje je trebalo riješiti tadašnju slovopisno-pravopisnu podvojenost (Holjevac 2015: 134–138; Vince 2002: 620–622). Tako se, primjerice, nakon što su i pripadnici zadarskoga jezično-kulturnog kruga odustali od svoje ikavice i prihvatili rješenja zagrebačke filološke škole (Vince 2002: 527–549), i u ovome izdanju za dugi *jat* piše <ie> (npr. *vrieme* 5, *cielu* 40, *lievoj* 45), a za kratki <je> (npr. *Odvjetnice* 5, *pjesnik* 29, *besjedu* 40), uz ovjerene nesigurnosti (npr. *uvjek* 5, *svietlost* 5, *savietnik* 40, *dievice* 45) (Holjevac 2015: 134). Na mjestu je pak slogotvornoga /t/ potvrđen jednoslov <r> (npr. *Crtica* 5, *hrvatskom* 29, *Crkva* 50), sukladan prijedlogu spomenutoga pravopisnog povjerenstva iz 1877. godine o napuštanju dotad uobičajenoga dvoslovnog rješenja (v. Holjevac 2015: 136). S druge strane, bilježenje fonema /č/ grafemima <ć> (npr. *gorućem* 5, *kršćanski* 5, *pomoći* 40) i <tj> (npr. *Nadometjem* 6, *marljivošću* 40) nije sukladno preporuci toga pravopisnoga povjerenstva o ujednačenju bilježenja na <ć>, kao ni prethodnim mišljenjima Vatroslava Jagića, nego slijedi ilirsku tradiciju i tradiciju zagrebačke filološke škole (Moguš 1995: 178–180).

Jezične pak značajke tih tekstova pokazuju da ih je Mate Ivčević oblikovao jekavskom štokavštinom, koju uz već spomenuti jekavski odraz *jata* (npr. *pjevati* 5, *vrieme* 5, *besjedu* 40, *cielo* 40), na fonološkoj razini obilježava i npr. vokalizacija *-l* > *-o* (npr. *mogao* 5, *pjevao* 5), jotacija psl. **d'* > *dj* (*takodjer* 39, *među* 45), štakavizam (*godišta* 5, *dopuštenjem* 5), a na morfološkoj razini npr. *-ah* (*Svetacah* 5, *Štenjah* 29, *putah* 40) i *-a* (*puka* 5, *svetkovina* 6, *dobara* 40) u genitivu množine imenica,¹⁵ ali i stari neizjednačeni nastavci DLI množine imenica (npr. *D ž.*

¹⁴ Upravo zbog tih tekstova ovo izdanje i jest uključeno u korpus izdanja za istraživanje hrvatskoga jezika u izdanjima riječke tiskare Karletzky (v. Holjevac 2010).

¹⁵ Ovjerena dubletnost u G mn. imenica odražava dvojnost i u tadašnjoj jezičnoj stvarnosti, koja se kretala od dočetnoga *-ah* sukladnoga normi zagrebačke filološke škole prema normiranju dočetnoga *-a* (v. Vince 2002: passim).

r. *igram* 40, L m. r. u *Nadpisih* 41, I m. r. *domorodci* 40, I ž. r. *riječmi* 45)¹⁶ (v. Holjevac 2010: 159–204).

Time se slijedi pravac prihvaćanja općehrvatskih procesa standardizacije hrvatskoga jezika i njegova slovopisa, što je upravo na području djelovanja zadarskoga filološkog kruga najduže nailazilo na otpore čuvanjem ikavice i staroga dalmatinskog slovopisa (v. Vince 1971: 541–588) pa je ovo izdanje vrlo zanimljivo i u tome smislu.

Ostali dio sadržaja knjižice *O svetoj Stošiji mučenici...* čine tekstovi koji nude druge filolozima važne i zanimljive podatke.

Najveći dio knjige, odnosno njezin drugi sloj (str. 7–28), čine tekstovi posvećeni svetoj Stošiji i drugim svecima zadarske Crkve te posvećenju zadarske prvostolnice i ostalih crkava Zadarske nadbiskupije, koje je Vicko Ivčević napisao štokavskom ikavicom 1836./1837. godine, što je priređivač i izdavač Mate Ivčević zadržao i prenio u riječkome izdanju iz 1878., o čemu i sam svjedoči u “Predgovoru”: “Uzdržim *ikavštinu*, kojom se je on tada služio: jer je tako župa bila obična slušati ga; a uz to, jer su mi mnogi iz Varoša ovoga grada preporučili, da žele čitati *na našu*.” (str. 6)

U “Predgovoru” pritom Mate Ivčević ne piše o grafijskome i pravopisnome redigiranju tih tekstova u skladu s tadašnjim pravilima, premda ono jest provedeno (Holjevac 2010: 8). Na to upućuje uporaba poslijepreporodnoga slovopisa, npr. /č/ = <č> (*čovik* 7, *riči* 19, *jednoč* 21), /ć/ = <ć> (npr. *vićnika* 8, *bogoboječ* 21, *kuća* 28) i *tj* (*obogatjena* 7, *bratjo* 12 /ali i: *braćo* 13/, *radostju* 19), /š/ = <š> (npr. *štuje* 7, *godistah* 13, *štogoder* 16), /ž/ = <ž> (npr. *ružice*, 13, *želju* 22, *živiti* 28), /r/ = <r> (*Države* 7, *tvrd* 8, *srcem* 28), /ž/ = <dj> (*začudjen* 7, *žedje* 10, *takodjer* 18), te činjenica da u vrijeme nastanka tih tekstova, dakle 1836./1837., ilirska slovna i jezična reforma u zadarskome krugu nije bila prihvaćena (Vince 2002: 334–335, 359–362), pa je vrlo vjerojatno da je Vicko Ivčević u svojem zapisu, uz *ikavštinu*, rabio i dopreporodnu dalmatinsku grafiju, što je sa sigurnošću moguće utvrditi jedino uvidom u izvornik.

Filolozima je ovaj dio knjižice najzanimljiviji jer svjedoči o uporabi štokavskoga ikavskoga književnog jezika na zadarskome području u vrijeme ilirske književnojezične reforme, ali i stoga što svjedoči o njegovu očuvanju i 70-ih

¹⁶ Time i ovo izdanje potvrđuje primjenu rješenja naslijeđena od ilirskih gramatičara (Holjevac 2010: 199), koje su većinom prihvatili i pripadnici tadašnjih hrvatskih filoloških škola (v. Vince 1998: 55–60).

godina 19. st., dakle i u vrijeme kada je jekavska osnovica hrvatskomu standardu već bila prihvaćena i na području djelovanja zadarskoga jezično-kulturnog kruga (v. Vince 1998), ali je još uvijek bilo i onih koji nisu prihvaćali takav put u standardizaciji hrvatskoga jezika.¹⁷ Tako ovo izdanje svjedoči o želji govornika toga idioma da se *ikavica* očuva, što je i potaknulo priređivača na to da zadrži izvorni jezik tih tekstova, barem u prigodnoj, svečanoj funkciji kakva je čašćenje lokalne svetice zaštitnice.¹⁸ Je li pritom priređivač proveo i neka jezična redigiranja, također je moguće utvrditi samo uvidom u izvornik, odnosno rukopis Vicka Ivčevića. No, već je temeljem preliminarne uvida u tiskano izdanje vidljivo da je riječ o štokavskome ikavskom književnom jeziku. O tome svjedoči i sljedeći ulomak iz njegova zapisa *Života sv. Stošije*:

“Kao cvitje rumene ružice u dni pramalitja, rese ovi nje sveti Tempao kosti Blaženoga Krševana, njezina ljubeznjivoga učitelja; Svetoga Zojla misnika, koji, kako smo vidili, sahrani tilo rečenoga Svetca, i prikaza ga Stošiji, kada joj poviri, po njegovoj naredbi, one tri sestre divice, kojizih takodjer ovdi se kosti nahode; i one napokon Svetoga Dunata, koji obogati našu Crkvu moćmi svih ovih slavni Sveta 7). * Greb naše mile Mučenice bi od Boga proslavljen različitim čudesi, a narešen darovi od naših bogoljubnih starih otaca...” (str. 13),

u kojemu su, uz ikavski odraz *jata* (npr. *tilo, divice, ovdi*), ovjerene npr. sljedeće potvrde štokavske pripadnosti teksta: vokalizacija *-l > o* (*Tempao*), jotacija psl. **d' > dj* (*takodjer*), nesažeti oblici zamjenice ‘koji, koja, koje’ (*koji*), duga množina (*darovi*), *-a* u G mn. imenica (*Svetaca, otaca*).

Treći sloj ovoga izdanja čini devet *Štenja na Blagdan preslavne i Svete Mučenice Stošije* objavljenih u okviru 1. bilješke na kraju izdanja prema rukopisu Šime Vitasovića iz 1677. godine. Kako priređivač navodi, on je Vitasovićeva *Štenja* “pretiskao”, i to onako “kako stoje u izvornom rukopisu” (str. 29) te ponešto gra-

¹⁷ Zlatko Vince ističe da se ikavština u Dalmaciji “javlja sve do kraja 19. stoljeća, pa se pojavljuju i časopisi, brošure i knjige pisane ikavskim govorom” (Vince 1998: 563), a Josip Lisac ističe primjer Ante Kuzmanića, koji se do smrti borio za štokavsku ikavicu (Lisac 2011: 11). O nazivima filološka škola i filološki krug v. Stolac 2006: 16.

¹⁸ Svoje je izdanje *Štenja i Evangelja priko svega crkvenoga godišta...* tiskano u riječkoj tiskari Emidija Mohovića 1880. godine M. Ivčević također oblikovao ikavicom (v. Blažeković 1953: 44; Fućak 1975: 257–259).

fijski redigirao “promienjujući samo njeka slova, kojih sadašnje Tiskarne nemaju, i izbacujući opetovane suglasnike” (str. 29). Doseg i sustavnost provedenoga grafijskog redigiranja, odnosno priređivačeva načela u preslovljavanju teksta pisano-ga dopreporodnom latinicom moguće je utvrditi usporedbom s rukopisnim izvor-nikom, spomenutom pjesmaricom Šime Vitasovića iz 1677. godine iz knjižnice zadarskoga Stolnog kaptola (v. bilj. 12).

Usto, citirani priređivačev komentar koji prethodi objavljenim *Štenjima* sugerira da tekst nije jezično redigirao, što bi značilo da čuva jezične značajke teksta iz druge polovice 17. stoljeća. Preliminarni uvid u tekst *Štenja* pokazuje da je riječ o čakavskome književnom jeziku, što potvrđuju i npr. sljedeći ulomci:

“Kada razumi Stošia to od nevojnih karštajnov, poteče k tamnicam, i vidivšiih praznih vele gorko poče žalostitise, i cviliti, i ne veće tajno dali barže očito i glostovito poče plakati, i tužiti to razbojstvo. Čušeju dakle straže od tamnic, i upitašeju zač plače, i ča išće : ona očito, i nebisnivo odgovori : giščem sluge Boga moga, ke bihu u ovih tamnicah...” (str. 36)

“Biše tada jedna plemenita, i bogoljubna Vladika, gimenom Apolonia, skrovita karščjanka, ka izprosi od žene Florove oni ostanci, i koščice Svete Stošije ; ke pošteno uznaži, i položi u svojem vartlu, u grebu od mramora prilipu, od kuda potle mnogo lit bihu prenesene u Konstantinopoli, to jest u Carigrad, kadi u Crikvu mnogo narešenu, i veliku, bihu položene, i onde mnoga čudesa činjahu...” (str. 38),

u kojima su ovjerene potvrde čakavske pripadnosti teksta: npr. zamjenica *ča* i njezini oblici (*ča*, *zač*), sažeti oblici zamjenice ‘koji, koja, koje’ (*ke*, *ka*), jaka vo-kalnost (*kadi*), devokalizirano /t/ (*vartlu*), -ø i -ov u G množine imenica (*tamnic*, *lit*, *karštjanov*).

Taj dio izdanja čuva tragove zadarske književnojezične povijesti 17. stoljeća. Sve to ponajprije potiče na istraživanje izvornoga rukopisa kao potpuno vjero-dostojnoga izvora za istraživanje, ali svakako i Ivčevićeva rada na objavljivanju starih tekstova i očuvanju zadarske vjerske, kulturne i jezične baštine.

3. Zaključak

Uz to što je važno svjedočanstvo za crkvenu povijest zadarskoga područja, knjižica *O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku i.t.d. Štenje i kratki razgovori po Vicku Ivčeviću, kanoniku i župniku prvostolne crkve zadarske i.t.d. i.t.d.* tiskana u Rijeci 1878. godine u tiskari Franje Karletzkoga zanimljiv je izvor za filološka istraživanja, i to posebice svojom književnojezičnom troslojnošću. Jedan sloj pritom čine “Predgovor” i “Primjetbe” Mate Ivčevića, oblikovani poslijepreporodnom jekavskom štokavštinom 70-ih godina 19. stoljeća, drugi sloj nabožni tekstovi Vicka Ivčevića, oblikovani štokavskom ikavicom prve polovice 19. stoljeća, što uključuje i književnojezičnu koncepciju zadarske filološke škole, a treći čakavski tekstovi *Života sv. Stošije*, zapisani prema predlošku iz druge polovice 17. stoljeća. Pritom je potpuno pouzdan predložak za analizu onaj prvi sloj, dok za druga dva ne možemo bez uvida u izvornik biti sigurni u eventualni intenzitet njihova redigiranja, premda popratni tekstovi ne upućuju na veće zahvate. Kako god bilo, i oni su važno svjedočanstvo uporabe i razvoja hrvatskoga književnog jezika i standardizacijskih procesa na zadarskome području te motivacija i za istraživanje izvornika. Usto, izdanje je u cijelosti važna potvrda dobrih kulturnih i poslovnih veza između riječkoga i zadarskoga područja, što je zasigurno bio jedan od motiva Mati Ivčeviću da za mjesto tiska svoga izdanja odabere tiskaru Franje Karletzkoga u Rijeci.

LITERATURA

- BLAŽEKOVIĆ, T. 1953. *Fluminensia Croatica*. JAZU. Zagreb.
- DESPOT, M. 1953. Pokušaj bibliografije primorskih novina i časopisa 1843.–1945. *Rijeka: Geografija – etnologija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura*. Zbornik. Ur. Ravlić, J. Matica hrvatska, Zagreb: 611–638.
- GLOGOVIĆ, M. 1984. *Tiskarska produkcija u Rijeci od 1848. do 1868*. Magistarski rad. Filozofska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Opatija.
- HOLJEVAC, S. 2010. *Hrvatski jezik u izdanjima riječke tiskare Karletzky*. Doktorski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Rijeka.
- HOLJEVAC, S. 2015. Grafijska rješenja u izdanjima riječke tiskare Karletzky objavljenima u razdoblju od 1836. do 1878. godine. *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 4: 124–143.
- HOLJEVAC, S. 2018. Izdanja riječke tiskare Karletzky na hrvatskom jeziku kao izvor za jezikoslovna istraživanja. *Sarajevski filološki susreti 4. Zbornik radova (knjiga 1)*. Ur. Palić, I. Bosansko filološko društvo. Sarajevo: 271–289.
- LISAC, J. 1999. *Hrvatski govori, filolozi, pisci*. Matica hrvatska. Zagreb.
- LISAC, J. 2003. Zadarsko područje u povijesti hrvatskoga jezika i u povijesti hrvatske književnosti. *Republika* 59/12: 85–90.
- LISAC, J. 2011. Ante Kuzmanić i Fran Kurelac. Uz 200. obljetnicu Kurelčeva rođenja. *Čakavska rič* 1–2: 9–15.
- LISAC, J. 2012. *Dvije strane medalje. Dijalektološki i jezičnopovijesni spisi o hrvatskom jeziku*. Književni krug. Split.
- LISAC, J. 2013. Čakavština kao jezik pismenosti i književnosti od srednjeg vijeka do danas. *Croatica et Slavica Iadertina* 9/1: 31–37.
- LISAC, J. 2016. *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Matica hrvatska. Zagreb.
- LISAC, J. 2017. *Izabrani spisi. O povijesti hrvatskoga književnog jezika*. Sveučilište u Zadru – Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- LUKEŽIĆ, I. 1999. *Riječki bibliopolis*, u knjizi: Irvin Lukežić. *Liburnijski torzo*. Libellus. Crikvenica: 126–161.
- MOGUŠ, M. 1995. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. NZ Globus. Zagreb.
- O svetoj Stošiji mučenici ... 1878. O svetoj Stošiji mučenici, svetom Dunatu biskupu i svetom Šimunu proroku i.t.d. Štenje i kratki razgovori / po Vicku Ivčeviću, kanoniku i župniku prvostolne crkve zadarske i.t.d. i.t.d.* Na Rieci, Tiskom Franje Karletzky-a.
- Povijest Rijeke*. 1988. Ur. Danilo Klen i Petar Strčić. Skupština općine Rijeka –

- Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- STOLAC, D. 2006. *Riječki filološki portreti*. Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za kroatistiku. Rijeka.
- STRGAČIĆ, A. M. 1955. Zadrani Šime Vitasović i kulturno-povijesno značenje njegovih djela. *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 2: 47–78.
- ŠKRBEČ, S. 1995. *Riječka zvijezda Gutembergove galaksije*. Tiskara Rijeka d. d. Rijeka.
- VINCE, Z. 1971. Sudbina ikavice u jeziku hrvatske književnosti 19. stoljeća. *Forum* 3: 541–588.
- VINCE, Z. 1998. *Ikavica u hrvatskoj jezičnoj povijesti*. Matica hrvatska. Zagreb.
- VINCE, Z. 2002. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Nakladni zavod Matice Hrvatske. Zagreb.
- VEDRIŠ, T. 2016. Zadarski ranonovovjekovni prijepisi *Muke sv. Stošije i sv. Krševana*: pitanje podrijetla i međusobnih odnosa. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 58: 49–78.
- ZOLNAI, K. 1932. *A Magyarországi olasz nyomtatványok (1699 – 1918) – Bibliografia della letteratura italiana d' Ungheria (1699 – 1918)*. Budimpešta, 1932.

INTERNETSKI IZVORI

- Croatia, Church books, 1516–1994*. <https://www.familysearch.org/> (pristupljeno 30. siječnja 2020.).
- Kronotaksa zadarskih biskupa i nadbiskupa*. https://www.zadarskanadbiskupija.hr/?page_id=3447 (pristupljeno 2. ožujka 2020.)
- RADAUŠ, T. 2005. Ivčević, Vicko (Ivceovich; Vincentius, Vincenz, Vincenzo). *Hrvatski biografski leksikon*. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8814> (pristupljeno 30. siječnja 2020.).
- UDIER, S. L. 2005. Ivčević, Mate (Ivceovich; Matej, Matija, Matteo). *Hrvatski biografski leksikon*. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8813>, (pristupljeno 30. siječnja 2020.).

**Book on St. Anastasia the Martyr, St. Donatus the Bishop,
and St. Simon the Prophet ecc. Sermon and Short Conversations
(Rijeka, 1878) as a Source for Philological Research**

ABSTRACT

*From 1779 to 1889 the printing press of the Czech family Karletzky operated in Rijeka, where, headed by various members of that family, a series of different types of editions in Italian, Croatian, Latin, and to a lesser extent, Hungarian and German were printed. These editions were mostly intended for Rijeka and its surroundings, and from a clerical perspective the area of the Diocese of Senj-Modruš. They represent an important source for research of different segments of the history of that area, with the Croatian editions being an important source for the study of the history of the Croatian language and its standardisation processes. Of the Several editions in Croatian were intended for other areas in Croatia. Among these, an edition intended for the area of Zadar and the former Diocese of Zadar stands out. The work in question is the book *On St. Anastasia the Martyr, St. Donatus the Bishop, and St. Simon the Prophet etc. Sermon and Short Conversations* by Vicko Ivčević, canon and vicar of the cathedral of Zadar etc. etc., printed in Rijeka in 1878 in Franjo Karletzky's printing press. The book contains sermons of the canon of Zadar, vicar and writer Vicko Ivčević, which were dedicated to the patron saint of Zadar St. Anastasia, and which were prepared for printing and published in Rijeka by his brother Don Mate Ivčević. This paper presents the content and structure of that edition, which is seen as a source for philological research.*

KEYWORDS: *printing press, Karletzky, Rijeka, Zadar, Vicko Ivčević, Mate Ivčević, Croatian language, 19th century*

Hrvatske dopreporodne slovnice kao priručnici za učenje hrvatskoga kao stranog jezika*

Marijana Horvat – Barbara Štebih Golub

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

mhorvat@ihjj.hr

bstebih@ihjj.hr

Temom rada je skupina hrvatskih dopreporodnih slovnica koje se prema mišljenju autorica može smatrati priručnicima za učenje hrvatskoga namijenjenim stranicima. Na korpusu odabranih štokavskih i kajkavskih gramatika autorice dokazuju svoju tezu analizirajući metajezik i jezik objekt slovnica, njihovu strukturu, izrijekom navedene ciljne skupine i motive za pisanje priručnika te primijenjene kontrastivne opise.

KLJUČNE RIJEČI: hrvatske dopreporodne gramatike, priručnici za učenje hrvatskoga kao stranog jezika

1. Uvod

Nazivom *hrvatske dopreporodne slovnice* u literaturi se u načelu označuje heterogena skupina priručnika koji ipak dijele niz gramatikografskih obilježja, a nastali su prije formiranja hrvatskoga standardnog jezika štokavske osnovice.¹ O heterogenoj skupini govorimo jer iako izrastaju iz europske gramatikografske

* Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Retrodigitalizacija i interpretacija hrvatskih gramatika do ilirizma* IP-2018-01-3585.

¹ Primjerice, iako *Grammatik der illyrischen Sprache, wie solche in Bosnien, Dalmazien, Slawonien, Serbien, Ragusa und von den Illyriern in Banat und Ungarn gesprochen wird* Ignjata Alojzija Brlića prvi put izlazi 1833. godine (Pešta), a potom nakon hrvatskoga narodnog preporoda doživljava još dva izdanja 1842. i 1850., gramatiku se smatra dopreporodnom slovnícom jer ima ustroj tipičan za hrvatske starije gramatike, a i zato što je I. A. Brlić bio “samosvojan gramatičar koji usred nabujaloga općehrvatskoga preporodonoga i ilirskoga zanosa piše gramatiku koja pripada među hrvatske stare gramatike i oštro se suprotstavlja ilircima” (Ham 2006: 56).

tradicije koja se pak ponajprije oslanja na tradiciju klasičnih jezika (grčkoga i latinskoga), pa su im stoga zajednička mnoga strukturna obilježja i metode opisa, razlikuju se s obzirom na metajezik i jezik objekt² (npr. njemačkim metajezikom pisane gramatike kajkavskoga književnog jezika, kajkavskim književnim jezikom pisana izdanja latinske slovnice portugalskoga isusovca Emanuela Álvaresa), kao i ciljne skupine i motive nastanka.³ Naime, kao što su svojim istraživanjem dokazali Vogl, Hüning i Moliner (2010.) tijekom europske povijesti mijenjali su se motivi za učenje stranih jezika: latinski se ponajprije učilo kao jezik crkve, diplomacije, znanosti i klasične izobrazbe, dok se narodne jezike učilo iz praktičnih razloga, tj. kao sredstvo komunikacije (npr. trgovina).

Predmetom našega istraživanja skupina je dopreporodnih slovnica čiji se metajezici razlikuju, no čiji je jezik objekt hrvatski jezik, tj. jedan od njegovih povijesnih književnih jezika. Namijenjene su primarno strancima koji žele naučiti hrvatski jezik, što znači da se u njima jezik promatra kao komunikacijsko sredstvo,⁴ a cilj im je postizanje funkcionalne dvojezičnosti (višejezičnosti) kod govornika. Upravo zato su, primjerice, gramatike nastale u drugoj polovici 18. stoljeća i koncipirane kao cjeloviti priručnici za učenje stranoga jezika pa, kako je to tada bilo uobičajeno, osim gramatičkoga dijela često obasežu i komunikacijski priručnik,⁵ o čemu će još biti riječi.⁶

² Nazivom *jezik objekt* označujemo jezik koji je predmet gramatičkoga opisa.

³ H. Jachnow (1991: 66) analizirajući 38 hrvatskih slovnica nastalih u razdoblju od 1604. do 1893., utvrdio je da je u najvećem broju slučajeva riječ o slovnica materinskoga jezika autora pisanih stranim metajezikom oblikovanih prema egzogenom gramatikografskome modelu ("in einer Nichtmuttersprache muttersprachliche Grammatiken nach einem nicht für die Objektsprache entwickelten Modell").

⁴ Iako, osobito u predgovorima, nalazimo i elemente romantičarskog poimanja jezika, npr. hvalespjeve ljepoti jezika.

⁵ Dok je u prvoj polovici 18. stoljeća težište jezičnoga opisa hrvatskoga jezika bilo dokumentiranje leksika i izrada rječnika, u drugoj polovici 18. stoljeća prevladava praksa sastavljanja cjelovitih jezičnih priručnika koji u različitim omjerima obuhvaćaju i gramatičku i leksičku razinu uključujući i druge dodatke, poput primjera konverzacije ili obrazaca pisama. Usp. Horvat i Perić Gavrančić 2016: 145.

⁶ Stjecanje funkcionalne dvojezičnosti / višejezičnosti cilj je koji se stoljećima proteže kroz nastavu stranih jezika kao i odgovarajuće priručnike. Vogl, Hüning i Moliner (2010: 13) u tome kontekstu spominju priručnike za učenje stranog jezika namijenjene turistima: "Grundsätzlich hat sich über die Jahrhunderte eine Tradition des Sprachlernens erhalten, bei der Sprache primär als 'medium of communication' betrachtet wird, und die funktionelle Mehrsprachigkeit zum Ziel hat. Dies gilt bis heute unter anderen für Formen von Sprachunterricht, der sich speziell an Touristen richtet. Für den Zweck des Reisens ist es bis heute üblich, mit Hilfe eines ausgewählten Wortschatzes und anhand von Musterdialogen Touristen mit den sprachlichen Fertigkeiten auszustatten, die sie benötigen."

Tezu da je riječ o priručnicima za učenje hrvatskoga kao stranog jezika dokazat ćemo analizirajući metajezik i jezik objekt slovnica, njihovu strukturu, izrijekom navedene ciljne skupine i motive za pisanje priručnika te primijenjene kontrastivne opise.

2. Korpus slovnica

Odabrani korpus na kojem smo provele istraživanje čini pet štokavskih i četiri kajkavske gramatike.

U korpus štokavskih gramatika uključene su:

- a) *Institutiones linguae Illyricae* (Rim, 1604.)⁷ Bartola Kašića jer je riječ o prvoj gramatici hrvatskoga jezika. Pisana je latinskim jezikom za potrebe misionara koji se upućuju u hrvatske krajeve.
- b) *Istruzioni grammaticali della lingua illirica* (Venecija, 1728.) Ardelija Della Belle objavljena je uz rječnik *Dizionario italiano, latino, illirico*. Temeljna je namjena djela pomoć u učenju hrvatskoga jezika u misijskim djelovanjima na hrvatskim prostorima.⁸ Della Bellina gramatika hrvatskoga jezika pisana je talijanskim kao metajezikom. Objavljena je i samostalno (*Principi elementari della grammatica illirica*, Dubrovnik, 1837.).
- c) *Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik* (Magdeburg, 1761.) Blaža Tadijanovića⁹ jer je sveobuhvatan jezični priručnik za učenje njemačkoga i hrvatskog jezika, praktične namjene i široke primjene, što sugerira već sam naslov djela.

⁷ Kašićeva gramatika temelji se na jeziku čakavsko-štokavske književnosti, odnosno najvećim dijelom opisuje jezik jugoistočnoga kompleksa hrvatske književnosti. Čakavski elementi najuočljiviji su u fonologiji, osobito u akcentuaciji, a štokavski u morfologiji.

⁸ Isusovac Della Bella (Foggia, Italija, 1655. – Split, 1737.) među ostalim djelovao je kao misionar i propovjednik u Dalmaciji i Dubrovačkoj Republici, a od 1696. do 1702. bio je rektor u dubrovačkome Isusovačkom kolegiju.

⁹ Blaž Tadijanović kao franjevački kapelan zarobljen je 1757. godine kod Breslave. U logoru Küstrin ostao je do kraja Austrijsko-pruskoga rata 1763. godine dragovoljno jer nije htio ostaviti svoje sunarodnjake bez dušobrižnika. Boraveći u zarobljeništvu, napisao je i tiskao dvije knjige: spomenuti jezični priručnik *Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik* (Magdeburg, 1761.), koji je doživio ponovljeno izdanje 1766. godine u Tropavi, i molitvenik *Sertum ex diversis floribus* (Magdeburg, 1761.), koji nije sačuvan, pa za njega znamo samo iz zapisa njegova suvremenika Josipa Jakošića (usp. Horvat 2006: 109–110).

- d) *Nova slavonska i nimačka gramatika / Neue Slavonische und Deutsche Grammatik* (Zagreb, ¹1767.) Matije Antuna Relkovića opsežna je kontrastivna gramatika za učenje hrvatskoga i njemačkoga jezika. Pisana je hrvatskim jezikom, ali se sve paradigme i pravila donose i na njemačkom jeziku. Također je sveobuhvatan jezični priručnik praktične namjene i široke primjene.
- e) Talijanskim i njemačkim jezikom pisana *Grammatica Illirica* (Beč, 1803.) Josipa Voltića, koji je, među ostalim, radio i kao privatni učitelj hrvatskoga jezika. Učenik mu je bio barun Francesco Maria di Carnea Stefaneo, podrijetlom Talijan iz Furlanije koji je od 1797. godine bio carski opunomoćenik za Istru, Dalmaciju i Albaniju. Francesco Maria di Carnea Stefaneo učio je hrvatski znajući da će uspješnosti djelovanja uvelike pridonijeti i poznavanje jezika kraja koji mu je dodijeljen. Ta je suradnja uvelike obilježila Voltićev život te znatno utjecala na njegov jezikoslovni put i razvoj. Upravo je barun di Carnea Stefaneo potaknuo Voltića na pisanje trojezična rječnika *Ričoslovník (Vocabolario – Wörterbuch) illiričkoga, italijanskoga i nimačkoga jezika s jednom pridpostavljenom gramatikom illi pismenstvom* i bio mu mecena i prijatelj do kraja života (usp. Horvat i Perić Gavrančić 2016: 140).

Od šest nama poznatih slovnica čiji je jezik objekt književna kajkavština odabrale smo sljedeće:

- a) *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutsche*¹⁰ (Varaždin, 1783.) Ignaca Szentmártonyja. Iako je ta slovnica sažetija i gramatikografski siromašnija od ostalih kajkavskih gramatika (primjerice ne sadrži ni poglavlje o sintaksi ni aneksni konverzacijski priručnik), u korpus je uključena jer je riječ o prvoj tiskanoj slovnici kajkavskoga književnog jezika koja je znatno utjecala na radove kasnijih kajkavskih slovničara.
- b) *Kroatische Sprachlehre oder Anweisung für Deutsche, die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen, nebst beigefügten Gesprächen und*

¹⁰ Danas su nam poznata samo dva primjerka te slovnice: jedan se pod signaturom RII-8°-60 čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, a drugi u franjevačkom samostanu u Samoboru. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje 2014. objavio je prijevod i pretisak slovnice te uvodnu studiju B. Štebih Golub. Slovnici ovdje citiramo prema tome prijevodu.

*verschiedenen Übungen*¹¹ (Zagreb, 1795.)¹² Franje Korniga druga je objavljena književnokajkavska gramatika tipične dopreporodne strukture.

- c) *Jezičnica horvatsko-slavinska za hasen Slavincev i potreboču ostaleh stran-skoga jezika narodov – Kroatisch-Slavische Sprachlehre zum Nutzen der Slavonier und Gebrauche der übrigen auswärtigen Nationen*¹³ (Pešta, 1826.) Josipa Đurkovečkoga stukturno je i metodološki najmanje tipična kajkavska gramatika.¹⁴
- d) *Grammatik der kroatischen Mundart* Ignaca Kristijanovića (Zagreb, 1837.)¹⁵ posljednja je i gramatikološki najnaprednija kajkavska gramatika. U analizu smo uključile i aneksni konverzacijski priručnik *Anhang zur Grammatik der kroatischen Mundart* (Zagreb, 1840.).

3. Ciljna skupina slovnica

Prve hrvatske gramatike nastale su u okviru crkvenih redova. Podsjetimo da je na tada utemeljenoj Akademiji ilirskoga jezika (*Academia linguae Illyricae* 1599.) pri isusovačkome kolegiju u Rimu Bartol Kašić postavljen za prvoga učitelja ilirskoga (hrvatskoga) jezika. Na toj su Akademiji budući misionari koji su u vrijeme vjerske obnove¹⁶ slani u hrvatske krajeve trebali naučiti jezik hrvatskoga puka. Stoga je Kašić dobio zadatak da napiše priručnik za potrebe poučavanja redovničke mladeži hrvatskomu jeziku. O razlozima pisanja gramatike i isusovačkim misionarima kao ciljnoj skupini sam progovara u predgovoru svojoj gramatici:

¹¹ Prijevod slovnice objavio je 2016. godine Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Slovnicu ovdje citiramo prema tome prijevodu.

¹² I. Kukuljević u *Bibliografiji* (1860: 74, br. 855) navodi da je *Kroatische Sprachlehre* prvi put izdana 1790. godine i da je drugo izdanje uslijedilo 1795. Trećim se izdanjem smatra Matijevećeva slovnica iz 1810. Međutim, kako nije sačuvan ni jedan primjerak iz 1790., Kukuljevićevi su navodi o prvome izdanju dvojbeni.

¹³ Pretisak slovnice *Jezičnica horvatzko-slavinska za hasen Slavincev i potreboču oztaleh ztranzkoga jezika narodov* – nažalost bez transkripcije – objavljen je 2009. u izdanju Profila u Zagrebu. U radu je citiramo prema vlastitoj transkripciji.

¹⁴ Riječ je o jedinoj dvojezičnoj slovnici (lijeva je strana kajkavska, a desna njemačka) pisanoj u obliku pitanja i odgovora.

¹⁵ Prijevod slovnice dostupan je u izdanju Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2012. Slovnicu ovdje citiramo prema tome prijevodu.

¹⁶ U proces katoličke obnove aktivno se uključio isusovački red.

Nije se, naime, dosada pojavio nitko (koliko znam) koga bih kao pisca mogao slijediti i čija bi se pravila o ilirskome govoru pojavila u pisanom obliku. I ne bih se bio mogao odlučiti da se kao prvi prihvatim toga posla da nije bilo utjecaja onih čijoj se volji nije dopušteno protiviti. A s kojom su namjerom oni odredili da odabrani pojedinci iz naše Družbe svoj znanstveni rad i trud usmjere k učenju ovoga jezika te da se napišu kakve osnove toga jezika kako bi im se olakšalo učenje, lako će, mislim, razumjeti onaj kojemu je poznato u kakvu se položaju kod Ilira u ovo vrijeme nalazi kršćanstvo. Naime, ili zbog dugotrajnoga i nesretnoga druženja s neprijateljima katoličke vjere ili zbog velike oskudice učenih i čestitih pastira, nebrojeni leže gotovo u takvoj tmini neznanja (da prešutim ostala zla koja se iz neznanja rađaju) da većini od njih nisu dovoljno poznate ni prve osnove kršćanske vjere. Stoga su stariješine naše Družbe mudro odlučili da ih oni koji se smatraju najsposobnijima da podučavaju nauče materinski jezik onoga naroda čiji je jezik najprošireniji kod većine pučanstva. (Kašić 2002: 8–9).

Nastojeći slijediti naredbu kojom isusovci moraju naučiti jezik i običaje naroda u čije se krajeve šalju, Ardelio Della Bella objavljuje svoj veliki rječnik *Dizionario italiano, latino, illirico* (Venecija, 1728.) s gramatikom hrvatskoga jezika pisanom talijanskim jezikom *Istruzioni grammaticali della lingua Illirica*. Djelo je ponajprije namijenjeno misionarima u slavenskim zemljama:

Ovo će djelo pomoći prvenstveno onima koji žude da svoje plodonosno djelovanje posvete ilirskim misijama u tolikim prostranim pokrajinama u Europi. [...] Ovo bi djelo morali rado prihvatiti prelati koji upravljaju crkvama u Dalmaciji. Oh, kolika je korist kad puk razumije govor svojega pastira! Koliko znači kad mu mogu povjeriti potrebe svojih duša! Koliko je važno da ga mogu obavijestiti o onim sablaznima koje svatko teško priznaje uz pomoć tumača, čiji prijevod često nije vjeran! (Della Bella 2006: 13, 15).

Međutim, djelo je trebalo poslužiti i kao udžbenik hrvatskoga jezika u novoutemeljenu splitskom sjemeništu (Sironić-Bonefačić 1990: 27).

Franjevac Blaž Tadijanović svojim je jezičnim priručnikom nastojao pomoći hrvatskim vojnicima pri komuniciranju u njemačkoj sredini, ali se ono moglo koristiti i za usvajanje gramatike hrvatskoga jezika, odnosno pri učenju hrvatskoga jezika.

Relkovićeva je gramatika nastala iz potrebe učenja gramatike vlastitoga jezika te

da Hrvati nauče njemački, a Nijemci hrvatski jezik. Autor o tome kaže:

[...] ja promišljavajući našao sam da zasada otačbini mojoj skoro ništo drugo ne fali, nego još jedna slavonska i nimačka gramatika, koja i za održanje vlastitog jezika bi služiti mogla i mladeži slavonskoj za naučiti nimački jezik, kakono i Nimcem za primiti slavonsko govorenje bi u pomoći bila. (Relković 1767: 7–8).¹⁷

Josip Voltić, čija je gramatika objavljena uz njegov veliki trojezičnik, u latinski pisanome predgovoru rječnika ističe da je naručitelj barun di Carnea Stefano “želio imati, osim rječnika što su ih sastavili Della Bella, Belostenec i Jambrešić, i takav rječnik u kojem bi natuknice bile ilirske riječi, koji bi bio napisan ovim novim, jednostavnim pravopisom i tiskan latinskim slovima”¹⁸ (Voltić 1981: 115).

Horvat i Perić Gavrančić ističu:

Znanje ilirskoga jezika, prema autorovim riječima, potrebno je trgovcima, putnicima, vojnim osobama, činovnicima javnih službi, što određuje i odabir vokabulara koji bi bio prikladan za tu svrhu. (Horvat i Perić Gavrančić 2016: 148).

Kao što je razvidno već iz samih naslova gramatika kajkavskoga književnog jezika, njihovu primarnu ciljnu skupinu čine govornici njemačkoga jezika koji žele naučiti *horvatski* jezik: Szentmártony izrijekom kaže da je njegov *nauk o horvatskome jeziku* namijenjen govornicima njemačkoga jezika (*Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutsche*)¹⁹, a Kornig svoju gramatiku naziva “uputom Nijemcima kako da u kratkom vremenu nauče horvatski” (*Anweisung für Deutsche, die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen*).²⁰

¹⁷ Tekst, koji se nalazi u posveti zagrebačkomu biskupu Francisku Thauszyju, transkribirala je Marijana Horvat. U ovome članku sve navode iz Relkovićeve gramatike transkribirala je Marijana Horvat.

¹⁸ Citat se donosi u prijevodu Mate Križmana, objavljen u Voltić 1981: 115.

¹⁹ Sva isticanja autorice.

²⁰ Govornike njemačkoga kao primarnu ciljnu skupinu u naslovima ističu i Ivan Vitković u svojoj rukopisnoj slovnici *Croatischen Sprache zum Nutzen der deutschen Jugend* (1779.) te Josip Ernest Matijević (*Horvacka gramatika oder Kroatische Sprachlehre zum Gebrauche aller jener, besonders der Deutschen Kroatiens Einwohner, welche Lust haben, die kroatische Sprache gründlich zu erlernen, von einem Menschenfreunde verfasst und herausgegeben*; Zagreb, 1810.).

Jedino Đurkovečki u naslovu spominje dvije ciljne skupine, tj. na prvome mjestu *Slavince*, a onda i govornike stranih jezika.

Govornici njemačkoga jezika kao ciljna skupina eksplicitno se spominju i u predgovorima gramatika. Primjerice kod Szentmártonya:

Mi smo prvi koji smo se usudili jezik koji zapravo nazivaju horvatskim opisati čvrstim pravilima i stvoriti temelje cjelovitoga nauka narječja uobičajenoga u Zagrebačkoj, Križevačkoj i Varaždinskoj županiji i pokrajinama koje graniče s njima, namijenjene strancima željnima učenja. (Szentmártony 2014: 65)

i kod Korniga:

Konačno: osim toga tu je i glavni razlog koji ovu slovnice čini osobito dobrodošlom, a to je da se od prije nekoliko godina ovdje nalaze mnogobrojni Nijemci kojima je ovaj jezik nužan te su ga već dugo željeli naučiti iako do sada zbog nedostatka slovnice za to nisu imali priliku, pa će im objavljivanje iste zasigurno biti vrlo dobrodošlo. (Kornig 2015: 80).

Kristijanović (2012: 18) precizira da je njegova gramatika namijenjena ponajprije svećenicima i poslovnim ljudima s njemačkoga govornog područja koji borave u Hrvatskoj, a Đurkovečki kao ciljnu skupinu spominje službenike, poslovne ljude i vojnike. Zanimljivo je da se te tri profesije kao adresati spominju i u njemačkim metajezikom pisanim gramatikama drugih slavenskih jezika, primjerice u Šmigocovoj slovenskoj slovnici *Windische Sprachlehre*:

Man braucht den Beweis wohl nicht weit herzuholen, daß die Kenntniß der Slowenischen Sprache, ein nothwendiges, oft unentbehrliches Bedürfniß für den Geschäftsmann vom weiteren Umfange, und besonders für Beamte und Geistliche, auf dem Lande, und selbst in den Städten fast aller Österreichischen Länder sey... (Šmigoc 1812: 0).

4. Argumenti za učenje hrvatskoga jezika

U predgovorima slovnica nerijetko se objašnjava i zašto bi govornici drugih jezika trebali naučiti hrvatski. Argumentacija je uglavnom racionalistička i utilitistička. Nužnost poznavanja hrvatskoga jezika posebice je razumljiva kad je riječ o obrazovanju svećenika koji se kao misionari šalju u hrvatske krajeve (vidi npr. rečenicu “Oh, kolika je korist kad puk razumije govor svojega pastira!”; Della Bella 2006: 13), a važna je i u političkome djelovanju, čega je primjerice bio svjestan barun Francesco Maria di Carnea Stefaneo, Voltićev učenik i naručitelj njegova rječnika s gramatikom.

Gotovo se uvijek kao argument ističe ili implicira pripadnost hrvatskoga slavenskoj jezičnoj porodici, što ga zbog sličnosti čini razumljivim na veoma velikom području. Na taj se način ističe korisnost poznavanja hrvatskoga i adresata gramatike želi dodatno motivirati za učenje toga jezika.

U Della Bellinu predgovoru stoga čitamo:

A koji je jezik toliko rasprostranjen poput ilirskoga, a možemo ga nazvati i slavenskim? Istra, Dalmacija, Koruška, Kranjska, Štajerska, Hrvatska, Moravska, Češka, Bosna, Srbija, Bugarska, Donja Madžarska, Raška, Transilvanija, Vlaška, Rusija, Moskovska pokrajina, Podolija i Poljska, sva ta velika kraljevstva i pokrajine i velik dio Tracije govore različite dijalekte ilirskoga jezika. Čuo sam ispovijedi Bugara, stanovnika Raške i Poljaka i oni su me razumjeli, a i ja njih. (Della Bella 2006: 13).

Matija Antun Relković se u “Pridgovoru dobrovoljnom slavonskom štiocu” osvrće na povijest hrvatskoga jezika unutar povijesti slavenskih jezika te na određenu sličnost u vokabularu:

Medjuto, kako opet svi jednokupno drže i štimaju da ovo sadašnje slavonsko govorenje onaj stari ilirički jezik jest, tako ni ja ovo u sumlju uzeti neću, nego istom k ovomu pridajem da iz onoga što mudri Lazius od vandalskoga jezika piše i nikoje vandalske riči prid oči donaša, prozira se ako Vandali nisu Iliri niti Slovinci bili, sadašnje riči, osobito koje horvatske zovemo, od Vandala najviše ostale jesu. Vandali, pak, da su u ovih stranah pribivali i ovu zemlju posidovali, ali od Longobardova iz nje protirani, svi pisci svi-doče. Što se najposli slavonskog jezika dotiče, poznaju svi i ispovidaju da

raztočni jezik jest i mati mnogih drugih jezika iz kojega je tolikih naroda govorenje izteklo, kakono moskovsko, poljsko, pemsko, horvatsko, dalmatinsko, slavonsko, srbsko, macedonsko, albanesko, bosansko, moravsko, slovačko, šlesko, stajersko, kranjsko, korotansko ili korintinsko i istrijansko &c. tako da ovim jezikom najviše kraljestvi i zemalja proći se može. Odo-vuda takojer još ovo poštenje ima slavonski jezik da u njemu i sveta misa govori se i psaltiri i ostala Svetoga pisma imati se mogu i imena uzdržati smiju, zato njemu i sveti jezik pravično nareći se može. [...]

Nike riči za poznati jesu li prave slavonske ili su od Turaka ostale, prigledao sam ričnik dalmatinski, horvatski, pemski i poljski, i gdi sam našao da ovi narodi jednu rič ili svi ili najposli dva jednako izgovaraju, onu sam i ja uzeo i u moj ričnik za pravu slavonsku postavio, imajući za mene svidočanstvo tolikih naroda slovinskih. Iz ovoga takojer sudim da ove riči i naša Slavonija, kako drugi narodi izgovaraju, bi izreći imala, a turske i inostranske odbaciti morala. (Relković 1767: predgovor).

Josip Voltić, u prosvjetiteljskom duhu, etničko određenje Iliri smatra primjerenijim nazivom od naziva Slaveni za isti kolektivni nacionalni identitet te raspravlja o Iliriku kao zajedničkoj pradomovini slavenskih naroda. Ističe da je ilirsko stanovništvo bilo autohtono na svojem teritoriju, imalo je zajedničko podrijetlo, slične običaje i jedan jezik, a njegovi su potomci Južni i Zapadni Slaveni te Rusi (usp. Horvat i Perić Gavrančić 2016: 150). Međutim, “diljem Ilirika ne postoji zajednička književnost, zajednički jezik, niti jedinstven sustav pisanja” (Voltić 1981: 115), što otežava razumijevanje. Stoga Voltić razmišlja o potrebi stvaranja određenoga naddijalekta, učene ilirske *koine* koja bi omogućila jezično i kulturno ujedinjavanje slavenskih naroda, a uključivanje riječi svih triju hrvatskih narječja u svoj *Ričoslovník* smatra prvim korakom prema tomu cilju, što bi bilo i uspostavljanje ujednačena pravopisa (usp. Horvat i Perić Gavrančić 2016: 151–152).

O pripadnosti *horvatskoga*, tj. kajkavskoga književnog jezika slavenskoj jezičnoj porodici čitamo kod Korniga:

Suvišnim mi se čini ovdje govoriti o nužnosti i prednostima horvatskoga jezika jer su se i bez toga svi i te kako uvjerali u njegovu usku povezanost s ostalim slavenskim jezicima, koji se od polovice 18. stoljeća svakodnevno usavršavaju, i jer već sama po sebi u oči upada velika korisnost poznavanja

nja toga jezika i to ne samo u Kraljevini Horvatskoj, Dalmaciji i Slavoniji, velikome dijelu Kraljevine Mađarske i Vojvodina Štajerske, Koruške i Kranjske, već i u više velikih europskih carstava, u Rusiji, Poljskoj, Češkoj itd. (Kornig 2015: 80)

kod Kristijanovića:

Ali poznavanje horvatskog jezika pruža još i veliku prednost da njime niste ograničeni samo na Horvatsku, već ga se može primijeniti i u udaljenim krajevima. Jer Horvati nisu nevažan rod Slavena čiji se jezik i vladavina prostiru trima djelovima svijeta, Europom, Azijom i sjevernom Amerikom te ukupno posjeduju devetinu Zemljine površine. Oko šezdeset, prema novijim podacima čak oko sedamdeset, no zasigurno mnogo više od pedeset milijuna ljudi koje sve krasi ljubav prema radu, duboka i iskrena sklonost prema sreći obiteljskoga doma, gostoljubivost, urođena dosjetljivost i hrabrost, diči se time što pripada tom velikom narodu – i sa svima njima može se sporazumijevati na horvatskome jeziku. (Kristijanović 2012: 18–19)

i kod Đurkovečkoga:

Vu čem zadnič z nekoje strani pravo imaju, samo da se još vu navčenju jezika slavinskoga nadaljeko raširenoga bolje nego kojega drugoga prikladne učiniju da vu njem službe sebi izručene zvršavati po sebi bi znali... (Đurkovečki 1826: 18)

te:

Kak takaj gdo bi bil svoj neprijatelj koji znanje slavinskoga jezika imati ne bi želel z kojim po celom svetu bolje kak z nijednem drugem putovati bi mogel ar vsakoga jezika zoseb vzešči ima naroda jezika slavinskoga više nego nijednoga drugoga i kuliko ga ima doma, tuliko ga ima skoro po celom svetu raširenoga. (Đurkovečki 1826: 23).

Kao argument ističe se funkcija jezika kao komunikacijskoga sredstva bez poznavanja kojega se u hrvatskome društvu ne može ni snaći u svakodnevnom životu ni napredovati u društvenoj hijerarhiji:

Zato vsaki Nemec vre vu mladosti ufanje imajuč na vekšu čast podignen biti, skrbeti se bi moral sebe prikladnoga i vrednoga včiniti vu onom ali ovom orsagu službu sebi izručenu prikladno i hasnovito po sebi izvršavati poradi toga z jezičnicum previđen biti, iz nje se naredbe jezika takvoga navčiti dužen bi bil da namestjen vu slavinskom orsagu svoju službu odma i to po sebi zvršavati bude pripraven i mogućen, niti se osmehavanja zbog nenarednoga govorenja bojati bude imal pokehdob, akoprem malo, končemar naredno i razumlivo takvoga jezika govoriti bude znal. S tem pako i bolje ovo trsenje i trudu sebi nasloniti vsaki dužen bi bil pokehdob vre naprvo vidi se i spaziti more da ovo namestjenje i prenašanje službenikov iz jednoga vu drugi orsag zbog stanoviteh opčinskih zrokov više puta pripečalo se bude. Zato svakoga ista služba pritruciva i zapoveda sebi vre naprvo stanje takvoga jezika preskrbeti kaj prez jezičnice horvatsko-slavinske zadobiti se ne more... (Đurkovečki 1826: 18–20).

Doduše, priznaje se da veći dio stanovnika u sjeverozapadnoj Hrvatski zna njemački jezik, no Đurkovečki precizira:

Istina je da vu horvatskom orsagu službe osobito soldačtvu vu nemškom jeziku vodiju se i ispisavaju se, ali vendar dok se navuki soldačtvu poprimeju i drugi posli opčinski raspraviju predi se čez horvatski i narodni jezik rastolnačivaju, otkud vsaki koji svojoj dužnosti vu horvatskom orsagu zadosta včiniti hoće, znanje ovoga jezika sebi preskrbeti dužen je. (Đurkovečki 1826: 22).

Naglašava se da i nepoznavanje domaćega jezika može uzrokovati financijske troškove:

Ar drugoga jezika, osebito nemškoga, službeniki vnogovrsne službe vu slavinskom jeziku zvršavati imaju i to zvršavaju po tolmačeh z velikem štenanjem, trudom i vnogiput kvarom i krivicum. (Đurkovečki 1826: 16–18).

Kao neracionalni, gotovo romantični argument spominju se osobitosti “hrvatske duše”, tj. nepovjerljivost *Horvata* prema onima koji ne govore njihov jezik:

Savršeno znanje jezika nužno je svakome tko je, bilo kao privatna ili kao javna osoba, u stalnim poslovnim kontaktima s narodom. Osim toga, ljubav

prema materinskom jeziku jedno je od glavnih obilježja hrvatskoga nacionalnoga karaktera i Horvat je nepovjerljiv prema svakome s kim bi trebao stupiti u poslovne odnose ako taj ne govori njegovim jezikom koji je mogao naučiti, jer će takvu osobu uvijek smatrati ili preponosnom da bi naučila jezik ili će je pak smatrati netalemtiranom da nauči jezik – no u svakom slučaju smatrat će je nedostojnom povjerenja. Suprotivno tome, Horvat je iskren, otvoren i dvostruko srdačan prema onome tko je, osobito ako ima visoki položaj u crkvenoj ili svjetovnoj vlasti, smatrao vrijednim truda naučiti hrvatski jezik. Koliko bi se loših postupaka moglo izbjeći poznavanjem jezika naroda u čijoj se sredini živi i djeluje, i koliko bi neugodnosti, koje najčešće nastaju zbog međusobnog nepovjerenja uzrokovanog nepoznavanjem jezika, čovjek mogao biti pošteđen. (Kristijanović 2012: 18).

5. Struktura slovnica i metodologija

Dopreporodne su slovnice osmišljene kao praktični priručnici za samostalno učenje jezika u kojima se donose gramatička pravila i nizovi paradigmi. Teorijska promišljanja o jeziku, gramatičkim razinama i kategorijama ne nalazimo.

Proučavajući definicije temeljnih jezikoslovnih pojmova u hrvatskim dopreporodnim slovnica H. Jachnow utvrdio je da:

Von insgesamt 38 untersuchten Arbeiten geben 19, das sind 50%, keinerlei Erläuterungen zu den zentralen Begriffen ‚Sprache‘, ‚Grammatik‘ und ‚Satz‘ (Jachnow 1991: 71).

Takvi rezultati ne čude jer je čitava dopreporodna gramatikografija – kao što zaključuje i taj autor – obilježena određenom vrstom gramatika: praktičnih gramatičkih priručnika za strance čija je primarna namjena stjecanje komunikacijske kompetencija.

Međutim, i sami autori od korisnika svojih slovnica očekuju određena gramatička predznanja. Szentmártony primjerice objašnjava:

Kako pretpostavljamo da naši čitatelji i tako već imaju neke spoznaje o meta-jeziku njemačkih gramatika, u to nećemo ulaziti kako ne bismo prekoračili tako omiljenu kratkoću. (Szentmártony 2014: 65).

Stoga definiranje vrsta riječi, glagolskih vremena, rečenice ne smatraju potrebnim.

Što se tiče strukture analiziranih slovnica, S. Ham ističe da su hrvatske dopreporodne slovnice od B. Kašića pa sve do I. A. Brlića koncipirane kao “cjeloviti jezični priručnici koji imaju (osim poglavlja o slovopisu, glasovima, morfologiji i sintaksi) obavezno pridodane uzorke usmenoga ili pisanoga priopćavanja (razgovora i pisama), a nerijetko i rječnike, i to pojmovne.” (Ham 2006: 17).

Dakle, prototipna je struktura velikoga broja hrvatskih dopreporodnih slovnica: prvo poglavlje posvećeno slovopisu, potom središnje, najopširnije morfološko poglavlje²¹ u kojem se prvo obrađuju promjenjive, a potom i nepromjenjive vrste riječi, kratka i rudimentarna sintaksa te na kraju konverzacijski priručnik. Naime, kako su slovnice za strance ponajprije namijenjene samostalnom učenju, da bi korisnici što prije stekli komunikacijske kompetencije, u tim se konverzacijskim priručnicima donose vježbe za primjenu naučenih gramatičkih pravila,²² rječnik s osnovnim vokabularom (najčešće konceptualno ustrojen), uzorci razgovora,²³ pisama... Takva je struktura tipična za čitavu onodobnu slavensku gramatikografiju pisanu za strance.²⁴

Iako tvrdnja stoji za velik broj dopreporodnih slovnica, ne bismo se složili da takvu strukturu imaju sve slovnice do Brlićeve. Naime, u korpusu slovnica za potrebe ovoga članka već prva hrvatska gramatika (Kašićeve *Institutiones*) nema takvu strukturu,²⁵ a teško bi se moglo reći da je imaju primjerice Della Bellina i Voltićeva, čije su gramatike zapravo sastavni dio njihovih velikih trojezičnika. Drugim riječima, i Della Bella i Voltić svoju su gramatiku strukturirali kao prak-

²¹ Kako je čitava onodobna gramatikografija bila ponajprije gramatikografija morfologije, veoma opsežna morfološka poglavlja obasežu nizove paradigma i tabličnih prikaza promjena.

²² Kornig primjerice u dijelu naslovljenom “Übungen und Nachahmungen über einige Haupt= Bei= und Fürwörter, wie auch über das Hilfswort, richtige und unrichtige Zeitwörter, zur Anwendung der gegebenen Regeln” donosi 54 prijevodne vježbe.

²³ Neki su od razgovora koje nalazimo u Kornigovoj gramatici “Od pozdravljenja, pohađanja i jedenja”; “Od šetanja”; “Od kupovanja”; “Od obedvanja”; “Od ženitve”...

²⁴ Primjerice, već ranije spomenuta Šmigocova gramatika ili *Lehrgebäude der böhmischen Sprache zur gründlichen Erlernung derselben* Dobrovškoga.

²⁵ Prema nekim istraživanjima Kašićeva je gramatika trebala biti dijelom većega priručnika. Vladimir Horvat mišljenja je da je Kašić “htio objaviti cjeloviti priručnik za hrvatski jezik s rječnikom, konverzacijskim priručnikom i gramatikom. Ali zbog nedostatka novca mogao je tiskati samo gramatiku.” (Horvat 2001: 8). Prema Horvatu, Bartol Kašić autor je anonimna hrvatsko-talijanskoga rječnika s konverzacijskim priručnikom. Taj je rječnik pod Kašićevim imenom objavljen 1990. godine (Bartol Kašić, *Hrvatsko-talijanski rječnik (1599) s Konverzacijskim priručnikom (1595)*. Prema rukopisu RKP 194 priredio Vladimir Horvat. Kršćanska sadašnjost i Zavod za jezik IFF. Zagreb. 1990.).

tični priručnik uz rječnik kao glavni, temeljni te veći (i važniji) dio. Njihova su djela primarno rječnici, a gramatika je aneksna.²⁶ Kašićeva se gramatika odmah na početku bavi slovopisom. O svakom slovu Kašić raspravlja i daje primjere na latinskom i hrvatskom, a zatim slijedi razmatranje o naglascima (poznato je da Kašić opisuje tronaglasni sustav čakavskoga narječja), potom o slogovima i riječima te o članovima i dijalektima. Središnji dio čini morfološko poglavlje, a završno nekoliko sintaktičkih pravila, uglavnom o sročnosti.

Della Bellina gramatika počinje uputama o slovima, glasovima i naglascima, potom slijedi morfološko poglavlje, rudimentarna sintaksa i poglavlje o izgovoru ilirskih riječi.

Osim gramatike, Voltićevoj opsežnoj rječničkoj građi (610 stranica) prethodi poglavlje o izgovoru glasova na talijanskom i njemačkom jeziku te nebrojčeni predgovori na talijanskom, njemačkom i latinskom jeziku. Gramatika počinje poglavljem o članu, nakon kojega dolazi morfologija (s opisom glagolskoga sustava kao najopsežnijega dijela), a na kraju sintaksa.

Tipičnu strukturu cjelovitoga jezičnog priručnika ima *Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik* Blaža Tadijanovića. Djelo počinje "Pridgovorom", u kojemu se iznosi svrha djela, zatim slijedi poglavlje u kojemu se daju upute za uporabu knjige, upute o izgovoru njemačkih glasova, osnovne upute o uporabi članova u njemačkom jeziku, o kraticama, razgodcima, pisanju velikih i malih slova te drugi savjeti koji pridonose boljem pisanju. Nakon toga dolazi konceptualno, pojmovno ustrojen dvojezični rječnik, koji je najopširniji dio knjige (120 stranica), te gramatički dio knjige. Potom se donose primjeri konverzacije na hrvatskom i njemačkom jeziku u različitim prigodama svakodnevnoga života (npr. pozdravljanje, odijevanje, jelo i piće, spavanje,²⁷ molbe, putovanja), zatim

²⁶ U današnje vrijeme sličnu strukturu često imaju školski ili džepni dvojezični rječnici za učenje stranih jezika, koji osim rječničke građe sadržavaju i osnove gramatike ciljanoga stranog jezika, katkad i kratak popis korisnih izraza (npr. Gordana Mikulić, *Englesko-hrvatski i hrvatsko-engleski džepni rječnik*. ŠK. Zagreb. 2003.).

²⁷ Primjer: Razgovor od spavanja
Ja bi rad spavat. Ich möchte schlafen.
Ja sam spavao. Ich habe geschlafen.
Ja ne mogu spavati. Ich kann nicht schlafen.
Ja ću ići spavati. Ich werde schlafen gehen.
Kako ste spavali? Wie haben sie geschlafen?
Želim da dobro spavate. Ich wünsche wohl zu schlafen.
Dobro spavajte. Schlafen sie wohl.
Jeste li dobro spavali? Haben sie wohl geschlafen? (Horvat i Ramadanović 2012: 179, 181)

narodne poslovice, obrasci pisama na hrvatskom i njemačkom jeziku u različitim situacijama (npr. molba, odgovor, zahvala), titule vojne, duhovne i svjetovne gospode i građana na francuskom jeziku, završne stranice s piščevim oproštajem s čitateljem²⁸ i tablicom množenja.

Donosimo primjer obrasca pisanja zahvale (poglavlje naslovljeno *Način pisati liste*):²⁹

LIST OD ZAFALNOSTI

Gospodine moj!

Crljenim se od stida kada promotrim dužnosti moje prama Vama, koje su tolike da ja poznajem da nisam moguć s mojom službom istih odvratiti. I premda ja veliku želju imam Vama, koliko je moguće, moju službu pokazati, ništanemanje prigode su toliko razmaknute da najposli vidim da nije moguće drugojačje učiniti nego da i najposli ostati Vaš dužnik moram, kako i jesam.

Vašega gospodstva

zavezani sluga

N. N.

U Budimu 3. maja 1761.

Pismo se u jezikoslovnom priručniku donosi i na njemačkome jeziku.

Relkovićeva gramatika počinje posvetom biskupu Francisku Thauszyju, potom dolazi predgovor na njemačkom i hrvatskom jeziku, poglavlje naslovljeno “Vrstopis / Nikih u slavonski jezik umišanih riči”, u kojemu se donosi popis stranih riječi (uglavnom turcizama) i njihovih istovrijednica na hrvatskom (= kajkavskom), dalmatinskom, češkom, poljskom i njemačkom jeziku te osvrt na postojeće različite načine pisanja (npr. Jedni običaju pisati: *Scasc, Sciroka, Scuma, &*, a drugi: *fsqfh, fsiroka, fsuma.*). Nakon toga slijedi gramatika u užem smislu, koja je podijeljena u tri dijela, a donosi poglavlja o slovima, glasovima, naglascima, interpunkciji, morfološko poglavlje, koje uključuje promjenjive i nepromjenjive vrste riječi, te poglavlje o sintaksi. Iza gramatike dolazi hrvatsko-njemački rječnik, koji je konceptualno ustrojen, potom primjeri razgovora

²⁸ U kojem je Tadijanović svjestan da knjižica nije iscrpna i ograđuje se što čitatelj neće moći “svega naći u ovoj kratkoj knjižici što bi ti bilo od potrebe” (vidi u Horvat i Ramadanović 2012: 219).

²⁹ Primjer se donosi prema Horvat i Ramadanović 2012: 205, 207.

iz svakodnevnoga života okupljenih u dvadeset skupina (npr. prva je skupina naslovljena “Kogagod ljubazno susristi”, a sadržava primjere tipa *Dobro jutro, gospodine., Sluga sam vaš, gospodine., Ja sam vaš sluga ponizni., Kako se nahodite, gospodine?* i sl. s pripadajućim njemačkim istovrijednicama). Djelo završava “Fabulom / Od mlinara i njegova sina”, u kojoj se Relković brani od napada zbog *Satira*.

U korpusu se potvrđuju još neka odstupanja od te prototipne strukture, npr. Szentmártonyjeva gramatika ne obaseže ni sintaktičko poglavlje ni aneksni rječnik, sintaktičko poglavlje nema ni Tadijanovićeva gramatika, a sam je gramatički dio vrlo sažet i skroman (na 14 stranica donosi se pregled članova u njemačkom jeziku, sklonidba imenica i zamjenica te sprezanje glagola *biti* i *ljubiti* u hrvatskom i njemačkom jeziku).

U nekim slovnicaama nalazimo i – iz današnje perspektive – posve neočekivane dijelove kao što su pravila o oslovljavanju (v. Kristijanović 2012: 193–194). Takve je dijelove ponovno moguće objasniti samo ciljem gramatike. Naime, za stjecanje komunikacijske kompetencije nužno je i ovladavanje kategorijom uljudnosti koja uključuje i pravila oslovljavanja. Donosimo odlomak “Način vu horvatskom jeziku z drugem razgovoriti se i njemu ime poštenja podeliti vu trojvrsne osobe” iz *Jezičnice* Đurkovečkog:

1. Druga osoba jednobrojnika potrebuje se kad se človek razgovarja z ljudmi najpriprostešega stališa kakti su deca, slugi, podložniki i ostali drugi siromaški ljudi. Vu ovakve osobe takaj i istom Bogu, svecem ime poštenja davati je navadno. Kak takaj iste prijatele i rođake akoprem su razlučenoga stališa, zvan službe tikati zbog velike ljubavi slobodno je, v. p. *Oprosti mi, dragi prijatel!*

Večbrojnika

2. Druga osoba potrebuje se kad se človek razgovarja z ljudmi stališa srednoga i nekuliko od prostoga razlučenoga ali pak z ljudmi drečnoga držanja i vrsne dobe akoprem su prostoga stališa, v. p. *Vredni mešter, jeste mi zašili zobunec za slugu mojega?; Japa, vi ste stari već 60 let zato dobru peldu držanja podelete mladem ljudem.*

3. Trejta osoba večbrojnika potrebuje se kad se človek razgovarja z ljudmi stališa vekšega i razlučenoga od srednoga i prostoga kojem se takaj ime gospodstva deliti mora, v. p. *Gospon sudec, ali g. zastavnik, želim dobro jutro! Naj mi ne zamiriju da sem njih zbantuval.* (Đurkovečki 1826: 162).

6. Kontrastivnost u opisu

Uspoređivanje jezika predmeta gramatičkoga opisa s drugim jezicima, odnosno kontrastivan pristup obilježje je čitave onodobne europske gramatikografije (usp. Burke 2004: 65 i dalje). U hrvatskim se dopreporodnim slovnica jezika predmet opisa najčešće opisuje kontrastivno prema metajeziku slovnice, tj. materinskim jezikom ciljne skupine kojoj je gramatika namijenjena ili latinskim jezikom kao *lingua franca* ondašnje Europe za kojega se pretpostavljalo da ga korisnici slovnice poznaju.

Kontrastivan je opis prisutan na svim jezičnim razinama. U prvim poglavljima, onima posvećenima slovopisu, govornicima stranih jezika nastoje se približiti nji-ma strani glasovi i nepoznata slovopisna rješenja.

Primjeri:

O slovu *Qq* /kv/

Qq se izgovara kao u Latina. U nas će se, ipak, povezati sa suglasnikom *v* umjesto samoglasnika *u* kao *qvâs* [kvas], fermentum, *qvôcka* [kvočka], gallina habens pullos. (Kašić 2002: 25)

ili:

Prema tomu, tko zna čitati na talijanskom i na latinskom, a želi naučiti ilirski jezik, pročitat će ovu riječ *duffa* isto onako kako u talijanskom čita *caffa*, *buffa*, *offa* itd. Zašto, dakle, ne pisati *dúfcja*, kao što se u talijanskom piše *fcjame*, *fcjalaquare*, jer se onda ne bi trebalo učiti da dva *ff* vrijede kao *fcj*. (Della Bella 2006: 25).

Autori kajkavskih slovnica osobitu pozornost posvećuju opisu izgovora digrafa koje njemački jezik ne poznaje. Primjerice kod Szentmártonya:

Ch ili *cs* zvuči kao njemačko *tsch*, npr. *Korbach* ili *Korbacs* izgovara se *Korbatsch*.

Cz je njemačko *z*, npr. *Czukur* se izgovara *Zukor*. (Szentmártony 2014: 67)

ili kod Kristijanovića:

S se ispred *k*, *p* i *t* izgovara kao njemačko *sch*: npr. *skola*, *die Schule*, čitaj *schola*, *spornost*, *die Sparsamkeit*, čitaj *schpornost*; *stala*, *der Stall*, čitaj *schtala*. (Kristijanović 2012: 22).

Nerijetka su i veoma pojednostavljena fonetska objašnjenja poput ovoga:

Pri izgovoru tih horvatskih *dy* i *gy* kao *dsch* (koje je Nijemcu posve nepoznato) glavno je pripaziti da se izgovaraju mnogo blaže nego *ch*, *tsch*: najsigurniji je način da se pri izgovaranju *dy* i *gy*, *dsch*, jezik vrlo slabo pritisne na nepce, dok se pri izgovoru *ch*, *tsch*, nepce mora dodirnuti snažno i prilično naglo. (Kornig 2015: 82).

Takve se napatke oprimjeruje tekstovima molitava (*Očenaš*) ili poznatih njemačkih crvenih pjesama pisanih kajkavskom grafijom, npr. kod Korniga:

Vir verfen uns darnider,
For dir Got Szabaot!
Erhere unzre lider,
Da vir nah dem gebot,
Dir dize/z opfer bringen:
Ferleihe nun, da/z vir
E/z andaht/zfol bezingen,
Und volgefalen Dir. (Kornig 2015: 86).

Na morfoložkoj se razini također obilježja jezika objekta opisuju kontrastivno ili usporedbom (uglavnom s onima materinskoga jezika adresata slovnice). Primjerice:

U preteritu imperfektu prvom³⁰ ne dodaje se nikakva čestica, nego se konjuga kako je prikazano. A ako se doda čestica *dà*, postići će smisao drugoga dijela³¹ kakav ima isto vrijeme u Latina kao *essem*, *che fussi*, *dà bih bio*, ili *bił*, a za izražavanje toga smisla služe i oblici prezenta kao: *dà bùdem*. (Kašić 2002: 203)

³⁰ Treba dodati *konjunktiva*, što odgovara današnjem kondicionalu I., a pluskvamperfekt drugi konjunktiva kondicionalu II.

³¹ Tj. imperfekta II., vidi paradigmu.

ili:

Eto vidiš kako se može razaznati pleme³² u našem i u njemačkom jeziku. Ali nemoj se služiti s tim naukom po našem jeziku tako da govoriš ono njemački u istomu plemenu, jerbo u našem ima imena koja su muškoga plemena, a u njemačkomu jeziku jesu ženskoga ili nijednoga plemena. Na priliku, mi velimo *ovaj* ili *ovi miš*, a Nijemac veli *die Maus*; mi velimo *ova vatra*, a Nijemac *das Feuer*; mi velimo *ovo vino*, a Nijemac veli *der Wein*; *ova raki(j)a* – *der Brandwein*. (Tadijanović u Horvat i Ramadanović 2012: 19).

Princip usporedbe na morfološkoj razini potvrđen je i u gramatikama Josipa Voltića i Franje Korniga, npr.:

Pasivni se glagoli, kao i u talijanskom i u njemačkom, tvore od pomoćnoga glagola *jesam* i pasivnoga participa (o kojemu će niže biti riječi) tako da se sva glagolska vremena određuju prema oblicima glagola *jesam*. (Volić 2016: 85, 87)

te

Gerund i supin ne dolaze s prijedlozima kao što je katkad slučaj u njemačkome, npr. im Lernen unermüdet. U takvim slučajevima se od glagola mora napraviti imenica ili se mora kao pomoć uzeti neka druga imenica istoga značenja s prijedlogom *vu*, in. Primjerice: *nezatrudljiv vu navuku*, im Lernen unermüdet. Isto vrijedi i za infinitiv uz iznimku da se tamo gdje se u njemačkome infinitivu dodaju *um* i *zu*, imenici predmeće prijedlog. Dakle, kaže se: *Ja sem određen za dugovanje ovo prevideti*. Ili se iz toga napravi imenica: *Ja sem za previđenje ovoga dugovanja određen*. Ich bin verordnet um diese Sache im Augenschein zu nehmen. (Korig 2015: 230)

ili:

Drugi način uporabe pasivnoga glagola, koji je uobičajen i kod Nijemaca, jest taj da se u tu svrhu upotrijebi pomoćni glagol, *ich bin*, s pasivnim parti-

³² Graf. plene.

cipom glavnoga glagola ... (Kornig 2015: 149).

Donošenje nekih pravila – koja zapravo i nisu morfološka – može se objasniti jedino materinskim jezikom korisnika:

Pridjev *sam*, *a*, *o* katkad se rabi u značenju njemačkoga “*allein*”, inače ima i značenje njemačkoga “*selbst*” te se dodaje osobnim zamjenicama radi pojačavanja dojma, npr. *ja sam*, *ich selbst*; *meni samomu*, *mir selbst*. (Kornig 2105: 128).

Naime, i njemačko *selbst* i *allein* na hrvatski se prevodi sa *sam*, pa je autor važnim to objasniti korisniku slovnice – izvornom govorniku njemačkoga.

Za sintaktički opis u istraživanim dopreporodnim slovnice vrijedi zapažanje R. Katičića o Kašićevoj sintaksi (1981: 93). On, naime, ne predstavlja sustavan nauk, već niz pojedinačnih primjedaba, odnosno 13 pravila o konstrukciji. Ipak, i u sintaksi se povlače paralele između jezika objekta i jezika ciljne skupine.

Primjerice:

Ako iskaz sadržava dvije imenice u slijedu koje se odnose na različite sadržaje, jedna se u Latina stavlja u genitiv. U nas, pak katkad biva to isto, a katkad od manje važne imenice tvorimo posvojni pridjev kao *Xidovisu ubilli sina Boxyéga* [Židovi su ubili sina Božjega]. *Iudaei interfecerunt filium Dei. (Boxyega* umjesto *Boga*, talijanski *di Dio*). (Kašić 2002: 373)

ili:

Umjesto imperfekta konjunktiva ili infinitiva ovaj jezik rabi prezent konjunktiva ili indikativa, npr. *Fece che andasse*, ili *fece andare Pietro*, *fece predicare* mora se reći na ilirskom *učini da Petar otiđe*, *učini da propovjeda Antun*. (Della Bella 2006: 111).

ili:

Katkada služi mjesto *articula* obidvima jezikom *numerus cardinalis*, a na vlastito u pripovijdanju [...] *bijaše jedan kralj – es war ein König* (Relković 1767: 260)

ili:

Sastavci protiveći (*conjunctiones adversative*) *ali* i *pak* – *aber* – imaju ovu razliku, haben diesen Unterschied, als:

1. kada nimački sastavak *aber* prid *nomen* ili *pronomen* metne se, onda Slavonci trebaju *ali* [...] *To je kod vas učinjeno, ali slušajte samo što se je meni dogodilo – das ist bey euch geschehen, aber höret nur, was wir widerfahren ist.*

2. kada pak nimački *aber* za *nomen* ili *pronomen* dojde, onda Slavonci potribuju *pak* [...] *Čuli ste što je rečeno starima: ne ubij, ja pak govorim vami – ihr habt gehört, was zu den Alten ist gesagt worden: ihr solt nicht tödten, ich aber sage euch...*

Jednom riječi, *ali* i *pak* kazuju nimačku rič *aber*, niti se moraju prominiti, nego *ali* uvijek napridu, a *pak* natragu ide. Čovik ne može reći, vladajući se po nimačkomu *Ich aber – ja ali*, nego *ja pak*, niti misto *aber ich – pak ja*, nego *ali ja*, zašto ako *pak* naprid metne, zlamenovat će djački *deinde*, a nimački *hernach*. (Relković 1767: 376–377)

ili:

U ovome jeziku, kao i u talijanskom, ne izriče se uvijek imenski dio, tj. lice, kao *znam da si ovdj*. (Voltić 2016: 117)

ili:

Red riječi – kako ja shvaćam jest red koji određuju kako dijelovi govora u horvatskome imaju slijediti jedan za drugim – jednak je njemačkome pa nepotrebnim smatram ovdje donositi posebna pravila. (Kornig 2015: 196)

ili:

U horvatskome se dvije negacije međusobno ne poništavaju kao u njemačkome i latinskome, već izražavaju još jaču negaciju koju se dodatno može povećati, kao u grčkome, talijanskome i francuskome, uporabom dodatnih negacija prema svim mogućim stupnjevima, okolnostima i odnosima: npr. *nesem ga videl*, ich habe ihn nicht gesehen; *nesem ga nigdar videl*, ich habe

ihn niemals (im Kroatischen niemals nicht) gesehen; *nesem ga nigdar nigdi videl*, ich habe ihn niergends (im Kroatischen niemals nirgends auf keinen Fall) gesehen.

Kod *niti* – *niti*, weder – noch, *ne* se kod glagola izostavlja: npr. *niti znam, niti vidim, kaj čini*, weder weiß ich, noch sehe ich, was er tut. (Kristijanović 2012: 191)

U sintaktičkim poglavljima kajkavskih slovnica nalazimo dijelove koji u biti ne pripadaju sintaktičkom opisu. Riječ je najčešće o veoma detaljnim objašnjenjima kako pojedine njemačke glagole (modalni glagoli, glagol *lassen*) ili konstrukcije prevesti na književnu kajkavštinu. Iz takvih je odlomaka vidljivo da su dopreporodni slovničari izvrsno uočili mjesta koja bi za govornika njemačkoga jezika mogla biti problematična pri učenju kajkavskoga. Istovremeno upravo ti dijelovi potvrđuju našu tezu da analizirani priručnici nisu tek gramatike, već cjeloviti priručnici za učenje hrvatskoga kao stranoga jezika. Kao primjer donosimo odlomak iz Kristijanovićeve slovnice:

Njemačko se “mögen” u horvatskome izražava:

1. Trećim slicem imperativa: *naj ide kam mu je drago*, er mag gehen, wohin er will.
2. Opisno pomoću veznika *da*: npr. *strah me je da mi otec ne dojde*, ich fürchte, es möchte mein Vater kommen.
3. Pomoću glagola *željeti*, wünschen, *želel bi (rad bi) znati, kak se to dela*, ich möchte wissen, wie dieses gemacht wird.
4. Pomoću glagola *moći*, können: npr. *mogel je oko 20 let imati*, er mochte etwa 20 Jahre gehabt haben. (Kristijanović 2012: 186).³³

³³ Kristijanović je doduše odlomak preuzeo iz slovnice I. A. Brlića (1833: 212).

7. Zaključak

Naša je analiza odabranih hrvatskih štokavskih i kajkavskih gramatika koje smatramo priručnicima za učenje hrvatskoga jezika (tj. jednoga od hrvatskih povijesnih književnih jezika), pokazala da je riječ o skupini koja se po mnogočemu razlikuje. Razlikuju se primjerice s obzirom na ciljnu skupinu (Kašićevu i Della Bellinu ciljnu skupinu čine misionari, Kristijanovićevu svećenici, časnici i trgovci), metajezik (npr. latinski, njemački, talijanski), pa čak djelomično i na strukturu (Della Bellina i Voltićeva slovnica “aneks” su rječnicima, dok Kristijanovićeva i Relkovićeva imaju aneksne rječnike). Međutim, njihova su zajednička mjesta mnogo brojnija: od argumenata kojima se adresata uvjerava u korisnost poznavanja hrvatskoga i motivira za učenje (npr. argument o razumljivosti slaven-skih jezika na veoma velikome području), preko prototipne strukture (poglavlja o *glasovima*, veoma opsežnoga morfološkoga poglavlja, rudimentarne sintakse, konverzacijskoga priručnika koji obaseže konceptualni rječnik, uzorke razgovora i pisama) do kontrastivnosti u opisu (pri čemu se uvijek hrvatski prikazuje kontrastivno prema jeziku za koji se zna, ili barem pretpostavlja, da ga adresat dobro poznaje, bilo da je riječ o njemačkome/talijanskome kao njegovu materinskom jeziku ili latinskome kao jeziku europske kulture i pismenosti). Smatramo stoga da skupina analiziranih slovnica namijenjenih učenju hrvatskoga kao stranoga jezika, usprkos pojedinim razlikama pokazuje veoma velike sličnosti, pa je opravdano unutar hrvatske dopreporodne gramatikografije govoriti i o tradiciji pisanja slovnica hrvatskoga za strance. Sličnosti i paralele sa srodnim priručnicima nastalima u okvirima drugih europskih gramatikografija, ponovno svjedoči o uklopljenosti hrvatske gramatikografije u europski okvir.

IZVORI

- BRLIĆ, I. A. 1833. *Grammatik der illirischen Sprache wie solche in Dalmatien, Kroatien, Slawonien, Bosnien, Serbien, und von den Illiriern in Ungarn gesprochen wird*. Zagreb.
- DELLA BELLA, A. 2006. *Istruzioni grammaticali della lingua illirica / Gramatičke pouke o ilirskome jeziku*. (Pretisak gramatike uz rječnik *Dizionario italiano, latino, illirico* (Venecija, 1728). Prijevod: Sironić-Bonefačić. N. Pogovor: Gabrić-Bagarić, D.). Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- ĐURKOVEČKI, J. 1826. *Jezičnica horvatsko-slavinska za hasen Slavincev i potreboču ostaleh stranskoga jezika narodov – Kroatisch-Slavische Sprachlehre zum Nutzen der Slavonier und Gebrauche der übrigen auswärtigen Nationen*. Budimpešta.
- KASIĆ, B. 2002. *Institutionum linguae Illyricae libri duo / Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige*. (Pretisak izdanja iz 1604. Prijevod: Perić-Gavrančić, S. Pogovor: Gabrić-Bagarić, D.) Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- KORNIG, F. 2015. *Horvatska gramatika. Franjo Kornig i njegova Horvatska gramatika*. Štebih Golub, B. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb: 79–340.
- KRISTIANOVIĆ, I. 1840. *Anhang zur Grammatik der kroatischen Mundart*. Zagreb.
- KRISTIJANOVIĆ, I. 2012. *Gramatika horvatskoga narječja*. (prijevod i popratna studija: Štebih Golub, B.) Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- MATIJEVIĆ, J. E. 2017. *Horvatska gramatika*, u: *Horvatska gramatika J. E. Matijevića*. Štebih Golub, B. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb: 99–544.
- RELKOVIĆ, M. A. ¹1767 *Nova slavonska i nimačka gramatika / Neue Slavonische und Deutsche Grammatik*. Zagreb.
- SZENTMÁRTONY, I. 2014. *Uvod u nauk o horvatskome jeziku*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- ŠMIGOC, J. L. 1812. *Theoretisch-praktische windische Sprachlehre durch viele Übungsstücke zum Überstzen erläutert*. Graz.
- TADIJANOVIĆ, B. 2012. *Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik*, u: *Jezikoslovni priručnik Blaža Tadijanovića Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik (1761.)*. Horvat, M. i Ramadanović, E. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- VITKOVIĆ, I. 1799. *Gründe der croatischen Sprache*, rkp. Nacionalna i sveučiliš-

na knjižnica u Zagrebu, sig. R 3168

VOLTIC, J. 2016. *Grammatica Illirica / Ilirska gramatika (1803.)*. (Pretisak gramatike iz djela *Ričoslovník (Vocabolario – Wörterbuch) illiričkoga, italijanskoga i nimačkoga jezika s jednom pridpostavljenom gramatikom illi pismenstvom* (1803). Prijevod: Perić Gavrančić, S. Transkripcija i popratna studija: Horvat, M. i Perić Gavrančić, S.) Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.

LITERATURA

- BETSCH, M. 2004. Zur sprachlichen Höflichkeit im Tschechischen des 19. Jahrhunderts. *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav 7). Die Welt der Slaven*. Sammelbände. Ur. Bayer, M.; Betsch, M. i Błaszczak, J. Otto Sagner. München: 11–17.
- BETSCH, M. 2007. Anredeformen in den slavischen Sprachen. Ein Überblick. *Beiträge der europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav 10). Die Welt der Slaven*. Sammelbände. Ur. Brehmer, B.; Ždanova, V. i Zimny, R. Otto Sagner. München: 11–20.
- BURKE, P. 2004.: *Languages and communities in early modern Europe*. Cambridge. Cambridge University Press.
- GEERAERTS, D. 2003. Cultural models of linguistic standardization. *Cognitive models in language and thought. Ideology, metaphors and meanings*. [result of the 29th International LAUD Symposium entitled ‘The Language of Socio-Political Ideologies’ ... held ... in Landau (Germany) on March 27-29, 2002]. Ur. Dirven, R.; Frank, R. i Pütz, M. Mouton de Gruyter. Berlin: 25–68.
- HAM, S. 2006. *Povijest hrvatskih gramatika*. Nakladni zavod Globus. Zagreb.
- HORVAT, M. 2006. Imenički tvorbeni modeli u djelu Blaža Tadijanovića Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik (1761.). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 32: 109–126.
- HORVAT, M.; RAMADANOVIĆ., E. 2012. *Jezikoslovni priručnik Blaža Tadijanovića Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik (1761.)*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- HORVAT, M.; PERIĆ GAVRANČIĆ, S. 2016. Život i djelo Josipa Voltića. *Grammatica Illirica / Ilirska gramatika (1803.)*. (Pretisak gramatike iz djela *Ričoslovník (Vocabolario – Wörterbuch) illiričkoga, italijanskoga i nimačkoga jezika s jednom pridpostavljenom gramatikom illi pismenstvom* (1803). Prijevod: Perić Gavrančić, S. Transkripcija i popratna studija: Horvat, M. i Perić Gavrančić, S.). Voltić, J. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb: 139–185.
- HORVAT, V. 2001. Četiri stoljeća od početka visokoškolske nastave hrvatskoga jezika. *Jezik* 48/1: 1–10.
- HOYT NIKOLIĆ, A. 2004. *Konceptualna leksikografija: prema tezaurusu hrvatskoga jezika*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- JACHNOW, H. 1991. Zur Entwicklung sprachtheoretischer Konzeptionen in der kroatischen und serbischen Grammatikschreibung des 17., 18. und 19. Jahr-

- hunderts: Sprachbegriff, Grammatikbegriff und Satzbegriff. *Suvremena lingvistika* 31/32: 59–86.
- KAŠIĆ, Bartol S. I. 1990. *Hrvatsko-talijanski rječnik (1599) s Konverzacijskim priručnikom (1595). Prema rukopisu RKP 194 priredio Vladimir Horvat*. Kršćanska sadašnjost i Zavod za jezik IFF. Zagreb.
- KATIČIĆ, R. 1981. Gramatika Bartola Kašića. *Rad JAZU* 20: 5–129.
- MIKULIĆ, G. 2003. *Englesko-hrvatski i hrvatsko-engleski džepni rječnik*. Školska knjiga. Zagreb.
- NYOMÁRTKAY, I. 1997./8. Bečke gramatike i mađarska i slavenska gramatikografija u 18. i 19. stoljeću (Uvod i zadaci). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 23/24: 281–287.
- IRONIĆ-BONEFAČIĆ, N. 1990. Nastanak i izvori Della Bellina rječnika (*Dizionario Italiano, Latino, Illirico*, Venezia, 1728). *Isusovac Ardelio Della Bella (1655–1737). Radovi međunarodnoga znanstvenog simpozija, Split 14. – 15. listopada 1988*. Prir. Šimundža, D. Crkva u svijetu – Obnovljeni život. Split – Zagreb: 23–49.
- ŠOJAT, A. 1984/ 85. Prva objavljena gramatika kajkavskoga književnog jezika. *Rasprave Zavoda za jezik* 10/11: 201–221.
- ŠTEBIH, B. 2002. Aneksni rječnik Ignaca Kristijanovića. *Filologija* 38/39: 239–256.
- ŠTEBIH, B. 2005. Kajkavska gramatika Ivana Vitkovića. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 31: 329–353.
- ŠTEBIH GOLUB, B. 2012. Ignac Kristijanović i njegova slovnica kajkavskoga književnog jezika. *Gramatika horvatskoga narječja*. Kristijanović, I. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb: 244–356.
- ŠTEBIH GOLUB, B. 2014. Ignac Szentmártony i *Uvod u nauk o horvatskom jeziku. Uvod u nauk o horvatskome jeziku*. Szentmártony, I. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb: 2–63.
- ŠTEBIH GOLUB, B. 2015. *Franjo Kornig i njegova Horvatska gramatika*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- ŠTEBIH GOLUB, B. 2017a. *Horvatska gramatika J. E. Matijevića*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- ŠTEBIH GOLUB, B. 2017b. Jernej B. Kopitar and the Grammar Book of Ignac Kristijanović. *Slavia centralis* 10/ 1: 16–39.
- VOGL, U.; HÜNING, M. i MOLINER, O. 2010. *Mehrsprachigkeitskonzepte aus historischer Perspektive. Wie sich unser Denken über Sprachlernen gewandelt hat*.

- DYLAN Working Paper RT 4. 3, 5. Freie Universität Berlin. Berlin.
- VOLTIC, J. 1981. *Bečka pisma. Ričoslovník*. (Prijevod djela *Lettere viennesi*, Vienna 1789. i izbor iz *Ričoslovníka*). Ur. Josip Bratulić. Latinski predgovor preveo Mate Križman. Bilješke sastavio i riječi izabrao Josip Bratulić. Otokar Keršovani. Pula – Rijeka.
- ŽEPIĆ, S. 1998. *Deutsche Grammatiken kroatischer Verfasser in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Peter Lang. Wien.

Croatian Pre-Standard Grammar Books as Comprehensive Textbooks for Teaching Croatian to Foreigners

ABSTRACT

This article focuses on a group of pre-standard Croatian grammar books that the authors believe can be seen as comprehensive textbooks for teaching Croatian to foreigners. The authors set out to prove their thesis on the body of selected grammar books by analysing their metalanguage and object language, their structure, explicitly stated target groups and motives for writing the textbooks as well as contrastive descriptions that have been applied.

KEYWORDS: *pre-standard Croatian grammar books, textbooks for teaching Croatian to foreigners*

Изумити у значењу ‘заборавити’ у српским народним говорима*

Марина Јуришић

Институт за српски језик САНУ, Београд

marina.jurisc@isj.sanu.ac.rs

Говори се о глаголу *изумити* у значењу ‘заборавити’ и његовом географском распореду на српском језичком простору. Најпре се утврђује да глагол *изумити* у већини српских дијалеката значи ‘смислити, пронаћи’, понегде и ‘измислити нешто што не одговара истини’ или ‘избезумити се, полудети (због страха)’. Међутим, у говорима призренско-тимочке дијалекатске области и говорима са простора Црне Горе (без обзира на то ком дијалекту припадају) ова лексема се може појавити и у значењу ‘заборавити’. Притом, у једном делу говора то је њено једино значење, а понегде истовремено значи и ‘смислити, пронаћи’.

Кључне речи: српски народни говори, лексика, глагол *изумити*

1. У српским народним говорима, не тако ретко, иста лексема (нема се у виду акценат) може имати потпуно различита значења.¹ Овај прилог говори о једном нестандартном значењу глагола *изумити* – ‘заборавити’ и има за циљ да утврди географски распоред тога значења на српском језичком простору.²

* Овај прилог резултат је рада на пројекту *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* (178020), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Носиоце истог језика, али различитих дијалеката, могу очекивати многи неспоразуми у комуникацији због ове појаве. Рецимо, свугде си *крив* ако направиш неку грешку, починиш неки грех, али у југоисточном делу Србије *крив си* и због тога што *кривиш* односно – не можеш да ходаш ваљано због повређене или осакаћене ноге, док северније људи *шепају*, а не *криве*. Затим, на југу Србије може да “*искочи големо тепање*” само када се људи сукобе, северније – *тепање* није резултат свађа и сукобљавања већ напротив, излив нежних речи драгом бићу.

² За потребе овог истраживања пажљиво је проучена сва расположива (углавном) домаћа дијалектолошка литература: прегледани су сви бројеви *Српског дијалектолошког зборника*, као и други доступни монографски описи и речници српских народних говора, при чему се

2. Изгледа да је конструкција *из ума* послужила за креирање глагола *изумити*, *изумети*, којима се у једном делу народних говора означило да је нешто изашло и, самим тим, отишло, нестало из ума (сећања), а у другом – да је то оно што представља резултат умовања, размишљања, тј. оно што долази из ума. Стиче се утисак да су једни сматрали битним моменат *одласка* из ума, а други да је нешто *дошло* управо оданде! Лексеме *изумити*, *изумети* (односно, *изуми*)³ имају значење ‘заборавити’ тамо где се инсистирало на *одласку* из памети, а значење ‘смислити (пронаћи)’ – онде где је акценат био на томе да је нешто *изнедрио* (*створио*) ум.⁴ Притом, у неким народним говорима то може бити и нешто што не одговара истини, измишљотина, односно овај глагол има значење ‘измислити’. Постоји још једно релативно често значење овога глагола – ‘избезумити, полудети’ (у коме је понекад присутна и додатна нота: ‘изумити се због страха’).

3. У стандардном језику *изумети* / *изумјети* има два значења: “створити нешто ново, пронаћи, открити нешто за што се није знало” и “смислити, измислити нешто што не одговара истини” (РСЈ 2007: 466). У старијем шестотомном

у *Изворима и цитираој литератури* овога прилога наводе само библиографске јединице у којима је регистрована истраживана лексема или из којих су ексерпиране њене потврде. Такође су консултовани домаћи репрезентативни речници: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (РСАНУ), *Речник српскохрватског књижевног језика* (РМС 1967), *Једнотомни Речник српског језика* Матице српске (РСЈ 2007), *Рјечник хрватског или српског језика* (РЈАЗУ), *Рјечник из књижевних старина српских* (Даничић 1863), *Етимологијски рјечник хрватског или српског језика* П. Скока (1971–1974), прегледани су сви попуњени упитници за потребе *Српског дијалектолошког атласа* (прецизније, одговори на питање бр. 1593 у *Упитнику за Српскохрватски/Хрватскосрпски дијалектолошки атлас*, у коме се тражи 3. л. јд. м. рода радног глаголског придева глагола *заборавити*), да би на крају подаци били допуњени и усменим обавештењима сарадника са пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* (Института за српски језик САНУ).

³ У призренско-тимочким говорима нема инфинитива глагола, због тога су у њима глаголи дати у 3. л. јд. презента. Такође, домаћи речници (РСАНУ и РМС 1967) региструју два глагола: *изумити* и *изумети* / *изумјети*, док народни говори обично располажу једном од ових глаголских форми и она најчешће има једно значење, мада у неким говорима може носити и два различита значења, нпр., у ускочком говору аутор каже: “Пар **изумјити** – **изумљети** је и значењски пар само кад глагол **изумјити** значи *пронаћи, изнаћи*, што значи и глагол **изумљети**, али не кад глагол **изумјити** значи *заборавити*” (Станић 1974: 227).

⁴ Сudeћи према нашим домаћим речницима (РСЈ 2007, РМС 1967), који су најближи ономе што се сматра стандардним речником – и српски књижевни језик признаје само ово друго значење – ‘смислити, пронаћи’.

Речнику српскохрватскога књижевног језика дат је поред овог и глагол *изумити* са значењем ‘избезумити’ (док *изумити се* значи “полудети, остати без памети”) (РМС 1967: 441). Речник САНУ пак региструје два глагола *изумити* / *изу̀мити* и *изу̀мети* (*изу̀мјети*). Нека њихова значења поклапају се са стањем у стандардном језику (в. у РСЈ 2007, РМС 1967), а за глагол *изумити* / *изу̀мити* наводи се и значење ‘изгубити из памћења, заборавити’ (РСАНУ 1971: 658).⁵ Узгред, још се у Речнику ЈАЗУ помиње да лексема *изу̀мјети* има (између осталог) и ово значење, али са додатном нијансом “*изгубити с ума, заборавити* (ради страха итд)”, забележено још код Доментијана (РЈАЗУ: 303–304).⁶

3.1. У домаћим дијалекатским речницима овај глагол се најчешће не помиње, а разлог за то оправдано је тражити у чињеници да су они обично диференцијални, па се у њима неће наћи места за лексему која има исто значење као у стандардном језику.⁷ У некима од ових речника ипак је наведен и глагол *изумити* у значењу ‘измислити’: *Рјечник гламочног говора* (Бојиновић 2015: 71, 85, 114), *Рјечник говора Срба западне Босне* (Далмација 2017: 134), *Речник српских говора Војводине* (РСГВ 2003: 165), док је у неким дијалектолошким монографијама забележен без додатног тумачења што може значити само једно – његово значење се не разликује од онога које има у књижевном језику, тако да аутор није имао разлога да га посебно наводи; тако је у опису говора источне Шумадије (Бошњакловић 2008: 152; 2012: 109, 205), Драгачева (Ђукановић 1995: 44), Баната (Ивић и др. 1994: 107, 210; 1997: 169, 239, 379) и Ужичке Црне горе (Марковић 2011: 638). Вуков *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима* из 1852. године (посматран као дијалекатски у основи) бележи: *изу̀мети*, *изу̀мјети*, *изу̀мити*, у значењу ‘измислити, открити’, и *изумити* (*се*), у зна-

⁵ У вези са овим, занимљиво би било погледати рад В. А. Меркулова у коме се помиње и глагол *изумиться* у руским народним говорима (Меркулова 1989: 146–147).

⁶ У самом *Рјечнику из књижевних старина српских* стоји: “ИЗУМѢТИ, de statu mentis dejectus amitto” (Даничић 1863: 404), као и податак да га је Даничић пронашао код Доментијана (183).

⁷ Тако на пример, Ј. Динић у уводном делу свога речника каже: “У Речник су уношене само дијалекатске речи, тј. речи које се ликом и значењем разликују од речи стандардног српског језика” (2008: XXIV), а Р. Жугић – да је *Речник говора јабланичког краја* “диференцијалан” и да је “у њега уносила само оне лексеме које се у фонетском, морфолошком, структуралном и семантичком погледу разликују од стандардног језика” (2005: XXXVII). Слично је и са другим дијалекатским речницима.

чењу ‘обезумити (се)’ (Карацић 1852: 230).⁸

4. Глагол *изуми* има значење ‘заборави’ у говорима југоисточне Србије, што потврђују усмена обавештења истраживача и дијалектолошка литература везана за овај простор. Почевши од истока, у *Речнику тимочког говора* Љ. Рајковића Кожељца (2014: 188) и у речницима пиротског говора забележен је глагол *изуми* (свршеног вида) у значењу ‘заборави’ (Живковић 1987: 57; Златковић 2014: 332).⁹ Затим се ово значење појављује у *Речнику говора Лужнице* (Ћирић 2018: 313) и у *Речнику шопског говора и етнологије Забрђана* (Тасев 2018: 81).¹⁰ Такође, у *Речнику запаљског говора* Видоја Цветановића забележен је свршени глагол *изу́ми* у значењу ‘сметне с ума, заборави’ (2013: 82). Присуство овога глагола на подручју сврљишке и запаљске области потврђују и други истраживачи.¹¹ Потврде:

Изумила сам све што ми рече (Живковић 1987: 57), *Изумила* сам причу, *Изуми*, све заборави, *Изумило* се, изабора́ли смо (Златковић 2014: 332), Зна́л сам и то́ј, ал сам *изуми́л* (Кожељац 2014: 188); Ја́ сам *изуме́ла* како́ смо зва́ли те́ј тра́вље, отишло́ ми от па́мет (Ћирић 2018: 313); *Изуми́л* сам све што ми реко́ше да кúпим, не смем се в́рнем дом (Цветановић 2013: 82).

⁸ Занимљиво је да, према наводима колегинице Данке Вујаклије, и у говору једног информатора из Мачве истраживани глагол најпре значи ‘измислити (нешто што није истина)’, а затим и ‘открити’.

⁹ Аутор *Речника тимочког говора*, Љ. Р. Кожељац, региструје и глагол несвршеног вида *изумује*, али са још једним значењем (пored значења ‘заборавља’) – ‘открива, проналази’; затим даје и трпни придев *изумуван* и глаголску именицу *изумување* (као посебне одреднице). У *Тимочком дијалекатском речнику* Ј. Динића, међутим, није забележен овај глагол, постоји само следећа потврда у речничкој грађи, али у значењу ‘пронаћи’, а не ‘заборавити’: “Съг *изумели*, па се и предњак *закопчује* със патент” (патент, Динић 2008: 560). Истовремено Д. Златковић у *Речнику пиротског говора* има одредницу *изумје* (свр. *досетити се, наћи решење*), што наводи на закључак да у овој области глагол *изумје* значи ‘пронаћи, открити, и да се он не може изједначити са обликом *изумује*, који је несвршеног вида и значи ‘заборавља’ (2014: 332).

¹⁰ У *Речнику шопског говора и етнологије Забрђана* не даје се, нажалост, дијалекатска грађа већ се само тумаче речи из једног идиoma тимочно-лужничког дијалекта (Тасев 2018).

¹¹ Наши угледни дијалектолози: Недељко Богдановић, Јордана Марковић, Ана Савић-Грујић и Тања Милосављевић регистровани су глагол *изуми* у значењу ‘заборави’ на подручју сврљишко-запаљских говора.

Затим, у *Црнотравском речнику* Р. Стојановић наводи глагол свршеног вида *изуми*, који у презенту има ову форму, а у радном глаголомском придеву облике типа *изумила*, и који значи ‘заборави нешто’. Паралелно се појављује и глагол несвршеног вида *изумује* (*заборавља*), док повратни глагол *изуми се* значи ‘препадне се, претраши се’ (Стојановић 2010: 318). Потврде:

Изуми кво ми рёкоше да кўпим; Ђопште не мйсли кво му рёкнеш, до вракњицу већ га *изуми* (изуми, 318),¹² Некво ми рёче, ал доклё дојдо *изуми* га. (некво, 531), Турй га у плавез, да не *изумиши* кво смо се договорили. (плавез, 647), Турй ли му солчицу, ел несъм, не могу се сётим, *изуми* моментално (солчица, 879), *Изумил сам*, ал еданаес-дванаес људи су служили гоје на свадбу (еданаес-дванаес, 208), *Изумила сам* на пости, па се ненгодно заблажи (заблажи се, 224); Голёме бrige ме сопёле, *изумујем* кво ми оратиш; Почёл да *изумује*, памет му ветреје (*изумује*, 318); *Изуми се* о[д]-цтра кд испаде и[з]-шума́к на пўт ко о́ала; *Изумило се* дете од грмља́ву, вати́ло ўплав (*изуми се*, 318) (Стојановић 2010); Ја сам *изумила* (изгубила памћење) (Вукадиновић 1996: 221).

У *Речнику говора јабланичког краја* такође су забележени глаголи *изуми* и *изумује* у значењима ‘заборави’ и ‘заборавља’, а и *Речник лесковачког говора* има одредницу *изумим* (свр. заборавим)¹³:

Ја съм *изумила*, могла съм по Гра́ну да ти испратим ма́лко гра́; Како́ старй́м, тако́ј по́више *изумујем*, несъм тъкв́а бил́а, дете́ (Жугић 2005: 134); Како́ само то́ј да *изумим* (Митровић 1984: 123).

¹² Ради лакшег сналажења, у загради након потврде дата је одредница (у којој је уочена истраживана појава) и страна (на којој се та одредница налази), а тек након изношења свих потврда из истог извора – наводи се његов назив (тј. назив речника одакле су потврде преузете). Осим тога, преузете потврде дате су на исти начин као у литератури из које су цитиране, уједначавање је извршено само у виду последног истицања истраживаног глагола италиком.

¹³ У овом речнику Б. Митровић даје пуне податке о облицима глагола *изуми*: “У 3. л. мн. през. изумив, аор. изуми, изумимо, изумисте, изумише (в), рад. пр. изумио, трп. пр. изумен, имп. изуми.” (1984, 123), а такође је забележио глагол *изумави* са значењем ‘полуди’, уз коментар да га Речник САНУ нема. Монографија о лесковачком говору исто бележи глагол *изумави* са значењем ‘полуди, “скрене”, заборави’ (Михајловић 1977: 82).

У *Речнику говора југа Србије* (Златановић 2014: 238) и у монографијама о Горњој Пчињи (Јуришић 2009; 2014) забележени су облици *изуми* и *изумје* (‘заборави’, ‘заборавља’), који се иначе осећају као архаизми у односу на фреквентнији глагол *забрави/забарави/заборави*, и који су потврђени и на подручју Прешева и Бујановца.¹⁴ Занимљиво је, међутим, да дијалектолошка литература не бележи ово значење глагола *изуми* на Косову и Метохији. Оно је регистровано само у Гњилану и Урошевцу и у једном пункту *Српског дијалектолошког атласа* (Ајновце), поред глаголског облика *забравија*.¹⁵ Потврде:

Све сам, бре дѣте, *изумија*, не знајем ништо (Врање); Остарујем, *изумујем* и обудалујем (Врање) (Златановић 2014: 238); већем *изумѐ*; ја сѐм ги *изуми́ла*; дѣте, *изуми́ла* сѐм; кажете, не знам више, и то́лко, ја сѐм *изуми́ла* (Јуришић 2009: 41, 252), Дѣте, *изуми́ла* сѐм (Јуришић 2014: 502); Не знам, не знам, кажете, не знам више и то́лко! Ја сѐм *изуми́ла*!; то́лко од мене, ја сѐм и *изуми́ла*, забѣрави́ла сѐм ... већем *изумѐ*, однечу́; не врѣди – *изумѐ* (Горња Пчиња).¹⁶

5. Поред призренско-тимочке дијалекатске области, глагол *изумити* (тачније: *изу́мит*, *-ѝм*) у значењу ‘заборавити’ функционише и у говорима Црне Горе. Забележен је у *Речнику Васојевића* (Стијовић 2014) и *Речнику говора Загараца* (Ћупић – Ћупић 1997: 140), у говору Ускока (Станић 1974: 227; 1990: 302), али и у неким пунктовима *Српског дијалектолошког атласа* са подручја Колашина (Међуријечје, Рајичевине, Сјерогоште).¹⁷ Потврде:

¹⁴ Наш дијалектолог Татјана Трајковић уочила је да глагол *изуми* значи ‘заборави’ и у наведеним местима, а и аутор овога прилога бележи облик *изумија* ‘заборавио’ у селу Сејаце (општина Бујановац).

¹⁵ Глагол *изуми* у значењу ‘заборави’ такође је приметила Татјана Трајковић у Гњилану и Урошевцу, а у селу Ајновце у Косовској Каменици забележио га је Момчило Златановић (за потребе *Српског дијалектолошког атласа*). Радивоје Младеновић, наш врсни познавалац српских говора јужне српске покрајине, међутим, није регистровао ово значење глагола *изуми*.

¹⁶ Ове потврде су из ауторових записа са терена који се нису нашли у објављеним монографијама.

¹⁷ У овим пунктовима, поред глаголске форме *забѣравио*, професор Мато Пижурица забележио је и облик *изумиѐ*. Нажалост, у осталим пунктовима са простора Црне Горе (у којима, према дијалектолошкој литератури постоји ово значење глагола *изумити*) истраживачи су бележили само глагол *заборавити*.

Да си ми сѣмо тѣ намѣнѣо, јѣ би ти помѣгѣ, а овѣко сам то изѣмѣо (на-
менут, 367); Да ме тѣ нѣ подсѣтѣ, јѣ сам бѣо посвѣ изѣмѣо. Не знѣм
како си мѣгѣ тѣ да изѣмѣш, знѣш шта ти од тѣгѣ зѣвѣси. Да ме нијѣси
опомѣнѣо, заборѣвио би, посвѣ сѣм тѣ бѣо изѣмѣо (изѣмѣт, 240) (Стијо-
вић 2014). Нијѣсам ти свѣ набројѣо, *изѣмѣо* сам оногѣ нѣ(ј)мѣлаћѣга. Не
изѣмѣ ѣе си стѣла, сѣмо да ти кѣжѣм... Опрѣсти, *изѣмѣла сам* е тѣ не
пијѣш. Немѣ(ј) *изѣмѣт* да рѣчѣш Милѣни да дѣћѣ дѣвечѣн да седѣмо
(Ћупић – Ћупић 1997: 140), А. Што нијѣси дѣшла? Б. Изѣмѣла сам;
Изѣмѣо сам; Изѣмѣо сам тѣ да му кѣжем; Изѣмѣо сам кѣко ти ѣе ѣме
(Станић 1990: 302).

6. Интересантно је да и говори суседни призренско-тимочким – македон-
ски и бугарски, имају сличне глаголске форме са значењем ‘заборави’ (као
и оне имперфективне *заборавѣа*). Тако се у *Македонском речнику* налази
одредница “**изуми** *pf* I заборавити, сметнути с ума. II – **се** обезумити (се)”,
као и “**изумува** *imprf* заборавѣати, *v.* изуми” (PMJ 1986: 288, 289), док се у
Бугарском речнику среће глагол *изумявам*, са већим бројем значења од којих
је једно и “3. Само *св.* **изумя**. *Прех.* Забравям да кажа или да направя нешто;
пропускам” (РБЕ 1990: 727).

7. Може се са сигурношћу закључити да се лексема *изуми(ти)* у значењу
‘заборави(ти)’ појављује искључиво на простору призренско-тимочке дија-
лектске области и у говорима Црне Горе (без обзира на то да ли припа-
дају херцеговачко-крајишком или зетско-сјеничком дијалекту). Ово такође
представља својеврсну сличност са суседним високобалканизованим маке-
донским и бугарским говорима. Изузетак су призренско-тимочки говори на
простору Косова и Метохије, где, ни на основу дијалектолошке литературе,
упитника за *Српски дијалектолошки атлас* и усмених обавештења истражи-
вача, не можемо знати колико је раширено ово значење глагола *изумити*, као
што се то не може прецизно утврдити ни за говоре са простора Црне Горе.
Недостатак потврда са Косова и Метохије помало нарушава веровање да је
некада простор југоисточне Србије био јаче повезан са црногорским крајеви-
ма (све док се између њих није уметнуо страни супстрат).

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Болиновић, М. 2015. Рјечник гламочког говора. *Српски дијалектолошки зборник* LXII: 1–246.
- Бошњаковић, Ж. 2008. Фонетске особине говора источне Шумадије. *Српски дијалектолошки зборник* LV: 1–322.
- Бошњаковић, Ж. 2012. Морфолошке особине говора источне Шумадије. *Српски дијалектолошки зборник* LIX: 1–381.
- Вукадиновић, В. 1996. Говор Црне Траве и Власине. *Српски дијалектолошки зборник* XLII: 1–317.
- ДАЛМАЦИЈА, С. 2017. *Рјечник говора Срба западне Босне*. Матица српска, Друштво чланова Матице српске у Републици Српској. Бања Лука.
- Даничић, Ђ. 1863. *Рјечник из књижевних старина српских*. Дио I. Државна штампарија. Београд.
- Динић, Ј. 2008. *Тимочки дијалекатски речник*. Монографије 4. Институт за српски језик САНУ. Београд.
- Ђукановић, П. 1995. Говор Драгачева. *Српски дијалектолошки зборник* XLI: 1–240.
- Живковић, Н. 1987. *Речник пиротског говора*. Библиотека Културна баштина. Књига II. Музеј Понишавља. Пирот.
- Жугић, Р. 2005. Речник говора јабланичког краја. *Српски дијалектолошки зборник* LII: 1–470.
- Златановић, М. 2014. *Речник говора југа Србије (провинцијализми, дијалектизми, варваризми и др.)*. Учитељски факултет у Врању. Врање.
- Златковић, Д. 2014. *Речник пиротског говора*. Том I (А–Њ). Службени гласник. Београд.
- Ивић, П.; Бошњаковић Ж.; Драгин Г. 1994. Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Прва књига: увод и фонетизам. *Српски дијалектолошки зборник* XL: 1–419.
- Ивић, П.; Бошњаковић Ж.; Драгин Г. 1997. Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови. *Српски дијалектолошки зборник* XLIII: 1–586.
- Јуришић, М. 2009. *Говор Горње Пчиње: Гласови и облици*. Монографије 6. Институт за српски језик САНУ. Београд.
- Јуришић, М. 2014. Синтакса падежа Горње Пчиње (Одредбене функције). *Српски дијалектолошки зборник* LXI: 367–534.
- Марковић, С. 2011. Говор Ужичке Црне горе. *Српски дијалектолошки зборник* LVIII: 337–672.

- МЕРКУЛОВА, В. А. 1989. Народные названия болезней (на материале русского языка). *Этимология 1986–1987*: 140–152.
- МИТРОВИЋ, Б. 1984. *Речник лесковачког говора*. Библиотека народног музеја у Лесковцу. Књига 32. Лесковац.
- МИХАЛЛОВИЋ, Ј. С. 1977. *Лесковачки говор*. Библиотека Народног музеја у Лесковцу. Лесковац.
- РАЈКОВИЋ КОЖЕЉАЦ, Љ. 2014. *Речник тимочког говора*. Књижевно-издавачко друштво Лексика. Неготин.
- РБЕ – *Речник на българския език*. Том 6 (И – Й). 1990. Българска академия на науките (Институт за българския език). София.
- РМЈ – *Речник на македонскиот јазик (со српскохрватски толкувања)*. 1986. Македонска книга, Графички завод Гоце Делчев. Скопје.
- РМС – *Речник српскохрватског књижевног језика*. II, Ж – К (косиште). 1967. Матица српска – Матица хрватска. Нови Сад – Загреб.
- РСЈ – *Речник српског језика*. 2007. Матица српска. Нови Сад.
- РСАНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. VII. 1971. Српска академија наука и уметности – Институт за српскохрватски језик САНУ. Београд.
- РЈАЗУ – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Dio IV. 1892–1897. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.
- РСГВ – *Речник српских говора Војводине*. 3. 2003. Ред. Петровић, Д. Матица српска – Тиски цвет. Нови Сад.
- СКОК, Р. 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Sv. I–IV. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.
- СТАНИЋ, М. 1974. Ускочки говор. *Српски дијалектолошки зборник XX*: 1–259.
- СТАНИЋ, М. 1990. *Ускочки речник*. I (а – њушало). Научна књига. Београд.
- СТЕФАНОВИЋ КАРАЦИЋ, В. 1852. *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Беч.
- СТИЛОВИЋ, Р. 2014. *Речник Васојевића*. Београд.
- СТОЈАНОВИЋ, Р. 2010. Црнотравски речник. *Српски дијалектолошки зборник LVII*: 1–1060.
- ТАСЕВ, Т. А. 2018. *Речник шопског говора и етнологија Забрђана*. Београд.
- ЦВЕТАНОВИЋ, В. 2013. *Речник заплањског говора*. Народна библиотека “Бранко Миљковић”. Гацин Хан.
- ЋИРИЋ, Љ. 2018. Речник говора Лужнице. *Српски дијалектолошки зборник LXV/2*: 1–1166.
- ЋУПИЋ, Д.; ЋУПИЋ, Ж. 1997. Речник говора Загараца. *Српски дијалектолошки зборник XLIV*: 1–615.

Izumiti in the Sense ‘Forget’ in Serbian Vernaculars

ABSTRACT

The paper discusses the verb izumiti in the sense ‘forget’ and its geographic distribution in the Serbian language area. It begins by ascertaining that the verb izumiti in most Serbian dialects means ‘think of, find out, invent’, somewhere ‘think of something that is not true’ or ‘lose one’s mind, run mad (with fear)’. However, in the speeches of the Timok-Prizren area and the speeches from the territory of Montenegro (regardless of what dialect they belong to), this lexeme may also appear in the sense ‘forget’. In addition, in some speeches it is the word’s only meaning, and somewhere simultaneously also means ‘think of, find out’.

KEYWORDS: *Serbian vernaculars, lexis, verb izumiti*

On the Retraction of the Neo-Circumflex in Čakavian

Mate Kapović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

mkapovic@ffzg.hr

The paper discusses the retraction of the neo-circumflex in Čakavian (and also in passing in Kajkavian as well). The two main points of discussion are the border of the southern isogloss of the retraction of word-final neo-circumflex (of all origins) as in *gòdīšć* < *godīšć* ‘years’ and the northern retraction of the contractional word-medial neo-circumflex as in *võñāmo* < *voñāmo* ‘we stink’. The problem of a dialectal Common Slavic contraction and the rise of the neo-circumflex in a number of phases is also tackled.

KEYWORDS: Čakavian, neo-circumflex, accent, accentuation, retraction, Slavic, Kajkavian

1. Introduction¹

The neo-circumflex is a dialectal Common Slavic phenomenon, where the new falling prosodeme (marked *[^])² appears usually in place of the old acute (*^ˊ). Outside of the accentual paradigm *a* genitive plural (where it is due to the old long ending *-ě³) and some (not so numerous) contractions, the neo-circumflex appears in South Slavic only – more precisely in the north-western part of Western South Slavic (Slovene, Kajkavian, Čakavian⁴). Outside of contractional processes, in Western South Slavic the neo-circumflex is the result of metatony and lengthening

¹ I would like to thank Martina Bašić, Mislav Benić, Filip Galović, Ante Jurić, Domagoj Vidović, Nikola Vuletić, and Sanja Zubčić for sharing some of their field-data with me. I would also like to thank Matija Mužek for discussing the Kajkavian data with me, to Mislav Benić and especially David Mandić for their astute comments on the first draft of the paper, and to Josh Pennington for carefully proofreading the text.

² As opposed to the original (initial) falling prosodeme (circumflex), marked *[˘].

³ Cf. now Kapović 2020b.

⁴ See below for remnants in Bulgarian.

of the shortened acute *⁷ (still distinct from the original short neo-acute *⁸)⁵ in all positions.⁶ The neo-circumflex types are:⁷⁸⁹¹⁰

Common Slavic	neo-circumflex	geography	process/conditions	position
*znǎješъ 'you know'	*znâš	South & Western Slavic ⁷	contraction	*-ǎjV- ⁸
*kôrvъ 'cows' (gen ^{pl})	*krâv	South Slavic & Czech ⁹	metatony (& lengthening) due to the final long *-ъ	genitive plural (a. p. a)
*gâvornъ 'raven'	*gâvran	Slovene, Kajkavian & limitedly the north of Čakavian ¹⁰	metatony & lengthening	before a medial length & final dominant or contractional length ¹¹

⁵ Cf. Kapović 2015: 623, 625.

⁶ In Czech, in the case of genitive plurals like *krav* < *kôrvъ 'cows' (as opposed to nominative singular *kráva* 'cow' < *kôrva) the interpretation can be the same only if one presupposes the original general shortening of *⁷ in Czech as well – otherwise, one would have to interpret *kôrvъ > *kôrvъ as metatony only (with the length originally preserved and only later shortened under a falling tone – unlike the contractional neo-circumflex, which remains long, cf. Czech *lát* 'to bark' < *lâti < *lǎjati, see below).

⁷ Marginally East Slavic as well.

⁸ The intervocalic *-j- drops in some words and positions (usually inconsistently) and then the new hiatus is eliminated by vowel contraction.

⁹ Elsewhere in West Slavic (i.e. in Slovak and Polish), the potential *krâv (i.e. *krôv, *kârv, *kôrv) cannot be distinguished from *kráv (i.e. *krôv, *kârv, *kôrv) which also yields brevity (unlike Czech).

¹⁰ The process is phonetic in Slovene/Kajkavian and non-phonetic (morphonological) in the Čakavian north. In Čakavian it appears only in certain morphological categories (this is due to the weakening of the isogloss at its edges – cf. Kapović 2017: 614–615), which can hardly be interpreted in a phonetic manner. In Čakavian north of the Lošinj–Novi line (see below), the neo-circumflex appears (with slight younger dialectal differences) in a. p. a *e*-present like *gine* 'dies' < *gǎj(b)netъ (*-e- was secondary lengthened due to analogy to *i*-verbs and *a/ā*-verbs in Slovene/Kajkavian, but the length was probably never there in the Čakavian north) and a. p. a definitive adjectives like *mālī* 'little' < *māly < *mālyjъ < *mālъjъ. The neo-circumflex often secondarily spreads to a. p. B adjectives in *-ok* and *-en* (cf. the examples in Zubčić 2006: 90–91, 117–122, Zubčić 2017: 126–127, 129, 132–135), while on the other hand the original neo-circumflexes in a. p. A often show a tendency to disappear by analogy (cf. e.g. Kastav *slābī* 'weak' a century ago but analogical *slābī* today – Zubčić 2017: 114–115). In Juraj Križanić's continental Čakavian dialect (cf. now Ослон & Капович 2019), the neo-circumflex appears in a. p. a definitive adjectives like *Māliu* and a. p. a *-ъje derivatives like *želēzje* 'iron'. In both the case of the Čakavian north and Križanić's Čakavian dialect, one can theoretically envisage very complex conditions and *ad hoc* relative chronology for a possible phonetic process which yielded neo-circumflexes in the said positions, but that does not seem to be likely.

*krûška 'pear'	*krûška	Slovene & Kajka- vian ¹²	metatony & length- ening	before a fall- ing medial weak yer

The neo-circumflex retracts to the preceding syllable in some Western South Slavic dialects in certain conditions.¹³ In some Slovene dialects (including literary Slovene¹⁴), the neo-circumflex never retracts, cf. e.g. literary Slovene *poznâš* 'you know' < *poznâšb < *poznâješb (cf. the Štokavian variant *pòznâš*), genitive plural *lopât* (a. p. A) 'shovels' < *lopâtъ < *lopâtъ (cf. Štokavian *lòpât(ā)*). In Kajkavian (and some Slovene dialects), there is a general and widely accepted retraction of neo-circumflex (of all origins) onto a preceding length called Ivšić's retraction, e.g. *zābāva > *zābava* 'party'.¹⁵ In the Turopolje Kajkavian dialect, the neo-circumflex (of all origins) generally retracts, e.g. *ne pûšim* 'I don't smoke' (as attested elsewhere in Kajkavian) > Turopolje *ně pušim*.¹⁶ As for other developments in Kajkavian, it has only gen^{pl} forms like *lopât* without retraction (like Slovene and unlike Štokavian and some Čakavian dialects) and the non-contractional neo-circumflex in most forms like *posûda* 'vessel' (cf. Slovene *posôda*) is unretracted. There are some analogical "retractions" (e.g. *nôšila* 'carried' by analogy to *brānila* 'defended' with regular Ivšić's retraction¹⁷) and unclear retractions in words like *mōtika* 'hoe'¹⁸ (cf. literary

¹¹ For a detailed account of all positions see Kapović 2015: 272–341. There are a few minor inadvertent mistakes in the account there: *noh1sôm should be *nôsôm and *noh1su should be *nôsu (: 306¹¹³³); the reference "(2012: 119)" should be "(2013: 119)" (: 313¹¹⁶¹); the Slovene forms *vîna* 'wines', *trêsəl* 'shook', *klêtva* 'curse' are obviously mistakenly adduced in the list of forms with a secondary neo-circumflex on a short vowel (: 339) since they have an original long neo-acute (cf. also : 399 for this).

¹² And Križanić's Čakavian in *-ije derivatives morphonologically (see above).

¹³ For a detailed previous account (updated and corrected in this paper) of all retractions see Kapović 2015: 341–363. There are a few minor inadvertent mistakes in the account there: the wrongly adduced Slovene **robāča (: 354, 361) should be *robāča* 'shirt' (as rightly adduced in : 320); the word *motyka 'hoe' obviously does not have the long pretonic syllable from a Proto-Slavic perspective (: 361).

¹⁴ With a few, sometimes facultative, exceptions (surely accentual loanwords from other dialects) like *rôbača* < *rôbāča 'shirt' (cf. Kapović 2015: 361).

¹⁵ Cf. Kapović 2015: 354–359.

¹⁶ Cf. Kapović 2015: 360–361.

¹⁷ Cf. Kapović 2015: 314–316.

¹⁸ Cf. Kapović 2015: 319–323, 346. The type *oprāva/ôprava* (Kapović 2015: 318) is problematic in Štokavian/Čakavian as well (cf. Kapović 2015: 455–458), though forms like *zāstava* 'flag' can be explained through a regular process (Ivšić's retraction of a neo-circumflex onto a preceding length), while Štokavian dialectal and Čakavian *zāstava* cannot be phonetic. One could theoretic-

Slovene *motika*).¹⁹ In *ā*-presents (with an original short root), one usually finds the generalized *kòpamo* ‘we dig’ type stress in the north and *kopâmo* (like literary Slovene) type stress in the south.²⁰ One could speculate that in Kajkavian, much like in the Čakavian north (as we shall see further on in the paper), the contractional neo-circumflex retracted from medial position (e.g. in *kopâmo* < *kopājemo²¹) but not from the last syllable (e.g. in *kopâ* < *kopājety), which first yielded mixed reflexes (e.g. *kòpamo* but *kopâ*) that were later generalized²² (*kòpamo* – *kòpa* in the north and *kopâmo* – *kopâ* in the south²³). The problems with this kind of supposition (the retraction of contractional neo-circumflex only) will be dealt with later (see below).

The situation in Štokavian and Čakavian²⁴ is connected. In Štokavian and the Čakavian “south” (which actually stretches way to the north of the Čakavian territory), the neo-circumflex (of any origin) is phonetically retracted from the last syllable (as in gen^{pl} *lòpāt(ā)*²⁵ or *kòpā* < *kopâ < *kopājety ‘digs’),²⁶ but not from

cally/formally suggest that the *zābava* type accent in Štokavian/Čakavian is an accentual Kajkavism, but that does not look very enticing.

¹⁹ The Kajkavian innovative nom^{pl} *kòlena* ‘knees’ (instead of the expected *kolēna*) as opposed to nom^{sg} *kolěno* (a. p. A), attested in some dialects (cf. Kapović 2015: 362), is due to analogy to the expected a. p. B type *rešetò* ‘sieve’ but nom^{pl} *rešēta* (the V[̃]V – ṼV model is analogically imitated). In certain dialects, this innovative opposition is generalized in the same position, thus *kolěno* – nom^{pl} *kolēna* (instead of the expected *kolēna* with the neo-circumflex). I would like to thank Matija Mužek for discussing the problem with me.

²⁰ Cf. Kapović 2015: 345–346, 354.

²¹ In this paper, we deal only with the *kopati* type of *a/ā*-verbs, which had the originally short vowel in the root (Kapović 2015: 343–347), and not with *pytati* type *a/ā*-verbs, which had the Common Slavic retraction in the present tense (Kapović 2015: 342–343), or the *věnyčati* type *a/ā*-verbs, which have the shortened old length and, outside of northern Kajkavian, end-stress (Kapović 2015: 347–349).

²² Cf. Kapović 2015: 354.

²³ Unlike in Čakavian and Štokavian, the situation in Kajkavian (and Slovene) seems to be very “tidy”, with all verbs usually following the same kind of later generalized pattern (depending on their geographic position) – either synchronic a. p. B (*kòpam* ‘I dig’) or synchronic a. p. C (*kopām*). See below.

²⁴ As analyzed provisionally for the first time in Kapović 2015: 351–354.

²⁵ Forms like *lopāt* in some dialects (cf. e.g. gen^{pl} *lòpātā* in modern Split dialect) are clearly due to later levelling – cf. the analysis and examples in Kapović 2015: 349–350.

²⁶ The full development (always shortened in this paper) would be: *kopājety (old long acute) > *kopāje (shortened old acute, still distinct from the short neo-acute *’ and the short circumflex *”) > *kopā (neo-circumflex, perhaps identical to the long circumflex, i.e. *kopā) > *kòpā (short neo-acute as the result of retraction) > *kòpā* (after the neutralization of the short neo-acute, short circumflex and shortened old acute in “). All these developments are implied even when we write *kopājety > *kopā > *kòpā* in shorthand.

medial syllables (as in *kòpāmo* < *kopāmo*). In Čakavian northern dialects²⁷ – the neo-circumflex is not retracted from the last syllable (as in gen^{pl} *lopāt* or *kopā*), but the contractional neo-circumflex is retracted from medial syllables²⁸ (cf. in some northern dialects *pòkāt_{se}* ‘to repent’ < **pokāti* < **pokājati*²⁹ ~ Štokavian *pòkajati_{se}*). Later, there are levellings and **köpā* – **kopāmo* in the south and **kopā* – **köpāmo* in the north can both yield new generalized paradigms **köpā* – **köpāmo* or **kopā* – **kopāmo*.³⁰ In this paper, we shall try to explore two problems in relation to the retraction of the neo-circumflex in Slavic, that were left open, dealt with only provisorily and/or in an unsatisfactory manner in Kapović 2015³¹ – the exact extent of the gen^{pl} *lopāt* > *löpāt* (a. p. A) isogloss and a more detailed look into the retraction of the neo-circumflex in northern Čakavian dialects.

2. The retraction of the neo-circumflex in **lopātъ* in Čakavian

As for the accent of the genitive plural of a. p. A *o*- (masculine and neuter) and *ā*-stems, the situation is rather clear in the extreme Čakavian south and north. In the south (in Ikavian South Čakavian), the situation is as in Štokavian (including literary Neo-Štokavian) – the accent is originally always retracted (e.g. gen^{pl} *kòlīn* ‘knees’, *löpāt* ‘shovels’ as opposed to *kolīno* ‘knee’, *lopàta*

²⁷ The above-mentioned morphonological neo-circumflex isogloss *gīne-stārī* appears in the Čakavian territory north of the Lošinj–Novi line (cf. Vermeer 1982: 291, Kapović 2015: 291–292), according to the southernmost dialects that do have the *gīne-stārī* type neo-circumflex, or, more precisely, Sveti Jakov (Lošinj)–Jurandvor (Krk)–Povile line (cf. the map in Zubčić 2017: 173 and Houtzagers 2003: 34¹ for Lošinj). Ivić (1981: 73¹⁶) calls it the Susak–Rab–Senj line according to the northernmost dialects that do not have the *gīne-stārī* type neo-circumflex (see below for Susak), or, more precisely, Susak–Ćunski (Lošinj)–Rab–Senj. This isogloss is the trait of the northernmost dialects of the traditional Central Čakavian (Ekavian–Ikavian) and all the dialects of the traditional North (Ekavian) and Buzet Čakavian (cf. e.g. Lisac 2009: 30 for the traditional, Brozović’s, division of Čakavian dialects). Vermeer (1982: 289–290) calls all the Čakavian dialects with the neo-circumflex in *gīne-stārī* type North–West Čakavian. As in Kapović 2015 (cf. : 292), I call all the Čakavian dialects with *gīne-stārī* type accent “the Čakavian north”, while preserving the traditional (Brozović’s) names for Central (Ikavian–Ekavian), Northern (Ekavian) and Buzet Čakavian for the sake of convenience. The term “northern Čakavian” is used more loosely in the literal meaning.

²⁸ Cf. Kapović 2015: 353.

²⁹ Cf. Kapović 2015: 351.

³⁰ Cf. the attested *a/ā*-verbs in Kapović 2015: 344–345.

³¹ As emphasized in Kapović 2015: 15, the volume is more of a work in progress than a final word on all the problems it tackles. A broad approach has its value and advantages, but so does a more detailed and focused investigation of specific problems.

‘shovel’). If not, and if we find forms like *kolîn* or *lopât*, this is obviously younger and due to analogy to the accentual position in other forms (the secondary gen^{pl} *kolîn* from *kolîno* like *lît* ‘summers’ from *lîto* ‘summer’, i.e. the secondary gen^{pl} *lopât* from *lopâta* like *krâv* ‘cows’ from *krâva* ‘cow’), and there are always older forms with the retraction attested as well.³² In the Čakavian north (roughly in Ekavian North Čakavian and some Ikavian-Ekavian Central Čakavian *gîne*-type dialects), one finds in most dialects only forms like *obrâz* ‘faces’, *kolên*, *lopât* without any traces of retraction,³³ just like in Slovene (including literary Slovene) and Kajkavian. Now, the situation is a bit more complex in the Ikavian-Ekavian Central Čakavian in between the two extremes. There, one usually finds unretracted forms like *kolên*, *lopât*, but often there are some exceptional forms with retraction – most usually, the exception is *gòdîšć* ‘years’ (from *godîšće*).³⁴ However, the forms with retraction are much rarer than in the south (in the south, many forms may have the retraction and many may not,³⁵ while in more northern dialects almost all the forms will

³² Cf. some examples in Kapović 2015: 349–350.

³³ For the a. p. A genitive plural cf. Orlec on Cres (Houtzagers 1985: 53, 63, 69, 75, 77–78) *besêt*, etc., *mladić* ‘youngsters’, etc., *perić* ‘little leaves’, etc.; Lubenice on Cres (Vranić 2005: 232) *besêt*, *Lubenîc*; Bejska Tramuntana on Cres (Velčić 2003: 15) *belêh* ‘marks (of property on sheep ears)’, Beli on Cres (Vranić 2005: 232) *urêh* ‘walnuts’; Kras on Krk (Hozjan 1992: 45) *kozlîc* ‘(goat) kids’, *sûsêd* ‘(male) neighbors’; Dobrinj on Krk *zvončîc* ‘little bells’ (Milčetić 1895: 119), *nedîj* ‘Sundays’ (: 122), *gumîc* ‘gums’ (Jelenović 2015: 101); Čižici on Krk (Turčić 2002) *ojîc* ‘shafts (in plowing)’ (from *ojîc*); Omišalj on Krk (Vermeer 1984: 287) gen^{pl} *mladić*, *sûsêd* ‘(male) neighbors’; Dubašnica on Krk (Milčetić 1895: 120) *govêd* ‘cows’; Rukavac (Mohorovičić-Maričin 2001: 355) *ručîc* ‘little arms/hands’, *guzîc* ‘ass’; Opatija (Vranić 2005: 233) *Mošćenîc*; southern Labin dialects (Nežić 2013: 215, 2019: 94, 97–99) *mladić*, *tovôr* ‘donkeys’, *govêt*, *bešêt*, Vinež (Nežić 2013: 215, 220) *kolacić* ‘little cookies’, *govêt*, Presika (Nežić 2013: 227) *besêd*, Štrmac (*ibid.*) *šusêd* ‘(female) neighbors’; Orbanici (Kalsbeek 1998: 86–87, 90, 112) *ubrâs* ‘faces’, etc., *kopît* ‘hooves’, etc., *nevêš* ‘brides’.

³⁴ For obvious reasons, the word ‘year’ appears very frequently in the genitive plural (usually after numerals or in phrases like ‘many years’) – cf. below a similar phenomenon in *gòdina* ‘year’ as well (see below).

³⁵ We will list some examples here. In Blato on Korčula (Milat Panža [2014]), which often has younger *-â(h)* due to the influence of Štokavian, cf. the older *gòdîšć*, *kòlîn* (: 16), *grâtâlâ(h)* ‘graters’ (: 18), *kòpîťâ* ‘wooden shoe molds’, *kòrîťâ* ‘stone hollows with water’, *îglîcâ* (type of fish), *gûzîcâ* ‘ass’, *mòtîkâ* ‘hoes’, *lòpâtâ*, *nêdîjâ* ‘Sundays’, *nêvîstâ* ‘daughters in law’, *bêšîdâ* ‘words’, *kâšîťâ* ‘boxes’, *gâzêťâ* ‘child plays’, *gòmôjâ* ‘large men’, etc. but younger *abatêsâ(h)* (< Italian *abbatessa*) (: 17), *purîcâ(h)* ‘skewers’ (: 20), *mladićîcâ* ‘youngsters’, *tovarčîcâ* ‘little donkeys’, *gubîcâ* ‘blankets’, *orebîcâ* (type of bird – *Alectoris graeca*), etc. In Dračevica on Brač (Šimunović 2009), to the north-west of Korčula, the old accent with retraction is found in gen^{pl} *kòšîc* (a kind of a bird/fish – from *košîc*) (: 34) and the new accent in *Pučîšć*, *Nerežîšć* (: 38), with both variants in *nêdîj* and *nedîj* ‘Sundays’ (: 41). Hraste (1940) in his description of Brač attests only

lack the retraction, with perhaps one or two exceptions) because the levelling in these in-between dialects (*kòlen* → analogical *kolên*) presumably took place much earlier than in the south and was more consistent (which is perhaps to be expected considering the contact of this central area with the extreme north where there was no retraction of the neo-circumflex from the final syllable).

the old accent in *kòpit* ‘hooves’, *kòrit* ‘troughs’, *kòlin* ‘knees’ (: 41), *pònistr* ‘windows’, the variant accent in *nèdij* and *nedij*, *sùsid* (sic!) and *sūsīd* ‘(female) neighbors’, and only younger accent in *bolesnīc* ‘sick women’ (: 44) (cf. Neo-Štokavian *bolēsница* – gen^{pl} *bolēsničā* for the last one). Filip Galović (personal communication) attests the old accent only in *kòlin*, *gòdišć* and *nèdij*, and only younger accent in all other *ā*-stems like *svičīc* ‘candles’ (the same for all words in *-īca*), *tičurīn* ‘birds (pejorative)’, *ušōt* (type of fish – *ušāta*), *kalcēt* ‘socks’, *hrapačūš* (type of a nut cake), etc. for Ložišća on Brač. Domagoj Vidović (personal communication) attests only the younger *kopīt*, *korīt*, *nevīst*, *besīd*, *motīk*, *nedīj* for Pučišća on Brač. In Selca on Brač (Šprljan 2015), the retraction is mostly facultative, as in *kòlin/kolīn*, *gōvēd/govēd* ‘cows’, *kōpīt/kopīt*, *kōrūt/korūt* (: 132, 134), *lōpāt/lopāt*, *mōtīk/motīk* but there is also only younger accent in forms *besīd*, *sūsīd* (: 150, 152). On the island of Šolta (Galović 2019), to the north-west of Brač, cf. the old *kòlin* in Donje Selo but younger *kolīn* in Gornje Selo (: 154), the old *bēsīd*, *kōbīl* ‘mares’ but also younger *bīlīc* (type of fig), *čūvīt* ‘owls’, *ušāt* (type of fish) in Donje Selo (: 169), younger *stablīk* ‘stems’, *stīnčīc* ‘little stones’, *vršnīc* ‘women of same age’ in Srednje Selo (: 169–170), older *fāmīj* ‘families’, *křīc* ‘moles’ but much more numerous younger *gorčīc* ‘bitter almonds’, *gradēl* ‘barbecue grids’, *karōt* ‘carrots’, *nogavīc* ‘trouser legs’, *pršurāt* ‘fritters’, *rukavīc* ‘gloves’, *srdēl* ‘sardines’, *stīnčīc*, *tvōrnīc* ‘factories’, *udovīc* ‘widows’ in Grohote, only younger *gomīl* ‘piles’, *pršurāt* in Gornje Selo, only younger *koščīc* ‘little bones’, *obīc* (type of olives), *pršurāt* in Stomorska, only younger *blazīn* ‘pillows’, *cavāt* (type of slippers), *daščīc* ‘slats’, *grānīc* ‘borders’, etc. in Maslinica (: 170). In Okruk on Čiovo (Ante Jurić – personal communication), we find the old accent in *kòlin*, *mōtīk* (and *motīk*), *nēvist* (?), and only the younger accent in *jezīk* ‘languages’, *kobīl* ‘mares’, *lopāt*, *glavīc* ‘little heads’, *korīt*, *kopīt*. In Vrgada (Jurišić 1966), even more to the north, the old accent with retraction appears in genitive plural forms *Bōžīc* ‘Christmasses’ (: 74), *bārī* < *bārīl (measure for liquids) (: 77), *bēsīd* ‘words’, *Grādīn*, *lēdīn* ‘wastelands’, *nēdīj* ‘Sundays’, *Vōdīc*, *sūhīc* ‘dried grape grains’, but the newer accent is more numerous in genitive plural forms like *cīlīc* ‘dried figs’, *lopāt* ‘shovels’, *motīk* ‘hoes’, *nesrīc* ‘accidents’, *nevīst* ‘daughters in law’, *Mrļān*, including all loanwords like *fāmīl* ‘families’, *lazqūn* (type of pasta), *gradēl* ‘barbecue grids’, *karūb* ‘fruit’, *kašēt* ‘small box (e.g. for bottles)’, *srdē* < *srdēl ‘sardines’, etc. (: 79). In trisyllabic root *ā*-stems, mostly the newer accent is attested in genitive plural forms *divenīc* (type of sausage), *korenīc* (part of the cabbage stem), *šalturīc* ‘dressmakers’, *ženskurīn* ‘females (pejorative)’, with the only exception being the microtoponym *Zagrādīn* (from *Zagradīne*) (: 80). One has to note that old forms in *-ōv*, *-īh*, *-ī*, which entail an innovative generalized accentuation in a. p. A (the spread of Štokavian *-ā(h)* in Korčula and some other Čakavian dialects, like Filipjakov, does not). The retraction is very rare when not to a first syllable.

	south	center	north
examples	Korčula, Brač, Vrgada	Ugljan, Pag, Susak	Cres, Krk, Istria (Ekavian)
dialect	South Čakavian Ikavian	most of Central (Ikavian-Ekavian) Čakavian + Crikvenica (but without Krk)	North Čakavian (Ekavian) + Krk (but without Crikvenica)
type lõpāt	often	usually 1-2 exceptions	never
type lopāt	often	almost always	always
original type	*lõpāt	*lõpāt	*lopāt
originally similar to	Štokavian	Štokavian	Slovene/Kajkavian

Here, we shall try to determine where the exact border of Čakavian dialects which have some traces of the *lõpāt*-type of retraction in genitive plural is, i.e. how far to the north these dialects (labeled “center” in the above table) go. Methodologically, we shall assume that in Čakavian local dialects that have even just one example of the retraction in the genitive plural (e.g. *gõdĩšć* ‘years’) the original system was similar to the one in the extreme south and Štokavian – i.e. that the final neo-circumflex in forms like *lopāt̃ originally retracted and that it was only later levelled in genitive plural by analogy (while we still see forms with the old retraction in the present tense of *kopati* type *a/ā*-verbs). Otherwise, the exceptional forms like *gõdĩšć* would be hard to interpret – unlike the analogical accent like *lopāt*, which is, even if almost general, easy to interpret and which can be typologically compared to e.g. much later levellings of the same type in Štokavian.

In northernmost South Čakavian (Ikavian) dialects, we find the typical southern type accentuation – many forms with the old retracted accent together with the innovative analogical forms without the retraction. Cf. e.g. Filipjakov³⁶ with gen^{pl} *sĩkir(a)* (and *sikĩra*), *mõtĩk(a)* (also *motĩk*), *kõrita* (and *korĩt(a)*), *gõdĩšć*,³⁷ *běsĩda* (and *besĩda*), *glĩvic(a)* ‘little heads’, *gũzĩc* ‘ass’, *sĩdela*, *kāšeta* (and *kašēta*) but also just *kopĩta*, *nevĩsta*, *nedĩļa*,³⁸ and Bibinje³⁹ with older *grānĩc* ‘borders’, *lĩvad* ‘meadows’, *lõstur* (type of shellfish), etc., variant *mõtĩk/motĩk*, *mõcĩr/mocĩr*

³⁶ Officially: Sveti Filip i Jakov.

³⁷ Kapović 2015: 350.

³⁸ All forms from Nikola Vuletić (personal communication).

³⁹ Šimunić 2013: 58, 60 (and dictionary).

‘piles of rock’, *lišic/lišic* ‘foxes’, *nèdiļ/nediļ*, etc. and only younger accent in *kopân* ‘big trough (for making bread)’, *lopât*, *štrikêt* ‘roof battens’, etc., and polysyllabic forms like *prijateľic* ‘(girl)friends’, etc., both south of Zadar.

However, the situation is very different just across Bibinje, on the island of Ugljan. There, in the Central Čakavian (Ikavian-Ekavian) dialect of Kukljica,⁴⁰ one finds only the unretracted accent in the genitive plural of a. p. A (*motîk*, *lopât*, *glavîc*, etc., *kolên*), with just one exception – gen^{pl} *gõdišć* ‘years’ (from *godîšće*). As we shall see, in many Central Čakavian local dialects this word, very frequently used in the genitive plural, is often the only word preserving the original accentual shift, which was presumably eliminated by analogy in other words. It is very interesting how a change of the reflex of the jat also entails such a sharp change in the treatment of then polysyllabic a. p. A genitive plural. This seems to be one of the important synchronic differences between South Čakavian and Central Čakavian dialects.

That is exactly what we see in the more northern Central Čakavian dialect of the island of Pag. There, we find, just like in Kukljica, the innovative but synchronically regular gen^{pl} forms without retraction like *kolên*, *kopît*, *motîk*, *lopât*, etc.⁴¹ However, once again there is one exception pointing to the old retraction of the neo-circumflex in the genitive plural of a. p. A – the word *godîšće* again has the gen^{pl} form *gõdišć* (*gõdišć*, *gõdišć*) with retraction.⁴²

A similar situation can be observed in the Central Čakavian dialect of the island of Susak.⁴³ There, in the classical, though often regarded as unreliable,⁴⁴ descrip-

⁴⁰ Benić 2014: 133, 138–139, 205.

⁴¹ Vranić 2011: 42, 50. Cf. also the city of Pag (Kustić 2002) *motîk*, *košûj* ‘shirts’, *besîêd*, etc.

⁴² Vranić 2011: 42, 50. Cf. also Novalja (Vranić & Oštarić 2016) *godîšće* – gen^{pl} *gõdišć* and the city of Pag (Kustić 2002: 59 and the dictionary) *godîšće* – gen^{pl} *gõdišć*.

⁴³ Susak is one of the northernmost island Čakavian dialects that has no *gîne-stârî* type neo-circumflex. Though Hamm (HHG: 88) and Steinhauer (1975: 29ⁿ) fleetingly mention that Susak might have the *gîne*-type neo-circumflex, Vermeer (1975: 150) is completely right when saying that “[t]here is no solid evidence that the dialects of Susak and Senj ever had neocircumflex in its NWČ distribution”. The forms *pojînen* ‘I die’, *fkînen* ‘I make someone do something’ (HHG: 88), cited by Hamm and Steinhauer, are definitely wrong – cf. the expected *pojînen* and *otkînen* ‘I tear of’ (HHG: 121). For the expected absence of the neo-circumflex in HHG, cf. also *zakrîjen* ‘I conceal’ (: 92), *zakrîjen*, *čûjen* ‘I hear’, *prolîjen* ‘I shed’ (: 120), *vâržeš* ‘you throw away’, *dvîyneš* ‘you pick up’ etc. (: 121), *kupîješ* ‘you buy’ etc. (: 126), *plāces* ‘you cry’, *bûdeš* ‘you are’ (: 134), *obûje* ‘you put on’ (: 170), *plîjen* ‘you weed out’ (: 172), etc. From my data, I can attest *bûde* ‘it is’ (though this verb can lack the neo-circumflex in *gîne*-type dialects as well), *ubîje* ‘he kills’, *umîreš* ‘you die’, *rîžen* ‘I cut’, *rîže* ‘he cuts’, *šîješ* ‘you sew’ (but HHG: 120 points to a younger C-form *šîjên*).

⁴⁴ Cf. Vermeer’s (1979/2016: 3) somewhat exaggerated claim that “[t]here is hardly a detail in H, H and G that can really be trusted”.

tion of the dialect, one finds the regular unretracted gen^{pl} forms like *períc* ‘little leaves’ from *períco* (also *slovíc* ‘little letters’, *jajčíc* ‘little eggs’, *ylazníc* ‘little nests’, *steyníc* ‘little thighs’⁴⁵). However, the retracted accent in *kôlen* < *kôlen ‘knees’ (cf. Štokavian *kôlĕnā*) as opposed to nom^{sg} *kolĕno* < *kolĕno is also attested.⁴⁶ In my field data from Susak,⁴⁷ I have one more form with the a. p. A genitive plural neo-circumflex retraction. The word is the very same that alone has the retraction in Kukljica, Pag and elsewhere: *yodīšće*⁴⁸ ‘year’ < *godīšće.⁴⁹ This word is attested in HHG, but only in nom^{sg} – no gen^{pl} form is given there. I have the nom^{pl} attested in *četre yodīšća*⁵⁰ ‘four years’.⁵¹ As for the genitive plural form, I have gen^{pl} *yōdiš* < *gōdišć attested five times (on different occasions in spontaneous speech), four times in *čētre-piē yōdiš* ‘four or five years’ and once in *piē yōdiš* ‘five years’.⁵² It is possible that there are other forms like *yōdiš* and *kōlen* in the dialect, which are not as yet attested.⁵³

On the island of Rab,⁵⁴ one finds the usual unretracted accent in *daščic* ‘small planks’, *košul* ‘shirts’, *mekin* ‘brans’, *nedil*, *kolĕn*, *polĕn* ‘logs’, but again gen^{pl} *gōdišć* from *godīšće*.⁵⁵

In the now moribund *gĭne-stāri* type Ikavian-Ekavian Čakavian dialect of Senj,⁵⁶ only unretracted accent is attested in the genitive plural, e.g. ⁺besĕd, etc., ⁺kolĕn, etc. That can, of course, be secondary. The word *gōdina* ‘year’, if it is not a Štokavian loanword, perhaps points to that – see right below.

⁴⁵ HHG: 108. These seem to be the only such forms attested (no such masculine *o*-stems and *ā*-stems are listed in the morphology part of the description).

⁴⁶ HHG: 108.

⁴⁷ Cf. Kapović 2020a for more information.

⁴⁸ The nominative singular form is attested in the vocabulary part of HHG (I do not have the nom^{sg} attested in my data).

⁴⁹ The long *-ī-* in *-īšće* is due to lengthening in stressed closed syllables, one of the typical Čakavian later lengthenings. For this process on Susak cf. now Kapović 2020a and for the process in general cf. Kapović 2015: 594–606 (unfortunately, the data from Susak is not cited there by omission).

⁵⁰ The unaccented *četre* seems to be an *allegro* form of *čētre* ‘four’.

⁵¹ The numeral ‘four’ goes with the nom^{pl} form (as a subject) in the dialect (unlike in standard Croatian) – cf. HHG: 118.

⁵² The numeral ‘five’ goes with the gen^{pl} form (as a subject) in the dialect (the same as in standard Croatian).

⁵³ My data on that point is hardly conclusive since I was on Susak researching a completely different topic and I have not done a targeted examination of this issue.

⁵⁴ Kušar 1895: 29–30.

⁵⁵ The length in *godīšće* is due to the lengthening of closed stressed vowels, cf. also Rab *molītva* ‘prayer’, *sēstro!* ‘sister!’, *gōsti* ‘guests’, *kōsti* ‘bones’ with the same lengthening.

⁵⁶ Moguš 1966: 69, 73.

In Novi Vinodolski, a Central Čakavian (Ikavian-Ekavian) *gîne-stârî* type dialect, on the coast north of Senj, one finds, as in Senj, the unretracted accent in all a. p. A genitive plurals: e.g. *susêd* ‘(male) neighbors’, etc., *kolên*, etc., *besêd*, etc.⁵⁷ However, Novi, like some other (South and Central) Čakavian dialects⁵⁸ and Neo-Štokavian (including the literary language), attests *gòdina* ‘year’⁵⁹ with a younger accent (cf. Bulgarian *година*, which is expect from a historical perspective⁶⁰). This accent (as in Crikvenica *gòdiščê* – see below) must be analogical and due to influence of the frequently used genitive plural form *gòdin* ‘years’ (with a retraction from the original and expected **godîn*- in other cases). This would then point that Novi forms like *besêd* are younger and due to the influence of *besêd*- in other cases (and the monosyllabic *krâva* – gen^{pl} *krâv* type).

The dialect of Crikvenica is a North Čakavian Ekavian dialect, isolated from other North Čakavian Ekavian dialects by Central Čakavian Ikavian-Ekavian dialects,⁶¹ slightly north of Novi Vinodolski. There, one would expect, as in other North Čakavian Ekavian dialects, to have only unretracted forms in the genitive plural of a. p. A. And indeed, we find forms like *kasêt* ‘boxes’, *Poļic* (from *Poļica*),⁶² *lopât*, *nedêļ*, *postêļ* ‘beds’, *oblîc* (type of fish), *korît*, *kopît*, *kolên*, *cedîl* ‘colanders’, *perîl* ‘places where you wash clothes’,⁶³ *susêd*⁶⁴ (apparently with the secondary neo-acute instead of the expected circumflex⁶⁵). Unlike some of the Central Čakavian we have seen up till now, in the word for the ‘year’ we find⁶⁶ *gòdiščê* – *gòdiščê*. Since other Čakavian dialects usually have *godîšće*⁶⁷ (cf. also Štokavian *gòdište* ‘age class’ even in dialects with a tendency to generalize the *dvòrište* ‘yard’

⁵⁷ Белић 2000: 154, 159, 161.

⁵⁸ Cf. *gòdina* in e.g. Vrgada (Jurišić 1973), Novalja (Vranić & Oštarić 2016), Senj (Moguš 2002), Crikvenica (Ivančić Dusper & Bašić 2013) and, similarly, Susak (HHG) *γôdina* ‘peer (in age)’ < **gòdina*. It is possible that this is a Štokavian loanword in some of the local dialects but not in all of them (and definitely not in e.g. Susak).

⁵⁹ Белић 2000: 161.

⁶⁰ The suffix *-ina is dominant (and acute), while the root is recessive (cf. Štokavian *gòd* ‘anniversary’).

⁶¹ Vranić 2005: 345, Ivančić Dusper & Bašić 2013: 4.

⁶² Ivančić Dusper & Bašić 2013.

⁶³ Martina Bašić (personal communication).

⁶⁴ Lukežić 1996: 84, 86.

⁶⁵ The dialect often seems to have a secondary ~ instead of ^ attested in the last syllable, which probably indicates a neutralization in that position (cf. Kapović 2015: 656), though the tone distinction seems to be present in non-final position (cf. Ivančić Dusper & Bašić 2013: 10–11).

⁶⁶ Ivančić Dusper & Bašić 2013.

⁶⁷ Cf. the already adduces examples and Kapović 2015: 193.

type accent in other words in *-ište*), it is highly improbable that Crikvenica *gòdišćē* has an original initial circumflex.⁶⁸ Crikvenica forms *gòdišćē*⁶⁹ – *gòdišć* are probably to be derived by analogy from the older **godīšćē* – **gòdišć* (with *gòdišćē* taking the original accent from the frequent genitive plural⁷⁰). What is more, and very remarkable for a North Čakavian (Ekavian) dialect, is that in Crikvenica we seem to find⁷¹ retracted *glävīc* ‘little heads’ (together with *glavīc* < **glavīc* from *glavīca*) and *mòtīk* (from *motīka*). This seems to be the only North Čakavian (Ekavian) dialect with this kind of accent, as far as it is known. More data is needed, especially for the neighboring dialects. However, as far as we can tell, the Ekavian Crikvenica originally had a southern type of retraction of the neo-circumflex (though one can speculate that these forms are perhaps due to possible influence of the neighboring Ikavian-Ekavian dialects).

Even more further to the north, in the Central Čakavian (Ikavian-Ekavian) *gīne-stârī* type dialect of Grobnik,⁷² we again find mostly the unretracted accent – e.g. *lopât*, *matīk*, *sūsêd* ‘(female) neighbors’, *kopît*, *korît*, *kolên*, *govêd*, (?) *orîh* ‘nuts’ (alongside the usual *orîhîh*).⁷³ However, just like in numerous other Central Čakavian dialects, again we find⁷⁴ *gen^{pl} gòdišć* from *godīšćī* ‘year’.

local dialect(s)	jat	<i>gīne</i>	synchronic retraction in <i>gen^{pl}</i> (a. p. A)	exceptions in <i>gen^{pl}</i> (a. p. A)
Kukljica	<i>i/e</i>	–	–	<i>gòdišć</i>
Pag	<i>i/e</i>	–	–	<i>gòdišć</i>
Susak	<i>i/e</i>	–	–	<i>kôlen</i> <i>yêdiš</i>
Rab	<i>i/e</i>	–	–	<i>gòdišć</i>
Senj	<i>i/e</i>	–	–	– (<i>gòdīna</i>)

⁶⁸ Cf. Kapović 2015: 192.

⁶⁹ The length is secondary by analogy to original **-bje* nouns.

⁷⁰ Cf. above for the same kind of development in Štokavian/Čakavian *gòdīna* ‘year’.

⁷¹ Martina Bašić (personal communication).

⁷² Vermeer (1982: 297) puts Grobnik together with Krk (and, of course, Novi Vinodolski) under “Novi-like dialects”, though the Ikavian-Ekavian dialect of Grobnik (and Novi) seems to be different from the Ikavian-Ekavian dialects of Krk with regard to the retraction of the neo-circumflex.

⁷³ Sanja Zubčić (personal communication).

⁷⁴ Lukežić & Zubčić 2007.

Novi V.	<i>i/e</i>	+	–	– (<i>gòdina</i>)
Crikvenica	<i>e</i>	+	–	<i>glāvīc</i> <i>mōtīk</i> (+ <i>gòdiščē</i>)
Grobnik	<i>i/e</i>	+	–	<i>gòdišč</i>
Cres, Krk, Istria etc.	<i>e</i>	+	–	–

From what we can conclude from the available data, one can provisorily posit that the *lōpāt*-type retraction of the neo-circumflex in the genitive plural of a. p. A was once perhaps an original trait of all Central Čakavian (Ikavian-Ekavian) dialects – both the *gīne* and *gīne*-type (except apparently for Krk⁷⁵). The retraction in the genitive plural of a. p. A may have also been a trait of some North Čakavian (Ekavian) dialects, like Crikvenica, though it is theoretically possible that the relicts of the genitive plural retraction there are due to the influence of neighboring Central Čakavian dialects. Since these dialects have forms like *kopā* but *věsla* ‘rows’ (see below), this

⁷⁵ For now, there seem to be no reliable forms like *gòdišč* attested on Krk, but the data is unfortunately rather sparse (see above). One also has to take into account the diversity of the Krk local dialects (with the so-called “native” and “migrant” local dialects – cf. e.g. SMŠF 1992-3: 434–436, Turk 1996: 111). There is one potentially interesting form attested in Dobrinj: *sōpē* (Jelenović 2015: 102, attested in : 12 unaccented). One could, very speculatively, imagine that this could perhaps be interpreted as the genitive plural of *sopēli* (a type of a instrument) (: 100), with the disappearance of the final *-l* as in *l*-participles, cf. *vīdē* ‘seen’ < **vīdēl* (Jelenović 2015: 109, Meyer 1996: 28, Hozjan 1993: 119; cf. also Jelenović 2015: 43). The word *sopēli* is an *i*-stem but can have a zero-ending in the genitive plural as if it were an *ā*-stem (cf. Hozjan 1992: 47 – Kras is a village right next to Dobrinj). However, Hozjan (1992: 47) attests the genitive plural *sopēl* (with the end-stress and the preserved final *-l*) for Kras near Dobrinj. The problem is also in the fact that while *-l* drops in nouns elsewhere on Krk, in Dobrinj and Kras it drops only in *l*-participles (Meyer 1996: 28, Hozjan 1990: 58, Lukežić & Turk 1998: 45, Jelenović 2015: 48). The word *sōpē* in question (as attested in Jelenović 2015: 16, 102) can also be interpreted (the context is *recīmo sadā čō mūzika sōpē*) as the 3^{sg} of the present tense (‘plays’, cf. Jelenović 2015: 43), but one would expect the accent *sopē* in that form (as attested in Hozjan 1993: 114 for Kras). The *l*-participle of this verb is, on the other hand, *sōpō* in Dobrinj (Hozjan 1993: 120, Lukežić & Turk 1998: 46, Jelenović 2015: 48) and not *sōpē* as elsewhere on Krk (cf. Turk 1996: 117). Moreover, Jelenović 2015 is in general not completely reliable when it comes to attestation of accent. In this regard, it is interesting to note the unexpected accent of *hōdē* < **hōdēl* ‘walked’ (4x) (but cf. the expected *hodē* in Hozjan 1990: 52, as elsewhere on Krk as well), apparently with some kind of retraction, in comparison to the expected accent in *hodēla* ‘she walked’ – *hodēlo* ‘it walked’ – *hodēli* ‘we walked’ (Jelenović 2015: 109–110, 112). In conclusion, the form *sōpē* is highly dubious and is most probably a ghost form (or at least not a genitive plural form). Even more, the fact that medial contractional neo-circumflex is retracted would point to the non-retraction of final neo-circumflex (in order to have both a. p. B > A and a. p. C in *a/ā*-verbs) – see below.

would mean that the whole Central Čakavian (Ikavian-Ekavian) dialect originally had the *kòpā (and *lòpāt) – *kopāmo type retraction (with later generalizations of either the stem or ending stress in *ā*-presents). Since there are no traces of retraction in genitive plural in North Čakavian (Ekavian) dialect (see above), except for Crikvenica (which is a “southern” enclave surrounded by Central Čakavian), one may assume that North Čakavian (Ekavian) originally had *lopāt without retraction (just like Slovene/Kajkavian). If one is to provisionally assume that the North Čakavian Ekavian plus probably Central Čakavian (Ikavian-Ekavian) Krk originally had the *lopāt* type and most of the Central Čakavian (Ikavian-Ekavian), probably without Krk but with North Čakavian Ekavian Crikvenica originally had the *lòpāt* type, this is neither an argument for Brozović’s grouping of Čakavian dialects according to reflexes of the jat, nor for Vermeer’s grouping according to *gîne-stâri* and *gîne-stârî* isogloss. However, one should note that much more data and details are needed before reaching final conclusions. It is indicative that much of the crucial data used above has been published only in the last 15 years (Kukljica, Pag, Grobnik) and that some of the important data (Susak, Crikvenica, Grobnik) is published for the first time in this very paper. It is certain that detailed new field research would provide many new insights in this regard.

3. The retraction of the medial contractional neo-circumflex in the Čakavian north

Here, we shall tackle the problem of other retractions and non-retractions of neo-circumflex in the Čakavian north (both Ikavian-Ekavian and Ekavian). First, we will deal with the problem of *a/ā*-verbs, then the retraction of the contractional medial neo-circumflex and finally with the interplay of neo-circumflex in (*po*) *gîne* type.

3.1. The accent of *a/ā*-verbs in the present tense

All Čakavian dialects seem to have both synchronic a. p. B (e.g. forms like *kòpā*) and a. p. C (e.g. forms like *kopā*), or traces of it, in the present tense of *a/ā*-verbs. Thus, the southern dialect of Dračevica on Brač⁷⁶ has e.g. *kòpon* ‘I dig’ but *motôn*

⁷⁶ Šimunović 2009.

‘I roll up’, while the northern dialect of Orbanići⁷⁷ has *kopâš* ‘you dig’ but *võña* ‘it stinks’ (with the analogical infinitive *võñat* instead of **voñät*). The situation is illustrated by the table below, which is a significantly updated and enlarged version of the one in Kapović 2015 (: 344–345) – the data and references already provided there are not adduced again, some corrections have been made,⁷⁸ while much new data is included from the existing literature or provided for the first time here.⁷⁹

⁷⁷ Kalsbeek 1998.

⁷⁸ Novi (Белић 2000: 174) and Grobnik (Lukežić & Zubčić 2007) *sãñat* (a. p. A) are added in the table (Grobnik present *sãñeš* must be secondary for older **sãñaš* – *e*-present, of course, has the automatic neo-circumflex), as well as Orbanići (Kalsbeek 1998) *sãñalo*. Orlec (Houtzagers 1985) has regular *kôpa* (a. p. B) but *kopâ* is also attested twice and Orlec *señâmo* (a. p. C) is a loanword (‘we mark’), while *seña* ‘dreams’ (cf. *señal/señalo* ‘dreamt’) is a. p. A. The verb *končati* is taken out of the table – the Slavic *končât* < **konьčati* should probably be considered with the **věньčati* type (Kapović 2015: 347–349) and the Venetian loanword *končât* (as in Brač, Vrgada or Orlec) is obviously irrelevant.

⁷⁹ Blato on Korčula (Milat Panža [2014]) *igrân, kopân, voñân*; Selca on Brač (Šprljan 2015: 307, 309) *igrân* (the same for *kopât, motât, voñât*); Pitve & Zavala on Hvar (Barbić 2011) *igrôn, kopôn, motôn, voñôn, sedlôn*; Okruk on Čiovo (Ante Jurić – personal communication) *igraš, kôpaš, môtas, vônas, sêdlaš* (also *skônčas* ‘you end up’) but *sañas, češlaš, veslâš*; Filipjakov (Nikola Vuletić – personal communication) *igraš, kôpaš, môtas, vônas, češlaš/češlâš* (also *sãnas* with a secondary length) but *sedlâš* (?), *veslâš*; Bibinje (Šimunić 2013) *igran, kôpan, môtan, češlan, sêdlan/sedlân* but *voñan*; Novalja on Pag (Vranić & Oštarić 2016) *igran, kôpan, môtan, sãnan* (A) but *voñan*, *očešlan* (: 100), *osedlân, veslân*; the city of Pag (Kustić 2002) *kôpa(n), môtan(n), vônan* (A) (cf. also Metajina on Pag *igra, kôpa* – Vranić 2011: 146, 149); Susak (HHG: 124–126) *kôpan, môtan* and *sãnat – sãnan* (a. p. A < *B) but *jigrân*; Senj (Moguš 2002), *igran_{se}, sãnat* ‘to dream’ (a. p. A < *B) but *češlan, motân, veslân*; Crikvenica (Ivančić Dusper & Bašić 2013 and Martina Bašić – personal communication) *sãnat – sãñas* (A < *B), *võñā(š)* and *voñas* but *motâš, kopâš, igraš, veslâš, češrâš* ‘you comb wool’, *peļâš se* (with a secondary neo-acute again); Rukavac (Mohorovičić-Maričin 2001) *sãnat* (A < *B), *kopâ* (: 376), *pejâ* (: 385). Cf. also Omišalj on Krk *igrâmo* (Vermeer 1984: 284), *kopâ* (Vermeer 1980: 456); Kras *skopân* (Hozjan 1990: 58), *pejâ* (Hozjan 1993: 116); Dobrinj *igrâju* ‘they play’ (Jelenović 2015: 108), *kopâm* (Milčetić 1895: 126) but Dubašnica *kôpam* (: 125); southern Labin dialects (Nežić 2019: 114) *igrôn, kopôn*.

verb	<i>igrati</i>	<i>kopati</i>	<i>motati</i>	<i>peļati</i>	<i>sañati</i>	<i>voñati</i>	<i>češļati</i>	<i>sedlati</i>	<i>veslati</i>
meaning	‘play’	‘dig’	‘roll up’	‘take to’ ⁸⁰	‘dream’	‘stink’	‘comb’	‘saddle’	‘row’
Blato	C	C				C			
Pitve & Zavala	C	C	C			C		C	
Hvar	B	C						C	
Selca	B	B	B			B			
Pučišća	B	B	B			B	B	B	B
Dračevica	B	B	C			B	C		C
Okruk	B	B	B		C	B	C	B	C
Vrgada	B	B	B				B		
Filipjakov	B	B	B		(B:)	B	B/C	C (?)	C
Bibinje	B	B	B			C	B	B/C	
Kukljica	B	B	B			B	B		B
Kali	B	B	B			B	C		C
Pag		B	B			A			
Novalja	B	B	B		[A]	C	C	C	C
Susak	C	B	B		[A]				
Rab	B	B				B			
Senj	B		C		[A]		C		C
Orlec	C	B/C		B	[A]	B			C
Bejska T.		B	C	B	[A]	C		A	B

⁸⁰ This verb appears in northern Čakavian dialects mostly, as it does in Slovene and Kajkavian. However, Mislav Benić (personal communication) confirms the infinitive *peļati* for Kukljica on Ugljan (the informant has since died and the younger informants do not know the verb) and the present *pejōmo* for Poljana on Ugljan.

Novi V.	C	C	C	C	[A]		C	C	
Crikvenica	C	C	C	C	[A]	B/C	C		C
Grobnik	C	C	C	C	[(A)]	–	–	–	B
Rukavac		C		C	[A]				
Orbanići	C	C	C	C	[A]	A			
Medulin ⁸¹	B	B			C		B		C

Legend: *sānat* – *sānāš* (A), *sañāt* – *sānāš* (B), *sāñāt* – *sāñāš* (B:), *sañāt* – *sañāš* (C)⁸¹

As we can see, certain tendencies can be noticed. While the very south of Čakavian (Korčula and a part of Hvar) seems to have the a. p. C generalized, the dialects from Brač all the way to Pag have mostly a. p. B in most verbs, except in the three with a consonant cluster (*češlāti*, *sedlāti*, *veslāti* – but not *igrāti*),⁸² which remind of the *vjenčati* ‘to wed’ type, with the shortened originally long vowel in the root.⁸³ Some consonant clusters apparently tended to affect the generalization of the end-stress. In northern dialects (from Novi to Orbanići in the table), with the exception of Cres (Orlec and Bejska Tramuntana), a. p. C seems to prevail.⁸⁴ This modern distribution, dominant a. p. B in the south and dominant a. p. C in the north, is perhaps not random. In both the south and the north, the original stress pattern of the singular prevailed – in the south, this was **kopâ > kôpā*, in the north this was **kopâ > kopâ*. This could be due to the fact that singular forms were slightly more numerous – the original 1^{sg} **kopāju* was rather early replaced by **kôpām* or **kopâm*, thus there could have been three forms in the singular (**kôpām/kopâm* – **kôpāš/kopāš* – **kôpā/kopâ*), while the original 3^{pl} did not have a contraction and thus it was originally different than other persons in plural (**kôpāmo/kopāmo* – **kôpāte/kopāte* but **kopājū*).⁸⁵ Because of that, singular forms (with their retracted or unretracted accent) could have been originally more numerous and their

⁸¹ A migratory (South-West Istrian Čakavian) dialect – today positioned in the north but dialectologically a part of southern Čakavian.

⁸² Only **sedlāti* originally had a jer – cf. **češlāti*, **veslāti*, **jgrāti*.

⁸³ Kapović 2015: 347–349.

⁸⁴ Zubčić (2006: 381) also comments that the synchronic a. p. C type *kopâ* is much more frequent than the synchronic a. p. B type *kôpā* in the north.

⁸⁵ In literary Neo-Štokavian (and most Neo-Štokavian dialects), this alternation is well preserved in a. p. B(:) up till today – cf. Štokavian *čûvāmo* ‘we keep’ but *čûvajū* ‘they keep’.

accent could have prevailed more easily than the original plural accent. However, the problem with this hypothesis is that all (or at least the majority) of Čakavian dialects today seem to have a generalized secondary accent in 3^{pl} person of the present tense of *a/ā*-verbs like *kôpajū* (in a. p. B) or *kopâjū* (in a. p. C) instead of the expected *kopǎjū*.⁸⁶ As for the verb *sañati*, it may be irrelevant for the more northern dialects (from Novalja to Orbanici in the table), where it is always a. p. A,⁸⁷ and is thus marked with [] there.⁸⁸

The same kind of contraction of **-aje-* > **-ā-*, the rise of neo-circumflex and its retraction in some conditions (on which see below) as in verbs like **kopǎješ* occur in the **znǎješ* ‘you know’ and **uměješ* ‘you can’ type. Again, both retracted and non-retracted forms exist.⁸⁹ See below for historical interpretation.

⁸⁶ Cf. e.g. Dračevica (Šimunović 2009: 54) *čūvoju* by analogy to *čūvomo* (both the stress place and the *-o-* < **-ā-* are secondary); Vrgada (Jurišić 1966: 88) *kôpajū* ‘they dig’ with the secondary accent (by analogy to *kôpāmo* ‘we dig’) but with the original *-ajū* with short *-a-* (unlike Dračevica); Senj (Moguš 1966: 99) *krepādu* ‘they die’, *pītadu* ‘they ask’, *pītadu* ‘they ask’; Novi Vinodolski (Белић 2000: 174–175) *kopâjū* by analogy to *kopāmo*, *pītajū* ‘they ask’ by analogy to *pītāmo* ‘we ask’; Grobnik (Lukežić & Zubčić 2007) *kopâjū*, *motâjū* (instead of **-ājū*) but *môrajū* ‘they have to’ in a. p. A: (without length, as opposed to *môrās* ‘you have to’); Orbanici (Kalsbeek 1998) *kopâjo* and *čūvajo* (but the old *kopǎjuć* in the gerund); Orlec has the generalized accent in *kôpaju* in a. p. B but not in *igrāju* ‘they play’ as opposed to *igrâte* ‘you play’ (Houtzagers 1985: 133) in a. p. C.

⁸⁷ Cf. also Čičići on Krk (Turčić 2002) *sōnat* (a. p. A).

⁸⁸ The verb *sañati* is a. p. C in the southern dialect of Okruk and the migratory (originally southern) dialect of Medulin, which is in agreement with the accent of the *o*-stem *sān* – *snā* ‘dream’ (a. p. B) < **sǎn* and with Štokavian – cf. the rarer (but older) a. p. C in Štokavian *sānati* – *sānās* (cf. e.g. NHKJ: 160 – I can also attest the existence of that variant in Neo-Štokavian) together with more frequent (and younger) a. p. B: (*sānati* – *sānās*). However, the a. p. A (*sānat* – *sānās*) everywhere north of Pag is problematic. While this can theoretically be derived from an earlier a. p. B (*sañāt* – *sānās* with a generalization of the accent from the present in the infinitive), it is quite possible that this is to be derived not from the *o*-stem *sān* – *snā* ‘dream’ (a. p. B), but, as indicated by *-j-* as well, from the *ja*-stem *sāna* ‘dream’ < **sǎna* (a. p. A), a *vōla*-type noun. If that is the case, then all northern examples have the expected a. p. A, i.e. *sāna* (A) > *sānati* (A), and cannot be directly compared to a. p. C in Okruk and Medulin. However, the word *sāna* in Čakavian seems to be attested only in Novalja (Vranić & Oštarić 2016) – more attestations of this *ja*-form in Čakavian would make this hypothesis stronger (though it may have just disappeared from the dialects in the meantime). Similar is possible for *voñati*, derived from *vōn* ‘stink’ (B) or **vōna* (A) (cf. Czech *vůně* against *vōna* in ARJ).

⁸⁹ Cf. some examples in Kapović 2015: 346–347 and also Senj (Moguš 1966: 147, 149) *nězna* ‘does not know’ but *ne smīn* ‘I must not’; Novi (Белић 2000: 174) *umīš* ‘you can’, *ne poznā* ‘does not know’, *ne znān* ‘I do not know’ but also *něsmīš* ‘you cannot!’ (from *smīš* ‘you can’ – *smīmo* ‘we can’); Rukavac (Mohorovičić-Maričin 2001) *poznā* (: 348), *ne znā* (: 381); Kastav (Jardas 1957) *ne znān* (: 15), *ne znā* (: 385); Omišalj (Vermeer 1980: 448) *ne znā*; Dobrinj (Jelenović 2015: 107, 110–111) *ne znān* (5x); Orbanici (Kalsbeek 1998) *um’ē* ‘knows’ – *um’ējo* ‘they know’, *razum’ē* ‘understands’ – *razum’ēmo* ‘we understand’, etc. As in *kopāš* type, the oxytonic forms prevail in the north (though there is also Senj *nězna* and Novi *něsmīš*!) – there seem to be no examples of

3.2. Retraction of the medial contractional neo-circumflex

In verbs, the neo-circumflex arises from the contraction of old *-ǣje- and *-ĕje- in the present tense, as we have seen. In some dialect in the Čakavian north, there is also a contraction of the old *-ǣja- > -ǣ- and *-ĕja- > -ĕ- in verbal roots in infinitives and *l*-participles (as in *kǣjati sę ‘to repent’ – *kǣjalъ sę). This contraction seems to be much more rare than the one in *-ojǣ- > -ǣ- and *-ĕjǣ- > -ĕ-, where the second vowel is stressed and thus the neo-acute arises (*stojǣti > *stǣt* ‘to stand’ is indeed frequent in Čakavian, and Western Štokavian and Kajkavian/Slovene, in general). This neo-circumflex, in words like *kāt* < *kǣjat*, also retracts in some local dialects.

In some northern dialects, we see that contraction only in cases where the second vowel was stressed (i.e. when a neo-acute arises) and sometimes only in *stojǣti > *stǣt* (not in *blejǣti > *blĕt*), otherwise there is no contraction (and thus no possible retraction of the neo-circumflex). Cf. the examples from the northern dialects of Orlec on Cres⁹⁰ and Orbanići in Istria,⁹¹ compared to a southern dialect of Dračevica on Brač.⁹²

Proto-Slavic	meaning	Orlec	Orbanići	Dračevica
*lǣjati	‘to bark’	<i>lǣjat</i>	<i>lǣjat</i>	<i>lǣjot</i> < *lǣjǣti
*kǣjati sę	‘to repent’	<i>kǣjat se</i>	<i>se kǣjat</i>	<i>kǣjot se</i> < *kǣjǣti se
*xajati	‘to care/like’	<i>hǣjat</i>	⁺ <i>hǣjat</i> ⁹³	
*sĕjati	‘to sow’	<i>sĕjat</i> ⁹⁴	<i>sĕjat</i>	<i>sĕjot</i> < *sĕjǣti

a retracted accent in forms like *umĕmo* ‘we know’ and the like. One would originally expect *nĕznam – *ne znāmo in dialects like Senj & Novi (Ikavian-Ekavian Central Čakavian + Crikvenica and without north-east Krk) and *ne znām – *nĕ znāmo in dialects like Rukavac, Kastav, Omišalj, Dobrinj and Orbanići (Ekavian North Čakavian + north-east Krk and without Crikvenica). The actually attested forms are due to generalization or analogy to one of those original variants.

⁹⁰ Houtzagers 1985.

⁹¹ Kalsbeek 1998.

⁹² Šimunović 2009.

⁹³ Only *hǣjala* ‘she liked’ and *hǣjen* are attested in the dictionary.

⁹⁴ The stressed short non-high vowel in Orlec (Houtzagers 1985: 149) *lǣjat*, *kǣjat*, *sĕjat* (and not the expected *lǣjat, *kǣjat, *sĕjat) is probably not lengthened in order to preserve the usual pattern of the infinitive “and present”, as in *grĕjat* ‘to heat’ – *grĕje*, and perhaps the *-j-* also had something to do with it, cf. also *vĕjat* ‘to winnow’ and *zrĕjat* ‘to ripen’ (unlike the expected *jāhat* ‘to ride’ – *jāše* as well).

*blějāti ⁹⁵	‘to bleat’	<i>blět</i>	<i>blejāt</i>	<i>blějāt</i>
*smějāti se ⁹⁶	‘to laugh’	<i>smět se</i>	<i>se smejāt</i> ⁹⁷	<i>smījāt</i>
*bojāti se	‘to fear’	<i>bojāt se</i>		<i>bojāt se</i>
*stojāti	‘to stand’	<i>stāt</i>	<i>stāt</i>	<i>stōt</i> < *stāt

In some dialects, there are some neo-circumflex-yielding contractions (*-ěje- > -ê-) but without a retraction. Thus in Crikvenica⁹⁸ and Grobnik⁹⁹ we find:

⁹⁵ With reflexes as if it were *blejati and with a secondary analogical -iti in some dialects.

⁹⁶ Often with a secondary vocalism (as if from *smějati) by analogy to the present tense *směje-.

⁹⁷ The neo-acute in Orbaníci *blejāt* and *se smejāt* is unexpected (cf. *kopāt*, *ležāt* ‘to lie’, *nažgāt* ‘to set fire to’, etc. for the regular -āt in many other verbs). This perhaps has to do with the old contracted forms that were later eliminated by a secondary reinstitution of non-contracted infinitive/l-participle forms by analogy to forms like present *blejī* ‘bleats’, *se smejī* ‘laughs’ (*blejī* → *blejāt* instead of contracted and synchronically irregular *blět by analogy to *držī* – *držāt*), where the contraction had never occurred. Thus, when the older contracted *blět* – *blēla* and *smět* – **smēla* (as attested in e.g. Orlec) would have yielded reintroduced (Orbaníci) *blejāt* – *blejāla* and *smejāt* – *smejāla*, the old contractional accent from *blět and *smět would have been introduced to the reinstituted *blejāt* and *smejāt*. This new -āt, supported by regular forms like the l-participle masculine singular *držā* ‘held’ < *držāl (with pre-resonant lengthening), would then spread to some of the other a/ī-verbs like *držāt/držāt* ‘to hold’, *bežāt* ‘to run away’, etc. but only *ležāt* (Kalsbeek 1998: 248–250, cf. the note under *ležāt* in the dictionary). However, since we find -āt also in some verbs like *kupovāt* ‘to buy’, *potkovāt* ‘to shoe a horse’, etc. but *bolovāt* ‘to suffer’, etc. (: 231–233), it is a bit difficult to imagine that *blejāt* and *se smejāt* had such an influence by themselves – the pre-resonant lengthening in l-participles like *kovā* ‘forged’ < *kovāl must have been pivotal here, transferring the neo-acute variantly to forms like *kovāli* (cf. the dublets like *putovāli* and *putovāli* ‘traveled’) and then to *kovāt*, which was then supported by the infinitive -āt/-āt in a/ī-verbs, where the *blět → *blejāt* process provided another source for the secondary -ā-.

⁹⁸ Ivančić Dusper & Bašić 2003, Martina Bašić (personal communication).

⁹⁹ Lukežić & Zubčić 2007.

	no contraction	neo-circumflex contraction	neo-acute contraction
Grobnik	<i>lăjat, hăjat, trăjat</i> < *trăjat ‘to last’, ¹⁰⁰ <i>blějīt</i> ¹⁰¹	<i>sêt/posêt/prosêt</i>	<i>stât/postât</i> < *stât, <i>smêt se</i> < *smêt se, <i>bât se</i> < *bât se ¹⁰²
Crikvenica	<i>kăjat se, hăjat</i>	<i>sêt/posêt/prosêt</i> ‘to sow’, <i>lêt/zalêt</i> ‘to pour’ ¹⁰³	<i>bât se, nasmêt se</i> ¹⁰⁴ , <i>postât</i> ‘to stand a bit’/odstât ‘to be left standing’

In Grobnik and Crikvenica, the lack of retraction in *posêt/prosêt* < *p(r)osêti actually seems to be expected. Since both dialect originally presumably had a (Central Čakavian, “southern” – though one may perhaps argue this to be a later influence in Crikvenica, see above) retraction of a neo-circumflex from the final syllable (cf. the relict gen^{pl} *gōdīšč* in Grobnik and *glāvīc, mōtīk* in Crikvenica), one would also expect the “southern” non-retraction of medial (contractional) neo-circumflex in *posêti < *posějati. Otherwise, if both *kōpā and *kōpāmo would be regular, one would have only a. p. B in Grobnik/Crikvenica *a/ā*-verbs, which is not what is attested (see above). Thus, if there was an original retraction in *kōpā < *kopā (as in *gōdīšč < *godīšč), *kopāmo (like *posêti) must have been phonetically retained in order to get modern verbal generalized a. p. C in *kopâš*. Thus, Grobnik and Crikvenica would be a mixed type – they had Central Čakavian “southern” retractions (of the original *kōpā – *kopāmo type) but it also had a “northern” *posêti type contractions (but without a retraction).

Finally, we find northern dialects with both the consistent contraction (yielding both neo-circumflex and neo-acute) and retraction. However, this is found, as far as attestations go, only on the island of Krk (with its Central Čakavian Ikavian-Ekavian *gîne*-type dialects in the conservative north-east of the island) and in the North Čakavian Ekavian Rukavac (near Rijeka, on the mainland). Most examples come from the Krk dialect of Omišalj.¹⁰⁵

¹⁰⁰ The accent in the infinitive is analogical to the expected neo-circumflex in the present tense *trăješ* (cf. the original *lăjat* – *lăješ* without the analogy).

¹⁰¹ Perhaps analogical *blějīt* with a secondary -īt replaced the older contracted *blēt.

¹⁰² Grobnik has no neo-acute in the last syllable.

¹⁰³ The infinitive *zalêt* ‘to pour on’ (cf. also *lêt, dolêt, zlêt se*) instead of the expected *zalīt is analogical to *posêt* because the present tense is the same (*zalīješ* like *posīješ*), cf. literary Štokavian *līti* – *lījēš* but *sījati* – *sījēš*.

¹⁰⁴ Lukežić 1996: 86, Vranić 2005: 231.

¹⁰⁵ Vermeer 1980: 446, 464–466, Vermeer 1984: 278. The dialect is non-tonal, as the north-east of Krk generally is (including Dobrinj, Kras, and Čižići, which we cite below).

Čakavian (uncontracted)	Omišalj (contracted & retracted)
<i>pokājat se – pokājala</i>	<i>pōkāt se – pōkāla</i>
<i>lājat, polājat – zalājat, zalājala, polājali</i>	<i>lāt, pōlāt – zālā, zālāla, pōlālī</i>
<i>zasējat, posējat – posējala, posējali</i>	<i>zāsēt, pōsēt – pōsēla, pōsēli</i>
<i>nasmējat se – nasmējala se</i>	<i>nāsmēt se – nāsmēla se</i>

The retraction is also seen analogically in *ūzrēt* ‘to ripen’ – *ūzrēlo* (cf. the original accent e.g. in Dračevica¹⁰⁶ *sazrīt*), but not in *prelēt* ‘to pour over’, *zalēt* ‘to pour on’ (probably by analogy to forms like *vlēt* ‘to pour in’ and due to end-stress in the present tense *polījē* ‘pours on’ etc.).¹⁰⁷ This retraction of the medial contractional

¹⁰⁶ Šimunović 2009.

¹⁰⁷ In Omišalj, the verb *pōčēt* ‘to begin’ has a secondary accent (cf. the very frequent and older *počēt(i)* in Čakavian, but also Kajkavian and Old Štokavian), which could only marginally be due to the influence of verbs with the neo-circumflex retraction, thus *pōčēt* – *pōčēla* (with *pōčēla* being analogical to other *l*-participle forms, like the same literary Štokavian form) like *pōkāt* – *pōkāla*. However, this innovative *pōčēt* was surely influenced by forms *pōčne* ‘begins’ and the very *pōčēla* (by analogy to *pōčēlo*, etc.). In Čižići on Krk (Turčić 2002) there are a number of verbs with this kind of secondary accentuation: cf. *zāmēst se* ‘to mix in’ (but Omišalj *zamēst* – Vermeer 1980: 464), *zāvūt* ‘to bandage’, *sōvūt* ‘to bend’ (but *zavljēt* ‘to crawl in’, etc.). Kras on Krk (Hozjan 1990: 53, 1993: 114) has an innovative *ōžēt* ‘to compress’, *pōčēt*, *prijēt* ‘to take’ (cf. also Lukežić & Turk 1998: 40, 60 for the last two; the forms *počēt* and *prijēt* in Turk 1996: 117, Lukežić & Turk 1998: 78 do not look reliable – cf. also *počēt*, *prijēt* in Njivice on Krk, Lukežić & Turk 1998: 108) but cf. the expected *umrūt* ‘to die’, etc. That this kind of secondary accentuation is not related only/exclusively to neo-circumflex retraction (except perhaps partially in certain local dialects), is clear from other northern dialects where the innovative *pōčēt* is found, even though there are no forms like *pōkāt* there. The mix up of the present tense, infinitive and *l*-participle in both the accent and the root is clear in Orlec (Houtzagers 1985: 223) – cf. there the innovative accent in the infinitive *pōčēt* (but not in *načēt* ‘open’), together with the secondary *-n* in the variant *pōšnet* (by analogy to the original present tense *pōčne/pōšne*, with a secondary present variant *pōče* ‘begins’ due to analogy to the infinitive and *l*-participle – but cf. the end-stress in *načmē* ‘opens’), and the innovative accent in *pōčēla* ‘begun’ (together with younger *pōšnela* with the *-šn-* from present). Unlike Orlec, Cres (FO: 238) has the older accent in *pocēt*. The same kind of development as in Orlec can be seen in Susak (HHG), where we also see innovative *pōčāt* but the old accent in *načāt* (this opposition of *počēti* and *načēti* is perhaps a wider feature of the microregion). The mainland dialect of Kastav (relatively close to Rukavac) also has *pōčēt* (Jardas 1957: 104) – cf. also the original accent in *pōčēl* there (: 301). In the south of Krk, a different tendency can be seen, cf. the secondary *počēl* (Lukežić & Turk 1998: 65). That the original accent of *l*-participles like *pōčēl* – *pōčēlo* – *pōčēli* surely influenced the innovative accent in Quarnero infinitives like *pōčēt* (instead of *počēt*) is clear from the fact that this kind of secondary initial accent mostly occurs in verbs with vowel-ending roots like *čē-ti, *vi-ti, *žē-ti, *je-ti, where the a. p. C mobile accent occurs in the *l*-participle (unlike the consonant-ending roots like *velk-ti, *mer-ti, etc., where the *l*-participles always have the B-pattern), the only exception being Čižići *zāmēst se*.

neo-circumflex spread secondarily to some other forms as well (see below). The retraction is also attested in Kras on Krk:¹⁰⁸ *pròlēt* ‘to pour down’, *pòsēt* (cf. also non-prefixed *lât*, *lâla* and neo-acute *blēt* < *blēt, *smēt se* < *smēt se, *stât* < *stât) and in Dobrinj¹⁰⁹ *pòlela* < *pòlēla.¹¹⁰ In Čižici,¹¹¹ only non-prefixed *lât* and *blēt* < *blēt are attested.¹¹²

As already said, the only local dialect out of Krk where the contraction and retraction of neo-circumflex (outside of *a/ā*-verbs) are attested is Rukavac:¹¹³ *pòsēt*. With further research probably more examples would be discovered. Originally, the medial contractional neo-circumflex must have been regularly retracted in most of the North Čakavian (mostly Ekavian), though the attestation of retraction outside of *a/ā*-verbs is limited almost exclusively to the Central Čakavian (Ikavian-Ekavian) north-east Krk, which does not have the retraction in gen^{pl} *lopât*. Thus, they would originally have *kopâ – *kòpâmo, which would later generalize (usually to *kopâ* – *kopâmo* but also *pěļā* – *pěļâmo* and in some other verbs in the dialects of Cres). But, of course, if a dialect has *kàjat* without contraction, there can be no retraction in *pokàjat*. Again, much more field data is needed before drawing final and more detailed conclusions.

3.3. The *gîne* and *pogîne* type accent

In Omišalj, one can see the apparent retraction not only in forms with the contractional neo-circumflex (as in *pòkât* < *pokâti < *pokājati) but also in case of non-contractional neo-circumflex (as in *pòkâje* ‘repents’ < *pokâje). Thus, Omišalj has the retraction in *pòkâje* ‘repents’, *pòsijem* ‘I sow’, *pròsije* ‘sifts’,¹¹⁴ where most dialects of the Čakavian north would have *pokâje*, *posêjem*, *prosêje*. Considering these forms, one could think that originally all medial (and not only contractional) neo-circumflexes regularly retracted in Čakavian north.¹¹⁵ Thus, originally one

¹⁰⁸ Hozjan 1993: 116, Hozjan 1990: 63.

¹⁰⁹ Jelenović 2015: 26, 108.

¹¹⁰ This is only one of many forms in this description where the expected pre-/posttonic length is lacking (cf. e.g. *pòšneli* ‘begun’). It is not clear why this is so – it may be an incorrect attestation (some accents in the description look dubious) or due to a sporadic shortening (which is a bit suspicious since the dialect of nearby Kras, as described by Snježana Hozjan, seems to preserve all posttonic length perfectly).

¹¹¹ Turčić 2002.

¹¹² Milčetić (1895: 128) attests *polēt* for Lošinj as well.

¹¹³ Mohorovičić-Maričin 2001.

¹¹⁴ Vermeer 1980: 446, 453, 464–465, Vermeer 1984: 278.

¹¹⁵ Cf. Kapović 2015: 353.

could assume **gîne* – **pögîne* ‘dies’, which would later be analogically replaced by the usual and actually attested *gîne* – *pogîne*. There are plenty of forms with unretracted non-contractional neo-circumflex in Omišalj as well, cf. Omišalj *kupûje* ‘buys’, *obûje* ‘puts on (feet)’, *ubîjete* ‘you kill’, *nadîjem* ‘I put’, *pokrîjete* ‘you cover’, *ustânete* ‘you get up’,¹¹⁶ *presajûje* ‘replants’,¹¹⁷ *ne_kâje* ‘does not repent’ (cf. to *pøkâje*), *ne_sîje* ‘does not sow’¹¹⁸ (cf. to *pøsîje*), etc.¹¹⁹

However, before discussing Omišalj forms like *pøkâje*, let’s see *pogîne*-type verbs elsewhere in the Čakavian north (with the exclusion of the *gòdšć*-type of mainland dialects like Grobnik and Crikvenica) and try to analyze if forms like *pogîne* can really be interpreted as analogical to forms like *gîne*, replacing the original **pögîne*. The first thing that has to be said is that, outside of Omišalj, there seem to be no verbal forms like *pøkâje* attested. Though it is theoretically possible that forms like these could still be found in some local dialects, the apparent complete lack of forms like *pøkâje* outside of Omišalj in descriptions available to us at the moment make the original **gîne* – **pögîne* hypothesis highly unlikely. Even in case of a complete generalization, one would expect traces of the original accent here and there.

Nonetheless, in some *pogîne* type forms, the accent could indeed be theoretically interpreted as analogical with forms like *gîne* (with a neo-circumflex in the first syllable) being the potential source of analogy for forms like *pogîne* (with a neo-circumflex in the medial syllable). Thus, Kras¹²⁰ *obût* ‘to put on (feet)’ – *obûje* could be analogical to *zût* ‘take off (feet)’ – *zûje* or *čût* ‘to hear’ – *čûje*, while *popît* ‘to drink’ – *popîje* could be analogical to the type *šît* ‘to sew’ – *šîje*. Even *darovât* ‘to give’ – *darûje* and *kupovât* ‘to buy’ – *kupûje* could be analogical to the type *kovât* ‘to coin’ – *kûje*. Orbanići¹²¹ *pokrîješ* ‘you cover’ could easily be analogical to *skrîješ* ‘you hide’ and Orlec¹²² *posêje*, *presêje* ‘sows’ could be due to the influence of non-prefixed *sêje*. However, forms like Orlec *očernêje* ‘grows black’¹²³ or

¹¹⁶ Vermeer 1980: 458, 464, Vermeer 1984: 277.

¹¹⁷ Vermeer 1984: 282.

¹¹⁸ Vermeer 1980: 448.

¹¹⁹ Omišalj also has a number of innovative initial-stress forms, which cannot be connected to the retraction of the neo-circumflex, e.g. *pòsiveno* ‘sown’, *mòrāla* ‘had to’, *vòlēla* ‘liked’ (cf. *vòlela* in Dobrinj – Jelenović 2015: 111), *pròdavāt* ‘to sell’, etc. (Vermeer 1980: 446, 453, 464–465, Vermeer 1984: 278).

¹²⁰ Hozjan 1993: 116.

¹²¹ Kalsbeek 1998: 473.

¹²² Houtzagers 1985.

¹²³ Houtzagers 1985: 223. The *-ĕje- > -êje- type in the Čakavian north is rather rare (cf. Zubčić 2017: 96¹²⁰).

zdivêje ‘becomes wild’¹²⁴ are more difficult. Forms like *zdebelêt* ‘to grow fat’ – *zdebelêje*¹²⁵ can theoretically be analogical to the type *ubît* ‘to kill’ – *ubîje*,¹²⁶ but that kind of analogy seems too abstract.

Due to non-existence of the *pðkâje* type outside of Omišalj and the pervasiveness of the *pokâje* type accent in prefixed and polysyllabic verbal *e*-presents in Čakavian north (i.e. in North Čakavian Ekavian and Krk¹²⁷), it seems much easier to conclude that Omišalj forms like *pðkâje* are innovative and analogical and that forms like *pokâje* in all other northern dialects are phonetically regular and expected. This is even more clearer when we consider that the few Omišalj forms with the apparent retraction of the non-contractional neo-circumflex (*pðkâje*, *pðsî-jem*, *pðsîje*) appear only in forms where the retraction of a medial contractional neo-circumflex appears (*pðkât*, *pðsēt*, *pðsēli*)¹²⁸ and that the majority of verbal *e*-presents have a regular non-retracted neo-circumflex (see above).¹²⁹

3.4. *A historical interpretation of the retraction of the medial contractional neo-circumflex in Čakavian north (and Kajkavian and Slavic in general)*

As we have seen, in North Čakavian Ekavian dialects (plus Ikavian-Ekavian dialects of north-east Krk but minus Crikvenica), just like in Kajkavian, the non-contractional (metatonical) neo-circumflex does not retract – thus, they have gen^{pl} *lopât* and *pogîne*. However, judging by the modern accentual types in the present tense of *a/ā*-verbs (e.g. the presence of both a. p. C like *kopâ* and a. p. B > A like

¹²⁴ Houtzagers 1985: 232.

¹²⁵ Houtzagers 1985: 227.

¹²⁶ Houtzagers 1985: 159.

¹²⁷ In Ikavian-Ekavian Central Čakavian *gîne*-type dialects like Grobnik, one would not expect the accent in *pogîne*-type words to be retracted in any case (since there only the neo-circumflex from the final syllable retracts originally).

¹²⁸ Vermeer 1984: 278.

¹²⁹ Omišalj has one more unusual trait – it has length in a. p. A *e*-presents even in posttonic position. Cf. Omišalj (Vermeer 1980: 457–458, Vermeer 1984: 277) *prêdikât* ‘to preach’ – *prêdiće* and *vêrovat* ‘to trust’ – *vêrije* (cf. Zubčić 2017: 93¹¹⁶ for some additional examples from Grobnik). But this must be an innovation and analogy to forms like *ubîje* or *kupîje* with the neo-circumflex (Kapović 2015: 290¹⁰⁷⁷). The morphonological neo-circumflex in the Čakavian north appears only in the syllable right before the present *-e-* and right before the adjectival definite endings *-î*, *-â*, *-ô*. Thus, originally there is no length in a. p. A *e*-presents like *vêruješ* or *žâlujesh* ‘you mourn’ (cf. Zubčić 2017: 81), nor is it present in polysyllabic barytonic a. p. A adjectives like *dlâkavî* (cf. Zubčić 2017: 123–124, though some adjectives in the list are not originally a. p. a).

vòňā), one has to assume that the contractional neo-circumflex (*-ǎje- > *-ǎje- > *-â-) had to retract either in medial position only or in final position only. The original post-contractional *kopâ – *kopâmo must have yielded either *kopâ – *kõpâmo or *kõpâ – *kopâmo in order to yield later generalized synchronic a. p. C (like *kopâ – kopâmo*) in some verbs and a. p. B (like *vòňā – vòňāmo*) in others. The modern a. p. C (*kopâ – kopâmo*) is the result of generalization of the stressed ending and the modern a. p. B (*vòňā – vòňāmo*) is the result of generalization of the stressed root. That the contractional neo-circumflex was retracted from medial position in northern Čakavian dialects is clear from forms like *põsēt* ‘to sow’ < *põsēti¹³⁰ < *posēti < *posējati attested in the north-east of Krk (in and around Omišalj and Dobrinj) and Rukavac on the mainland. While this solution is obvious and rather simple, the supposition that only (medial) neo-circumflexes of contractional origin retract (cf. the retraction of all final neo-circumflexes of any origin in most of Čakavian to the south and Štokavian) carries with it other necessary preconditions and theoretical consequences.

In order to explain the retraction of the contractional neo-circumflex in *kopâmo and *posēti but not of the non-contractional¹³¹ neo-circumflex in *pogīne, one has to assume that either one of the neo-circumflex type was earlier (presumably the one involving the retraction, i.e. the contractional one) or, alternatively and perhaps less likely, that the contractional and non-contractional neo-circumflex were distinctive (i.e. that they were different prosodemes¹³²). Thus, let us deal

¹³⁰ Obviously, the neo-circumflex was retracted prior to the morphonological loss of infinitive final *-i*.

¹³¹ Non-contractional neo-circumflex is metatonical in Kajkavian but in the Čakavian north the non-contractional neo-circumflex is morphonological and thus not really metatonical. There was no real metatony and lengthening in a phonetic manner in the Čakavian north (where it spread to as a morphonological fact in certain positions and not as a result of a regular active phonetic process) as opposed to Kajkavian and Slovene, where the rise of the neo-circumflex was a completely phonetic process.

¹³² Two different falling tones are quite possible in complex (“real”) tone languages – cf. two falling tones (one high, one low) in languages like Lao (Enfield 2007: 35–38), Cantonese (Bauer & Benedict 1997: 114–118), or kam (Wedekind 1983: 134–136). Languages with more complex systems can even have more of them – e.g. Chatino has three different falling tones (Rasch 2002: 38) and Wobé has four of them (Bearth & Link 1980: 149–152). Typologically, we know that there can be two different rising prosodemes in pitch accent systems as well – cf. Old Štokavian and Čakavian systems with the neo-acute and the Neo-Štokavian long rising accent (e.g. *sūd* ‘court of law’ – gen^{sg} *sūda*). Moreover, the neo-acute can phonetically be not only rising but also level or even phonetically a slightly falling tone (as opposed to the abruptly falling long falling tone ^) – however, the neo-acute is always phonologically (tonologically) rising, despite its actual phonetic realization (which varies dialectally and positionally). Additionally, we know that Western South Slavic still had a triple tone distinction in short syllables (between the shortened

with the first and more likely possibility – that the contractional neo-circumflex (*kopǎjemo > *kopâmo) was older than the non-contractional neo-circumflex and that it was retracted (*kopâmo > kǝpāmo) in northern Čakavian (and Kajkavian¹³³) prior to the emergence of the non-contractional neo-circumflex (as in *pogŷnetŷ > *pogîne).

The supposition that the contractional neo-circumflex is old(er) is not that problematic. Most Slavic languages exhibit the contraction in original *-aje-presents: cf. Štokavian/Kajkavian/Čakavian/Slovene (some dialects) *motā*, Macedonian *moma*, Czech *motá*, Polish *mota* but Russian *momáem* from Common Slavic *mot-ǎjetŷ ‘wraps’. In the case of old long-root *-aje-verbs, that the contraction was old is proven by a dialectal Common Slavic retraction of neo-circumflex in verbs like *pŷtǎjetŷ ‘asks’, *stǝpǎjetŷ ‘treads’ > Croatian dialectal *pîtā*, *stŷpā*, Slovene *píta*, Czech *stoupá*, Slovak *pýtaš*, *stúpa*, Polish *stapa*.¹³⁴ Though the contraction of the *lǎjati ‘to bark’ type was not general even in Čakavian (cf. Orlec/Orbanići *lǎjat* but north-east Krk *lât*), it occurred in parts of West Slavic as well – cf. Czech *lát*, Slovak *lât* ‘to scold’ (but Polish *lajać*, Lower Sorbian *lajas*). This was probably an early dialectal feature of Common Slavic.

The neo-circumflex in the genitive plural (a. p. *a*) type *kǝrvŷ, *lopâtŷ, due to the long *-ǝ, should be old as well since it appears not only in Western South Slavic but also in Czech and there are some presumable remnants of it in South-East South Slavic (cf. the retraction in Middle Bulgarian gen^{pl} *зѡдинъ* from *зѡдіна*¹³⁵). This neo-circumflex type is probably even older than the contractional one, since the neo-circumflex in *kǝrvŷ merges with the long circumflex (as in *gǝrdŷ ‘city’) and both yield brevity in Czech (gen^{pl} *krav*, just like *hrad*), while all contractional

old acute as in *brǎt(r)ŷ ‘brother’ < Proto-Slavic *brǣtrŷ, the short neo-acute as in *kǝnŷ ‘horse’, and the short circumflex as in *bǝgŷ ‘god’) in the time of the dropping of weak jers – cf. the different reflexes in some positions in some dialects, e.g. Western South Slavic *kǝn* (a. p. B) but *bǝg* (a. p. C) or Kajkavian *pěrcе* ‘little feather’ < *pěrcе but *síce* ‘little seave’ < *sŷtŷce (cf. Kapović 2015: 391¹⁴²⁸, 623, 625), and also the reflexes in Križanić’s language and modern Kladanj dialect (Kapović 2015: 218–219). If short syllables had a triple opposition, long syllables could also have had a triple opposition (between the old circumflex as in *gǝrdŷ, the neo-acute as in *sǝdŷ ‘court of law’, and the neo-circumflex as in *zǝcŷ ‘rabbit’ < Proto-Slavic *zǣcŷ). This would be typologically similar to the six-tone system of Remetić’s Kladanj (Реметић 2004), but with two long falling and not two long rising prosodemes. It is also important to note that the neo-circumflex could both have arisen earlier in some positions than in others and have had a different tone than the old long circumflex.

¹³³ Slovene dialects of the Slovene standard type probably had no retraction of the neo-circumflex.

¹³⁴ Cf. Kapović 2015: 342–343.

¹³⁵ Stang 1957: 25.

neo-circumflexes, presumably younger, yield length in Czech (like *lát*). In Štokavian and “southern” Čakavian type (South Čakavian Ikavian and most of Central Čakavian Ikavian-Ekavian), the metatonical neo-circumflex in *lopât merged with the contractional neo-circumflex in the *kopâ type and both retracted regularly from final syllables (while the medial neo-circumflex in the *kopâmo type remained unchanged).¹³⁶ In the northern Čakavian type (mostly North Čakavian Ekavian and also in the Ikavian-Ekavian Central Čakavian in the north-east of the island of Krk), the final neo-circumflexes of any origin remained unchanged (i.e. both *lopât and *kopâ), while the medial neo-circumflex (of contractional origin) retracted (thus, *voňâmo > vòňâmo and, in some dialects, *pokājati > *pokâti > pòkât). The morphonological neo-circumflex in the *pogîne and *bogâti type emerged later, through diffusion from the north (from Slovene-Kajkavian territory), and this newer neo-circumflex did not retract.

It was probably rather similar in Kajkavian. There, the final neo-circumflex of any origin (both *lopât and *kopâ) did not retract. In Kajkavian (including the Slovene Pannonian dialect), the medial (earlier/contractional) neo-circumflex retracted (*kopâmo > kòpamo).¹³⁷ Later, the original *kopâ – *kòpamo generalizes, quite consistently, to kòpa – kòpamo in northern Kajkavian (Zagorje, Podravina, Slovene Pannonian dialect¹³⁸) and to kopâm – kopâmo in southern Kajkavian¹³⁹ (Prigorje dialect + the migrant dialect of Vedešin and Humok in Hungary¹⁴⁰). In Slovene dialects similar to Standard Slovene, no neo-circumflex retracted (thus kopâ – kopâmo, lopât). One might think that this was the case in the Kajkavian

¹³⁶ Pace Kapović (2018: 266⁵⁷⁴) Pag Čakavian imperfect forms like *učînaše* ‘they did’, *kòpahu* ‘they dug’ could be generalizations from the original *čîñâh < *čîñâh < *čîñjâaxъ and *kòpâh < *kopâh < *kopâaxъ (in other persons, the medial neo-circumflex would not retract), while more frequent forms like *ponesâh* ‘I brought’ and *rekâhu* ‘they said’ (which are obviously morphologically innovative) would potentially have the accent of the forms with the original medial (and unretracted) neo-circumflex.

¹³⁷ If one would suggest that it was the other way around (that the contractional neo-circumflex retracted only from final position), that would entail too much problems – one would probably have to suggest a phonetic difference between the metatonical neo-circumflex in *lopât and the contractional one in *kopâš in order for the first one not to retract and for the second one to retract.

¹³⁸ The only exceptions known for now are Belostenec’s *Chèsylam* ‘I comb’, *Szèdlam* ‘I saddle up’ but *Igrâm* and Beltinci (Prekmurje, Slovenia) *igran* ‘I play’ (and almost all other verbs with this kind of accent) but *veslân* ‘I row’ (cf. Kapović 2015: 345¹²⁷⁵). More data and research is needed.

¹³⁹ Cf. the data in Kapović 2015: 345–346. I would like to thank Matija Mužek for discussing the Kajkavian problem with me.

¹⁴⁰ Cf. Kapović 2015: 346¹²⁷⁷.

Prigorje dialect as well, but some non-*a/ā*-verbal forms, like Prodindol¹⁴¹ *rǎzmimo* ‘we understand’ (by analogy also *rǎzmim* ‘I understand’), Ozalj¹⁴² *něznam* ‘I do not know’ (presumably generalized from the original **něznamo* < **neznāmo* with the regular retraction of medial neo-circumflex), *něsmim* and *neśmîm* ‘I must not’ etc. (from the original **neśmîm* – **něsmimo*), *rǎzmim* and *razmîm*¹⁴³, Tuškani¹⁴⁴ *něznam*, *nězna*, *rǎzmim*, etc. point to the original retraction but a different tendency of generalization than in northern dialects.

After the dialectal (Kajkavian) retraction of the medial (contractional) neo-circumflex,¹⁴⁵ a new neo-circumflex, originating through metatony and lengthening,¹⁴⁶ emerged in a number of positions in Slovene/Kajkavian (e.g. in *pogîne* ‘dies’ and *bogâti* ‘rich’, familiar also from the Čakavian north, where the neo-circumflexes in these two positions spread by morphonological diffusion¹⁴⁷). Unlike the early retraction of contractional medial neo-circumflex, which took part only in Kajkavian (and the later Pannonian dialect of Slovene), and not in the whole Kajkavian/Slovene territory (that is perhaps the earliest Kajkavian–Slovene dividing isogloss), the positions in which the new neo-circumflex emerged were rather unified. This was a prominent, wide-sweeping new innovation that encompassed the whole of Slovene and Kajkavian (and, in a much weakened manner, the Čakavian north and Križanić’s dialect – see above). This later metatonical neo-circumflex also retracted in some northern, eastern and western dialects of the Slovene/Kajkavian territory. As mentioned above, it retracted to a preceding length, as in **zārûčnik* ‘fiancé’ > *zāručnik* (Ivšić’s retraction) in the whole of Kajkavian and north Slovene dialects, and the neo-circumflex retracted in general in the Kajkavian south-east dialect of Turopolje (**neđelamo* ‘we do not work’ > *něđelamu*).

¹⁴¹ Rožić 1893-4/III: 74.

¹⁴² Težak 1981: 248, 289.

¹⁴³ Presumably, Težak (1981: 289) is wrong when assuming that *rǎzmim* is younger.

¹⁴⁴ Mužek 2019: 16, 48.

¹⁴⁵ The two processes, in Kajkavian and Čakavian north, were probably independent of each other in spite of occurring in the same conditions since there seems to be no direct territorial connection of the Čakavian *gîne*-type north and Kajkavian (continental Central Čakavian does not have *gîne*-type accent – Križanić’s type dialects have the *stâri* and *želêzje* type but not *gîne*, see above).

¹⁴⁶ Cf. the comprehensive overview and analysis of all positions, conditions and developments in Kapović 2015: 272–341.

¹⁴⁷ The term *diffusion* is used in the sense of Labov 2010: 307–308.

4. Conclusion

To conclude, we can provisionally establish a number of phases for the emergence of the dialectal neo-circumflex in Slavic:

- 1) *kǫrvъ > *kôrvъ (South Slavic and Czech, perhaps originally the whole West Slavic)
- 2) *pŕŕtǎješъ > *pŕtâšъ (South and West Slavic)
- 3) *kopǎješъ > *kopâšъ (South and West Slavic), *lǎjati > *lâti (parts of West Slavic, some dialects in the Čakavian north)
- 4) *gŕnetъ > *gîne (Slovene/Kajkavian, morphologically and in limited positions in the Čakavian north)

The neo-circumflex of the first phase coalesced with the long circumflex in Czech (thus gen^{pl} *krav* = *hrad* < *gôrdъ). The contractional neo-circumflex that emerged after that (as in *lâti > Czech *lât*) yielded length in Czech. The two neo-circumflexes (gen^{pl} *lopât and contractional *kopâ) retracted phonetically from the last syllable in Štokavian and majority of Čakavian (all Ikavian South Čakavian, most of Ikavian-Ekavian Central Čakavian – without the dialects of the north-east of the island of Krk, and in Crikvenica Ekavian North Čakavian), which was later obfuscated by analogies (e.g. *kopâ* by analogy to the regularly preserved *kopâmo* or gen^{pl} *lopât* by analogy to the stress position in *lopâta*¹⁴⁸ and the pattern *krâva* – gen^{pl} *krâv*).¹⁴⁹ In Kajkavian and the Čakavian north (most of Eka-

¹⁴⁸ The retraction in gen^{pl} to a non-initial syllable (like *môtik*) is rarely attested in southern Čakavian – the only such example cited in this paper (see above) is Vrgada *Zagrâdin* (from *Zagradine*). This might easily be due to a later tendency of generalization in polysyllabic words, but one could also speculate that the neo-circumflex originally retracted only to an initial syllable (as in *môtik* but perhaps not in *divenîc*). Verbal forms like *zakôpâš* ‘you dig’ can, on the other hand, easily be analogical to *kôpâš*. The verb *rešetât* ‘to sieve’ is interesting in this regard but seems to be sparsely attested in the south – Dračevica (Šimunović 2009) and Pitve (Barbić 2011) indeed attest *rešetôn*, but in Pitve all attested *a/ā*-verbs are a. p. C and in Dračevica this is not the only a. p. C *ā*-present (see above).

¹⁴⁹ In Štokavian, and through contact in the southernmost Čakavian as well, there was also a younger retraction to the absolute beginning from *-ô < *-ăo < *-âl in *l*-participles (cf. standard Štokavian variant *kupôvao* ‘bought’ but colloquial *kûpovô*) – cf. Kapović 2018: 261–267. The retractions in some imperfect forms in certain Montenegrin dialects (Kapović 2018: 266) could perhaps be older (*držâh > *dŕžâh* together with *lopât > *lôpât*), depending on the time of the contraction of the imperfect *-aa- (but this should be early), if we consider forms like *kûpovâh* ‘I bought’ secondary (instead of *kupôvâh, cf. Neo-Štokavian *rečênîcâ* ‘sentences’ from *rečênica*) by analogy *kûpovô* (and *kûpovân* ‘bought [passive]’), which is the connection that synchronically obviously exists.

vian North Čakavian without Crikvenica but plus north-east Krk), only the medial (contractional) neo-circumflex retracted (*kopâmo > *kòpâmo, in some northern Čakavian dialects *pokǎjati > *pokâti > *pòkâti), which was also later obfuscated by analogies (*kopâmo* by analogy to the expected and regular *kopâ* and in northern Kajkavian *kòpa* by analogy to *kòpamo*). Though we often mark the neo-circumflex formally with a separate symbol here (*[^]), its phonetic value perhaps might have been exactly the same as the one of the old long circumflex (*[˘])¹⁵⁰ – the rule being that the final or medial (depending on the dialect) *[^] was not anymore tolerated in the system (as was the case prior to the emergence of the neo-circumflex) and it retracted.¹⁵¹ After the completion of that process, a new metatonical neo-circumflex emerged in Slovene/Kajkavian territory in a number of positions (spreading partially in a weakened manner to northern Čakavian), which was again retracted in some conditions (Ivšić's retraction) in Kajkavian (and northern Slovene) and locally (in all conditions in Kajkavian Turropolje dialect). More field research and data is needed in order to paint a more comprehensive picture. The retractions of the neo-circumflex (of different subsequent origins) can be presented in these phases (the final one is a sort of a neo-neo-circumflex and not a real neo-circumflex in the classical sense):

- 1) *pŷtâšb > *pŷtâšb̂ (South and West Slavic)
- 2) *kopâmo > *kòpâmo (Čakavian north, Kajkavian), *kopâ > *kòpā (Čakavian south, Štokavian)
- 3) *zābâva > *zābava (Kajkavian, north Slovene), *pogîne > *pògine (Turropolje Kajkavian)
- 4) *kupovǎl > *kupovǎo > *kupovô > kŭpovô (Štokavian)

¹⁵⁰ Which appeared only in absolute initial position in a word.

¹⁵¹ The long falling tone that stems from a neo-circumflex even today behaves differently from the one stemming from an old long circumflex, cf. Čakavian gen^{pl} *krāv* < *krāv – *od krāv* ‘of cows’ with no accent shift but *grād* < *gōrdb̂ – *ŭ grād* ‘into the city’ with an accent shift. However, *krāv* and *grād* are pronounced exactly the same.

BIBLIOGRAPHY

- BARBIĆ, A. 2011. *Rječnik Pitava i Zavale*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- BAUER, R. S.; BENEDICT, P. K. 1997. *Modern Cantonese Phonology*. Mouton de Gruyter. Berlin – New York.
- BEARTH, T.; Link, C. 1980. The tone puzzle of Wobe. *Studies in African Linguistics* 11/2: 147–207.
- БЕЛИЋ, Александар. 2000. Белешке о чакавским говорима. *О дијалектима (Избрана дела А. Белића 10)*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд: 136–186 [Serbian translation of: Беличъ, А. И. 1909. Замѣтки по чакавскимъ говорамъ. *Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ* 14/2: 181–266]
- BENIĆ, Mislav. 2014. *Opis govora Kukljice*. PhD dissertation. University of Zagreb. Zagreb.
- ENFIELD, N. J. 2007. *A Grammar of Lao*. Mouton de Gruyter. Berlin – New York.
- FO = *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. 1981. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka. Sarajevo.
- GALOVIĆ, F. 2019. *Govori otoka Šolte*. Općina Šolta – Hrvatsko katoličko sveučilište. Zagreb.
- HHG = Hamm, J.; Hraste, M.; Guberina, P. 1956. Govor otoka Suska. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 1: 7–213
- HOUTZAGERS, H. P. 1985. *The čakavian dialect of Orlec on the island of Cres*. Studies in Slavic and general linguistics. Rodopi. Amsterdam
- HOUTZAGERS, H. Peter 2003, On the phonology of the Čakavian dialect of Ćunski on the island of Lošinj. *Filologija* 41: 33–50.
- HOZJAN, S. 1990. Fonološki prikaz mjesnoga govora Krasa (reprezentanta dobrinjskoga govornog tipa). *Rasprave Zavoda za jezik* 16: 45–66.
- HOZJAN, S. 1992. Govor Krasa na otoku Krku (deklinacija). *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 18: 43–55.
- HOZJAN, S. 1993. Govor Krasa na otoku Krku (glagolski oblici). *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 19: 113–125.
- HRASTE, M. 1935. Čakavski dijalekat ostrva Hvara. *Biblioteka Južnoslovenskog filologa* 14: 1–57.
- HRASTE, Mate. 1940. Čakavski dijalekat ostrva Brača. *Srpski dijalektološki*

- зборник X: 1–66.
- IVANČIĆ DUSPER, Đ.; BAŠIĆ, M. 2013. *Rječnik crikveničkoga govora*. Centar za kulturu Dr. Ivan Kostrenčić. Crikvenica.
- IVIĆ, P. 1981. Prilog karakterizaciji pojedinih grupa čakavskih govora. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5: 67–91.
- JARDAS, I. 1957. Kastavština. Građa o narodnom životu i običajima u kastavskom govoru. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 39 [reprint: Naklada Kvarner/Ustanova Ivan Matetić Ronjgov. Zagreb, 2010].
- JELENOVIĆ, A. 2015. *Govor Dobrinja*. BA thesis. University of Pula. Pula.
- JURIŠIĆ, B. 1966. *Rječnik govora otoka Vrgade. I dio, Uvod*. JAZU. Zagreb.
- JURIŠIĆ, B. 1973. *Rječnik govora otoka Vrgade, uspoređen s nekim čakavskim i zapadnoštokavskim govorima. II dio, Rječnik*. JAZU. Zagreb.
- KALSBECK, J. 1998. *The Čakavian Dialect of Orbanići near Žminj in Istria*. Rodopi. Amsterdam – Atlanta.
- KAPOVIĆ, M. 2015. *Povijest hrvatske akcentuacije. Fonetika*. Matica hrvatska. Zagreb.
- KAPOVIĆ, M. 2017. The Position of Kajkavian in the South Slavic Dialect Continuum in Light of Old Accentual Isoglosses. *Zeitschrift für Slawistik* 62/4: 606–620.
- KAPOVIĆ, M. 2018. Povijest glagolske akcentuacije u štokavskom (i šire). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 44/1: 159–285.
- KAPOVIĆ, M. 2020a. Notes on the Phonetics, Phonology and Prosody of the Čakavian Dialect of Susak. *Zeitschrift für Slawistik* [in print].
- KAPOVIĆ, Mate. 2020b. The Genitive Plural Ending in Proto-Indo-European and Slavic. *Proceedings of Indogermanische Gesellschaft Arbeitstagung in Ljubljana 2019* [in print].
- KUSTIĆ, N. 2002. *Čakavski govor grada Paga s rječnikom*. Društvo Pažana i prijatelja grada Paga. Zagreb.
- KUŠAR, M. 1894. Rapski dijalekat. *Rad JAZU* 118: 1–54.
- LABOV, W. 2010. *Principles of Linguistic Change, Volume 3: Cognitive and Cultural Factors*, Wiley-Blackwell. Malden – Oxford.
- LISAC, J. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- LUKEŽIĆ, I. 1996. *Tršatsko-bakarska i crikvenička čakavština*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- LUKEŽIĆ, I.; TURK, M. 1998. *Govori otoka Krka*. Libellus. Crikvenica.
- LUKEŽIĆ, I.; ZUBČIĆ, S. 2007. *Grobnički govor XX. stoljeća (gramatika i rječnik)*. Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine. Rijeka.

- MEYER, K. H. 1996. *Čakavština otoka Krka*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka [translation of: *Untersuchungen zur Čakavština der Insel Krk (Veglia)*, Leipzig 1928].
- MILAT PANŽA, P. 2014. *Rječnik govora Blata na Korčuli*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- MILČETIĆ, I. 1895. Čakavština Kvarnerskih otoka. *Rad JAZU* 121: 92–131.
- MOGUŠ, M. 1966. Današnji senjski govor. *Senjski zbornik* 2: 5–152.
- MOGUŠ, M. 2002. *Senjski rječnik*. HAZU – MH Senj. Zagreb – Senj.
- MOHOROVIČIĆ-MARIČIN, F. 2001. *Rječnik čakavskog govora Rukavca i bliže okolice*. Adamić – Katedra čakavskog sabora. Rijeka – Opatija.
- MUŽEK, M. 2019. *Fonološki opis tuškanskog govora*. B. A. dissertation. University of Zagreb. Zagreb.
- NEŽIĆ, I. 2013. *Fonologija i morfologija čakavskih ekavskih govora Labinštine*. PhD dissertation. University of Rijeka. Rijeka.
- NEŽIĆ, I. 2019. Iz morfologije južnih labinskih govora. *Filologija* 72: 89–123.
- NHKJ = Vukušić, S.; Zoričić, I.; Grasselli-Vukušić, M. 2007. *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku*. Nakladni zavod Globus. Zagreb.
- ОСЛОН, М.; КАПОВИЧ, М. 2019. Удлинение гласных в говоре Юрия Крижанича в со-поставлении с чакавскими и кайкавскими данными. *Славянское и балканское языкознание: Русистика. Славистика. Компаративистика. Сборник к 64-летию С. Л. Николаева*. Институт славяноведения РАН. Москва: 239–295.
- PERUŠKO, M. 2010. *Rječnik medulinskoga govora*. Društvo kulturno umjetničkog stvaralaštva Mendula. Medulin.
- RASCH, J. W. 2002. *The basic morpho-syntax of Yaitepec Chatino*. PhD dissertation. Rice University.
- РЕМЕТИЋ, С. 2004. О шесточланом прозодијском систему у говору Кладња и околине. *Живот и дело академика Павла Ивића*. Суботица – Нови Сад – Београд: 651–659.
- ROŽIĆ, V. 1893–1894. Kajkavački dijalekat u Prigorju. *Rad JAZU* 115 (I): 68–136, 116 (II): 113–174, 118 (III): 55–115.
- SMŠF 1992–1993 = Sujoldžić, A.; Marković, A.; Šimunović, P.; Finka, B. 1992–1993. Govori otoka Krka – Uvod u antropološka istraživanja. *Filologija* 20–21: 431–449.
- STANG, C. S. 1957. *Slavonic accentuation*. I komisjon hos H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard). Oslo.
- STEINHAUER, H. 1975. The phonemic system of the Susak dialect. *Linguistics* 162: 17–39.
- ŠIMUNIĆ, B. 2013. *Rječnik bibinjskoga govora*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.

- ŠIMUNOVIĆ, P. 2009. *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- ŠPRLJAN, N. 2015. *Opis govora Selaca na Braču s posebnim naglaskom na akcentuaciju (u usporedbi s okolnim mjestima)*. PhD dissertation. Filozofski fakultet u Zagrebu. Zagreb.
- TEŽAK, S. 1981. Ozaljski govor. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5: 203–428.
- TURČIĆ, B. 2002. *Sedmoškojani. Prvi čakavski rječnik*. Adamić. Rijeka.
- TURK, M. 1996. Današnji krčki govori. *Čakavština otoka Krka*. Meyer, K. H. Izdavački centar Rijeka. Rijeka: 109–126.
- VELČIĆ, N. 2003. *Besedar Bejske tramuntane*. Katedra Čakavskog sabora Cres–Lošinj – Tramuntana – Adamić. Mali Lošinj – Beli – Rijeka.
- VERMEER, W. 1975. Problems in the synchronic and diachronic phonology of Susak čakavian. *Зборник за филологију и лингвистику* 18, 2: 139–159.
- VERMEER, W. 1979/2016. Brief report on the Susak dialect, August 1979. [unpublished manuscript]
- VERMEER, W. 1980. Die Konjugation in der nordwestčakavischen Mundart Omišalj. *Studies in Slavic and general linguistics* 1: 439–472.
- VERMEER, W. 1982. On the principal sources for the study of Čakavian dialects with neocircumflex in adjectives and *e*-presents. *Studies in Slavic and General Linguistics* 2: 279–340.
- VERMEER, W. 1984. Опозиција типа ‘живо/неживо’ у множини у једном чакавском говору (Омишаљ). *Научни састанак слависта у Вукове дане: реферати и саопштења* 13/I: 275–288.
- VRANIĆ, S. 2005. *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi*. Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka.
- VRANIĆ, S. 2011. *Govori sjeverozapadnoga makrosustava na otoku Pagu. 2. Morfologija*. Matica hrvatska, Ogranak Novalja – Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Rijeka.
- VRANIĆ, S.; OŠTARIĆ, I. 2016. *Rječnik govora Novalje na otoku Pagu*. Grad Novalja – Ogranak Matice hrvatske u Novalji – Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Novalja.
- ZUBČIĆ, S. 2006. *Akcentatski tipovi imenica i glagola u sjeverozapadnim čakavskim govorima (dijakronijski i sinkronijski aspekt)*. PhD Dissertation. University of Rijeka. Rijeka.
- ZUBČIĆ, S. 2017. *Neocirkumfleks u čakavskom narječju*. Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka.

O retrakciji neocirkumfleksa u čakavskom

SAŽETAK

U članku se raspravlja o povlačenju neocirkumfleksa u čakavštini (te usputno i u kajkavštini). Naglasak je na uspostavljanju točne granice južne izoglose retrakcije neocirkumfleksa (svih mogućih izvora) kao u gòdišć < godišć 'gòdīnā' te na sjevernoj retrakciji unutrašnjeg kontrakcijskog neocirkumfleksa kao u vòňāmo < voňāmo. Članak se dotiče i problema dijalektalne općeslavenske kontrakcije i nastanka neocirkumfleksa u više fazâ.

KLJUČNE RIJEČI: čakavski, neocirkumfleks, naglasak, akcentuacija, retrakcija, slavenski, kajkavski

Josip Lisac o hrvatskoj književnosti 19. stoljeća

Kornelija Kuvač-Levačić

Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru

klevac@unizd.hr

Rad prikazuje doprinos prof. Josipa Lisca proučavanju hrvatske književnosti 19. stoljeća. Osim jezičnopovijesnom i dijalektološkom problematikom, profesor Lisac bavio se osobitostima jezičnoga i stilskoga razvoja nacionalne književnosti, interferencijama književnosti, jezika i kulture te najzaslužnijim ličnostima zadarskoga i šibenskoga područja, posvetivši tim temama nekoliko važnih radova. Rad "Kazaljev jezik", osim što osvjetljava djelo manje poznatoga preporodnoga hrvatskoga književnika iz Dalmacije, najbolje konkretizira profesorov pristup književnosti 19. stoljeća. Književnopovijesna problematika u istraživanjima prof. Lisca neodvojiva je od proučavanja hrvatske jezične i kulturne povijesti. Hrvatsku književnost 19. stoljeća Lisac sagledava prvenstveno kroz jezične značajke koje govore o poteškoćama u uspostavljanju nacionalnoga lingvističkoga jedinstva te o naporima da se jezična materija oblikuje u književnim tekstovima i u funkcionalnim stilovima standarda. Ukazao je na učinkovitost dijalekata i dijalektizama u formiranju pojedinih autorskih stilova, obrazložio tendencije i posljedice potiskivanja ili zanemarivanja istih, ali i opasnost od diglosije odnosno uporabe dvaju standardnih jezika u narodu koji se je u 19. stoljeću konstituirao u naciju.

KLJUČNE RIJEČI: Josip Lisac, hrvatska književnost 19. stoljeća, dijalekatska stilizacija, standardizacija jezika

Iako jezikoslovac, prije svega povjesničar jezika i dijalektolog, profesor je Lisac dio svoje znanstvene pozornosti usmjerio i prema hrvatskoj književnosti, kako onoj na standardnom jeziku, tako i dijalekatnoj. Pripremio je za tisak nekoliko knjiga hrvatskih pisaca iz različitih razdoblja (npr. F. Vrančića, J. Pletikose, V. Nikolića) te sastavio (sa S. P. Novakom) dvosveščanu hrestomatiju *Hrvatska drama do narodnog preporoda* (I–II, 1984.). Obradio je knjigu *Ognji i rože* I. G. Kovačića (1996.), a s D. Fališevac i D. Novakovićem pokrenuo ediciju Hr-

vatska književna baština. Član je edicije Stoljeća hrvatske književnosti Matice hrvatske. Pisao je o hrvatskim književnim historiografima i teoretičarima, npr. o Antunu Barcu (v. Lisac 2016d), Ivi Frangešu (v. Lisac 2016e), Anti Stamaču (v. Lisac 2016h), o pojavi “krugovaša” unutar Zadarskoga književnog kruga (v. Lisac 2016g), o suvremenim, osobito dijalektalnim pjesnicima, o književnicima hrvatske dijaspore itd. Uglavnom se bavio piscima dopreporodne književnosti (ističu se radovi o slabo poznatom, a prvom putopiscu hrvatske književnosti Jakovu Pletikosi, koji *Putovanje k Jeruzolimu* objavljuje 1753. godine, a koji se nalazio i u knjižnici Ljudevita Gaja; v. Lisac 2000 i dr.). Nekoliko je radova posvetio piscima 19. i 20. stoljeća, onima koje je smatrao zanimljivim i netipičnim pojavama. Činio je to svjestan da se piscima starijih razdoblja temeljitije filološki pristupalo negoli piscima posljednjih stoljeća, kao i hrvatskim piscima iz drugih krajeva. Posebno se bavio osobitostima jezičnoga i stilskoga razvoja nacionalne književnosti, interferencijama književnosti, jezika i kulture te najzaslužnijim ličnostima zadarskoga i šibenskoga područja, posvetivši tim temama nekoliko važnih radova.

Rad o Antunu Pasku Kazaliju (1815. – 1894.) pod naslovom “Kazalijev jezik” prvi je put izišao u časopisu *Jezik* (1996–97, 44/3, str. 95–93), a potom u autorском zborniku *Hrvatski govori, filolozi, pisci* (1999.). Kazalijev boravak u Zadru obilježen je profesorskim zanimanjem (1855. – 1861.) i uređivanjem *Glasa dalmatinskoga* (1855. – 1859.), ali i objavljivanjem važnih mu djela. Kazalijev je napoznatiji epsko-lirski spjev *Zlatka* izišao u Zadru 1856. godine, kao i drugo djelo, dramski spjev s elementima pobožne maskerate *Trista Vica udovica* (1857.). Tu je i poema *Glas iz pustinje* (Zadar, 1861.), prigodnica *Nada* (Zadar, 1861.) o temi iseljavanja iz Hrvatske i mnoga druga djela. Prije njega spominje i Antuna Kaznačića (1784. – 1874.), no za prvoga smatra da je bio puno izrazitija osobnost svojega doba. Kazalija J. Lisac smatra netipičnim poput dubrovačke sredine s početka 19. stoljeća, koja je iznjedrila pisca, ali koja u osvit preporodnih gibanja i utemeljenja moderne Hrvatske gubi svoju samostalnost. Periferni i mali Dubrovnik tada, unatoč svojoj bogatoj književnoj tradiciji koja je inspirirala preporoditelje, unatoč *Osmanu* Ivana Gundulića, koji je postao nešto poput svetoga spisa te generacije, nije mogao okupiti stvaratelje moderne Hrvatske. Lisac to tumači i njegovim položajem na istoku Hrvatske, zbog čega je politički utjecaj Zagreba mogao biti prošireniji. Kazalijeva netipičnost ogleda se u njegovoj nepovezanosti s tadašnjim većim kulturnim središtima, osim povremenih boravaka u Zadru i Rijeci. S druge strane, Kazali je je živo komunicirao sa zapadnoeuropskim kulturnim krugovima pa je posredovao hrvatskoj književnosti Homera, Shakespearea i

Byrona, unatoč vlastitim poteškoćama s hrvatskim jezikom, kao njihov prevoditelj. Zanimljivo je čitati o borbama hrvatskih pisaca 19. stoljeća s jezikom, koji su morali predstavljati i osobne, nekad čak i duboko identitetske lomove, kada o njima piše kompetentan povjesničar jezika i dijalektolog. Tako nam J. Lisac, pozivajući se i na radove drugih znanstvenika, kazuje da je ep *Ćoso* (1840.) A. P. Kazali počeo pisati dubrovačkim, a zatim mu je savjetovano da prijeđe na hrvatski jezik; no i dalje se u njemu osjećala jaka nota dubrovačke baštine. Spjev *Marinko drugi* napisan je jezikom i stihom starih Dubrovčana, a kolenda *Antunu Debuvgulgo Mačku na dan sv. Antuna* na makaronskom jeziku. Osim za stariju dubrovačku književnost, Kazali je bio zainteresiran i za usmenu književnu baštinu te za strane utjecaje, a zbog njegovih životnih lomova, kolebanja i uopće pogleda na građanski koncept književnosti kao spleta nacionalnih književnih kultura, J. Lisac smatra ga romantikom (Lisac 1999: 182). Liščev rad o Kazaliju, osim što osvjetljava djelo manje poznatoga preporodnoga hrvatskoga književnika iz Dalmacije, govori dosta i o samom profesorovu pristupu književnosti 19. stoljeća. Autor je, dakako, primarno usmjeren prema odrednicama Kazalijeva jezika pa doznajemo da je Kazali hrvatski jezik upoznao postupno, da je smanjivao raguzejsku srž i pojačavao folklorne elemente, što je olakšalo čitanje. Međutim, s druge strane Lisac ulazi i u književnoestetsku procjenu teksta smatrajući da razvoj jezika kod Kazalija nije pratio i rast njegove pjesničke snage. Ipak, činjenicu da njegovo djelo nije u većoj mjeri nasljedovano drži štetnom jer su time neke Kazalijeve jezične kvalitete ostale bez odjeka (Lisac 1999: 192). Polje književnosti percipira se time prvenstveno kao polje posredovanja jezika. Međutim, hrvatska je književnost 19. stoljeća iznjedrila pisce i spisateljice koji su u taj kontekst uključili i posredovanje kultura, i to baš na zadarsko-šibenskom području, gdje će Anka (Ana) Vidović (1800. – 1879.) napisati dvojezični spjev *Anka i Stanko ili Dubrava Mojanka blizu Splita*, a Nikola Tommaseo (1802. – 1874.), osim književnih i publicističkih djela na talijanskom, napisati knjigu lirskih proza *Iskrice* na hrvatskom jeziku. Sve ih J. Lisac navodi kao dio bogate šibenske književne baštine, a u tom regionalnom kontekstu književnosti 19. stoljeća spominje još i Antuna Zorčića (1822. – 1872.), autora *Vile dalmatinske*, zatim književnike srpskoga porijekla Božidara Petranovića, povjesničara književnosti, prevoditelja i prvoga predsjednika Matice dalmatinske, te Simu Matavulja, prozaika i dramskoga pisca (Lisac 2016c: 130–131).

U autorskom zborniku radova *Faust Vrančić i drugi (jezičnopovijesni ogledi)* (2004.) nalazimo članak posvećen zadarskom području u povijesti hrvatskoga jezika i hrvatske književnosti, gdje J. Lisac povijesnojezično kontekstualizira najprije

pojavu *Kraljskoga Dalmatina*, a zatim časopisa *Zora dalmatinska* (1844.) i zbirke *Prvenci* Petra Preradovića 1846. godine. Posljednje se događa usporedno s formiranjem zadarskoga jezičnog kruga (koji je okupljen oko Ante Kuzmanića i *Zore dalmatinske*) kao otpora stavovima Gajeve zagrebačke filološke škole o načinima oblikovanja standardnoga jezika. Zagrebačka je filološka škola, nasljedujući jezične koncepcije ilirskoga pokreta, isticala potrebu zajedničkoga književnoga jezika za Hrvate, Srbe i Slovence. Temeljeći se na dugoj tradiciji vrijednih književnih ostvarenja u Dalmaciji, predstavnici zadarskoga jezičnog kruga zalagali su se za ikavsku štokavštinu. Za budući razvoj standarda važni su bili stavovi najvećega hrvatskoga pjesnika toga doba Petra Preradovića, koji se ipak protivio i ikavskom i ekavskom pisanju, smatrajući da će se u ijekavskom jezičnom tipu ujediniti i Hrvati i Srbi (Lisac 2004a: 76; 2009: 282). Smjena 19. i 20. stoljeća donosi konačnu standardizaciju književnoga jezika, a tada i Zadar postaje važno književno središte jer u njemu žive najugledniji hrvatski pisci. Jedini hrvatski književni časopis toga doba, *Lovor*, izlazi 1905. u Zadru pod uredništvom M. C. Nehajeva. Međutim, spominje i relativno kasnu pojavu fenomena hrvatske dijalekatne književnosti u Zadru (u drugoj polovici 20. stoljeća, uz iznimke Hijacinta Segarića, Serafina Mičića i Jerolima Kraljeva) (Lisac 2004a: 77), dok je ona u drugim sredinama počela znatno ranije, krajem 19. i početkom 20. stoljeća (A. G. Matoš, Ivo Vojnović, Fran Galović, Tin Ujević itd., usp. Lisac 2016f: 294).

Kada je o 19. stoljeću riječ, prof. Lisca posebno su zanimale dijalekatske stilizacije književnoga jezika, o čemu je pisao u Akademijinoj ediciji *Hrvatska i Europa (kultura, znanost i umjetnost)*. *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne*, sv. 4. (v. Lisac 2009: 279–284). U tom smislu najprije ukazuje na razvijenost kajkavskoga književnoga jezika početkom 19. stoljeća (spominje dvije standardizacije, kajkavsku i štokavsku, usp. Lisac 2009: 279) koja se naslanja još na jezičnu karakterizaciju likova u komedijama Tituša Brezovačkog, o čemu je pisao već u ranijim radovima, gdje je komediograf 18. stoljeća uspio postići i različite stilske razine izražavanja. Kasnije će Antun Nemčić komičnost samo nekih likova ostvarivati kajkavskim govorom, dok će ostali likovi govoriti standardnom štokavštinom, što je očita razlika u pristupu jeziku s obzirom na prethodnika i odraz jezičnih politika ilirizma. Spomenuo je, međutim, i manje poznatoga kajkavskoga pisca i gramatičara Ignaca Kristijanovića (1796. – 1884.) kao protivnika iliraca, ali i paradoks da su Gajevim idejama najveći otpor pružali štokavci (Lisac 2009: 280). Čakavske književnosti početkom 19. stoljeća više nije bilo, a štokavci s različitih strana pišu svojim još nedovoljno razvijenim standardnim jezikom. Kod najvažni-

jih preporodnih pisaca, Ivana Mažuranića, Stanka Vraza i Petra Preradovića posve su vidljive ilirske koncepcije o hrvatskom književnom jeziku, s tim da je kod Mažuranića i Demetra, nešto i kod Preradovića, vidljiv utjecaj dubrovačke tradicije (Lisac 2004b: 91; 2009: 283). U kontekstu obogaćivanja, izgrađivanja i dotjerivanja standardnoga jezika Lisac naglašava Augusta Šenou, kod kojega je sve u skladu s normama zagrebačke škole. Otvorenost dijalektu primjećuje i kod Adolfa Vebera Tkalčevića koji u *Zagrepkinji* kajkavštinom karakterizira Zagrepčane, a u bakarskim novelama (*Avelina Bakranina ljubavne zgode i nezgode* i *Nadala Bakarka*) čakavštinom oblikuje psihologiju likova. Inače su djela pisana čakavštinom u 19. stoljeću rijetka, iznimka je komedija Istranina Matka Laginje *Šilo za ognjilo* (1882.). Laginja u basnama također kombinira čakavske i štokavske osobine, kao i Ivan Mažuranić u početcima svoga rada (Lisac 2016a: 44; 2016b: 119–120). Slično korištenje dijalektizama nastavit će se i u hrvatskih pisaca realizma, no ne i kod najvećih, poput Ante Kovačića ili Ksavera Šandora Gjalskog, gdje se likovi ne daju kao kajkavci koji dosljedno govore vlastitim mjesnim jezičnim sustavima, već se dijalektizmi uključuju rijetko. S druge strane, Ivo Vojnović svoje tekstove izrazito boja dubrovačkim govorom, a A. G. Matoš na smjeni stoljeća piše prve stihove na kajkavskom (Lisac 2009: 283), kao i Vladimir Nazor na čakavskom, u vremenu kad je definitivno standardiziran hrvatski jezik.

Književnopovijesna problematika u istraživanjima prof. Lisca neodvojiva je od proučavanja hrvatske jezične i kulturne povijesti. U cjelini gledajući, hrvatsku književnost 19. stoljeća Lisac sagledava prvenstveno kroz jezične značajke koje mnogo govore o poteškoćama u uspostavljanju nacionalnoga lingvističkoga jedinstva, o naporima da se jezična materija oblikuje u književnim tekstovima i u funkcionalnim stilovima koje standardni jezik treba pokrivati (Lisac 2004b: 91; 2009: 282). Smatrao je da bi plodovi razvoja hrvatskoga jezika, u kojem su jednako sudjelovali i pisci i jezikoslovci, bili još bogatiji i nesporniji da škola hrvatskih vukovaca, stekavši prevlast i političku potporu, nije isključila znatno leksičko i civilizacijsko blago novoštokavskih narječja i bogatstvo hrvatske književne i jezičnokulturne baštine. Ovako su se, kako zaključuje, putovi službene hrvatske filologije s jedne i stvaralačke književnosti s druge strane u 19. stoljeću uvelike razdvojili, pri čemu se dio toga razdvajanja očitovao u književnome jeziku, a dio u razvoju dijalekatne književnosti (Lisac 2009: 283). Lišćev doprinos proučavanju hrvatske književnosti 19. stoljeća očituje se prvenstveno u jezičnopovijesnoj i dijalektalnoj kontekstualizaciji njezina razvoja i razmatranju utjecaja njezinih najznačajnijih i umjetnički najrelevantnijih predstavnika na proces standardizacije

hrvatskoga jezika. Uopće, očituje se u propitivanju odnosa jezika i književnosti, učinaka koje ima razvoj specifičnoga književnoumjetničkoga stila u polju ostalih funkcionalnih stilova standardnoga jezika. Prof. J. Lisac ukazao je na učinkovitost dijalekata i dijalektizama u formiranju pojedinih autorskih stilova, obrazložio tendencije i posljedice potiskivanja ili zanemarivanja istih u pojedinim razdobljima, ali i opasnost od diglosije, odnosno uporabe dvaju standardnih jezika u narodu koji se je u 19. stoljeću konstituirao u naciju (Lisac 2009: 279). Povezao je smjene jezičnih politika i međusobna suprotstavljanja filoloških škola 19. stoljeća s autorskim jezičnim izborima ukazavši time na spregu ideologije, jezika i književnosti kao jedan od temelja za razumijevanje razvoja hrvatske književnosti i kasnijih razdoblja. I ono što je također važno napomenuti – sve su te studije i članci pisani čitkim, znanstveno argumentiranim i jasnim stilom s očiglednom namjerom autora da poduči, obrazloži i prenese znanje, da otvori perspektive budućim istraživanjima i ukaže na nedovoljno proučena mjesta ili fenomene, kako jezičnopovijesne tako i književno-historiografske naravi.

LITERATURA

- LISAC, J. 1999. Kazalijev jezik. *Hrvatski govori, filolozi, pisci*. Lisac, J. Matica hrvatska. Zagreb: 181–192.
- LISAC, J. 2000. Jakov Pletikosa i njegov putopis. *Putovanje k Jeruzolimu god. 1752*. Pletikosa, J. Prir. Lisac, J.; Šokota, M. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik: 5–18.
- LISAC, J. 2004a. Zadarsko područje u povijesti hrvatskoga jezika i u povijesti hrvatske književnosti. *Faust Vrančić i drugi (jezično povijesni ogledi)*. Lisac, J. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik: 71–78.
- LISAC, J. 2004b. Hrvatski književni jezik u 19. stoljeću. *Faust Vrančić i drugi (jezično povijesni ogledi)*. Lisac, J. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik: 85–92.
- LISAC, J. 2009. Dijalekatske stilizacije književnoga jezika u XIX. stoljeću. *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Sv. 4. Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*. Ur. Bratulić, J.; Vončina, J.; Jelčić, A. D. Gl. ur.: Ježić, M. Školska knjiga. Zagreb: 279–284.
- LISAC, J. 2016a. Hrvatska narječja i dijalektološka istraživanja u 19. stoljeću. *Di-*

- jalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Lisac, J. Matica hrvatska. Zagreb: 25–48.
- LISAC, J. 2016b. Čakavština kao jezik pismenosti i književnosti od srednjeg vijeka do danas. *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Lisac, J. Matica hrvatska. Zagreb: 113–122.
- LISAC, J. 2016c. Šibenska jezična i književna baština. *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Lisac, J. Matica hrvatska. Zagreb: 123–132.
- LISAC, J. 2016d. Antun Barac i “Hrvatska revija”. *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Lisac, J. Matica hrvatska. Zagreb: 260–272.
- LISAC, J. 2016e. Ivo Frangeš i idejna kretanja u hrvatskoj književnosti 18. stoljeća. *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Lisac, J. Matica hrvatska. Zagreb: 273–282.
- LISAC, J. 2016f. Dijalektalna književnost zadarskoga područja u sklopu hrvatske literature. *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Lisac, J. Matica hrvatska. Zagreb: 294–303.
- LISAC, J. 2016g. “Krugovi” i Zadarski književni krug. *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Lisac, J. Matica hrvatska. Zagreb: 304–312.
- LISAC, J. 2016h. Ante Stamać i stoljeća hrvatske književnosti. *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Lisac, J. Matica hrvatska. Zagreb: 313–320.
- NOVAK, S. P.; LISAC, J. 1984. *Hrvatska drama do narodnog preporoda I–II*. Logos. Split.
- ŠICEL, M. 1996. *Poezija Dragutina Domjanića*. / Detoni-Dujmić. D. *Z mojih bregov Frana Galovića* / Lisac, J. *Ognji i rože Ivana Gorana Kovačića*. Školska knjiga. Zagreb.

Josip Lisac on 19th Century Croatian Literature

ABSTRACT

The paper presents the contribution of professor Josip Lisac in the study of 19th Century Croatian Literature. In addition to linguistic and dialectological issues, professor Lisac dealt with the peculiarities of the linguistic and stylistic development of national literature, the interferences of literature, languages and culture, and the most deserving writers of the Zadar and Sibenik regions. The work "The language of Kazali" best exemplifies the professor's approach to 19th century literature. Literary-historical issues in Lisac's research is inseparable from the study of Croatian linguistic and cultural history. Lisac examines 19th century Croatian literature primarily through linguistic features that speak of the difficulties in establishing national linguistic unity and the efforts to shape linguistic matter in literary texts and in functional styles of standard language. He pointed to the effectiveness of dialects and dialectisms in the formation of individual styles, explained the tendencies and consequences of suppressing or neglecting them, as well as the danger of diglossia or the use of two standard languages in a nation that was constituted in the nation in the 19th century.

KEYWORDS: *Josip Lisac, 19th century Croatian literature, dialectisms, literary style, standardisation of language*

O jeziku kajkavskoga pjesništva Jasne Vuge

Boris Kuzmić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

bkuzmic@ffzg.hr

U radu se analizira jezik kajkavskoga pjesništva Jasne Vuge (1949.g.) objavljenog u zbirci *Za vse naše*. Analiza će pokazati u kojoj mjeri autoričin suvremeni kajkavski književni jezik uključuje dijakroniju (poznavanje jezika stare kajkavske književnosti) i sinkroniju (suvremene turopoljske govore, pogotovo velikogorički govor, čija je autorica izvorna govornica).

KLJUČNE RIJEČI: kajkavsko pjesništvo, kajkavski književni jezik, Jasna Vuga, Velika Gorica, Turopolje

U radu se jezičnoj analizi neće pristupiti isključivo kao samosvojnomo tekstu, nego će se uključiti i poznavanje jezika stare kajkavske književnosti kao i suvremenih turopoljskih govora, čija je autorica izvorna govornica. Čini mi se zanimljivim istražiti njezin pjesnički jezik zato što može pokazati koliko prati književnu tradiciju, koliko suvremene dijalektalne crte koje su zajedničke i većini kajkavskih govora, a koliko je njezin pjesnički izričaj isključivo turopoljski. Da bi se moglo utvrditi koliko pisci pišu svojim materinskim govorom, potrebno bi bilo izraditi fonološki i morfološki opis njihova zavičajnog govora. U slučaju pjesnikinje Jasne Vuge riječ je o velikogoričkom govoru, koji zasad nema samostalne jezične analize, ali je djelomice obrađen u radovima istraživača turopoljskih govora, posebice u onim Antuna Šojata (1982). Prema Šojatu (1982: 322), velikogorički govor pripada središnjoj skupini turopoljskih govora. Jezik Jasne Vuge analizira se na fonološkoj i morfološkoj razini zato što one najbolje zrcale tipične dijalektalne osobine. Fonološke se i morfološke osobitosti uspoređuju s crtama drugih turopoljskih govora (Šojat 1982), ali se i odmjeravaju o jezik bogate kajkavske pisane baštine (Šojat 2009).

Pjesnikinja Jasna Vuga rođena je 18. studenoga 1949. u Zagrebu. Živi od rođenja u Velikoj Gorici. Školovala se u Velikoj Gorici i Zagrebu, gdje je diplomirala

na Filozofskom fakultetu kroatistiku i pedagogiju. Kasnije je upisala i poslijediplomski studij iz metodike nastave hrvatskoga jezika. Kraće je vrijeme radila kao profesorica u školi. Pjesme objavljuje u nizu domaćih zbornika i časopisa. Pisala je i novinarske članke za *Glasnik Turopolja* i prevodila je s engleskog jezika. Do danas je objavila samostalne zbirke pjesama, mahom u vlastitoj nakladi: *Smiješim se nepoznatim ljudima* (1993), *Blage kiše* (1998), *Čekanja* (2000), *Sunce u srcu* (2002), *Pupoljak u trnju* (2003), *Budi kao dan i noć* (2004), *Dašak vedrine* (2005), *Vrtuljak života* (2006), *Izabrane pjesme* (2007), *Zov* (2008), *Uvijek će netko doći* (2009), *Povratak* (2016). Zbirka pjesama *Za vse naše* (2003) jedina je autoričina zbirka nastala na turopoljskom dijalektu kajkavskoga narječja. Sadrži ukupno trideset šest pjesama. U članku brojevi u zagradama označavaju broj stranice u objavljenoj zbirci.

1. Fonološke osobitosti

Refleks šva redovito je *e*, npr. *senje* (5), *slaven* (9), *oren* (11), *bogec* (12), *mogel* (15), *den* (20, 30), *rekel* (24), *spekel* (33). Taj je refleks u staroj kajkavskoj književnosti najčešći, a zajednički je i sa stanjem u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 343–344, 2009: 15). Samo u primjeru *sajem* (33) imamo potvrđen akavski refleks uz redoviti ekavski.

Refleks prednjega nosnoga samoglasnika jest *e*, npr. *prijeti* (30), *teže* (31). I u turopoljskim govorima i u staroj kajkavskoj književnosti isti je rezultat (Šojat 1982: 345, 2009: 10–11).

Refleks stražnjega nosnog samoglasnika u nastavku uvijek je *u*, npr. *ruku* (12), *volu* (15), *klobasu* (16), *iglu* (18), *krunu* (26), *ribičiju* (29), *zemlicu* (31). Isti je rezultat i u turopoljskim govorima i u staroj kajkavskoj književnosti (Šojat 1982: 346, 2009: 12–13). U 3. l. mn. nesvršenoga nenaglašenoga prezenta pomoćnoga glagola *biti* i u korijenu imenice *tuga* imamo dvostruki refleks, npr. *tuga* (8) – *tožna* (8); *su rekli* (20), *su povedali* (29) – *so kak tati* (29). U primjerima *ruku* (12), *mučiti* (20), *budi* (23), *budu* (40) nalazim samo refleks *u*, a u primjerima *obloke* (8), *gosto* (18), *soseda* (22), *vroče* (24), *pot* (30), *najenpot* (37), *oblok* (37) potvrđuje se samo refleks *o*. Potonji refleks javlja se u suvremenim turopoljskim govorima, a u staroj kajkavskoj književnosti samo u Vramčevim tekstovima i u pokojem tekstu (Šojat 1982: 346, 2009: 12–13).

U primjeru *šviela* (18) dolazi do zamjene samoglasnika *e* dvoglasom *ie*. Šojat je

navedenu pojavu zabilježio u sjeverozapadnim turopoljskim govorima, a u staroj kajkavskoj književnosti, osim u Pergošića i Vramca, ona nije zabilježena (Šojat 1982: 342, 2009: 11).

Samoglasnik *-i* gubi se u prefiksu *iz-*, npr. *zrasli* (5), *znova* (7), *z grada* (10, 15), *splatilo* (13), *zrasla* (17), *spremešalo* (19), *z nas* (24), *spuniju* (32). U staroj kajkavskoj književnosti ta je pojava rijetka, ali je redovita u turopoljskim govorima (Šojat 1982: 351, 2009: 17–18). U sljedećim primjerima gubljenje glasa *i* redovito je u turopoljskim govorima (Šojat 1982: 351), a nikako navedeno ne nalazimo u staroj kajkavskoj književnosti: *četri* (15), *velke* (14).

Promjena *o > e* potvrđuje se u prefiksu *pro-*, npr. *prejde* (17), *sprečitala* (26), *prekaže* (33), *prejti* (34), *prešla* (41). U jeziku stare kajkavske književnosti samoglasnik *o* pretežito je neizmijenjen, a navedene promjene potvrđuju se u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 342, 348, 409).

Gubljenje samoglasnika *o* na kraju riječi nalazim u primjerima *kak* (5, 21, 24), *prav* (5), *ovak* (7), *onak* (7), *napak* (10), *tak* (22). To je osobina zajednička jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenih turopoljskih govora (RHKKJ 1995: 177, 1999: 309, Šojat 1982: 351, 2009: 17).

Gubljenje samoglasnika *u* nalazim u primjeru *navčili* (10). To je zajedničko jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 351, RHKKJ 1995: 143).

Promjenu *u > o* nalazim u primjerima *od jotra* (22) i *v jotro* (29). Tu pojavu u navedenom primjeru ne nalazimo ni u jeziku stare kajkavske književnosti ni u suvremenim turopoljskim govorima.¹

Refleks *jata* uglavnom je ekavski: npr. *reč* (5), *gde* (5, 19), *imeli* (5), *navek* (5), *detešce* (7), *človek* (7), *sveče* (8), *cvet* (11), *delo* (11), *smeh* (28), *lek* (28). U primjerima *potli* (8) – *potle* (23), *ni* (25) – *nije* (12, 18, 33, 37) potvrđuju se parovi s dvostrukim refleksom: *e-i* ili *i-ije*. U primjeru *od onih* (14) potvrđuje se samo ikavski refleks. Istražujući turopoljske govore Šojat (1982: 345) je zabilježio refleks *e* u kratkom i u dugom slogu. Za ikavski refleks u obliku *ně* nema potvrda u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 345).² Očigledno je da su oblici s ikavskim i jekavskim refleksom *jata* nastali pod utjecajem hrvatskoga standardnog jezika.

Slogotvorno *l* dalo je *o* ili češće *ol*, npr. *sončece* (8), *polno* (10), *poln* (12, 39),

¹ Šojat (1982: 348) navedenu pojavu nalazi samo u primjerima *kokruza*, *kokoruza* i *kromper*.

² Šojat (1982: 345) je zabilježio samo primjere: *kukurikati*, *osim*, *prijatel*, *sim*, *sinokoša*, *tirati*.

dolgo (18), *solza* (28), *dolgu* (29). U jeziku stare kajkavske književnosti pretežit je refleks *u*, kao i u suvremenim turopoljskim govorima, rjeđe *o* (Šojat 1982: 346; 2009: 12). Zanimljiv je refleks *ol* u autoričnim pjesmama. Za nj ne nalazimo potvrde u jeziku stare kajkavske književnosti, a ni u suvremenim kajkavskim govorima (usp. Lončarić 1996: 67-87; Šojat 2009: 12). Taj se refleks potvrđuje samo u suvremenim čakavskim govorima kvarnerskoga otočja, a svakako ga poznaju i drugi slavenski jezici, primjerice ruski (usp. Lisac 2009: 18).

Slogotvorno *r* čuva se u primjerima *prve* (5), *obrnul* (12), *vrti* (35). U jeziku stare kajkavske književnosti pretežito nalazimo bilježenje slogotvornoga *r* glasovnom sekvencom *er*, a u govoru mnogih turopoljskih sela takvo *e* znatno se reducira (Šojat 2009: 14).

U primjerima *rast* (14) i *oče* (35) gubi se početno *h*. U središnjem i završnom slogu *h* se čuva: *od onih* (14), *ze stiheki moji* (28). U turopoljskim se govorima početno *h* najčešće gubi, a središnje se *h* gubi ili zamjenjuje glasovima *v* ili *j* (Šojat 1982: 356). Ispred *t* u oblicima glagola *šteti* (= htjeti) *h* se mijenja u *š*: *štel* (40). Skupina *hv* mijenja se u *f* u primjeru *fala* (15, 18). Posljednje su dvije pojave razvidne i u turopoljskim govorima (Šojat 1982: 357). U staroj kajkavskoj književnosti, bez razlike u položajima ili pripadnosti pojedinim suglasničkim skupinama, redovito se čuva etimološko *h* (Šojat 2009: 27).

Protetsko *v* nalazim u primjerima *vučeni* (15), *vučiti* (15), *vuru* (25), *vudri* (36), *vužiga* (38). To je osobina zajednička jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 349; 2009: 16).

Protetsko *j* nalazim u primjeru *joči* (18, 22). Navedenu pojavu autorica preuzima iz općekajkavske “koine” jer turopoljski govori poznaju samo protetsko *v* (Šojat 1982: 349). U jeziku stare kajkavske književnosti protetsko *j* ne nalazimo (Šojat 2009: 16).

Završno se *-l* čuva, npr. *zasijal* (5), *obrnul* (12), *čul* (16), *pobral* (19), *smisel* (37). Ista je situacija u staroj kajkavskoj književnosti i u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 359, 2009: 22–23).

Depalatalizacija glasa *l* redovito se provodi, npr. *Turopolu* (5), *kaplice* (8), *pogrblena* (14), *ludi* (19), *lubav* (24), *spremišla* (25), *zemlicu* (31), *lubavi* (40), *kluč* (41). Samo u dvama primjerima ona se ne provodi: *življenje* (10, 33, 39, 41, 42), *življenja* (37), *spravljala* (18), ali: *spravla* (25). U većini suvremenih turopoljskih govora izvršena je depalatalizacija glasa *l*, a u staroj kajkavskoj književnosti puno je toga ovisilo o pojedinim položajima u riječi ili sufiksima koji će omogućiti ili spriječiti provođenje depalatalizacije (Šojat 1982: 359, 2009: 22–24).

Suglasnik *ń* redovito se realizira, npr. *senje* (5), *ufanjem* (5), *jesenjega* (8), *dunja* (10), *življenje* (10), *sećanje* (21), *kušnje* (38), *senjam* (40). Depalatalizaciju *ń* nalazim u primjeru *pašnaki* (32). Samo u primjeru *poštejne* (23) autorica provodi metatezu palatalnoga elementa. U jeziku starije kajkavske književnosti broj potvrda za promjene *ń > n*, *jn* vrlo je malen (Šojat 2009: 24), a u suvremenim turopoljskim govorima to je redovita pojava (Šojat 1982: 360–361).

Refleks glasa *t'* jest *č*, npr. *noć* (8, 29), *sveće* (8), *neće* (9, 35), *domači* (19). To je razvidno i u staroj kajkavskoj književnosti i u suvremenih turopoljskih govora (Šojat 2009: 29, 1982: 361).

Refleks glasa *d'* jest *đ*: *dežda* (8, 27), *dežd* (12). To je razvidno i u staroj kajkavskoj književnosti i u suvremenih turopoljskih govora (Šojat 2009: 30–31, 1982: 361).

Autorica čuva staru skupinu *čl-*, npr. *človek* (7, 37, 41), *človeka* (34). U jeziku stare kajkavske književnosti ona je također sačuvana (RHKKJ 1985: 307), a u suvremenim turopoljskim govorima dolazi do promjene *čl > č* (Šojat 1982: 363).

Promjenu *pš > š* nalazim u primjeru *šenicu* (5). Navedena promjena nije zabilježena u jeziku stare kajkavske književnosti, ali je nalazimo u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 362; 2009: 36).

Čuva se suglasnička skupina *pt* u primjeru *ptič* (42). Ta je pojava zabilježena u jeziku stare kajkavske književnosti, ali u suvremenim turopoljskim govorima dolazi do promjene *pt > t* (Šojat 1982: 362, 2009: 36).

Suglasničku skupinu *šč* nalazim u primjerima *dvorišće* (10) i *vriščiju* (10). To je pojava zajednička jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenih turopoljskih govora (Šojat 1982: 361, 2009: 34–35).

Suglasnička skupina *vs* čuva se u primjerima *vse* (7, 11, 14, 19, 25, 33, 41), *vsak* (9, 13, 19), *vsakog* (19), *vsi* (28), *vsega* (36), *vsaki* (37). Promjenu *vs > s* nalazim u primjerima *sakem* (25), *saki* (30). Samo u dvije pjesme nalazim štokavsku promjenu *vs > sv*: *svu* (40), *svi* (40), *sva* (40, 42). U staroj kajkavskoj književnosti čuva se skupina *vs*, promjena *vs > s* potvrđuje se u suvremenim turopoljskim govorima, a posljednja promjena tipična je za štokavštinu (Šojat 1982: 357, 2009: 37).

Rotacizam se potvrđuje u primjerima *moreju* (13), *nigdar* (23), *moreš* (41). To je osobina zajednička jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenim turopoljskim govorima (RHKKJ 1991: 683, Šojat 1982: 358).

Jednačenje po mjestu tvorbe u *sandhi*-položaju potvrđuje se primjerom *ž njim* (10), ali: *z njima* (15). To je razvidno i u staroj kajkavskoj književnosti, a i u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 363, 2009: 38).

Za nepremetnute i nehotirane suglasničke skupine *jt* i *jd* u prefigiranim oblicima glagola *iti* nalazim potvrde u sljedećim primjerima: *dojde* (7), *prejde* (17), *dojdite* (19), *pojdu* (31), *prejti* (34, 38), *pojdi* (40). Pojava je redovita u staroj kajkavskoj književnosti i u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 359; 2009: 34).

Promjenu *v > f* nalazim u primjerima *ftrefi* (14), *prafcati* (21), *fkral* (23), ali: *navčili* (10). Nju stari kajkavski pisci ne bilježe, ali je ona živa u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 357; 2009: 21).

Promjenu *dn > n* nalazim u primjerima *pane* (30), *najenpot* (37), *jen čas* (41). Ta je promjena u jeziku stare kajkavske književnosti iznimno rijetka – za nju nalazimo tek nekoliko potvrda (Šojat 2009: 37). U suvremenim turopoljskim govorima provodi se redovito (Šojat 1982: 364, 405).

Autoričini primjeri s početnom skupinom *kl*, kao npr. *klobasa* (16), *klobasu* (16) zabilježeni su i u staroj kajkavskoj književnosti i suvremenim turopoljskim govorima (RHKKJ 1989: 300).

Neprovođenje druge palatalizacije nalazim u primjerima *cvrčki* (21), *pašnaki* (32). To je zajedničko obilježje jezika stare kajkavske književnosti i suvremenih turopoljskih govora.

Neprovođenje sekundarne jotacije nalazim u primjerima *protuletje* (11), *protuletju* (40), *cvetju* (40). U staroj kajkavskoj književnosti nema nijedne potvrde za promjenu *tj > č*, međutim, u suvremenim turopoljskim govorima rijetki su primjeri za navedenu pojavu (Šojat 1982: 359; 2009: 33).

Gubljenje pojedinih suglasnika nalazim u primjeru *v kujnici* (10). Ta je pojava česta u suvremenim turopoljskim govorima, a izostaje u jeziku stare kajkavske književnosti (Šojat 1982: 365).

2. Morfološke osobitosti

Imenice m. i sr. roda u L jd. imaju nastavak *-u*, npr. *na koncu* (7), *pri srcu* (8), *na selu* (10), *v sakem pogledu* (25), *u redu* (25), *na koncu* (29), *po oblaku* (31)³; u I jd. nastavak *-em*, npr. *pred špiglem* (25); u G mn. nastavak *-i*, npr. *ze stiheki moji* (28); u I mn. *-ima*, npr. *dobrim delima* (38). U jeziku stare kajkavske književnosti potvrđeni su svi jedninski nastavci (Šojat 2009: 44). U suvremenim turopoljskim

³ U jednom primjeru nalazim nastavak *-i*, npr. *po leti* (24). Navedeni nastavak nalazimo samo u kajkavskih pisaca 16. stoljeća (Šojat 2009: 68).

govorima potvrđeni su svi nastavci, osim štokavskoga nastavka *-ima* u I mn. (Šojat 1982: 387–393).

Imenice ž. roda u V jd. imaju nastavak *-a*, npr. *deklica moja* (40); u L jd. imaju nastavak *-i*, npr. *v mreži* (5), *v kujnici* (10), *pri meši* (15), *v zipki* (21), *po zimi* (24), *v mašti* (36), *v beloj opravi* (40); u A mn. analoški nastavak *-e* u primjeru *žile* (9), *oprave* (17). U jeziku stare kajkavske književnosti i u suvremenim turopoljskim govorima potvrđeni su svi nastavci (Šojat 1982: 395–396, 2009: 44). U G mn. nalazim samo jednu potvrdu sa štokavskim nastavkom *-a – do solza* (28) – te u I mn. sa štokavskim nastavkom *-ima – z mislima* (17, 20).

Naglašeni oblik ličnih zamjenica *ja* i *ti* u DL glasi *meni* (40, 42), a u I *menom* (22, 40, *tebom* (40). U jeziku stare kajkavske književnosti i suvremenih turopoljskih govora zabilježeni su samo oblici DL. Oblik I nije zabilježen ni u jeziku stare kajkavske književnosti ni u suvremenim turopoljskim govorima (Šojat 1982: 402; 2009: 66).

Nema puno potvrda za nelične zamjenice: G jd. *tega* (28), D jd. *mojoj mamici* (40), L jd. *na tem svetu* (17), *na tvome dlanu* (42), *v čem* (17); G mn. *onih* (14), *moji* (28). Oblike *mojoj* i *onih* autorica uzima iz kajkavske književnosti, a oblik *tvome* iz štokavštine.

Zamjenica *kaj* potvrđuje se istim oblikom: *kaj* (8, 17, 18, 21, 22, 29), *nekaj* (5, 19, 30), (u priloga: *zakaj* 5, 7, 19). Zamjenica *što* javlja se samo u zanižanom obliku *niš* (16, 29, 36). Umjesto zamjenice *nigdo* potvrđuje se zamjenica *nihče* (23).

Zabilježena su dva ista komparativa i superlativa: *pametnejša* (14), *bolši* (34), *najbolši* (28, 34), *najpametnejši* (34). U jeziku stare kajkavske književnosti i u suvremenih turopoljskih govora potvrđuje se oblik (*naj*)*bolši*, dok je drugi oblik vezan uz jezik stare kajkavske književnosti (Šojat 1982: 401, 2009: 63).

Svršeni prezent glagola *biti* ima samo kraće oblike koji se potvrđuju samo u okviru futura drugog. U 3. l. mn. prezenta najčešće se ne provodi analogija prema 2. l. mn., npr. *vrišćiju* (10), *šumiju* (32); *šepču* (8), *vele* (15, 19), *pojdu* (31), *mame* (40), *budu* (40), *vide* (40), *stide* (40).

Pri tvorbi futura drugog autorica redovito rabi kratke oblike svršenoga prezenta pomoćnoga glagola *biti*, npr. *buš ostal* (9), *buš postal* (9), *buš skril* (21), *buš spekel* (33), *bu prešla* (8), *bu srešla* (25), *bumo ostali* (5), *buju zrasla* (17), *se buju smejali* (28).

Od imperativnih oblika izdvajam: 2. l. jd. *naj biti* (8), *naj pozabiti* (22), *daj* (26, 27), *budi* (23, 40), *pomoli se* (27), *pojdi* (40); 3. l. jd. *nek se seti* (34); 3. l. mn. *nek*

se smeju (28).

Od kondicionala prvog potvrđuju se samo oblici za 3. l. jd. i 1. l. mn., npr. *bi bil* (17); *bi znali* (5), *bi bili* (19).

Od svih navedenih glagolskih oblika potvrđuju se svi u jeziku stare kajkavske književnosti, osim oblika *buju* (Šojat 2009: 73, 81, 83–85, 88). U suvremenim turopoljskim govorima potvrđuju se svi glagolski oblici (Šojat 1982: 406–418). Česticu *nek* u 3. l. jd. i mn. imperativa autorica preuzima iz štokavskih izvora.

3. Zaključak

Uspoređujući autoričinu pisanu građu sa stanjem u jeziku stare kajkavske književnosti (a) te u suvremenim turopoljskim govorima (b) možemo očekivati četiri moguće situacije: 1. jezične osobitosti koje su zajedničke (a) i (b), 2. jezične osobitosti vezane samo uz (a), 3. jezične osobitosti vezane samo uz (b), 4. jezične osobitosti koje ne pripadaju ni (a) ni (b).

Na fonološkom i morfološkom planu u istraženoj građi najčešće se potvrđuju osobitosti pod rednim brojem 1.

Pod rednim brojem 2. nalazim: čuvanje završnog *h*, protetsko *j*, čuvanje suglasnika *nj*, čuvanje suglasničkih skupina *čl*, *pt*, *vs*, D *mojoj*, G *onih* i superlativ *najpametniji*.

Pod rednim brojem 4. nalazim: promjenu *u > o* (*jotro*), ijekavski refleks *jata*, refleks slogotvornoga *l > ol*, promjenu *vs > sv*, pisanje slogotvornoga *r* kao *r*, nastavak *-ima* u I mn. imenica svih triju rodova, nastavak *-a* u G mn. imenica ž. roda, I *menom*, *tebom*, L *tvome*, čestica *nek* u 3. l. jd. imperativa.

Najzanimljivije su one potvrde pod rednim brojem 3: promjena *o > e*, gubljenje završnog *h*, *nj > jn*, *pš > š*, *vs > s*, *v > f*, *dn > n*, oblik *buju*.

LITERATURA

- JUNKOVIĆ, Z. 1956. Izvještaj o istraživanju kajkavskoga dijalekta u zagrebačkoj okolini. *Ljetopis JAZU* 61: 391–395.
- JUNKOVIĆ, Z. 1982. Dioba kajkavskih govora: porodice, tipovi i savezi. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 6: 191–216.
- KEKEZ, S. 2007. O istraživanju turopoljskih govora. *Kaj* 6: 53–66.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1985. Knjiga prva, svezak 2, Cenitel – Drištavica. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za jezik IFF. Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1989. Knjiga druga, svezak 5, Kaše – Lazno. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za jezik IFF. Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. 1995. Knjiga treća, svezak 7, Mučitelstvo – Nestaja. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za hrvatski jezik HFI. Zagreb.
- ŠOJAT, A. 1963. Izvještaj o istraživanju govora u Turopolju. *Ljetopis JAZU* 67: 310–315.
- ŠOJAT, A. 1963. Izvještaj o istraživanju turopoljskih govora izvršenom 1961. godine. *Ljetopis JAZU* 68: 310.
- ŠOJAT, A. 1967. Položaj turopoljskih govora u hrvatskoj kajkavštini. *Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske* 10: 147–153.
- ŠOJAT, A. 1982. Turopoljski govori. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 6: 317–493.
- ŠOJAT, A. 2009. *Kratki navuk jezičnice hrvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- VUGA, J. 2003. *Za vse naše*. Vlastita naklada. Velika Gorica.

About the Language of Kajkavian Poetry by Jasna Vuga

ABSTRACT

*The paper analyses the language of the kajkavian poetry collection *Za vse naše* (2003) by Jasna Vuga (1949). The analysis shows to what extent the author's modern Kajkavian literary language includes diachrony (knowledge of the language of the old Kajkavian literature) and synchronicity (contemporary Turopolje speeches, especially the *Velika Gorica* speech, whose author is the native speaker).*

KEYWORDS: kajkavian poetry, kajkavian literary language, Jasna Vuga, *Velika Gorica*, Turopolje

“Ljiljan modri”: ilirska ideja Ch. F. Temlera

Persida Lazarević Di Giacomo

Università degli Studi “G. d’Annunzio” Chieti – Pescara

persida.lazarevic@gmail.com

U ovom radu se analizira ilirska ideja danskog funkcionera i bibliofila Christiana Friedricha Temlera (1717–1780), na osnovu njegove beležnice koja je ostala u rukopisu naslovljenom “Collectanea om adskillige slaviske Sprog, især det illyriske” (DKB, NKS 175 – 4°), spisa o sličnostima između ilirskog i keltskog jezika, *Om Spor af en Overeenstemmelse mellem det Illyriske og Celstiske Sprog, i de Nordiske od øvrige Mundarter, som komme af dem begge* (1779), i rukopisa etimološkog, enciklopedijskog, pravopisnog i dijalektalnog ilirskog rečnika, označenog kao “C. F. Temleri Dictionarium Slavonicum, autogr. habet pagg. 1103; cum explicatione notarum et initio alterius vocabularii ejusdem argumenti” (DKB, GKS 2071 – 4°). Temler je u “ilirskom” jeziku video rešenje za pitanje prvog slovenskog jezika, njegovog dostojanstva i vrednosti te teorije o skitskom jeziku i o zajedničkom poretku Slovena i drugih naroda.

KLJUČNE REČI: Christian Friedrich Temler, ilirska ideja, Temlerov ilirski rečnik

U svojoj beležnici o slovenskim jezicima, “Collectanea om adskillige slaviske Sprog, især det illyriske” (v. Lazarević Di Giacomo 2015), koja se u rukopisu nalazi u Kraljevskoj biblioteci Kopenhagena (sign. NKS 175 – 4°), danski službenik zaljubljen u slovenske narode i njihove jezike Christian Friedrich Temler (1717–1780), u odeljku koji nosi naslov “Slavonische Sprache”, naveo je deo spisa iz kojih je ekscerpirao građu za verovatno neko veće delo. Konsultovao je traktate i rečnike koji se odnose na slovenske jezike kao *De utilitate linguae slavonicae* (1569) poljskog teologa, pesnika i istoričara Marcina Kwiatkowskog (Quiatkovius, XVI st.–1585) i *De Origine, jure et utilitate linguae slavonicae* (1697) nemačkog polihistora Georga Caspara Kirchmaiera (1635–1700), zatim prvu slovenačku gramatiku *Arcticae horulae succisivae, de Latino Carniolana literatura, ad Latinae linguae analogiam accommodata, unde Moshoviticae, Rutenicae, Poloni-*

cae, Boëmicae & Lusaticae lingvae, cum Dalmatica & Croatica cognatio, facile deprehenditur (1584) lingviste Adama Bohoriča (oko 1520–1598), i još jednu, *Grammatica S[c]lavonica* iz 1516. godine, pa *Lexicon Symphonum, quo Quatuor linguarum Europae familiarium, Graecae scilicet, Latina, Germanicae ac Sclavonicae* koji je 1537. izdao humanista Sigismund Gelenius (1497–1554), *Dictionarium quatuor linguarum: videlicet, Germanicae, Latinae, Illyricae, (quae vulgo Sclavonica appellatur) & Italicae, sive Hetruscae* (1592) nemačkog polihistora Hieronyma Megisera (oko 1554–1618/19) te *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae* (1595) hrvatskog polihistora i jezikoslovca Fausta Vrančića (1551–1617), ali i izdanje Vrančićevog rečnika koje je 1605. godine priredio praški benediktinac i enciklopedist Petr Loderecker (?–1636).

Među ovim, ali i brojnim drugim delima iz kojih je Temler vadio građu (v. Lazarević Di Đakomo 2018: 174–177), nalazi se značajan spomenik istočnoslovenske leksikografije, *Leksikon trejazični sireč rečeniji slavjanskih, elino-grječskih i latinskih sokrovište / Dictionarium Trilingue, hoc est dictionum Slavonicarum, Græcarum et Latinarum Thesaurus* (1704) ruskog pisca, prevodioca i izdavača Fjodora Polikarpova-Orlova (oko 1660–1731), u čijem sastavljanju su učestvovali biskup Stefan Jaworski (1658–1722) i braća Lihudi (Joanikije, 1633–1717 i Sofronije, 1653–1730). U predgovoru koji je dat na tri jezika: grčkom, latinskom i slovenskom, objašnjava se da je cilj ovog *Leksikona* dati *dignitas* i *antiquitas* “našem slovenskom jeziku”, sugerišući na taj način da je moguće uporediti slovenski sa grčkim i latinskim, a zatim Polikarpov nudi tri razloga zbog kojih je ova knjiga potrebna: zbog međunarodne važnosti slovenskog jezika, da se očisti slovenski jezik od tolikih stranih reči prisutnih “u govoru i u knjigama” i da se deci olakša učenje stranog jezika. Ovaj rečnik je važan zato što stavlja slovenski jezik na isto mesto sa grčkim i latinskim, a umesto jevrejskog, i time mu se daje mesto koje mu pripada, potvrđujući na taj način ono što je bilo već predočeno *Gramatikom* (1619) ukrajinskog lingviste Meletija Smotrickog (oko 1577 – oko 1633), čije je ponovljeno izdanje gramatike iz 1721. objavio Polikarpov: ova gramatika je takođe isto toliko važna jer je pisana po modelu latinske gramatike i trebalo je da slovenskom, tačnije crkvenoslovenskom jeziku osim svetosti da i dostojanstvo, *dignitas* (v. Frick 1995). Crkvenoslovenski jezik (tj. novocrkvenoslovenski ili sinodalni crkvenoslovenski) normiran je, dakle, upravo Polikarpovljevim izdanjem gramatike Smotrickoga, koja je kao takva vredela manje-više do kraja XIX veka među pravoslavnim Slovenima, a za crkvenoslovenski jezik Ruske pravoslavne

crkve to izdanje uz određena prilagođavanja ruskom jeziku vredi do danas kao normativna gramatika. Kao i za rečnik, i za ovu gramatiku je Polikarpov priložio predgovor u kome je naveo tri razloga zbog kojih je pripremio ovo izdanje: jer je bilo teško naći ovu gramatiku a bila je itekako potrebna, jer je dobro znanje jezika neophodno za efikasno prevođenje, i napokon jer je takvo, gramatičko znanje slovenskog jezika fundamentalno za ispravno čitanje Svetog Pisma, da se Sloveni ne bi ogrešili o veru.

Ovakvo stanje, koje je Sylvain Auroux (1989–1999; 2000) definisao drugom tehničko-jezičkom revolucijom posle pronalaska pisma, kad je paralelno sa procesom sistematskog opisa jezika kroz gramatike bila prisutna i dijalektika norme i upotrebe koja interpretira gramatiku na pola puta između filozofije i književnosti, bila je aktuelna i od važnosti za Temlera koji se, kao i njegov čuveni vršnjak nemački orijentalista i teolog Johan David Michaelis (1717–1791) zanimao za jezike. Michaelis, koji se bavio egzegezom i koji je podstakao ekspediciju *Arabia Felix* (1761–1767) upravo da bi se bolje protumačila Biblija, pisao je o slovenskoj ili ruskoj verziji Novog Evandjelja i žalio je što nije imao prilike da nauči ruski (v. Michaelis 1823: 153). Temler je, pak, objedinjavao u sebi znanje slovenskih jezika i istovremeno poznavanje aktuelnih filoloških teorija: interpretacija slovenske verzije Svetog Pisma a pre svega činjenica da se slovenski jezik stavljao rame u rame sa latinskim, grčkim i jevrejskim, otvaralo je filolozima, stoga i Temleru, mogućnost za tumačenja, čineći slovenski jezik dostojnim proučavanja.

Temlerovo zanimanje za jezike je moglo da potencira i putovanje na koje je danski službenik krenuo u pratnji danskog kralja Christiana VII koji je preduzeo jednu podužu *peregrinatio academica* po Engleskoj i Francuskoj 6. maja 1768. godine. U Engleskoj je Temler imao posla sa prepisivanjem speva *Heliand* (Hillard i Kohl 1995: 204; Hurlebusch 2013: 820) kako mu je to zatražio nemački pesnik Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1802). U Francusku je kralj sa svojom pratnjom stigao krajem oktobra, a 20. novembra kralj i njegova pratnja su imali susret sa 18 eminentnih filozofa, pisaca i naučnika među kojima su bili D’Alembert i Diderot (Langen 2002) i tom prilikom je D’Alembert držao govor o dobrobitima prosvetiteljstva. Za ta dva meseca boravka u Francuskoj Temler je imao prilike da razmeni mišljenja sa francuskim intelektualcima po pitanju jezika. Nije mu bilo nepoznato da je jedno od preovlađujućih filoloških razmatranja u francuskoj filozofiji XVIII veka bilo pitanje preimućstva jednog jezika nad drugim, kao i da su bile učestale lingvističke polemike o poreklu govora, sintaksi, o poređenju starih i modernih jezika, o prirodi pesničkog jezika, i sigurno je znao

za spise Condillaca, *Essai sur l'origine des connaissances humaines* (Ogled o poreklu ljudskih znanja, 1746), zatim Diderotovo *Lettre sur les sourds et muets à l'usage de ceux qui entendent et qui parlent* (Pismo o gluvim i nemim na upotrebu onima koji čuju i koji govore, 1751; koje je tri meseca kasnije dopunio dodacima, *Additions*), a nije isključeno da je mogao da čita u rukopisu, kao što je onda bilo uobičajeno, i Rousseauov nedovršeni *Essai sur l'origine des langues* (Ogled o poreklu jezika, 1781).

Ovom danskom eruditi i vrsnom filologu – “vir eruditissimus, Philologusque summus” (Nyerup 1782: 189) – svakako nije moglo da promakne tada otvoreno pitanje o filijaciji i položaju slovenskog jezika. O takvim Temlerovim zanimanjima, pored beleznice, uveliko govori njegov “ilirski” rečnik napisan bosančicom, takođe sačuvan u rukopisu u Kraljevskoj biblioteci u Kopenhagenu (sign. GKS–4). Ovaj rukopis je naznačen kao “C. F. Temleri Dictionarium Slavonicum, autogr. habet pagg. 1103; cum explicatione notarum et initio alterius vocabularii ejusdem argumenti”, a pominje se u literaturi kao “Dictionarium slavonicum (rectus serbicum)” ili pak jednostavno “Glossarium illyricum” (v. Ericksson 1786; Suhm 1787; Dobrowsky 1796: 16–19; Dobrowsky 1814; Šafařík 1865; Jacobsen 1970; Jacobsen 1984). Valentin Putanec (1962: 505) u *Leksikografiji kod Hrvata, Srba i Crnogoraca* kaže da je rukopisu sačuvan “velik (1103 str.) ćirilicom pisan rječnik Ch. F. Temlera *Dictionarium slavonicum (rectius serbicum)*”. Per Jacobsen (1970) je, onako kako je sugerisao Svane (1968), uporedio Temlerov rečnik sa rečnikom Jakova Mikalje (1601–1654), *Blago jezika slovinskoga ili Slovník u Komu izgovarajuse rjeci slovinske Latinski, i Diacki. Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba Illyrica Italice, et Latine redduntur* (Loreto 1649), zatim sa rečnikom Javorskog i Rafała Krasnopoliskog, *Lexicon Slavono-Graeco-Latinum* (Moskva 1704), te sa rečnikom Andrije Jambrešića (1706–1758), *Lexicon latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples & index illirico sive croatico-latinus* (Zagreb 1742) i zaključio da je Mikalja bio “vrelo” za Temlera i da se Temlerov “leksikografski rad nadovezuje na dugu tradiciju hrvatskih leksikografa” i njihovih rukopisnih leksikona i rečnika (Jacobsen 1984: 63).

Iz ovog rečnika vidi se, između ostalog, da je Temler čitao spise Enee Silvija Piccolomini (1405–1464) odnosno pape Pije II (v. Galasso 2013) koji je pružio ideju da Severni Sloveni vode poreklo od Južnih, posebno od Dalmatinaca (v. Guida 1979). O tome je već govorio humanista istoričar Blondus Flavius (1392–1463) u delu *Historiarum ab inclinatione Romanorum libri XXX* gde je zabeležio vezu između Severnih Slovena i Južnih, tj. Dalmatinaca:

Quamquam vero Gregorius plura de hac Slavorum in Historiam irruptione non scribat: tamen nos compertum habemus, eani gentem: quam ultra DANUBIUM sedes habere, et socerum filiumque Mauriti illis oppositos fuisse diximus; tunc primum oram adriaticum sinus dextri litoris occupasse: et ita habitationem in ea continuasse: ut quicquid prius HISTRIA et DALMATIA dicebatur: ad tempora usque nostra dicatur Sclavonia. Nec tamen omnis illa gens reliquit primas ad Danubium sedes: quin idem mutato nomine magnam obtinent partem illius regionis. Si quidem locutionis similitudo ac pene proprietas ostendit eos qui nunc Poloni et Bohemi dicuntur ex Sclavorum reliquis fuisse. Incoluerant autem prius: ut supradocuimus; ea loca Vandali: quos credendum est quando ad Romanorum invadendas provincias sunt profecti: partem gentis in patria reliquisse. Quare Sclavi paulopost supervenientes ita locutiones commiscuere: ut ex utraque tertiam effecerint: quae pro regionis et ducum diversitate, partim boemica: partim polonica postmodum sit dicta. Sunt etiam certiores proximis in regionibus Sclavorum reliquiae apud Saxones: quorum coloni maiori ex parte puram habent: quae Dalmatae nunc utuntur, Sclavonicam locutionem. (Blondi 1483: 111)

I poljski kardinal Stanisław Hozjusz (1504–1579), koji je smatrao da je glagoljica nastala iz latinskih pretkarolinških slova u vremenu pokrštavanja Hrvata, izrazio se ovako u svom delu *De sacro vernaculo legendo* (1558): “[...] Sclavorum aut Dalmatarum linguam esse multo elegantiores quam sit nostra [tj. poljski jezik]” (Hosius 1573: 311). Hosius dakle pridaje najveću drevnost dalmatinskom jeziku, odnosno dalmatinsko-bosanski jezik je najstariji jezik i otac (u stvari *mater*) svih ostalih slovenskih jezika. Isto tako je smatrao i hrvatski povjesničar i ideolog Vinko Pribojević (XV v.–1532), pišući o poreklu i slavi Slovena u delu *Oratio de origine successibusque Slavorum* (1532) gde je, “kako navodi papa Pio, Mehovita i poljski anali”, da “braća Čeh, Leh i Rus, protjerani iz Dalmacije zbog unutrašnjih ratova, bijahu praoci Čeha, Poljaka i Rua ili, točnije, ta tri brata dokopaše se vlasti nad tim narodima i nazvaše ih svojim imenom” i time izneo prvi put među Hrvatima legendu o tome (Pribojević 1997: 144; cfr. 185).

Temler je imao na raspolaganju i proučio brojna dela o Slovenima, kao na primer istoriju *Chronica Slavorum* (XII st.) saksonskog istoričara Helmolda von Bosaua koji je izložio povest osvajanja Polapskih Slovena od vremena Karla Velikog do 1171, i delo Davida Francka (1682–1756), *Alt- und Neues Mecklenburg* (1753–1758) te spis nemačkog istoričara Jakoba Paula von Gundlinga (1673–1731),

Geschichten und Thaten Käyser Heinrichs (1719). Koristio je i *Thuringia sacra sive Historia monasteriorum, quae olim in Thuringia floruerunt* (1737) pravnika i istoričara Heinricha Friedricha Otta (1692–1730), ali i *Chronica regni Gothorum* švedskog istoričara i teologa Ericusa Olaia (?–1486). O prošlosti Poljske je istraživao iz dela Andreasa Cellarius (oko 1596–1665), *Regni Poloniae* (1659) i rukopis *Chronica Polonorum* Macieja z Miechowa (1457–1523), ali i *Legatio Polono-Lithuanica in Moscoviam Potentissimi Poloniae Regis* (1689) Bernarda Leopolda Františka *Tannera* (1654-?). O povesti Čeha je ekscerpirao iz dela *Historia bohémica* (1602) episkopa Olomouca u Moravskoj Joannes Dubraviusa (1486–1553), a o husitskom pokretu iz Piccolominijeve povesti, *Historia Bohémica* (1458). Takođe su brojni izvori koje je Temler konsultovao o povesti Crkve i crkvenih pitanja kao Isaac Casaubon (1559–1614), *De rebus sacris et ecclesiasticis exercitationes XVI* (1615), zatim *Nucleus historiae Ecclesiasticae exhibitus in historia Arianorum* (1676) Christoph Sanda (1644–1680), pa *Slavoniae Reformatae, continentes Historiam Ecclesiasticam Ecclesiarum Slavonicarum* (1679) Andrzeja Węsierskog (1600–1649), kao i *Historia Bogomilorum* (1712) nemačkog polihistora Johanna Christoph Wolfa (1683–1739).

Zanimajući se za jezike koji se govore na Balkanu, Temler je čitao građu orijentaliste Johannes Löwenklaua (1541–1594), *Historiae Musulmanae Turcorum. De Monumentis Ipsorum Exscriptae, Libri XVIII* (1591), pa spis flamanskog diplomate Ogiera Ghiselina de Busbecqa (1522–1592), *Turcicae epistolae* (1595), koji je prvo bio objavljen 1581. pod nazivom *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum*.

O rasprostranjenosti ilirskog jezika je Temler mogao da pročita u članku Diderotove *Enciklopedije*, gde se u tomu iz 1763. godine govori o ilirskom ili skjavonskom jeziku:

La langue illyrienne ou esclavonne se parle dans plus de soixante provinces différentes situées tant en Europe qu'en Asie, mais particulièrement en Moscovie, Sclavonie, Dalmatie, Bohême, Pologne, Lithuanie, & c. Hongrie, Croatie, Carniole, Bulgarie, Prusse, Bosnie, Moldavie, Moravie, Silésie, & c. (417)

[...]

Une grande quantité de nations, tant en Europe qu'en Asie, parlent la langue esclavonne; savoir, les Slaves eux-mêmes qui habitent la Dalmatie & la Liburnie, les Macédoniens occidentaux, Epirotes, Bosniens, Serviens, Ra-

sciens, Bulgares, Moldaviens, Podoliens, Russes, Moscovites, Bohémiens, Polonois, Silésiens; & en Asie, les Circassiens, les Mingréliens, les Gazeriens, & c. Gesner compte jusqu'à soixante nations dont l'esclavon est la langue vulgaire. On peut dire en général qu'elle se parle dans toute la partie orientale de l'Europe jusqu'au Don ou Tanaïs, excepté la Grèce, la Hongrie & la Valachie [...] (418).

Opet iz Temlerovog rečnika saznajemo da je Temler konsultovao spis dubrovačkog biografija Sebastijana Sladea Dolčija o (1699–1777) o starini i rasprostranjenosti ilirskog jezika, *De Illyricae linguae vetustate et amplitudine Dissertatio historico-chronologico-critica* (1754). Ovo delo je trebalo da pokaže kako je “ilirski” jezik nastao još u starozavetna vremena i kao takav predstavlja “teško [...] prohodnu šumu” (Pantić 1957: 173). *De Illyricae linguae vetustate et amplitudine* je imalo velikog (mada često ne tako pozitivnog) odjeka u naučnom svetu, pa se na ovaj način i Temler uključuje u recepciju Sladeovog kontroverznog spisa (Pantić 1957: 176–181).

Kao i njegovi prethodnici, i Temler je ostavio teoretskog traga o ilirskom jeziku u jedinom svom objavljenom spisu koji je izašao nakon što je 10. januara 1777. izložio pred Danskim kraljevskim društvom u Kopenhagenu¹ o sličnostima između ilirskog i keltskog jezika u nordijskim govorima, *Om Spor af en Overeenstemmelse mellem det Illyriske og Celstiske Sprog, i de Nordiske od øvrige Mundarter, som komme af dem begge* (1779) čime se uključuje u epistemološki model tzv. “skitske teorije”. Teorija o skitskom jeziku (Fellman 1975; Droixhe 1978; Formigari 2001) koja nema preciznih dokaza, samo fragmentarnih, i koja se odnosi na jezik Istoka i Severa par ekselans, držala je da su Skiti najstariji narod. U II knjizi dela *De Hellenistica commentarius* (1643) Claude Saumaise (1588–1653) je tvrdio na nema skoro nijednog naroda u Evropi i Aziji da ne potiče sa Severa:

Il n'y a presque aucune nation d'Europe ou d'Asie qui ne provienne du Nord. C'est de là que se répandirent les peuples dont les provignements occuperont la plus grande partie des deux continents. Et c'est la Scythie qui a rejeté vers Nord, *avec leurs langues*, à peu près toutes les nations ayant inondé ceux-ci. Aussi bien ce pays des Scythes était-il des plus vastes et largement étendu vers

¹ Posthumno je objavljen još jedan Temlerov članak, o barutu, oružju, i korišćenju topa u Sevilji 1248. g.: Temler 1781 i Temler 1782 (nemački prevod).

l'Orient et l'Occident, et il a engendré, en se portant au sud, diverses populations, en Europe d'un côté, en Asie de l'autre. A partir de cette dernière, certains pénétrèrent jusqu'en Inde et donnèrent naissance aux Indoscythes, d'autres engendrant les Parthes et les Perses. (nav. u: Droixhe 1978: 90)

Ta ideja o skitskom jeziku je dugo trajala u XVIII v., na pr. kod autora kao što je bio čuveni švedski lingvista Olof Rudbeck (1630–1702) ili pak jezuita Lorenzo Hervás y Panduro (1735–1809), otac komparativne lingvistike, koji je smatrao da su skitski jezici nordijski i orijentalni, uglavnom ugro-finski. Učestala je bila pretpostavka da je skitski u direktnoj vezi sa mađarskim (v. Branca 1973; AA.VV. 1982; Tolomeo 1993; Graciotti, Vasoli 1994), a uporedna proučavanja mađarskog i laponskog su svakako morala biti poznata Temleru. Primer tih istraživanja je pružio mađarski lingvista i astronom, jezuit János Sajnovics (1733–1785), koji je na poziv astronoma Maximiliana Hella (1720–1792) krenuo u ekspediciju na severni pol: Hell je predložio Sajnovicsu da ispita pitanje odnosa laponskog jezika sa mađarskim što je Sajnovics rešio velikom domišljatošću. Svojim istraživanjima koje je okončao 1769. i delom koje je, kao Temler kasnije, objavio za Dansko kraljevsko društvo u Kopenhagenu 1770. pod naslovom *Demonstratio idioma ungaro rum et lapponum idem esse* (Sajnovics 1770), mađarski lingvista je dao pionirski doprinos u oblasti komparativne lingvistike. Njegova fundamentalna teza se sastojala od stava da se odnos između (dva) jezika (u ovom slučaju mađarskog i laponskog) može proveriti samo ako se istraživanje vrši na mestu gde se govori taj drugi jezik: “Linguae enim Ungarorum, et Lapponum convenientiam, nisi aut natus Lappo inter Ungaros, aut Ungarus inter Lappones inquirat, definitam nunquam habebimus”.

Nije poznato da li je Temler, po primeru Sajnovicsa, vršio istraživanja na Balkanu, no krenuo je u pravcu komparativnog proučavanja slovenskih jezika i otkrivanja slovenskog prajezika i nije sumnjao da upravo od ilirskog vode poreklo svi ostali slovenski jezici. Mora se istaći da je već italijanski lekar, istoričar i biograf Paolo Giovio (1483–1552) identifikovao u delu *De Legatione Basilii Magni Principis Moscoviae ad Clementem VII Pontificem Max. liber* (1525) slovenski jezik sa ilirskim, tj. rekao je da Rusi govore skjavonski jezik i da tako i pišu, kao i Dalmatinci, Česi, Poljaci i Litvani, i da je ovaj jezik veoma raširen, kako u Carigradu tako i u Egiptu:

Moschovitae Illyrica lingua, Illyricisque literis utuntur, sicuti et Sclavi, Dalmatae, Bohemi, Poloni et Lituani. Ea lingua omnium longe latissima esse perhibetur; nam Constantinopoli Ottomanorum in aula familiaris est,

et nuper in Aegypto apud Memphiticum Sulthanum et equites Mamaluchos
haud ingratius auribus audiebatur. (Wecheli 1600: 128)

Uostalom, i Lorenzo Hervás y Panduro u poglavlju o “Jezicima koji se govore u Evropi” u katalogu jezika u svom delu *Idea dell' Universo* (1784) kaže da od ilirskog jezika vode poreklo ruski, arhangeljski, sibirski, kozački, ukrajinski, litvanski, poljski, lužički, moravski, boemski i skjavonski jezik, a od ovih pak potiču drugi jezici, i da su neki dijalekti ilirskog toliko različiti među sobom da na prvi pogled deluju kao da nemaju isto poreklo:

La lingua *Illirica* è matrice de' dialetti *Russiano, Arcangelo, Siberio, Cosa-*
ko, Ukranio, Lituano, Polacco, Lusazio, Moravio, Boemo, e Schiavono, e da
alcuni di questi provengono altri linguaggi, che sono dialetti subalterni dell'*Il-*
lirica. Alcuni dialetti dell'*Illirico* sono sì differenti tra se, che a primo aspetto
sembrano lingue matrici di alcune nazioni, che soltanto hanno avuto qualche
commercio, e non provengono dallo stesso stipite. (Hervás 1784: 158)

U svom radu iz 1779. o sličnostima između ilirskog i keltskog jezika u nordijskim govorima Temler je dao značajan doprinos kako skitskoj teoriji tako i teoriji o filijaciji slovenskih jezika. Kaže dakle Temler:

Kada govorim o ilirskom [jeziku], razumem pod time zajednički izvor svih
sadašnjih slovenskih govora, naime boemski (češki), bošnjački, bugarski,
kranjsko-vindijski, hrvatski, dalmatinski, gornjo- i donjolужиčki kao i lyne-
burgsko-dannebergsko-vendski, litavski, moravski, poljski, rašanski ili ser-
vijanski, ruski kao i, doduše samo u nekim aspektima, albanski ili epirotski,
estonski, latvijski i vlaški; pri tome ne negiram da ilirski, koji se sada govori
u austrijskoj i mletačkoj Dalmaciji može da se smatra kao noviji jezik čija je
stvarna domovina u planinskim predelima Dalmacija gde se najčistije govo-
ri, a najlepše u gradu Raguži; ali ipak mislim da u ovom, kako bismo rekli,
novom ilirsko-dalmatinskom jeziku, nalazimo najviše preživelih korenskih
reči iz prastarog ilirskog ili slovenskog jezika nego u bilo kojem poznatom,
živom govoru.

Nema kod mene nikakve sumnje da u gore navedenom jeziku, kao i u
mlađim jezicima koji potiču od starog keltskog glavnog jezika, tj. are-
morskom ili bas-bretonskom, biskajskom ili kantabriskom, kaledonskom

ili planinsko-škotskom, kambrijskom ili velškom, kornubijskom ili u sada izumrlom kornvalskom, irskom, gotskom, alemanskom, franačkom, anglo-saksonskom, islandskom, danskom, švedskom, frizijskom, visoko-i nisko-nemačkom, holandskom, engleskom, pa čak i u mrtvim jezicima grčkom i latinskom, postoje ostaci ili tragovi takve podudarnosti, koji ne mogu da se pripisuju pukoj slučajnosti. Čini se štaviše da ova sličnost vodi do naučne misli o zajedničkom izvoru ova dva stara jezika iz još starijeg, možda najstarijeg osnovnog jezika celog zemljanog kruga. Po svoj prilici ovaj glavni izvor ne može da bude drugo nego odavno nestali skitski jezik; jezik prvog, najvećeg, i najrasprostranijeg, najmoćnijeg naroda u starome svetu (a), rečju jezik plemena iz kojeg su, posle bezbroj preokreta i promena tako veliki broj granâ još do današnjeg dana najznatniji i najbrojniji narodi Evrope i Azije, čak i mi Skandinavci iznikli. Ovo otkriće, međutim, nije ni novo, ni plod spekulativnih sanjara. Da je tako dokazuju znamenita imena učenih ljudi. Jedan Marcus Zuerius Boxhorn (b), Abraham van der Milius (c) Gerhard Joh. Vossius (d), Mericus Casaubonus (e), Johan Elichmann (f), Georg Stiernhielm (g), Daniel Georg Morhof (h), Georg Vilh. Leibnitz (i), Johan Georg Vachter (k) i John Ihre (l), i verovatno bi se moglo dodati još drugi, koji mi nisu poznati. (Temler 1779: 102–103)²

Naar jeg taler om det Illyriske, forstaaer jeg derved den fælleds Rilde til alle nu værende Slavoniske Mundarter, nemlig til det Bøhmiske, Bosniatiske, Bulgariske, Crainer- eller Vindiske, Croatiske, Dalmatiske, Over- og Neder-Lausnisk- samt Lyneborg-Danneberg-Vendiske, Litthauske, Mahriske, Poliske, Rarziske eller Servianiske, Rusiske, samt, endskjønt kun i visse Henseender, det Albaniske eller Epirotiske, Esthonske, Lettiske og Vallatiske Sprog; hvorhos jeg dog ikke vil nægte, at det nu omstunder i det Østerrigiske og Venetianske Dalmatien brugelige Illyriske saaledes som det nu tales, jo kan ansees for et nyere Sprog, hvis egentlige Hjem, i Henseende til Sprogets Reenhed er de bjergagtige Egne af Dalmatien, og Staden Ragusa i Henseende til Rirligheden; derhos troer jeg dog, at man finder just i dette, om man saa vil kalde det, nye Illyrisk-Dalmatiske Sprog langt flere overblevne Stammer. Ord af det ældgamle Illyriske eller Slavoniske, end i alle andre nu herskende bekiendte Mundarter deraf tilsaammentagne.

Fragment Temlerovog članka *Om Spor af en Overeenstemmelse mellem det Illyriske og Celstiske Sprog, i de Nordiske od øvrige Mundarter, som komme af dem begge* (1779: 102)

Temler, znači, uviđa da na prvi pogled ovakvo istraživanje može da deluje neobično jer keltski i “severni jezik” deluju udaljeni od slovenskih jezika koji zauzimaju jednu trećinu Evrope i dobar deo Azije. On, međutim, ipak smatra da ima prostora za ovakvu komparaciju jer u drevna vremena između ovih jezika bilo je veoma malo

² Prev. Per Jacobsen i P.L.

razlika ili ih možda nije ni bilo. Temler je bio ubeđen da je na pravom putu i odbijao je moguće negativne komentare citirajući svetog Jerolima, za koga se mislilo da je sastavio glagoljicu: “*Non sunt contemnenda parva, sine quibus constare magna non possunt*”. Ne treba dakle zapostaviti slovenske jezike, a pre svega ilirski jer upravo od ilirskog su potekli svi slovenski jezici i ilirskim jezikom je moguće objasniti druge slovenske, i ne samo slovenske jezičke fenomene. U novo-ilirsko-dalmatinskom se nalazi, po Temleru, većina reči koje imaju poreklo u starom ilirskom ili slovenskom jeziku više nego u bilo kom drugom slovenskom jeziku.

Šta je dakle ilirski jezik bio za Temlera? Dobar deo odgovora na ovo pitanje pruža upravo Temlerov rečnik jer omogućuje da se pogleda bliže u slovenske etnike (Lazarević Di Giacomo 2018: 146–148). U rečniku su prisutni sledeći etnici vezani za Južne Slovence: Bošnjak, Bugarin, Hrvat, i Srbin. “Hrvat” odnosno “Arvat” poseduje dijalektalnu varijantu etnika i ime nacije. Data je etimologija: *Hrvat* ili *Arvat* je, kaže Temler, od glagola *arvati* ‘rvati se, boriti se’:

арват³, *m. Croata. pl. арвати. арватим, Croatis. (propr. pugil, pugnator.)*

арватскн, а, о, *Croaticus.*

арватскя земља, *Croatia.*

v. харват.

харват, херват, хорват, хрват, *m. Croata, Illyricus. Croat, Chrabat.*

харватнѧ, херватнѧ, *Croatia, Illyris, Illyricum. хрватѧнѧ, id.*

харватскн, а, о, *Croaticus, Illyricus.*

харватскя земља, *Croatia.*

I tako, dok su Hrvati rvači, Srbi, za koje Temler prinosi i povesni ezonim vezan za Rašku, *rasciani* (“*рашкн пжк, populus Rascianus, natio Rasciana*”), etimološki se vezuju za termin *svrab*: “*сврш, сршш, сршш, m. pruritus [...] / свршн[е]тн, сршшнтн, шнме, шнеломе, prurire [...]*”

сршшк, *m. Servianus, Rascianus.*

сршшлнн, *m. id. свршшлчннн, m. id.*

свршчл, *m. id.*

свршскн, сршшскн, а, о, *Servianus.*

свршскя земља, сршшскя земља, *Servia, сршшнѧ.*

³ Ovom prilikom nisu obeleženi citati u primerima iz Temlerovog ilirskog rečnika.

Muškom rodu etnika *Bošnjak* po Temleru odgovara *Bosanka*, a etimološki bi vodilo poreklo od *bos, canis* [sic!]:

ΠΟCНA, *f. Bosnia, Scribitus etiam Bozina.*

Nomen Bosniae derivant aliqui à βοc, canis, quia olim tria capita canina in Regni ejus insignibus, mihi non admodum arridet istud ἔτυμν. Incolae Bosniae à Graecis appellabantur Patzinacae. Leuncl. Pand. H. T. c. 49. p. 205.

ΠΟCНCKH, A, O, *Bosnensis.*

ΠΟCНAЧK, *m. Bosniacus, нз ΠΟCНE. pl. ΠΟCНAЧH.*

ΠΟCНKЧ, *f. mulier Bosniaca.*

Bugarin je od “ΠΙΓΓΑΡΗΤΗ, *canere, cantare, concinere, ЗAВHНAТH. /ΠΙΓΓΑΡΚΗΛNЧ, f. cantilena. / ΠΙΓΓΑΡШТHЧA, f. id. ЗAВHНKЧ ΠΙΓΓEPШHНЧ*”, tj.:

ΠΙΓΓAР, ΠΙΓΓAРHН, *m. Bulgarus. Gentem Bulgarorum à flumine Scythorum Volga, tqm Volgaros dictos existi. mant. Busbequ. epist. p. 30. Giovanni Germ. Prps, p. 223.*

[*Haeretici, quos alii Bulgaros, alii Pislos vocabant, a. 1236. In <...> Galianz. Chronic. S. Medardi Sucssion. Tom. II. Dacher. p. 795.*]

ΠΙΓΓAРKЧ, *f. ΠΙΓΓAРKΗΛNЧ, f. foemina Bulgara.*

ΠΙΓΓAРCKH, ΠΙΓΓAРCKH, A, O, *Bulgaricus.*

ΠΙΓΓAРCKЧ ЗEМЛAЧ, ΠΙΓΓAРHЧ, *f. Bulgaria.*

Posebnu pažnju privlači pleonastična ali istovremeno nedovoljno precizna definicija Ilirije i ilirskog: u spisku jezika koje je Temler konsultovao u svom rečniku (GKS 2071: [1147]) nailazimo na “*Vocabula Illyrico_barbara*” ali bez objašnjenja. Prisutna je, međutim, natuknica za “Pirijansku državu”: “НЛHРHЧHCKЧ ѢAРѢAЧA, *Illyria, Illuricum*”, dok se Ilirija pojavljuje u natuknici za Hrvatsku, kako je već navedeno. Kao što se vidi, Temler se poziva, upravo kako je nagovestio Jacobsen (1970; 1984) na Mikalju (Micaglia 1649), koji kaže isto tako: “illirianska Darsgjava; *Illiria*: Illyris. Illyrim. Illyricum”. Za Temlera etimološki Ilirija je u vezi sa ljiljanom: “ЛHР, ЛHР, *m. lilium, љлиер. Gr. λείριον. Ch. Are. lili. Epi. lilia. Langued. éli. H. [lirio &] lirio càrdeno. / Gr. λείριον./ Inde Illyria, Illyricum, gs. solum liliorum ferax. Iris Illyrica, <...> Lilio, à Dioscoride vocatur radix Illyrica. ЛHЛHЧH MOѢPН.*” I taj isti “ljiljan modri” se nalazi kod Mikalje: “lilian modri (*Gigljo azurro* [sic!]) Iris, dis. Radix illyrica, Dioscor”, a već ga je pominjao

i holandski lekar, leksikograf, istoričar i pesnik Hadrianus Junius (1522–1575) u više puta preštampanom delu, *Nomenclator, omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans* (1567). Za Della Bellu (1728), pak, Sloven je stanovnik Ilirika, a za Temlera je “ЗЕМЛѦ СЛОПНСКА, *Illyricum, Dalmatia*. _ оѳ ФРАННА, Оѳ ШПАЛНЕ, Т҃РСКѦ & с.”. Dalmacija, “ѳАЛМАТНА, *f. Dalmatia*”, međutim, nema bližu definiciju i njen etnik je jednostavno “ѳАЛМАТНА, *m. Dalmata*, НЗ ѳАЛМАТНЕ”, a pridev: “ѳАЛМАТНАСКИ, ѳ, [,] *Dalmaticus*”. I Ilirikum, i Dalmacija i Slavonija sačinjavaju po Temleru zemlju Slovena:

СЛАВОННА, *f. Illyricum, Dalmatia, Slavonia. T. Slobin. Filaethi.*

СЛОПНСКА, ѳ, о, *Slavonicus. P. slowinski.*

[СЛОПНА, *m. et*]

СЛОПНАЦ, *m. Illyricus, Dalmata, [P. Slowacká, Slavona. СЛОПНА, f. f.*

Illyrica mulier. СЛОПНАКННА, f. id.] Slavonus. P. Slowak. Sl. СЛОПАННА

Temler je, i pored svega, ipak sumnjao u etimologiju etnika “Sloven” < *slovo*, u poređenju sa “nemim” Nemcima:

à СЛОПО, *procul dubio nomen Slavorum, i.e. loquentium; quibus opponuntur*

НЕМЦН, *Germani, i.e. muti, linguam Slavonicam non callentes. Cremer.*

H. P. I, 8. p. 13. “à Slovo, <...>, sermo, Slouaci et Slowani, quasi verbosi, ut vult Cranzius. It. Schiavone, Slavus. Schiavonia, Slavonia. Illyris.

СЛОПНСКА, ѳ, о, *Slavonicus, Illyricus.*

Epi. Schienia, id.

Da je Temler smatrao da od ilirskog potiču svi ostali slovenski jezici, praktično je evidentno na osnovu činjenice da je u mnogim natuknicama koje se odnose na Zapadne i Istočne Slovene davao etimologiju koja ukazuje na vezu između njih i Južnih Slovena. Činjenica je da je Temler bio poreklom iz nemačkog grada Zerbsta (Servesta, Srbište) koji se nalazi u srezu Zerst-Anhalt. Radi se o oblasti koja je istorijski naseljena Slovenima i Zerst na gornjolužičkosrpskom glasi Serbišćo⁴. Logično je zaključiti da je Temler, okružen brojnim slovenskim toponimima u tom “slovenskom groblju” na severu Nemačke, bio privučen istraživanjem

⁴ O etimologiji i teorijama vezanim za oblast Zerst, v. Lazarević Di Giacomo 2019: 209–213; up. Lazarević Di Giacomo 2016.

etimologije slovenskih naziva. U svojoj beležnici je u odeljku *Sorabi* zabeležio fragmente koje je o Lužičkim Srbima ekscerpirao iz dela kao *Chronica* (1541) nemačkog humaniste Georga Burckhardta Spalatina (1484–1545), kao što mu je privuklo pažnju i ono “Zorabes” u delu *Chronica archicomitum Oldenburgensium* (1503–1505) nemačkog teologa i istoričara Johannes Schiphowera (1463–1521). Vidi se da je istraživao iz spisa kao *Chronicon* (X s.) franačkog istoričara Regina (kraj IX-početak X v.) te iz Reuberovog izdanja (1584) anala *Annales Regni Francorum*, zatim *Annales Saxoniae* paganskog saksonskog vođe Vidukinda (Witichind) koje je izdao Leibnitz u svom delu *Scriptores Rerum Brunsvicensium illustrationi inservientes* (1707). Proučavao je i delo Flamanca Abrahama Oertele (1528–1598), *Synonymia geographica, siue Populorum, regionum, insularum, vrbium, opidorum, montium [...] appellationes et nomina* (1576, ali izdanje koje je konsultovao Temler je iz 1578), kao i spis Petrusa Albinusa (Peter von Weiße, 1543–1598), *Chronica Misniae Provinciae* odnosno *Meißenische Land vnd Berg-Chronica: In welcher ein vollnständige description des Landes, so zwischen der Elbe, Sala vnd Südödischen Behmischen gebirgen gelegen* (1590). Konsultovao je i dela kao *Syntagma Inscriptionum Antiquarum* (1682) nemačkog lekara i filologa Thomasa Reinesiusa (1587–1667), *Saxoniae* (1611) istoričara i teologa Davida Chytraeusa (Chyträus, 1530–1600), *Historia Anceps* (1713) nemačkog kralja Henrika I (876–936), delo *Scriptores rerum Germanicarum a Carolo M. usque ad Fridericum III.* (1702) koje je priredio Johann Schilter u izdanju Johanna Heinricha Boecklera (1685), kao i *Germaniae Ex Variis scriptoribus perbreuis explicatio* (1530) Willibalda Pirckheimera (1470–1530):

Sala fluvius Turingos et Sorabos dividit – inter barbaras et feras nations ferè praecipui sunt Welatabi, Sorabi etc. Eginhart. de Vita et Gest. Caroli M. f. 7. Terra Sclavorum, quae dicitur Rorabi, Super Albiam fluvium. Eta Regino Chron. lib. II.

S. 406. (*Sorabi*)

Sorabi Sclavi, qui campos inter Albim et Salam interjacentes incolunt, in fines Turingorum et Saxonum, qui eis erant contermini, praedandi causa ingresti. Ad a. 782. Annales Regum Francor. Pipini, Caroli M. & Ludovici, à quodam ejus aetatis Astronomo, Ludovici R. domestico, conscripti. Tom. Reuber. R. G. p. 24.

Terra Sclavorum, qui dicuntur *Sorabi*, et septem Super Albim fluvium. Annal. Regum Francor. ibid. p. 35.

A.816 hycme transacta Saxones et orientales Franci expeditione in *Sorabos* Sclavos, qui dicto audience non erant, facere justī, imperata strenuè compleverunt, et contumacem audaciam non magno labore compresserunt: Nam *una civitate* [a)] expugnata, quicquid in ea gente rebelle videbatur, subjectio-
ne promissa quievit. *ibid.* p. 41.

Ad a. 822. – *Sorabi*, quae natio magnam *Dalmatiae*

(a) partem obtinere dicitur. *ibid.* p. 47.

(a) *Dalmantia*. Pars Misniae antiquitus et adhuc Henrici Aucupis tempore *Dalemincia* – *Dalemini*. Dithmar. lib. II. v. Meibom. not. in Witichindi Annal. Saxon. p. 46.

Soravi.

[...]

Sorbi Plinio sunt gentes circa Moeotim, quas Dubravius scribit postea Lusatiam in Germania regionem occupâste. Haec haviē Lausnitz dicitur. Sed Syrbi ille habet, vitio forte exemplaris, aut typographi. Fidem cum Sorabis videntur. Abrah. Ostelii Synonymia Geographica, p. 295. a. edit. Antverp. apud Plantin. 1578. 4°.

Intra quos fines |: à flumine Tanai, ubis est finis alemanniae – et protenditur per vastissimao solitudines Bulgarorum usque ad paludes maertideo et fluvium magnum Danubium à meridie habens, ab orcesu terminum fluvium Albiae et ad aquilonem regna Scythiae: | olim plurima regna errant, labii tamen et linguae unius, seilicet Slavicae, sicut sunt Rutheni, Lithuani - - *Servii*, Bohemi, Katinthi, Pomerani, Cassubii, *Zorabes*, Moravi, Lusatii etc. Joh. Schiphower. Chron. Arihicomit. Oldenburg. Tom. II. S. R. G. Meibomii p. 128.

Australibus cis-Albianis, & post Hermundurorum veterum vel migrationem, vel excidium, huc (in Osterlandiam & terram Plisnensem, tractum inter Muldam et Salam) translates, Slavica gente *Sorabis*, quibus origines et cultura hujus regiunculae debentur in primis – Cestè pleraque loconim, oppidorum, vicorum et villarum intra Albim, Muldam et Salam nomina Slavicae linguae, qua hodieque Vinidi, Bohemi, Moravi, Poloni, & adfines hisce populi loquuntur, propria sunt. Albin. Chron. Misn. tit. XI. non Germanicae, qua Hermunduri utebuntur. Tho. Reinesii Syntagma Inscriptt. antiquar. p. 64. Lips. et Frf. 1682. fol. 480

Limites Saxoniae veteris Caroli M. aetate, ad orientem Albi set Sala |: tractum enim superiorem à confluite ad Sudetos Montes, quem nunc Mysi

et Voitlandi incolunt, Heneti, *Sorabi* eo tempore possidebant :| - David.
Chytraci Saxonia. praef. x 6. a.

Certum est, ejusdem gentis, quam [...] Germani appellant, appellationes
esse Henetos, Venetos, Venedos – Slavos – Servios et Sorabos, à Sarmatis
veteribus nomen habentes ad Salame t Albim – Winitas et Winulos &cc.
Idem lib. 1. p. 3.

A°. 927. Zog Henricus Auceps [...]. Chronica Tom. II. c. 12. p. 186.

Gens quoque Sclavorum Sorabi cognomina dicta, audaiter sumtis ubito pro-
ruperat armis, vicinas sibi Saxonum terras populando, atque Thuringorum
foecundus Frugibus agros. Qui medias Sorabi terras camposque jacentes
Inhabitavit inter fluvios; Hinc volvitur amnis, qui Sala nomen habet, fluit
Albia latior inde. [...]

Kao što se vidi, Temler je na osnovu komparativnih etimoloških istraživanja i kon-
sultovanja gore navedenih dela doveo u vezu lužičkosrpsko pleme Daleminaca koje
je živelo u srednjem toku Labe sa Dalmatincima, pretpostavka koju će dosta kasnije
razviti filolozi kao Lubor Niederle (2010: 149), Oleg Nikolajevič Trubačov (1974:
52–53), Heinrich Kunstmann (1983: 364–371; up. Sevdov 1995: 143). U rečniku se
Temler nadovezuje na razne izvore kao *Lusatiae utriusque nomenclator* lužičkog
sorabiste Abrahamu Frencela (1656–1740), uvršten u delu *Scriptores rerum Lusa-
ticarum* (1719) nemačkog juriste Christiana Gottfrieda Hoffmanna (1692–1735), i
naravno Frencelov rečnik *De originibus linguae sorabicae* (1693). Ovim je rečni-
kom Frencel nameravao da stvori zajednički lužičkosrpski jezik. Značajno je da dru-
gi tom predstavlja pokušaj da se stvori etimološki rečnik na osnovu komparativne
građe iz raznih slovenskih i indoevropskih jezika (Stankiewicz 1984: 61).

Isti pristup je imao i Temler, koji je na osnovu Strabona (IV, 6, § 10), pretposta-
vio vezu između ilirskog i keltskog jezika. O ovoj vezi je u XX veku pisao Gerard
Labuda (2002: 96 [102]), koji se nadovezao upravo na etimologiju Temlerovog
rodnog mesta Zerbst, a u vezi sa plemenom *Cervetii*, pretpostavljajući time jedan
mogući ilirsko-keltski narod (up. i: Łowmiański 1948; Fritze 1979: 523). Stoga
da bi dokazao kako vrednost i dostojanstvo ilirskog jezika od koga sve slovensko
potiče, tako i filijaciju i vezu između Južnih Slovena i slovenskog Severa, Temler
je u svom rečniku objasnio brojne onomastike upravo ilirskim primerima:

ⲙⲓⲁⲕⲉ, *carduus*, *antiquat.* v. ⲠⲘⲗⲉⲙⲓⲁⲕⲉ, p. 658.

Vin. Badak, carduus, [...]

Inde nomen pagi Badtwitz, in Principatu Anhaltino-Servestano; бадвица, forte antiquis Sorabis [...].

σπράκ, *nuptiae, matrimonium. Sl. σπράкъ.*
Bra[c]kwitz, nomen pagi in Circulo Salano.
P. bráküif, delecturm fàcio habeo.

ηῤτρολόγ [...], *Deus diluculi, vel orientis solis.*
it. nomen pagi Jütrusow, prope Servestam, ηῤτρηχοε, num olim matutinus, matutinalis?

*f. **ΝΑΚΗΛΝΑ**, ornata*
Num inde nomen pagi Principatus Anhalt. Servestani, Nâkou, Nâokou?

*Sl. **κΛΗΚЪ**, clamor, vociferatio.*
Num hinc nomen pagi Klicken, in Principatu Anhaltino-Servestano?

ΚΟΖΛΗῤ, *m. haedulus. [...]*
*Unde nomen pagi Anhaltini Köselitz, **ΚΟΖΛΗЦА**.*

κὼς, *m. merula, [...]. Sl. **κόсь** [...]*
ΚΟСОΠΗῤ, *m. merula. **МЧЛН** **ΚΟСОΠΗῤ**, merula pullus.*
Inde nomen oppidi Coswig, in Principatu Anhaltino-Servestano, cujus alia έτυμα planè ridicula accumulatur [...].

*Sl. **κότъ**, catus, felis [...]*
*Hinc Cotitz, nomen pagi Lusatiae Superioris, **ΚΟΤΗЦА**. it. nomen oppidi Anhaltini Cotsau, **ΚΟΤΗΝΑ**.*

ΚΡΕΜΕΝ, *m. filix, pyrites [...].*
*Inde nomen pagi Anhaltino-Servestani Kremmen, nec non oppidi montanti Hungariae, Cremnitz, **ΚΡΕΜΕΝΗЦА**, à silicum copia; [...].*

ΛΟΠΑΤΑ, *f. pala, ventila [...]*
Inde nomen pag.or. Anhaltino-Servestani, Lupta.

CTÀΚΛΟ, *n. vitrum*. ЦÀΚΛΟ, ЦКΛÒ, *id.* [...]

CTÀΚΛÂΡ, *m. vitriarius*. [...]

CTÀΚΛΕΝ, CTÀΚΛΕΝΗ, α, ο, *vitreus*, ЦКΛΕΝΗ. [...]

Inde Stakelitz, nomen pagi Principatus Anhaltino-Servestani. ctàκλιυα, num olim frustulum vitri?

ΤÒΠΟΛΑ, *f. populus*, [...], ΤΡΕΠΕΤΛΗΝΚΑ. [...]

Inde nomen pagi Anhaltino-Servestani Töppel; it. Tobolsk – metropoleos Siberiae; Topolye, ein Ort in Dalmatien. Fort. Reis. 1, 164.

Za Temlera nije moglo biti sumnje: od ilirskog iliti dalmatinskog vode poreklo svi drugi slovenski jezici i ilirskim jezikom je moguće objasniti sve druge. Da je ilirski odgovarao ambiciji Temlera da sveobuhvatno objasni slovenske etimologije i filijaciju, vidi se takođe iz hipotetične naslovne strane rečnika koja se nalazi u Temlerovoj beležnici i koja glasi: *Glossarium Illyricum sive dalmaticum, cum harmonia caeterarum, quae Slavonicae Origini set Cognationis sunt, XIV. Lingvarum viz. Bohemicae, Polonicae, Lithuanicae, Soarbico-Vindicae, Carniolanae, Carinthicae, Croaticae, Bosnicae, Bulgaricae, Valachicae, Servianae (seu Rascicae) Russicae, Letticae, nec non Epiroticae, Tauricae Precopensis, Hungaricae, Aesthonicae, Finnicae, Laponicae, Turcicae, Armenicae, Persicae, Neo-Graecae, Ibericae, item Cambro-Britannicae, Aremoricae, Cantabricaе, Caledonicae, Hibernicae, Islandicae, reliquariumque Septentrionalium, cum Annotanionibus Philologicis, Auctore*. Ovaj rečnik, koji hronološki dolazi posle čitavog niza hrvatskih/ilirskih rečnika (v. Franolić 1985) jer, kako kaže Valentin Putanec (1991: 175), gotovo je sigurno da se “iole veći popis riječi nekoga jezika” radi upravo i “prije svega na temelju sličnih prethodnih djela, tj. rječnika, te ispisom na osnovi čitanja djela koja su pisana pa i tiskana na tom jeziku”, svojom makro- i mikrostrukturom manifestuje Temlerovu ambicioznu sveobuhvatnost kako dijahronijski tako i sinhronijski. Golemi, nedatirani Temlerov rukopisni rečnik na više od hiljadu strana, koji nema ni imena, ni godine nastanka, ukazuje na želju autora da odredi ilirski kao početak svega slovenskog, i u tu svrhu služi i višedijalekatski izbor natuknica: trostruki refleks jata na Balkanu za Temlera predstavlja dokaz o prvom jeziku, i leksičko blago je izraženo u ilirskim natuknicama jekavskog, ikavskog i ekavskog govora, iako pisanje refleksa jata nije dosledno sprovedeno. Mešovito beleženje jata ukazuje svejedno na višedijalekatsku koncepciju rečnika, a međudijalektnost se razrešava tako što autor natukničkoj reči pridružuje definiciju, sinonim ili sinonimni niz. Više je nego očigledna Temlerova težnja ka objedinjavanju sva tri jezička izraza u jedan opšti “ilirski” jezik:

ПЕСНЕЧА, *f. sermo, oratio, locutio, eloquium, dictio*, ГОПОРЕНЕ.

ПНЕГ, *f. fuga*. R. БѢГЪ.

ПНЕЛНѢ, ПНѢЛГ, ПНѢЛНГ, 1. *stigma*, [...].

ПНС, ПНЕС, *g. ПНЕСА*, [*m. ПНЕСТ*], & ПНЕСТН, 1. *propr. platio animi superbia*. 2. *rabies, furor, insania, amentia, dementia, stultitia, recordia*, МАХНИСТОСТ. Сг. ПЕСНОВА. R. БѢСЪ, *diabolus*.

ПНЕНАЦ, ПЕНАЦ, ПННАЦ, *m. sertum, corolla, strophium*, КРЪНА ОѢ ЖПНТНА, ОѢ ТРАПЕ, ОѢ ЛОПОРНКЕ, ЛОПОРНИ ПНЕНАЦ, *laurea*.

ПНЕРА, ПНРА, *f. fides, credulitas*, ПНРОПАНИЕ.

ПНЕМЕ, ПНМЕ, *n. 1. tempus. pl. ПНМЕНА*, 2. *aetas*. 3. *tempestas*, [...].
Sl. времѧ.

ГѢН, ГѢНЕ, [ГѢННО], *ubi, ubinam*. B. [...]. Sl. гдѣ.

ѢНА, ѢНЕЛ, ѢНО, *m. pars, portio*. ѢНЕЛО, *n. id. ut ПАРПО ѢНЕЛО, pars prima*.
ПЕЛНК ѢНО, *magna pars*.

ЛЕТНТН, *volare*. B. *ljtati*. P. [...], *olim latacz*. Sl. летаю, *volo*. ЛЕТНТН
ВЕСТО, *volitare*; – ОПЕТ, *revolare*. – ЖНАТЪ, *catervatim volare*. – ПНСОКО,
altè volare.

ЛЕТНЕТН, *id. тнм, тносѧм*.

РЕЃН, РНЕТН, РНТН, *dicere, loqui [fari]; harrare*. ГОПОРНМ, РЕКАОСѧМ.

СНЕѢНТН, СНЕСТН, СНСТН, СНѢНЕТН, СНѢѢТН, ѢѢМ, ѢѢОСѢМ.

СНЕѢНМ, ѢНОСѢМ. : СНЕСТН, ѢѢМ, ѢОСѢМ, *vl* СНОСѢМ.

Sedere, considerare, [...].

ВОПНЕС, [VO]ПНЕС, ВНОПНЕС, ВЛОПНЕС, ВЛОПНЕС, *m. homo; vir*.

Iako lišen paratekstualnih delova (ako se izuzmu beleške i *errata corrige* te spisak od 80 jezika kojima se definišu natuknice), ovaj rečnik, zajedno sa beležnicom (koja sadrži nagoveštaj ilirske gramatike, v. Jacobsen 1984: 63–65; Lazarević Di Giacomo 2015: 487–488), ukazuje da je Temler u “ilirskom” video rešenje za pitanje prvog slovenskog jezika, koji je na ovaj način ispoštovao s jedne strane tradiciju, koja je kontemplirala jedan sveobuhvatni paleoslovenski jezik, a s druge strane tadašnju nauku, tj. teorije o skitskom jeziku i o zajedničkom poreklu Slovena i drugih naroda. Stoga nije ni slučajno da je ovaj rečnik istovremeno upotrebn, etimološki, enciklopedijski, pravopisni i dijalektalni. Temler je nameravao da objasni etimologije Istočnih i Zapadnih Slovena uz pomoć ilirskog jezika, pa tako je moguće naći brojna objašnjenja i definicije onomastike iz Poljske, Šleske, Pomeranije ili pak Rusije. I nije isključeno da je pored rečnika nameravao da napiše jednu ilirsku gramatiku kao paratekstualni dodatak rečniku, i možda jednu sveobuhvatnu povest Slovena. Smrt ga je omela da privede rečnik kraju i time ozvaniči svoj izuzetni filološki i povesni doprinos pitanju prošlosti Slovena.

LITERATURA

- AA. VV. 1983. *Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541*. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Wien.
- AUROUX, S. 1989–1999. *Histoire des idées linguistiques*. Mardaga. Hayen.
- AUROUX, S. i dr. 2000. *History of the language Sciences / Geschichte der Sprachwissenschaften / Histoire des Sciences du Language*. Walter de Gruyter. Berlin – New York.
- BLONDI, F. 1483. *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*. Octav. Scotum. Venetiis.
- BRANCA, V. 1973. *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. Olschki. Firenze.
- DELLA BELLA, A. 1728. *Dizionario italiano, latino, illirico*. Cristoforo Zanne. Venezia.
- DOBROWSKY, J. 1796. *Litterarische Nachrichten von einer auf Veranlassung der böhm. Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1792 unternommen Reise nach Schweden und Rußland*. J. S. Calve. Prag.
- DOBROWSKY, J. 1814. *Slovanka*. In der Herrlschen Buchhandlung. Prag.
- DROIXHE, D. 1978. *La linguistique et l'appel de l'histoire (1600–1800): rationali-*

- sme et révolutions positivistes*. Droz. Genève.
- Encyclopedie, ou dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des métiers*. 1763. Briasson, David, Le Breton, Durand. Paris.
- ERICHSEN, J. 1786. *Udsigt over den gamle Manuscript-Samling i der store Kongelige Bibliothek (Kiöbenhavn 1786) Kopenhagen, auf Kosten des Verf.: Udsigt over den gamle Manuscript-Samlingi det store kongelige Bibliothek. Ved John Erichsen, Deputeret i Rentekammeret, Conferentsraad, og Bibliothecarius ved det store kongelige Bibliothek 1786. gross 8° 140 S.* Møller. Kiöbenhavn.
- FRANOLIĆ, B. 1985. *A Bibliography of Croatian Dictionaries*. Nouvelle Editions. Paris.
- FRICK, D. A. 1995. *Meletij Smotryc'kyj*. Harvard Ukrainian Research Institute. Cambridge, Mass.
- FRITZE, W. H. Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung* 28/3: 498–545.
- GALASSO, G. i dr. 2013. *Il contributo italiano alla storia del pensiero: storia e politica*. Istituto della Enciclopedia Italiana. Roma.
- GIOVIO, P. 1525. *De Legatione Basilii Magni Principis Moscoviæ ad Clementem VII Pontificem Max. liber*. Calvi. Romae.
- GRACIOTTI, S.; VASOLI, C. 1994. *Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo corviniano*. Leo S. Olschki. Firenze.
- GUIDA, F. 1979. Enea Silvio Piccolomini e l'Europa orientale: il 'De Europa' (1458). *CLIO* XV/1: 35–75.
- HERVÁS, L. 1784. *Idea dell'universo che contiene la storia della vita dell'uomo [...]. Tomo XII. Catalogo delle lingue*. Gregorio Biasini. Cesena.
- HILLIARD, K. i Kohl, K. 1995. *Klopstock and der Grenze der Epochen*. De Gruyter. Berlin – New York.
- HURLEBUSCH, R-M. i dr. 2013. *Friedrich Gottlieb Klopstock. Die deutsche Gelehrtenrepublik*. De Gruyter. Berlin.
- JACOBSEN, P. 1970. F. Temlers illyrische Wörterbuch in der Kgl. Bibliothek in Kopenhagen. *Scandoslavica* XVI: 251–259.
- JUNIUS, H. 1567. *Nomenclator, omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans*. Christophori Plantini. Antverpiae.
- KUNSTMANN, H. 1983. *Beiträge zur Geschichte der Besiedlung Nord-und Mitteleutschlands mit Balkanslaven*. Verlag Otto Sagner. München.
- LABUDA, G. 2002. Pierwsze wzmianski o słowianach nad łabą i baltukiem, *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*. 3. Editore Wydawnictwo

- Poznańskie. Poznań.
- LANGEN, U. 2002. Kongen og filosofferne. *Fortid Og Nutid*, 1: <https://tidsskrift.dk/fortidognutid/article/view/75082>
- LAZAREVIĆ DI GIACOMO, P. 2015. C. F. Temler i njegova beležnica (NKS 175 – 4°). *Croatica et Slavica Iadertina* 11/2: 463–495.
- LAZAREVIĆ DI GIACOMO, P. 2016. L’etimologia toponomastica anhaltino-servestana secondo Temler. *Merope* 25/63: 79–98.
- LAZAREVIĆ DI GIACOMO, P. 2018a. I lemmi nel settore dell’onomastica dell’onomastica nel *Glossarium illyricum* (GKS 2071 – 4°) di Ch.F. Temler. Ferro, M.C. i dr., *Contributi italiani al XVI Congresso Internazionale degli Slavisti*. Firenze University Press. Firenze: 139–152.
- LAZAREVIĆ DI GIACOMO, P. 2019. Inde nomen: le ragioni dell’onomastica anhaltino-servestana temleriana. Banjanin, Lj. i dr., *Per Aleksander Naumow. Studi in suo onore*. Edizioni dell’Orso. Alessandria. 207–226.
- ŁOWMIAŃSKI, H. 1948. Imię chrzestne Mieszka I. *Slavia Occidentalis* 19: 203–308.
- MICAGLIA, G. 1649. *Blago jezika slovinskoga illi slovník [...] Thesaurus linguae Illyricae sive dictionarium Illyricum*. Apud Paulum [...] Seraphinum. Loreto.
- MICHAELIS, J. D. 1771. *A Dissertation on the Influence of Opinions on Language and of Language on Opinions*. W. Owen. London.
- MICHAELIS, J. D. 1823. *Introduction to the New Testament, tr., and augmented with notes [...]*. Rivington. London.
- NIEDERLE, L. 1927. *Slovanské starožitnosti, III, Původ a počátky Slovanů západních*. Bursík & Korhout. Praha.
- NYERUP, E. 1782. *Spicilegii bibliographici specimen primum exhibens ex Bibliotheca Regia Havniensi supplementum annalium Maitairianorum et quidem primitiarum artis typographicæ decades duas*. Sumtibus Christ. Gottl. Proftii. Havniæ.
- PRIBOJEVIĆ, V. 1997. *O podrijetlu i slavi Slavena*. Golden Marketing. Zagreb.
- PUTANEC, V. 1962. Leksikografija kod Hrvata, Srba i Crnogoraca. *Enciklopedija Jugoslavije*. Leksikografski zavod. Zagreb: 503–513.
- Rerum moscoviticarum auctores varii: unum in corpus nunc primum congesti. Quibus et gentis historia, continetur: et regionum accurata descriptio. Additus est index rerum et verborum in primis notabilium copiosus*. 1600. Apud hæredes Andreæ Wecheli. Francoforti.
- Stanislai Hosii s.r.e. cardinalis, episcopi Varmiensis, in Concilio Tridentino legati Opera omnia hactenus edita, in vnum corpus collecta, ac nuperrime ab ipso auctore recognita [...]. 1573. Apud Franciscum Francisci. Venetiis.

- STANKIEWICZ, E. 1984. *Grammars and dictionaries of the Slavic languages from the Middle Ages up to 1850: an annotated bibliography*. Mouton. Berlin.
- SUHM, P. F. 1787. *Symbolæ ad Litteraturam Teutonicam antiquiorem ex codici bus manu exaratis, qvi Havniæ asservantur*. Typis Petri Horrebowii. Havniæ.
- ŠAFARIK, P. J. 1865. *Geschichte des Serbischen Schrifthums, Aus dessen handschriftlichem Nachlasse herausgegeben von Josef Jireček*. Verlag von Friedrich Tempsky. Prag.
- TEMLER, Ch. F. 1779. Om Spor af en Overeenstemmelse mellem det Illyriske og Celstiske Sprog, i de Nordiske od øvrige Mundarter, som komme af dem begge. *Skrifter som udi det Kongelige Videnskabernes Selskabs XII*: 101–132.
- [Temler, Ch. F.]. [s.d.]. C. F. Temleri Dictionarium Slavonicum, autogr. habet pagg. 1103; cum explicatione notarum et initio alterius vocabularii ejusdem argumenti [Det Kongelige Bibliotek, GKS 2071 – 4°].
- [Temler, Ch. F.]. [s.d.]. Collectanea om adskillige slaviske Sprog, isaer det illyriske [Det Kongelige Bibliotek, NKS 175 – 4°].
- TEMLER, Ch. F. 1781. Om den Tidspunkt da bøssekrud og Skydegevæ ere op fundne i Europa. *Nye Samling af det Kongelige Danske Videnskabers Selskabs Skrifter*: 1–54.
- TEMLER, Ch. F. 1782. Von Dem Zeitpunkte der Erfindung des Pulvers und Beschusses in Europa. *Historische Abhandlungen der Konglichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Kopenhagen*. Übersetzt von V. A. Heinze. Kiel. Dresden and Leipzig: 161–242.
- TOLOMEO, R. 1993. *Ungheria: isola o ponte?: Atti del Centro Interuniversitario per gli Studi Ungheresi in Italia: Roma, 16–18 ottobre 1990*. Periferia. Cosenza.
- ЈАКОБСЕН, П. 1984. Српскохрватска лексикографија и рад на српскохрватској морфологији у Данској у 18. веку. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 14: 61–68.
- ЛАЗАРЕВИЋ ДИ ЂАКОМО, П. 2018b. О ексерпцији за “илирски” речник (ГКС – 4°) К. Ф. Темлера. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 47/1: 171–180.
- СВАНЕ, Г. 1968. Старе штампане књиге и рукописи из југословенских земаља. *Зборник за филологију и лингвистику* XI: 271–277.
- СЕДОВ, В. В. 1995. Славяне в раннем средневековье. Москва. Фонд археологии.
- ТРУБАЧЕВ, О. Н. 1974. Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян. *ВЯ*.

Il giglio blu: la teoria illirica di Ch. F. Temler

RIASSUNTO

Il presente lavoro prende in esame la teoria illirica del funzionario e bibliofilo danese Christian Friedrich Temler (1717–1780), esposta nel suo quaderno di appunti, mai pubblicato, dal titolo “Collectanea om adskillige slaviske Sprog, isaer det illyriske” (DKB, NKS 175 – 4°), che riprende sia lo scritto sulle somiglianze tra la lingua illirica e quella celtica, Om Spor af en Overeenstemmelse mellem det Illyriske og Celstiske Sprog, i de Nordiske od øvrige Mundarter, som komme af dem begge (1779), sia il dizionario etimologico, enciclopedico, ortografico e dialettale della lingua illirica, “C. F. Temleri Dictionarium Slavonicum, autogr. habet pagg. 1103; cum explicatione notarum et initio alterius vocabularii ejusdem argumenti” (DKB, GKS 2071 – 4°). Nell’illirico Temler individuava una possibile via per ricostruire le origini non solo della lingua slava, cui non mancava di riconoscere dignità e valore, ma anche della lingua scitica, oltre a scorgere fondate conferme circa la comune genealogia degli slavi con gli altri popoli europei.

PAROLE CHIAVE: *Christian Friedrich Temler, teoria illirica, dizionario illirico di Temler*

Vukomeričko-pokupski dijalekt

Mijo Lončarić

Zagreb

mijo.loncaric@gmail.com

Vukomeričko-pokupski dijalekt dio je turopoljsko-posavskoga kajkavskoga podnarječja, skupa s turopoljskim i donjolonjskim (južnomoslavačkim) dijalektom. U tom podnarječju metatonijski se cirkumfleks u srednjem položaju u riječi pomiče regresivno, prema početku riječi (*posêkel*, *govêdina* > *pòsekel*, *gòvedina*, ali *posêkli*, nije bilo¹). Može se podijeliti na tri poddijalekta, ali se točnije prostiranje još ne može utvrditi: 1) vukomerički, 2) zapadni pokupski, 3) istočni pokupski (s govorima oko Petrinje, Gline, Siska te u Banatu). Ima razloga da se dijalekt podijeli na dva dijalekta – vukomerički i pokupski, no to će se moći utvrditi kada se detaljnije istraže pokupski govori, koji su najmanje poznati. Zbog razlika glavne osobine prikazane su po poddijalektima, te posebno Hrvatsko Selo i Banat.

KLJUČNE RIJEČI: hrvatski jezik, kajkavsko narječje, Ivšić, Šojat, turopoljsko-posavsko podnarječje, metatonijski cirkumfleks, poddijalekti, Turopolje, Pokuplje, kajkavci u Banatu

1. Uvod

1.1. Razvoj i grananje

Vukomeričko-pokupski dijalekt zajedno s turopoljskim i donjolonjskim (južnomoslavačkim) dijalektom obuhvatio je Stjepan Ivšić u svojoj trećoj, “revolucionarno grupi” kajkavskih govora – “turopoljsko-posavski govori”.¹ U tom dijelu kajkavštine metatonijski se cirkumfleks u srednjem položaju u riječi pomiče regresivno, prema početku riječi, dakle *posêkel*, *govêdina* > *pòsekel*, *gòvedina*, ali *posêkli* (nije bilo¹).

¹ U citiranju Ivšića i Šojata ostavljena je njihova, tradicijska transkripcija, tj. kratki se naglasak bilježi kao kratkosilazni u standardu (˘). Šojat za srednje ĉ, ž (“tvrdo đ”) piše č, đ. U potvrdama se Šojat nekad služi fonološkom, a katkad fonetskom transkripcijom. Za potvrde iz Šojata, što je većina, a i drugdje, ne označujem izvor za svaki pojedini primjer.

Razlikuju se tri dijela dijalekta, koji se uvjetno mogu uzeti kao poddijalekti, a točnije prostiranje još se ne može utvrditi: 1) vukomerički (Sveta Nedelja, Vrapče, Remetinec, Velika Buna, Dragonožec, Kupinec, Dubranec, Vukomerić, Pisarovina); 2) zapadni pokupski (Rečica, Blatnica Pokupska, Šišljavić, Pokupsko, Brežani, Lasinja, Novo Selo Lasinjsko, Crna Draga, Desne Štefanke, Viduševac, Hrvatsko Selo); 3) istočni pokupski (Stari Farkašić, Letovanić, Sela i okolica, Graberje, Krivaj Sunjski, kajkavska sela oko Petrinje, Gline, Siska, u Banatu Boka, Keča).²

Ima razloga da se dijalekt podijeli na dva dijalekta – vukomerički i pokupski, no odluka će se moći donijeti kada se detaljnije istraže pokupski govori, koji su najmanje poznati. Zbog razlika u poddijalektima glavne osobine prikazat će se posebno, i to za svaki poddijalekt prema istraženom mjesnom govoru.

1.2. Prostiranje

Vukomeričko-pokupski dijalekt zauzima zapadni i jugozapadni dio turopoljsko-posavskoga podnarječja. Istočno i sjeverno od njega prostire se turopoljski dijalekt. Zapadno je od njega plješivičkoprigorski poddijalekt plješivičko-ozaljskoga dijalekta. Na području između njega i turopoljskoga dijalekta, okvirno uz crtu Remetinec–Dubranec, pružaju se prijelazni govori između tih dvaju dijalekata.

Na jugozapadu, istočno od Karlovca, južno od Kupe, nalazi se Rešetarova narječna “tromeda” (Gliboki Brod–Kamensko–Popović Brdo), koju revidira Težak (1974: 47): “ukoliko i jest riječ o tromedi, onda je to tromeda između štokavskog narječja (Popović Brdo), kajkavskog ekavskog (Rečica) i kajkavskoga ikavsko-ekavskog, odnosno kajkavsko-čakavskog govora”.

Vukomeričko-pokupski dijalekt zauzima Vukomeričke gorice, područje zapadno od njega i na jugu Pokuplje. Na jugu ide dijalekt južno od Kravarskoga na istok, do Dužice te dalje na istok u Posavinu do donjolonjskoga dijalekta, obuhvaćajući posavske govore i na lijevoj obali Save. Južno od Kupe dolazi blizu Gline, na istoku dolazi do područja oko Krivaja Sunjskoga i blizu Čigoča. Ni u posavskim govorima granica prema donjolonjskom dijalektu ne može se još točno utvrditi zbog nedostatka podataka. Tu su prijelazni govori između dvaju dijalekata. U Prkosu Lasinjskom štokavci su Srbi. Čini se da i poslije Lasinje (npr. Dugo Selo Lasinjsko) žive štokavci.

² Rad je izrađen u okviru znanstvenoga projekta Zaklade za znanost br. 3688 *Lingvistička geografija Hrvatske u europskome okružju*. Tekst je pripremljen uz pomoć sustava za korištenje znakova ZRCola (<http://zrcola.zrc-sazu.si>), koji je u Znanstvenoistraživačkom centru SAZU u Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.si>) razvio Peter Weiss.

Dijalektu pripadaju, odnosno pripadali su govori sjeverno od Save, zapadno od Zagreba, tako neki koji su sada već dijelovi Zagreba, npr. Vrapče (s velikim promjenama zbog novoga stanovištva). Pripada mu govor otoka Hrvatsko Selo, zatim iseljeni govori u Banatu (krajem 18. i početkom 19. stoljeća), u Vojvodini, Boka, Neuzina te (Hrvatska) Keča (*Checea /Croată/*) u Rumunjskoj, zapadno od Temišvara. U rumunjskom Banatu bilo je više hrvatskih sela.³

2. Fonologija

2.1. Prozodija

Fonološko micanje akcenatske granice u Turopolju i Posavini bit će uvjetovano slabljenjem mora. Po Ivšiću, akcentuacija je njegovih podtipova III₁ (Sv. Nedjelja), III₂ (Vrapče, Kupinec, Štefanki, Graberje, Hrvatsko Selo), III₃ (Blatnica, Farkašić, Viduševac). U nekim graničnim pokupskim selima dolazi prednaglasna duljina i ispred te u zadnjem slogu (*bez glāvē, z rīžūm, pāčīla*).

2.2. Vokalizam

Na prostranom području dijalekta različita je kontinuantna izjednačenih $\varrho = \text{ɨ}$. U osnovi razvoj je bio $\varrho = \text{ɨ} > \varphi$, a u pojedinim poddijalektima i skupinama govora refleksi su različiti, s dva glavna razvoja: a) čuva se posebna fonološka vrijednost kontinuantne, fonetski ovisno o razvoju vokalizma; b) u daljem razvoju kontinuantna se jednači sa starim *u*. Glavni su pravci razvoja: 1. vukomerički poddijalekt: ($\varrho = \text{ɨ}$) $> \varphi > u$; 2. zapadni pokupski poddijalekt: ($\varrho = \text{ɨ}$) $> \varphi$ te u (*pô̂t, rô̂ka; pô̂š – zûb̂m, sū̂nce, žû̂t, pû̂n*; 3. mn. prez. /bû̂dul/, A jd. ž. /glâ̂vu/); 3. istočni pokupski poddijalekt: većinom jednačenje sa starim *u* (*gô̂lub, pû̂t, rû̂ka, sû̂diti; sû̂za, vû̂na, sū̂nce, jâ̂buka*).

U vukomeričkom poddijalektu, od Remetinca prema jugu, razvili su se dvoglasni u dugom slogu, osim za *i*, u ($\bar{\varrho} > ie$; $< \bar{\varrho} > ou$; $\bar{o} > uo$; $\bar{a} > ao$). Diftonzi su ravni,

³ Predviđeni punktovi za *Hrvatski jezični atlas* – II. turopoljsko-posavsko podnarječje – dijalekti: 7) *turopoljski* – 45a. Remete, 49. Mraclin, 49a. Kuće, 86. Lekenik, 87. Trebarjevo Desno, 91. Hrastelnica; 8) *vukomeričko-pokupski* – 48. Donji Dragonožec, 50. Kravarsko, 60. Sveta Nedjelja, 68. Kupinec, 69. Pisarovina, 70. Lijevo Sredičko, 78. Blatnica Pokupska, 90. Stari Farkašić, 94. Krivaj Sunjski, 95. Hrvatsko Selo te u dijaspori u Banatu: 413. Boka (Srbija), 415. Keča (Chaceea, Rumunjska); 9) *donjolonjski* – 88. Križ, 88a. Okešinec, 89. Gornja Jelenska, 92. Osekovo, 93. Repušnica, 101. Krapje.

jednosložni, jedino na sjeverozapadu dugi refleks izjednačenih $\check{e} = \text{ə}$ pod $\hat{\text{~}}$ može biti dvosložan.

2.3. Konzonantizam

Na kraju riječi stoje samo bezvučni šumnici.

**t'* se izjednačilo sa *č* u *č* (*vrěča*, *svěča*); **d'* > *j* (*měja*, *žěja*); sekundarno *dj* ostaje (*grōjzde*); **stj* = **skj* > *šč* (*dvorišče*). Skup labijal i *j* nije imao *l*, sada je to obično (*krávje* – *kápļe*, *grôbļe*, *snîmļem*, *zdrâvļe*). Izgubili su se rezultati sibilari-zacije (*bûbrēki*, *rožģiki*; *rûki*, *dēški*).

3. Morfologija

A jd. imenica m. r. na suglasnik jednak je N (*zûp* – G *zûba*). DL *a*-osnova ima u osnovi nastavak *-e*, realizacija je obično *e*; u nekim govorima došlo je do jednačenja $\text{e} = \text{ę}$ u *e*; rjeđe je nastavak *i* (*glļvi* Pisarovina). U nekim govorima supin imaju samo nesvršeni glagoli, a negdje i svršeni (*zêť* – *zêťi* Pisarovina). U prezentu 1. l. mn. u osnovi je nastavak *-mo*, s daljim razvojem prema vokalizmu pojedinih govora (*-mo* || *-mō* || *-mu*).

4. Glavne značajke po poddijalektima i u dijaspori

Za vukomerički poddijalekt navest će se osobine prema govoru Pisarovine, za istočni pokupski prema govoru Blatnice Pokupske, za zapadni pokupski prema mjestu Sela kod Siska. Iznijet će se posebno osobine otoka Hrvatsko Selo te govora u Banatu.

4.1. Vukomerički poddijalekt

Postoje podaci za Pisarovinu, a kao u Pisarovini govori se u Lučelnici i Jamničkoj Gorici.

4.1.1. Fonologija

Prozodija. Tri su naglasaka i prednaglasna duljina, Ivšičev tip III₂ (*žěna*, *letî*, *sūša*): a) metatonija na ultimi $\tilde{~} > \hat{~}$ (*rēbra*, *sūša*, *ōsmi*; *krātki* – G mn. *rûk*, *mehûr*,

pasfūr); b) prenošenje kratkoga (¹) s ultime na prethodni slog; c) čuvanje duljine pred ¹ u sredini riječi. Čuva se starije mjesto naglasaka, osim što je pomaknut naglasak s kratke ultime (*kobila*, *kopriva*, *dobiti*, *divaniti* – *nòga*, *rūka*). Redovna je zastupljenost metatonijskoga $\sim$ u poznatim kajkavskim kategorijama (*kôra*, *kôža*, *vûvo*; *kûje*, *lâje*, *přvi*).

Vokalizam. Šest je vokala i *r*; ($\varrho = \text{f}$) $\varrho > \varphi > u$; ($\vartheta = \text{ě}$) $\vartheta > \text{e}$. Razlika $\text{e} \neq \text{e}$ čuva se i u nenaglašenom slogu; za e obično dolazi *e*. U nekoliko riječi $\vartheta > a$ (*laž*, *tast*, *dan*); $\text{e} > a$ u *jačmen*; $o > u$ uz nazal (*unda*). Za *pra-* stoji *prę-* u *pręđet*, *pręnuk*. Dugi *a* i *o* zatvoreni su ($a > \text{a}$, $o > \varphi$). Prednji e , e ne dolaze inicijalno, imaju protezu *j* (*jęn*, *jęsti*). Inicijalno *u*, nekad i medijalno, ima protezu *v* (*vûra*, *vûvo*, *vûdri*; *pâvuk*).

Konzonantizam. Na kraju riječi stoje samo bezvučni šumnici, za *v* dolazi *f* (*gûmp* – *gûmba*, *prák* – *prága*, *křf* – *křvi*). Meko *l* depalatalizirano je ispred *i*, e , e (*dulřna*, *lažlřvfka*, *vûle* ‘ulje’ – *kľuč*, *pòsteļa*). Spirant je *x* u sustavu (*mehûr*, *pázuha*), ali često je zamijenjen ili ispao; zamjena je *j* u ultimi iza nestražnjih samoglasnika (*měj* ‘mijeh’, *órej*), sa *v* iza stražnjih (*křuf*, *suf*, *pláfta*); ispao je na početku i u sredini riječi (*řlada*, *tęti* ‘htjeti’, *kûna* ‘kuhinja’, *vřna*). Skupovi – **dj > j* (*mėja*, *žęja*); sekundarno *dj* ostaje (*grōjzde*); **stj = *skj > šč* (*dvorišče*); **čbr- > čr-*, **čer- > čre-* (*čręp*, *čřf*). Zamjene – *tj > kj* (*kjęde* ‘tjedan’); *dl > gl* (*glętvu*); *tm > km* (*kmica*). Ispadanje – *v* inicijalno u *vl-* (*lakno*, *lasi*, *lat*), *vt-* (*tork*), *vs-* (*saki*), *vn-* (*nuki*), *svr-* (*srbi me*); medijalno u *tvr* (*četrtęk*); *p* u *pš-* (*šenica*), *pt-* (*tica*), *pč-* (*čęla*); *x* u *xr-* (*ruška*); *k* u *kč-* (*či*).

4.1.2. Oblici

Izgubili su se rezultati sibilizacije (*bûbreķi*, *rožęki*; *rûki*, *dęski*).

Alterniraju nastavci *o* || *e* prema (ne)palatalu – u I jd., G mn. i D mn. s. te u m. r., u N jd. s. r. te u G jd. pridjevsko-zamjениčke sklonidbe (*zûbom* || *prřščem*; *řistof* || *ócef*; *řistom* || *jęncem*; *vûvo* || *pòle*; *dòbroga* || *vřřčęga*).

Imenice. A jd. m. r. jednak je N (*zûp* – G *zûba*). DL m. i s. r. jd. *o*-osnova imaju nastavak *-u* (*zûbu*, *vûvu*), a *a*-osnova nastavak *-i* (*glļvi*). Kao *a*-osnova, *i*-osnova ima nastavak *-um* (*glļvum*, *kòščum*). U mn. nema sinkretizma DLI, obično su izjednačeni L i I u *o*-osnovama, D i L u *a*-osnovama (D *řistom*, LI *řistima*; DL *glļvam*, I *glļvami*).

Pridjevi. DL jd. ž ima imeničko *-i* (*dòbri*). U komparativu su potvrđeni oblici s nastavcima *-(j)i* (*jači*, *čvršči*, *krāči*; *mlāji*); *-ši* (*lępši*, *vękši*); *-ęši* (*staręši*); *-ři* (*mękři*, *dębři*); *-iji*: (*bęļiji*, *nòviji*). Superlativ se tvori pomoću *naj-* (*nājkrači*, *nājlępši*).

Zamjenice. U ličnih zamj. I jd. glasi *menûm, tôbum*; posvojne: *nějvin* ‘njihov’; pokazne *ôtaj*; imeničke: *dò* ‘tko’, *nigdo*; *káj*; niječna: *níš*; pridjevske: *ves, sàki*.

Brojevi se sklanjaju do 4, i to *jěn* po pridjevskoj promjeni, *dvâ, trî, četiri* po obrascu G *dvěh*, DL *dvěm*, I *dvěmi*.

Glagoli. Supin imaju i svršeni glagoli (*spât – spâti, divănî – divănîti; zêt – zêtî*). Prezent 1. l. mn. ima nastavak *-mu* (*gledîmu*); u 3. l. mn. uobičajeno je *dâruju; divâne, kunû, držê*. Futur: *bûdu || bûju plêli*.

Prilozi – Izdvaja se *dê, jûtra* ‘sutra’, *zêšêm*.

Prijedlozi – *čez, prez, v || vu*.

4.2. Zapadni pokupski poddijalekt

Donosi se više podataka za Blatnicu Pokupsku i Brežane. Izdvaja se Hrvatsko Selo, koje je naseljeno iz topuskoga kraja, ali moguće je i doseljenje iz istočnih sela.

Poluglas je u Blatnici izjednačen sa *a*, tako i u Rečici, a u Šišljaviću je *e*. S lijeve obale Kupe sela Rečica i Šišljavić imaju zatvoreno *e* na mjestu jata (u Šišljaviću se realizira i diftonški). Govori s desne strane Kupe imaju ikavsko-ekavski refleks jata, posebna su skupina u okviru poddijalekta. Govori Brežana i susjednih sela imaju podudarnosti s prigorskim govorima (kao u Mahićnu). U Blatnici je jak utjecaj susjednih govora i standarda. U dosta riječi nije potvrđen originalni stariji razvoj, nego samo lik novijeg razvoja, što će biti rezultat interferencija.

4.2.1 Fonologija

Prozodija. Blatnica: Sustav nije stabilan; zbog utjecaja bliskih drukčijih govora i standarda česte su dublete. Uz tri naglaske (‘ ~ ˘) postoji i prednaglasna duljina, koja je fakultativna, dolazi u slogu neposredno pred naglaskom: (*brānili, klêčāle*).

Kratki naglasak ostvaruje se produljeno, sa silaznom i uzlaznom intonacijom, obično kod prijenosa s ultime (*ôko, jâgoda – čêlo, jêzik, ôgañ*). Proces je regresivnoga pomicanja siline (*šîšaty, spâsity, posûdity, žîvety – pîtáty, rānity*). Kratki je pomaknut s ultime. Ostali akcenti mogu biti u svim pozicijama (*čêlo, poglêdâj; vikali* r. pr. m. pl. *bjelâñak, duuâñ; divân'du, lâsi, vrišî*). U enklizi dolazi i staro mjesto naglasaka (*glâvâ_me bolî* vs. *glâva*).

Medijalni kratki naglasak u procesu je prelaska – prednaglasna kračina: *sûsêda, ôpanak, sùbota, vêčera – svêkrva, kolêno, ožênen, želûdac* – prednaglasna duljina:

osūšimo podeļimo; žīvēti, dīrati, spāšiti, pripovēdati, posūdīl – brānili r. pr. m. pl. *klēčāle, pītātī, rānītī*.

Akut – prijelaz i čuvanje: *ōsmo, zēbe* 3. jd. prez., *trēsti – sūša*; na ultimi: *gorī* 3. jd. prez., *leptīr, žēn, krālī* (ali: *duvān, jā*).

Složenice mogu imati dva akcenta: *prādēda, nājboļi*.

Redovan je prijelaz metatonijskoga cirkumfleksa (*sēk^al – pōsēk^al*).

Brežani. Ivšičev tip III₂. Prednaglasna duljina ispred medijalnoga kratkoga naglasna. Kratki je medijalni akcent u procesu pomaka. Izostaje metatonijski cirkumfleks u nekim kajkavskim kategorijama (*viš^hā, krāvum* I jd.).

Vokalizam – Blatnica: U kratkom naglašenom slogu osam je vokala (*i, ē, e, ē, a, o, o, u*), u dugom šest (*ī, ū, ē, ā, ō, ē*). Silabemi su također *j, f i l* (*kl^ff, m^rk, m^rla, ōbrve; div^qni^l > div^qn^l > div^qn^l*).

U nenaglašenom položaju fakultativna je neutralizacija svih vokala (*V > ə*), obično medijalno uz sonante (*div^qnimo > div^qn^lmo > div^qn^lmo*), uz otpadanje (*div^qni^l > div^qn^l > div^qn^l*). Obično se gubi *i* (*V > ə > ø – kom^qn^ac, miš^om, div^qn^l*).

Za *i* stoji *y* u otvorenoj ultimi (*māly, istrēsty, pojēsty*, D jd. ž. *māmy*). Dugo *a > ā* (*māly, špināt*). Srednje *e* dolazi nenaglašeno za *ē = ē* (*pāmet, zēnica, jēzik, tēlo, zēty*). Naglašeno *o* je [*o*] (*ōko, nōs*).

Početno *u-* ima protezu *v* u nekih riječi (*vūglen, vūmre*), ali *ūmrī* (*i m^rl*). Zijev se uklanja kod brojeva u slijedu *ae* (*jedānāⁱst, osāmnaⁱst*); *nyⁱjevo*; ne uklanja se u slijedu *au* (*pāun, miñāuče*).

Poluglas: *snāja || snāxa, zālva, dān^as; nōkat – nōkti, mōzak – mōzga, mōg^al*.

Jat: *tēlo, dvē; zēn^aca, tēme; cepānica, brežūlčič, pōnede^lk; ostārīti, sikira*; iznimno *kōren, razūmemo*. Prijelaz je *ē < ī* u finalnom *-ir* (*tañēr*).

ē (< e = ē): sēstra, sēlo; žēn; jēčam, pāmet, ime; žēč ‘žed’, pētak; grēda, klēčala. Posebnosti: *srētan, dēver, prēsadīt, mrēža; isplēl ‘isplijeivio’*.

Izjednačeni *o = l > o* (*pōt, rōka; pōš*); *u* (*zūb^om, sūnce, žūt, pūn*; 3. mn. prez. / *būdu*, Ajd. ž. / *glāvu*).

Osobitosti: *u < o* u *kūlik-, tūlik-; usōvina*; *u < (v)ə* (*Vūzam ‘Uskrs’, vūš, uz udōv^aca, ūmrīa || m^rla*); *a < ə* u *dān, lākat*. Dolazi prefiks *pre-* prema *pro-* (*premeñila*).

Brežani. (*o = l*) *> u* (*gūska, pūž, sūza*), ali **-no- > -na-* (*mētnati*). Nisu izjednačeni jat i poluglas (*ə ≠ ē*). Jat je u dugome slogu dao vrlo otvoreno *i* (*snīg, dīte, dīlīti*), a u kratkome *e* (*mēsto, cedīlo*). *ə > a* (*dān, dānas*).

Konzonantizam – Spirant *x* dolazi u svim pozicijama (*xr^va^adu^{se}* 3. pl prez., *ūxo, krūx – krū^au*); ispao je u skupinama *xt, xl, xr* (*tētī, plāta, lāt, lāče, rān^lmo; kūna ‘kuhinja’, ōdma, iža ‘kuća’, svi* G mn. m.). Zamjena sa *v* (*sūv, strōva ‘strijeha’, māčava*

‘mačeha’); intervokalnim *u* (*bùua*, *duuān*); *j* (*òrej*, *nyjjevo*); *g* (*žôgar*).

Palatalizacija *l*, *n* > *l̥*, *n̥* ispred *i*: *kùliko*; *děteľna*, *měľin*; *cepańica*, *ogľavńik* ‘ular’.

Meko *r*’ intervokalno > *rj* (*širja*, *čerjom*). Rotacizam: *mòr^{em}*.

Spirant *f* dolazi u tuđicama (*fundoměnt* ‘temelj’, *ráfunk* ‘dimnjak’, *firunga* ‘zavjesa’); u onomatopeji (*fučk^{ali}*, *fřk* ‘vir, vrtlog’); kao rezultat *v* > *f* na početku ili dočetu sloga (*fčera* ‘jučer’, *udofca*, *čřf*, *něgof*; *fāla*).

Dokinuti su rezultati sibilizacije (*dāski*, *čvôrki*).

**t*’ se izjednačilo sa *č* u *č* (*vrěča*, *svěča*); **dj* je prešlo u *j* (*měja*, *brěja* ‘skotna’, *mlāja* komp. ž.), ali i *prěža*, *tūže*, *slāja*. *st*’ = **sk*’ > *š* (*klěša*, *dvoríše*). Sekundarnom jotacijom *t* i *d* postali su *č* (*brāča*, *smečē* || *směče*, *lišče*), odnosno *ž* (*tūžę*, *rožāk*, *pòsuže*).

Skupovi **čbr*- > *čr*- (*čřlen*, *čřn*); **čer*- > *čre*- (*čřep*, *čřěšna*). U **žbr* umetnuto je *d* (*ždrěbiči*).

U složenicama sa *iti* dobiveno je *jt*, *jd* (*prějty*), interferencijom i *č*, *ž* (*izičy*, *izīžy*).

Meko *l̥* i rjeđe *n̥* depalatalizirani su (*pláčlivac*, *prījatela*).

Skup labijal *i* *j* nije imao *l̥*, sada je obično: *krávje* – *kāplę*, *grōble*, *snīmlem*, *zdrāvle*, prema *děbli* i *sūvli*, *měklā*. Sekundarni *l̥*, *n̥* (*pīšane vesěle*). Dočetno je *l* očuvano (*pěpel*, *vōl*, *věšel*, *pústl*). Čuva se *j* u *čj* (*máčji*, *ovčī*). Ispalo je *v* u *svr*, *tvr* (*srbī* || *svřbī*).

Početno *vā*- čuva se ili ispada (*Vūzam*, *zēti*, *nūki*, *fčera*).

Skupovi: *mn* > *vn* (u *gūvno*); *mñ* > *mļ* (*dīmłak*, *sūmł^{mo}*); *čn* > *šn* (*rušńik*, *sěstrišna*, ali *pōčnemo*, *nōčni*); *dl* > *gl* (u *gliboka*, ali *dlān*, *dlěto*); *tst* > *ts* (*bogāstvo*); asimilacija (*gūvno*, *dīmłak*); disimilacija (*flizūru*). Inicijalno: *šēnica*, *lāsi*; -*st*, -*št* > *s*, *š* (*šēs*, *pręgrš*, ali i *kōst*, *přšt*). Pojedinačno: *žbūn* ‘grm’, *čūnak*; *žęp*.

Brežani – *s* (< *št* < /**stj* = /**skj*/) (*natāše*, *dvoríše*); gubitak *x*. Finalno dolaze zvučni šumnici. Meki **t*, **d* dali su *č*, *j*.

4.2.2. Oblici

Velik je utjecaj novoštokavskih govora, odnosno književnoga jezika. Ne može se uvijek utvrditi kada je riječ o služenju drugim sustavom, a kada o dubletama u sustavu.

Imenice. Imenice m. r. na suglasnik u jd. za neživo imaju A = N, npr. (*děľ^aju*) *plōt*. U *a*-osnovama u DL nastavak je -*i* (*glāvi*, *rōki*), a u I je -*om* (*rūk^om*). U *i*-osnovama nastavak je -(*j*)u s epentetskim *l* (*/s/ křvļu*). Interferencijom česta je i duga množina uz kratku (*nōs^ovi* – *nōsi*). Nejasno je čuvaju li se rezultati sibilizacije ili je riječ o interferenciji (*svědoci*, *būbr^ezi*). U G mn. redovno je -*ov* || -*ev* (*dečkōv*, *l^oncōv* – *těľčev*); u nekih je imenica -*i* (*zūbī*). D ima -*om* || -*em* (*děčkom*),

I -i (*dečkī*) te -ima (*zûbima*). Sr. r. i a-osnove imaju u G redovno -ø te -a, -i (*sêl – sêla*); a-osnove imaju također -i (*rûk || røk, žên, dasâk || dasâk – dâski*). D ima -am (*žên^am*), I -ami (*žên^ami*).

Pridjevi. U pridjevskoj promjeni m. i s. imaju u G -êga, u D -êmu (*têga. têmu*). Ž. r. ima DL jd. po imeničkoj promjeni (*mõjī*), u I mn. nastavak je -imi (*mõjīmi*).

Glagoli. U prezentu je u 1. l. mn. nastavak -mo (*pěčemo, rāñmo*); u 3. l. mn. nastavak je -du (*pěčedu, dobīdu*). U imperativu se čuva sibilizacija (*spěci*). Redovno je *sêk^al – pøsêk^al*.

4.3. Istočni pokupski dijalekt

Podaci su iz Sela i okolice.

4.3.1. Fonologija

Prozodija. Govor Sela i okolice ima uobičajen kajkavski prozodijski sustav: tri naglaske, nenaglašene kračine i nenaglašene (prednaglasne) duljine: dugi uzlazni i silazni (˜, ˘) i kratki: (˘), npr. *sól, vâga, vîdim – pîtam, sûša, trǣva – kráva, mîsliti, lobôda*. Dugouzlazno je ˜ od prasl. novoga akuta i novijega naglaske na prednaglasnoj duljini. Prednaglasna duljina: *pîtâti, dāvâti, glāvê, dūšê*.

Vokalizam je tipični kajkavski. Izjednačeni su: a) ě = ə u zatvorenom e (*mêsto, snêk – snêga, sêno; dênês, mēgla, stêkla*); b) o = ɔ izjednačili su se obično sa starim u (*gòlub, pût, rûka, sūdiiti; sùza, vùna, sùnce, jàbuka*).

Po šest je vokala u kratkom naglašenom i dugom slogu. Dva su samoglasnika e-tipa: dugo i kratko zatvoreno e (*e, ē*) (*mēgla, mōgel, dēnês – tēlo, vēnec, mēsim*), dugo i kratko otvoreno e (*e, ē*) (*sêlo, žēna; pēta, grēda, dūšê, žên*). U kratkom nenaglašenom slogu obično se na mjestu otvorenoga e izgovara srednje e, npr. *žêne* N mn., *ide*.

Dugo je a zatvoreno (*glāva, grāda, māsti, mlātit*). Obično je i dugo o zatvorenenije od kratkoga, ali je to manje izraženo i fakultativno.

Početno o ima protetsko j u nekim riječima, nema ga prefiks o- (*jôgen, jòbluk, jopànek – ôna, olôfka; ogrīnâti, opâsti*). Slično je i s početnim u- i s protetskim v (*vu, vučitel, vužgati – ūgledi, ulâr, ūfati se*).

Konzonantizam. Samo je jedan par palatalnih afrikata: srednja bezvučna i zvučna č, ǯ (< *dj) (*čitam, čûti, nôč, ôčeš – mēža, ôža*). Meko je ɟ depalatalizirano (*lûdi, žêla, zêmla*). Sekundarno je lj > jl, s anticipiranjem palatalnoga glasa (*zejle*). Meki nazal ñ dao je jn anticipiranjem palatalnoga glasa (*kôjna, grâjne*) ili je depalatalizi-

ran (*knîga*, *nêga*). Spirant je *x* u sustavu, ali nije čest, npr. *hàjda*, *hùjnavica*, *hʹdati*. Ima otpadanja (*rĕĕna* ‘hrana’, *ripati*, *ilada*, *lada* ‘hlada’, *kujna*) ili zamjene sa *v* (*f*) ili *j* (*krûf* – *kruvà*, *mùva*, *kùvajne* – *snêja*, *grijòta*, *mačàja*).

4.3.2. Oblici

Imenice. U *o*-osnovama u L jd. potvrđeni su nastavci *-e* i *-u*: (*na*) *kròvè* – *štàpu*. Alterniranje *-o* || *-e* potvrđeno je u I jd. (*/š/* *črêpom* || *črêpum* – */z/* *nôžem*), u G mn. (*bregôf* – *mîšef*, *loncêf*), u D mn. (*bikôm* – *kojnêm*). U L mn. nastavak je *-e* (*bîkè*); u I *-i* (*dêdî*), a nekoliko imenica ima i *-mi* (*sinmî*, *ludmî* ...). U s. r. u G mn. nastavak je *-ø* (*sêl*, *kopît*). Prežici su duala (*dvê jêjce* – *pêt jâjêc*). U *a*-osnovama posebni oblik u V imaju rodbinske odmilice i imena (*bàbo*, *Kàto*, uz *bàba*, *Kàta*). U DL jd. nastavak je *-e* (*kràvè*), u I nastavci su *-u* i *-um* (*/z/* *iglû* || *iglûm*). U G mn. nastavak je *-ø* (*krâf*, *gòsêk*), u D mn *-am* (*kràvam*), u L mn *-a* (*/na/* *nôga*, *živica*), u I mn. *-ami* (*kràvami*). U *i*-osnovama u jd. A = N, u I nastavak je *-ø* (*kokošjô*). Primjeri za mn.: N *kòkoši*, G *kokòši*, D *kokošêm*, *kokošê(j)*, *kokošmî*.

Pridjevi. Generalizirani su *e*-nastavci (*dòbrega*, *dòbremu* – *vròčega*, *vròčemu*); ž. r. imenička promjena (DL *dòbrè /žêñè/*; I */z/* *dòbru/m/* *ženû/m/*). U G mn. nastavak je *-e* (*dòbrè*), u D mn. *-ëm* (*dòbrëm*), u I *-ëmi* (*dòbrëmi*). Komparativ je na *-ši*, *-ëši* (*bòlši*, *slàjši*, *stàrëši*); superlativ se tvori pomoću *naj*: *nàjkràjši*.

Zamjenice. Izdvaja se I ličnih zamjenica (*menûm*, *tobûm*). Imenička je zamjenica za živo *dô*, za neživo *kê*; odnosno su za živo *kî*, *kâ*, *kô* – *tèri*, *tèra*, *tèro*; pokazne su *tê* ‘taj’, *ovê*, *onê*. Od ostalih: *vês*, *sà*, *sò*; *kàkov*, *kùlik*.

Brojevi do 5 se sklanjaju: N *dvê* – *dvê*, G *dvê*, D *dvêm*, I *dvëmi*.

Glagoli. Postoji supin. Futur je tvoren od svršenoga prezenta glagola *biti* i pridjeva radnoga (*bum dòšêl*). Prezentski oblici složenica s *îti* (*dôjti*, *nâjti*) imaju oblike kao *dôjemo*, *nâjô*. Imperativni oblici: *nòsi*, *nosête*.

Prilozi. Izdvajaju se *prêz* ‘bez’, *zêšêm* ‘sasvim’ *prekpredêčerom*, *îšče* ‘još’, *tòčka* ‘upravo’, *tòtu*.

4.4. Hrvatsko Selo

Hrvatsko Selo nalazi se jedan kilometar istočno od Topuskoga. Kajkavci su naseljeni oko 1700. s topuskoga područja i iz drugih sela sjeverno od Kupe. Izmiješani su sa stanovnicima susjednih sela, koji su štokavci – dijelom katolici, dijelom pravoslavni. Za Domovinskoga rata selo je teško stradalo. Nakon 1995. vraća se

stanovništvo i selo se obnavlja.

Ovdje se prikazuje govor koji je opisala Zečević (1975) jer nema novih istraživanja, koja su nužna. Razlikovala su se dva govorna tipa. U “gornjem” je dijelu kajkavski govor, u “donjem” više ne. Interferencija je jaka, brojne su dublete u oba govora. Osvrćem se na kajkavski govor, ne donosim dublete koje su utjecaj štokavštine, a ne može se reći jesu li već dio sustava ili predstavljaju služenje drugim idiomom.

4.4.1. Fonologija

Prozodija. Ivšić je našao svoj akcenatski tip III₂ (*žēna, letī, sūša*), sada je III₃ (... *sūša*), uz dalji razvoj (... *lētī*). Četiri su akcenta, tonska opozicija postoji i u kratkim slogovima.

Vokalizam: Pet je vokala (*i, e, a, o, u*), silabem je i *r* (*řže, vřńa*). Zatvorenost i otvorenost uvjetovane kvantitetom minimalne su ili ih nema (*vāl, pēna*). Izjednačeni su (*a = ē*) = *e*, a *ie* u dugom slogu (*pápek; jèzik, mēso; tēme; viénac, krumpiēr*); samo je *dvī, sikira; lāž, dān*. Izjednačeni su (*o = ū*) = *u* (*vūk, mūž; dúša*). Proteza *v: vūš, Vūzem* (uz *tulko* i *unda*). Za *pro-* stoji *pre-* (*predēru, prenmájt*).

U *konzonantizmu* su *č – ž, l, n*, ne postoji *x*, koje je otpalo ili je zamijenjeno sa *j*, *v* || *f* (*īlada, krī; ōraj; glīv*). Na kraju riječi ne dolaze zvučni šumnici. (**tj = *č*) > *č* || *ć* (*čūdo* || *ćūdo, čāž* || *ćāž*). Obično je *śc* (*křścen*). Prema *ž* stoji *ž* (*svèdožba*). **dj > j* (*prēja, otīje, dōju*), interferencijom i *ž* (*prēja, dōžu*). Za skupove **st' = *sk', *zg' = *zd'*, primarne i sekundarne, dolazi *šč, žž* (*dvōrišče, gūščar; rùžžina, grōžžje*).

U nekim je slučajevima zamjena *l, n > ĺ, ñ* (*želūdec, parcēļa; dlāñ, crñōmañasta*). Skupovi: *pt- > t-* (*tica*); *pč- > č-* (*čēla*); *pš- > š-* (*šēnca*); *kč- > č-* u *čēr*; *švr- > šr-* (*šrāka*); *ht > kt* (*dřktati*); *pč > vč* (*skōvči*); *čn > šn* (*šēnišna*); *dn > n* (*pāne*). Punoglasje za **čer-* (*čerēp, čērēsne – čřv; cřven, cřtalo*). Primjeri metateze: *lájda, nájti, ōpajнке – vūña; vóžje*.

4.4.2. Oblici

Nastavci alterniraju prema palatalnosti osnove: *o* || *e* (*sīnom – mūžem, pālcem*).

Imenice. Sporadično dolazi vokativ (*krāļu, žēno, čēri*). U jednini je A m. r. za neživo jednak N (*stōl, nōs*). U *a*-osnova važno je jednačenje G sa DL *-e* || *-ē*. Nastavak ovisi o akcentu (*šūme, vōdē*). U I *o*-osnove imaju *-om* || *-em* (*sīnom – mūžem, pōļem*), *a*-osnove *-um* || *-om* (*rūkum, vōdūm, decūm*), *i*-osnove *-jum*

(*kostjûm*). U množini m. na suglasnik ima dulju množinu (*vûkovi, mûževi*), a u G je -ov || -ev (*rogôv, nôžev*). U G mn. s. i ž. imaju -ø (*jâbuk, kolên*). U DLI je sinkretizam: o- i i-osnove imaju -ima (*nôževima, rešêtima, kòstima*), a a-osnove -ama (*nògama*).

Pridjevi. DL ž. r. imaju imeničko -e (*môje sèstrê*). Komparativi su na -ši (*lâkši, lèpši*), *-ji (*viši, dûži*), -iji (*tòpliji*); potvrđeno je *šîrji, gôrji*. U pokaznih je zamjenica generalizirano o- (*ôtaj*).

Glagoli. Supin imaju i svršeni glagoli (*kûvat – kûvati; kûpit – kupîti; plátit – platîti*). U prezentu je u 1. l. mn. -mo (*glédimo*); u 3. l. mn. generalizirano je -du, uz dubletu (*viûku || viûcedu*). Dva su futura: sa ‘htjeti’ (*biče*) i s ‘biti’ (*bûdem || bum môgel*).

4.5. *Dijaspora: Banat*

U Banat, danas rumunjski i srbijanski, kajkavci su se doselili na prijelazu 18. i 19. st. iz Pokuplja⁴, npr. pokupskih sela Vinsko i Glinska Poljani, Jame, zaselaka Žunac, Šimunova Poljana. U Vojvodini došli su u Boku, Neuzinu, istočno od Zrenjanina, te sjevernije, Klariju (sada Radojevo), a u Rumunjsku u Keču. Svuda su bili manjinsko stanovništvo, većinsko su Srbi, Nijemci i Mađari. Nastanili su se u izdvojenim četvrtima, što je tipična organizacija banatskih sela.

Moj osobni prvi dojam u Keči za kratkoga boravka i preliminarnoga istraživanja 2002. godine⁵ bio je kao da slušam zagrebački ili sisački kajkavski idiom, kajkavski koine. Vjerojatno su doseljeni predijalci polazili školu na hrvatskom kajkavskom književnom jeziku i više-manje govorili ga, naravno, svojom razgovornom varijantom, a ne kajkavski idiom koji se prema današnjem hrvatskom književnom jeziku s (novo)štokavskom osnovom jako ističe specifičnim vokalizmom, kao u Turopolju (npr. sa samoglasnicima *ö, ü*).

4.5.1. *Vojvodina*

Danas ima desetak obitelji u Boki. Ima ih i u Novom Sadu, Zrenjaninu i Pančevu. Kod govornika odraslih nakon Drugoga svjetskog rata uglavnom je kompetencija reducirana na pasivno znanje. Neki ga govore u obitelji, ne prenosi se djeci.

⁴ Hrvatski predijalisti – plemići i seljaci slobodnjaci iz srednjega i donjega Pokuplja.

⁵ Keču sam posjetio zajedno s prof. Markom Samardžijom, tada ravnateljem Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, i Jadrankom Huljev, prof., savjetnicom u Ministarstvu prosvjete i sporta, kada smo posjetili i druga hrvatska naselja u Rumunjskoj.

Izvan sela prevladava srpski, osim u komunikaciji s rodbinom koja tako govori. Interferencija je bila dvosmjerna – ne samo utjecaj štokavskoga na kajkavski, nego i obratno, tako da se kod kajkavaca kad govore štokavski vidi utjecaj kajkavštine.

4.5.2. Keča

Za razliku od Vojvodine, u Keči u Rumunjskoj kajkavština se više čuva, manji je utjecaj banatske štokavštine. Ima još pedesetak hrvatskih obitelji. Potvrđene su dvije osnovne značajke kajkavštine u vokalizmu: izjednačenje jata (ĕ) i poluglasa (ə) te stražnjega nazalnoga vokala (ɔ) i slogotvornoga laterala (ʎ). Osnovna kajkavska akcentuacija ne može se utvrditi jer svaki stari kratki slog može biti dug. U prozodiji je relevantno mjesto naglasaka. Ukinuta je opreka po modulaciji, kretanju tona, a kod kvantitete postoji jednosmjerna opozicija, i to tako da se kratki slog može realizirati i dugo, dok se dugi redovno realizira dugo, rijetko i kratko, dakle na putu je ukidanje opreke po kvantiteti potpuno (što vjerojatno nikada neće doći do kraja). Ima rumunjskoga utjecaja u leksiku.

LITERATURA

- BRABEC, I. 1966. Sjeveroistočni akavci. *Ljetopis JAZU* 71: 325–334.
- BRABEC, I. 1972. Hrvatski govori u Banatu. *Ljetopis JAZU* 76: 257–260.
- BRABEC, I. 1982. Kajkavci u dijaspori. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 6: 77–84.
- BRABEC, I. 1971. Izvještaj o istraživanju govora u Pokuplju. *Ljetopis JAZU* 65: 321–331.
- ČURKOVIĆ, D. 2011. Fluctuations in the accentuation of Blatnica Pokupska. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 37/2: 365–379.
- ČURKOVIĆ, D.; VUKŠA, P. 2011. Baka i unuk – generacijske razlike u govoru Blatnice Pokupske. *Međimurski filološki dani* 1. Ur. Bežen, A.; Blažeka, Đ. UFZG. Zagreb: 113–122.
- FINKA, B. 1982. Akcenatski odnosi na “kajkavsko-čakavskom” području istočno od Karlovca. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 6: 161–167.
- FINKA, B.; ŠOJAT A. 1973. Karlovački govor. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 3: 77–151.
- Historia Domus rimokatoličke crkve u Boki / Letopis srpske pravoslavne crkve u*

- Boki*. 2007. Istorijski arhiv. Pančevo.
- HJA – obrađeni upitnici vukomeričko-pokupskoga dijalekta za *Hrvatski jezični atlas* /rukopisi/. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje: 48. Donji Dragonožec – Martina Kuzmić; 60. Sveta Nedjelja – Antun Šojat; 68. Kupinec – Antun Šojat; 69. Pisarovina – Vesna Zečević; 70. Lijevo Sredičko – Vesna Zečević; 78. Blatnica Pokupska – Dijana Ćurković; 90. Stari Farkašić – Stipe Kekez; 95. Hrvatsko Selo – Vesna Zečević; 413. Boka (Srbija) – Mijo Lončarić; 415. Keča (Rumunjska) – Stipe Kekez.
- HRASTE, M. 1944. O govoru grada Siska. *Jubilarno izvješće Državne realne gimnazije u Sisku 1919 – 1944*. Sisak: 59–65.
- Karlovački leksikon*. 2008. Gl. ur. Ott, I. Naklada leksikon – Školska knjiga – Gradska knjižnica “Ivan Goran Kovačić” – Gradski muzej Karlovac. Zagreb – Karlovac.
- KRPAN, S. 1983. *Hrvati u Keči*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.
- KRPAN, S. 1988. *Od Karaša do Biferna. Zapisi o Hrvatima u Rumunjskoj, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Austriji i Italiji*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.
- LONČARIĆ, M. 2005. Napomene o fonološkom – glasovnom i naglasnom – sustavu, izgovoru i transkripciji (znakovima). *Mali slikovni rječnik zavičajnoga govora Žabna, Odre, Stupna, Sela i Grede*. Prir. Bočina, Đ. i dr. Osnovna škola Sela. Sela: 13–14.
- LONČARIĆ, M. 2006. Kajkavština izvan Hrvatske. *Kaj* 39/3: 31–43.
- LOPAŠIĆ, M. 1895. *Oko Kupe i Korane*. Naklada Matice hrvatske. Zagreb.
- MARINKOVIĆ, M⁶. 2014. Dosadašnja dijalektološka istraživanja istočnoga karlovačkoga Pokuplja. *Svjetlo* 3–4: 34–43.
- MENAC-MIHALIĆ, M.; CELINIĆ, A. 2012. *Ozvučena čitanka iz hrvatske dijalektologije*. Knjigra. Zagreb.
- MESSNER-SPROŠIĆ, A. 1931. Kolonije hrvatskih plemića u Banatu. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 28/1: 160–207.
- RADEKA, M. 1975. *Gornja krajina ili Karlovačko vladичество*. Savez udruženja pravoslavnih sveštenika SR Hrvatske. Zagreb.
- ROŽIĆ, V. 1893–1894. Kajkavački dijalekt u Prigorju. *Rad JAZU* 115: 68–136; 116: 113–174; 118: 55–115.
- STROHAL, R. 1901. Jezične osobine u kotaru karlovačkom. *Rad JAZU* 146: 78–153;

⁶ Marina Marinković Kalinić istraživala je istočnopokupske govore i dala mi je vrijedne podatke, na čemu joj i ovdje posebno zahvaljujem.

1902. *Rad JAZU* 148: 1–50.
- STROHAL, R. 1904. Još nekoliko riječi o naglasku u karlovačkom kotaru. *Nastavni vjesnik* 12: 109.
- ŠOJAT, A. 1982. Turopoljski govori. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 6: 317–493.
- TEŽAK, S. 1957. O rezultatu dijalektoloških istraživanja u okolici Karlovca. *Ljetopis JAZU* 62: 418–423.
- TEŽAK, S. 1974. Kajkavsko-čakavsko razmeđe. *Kajkavski zbornik*. Ur. Skok, J.; Šicel, M. i dr. Narodno sveučilište “Ivan Goran Kovačić”. Zlatar: 44–47.
- TEŽAK, S. 1997. Međunarječna prožimanja u čakavsko-kajkavskim ikavsko-ekavskim govorima. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 10: 203–208.
- Tjedan Hrvata iz Rumunjske*. 1994. Ur. Ercegovac Jambrović, B. Hrvatska matica iseljenika. Zagreb.
- TOMIĆ, M. 1984–1985. O Hrvatima u Rumuniji. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XXVII–XXVIII: 801–804.
- TOMIĆ, M. 1985. Antroponimija Srba i Hrvata u Rumuniji. *Onomastički prilozi* VI: 121–183.
- TOMIĆ, M. 1986. Toponimi srpskih i hrvatskih naselja u Rumuniji. *Onomastički prilozi* VII: 199–246.
- UČKOVIĆ, M. 2000 [2001]. Govor kajkavaca u Boki. Sociolingvistički aspekt. *Južnoslovenski filolog* LVI/1–2: 261–271.
- ZEČEVIĆ, V. 1971a. *Govor Hrvatskog Sela s gledišta dijalekata u dodiru*. Magistarski rad. Filozofski fakultet u Zagrebu. Zagreb.
- ZEČEVIĆ, V. 1971b. Izvještaj o istraživanju govora Hrvatskog sela. *Ljetopis JAZU* 74: 509–516.
- ZEČEVIĆ, V. 1975. Oglad kajkavsko-štokavskog dijalekatskog kontakta. *Rad JAZU* 368: 173–250.
- ZEČEVIĆ, V. 1993. *Fonološke neutralizacije u kajkavskom vokalizmu*. Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkog instituta. Zagreb.
- ZEČEVIĆ, V. 1995. Glavne značajke pisarovinskoga govora. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 21: 239–246.
- ZEČEVIĆ, V. 1997–1998. Kajkavci ikavci u Lijevoj Središćici (fonološki aspekt). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 23–24: 357–371.
- ZEČEVIĆ, V. 2000. *Hrvatski dijalekti u kontaktu*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- ŽIVKOVIĆ, M.; BERIC, B.; VESKU, V. 1962. O srpskim i hrvatskim govorima u Banatu. *Novi život* VI/1: 82–89.

Dialect of Vukomerec-Pokuplje

ABSTRACT

The dialect of Vukomerec-Pokuplje belongs to the subgroup of Turopolje-Posavlje dialects from the Kajkavian group of dialects, together with the dialects of Turopolje and the lower Lonja (south Moslavina). In this subgroup of dialects, the metatonic circumflex in the central position in the word moves regressively, towards the beginning of the word (posêkel, govêdina > pòsekel, gòvedina, but posèkli, there was not ^). It can be divided into three subdialects, but the exact distribution cannot yet be determined: 1) the dialect of Vukomerec, 2) the dialect of western Pokuplje, 3) the dialect of eastern Pokuplje (with local dialects around Petrinja, Glina, Sisak and in Banat). There is a reason to divide the dialect into two dialects – the dialect of Vukomerec and the dialect of Pokuplje, but this can be determined when Pokuplje local dialects, which are the least known, are studied in more detail. Due to the differences, the main features are presented by subdialects, while features of Hrvatsko Selo and Banat are presented apart.

KEYWORDS: *Croatian language, Kajkavian group of dialects, Ivšić, Šojat, Turopolje-Posavlje subgroup of dialects, metatonic circumflex, subdialects, Turopolje, Pokuplje, Kajkavians in Banat*

Josip Lisac i govori zadarskoga područja

Ivan Magaš

Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru

imagas@unizd.hr

Ovaj rad pregled je filološkoga djelovanja profesora Josipa Lisca na zadarskome području. Prikazan je sadržaj njegovih najvažnijih prinosa o govorima (širega) zadarskog područja i njegovih prinosa o piscima koji su djelovali u Zadru, odnosno o jeziku njihovih djela. Na kraju rada istaknut je angažman profesora Lisca u Ogranku Matice hrvatske u Zadru i njegov doprinos dijalekatnoj leksikografiji zadarskoga kraja.

KLJUČNE RIJEČI: Josip Lisac, čakavsko narječje, štokavsko narječje, govori zadarskoga područja

1. Uvod

Profesor Josip Lisac od svojih studentskih dana životom je vezan za Zadar, stoga nije čudno da je i važan dio njegova znanstvenog rada posvećen tomu gradu i njegovu širem području. Javivši se 1979. godine u *Slobodnoj Dalmaciji* člankom "O dugootočkim govorima", u kojemu je prikazao dotjeranu disertaciju Božidara Finke *Dugootočki čakavski govori* (HDZ 4), naznačio je dio svojega znanstvenog zanimanja. Dugootočkim se govorima vraćao višekratno, a vrlo su značajni i njegovi prinosi o drugim čakavskim idiomima širega zadarskog područja, i otočnoga i kopnenoga. Više je puta profesor Lisac pisao o jezičnom stanju u zadarskom kraju općenito, proučavao je jezik starih zadarskih pisaca, objavljivao je radove o štokavskim idiomima zadarskoga kraja, a njegov doprinos razvoju dijalekatne leksikografije zadarskoga područja s pravom možemo nazvati nemjerljivim. Ovaj je rad zamišljen kao pregled najvažnijih prinosa profesora Lisca koji se bave govorima zadarskoga kraja, napose članaka objavljenih u monografijama, ali i drugih.

2. Jezično stanje zadarskoga područja u prinosima Josipa Lisca

Prinosi profesora Josipa Lisca koji se sažeto prikazuju u ovome radu podijeljeni su u dvije skupine: sintetički prinosi i ostali prinosi. Sintetičkim prinosima smatra-mo one u kojima profesor Lisac, donoseći veći ili manji broj novih spoznaja, sabire dotadašnja saznanja (vlastita i ona drugih proučavatelja) o većemu broju idioma ili o većemu broju leksikografskih i(li) književnih djela nekoga područja (većega ili manjega). U drugu skupinu svrstali smo prinose u kojima se (načelno) bavi jednim piscem, pojedinačnim idiomima ili usporedbom dvaju idioma. Prinosi su u objema skupinama poredani kronološki, pri čemu je prednost dana prvoj inačici prinosa.¹

Članak “Domaća rič zadarskoga kraja” (*Zadarska smotra* 43/3–4, 1994: 11–14)² prvi je prinos profesora Lisca o jezičnome stanju na (širemu) zadarskom području. Članak istoga naslova, ali dopunjen i dorađen, javlja se u knjizi *Hrvatski dijalekti i jezična povijest* (1996: 32–42). U ovome prinosu nabrojeni su dotad proučeni čakavski govori i navedena su njihova obilježja u kratkim crtama, istaknuti su proučavatelji čakavštine, čakavski pjesnici, položaj čakavskih govora u okviru slavenskih govora i lingvističkih atlasa itd. Istaknuta su najvažnija obilježja i položaj ijekavskih govora u zadarskom kraju, uz napomenu: “Štokavski su govori (...) zapostavljeni, poglavito hrvatski štokavski idiomi” (1996: 33). K tomu autor dodaje: “Dakle, upravo se nameće potreba monografske obradbe barem jednoga ikavskog govora; primjeri Kruševa ili Lišana Ostrovačkih svakako bi bili dobri, ali i drugi, naravno” (1996: 34). Govoreći o štokavcima ikavcima zadarskoga kraja, autor između ostalog ističe: “Dočetno *-l* dalo je *a* (*vidija*), kao i drugdje u dalmatinskih, ličkih i južnih zapadnohercegovačkih Bunjevaca” (1996: 41). Na poticaj profesora Lisca u novije je vrijeme istražen nemali broj novoštokavskih ikavskih idioma širega zadarskog područja.³ Novija istraživanja pokazala su da primjeri tipa *vidija* na

¹ Podjela je mogla biti i drugačija, primjerice na prinose o čakavskim idiomima/djelima i prinose o štokavskim idiomima/djelima, no u tom bi se slučaju više prinosa našlo na granici dviju skupina i bilo bi teško nedvosmisleno odrediti u koju ih skupinu valja smjestiti.

² U zagradama se navode bibliografski podaci o prvoj inačici članka.

³ Disertaciju “Novoštokavski ikavski govori Sjeverne Dalmacije (od Starigrada do Biograda)” piše autor ovoga članka. Mentor mu je prof. dr. sc. Josip Lisac.

širemu zadarskom području nisu dominantni, barem u istraženim govorima zadarskoga zaobalja (Kruševo, Pridraga, Škabrnja, Polača, Popovići itd.). O zadarskome jezičnom stanju profesor Lisac pisao je i za popularne tiskovine pa je tako u *Vjesniku* (2. ožujka 1996., str. 22) objavljen članak “Četiri dijalekta zadarskog kraja”.

“Ugljanski čakavski ambijent” također je članak objavljen u *Vjesniku* (4. ožujka 1995., str. 27). Autor u članku uspoređuje govore otoka Ugljana, kao krajnjega juga sjeverozapadnoga krila čakavštine, s drugim govorima ikavsko-ekavskoga dijalekta, oslanjajući se na spoznaje prethodnih istraživača ugljanskih govora (npr. Vesne Jakić-Cestarić) i umjetničke tekstove (Joje Ricova). Iznose se fonološke i morfološke značajke govora ugljanskih naselja (Lukoran, Kali, Kukljica); izdvajaju se inovacije u akcentuaciji (gubljenje akuta), diftongizacija, puni infinitivi, A mn. imenica m. r. tipa *brodi* (nastavak *-i* za razliku od nastavka *-e* koji se javlja u standardnom jeziku i u mnogim dijalektima). Jasno je istaknuta potreba za detaljnijim proučavanjima ugljanskih govora.⁴

Članak “Jezična pitanja dijalektalne poezije zadarskoga kraja” (*Domaća rič* 3, 1996: 31–34) profesor Lisac objavio je i u monografiji *Hrvatski govori, filolozi, pisci* (1999: 100–104). Na početku članka autor je prenio Brozovićevu definiciju dijalektalne književnosti i nabrojio najznačajnije autore i djela hrvatske dijalektalne književnosti. Autor se nije osvrtao na jezik kojega od dijalektalnih autora zadarskoga kraja, već je iznio asortiman glavnih pitanja koja si proučavatelji moraju postaviti prije upuštanja u analizu jezičnih obilježja dijalektalnih prinosa (bilježenje fonema, pitanja akcentuacije).

Članak “Dijalekatno stanje na otoku Ižu” (*Marulić* 31/6, 1998: 1100–1113) pod istim je naslovom objavljen u monografiji *Hrvatski govori, filolozi, pisci* (1999: 88–93). Na početku članka autor razmatra pitanje broja idioma (jezičnih sustava, govora) na otoku Ižu: dva (govor Velog Iža i govor Malog Iža kao govori naselja), više od dva (govori zaselaka) ili samo jedan (govor Iža kao otoka), a skloniji je tezi da je na Ižu samo jedan čakavski organski idiom koji se od zaseoka do zaseoka razlikuje u nekim pojedinostima. Nabrojani su dosadašnji proučavatelji iškoga govora (Božidar Finka, Vesna Jakić-Cestarić, Iva Lukežić, Vladimir Skračić i drugi). Govor Iža karakterizira zamjenica *ča*, čakavska akcentuacija (u načelu dvonaglasni sustav, “ali nerijetko se ipak čuje neizraziti akut”, 1999: 92), ikavsko-ekavski refleks jata, čakavski izgovor fonema *t'*, prelazak prednjega nazala u *a* iza *j*, *č* i

⁴ Potrebu je ostvario Mislav Benić doktorskom disertacijom “Opis govora Kukljice” (2014) u kojoj uvelike obrađuje i druge ugljanske govore.

ž, djelomično zatvaranje dugog *a*, puni infinitivi itd.; autor se ne bavi sintaksom i leksikom. Govor Iža razmatran je u kontekstu sjeverozapadne i jugoistočne čakavštine (npr. *šli* kao sjeverozapadno obilježje, a ne *išli* kao jugoistočno, ali u L jd. imenica m. r. nastavak *-u* kao na čakavskom jugoistoku), a na kraju članka autor govori “o središnjem položaju (...) iške čakavštine u cjelini narječja” (1999: 93).

“Jezično stanje zadarskoga područja” (*Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 32, 1998: 99–105) prinos je objavljen u knjizi *Hrvatski govori, filolozi, pisci* (1999: 67–78). Autor ističe izvanredno zanimljivu zadarsku jezičnu situaciju u okviru središnjega južnoslavenskog dijasistema i zadarsku miksoglotiju. Vraćajući se u (jezičnu) povijest, autor naglašava da su na zadarsko područje čakavci došli u 13. stoljeću – prvo su bili neizdiferencirani, a otprilike od 13. stoljeća govornici su dvaju dijalekata (ekavskoga i ikavsko-ekavskoga). Autor piše da se na zadarskome području govori četirima dijalektima (dvama čakavskim i dvama štokavskim), navodi njihovo prostiranje te ističe utjecaj štokavaca na čakavce. Zadarski otoci nalaze se između sjeverozapadne i jugoistočne čakavštine, a “znatan broj izoglosa između čakavskog sjeverozapada i jugoistoka prolazi zadarskim arhipelagom ili blizu njega” (1999: 70). Autor promatra zadarsku jezičnu situaciju u širem kontekstu: “Općenito je poznato da je južnoslavensko područje (...) vrlo radikalno izmijenjeno u dijalektološkom smislu, ali je ipak zadarska situacija s četiri dijalekta u neposrednoj okolini prilična rijetkost (...)” (1999: 73) Osvrnuo se i na neslavenske idiome koji su se govorili ili su se u vrijeme pisanja članka i dalje govorili u Zadru i njegovoj okolini (zadarski mletački govor, arbanaški govor albanskoga gegijskog narječja) te na zadarski razgovorni jezik, koji se od ostatka Dalmacije razlikuje punim infinitivima (razumljivo jer su infinitivi uglavnom puni i na zadarskome kopnu i na zadarskim otocima). Istaknut ćemo i sljedeće zapažanje: “Čakavski i štokavski interdijalekti zadarskoga kraja sreću se prilično često, osobito prilikom putovanja brodom ili na tržnici, jer se u takvim prilikama sugovornici prilagođuju jedni drugima zasnivajući svoj govor na dijalekatnim osobinama, ali i izbjegavajući najizrazitije lokalne osobine, poglavito one koje izazivaju ruganje ili podsmi-jeh (kao diftonzi ili cakavizam)” (1999: 77).

“Zadar i hrvatski jezik” (*Dani hrvatskoga jezika* 2000., 2001: 15–21) tekst je koji se u glavnim crtama podudara s člankom naslova “Zadarsko područje u povijesti hrvatskoga jezika i u povijesti hrvatske književnosti (skica)”, koji je objavljen u knjizi *Faust Vrančić i drugi* (2004: 71–78). U početnim rečenicama autor navodi da “u suvremenim idiomima što žive u Zadru na stanovit način pretežno žive i oni mrtvi” (2004: 71) te nabraja nekadašnje i sadašnje idiome zadarskoga područja te prouča-

vatelje hrvatskoga jezika koji su djelovali na Filozofskom fakultetu u Zadru (Dalibor Brozović, Miroslav Kravar, Zlatko Vince, Vladimir Anić i dr.). Autor daje pregled djela nastalih na zadarskom području: *Red i zakon* zadarskih dominikanki (1345), hagiografski zapis *Život sv. Katarine* (druga polovica 15. st.), *Zadarski lekcionar* (15. st.), *Liber de simplicibus*, prvi hrvatski terminološki rječnik (pripremio Nicolò Roccabonella sredinom 15. st.) i dr. Ističe i najvažnije zadarske pisce – Vidulića, Kožičića Benju, Zoranića i ostale, zatim spominje leksikografski rad Ivana Tancligera Zanottija (druga polovica 17. st.) i grafijska rješenja Marka Kuzmića Zadranina (prva polovica 18. st.). Posebnu pažnju posvećuje 19. stoljeću pa spominje zadarski jezični krug okupljen oko Ante Kuzmanića, časopis *Zora dalmatinska*, književnoga kritičara Jakšu Čedomila, gramatičara Ivana Danila, leksikografa Dragutina Antuna Parčića itd. Govoreći o 20. stoljeću, autor ističe jezikoslovca Kruna Krstića, književne stvaratelje Vladana Desnicu (koji je za autora “jedan od najboljih hrvatskih prozaika druge polovice 20. stoljeća”, 2004: 77), Ivana Aralicu, Borisa Marunu, Tomislava Marijana Bilosnića i druge, a k tomu spominje niz čakavskih stvaralaca koji se u hrvatskoj književnosti izraziti je javljaju od 1970-ih.

“Dijalekatni rječnici zadarskoga područja” (*Zadarska smotra* 55/1–2, 2006: 167–171) članak je priređen za zbornik *U službi jezika* (2007: 115–121) koji je napisan u čast Ivi Lukežić, a kasnije je objavljen u monografiji *Dvije strane medalje: Dijalektološki i jezičnopovijesni spisi o hrvatskom jeziku* (2012: 75–78). U početnom dijelu članka istaknuti su problemi koji se javljaju pri radu na dijalektološkim rječnicima općenito: “Moglo bi se o tom mnogo govoriti, a ovdje ističem činjenicu kako, naravno, nije dobro niti kada se želi brza i pozitivna recenzija uglednog imena u zadnji čas, pred izlazak djela u kojem ima dosta toga sasvim neprihvatljiva” (2012: 75). Izdvojen je Ljubomir Maštrović kao pionir dijalekatne leksikografije zadarskog područja (objavio manji rječnik o ninskom govoru, koji je štokavski) te niz dijalekatnih rječnika koji su uslijedili – Blaž Jurišić sa svojim vrgadinskim rječnikom najbolji je na (širem) zadarskom području, a slijedi ga niz čakavskih rječnika, većih i manjih: Sali (Ankica Piasevoli), Tkon (Jela Maresić i Sanja Vulić), Privlaka (Ante Kolanović), Kukljica (Tomislav Maričić Kukljičanin), Rivanj (Ladislav Radulić), grad Pag (čakavski rječnik Nikole Kustića), Poveljana (Ante Tičić), Kolan (Ivo Oštarić), Iž (Žarko Martinović). U članku su spomenuti bibinjski i ošljački rječnik u izradi, a oba su rječnika ubrzo i objavljena (ošljački rječnik Ante Tonija Valčića 2012., a bibinjski rječnik Božidara Šimunića 2013. godine). Dodajemo da je po objavi članka došlo do pojave niza rječnika štokavskih ikavskih govora zadarskoga područja (Škabrnja, Jasenice, Popovići,

benkovački kraj), a neki su u izradi (Pridraga, Radošinovac).

U članku “Južnočakavski dijalekt i njegov leksik” (*Croatica et Slavica Iadertina* 5, 2009: 79–85) obrađena je geneza i prostiranje južnočakavskoga dijalekta, koji autor dijeli na tri poddijalekta: otočni, kopneni i gradišćanski. Članak spominjemo jer autor u njemu navodi razlike i sličnosti između čakavskog jugoistoka i sjeverozapada te razlike i sličnosti između jugoistočnih čakavaca i obližnjih štokavaca ikavaca, a to se (premda to autor izrijeком ne spominje) donekle tiče i zadarskoga područja: “Npr. ikavizmom, promjenom *ra>re*, primjerima tipa greb povezan je čakavski jugoistok sa susjednim štokavskim idiomima. Tu očito vlada organski kontinuitet” (2009: 81).

Prinos “Čakavština Ista i Škarde” (zbornik *Otoci Ist i Škarda*, 2010: 771–778) zapravo je prinos o govoru Ista – autor ističe da je “o govoru Škarde teško govoriti, jer na tom otoku već neko vrijeme stalnoga stanovništva nema” (2010: 771). Taj je prinos kasnije djelomično prerađen, dopunjen nekim podacima i objavljen pod naslovom “Leksik otoka Ista” u knjizi *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi* (2016: 85–100). Autor je u prinosu naveo da su prethodno Ist jezično proučavali Matecki, J. Hamm, V. Jakić-Cestarić, V. Skračić (toponimija) i drugi, a da rječnik Ista piše Ante Smoljan. Govor Ista promatran je u kontekstu – riječ je o čakavskom govoru ikavsko-ekavskog dijalekta. U članku je dan prikaz njegovih fonoloških (slogotvorni i neslogotvorni glasovi, akcentuacija), morfoloških, sintaktičkih i leksičkih obilježja te je provedena usporedba govora Ista s nekim bližim i daljim čakavskim govorima. Autor izdvaja zanimljivosti i arhaičnosti govora Ista: *měne*, *těbe* (G), ali *mini*, *tibi* (D), što znači da je održano praslavensko stanje (kao i na Ižu), zatim arhaični nastavak *-ane* u NAV mn. imenica m. r. (npr. *čobane*) koji je u povlačenju i dr. Govoreći o leksiku, koji je u naslovu prinosa, autor ističe veznik *aś* ‘jer’ koji je tipičan za sjevernije čakavce, a općenito leksik Ista promatra u usporedbi s mnogim drugim sjevernijim i istočnijim čakavskim govorima; neki leksemi povezuju Ist sa sjevernim čakavskim govorima (npr. *žvǎrt’i* ‘pobaciti’), a neki leksemi (*zvunīti* ‘svirati’) povezuju ga s južnijim terenima. Autor navodi: “U svemu otok Ist ima poseban položaj među otocima zadarskoga arhipelaga, a čitav taj arhipelag zapravo predstavlja spojnicu između sjeverozapadne i jugoistočne čakavštine.” (2016: 100) To je u članku potkrijepljeno nabrojanjem sjeverozapadnih (ikavsko-ekavski refleks jata, *ghǎzdo*, *va* ‘u’, *grob*, a ne *greb* itd.) i jugoistočnih čakavskih obilježja (metateza u primjeru *svi*, primjeri *resti* i *repci*, ali *krasti*, prezent *vuāzmin* itd.); prema zabilježenim podacima sjeverozapadna čakavska obilježja pretežu, ali autor napominje (2016: 100) da su potrebna nova istraživanja.

Članak “Kako se na zadarskom području govorilo potkraj srednjega vijeka” (*Za-*

darska smotra 62/4, 2013: 149–152) pisano je izlaganje sa skupa “Zadarski filološki dani 4” (2011) u kojemu se autor bavi starijim spomenicima pisane kulture, jezikom Karnarutića, Zoranića i Barakovića te današnjim čakavskim govorima zadarskoga područja, posebno fonološkim i morfološkim osobitostima. Sadržaj toga članka donekle se poklapa sa sadržajem članka “Zoranićev jezik i jezik hrvatske renesansne književnosti u Zadru” koji je objavljen u knjizi *Dvije strane medalje: Dijalektološki i jezičnopovijesni spisi o hrvatskom jeziku* (2012: 142–146). U članku autor daje sintezu kronološki, prateći razvoj jezika zadarskih pisaca – Vidulića, Kožičića Benje, Zoranića, Karnarutića, Budinića i Barakovića. Tako kaže da Vidulić, “uz brojne ikavizme”, ima ekavizam *veru*, “prisutan i u Zadarskom lekcionaru, u ‘Muci sv. Margarite’, u ‘Plaču blažene dive Marije’, u ‘Životu sv. Katarine’, također zadarskim tekstovima 15. stoljeća” (2012: 142), dok Zoranić, Karnarutić, Budinić i nešto mlađi Baraković imaju ikavizme (*vira*, *nevirna*). Prema autoru, Benja, inače njegovatelj crkvenoslavenskoga tipa književnog jezika, koji u tekstove unosi čakavske elemente, utjecao je na Zoranića. Zoranić je pak čakavac koji u svoj jezik unosi štokavske elemente (npr. promjena dočetnog *-l* u *-a*) te orijentalizme iz folklorne književnosti, i može se smatrati predstavnikom hibridne koncepcije književnoga jezika, a predstavnikom iste koncepcije može biti smatran i Karnarutić, također čakavac, koji se otvara štokavskim, ali i kajkavskim utjecajima. Budinić se, prema riječima autora, u istom djelu od čakavštine okreće dubrovačkoj štokavštini – (i)jekavizmima, dok je Baraković “posljednji (...) znatni čakavski pjesnik prije pojave dijalektalnih autora u 20. stoljeću” (2012: 145). On je orijentiran prema jugoistočnim čakavskim i štokavskim govorima; piše ikavsko-ekavskim jezikom zadarske fizionomije koji je “ikavskiji od Zoranićeva” (2012: 146), a obilježen je mješavinom čakavskih i novoštokavskih elemenata (npr. čuvanje dočetnog *-l* i promjena u *-o/-a*, praslavensko *d'* daje *j* ili *đ* i sl.).

Prinos “Dijalekatno stanje na biogradskom području” (zbornik *Glagoljica i glagoljaštvo u biogradskom kraju*, 2014: 167–174) objavljen je i pod naslovom “Prošlost i suvremeno dijalekatno stanje na biogradskom području” u knjizi *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi* (2016: 65–72). Autor navodi da se u Biogradu rabi zamjenica *što*, premda biogradski govor pripada čakavskom narječju, a tako je i u nekim obližnjim mjestima, pa i na Pašmanu. U članku se spominju obilježja govora Banja, Ždrelca i Tkona (svi na Pašmanu), Vrgade, obalnih mjesta Pakoštana i Svetog Filipa i Jakova, jezični podaci iz madrikula Tinja (danas štokavsko mjesto) i Bubnjana, uz jezične podatke iz *Tkonskoga zbornika*. U okolici Biograda čakavski su govori uvelike štokavizirani, što je u članku i prikazano, no u članku se ne

donose podatci o pretežno štokavskim mjestima, kakvih u blizini Biograda ima nemalo (manje na obali, više u zaobalju). O štokavskim govorima piše u prinosima “Govori vranskoga kraja” (2017) i “Polački govor” (skraćena inačica, 2018).

U koautorstvu s Marijanom Tomelić Ćurlin profesor Lisac objavio je članak “Govori vranskoga kraja” u zborniku *Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti* (2017: 485–496). To je tek drugi prinos profesora Lisca o novoštokavskim ikavskim govorima zadarskoga područja, a prvi koautorski. U članku su na temelju dijalektoloških ispitivanja obrađena fonološka i morfološka obilježja govora Vrane, uz povremenu usporedbu s govorima Biograda i Pakoštana, a na kraju rada nekoliko je rečenica o sintaktičkim i leksičkim posebnostima vranskoga govora, njegov ogled te zaključak “da se radi o zapadnom, novoštokavskom ikavskom dijalektu, uz postojanje pojedinih zajedničkih čakavskih i štokavskih osobina” (2017: 495).

U članku “Refleksi jata u jeziku J. Barakovića u usporedbi s jezikom P. Zoranića” (*Jurju Barakoviću o 350. obljetnici smrti*, 1979: 39–60) razmatra se ne samo jezik Jurja Barakovića u usporedbi s jezikom Petra Zoranića (kako bi se moglo pomisliti iz naslova) nego i jezične razlike unutar Barakovićeve *Vile Slovinke* – bugarštica *Majka Margarita* (koja je ili preuzeta iz narodne tradicije ili je njome uvelike inspirirana) i ostali tekst. Refleксе jata u Barakovića autor je popisao prema korijenima (npr. *běg-*, *bělěg-*, *běš-* itd.). Primjeri su kontekstualizirani, a autor im pokušava pristupiti i stilistički (npr. razmatra je li neki refleks jata takav kakav je samo da bi se ostvarila rima). Izdvojit ćemo autorovo zapažanje da “relativno velik broj osnova-korijena u kojima Baraković bilježi ekavizme i miješane refleksе *ě* ne znači da je on izrazitiji ekavac od Zoranića, nego tek donekle potvrđuje tezu o bogatstvu jezika toga pisca” (1979: 60). Na kraju članka istaknuto je da se “u Barakovića uočava tendencija polaganog smanjivanja broja ekavizama” (1979: 60).

Članak “Ždrelac i njegov govor” (*Zadarska smotra* 46/4–6, 1997: 21–25) u neznatno dotjeranu obliku objavljen je pod naslovom “O jednom od pašmanskih govora” u knjizi *Hrvatski govori, filolozi, pisci* (1999: 94–99). Nabrojivši prethodne proučavatelje pašmanskih govora (Božidar Finka, Nikola Jakšić, Sanja Vulić i Jela Maresić), autor je istaknuo dvojbu nekih od njih o tome kojemu dijalektu pripadaju pašmanski govori i dodao da “odgovor glasi da Pašman pripada ikavskom čakavskom dijalektu, no toponim ipak ne glasi Ždrilac” (1999: 95) te da je “prilično (...) poznato koji su ekavizmi u Ždrelcu” (1999: 95). Autor na temelju podataka dobivenih u razgovori-

ma s izvornom govornicom iznosi fonološka i morfološka obilježja govora Ždrelca, ali i leksičke specifičnosti. Izdvojit ćemo riječ *bedrǎ* (N jd. ž. r. 'bedro') koja je, s drugačijim naglaskom, zabilježena i na kopnu (Pridraga). Zabilježen je u Ždrelcu poludugi akcent kao važno prozodijsko obilježje, ali javlja se i akut (čuva se bolje nego na Ugljanu) te (rijetko) dugouzlazni naglasak. U zadnjem odlomku autor navodi: "Sve u svemu, u Ždrelcu se govori i *ča* i *što*, pa je očito da je na Pašmanu bio izrazitiji štokavski utjecaj nego na otocima sjeverozapadno od njega" (1999: 99).

"Položaj privlačkoga govora među hrvatskim idiomima" (*Čakavska rič* 26/1–2, 1998: 25–31) članak je objavljen u knjizi *Hrvatski govori, filolozi, pisci* (1999: 79–87). Otvoren je prenošenjem spoznaja Milana Rešetara o izrazitoj poštokavljenošću kopnenih čakavskih govora zadarskoga kraja i općenito, a iznose se i Finčina, Šojatova i Moguševa zapažanja. Autor izdvaja najvažnija obilježja privlačkoga govora (npr. kanovački naglasak i peteronaglasna situacija, druga fonološka obilježja, morfološka obilježja), ne ulazeći dublje u leksik i sintaksu. Istaknuta je činjenica da je privlački govor teško nedvosmisleno svrstati u narječje ili dijalekt – akcentuacija je pretežno čakavska, a ostala su obilježja gotovo potpuno štokavska (skupina *št*, gubljenje *x*, nepostojanje čakavskoga kondicionala itd.).

U članku "Uz proučavanje kaljskoga i ošljačkoga govora" koji je objavljen u *Zadarskoj smotri* (47/4–6, 1998: 21–25) autor daje pregled i usporedbu dvaju zemljopisno bliskih idioma (tj. njihovih fonoloških i morfoloških obilježja), dosljedno prenosi prethodna zapažanja Petera Houtzagersa i Elene Budovskaje o kaljskom govoru, a poneka i preispituje, primjerice kaljski troakcenatski sustav. Ošljački je pak govor bio neproučen i svi su podaci izneseni u ovom članku novi. Autor ističe da je ošljački govor blizak kaljskomu (ikavsko-ekavski refleks jata, akcentuacija s poludugim akcentom kao ostvarajem fonološki kratkih vokala, rijedak ostvaraj akuta, diftonzi, zatvaranje *a* itd.), ali se od njega ipak i razlikuje (npr. ošljački *vītar*, kaljski *vētar*). Napominjemo da je 2012. godine objavljen *Rječnik govora otoka Ošljaka* Ante Tonija Valčića; profesor Lisac recenzirao je djelo (prikaz objavljen u: *Dubrovnik* 24/3, 2013: 255–256), ističući njegovu etnografsku vrijednost i druge prednosti (akcentuacija, zabilježene isključivo ošljačke riječi, dobro označena višeznačnost natuknica).

Članak "Banjski govor na Pašmanu" (*Čakavska rič* 31/1–2, 2003: 27–31) prethodno je objavljen pod naslovom "Banj – govor i poezija" u *Zadarskoj smotri* (50/1–2, 2001: 123–128). Podaci koje autor donosi u članku prikupljeni su dijalektološkim zapisima i izdvojeni iz poezije Jeronima Kraljeva. Govor Banja podosta je štokaviziran ikavski čakavski idiom (što se vidi već po uporabi riječi *ča* i *što*, ali

i u akcentuaciji i deklinaciji) koji “pripada čakavskom jugoistoku, upravo graničnom području prema čakavskom sjeverozapadu” (2001: 123). Autor navodi niz fonoloških (vokalskih i konsonantskih) obilježja banjškoga govora, a kao zanimljivo akcenatsko obilježje izdvaja primjer G *měne*, D *měni*, dok je na otocima ispred Zadra često G *měne*, D *meni*, tj. čuvanje praslavenskoga akcenatskog mjesta. U morfologiji prevladavaju jugoistočne čakavske značajke, npr. izjednačavanje DLI mn., A mn. imenica muškog roda s nastavkom *-i*, puni infinitivi i dr. Zanimljivo je zapažanje da su česti augmentativi, a rijetki deminutivi. Autor zaključuje: “Kako je općenito poznato, neki su se čakavci ikavci u velikim seobama selili na sjever; to nije slučaj Banja koji je primio dosta seobnih štokavskih impulsa” (2001: 127).

“Dva govora zadarskoga područja: usporedba govora Tkona i Ražanca” (*Zadarska smotra* 52/4–6, 2003: 25–30), članak je koji je kasnije neznatno dorađen i objavljen u *Čakavskoj riči* (32/2, 2004: 167–171) pod naslovom “Usporedba govora Tkona i Ražanca”. Prvi je to prinos profesora Lisca koji se detaljnije bavi nekim novoštokavskim ikavskim govorom zadarskoga kopna, prikazujući ga u usporedbi s otočnim tkonskim idiomom koji literatura svrstava u čakavsko narječje iako ga karakteriziraju mnoga štokavska obilježja. Bitna je razlika u akcentu – novoštokavski Ražanac ima četveronaglasni sustav i zanaglasne duljine, a čakavski Tkon relativno dobro čuva starinu – ima dugosilazni i kratkosilazni akcent te akut, ali k tomu tzv. poludugi akcent i rijetko dugouzlazni. Oba su govora ikavska uz rjeđa odstupanja (npr. *zenica* i *seno* u oba mjesta). Autor ističe: “Broj ekavizama u Tkonu osjetno je manji od broja ekavizama u Ždrelcu ili Banju; to je naravno, jer su sjeverozapadna pašmanska mjesta (...) susjedna ikavsko-ekavskim idiomima otoka Ugljana” (2003: 26). Od drugih fonoloških obilježja izdvojeno je zatvaranje starog dugog *a* u Tkonu te redukcija nenaglašenog *i* u Ražancu; u Tkonu je uobičajeno *onāmo* (bez zatvaranja *o > u*), a u Ražancu *unāmo*. Autor dobro zapaža da “među štokavcima ikavcima obično ima više prijelaza *o* u *u* nego u Ražancu” (2003: 27), što je kasnije potvrđeno terenskim istraživanjima (Pridraga, Škabrnja, Popovići, Starigrad itd.). Govoreći o sličnostima, izdvaja glagolske pridjeve radne tipa *uvatija* koji dolaze i u Tkonu i u Ražancu, ali navodi i niz razlika: u Tkonu **d'* rijetko daje *j*, u Ražancu uvijek daje *đ*; Tkon je šćakavski, Ražanac štakavski; *h* i *f* u Tkonu se uglavnom čuvaju, u Ražancu se gube ili zamjenjuju; u Ražancu može doći *ž*, u Tkonu ga nema. Kada je riječ o morfologiji, u Tkonu dolazi čakavski G mn. *sinōv*, a u Ražancu novoštokavski *sinóvā*; u Ražancu nema kondicionala tipa *bimo*, *bite* kakvi dolaze u Tkonu; u Ražancu dolazi *čijī*, u Tkonu *čigōv*; Tkon ipak ima zamjeničku riječ *što*, kao i Ražanac itd. Autor zaključuje: “Riječ je bjelodano

o govorima što nisu formirani na istom ili bliskom terenu, ali su u međuvremenu razlike (koje prvobitno nisu bile vrlo velike) smanjene.” (2003: 28)

Članak “Govor Veloga Rata” (*Veli Rat*, 2013: 667–671) objavljen je u knjizi *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi* (2016: 73–84). Na početku članka autor nabraja prethodne proučavatelje dugootočkih govora (Finka i drugi) i ističe da je govor Veloga Rata nedostatno obrađen, usprkos naporima Nikice Uglešića.⁵ Velarski⁶ govor u članku se proučava u kontekstu (konzervativnije) sjeverozapadne i (revolucionarnije) jugoistočne čakavštine, ali i u kontekstu dugootočke čakavštine. U kontekstu dugootočkih govora Veli Rat, Božava i Soline imaju *ar* kao refleks *r*, što ih razlikuje od jugoistočnih dugootočkih sela. U kontekstu čakavštine (odnosa sjeverozapada i jugoistoka) istaknuto je donekle dobro velarsko čuvanje razlikovanja DLI mn. koje je inače karakteristično za čakavski sjeverozapad, a čakavska je arhaičnost i nastavak *-ane* u NAV mn. imenica m. r. Veli Rat ne pripada čakavskom jugoistoku jer nije ikavski (granica je u zadarskom arhipelagu), a i po drugim je obilježjima bliži čakavskom sjeverozapadu: *gñazdo*, naglasak tipa *pĩsmò* (u odnosu na jugoistočno *pĩsmo*), prijedlog *va* (iako je sve rjeđi), *vazeti*, *Vazam*, kako je na sjeverozapadu, ali za jugoistok su karakteristični primjeri *svi*, *sve*, *svaki* (metateza) te primjeri *resti* i *repac*. Ipak, u nekim je situacijama velarski govor između sjeverozapada i jugoistoka (npr. DLI mn. imenica ž. r.). Autor zaključuje: “U znanosti formulirane su podjele čakavštine na 6 jedinica⁷ (...), na sjeverozapadnu i jugoistočnu (...) te na sjeverozapadnu, središnju i jugoistočnu čakavštinu” (2016: 84). Prema prvoj podjeli velarski govor pripada ikavsko-ekavskom dijalektu, prema drugoj podjeli jugu sjeverozapadne čakavštine, a prema trećoj podjeli središnjoj čakavštini.

U koautorstvu s Josipom Galićem profesor Lisac objavio je članak “Govor otoka Vira i njegov leksik” (*Čakavska rič* 43/1–2, 2015: 5–30) u kojemu su prikazane fonološke, morfološke, sintaktičke i leksičke osobitosti virskoga govora. Govor Vira obilježen je miješanjem čakavskih i štokavskih obilježja; primjeri su čakavskih osobitosti čuvanje glasova *f* i *x*, dobro čuvanje starijega akcenatskog inventara (iako autori na str. 13 navode da se u Viru “ne čuva stari troakcenatski sustav”) i staroga akcenatskog mjesta itd., dok su štokavska obilježja uzlazni naglasci, dominantan štakavizam (ali ipak dolazi *možžane*), zamjenica *što*, glagolski pridjev

⁵ Godine 2016. objavljena je *Sažeeta čakavska harvatska sloovnica : po vel'aartskomu govoru složena*, a 2017. godine objavljen je *Čakavski harvatski sloovniik : z vel'aartskoga govora prikuupljen : mali razlikovni i poredbeni rječnik* (495 stranica). Nikica Uglešić autor je obiju knjiga.

⁶ Koji se odnosi na Veli Rat i njegove stanovnike (Velarćane).

⁷ Misli se na dijalekte čakavskoga narječja. Fusnotu dodao I. M.

radni tipa *bija* itd. Među usvojenicama dominiraju romanizmi, dok je germanizama i orijentalizama osjetno manje. Izdvojit ćemo stajalište autorā da “virski govor valja svrstati u čakavsko narječje, posebno s obzirom na činjenicu da u tu skupinu dijalekata proučavatelji svrstavaju i idiome s manje čakavizama” (2015: 6).

U zborniku *Novigrad nekad i sad* (2017: 510–515) objavljen je prinos profesora Lisca “Prošlost i sadašnjost novigradskoga govora”. Na početku prinosa navedeno je da je doktorsku disertaciju o novigradskom govoru pripremala Vesna Jakić-Cestarić. Premda disertacija nikad nije bila objavljena, velik broj podataka prenesen je iz prinosa Vesne Jakić-Cestarić i Božidara Finke. Novigradski govor, izvorno ikavski čakavski, preuzeo je mnoga obilježja susjednih štokavskih govora: prednji nazal davao je *a* iza *č*, *ž* i *j*, čega danas nema, šćakavizam je potisnut štakavizmom još u prvoj polovici 18. stoljeća, uglavnom nema glasa *h*, redovita je promjena *-l > -a* u glagolskim pridjevima radnim tipa *bija*, *radija*, redovita je od 17. stoljeća zamjenica *što* itd. U akcentuaciji, koja je čakavske fizionomije, zanimljiva je pojava prednaglasnih i zanaglasnih duljina; česti su naglasci dugosilazni, kratkosilazni i akut, a uzlazni su naglasci mnogo rjeđi. Autor ističe da je “novigradski akcent najbliži među raščlanjivanim govorima s akcentom bibinjskim i vrgadinskim, podjednako udaljen od akcenta senjskoga i bračkoga, dok je u akcentu najudaljeniji grobnički govor” (2017: 515). U novljanskome⁸ leksiku primjetni su i romanski i orijentalni utjecaji.

Prinos “Još jednom o vrgadinskom govoru” objavljen je u zborniku *Definitely perfect: Festschrift for Janneke Kalsbeek* (2017: 353–359). U uvodu prinosa istaknuto je da je Milan Rešetar govor Vrgade svrstao u štokavsko narječje, čemu se usprotivio Blaž Jurišić, “opisujući vrlo pouzdano glasovlje zavičajnoga otoka” (2017: 353), a potom su nabrojani stariji i noviji proučavatelji vrgadinskoga govora (među kojima je i Janneke Kalsbeek). Govor Vrgade (o kojemu je 1966. monografiju napisao Blaž Jurišić, a 1973. objavio je i vrgadinski rječnik) pripada južnočakavskom ikavskom dijalektu. U prinosu su navedene njegove fonološke i morfološke značajke, uspoređene s drugim otočnim govorima (širega) zadarskog područja (Sali, Zaglav, Iž, pašmanski i ugljanski govori), kopnenim čakavskim govorima zadarskoga područja (Bibinje) i ostalim čakavskim govorima (brački govori, hvarski govori, šoltanski govori itd.), a vrgadinski je govor promatran i kroz odnos čakavskoga sjeverozapada i jugoistoka. Autorov je zaključak da je “udio štokavštine u formiranju vrgadinskoga govora i u prošlosti i u novije doba bio znatan”. (2017: 358)

⁸ Koji se odnosi na Novigrad i njegove stanovnike (Novljane).

U tisku su prinosi o novoštokavskim ikavskim govorima (širega) zadarskoga područja koje je profesor Lisac napisao u koautorstvu s autorom ovih redaka (članci “Polački govor”, čija je skraćena verzija objavljena u *Zadarskoj smotri* 67/1–3, 123–128, te “Starigradski govor”) i koji su dokaz neumorna rada profesora Lisca i nastavka njegova bavljenja novoštokavskim ikavskim govorima.

3. Filološki rad profesora Lisca u Ogranku Matice hrvatske u Zadru

Doprinos profesora Lisca razvoju jezične kulture u gradu Zadru i zadarskoj okolini nemjerljiv je. Kao istaknuti član Ogranka Matice hrvatske u Zadru od ratne 1994. do danas sudjeluje u organizaciji jezikoslovno-pjesničkih skupova “Domaća rič” koji rezultiraju zbornicima radova, od 2010. godine urednik je časopisa *Zadarska smotra*, u dvorani Ogranka predstavio je mnoge knjige filološke tematike i održao predavanja o mnogim filozofima zadarskoga kraja, a posebno je značajan njegov (zapisan i nezapisan) doprinos razvoju dijalekatne leksikografije (širega) zadarskog područja. O *Rječniku govora mjesta Sali* (1993) Ankice Piasevoli napisao je osvrt u časopisu *Republika* (50/9–10, 1994: 254–256), prikazao je i *Rječnik iškoga govora* (2005) Žarka Martinovića (*Dubrovnik* 19/1, 2008: 332–333), a kratko se osvrnuo i na *Rječnik govora mjesta Škabrnje* (2013) Mile Bašića (članak “Nekoliko novih hrvatskih dijalektalnih rječnika”, *Zadarska smotra* 63/3, 2014: 245–247). Profesor Lisac recenzirao je sljedeće rječnike koje je izdao Ogranak Matice hrvatske u Zadru: *Rječnik govora mjesta Kukljica na otoku Ugljanu* (2000) Tomislava Maričića Kukljičanina, *Rječnik rivanjskog govora* (2002) Ladislava Radulića, *Rječnik govora otoka Ošljaka* (2012) Ante Tonija Valčića, *Rječnik govora otoka Ista* (2013) Ante Smoljana, *Rječnik bibinjskoga govora* (2013) Božidara Šimunića, *Rječnik i govor starih žitelja otoka Rave* (2017) Davora Božina i *Rječnik govora otoka Sestrunja* (2017) Svetka Fatovića, *Rječnik sela Popovića* (2018) don Nikole Tokića i Ivana Magaša te *Rječnik novoštokavske ikavice benkovačkoga kraja* (2018) Alojza i Eduarda Pavlovića. Bez recenzije profesora Lisca svi bi ti rječnici zasigurno bili manje kvalitetni, posebno ako se zna da su im autori uglavnom laici.⁹

⁹ Ovomu dodajemo podatak da profesor Lisac savjetima pomaže i Zvonku Babiću koji izrađuje rječnik pridraškoga govora i posebno Boži Došenu koji izrađuje radošinovački rječnik. Nadamo se da će i ova dva rječnika uskoro biti tiskana.

4. Umjesto zaključka

Profesor Josip Lisac svojim djelovanjem obogatio je hrvatsku i europsku lingvistiku, Zadar i Hrvatsku. Ovaj rad prikazuje tek djelić njegova angažmana koji mlađoj generaciji istraživača može biti i poticaj i izazov.¹⁰ Profesoru želimo sretan 70. rođendan i mnoge uspjehe u danima (formalne) mirovine!

LITERATURA

- GALIĆ, J.; LISAC, J. 2015. Govor otoka Vira i njegov leksik. *Čakavska rič* 43/1–2: 5–30.
- LISAC, J. 1979. Refleksi jata u jeziku J. Barakovića u usporedbi s jezikom P. Zoranića. *Jurju Barakoviću o 350. obljetnici smrti*. Ur. Foretić, D. i dr. Narodni list. Zadar: 39–60.
- LISAC, J. 1995. Ugljanski čakavski ambijent. *Vjesnik*, 4. ožujka: 27.
- LISAC, J. 1996. Domaća rič zadarskoga kraja. *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*. Matica hrvatska. Zagreb: 32–42.
- LISAC, J. 1998. Uz proučavanje kaljskoga i ošljačkoga govora. *Zadarska smotra* 47/4–6: 21–25.
- LISAC, J. 1999a. Jezično stanje zadarskoga područja. *Hrvatski govori, filolozi, pisci*. Matica hrvatska. Zagreb: 67–78.
- LISAC, J. 1999b. Položaj privlačkoga govora među hrvatskim idiomima. *Hrvatski govori, filolozi, pisci*. Matica hrvatska. Zagreb: 79–87.
- LISAC, J. 1999c. O jednom od pašmanskijih govora. *Hrvatski govori, filolozi, pisci*. Matica hrvatska. Zagreb: 94–99.
- LISAC, J. 1999d. Jezična pitanja dijalektalne poezije zadarskoga kraja. *Hrvatski govori, filolozi, pisci*. Matica hrvatska. Zagreb: 100–104.

¹⁰ Kao dokaz poticajne vrijednosti rada profesora Lisca, ovom prilikom istaknut ćemo završne i diplomske radove o sjevernodalmatinskim govorima koji su pod mentorstvom profesora Lisca obranjeni na Sveučilištu u Zadru u posljednjih pet godina: Ivan Magaš, “Usporedna analiza govora Donjih Biljana i Škabrnje” (diplomski rad, 2015), Robert Špralja, “Fonologija govora Zaglava na Dugom otoku” (diplomski rad, 2016), Eva Juraga, “Romanizmi u govoru mjesta Murtera” (završni rad, 2018), Irena Stanić, “Govor Janjeva među predstavnicima triju generacija iz Kistanja” (diplomski rad, 2018), Katarina Šatalić, “Ravski leksik u usporedbi s drugim čakavskim govorima” (diplomski rad, 2018).

- LISAC, J. 2001. Banj – govor i poezija. *Zadarska smotra* 50/1–2: 123–128.
- LISAC, J. 2003. Dva govora zadarskoga područja: usporedba govora Tkona i Ražanca. *Zadarska smotra* 52/4–6: 25–30.
- LISAC, J. 2004. Zadarsko područje u povijesti hrvatskoga jezika i u povijesti hrvatske književnosti (skica). *Faust Vrančić i drugi*. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik: 71–78.
- LISAC, J. 2009. Južnočakavski dijalekt i njegov leksik. *Croatica et Slavica Iaderitina* 5: 79–85.
- LISAC, J. 2012a. Dijalekatni rječnici zadarskoga područja. *Dvije strane medalje: Dijalektološki i jezičnopovijesni spisi o hrvatskom jeziku*. Književni krug. Split: 75–78.
- LISAC, J. 2012b. Zoranićev jezik i jezik hrvatske renesansne književnosti u Zadru. *Dvije strane medalje: Dijalektološki i jezičnopovijesni spisi o hrvatskom jeziku*. Književni krug. Split: 142–146.
- LISAC, J. 2016a. Leksik otoka Ista. *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Matica hrvatska. Zagreb: 85–100.
- LISAC, J. 2016b. Prošlost i suvremeno dijalekatno stanje na biogradskom području. *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Matica hrvatska. Zagreb: 65–72.
- LISAC, J. 2016c. Govor Veloga Rata. *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Matica hrvatska. Zagreb: 73–84.
- LISAC, J. 2017a. Prošlost i sadašnjost novigradskoga govora. *Novigrad nekad i sad*. Ur. Kaštela, S. Sveučilište u Zadru – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Općina Novigrad. Zadar – Zagreb – Novigrad: 510–515.
- LISAC, J. 2017b. Još jednom o vrgadinskom govoru. *Definitely perfect: Festschrift for Janneke Kalsbeek*. Ur. Genis, R.; de Haard, E.; Lučić, R. Uitgeverij Pegasus. Amsterdam: 353–359.
- LISAC, J.; Tomelić Ćurlin, M. 2017. Govori vranskoga kraja. *Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti*. Ur. Došen, B. Ogranak Matice hrvatske u Zadru – Općina Pakoštane. Zadar: 485–496.

Josip Lisac and the Varieties of Zadar Region

ABSTRACT

This paper is an overview of the professor Josip Lisac's philological work in Zadar region. It presents the contents of his most important works about the varieties of a wider area of Zadar, as well as his works about writers that were active in Zadar, that is, about the language they used in their works. At the end of the paper, professor Lisac's involvement in Matica hrvatska's branch in Zadar is highlighted, along with his contribution to the dialectical lexicography of Zadar region.

KEYWORDS: *Josip Lisac, Štokavian dialect, Čakavian dialect, varieties of Zadar region*

Jedna urnebesna etimologija

Ranko Matasović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

rmatasov@ffzg.hr

U ovom se radu predlaže nova etimologija riječi *urnebēs*, koja je do sada ili ignorirana, ili nije ispravno protumačena u etimološkoj literaturi. Ova se riječ može izvesti iz talijanske fraze *urlo bello* “budalasto urlikanje”, gdje je pridjev *bello* “budalast, lud” danas zastario, no dobro je posvjedočen u tekstovima 14. – 16. stoljeća. Budući da je riječ *urnebēs* najranije zabilježena kod dubrovačkih autora, a potom većinom u južnim i istočnim štokavskim govorima, zaključuje se da se proširila iz Dubrovnika, u čijem je urbanom govoru bilo mnogo talijanizama. Alternativne etimologije, npr. izvođenje iz (*u-rъv-nebes-, Bezlaž 1976-2007, II: 217) odbacuju se kao neuvjerljive. Članak završava autorovim promišljanjima o etimološkoj metodi, odnosno o potrebi pronalaženja jedinstvenih kriterija za prosudbu vjerojatnosti pojedinih etimologija u slučajevima kada postoje vjerodostojne alternative.

KLJUČNE RIJEČI: etimologija, hrvatski jezik, romanizmi, urnebes

Hrvatska riječ *urnebēs* nema sigurne etimologije. Skok (1973, III: 547) je navodi, ali ne daje nikakvo etimološko tumačenje. Gluhak (1993) riječ uopće ne spominje, a podudarnosti nema ni u jednom slavenskom ili balkanskom jeziku. Najstarije su potvrde ove riječi kod dubrovačkih pisaca 17. st., a izvorno joj je značenje ‘tutnjava, buka, lupa’ (ARj. 19: 813—814). O tome svjedoče ovi primjeri: *Silni vjetri, vihri plasi sred valova i trskova, vaš ga urnebes dno valova tisni, uduši i porazi* (Gundulić), *Strašiva će tada trublje urnebesom silnijem pjeti* (Kanavelić), *Čuše ovi prvi dan ovi urnebes od trublja* (Della Bella). Od starijih leksikografa zabilježili su je Della Bella (*urnebes: strepito, rumore*), Stulić (*strepito, rumore*) i Karadžić (*das Getöse, strepitus*). Skok navodi i oblik *urnebes* na Kosovu u značenju ‘buka, treska’, a kod Stulića je posvjedočena umanjena *urnebesak*. Izveden je pridjev *urnebēsan* (najranije posvjedočen kod Đorđića), a Skok bilježi i denominativni glagol *urnebēsati* (Lika) u znače-

nju ‘glasno zapomagati, vikati’. U čakavskim i kajkavskim govorima ove riječi, po našim spoznajama, nema, a u štokavskima se prema Skokovim podacima pojavljuje uglavnom na jugu i jugoistoku, no u dijalektalnim rječnicima nismo uspjeli pronaći potvrde. Po svemu sudeći, riječ *ŭrnebēs* se proširila iz Dubrovnika, preko djela dubrovačkih pisaca i leksikografa (prije svega Ardelija Della Belle). Danas je u standardnom jeziku i u supstandardnim varijetetima vrlo česta, premda pomalo stilski obilježena. Upotrebljava se u značenju ‘nered, komešanje’, a u novije doba zabilježen je (osobito u srpskome) i naziv *urnebes* za nekoliko jela (salatu od sira s crvenom paprikom i složenac od mesa sa špinatom i gljivama). U razgovornom jeziku danas *urnebesno* može biti nešto uzbudljivo, izazovno, originalno, poput etimologije u naslovu ovoga članka.

Etimologija je riječi *ŭrnebēs*, kao što smo rekli, do sada bila posve neizvjesna (ARj. kaže da je “nepoznata postanja”). Pomišljalo se da je riječ o složenici u kojoj je drugi dio, *nebes*, genitiv množine imenice *nebo*, a prvi dio, *ur-*, izvodio se od osnove glagola *urlati* (< tal. *urlo*, *urlare* < lat. *ululō* ‘jadikovati’). Doslovno bi značenje bilo “urlanje nebesa”, što značenjski nije uvjerljivo, a formalno je teško: složenice tipa *tatpuruša*, u kojima je prvi dio imenica, a drugi njezin modifikator u genitivu množine, nisu uobičajene u hrvatskome, a valjalo bi pretpostaviti i ispadanje (haplologijom?) jednoga sloga (**urlonebes* > *urnebes*). Također, završetak složenice morao bi čuvati okamenjeni nastavak za genitiv množine (**nebesъ*, usp. stosl. *nebesъ*) koji je u štokavskim govorima već u 14. st. zamijenjen genitivom na *-a* (Matasović 2008). U Dubrovniku nisu zabilježeni primjeri njegova očuvanja, koliko mi je poznato, u drugim fiksnim izrazima ili frazama.

Drugo je mišljenje da početno *ur-* potječe od korijena koji je u glagolima *riti*, *rovati*. Stoga France Bezlag (Bezlag 1976–2007, II: 217) pretpostavlja prablik **u-rъv-nebes-* i iz njega izvodi posvjedočeno *ŭrnebēs*, no to je izvođenje formalno i semantički nategnuto: osim što je *ad hoc* potrebno pretpostaviti značenjski prazan prefiks **u-* (glagol *ŭrvati* < **u-rъvati* zabilježen je u značenju ‘uništiti’) i ispadanje *-v-* u suglasničkoj skupini (**urvnebes* > *urnebes*), postavlja se pitanje što bi točno značilo ‘rovanje nebesa’, ili ‘uništavanje nebesa’? Osim toga, i ova etimologija mora pretpostaviti da je *-nebes* oblik postao od staroga genitiva množine na *-ъ*, za što nema dovoljno argumenata niti sličnih primjera. Naposljetku, Bezlagjeva etimologija pretpostavlja da je najranije značenje riječi *ŭrnebēs* meteorološko, tj. da označava oluju ili prolom oblaka, no za to nema potvrda u najstarijim tekstovima u kojima se ova riječ pojavljuje,

kao ni u govorima u kojima je zabilježena. Budući da obje do sada predložene etimologije riječi *urnebēs* nisu uvjerljive, zacijelo je dobrodošla svaka nova etimologija ove riječi.

Mi smatramo mogućim da je *urnebēs* postalo od tal. **urlo besso* ‘budalasto urlikanje’. Prvi je dio od tal. *urlo* ‘urlanje, vriska, buka’ (od lat. *ululō*, *ululāre* ‘jadikovati’), a drugi od tal. zast. *besso* (zabilježeno od 14. st., također u obliku *bescio*) ‘glup, budalast’, što je postalo od kslat. *bessus* ‘glup’ (zacijelo izvedeno iz lat. *bēstia* ‘životinja, zvijer’, usp. fr. *bête* ‘glup’ iz istoga izvora). Pridjev *besso* zabilježen je u rječniku *Dizionario dell’ Accademia della Crusca*,¹ a u starijim talijanskim tekstovima može, poimeničen, biti i pogrdni naziv za stanovnike grada Siene.

Semantički, ‘glupo urlanje’ prilično dobro odgovara prvotno zabilježenom značenju hrvatske riječi *urnebēs*. Iz konkretnoga značenja (‘buka, vika, galama’), koje je i najranije posvjedočeno, riječ je lako mogla razviti i općenitija značenja zabilježena u rječnicima (‘metež, komešanje’).

Promjena *-rl-* > *-rn-* zacijelo je disimilacija, no moguće je i da je *urnebēs* postalo od **urlebes* analogijom, odnosno pučkoetimološkim povezivanjem s riječi *nebesa*. No i pri toj pretpostavci ostaje nejasnim zašto bi bio zadržan završetak koji odgovara praslavenskom (**-ъ*) a ne štokavskom genitivu množine (*-a*). Stoga je vjerojatnije da se radi o uobičajenoj adaptaciji talijanskih imenica m. roda, koje u hrvatskome gube završni samoglasnik u nom. jd., kao u *đardīn* < tal. *giardino*, ili (u Dubrovniku) *tīmūn* < mlet. *timón*, *temón*, tal. *temone*.

Ukoliko je ova etimologija točna, možemo objasniti kako se riječ *urnebēs* pojavila prvo u štokavskom govoru Dubrovnika. U Dubrovnik su frazu **urlo besso* zacijelo donijeli dubrovački studenti iz Italije, jer pretpostavljeni oblik najbolje odgovara talijanskomu standardu, a ne nekomu dijalektu ili mletačkomu, iz kojega je većina romanizama u hrvatskim priobalnim govorima. Iz studentskoga se žargona ova riječ proširila prvo u dubrovačkom štokavskom govoru, a potom se preko rječnika (Della Bella, Stulić, Karadžić), dakle kao posuđenica iz standardnoga varijeteta, proširila u ostalim malobrojnim štokavskim govorima u kojima je posvjedočena.

Međutim, ne treba zanemarivati ni teškoće s kojima se susreće etimologija

¹ U prva dva izdanja ovoga rječnika (iz 1612. 1623.) značenje je pridjeva *besso* latinski definirano kao *insulsus*, *bardus*. V. www.lessicografia.it (zadnji pristup: 27. 6. 2019.). Primjeri uporabe ovoga pridjeva (u kontekstu) se mogu vidjeti na <http://www.gdli.it> (zadnji pristup: 27. 6. 2019.).

koju smo predložili: kao prvo, valja priznati da konkretnu frazu *urlo besso*, koju valja pretpostaviti, nismo pronašli u nama dostupnim talijanskim leksikografskim i frazeološkim priručnicima, kao ni u korpusima talijanskih tekstova dostupnim na internetu. Tomu može biti razlog i to, što je pridjev *besso* danas zastarjela, no ako je izraz *urlo besso* bio popularna fraza s kojom su se susretali dubrovački studenti u 16. i 17. stoljeću, očekivali bismo da će barem negdje biti zabilježena. Kao drugo, postavlja se pitanje zbog čega hrvatska riječ ne glasi **urlobes*, ako je izravno posuđena iz talijanskoga *urlo besso*? Ako je i prvi dio sintagme bio adaptiran na hrvatski (prije spajanja u složenicu), mogli bismo pretpostaviti da je izgovor bio, otprilike, [urlə bes], što je moglo biti prilagođeno kao **urlebes*, no i to je još neposvjedočen oblik, različit od ovjerenoga *ūrnebēs*. U svakom slučaju stoga valja pretpostaviti disimilaciju **rl > rn*, za što nismo pronašli drugih primjera,² kao i nepravilno preobličenje talijanskoga izraza pri usmenom prenošenju. Sve su to dodatne pretpostavke koje bacaju ozbiljne sumnje i na naš etimološki prijedlog.

Naposljetku, valja se zapitati kako između do sada ponuđenih etimologija izabrati najuvjerljiviju, odnosno najvjerojatniju? Kao što smo vidjeli, svaka od njih ima neke vlastite teškoće, a neke su im svima zajedničke (npr. pretpostavka o promjeni **rl > rn*, bilo kao disimilacija, bilo pod analoškim utjecajem riječi *nebesa*). Ne postoji algoritam kojim bismo izračunali stupanj vjerojatnosti za svaku od ponuđenih etimologija, jedino možemo biti sigurni da je za sve njih vjerojatnost da su istinite bitno manja od 1.³ Znamo li da su ljudska bića (pa i profesionalni etimolozi) po naravi skloni pogrešno “od oka” procjenjivati vjerojatnosti, što je dokazano u mnogim psihološkim eksperimentima (Kahneman 2013), zacijelo je najbolje, pri ocjeni vjerojatnosti etimologija, suzdržati se od suda. U situaciji kad od više ponuđenih etimologija niti jedna u potpunosti ne zadovoljava uvjete formalne izvodljivosti (tj. da je riječ čija se etimologija traži glasovnim zakonima pravilno izvodiva iz pouzdano rekonstruirane riječi u prajeziku) i semantičke plauzibilnosti (tj. da je riječ značenjski posve podudarna značenju rekonstruirane riječi na prajeziku, ili da se značenje promijenilo na način koji je dobro posvjedočen u etimološkoj literaturi), znanstveno je korek-

² Obrnutu promjenu, asimilaciju **-rn- > *-rl-* imamo u riječi *sûrla* ‘svirala, rilo životinje, surla’, koja je postala od *zûrna* (zabilježeno kod Karadžića) ‘orijentalna svirala’ (od tur. *turna, zurna*, v. Skok 1973, III: 665).

³ U matematici je uobičajeno vjerojatnost veličine 1 ($p = 1$) pripisivati pretpostavkama koje se smatraju posve sigurno dokazanim.

tno samo nabrojati one etimologije koje se mogu smatrati mogućima, u smislu da očito ne krše niti jedan pouzdano ustanovljen glasovni zakon ili pravilo o semantičkom razvitku koje je ustanovljeno proučavanjem riječi čije su etimologije poznate. Upravo na taj način valja shvatiti i “urnebesnu etimologiju” koju smo u ovom članku ponudili.

LITERATURA

- ARj. = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-XXIII*. 1881-1970. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.
- BEZLAJ, F. 1976—2007. *Etimološki slovar slovenskega jezika I-V*. SAZU i Inštitut za slovenski jezik. Ljubljana.
- GLUHAK, A. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. August Cesarec. Zagreb.
- KAHNEMAN, D. 2013. *Misliti, brzo i sporo*. Mozaik knjiga. Zagreb.
- MATASOVIĆ, R. 2008. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Matica hrvatska. Zagreb.
- SKOK, P. 1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.

An Uproarious Etymology

ABSTRACT

This paper discusses the etymology of the Croatian word ũrnebēs ‘uproar’. The hitherto proposed etymologies linking this word to urlati ‘roar, howl’ and nebesa ‘skies, heavens’, or to the verb rovati ‘dig’ and nebesa, are both rejected as unconvincing, and a new proposal is put forward: we derive ũrnebēs from the Italian (Tuscan) phrase urlo bello ‘silly howling’. It is argued that this phrase was brought to Dubrovnik by students who studied in Italy during the 16th century. From students’ jargon the word spread into the language of the Ragusan writers, where it is attested in the 17th century, and thence the word found its way into several Štokavian dialects. The paper closes with some methodological remarks on the possibilities of evaluation of relative probabilities of different etymologies.

KEYWORDS: *etymology, Croatian language, Romance loanwords, urnebes*

Rahomeća – jednokratnica iz Vinodolskog zbornika

Milan Mihaljević

Staroslavenski institut

mihalj@stin.hr

U članku se opisuje imenica *rahomeća* koja se kao jednokratnica pojavljuje u hrvatskoglagoljskom *Vinodolskom zborniku* s početka 15. st. Određuje se njezino značenje, unutarnja struktura, podrijetlo i etimologija. Utvrđeno je da joj je značenje ‘vika, graja, galama’ i da ju je pisar *Vinodolskoga zbornika* preuzeo iz tadašnjega govornog hrvatskog jezika. Riječ je o složenici koja je postala složeno-sufiksalmom tvorbom. Njezin je prvi dio korijen *rah-*, isti kao kod glagola *raholiti/rakoliti* ‘kokodakati, veseliti se, šepiriti se’ koji je zabilježen u rječnicima brojnih suvremenih hrvatskih mjesnih govora. Korijen je onomatopejskoga podrijetla.

KLJUČNE RIJEČI: *rahomeća*, hrvatskoglagoljski neliturgijski zbornici, *Vinodolski zbornik*, *raholiti/rakoliti*

Hrvatskoglagoljski neliturgijski zbornici sadržajno su bogati i raznoliki. U njima se nalaze moralnopoučni, liturgičko-propedeutički i crkvenopravni tekstovi, svetačke legende, apokrifne priče, mirakuli, vizije, prenja, crkveni govori, katehetski tekstovi, dijelovi lucidara, pjesme, srednjovjekovni romani itd. Tekstovi nisu raznorodni samo sadržajno nego i po svojem podrijetlu i postanju. Prevođeni su i prepisivani iz različitih izvora. Neki su tekstovi prepisani sa starijih crkvenoslavenskih predložaka, koji su u hrvatske krajeve došli s makedonskoga i bugarskoga prostora, a prevedeni su s grčkoga.¹ Većina je ipak prevedena na našem području s latinskih, ali i talijanskih i čeških izvornika. Obično se ističe da “hrvatska srednjovjekovna književnost u tim zbornicima nudi veliku većinu najpopularnijih tekstova europskoga Zapada i to bez velikoga vremenskoga zaostatka”.² U ne-

¹ O tim tekstovima vidi u Mihaljević 2016.

² Citat je uzet iz feljtona “Hrvatskoglagoljski zbornici: Upoznajmo hrvatsku glagoljčku baštinu

kim slučajevima dijelovi zbornika nisu izvorno ni pripadali istomu kodeksu nego su naknadno zajedno uvezani i tako su do nas došli kao jedna knjiga. Sve je to utjecalo i na to da jezik pojedinih dijelova zbornika nije jedinstven. Upravo je jezična raznolikost jedan od važnijih dokaza da su pojedini tekstovi prepisivani s različitih predložaka. U jeziku se zbornika isprepleću stariji crkvenoslavenski i mlađi čakavski, a u pojedine su zbornike, što spontano što namjerno, unošeni i kajkavski elementi. U tekstovima prepisanim sa starih crkvenoslavenskih predložaka preteže crkvenoslavenski sloj, ali se za većinu tekstova može reći da su pisani čakavskim narječjem s većim ili manjim natruhama crkvenoslavenskih i kajkavskih elemenata. Neujednačenost se odražava i u leksiku u kojemu također jedne uz druge supostoje arhaične riječi preuzete iz starocrkvenoslavenskih matica i mlađe riječi koje su u tekstove ušle iz onodobnoga govornog hrvatskog jezika. Osobito su zanimljive riječi koje su jednokratnice i riječi koje imaju samo nekoliko potvrda, a dosad nisu zabilježene u rječnicima. O jednoj takvoj riječi bit će govora u ovome članku.

Sve što je rečeno vrijedi i za *Vinodolski zbornik* s početka 15. st. To je kodeks koji se sastoji od 65 pergamentnih folija i tri papirnata lista.³ Osim folija 2v i 3, tekst je pisan u dva stupca, pretežno uglatom, poluustavnom glagoljicom. Kodeks nije jedinstven, nego se sastoji od triju dijelova koji su naknadno zajedno uvezani u jednu knjigu. Pisalo ga je više pisara, ali paleografska i pravopisna raščlamba pokazuje da su svi oni pisali “otprilike u isto vrijeme i u istoj sredini” (Štefanić 1970: 5). Budući da u jeziku, osim čakavskih i crkvenoslavenskih, ima dosta kajkavskih elemenata, pretpostavlja se da je pisan na kajkavsko-čakavskoj granici, vjerojatno negdje na području uže Hrvatske (Štefanić 1970: 10). Do početka 17. st. nalazio se u Vinodolu, a nakon toga na otoku Krku, u Dobrinju i Vrbniku, gdje ga je najvjerojatnije dobio Ivan Kukuljević, s čijom je knjižnicom dospio u Akademiju.

Na foliju 5c toga zbornika pojavljuje se imenica *rahomeča* u članku: *Ot vap'ê . Va tom' oficii plk̃ čini veliku rahomeču i velik̃ vapai ki stvoriše židove k'da g(os-po)d(i)na êše*. Tu imenicu nismo pronašli drugdje u građi za *Rječnik hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije* koji se izrađuje u Staroslavenskom institutu u Zagrebu, a nema je ni u *Akademijinu rječniku*. Zbog toga je trebalo utvrditi njezino točno značenje, unutarnju strukturu, podrijetlo i etimologiju.

Taj je članak jedan od tekstova u zborniku u kojima se obrazlaže simbolika

s akademikom Stjepanom Damjanovićem”, koji je objavljen na Hrvatskoj katoličkoj mreži 13. ožujka 2019. godine.

³ Zbornik je opisao Štefanić 1970: 5–10.

obreda Velikoga tjedna. Ranije nije bio poznat njihov latinski predložak. Nedavno je, međutim, mladi svećenik i doktorand Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Silvio Koščak utvrdio da je vjerojatno riječ o prijevodu dijelova šeste knjige *Rationale divinatorum officiorum* Vilima Duranda (Davril, Thibodeau 1998). Koščak smatra da je najvjerojatnija latinska paralela tekstu s folija 5c/10–14 *Vinodolskoga zbornika* sljedeći citat iz glave 72,27 Durandove knjige: *Vociferatio ad Benedictus et tumultus popularis qui tunc fit concrepatio est lude proditoris et tumultus cohortis quam cum gladiis et fustibus Iudas contra Christum adduxit. Vel ceci discipuli salutatio dicentis: Ave Rabbi. Tertio, canticum ipsum tunc alta voce dicitur, ad notandum quod multi, interfecto Antichristo, gaudebunt.*⁴ Našoj bi imenici u tom tekstu odgovarala latinska imenica *tumultus*. I bez poznavanja latinskoga izvornika iz konteksta je jasno da imenica *rahomeča* označava ‘viku, galamu, graju’. Njezina je latinska paralela to samo potvrdila.

Kada je riječ o unutarnjoj strukturi te riječi, postavilo se pitanje je li ona izvedenica ili složenica. Na to je pitanje bilo razmjerno lako odgovoriti. Budući da ni u starocrkvenoslavenskoj (Cejtlin 1977, Davidov 1991) ni u suvremenome hrvatskom jeziku (Babić 2002) nema tvorbenih sufikasa *-mešta/meča* ni *-ešta/eča*, jedina je mogućnost da ta imenica bude izvedenica tvorena s pomoću sufiksa *-ja*. Tvorbena osnova *rahomet-* nije međutim tipičan korijen, nego izgleda kao složenica dvaju korijena povezanih spojnikom *o*. Stoga je od samoga početka bilo jasno da je najvjerojatnija unutarnja struktura te imenice **rah-o-met-ja*, odnosno da je ona nastala složeno-sufiksalmom tvorbom.

Nije bilo teško riješiti ni problem podrijetla te riječi. Budući da je nismo pronašli ni u jednome nama poznatom (staro)crkvenoslavenskom rječniku ni u nama dostupnim rječnicima suvremenih slavenskih književnih jezika, treba pretpostaviti da je ona u *Vinodolski zbornik* ušla iz tadašnjega hrvatskog govornog jezika. Zbog toga smo krenuli u pretragu objavljenih rječnika mjesnih govora.⁵ Ni u njima nismo pronašli oblik *rahomeča*, ali smo u rječniku Rukavca i okolice Franje Mohorovičića Maričina pronašli njegovu inačicu *rahomētnja*, čije je značenje opisano kao ‘galama, vika’, a pridodan je i primjer: *Ča j’ ta rahometnja?* (Mohorovičić-Maričin 2001: 238). Taj rječnik dodatno potvrđuje ranije određeno

⁴ Zahvaljujem Silviju Koščaku što je podijelio sa mnom svoje spoznaje i poslao mi latinsku paralelu teksta.

⁵ Zahvaljujem Josipu Galiću na pomoći pri tome poslu. On je pregledao velik broj čakavskih i kajkavskih rječnika i presnimio ili prepisao stranice na kojima se nalaze riječi koje započinju na *rah-* ili *rak-*.

značenje imenice *rahomeča*. Činjenica da se u njemu na istoj stranici pojavljuju i imenice *ràhta* ‘graja, vika’⁶ te *rahtàne* ‘vikanje’⁷ pokazuje ne samo da je bila točna pretpostavka kako je riječ o složenici nastaloj složeno-sufiksalsnom tvorbom nego omogućuje i utvrđivanje njezine etimologije. Navedene se imenice mogu povezati s glagolom *ra:htet*, *-n*, *ra:htjo*, koji smo pronašli u rječniku govora čabarskoga kraja Slavka Malnara, a čije je značenje opisano kao “glasati se kokoš” (Malnar 2002: 210–211). Glagol je u obliku *rahtati -am* zabilježen i u *Slovaru slovenskega jezika* s napomenom da je narodni izraz iz Dolenjske, a značenje mu je nešto opširnije opisano kao: “*oglašati se s kratkimi, enakomernimi, zateglimi glasovi: kokoši so rahtale in stopicale po dvorišču • ekspr., redko avtomobil je rahtal po slabi cesti ropotal*” (Slovar slovenskega IV 1985:311). Time se uspostavlja veza s glagolima *raholiti (se)*, *rakoliti se*, *razrakoliti se* i *razrakoljivati se* te s imenicama *raholjenje*, *rahorenje*, *rakoljenje* i *razrakoljivanje*, koje su potvrđene u *Akademijinu rječniku*.

Značenje glagola *raholiti (se)* opisano je kao: “*glagol za glas, koji daje kokoš postepeno sve na više, kada hoće da snese jaje i traži gnijezdo, krakoriti; drugo je kokodakati, kada kokoš snese jaje, a treće je kvocati (kad kokoš hoće da leži na jajima).*” Glagol ima i preneseno značenje koje je za neprijelazni oblik opisano kao “*uznositi, uzdizati sve na više*”, a za neprijelazni oblik kao “*hvastati se, oholiti se, uznositi se, gizdati se, šepiriti se*” (Rječnik hrvatskoga XII 1952: 951). Na istoj su stranici i imenice *raholjenje* i *rahorenje*. Značenje prve opisano je kao “*glas ili pjevanje kokoši, prije nego će snijeti jaje*”, a kod druge je uputa na *raholjenje* i *rakoljenje* te napomena da je izvedenica od glagola *rahoriti* koji “*nije u sabranoj građi inače potvrđen*”. Značenje glagola *rakoliti se* opisano je kao: “*a. kakotati, o kokoši, kad hoće da snese jaje. ... – b. u prenesenom značenju – aa) o ptici, koja se vlada kao kokoš, kada se rakoli. ... – bb) o čovjeku, koji se vlada kao ptica pod aa. ... – c. u prenesenom smislu: glasno hvaliti, slaviti; jubilar*” (Rječnik hrvatskoga XIII 1953: 21). Imenica *rakoljenje* definirana je kao izvedenica “*od rakoliti se pod a.*” (Rječnik hrvatskoga XIII 1953: 22). Prema toj se imenici određuje i značenje glagola *razrakoliti se* kao “*prijeći u živo rakoljenje*”, glagol *razrakoljivati se* definira se kao njegov nesvršeni parnjak, a imenica *razrakoljivanje* kao njegova izvedenica (Rječnik hrvatskoga XIII 1953: 693).

Glagol *raholiti/rakoliti* dobro je potvrđen u novijim dijalektološkim rječnicima čakavskih i štokavskih govora. Treba reći da je čakavskomu području svojstven

⁶ Za nju je naveden primjer *Najedanput je zašla velika rahta*.

⁷ Za koju se navodi primjer *Dosta j' tega rahtana*.

oblik s *h*, a štokavskomu onaj s *k*. Oblik *rāholiti se* s prvotnim značenjem “*kokoš (mlada) se raholi, kad će naskoro pronijeti; uskokaći se*” navodi Blaž Jurišić u svom rječniku govora otoka Vrgade (Jurišić 1973:177). U prenesenom značenju navode taj glagol: Ivo Oštarić u rječniku govora mjesta Kolana na Pagu kao: “*rāholīt se, nesvr. gl. veseliti se*” (Oštarić 2005: 414), Ante Tičić u govoru Poveljane na istom otoku kao: “*raholiti se, nsv. (prez. rahòlin se, gl. im. rahòljenje), puno se veseliti*” (Tičić 2004:308) i Ankica Piasevoli u rječniku saljskoga govora na Dugome otoku kao: “*rāholiti se, nsv veseliti se, radostiti se*” (Piasevoli 1993: 297). Jedini primjer toga glagola u obliku *rāhorit se* (izg. *rāhori(t) se*) sa *r* umjesto *l* pronašli smo u rječniku govora grada Korčule Damira Kalogjere, Mirjane Svobode i Višnje Josipović. Navedena su mu dva značenja: “1. širiti perje (za kokoš)” i “2. pren. ponositi se” (Kalogjera, Svoboda, Josipović 2008: 286).⁸

Kako je već rečeno, glagol i njegove izvedenice potvrđeni su i na štokavskome području. Tako Ivan Branko Šamija i Petar Ujević navode iz imotskoga govora primjere: “*rākolica ž. kokoš koja rakoli (kokodače) kad snese jaje*” i “*rākolit, -in nesvrš. kokodakati (o kokoši nakon što snese jaje)*” (Šamija i Ujević 2001: 176). Martin Jakšić (2003: 221) navodi iz slavonskih govora glagol *rakoljiti* s dva značenja: “1. kašljucati hračuci 2. kokodakati”. Isti autor u rječniku slavonskih govora (Jakšić 2015: 627) ima tri natuknice: “*rakoliti se/rakoljiti se gl – 1. kvocati, najavljivati, oglašavati početak sjedenja na jajima (kokoš) 2. ponositi se, kicošiti se, gizdati se, kočoperiti se, oholiti se*”, “*rakòljiti gl – kašljucati, teško iskašljavati*” i “*rākoljiti se gl – najavljivati, glasati se prije nošenja jaja (kokoši)*”. Ivica i Filip Gusić navode iz govora Dalmatinske zagore i zapadne Hercegovine glagol *rakliti* s tumačenjem: “*veselo se glasati (odnosi se na kokoš)*” i napomenom da se on izgovara i kao *rakoliti, rakoljiti* (Gusić i Gusić 2004: 387). I konačno, don Nikola Tokić i Ivan Magaš bilježe u govoru sela Popovića sjeverozapadno od Benkovca oblik *rākoliti* s dva značenja: 1. kokodakati⁹ i 2. radosno se glasati¹⁰ (Tokić i Magaš 2018: 265).

Glagol *raholiti/rakoliti* najvjerojatnije je onomatopejskoga postanja. Petar Skok (1972: 17) obrađuje ga kao inačicu glagola *kákotati*, za koji kaže da je “glagol stvoren prema oponašanju kokošjeg glasa”.

Zaključno možemo reći da je pisar *Vinodolskog zbornika* imenicu *rahomeča*,

⁸ Za prvo značenje autori navode primjer *Što se ova kokoš golovratica rahori, siguro će snī(t)*, a za drugo *Mandina se rahori ka jon dojde sin iz vjađa*.

⁹ Navodeći za to primjer *Pílica rákolī prid nùšēnje jájā*.

¹⁰ Za to daju primjer *Ód jutrōs rákolē dica oko vāroša*.

čije je značenje ‘vika, galama, dreka’, preuzeo iz govornoga hrvatskog jezika. Ona je složeno-sufiksalna tvorenica, a njezin prvi dio korijen *rah-* isti je kao u glagolu *raholjiti/rakoljiti*. Riječ je o korijenu onomatopejskoga postanja. Otvoreno je pitanje je li njegovo prvotno značenje bilo ‘kokodakati’, a onda je kasnije poprimio i preneseno značenje vike, veselja i ponosa, ili je prvotno označavao glasanje općenito, pa je i kokodakanje naknadna specijalizacija.

LITERATURA

- BABIĆ, S. 2002. *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. HAZU – Nakladni zavod Globus. Zagreb.
- CEJTLIN, R. M. 1977. *Leksika staroslavjanskoga jazyka*. Nauka. Moskva.
- DAVIDOV, A. 1991. Slovoobrazuvane na šaštstvitelnite. I. Duridanov (red.). *Gramatika na starobălgarskija ezik*. BAN: Sofija: 176 – 191.
- DAVRIL, A.; T. Thibodeau (ur.). 1998. *Corpus Christianorum Continuatio Madiaevalis (CCCM) CXL A, Guillelmi Duranti, Rationale divinatorum officiorum V–VI*. Brepols. Turnhout.
- GUSIĆ, I.; F. GUSIĆ. 2004. *Rječnik govora Dalmatinske zagore i zapadne Hercegovine*. I. Gusić. Zagreb.
- JAKŠIĆ, M. 2003. *Divanimo po slavonski*. Pergamena. Zagreb.
- JAKŠIĆ, M. 2015. *Rječnik govora slavonskih, baranjskih i srijemskih*. Dominović. Zagreb.
- JURIŠIĆ, Blaž. 1973. *Rječnik govora otoka Vrgade uspoređen s nekim čakavskim i zapadnoštokavskim govorima*. 2. dio: Rječnik. JAZU. Zagreb.
- KALOGJERA, D.; M. FATTORINI SVOBODA; V. JOSIPOVIĆ SMOJVER. 2008. *Rječnik govora grada Korčule*. Novi Liber. Zagreb.
- LYSAGHT, T. A. 1978. *Material towards the Compilation of a Concise Old Church Slavonic-English Dictionary*. Victoria University Press – Price Milburn. Wellington.
- MALNAR, S. 2002. *Pamejnek: Govor u čabarskom kraju*. Matica hrvatska Čabar – Adamić. Čabar – Rijeka.
- MIHALJEVIĆ, M. 2016. Tragovi južnoga puta. *Makedonski jazik* 67: 61–77.
- MIKLOSICH, F. 1963. (1862–65). *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Scientia Verlag. Aalen.

- MOHOROVIČIĆ-MARIČIN, F. 2001. *Rječnik čakavskog govora Rukavca i bliže okoliše*.: Adamić – Katedra čakavskog sabora Opatija. Rijeka – Opatija – Matulji.
- OŠTARIĆ, I. 2005. *Rječnik kolanjskoga govora ili Ričnik mista Kolan na otoku Pagu*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- PIASEVOLI, Ankica. 1993. *Rječnik govora mjesta Sali na Dugom otoku oliti Libar saljski besid*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- Rječnik hrvatskoga XII. 1952. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, dio XII: prikladati – Rajčeta*. JAZU. Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga XIII. 1953. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, dio XIII: Rajčetić – riječ*. JAZU. Zagreb.
- SKOK, P. 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga druga: K – poni*. JAZU. Zagreb.
- Slovar slovenskega IV. 1985. *Slovar slovenskega knjižnega jezika, četrta knjiga: Preo – Š*. SAZU. Ljubljana.
- Slovník III. 1982. *Slovník jazyka staroslověnského III*. Academia. Praha.
- SREZNEVSKIJ, I. I. 1956. (1906). *Materialy dlja slovarja drevne-russkago jazyka, tomъ tretij. R – Ó*. Akademische Druck- und Verlagsanstalt. Graz.
- Starobălgarski II. 2009. *Starobălgarski rečnik, tom II: O – U*. Izdatelstvo “Valentin Trajanov”. Sofija.
- Staroslavjanskij. 1994. *Staroslavjanskij slovar’ (po rukopisjam X–Xi vekov)*. “Russkij jazyk”. Moskva.
- ŠAMIJA, I. B.; P. Ujević. 2001. *Rječnik imotskoga govora*. Zavičajni klub Imočana. Zagreb.
- ŠTEFANIĆ, V. 1970. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, II dio: Zbornici različitog sadržaja, regule i statuti, registri, varia, indeksi, album slika*. JAZU. Zagreb.
- TIČIĆ, Ante. 2004. *Rječnik govora mjesta Poveljane*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.
- TOKIĆ, N.; I. MAGAŠ. 2018. *Rječnik sela Popovića*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.

***Rahomeča* – a Hapax Legomenon in the Vinodol Miscellany**

ABSTRACT

*The author describes the noun rahomeča which appears only once in the Croatian Glagolitic Vinodol miscellany from the beginning of the 15th century. He determines its meaning, internal structure, origin, and etymology. He concludes that it means 'clamor, uproar, vociferation' and that the scribe of the Vinodol miscellany took it over from the Croatian vernacular of the time. The word is a compound with the internal structure *rah-o-met-ja. Its first part, the root rah-, is the same as in the verb raholiti/rakoliti 'cackle, jubilate, show off' which is recorded in dictionaries of different contemporary (modern) Croatian dialects. Its origin is onomatopoetic.*

KEYWORDS: rahomeča, Croatian Glagolitic non-liturgical miscellanies, Vinodol miscellany, raholiti/rakoliti

Jezične osobitosti privatnih pisama Ivana Meštrovića

Anđela Milinović-Hrga

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

milinovic@ffst.hr

U radu se raščlanjuju jezične značajke privatnih pisama koja je Ivan Meštrović pisao prijatelju Ivi Tartagli od 1905. do 1947. Ona su 2015. objavljena izvornim slovopisom, pravopisom i jezikom. Jezične osobitosti Meštrovićevih privatnih pisama uspoređuju se s tadašnjom kodificiranom standardnojezičnom normom te sagledavaju u kontekstu izvanjezičnih okolnosti u kojima se dopisivanje odvija. Provjerava se imaju li njegovi privatni jezični izbori obilježja jezične unifikacije koja bi se podudarala s političkim unitarizmom te idealističkim jugoslavenstvom koje je Meštrović kao javna osoba zagovarao. Raščlambom su obuhvaćeni slovopis, pravopis, gramatika i leksik.

KLJUČNE RIJEČI: Ivan Meštrović, privatna pisma, jezične osobitosti

1. Uvod

Mnogo je toga pisano i spoznato o umjetničkom stvaralaštvu Ivana Meštrovića te o njegovoj umjetnosti općenito kao glavnoj sastavnici njegova javnoga djelovanja. Cjelina Meštrovićeva djelovanja dopunit će se spoznajama o suodnosu njegovih jezičnih izbora i političkih stajališta.

U radu se raščlanjuju jezična obilježja privatnih pisama Ivana Meštrovića upućenih prijatelju Ivi Tartagli od 1905. do 1947.¹ Dragocjen su istraživački korpus zbog toga što iz izvorno prenesene građe otkrivamo kakva je Meštrovićeva privatna jezična uporaba. Cilj je opisati odnos prema jezičnoj normi u svjetlu lingvističkih i sociolingvističkih konteksta u kojima se pisma javljaju u prvoj polovici 20.

¹ Cjelokupan uvid u njihovo dopisivanje pruža knjiga *Prijatelji. Dopisivanje Ivana Meštrovića s Ivom Tartagliom u razdoblju od 1905. do 1947. godine*, objavljena 2015. U njoj je vjerno prenesena izvorna građa koja je poslužila kao izvor ovom istraživanju.

stoljeća. Otvaraju se pritom ova pitanja – poštuje li Meštrović u svojim pismima tada kodificiranu jezičnu normu te podudara li se njegov jezični izbor s onim za što se politički zalagao kao javna osoba, najprije podupirući ideju Jugoslavije, rojalistički orijentiran, a nakon proglašenja diktature 1929. od projugoslavenskoga smjera okrećući se federalističkomu načelu u smislu zahtjeva za ravnopravnošću?

Ističemo najprije neke kronološke podudarnosti između pojedinosti iz Meštrovićeva životopisa i jezičnih/jezikoslovnih zbivanja. Meštrović se rodio u kolovozu 1883., a hrvatski je jezik u srpnju te godine postao službenim u Dalmatinskom saboru. Općim službenim jezikom u Dalmaciji postao je donošenjem Jezične naredbe 26. travnja 1909., koja je potpuno stupila na snagu 1. siječnja 1912.² Godine 1883. za bana je ustoličen Khuen-Héderváry, koji je svoju političku naklonost i potporu pri normiranju hrvatskoga standardnoga jezika dao struji hrvatskih vukovaca. Tadašnje vlasti od Ivana Broza naručuju pravopisni priručnik s pravopisnim rječnikom temeljen na fonološkom načelu.

Taj je Brozov *Hrvatski pravopis* (1892.) Vlada u listopadu 1892. proglasila obveznim u hrvatskom školstvu. Upravo će Brozov pravopis, s kasnijim redakcijama Dragutina Boranića te poslije samostalno potpisivanim Boranićevim izdanjima, određivati hrvatsku pravopisnu normu sve do šezdesetih godina 20. stoljeća, do kraja Meštrovićeva životnoga vijeka.

Otprilike u vrijeme objavljivanja Brozova pravopisa Ivan je Meštrović naučio čitati i pisati. Navode se različiti biografski podatci o tom kada je točno ovladao vještinama čitanja i pisanja, negdje se spominje da je to bilo kada je imao otprilike sedam, a drugdje dvanaest godina. Odrastao je u kraju gdje nije bilo škole pa mu je slova pokazao otac Mate, koji je bio pismen čovjek, što je za ono doba bila rijetkost u seoskim sredinama, a Ivan je sve ostalo sam svladao. Meštrović je odrastao uz narodne usmene predaje i biblijske tekstove koje je slušao u obiteljskom i širem krugu. U malenoj knjižnici u kući njegova oca čitale su se među ostalim pjesmarica:

“*Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića i *Narodne pjesme* Vuka Karadžića; zatim narodne pjesme u izdanju Miha Pavlinovića, Mažuranićev ep *Smrt Smail-age Čengijića*, *Osvetnici* fra Grge Martića, a naročito *Sveto pismo* oba zavjeta, latinsko izdanje Biblijskog društva, što ga je Mate Meštrović dobio od nekog fratra, koji mu je rekao da ga ne pokazuje

² Na prvoj sjednici splitskoga Općinskoga vijeća nakon pobjede narodnjaka 1882. “prvi put se čula hrvatska riječ iz usta najstarijeg vijećnika Ivana Brajevića, te je između ostalog odlučeno da se sjednice Općinskog vijeća ubuduće vode na hrvatskom jeziku i da se hrvatski kao nastavni uvede u muške i ženske osnovne škole u Splitu. Predviđeno je da uz hrvatski bude i talijanski jezik” (Obad 1984).

jer je to profano izdanje koje se nije smjelo čitati. U selo su stizali i kalendar 'Danica', a povremeno i 'Narodni list' iz Zadra i neke Starčevićeve političke novine" (Kečkemet 2009: 32).

Pokazat će se na raščlanjenim primjerima da na Meštrovića nije bitnije utjecao Brozov pravopis, koji mu je u trenutku ovladavanja vještinama čitanja i pisanja potkraj 19. stoljeća vjerojatno bio nepoznat, a da su snažnijega traga ostavila djela koja su bila podloga njegovu opismenjavanju u djetinjstvu. Kada je riječ osobito o pravopisnim i slovopisnim obilježjima, Meštrović se u privatnim pismima znatnije oslanjao na stariju hrvatsku jezičnu tradiciju i rješenja zagrebačke slovničarske škole. U leksičkoj i tvorbenoj normi očiti su i drugačiji utjecaji.

U osvrtu na Meštrovićeva politička stajališta i aktivnosti valja spomenuti da nikada nije djelovao u okviru kakve političke stranke, nego je kao politički idealist načelno zastupao ideju jugoslavenstva. Isprva podržava nastojanja Hrvatske demokratske stranke Josipa Smolake, poslije djelovanje Ante Trumbića te politiku Novoga kursa. Meštrović je tijekom Prvoga svjetskoga rata bio članom Jugoslavenškoga odbora, a u okviru Kraljevine Jugoslavije najprije se oduševljavao srpskim kraljem te jugointegralnom, unitarnom idejom, no postupno se razočarao stvarnim stanjem te zalagao za federalističko uređenje, to jest za ravnopravan položaj svih naroda u državnoj zajednici. Nakon atentata na kralja Aleksandra potpisnik je i Zagrebačkoga memoranduma (objavljena u srpnju 1935.) kojim je skupina intelektualaca kneza Pavla javno upozorila na nesređene prilike u državi tražeći njihovo hitno rješavanje. Ustaške su ga vlasti u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske zbog njegovih političkih stavova nakratko bile zatvorile, nakon čega se uspijeva skloniti u inozemstvo gdje ostaje do kraja života. Razočaran komunističkom vladavinom, poznato je da se u tzv. drugu Jugoslaviju vratio samo jednom nakon Drugoga svjetskoga rata te nije ni razmatrao mogućnost duljega ostanka.³

2. Jezična raščlamba

Polazište je ove raščlambe dvjestotinjak privatnih pisama, dopisnica i raznih priloga koje je Ivan Meštrović od 1905. do 1947. (sa stankom od 1914. do 1921.) poslao

³ Opširnije o Meštrovićevim političkim stavovima i političkom djelovanju v. primjerice Meštrović 1969, Machiedo Mladinić 2007, Hammer Tomić 2011, Srhoj 2014.

prijatelju Ivi Tartagli, znamenitomu političaru, publicistu i intelektualcu, dugogodišnjemu splitskomu gradonačelniku te poslije prvomu banu Primorske banovine.⁴ Pisma su većinom pisana rukopisom, manjim dijelom strojopisom, a prijateljsko je dopisivanje objelodanjeno 2015., vjerno preneseno izvornim slovopisom, pravopisom i jezikom. Kako je korpus dugogodišnja privatna korespondencija dvojice prijatelja, jasno je da je taj privatni diskurs bio prostor slobode izbora na koji u jezično-stilskom smislu nisu mogli utjecati ni lektori ni novinski urednici ili tko drugi jer nije bio namijenjen objavljivanju. Provjerit će se stoga kakav je odnos jezika Meštrovićeve privatne komunikacije prema tad važećoj normi i prema hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji te će se istaknuti najuočljivija slovopisna, pravopisna, gramatička i leksička obilježja Meštrovićeva privatnoga izričaja. Zanimljivo je te jezične značajke sagledati u kontekstu izvanjezičnih okolnosti u kojima se dopisivanje odvija, konkretno Meštrovićevih političkih stajališta i zagovaranja načelno jugounitarne orijentacije, to jest provjeriti zrcali li se njegov politički unitarizam i privatno u jezičnoj unifikaciji.

Meštrovićeva pisma kronološki pripadaju četirima razdobljima razvoja hrvatskoga standardnoga jezika u 20. stoljeću: onomu prije Prvoga svjetskoga rata, međuraću, razdoblju od travnja 1941. do svibnja 1945. te dobu nakon Drugoga svjetskoga rata (usp. Samardžija 1995: 105–114). Pisma međutim svojim obilježjima pokazuju uglavnom stalne, nepromijenjene glavne značajke, stoga te vremenske granice i smjene podrazdoblja razvoja hrvatskoga standardnoga jezika u 20. stoljeću nisu vidljive u kontinuumu jezičnih obilježja Meštrovićeva privatnoga jezika.

Normativni priručnici u prvoj polovici 20. stoljeća kojima se kodificirala hrvatska norma jesu oni vukovske struje: Broz–Boranićev *Hrvatski pravopis*,⁵ ⁶ *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskog književnog jezika* (1899.¹, 1931.²) Tome Maretića te

⁴ U knjizi je također objavljeno četrdesetak pisama Ive Tartaglie te tridesetak Olge Meštrović, supruge Ivana Meštrovića. Ovdje se raščlanjuju samo Meštrovićeva pisma upućena Tartagli, a o jezičnim obilježjima Tartaglinih objavljivanih novinskih tekstova u kontekstu njegova političkoga prekreta 1930-ih vidjeti Milinović-Hrga 2016.

⁵ U vremenskom okviru Meštrovićeva i Tartaglina prijateljskoga dopisivanja 1905. – 1947. objavljena su tri prerađena Brozova pravopisa kojima je priređivač bio Dragutin Boranić (1906.⁴, 1911.⁵, 1915.⁶), potom je Boranić sam potpisao *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika* u nekoliko izdanja (1921.¹, 1923.², 1926.³, 1928.⁴, 1930.⁵). Nakon toga pravopis je Boranić preimenovao u *Pravopis hrvatskosrpskoga jezika* (1934.⁶, 1937.⁷). U Banovini Hrvatskoj ponovno se izdaje prethodni *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1940., 1941.⁸). U tzv. drugoj Jugoslaviji izdaje se novo izdanje toga pravopisa (1947.⁹).

⁶ Za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske vladale su druge pravopisne koncepcije, ali one nisu relevantne za raščlanjenu građu pa ih ovdje ne navodimo.

Rječnik hrvatskoga jezika (1901.) Ivana Broza i Franje Ivekovića. Važno je istaknuti objelodanjivanje *Pravopisnoga uputstva* 1929., kojim se pravopisna norma znatnije izmijenila.

Najprije valja kazati osnovno o Meštrovićevu idiolektu – vidljivo je da se u privatnom dopisivanju s prijateljem služi razgovornim stilom hrvatskoga standardnoga jezika, rabi ijekavski odraz dvoglasnika, zamjenicu *što*, a zamjetne su i primjese organskoga idioma, pokoji krnji infinitiv i druge slične značajke razgovornoga stila.⁷

Primjeri se u raščlambi donose vodeći računa o vremenskoj razgođenosti i načelu reprezentativnosti. Uza sve primjere navodi se godina u kojoj je pismo napisano⁸ i broj stranice na kojoj je primjer zabilježen. Raščlambom su obuhvaćeni slovopis, pravopis, gramatika i leksik.

3. Slovopis

Izrazita je slovopisna osobitost Meštrovićevo teško prihvaćanje grafema *đ* umjesto kojega se služi dvoslovima *dj* i, znatno rjeđe, *gj*: *dodje*, *dodjem* (1906: 29), *vidjen* (1907: 33), *izadjem* (1909: 41), *gradjene* (1910: 49), *uredjaj*, *dogadja* (1911: 52), *mladjim*, *ludjim* (1913: 67), *gradja*, *dodju* (1925: 92), *zaledje* (1925: 93), *gvoždje* (1926: 94), *gospodjom* (1927: 101), *oslobodjenje* (1927: 104), *nahodjenju* (1927: 112), *odgodjen* (1929: 120), *predvidja*, *djakom*, *gradjevina*, *izmedju* (1930: 137), *glodje*, *medju* (1931: 149), *gradjevnom*, *djaci* (1941: 195), *tudjim*, *nedodje*, *uvidjati* (1942: 205), *djavo* (1942: 216), *sudjeno*, *djavola*, *izvadjenog* (1943: 226), *obidješ* (1945: 301), *radjeno*, *rodjenu*, *medjutim* (1946: 317), *zasadjena*, *rodjaka*, *odredjeno*, *medjutim*, *rasporedjeno* (1946: 345), *gradjanin* (1947: 386). Malobrojni su primjeri s dvoslovom *gj*: *megjutim* (1930: 141), *hrgjava* (1934: 157, 1946: 328), *hrgjavo* (1940: 182), *hrgjav* (1943: 220), *Michelangjelu* (1947: 385).

Takvo je njegovo postupanje dosljedno tijekom čitava razdoblja, a rijetki su primjeri kada Meštrović piše *đ*: *gospođe* (1906: 25, 30, 31), *gospođi* (1923: 82, 1924:

⁷ “(...) jasno je da se razgovorni stil standardnoga jezika rijetko ostvaruje i rijetko čuje. Ostvaraj je toga stila npr. neobvezatan razgovor dvaju govornika standardnog jezika o općim temama ili pismo koje izmijene ta dva govornika standardnog jezika” (Frančić i dr. 2006: 242). U ovom se radu zbog njegova ograničena opsega i drugačije postavljениh ciljeva podrobnije ne dotiče jezičnoga funkcionalnoga raslojavanja, o tom vidjeti primjerice Frančić i dr. 2006, Kovačević i Badurina 2001, Badurina 2007.

⁸ Umjesto bilježenja godine izdanja izvora (2015.), takvo je bilježenje ovdje jezično obavjesnije.

86), *nahođenju* (1923: 82), *gospođu* (1924: 89) ili kojiput *hrđu* (1942: 204).

To je tipična značajka njegovih glavninom rukopisnih pisama, tako da ju se ne može pripisati možebitnu tehničkom uzroku u vezi sa znakovima na pisaćem stroju.⁹

Novo slovopisno rješenje za glas /ǝ/ umjesto dotadanih dvoslova *dj/gj* kao hrvatsku je normu kodificirao Ivan Broz svojim pravopisom 1892.,¹⁰ ali poznato je da su se slovu *đ* u javnom jeziku dugo opirali mnogi hrvatski književnici, jezikoslovci i drugi. Tako slovo *đ* u književnim i novinskim tekstovima postupno prevladava tek od 1930-ih (v. Vulić i Laco 2018: 194–195; Rišner i Mlikota 2018: 249–252). U Meštrovićeve se slučaju bilježenje *dj/gj* mjesto *đ* produljilo i do 1940-ih, dakle privatno se oslanjao na predbrozovsku hrvatsku slovopisnu tradiciju.

4. Pravopis

Premda se potkraj 19. stoljeća Brozovim pravopisom bilo kodificiralo fonološko načelo, poznato je da se na početku 20. stoljeća još nije bilo sasvim učvrstilo (v. Vulić i Laco 2018: 202–204, Rišner i Mlikota 2018: 252–253), a očito je da je Meštrović do kraja istraživanoga razdoblja privatno izmjenjivao oba načela, i fonološko i morfonološko. Uz pretežito fonološko načelo, u njegovim se pismima uočavaju elementi morfonološkoga pravopisa jer često ne provodi jednačenje po zvučnosti: *odposlo*, *podpuno* (1906: 27), *kadkada* (1907: 35), *nezagrebčanu* (1909: 42), *podkri-jepa*, *podpiše* (1911: 57), *rasbolio* (1927: 109). Istu praksu ima i nakon objavljivanja *Pravopisnoga uputstva* kojim se propisalo fonetsko načelo u skladu sa srpskom praksom. Meštrović bilježi tvorbeno prozirne zapise i nakon *Uputstva: odsustva*, *sredstava* (1931: 147), *predšasnika* (1936: 164), *odstranim* (1936: 147), *sredstvi-ma* (1936: 165), *svjedočbe* (1941: 197), *izcrpljen* (1943: 257), *odklonio*, *predstojalo* (1944: 285), *obsjednut* (1946: 336), *izsjeći*, *predci* (1946: 345).

U Meštrovića se uz ijekavski više puta zamjećuje i ekavski odraz jata, češće dvadesetih: *reši* (1927: 102), *celi* (1927: 105), *zahtev*, *mesnim povjerenstvom* (sic!) (1927: 107), *verovatno* (1927: 113), *na vreme* (1929: 129), *hleba* (1931: 149), *nedelji* i *ned-jelje* u istom pismu (1936: 166). To je u skladu s načelima “jezičnoga ujedinjenja” iz Skerlićeve Ankete 1913. kojom se predlagalo da se Hrvati odreknu ijekavice, a Srbi

⁹ Različitim je tipom slova jasno naznačena razlika između rukopisnih i strojopisnih pisama.

¹⁰ To je slovopisno rješenje Đure Daničića iz 1878., a riječ je o prijenosu Karadžićeva načela iz ćirilice u latinicu. Usp. Moguš 1993: 169–171.

ćirilice radi postizanja zajedničkoga jezika. Poznato je da je u Hrvatskoj val glavninom književnika “mladoekavaca” trajao otprilike do potkraj 1928.¹¹ Slično tomu, ni Meštrović od tridesetih nema zamjetnijih ekavizama kakve je dvadesetih češće rabio.

Zanimljiv je primjer u kojem se iza tzv. pokrivenoga *r* nalazi *je*: *zaprjeke* (1942: 246), premda je češće nepokriveno *r*: *nepogrešive* (1929: 120).

Javljaju se također hiperijekavizmi: *sjegurno*¹² (1909: 43, 1910: 49), *vrijemena* (1910: 49).

Broz–Boranićeva je norma propisivala rastavljeno pisanje niječnice od glagola (što uključuje i zanijekane oblike prezenta glagola *htjeti* sve do odredaba *Pravopisnoga uputstva* 1929., nakon čega se norma usklađivala s tim), a prema normi zagrebačke slovničarske škole niječnica *ne* dosljedno se pisala sastavljeno s glagolom. Meštrović glagolske oblike većinom piše sastavljeno s niječnicom, uključujući zanijekane oblike prezenta glagola *htjeti*, a takvu jezičnu praksu ne mijenja do kraja istraživana razdoblja: *nedodješ* (1905: 24), *nećemo* (1905: 24), *neće* (1905: 25), *nezna*, *nesrdi*, *netreba*, *nepišeš* (1906: 32), *nezausimaju* (1907: 34), *neufam* (1908: 38), *neznam*, *nemože*, *netreba*, *nedobijem*, *nemisli* (1926: 97), *neprejudiciramo*, *neide*, *nepokušavam* (1927: 107), *nemili* (1931: 144), *nepišem*, *neznam*, *nerazbistri* (1931: 148), *nevidim*, *nepišemo*, *nebi* (1941: 196), *neovisi*, *neznam*, *neznadu*, *nerazumiju*, *neizgledaš*, *nekažem*, *nedodje* (1942: 205), *nehramlje*, *neuradi* (1946: 349).

Zanimljivo je da često, usuprot normativnim propisima, sastavljeno piše čitave naglasne cjeline, fonetske riječi: *snašim* (1909: 47), *svama* (1912: 65), *nebudeli*, *neučiniteli* (1912: 59), *uzase* (1913: 67), *otom* (1934: 157), *medjuse*, *posvoj* (1936: 162), *samnom* (1936: 164), *posvoj* (1943: 251), *niodkoga* (1943: 252).

Pri pisanju zareza Meštrović nedosljedno miješa načela strukturne (gramatičke) i logičko-semantičke interpunkcije: *Niti iz Tvoga*, *niti iz Matošićeva pisma ne proizlazi, da je postament počeo*, *niti se vidi, kad će to biti uradjeno*. (1929: 124) *Kadbi bilo moguće najvolio bi da i on ode pa da dodje neko od Markovih sinova sa ženom. To je nemoguće jeli?* (1943: 237).

Zamjećuje se da se Meštrović prilično koleba pri pisanju riječi iz drugih jezika. Tako češće donosi izvorne oblike tuđica, u skladu s Broz–Boranićevom normom: *spediteur* (1905: 25; 1906: 26), *portrait* (1906: 29), *portieru*, *relief* (1905: 24), *bronzi* (1924: 83), *pedestala* (1924: 83), *skizzu*, *silhouetta* (1927: 101), *facada* (1939:

¹¹ Opširnije o tom vidjeti u Samardžija 2012: 17–20.

¹² Još je Rožić u *Barbarizmima u hrvatskom jeziku* isticao da *sjeguran* nije dobar oblik ni po kojem govoru, nego da valja uzeti oblik *siguran* (1908: 59).

180), *atelieru* (1946: 368), *atelier* (1947: 385). Poslije, češće od tridesetih, bilježi prilagođene oblike: *špeditera* (1938: 174), *skicu* (1928: 119, 1939: 180), *portira* (1936: 166). Katkada usporedo rabi izvorni i (dijelom ili potpuno) prilagođeni oblik: *juri* (1909: 42), *juraj* (1909: 44), *žiria* (1909: 44), *žirija* (1909: 46). Očito je da se u javnom jeziku toga doba pojedini oblici još nisu bili potpuno udomačili, otuda vjerojatno i kolebanje u privatnom izričaju.

Koleba se Meštrović u svojoj jezičnoj praksi i oko umetanja međusamoglasničkoga *j*, tako u nekim oblicima obično ne piše *j*: *goilo*, *reviu* (1910: 49), *familiar-nim* (1924: 85), *troicu* (1935: 158), *troicom* (1935: 161), *materialom* (1943: 237), a u drugima ga bilježi: *intencijama* (1929: 121), *diskreciju* (1931: 148), *ambicija* (1936: 163), *ugojila* (1943: 256), *sižeji* (1944: 284). Takva su kolebanja zabilježena u jezičnoj praksi prve polovice 20. stoljeća (v. Rišner i Mlikota 2018: 258–268), a vjerojatno su posljedica nedovoljno jasnih pravopisnih propisa o (ne)bilježenju međusamoglasničkoga *j* u Broz–Boranićevoj normi.

5. Gramatika

Kao osobitost u gramatičkoj normi izdvajaju se česti oblici glagolskih pridjeva radnih muškoga roda u jednini u kojima se dočetno *l* vokaliziralo u *o* pa se skupine *-ao* i *-eo* razrješuju sažimanjem tako da prevladava drugi samoglasnik: *otreso* (1905: 23), *mogo* (1905: 25), *izmake* (1905: 25), *piso* (1905: 24), *imo*, *utjero* (1906: 29), *uzo* (1907: 34) *pripovjedo* (1906: 30), *naručivo*, *pristo*, *prodo* (1907: 36), *ispričo*, *pito*, *poslo* (1909: 40), *došo* (1925: 93), *smijo* (1926: 96), *stigo* (1928: 116). Takvi su oblici u Drniškoj krajini potvrđeni u selima uz Petrovo polje sa srpskim stanovništvom, čiji govori pripadaju krajiškomu istočnohercegovačkomu dijalektu (Čilaš Šimpraga 2013: 20). Nadalje, oblici s provedenim sažimanjem dočetnoga *-ao* > *o* česti su u hrvatskih književnika sve do 1880-ih godina (v. Vulić i Laco 2015: 196). Za govore Drniške krajine, gdje je Meštrović odrastao, a koji pripadaju novoštokavskim ikavskim dijalektima, na područjima udaljenijima od mora dočetno *l* u participima u načelu daje *o* (*vidijo*), a u dijelovima bližima moru dočetno *l* u participima daje *a* (očekivani su oblici tipa *bija*, *pisa*) (v. Lisac 2003b: 54, 2003a: 177; Lisac 2008: 109; Čilaš Šimpraga 2013: 20). Sažet je u Meštrovića i oblik čestice *kao* > *ko*. Česti su također krnji infinitivi, kakvi su uglavnom u zapadnom novoštokavskom ikavskom dijalektu (v. Lisac 2003b: 57), ali također su odlikom razgovornoga stila.

U jezičnim su se priručnicima kao razlikovno obilježje hrvatskoga standardnoga

jezika u odnosu na srpski često isticali normativni likovi s protetskim *h* tipični za hrvatski. Meštrović često rabi oblik *hrgjava* (1934: 157, 1946: 328), *hrgjavo* (1940: 182), *hrgjav* (1943: 220) i *hrđu* (1942: 204), a nije zabilježeno da rabi oblike bez toga protetskoga *h*.

U riječima stranoga podrijetla Meštrović dvosuglasničke skupove *-nt*, *-kt* često u nominativu jednine proširuje samoglasnikom *a*: *postamenat* (1906: 30), *objekat* (1930: 136), *projekat* (1906: 31, 1926: 96), *fondamenat* (1925: 87), *argumenat* (1929: 122). Time se potvrđuje da je Meštrović takve oblike osjećao kao tuđice pa ih je pokušavao prilagoditi proširivanjem osnove. Katkada u njegovim pismima supostoje oblici s proširenom i neproširenom osnovom u nominativu jednine: *postament* (1905: 24, 1929: 124).

Uz izvedenice od stranih osnova sufiksom *-ist*, s nultim nastavačkim morfemom u nominativu jednine, običan je u 20. stoljeću u novinskom stilu bio i sufiks *-ista*, premda rjeđi (v. primjerice Rišner i Mlikota 2018: 263), tipičniji za srpski jezik. Tako i Meštrović uz oblike na *-ist* bilježi i ove oblike: *panslavista* (1939: 177), *optimista* (1942: 209), *ko patriotu* (1907: 35).

Često se u Meštrovićevim pismima nalaze ijekavizirani niječni prezentski oblici glagola biti: *nijesam* (1911: 52, 1913: 69), *nijesu* (1910: 48), *nijeste* (1912: 63).

Uz oblike *imamo*, *znamo* itd., običnima su u Meštrovića također oblici prezenta glagola *imati*, *znati*, *dati* s osnovom *imad-*, *znad-*, *dad-*: *imadu* (1926: 94, 1931: 149), *nemadu* (1931: 146), *znadeš* (1931: 148), *dadu* (1934: 158), *znade* (1935: 159), *imade* (1943: 237). Oni se danas u jezičnoj uporabi osjećaju kao zastarjelice, a uobičajeni su bili u književnojezičnoj praksi 19. stoljeća (v. Vulić i Laco 2015: 208).

Od sintaktičkih osobitosti izdvajamo Meštrovićevu čestu upotrebu veznika *pošto* i kao vremenskoga i kao uzročnoga: *Ja žalim da nemogu reći kada ću doći pošto to ovisi o mojoj bolesti.* (1928: 115) *Bronza će se plaćati (sic!) napose i to ili preko Šenoa ili da vi plaćate izravno, pošto vam Šenoa javi da analiza odgovara.* (1928: 117) *Pošto bi bio spomenik otkriven, imao bi nadbiskup kao najviši katolički dostojanstvenik kod Hrvata da održi sa svoje strane jedan govor.* (1929: 125) *Pošto neizlazim, jučer i danas nisam mogao.* (1939: 180) Maretićeva je gramatika upozoravala da je veznik *pošto* isključivo vremenski, a takvo se značenje navodi kao razlikovno između hrvatske i srpske norme jer u srpskom veznik *pošto* može imati oba značenja. Međutim, nisu se svi hrvatski jezikoslovci slagali s normativnim propisom prema kojem je veznik *pošto* isključivo vremenski. Tako Karlo Kosor u svojem jezičnom savjetniku (1979: 75–76) navodi brojne primjere iz djela hrvatskih pisaca, ponajviše iz južnih krajeva, koji veznik *pošto* upotrebljavaju kao uzročni te smatra

da normativni propis ne odražava stvarno stanje jezične prakse.

U Meštrovićevim je pismima čest perfekt povratnih glagola sa sponom *je* u 3. osobi jednine: *se je svršila* (1913: 66), *rasbolio se je* (1927: 109), *se je interesirao* (1932: 151), *se je htio da pomiri* (1934: 155), *se je izrodilo* (1934: 157), *se je postupalo* (1936: 164), *se je vratila* (1938: 173), *se je desilo* (1943: 138), *se je bilo zametnulo* (1943: 250). Takvi su oblici u suvremenom jeziku stilski obilježeni, ali bili su uobičajeni u književnojezičnoj praksi 19. stoljeća (v. Vulić i Laco 2015: 217–218).

6. Leksik

Tražeci tko će njegovu knjigu prevesti na engleski i na francuski, Meštrović u pismima ističe problem neuspostave stručnoga nazivlja u svojoj struci: *I u samom našem jeziku, gdje još nemamo termina za suptilnije umjetničke stvari, često su kreirane neke riječi koje nisu uobičajene, tako da će i pravom prevodiocu, iz našeg u engleski, biti teško.* (1943: 327)

Uz *krevet* (1944: 274), potvrđen je u Meštrovića leksem *postelji* (1912: 63), stara hrvatska riječ praslavenskoga podrijetla česta u jeziku književnih djela 19. stoljeća (Vulić i Laco 2015: 225).

U pismima Meštrović često zna posegnuti za leksemima tipični(ji)ma za srpski jezik. Tako se služi prilagođenim međunarodnim nazivima mjeseci, a hrvatskih inačica uopće ne rabi: *aprilu* (1908: 39), *decembra* (1909: 44), *maju*, *junu* (1925: 93), *novembra* (1926: 98), *januara*, *maja* (1945: 301). Zamjećuju se i drugi brojni leksemi ili tvorbeni elementi tipični za srpski: *tačno* (1908: 38), *sudije* (1909: 42), *uopšte* (1911: 54; 1911: 57), *ćera*, *ćerali*, *prečerani* (sic!) (1911: 54), *uslove* (1912: 60), *poručbina* (1924: 83), *moj poklon gospođi* (u značenju ‘naklon’, 1925: 90), *uslov*, *docnije* (1925: 90), u istom pismu i *opštine* i *općini* (1925: 88), *lično* (1925: 88), *sveštena lica* (1929: 120), *Španiju* (1929: 126), *odaje poštu* (1929: 129), *obezbijedi* (1930: 134), *spolja* (1930: 137), u istom pismu i *natječaj* i *konkurs* (1930: 138, 139), *pomenutu* (1933: 153), *saobraćaja* (1943: 256), *fabrici* (1944: 283) itd. U tvorbi glagolskih oblika također su potvrđeni tvorbeni obrasci svojstveni srpskomu: *projektovano* (1923: 82), *poručiti* (u značenju ‘naručiti’, 1924: 85), *rezervišes* (1927: 100), *izmodelovati* (1927: 102), *transportovati* (1927: 109), *prodiskutujete* (1927: 111), *protestujem* (1929: 121), *interesuju* (1930: 136), *solidarisati* (1936: 165), *zapakovati* (1938: 174), *reprodukovati* (1939: 176), *motivšu* (1942: 207), *transportovati*, *interesuje*, *konstatovali* (1946: 327).

Na planu vremenske raslojenosti u Meštrovića su uobičajene riječi koje se danas

smatraju arhaizmima: imenice *mjed*, *hasna* (1925: 92); pridjevi *zadojdućem* (1906: 31; 1907: 35), *haran* (1908: 39), *dojakošnjega* (1926: 98); prilozi *dosle* (1905: 24), *onomadne* (1906: 31; 1907: 35), *odsle* (1944: 281); prijedlog *izim* (1905: 25); veznici u paru *toli-koli* (1907: 33).

Meštrović često rabi veznik *nu*, osobito često njime započinje rečenicu. Taj veznik u današnjem jeziku pripada zastarjelicama. Maretić u *Antibarbarusu* ističe da “*nu* nije dobro uzimati u značenju suprotnoga veznika mjesto: *no*” (1899: 691), ali upravo ga u takvim upotrebama bilježimo u Meštrovićevim pismima: *Znam da je ta stvar dosta daleko, nu svejedno* (1906: 31); *Nu mi to nećemo* (sic!) *pustit* (1910: 48); *Nu izgleda da će im vrijeme samo odgovoriti* (1911: 57). Takva se učestala pojava veznika/uzvika *nu* može protumačiti dosljednošću starijoj hrvatskoj praksi i naslanjanjem na hrvatsku književnojezičnu baštinu (v. Vulić i Laco 2015: 231).

Čest je, osobito ranih dvadesetih, u Meštrovićevim pismima oblik *povratiti* (*se*), ali ne u značenju ‘ponovno (*se*) vratiti’, nego u osnovnom značenju glagola *vratiti*: *Pare ću ti povratiti koje si izdao* (1922: 81); *povraćam ti nacрте* (1926: 94); *Ako bi bio slučaj da i Marulića dižu onda je sve kao i sa Grgurom, a to je da sam ga ja poklonio i da mi se povрати* (1941: 199).

7. Zaključak

Raščlambom jezičnih obilježja Meštrovićevih privatnih pisama zaključuje se da se ona ne podudaraju s osobitostima četiriju razdoblja razvoja hrvatskoga standardnoga jezika u prvoj polovici 20. stoljeća, nego da pokazuju manje-više stalna obilježja u četrdesetogodišnjem kontinuumu. Premda su četiri jezična razdoblja obilježile znatno različite kodifikacije i jezične prakse, u Meštrovićevu privatnom jeziku nema bitnijih promjena i/ili skokova. Usporedba s kodificiranom jezičnom normom izravno svjedoči o Meštrovićevu (ne)poznavanju tad aktualnih jezičnih propisa koji su se u prvoj polovici 20. stoljeća smjenjivali. Uočljive su u njegovoj jezičnoj praksi nejednake i nedosljedne uporabe te dvostrukosti, pri čem Meštrović ne slijedi uvijek jezičnu politiku hrvatskih vukovaca.

Obilježja su se njegovih pisama sagledala u kontekstu izvanjezičnih okolnosti u kojima se dopisivanje zbivalo, to jest vremena u kojem je Meštrović kao javna osoba zagovarao politički unitarizam te idealističko jugoslavenstvo. Pokazalo se da njegovi privatni jezični izbori nemaju posebnih obilježja jezične unifikacije koja bi se podudarala s Meštrovićevim političkim stavovima i aktivnostima.

Netipično u kontekstu Meštrovićevih političkih nagnuća, slovopisna, pravopisna i gramatička razina odreda znatnije zreale stariju hrvatsku (književno)jezičnu tradiciju i bliže su jezičnim obilježjima 19. stoljeća, to jest odlikama knjižnoga fonda na kojem je ovladavao vještinama čitanja i pisanja. Kad je riječ osobito o pravopisnim i slovopisnim obilježjima, zamjećuje se da se Meštrović u privatnim pismima znatnije oslanjao na stariju hrvatsku književnojezičnu tradiciju i rješenja zagrebačke slovničarske škole. Očito je slovopisne i pravopisne navike stečene u djetinjstvu teško mijenjao, a nedosljednosti u pismima često su proizlazile upravo iz raskoraka između devetnaestostoljetne i dvadesetostoljetne norme.

S druge strane, suglasje između političkoga unitarizma i jezične unifikacije vidljivije je na leksičkom i tvorbenom planu, što je i očekivano. Upravo je leksička razina najotvorenija stranim utjecajima pa su ondje, dijelom i na tvorbeni plan, prodrli brojni utjecaji srpskoga jezika koji se podudaraju sa smjerom jezične ujednake. Na tim je razinama uspostavljena tješnja sveza između Meštrovićevih političkih stavova i jezičnih obilježja.

IZVOR

Prijatelji. Dopisivanje Ivana Meštrovića s Ivom Tartagliom u razdoblju od 1905. do 1947. godine. 2015. Prir. Machiedo Mladinić, N. Književni krug. Split.

LITERATURA

- BADURINA, L. 2007. Jezično raslojavanje i tipovi diskursa. *Jezik književnosti i književni ideologemi*. Ur. Bagić, K. Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagrebačka slavistička škola, Hrvatski seminar za strane slaviste. Zagreb: 11–20.
- ČILAS ŠIMPRAGA, A. 2013. Ojkonimski tipovi u Drniškoj krajini s osobitim osvrtom na ojkonime na -(j)ane. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 18: 19–32.
- FRANČIĆ, A.; HUDEČEK, L.; MIHALJEVIĆ, M. 2006. *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- HAMMER TOMIĆ, D. 2011. *Jugoslavenstvo Ivana Meštrovića*. Srednja Europa. Zagreb.
- KEČKEMET, D. 2009. *Život Ivana Meštrovića (1883. – 1962. – 2002.)*. Sv. I. Školska knjiga. Zagreb.

- KOSOR, K. 1979. *Bilješke o jeziku suvremenih hrvatskih pisaca*. NITP – Slobodna Dalmacija. Split.
- KOVAČEVIĆ, M.; BADURINA, L. 2001. *Raslojavanje jezične stvarnosti*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- LISAC, J. 2003a. Fonologija novoštokavskoga ikavskog dijalekta. *Rasprave: časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 29 (1): 173–180.
- LISAC, J. 2003b. *Hrvatska dijalektogija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- LISAC, J. 2008. Govori Dalmatinske zagore kao dio novoštokavskog ikavskog dijalekta. *Croatica et Slavica Iadertina* 4 (4): 105–114.
- MACHIEDO MLADINIĆ, N. 2007. Prilog proučavanju djelovanja Ivana Meštrovića u Jugoslavenskom odboru. *Časopis za suvremenu povijest* 1: 133–156.
- MARETIĆ, T. 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Štampa i naklada Knjižare L. Hartmana (Kugli i Deutsch). Zagreb.
- MEŠTROVIĆ, I. 1969. *Uspomene na političke ljude i događaje*. Ur. Budak, P. Nakladni zavod MH. Zagreb.
- MILINOVIĆ-HRGA, A. 2016. Jezik i pravopis tekstova Ive Tartaglie u “Jadranskom dnevniku”. *Ivo Tartaglia: političar i intelektualac*. Ur. Jakir, A.; Buljan, M. Književni krug. Split: 323–335.
- MOGUŠ, M. 1993. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Nakladni zavod Globus. Zagreb.
- OBAD, S. 1984. Tri faze u ponarođenju splitske općine. *Hrvatski narodni preporod u Splitu*. Ur. Kečkemet, D. Logos. Split: 7–19.
- RIŠNER, V.; MLIKOTA, J. 2018. Jezik hrvatskih novina i časopisa u 20. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika. 5. knjiga: 20. stoljeće – prvi dio*. Ur. Bičanić, A. Croatica. Zagreb: 245–301.
- ROŽIĆ, V. 1908. *Barbarizmi u hrvatskom jeziku*. Tisak Kr. zemaljske tiskare. Zagreb.
- SAMARDŽIJA, M. 1995. *Leksikologija i povijest hrvatskoga jezika u XX. stoljeću. Udžbenik za 4. razred gimnazije*. Školska knjiga. Zagreb.
- SAMARDŽIJA, M. 2012. *Hrvatski jezik i pravopis od ujedinjenja do Banovine Hrvatske (1918. – 1941.)*. Školska knjiga. Zagreb.
- SRHOJ, V. 2014. Ivan Meštrović i politika kao prostor ahistorijskog idealizma. *Ars Adriatica* 4: 369–384.
- VULIĆ, S.; LACO, G. 2015. Jezik hrvatskih književnih djela u 19. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika. 4. knjiga: 19. stoljeće*. Ur. Bičanić, A. Croatica. Zagreb: 179–243.
- VULIĆ, S.; LACO, G. 2018. Jezik hrvatskih književnih djela u 20. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika. 5. knjiga: 20. stoljeće – prvi dio*. Ur. Bičanić, A. Croatica. Zagreb: 191–243.

Linguistic Features of Ivan Meštrović's Private Letters

ABSTRACT

The paper examines the linguistic features of private letters that Ivan Meštrović wrote to his friend Ivo Tartaglia from 1905 to 1947. They were published in 2015 in original spelling and language. The linguistic features of Meštrović's private letters are compared with the codified standard norm of the period and are viewed in the context of the extra-linguistic circumstances simultaneous with the correspondence. The paper explores whether his private language choices have features of linguistic unification that would match the political Unitarianism and the idealistic Yugoslav idea that Meštrović advocated as a public figure. The analysis includes graphic level, spelling, grammar and vocabulary.

KEYWORDS: *Ivan Meštrović, private letters, linguistic features*

Kede jončići toncajo, a farfali sanjajo: o labinskoj cakavici u poeziji Zdenke Višković Vukić

Ivana Nežić

Rijeka

ivana.nezicka@gmail.com

Pjesnikinja Zdenka Višković Vukić jedno je od prvih imena dijalektalnoga pjesništva Labinštine: kako u kronološkome smislu, jer je njezina zbirka *Tanac jončići po kršine* (1984.) prvo objavljeno cjelovito književnoumjetničko djelo nastalo na labinskome tipu govora, tako i prema svojoj važnosti i vrijednosti, jer je riječ o jednoj od vodećih istarskih dijalektalnih pjesnikinja 20. i 21. stoljeća. U ovome se radu donosi pregled i analiza fonoloških i morfoloških jezičnih značajki potvrđenih u dvjema njezinim objavljenim pjesničkim zbirkama (*Tanac jončići po kršine* te *Sanji od farfali*). Cilj je istraživanja dokazivanje pripadnosti idioma kojim ova pjesnikinja piše govorima labinske skupine, pri čemu je primijenjena metodologija temeljena na dijalektološkoj teoriji razlikovnosti, a koja obuhvaća jezične značajke triju hijerarhijskih rangova (alijetete, alteritete te arealne i/ili lokalne značajke) potvrđene u čakavskim ekavskim sustavima. Rezultati istraživanja pokazuju da se Zdenka Višković Vukić u svome dijalektalnom stvaralaštvu dosljedno služi izvornom labinskom cakavicom.

Ključne riječi: čakavski ekavski dijalekt, labinski govori, Zdenka Višković Vukić, poezija, fonologija, morfologija

1. Uvod

Labinski su govori jedna od četiriju skupina govora (uz žminjsku, pazinsku i boljunsku skupinu) koje sačinjavaju središnji istarski poddijalekt čakavskoga ekavskog dijalekta (Vranić 2005: 334). Ta skupina obuhvaća 58 mjesnih govora koji gravitiraju gradu Labinu¹ i koji su međusobno i jezično, a ne samo zemljopisno,

¹ U ranijim je istraživanjima broj govora uključenih u labinsku skupinu varirao, a gore navedena brojka rezultat je najrecentnijega opsežnog istraživanja tih govora rezultati kojega su objavljeni 2013. godine. V. Nežić 2013: 8–9.

veoma povezani i slični, mada po nekim svojim obilježjima ne i posve podudarni. Govori se labinske skupine u dijalektološkome smislu prvi put spominju 1912. godine², a tijekom 20. stoljeća pojedini su od tih govora bili predmetom sporadičnih dijalektoloških istraživanja³. U 21. stoljeću labinski govori privlače sve veću pozornost dijalektologa, a u doktorskoj su disertaciji *Fonologija i morfologija čakavskih ekavskih govora Labinštine* (Nežić 2013) iscrpno analizirani na tim dvjema jezičnim razinama te je predstavljena njihova klasifikacija u južnu, sjevernu i sjeveroistočnu podskupinu (Nežić 2013: 373–380).

Termin *labinski tip govora* u dijalektološki je relevantnoj literaturi prihvaćen već gotovo 90 godina⁴, a izvorni govornici koji se služe govorima labinske skupine svoj zavičajni idiom nazivaju *labinskom*, odnosno *labinjonom čakavicom*.⁵ Taj je naziv motiviran najuočljivijim jezičnim obilježjem većine govora labinske skupine, čakavizmom, koji izvorni govornici tih govora ističu kao dominantnu oznaku svojega jezičnog identiteta.

Labinska je skupina govora u listopadu 2019. godine odlukom Ministarstva kulture Republike Hrvatske dobila status nematerijalnoga kulturnog dobra te je upisana u *Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara*. Rezultat je to višedesetljetnoga konstantnoga ustrajnog angažmana kako lokalnih nadležnih institucija, tako i velikoga broja pojedinaca, u očuvanju i promociji *labinjanske čakavice*. Tomu je priznanju labinskih govora zasigurno doprinijela i činjenica o njegovanju i poticanju dijalektalnoga pjesništva na Labinštini,

² Riječ je o istraživanju Aleksandra Belića rezultati kojega su objavljeni 1912. godine pod naslovom *Izveštaj Državnom Savetu o pribiranju dijalektološke građe, potpomognutom sredstvima iz "Velimirijanuma"*.

³ Od važnijih i obuhvatnijih istraživanja labinskih govora provedenih u 20. st. možemo izdvojiti ona Mieczysława Małeckoga (*Čakawizm z uwzględnieniem zjawisk podobnych (z mapą)* iz 1929. te *Przegląd słowiańskich gwar Istrii* iz 1930.), Pavla Ivića (*Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske* iz 1961.), W. R. Vermeera (*On the Principal Sources for the Study of Čakavian Dialects with Neocircumflex in Adjectives and e-Presents* iz 1982.), Janneke Kalsbeek (*Prilog proučavanju vokalnih sustava sjeverozapadnočakavskih govora u Istri* iz 1983.) i Silvane Vranić (rezultati istraživanja provedenih krajem 20. st. objavljeni su u monografiji *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi* iz 2005.). U 21. stoljeću valja istaknuti i akcentološka istraživanja Sanje Zubčić. Detaljnije o svim ovim, ali i ostalim istraživanjima labinskih govora v. u Nežić 2013: 16–26.

⁴ U raspravi *Przegląd słowiańskich gwar Istrii* (1930.) poljskoga jezikoslovca Mieczysława Małeckoga prvi je put upotrijebljen naziv *labinski tip govora* (Małecko 2002: 48). Termin *labinska skupina govora* postao je uvriježen u hrvatskoj dijalektologiji za čakavske ekavske govore Labinštine nakon osamdesetih godina 20. stoljeća. V. i Nežić 2013: 373.

⁵ U ovome se radu usporedno rabe istoznačni termini *labinska skupina govora*, *labinski govori* i *govori Labinštine*, a iz praktičnih se razloga kao njihov sinonim koristi i naziv *labinska*, odnosno *labinjanska čakavica*, mada on nema status općeprihvaćena stručnog termina.

rezultat čega je tamošnja veoma aktivna i plodna scena dijalektalne književnosti: tim tipom govora pišu mnogobrojni autori, a objavljen je i nemali broj poetskih zbirki, kako onih pojedinačnih autora, tako i onih zborničkoga karaktera⁶.

2. Labinska čakavica u poeziji Zdenke Višković Vukić

Pjesnikinja Zdenka Višković Vukić jedno je od prvih imena dijalektalnoga pjesništva Labinštine: kako u kronološkome smislu, jer je njezina zbirka *Tanac jončići po kršine* (1984.) prvo objavljeno cjelovito književnoumjetničko djelo nastalo na labinskome tipu govora, tako i prema svojoj važnosti i vrijednosti, jer je riječ o jednoj od vodećih istarskih dijalektalnih pjesnikinja 20. i 21. stoljeća.

Zdenka Višković Vukić rođena je u Labinu 1949. godine, ali je već u ranome djetinjstvu odselila u Pulu, no unatoč tomu ostala je emotivno, misaono i jezično neraskidivo povezana s rodnom Labinštinom (Višković Vukić 1984: 86). Već je u svojim ranim dvadesetim godinama bila zapažena i cijenjena kao čakavska dijalektalna pjesnikinja. Objavila je tri poetske zbirke: već spomenutu *Tanac jončići po kršine*⁷, *Molitva* (1999.) te *Sanji ot farfali* (2003.). Njezine su pjesme uvrštene u antologije čakavskoga pjesništva⁸, objavljivane su u časopisima (kao što su *Istarski borac*, *Dometi*, *Istra* i *Nova Istra* te mnogi drugi) i zborničkim pjesničkim publikacijama⁹, neke su prevedene na talijanski, slovenski, engleski i makedonski jezik te esperanto, a dio je njezinih pjesničkih uradaka i uglazbljen¹⁰.

Književna je kritika s velikim oduševljenjem dočekala prve poetske uratke Zdenke Višković Vukić: "Usklićemo (...) zbog toga što je zaiskrio novi pjesnik;

⁶ Više o dosadašnjoj produkciji dijalektalne književnosti na Labinštini v. u Milevoj 2016: 17–22, te u skupnoj poetskoj zbirci *Merlići od CA. Versi na labinjonske čakavice* (2015; dostupno i na poveznici <http://www.labin.hr/Files/201603/Merli%C4%87i%20od%20CA.pdf>).

⁷ Ta je knjiga u obliku u kojemu je objavljena bila pripremljena za tisak još 1978. godine, ali zbog određenih je poteškoća tiskana tek šest godina kasnije.

⁸ Riječ je o dvama izdanjima antologije *Čakavsko pjesništvo XX. stoljeća* (Stojević 1987; Stojević 2007), antologiji *Istarska pjesmarica. Antologija hrvatskog pjesništva Istre XIX. i XX. stoljeća* (Strčić 1989) te antologiji suvremene hrvatskoistarske lirike *I ča i što i kaj* (Biletić 1997).

⁹ Kao što su, primjerice, *Labinski versi* (1997), *Labinski versi 2* (2008) i *Merlići od CA. Versi na labinjonske čakavice* (2015).

¹⁰ U svibnju 2014. u Istarskome narodnom kazalištu – Gradskome kazalištu Pula na scenu je postavljena *glazbeno-scenska kolajna* nazvana *Kolarići*, u kojoj je labinska kantautorica i glumica Elis Lovrić izvela dvadesetak uglazbljenih poetskih djela Zdenke Višković Vukić. Više v. na: <https://glasistrenovine.hr/arhiva-portala/pregled-vijesti/kolarici-u-ink-u-kad-emocije-nadjacaju-inovacije-454928>; kao i na: <http://www.ink.hr/index.php?id=898>.

novi po osebnom lirskom izrazu, novi po prezentiranju na novi način ‘vječnih’ ali istovremeno zamagljivanih tabu tema – putene ljubavi i erotike, i nov po prvim ali odvažnim umjetničkim dometima” (Rudan 1984: 85). Njezinom pojavom Labinština koja je “dugo bila (...) poetski nijema (...) iznova izvire na pozornicu književnog stvaralaštva hrvatske književnosti u Istri” (Rudan 1984: 81). Njezino je stvaralaštvo opisivano kao “neobično po tematici, motivici i, naročito, jezično-izražajnim vrednotama”, kao poezija “puna nabujale ljubavi i erotike” koja “nalaži smirenje u zavičajnoj toplini i uspomenama na djetinjske bezbrižnosti” (Rudan 1984: 81, 82). Kao posebnu vrijednost njezina stvaralaštva redovito je isticana labinska čakavica koja je dotad “bila potpuno nepoznata u pisanoj umjetnosti riječi”, a sad biva “prezentirana u vrlo razvijenom vidu”, pri čemu “starinski jezični inventar (...) djeluje opojno i svježije” (Rudan 1984: 83).

Pri periodizacijama i klasifikacijama čakavskoga pjesništva 20. stoljeća Zdenka Višković Vukić uvrštava se u novu generaciju čakavskih pjesnika stasalih u poslijeratnome razdoblju (Strčić 1989: 32–33, 39) te se ubraja u skupinu pjesnika koji potpuno raskidaju s kampanilizmom i njeguju netradicionalno pjesništvo (Stojević 1987: 274). U antologiji *Čakavsko pjesništvo XX. stoljeća* njezino se ime nalazi u četvrtoj skupini pjesnika, čime je uključena u smjer suvremenoga čakavskog pjesništva nazvan *poetike radikalnog prestrukturiranja poetskog znaka* (Stojević 1987: 414).

U ovome se radu donosi pregled i analiza fonoloških i morfoloških jezičnih značajki potvrđenih u dvjema objavljenim pjesničkim zbirkama Zdenke Višković Vukić, *Tanac jončići po kršine* i *Sanji od farfali*.¹¹ Cilj je istraživanja dokazivanje pripadnosti idioma kojim ta pjesnikinja piše govorima labinske skupine, pri čemu je primijenjena metodologija temeljena na dijalektološkoj teoriji razlikovnosti. U hrvatskoj dijalektologiji pojam jezične razlikovnosti obuhvaća kriterije različitoga hijerarhijskog ranga koji su se razvili “samo u određenu sustavu ranga narječja ili dijalekta, ili u određenu arealu, skupini organskih govora, pojedinome organskom idiomu” (Lukežić 1998: 13). Slijedeći tu metodologiju, u ovome su radu ekscerpirani primjeri iz zbirke Zdenke Višković Vukić, a u njima potvrđene jezične značaj-

¹¹ Knjiga *Molitva* (1999.) iste autorice nije uvrštena u ovo istraživanje jer obasiže svega dvadesetak stranica i sadrži samo jedan istoimeni književnoumjetnički uradak.

Književno stvaralaštvo Zdenke Višković Vukić dosad nije bilo detaljnije proučavano i opisivano iz jezikoslovne, odnosno dijalektološke perspektive. Manjim je dijelom građa iz njezinih pjesničkih zbirki bila uključena u istraživanje u kojemu se uspoređivalo nekoliko jezičnih značajki tipičnih za govore labinske skupine u poeziji šest pjesnikinja labinskoga kraja, pripadnica različitih generacija. O toj je temi autorica ovih redaka usmeno izlagala na Međunarodnome znanstvenom skupu 4. *međimurski filološki i pedagoški dani* održanome u Čakovcu u travnju 2019. godine.

ke klasificirane su prema sljedećim hijerarhijskim rangovima¹²: kao alijeteti, kao alteriteti ili kao sjeverozapadne čakavske jezične značajke¹³, odnosno kao lokalne značajke karakteristične za labinske govore.

2. 1. Općečakavske jezične značajke najvišega razlikovnog ranga

Uobičajeno se među jezičnim značajkama najvišega razlikovnoga hijerarhijskog ranga, odnosno čakavskim alijetetima prva izdvaja upitno-odnosna zamjenica za ‘neživo’ *ča*. Ona je u poeziji Zdenke Višković Vukić potvrđena u obliku *ca*¹⁴, u značenju upitne i odnosne zamjenice, te u obliku *co*, u tzv. egzistencijalnome značenju ‘išta, bilo što’, odnosno u neodređenome značenju¹⁵: *aj da mi je / va srcu ca mi je* (SF)¹⁶; *ca ti se paro / ćeš li umret / bolja oli huja / nego ca si se rodila* (SF); *Ca dela Marica? / Ca dela Domčić?* (SF); *I sen fala ca gren / bolja / nego ca son prišla* (SF); *Mi / ja i ti / mići moj / znomo / ca je imet radi (...) znomo ca*

¹² Najveća jezična posebnost koja je obilježje samo jednoga narječja kao lingvističkoga sustava i pripada hijerarhijski najvišem rangu uobičajeno se naziva alijetetom (termin je, prema definicijama Žarka Muljačića, uveo Milan Moguš; usp. Moguš 1977: 20). Alijetet je “čista drugost”, odnosno “drugost od više njih” (Moguš 1977: 20), to je “unikatni jezični znak” (Lukežić 1998: 13) koji obilježava određeni sustav ranga narječja. Značajke koje nisu svojstvene samo jednomu narječju, već i nekomu od ostalih jezičnih sustava ili njegovim dijelovima; koje nisu dakle vezane za određeni sustav “nego su nazočne u mnogima, ali ne i svima” (Lukežić 1998: 13), nazivaju se alteriteti ili “drugosti od dvojice” (Moguš 1977: 20). Zaključivši da se alijetetima i alteritetima ne iscrpljuje razlikovnost unutar istoga jezika, Iva Lukežić dodaje i kriterije još nižega ranga, arealne i lokalne jezične razlikovnosti. Ta su dva posljednja tipa razlikovnosti pomoćni kriteriji jer su to “razlikovne činjenice u organskim idiomima koje odaju pripadnost govorima u određenom geografskome, povijesnome i kulturnome arealu, te razlikovnosti svojstvene određenoj skupini govora ili samo određenu mjesnomu govoru” (Lukežić 1998: 14).

¹³ Te su značajke specifične za “sjeverozapadni čakavski prostorno-jezični kompleks na prostoru hrvatske Istre i Kvarnera (na obali zaključno do Povila južno od Novoga Vinodolskoga i u zaobalju Ledenica, te na otocima Cresu, sjevernome dijelu Lošinja i istočnome dijelu Krka)” (Lukežić 2012: 228), odnosno riječ je o značajkama autohtonih starosjedilačkih govora sjeverozapadnoga čakavskog areala (Lukežić 1998: 97–98).

¹⁴ Zamjenica je *ča* osnovna oznaka za čakavsko narječje (Moguš 1977: 20), odnosno lingvistički reprezentant čakavskoga narječja (Lukežić 1998: 15). Njoj čakavsko narječje duguje svoje ime, a njezino postojanje najčešće se uzimalo kao prvi čakavski kriterij, odnosno najviša vrijednost pri određivanju pripadnosti određena govora čakavskomu narječju (Moguš 1977: 20; Lukežić 1998: 15).

¹⁵ O upitnoj i odnosnoj zamjenici za značenje ‘neživo’ i od nje tvorenim zamjenicama u labinskim govorima više v. u Nežić 2013: 253–256.

¹⁶ U tekstu će se u zagradama iza pojedinih primjera navoditi kratice kao uputnice na izvor iz kojega su preuzete. Rabit će se sljedeće kratice za primjere ekscerpirane iz pojedine zbirke: SF = *Sanji ot farfali*; TJ = *Tanac jončići po kršine*, a iza primjera potvrđenih u objema zbirkama neće se navoditi kratice.

je delat amor. (TJ); *to ne plocen (...)* / *ni ca me co boli* / *To plocen* / *ca više ne moren bit* / *mića* / *mamina otrocica* (TJ); *kamik pot lopatami ca kopojo grop* (TJ). Usto, potvrđeni su i neki drugi likovi zamjenice *ca*: prilog *zoc*: *Zoc / toliki puti* / *ne vervan* / *Zoc / kat znon* / *da me jima radi* (TJ); *zoc te je ukro (...)* / *zoc te je zatr* (SF); *I zoc propio nočas* / *tako joko / tako joko dojejo majske rožice?* / *Zoc nočas kat son soma?* (TJ); te neodređena zamjenica *nic*: *I nic ne morat, forši je to najteže navadit* (SF).

U analiziranim se zbirkama Vukić potvrđuje i čakavska značajka nepreventivne pune vokalizacije slaboga poluglasa (Moguš 1977: 20; Lukežić 1998: 24)¹⁷, koja se ovjerava u dosljednoj uporabi prijedloga *va* te priloga *kede* ‘gdje’ i *vajka* ‘uvijek’, zatim u imenicama *malin* (SF) i *maša* (SF), kao i oblicima glagola *zet* ‘uzeti’: *zame* (3. l. jd. prez.; TJ), *zami* (2. l. jd. imp.; SF), te obliku glagola ‘sisati’ *sasala* (pr. r. ž. jd.; TJ).¹⁸

Nepreventivna puna vokalizacija slaboga poluglasa dio je čakavske tendencije jake vokalnosti u koju se ubrajaju još i povećani broj vokala (ovjera vokala zatvorene i otvorene artikulacije kojima se proširuje osnovni peterovokalni inventar), diftongacije te pojava popratnih vokala uz samoglasne sonante *r* i *l* (Moguš 1977: 23–34). U analiziranim zbirkama Zdenke Višković Vukić ne nalazimo zapisane potvrde zabilježenih vokala zatvorene ili otvorene artikulacije, no u velikome je broju primjera ovjereno zatvaranje svakoga dugog vokala *ā* u *o*, što je jezična značajka karakteristična za sve labinske govore¹⁹: *blogo* (SF), *co* (TJ), *drugošlje* (pril.; TJ), *dvo* (N m.; TJ), *glos* (A jd.), *glovi* (G jd.), *joko* (pril.), *jončići* (N mn.; TJ), *ljubof*, *mloda* (N jd. ž.; TJ), *mola* (N jd. ž.; SF), *nojdeš* (2. l. jd. prez.), *plocen* (1. l. jd. prez.; TJ), *plotila* (pr. r. ž. jd.; SF), *prozna* (N jd. ž.; TJ), *slone* (N mn. ž.;

¹⁷ Pod ovim je nazivom u literaturi poznata čakavska preinaka “slabih” fonema šva u puni vokal (usp. Lukežić 1998: 24–29; Vranić 2002: 42; Vranić 2005: 169; Lisac 2009: 18 itd.). O podrijetlu poluglasa, odnosno zapadnojužnoslavenskoga fonema **ə* i njegovu odrazu u hrvatskim narječjima više v. u Lukežić 2012: 137–142. U čakavskim su govorima preinake tzv. “slaboga” fonema šva u puni vokal bile širega zahvata nego u preostalim dvama narječjima hrvatskoga jezika, a među najizrazitije takve preinake ubraja se i zamjenica *ča* sa svojim razvojem **čb* > **čə* > *ča* / *če* / *čo* koja predstavlja “samosvojnu kombinaciju arhaizma i inovacije” (Lukežić 2012: 226).

U ovome se radu slijedi periodizacija povijesti hrvatskih organskih idioma predstavljena u knjizi *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija* Ive Lukežić (Lukežić 2012) te se u skladu s time rabe i termini *općeslavenski* i *zapadnojužnoslavenski* pri imenovanju određenih jezičnih jedinica koje su pripadale tim sustavima (kao što su, primjerice, fonem šva, jat, nazalni vokali i sl.).

¹⁸ Više o nepreventivnim punim vokalizacijama slaboga poluglasa u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 38–41.

¹⁹ U svim se govorima labinske skupine svaki dugi vokal *ā*, bez obzira na njegovo podrijetlo, sustavno zamjenjuje vokalom *o*. Više v. u Nežić 2013: 37, 122, 139.

TJ), *soma* (N jd. ž.), *sron*, *stor* (N jd. m.; TJ), *stot* (SF), *stroh*, *stvor*, *težoka* (GA jd.), *toncat* (TJ), *trovo* (A jd.), *vonka* (pril.), *vrota* (G jd.), *zdrovlje* (SF), *znon* (1. l. jd. prez.), *zobin* (1. l. jd. prez.), *zoc*, *žol* (TJ) itd. Premda u suvremenim labinskim govorima nije zabilježena pojava popratnoga vokala uz samoglasni glas *r* (Nežić 2013: 119, 129, 133–134, 148–149), u analiziranoj je građi u manjemu broju primjera, najvećim dijelom iz zbirke *Tanac jončići po kršine*, zapisan vokal *a* uz samoglasni *r*: *karvof* (N jd. m.; TJ), *karvova* (N jd. ž.; SF), *karvoveje* (N mn. ž.; TJ) *karšina* (G jd.; TJ), *skarkeljala* (pr. r. ž. jd.; TJ). Međutim čak se i ti isti primjeri u građi bilježe bez popratnoga vokala uz *r*: *kršina* (G jd.; TJ), *kršine* (L jd.; TJ), *krvova* (N jd. ž.; SF), a tako je i u svim ostalim primjerima sa samoglasnim glasom *r* u objema zbirkama: *brže* (pril.; TJ), *cetrta* (N jd. ž.; SF), *crna* (N jd. ž.; TJ), *mrvi* (pril.; SF), *prsa* (N mn.; TJ), *prvi* (N jd. m.; SF), *srce*, *smrti* (G jd.), *trbuhe* (L jd.), *vrt* (TJ) itd.

U suvremenim se govorima Labinštine potvrđuje čakavska značajka dvojake zamjene prednjega nazalnog samoglasnika **e*, vokalima *a* i *e*, ovisno o njegovoj fonološkoj okolini²⁰, doduše sa zamjenom **e* s *a* jedino u reliktnome primjeru *zajik* (u kojemu je naknadno došlo do metateze), dok je u svim ostalim primjerima **e* zamijenjen s *e* (Nežić 2013: 49–50). U analiziranim pjesničkim zbirkama potvrđena je međutim jedino zamjena **e* vokalom *e*, čak i u primjerima u kojima je u nekim drugim čakavskim govorima moglo doći do zamjene **e* s *a*, kao što su *žedna* (N jd. ž.), *žeja* (TJ), *žejo* (A jd.; SF).

Temeljni klasifikacijski strukturalni kriterij za određivanje pripadnosti pojedinoga čakavskoga govora nekomu dijalektu refleks je jata (Brozović 1988: 87; Lisac 2009: 30).²¹ Labinski su govori na temelju dosljednosti ekavske zamjene jata u leksičkim korijenskim, tvorbenim i gramatičkim morfemima uvršteni u središnji istarski poddijalekt čakavskoga ekavskog dijalekta (Vranić 2005: 165).²² Građa iz

²⁰ O podrijetlu i razvoju prednjega nazalnog vokala **e* u sustavima hrvatskoga jezika v. u Moguš 1977: 35; Lukežić 1998: 30–32; Vranić 2002: 43–44; Vranić 2005: 177; Lukežić 2012: 132.

²¹ O podrijetlu i razvoju vokala koji se tradicionalno naziva jatom i bilježi kao *ě* u sustavima hrvatskoga jezika više v. u Lukežić 2012: 144–172. M. Moguš ustvrdio je da se čakavsko narječje “kao cjelina odlikuje kod ove izoglose svojstvenom sustavnošću. Ta se sustavnost manifestira 1) ikavsko-ekavskom zakonitošću i 2) ekavskom, ikavskom ili jekavskom konsekventnošću” (Moguš 1977: 43).

²² Riječ je o drugoj skupini govora unutar čakavskoga ekavskog dijalekta kojima je svojstven prosječno uvećan broj leksičkih korijenskih ikavizama, a u govorima žminjske i pazinske skupine zabilježen je i nešto veći broj ikavizama u tvorbenim morfemima, uglavnom u infinitivnim i prezentskim osnovama. U gramatičkim morfemima nisu zabilježeni ikavski refleksi jata, ali je potvrđena dosljedna ili sporadična pojava morfema *-u* u L jd. imenica m. i s. r., kao i morfem *-ah* u L mn. istih imenica (Vranić 2005: 165).

analiziranih zbirki potvrđuje dosljednu ekavsku zamjenu jata u:

a) leksičkim korijenskim morfemima: *bela* (N jd. ž.), *besedi* (G jd.), *breme* (SF), *bresčić* (TJ), *celi* (N jd. m.), *crešnjja* (TJ), *deca*, *delat*, *dete*, *greh* (SF), *lepa* (N jd. ž.), *let* (G mn.), *mesec* (SF), *mesto* (SF), *nevestica* (TJ), *pomešajo* (3. l. mn. prez.; TJ), *seme* (SF), *semo* (pril.; TJ), *sena* (G jd.; TJ), *smeh* (SF), *sneh* (SF), *sreća* (TJ), *strela* (SF), *svet* (SF), *svetlo* (SF), *šlovek*, *telo*, *ubet*, *vetar*, *vreme* (SF), *zvezda* (SF) itd.;

b) u tvorbenim morfemima²³: u imenica: *kolenah* (L mn.; TJ), *koren* (TJ), *nedeljo* (A jd.); u infinitivnim osnovama glagola: *letet* (SF), *obolela* (pr. r. s. mn.; SF), *osurela* (pr. r. ž. jd.; SF), *umet* (TJ), *umret* (SF), *videt* (SF), *zavrtet* (TJ), *živet* (SF); u prezentskim osnovama glagola: *umejo* (3. l. mn. prez.; TJ), *umemo* (1. l. mn. prez.; TJ); kao relikt morfema duala: *dve*; na dočetu priloga: *dokle* (SF), *dole* (TJ), *gore*, *jutre* (TJ), *kede*, *lone* (SF), *okole*, *pokle* (TJ);

c) u gramatičkim morfemima:

– DL jd. imenica ž. r., ličnih zamjenica i povratne zamjenice: *besede* (SF), *ceste* (SF), *crekvice*, *glove* (SF), *kućice* (TJ), *late* (TJ), *mame* (TJ), *mere* (SF), *paše* (TJ), *place* (TJ), *pupe* (TJ), *traverše* (TJ), *zemlje* (TJ) itd.; *mene*, *sebe*, *tebe* (TJ);

– L jd. imenica m. i s. r.: *bukaline* (TJ), *funerale* (SF), *grobe* (TJ), *hlode* (TJ), *kantune* (TJ), *krove* (TJ), *kršine* (TJ), *kušine* (SF), *pode* (SF), *pute* (TJ), *sne* (SF), *stole* (SF), *trbuhe*, *vrte* (TJ), *živote* (SF) itd.; *meste* (SF), *nebe* (SF), *zrcale* (SF);²⁴

– DL jd. zamjenica, pridjeva i brojeva ž. r. prema nekadašnjoj imeničkoj deklinaciji: *jene* (TJ), *krvove* (TJ), *moje* (TJ), *one* (TJ), *rahle* (TJ), *ružine* (TJ), *škure* (SF);

– GL mn. svih triju rodova riječi pridjevsko-zamjeničke deklinacije: *beleh* (TJ), *cisteh* (TJ), *mlodeh* (TJ), *mojeh* (TJ), *namuraneh* (TJ), *našeh* (TJ), *nekeh* (TJ), *oneh*, *prveh* (TJ), *someh* (TJ), *svojeh*, *tujeh* (TJ), *veh* itd.;

– I mn. svih triju rodova riječi pridjevsko-zamjeničke deklinacije: *mojemi* (TJ), *obemi* (SF), *onemi* (TJ), *provemi* (TJ), *razbijenemi* (TJ), *storemi* (TJ), *svojemi* (SF), *velemi* itd.;

– u komparativima pridjeva (i priloga): *karvoveje* (N mn. ž.; TJ), *stareja* (N jd. ž.; TJ), *škureja* (N jd. ž.; TJ), *tepleje* (pril.; TJ).

U analiziranoj su građi zabilježena i neka odstupanja: u korijenskome morfemu u leksemima *jin* (1. l. jd. prez.; TJ) i *najin* (1. l. jd. prez.; TJ), no tu je riječ o primje-

²³ Kategorije u kojima se pojavljuje ekavski refleks jata u tvorbenim i gramatičkim morfemima preuzete su prema klasifikaciji predstavljenoj u knjizi *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi* Silvane Vranić (Vranić 2005: 144–158).

²⁴ Tijekom ovoga je istraživanja u L jd. imenica s. r. uz morfem *-e* kao izravnu kontinuantu jata ovjeren i morfem *-u*: *kamenju* (TJ), *semenu* (SF), *srcu* (SF), *suncu*, *ugnjišču* (TJ).

rima sa stalnom ikavskom zamjenom jata u svim govorima čakavskog ekavskoga dijalekta (Vranić 2005: 129), te u leksemu *zalivajo* (3. l. mn. prez.; SF) koji se ubraja među primjere s frekventnom ikavskom zamjenom jata zabilježene u govoru središnjega istarskog dijalekta (Vranić 2005: 130). U leksemima *bižala* (pr. r. ž. jd.; TJ) i *umi* (3. l. jd. prez.; TJ) također nalazimo vokal *i* na mjestu jata: u prvome u korijenskome, a u drugome u tvorbenome morfemu. Ovdje međutim gotovo sigurno nije riječ o ikavskim zamjenama jata, tim više što su u analiziranoj građi slični primjeri zapisani s grafemom *e* na etimološkome mjestu jata (npr. *umejo* (3. l. mn. prez.; TJ), *umemo* (1. l. mn. prez.; TJ)). Vrlo je vjerojatno takav zapis povezan s mogućnošću nesustavnoga i sporadičnog ostvarivanja vokala *e* (najčešće dugoga *ē*, ali i kratkoga; bilo od nekadašnjega jata, bilo drugačijega podrijetla) kao zatvorenoga *ɛ*, potvrđenom u pojedinim govorima Labinštine²⁵. Izgledno je naime da je Zdenka Višković Vukić, u nedostatku boljega rješenja, kod tih primjera koji bi se u govoru mogli ostvariti sa zatvorenim *ɛ* taj glas zapisala grafemom *i*.

U tvorbenome morfemu zabilježeno je odstupanje u prijedlogu *poli* ‘kod’, a u primjerima *njozlo* ‘gnijezdo’ (TJ) i *ujala* ‘zagrizla’ (pr. r. ž. jd.; SF) potvrđena je stara zamjena, odnosno preglašavanje jata u *a* iza palatala. Sve su te potvrde s odrazima jata u analiziranoj građi u skladu sa zaključcima o odrazu toga glasa u labinskim govorima.²⁶

U govorima labinske skupine potvrđeno je postojanje dvaju različitih akcenatskih sustava: u govorima sjeverne i sjeveroistočne podskupine ovjerava se dvoakcenatski sustav s kratkim i dugim naglaskom, bez nenaglašenih duljina, sa slobodnom distribucijom naglasnih jedinica, dok je u govorima južne podskupine detektiran jednoakcenatski (tzv. dinamički) sustav na razini jezika, u kojemu je distinktivna samo silina

²⁵ Još su od najranijih istraživanja u labinskim govorima jezikoslovci detektirali različite vokale posebne artikulacije u pojedinim govorima te skupine koje su proučavali: zabilježeni su tako različiti zatvoreni, otvoreni i labijalizirani vokali te diftonzi. Za posljednjega je istraživanja govora Labinštine zaključeno da se u većini njih samo kao ostvaraji (alofoni) mogu pojaviti neki zatvoreni [*a*, *ɛ*, *ɔ*] i neki labijalizirani [*ō*, *ū*] vokali, kao i otvoreni vokal *e*-tipa [*ɛ*] te uža inačica vokala *i* [*y*]. Valja istaknuti da je kod starijih generacija izvornih govornika zastupljenost ostvaraja vokala posebne artikulacije još uvijek znatna, dok su u mlađih govornika takve realizacije sve rjeđe, ponekad i izrazito rijetke, a kod nekih nisu ni zabilježene. Više o tome v. u Nežić 2013: 58–63, 124–127, 141–147. O mogućnostima ostvarivanja zatvorenoga vokala *ɛ* u labinskim govorima više v. u Nežić 2013: 59–63, 125, 142–143.

²⁶ U dosad najobuhvatnijemu istraživanju govora labinske skupine potvrđeni su malobrojni tzv. stalni leksički ikavizmi u korijenskim morfemima, manji broj ikavizama u tvorbenim morfemima te apsolutna ekavska zamjena jata, bez ijednoga odstupanja, u gramatičkim morfemima, uz sporadičnu pojavu gramatičkoga morfema *-u* u L jd. imenica s. r. te dosljednu pojavu morfema *-ah* u L mn. imenica m. i. s. r. (Nežić 2013: 41–49).

(premda se na razini govora još uvijek razlikuju duljina i kraćina naglašena sloga, oni više nemaju distinktivnu ulogu) (Nežić 2013: 84–98, 193–196). Zbirka *Tanac jončići po kršine* nije akcentuirana pa se na temelju nje ne može donositi zaključke o akcenatskome sustavu. U zbirci *Sanji ot farfali* tekstove je pjesama akcentuirao Rudolf Ujčić, međutim sa sigurnošću možemo ustvrditi da taj zapis ne odgovara stanju ni u jednome labinskom govoru unatrag šezdesetak godina. Iz toga se zapisa naime iščitava troakcenatski sustav sa zadržanim nenaglašenim duljinama u kojima sva tri akcenta (kratki i dugi te neoakut) dolaze u inicijalnim, medijalnim i finalnim slogovima, a još od 60-ih godina 20. stoljeća dijalektolozi u govorima Labinštine potvrđuju isključivo dvoakcenatski sustav, dok se od 80-ih godina prošloga stoljeća već detektiraju i govori s jednoakcenatskim sustavom²⁷. Nameće se stoga zaključak da tekstovi u toj zbirci nisu akcentuirani na temelju autoričine interpretacije nego je Rudolf Ujčić akcente zapisivao na osnovi svoga čitanja, onim akcenatskim sustavom kakav je prisutan u njegovu materinskom govoru²⁸.

Prikaz konsonantskih alijetetnih značajki čakavskoga narječja potvrđenih u pjesništvu Zdenke Višković Vukić započet ćemo rezultatima primarne i sekundarne jotacije dentala *d* u skupinama **dĭ*, **daj*, **zgi*, **zgaj*, **zdĭ*, **zdaj*, odnosno nepostojanjem afrikate *ž* u tim pozicijama²⁹. U analiziranim zbirkama zabilježena su samo dva primjera zapisana s grafemom *đ*: *đardina* (G jd.; TJ) i *đogatoli* (N mn.; TJ), a razvidno je da je riječ o romanizmima. U svim je ostalim primjerima ovjeren *j* kao rezultat jotacije skupine *dj*: *posujeno* (A jd. s.; SF), *rojena* (N jd. ž.; SF), *rojenja* (G jd.; SF), *tuje* (A mn. ž.), *tujega* (G jd. m.; TJ), *žeja* (N jd.; TJ), *žejo* (A jd.; SF), *zbujen* (N jd. m.; TJ). U prijedlogu *met* ‘među’ rezultat jotacije skupine *dj* je *d* koji je zatim obezvučen, a ovjerena je i skupina *žj*, odnosno *žlj* u primjeru *dožlja* (G jd.; SF) kao rezultat jotacije skupine *zdj*.

Najuočljivija je konsonantska značajka govora Labinštine cakavizam³⁰, obilježje po kojemu su njihovi govornici nadaleko prepoznatljivi. Cakavizam u suvreme-

²⁷ Usp. primjerice Ivić 1961: 203; Kalsbeek 1983: 251, 259; Vranić 2005: 234–236; Zubčić 2006: 149–151; Nežić 2013: 84–98, 193–196.

²⁸ Rudolf Ujčić rođen je u Fakinima blizu Pazina, a i sam piše dijalektalnu poeziju na svome materinskome čakavskom idiomu (Stojević 1987: 443) koji pripada pazinskoj skupini govora unutar središnjega istarskog poddijalekta čakavskog ekavskoga dijalekta (Vranić 2005: 334).

²⁹ O podrijetlu i razvoju navedenih konsonantskih skupina te o statusu fonema /*ž*/ u hrvatskim narječjima v. u Lukežić 2012: 34–35, 42–44, 188, 197. O rezultatima jotacija dentala *d* te statusu fonema /*ž*/ u govorima labinske skupine v. u Nežić 2013: 66–67, 152–153, 161–162, 169–170, 175–177.

³⁰ Više o cakavizmu, njegovu podrijetlu i statusu u govorima čakavskoga narječja v. u Moguš 1977: 67–78.

nim labinskim govorima ima nekoliko inačica i modifikacija, koje ponajprije ovise o starosnoj dobi ispitanika, no ne samo o njoj. Pojednostavnjeno, u najvećemu se broju govora te skupine u starijega stanovništva potvrđuje tzv. drugi tip čakavizma u kojemu se fonem /č/ zamjenjuje fonemom /c/, a fonemi /s/ i /š/ sa /š/ te /z/ i /ž/ sa /ž/, dok mlađi govornici poznaju samo zamjenu /č/ s /c/.³¹ Građa analizirana tijekom ovoga istraživanja na prvi pogled upućuje na to da se idiom kojim piše Zdenka Višković Vukić odlikuje upravo tom modifikacijom čakavizma u kojoj se samo č zamjenjuje s c, što se bogato oprimjeruje: *brescić* (TJ), *ca*, *ceka* (3. l. jd. prez.), *cekat* (TJ), *cera*, *cešalj* (TJ), *ceŕta* (N jd. ž.; SF), *cisti* (3. l. jd. prez.), *cudna* (N jd. ž.; SF), *cujen* (1. l. jd. prez.), *cuvat* (SF), *docekat* (TJ), *joncići* (N mn.; TJ), *kljucanice* (G jd.; SF), *kolacići* (A mn.; TJ), *konopcići* (A mn.; SF), *nic* (SF), *nucico* (A jd.; TJ), *otrocica*, *plocen* (1. l. jd. prez.; TJ), *pocetak* (SF), *tece* (3. l. jd. prez.), *tuce* (3. l. jd. prez.; TJ), *vecer* (pril.), *voce* (NA mn.), *zoc* itd. Premda se glasovi s i š te z i ž u ovoj građi sustavno bilježe na svojim etimološkim mjestima, s obzirom na generacijsku pripadnost Zdenke Višković Vukić, pretpostavljamo da je u idiomu kojim piše svoju poeziju (bio) prisutan tip čakavizma i sa srednjim glasovima ś (< s, š) i ž (< z, ž). Po svoj se prilici autorica iz praktičnih razloga opredijelila za bilježenje tih glasova onim grafemima koji su joj bili na raspolaganju iz standardnoga jezika te se zbog toga s, š, z i ž pojavljuju na etimološkim mjestima, bez obzira na njihove vjerojatne konkretne čakavske ostvaraje.

Za labinske je govore specifična i konsonantska značajka razvoja fonema /-l/ na početku sloga u kategoriji glagolskoga pridjeva radnoga u jd. m. r.: on se u tim govorima u toj kategoriji ne zamjenjuje nekim od postojećih vokala nego se reducira³², a to je dosljedno potvrđeno i u analiziranim zbirkama: *bi*, *buša* (TJ), *cuvo* (SF), *do* (SF), *držo* (TJ), *gono* (TJ), *lega* (SF), *moga*, *noša*, *odlete* (SF), *ople*

³¹ Situacija na terenu ipak nije tako jednostavna jer postoje govori, doduše malobrojni, u kojima se ne provodi zamjena č > c, te još manji broj govora u kojima alterniraju primjeri sa zamjenom č > c i primjeri sa zadržanim č. S obzirom na veoma složenu situaciju s čakavizmom, u labinskim su govorima detektirana dva različita konsonantska sustava: prvi u govorima u kojima je fonem /č/ stabilan dio inventara, te drugi u govorima u kojima se /č/ zamjenjuje s /c/; a u svakome od tih dvaju konsonantskih sustava utvrđena su i po dva podsustava: jedan specifičan za govornike starije životne dobi koji poznaju zamjene /s/, /š/ > /š/ i /z/, /ž/ > /ž/, te drugi za mlađe govornike koji te zamjene ne provode. Detaljan prikaz statusa čakavizma u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 68–77, a o konsonantskim sustavima u toj skupini govora v. u Nežić 2013: 151–192.

³² Više o podrijetlu i razvoju početnoga slogovnog /-l/ u sustavima hrvatskoga jezika, s posebnim osvrtom na čakavske ekavske govore, v. u Vranić 2005: 241–242. O dvojakoj sudbini toga glasa u govorima labinske skupine, ovisno o kategorijama u kojima se pojavljuje, više v. u Nežić 2013: 80–82, kao i dalje u ovome radu.

(SF), *ozido* (TJ), *pogleda* (SF), *poslo* (TJ), *pusti* (SF), *reka*, *spo* (SF), *stori* (TJ), *šo*, *torno* (SF), *tuka* (TJ), *zaplaka* (TJ), *ze* (TJ), *zgoji* (SF), *zgubi* (SF) itd. U govorima Labinštine u primjerima glagolskoga pridjeva radnoga u jd. m. r. česta je pojava da se glasu *r* koji se nakon redukcije dočetnoga *-l* našao u dočetnome položaju dodaje paradigmatski analoški vokal *a* (npr. *opra*, *umra*, *zapra* i sl.), ali se nerijetko ovjeravaju i primjeri toga tipa bez analoškoga vokala (npr. *str*, *tr* i sl.)³³, a takav je primjer zabilježen i u ovome istraživanju: *zatr* (SF).

Alijetetna je čakavska konsonantska osobitost i slabljenje napetosti šumnika koji zatvara slog³⁴, a koje je u analiziranoj građi ovjereno u nizu primjera: *dvajseti* (N jd. m.; SF), *dvajsti* (TJ), *jenega* (G jd. m.), *jeno* (pril.), *lahko* (pril.), *lašna* (N jd. ž.; TJ), *moški* (I mn.; TJ), *moška* (GA jd.; SF), *mehko* (N jd. s.; TJ), *otobra* (G jd.; TJ), *polne* (SF), *poplati* (G mn.; SF), *popolne* (A jd.; TJ), *pošnen* (1. l. jd. prez.; TJ), *sejno* (pril.; TJ), *tristi* (SF), *zikvo*³⁵ (A jd.; SF). Potvrđeno je i izostavljanje okluziva na početku suglasničkih skupina *-st* i *-žd* u zatvorenome slogu na kraju riječi³⁶: *jes* (TJ), *lis*, *petnajs* (SF), *šes* (SF), *ukras* (SF); *doš*³⁷ (SF).

Poseban oblik glagola *bit* koji se rabi za tvorbu kondicionala u čakavskim govorima (*bin*, *biš*, *bi*, *bimo*, *bite*, *bi*) jedna je od morfoloških značajki kojom se potvrđuje arhaičnost i konzervativnost čakavskoga narječja.³⁸ Takav je oblik glagola *bit* u tvorbi kondicionala ovjeren i u analiziranoj građi: *bin bronila* (TJ), *bin oženi* (SF), *bi moga* (SF), *bi reka* (TJ), *bi tuka* (TJ), *bi bila* (SF), *bi bilo* (TJ), *bi moglo* (TJ), *bi bušale* (TJ), *bi gladile* (TJ).

³³ Više o tome v. u Finka 1971: 22 te u Nežić 2013: 82, 129, 148–149.

³⁴ O izmjenama šumnika na početku unutrašnjih zatvorenih slogova u određenome tipu sljedova, u čakavskome narječju poznatima i kao slabljenje napetosti šumnika, više v. u Moguš 1977: 84–89; Lukežić 1998: 38–41; Vranić 2002: 58–60; Lukežić 2012: 102–110. O potvrđama te pojave u govorima Labinštine v. u Nežić 2013: 160–161, 168, 175, 181, 187, 192.

³⁵ U tome je primjeru nakon zamjene *p > v* provedena i metateza *vk > kv*.

³⁶ Više o razrješavanju zatvorenih slogova na kraju riječi u sustavima hrvatskoga jezika, pa i o mehanizmu izostavljanja dočetnoga okluziva, v. u Lukežić 2012: 110–111. O izostavljanju okluziva u dočetnim konsonantskim skupinama u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 155–156, 164, 172, 178, 184, 189.

³⁷ U potonjemu je primjeru nakon izostavljanja dočetnoga *d* provedeno i obezvučenje *ž* koji se našao u dočetnoj poziciji.

³⁸ Uporaba takvih oblika glagola *bit* smatra se kriterijem za određivanje pripadnosti govora čakavskomu narječju, odnosno razlikovnom činjenicom najvišega ranga toga narječja, pa čak i najznačajnijom čakavskom osobinom u morfologiji (usp. Finka 1971: 60; Moguš 1977: 100; Brozović 1988: 84; Lukežić 1996: 159; Lukežić 1998: 41–42; Lisac 2009: 17, 27).

2. 2. Čakavske jezične značajke nižega razlikovnog ranga

U labinskim je govorima prisutna polarizacija realizacije dočetnoga slogovnog *-l* ovisno o kategoriji u kojoj se on nalazi: ranije je u radu predstavljena alijetetna čakavska redukcija u kategoriji glagolskoga pridjeva radnoga u jd. m. r., a na alteritetnoj se razini potvrđuje neizmijenjeni *-l* na početku finalnoga sloga u imenica, pridjeva, priloga i prijedloga te na početku medijalnoga sloga imenica, pridjeva, priloga i glagola. U dvjema zbirkama Zdenke Višković Vukić ovjeren je zadržani *-l* na početku finalnoga sloga imenica: *funeral* (SF), *mižol* (SF), *pažul* (TJ), *senjol* (SF), *stol* (SF); te na početku finalnoga sloga priloga: *pol* (SF), *žol*.

Među alteritetne se čakavske značajke ubraja i prijelaz, odnosno fonetska neutralizacija dočetnoga *-m > -n*³⁹, što se u analiziranoj građi dosljedno provodi: a) u 1. l. jd. prezenta glagola: *buden* (SF), *cujen*, *gledan* (TJ), *gonan* (SF), *hodin* (TJ), *jiman*, *kanton* (TJ), *ležin* (TJ), *moran* (SF), *niman*, *pametin* (SF), *pijen* (TJ), *pitan* (SF), *porežen* (SF), *priden* (TJ), *sanjan*, *storin* (SF), *vidin* (TJ), *zapren*, *zaspin* (TJ), *znon*, *zoven* (TJ) itd.; b) u L jd. imeničkih riječi m. i s. r.: *drugen*, *maminen* (TJ), *storen* (TJ), *škuren* (SF), *ten* (SF), *teplen* (TJ), *tujen* (TJ), *tvojen* (SF), *velen* (TJ); c) u I jd. imeničkih riječi m. i s. r.: *Bogon* (SF), *drevon* (SF), *grmon* (TJ), *jugon* (TJ), *kamenjen* (TJ), *konopcičen* (SF), *krovon* (SF), *noneton* (TJ), *srcen* (SF), *vragon* (SF), *vroton* (SF) itd.; d) u D mn. imenica m. r. (primjeri za s. i ž. r. nisu pronađeni u građi): *pretelon* (SF), *vlosan* (TJ); e) na početku nepromjenjivih riječi: *osan* (SF), *sedan* (SF); f) u leksičkom morfemu: *sron*.

Delateralizacija, odnosno zamjena $\acute{l} > j$ ovjerava se u sjeveroistočnoj podskupini labinskih govora, međutim u poeziji Zdenke Višković Vukić fonem je $\acute{l}$ / stabilan segment konsonantskoga sustava: *bolja* (N jd. ž.; SF), *češalj* (TJ), *dalji* (N mn. m.; TJ), *ljubof*, *ljudi* (SF), *nedelja* (TJ), *pustelja* (TJ), *škulja* (SF), *valje* (pril.), *veselje* (SF), *zdrovlje* (SF), *zemlja*, *žulj* (TJ) itd., uz depalatalizaciju u primjerima poput *pretela* (A jd.; SF), *pretelon* (D mn.; SF), tipičnu za sve govore labinske skupine.⁴⁰

³⁹ O prijelazu dočetnoga *-m > -n* u nastavcima promjenjivih riječi te na početku nepromjenjivih riječi u sustavima hrvatskoga jezika v. u Moguš 1977: 79–82; Brozović 1988: 84; Lukežić 1998: 87–88; Vranić 2002: 64; Lisac 2009: 109 i dr. O situaciji u labinskim govorima više v. u Nežić 2013: 156–157, 164–166, 172–173, 178–179, 184–185, 189–190.

⁴⁰ O statusu fonema $\acute{l}$ / u govorima čakavskoga ekavskoga dijalekta v. u Vranić 2005: 249–253. U govorima južne i sjeverne labinske podskupine fonem se $\acute{l}$ / dobro čuva i stabilnim je članom konsonantskoga inventara, dok u govorima sjeveroistočne podskupine taj fonem ima samo periferan status jer se ovjerava gotovo isključivo u onimijskoj građi, a u svim je drugim primjerima zamijenjen s *j*, odnosno delateraliziran. Više o tome v. u Nežić 2013: 65–66, 158, 166, 173, 179, 186, 191.

Stara konsonantska skupina *čr*⁴¹ u govorima je Labinštine zamijenjena skupinom *cr*, što je posljedica čakavizma, a tako je i u analiziranoj građi: *crešnja* (TJ), *crna* (N jd. ž.), *crnina* (SF), *crno* (N jd. s.; TJ). U svim labinskim govorima i u pjesništvu Zdenke Višković Vukić ovjerava se i alteritetna konsonantska skupina *šč*⁴²: *bleščala* (pr. r. ž. jd.; SF), *išće* (3. l. jd. prez.; SF), *išćen* (1. l. jd. prez.; TJ), *križišće* (SF), *nahrhuščena* (N jd. ž.; SF), *pretišće* (3. l. jd. prez.; TJ), *pušća* (3. l. jd. prez.; TJ), *Roščino* (A jd.; SF), *siromaščino* (A jd.; TJ), *stišćeni* (N mn. m.; SF), *ugnjišće* (TJ), *zavrišćen* (1. l. jd. prez.; TJ). U primljenicama su potvrđene konsonantske skupine *šk* i *št*⁴³: *boški* (G mn.; TJ), *muškardin* (TJ), *škarpetah* (L mn.; TJ), *škudelico* (A jd.; SF), *škulja* (SF), *škuljice* (A mn.; TJ), *škure* (L jd. ž.; SF), *škureja* (N jd. ž.; TJ), *škuro* (pril.); *jušto* (pril.), *maneštra* (SF), *maneštro* (A jd.; TJ), *štroligivan* (1. l. jd. prez.; TJ).

Alteritetni su i različiti razvoji konsonantskih skupina s inicijalnim *v*⁴⁴, potvrđeni kako u govorima labinske skupine, tako i u analiziranoj građi: a) inicijalni je *v* utrnut ispred šumnika: *vs* > *s*: *sa* (N jd. ž.), *saki* (N jd. m.), *sako* (A jd. ž.), *se* (N jd. s.), *sejno* (pril.; TJ), *si* (N mn. m.), *stoneš* (2. l. jd. prez.; SF), *suda* (pril.; TJ); *vz* > *z*: *ze* (pr. r. m. jd.; TJ), *zela* (pr. r. ž. jd.; SF); *vč* > *vc*⁴⁵ > *c*: *cera* (pril.); te ispred sonanata: *vj* > *j*: *jutro* (pril.; TJ); *vn* > *n*: *nutra* (pril.), *nucico* (A jd.; TJ); *vv* > *v*: *vecer* (SF); b) inicijalni je *v* zadržan ispred sonanta *l*: *vlosi* (N mn.). U konsonantskome slijedu sa sonantom *r* ili samoglasnim *r* u istome ili sljedećem slogu također se ovjerava utrnucé *v*⁴⁶: *cetrta* (N jd. ž.; SF), *cetrta* (N jd. m.; SF), *trdega* (G jd. m.; TJ), *trdno* (3. l. mn. prez.; TJ), *trdo* (A jd. ž.; SF).

U oblicima prezenta glagola *moć* provodi se rotacizam⁴⁷: *moren* (1. l. jd. prez.;

⁴¹ O razvoju skupine *čr* u čakavskim govorima v. u Moguš 1977: 83; Lukežić 1998: 92; Vranić 2002: 61–62.

⁴² O podrijetlu i razvoju skupine *šč* u sustavima hrvatskoga jezika v. u Moguš 1977: 83; Brozović 1988: 83; Lukežić 1998: 85; Vranić 2002: 61; Lukežić 2012: 41. O šćakavizmu labinskih govora v. u Nežić 2013: 153, 162, 170, 176, 183, 188.

⁴³ Primjeri primljenica s konsonantskom skupinom *šp* nisu zabilježeni u analiziranoj građi. Više o konsonantskim skupinama *šk*, *šp*, *št* u čakavskim govorima v. u Moguš 1977: 83; Vranić 2002: 62.

⁴⁴ Više o razvoju konsonantskih skupina s inicijalnim *v* v. u Lukežić 1998: 89–93; Vranić 2005: 255–262; Lukežić 2012: 86–102; a o situaciji u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 158, 166–167, 174, 180, 186, 191.

⁴⁵ U skupini *vč* uslijed čakavizma *č* se zamjenjuje s *c*.

⁴⁶ Više o tome v. u Vranić 2002: 63; Vranić 2005: 262–263. O situaciji u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 159, 167, 174, 180, 186, 191.

⁴⁷ Više o rotacizmu, zamjeni intervokalnoga frikativa *ž* sonantom *r* u prezentskoj osnovi glagola 'moći' v. u Lukežić 1998: 93; Vranić 2002: 63; Lukežić 2012: 202; a o toj promjeni u govorima labinske skupine v. u Nežić 2013: 159, 167, 174, 180, 186, 191.

TJ), *moreš* (2. l. jd. prez.; SF), *more* (3. l. jd. prez.), *moro* (3. l. mn. prez.), *pomoro* (3. l. mn. prez.; SF), a ta je pojava zabilježena i u navesku u prilogu *nidere* (SF). U prezentu glagola prefigiranih od glagola **iti* ovjerena je skupina *jd*⁴⁸: *nojdeš* (2. l. jd. prez.), *nojde* (3. l. jd. prez.; SF), *nojdivan* (1. l. jd. prez.; TJ), *ujde* (3. l. jd. prez.; SF).

Alteritetna je značajka i zatvaranje, odnosno zamjena kratkoga vokala *o* > *u*, uglavnom u prednaglasnome položaju⁴⁹: *kubila* (SF), *punjavi* (A mn.; TJ), *pustelja* (TJ), *ubesila* (pr. r. ž. jd.; SF), *ubet*, *ublatili* (pr. r. m. mn.; TJ), *ubraza* (G jd.; TJ), *ugnjišće* (TJ), *ugonj* (SF), *uprat* (TJ), *upreš* (2. l. jd. prez.; SF), *ustat* (TJ), *uteli* (pr. r. m. mn.; SF), *utrok* (TJ).

Kako u labinskim govorima, tako i u pjesništvu Zdenke Višković Vukić prijedlozi i prefiksi *iz* i *s* ujednačeni su u *z*⁵⁰: *zdurat* (TJ), *zgoji* (pr. r. m. jd.; SF), *zgubi* (pr. r. m. jd.; SF), *zlega* (pr. r. m. jd.; SF), *zmešan* (1. l. jd. prez.; SF), a taj se *z* mogao i obezvučiti: *spot* (prij.; SF), *sproneh* (G mn. ž. r.; TJ), *spucano* (A jd. ž.; SF).

Na morfološkom je planu veći broj alteritetnih značajki povezan uz množinske gramatičke morfeme imenica. U analiziranoj se gradi ovjerava neproširena osnova u množini imenica m. r.⁵¹: *dugi* (SF), *grmi* (TJ), *sini* (TJ), *puti* (TJ), *rogi* (SF), *voli* (TJ), *vrti* (TJ), *zidi* (SF), *žulji* (TJ) itd.; zatim ništični morfem u G mn. imenica svih triju rodova⁵²: m. r. *bušić* (TJ), *don* (SF); s. r. *let*; ž. r. *noć* (SF), *noh* (SF), *rožic* (TJ); te morfem *-i* u G mn. imenica m. i ž. r.: m. r. *boški* (TJ), *grmi* (TJ), *jončići* (TJ), *kolariči* (SF), *meseci* (TJ), *poplati* (SF), *puti*, *ružeri* (TJ), *sini* (TJ), *žulji* (TJ) itd.; ž. r. *crešnji* (TJ), *farfali* (SF), *ruki* (TJ), *sanji* (TJ), *šetemoni* (SF), *veceri* (TJ) itd. U G mn. imenica ž. r. potvrđen je i morfem *-ah*⁵³: *gronah* (TJ), *plećah* (SF),

⁴⁸ O razvoju skupine *jd* u prezentu glagola prefigiranih od glagola **iti* u hrvatskim narječjima v. u Lukežić 1998: 93–93; Vranić 2002: 63; Lukežić 2012: 199–200.

⁴⁹ Više o tome v. u Lukežić 1998: 135; Vranić 2002: 65; a o toj pojavi u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 63–64.

⁵⁰ O podrijetlu i razvoju tih prijedloga i prefikasa više v. u Lukežić 1998: 93; Vranić 2005: 271–276; a o njihovu statusu u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 128, 147.

⁵¹ O podrijetlu i razvoju množinskih oblika imenica m. r., odnosno o (ne)ovjeravanju nerelacijskoga morfema *-ov-* ili *-ev-* u sustavima hrvatskoga jezika v. u Lukežić 1998: 129; Vranić 2005: 303–304; Lukežić 2015: 204.

⁵² O gramatičkim morfemima za G mn. imenica svih triju rodova, njihovu podrijetlu i razvoju u sustavima hrvatskoga jezika više v. u Kapović 2010: 102–105; Lukežić 2012: 59, 63–64. O morfemima za G mn. imenica m. i s. r. u čakavskim ekavskim govorima v. u Vranić 2005: 303–307. Detaljan opis i prikaz distribucije morfema za G mn. imenica svih triju rodova u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 104–107, 208–209, 243, 245, 247.

⁵³ Gramatički morfem *-ah* u G mn. imenica ž. r. pojavljuje se ujednačavanjem prema L mn. (što je

prсах (TJ), *rukah*, *ustah* (TJ). U morfološki konzervativnim sustavima, kakvi su i labinski govori, zadržana je nejednakost gramatičkih morfema DLI mn. imenica svih triju rodova⁵⁴, što je zabilježeno i tijekom ovoga istraživanja: u D mn. imenica m. r. potvrđeni su morfemi *-an* i *-on* (nisu zabilježeni primjeri za s. i ž. r.): *pretelon* (SF), *vlosan* (TJ); u L mn. imenica svih triju rodova morfem *-ah*⁵⁵: m. r. *obrazah* (TJ), *vlosah* (TJ); s. r. *kolenah* (TJ); ž. r. *nogah* (SF), *plećah* (SF), *prсах* (TJ), *rukah* (TJ), *škarpetah* (TJ), *ustah* (TJ), *vocijah*; u I mn. imenica m. r. morfemi *-i* i *-ami*: *lancuni* (TJ), *moški* (TJ); *loncami* (TJ), *vlosami* (TJ); u I mn. imenica s. r. morfem *-i*: *leti* (SF), *vroti* (SF); u I mn. imenica ž. r. morfem *-ami*: *lopatami* (TJ), *nogami* (SF), *rukami*, *žilami* (TJ). Takva distribucija gramatičkih morfema u množinskim oblicima imenica svih triju rodova u potpunosti je podudarna s onom kakva je potvrđena u govorima labinske skupine.

Značajka nižega razlikovnog ranga je i okrnjeni infinitivni oblik glagola u kojemu se izostavlja dočetni vokal *-i*, što se potvrđuje i u glagolskome prilogu sadašnjemu, a beziznimno je ovjereno u analiziranoj građi⁵⁶: *bit*, *delat*, *dignut*, *hodit* (SF), *igrat* (TJ), *imet*, *kapit*, *kuhat*, *moć* (TJ), *nosit* (TJ), *pit* (TJ), *prat* (SF), *reć*, *rodit* (SF), *spat*, *stot* (SF), *toncat* (TJ), *tuć* (SF), *videt* (SF), *zaprošit* (SF), *znat*, *živet* (SF) itd.; *kantajeć* (TJ), *speć* (SF).

U govorima južne i sjeverne labinske podskupine zabilježeno je poopćenje, odnosno unifikacija nastavka za 3. l. mn. prezenta glagola na morfem *-o*, a u govorima sjeveroistočne podskupine takvo poopćenje izostaje, odnosno zadržani su različiti alomorfi, što se očituje u pojavi morfema *-o* i *-e* u 3. l. mn. prezenta.⁵⁷ I u građi analiziranoj za ovoga istraživanja izostaje takva unifikacija morfema, odnosno potvrđena su dva morfema u 3. l. mn. prezenta glagola: morfem *-o*: *budo*,

tendencija preuzeta iz nekadašnje dvojine u kojoj je postojao sinkretizam G i L), a analogijom je, ponajprije u čakavskim ekavskim govorima, mogao biti preuzet i u imenica m., pa i s. r. Usp. Vranić 2005: 306; Kapović 2010: 104.

⁵⁴ O podrijetlu i razvoju gramatičkih morfema za DLI imenica svih triju rodova u sustavima hrvatskoga jezika v. u Lukežić 1998: 94–96; Vranić 2005: 309–316. O nejednakosti gramatičkih morfema DLI mn. imenica svih triju rodova s ovjerama pojedinih morfema u labinskim govorima više v. u Nežić 2013: 107–110, 208–209, 243–245, 248–249.

⁵⁵ Gramatički morfem *-ah* u L mn. imenica m. i s. r. preuzet je analogijom prema imenicama ž. r. Usp. Vranić 2005: 310.

⁵⁶ O izostanku vokala *i* na početku infinitiva i glagolskoga pridjeva sadašnjega u labinskim govorima više v. u Nežić 2013: 128, 147–148.

⁵⁷ O podrijetlu i razvoju morfema za 3. l. mn. prezenta glagola u sustavima hrvatskoga jezika više v. u Lukežić 1998: 143–145, a detaljan prikaz situacije u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 110–111, 310.

cujo (TJ), *cvato* (SF), *gonajo* (SF), *jimajo* (TJ), *kantojo* (TJ), *morajo* (SF), *podo* (TJ), *so*, *toncajo* (SF), *zidajo* (SF), *zvoncajo* (SF); i morfem *-e*: *leže* (TJ), *nose* (SF), *zbude* (TJ).

2. 3. Značajke sjeverozapadnoga čakavskog areala te lokalne značajke karakteristične za labinske govore

Osim alijetetnih čakavskih jezičnih značajki te alteritetnih značajki koje se pojavljuju u čakavskome, ali i u drugim dvama hrvatskim narječnim sustavima, tijekom ovoga je istraživanja potvrđen i nemali broj jezičnih obilježja svojstvenih sjeverozapadnim čakavskim govorima⁵⁸, što je areal kojemu pripadaju i labinski govori.

Djelomično održanje deklinacije nekadašnjih nepalatalnih osnova u G jd. te NAV mn. imenica ž. r. zabilježeno je u sjeverozapadnim čakavskim govorima⁵⁹, a u poeziji Zdenke Višković Vukić u tim je padežima ovjeren gramatički morfem *-i*, što je potvrda te jezične značajke: u G jd.: *besedi*, *bondi* (SF), *gluvi*, *krpi* (TJ), *kući*, *noni* (TJ), *rosi* (TJ), *sreći* (SF), *suzi* (SF), *trovi* (TJ), *zemlji* (TJ) itd.; u N mn.: *crešnji* (TJ), *menduli* (TJ), *ribi* (TJ), *ruki*, *ščinki* (TJ), *želji* (TJ) itd.; u A mn.: *kiti* (SF), *kolani*, *konobi* (TJ), *lopati* (TJ), *neveri* (TJ), *stomanji* (SF) itd. U imenica koje završavaju na *c* zabilježen je palatalni morfem *-e*: u G jd.: *kapelice* (SF), *kljucanice* (SF), *kućice* (TJ), *nevestice* (TJ), *otrocice* (TJ), *svetice* (SF); u N mn.: *bobice* (TJ), *bradavice* (TJ), *rilice* (TJ), *rožice*, *zvezdice* (SF); u A mn.: *crekvice*, *krunice* (TJ), *škuljice* (TJ), što je sve u skladu s ranijim opservacijama o morfemima u tim padežima u govorima Labinštine⁶⁰. Morfem *-i* kao kontinuant nepalatalne deklinacije ovjerava se i u A mn. imenica m. r.: *dugi* (SF), *kolacići* (TJ), *kolarići* (SF), *kostanji* (SF), *kršini* (TJ), *rogi* (SF), *storci* (SF), *tići* (SF), *vlosi*, *vrti* (TJ), *zidi* (SF) itd.

⁵⁸ Jezične su značajke koje se ovdje navode dobivene povezivanjem popisa značajki tipičnih za starijosjedilačke govore sjeverozapadnoga čakavskog areala koje Iva Lukežić navodi u knjizi *Govori Klane i Studene* (Lukežić 1998: 98–120) i popisa značajki specifičnih za sjeverozapadni čakavski prostorno-jezični kompleks koji ista autorica donosi u knjizi *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija* (Lukežić 2012: 228–230).

⁵⁹ Ta se značajka drži snažnim obilježjem čakavskih ekavskih govora: uz dosljednost ekavskoga odraza jata smatra je se tipičnom jezičnom značajkom čakavskoga ekavskog dijalekta u odnosu na druge čakavske dijalekte. O podrijetlu i razvoju gramatičkih morfema u G jd. i NAV mn. imenica ž. r. te A mn. imenica m. r. v. u Lukežić 1996: 161; Vranić 2005: 289–296; Lukežić 2012: 228.

⁶⁰ O morfemima G jd. i NAV mn. imenica ž. r. u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 101–103.

U I jd. imenica i imeničkih riječi ž. r. nekoliko se gramatičkih morfema drži obilježjem sjeverozapadne čakavštine: riječ je o morfemima *-o* ili *-u* te *-un*.⁶¹ U analiziranoj se građi u tome padežu u više primjera ovjerava morfem *-o*: *Anico* (TJ), *cenico* (SF), *crekvo* (SF), *drugo* (SF), *lopato* (TJ), *ruko* (SF), *vuno* (TJ), uz jedno odstupanje u kojemu se bilježi morfem *-on*: *glovon* (SF). Takve ovjere potvrđu su pripadnosti idioma kojim piše Zdenka Višković Vukić labinskoj skupini govora u kojoj je u I jd. imenica i imeničkih riječi ž. r. najzastupljeniji morfem *-o*, ali je u dijelu govora ovjerena i alternacija morfema *-o* i *-u*, a u sjeveroistočnoj su podskupini govora zabilježena čak četiri različita morfema: *-o*, *-u*, *-un* i *-on*.⁶²

Među sjeverozapadna se čakavska obilježja ubraja i uporaba oblika nekih zamjenica⁶³, a dio je njih potvrđen i tijekom ovoga istraživanja: a) upitno-odnosna i neodređena zamjenica za značenje 'živo' *ki* i njezini oblici;⁶⁴ b) pokazne zamjenice *va* 'ovaj', *ta* 'taj', *ona* 'onaj' i njihovi oblici;⁶⁵ c) posvojna zamjenica *njejni* i njezini oblici;⁶⁶ d) upitna zamjenica *kakov/kokov* i njezini oblici;⁶⁷ e) neodređena zamjenica *jedon* 'neki' i njezini oblici⁶⁸.

U analiziranim zbirkama zabilježen je infinitiv glagola 'imati' s odgovarajućim odrazom jata na dočetu osnovu⁶⁹: *imet*, *imele* (pr. r. ž. mn.; TJ); kao i infinitivna osnova glagola 'htjeti' bez početnoga *h*⁷⁰: *uteli* (pr. r. m. mn.; SF). Ovjereni su i tipični stegnuti zanižekani oblici prezenta glagola *bit* (*ni*, 3. l. jd. prez.)⁷¹ i *imet* (*niman*, 1. l. jd. prez.)⁷². Glagolski pridjev radni glagola 'ići' potvrđen je s osnovom *š*-⁷³: *šo* (pr. r. m. jd.), *šla* (pr. r. ž. jd.), *šli* (pr. r. m. mn.; SF).

⁶¹ O podrijetlu i razvoju gramatičkoga morfema za I jd. imenica i imeničkih riječi ž. r. u sustavima hrvatskoga jezika više v. u Lukežić 1998: 129–132; Vranić 2005: 297–302; Lukežić 2012: 33, 229, 236, 239, 242, 244.

⁶² Detaljan opis distribucije gramatičkih morfema za I jd. imenica i imeničkih riječi ž. r. u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 98–100.

⁶³ O oblicima zamjenica specifičnima za sjeverozapadne čakavske govore više v. u Lukežić 2012: 230, 236.

⁶⁴ Više o toj zamjenici u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 253–256, 257–259.

⁶⁵ Više o tim zamjenicama u govorima labinske skupine v. u Nežić 2013: 262–265.

⁶⁶ U suvremenim se govorima Labinštine taj oblik posvojne zamjenice za 3. l. jd. ž. r. danas rijetko ovjerava i u potpunosti ga je istisnuo lik *njeni*. Govornici starije životne dobi potvrđuju međutim da su njihovi roditelji i još stariji pretci rabili lik *njejni* (Nežić 2013: 262).

⁶⁷ Više o toj zamjenici u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 262.

⁶⁸ Više o toj zamjenici u labinskoj skupini govora v. u Nežić 2013: 270.

⁶⁹ Više o tome v. u Lukežić 2012: 230.

⁷⁰ Više o tome v. u Lukežić 2012: 230.

⁷¹ Više o tome v. u Lukežić 2012: 243.

⁷² Više o tome v. u Lukežić 2012: 243.

⁷³ Više o tome v. u Lukežić 2012: 230.

Zabilježeni su i specifični primjeri izostanka jotacije dentala *t* u osnovi rednoga broja *treti*⁷⁴: *treti* (N jd. m.; SF), *treta* (N jd. ž.; SF); te proširak osnove *-t-* u oblicima hipokoristika m. r. i od njih tvorenih posvojnih pridjeva⁷⁵: *Nandeta* (G jd.; SF), *noneta* (G jd.; TJ), *Vladeta* (A jd.; SF); *Bepetove* (G jd. ž.; SF). Uz izjednačavanje prijedloga i prefikasa *iz*, *s > z*, o čemu je bilo riječi ranije u ovome radu, u građi su ovjereni i primjeri u kojima se čuva reliktni prijedlog, odnosno prefiks *vi*: *vilezlo* (pr. r. s. jd.; SF), *vizabrata* (pr. r. ž. jd.; SF), *vizabrat* (SF), što je u skladu s ranijim istraživanjima govora labinske skupine u kojima je potvrđeno izjednačavanje *vy*, *iz* i *s* u *z*, ali sa zadržavanjem relikata prijedloga *vy*, specifičnoga za čakavske ekavske govore (Vranić 2005: 272–275).

Posebnim se vlastitim unutarčakavskim inovacijama, lokalno ograničenima na rubna područja, smatraju specifične preoblike naslijeđenih općeslavenskih jedinica tijekom mlađega starojezičnog razdoblja, a Iva Lukežić i takve pojave ubraja u karakteristike sjeverozapadnoga čakavskoga prostorno-jezičnoga kompleksa (Lukežić 2012: 229). U govorima labinske skupine potvrđene su dvije takve inovacije: različite preoblike starojezičnoga poluglasa te različite preoblike stražnjega nazala **q*. U govorima Labinštine zapadnojužnoslavenski je fonem *š*va zamijenjen vokalom *a*, što potvrđuje niz primjera iz analizirane građe: *ca*, *dobar* (N jd. m.; TJ), *gladak* (N jd. m.; TJ), *lagak* (N jd. m.; TJ), *lazno* (pril.; SF), *magla* (TJ), *malin* (SF), *maša* (SF), *mekak* (N jd. m.; TJ), *otac* (TJ), *sopac* (SF), *va*, *vajka*, *vetar*; a taj je vokal *a*, ako je bio produljen, kao i svaki drugi *ā*, bio zamijenjen vokalom *o*: *co*, *don* (N jd.), *jedon* (N jd. m.), *son* (1. l. jd. prez.), *stokla* (N mn.; TJ), *ugonj* (SF) itd. U prilogu *kede* koji se dosljedno rabi u zbirkama Zdenke Višković Vukić potvrđen je međutim vokal *e* na mjestu **a*, što je specifikum svih labinskih govora (Nežić 2013: 36–41).

Stražnji nazal **q*⁷⁶ u labinskim govorima ima poseban dvojak odraz: zamijenjen je vokalom *o* u korijenskim morfemima, a u gramatičkim morfemima A jd. imenica i imeničkih riječi ž. r. te 3. l. mn. prezenta glagola u većini je govora te skupine zamijenjen vokalom *o*, dok se u dijelu govora u tim gramatičkim morfemima bilježi alternacija vokala *o* i *u* bez dosad uočene pravilnosti ili za-

⁷⁴ Više o tome v. u Lukežić 1998: 104.

⁷⁵ Više o tome v. u Lukežić 1998: 107–108, a o toj pojavi u labinskim govorima više v. u Nežić 2013: 235.

⁷⁶ O podrijetlu i razvoju stražnjega nazala **q* u sustavima hrvatskoga jezika više v. u Lukežić 1998: 136–137; Vranić 2005: 183–191; Lukežić 2012: 133–135.

konitosti.⁷⁷ U poeziji Zdenke Višković Vukić **q* je zamijenjen s *u* u korijenskim morfemima imenica (npr. *put* (SF), *puti* (N mn.; TJ), *ruki* (N mn.), *ruko* (A jd.), *suda* (pril.; TJ)); u infinitivnim osnovama glagola s nerelacijskim morfemom *nq* (npr. *odrinu* (pr. r. m. jd.; TJ), *dignut* (TJ), *sagnut* (TJ), *stisnula* (pr. r. ž. jd., SF), *vrisnula* (pr. r. ž. jd.; SF)); te u paradigmi prezenta glagola *bit* (*buden* (1. l. jd. prez.), *bude* (3. l. jd. prez.; SF), *budo* (3. l. mn. prez.)). S druge strane, dosljedna je zamjena **q* > *o* potvrđena u gramatičkome morfemu A jd. imenica i imeničkih riječi ž. r.: *belo* (SF), *buro* (SF), *celo*, *crešnje* (TJ), *glovo*, *iskro* (TJ), *jeno*, *kućo* (SF), *muko* (SF), *našo* (TJ), *nedeljo*, *pupo* (TJ), *ruko*, *srećo* (SF), *svojo* (SF), *škuljo* (TJ), *trovo*, *vodo* (SF), *vrajžo* (SF), *zemljo* itd.; kao i u gramatičkome morfemu 3. l. mn. prezenta glagola: *cujo* (TJ), *cvato* (SF), *gonajo* (SF), *kopajo* (TJ), *morajo* (SF), *opleto* (TJ), *podo* (TJ), *pomešajo* (TJ), *poteko* (TJ), *so*, *toncajo* (SF), *uzidajo* (SF), *zvoncajo* (SF) itd.

U pjesničkim su zbirkama Zdenke Višković Vukić detektirane još neke jezične osobitosti koje su potvrđene u govorima labinske skupine tijekom njihovih dosadašnjih istraživanja. Takva je primjerice pojava protetskoga sonanta *j* u primjerima poput *jiman* (1. l. jd. prez.), *jimaš* (2. l. jd. prez.; TJ), *jima* (3. l. jd. prez.), *jimajo* (3. l. mn. prez.; TJ), *jimate* (2. l. mn. prez.; SF), *jime* (A jd.; TJ) itd.; te protetskoga sonanta *v* u primjerima kao što su *voko* (N jd.), *voce* (NA mn.), *vosce* (A mn.; TJ), *vuć* (TJ), *vuri* (G jd.; TJ) i sl. U suvremenim se labinskim govorima takvi protetski sonanti u identičnim primjerima bilježe isključivo u govoru starijega stanovništva, ali čak i kod njih protetski sonanti u tim leksemima izostaju.⁷⁸

U analiziranoj su građi ovjereni primjeri s obezvučenjima dočetnih konsonanata na apsolutnome kraju riječi te primjeri sa zamjenama *v* > *f* i *g* > *h*⁷⁹: *grop*,

⁷⁷ Govori se labinske skupine na temelju odraza stražnjega nazala **q* mogu podijeliti u dva tipa: u prvome tipu u spomenutoj se kategoriji gramatičkih morfema **q* dosljedno zamjenjuje vokalom *o*, a u drugome tipu alterniraju vokali *o* i *u* na mjestu **q* u toj kategoriji. U drugome se tipu pak mogu razlučiti čak tri podtipa: jedan u kojemu je zamjena **q* > *o* u A jd. imenica i imeničkih riječi ž. r. ipak frekventnija od zamjene **q* > *u*, dok je u 3. l. mn. prezenta glagola dosljedna zamjena **q* > *o*; drugi u kojemu se u objema kategorijama gramatičkih morfema usporedno bilježe zamjene **q* s *o* i s *u*; te treći u kojemu u A jd. imenica i imeničkih riječi ž. r. alterniraju odrazi *o* i *u*, pri čemu je *u* nešto češći, a u 3. l. mn. prezenta glagola ovjerava se isključivo zamjena **q* > *u*. Više o tome v. u Nežić 2013: 50–56.

⁷⁸ O podrijetlu i razvoju protetskih sonanata *j* i *v* u sustavima hrvatskoga jezika više v. u Lukežić 2012: 192–196. O njihovu statusu u govorima čakavskoga ekavskog dijalekta v. u Vranić 2005: 265–269, a o situaciji u labinskim govorima v. u Nežić 2013: 78–80, 129–130, 149–150.

⁷⁹ O obezvučenjima dočetnih zvučnih konsonanata, zamjenama dočetnoga *v* > *f* i zamjenama dočetnoga *g* > *h* u sustavima hrvatskoga jezika više v. u Vranić 2005: 277–287; Lukežić 2012: 111; a više o tim mijenama u labinskoj skupini govora v. u Nežić 2013: 154–155, 163, 171, 177, 184, 189.

kat (prij.), *let* (TJ), *met* (prij.), *mras* (TJ), *napret* (SF), *nat* (SF), *nikat*, *ot*, *pot* (prij.), *pres*, *pret* (SF), *spot* (SF), *ubet*, *zat* (SF), *zit* (TJ); *karvof* (N jd. m.; TJ), *krof* (SF), *ljubof*, *njegof* (N jd. m.; SF), *šegof* (N jd. m.; SF); *boh*, *noh* (G mn.; SF), *sneh* (SF), što je podudarno sa situacijom u suvremenim govorima Labinštine. Zamjena dočetnoga *v* > *h* zabilježena za ovoga istraživanja u primjeru *krh* (TJ) potvrđena je i u nekim govorima sjeverne labinske podskupine (Nežić 2013: 155, 163). U labinskim govorima konsonantska skupina *gń* prelazi u *ń* u primjeru *njozlo* (TJ) (Nežić 2013: 155, 164, 171, 177, 184, 189), a konsonantske skupine *gl*, *hl*, *kl* mogu prijeći u *gľ*, *hľ*, *kľ* ili ostati neizmijenjene (Nežić 2013: 155, 164, 172, 178), što se u poeziji Zdenke Višković Vukić ovjerava u primjerima *gljeda* (3. l. jd. prez.; SF), *hljep* (SF), *kljeknula* (pr. r. ž. jd.; SF), *kljet* (SF), *prokljela* (pr. r. ž. jd.; SF), *prokljet* (TJ), ali i *gledan* (1. l. jd. prez.; TJ), *gledat* (TJ), *pogleda* (3. l. jd. prez.), *pogledaj* (2. l. jd. imp.; SF), *proketo* (pril.; TJ). Fonem je /ń/ stabilan u svim konsonantskim sustavima potvrđenima u govorima labinske skupine, no u svim se tim govorima bilježi i depalatalizacija *ń* > *n* u primjeru *jonci* i njegovim izvedenicama (Nežić 2013: 157–158, 166, 173, 179, 186, 191), a u građi analiziranoj za ovoga istraživanja ta se depalatalizacija odražava u primjeru *joncići* (N mn.; TJ). U labinskim se govorima redovito provodi metateza *žj* > *jž* u primjerima poput *Bojžo* (A jd. ž.; SF), *vrajža* (N jd. ž.; TJ), *vrajžo* (A jd. ž.; SF) koji su ovjereni za ovoga istraživanja. Zanimljivo je istaknuti metatizirani lik *hi* (< *ih*) u GL mn. ličnih zamjenica za 3. lice, koji se redovito rabi kako u govorima labinske skupine (Nežić 2013: 256–257), tako i u građi analiziranoj tijekom ovoga istraživanja. Zdenka Višković Vukić za 1. l. jd. prezenta glagola *utet* ‘htjeti’ rabi oblik u kojemu se gramatičkome morfemu -u dodaje analoški dočetni *n* prema nastavku za 1. l. jd. prezenta ostalih glagola: *ćun*, a takav se oblik u suvremenim govorima Labinštine češće ovjerava u stanovnika starije životne dobi, ali ne i isključivo kod njih (Nežić 2013: 336).

3. Zaključak

Književni su kritičari složni da je Zdenka Višković Vukić jedna od vodećih istarskih dijalektalnih pjesnikinja 20. i 21. stoljeća, a kao glavne su vrijednosti njezine poezije posebno isticane tematika i motivika koje su u njoj zastupljene, kao i jezični izričaj kojim se pjesnikinja služi. Ona je međutim i u kronološkome smislu jedno od prvih imena dijalektalnoga pjesništva Labinštine jer je njezina zbirka *Tanac joncići po kršine* (1984.) prvo objavljeno cjelovito književnoumjetničko djelo nastalo na labinskome tipu govora. Ovim je istraživanjem u kojemu je na građu dviju pjesničkih zbirki Zdenke Višković Vukić (*Tanac joncići po kršine* i *Sanji ot farfali*) primijenjena metodologija temeljena na dijalektološkoj teoriji razlikovnosti nedvojbeno dokazano da je umjetnički izričaj ove autorice čakavski, preciznije, da je riječ o tzv. *labinskoj čakavici*. Neupitno to potvrđuju primjeri ovjerenih jezičnih značajki različitih hijerarhijskih rangova: iz analizirane su građe ekscerpirana oprimjerenja devet općečakavskih jezičnih značajki najvišega razlikovnog ranga, odnosno alijeteta, četrnaest čakavskih jezičnih značajki nižega razlikovnog ranga, tj. alteriteta, te dvadesetak jezičnih značajki od kojih dio sačinjavaju značajke sjeverozapadnoga čakavskog areala, a dio lokalne značajke karakteristične za labinske govore. Iz toga je razvidno da je jezik te pjesnikinje vjeran odraz njezine materinske čakavštine, poznate i kao *labinjonska čakavica*, i to njezine izvorne, vrlo arhaične inačice kakva se danas u suvremenim labinskim govorima sve rjeđe može čuti. Potvrđuje se stoga i u ovome primjeru da je dijalektalna književnost, pa tako i ova nastala na *labinskoj čakavici*, jedno od najmoćnijih i najplodonosnijih sredstava u promicanju, njegovanju i podupiranju opstojnosti naših mjesnih govora.

IZVORI

- VIŠKOVIĆ, Z. 1984. *Tanac jončići po kršine*. Istarska naklada. Pula.
- VIŠKOVIĆ VUKIĆ, Z. 2003. *Sanji ot farfali*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.

LITERATURA

- BILETIĆ, B. 1997. *I ča i što i kaj: iz suvremene hrvatskoistarske lirike*. Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika. Pula.
- BROZOVIĆ, D. 1988. Čakavsko narječje. U: Brozović, D.; Ivić, P. *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb: 80–90.
- CRNIĆ NOVOSEL, M.; NEŽIĆ, I. 2014. Pun naručaj nepozabjenih lovranskih besed. *Zbornik Lovranščine. Knjiga 3*. Ur. Eterović, I. Katedra Čakavskoga sabora Lovran. Lovran: 21–37.
- FINKA, B. 1971. Čakavsko narječje. *Čakavska rič: polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi* I (1): 11–71.
- IVIĆ, P. 1961. Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske. *Godišnjak Filozofskoga fakulteta u Novom Sadu* 6: 191–211.
- KALSBECK, J. 1983. Prilog proučavanju vokalnih sustava sjeverozapadnočakavskih govora u Istri. *Dutch Contributions to the Ninth International Congress of Slavists: Studies in Slavic and General Linguistics* 3: 247–264.
- KAPOVIĆ, M. 2010. Naglasak o-osnova muškoga roda u hrvatskom – povijesni razvoj. *Filologija* 54: 51–109.
- Labinski versi*. 1997. Ur. Milevoj, Z.; Desović, M.; Gobo, S. Ritam Grada. Labin.
- Labinski versi 2*. 2008. Ur. Gobo, S.; Arefijev, I.; Milevoj, M. Mathias Flacius. Labin.
- LISAC, J. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- LUKEŽIĆ, I. 1987. Čakavština u pjesmama Drage Gervaisa. *Dometi* 17 (7/8/9): 587–599.
- LUKEŽIĆ, I. 1996. *Trsatsko-bakarska i crikvenička čakavština*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.

- LUKEŽIĆ, I. 1998. *Govori Klane i Studene*. Libellus. Crikvenica.
- LUKEŽIĆ, I. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine. Rijeka.
- LUKEŽIĆ, I. 2015. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*. Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine. Rijeka.
- MALECKI, M. 2002. *Slavenski govori u Istri*. Hrvatsko filološko društvo. Rijeka.
- MATASOVIĆ, R. i dr. 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika. 1. svezak. A – Nj*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- Merlići od CA. *Versi na labinjonske čakavice*. Ur. Milenkovski, N.; Ružić Modrušan, L. KULTura sNOVA Zagreb – Kulturni krug Labin – Grad Labin. Labin. (dostupno i na poveznici <http://www.labin.hr/Files/201603/Merli%C4%87i%20od%20CA.pdf>; pristupljeno 1. prosinca 2019.).
- MILEVOJ, M. 2016. *Vadin po nase. Rječnik labinskog govora*. Mathias Flacius. Labin.
- MOGUŠ, M. 1977. *Čakavsko narječje. Fonologija*. Školska knjiga. Zagreb.
- NEŽIĆ, I. 2013. *Fonologija i morfologija čakavskih ekavskih govora Labinštine* (doktorska disertacija). Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Rijeka.
- RUDAN, I. 1984. *Lirika zavičajne topline*. U: Višković, Z. 1984. *Tanac jončići po kršine*. Istarska naklada. Pula: 81–85.
- STOJEVIĆ, M. 1987. *Čakavsko pjesništvo XX. stoljeća. Antologija. Studija*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- STOJEVIĆ, M. 2007. *Čakavsko pjesništvo XX. stoljeća. Antologija. II., prošireno i izmijenjeno izdanje*. Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika. Pula.
- STRČIĆ, M. 1989. *Istarska pjesmarica. Antologija hrvatskog pjesništva Istre XIX. i XX. stoljeća*. Čakavski sabor – Pula. Pula.
- VRANIĆ, S. 2002. *Govori sjeverozapadnoga makrosustava na otoku Pagu. 1. Fonologija*. Matica hrvatska Novalja. Rijeka.
- VRANIĆ, S. 2005. *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi*. Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za kroatistiku. Rijeka.
- VRANIĆ, S. 2007. *Kostrenska čakavština u pjesmama Katje Šepić Usmiani. Život, kultura i povijest Kostrene. Zbornik Katedre Čakavskog sabora Kostrena, knjiga II*. Ur. Vranić, S. Katedra Čakavskog sabora Kostrena. Kostrena: 141–154.
- ZUBČIĆ, S. 2006. *Akcenatski tipovi imenica i glagola u sjeverozapadnim čaka-*

vskim govorima (dijakronijski i sinkronijski aspekt) (doktorska disertacija).
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Rijeka.

MREŽNI IZVORI

<https://glasistrenovine.hr/arhiva-portala/pregled-vijesti/kolarici-u-ink-u-kad-emo-cije-nadjacaju-inovacije-454928> (pristupljeno 17. prosinca 2019.).
<http://www.ink.hr/index.php?id=898> (pristupljeno 17. prosinca 2019.).

***Kede joncići toncajo, a farfali sanjajo: On Labinska
Čakavica in the Poetry of Zdenka Višković Vukić***

ABSTRACT

The name of the poet Zdenka Višković Vukić is among the first names in dialect poetry of Labin area, both chronologically, since her collection Tanac joncići po kršine (1984) was the first complete literary work based on the Labin type of speech to be published, and because of her importance and value as she is one of the leading Istrian dialect poets of the 20th and 21st centuries. This paper reviews and analyses the phonological and morphological linguistic features attested in two of her published poetry collections (Tanac joncići po kršine and Sanji ot farfali). The aim of this research is to prove the affiliation of the poet's idiomatic writing to the speeches of the Labin group by applying methodology derived from dialectological theory of differences, which includes linguistic features of three hierarchical ranks (alieté, altérité, areal and/or local features) confirmed in Čakavian Ekavian dialects. The results of the research show that Zdenka Višković Vukić consistently uses the archaic variant of the original Labinska čakavica in her dialect poetry.

KEYWORDS: Čakavian Ekavian dialect, Labin group of dialects, Zdenka Višković Vukić, poetry, phonology, morphology

Filologija i književnost: Josip Lisac kao priređivač putopisa Jakova Pletikose *Putovanje k Jerozolim u god. 1752.*

Cvijeta Pavlović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

cvijeta.pavlovic@ffzg.hr

Analiza određuje mjesto koje u višeslojnom radu prof. Josipa Lisca zauzima objavljivanje i istraživanje teksta *Putovanje k Jerozolim u god. 1752.* Jakova Pletikose. Komparativno proučavanje raznorodnih priloga profesora Lisca na temu Pletikosina putopisa otkriva značenje teme (hrvatskoga) putopisa i prozних oblika ne samo unutar sociolingvističkih radova Josipa Lisca nego i značenje teme za čitavu hrvatsku filologiju te za interdisciplinarna istraživanja suvremene znanosti. Klasifikacija radova posvećenih hrvatskim i europskim putopisima utvrđuje temu Pletikose i njegova putopisa kao temeljnu i izvorišnu za sve buduće znanstvene pristupe toj književnoj vrsti te kao jedan od stožernih tekstova za znanstvene uvide u epohu i stilove XVIII. stoljeća kao kompleksnoga razdoblja europske povijesti književnosti čije domete baštinitimo do danas.

KLJUČNE RIJEČI: Josip Lisac, Jakov Pletikosa, putopis, *Putovanje k Jerozolim u god. 1752.*, interdisciplinarnost

1. Uvod

Prigodno započinjem osobnom napomenom.

Profesora Josipa Lisca imala sam čast osobno upoznati na međunarodnom znanstvenom skupu posvećenom profesoru hrvatske književnosti akademiku Ivi Franješu, održanome u Zagrebu i Trstu 2012. g. To poznanstvo nije bilo tipično simpozijско ili kurtoazno, i baš zbog toga želim ovom svečanom prigodom zbilježiti vlastito svjedočanstvo kao oprimjerenje metode rada profesora Lisca, višestruko potvrđene u brojnim zgodama naše znanstvene javnosti. Nakon mojega izlaganja o profesoru Franješu, profesor Lisac mi je sâm prišao te mi čestitao na radu. U

tom se trenutku moglo činiti da je čestitka sastavni dio simpozijškoga ophođenja, kolegijalna, upućena zbog specifične traduktološke teme koja u svojoj romaniističko-talijanističkoj specijalizaciji, povezujući lingvističke, književnopovijesne i kulturološke spoznaje zanimljive užoj struci, nije mogla imati široku publiku. Profesor Lisac pohvalio je izlaganje još jedne kolegice, drukčijega usmjerenja i primijenjene metode, te se ne može reći da je podržavao samo svoje potencijalne nasljednike i znanstvenike koji bi provodili isključivo njemu bliske metodologije ili teme. Pohvala se vrlo brzo pokazala utemeljenom u dubokom i oprimjerenom znanstvenom i stručnom odobravanju profesora Lisca: nekoliko mjeseci nakon kratkoga razgovora u Trstu, stigao je poziv prof. Lisca kao urednika časopisa *Croatica et Slavica Iadertina* i *Zadarske smotre* na suradnju različitim prilogima, od eseja, prikaza knjiga, do prigodnica i sl. Kad se nisam sama javljala s prilogima, profesor Lisac bi me poticao s konkretnim prijedlozima, prateći moj znanstveni i nastavni rad, angažirajući me za teme kojima sam se bavila a koje je procjenjivao korisnima i vrijednima vijesti u znanstvenim časopisima, do te mjere da je nastojao osigurati primat, rezervirati unaprijed neki rad da bude objavljen upravo u zadarskim publikacijama, kao jednim od najrelevantnijih, najsustavnijih i najpotpunijih filoloških glasila u novije vrijeme. Kontinuirani rad na prožimanju i nadopunjivanju lingvistike i književnosti u cjelovitosti kroatističkih i općenito filoloških razmatranja, vidljiv koliko u uredničkom pristupu profesora Lisca toliko i u afinitetu lingvista da uoči potencijale književnopovijesnih traganja i da marno prati zbivanja u cjelokupnoj znanosti o književnosti, veliko su mi nadahnuće koje nudi perspektivu humanističkih znanosti.

No upoznavanje s profesorom Liscem krenulo je ponajprije kroz njegove tekstove, posvećene istraživanju tzv. starije hrvatske književnosti. Od renesanse do rokokoa i sentimentalizma, od XVI. do XVIII. stoljeća, lingvistička istraživanja profesora Lisca donosila su vrijedne zaključke za daljnje povijesnknjiževne spoznaje. Povodom znanstvenoga skupa Dana Hvarskoga kazališta na temu "Putovanje, lutanje, bijeg" posegnula sam za prvim putopisom na hrvatskom jeziku koji je netom bio objavljen 2000. g. zahvaljujući minucioznom priređivačkom radu Mirjane Šokota i Josipa Lisca: Jakov Pletikosa, *Putovanje k Jeruzolimu god. 1752.*, s nezaobilaznim predgovorom tome izdanju (Lisac u Pletikosa 2000: 5–18). Josip Lisac objavio je godinu dana ranije knjigu u kojoj je podsjetio na Matićevu obradu Jakova Pletikose (Lisac 1999: 193–199), a treći je put upozorio na Jakova Pletikosa u jezičnopovijesnim ogledima *Faust Vrančić i drugi*, navodeći Pletikosu u tri odjeljka, tj. spominjući ga u predgovoru i posvećujući mu dva poglavlja (2004: 5, 45–50,

51–59). Tako osobito s knjigom *Faust Vrančić i drugi* Pletikosa zadobija istaknuto mjesto u širim kulturološkim ocjenama Josipa Lisca. Ukupno, ističući najprije Matića uz Pletikosino ime (1999), potom pišući o samom Pletikosi (2000), te konačno dovodeći Pletikosu u kontekst Fausta Vrančića, kao nositelja krovne ideje jezičnopovijesnih oglada o važnim poglavljima hrvatske kulture, Lisac je “jakim imenima” kao što su Tomo Matić i Faust Vrančić uzastopno afirmirao Pletikosu kao osobnost koja zaslužuje istaknuto mjesto u kulturnom pamćenju. Iznimnom savjesnošću okupljajući sve dotadašnje spoznaje i donoseći zaključke u njihovom komparativnom čitanju, profesor Lisac je potaknuo tj. revitalizirao interes za Pletikosu kao važnoga autora hrvatske književnosti, jezika i kulture, za kojega tijekom dva desetljeća do danas postoji trajno zanimanje koje se prenosi na nove naraštaje.

2. Znanstvena obrada *Putovanja k Jeropolimu god. 1752.* Jakova Pletikose

Kako je istaknuto, moderne znanstvene obrade i istraživanja djela *Putovanje k Jeropolimu god. 1752.* započeo je Tomo Matić. On je, upućen na tekstove, osobito nepoznate, ili u arhivska vrela, prvi donio temeljitu obavijest o vjerojatno prvom hrvatskom putopisu pisanom materinskim jezikom. Lisac je pak objedinjeno prikazao razvoj Matićevih istraživanja počevši od 1963. godine, kad je Matić kao oprezan učenjak s pridržavanjem u tekstu “Hrvatski putopisi iz sredine osamnaestoga vijeka” (Matić 1963: 255–261) upozorio na *Putovanje k Jeropolimu* kao mogućemu prvom putopisu na hrvatskome jeziku. Usporedbom brojnosti putopisnih tekstova u starijoj i u novijoj hrvatskoj književnosti odmah je bila razvidna unutarnja komparatistička dimenzija toga priloga, pri čemu je Matić konstatirao da starija literatura oskudijeva putopisima. Bilo je i prije Matića nešto literature o prvom našem putopiscu (Matić 1963: 255–256), ali se o Pletikosi kao putopiscu nije znalo ništa (Lisac 1999: 195–196): iako se o Pletikosi općenito moglo pročitati dosta podataka, najprije iz rukopisa Josipa Glumčevića, provincijala dalmatinske franjevačke provincije na početku XIX. stoljeća, a potom i iz knjige Stipana Zlatovića *Franovci Države Presvet. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji* (1888), putopis se nije spominjao unutar Pletikosina opusa (Lisac 2000: 5).

Pletikosa nije pao u zaborav ni u prvoj polovici XX. stoljeća. Josip Lisac sintetizira: o njemu je pisao Stanko Petrov u knjizi *Znameniti i zaslužni Hrvati* (1925) te je istakao Pletikosu kao “dobra pisca što se odlikuje lijepim narodnim jezikom”, a

potom je o Pletikosi pisao i Ante Crnica u djelu *Naša Gospa od zdravlja i njezina slava* (1939). “Sve to, međutim, nije moglo pobuditi veći interes književne historije za toga franjevca što je djelovao u 18. stoljeću. Tek 1963. Jakova Pletikosu kao putopisca obrađuje Tomo Matić u *Ivšićevu zborniku*, a 1984. novih i važnih uvida dodaje Ivan Pederin u časopisu ‘Kačić’, br. 16.” (Lisac 2000: 5–6). Tako Pederin u literaturi navodi djelomičan prijepis Pletikosina putopisa pod perom Šime Ljubića, no on se nije sačuvao (Lisac 2000: 8). Matić je znao da postoji Šulekov prijepis Pletikosina putopisa i to s promjenama u jeziku i pisan jednom od ilirskih grafija, kako to glede slovopisa ističe sâm Matić, a Pletikosin izvorni jezik Matić naziva ikavskom štokavštinom (str. 257). Bilježi da je Pletikosin rukopis bio čuvan u knjižnici Ljudevita Gaja, te da je u katalogu knjižnice o putopisu stajalo zapisano *Lingua classica. Prosa pulcherrima* (Matić 1963: 257), što će ostati jednom od prepoznatljivih fraza za označivanje razine Pletikosina izričaja. To je ipak potvrda stanovitoga zanimanja hrvatskih preporoditelja tijekom XIX. stoljeća za Pletikosino djelo. Na mišljenje o Pletikosinu jeziku i stilu zapisanom u Gajevu katalogu dijelom se nadovezuje, a dijelom mu se i suprotstavlja, mišljenje Stanka Petrova s početka XX. stoljeća. Matić pak tekst navodi “kao ogled Pletikosina stila” (Matić 1963: 259), dakle, bez ocjene, ali i uz tihi sugestiju o stilskoj kakvoći. Matiću tako zahvaljujemo upozorenje na prvi hrvatski putopis na hrvatskom jeziku iz doba Andrije Kačića Miošića, gdje je vrlo važno i to što je riječ o proznom tekstu. (Lisac 1999: 199). Lisac u prikazu upućuje da je Matićeva bibliografija objavljena u *Filologiji* (Antun Djamić, br. 5, 1967: 193–202) i u Matićevoj knjizi *Iz hrvatske književne baštine* (1970: 413–429), no dodaje da je potrebno da u pojedinim detaljima bude dopunjena. To je još jedna iznimna kvaliteta tekstova profesora Lisca, koji okuplja postojeća znanstvena postignuća i preglede, ali pritom nikada zbrojno površinski nego dubinski, uočujući potrebne nadopune i ispravke. Nakon transkripcije Pletikosina putopisa koju su objavili Mirjana Šokota i Josip Lisac, bilo je neupitno da će biti potrebno nešto drukčije čitanje Pletikosina teksta, premda “razlike nisu vrlo brojne i obično nisu velike” (Lisac 1999: 196).

Nakon Matićevih konstatacija, u promociji Pletikosina putopisa važan je bio rad Ivana Pederina (1984), za kojim su uslijedila istraživanja putopisa kao žanra Vinka Brešića (1997) i Deana Dude (1998) koji su omogućili teorijske i povijesne pomake u hrvatskoj znanosti o književnosti. Istraživanja Josipa Lisca su se nadovezala na njih, te postupno nadograđivala postojeće spoznaje i ujedno poticala nove provjere i istraživanja važnoga poglavlja hrvatske lingvistike, književnosti i kulture u kojoj su se dogodili novi zaokreti i preustroji u europskom i svjetskom

kontekstu, koji su djelovali i na nove fokuse filologije i šire znanosti o književnosti. Tri uvodno objašnjena poticaja Josipa Lisca 1999., 2000. i 2004. g. na temu Jakova Pletikose bili su koncipirani u različitim formama, logički prema slijedu rada na rukopisu Jakova Pletikose, prvi kao najava izdanja uz pomoć komparativnoga pristupa Matićevom doprinosu temi, drugi kao temeljni, popratni tekst vrijednom vlastitom koautorskom izdanju prvoga putopisa na hrvatskome jeziku u obliku predgovora te konačno dva teksta kojima se Pletikosin putopis lingvistički kontekstualizira najprije u XVIII. stoljeću kao svojem vremenu te u devetnaestostoljetnom Šulekovom prijepisu.

U prvom prilogu *Uz Matićevu obradbu Jakova Pletikose* (Lisac 1999) Lisac uočuje Matićevu osjetljivost na pitanje nejedinstvenosti našega književnog, jezičnog i duhovnog prostora, pa onda i na problem komunikacije među regijama. Jakov Pletikosa piše na početku druge polovice XVIII. stoljeća, kad na širokim prostorima – dalmatinskim, bosanskim, slavonskim i južnougarskim – književnojezični štokavski razvoj počinje poprimati obrise cjeline. Već izrazito prevladavaju novostokavska obilježja (Lisac 1999: 197), jezik pisaca poput Andrije Kačića Miošića, Matije Antuna Relkovića, Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića, Matije Petra Kantančića, Vida Došena, uz njih, naravno, izvanredno su važni i Dubrovčani, osobito Ivan Gundulić, pa i drugi, primjerice Matija Divković iz Bosne: svi ti stvaraoci lako su nam pristupačni na temelju Matićevih izdanja. U tom su smislu ili u smislu detaljnih obradbi važni i Filip Grabovac, Adam Tadija Blagojević, Antun Josip Knezović, Josip Stjepan Reljković, Aleksandar Tomiković itd., a svima njima neutrudljivo se bavio Tomo Matić, pružajući publici pa i učenjacima mogućnost da se upoznaju s tekstovima pisaca kojima često umjetnička vrijednost nije bila na prvom mjestu. Međutim, upravo djela slabije estetske artikuliranosti znaju biti sociolingvistički prevažna, ističe Lisac (Lisac 1999: 198). Taj zaključak pokazat će se ključan ne samo za lingvistička nego i buduća književnopovijesna istraživanja.

Kako su utvrdili povjesničari i teoretičari književnosti, književni genološki marginalci (autobiografija, memoari, dnevnik, putopis) postaju krajem XX. stoljeća vodeći književni žanrovi. Vinko Brešić uočuje uzroke toga pomaka u opadanju zanimanja za fikciju a porast zanimanja za faksiju: roman, novela, pripovijest za kriterij su tradicionalno imali izmišljanje, dok su spomenuti marginalci imali kriterij vjerodostojnosti (Brešić 1997: 11). U skladu s time moguće je komparativno motriti pojavu novoga književnopovijesnoga stila u oblicima tzv. “stvarnosne proze”, “stvarnosne poezije”, različitih oblika dokumentarizma izvedbenih umjetnosti, i dr. Recentne ljestvice književnih uspješnica bilježe uspjeh drukčijih žanrova te je

u novome prosjeku i putopis u recepcijskom smislu ušao u društvo lijepe književnosti. Nefikcionalni pripovjedni žanrovi ostvarili su pomak posljednjih desetljeća prema hijerarhijskim ljestvicama čitatelja ali i pisaca i proučavatelja (Duda 1998: 9): osobna iskustva stvarnosti, autobiografija – biografija, sjećanja – izvješća najprodavaniji su ili najčitaniji naslovi. Putopisi su tradicionalno promatrani kroz podjelu fikcionalnih i nefikcionalnih opisa putovanja. Od teorijske uspostave (Duda 1998) putopis je promatran isključivo kao nefikcionalni pripovjedni žanr – djelo oblikovano vjerodostojnim putovanjem subjekta diskurza (putopisca) koji pripovijeda zgode na putu, opisuje prostore, iznosi zapažanja o ljudima, običajima, kulturnim i umjetničkim znamenitostima – i kao takvoga ga treba razlikovati od fikcionalnih tekstova koji sadrže putovanje kao tematsku okosnicu. Budući da putopis ne sadrži količinu događaja koja je karakteristična za fikcionalni pripovjedni tekst, jedno od glavnih obilježja putopisne narativnosti je oslabljena događajna struktura.

Središnji je rad profesora Lisca na ovu temu *Jakov Pletikosa i njegov putopis* (Lisac 2000: 5–18), predgovor koautorskom izdanju *Putovanja k Jeruzolimu god. 1752.*, kojemu je priložen opširan rječnik te kazalo osoba i mjesta koja se spominju. U njemu su iznesena temeljna sadržajna i formalna obilježja Pletikosina teksta te su okupljeni relevantni podatci o autoru putopisa potrebni za razumijevanje djela. No iz temeljite obrade rukopisa Jakova Pletikose, profesor Lisac imao je materijala za uže specijalističke tekstove. Stoga su uslijedila još dva rada, *Hrvatski jezik 18. stoljeća i Jakov Pletikosa* i *Kako je Bogoslav Šulek prepisao putopis Jakova Pletikose*, objavljena u knjizi *Faust Vrančić i drugi. Jezičnopovijesni ogledi*, koji zajedno s *Predgovorom* postavljaju Pletikosin putopis u kompleksnu sliku lingvističkih tema (Lisac 2004: 5, 45–50, 51–59). Sociolingvistička analiza sada donosi oprimjerenje već prihvaćene konstatacije da se Pletikosin putopis dobro uklapa u putopisno štivo XVIII. stoljeća, u kojemu se opisuju građevine i starine, u kojem se priča povijest. Profesor Lisac unutar vlastitih lingvističkih procjena ističe kakvoću deskripcije kojom opisuje Pletikosin stil – opisi su obično sabrani i sažeti, a na različite načine osnovno se putopisno izlaganje nadograđuje; primjerice, kad se opisuje Gora maslinska, čitamo i malu bilješku o jezičnim pitanjima (Lisac 2004: 52–53). U tom je smislu Pletikosa vrijedan autor XVIII. stoljeća koji među ostalim zapažanjima obraća pozornost i na temu jezika.

Analiza profesora Lisca u kontekstu proze XVIII. stoljeća utvrđuje da se Pletikosa izražava lako i dobro, no budući da je jezik još prilično neujednačen, ima značajke prethodnoga jezičnog razvoja. Glavne činjenice Pletikosina jezika su ikavizam (primjerice *misto*), štakavizam (primjerice *posvetilište*), nedosljednost novoga jotovanja

(primjerice *milosrdje* i *milosrđe*), često gubljenje h (primjerice *grij* i *grih*), infinitiv i krnj i cjelovit (primjerice *mazat* i *ljubiti*), genitiv množine obično na nulti morfem u nastavku (*50 godin*, ali i *7 godina*); javljaju se povezane istoznačnice (primjerice *40 ponistara oliti obloka*), dolazi kratka množina (*oni stupi*), kao u čakavaca i kajkavaca. Zaključak je da je Pletikosin leksik dragocjen, uz napomenu da ima mnogo talijanizama i orijentalizama (Lisac 2000: 12–13, Lisac 2004: 53).

S važnim, temeljnim i poticajnim zaključcima profesora Lisca, a iskazanima diskretnim stilom, kristalizira se nekoliko presudnih činjenica: Jakov Petikosa jedan je od onih slabo znanih a znatnih hrvatskih pisaca što su sredinom XVIII. stoljeća pisali jezikom lako pristupačnim i nama danas; on je sudionik važnoga razdoblja u hrvatskoj jezičnoj povijesti, razdoblja početaka zrele standardizacije hrvatskoga jezika (Lisac 2004: 5, 49); on je prvi hrvatski putopisac na materinskom jeziku; pisao je štokavski ikavski, a (novo)štokavska ikavica bila je i jezikom njegova rodnog kraja, Vačana u šibenskom zaleđu (Lisac 2004: 47). Time su razvijene i kulturne poveznice, jer sociolingvistička strana medalje treba uzimati u obzir jezik pisaca, ali i ostalih tekstova koji u raščlambi mogu biti relevantni (Lisac 2004: 45). Iz svega proizlazi da je Jakov Pletikosa općenito, a posebno njegov putopis *Putovanje k Jeruzolimu god. 1752.*, nepravedno zanemaren: ne spominju ga ni oni koji su sintetski pisali o hrvatskom putopisu, ili ga spominju donoseći teško shvatljive pogreške (Lisac 2004: 51).

Fra Jakov Pletikosa (1704. – 1769.), franjevački svećenik i misionar, gvardijan samostana sv. Ivana “in Montana” blizu Jeruzalema, a moguće gvardijan u Betlehemu (Kapitanović 2006), bio je značajan i svojim djelovanjem u hrvatskim krajevima kao učitelj u Zaostrogu, kapelan u Drveniku, lektor moralnoga bogoslovlja i učitelj redovničke mladeži u Visovcu, učitelj u Splitu, župnik Jasenica i Karina te na kraju života po vlastitoj želji i u Sumartinu na Braču; boravio je u Svetoj zemlji od 1752. do 1756. godine, a svojom se pričom o putovanju i prvoj godini boravka u Izraelu predstavio kao erudit i “prosvijećeni” hodočasnik, s interesom za kulturno-povijesne znamenitosti s jedne te za život svakodnevice s druge strane (Pavlović 2010: 146–147). Napisao je i povijest Palestine *Sveta zemlja od koga je bila posidovana od počela svita do ovoga vika sadanjega, ovde pripisuje se 1755.* (u rukopisu), uz koju se nalazi još nekoliko tekstova (Lisac 2004: 52, Kapitanović 2006).

Jakov Pletikosa bio je osobito u fokusu povodom 300. obljetnice rođenja 1704. – 2004. (Lisac 2004), kad je znanstveno utemeljena važnost mjesta koje njegova proza zauzima u povijesti hrvatskoga jezika i književnosti te je izneseno nekoliko zaključaka: Pletikosina proza izvanredno je važna u pitanjima jezične standardi-

zacije; u XVIII. stoljeću ima relativno više proze nego u prethodnim stoljećima hrvatske književnosti; uz to u XVIII. stoljeću ima dosta proze koja nije scenska, a inače je upravo takva u nas bila najzastupljenija, s time da je scenska proza manje od ostale pogodna za standardološka istraživanja (Lisac 2004: 47). Pletikosa svojim putopisom nastavlja tradiciju franjevačkih pisaca u Dalmaciji; jezik mu je ikavski, donekle novoštokavski, štakavske fizionomije i dobro se uklapa u tendencije neposrednih Kačićevih prethodnika (Lisac 2004: 48). U svakoj nacionalnoj književnosti pa i u konceptu svjetske književnosti postoje pisci u užem i širem smislu riječi (Lisac 2004: 45). Kontekstni dokaz neravnomjerne raspodjele kanonskih nizova nudi i raščlamba odabranoga uzorka 203 pisca na temelju *Leksikona hrvatskih pisaca* (ur. Dunja Fališevac, Krešimir Nemec, Darko Novaković, Školska knjiga, Zagreb, 2000), među kojima je štokavaca 70%, kajkavaca nešto preko 20%, a čakavaca manje od 10% (Lisac 2004: 45).

Usustavljen lingvistički uvid u konkordancije i druge usporedbene spoznaje rezultira proširivanjem opsega značajki Pletikosina teksta. Niz Pletikosinih riječi nema Akademijin Rječnik (*lučva* “odvajanje”, *ljuskoljubstvo* “ljudska ljubav”, *nadvis* “svod”, *namrk* “mrkast, smečkast ili sivkast”, *nanogu* “uspravno”, *narukovet* “rukovet” itd. (Lisac 2004: 49), ali mnoge riječi dobro su zastupljene u staroj hrvatskoj lekiskografiji i u brojnih pisaca, primjerice *drago* “skupo”, *dubrava* “šuma”, *lapat* “komad”, *nenaviditi* “zavidjeti” itd. (Lisac 2004: 53). Postoje i povezane istoznačnice: uz riječ *oblok* Pletikosa ima i riječ *ponistra* (Lisac 2004: 49).

No s druge strane bilo je važno usporediti i povijesne inačice Pletikosina teksta. I u tom području Josip Lisac uočuje vrijednu temu, istaknuto djelo drugoga značajnog jezikoslovca i polihistora, Bogoslava Šuleka (1816. – 1895.), čiji rad na Pletikosinu tekstu za Josipa Lisca predstavlja zanimljivu primarnu građu. Pritom Lisac ističe za razumijevanje tekstova nezanemariv kontekstni podatak proizašao iz dubinskih tekstnih analiza: Jakov Pletikosa i Bogoslav Šulek vrlo su različite osobe (Lisac 2004: 51). Razlozi usporedbe su ponajprije društveno-politički, a potom i filološki: obojica djeluju u važnim vremenima, Pletikosa pedesetih godina XVIII. stoljeća kad već ozbiljno počinje standardizacija hrvatskoga jezika, Šulek u preporodno i nakonpreporodno doba kad je na osnovama starijega razvoja utemeljena moderna Hrvatska, s izrazitim Šulekovim prinosom, osobito u pitanjima hrvatskoga jezika. Šulek je stoga u svoje doba prepisao *Putovanje k Jeruzolimu god. 1752.* s određenim utjecajem na izvornik, mijenjajući donekle jezik, znatno slovopis i pravopis (Lisac, 2000: 8; Lisac 2004: 51).

Uz uvijek preciznu i oprimjerenu lingvističku analizu, Lisac vodi računa i o vre-

menu nastanka teksta unutar bio-bibliografske autorske cjeline: Šulekov prijepis nastao je prije 1873. (Lisac 2004: 54), tj. u ranijoj fazi rada: Šulek ima *h* u genitivu množine, pa primjerice u Pletikose čitamo “statuta jeruzolimski”, u Šuleka “statutah jeruzolimskih”; i inače Šulek ima *h* često tamo gdje Pletikosa nema: “po nadanutju” – “po nadahnutju”; “u oni misti” – “u onih mēstih”; tamo gdje Pletikosa ima *đ* pisano na njegove načine (*gh*, *g*, *gi*, *di*), Šulek ima *dj*. Za samoglasno *r* Pletikosa ima *ar*, Šulek *ār* po ilirskim običajima; međutim, zanimljivo je da Pletikosa ima “prikarcasmo”, a to čitamo “prikrcasmo”, ali Šulek ne piše *ě* umjesto *i* nego “prikārcasmo”, itd. (Lisac 2000: 14–15; Lisac 2004: 54). Lisac pritom rado objašnjuje razloge tj. svrhu ulaska takve građe u opseg lingvističkih analiza: gdje god u čitanju Pletikosina teksta ipak pomaže Šulekov prijepis, vjerojatno i zato što je Pletikosin rukopis u Šulekovo doba bio očuvaniji i čitljiviji nego je danas (Lisac 2004: 55). Tomu treba pridodati zanimljivu čitateljsku reakciju, koju Lisac poticajno odlučuje navesti: “neki čitatelj na Šulekovu rukopisu uz riječ ‘nēkoliko’ dopisao [je] ‘nikoliko’”. I onda: ‘Ovaj pre-pisivač sve je okretao na ije.’” (Lisac 2000: 15).

Pletikosa se javlja u doba kada počinje ozbiljna standardizacija hrvatskoga književnog jezika, a Šulek je okrenut i baštini i suvremenosti, sav u konstruktivnu naporu da se dogradi hrvatski književni jezik u vremenima koja su to neumoljivo tražila (Lisac 2004: 59). Stoga je putopis *Putovanje k Jerozolimu god. 1752.* tekst koji je ne samo prvi putopis na hrvatskome jeziku nego ujedno tekst koji je potaknuo susret dvojice velikih ljudi hrvatske jezične povijesti. Šulekov rad je vrijedan i unutar opsega Šulekovih općih interesa, u smislu još jedne tipke koje se dohvatilo taj preporoditelj Domovine i domovinskoga jezika (Lisac 2004: 59).

Jednako je tako vrijedna kontekstna lingvistička i književnostrukturna analiza samoga Pletikosina putopisa na paradigmatskim osnovama. Kako Lisac utvrđuje, Pletikosa nasljeđuje u mnogom pogledu druge autore. Njegov je leksik po nekim odabirima srodan Faustu Vrančiću i Matiji Divkoviću, ali Pletikosin putopis ima i mnogo novih elemenata među kojima je najvažnija činjenica njegova hrvatskoga prvenstva u putopisnom žanru (Lisac 2000: 16). *Putovanje k Jerozolimu god. 1752.* sa sadržajne je strane izvješće o poznatom prostoru, a strukturno se nalazi u opsegu autobiografskoga ili dnevničkoga pisanja (Pavlović 2010: 145). Prostor od Zaostroga u Jeruzalem različito je dinamiziran s obzirom na svrhu putovanja (Lisac 2000: 9) te je u prvome dijelu selektivniji a u drugome detaljniji. Lišćevi uvidi u Pletikosin tekst uz lingvističke sadrže književne spoznaje, poglavito dakle o strukturi naracije i deskripcije zahvaljujući kojoj se taj putopis u konačnici može klasificirati i pridružiti mu preciznije stilskopovijesne odredbe književnih oblika

XVIII. stoljeća.

Pletikosa je za cilj putovanja postavio jednostavne i ostvarive zahtjeve: cilj mu je bio provesti vrijeme puta u molitvi te dobiti oprost od grijeha. Primio je *obediencu*, “pismeno dopuštenje” za putovanje 20. kolovoza 1751., a sljedećega dana “ujutro rano” krenuo je na put u Ostrivicu (Ostrovicu). U Mletcima je čekao devet mjeseci, a potom krenuo iz Mletaka 7. lipnja 1752. U Jeruzalem je stigao 31. lulja 1752. godine. Izvještaj s puta u mnogu pogledu je podroban: uglavnom bilježi kako je putovao, čime, je li vjetar bio dobar ili nije, itd. Itinerarij je sljedeći: Karin – Vačane – Visovac – Šibenik – Prvić – Zadar – Osor – Umag – Venecija – Padova – Venecija – Zante – Aleksandrija – Arnika (Larnaka) na Cipru – Limisso (Limasol) – Damijata (Damijeta) u Egiptu – Ascalone od Filistine – Jafa – Jeruzalem.

Putovanje k Jerozolimu god. 1752. tijekom opisa samoga Jeruzalema kao odredišta naglašuje spomeničku baštinu i historiografski aspekt kao dokaz istinitosti, u metafizičkom okviru polazišta i odredišta ljudskoga života iz kršćanske perspektive; imanentno pitanje “quo vadis?” razrješuje se u krivulji od Betlehema preko Maslinske gore do Emausa, iako u drukčije raspoređenom itinerariju. No tema nije razmatranje o Isusovu životu nego uobičajen hodočasnički put razgledavanja Sve-te zemlje, put uhodane hodočasničke staze: Jeruzalem kao grad Kalvarije, zatim Maslinska gora, potom Betlehem pa Emaus te konačno prostori povezani sa sv. Ivanom Krstiteljem i svetim Filipom, Isusovim učenikom.

Realistički itinerarij i detaljizirane topografije, različiti aspekti koji naglašuju prostornost Pletikosina putopisa još su jedna žanrovska potvrda diskurzne dominante u stoljeću racionalizma. Uz zanimanje za Jeruzalem kao trajnu destinaciju Zapada, na koji se nadovezuje i unutareuropski itinerarij “Grand Toura”, takav se putopisni uzus kontekstno nadovezuje i ubraja među uspješne srodne tekstove znanstveno-književnoga karaktera tj. mnoštva “materijalističkih” i provjerljivih zapažanja. Uz njih dakako supostoje drukčije strukturno-stilske opcije, od filozofskih i satiričkih fantastičkih avantura duge tradicije (Platon, sv. Augustin, More, Bacon, Cyrano de Bergerac, Swift, Voltaire i dr.) do obrtanja racionalističkoga diskurza u sentimentalističku intimizaciju poput *Sentimentalnoga putovanja po Francuskoj i Italiji* (1768.) Laurencea Sternea i s druge strane rokoko igrarija poput *Putovanja po mojoj sobi* Xaviera de Maistre (1794.) koje će kulminirati u romantičkom XIX. stoljeću.

Pletikosa je navodio svoje izvore: Sveto pismo, Stvari apostolski, Knjiga Babića (tj. knjiga fra Tome Babića – tzv. Babuša), Lucilo, Niceforo, Quaresmio, Bonifacio Dubrovčanin, sv. Jeronim, sv. Epifanio, Fulcherio, car August, ban kozak Razdiviljo, Tertulijan, otac Maleo, s. Beda, s. Ćiril i dr. Prije Pletikosina *Putovanja k*

Jeropolimu 1752. god. postojala su dva renesansna hrvatska hodočašnička putopisa u Jeruzalem: *Specchio della peregrinatione delli piu notabili luoghi della Terra di Promessione et delle processioni, et cerimonie che nel citta di Hierusalem si sogliono celebrare* Bartula Đurđevića (oko 1506. – oko 1566.) tiskan 1553. i *Liber de Perenni cultu Terrae Sanctae et de fructuosa eius peregrinatione* Bonifacija Stijepovića Drkolice (poč. XVI. st. – 1581.) tiskan 1573. g. Jakov Pletikosa dobro je poznao život i djelo Bonifacija te ga više puta navodi i parafrizira *Perenni cultu*. Treći je Zdranin Jakov Almerigotti, autor putopisa na talijanskom jeziku *Nazaret Gloriosa* 1700. g. Nakon dva deskriptivna teksta na talijanskom jeziku i jednoga na latinskome jeziku, sveta topografija sredinom XVIII. stoljeća zahvaljujući Pletikosinom djelu dobila je i hrvatski oblik.

U Svetoj zemlji Pletikosu zanimaju kulturno-povijesne znamenitosti i to pojedinačno, podrobno. Pritom je opis crkava obično precizan, uz puno drugih pojednosti, a povremeno im dodaje svoje poglede. Često su crkve i samostani opisani uz pomoć Svetoga pisma i uz asocijacije na nj (Lisac 2004: 52–53), što implicira s jedne strane autorov intelektualistički promatrački stav, a s druge strane i namjeru da na promišljanje poveznica osobnoga doživljaja s općom svetom literaturom, novozavjetnim riječima i djelom, uputi i čitatelje svojega putopisa. Drži vrijednim zapisati ljepote spomenika jednako kao i ljepote prirode. Na to se nadovezuje model prikaza mnogih naroda koje je tamo susreo, poglavito svakodnevni život, a pritom uglavnom vjerski. Dekscripcija je koncentrirana na topografiju, a i ti su prostori povezani s dijelovima Biblije i knjigama crkvenih otaca – Jeruzalem izvan te ideje vodilje za Pletikosu ne postoji. Također, topografiji dodaje komparativni kontekst te jeruzalemske motive dovodi u vezu s hrvatskim prostorima ili ljudima, uzimajući u obzir horizont očekivanja hrvatskih čitatelja, a istodobno se legitimirajući kao pripovjedač osviještene nacionalne i geografske pripadnosti, odabirući ono što pripovjedač i implicitni čitatelj prepoznaju kao vlastito, svoje.

Podrobnija analiza otkriva putopiščevo zanimanje za kategorije jezika, nacije, vjere, a unutar topografije za dimenzije kao prostorne mjere s kvalitativno-kvantitativnim odlikama tj. dimenzije ne samo u svladavanju određenih prostornih udaljenosti nego i u umjetničkim graditeljskim rješenjima znamenitosti, kojima dodaje i podatke o vrsti gradbenoga materijala, a što je u skladu s dugom tradicijom tipa zapažanja putopisa i izvješća od Marka Pola preko renesansnih putopisa do klasiističkih tekstova Pletikosina doba. Tako primjerice zapisuje nadgrobne natpise kao stalno mjesto tradicije putopisa i osobito njegovan motiv tijekom XVIII. stoljeća. Ipak, zastupljenošću takvih zapažanja Pletikosa ne udovoljava samo uzusima di-

skurza nego iskazuje i vlastite sklonosti i unosi osobno važne vrijednosti, važne ujedno i za duh vremena, poglavito stoga što Pletikosa nikada ne gubi iz vida recipijenta svojih zapisa. Privlače ga dakle podatci lingvističke naravi, primjedbe i tumačenja jezičnih razlika i simbolike značenja; zanima ga etimologija geografskoga nazivlja, odnos prošlosti i sadašnjosti od nekadašnjeg izgleda pojedinih prostora i građevina u odnosu na zatečeno stanje do promjena nazivlja ili sastava stanovništva; napominje naciju (vjeru) koja vodi brigu o pojedinim znamenitostima; pojedine ljude bilježi po imenu i prezimenu, tituli, zanimanju, kraju odakle dolaze, ponekad i nacionalnosti; razdaljine koje hodočasnici trebaju proći. Njegovi su opisi vjerodostojni, mjerljivi i provjerljivi.

Već je u prvome dijelu putopisa na putovanju prema Jeruzalemu uočena pripovjedačeva humorističnost s jedne strane te odabir prioriteta dnevne rutine unutar koje je važna sastavnica – obrok. I u cjelini teksta ostaju važne sastavnice odabrane rutine: objed i služba Bogu učestalo se spominju, poput posredovanoga savjeta za čestit život u harmoničnom odnosu okrijepe tijela i okrijepe duha. U tom kontekstu Pletikosino razumijevanje prostornosti zadobiva kompleksniju figurativnost u prijenosu značenja: dimenzije prostora ujedno su dimenzije duše. Skrb o jednome podrazumijeva njegu kulture drugoga i obrnuto, koliko u deskriptivnom smislu unutar jezika putopisa toliko u praktičnoj dimenziji savjeta za “dobar život” (*bene beateque vivendi*).

Pripovjedač se aktivno ophodi prema čitatelju i recipijentu općenito, a i ophode-nje prema subjektu dosljedno je riješeno u kontekstu kvalitete podataka kroz čitav putopis: pripovjedačko ja ima iskazano zanimanje i dakako svrhu putovanja. Cilj je dobivanje oprosta od grijeha, a temeljem postojećih starijih putopisa na talijanskom i latinskom pa i drugim europskim jezicima takva je svrha sada na hrvatskom jeziku preoblikovana u putovanje kao provjera već zapisanih podataka, svidoenje istine (Pletikosa 2000: 103) te kritika i tumačenje pogrešnoga vjerovanja (Pletikosa 2000: 102). Pripovjedač je jezgrovit i precizan, a njegovi su savjeti i primjedbe opće i osobne naravi. Pripovjedač – promatrač – putnik uspostavlja model deskripcije: sociokulturološke vrijednosti do kojih drži svećenik – hodočasnik i društvo XVIII. stoljeća su obitelj, prijatelji – kolege, te vršenje (svećeničkih) dužnosti. Premda nedostaje kraj putopisa, moguće je govoriti o čvrstoj strukturi:

Opis prostora – priča/historija vezana za prostor + navođenje izvora za priču.

Nakon što je tijekom svladavanja puta do Jeruzalema putopisac nizao subjektivne

i individualizirane motive (raznovrsnih kategorija), unutar Jeruzalema pripovjedač postaje izrazitije objektivn i kolektivan. Subjekt u prvom licu jednine i u prvom licu množine ali i u neutralnom impersonalnom iskazu prepleće historiografske i legendarne podatke s osobnim primjedbama, nudi mješavinu ozbiljnosti i opuštenosti. Pletikosa je obrazovani putopisac, koji je pročitao odgovarajuću literaturu i podatke uklopio u pripovijedanje (čitao je primjerice svetoga Jerolima i dr.), putopisac koji želi na putu biti zdrav i sit, dok s dolaskom u Jeruzalem postaje dio zajednice (hodočasnik katolik). Pripovijeda jednostavno, jasno i razumljivo gradi pripovjedačku napetost (odgođe, najave, iščekivanja, brza razrješenja), sa sviješću o recipijentu iz naroda (jezik, referencije na hrvatske gradove, itd.) (Pavlović 2010: 156–157) te se u cjelini određuje kao afektivan pripovjedač. Rezultat je putopis kao izvješće s jasnim pravilima, hodočasničko-turistički vodič prostorne determinacije, kojemu u prvome planu nije samopotvrda nego recipijent hodočasnik iz hrvatskih krajeva koji će se s pomoću danih smjernica, uputa i savjeta lako kretati tijekom cijeloga hodočašća, od putovanja do ophoda svetih mjesta kao središnjice putovanja.

Iako se u kontekstu XVIII. stoljeća takav tekst može promatrati kao konvencionalan i tradicionalan, on to nije u dijakronijskom nizu srodnih tekstova. Marco Polo (1254. – 1324.) i njegov zapisivač Rustichello komponirali su poglavlja putopisnoga izvješća i sjećanja *Milion* na način na koji su se pisali romani i pripovijetke visokoga i kasnoga srednjega vijeka, s dužim eksplicitnim narativnim naslovima koji su sažetak sadržaja poglavlja koje slijedi. Renesansni putopisci zanimali su se za raznorodne sadržaje, miješali folklor, povijesna sjećanja, mitološke ostatke, književne petrarkističko-tasovske klišeje i pučku epiku. U umjerenoj deskriptivnosti Pletikosa je postavio kronotop na izravan način u odmjerenom klasicističkom duhu a u skladu sa srednjim stilom koji dopušta povezivanje humoriističkih trenutaka s uzvišenim sadržajima.

Budući da tradicionalna znanstvena podjela nameće različita razgraničenja književnosti i kulture do XIX. st. prema onoj koja vrijedi od XIX. st. do danas, ili u još užem smislu od kraja XIX. st. do danas (kroz različite opsege modernizma), ona savjetuje da se tek od kraja XIX. stoljeća rabi samostalan naziv “putopis” (Brešić 1997), inače bi se trebalo govoriti o književnosti putovanja ili putopisnoj književnosti a tek rjeđe o putopisu kao samostalnoj cjelini (Pavlović 2010: 145). No u sinkronijsko-dijakronijskim koordinatama svjetske književnosti naziv “putopis” uvriježilo se primijeniti na brojne tekstove s kojima se Pletikosin zapis strukturno podudara, kao i na one koji imaju dnevnički, memoarski ili neki treći oblik. Kad se uzme u obzir da za hrvatsku književnost i kulturu nakon Pletikosinoga putopisa

slijede iznimno važni putopisi talijanskoga znanstvenika Alberta Fortisa koji je proputovao Istru, Primorje i Dalmaciju, a nakon njega talijanski putopis hrvatskoga istraživača Ivana Lovrića, Pletikosin putopis tim je povijesnim slijedom osobito istaknut i za hrvatski jezik i za hrvatsku književnost.

Kad se danas sa suvremenim spoznajama iz povijesti književnosti piše o jednom od najrecentnijih hrvatskih putopisa, *Petom evanđelju. Sedam dana u Svetoj zemlji* Dubravke Oraić Tolić te o putopisnoj tradiciji svjetske književnosti, treba spomenuti da ona – uz efektan luk ženskoga putopisnog zamaha (od Egerije, autorice *Putovanja u sveta mjesta* – *Peregrinatio ad loca sancta* s kraja IV. stoljeća do putopisa XXI. stoljeća) i prizivajući u naslovu intertekstni odnos prema studiji Ernesta Renana *Život Isusov* – ima važne starije prethodnike u hrvatskoj književnosti te bi također – uz već uočene naglaske na vodiče i studije Adalberta Rebića i fra Miroslava Modrića – trebalo istaknuti da je taj kontinuitet započeo *Putovanjem k Jeruzolim god. 1752*. Jeruzalem je trajna putopisno-hodočasnička destinacija mnogih svjetskih religija, za kojom zanimanje ne janjava do današnjih dana, što svojim zapisima u različitim intonacijama dokazuju upravo Rebić, Modrić, Oraić Tolić i mnogi drugi.

3. Putopis kao dio *Geistesgeschichte*

Promišljajući kulturu i književnost kroz jezik, profesor Lisac svjestan je kontekstnoga i imanentnoga političkog svojstva hipoteza i zaključaka. Njegova opća promišljanja dala su pronicavu periodizaciju europske politike tragom znanstvenoga postavljanja povijesti hrvatskoga jezika, u kojemu je i sâm aktivno sudjelovao: “U Matici [hrvatskoj] je 1967. sastavljena i *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, a to je bio važan događaj u hrvatskoj povijesti, jedna od prvih najava rušenja Berlinskoga zida dvadesetak godina poslije.” (Lisac 2019: 6). Tako je i putopis Josipa Pletikose pod lupom i durbinom profesora Lisca sagleдан u jezičnom, kulturnom, nacionalnom i internacionalnom, političkom planu stvaranja kontinuiteta tradicionalnoga sadržaja u novom (hrvatskom) mediju, u kontekstu osamnaestostoljetnih prosvjetiteljskih pogleda Zapada prema sebi kao cjelini i prema Istoku kao (ekumenskoj) središnjici svojevrstne kulturno-političke utopije, koja vjekovima služi kao nadahnuće.

Vlastite zaključke prof. Lisac kontekstno je omjerio i dijakronijski provjerio u prethodećoj bibliografiji, a literatura koju o odabranoj temi profesor Lisac izdvaja kao relevantnu za znanstveni presjek na prijelomu stoljeća i tisućljeća godine

2000. predstavlja povijesni kontinuitet hrvatskih hodočasnika ili pak kroničara, primjerice od Ivana Rattkaya ili Stjepana Zlatovića i drugih preko Alojzija Stepinca do Adalberta Rebića (u raznolikim prilogima o Pletikosinu putopisu profesor Lisac navodi još A. Crnicu, D. Brozovića, A. Franića, S. Bačića i dr.). Pletikosa dopunjuje sliku o razvoju hrvatske književnosti i hrvatskoga jezika te pruža čitateljsko zadovoljstvo i suvremenom čitatelju (Lisac 2000: 16) – njegov tekst je naša jezično-književna baština visoke vrijednosti.

Rad na Pletikosinu rukopisu od osobitoga je značenja u bio-bibliografiji profesora Lisca i kao primjer izvrsne suradnje, što autor često ističe. U jednom od recentnijih novinskih članaka, nabrajajući najuspješnije suradnje tijekom svojega znanstvenog rada, profesor Lisac je tako, među ostalima, istaknuo upravo suradnju s Gradskom knjižnicom Juraj Šižgorić i Samostanom sestara franjevk i od Bezgrješne u Šibeniku (Lisac 2019: 4). Pritom on uvijek promišlja i o nasljednicima. Ne samo da njegov rad ne staje, nego potiče druge: “Uredio sam (...) dosta knjiga. To je svakako veliko opterećenje, pa bih se volio malo rasteretiti, ali mi to nekako teško polazi za rukom. Uvijek dolaze od najozbiljnijih ljudi molbe da ne odem ili bar da ne odem bez pravog nasljednika. Svakako ne bih volio da izdanja o kojima govorim krenu lošim smjerom ili da propadnu.” (Lisac 2019: 5).

Nekolicina znanstvenih radova koja je nastala nakon tiskanja Pletikosina putopisa potvrdila je da je kontinuitet osiguran. Utoliko je vrijedan akademski mentorski poticaj koji je nastao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu u obliku diplomskoga rada na temu Pletikosina putopisa (Šauli Krstulović 2013), koji prema suvremenoj teorijskoj literaturi raščlanjuje subjekt putopisa na funkcije putnika, promatrača i pripovjedača, autopredodžbe i heteropredodžbe te dokazuje da Pletikosa vješto balansira između općekulturne (izvještajne, znanstvene, turističke) i umjetničke obrade, u bogatoj dvoslojnoj tradiciji, franjevačkoj tradiciji od fra Stipana Margitića do fra Filipa Grabovca i fra Andrije Kačića Miošića, uz tradiciju hodočasničkih putopisa s topografijom svetih mjesta, a inovativno uklapa elemente merkantilističkoga putopisa.

Takva odredba vrijedna je uočena kvaliteta hrvatske proze u kontekstu književnosti XVIII. st. koja se u povijesti književnosti i umjetnosti često nespretno naziva racionalizmom, prosvjetiteljstvom i sl., što je svakako pripadno povijesti i filozofiji, ali zanemarujući njezine stilske oznake, kojima bi se dobro uklopila u razumijevanje brojnih umjetničkih silnica XVIII. stoljeća i pripadni duh vremena – *Geistgeschichte*. No, usporedbom s putopisom Dubravke Oraić Tolić – koji podrazumijeva (post)modernističku pripovjedačku paradigmu te se formira kao lirsko-kulturološki tekst s provjerenim povijesnim činjenicama i kulturološkom

podlogom uz birane biblijske citate koji poput svjedoka potkrjepljuju posjećena sveta mjesta – Pletikosino *Putovanje k Jerozolimu god. 1752.* ima jasnije linije i razgraničenja koja dokazuju da književnost nije samo sadržaj nego i stil: i to ne samo autorski nego i “kronotopski”.

Pletikosin putopis početna je točka dugačkoga i raznolikoga niza tekstova kojima se hrvatska književnost i znanost uklapa u velik korpus radova posvećenih Svetoj zemlji. Ogledan je primjerak hrvatske proze XVIII. st. a ujedno čvrsto uspostavljen putopisni žanr.

Profesor Lisac potvrdio je da se nada napisati još koju knjigu i dopuniti ono što je dosad napravio (Lisac 2019). Željno iščekujući nove poduhvate, na humanističkim je disciplinama da posegnu za podastrtim vrijednim istraživanjima i temeljnim radovima. Svojim sociolingvističkim polazištima profesor Lisac uputio nas je u bogatstvo smjerova kojima se vrijedi nastaviti kretati u interdisciplinarnim potencijalima znanosti XXI. stoljeća.

LITERATURA

- BREŠIĆ, V. (prir.) 1997. *Hrvatski putopisi*. 2. dopunjeno i izmijenjeno izdanje. Divi. Zagreb.
- DUDA, D. 1998. *Priča i putovanje*. Matica hrvatska. Zagreb.
- DUDA, D. 2012. *Kultura putovanja*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- KAPITANOVIĆ, V. 2006. Hrvatski franjevac Jakov Pletikosa, povjesničar Svete Zemlje. *Tkivo kulture. Zbornik Franje Emanuela Hoška*. Ur. Gašpar, N. V. Kršćanska sadašnjost – Teologija u Rijeci. Zagreb – Rijeka: 253–261.
- LISAC, J. 1999. Uz Matićevu obradbu Jakova Pletikose. U: Lisac, J. *Hrvatski govori, filolozi, pisci*. Matica hrvatska. Zagreb: 193–199. = Lisac, J. 1998. Uz Matićevu obradbu Jakova Pletikose. U: *Zbornik o Tomi Matiću*. Ur. Maštrović, T. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: 207–211.
- LISAC, J. 2000. Jakov Pletikosa i njegov putopis. U: Pletikosa, J. *Putovanje k Jerozolimu god. 1752*. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik: 5–18.
- LISAC, J. 2004. Proslov. Hrvatski jezik 18. stoljeća i Jakov Pletikosa. Kako je Bogoslav Šulek prepisao putopis Jakova Pletikose. U: Lisac, J. *Faust Vrančić i drugi. Jezičnopovijesni ogledi*. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik: 5, 45–50, 51–59.

- LISAC, J. 2019. Stanje s jezikom i u jeziku nije dobro. Razgovor. Josip Lisac jezikoslovac. Razgovarao Andrija Tunjić. *Vijenac*. 661, 4. srpnja 2019: 4–6.
- MATIĆ, T. 1963. Hrvatski putopis iz sredine osamnaestoga vijeka. *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*. Ur. Hraste, M. i dr. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb: 255–261.
- MILIČIĆ, I. 2010. Teoretičari, hodočasnici, činovnici: tri vrste renesansnih putopisnih tekstova. *Povijesni prilozi* 35: 42–69.
- NOVAK, S. P. 1999. *Povijest hrvatske književnosti*, sv. 3. Izdanja Antibarbarus. Zagreb.
- ORAIĆ TOLIĆ, D. *Peto evanđelje. Sedam dana u Svetoj zemlji*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- PAVLOVIĆ, C. 2010. Putovanje k Jeruzolimu god. 1752. – uspostava putopisnog žanra u hrvatskoj književnosti. *Dani Hvarškoga kazališta. Putovanje, lutanje i bijeg u hrvatskoj književnosti i kazalištu*. knj. 36. Ur. Nikola Batušić i dr. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Književni krug Split. Zagreb – Split: 139–158.
- PEDERIN, I. 1984. Prvi hrvatski putopis fra Jakova Pletikose. *Kačić*. 16. Franjevačka provincija Presvetoga Otkupitelja. Split: 137–151.
- PLETIKOSA, J. 2000. *Putovanje k Jeruzolimu god. 1752.* prir. Josip Lisac i Mirjana Šokota, Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik.
- POLO, M. 1954. *Milion*. Mladost. Zagreb.
- RATTKAY, I. 1998. *Izvyješća iz Tarahumare*. ArTresor naklada. Zagreb.
- REBIĆ, A. 1998. *Jeruzalem: 3000 godina*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.
- STEPINAC, A. 1937. *Hrvatsko hodočašće u Svetu zemlju*. Naklada Zadro. Zagreb
- ŠAULI KRSTULović, K. 2013. *Prvi prozni putopis na hrvatskom jeziku. Jakov Pletikosa: Putovanje k Jeruzolimu god. 1752.*, diplomski rad mentor dr. sc. Lahorka Plejić Poje. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- ZLATOVIĆ, S. 1888. *Franovci Države Presvet. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*. Knjigotiskara i litografija C. Albrechta. Zagreb.

**Filology and Literature: Josip Lisac
as the Editor of Jakov Pletikosa's Travelogue
"Putovanje k Jerozolim u god. 1752."
("Travel to Jerusalem in the Year 1752")**

ABSTRACT

The paper is dedicated to the place that Jakov Pletikosa's travelogue Putovanje k Jerozolim u god. 1752. (Travel to Jerusalem in the year 1752) holds in the complex work of professor Josip Lisac. The comparative study of diverse contributions by professor Josip Lisac on the subject of Pletikosa's travelogue reveals the impact of the subject of (Croatian) travelogue and the prosaic forms not only in Lisac's socio-linguistic papers but also the importance of the subject for Croatian philology and interdisciplinary research in contemporary science. The classification of the papers dedicated to the Croatian and European travelogues strengthens the position of the Pletikosa's travelogue as essential and fundamental for every future approach to this literary genus and one of the cardinal readings for a scientific access to the 18th century as a complex interval of the European literary history whose scope we inherit even today.

KEYWORDS: Josip Lisac, Jakov Pletikosa, travelogue, Putovanje k Jerozolim u god. 1752. (Travel to Jerusalem in the year 1752), interdisciplinarity

Vode u Bibliji – (meta-)fizičko počelo, život, smrt i čišćenje

Ante Periša

Odjel za kroatistiku i Odjel za filozofiju

Sveučilišta u Zadru

anperisa@unizd.hr

Kao što i sam naslov kaže, tema ovog rada jest voda, i to poglavito fenomen vode u Bibliji, a gdje se pojavljuje u važnim ulogama od prapočela, preko uloge elementa koji donosi život ili smrt pa do uloge čišćenja kako na fizičkoj tako i na duhovnoj razini. Donoseći najvažnija mjesta o vodi u Bibliji autor često ukazuje i na određene sličnosti u shvaćanju vode s grčkom misli, kao i na neka manje-više univerzalna (arhetipska?) obilježja ljudskog doživljaja i poimanja vode. Pri tom se često ukazuje i na određene tragove (manifestacije) toga očuvane u jeziku, u raznim jezicima i jezičnim konceptualizacijama. Na koncu autor umjesto zaključka jezično se poigrava s vodom i srodnim fenomenima povezujući ih vrlo kratko uz životni tok prof. Lisca komu je u čast i ovaj tekst pisan za prigodni zbornik.

KLJUČNE RIJEČI: Voda, praelementi, Opći potop, pranje, izvori

1. Uvod

Voda je jedan od najvažnijih elemenata u čovjekovom životu.¹ Štoviše, život je od samih početaka neodvojiv od vode. I dok se ta životna važnost vode često previdi u kulturama (civilizacijama) koje je imaju u izobilju, u sušnim područjima siromašnima vodom to jače dolazi do izražaja upravo njezina važnost za život.

¹ Tim više što se i preko 70% čovjekovog organizma sastoji upravo od vode, a i sam ljudski život započinje u vodi ("plodna voda")... O čudesnim svojstvima vode, ne samo kao preduvjeta za ovaj nama poznati oblik života, nego i o nekim još vrlo neobičnim njezinim osobinama danas se dosta govori u nekim područjima (prirodne) znanosti. Zanimljivo je svakako spomenuti Masaru Emotoa s njegovim neobičnim pokusima i idejama o vodi, te barem nobelovca Luc Montagniera s njegovim fascinantnim istraživanjima o informacijama pohranjenima u vodi čak i izvan mogućih granica (do-)sadašnje (biologije i) kemije...

Ukoliko suše potraju, nema plodnih godina; ukoliko Nil ne preplavi i ne natopi okolna polja, slijedi gladna godina i mukotrpno preživljavanje... Slična iskustva ostavila su mnoge tragove u brojnim vremenima i kulturama.

U mnogim civilizacijama dinamika života odvijala se upravo u ciklusima vezanima uz vodu: uz potope i poplave, uz kišna i sušna razdoblja. Osobito se vidi vezanost života uz velike rijeke: uz Nil u Egiptu, uz Eufrat i Tigris u Mezopotamiji, uz Jordan u Izraelu, uz Ganges u Indiji itd.

Ta fundamentalna važnost vode za život ušla je i u kolektivnu svijest, voda je poprimila i snažnu simboličku vrijednost, što se osobito manifestira u jeziku: u pričama, u mitovima, u raznim jezičnim figurama i simbolima, ali i u svakodnevnom jezičnim izrazima. U podlozi svega toga stoji snažno iskustvo vode te njezina golema važnost bilo u svakodnevnom životu i preživljavanju, bilo u iznimnim situacijama susreta s vodenom snagom ili s granicama čovjekovog svijeta optočena silnim vodama i morem sa svih strana.

U Grčkoj (a slično i u nekim okolnim tradicijama) voda je bila jedan od četiri osnovna praelementa (*voda*, vatra, zemlja i zrak) od kojih je povezivanjima u raznim omjerima sazdano sve što postoji. Ali već kod Homera mjestimice ona se pojavljuje čak i kao prvo (i jedino) prapočelo iz kojega je sve nastalo ("Okeanos" na nekoliko mjesta kod Homera, i u kozmogoniji grčkog lirika Alkmana, za kojeg sve počinje vodama). Taj stav još je izraženiji kod praoca filozofije, kod jednoga od slavnih sedam (grčkih) mudraca, kod Talesa iz Mileta koji upravo vodu vidi kao jedino počelo iz kojega skupljanjem sve stvari nastaju i na koncu se opet (otapanjem) u nju sve vraćaju. Voda je, dakle, ta koja vlada svime – *arche* ("arche" – počelo, dolazi zapravo od glagola *archo* /vladati/, tako imamo i riječ "archontes" za vladare). Sve fenomene Tales nastoji objasniti tim jednim jedinim principom.²

² Usp. *Die Vorsokratiker I*, (ur. Jaap Mansfeld) *Griechisch/Deutsch*, Reclam, Stuttgart 2003., str. 39–40. Tales tim konceptom nastoji objasniti sve fenomene, i to ne samo kišu, oblake, rijeke, izvore... nego također tumači da Zemlja poput kakva drveta pliva na iskonskim vodama i oceanima te time objašnjava do tada neobjašnjiva iskustvena opažanja da Zemlja redovito miruje, ali da se nekada i miče (potres), nastanak vjetrova te određena kretanja zvijezda na nebu... Može se gledati kao ironija (sudbine) da upravo on komu je voda počelo svega "gledajući u zvijezde" upadne u bunar te izazove slavni podrugljivi smijeh Tračanke. Ne zna se je li u bunaru bilo vode, ali svakako bunar je izvorno mjesto vode, mjesto gdje skrivene podzemne vode izlaze vani u čovjekov svijet.

2. Biblija i voda

Voda je u Bibliji također jedan od ključnih elemenata i tu ima iznimno važnu konkretnu, ali i simboličku ulogu. Neki navode da se ona u Bibliji (u raznim inačicama) pojavljuje preko 700 puta, ali kad bi se gledalo također indirektno (tj. kontekstualno: npr. govor o žeđi, o suši, o izvorima...), onda bi to bilo zasigurno i daleko više. Biblija je prožeta vodom već od prvih rečenica (priča o stvaranju), pa preko brojnih događaja (i knjiga), sve do posljednjih rečenica, u najavi novoga neba i nove zemlje u posljednjoj knjizi “Otkrivenje”. Element vode tu se pojavljuje u različitim perspektivama: kao praelement u priči o stvaranju, kao vode života i blagoslova u raju zemaljskome, zatim kao potopne vode koje donose smrt i uništenje, potom kao voda života i spasenja u pustinji, te kao voda koja čisti (kupa – kupelj), ozdravlja i okrjepljuje.

3. Arche

Voda se u Bibliji, dakle, pojavljuje u više raznih oblika, a prvi njezin spomen nalazi se već u drugom retku Biblije gdje se javlja kao amorfní praelement koji u nekom smislu čak “prethodi” stvaranju svijeta, ali nad kojim Bog svakako ima apsolutnu moć, što se jasno vidi iz svake rečenice priče o stvaranju (ali i kasnije na drugim mjestima), gdje Bog zapovijeda također vodama govoreći: “Neka bude!” – “I bi tako.”

“U početku stvori Bog nebo i zemlju. Zemlja bijaše pusta i prazna; tama se prostirala nad bezdanom i duh Božji lebdio je nad vodama.” (Post 1, 1-2)

Snažna je svakako ova općepoznata slikovita priča o stvaranju u kojoj voda zauzima iznimno mjesto. Tako još i prije samog stvaranja, već u ovoj prvoj rečenici u opisivanju ništavila i kaosa koji, uvjetno rečeno, “prethode” činu stvaranja, stoji da se “tama prostirala nad *bezdanom*”, a “duh Božji lebdio je *nad vodama*”. Ne samo riječ voda, nego čak i ovdje rabljena riječ “bezdan” (*tehom*) u Bibliji često asocira na goleme vode kao što se vidi iz uporabe na drugim mjestima gdje je to posve jasno jer se govori o “vodama bezdana” ili se spominju primjerice morske nemani koje žive u bezdanu, tj. u oceanima i morima.³ A sama voda tu

³ Njem. prijevod termina “tehom” ovdje glasi “Urflut” i tu se posve jasno vidi ta povezanost, jer riječ “Flut” dolazi od “fliessen”, (usp. također u hrvatskomu termin “bezdan” kod opisa potopa

se pojavljuje kao iskonski praelement, kao i u još nekim starim kulturama (i tradicijama).⁴ Na nekakvom prapočetku, dakle, stoje vode, tama, bezdan, pustoš i praznina što se uzima kao nekakva slika amorfne, bezoblične mase, kaosa, ništavila u koji onda Bog svojom riječju unosi red (pretvara u *kozmos*), odnosno iz ništavila stvara kozmos.

Bog je ipak totalno uzvišen nad svim, gospodar svega, on je Jahve nad vodama silnim, te svojom riječju zapovijeda svemu, razdvaja, određuje, determinira i definira te od ništavila i kaosa stvara kozmos. Odmah nakon stvaranja primordijalne svjetlosti, sljedećega “dana” Bog odjeljuje vode od voda. Donje su vode zemaljske (mora, rijeke, potoci, jezera...), a gornje vode su vode nebeske, iznad svoda nebeskoga: “I reče Bog: ‘Neka bude svod posred voda da dijeli vode od voda!’ I bi tako. Bog načini svod i vode pod svodom odijeli od voda nad svodom. A svod prozva Bog nebo. Tako bude večer, pa jutro – dan drugi.” (Post 1, 6-8) U sljedećem koraku odvajaju se vode od kopna. Vode se povlače i pojavljuje se kopno: “I reče Bog: ‘Vode pod nebom neka se skupe na jedno mjesto i neka se pokaže kopno!’ I bi tako. Kopno prozva Bog zemlja, a skupljene vode mora. I vidje Bog da je dobro.” (Post 1, 8-10) Tako mora i oceani postaju ostatak onoga praelementa iskonskih voda. Na nekim mjestima u Bibliji upravo se za ta golema mora ponekad opet rabi onaj izraz s početka – “bezdan” (*tehom*), a u taj strašni bezdan Bog smješta razne nemani koje su kao njegove igračke (usp. Ps 104). No, bezdan i mora ostaju i trajna opasnost za čovjeka, pa Bog – kao u vrijeme potopa i Noe – može opet pustiti te vode bezdana da navale i unište čovjeka i njegov svijet. Stoga ne čudi da među eshatološkim obećanjima u Otkrivenju – kao što zgodno primjećuje Blumenberg (Blumenberg 1979: 10) – stoji da u eshatonu na Novoj zemlji više “neće biti mora”, tj. neće više biti toga strašnog praelementa koji stalno prijeti čovjeku mogućom ugrozom.

Ovo je svakako samo jedan aspekt vode – kao prapočela – koji se pojavljuje na više mjesta u Bibliji, ali se ipak ponajviše osvrćemo na početni spomen u prvim redcima Biblije te završno na sami kraj, u posljednjim redcima, u knjizi Otkrivenja gdje u eshatonu pri novom stvaranju Novog neba i Nove zemlje više neće biti mora, nego samo rijeka života.

u Post 7,11; Post 8,2 gdje je nedvojbeno jasno da se radi o vodama jer stoji: “navale svi izvori *bezdana*”...), a prefiks “Ur-” uvijek označava nešto početno “pra-”. Usp. također Ps 74 ili 104 gdje se govori o nemanima i Levijatanu koje Jahve postavi u mora velika i široka...

⁴ Kao primjerice u već spomenutoj grčkoj teogoniji gdje postoji i inačica prema kojoj Okeanos stoji kao prvo prapočelo svega.

Ovim uvodnim biblijskim tekstom prikazana je jedna slika svijeta (paradigma; zaokružena kozmologija) na temelju čega su onda formirani i brojni drugi pojmovi i koncepti u kojima razmišlja biblijski pisac, a koji se potom realiziraju u različitim jezičnim izrazima. Dakle, u početku je bila kaotična neoblikovana masa, pustoš i praznina (*tohu va bohu*), bezdan (*tehom*). Sad dolazi diferenciranje riječju, pojavljuje se svjetlost, a onda se vode dijele najprije na one iznad i ove ispod svoda nebeskoga, potom se dijele ove vode ispod nebeskoga svoda, povlače se i pojavljuje se kopno te omogućava život kopnenim bićima. Time se jednostavnim kozmološkim modelom objašnjavaju svakodnevne pojave poput kiše, izvora, rije-ka, mora...

Sljedeći korak u Bibliji jest stvaranje života, također u vodama, odnosno iz voda.

“I reče Bog: ‘Nek’ provrvi vodom vrema živih stvorova, i ptice nek’ polete nad zemljom, svodom nebeskim!’ I bi tako. Stvori Bog morske grdosije i svakovrsne žive stvorove što mile i vrve vodom i ptice krilate svake vrste. I vidje Bog da je dobro. I blagoslovi ih govoreći: ‘Plodite se i množite i napunite vode morske!’” (Post 1, 20-22)

Tako je od samog početka život vezan uz vodu, a slike rajskih vrtova i dolina, blagoslova, sreće... kao i oprečne slike žege, suše, vatre, pakla još će snažnije povezivati vodu sa životom, i to ne samo u konkretnom, nego i u apstraktnom, metafizičkom i u transcendentnom smislu.

4. Život i smrt

Već u drugom poglavlju Knjige Postanka govori se o rijeci koja natapa rajski vrt, a koja je uvjet i ujedno simbol blagoslova i (sretna) života. “Rijeka je izvirala iz Edena da bi natapala vrt; odatle se granala u četiri kraka...” (Post 2, 10) Zapravo i sama (perzijska) riječ za raj – “*paradeisos*” (u grč. inačici) i znači ograđeni vrt bogat biljem i životom (i vodom).

Ipak, svega nekoliko poglavlja kasnije vode se pojavljuju u posve drukčijoj funkciji, ovaj put kao vode uništenja, smrti, potopa. Naime, pošto se ljudski rod iskvario preko svake mjere, Bog ga odluči uništiti potopom, a spašava samo nekolicinu izabranih, u priči o Noi. “U dan onaj – šestote godine Noina života, mjeseca drugog, dana u mjesecu sedamnaestog – navale svi izvori bezdana, rastvore se ustave nebeske. I udari dažd na zemlju da pljušti četrdeset dana i četrdeset noći.” (Post 7, 12-13) Ovdje, u skladu s prikazanom slikom svijeta, voda navaljuje sa svih strana,

odozgor: “rastvore se ustave nebeske”, ali i odozdol: “navale svi izvori bezdana”. I potopi se cijela zemlja. Egzegeti najčešće smatraju da se radilo o nekom velikom potopu ali ipak lokalnih razmjera (vjerojatno na području Mezopotamije gdje je živio Noa), no zanimljivo je da se priča o potopu u raznim inačicama pojavljuje u oko 300 svjetskih tradicija i to na svim kontinentima (uključujući, dakako, i grčku mitologiju u podosta sličnoj priči o Deukalionu i Piri).

I dok u prvim scenama stvaranja vode simboliziraju praiskonski element iz koje-ga Božjom intervencijom nastaje sve, i sam život, vode ovdje predstavljaju opasnost i donose smrt. Onaj iskonski, prapočetni kaos, te golema mora i oceani kao njegov ostatak ostaju stalna prijetnja. U grčkoj mitologiji mora su izvan Zeusova (racionalnog) poretka i moći. Njima vlada ćudljivi Posejdon. Stoga svaki izlazak na more znači i određeno “izazivanje sudbine”. To je odlazak u strani, tuđi, ne-racionalni element. Čovjekovo prirodno mjesto je kopno (zemlja). Druga tri elementa nisu čovjeku prirodna i lako mogu biti pogibeljna. Svako otimanje drugog područja lako može kobno završiti: bilo brodolomom (more), bilo urušavanjem pri pokušaju otimanja zraka (Dedal i Ikar),⁵ ili pak opasnošću i kaznom od (zbog) vatre (Prometej i njegova kazna; “vatreno” oružje, “ne igrati se s vatrom”...). (Usp. Blumenberg 1979: 13–14).

Ambigvitet u simbolici vode između života i smrti, blagoslova i prokletstva provlači se kroz brojna biblijska mjesta, od kojih je svakako nužno još spomenuti barem općepoznatu priču o Mojsiju, gdje već u njegovu osobnom životu čak i nominalno voda igra upravo enormnu ulogu. Naime, samo ime “Mojsije” znači “izvađen/spašen iz vode”, a odnosi se na zgodu kad ga je njegova prava majka Židovka, zbog straha da joj Egipćani ne ubiju dijete, “podvalila” faraonovoj kćeri koja se kupala na rijeci, pa je u blizini ostavila svoje čedo u košari da pluta do nje niz Nil. Faraonova kći se obradovala kad je našla maleno dijete u košari, posvojila ga i dala mu ime Mojsije (“iz vode izvađen/spašen”). (Usp. Izl 2, 1-10) Tako će voda i posve obilježiti njegov život. U drugoj, i još važnijoj priči vezano uz Mojsija upravo se zorno vidi ambigvitet vode – u priči o bijegu Izraelaca iz Egipta. Oni dolaze do Crvenoga mora. Tu Mojsije, na Jahvin nalog udari štapom i more se razdijeli na dva dijela tako da su Izraelci mogli proći po suhom dnu mora. A kad su Izraelci prešli na drugu stranu, i stigla faraonova

⁵ Moglo bi se reći i da je kobno urušavanje Kule Babilonske uzrokovano također čovjekovim sličnim pokušajem rušenja element-arnoga poretka i otimanja njemu stranog prostora (elementa), tj. zraka.

vojska, Mojsije opet udari štapom i more se nad njima zatvori te se oni potopiše. Tu vode očito jednima donose spas i život, a drugima smrt. (Usp. Izl 14, 15-30).

Važnost vode vidi se uskoro opet u židovskom hodu pustinjom, gdje oni skoro umiru od žeđi. Ali se na Mojsijevu molitvu i Jahvinu intervenciju u pustinji iz stijene pojavljuje živa ili izvor-voda. (Usp. Izl 17, 6-7).

Iz vode, dakle, nastaje život i ona je nužna za njegovo održavanje. Bez vode se ne može živjeti. Te se misli pojavljuju na brojnim mjestima u Bibliji.

Osobito iskustvo života u sušnim krajevima neprestano sili ljude na spoznaju velike važnosti vode. Bez nje nema života, bez nje sve postaje pustinja, a s vodom nastaju plodna polja i rajski vrtovi, kao što je već spomenuto u početnoj priči o (prvom) raju zemaljskomu. U obećanja mesijanskih vremena spada i obilje vode čime će se pustinje pretvoriti u blagoslovljena životna područja: "Ubogi i bijedni vodu traže, a nje nema! Jezik im se osuši od žeđi. [...] U goleti bregova otvorit ću rijeke, i posred dolova izvore. Pustinju ću pretvoriti u močvaru, a u vrela sušnu zemlju. Posadit ću u pustinji cedar, bagrem, mirtu i maslinu. Stepu ću pošumiti čempresom, brijestom i šimširom zajedno." (Iz 41,17-19; usp. također Iz 12, 3; Iz 43, 20; Iz 44, 3 itd.).

Važnost vode za život poprima često i metafizičku dimenziju što je osobito vidljivo u zgodi gdje Isus oko podne (o "šestoj uri") susreće Samarijanku na Jakovljevu zdencu, pa razgovor uskoro od konkretne vode prelazi na vodu koja daje vječni život. Tako kaže Isus Samarijanki: "Tko god pije ove vode, opet će ožednjeti. A tko bude pio vode koju ću mu ja dati, ne, neće ožednjeti nikada: voda koju ću mu ja dati postat će u njemu izvorom vode koja struji u život vječni." (Iv 4, 13-14) Ili u eshatonu, prema posljednjim redcima zadnje biblijske knjige Otkrivenja (Apokalipsa): "Tko je žedan, neka dođe; tko hoće, neka zahvati vode života zabadava!" (Otk 22, 17).

5. Raj i pakao

Slika raja i mjesta na kojemu žive dobri obilježena je vodom blagoslova i obilja, kao što je već spomenuto na samom početku u Edenu, ali i na kraju vremena u eshatonu gdje se pojavljuje rijeka blagoslova: "I pokaza mi rijeku vode života, bistru kao prozirac: izvire iz prijestolja Božjeg i Jaganjčeva. Posred gradskoga trga, s obje strane rijeke, stablo života što rodi dvanaest puta, svakog mjeseca svoj rod.

A lišće stabla za zdravlje je narodima.” (Otk 22, 1-3).

Nasuprot ovoj slici zdravlja, života, obilja, tj. raja u kojemu vlada izobilje vode stoji slika pakla kao totalne odsutnosti toga elementa. Pakao je prikazan upravo kao vječna vatra, element totalno suprotan vodi, bez ijedne kapljice (molekule) vode. Tu vlada nesnosna vrućina, žeđ, pustoš, smrt... Brojne su slike u Bibliji koje prikazuju pakao kao vječnu vatru bez ijedne kapi vode. Za primjer uzmimo iz Lukina evanđelja priču o bogatašu koji je raskalašeno živio rasipajući hranu i o siromahu Lazaru koji je nastojao skupiti koju mrvicu što bi pala s njegova stola. I onda: “Kad umrije siromah, odnesoše ga anđeli u krilo Abrahamovo. Umrije i bogataš te bude pokopan. Tada u teškim mukama u paklu, podiže svoje oči te izdaleka ugleda Abrahama i u krilu mu Lazara pa zavapi: ‘Oče Abrahamo, smiluj mi se i pošalji Lazara da umoči vršak svoga prsta u vodu i rashladi mi jezik jer se strašno mučim u ovom plamenu.’” (Lk 16, 19-26). Ili rečenica iz govora o Posljednjem sudu iz Matejeva evanđelja: “Zatim će reći i onima slijeva: ‘Odlazite od mene, prokleti, u oganj vječni, pripravljen đavlu i anđelima njegovim!’” (Mt 25, 41). Pakao se, dakle, prikazuje kao oganj, kao vatra neugasiva, tj. kao element totalno suprotan vodi, kao suprotna krajnost naspram vode i vlage.⁶

6. Čišćenje

Uz ovu simboliku treba još svakako istaknuti i važnost vode za čišćenje, kako u konkretnom, tako još više i u prenesenom smislu.

Kad je riječ o čišćenju, voda osim ove konkretne, fizičke dimenzije na kojoj djeluje te zaista vidljivo uklanja nečistoću s čovjekova tijela, ona u Bibliji ima i duhovnu dimenziju. Vodom na rijeci Jordanu, primjerice, krsti (sv.) Ivan. I ta voda ima tada duhovni učinak. Ljudi ne dolaze k njemu da ih okupa (*kupelj* nosi oba značenja), nego u ime obraćenja i duhovne dimenzije, da se operu i očiste od svojih grijeha.⁷

⁶ Koliko je takva predodžba pakla uvjetovana svakodnevnim iskustvom (biblijskoga životnoga svijeta) suše i žege, nestašice vode što dovodi do patnje i smrti, o tomu postoje određene rasprave, te kako primjerice narodi iz polarnih krajeva pakao upravo predočavaju u njihovim specifičnim (drukčijim) ekstremima, tj. kao nevjerojatno snažnu hladnoću, studen i led.

⁷ Usporedivo npr. s obrednim kupanjem u (danas prilično prljavim) vodama Gangesa u hinduizmu.

I sam obred krštenja⁸ u kršćanstvu, bilo da se provodi polijevanjem (vodom) bilo uranjanjem (u vodu) izravno s konkretne razine simbolizira nevidljivu, duhovnu razinu pranja od istočnoga grijeha i uvođenje u kršćanstvo.

Ta se dimenzija čišćenja pojavljuje još u brojnim mjestima u Bibliji. Primjerice kod proroka Ezekijela gdje se kaže: “Poškropit ću vas vodom čistom da se očistite. Očistit ću vas od svih vaših nečistoća i od svih kumira vaših” (Ez 36, 25). Voda simbolički uklanja i prljavštinu s čovjekova duha.

Ili kad Isus pere noge apostolima, gdje se s konkretne jasno ukazuje i na prenesenu, duhovnu dimenziju čišćenja: “Nalije zatim vodu u praonik i počne učenicima prati noge i otirati ih ubrusom kojim je bio opasan. Dođe tako do Šimuna Petra. A on će mu: ‘Gospodine! Zar ti da meni pereš noge?’ Odgovori mu Isus: ‘Što ja činim, ti sada ne znaš, ali shvatit ćeš poslije.’ Reče mu Petar: ‘Nećeš mi prati nogu nikada!’ Isus mu odvrati: ‘Ako te ne operem, nećeš imati dijela sa mnom.’ Nato će mu Šimun Petar: ‘Gospodine, onda ne samo noge nego i ruke i glavu!’ Kaže mu Isus: ‘Tko je okupan, ne treba drugo da opere noge – i sav je čist!’” (Iv 13, 5-10).

Općepoznata je i zgoda s Pilatovim pranjem ruku, čime on simbolički sa sebe skida (o-pere) svaku krivicu za Isusovu smrt. “Kad Pilat vidje da ništa ne koristi, nego da biva sve veći metež, uzme vodu i opere ruke pred svjetinom govoreći: ‘Nevin sam od krvi ove!’” (Mt 27, 24).

Već je iz ovih nekoliko primjera jasno vidljiva simbolička uloga vode za čišćenje, ne samo tijela, nego i duše, savjesti, tj. također u prenesenom, duhovnom smislu.

7. More, oluje, lađa i život

Za razliku od Grčke, more u Bibliji, iako donekle strani element, ipak nije ni izbliza toliko stran, jer Jahve upravlja i morima, Bog i njima zapovijeda kao – što je već spomenuto – kod stvaranja ili kod potopa, ili kad zapovijeda da more i voda “provru životom” te štoviše hrani morske životinje i samog “Levijatana”.⁹ Bog je

⁸ U hrvatskomu se to ne vidi iz termina “krštenje” (što je jezično vezano uz “krst”), dok je u grčkomu širi termin *baptizo*, a primjerice u njemačkomu upravo ostaje slika vode i uranjanja u vodu – *taufen*.

⁹ “Eno mora, velika i široka, u njemu vrve gmazovi bez broja, životinje male i velike. Onud prolaze nemani, Levijatan kojeg stvori da se igra u njemu. I sva ova bića željno čekaju da ih nahraniš na vrijeme.” (Ps 104, 25-27) Ili: “*Kitovi i sve što se miče u vodama, blagoslivljajte Gospoda: hvalite i uzvišujte ga dovijeka!*” (Dn, 3, 79)

uzvišen i nad morima i nad vodama silnim.

Božanska moć također nad morima pokazuje se i u Novome zavjetu. Tako svi sinoptici navode scenu u kojoj Isus utišava oluju na moru, gdje zapovijeda vjetru i valovima da prestanu i oni mu se pokoravaju: “Kad uđe u lađu, pođoše za njim njegovi učenici. I gle, žestok vihor nastaje na moru tako da lađu prekrivahu valovi. A on je spavao. Oni pristupiše i probudiše ga govoreći: ‘Gospodine, spasi, pogibosmo!’ Kaže im: ‘Što ste plašljivi, malovjerni?’ Tada ustade i zaprijeti vjetrovima i moru te nastaje velika utiha. A ljudi su u čudu pitali: ‘Tko je taj da mu se i vjetrovi i more pokoravaju?’” (Mt 8, 23-27; usp. Mk 4, 35-41; Lk 8,22-25). Nešto od ove moći nad morima i vjetrom može se vidjeti također u priči o tomu kako Isus hoda po moru (usp. Mt, 14, 22; Mk 6,45-51; Iv 6, 15-21) čime se očituje božanska moć nad tim strašnim elementom vode (ali i vjetra/zraka).

I dok su u Grčkoj izlazak na pučinu i plovidba predstavljali ujedno i razbijanje prirodnog element-arnoga poretka, u Bibliji Jahve je jednako gospodar i toga elementa kao i svega što postoji, tako da se božanska volja provodi i preko (pomoću) mora.

Za razliku od brodoloma kao očekivano mogućega i legitimnoga ishoda plovidbe morem upravo zbog “izazivanja sudbine” i Posejdona u grčkoj mitologiji, kod Pascala primjerice postoji tumačenje kako smo već zapravo svi na moru čim živimo, da niti ne možemo ostati u luci, jer se život identificira s plovidbom po moru koja sa sobom nosi razne izazove i opasnosti a kojima ama baš nikako ne možemo umaći (usp. Blumenberg 1979: 21). No, ovdje ipak postoji kako-tako sigurna lađa nad kojom Bog bdije čak i kad “spava”. Postoji korablja kao u priči o Noi u vrijeme potopa, a u novozavjetnoj tradiciji lađa počinje simbolizirati Crkvu kao povlašteno mjesto koje će Bog sačuvati i od najsnažnijih valova i oluja... kao što je to paradigmatički prikazano u zgodi gdje Isus utišava oluju, odnosno kao u drevnoj paradigmatički prikazano u Noe i njegove arke u kojoj je preživio izabrani dobri ostatak za stvaranje novoga čovjeka i novog poretka, koje je Bog onda poštedio od silnoga potopa, od voda bezdana...

8. Umjesto Zaključka: - Izvori

Uobičajeno je na kraju radova i knjiga navesti *izvore* (istoznačno se ponekad rabi i izraz *vrela*) iz kojih smo *crpili* građu i ideje za dotični rad. Metaforičnost toga termina u ovom kontekstu očito se odavno izgubila, pa tu riječ gotovo više nitko niti ne povezuje s njezinim prvotnim značenjem – s *izvorom*, mjestom gdje iz tla *izvire voda*. Pozivanje na izvore (*Ad fontes!*) implicitno znači pozivanje na čistoću, na *originalnost* (*origo*), genijalnost i istinitost izvora (spoznaje) što uvijek daje veću vrijednost i težinu tvrdnjama i mislima koje se u tekstu donose. Čak i službena klasifikacija znanstvenih uradaka poznaje termin *izvorni* znanstveni rad. Time se očito želi istaknuti da je nešto valjda uzeto izravno s *izvora*, odnosno da se po prvi put pojavilo na svjetlosti dana, da nije onečišćeno nikakvim kanalima, cijevima, vodilicama... nego da se u svojoj prvotnosti, *originalnosti* i čistoći pojavljuje tu upravo pred nama u svojem najvrjednijem obliku. Čak niti svaka voda nije ista, pa se nerijetko govori o *izvorskoj vodi* za razliku od one druge koja je dalje i dalje od samog izvora (usp. također Blumenberg 2012: 10). Mislitelji se trude misliti na izvorima, umjetnici stvarati *izvorne*, *originalne* (“genijalne”) uratke, crpiti na izvorima te to prenijeti kao nešto novo, *izvorno* i najvrjednije. U filozofiji se često raspravlja također o *izvorima* “ljudske spoznaje”, *potječe* (*izvire*) li ona iz čistog iskustva ili pak iz nekih urođenih struktura i predznanja, nadahnuća... Blumenberg, osim u filozofiji, analizira pojam izvora također u mitovima i pričama, u psihoanalizi, umjetnosti, pa čak i u financijama. Filozofima je, među ostalim, svakako zanimljiva njegova napomena o Heideggerovom slavnom djelu *Holzwege* (*Šumski putovi*) gdje navodi, pozivajući se na Weizsaeckerovo djelo o susretima s Heideggerom, da šumski puteljci (*Holzwege*) idući prema vrhu (“uzvodno”) završavaju zapravo na *izvoru*, odnosno da na njihovom početku stoji *izvor* te citira Heideggera: “To je šumski puteljak, on vodi do izvora. To, dakako, nisam u knjizi napisao” (usp. Blumenberg 2012: 25). No, ta spoznaja baca važno svjetlo na razumijevanje poglavito toga teškog Heideggerova djela, ali vjerojatno i čitave njegove filozofije. Slično bi se za mnoge filozofske probleme uvijek moglo vraćati na same početke, na izvore, najčešće još kod predsokratika, tražeći prvotno, izvorno promišljanje osnovnih (vječnih) filozofskih pitanja, ili čak samog izvora iz kojeg proistječe i njihovo vlastito postavljanje i sučeljavanje s tim pitanjima.

Koliko sam upoznat, mogao bih slobodno na kraju reći da se i naš prof. Lisac uvijek vraćao na izvore, da je osobno iščitao nevjerojatno puno *izvornih* teksto-

va, ne interpretacija koliko *izvornih* djela mnogih vrijednih autora, na izvorima se susretao s najznačajnijim autorima i tekstovima, te je i sam stvarao na *izvorima*, mnoga vrijedna *izvorna* djela, i izvor-vodom *pojio* generacije vrijednih studenata *žednih* znanja... A od svojega gorskoga *izvora* u Gorskom Kotaru i životni mu se *tijek* polako spuštao prema *moru*, i tu na obalama *mora* u miru čekao svoj *uvir* u konačno *more* smirenja i ispunjenja. Gorski izvori uvijek su bili pojam zdravlja, bistrine, čistoće i blizine samom iskonu, arhaični arhetipovi kojima se uvijek moglo i trebalo vraćati pri pokušajima odgovaranja na izvorna ljudska pitanja, poglavito o nama samima i našem iskonu, o našem izvoru. Voda, rijeke, izvori nekako su povezivali čovjeka uz onaj elementarni iskonski poredak od kojega je uz zemlju i dah i sam čovjek sazdan, čiji trag u sebi nosimo, i koji nas stalno zove na izvore, na početak i prije početka. Izvori su redovito položeni predaleko od čovjekova svijeta, pa ih uglavnom ne vidimo. Vidi ih samo mali broj upornih i k tomu sposobnih (spremnih) ići sve do izvora.¹⁰ No, svi vidimo njihove tragove: rijeke, potoke, fontane, vodoskoke, vodovode ili pak puteljaste staze kojima je nekad tekla voda dok su izvori bili snažni(-ji)... Čitajući tragove, gledajući rijeke, bujice, vodu od koje živimo i koja i u nama struji... uvijek se možemo prisjetiti izvora i iz tragova slutiti njegovu snagu i čistoću. Poznavajući izvore, bolje ćemo znati i sebe koji smo pro-istekli iz tih izvora, jer u sebi zasigurno nosimo i njegove tragove, informacije pohranjene u naš životni kôd...¹¹ U razumijevanju čovjeka i njegova položaja u svijetu zasigurno će pomoći i što bolje razumijevanje vode, bilo u njezinom odnosu na čovjeka i na čovjekov položaj u svijetu, bilo u njoj samoj.

¹⁰ Kao ekstremn primjer usporedi mitsko antičko traženje izvora Nila ("caput Nili").

¹¹ Kao što uostalom smatra i današnja fizika da dvije čestice koje su potekle iz istog *izvora* nose u sebi informaciju jedna o drugoj te o početnom događaju (*izvoru*) u kojemu su i one nastale, te istodobno „znaju“ stanje druge pa čak i ako su milijunima kilometara udaljene. A vrijedilo bi zasigurno i pogledati radove iz genetike spomenutoga nobelovca Luc Montagnier-a vezano uz vodu, informacije, DNK...

LITERATURA

(Jeruzalemska) Biblija. 1994. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

BLUMENBERG, H. 1979. *Schiffbruch mit Zuschauer*. Suhrkamp. Frankfurt am Main.

BLUMENBERG, H. 2012. *Quellen, Ströme, Eisberge*. Ur. Ulrich von Bülow i Dorit Krusche. Suhrkamp. Berlin. 2012.

Die Vorsokratiker I: Griechisch/Deutsch. 2003. Ur. Jaap Mansfeld. Reclam. Stuttgart.

Wasser (voda). <https://www.bibelwissenschaft.de/wibilex/das-bibellexikon/lexikon/sachwort/anzeigen/details/wasser/ch/d6f8f5a2aa4edd4169d44b4a27c21648/>

Wasser in der Bibel – (meta-)physisches Prinzip, Leben, Tod und Reinigung

ZUSAMMENFASSUNG

Wie allein aus dem Titel hervorgeht, Wasser ist das vorzügliche Thema vorliegender Untersuchung, v. a. das Wasserphänomen in der Bibel, die dem Wasser sehr wichtige Funktionen und Rollen zuteilt: als Urprinzip, als Lebenserhaltendes und –bedrohendes Element, als Reinheitsmittel, und zwar sowohl in der physisch-materiellen als auch in der geistig-moralischen Dimension. Bei der Analyse stützt sich der Verfasser auf die einschlägigen biblischen Stellen zum Wasserphänomen und versucht diesbezüglich auf bestimmte Ähnlichkeiten (und Unterschiede) zunächst mit griechischem Denken, zugleich aber auch auf einige in gewisser Hinsicht universale (archetypische?) Merkmale der menschlichen Wassererfahrung und -konzeptualisierung hinzuweisen. Dabei werden manche in der Sprache, bzw. in verschiedenen Sprachen und jeweiligen Sprachkonzepten übriggebliebene und erhaltene Spuren (Manifestationen) ausdrücklich hervorgehoben. Zum Schluss führt der Autor selbst etliche “Sprachspiele” mit dem Wasserphänomen durch, die er mit dem Fluss des Lebens von Prof. Dr. Josip Lisac in Verbindung bringt, dem sowohl der vorliegende Beitrag als auch die gesamte Festschrift letztlich gewidmet sind.

SCHLÜSSELBEGRIFFE: *Wasser, Urelemente, Sintflutgeschichte, Reinigung, Quellen*

Filološki prilozi Pavla Tijana

Božidar Petrač

Zagreb

bozidar.petrac@outlook.com

U članku se nastoji prikazati prilog Pavla Tijana (1908. – 1997.), jednoga od najistaknutijih hrvatskih intelektualaca 20. stoljeća, čovjeka koji je bitno obilježio kulture dvaju naroda, hrvatskoga i španjolskoga. Tijan, najpoznatiji kao enciklopedist i urednik, slabo poznat kao jezikoslovac, bio je među onim jezikoslovcima koji su 1937. utemeljili Društvo “Hrvatski jezik” i koji su osnovali časopis *Hrvatski jezik* koji je bio namijenjen njegovanju hrvatskoga književnog jezika. Društvo “Hrvatski jezik” u kojem je Tijan bio, uz Slavka Ježića, tajnikom i časopis *Hrvatski jezik* kojemu je Tijan bio odgovornim urednikom označili su potkraj tridesetih godina svojevrsnu prekretnicu u brizi za hrvatski književni jezik te poslužili kao dobar smjerokaz ozbiljnim nastojanjima Pokreta za hrvatski književni jezik.

KLJUČNE RIJEČI: Pavao Tijan, hrvatski književni jezik, Društvo “Hrvatski jezik”, časopis *Hrvatski jezik*

1. Pavao Tijan (1908. – 1997.) kao jedan od najistaknutijih Senjana 20. stoljeća, intelektualac *par excellence*, erudit, enciklopedist i poliglot, čovjek velike nadarenosti i radne energije, svojim je djelovanjem bitno obogatio i oplemenio kulture dvaju naroda: hrvatskoga, kojemu je po rođenju pripadao, i španjolskoga, koji ga je u presudnim trenucima života kao izbjeglicu i prognanika prihvatio, proživjevši cijelo jedno stoljeće sa svim njegovim lomovima, potresima, ratnim kataklizmama i totalitarizmima. Koliko do 1945. u Hrvatskoj, toliko, ako ne i više, u Španjolskoj i na španjolskom jeziku. Isto tako, Tijan je jedna od najznačajnijih osobnosti unutar hrvatske emigracije jer se i u njezinim okvirima pokazao kao čovjek koji u prvom redu misli na opće dobro svojega naroda i ne želi sudjelovati u kojekakvim planovima i strančarsko-političkim grupacijama, kojih je u hrvatskoj emigraciji bili na pretek. Njegova sudbina istovjetna je sudbinama niza hrvatskih intelektualaca i katoličkih laika koji su u Hrvatskoj

djelovali između dvaju ratova, a tijekom Drugoga svjetskoga rata sudjelovali u znanstvenom i kulturnom životu svoje zemlje, ali koji su, za razliku od onih koji su poslije prevrata 1945. u njoj ostali – mnogi od njih pogubljeni, zatvoreni ili uklonjeni iz javnoga života – uspjeli sačuvati živu glavu i više-manje snači se u teškim uvjetima emigrantskoga života, često trpeći veliku oskudicu, dok je manji dio njih, poput Pavla Tijana ili Luke Brajnovića, uspio izgraditi i postići velik ugled i vrlo solidnu, pa i blistavu karijeru.

Pavao Tijan je dakle na samim počecima života u emigraciji izabrao područje svoga rada i djelovanja: kulturu i znanost, sve na čast i ponos hrvatskomu imenu. Njegovo javno kulturno djelovanje započinje tridesetih godina u Hrvatskoj, zatim se od 6. svibnja 1945. nastavlja dvije godine u Italiji da bi u Španjolskoj, u Madridu, našao svoje utočište i duhovni prostor u kojem će svojim iskustvom bitno pridonijeti kulturi naroda i države koja ga je velikodušno primila, ali u kojoj i dalje ostaje vjeran svojoj matičnoj zemlji Hrvatskoj, trseći se da svojim primjerom pokaže hrvatskoj politički razjedinjenoj emigraciji kako i u pečalbi raditi uspješno i plodno, za svoj narod i svoju zemlju. Enciklopedist, slavist i klasični filolog, svestrano obrazovan intelektualac, voditelj hrvatskih radioemisija na Španjolskom državnom radiju, prevoditelj s hrvatskoga na španjolski i sa španjolskoga na hrvatski, sa slovenskoga na hrvatski, s njemačkoga na španjolski, sudionik brojnih kulturnih inicijativa i urednik časopisa, zauzeti kršćanski laik, pisac školskih udžbenika, stalni suradnik *Hrvatske revije*, najvažnijega hrvatskoga emigrantskoga časopisa, Tijan pripada, poput Mate Ujevića i Krune Krstića, samomu vrhu velikih hrvatskih značaja koji su obilježili hrvatsku kulturu 20. stoljeća velikim projektom *Hrvatske enciklopedije*, a ujedno je vrlo uspješno i plodotvorno svoja hrvatska enciklopedička iskustva i postignuća i druga akumulirana znanja posredovao i prenio u svoju drugu domovinu Španjolsku, ugrađivši nesebično svoje sposobnosti i znanje i u kulturu i znanost španjolskoga govornoga područja. Ako je njegovim odlaskom u izbjeglištvo hrvatska kultura i znanost pretrpjela veliki gubitak, njegovim dolaskom u Španjolsku višestruko je dobio cijeli hispanistički svijet.

Ocjenjujući danas utjecaj njegova rada i djelovanja u Španjolskoj, ne možemo se oteti dojmu da je španjolskoj kulturi namro zaista velike plodove ne samo u području enciklopedistike i leksikografije, nego i kao stručnjak koji je promovirao i osmislio španjolsku slavistiku i svojim radovima u obliku rasprava, članaka i knjiga s toga područja dao poseban pečat hispanskoj slavistici. Među hrvatskom emigracijom, i onom iz 1945. i onom mlađom, isticao se je

kao izgrađena osobnost, čija je erudicija i etičnost mogla biti uzor mnogima koji su se našli u političkoj ili gospodarskoj pečalbi. Dok je živio u Hrvatskoj, dakle do 1945., velikim je slovima upisao svoje ime u važne i izvanredne projekte koje je tadašnja intelektualna elita, unatoč svim protivštinama i nesklonu vremenu, ugradila u hrvatsku kulturu i znanost. To se u prvom redu odnosi na projekt *Hrvatske enciklopedije*, uređivanje različitih nizova Hrvatskoga izdavačkog i bibliografskoga zavoda, pokretanje i uređivanje časopisa *Književni tjednik* (1941. – 1942.), *Croatia* (1941. – 1944.) i *Spremnosti* (1943. – 1944.), istraživanja vezana uz rodni grad Senj i njegovu prošlost.

2. Manje je poznat Tijanov angažman u Društvu “Hrvatski jezik”. Naime nakon marsejskog atentata i ubojstva kralja Aleksandra (9. listopada 1934.) i njegove diktature koja je uvedena 6. siječnja 1929. postupno je popuštala velikosrpska stega. Proces jezične unifikacije trajao je već više od dvadeset godina. Hrvatska tradicija fonološkoga pravopisa nasilnim je postupanjima, prisilnom promjenom pravopisa 1929., ujednačena sa srpskom, koju je nemilice promicao Aleksandar Belić sa svojim srpskim i hrvatskim suradnicima. *U novim i koliko-toliko povoljnijim političkim prilikama počelo se razgovarati i o prijevodnoj potrebi da se nakon desetljeća snažne srbizacije pokuša pokrenuti i, bude li moguće, institucionalizirati stručna skrb o hrvatskome jeziku. Tako se postupno došlo do osnivanja Društva Hrvatski jezik* (M. Samardžija, 2019: 119). U proljeće 1936. rodila se u sveučilišnom društvu “Matija Gubec” zamisao po kojoj bi valjalo štogod učiniti kako bi se hrvatski jezik kao najvažniji čimbenik hrvatske narodne kulture očuvao u svojem razvitku od različitih loših utjecaja. *U posljednje vrijeme javlja se hrvatskom javnom životu sve jače zanimanje za različita kulturna pitanja, pa tako i za jezik. Lako je shvatiti, da će se ljudi nakon razdoblja manjeg zanimanja za književnost, umjetnost, školstvo itd., pa možda i zanemarivanja kulturnih pitanja, prenuti i jače se početi zanimati za kulturno stvaranje, ali je već teže razumjeti, da će se ljudi početi zanimati i jezičnim pitanjima, kad znamo, da se jezična pitanja već iz školskih dana manje-više preziru i da se rad oko jezika prepušta samo stručnjacima. Stoga to zanimanje valja dvostruko toplije pozdraviti. Ono se javilo kao odraz opće narodne ljubavi za milu narodnu riječ. Ta ljubav je duboko usađena u srce svakom Hrvatu, premda je katkada i pritajena, ali se odmah javi, kad je tko vrijeđa. Tako se i u naše vrijeme zanimanje za jezična pitanja pobudilo među ostalim i time, što*

su ljudi nakon dužeg, gotovo potpunog zanemarivanja hrvatskoga književnog jezika ipak uvidjeli, da je jezik odviše iskvaren, da to kvarenje jezika napreduje i da tako prijeti pogibao i samom duhu hrvatskog jezika, a po jeziku i hrvatskoj kulturi, jer je upravo jezik uvijek najbolji i najvjerniji izraz narodne duše i kulture (Tijan, 1938: 190–191). Bili su to razlozi koji su potaknuli inicijativu da se utemelji posebno društvo. Odbor sveučilišnoga društva “Matija Gubec” upriličio je nekoliko sastanaka na koje je pozvao svoje članove i određene stručnjake u jezičnim pitanjima da se razmotri potreba o osnivanju posebnoga društva koje bi pratilo život hrvatskoga jezika i davalo ljudima praktične savjete za njegovu pravilnu uporabu. Dana 6. svibnja 1936. osnovano je Društvo “Hrvatski jezik”, zapravo izabran je privremeni odbor kojega je dužnost bila da izradi pravila na temelju kojih bi vlasti novo društvo potvrdile kako bi mogao započeti njegov pravi rad. Na čelu privremenog odbora bio je Tomo Matić, uz Franju Fanceva, Ferda Hefflera, Stjepana Ivšića, Blaža Jurišića, Velimira Radnića, Marijana Stojkovića, Matu Ujevića i Milana Strašeka, koji je s Jurišićem priredio “Pravila” Društva. Kraljevska banska uprava potvrdila je 17. veljače 1937. “Pravila” i odbor je počeo s pripremama prve glavne skupštine. Kako društvo nije imalo svoje prostorije, prvi sastanci održavali su se u prostorijama “Matice hrvatske”, a 6. lipnja 1937. održana je i prva skupština. Dotada je društvo imalo 56 redovnih članova, jednog člana podupiratelja i jednog zakladnika. Na Glavnoj skupštini izabran je i odbor koji su tvorili predsjednik Tomo Matić, umirovljeni gimnazijski ravnatelj, potpredsjednik Stjepan Ivšić, tajnici Slavko Ježić i Pavao Tijan, blagajnik Mate Ujević te odbornici Marijan Stojković, Ante Vuletić i Rimljan Jovičić. Nadzorni odbor sačinjavali su Petar Grgec, Blaž Jurišić i Mihovil Kombol. Osim toga, Glavna skupština je prihvatila prijedlog privremenog odbora da Društvo izdaje svoj list za jezična pitanja s naslovom *Hrvatski jezik*, u deset brojeva na godinu. Stručni odbor koji je bio sastavljen od petnaestak stručnjaka s predsjednikom Stjepanom Ivšićem i tajnikom Pavlom Tijanom brinut će se za uređivanje časopisa. Godine 1938. izašao je prvi broj *Hrvatskoga jezika*, a u impresumu stoji podatak: “Za vlasnika i uredništvo odgovara Pavao Tijan”. U prvom broju tiskana su i *Pravila Društva “Hrvatski jezik”* (*Hrvatski jezik*, 1938: 29–32). Do listopada bilo je već 185 članova. Informaciju o osnivanju Društva objavljuju Pavao Tijan na poleđini drugog omoćnog lista u prvom broju časopisa *Hrvatski jezik* (P. Tijan, 1938). Iz *Pravila Društva “Hrvatski jezik”* vidljiva je njegova svrha i sredstva kojima će Društvo tu svrhu postići: “Društvu je svrha njegovanje hrvatskoga jezika, t. j. njegovo unapređivanje,

čuvanje njegova duha i nastojanje oko pravilne njegove upotrebe na svim područjima govora i pisanja”. U trećem članku izrečena su sljedeća sredstva: “a) nastojati da budi što veće zanimanje za rođeni jezik i njegove ljepote, b) poticati živom i pisanom riječju (izdavanjem časopisa, knjiga i t. d.) svakoga na jezičnu pravilnost, c) držati sastanke, predavanja i druge različne priredbe za postizanje postavljene svrhe, d) davati odgovore na jezična pitanja. U vezi s time preporučivat će društvo svim izdavačima, da nastoje oko jezične pravilnosti svojih izdanja. Ujedno će se starati da pravilan jezik bude na svima javnim i privatnim natpisima i da se čuje s javnih govornica (radio-stanice, kina, kazališta i t. d.).” (*Pravila Društva “Hrvatski jezik”*, 1938: 29–30).

Veći tekst o inicijativi, pokretanju i ciljevima Društva “Hrvatski jezik” i istoimenoga časopisa Tijan objavljuje 1938. u listu *Omladina*. S obzirom na najvažnije zadaće u radu na unapređivanju hrvatskoga književnog jezika posebno izdvaja šest zadataka: “1. Čuvati duh jezika i crpiti ga iz naroda, gdje živi štokavska srž. 2. Čistiti jezik od tuđinskog trunja i iverja, ali racionalno, a ne tako, da mu se smeta u razvoju. 3. Obogaćivati književni jezik izrazima iz dijalekata i iz starih pisaca, ako takvih potrebnih riječi nema u današnjem književnom jeziku. 4. Unositi u jezik pučku frazeologiju, d bude jezik slikovitiji i u što jačoj vezi s narodnim životom. 5. Stvarati što više sinonima, da jezik bude bogatiji i sposobniji za pjesničko stvaranje. 6. Izraditi rječnik živoga hrvatskoga jezika.” (Tijan 1938: 193). Svrha Društva “Hrvatski jezik” nije bila znanstveno proučavanje hrvatskoga jezika. Niklo iz akademske omladine, sveučilištaraca iz društva “Matija Gubec”, Društvo “Hrvatski jezik” služilo se rezultatima znanstvenoga rada, no nije stremilo isključivostima “purizma”, nego se više oslanjalo na to da rezultate svoga rada pruža u prikladnom i nenametljivom obliku, nastojeći da bude, prema Preradovićevim riječima, izraz “roda koji ljubi jezik iznad svega”.

3. Društvo “Hrvatski jezik” kao i istoimeni časopis nisu bili dugoga vijeka. Bez obzira na neskriveno oduševljenje s kojim je u tadašnjoj hrvatskoj javnosti bilo dočekano, bez obzira na sve napore i uspjehe cijelo je nastojanje uskoro počelo zamirati i slabjeti. No kad su potkraj kolovoza 1939. nakon sporazuma Maček–Cvetković nastupile nove političke okolnosti, uspostavom Banovine Hrvatske, bitno se promijenilo i sociolingvističko stanje koje je tražilo drukčiji pristup hrvatskomu književnom jeziku. Otvoren je prostor za djelovanje *Pokre-*

ta za hrvatski književni jezik u kojem su djelovali Mile Budak, Franjo Cipra i Blaž Jurišić, ali i mlađi jezikoslovci, poput Krune Krstića i Petra Guberine, koji su bili upoznati s osnovnim postavkama strukturalizma Ferdinanda de Saussurea. Krunoslav Krstić i Petar Guberina objavljuju dva vrlo značajna kroatistička članka. Krstić objavljuje važan tekst *Hrvatski književni jezik* u kojem afirmira razliku između narodnoga i književnog jezika, zagovara pravo Hrvata na samostalno njegovanje vlastitoga književnog jezika i argumentirano zapo- dijeva razgovor o razlikama između hrvatskoga i srpskog književnog jezika, dok Guberina objavljuje članak *Hrvatski jezični osjećaj i srpski jezični osjećaj* da bi zatim, prikupivši jezičnu građu kojom su podastri spomenute razlike, zajedno objavili *Rječnik razlika između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* što ga je početkom studenoga 1940. izdala Matica hrvatska. Osim toga, Kruno Krstić je pregledno izložio osnovne ciljeve Pokreta za hrvatski književni jezik u članku *Načela Pokreta za hrvatski književni jezik*. Krstić–Guberinin *Rječnik* izazvao je velike polemike i oštre reakcije srpskih i hrvatskih Jugoslavena koji su u njem vidjeli neposrednu ugrozu opstojnosti same države.

Društvo “Hrvatski jezik” u kojem je Pavao Tijan bio jedan od najistaknutijih članova bilo je svojevrsna uvertira u Pokret za hrvatski književni jezik koji je na novim temeljima nastojao afirmirati i njegovati hrvatski književni jezik u odnosu prema srpskom književnom jeziku.

LITERATURA

- KRSTIĆ, K. 2015. *Studije, rasprave, članci*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Glas Koncila – Društvo hrvatskih književnika. Zagreb.
- PETRAČ, B. 2019. *Predgovor*. – Tijan, P. *Domovinske i emigrantske teme*. Glas Koncila. Zagreb.
- Pravila Društva “Hrvatski jezik” 1938. *Hrvatski jezik* 1: 29–32.
- SAMARDŽIJA, M. 2019. *Kroatistički portreti i za(o)kreti*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- TIJAN, P. 1937–1938. O hrvatskom književnom jeziku. *Omladina* 9–10: 190–195.
- TIJAN, P. 1938. Iz Društva “Hrvatski jezik”. *Hrvatski jezik* 1.

Philological Contributions of Paul Tian

ABSTRACT

The article tries to present the contribution of Pavao Tijan (1908–1997), one of the most prominent Croatian intellectuals of the 20th century, a man who significantly characterized the cultures of the two peoples, Croatian and Spanish. Tijan, best known as an encyclopaedist and editor, poorly known as a linguist, was among those linguists who founded the Croatian Language Society in 1937 and who founded the Croatian language Journal (Hrvatski jezik), which was intended to nurture the Croatian literary language. The Croatian Language Society, where Tijan was a secretary alongside Slavko Ježić, and the Croatian language Journal, where Tijan was the editor-in-chief, marked the end of the 1930s as a turning point in the care of Croatian literary language and served as a good signpost to the serious efforts of the Movement for Croatian Literary language.

KEYWORDS: *Pavao Tijan, Croatian Literary Language, Hrvatski jezik Society, Hrvatski jezik Journal*

Kultiviranje potrebe i sposobnosti cjeloživotnog čitanja

Danko Plevnik

Karlovac

danko.plevnik@ka.t-com.hr

Čitanje lektire postaje ključno pitanje kojim se može zaustaviti, ali i potaći razvoj kompetencije čitanja. Problemi učeničke recepcije nastaju kada se uz obveznu lektiru diktira i obvezna interpretacija književnog djela koja izostavlja subjektivni doživljaj čitanja. U današnjoj nastavi čitanja dominira pozitivističko traženje dokaza pročitano. Stoga se predlaže nova nastava književnosti usmjerena na potporu cjeloživotnom čitanju. Ona bi trebala biti povezana i s visokim obrazovnim standardima u službi humanističkog smisla čitanja, kanonskim djelima a također i s novim društvenim medijima komuniciranja u kojima riječ imaju i sami čitatelji.

KLJUČNE RIJEČI: obrazovni programi, digitalno okruženje, tviteratura, novi čitatelji, legologija

Ponekad se čini da je čitav odgojno-obrazovni i kulturno-prosvjetni odnos naspram čitanja hiperleksičan ili kako bi se to u američkoj literaturi stručno kazalo “čitanje bez smisla” (*reading without meaning*). Recitira se poezija, piše lektira, iz knjižnica se posuđuje zadana literatura, sve je naoko savršeno, ali ta savršenost dugoročno ne vodi nikamo. Izostaju humanistički, socijalni i kulturni efekti čitanja. Da bi čitanje imalo smisla, najprije bi trebalo poučiti poučavatelje, zapravo one koji stvaraju takve poučavatelje, primoravajući ih na nekritičku dogmu izvođenja nastave čitanja. Još uvijek dominira težnja da se pomoću književnog djela uznastoji definitivno jednokratno i jednoznačno dešifrirati piščeva poruka, u želji da se ono prikaže kao artificijelna, ali egzaktna, paralelna stvarnost koja s učenicom i studentom nema nikakve veze.

Louise Rosenblatt se takvim i sličnim pristupom književnosti usprotivila još 1930. djelom *Literature as Exploration* (Književnost kao istraživanje), koju je najveća profesionalna organizacija nastavnika suvremenog jezika u SAD-u (MLA)

1983. proglasila ključnom knjigom nastavnika književnosti. Ona je uočila da poznavanje oblikovnih vidova književnosti samo po sebi ne povećava osjetljivost za književnost. Pošto čitanje ovisi o čitateljevim ranijim predodžbama i doživljajima, nitko ne može predvidjeti koji će mu tekstovi biti zanimljivi. Njena osnovna preporuka bila je da nastava književnosti mora proizlaziti iz neposrednih literarnih doživljaja samih učenika jer nitko ne može čitati umjesto njih. Ne omogućiti li se čitatelju njegov vlastiti osobni tekstualni doživljaj, sva književnopovijesna i teorijska znanja postat će mu samo nepotrebna prtljaga.

1. Osnovni pristupi čitanju

Hrvatsko knjižničarsko društvo (HKD) i Hrvatsko čitateljsko društvo (HČD) sustavnu pozornost posvećuju stvaranju navike čitanja i čitanju naglas: nerođenoj djeci, dojenčadi, predškolskoj i školskoj djeci. Pričanje, "bajkanje", motiviranje za slikovnice i knjige redovni su *spiritus movens* njihova djelovanja. Tu se radi temeljito i uz dobre rezultate, budući da su u tu vrst poticanja aktivno uključeni i roditelji. U višim razredima osnovne i srednjih škola ta holistička briga jenjava. Što se više i apodiktičnije u školske programe gura obvezna literatura, opada takav rani i kolektivni entuzijazam za čitanje. Metode i didaktike postaju kruće, a opseg čitanih materijala se povećava. To se pokušava amortizirati djelomičnim, a ne cjelovitim čitanjem ponuđenih književnih djela, no mogu li odsječci nekog romana dati jednako vrijedni doživljaj kao i njegovo potpuno čitanje? Radi li se u tom slučaju o čitanju lektire ili o informiranju o lektiri?

Postoje dva osnovna tipa pristupa učeničkom čitanju: kompulzivni, kada država propisuje što mladi u razdoblju obrazovanja moraju pročitati, i estradni, kojim mediji određuju što je aktualno za čitanje, bez ikakvog složenijeg uvida u procese, tehnike i implikacije čitalačkog akta. Tim su se formalističkim naredbama čitanja samo malobrojni pokušali suprotstavljati na doličnom teorijskom stupnju, što je naravno i pogodovalo nedovoljnom razvijanju hrvatske znanosti o čitanju (legologije), koja je u velikoj mjeri već prilično dugo situirana na akademskoj razini diljem svijeta, posebice onog anglosaksonskog, znanom po brojnim institutima i udrugama za proučavanje čitanja. Legologija je interdisciplinarna i multidisciplinarna znanost o čitanju.

Da bi se upustilo u pustolovinu čitanja, najprije bi se trebalo slobodnije odlučiti što će se čitati. Neki smatraju da se ni to ne može birati jer je lektira, dikta-

tom obrazovanja i ukusa, zadana. Američki književnik Ralph Waldo Emerson smatrao je da svako doba traži svoje pisce i “svoje ispovijesti”. S druge strane, remek-djela nadilaze duhove vremena, generacijske i civilizacijske razlike, pa ih se čita u različitim sredinama i stadijima vlastita života. Teza da svako doba traži svoje pisce, djeluje odviše deterministički. Takav stav nije od jučer. Sveti Jeronim je u jednom od svojih pisama posvjedočio židovsku tradiciju koja je zabranjivala čitanje početka i kraja *Knjige proroka Ezekiela* prije navršene tridesete godine. U šezdesetima se maloljetnicima u nekim hrvatskim javnim knjižnicama nije, primjerice, dozvoljavala posudba Moravijine *Rimljanke* ili Lawrenceovog *Ljubavnika Lady Chatterley*, pa su se “ilegalni” čitatelji kostriješili čitajući ih između polica. Ipak, držali su te tada izazovne knjige u rukama, dok je Afroamerikancima u Little Rocku (Arkanzas) do 1951. bilo zabranjeno posjećivati javne knjižnice. Ima li pak za bibliofila veće kazne od zabrane posjedovanja knjiga? Njemački književni kritičar židovskog podrijetla Marcel Reich-Ranicki je bio 1938. izgnan iz Njemačke u Poljsku. Imao je pravo ponijeti tek jednu knjigu, što ga je bacalo u očaj jer knjige nisu samo bilanca pročitano, one su način života, sam život.

Drugi odbacuju rutinske oblike izbora i predlažu sasvim svježije, recimo, čitanje ne prema uzrastu, nego – prema dobu dana, Hannah Arendt se kao petnaestogodišnjakinja bunila što od ranog jutra mora čitati Homera, ili – prema dobu godine, pa tako u veljači valja čitati nekoliko odlomaka prepiske Anne de Noailles i Mauricea Barrèsa. Ta igra izbora odlomaka slična je spisateljskoj igri izbora slova po uzoru na američkog pisca Ernesta Wrighta koji je 1939. napisao roman u formi lipograma (namjerno ispuštenog slova) *Gadsby: priča od 50.000 riječi*. Zapravo, Wright je napisao 50.110 riječi bez slova *e*, čime je prethodio skraćeničkim SMS romanima na zaslonima mobitela.

I kao što se pisci žele poigravati motivima pisanja i čitaoci se mogu poigravati motivima čitanja. Ako se nekad u antici konzultirao horoskop prije odlaska u kupelj ili frizeru, hoće li se takva navika obnoviti i za odlazak na sajam knjiga ili u pretraživanje online kataloga nacionalnih knjižnica? Sve se čini lucidnijim od korporacijskog manipuliranja čitanjem. Postojanje pluralizma čitalačkih mogućnosti nalaže da svatko pokuša graditi vlastitu strategiju čitanja. Kako samostalno izvesti kvalitetnu selekciju štiva, ako su odluke o tome unaprijed priredili nakladnici? Čita se samo ono što je bilo i što jest na tržištu knjiga na kojem je novo uvijek traženije od starog. No, savjet francuskog legologa François Richaudeaua – “uvijek ostani majstor svojih čitanja” – ne zastarijeva.

Nezaobilazni su kulturni i civilizacijski, socijalni i politički, kolektivni i individualni razlozi čitanja: obrazovanje, istraživanje, suosjećanje, stručno usavršavanje, prekvalifikacija, prevencija od alkoholizma i sličnih poroka, radi čega se u 19. stoljeću tjeralo radnike da čitaju, indoktrinacija “klasicima” i lektinom kakvu zahtijeva vladajuća politika, socijalizacija, kulturacija, otpor režimu na tajnim čitalačkim seansama o čemu je svjedočila iranska sveučilišna profesorica i književnica Azar Nafisi, upozoravajući na vezu između demokracije i čitanja romana. U Izraelu su u školama učili da je Biblija herojska sekularna priča, a ne religijsko štivo. Postoje brojna tumačenja teksta, od doslovnog, alegorijskog preko mističkog i historijskog, do političkog i humanističkog, u posljednje vrijeme prevladava analiza političke korektnosti u književnom tekstu pa se postavlja pitanje je li Twainov Huckleberry Finn bio rasist i treba li ga zbog toga ispustiti iz lektire? U regiji Zapadnog Balkana postoje slični muslimanski otpori Njegoševu *Gorskom vijencu*.

2. Školovanje – rađanje ili usmrćivanje želje za čitanjem?

Čitanje književnosti, koje samo po sebi još nije književno čitanje, jer je za takvo čitanje potrebna ozbiljnija propedeutika, smatra se domovinom lijepog čitanja. Ali nakon školskih “osuda” na lektiru, nemali broj učenika pretvara se u literarne izbjeglice koje odlaze onim djelima koja nisu propisana obrazovnim programom ili naprosto odbijaju gubiti vrijeme na bilo čije fiksijsko fabuliranje. Lektira promovira standarde jezične i književne povijesti. Predstavlja program prosvjetnih vlasti u cilju očuvanja nacionalne kulture, a ne individualnog razvoja čitalačkog zanosa i umijeća, bez kojega se ni nacionalna književna baština ne može nadugo i naširoko očuvati. Slična je zablude da pisci pripadaju državama, a ne čitaocima. Pisanje lektire kao potvrda čitanja najbrže razara potrebu za čitanjem. Francuski književnik Daniel Pennac presuđuje – obveza čitanja unesrećuje. Riječki sveučilišni profesor i književnik Nikola Petković lektiru drži zločinom protiv čovječnosti, pa bi svako dijete koje je preživio, a dragovoljno nastavi čitati, trebalo odlikovati.

Za ovakve udare na čitanje kriva su ministarstva obrazovanja, prosvjetne vlasti, nastavnici književnosti koji svojim politikama očuvanja istinskih, ali i lažnih, nametnutih književnih vrijednosti viktimiziraju čitaoce. Ne može se reći da toga od

2005. u Ministarstvu znanosti, obrazovanja i sporta nisu bili svjesni, kada su razvili Hrvatski nacionalni obrazovni sustav, skraćeno HNOS, u skladu s općim značajkama njemačkog Nacionalnog obrazovnog standarda (*Development of National Educational Standards, Bundesministerium für Bildung und Forschung*, Berlin, 2004). Izradba HNOS-a započela je rasterećenjem nastavnog gradiva od nepotrebnih sadržaja, pa se najviše očekivalo od Koordinacije za društveno-humanističko područje te Predmetnog povjerenstva za hrvatski jezik. Preporuke koje su tada uvedene traju do danas i to se neće mijenjati sve do okončanja beskonačne kurikularne reforme. U usporedbi s članicama OECD-a gdje 78 posto nastavnika ima pravo na slobodan odabir predmeta koje će predavati, u Hrvatskoj tu mogućnost ima samo 19 posto nastavnika. Na Prosvjedu za škole 1. lipnja 2016. u Zagrebu na ruci jednog mladog prosvjednika je pisalo “Čitat ću što hoću”. To se neće uvažiti kod obvezne lektire koja je dio kurikuluma, a pojedine građanske skupine poput Inicijative “Stop neprimjerenoj lektiri” već traže selekciju i izborne lektire. Nacionalni kurikulum u Mađarskoj preporučuje djela antisemitskih mađarskih pisaca. O ukusima vlasti se treba raspravljati jer netko mora snositi odgovornost zašto 58 posto Hrvata godišnje ne pročita niti jednu knjigu – kako dokazuje Zajednica nakladnika i knjižara.

U veljači 2019. Ministarstvo znanosti i obrazovanja (MZO) donijelo je na temelju stručnih mišljenja, poslije dvije javne i jedne stručne rasprave, odluku da se novim kurikulumom hrvatskog jezika da veća autonomija nastavnicima u izboru suvremenih djela za cjelovito čitanje oslanjajući se na njihovu iskustvenu prosudbu o specifičnim interesima konkretne skupine učenika, što je veliki iskorak od dosadašnjeg stanja. Ministrica Blaženka Divjak izjavila je kako MZO ne može određivati koje će pisce kazališta stavljati na svoj repertoar. To je bilo efektno rečeno, ali kazališta nemaju obvezu odgoja i obrazovanja poput škola i fakulteta gdje ne bi smio važiti izbor: ili Shakespeare ili šund, već bar redateljska sloboda interpretacije. Robert Macfarlane s Cambridgea sjeća se svog predavanja engleske književnosti na sveučilištu u Pekingu 2000. kada se fiktionalna literatura koristila kao funkcionalna pa je Williama Wordswortha predstavljao samo iz njegove revolucionarne, a ne i konzervativne faze, dok je Oscara Wildea smio tumačiti kao socijalistu, a ne i kao estetu. Problem nastave književnosti, usprkos pametnim pomacima, je u tome što i dalje zapostavlja zadaću isticanja čitalaca kao književne vrednote, posebice čitalaca koji dolaze iz digitalnog doba. Tome se protive cehovske udruge pisaca i školskih ravnatelja, raznorazne komisije i povjerenstva. Komesare lektire nije briga što će se kasnije događati s učenicima i studentima

kojima se želi paternalistički nametati ukus i hoće li nakon godina primoranog čitanja htjeti autonomno posegnuti za knjigom. Je li uistinu najvažnije da oni lažno pročitaju dionicu koja im je zacrtana? Stephen Krashen, američki lingvist i pedagog, član Reading Hall of Fame (Čitateljske Kuće slavnih) u mirovini je pokrenuo pokret za slobodno i dobrovoljno čitanje (*free voluntary reading*) knjiga, na engleskom kao stranom jeziku. Naglasak je bio na učenju jezika, intenzivnim, tj. sporim i pažljivim čitanjem, više usmjerenim na jezik negoli tekst i ekstenzivno čitanje, što je kao metoda poznato još od 19. stoljeća te bilo poglavito orijentirano na antičke tekstove.

Traume čitanja lektire nastavljaju se i prenašaju iz naraštaja u naraštaj bez obzira na dostignute spoznaje o tom problemu. Novinar kulturne redakcije *Slobodne Dalmacije* Siniša Jović bio je tematski dotučen knjigama u kojima seljak odlazi u izopačeni grad. Nailazio je i na zanimljive autore poput Prousta, Ionescoa, Camusa ili Desnice, ali se čitanju odavao drugim kanalima pa obrazovni sustav nikada nije ubio njegovu želju za čitanjem. Postojala je ambivalentnost ponude te je ipak odrađivao *Alkara* Dinka Šimunovića a uživao u *The Secret Diary of Adrian Mole, Aged 13¾* (Tajni dnevnik Adriana Molea) engleske književnice Sue Townsend. Možda ga je to i odvuklo u pasionirano čitanje ženskog pisma, jer je u srednjoj školi prezirao Krležu, a predavao se magijskom svijetu Latinske Amerike iz pera Florinde Donner, na fakultetu uranjao u kvatrologiju *The Mists of Avalon* (Magle Avalona) Marion Zimmer Bradley, feminističku verziju legende o kralju Arthuru.

Joviću nije bio problem nedostatak želje za čitanjem, već koju knjigu uopće započeti čitati, čime je otvorio novi praktični izazov: paralelno čitanje nekoliko knjiga odjednom uz uvjet da sve ne moraju biti pročitane. Paralelno čitanje je proces u kojem se donosi odluka koju knjigu izabrati da je se dočita do kraja. Što je s onima koji nemaju želje za čitanjem ni obvezne ni izborne lektire u čemu ih podupiru roditelji koji ne vide koristi od čitanja debelih knjiga jer s ostalim udžbenicima samo djeci iskrivljuju kičmu? Ako se krene u ovakav nihilizam kanonskih književnih djela, brzo se i lako završava u negiranju potrebe za književnošću uopće. Nakon toga možda neće biti poželjna ni humanost. Profesor s Cambridgea Arthur Quiller-Couch je još prije sto godina poručio da je humanizam prije svega kvaliteta. Primjerice, kvaliteta podučavanja čitanja siromašne djece koja, kao i ona iz bogatijeg okruženja, imaju instinkte za imitiranje koje valja harmonizirati. Stoga se na "optuženičku klupu" zbog gušenja slobode čitanja pored nedovoljno kvalitetnih nastavnika jezika i književnosti,

članova komisije za izradu školskih programa i udžbenika, resornih ministara i tajnika prosvjete i kulture mogu staviti i roditelji, ne samo što svojoj djeci znaju pomagati u pisanju lektire, već što ne shvaćaju njihove početne mentalne, fiziološke ili neurološke poteškoće pri učenju čitanja. U najranijoj fazi učenja čitanja učenike od čitanja odvrćaju disleksija, subvokalizacija, nedovoljna brzina čitanja, nerazumijevanje značenja i nesposobnost prepričavanja pročitano. Da bi se takvi učenici stimulirali, potrebna je legološki specificirana nastava jednako kao i prema onima koji su svoju duševnu naklonost transcendenciji posvetili *PlayStation* igricama. Traži se nadasve promišljen pristup harmoniziranju konkretnog učenika i konkretnog štiva. Jer kako do ljubavi prema čitanju ukoliko se ne vole knjige koje se moraju pročitati? Čitanje je u osnovi empatijski izbor sugovornika ili kako je to shvaćao Marcel Proust – plodno čudo komuniciranja usred samoće.

3. Pluralizam čitalačkih ciljeva

Od učenika se i dalje traži dokaz, a ne doživljaj čitanja, pa se od nastavnika zahtijeva i da organiziraju kvizove znanja o književnim djelima – kao način pobude za čitanjem – tako da se umjesto vlastitih učeničkih doživljaja tematike i likova ponajprije ispituju biografske i bibliografske pojedinosti koje se želi, posve pogrešno, predstaviti kao meritum književnosti. To se nastavlja i na državnoj maturi. Pravo čitanje je trenutačno tekstualno uživanje koje se ne poduzima s predumišljajem pamćenja i prepričavanja. To ne znači da se nakon čitanja novog odlomka trebaju zaboraviti prijašnji ili da se na koncu knjige ne treba sjetiti što se pročitalo, jer bi to bio udar na pisca i žanr. Naravno da poslije nekog vremena iščeznu mnogi detalji, u sjećanju ostaje samo fabula, glavna ideja, siže, iskustvo, okus djela i dojam njegovog autora. I to je dovoljno – za život.

Kod djece se to inzistiranje na pamćenju minucioznosti još može tolerirati ako je iscrpno prepričavanje pročitano u službi praćenja čitalačkog razvoja. George Steiner je s pet, šest godina u francuskom liceju počeo tjedno učiti napamet 10 redaka iz odabrane La Fontainove basne, da bi se to popelo na 150 redaka kada je navršio sedamnaest godina. U srednjem vijeku, kako je svojim primjerom svjedočio kabalist Moše de Leon, bilo je uobičajeno citirati neki tekst po sjećanju, što govori o važnosti pamćenja u čitanju tog doba. Češka književnica Milena Jesenská, koja je od 1939. do 1944. bila zatočena u koncentracijskom logoru Ravensbrück kraj Ber-

lina, postizala je unutarnju stabilnost pamćenjem pročitanih knjiga. Poljski slikar i književnik Józef Czapski je u sovjetskom zarobljeničkom logoru zatvorenicima pretvarao svoja sjećanja na Prousta u niz predavanja.

Ma koliko se mnogi dobri nastavnici trudili – izostaje odgoj za osobnu sposobnost odabira literature, sloboda shvaćanja i neshvaćanja djela, sloboda neslaganja s propisanim poantama. Gianni Vattimo ima razumijevanja za nerazumijevanje nekih pisaca pošto “postoje autori koje nikada neću razumjeti ili ću ih razumjeti samo nejasno, a to nije strašno nego divno.” (Vattimo 2009: 104). S njim se slaže engleska autorica Heather Reyes: “Ne razumijemo uvijek ono što čitamo, ali mi se sviđa *ideja* ... i ritmovi i zvukovi riječi, njihova neobičnost.” (Reyes 2014: 46). I Cioran problematizira aksiome pisanja pitajući “kakva je korist od pisanja da bismo *egzaktno* rekli što smo imali za reći?” (Cioran 2012: 12). Je li rješenje u izabranoj sklonosti duša pisca i čitatelja koju je Goethe na njemačkom označio kao *Wahlverwandtschaft*? Ili u preporuci čitanja – goetheovski rečeno – isključivo svjetske književnosti? Odnosno, kako se to suvremeni je kaže prijevodne književnosti? (U SAD-u, primjerice, prijevodi iznose manje od tri posto publiciranih djela, a u Francuskoj čak 30 posto.) Samo remek-djela? Ili je to nova iluzija i ostavština renesansnog poimanja literature da jedan čovjek može pročitati sva najbolja djela? Ako se radi o samo 26 književnika koje je u Zapadni kanon uvrstio Harold Bloom, onda to neće biti problem, ali tko će i kako ubuduće selekcionirati ta “najbolja djela” i hoće li ona biti najbolja za svakog čitaoca? Bloom je izostavio Flauberta, Dostojevskog, Faulknera, T.S. Eliota!? Je li pouzdaniji ukus vrhunskih profesora ili vrhunskih književnika? George Orwell je preferirao svoj književnički estetski sud: “Osobno bih djetetu prije dao primjerak Petronija Arbitera negoli *Petra Pana*, mada se čak i Barrie čini muškim i zdravim u usporedbi s nekim od njegovih kasnijih imitatora.” (Orwell 2008: 10). Ako se zna da je Petronije Arbiter utjecao na književnike od Rabelaisa do Joycea, takav Orwellov izbor izražava poetički interes vrsnog pisca, a ne imaginacijsku potrebu mladog čitatelja. Buduće čitanje će najvjerojatnije biti nužno “svjetsko” u vidu globalnog, a globalno u funkciji marketinškog, zatim kontingentno, više ili manje autonomno te usko specijalizirano čitanje. Do te će se budućnosti dolaziti kroz obrasce obrazovnog sustava, što može biti vjetar u prsa ili leđa, ali samo ukoliko se bude sustavno i sinkrono odgovaralo na pitanje: čemu uopće čitanje? Cjeloživotno čitanje.

Edukacija koja od učenika traži da znaju sve o znanosti i teoriji književnosti, o povijesti i kritici književnosti, o poetologiji i naratologiji, a otklanja slobodnu

personalnu, intelektualnu, duhovnu i etičku raspravu o osjećajima i mislima koje pobuđuje određeni autor i njegovo djelo nije poligon za stvaranje budućih čitalaca. To je razlog zašto se toj formalnoj obvezi lektire odgovara formalnim čitanjem, prepisivanjem i skidanjem sažetaka lektire s interneta, pa većina prepisivača ima identičan pogled na “pročitano” djelo. Kako se još postavlja pitanje tko je bio stvarni pisac Homerovih epova i Shakespeareovih i Molièrovih drama, ne bi li se isto tako moglo pitati tko je bio originalni internetski pisac lektire? Izgleda da su neki učenici i studenti postali sljedbenici Oscara Wildea kada je govorio da nikada ne čita knjige o kojima mora pisati jer ga to čini tako pristranim. Ali kao što čitaocima ne treba prisilna lektira tako ni piscima ne treba prisilna publika jer, kako je spoznao francuski filozof i sociolog Jean-François Revel, “velik broj čitatelja autoru ne jamči ni da su ga shvatili, ni da je uspio utjecati na stvarnost” (Revel i Ricard 2010: 28).

Multifunkcionalni ciljevi lektire u konačnici završavaju kao psihički balast kojega se oni, u obrambenoj reakciji traženja vlastitog identiteta, nastoje riješiti. Lektitom se, s jedne strane, pokušava zauvijek nacionalno ovjekovječiti neke autore, “sugerirati” akademsko kanoniziranje određenih djela, dok se istovremeno takav selektivni pristup odabiru čitalačkog štiva ne dozvoljava pojedincima u svrhu učvršćivanja njihova vlastitoga književnoga ili knjiškoga ukusa. Takvu transmisiju MZO-a škole i njihove knjižnice su dužne slijediti. Obrazovni programi temelje se na utopijskoj normativističkoj teoriji da su svi učenici isti, da to mogu i trebaju postati neovisno o tome kakvim intelektualnim i emocionalnim sposobnostima raspoložu i u kojem ih smjeru voljno razvijaju. Šef katedre za filozofiju na pariškoj École normale supérieure Marc Crépon se tome opire i ističe da književnost neumorno ukazuje na idiomatsku osobnost svake egzistencije. Američka spisateljica Edith Wharton, prva žena koja je dobila Pulitzerovu nagradu za književnost, u svom se djelu *Porok čitanja* zapitala: “Zašto bismo svi trebali biti čitatelji? Od nas se ne očekuje da budemo glazbenici, ali čitati moramo...” (Wharton 2009: 10). Tako nastaju bibliocidni impulsi jer mehanički čitatelj predstavlja porok, a rođeni čitatelj vrlinu čitanja. Tko je rođeni čitatelj ukazao je Marcel Proust: “Najpotpunije proživljeni dani našeg djetinjstva možda su baš oni za koje smo mislili da su prošli a da ih nismo ni proživjeli, dani provedeni uz kakvo omiljeno štivo” (Proust 2004: 7).

Zbog poroka čitanja nastava se radije mehanički fiksira na svjetska i domaća već odavno etablirana djela, u uvjerenju da će njihovo usvajanje teći mehanički, umjesto da se orijentira na tekući identitetski razvoj učenika. To mnogo uspješnije

u neposrednom kontaktu mogu činiti nastavnici i školski knjižničari – što HNOS teoretski podržava, ali što često izostaje u praksi. Potpuno je izokrenuta i sama nastava književnosti. Ona književno djelo koristi za upoznavanje s tehnikama pisanja, s načinima strukturiranja sižea i s prepoznavanjem metaforike i simbolicke, umjesto da postane sredstvo pomoću kojih mladi mogu početi prepoznavati pretpostavke vlastitog unutarnjeg, a time i socijalnog, nacionalnog i povijesnog života. Čitaoci ne bi trebali slijediti pisca Huntera Thompsona koji je neprestano pretipkavao Fitzgeraldovog *Velikog Gatsbyja* kako bi uhvatio ritam njegovog pisanja. Kako se može u pet minuta objasniti roman *Vječnik* Nedžada Ibrišimovića kojega je on pisao 47 godina i na samo jednoj stranici znao napraviti čak 160 ispravki? Prosvjetne vlasti se trebaju odlučiti: žele li unapređivati nastavu književnosti kao nastavu kreativnog pisanja za buduće književnike ili nastavu kreativnog čitanja za buduće čitaoce?

Determinizam programiranja nastave prati i determinizam interpretacije književnog djela. Jer, ako je učenicima definitivno zadana i literatura i njena interpretacija, u čemu se sastoji sloboda spoznavanja, odakle se mogu crpiti energija kreativnosti i stvaranje novog? U doba kada se i sveučilišni profesori poput Pierrea Bayarda hvale da raspravljaju o knjigama koje nisu pročitali, zbog čega se i dalje tako kategorički inzistira na obveznosti lektire i obveznosti njene oktroirane recepcije? Poučen svojim bogatim iskustvom akademik Dubravko Jelčić ne sumnja – oni koji sastavljaju program za lektiru ni sami je nisu pročitali! Obrazovni sustav jest poluga za stvaranje nacije od mase pojedinaca, ali on ne smije ostati mjestom na kojem će se panteon čitanja izgrađivati licitacijama vrijednosti književnika. Živimo u svijetu u kojem su, kako je davno prorekao Jorge Luis Borges, dobri čitaoci rijetke ptice, još mračnije i neobičnije nego dobri pisci.

Cilj osnovnoga školstva je da učenike nauči samostalno čitati, cilj srednjoškolskoga da ih osposobi da primijete razliku između loših, dobrih i velikih pisaca, a cilj visokoškolskoga da studente uz pomoć knjiga i čitanja podupre misliti i otkrivati “žubor smisla” – kako je to preporučivao Oto Šolc. Pisci su svjesni da ne mogu, koji puta i ne znaju, sve napisati pa pažnju treba posvećivati i čitaocima. U razgovoru s izraelskim romanopiscem Aharonom Appelfeldom, američki pisac Philip Roth ga je podsjetio da se u romanu *Badenheim 1939* nije držao povijesnih objašnjenja iako je kao dijete preživio holokaust. Appelfeld je odgovorio: “Pretpostavljam da su historijske činjenice čitateljima bile poznate i da će oni popuniti ono što nedostaje. (...) Historijska objašnjenja bila su mi strana čak i kada sam postao svjestan sebe kao umjetnika. I židovsko iskustvo u Drugom svjetskom ratu nije

bilo 'historijsko'. Došli smo u dodir s arhaičkim mitskim silama, vrstom mračnog podsvjesnog značenja o kojima nismo ništa znali, niti do danas znamo. Taj svijet se činio racionalan (s vlakovima, vremenom polazaka, stanicama i inženjerima), ali zapravo su to bila putovanja izmišljotina, laži i smicalica, što su samo duboki, iracionalni nagoni mogli izmisliti. Nisam razumio, niti još uvijek razumijem, motive tih ubojica" (Roth 2016: 25).

Nakon ovakvog pledoajea za dopunsku pomoć čitalaca u shvaćanju neshvatljivog, shematsko tumačenje pojedinih djela postaje apsurdno. Nasuprot nastavnicima koji si ne mogu dozvoliti da pred učenicima ostanu bez "objektivne" poante, trebalo bi ih podsjetiti na velškog pjesnika Dylana Thomasa jer je, kada bi se pred njim tumačila njegova poezija, padao na pod u napadu grčeva. Francuski poet Paul Valéry protivio se i autorskom vlasništvu na interpretaciji: "Nema pravog smisla teksta. Nema autoriteta autora. Što god je htio reći, napisao je ono što je napisao. Jednom objavljen, tekst je kao uređaj koji svatko može koristiti sam i prema svojim sredstvima: nije sigurno da ga onaj koji ga je proizveo koristi bolje od nekog drugog" (Richaudeau i Gauquelini 1977 : 216). Nije cilj učenike animirati zabavljачkim kičem, već ih uvjeriti kako književni ukus napreduje njihovim antropološkim, kulturnim, društvenim i spoznajnim razvojem. Mišljenje da bi se u taj proces čitalačkog obrazovanja pored profesora jezika i književnosti trebali uključiti i svi nejezični i neknjiževni profesori zasniva se na pretpostavci da svaka fakultetska diploma osigurava čitalačku sposobnost. Čitanje bi trebalo postati najvažnija međukurikularna kompetencija, iako ne jamči postignuća na svim drugim područjima jer nije jedini element na putu do predmetnog uspjeha.

4. Umjesto literature – tviteratura?

Suvremeno mediološko informacijsko-komunikacijsko doba čini mnoge dosadašnje prijemore i polemike na ovu temu zastarjelim. Sve dosad rečeno vrijedi samo unutar učionica, predavanja, radionica i seminara. Unutar odnosa ministarstvo-škola-nastavnik-učenik. Što se događa kada se jednom istupi iz učionica? U ovom je času to ponajprije stvar društvenih mreža gdje čitatelji direktno utječu na čitatelje. Tu također postoji diktat, ali bez sankcija i ne više u onakvom izričitom obliku, već mnogo sofisticiraniji, no i ne manje zavodljiviji. Znači li kraj tiskane knjige i kraj književnosti, pošto su knjiga i književnost toliko usko

etimološki i mentalno povezani? Ili nadolazi kraj tradicionalnih čitatelja koje zamjenjuju “sljedbenici” (*followers*)? Ako je u 20. stoljeću čitalački ideal bilo brzo čitanje, u 21. je to kratko čitanje. Tekstovi se obilježavaju vremenski – minuta, dvije ili više minuta čitanja, zavisno o dužini (*long-read*) ili kratkoći (*short-read*) teksta. Stvaralaštvo se premješta u nove medije i podliježe mini-fikaciji sadržaja. Od 2008. se nagovijestila “twitteratura” u 140 slova, pozvana da zamijeni literaturu (od 2017. se na 280 slova sažimaju klasična djela) i ne samo literaturu nego i književni jezik jer se favoriziraju transjezične prakse korištenja više jezika istovremeno ili neologističke i anglicističke skraćenice, koje ruinjaju književni jezik kao organon svake lijepe književnosti – bilo da se radi o standardnom jeziku ili dijalektu. (Prema američkoj urbanoj legendi preteča takvih djela bio je Hemingwayev *flash fiction* ili mikro roman u šest riječi.) Kao posrednik distribucije štiva javlja se “umreženi individualizam” (*networked individualism*) koji stvara i koristi takav koine i forme pisanja. Tom svijetu aplikacija teže se prilagođavaju “papirnati” čitatelji već polako svrstavani u “paleo-lectore”. Hoće li književnost završiti kao paleografija? Ili će otići u “tehnografiju”, futurističku primjenu književne analize tehnologije koja obilježava današnji svijet? Australski teoretičar književnosti i autor Richard Harland dosadašnjim pristupima književne analize dodao i književnu analizu tehnologije u književnim djelima iliti tehnološki način čitanja književnosti. Na tom tragu Lovro Furjanić na zagrebačkom Filozofskom fakultetu priprema disertaciju “Transhumanizam kao paradigma čitanja književnosti”.

Profesor emeritus s Harvarda Edward Wilson spušta tu fatalističku tehnološku loptu na zemlju, konstatirajući da kao čitaoci uopće ne marimo za to što se stalno ponavljaju iste stare priče, iste teme, isti arhetipovi, iste emocije koje se na tom rangu pojavljuju već kod homo sapiensa ili pak naše vrste, pa izvanzemaljce ne bismo oduševili prirodnim znanostima i tehnologijom, već humanističkim znanostima. Dodao bih tom mišljenju i to da je vrhunska književnost mjera dosega smisla cjelokupnog čovječanstva. U znanosti se stvari mijenjaju s vremenom pa je tako kisik kao pojam zamijenio raniji flogiston, kada je znanstveno bio proglašen zastarjelim. U književnosti *Ilijada* ostaje *Ilijada* i nakon 29 stoljeća. Ljudske vrijednosti čovjeka ne zastarijevaju s vremenom i tehnologijom. To tako suvislo i suvereno svjedoči upravo književnost. I nastavnici jezika poput Josipa Lisca, doživljavani i prihvaćani kao iznimne stvaralačke osobnosti. Svi se sjećamo najdražih profesora, a tko ima nostalgiju za kompjutorskim programima analize književnih tekstova?

Nažalost, više ne živimo u doba *arte liberales*, nego u doba tehnokracije u kojem svaki novi gadžet i aplikacija stremlji da se vrijednosno nadmeće s ovom višetisućljetnom humanističkom baštinom književnosti. Mladi žele 5G tehnologiju, brže medije pa performanse digitalnih uređaja počinju strukturirati i novelirati aksiološki poredak. Žele sutrašnji model mobitela, a ne klasični tekst. No kada se tekst započne čitati i na najmodernijem čitalačkom pomagalu – čita se jezik – “koji nam prethodi i preživljava nas”, kako je to izvanredno napomenuo Jacques Derrida. Zbog toga književnici i jezikoslovci ostaju trajno važni, a čitanje i dalje komunikacijski čin između pisca i čitaoca, dok su računalo, iPad, e-čitač, tablet i mobitel tek mediji posredovanja te komunikacije. Postoji bezbroj pobuda čitanja: od učenja jezika, obogaćivanja rječnika, sjećanja, nadanja, obrazovanja, eskapizma, maštanja, zabavljanja, uživanja...otuda čitatelji i traže sadržaj koje će im te potrebe ispuniti. I pisci žele znati tko ih i kako čita. Charles Dickens je počeo javno čitati svoje romane publici, to isto nastavio je i Edgar Allan Poe, zatim Truman Capote, koji je čitao svoj roman *Hladnokrvno ubojstvo* čak i prije negoli je bio potpuno napisan i objavljen. Samizdat izdanja su najuže povezivali pisce i čitaoce. Bošnjački pisac Nedžad Ibrišimović se u romanu *Karabeg* (1971) direktno obraćao čitatelju, osam godina prije romana *Ako jedne zimske noći jedan putnik* (1979) talijanskog pisca Itala Calvina. Radilo se o zamišljenim čitateljima.

Ovakvo usmeno ili pisano obraćanje čitateljima postalo je uobičajena pojava, ali upravo je suvremena informacijsko-komunikacijska tehnologija omogućila obraćanje ne više općoj nepoznatoj publici, već konkretnom poznatom čitatelju koji je dobio pravo stvaranja, na primjer, odlučivanja kada i kako neki roman – objavljivan u elektroničkom formatu – treba završiti za nekog posebnog čitatelja. Personalizaciju čitanja prati i takva personalizacija pisanja. Međusobno slanje poruka između čitalaca i pisaca putem interneta ili društvenih mreža sada je opće mjesto suvremenog egzistiranja književnog djela. *On-line* adhokracije. No ako je primarni odnos u okviru čitalačkog akta bio odnos pisca i čitatelja, sada ga počinje nadopunjavati odnos čitatelja i čitatelja putem čitalačkih klubova, medijskih zvijezda poput Oprah Winfrey, društvenih mreža te novih posrednika – blogera, youtubera i književnih influencera (utjecajnika) različitih tipova od Alis Marić, čiji portal Čitaj knjigu pokrenut 2013. na Facebooku prati pola milijuna ljudi, do samih nakladnika koji radi uspješnijeg nagovaranja skrivaju svoj profil. Umrežavanje potiče intenzivniju interakciju između čitalaca pa se na internetskim forumima razmatraju i ona djela koja ostaju izvan domašaja institucionalizirane književne

kritike i akademske valorizacije. Živimo u svijetu hiperteksta i sve dinamičnijeg posredovanja, koje, međutim, bez kibernetičke pedagogije, ali i temeljnog klasičnog opismenjavanja i obrazovnog kurikuluma učenicima i studentima ne može trajno osigurati estetski i etički stabilan ukus. Uzorno obrazovanje je verificiranje čitalačkog procesa, a besciljno surfanje je njegovo obezličavanje, bez čitateljske evolucije. Emil Cioran je govorio da ne voli knjige koje se čitaju kao novine, jer knjiga treba sve dovoditi u pitanje, uzdrmati čitaoca, treba biti rana, promijeniti život čitaoca na ovaj ili onaj način. Zato nije važno samo stalno animirati na čitanje, nego i na vlastitu filozofiju čitanja kada se napokon čitalački stasa. Dok je nekoć kabalist Philip Berg naučavao da čovjek upija poruke i onda kada samo prstima prelazi preko teksta, što bi rado prihvaćali i mnogi studenti, suvremeni se tekstovi na kompjutoru mogu čitati kao palimpsesti u bezbroj verzija. Povezujući književnost isključivo s tiskanom knjigom, neki književni proroci znaju depresivno zaključivati da se bliži kraj knjige. Ne, knjiga samo mijenja svoj materijalni izgled shodno duhu i potrebama vremena, premda i to ne ide onako kako su nakladnici e-knjige propagandno predviđali jer se još uvijek neusporedivo više produciraju i kupuju tiskane knjige, a u knjižnicama se i dalje najviše posuđuje beletristika. Najveća svjetska kompanija po tržišnoj vrijednosti Amazon – počela je internetskom prodajom tiskanih knjiga. Autobiografija *Postajanje* Michelle Obame prodala se od studenoga 2018. do ožujka 2019. samo u SAD-u u 10 milijuna primjeraka. To ne znači da treba ludistički zaustavljati tehnološki napredak. Platforma Biblos u Mariboru, povezana s knjižnicama Slovenije, ostvarila je elektroničku knjižnicu i posuđuje čitače e-knjiga na koje može stati 20 tisuća knjiga, uz uvjet da se bude član knjižnice.

Postoji niz mogućnosti dolaska do književnih djela, a njih se traži i u povijesti i u sadašnjosti književnosti. Klasična, kanonska ili pak najnovija djela ulaze u konkurenciju i pokušavaju se na ravnopravan način koristiti masovnim ili personalnim medijima. Treba imati mašte da bi se privuklo čitaoca da mašta. Djevojčica Eva Heyman je primjerice 1944. u Auschwitzu vodila dnevnik. Nedavno je na Instagramu objavljen kratki film o njoj i njenoj knjizi kako bi se mlađe naraštaje na privlačniji način potaknulo na čitanje te knjige. Pojedini su komentatori u Izraelu to doživjeli kao trivijalizaciju holokausta. Na Facebooku se svakodnevno događaju slične stvari. U Japanu, Kini i Južnoj Koreji iznimno su popularni i propulzivni SMS-romani na displeju mobitela koji mogu sadržavati do 2000 riječi. Novi mediji diktiraju nova pravila, nove sadržaje i nove formate, ali pisati i dalje znači prevoditi svijet u svoj jezik, a čitati prevoditi jezik u

svoj svijet. To je Arhimedova točka opstanka književnosti pisanja i književnosti čitanja. Kultiviranje biti čovječanstva. Jer kako je shvaćao poljski književnik Witold Gombrowicz “umjetnik nije od nizanja silogizama, već od stvaranja slike svijeta, on se ne poziva na tuđi um, već na tuđu intuiciju” (Gombrowicz 2014: 128). Želi li se osigurati realnost i budućnost čitanja valja prihvatiti pluralizam pristupa, metoda, sadržaja, tehnoloških dostignuća i prema svim tim spoznajama organizirati nastavu čitanja s obzirom na obrazovne paradigme novih pismenosti i multipismenosti. Na to je upozorila profesorica Sveučilišta u Zadru Ivanka Stričević, ukazujući na aktualne alate i formate u digitalnom okruženju, koji generiraju nadopunjavajuće vrste pismenosti: informacijsku pismenost, digitalnu pismenost i metapismenost, koja zbog umreženosti današnjeg društva i društvenih mreža daje drugačiju dimenziju međusobne razmjene, komunikacije i integracije. S tim u vezi nastaju novi načini čitanja, ali nas ovdje prije svega zanima čitanje lijepe književnosti. Modusi kiber pismenosti su jedno, a klima interesa za željeno i smisleno čitanje drugo. Oni mogu, ali i ne moraju biti u pozitivnoj korelaciji. Sama tehnologija ne donosi kvalitetu čitanja koja je moguća jedino uz pojačanu društvenu revalorizaciju čitanja i stvaranje kulturne infrastrukture za osobno cjeloživotno zadovoljno čitanje. Stoga treba revitalizirati esencijalnu važnost kulture, posebice pisane kulture kojoj zahvaljujemo mozak kakvog posjedujemo, kao ishodišta bitnih ljudskih vrednota.

LITERATURA

- BARON, N. S. 2015. *Words onscreen. The fate of reading in a digital world*. Oxford University Press. Oxford.
- BLOOM, H. 1994. *The Western Canon: the Books and School of the Age*. Harcourt Brace. San Diego.
- CIORAN, E. 1995. *Cioran: entretiens*. Gallimard. Paris.
- CIORAN, E. M. 2012. *The Trouble with Being Born*. Arcade Publishing. New York.
- COSTA, P. 2017. *#letturasenzafine. Il futuro del testo nell'era social*. EGEA. Milano.
- CRÉPON, M. 2012. *Le Consentement meurtrier*. Cerf. Paris.
- GOMBROWICZ, W. 2014. *Posmrtna autobiografija*. Fraktura. Zagreb.
- GROSMAN, M. 2010. *U obranu čitanja: čitatelj i književnost u 21. stoljeću*. Algoritam. Zagreb.
- HARLAND, R. 1999. *Literary Theory from Plato to Barthes*. Palgrave. Hamshire, New York.
- MACFARLANE, R. 2017. *The Gifts of Reading*. Penguin Books. London.
- ORWELL, G. 2008. *Books v. cigarettes*. Penguin Books. London.
- PETI-STANTIĆ, A. 2019. *Čitanjem do (spo)razumijevanja*. Ljevak. Zagreb.
- PLEVNIK, D. 1978. Uloga bibliotekara-informatora u upoznavanju čitalaca sa značajnijim djelima svjetske književnosti. *Knjiga i čitaoci* 1–2 : 9–15.
- PLEVNIK, D. 1988. *Prema civilizaciji pokretnog teksta*. Komunist – “Ognjen Prica”. Zagreb – Karlovac.
- PLEVNIK, D. 2006. *The Fortune of Reading*. Hrvatsko čitateljsko društvo. Osijek.
- PLEVNIK, D. 2010. *Tko je Vaš najbolji čitalac?* Gradska knjižnica “I. G. Kovačić”. Karlovac.
- PLEVNIK, D. 2012. *Tolle lege: za slobodu čitanja*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica. Zagreb.
- PROUST, M. 2004. *O čitanju*. Meandar. Zagreb.
- QUILLER-COUCH, A. 1928. *On The Art of Reading*. University Press. Cambridge.
- RAINIE, L.; WELLMAN, B. 2012. *Networked: The New Social Operating System*. MIT Press. Cambridge.
- REVEL, J-F.; RICARD, M. 2010. *Redovnik i filozof. Budizam danas*. Pelago. Zagreb.
- REYES, H. 2014. *An Everywhere: A Little Book About Reading*. Oxygen Books. Brentwood.
- RICHAUDEAU, F.; GAUQUELIN, M.; GAUQUELIN, F. 1977. *La lecture rapid*. Marabout. Paris.

- ROSENBLATT, L.M. 1983. *Literature as Exploration*. The Modern Language Association of America. New York.
- ROTH, P. 2016. *Shop Talk. A Writer and His Colleagues and Their Work*. Vintage. London.
- STEINER, G. 2004. *Errata: propitani život*. Izdanja Antibarbarus. Zagreb.
- STRIČEVIĆ, I. 2017. Razvoj digitalne pismenosti – nove obrazovne paradigme za novu pismenost. *Hrčak* 53–54 : 5–6.
- ŠOLEM, G. 2006. *Glavni tokovi jevrejskog misticizma*. Branko Kukić – Medijska knjižara Krug. Čačak – Beograd.
- VATTIMO, G. 2009. *Not being God*. Columbia University Press. New York.
- WHARTON, E. 2009. *La vice de la lecture*. Les Éditions du Sonneur. Paris.
- WILSON, E.O. 2015. *The Meaning of Human Existence*. Liveright Publishing Corporation. New York, London.

Cultivating the Needs and Lifelong Reading Capabilities

ABSTRACT

Reading of the required readings becomes a key question that can stop, but also encourage the development of reading competence. Problems of the student reception arise when the obligatory reading is dictated and the obligatory interpretation of a literary work that omits the subjective reading experience. In today's reading teaching dominates the positivist quest for proof of read. Hence, a new literature teaching is proposed to support lifelong reading. It should also be associated with high educational standards in the service of humanistic sense of reading, canonical works, as well as with new social media communication in which the reader also has the word.

KEYWORDS: *educational programs, digital environment, twitterature, new readers, legology*

Прецедентный текст как средство экспрессивизации газетного заголовка

Marina Radčenko

Odjel za rusistiku Sveučilišta u Zadru
radcenko@unizd.hr

В статье рассматриваются особенности использования прецедентных текстов в российских средствах массовой информации с целью создания экспрессивного газетного заголовка. Анализ языкового материала (100 примеров) показывает, что оригинальный прецедентный текст может подвергаться различным преобразованиям (замена компонентов, сокращение или расширение текста, синтаксическая трансформация, образование новых слов на базе компонентов в составе прецедентного текста и т. д.).

Ключевые слова: прецедентный текст, газетный заголовок, средства массовой информации, экспрессивность

Газетный заголовок в современной публицистике рассматривается как “самостоятельный мини-текст, предшествующий основному” (Ковшова 2006: 421). Представляя собой небольшое по объему высказывание, состоящее, как правило из одного или (реже) двух и более предложений, газетный заголовок должен быть информативен и экспрессивен, давая читателю представление не только о содержании статьи, но также и об авторской позиции. Говоря о прагматической направленности газетного заголовка, главной целью которого является привлечение внимания читателя, исследователи отмечают, что “эффективность воздействия мини-текстов на потенциальную аудиторию во многом обусловлена их лингвокреативностью” (Михеева, Ремчукова 2014: 17). Таким образом, основными функциями заголовка в современных СМИ являются рекламная (привлечение внимания) и экспрессивно-апеллятивная (воздействие на читателя и формирование у него определенного отношения к теме публикации).

Одним из способов создания яркого, выразительного, экспрессивного заголовка, способного заинтриговать читателя и вызывать у него определен-

ные ассоциации, эмоции и чувства, является использование прецедентного текста, который представляет собой “единицу осмысления человеческих жизненных ценностей сквозь призму языка с помощью культурной памяти” (Костомаров, Бурвикова 1996: 297). Введение термина “прецедентный текст” в российском языкознании связано с именем Ю.Н. Караулова, предложившего следующее определение: “Назовем прецедентными – тексты, (1) значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, (2) имеющие сверхличностный характер, т. е. хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и, наконец, такие, (3) обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной личности” (Караулов 1987: 216).

Российские исследователи, занимающиеся изучением особенностей функционирования прецедентных текстов в языке СМИ, указывают на то, что в публицистическом дискурсе данные единицы нередко встречаются в измененном виде, а также описывают виды преобразований (Земская 2004; Ковшова 2006). Необходимо упомянуть о том, что подобное явление характерно не только для российской, но и для хорватской публицистики, о чем свидетельствуют результаты анализа русских и хорватских газетных заголовков, предпринятого нами совместно с М. Матич в 2012 году. Исследование заголовков статей, опубликованных в российских и хорватских СМИ в период с 2008 по 2012 год, привело к выделению нескольких способов структурно-семантической трансформации прецедентных текстов, представленных в обоих языках и обнаруживающих различные преобразования компонентного состава и структуры исходных выражений вследствие сокращения текста и замены компонентов узуальными или окказиональными лексемами (Радченко, Матич 2012: 88–94).

Справедливо отмечая, что даже использование нетрансформированного прецедентного феномена придает тексту экспрессивность и оценочность, С.В. Ильясова и Л.П. Амири обращают внимание на значительное усиление экспрессивного эффекта “в результате разного рода трансформаций, которые происходят в прецедентных феноменах по воле автора” (Ильясова, Амири 2018: 252). Настоящая статья посвящена анализу газетных заголовков на русском языке, включающих трансформированные прецедентные тексты (100 единиц), которые были отобраны методом сплошной выборки из печатных периодических изданий в период с 2013 по 2018 год. С целью определения источника исходного текста материал был распределен на группы в соответствии с происхождением прецедентного текста, использованного

в заголовке. При этом мы опирались на классификацию источников прецедентных текстов, предложенную Е.А. Земской на основе проведенного ею анализа языка прессы конца XX – начала XXI века (Земская 2004: 555–561), что позволило нам выявить следующие источники прецедентности:

стихотворные строки (16 единиц): *У турецких собственная гордость* (Коммерсантъ Деньги, 10.06.2013), источник – строки из стихотворения В.В. Маяковского “Бродвей” (1925): “У советских собственная гордость: На буржуев смотрим свысока”;

прозаические цитаты (4 единицы): *А был ли Карлсон?* (Комсомольская правда, 27.03.2015), источник – цитата из романа М. Горького “Жизнь Клима Самгина”: “Да был ли мальчик-то, может, мальчика-то и не было?”;

строки из известных песен (7 единиц): *Куда идем за пятачком* (Российская газета, 17.07.2013), источник – строки из песенки Винни-Пуха из мультфильма “Винни-Пух и все-все-все”: “Куда идем мы с Пятачком – Большой-большой секрет!”;

названия художественных и публицистических произведений (5 единиц): *Похождения бравого президента Земана* (Российская газета, 21.11.2014), источник – название романа чешского писателя Я. Гашека “Похождения бравого солдата Швейка”;

названия кинофильмов (8 единиц): *Небесный быстроход* (Российская газета, 24.07.2014), источник – название советского художественного фильма “Небесный тихоход” (1945);

пословицы, поговорки, крылатые выражения¹ (28 единиц): *Каков флот, таков и приход* (Коммерсантъ, 05.03.2015), источник – пословица “Каков поп, таков и приход”; *После Брюсселя в четверг* (Российская газета, 20.05.2012), источник – поговорка “После дождичка в четверг”; *Бойтесь энтузиастов, войну приносящих* (Невское время, 17.05.2014), источник – крылатое выражение “Бойтесь данайцев, войну приносящих” (латинская по происхождению фраза, впервые встречающаяся в поэме Вергилия “Энеида”);

устойчивые словосочетания (22 единицы): *Дело выеденного яйца* (Московский комсомолец, 05.02.2015), источник – фразеологизм “выеденного яйца

¹ Под “крылатыми выражениями” в современной стилистике понимаются образные выражения, цитаты, изречения исторических лиц и другие выражения, которые “обязательно связаны с источником, широко распространены, устойчивы в воспроизведении и нередко приобретают переносный смысл, что обуславливает их применимость для самых различных ситуаций” (Емельянова 2005: 167).

не стоит *что*”;

выражения эпохи социализма (5 единиц): *Чавес жил, Чавес жив, Чавес будет жить!* (Комсомольская правда, 12.04.2013), источник – лозунг “Ленин жил, Ленин жив, Ленин будет жить!”;

перифразы Священного Писания (2 единицы): *Время собирать грабли* (Спорт-Экспресс, 01.07.2014), источник – выражение из Ветхого Завета: “Время разбрасывать камни, и время собирать камни”;

“интеллектуальные игры” (тексты, ориентированные на иностранные цитаты, или тексты, написанные латиницей) (3 единицы): *In God We Trump* (Коммерсантъ, 10.11.2016), источник – официальный девиз США “In God We Trust” (русс. “На Бога уповаем”).

Наиболее частотными источниками прецедентных текстов в проанализированных нами газетных заголовках являются пословицы, поговорки, крылатые выражения (28 %). Ко второй по продуктивности употребления группе относятся фразеологические обороты и различные по структуре и степени слитности компонентов устойчивые выражения (22 %). На третьем месте по количеству употреблений находятся стихотворные цитаты (16 %). Прецедентные тексты, принадлежащие к данным группам, известны самому широкому кругу носителей русского языка, благодаря чему они легко узнаваемы и вместе с тем экспрессивны при употреблении не только в исходном, но и в трансформированном виде.

Рассмотрим типичные способы преобразования представленных в собранном нами материале прецедентных текстов, применение которых ведет к усилению экспрессивности газетного заголовка.

1. Замена компонента прецедентного текста (27 примеров)

Замена одной или нескольких лексем в составе исходного выражения на слово или слова, имеющие непосредственное отношение к теме и содержанию публикации, является, по нашим наблюдениям, особенно часто встречающимся способом трансформации прецедентного текста: *От жены и от тюрьмы не зарекайся* (Коммерсантъ, 20.02.2015) – о законопроекте, предусматривающем введение уголовной ответственности за заключение фиктивных браков, ср.: пословица “От сумы да (и) от тюрьмы не отрекайся (не зарекайся)” – ‘нельзя

быть уверенным, что тебя не постигнет беда, несчастье' (Жуков 1991: 240); *Мал баррель, да дорог* (Российская газета, 07.09.2016) – о ценах на нефть, ср.: пословица “Мал золотник, да дорог” (говорится о чем-либо незначительном с виду, но ценном). В исходном прецедентном тексте могут заменяться не только знаменательные, но и служебные слова, например, предлог: *Из Москвы! Из Москвы! Из Москвы!* (Российская газета, 28.06.2013) – подзаголовок “Все вылетные магистрали столицы будут реконструированы к 2016 году”, ср.: “В Москву! В Москву! В Москву!” – цитата из пьесы А.П. Чехова “Три сестры” (1901), слова, которые с тоской произносит одна из сестер – Ирина, мечтающая уехать из провинциального города в Москву.

В газетных заголовках нередко встречается замена нескольких лексических компонентов в составе прецедентного текста при сохранении его формальной синтаксической структуры, например: *Мертвое море – засохший Байкал* (Московский комсомолец, 24.02.2015) – подзаголовок “Прогноз ученых: Байкал начнет пересыхать уже в марте”, ср.: русский романс “Славное море – священный Байкал” на стихи поэта Д.П. Давыдова; *Откуда картошка? С Памира, вестимо...* (Невское время, 31.05.2013) – о преобладании импортных продуктов питания в российских магазинах, ср.: строки из стихотворения Н.А. Некрасова “Крестьянские дети” (1861): “Откуда дровишки? – Из лесу, вестимо...”.

Замена компонента в составе исходного прецедентного текста может осуществляться на основе паронимии, то есть с использованием слов, которые созвучны, но не связаны между собой этимологически. Паронимия вызывает образные ассоциации и тем самым заставляет читателя обратить внимание на текст, в котором она реализуется. Именно поэтому данный стилистический прием широко используется в публицистике как “средство создания броского, часто каламбурного заголовка” (Сковородников 2005: 215): *С газу на газ* (Российская газета, 15.08.2013) – о российско-украинских переговорах по транзиту газа в Евросоюз, ср.: фразеологизм “С глазу на глаз” – ‘говорить, разговаривать и т. п.; оставаться; встречаться наедине, без посторонних, без свидетелей’ (Телия 2006); *Трудно быть блоггом* (Российская газета, 01.03.2013) – подзаголовок “Пользователям российского Интернета придется платить налоги за упоминание брендов и скрытую рекламу”, ср.: название научно-фантастической повести Аркадия и Бориса Стругацких “Трудно быть богом” (1964); *Без рубля и без ветрил* (Московский комсомолец, 07.11.2014) – о перспективах изменения денежно-кредитной политики Банка

России, ср.: фразеологизм “Без руля и без ветрил”², имеющий ироническую, неодобрительную окраску и употребляющийся в значении ‘без руководящей идеи, без принципа, без направления’ (Бирих, Мокиенко, Степанова 2005: 126). Замена компонента может осуществляться на основе созвучия иноязычного слова и узуальной русской лексемы: *Да и Shell бы он на...* (Коммерсантъ, 19.04.2014) – о встрече Владимира Путина с главами крупнейших мировых компаний, в том числе британско-нидерландской нефтегазовой компании Royal Dutch Shell. В “Большом словаре русской разговорной экспрессивной речи” значение устойчивого выражения “Иди(те) ты (вы)! (Шёл/Шла бы ты... Шли бы вы...)” сопровождается пометами “грубое”, “бранное”, “эвфемизм” и определяется как “указание собеседнику (собеседникам) на неуместность просьб, требований, претензий и т. п.; требование оставить в покое; часто является незавершенной формой одной из возможных грубых и или нецензурных фраз: *Иди на фиг...* и т. п.” (Химик 2004: 239). Использование стилистически сниженного выражения придает заголовку настолько сильную отрицательную экспрессию, что может рассматриваться как проявление речевой агрессии, которая заключается в “жестком, подчеркнутом средствами языка выражении негативного эмоционально-оценочного отношения к кому-, чему-либо, нередко нарушающем представление об этической и эстетической норме” (Петрова, Рацибурская 2011: 24).

2. Изменение количественного состава компонентов прецедентного текста (18 примеров)

Расширение компонентного состава прецедентного текста, приводящее к семантическим изменениям, происходит путем добавления одного или нескольких слов к исходному тексту, которые могут выполнять различные синтаксические функции в предложении. Приведем примеры расширения компонентного состава прецедентного текста при помощи согласованного определения, относящегося к одному из компонентов исходного выражения: *Порошенко вышел сухим из американской воды* (Невское время, 15.05.2015),

² Источником фразеологического оборота послужила цитата из поэмы М. Ю. Лермонтова “Демон” (1829 – 1841): “На воздушном океане Без руля и без ветрил Тихо плавают в тумане Хоры стройные светил”.

ср.: фразеологизм “выйти сухим из воды” – ‘остаться безнаказанным, уклониться от заслуженного наказания’; *Своя сверхтяжелая ноша не тянет* (Коммерсантъ, 28.02.2015) – подзаголовок “Суперракета самоликвидировалась в процессе сокращения бюджета Роскосмоса”, ср.: пословица “Своя ноша не тянет” – ‘то, что делают для себя, не кажется обременительным, утомительным’ (Жуков 1991: 291).

Сужение компонентного состава прецедентного текста может послужить причиной частичного или полного изменения первоначального смысла выражения: *Двое в комнате. Я и...* (Невское время, 20.07.2013) – подзаголовок “Скажите мне, что за портрет висит у вас в кабинете на стене, и я скажу, где вы работаете”, ср.: строки из стихотворения В.В. Маяковского “Разговор с товарищем Лениным” (1929): “Двое в комнате. Я и Ленин – фотографией на белой стене”; *В гостях хорошо* (Новые известия, 03.06.2013) – подзаголовок “Футболисты ЦСКА завоевали Кубок России почти при полном отсутствии своих болельщиков”, ср.: пословица “В гостях хорошо, а дома лучше”.

Возможно также совмещение двух приемов: сужение компонентного состава прецедентного текста, а затем его расширение в сочетании с грамматическим преобразованием компонентов исходного выражения, например: *Раки и щуки в российском правительстве* (Независимая газета, 24.06.2013) – подзаголовок “Ключевые министры не хотят слышать друг друга”, ср.: фразеологизм “[как] лебедь, рак и щука”³; *Коня останавливают в макияже и на каблук* (Российская газета, 09.02.2018) – подзаголовок “Французская писательница оценивает Москву чисто по-женски”, ср.: строки из поэмы Н.А. Некрасова “Мороз, Красный Нос” (1864): “В игре ее конный не словит, В беде не сробеет – спасет: Коня на скаку остановит, В горящую избу войдет!”.

Количественное изменение компонентного состава нередко сопровождается буквализацией значения компонента в составе прецедентного текста, что приводит к усилению выразительности заголовка вследствие эффекта обманутого ожидания, например: *Из дорожной грязи не выйти в князи*

³ Устойчивое выражение “[как] лебедь, рак и щука” имеет ироническую эмоциональную окраску и используется как характеристика несогласованности действий участников какого-либо общего дела, ведущей к безрезультативности при затрате больших усилий (Бирх, Мокиенко, Степанова 2005: 378). Фразеологизм возник на основе названия басни И.А. Крылова “Лебедь, Щука и Рак” (1814), в которой соответствующие животные взялись везти в гору груженный воз. Однако Лебедь тянул в облака, Щука – в воду, а Рак – назад, поэтому воз не двигался с места.

(Невское время, 16.04.2014) – о проблемах, связанных с уборкой дорог, ср. фразеологизм “из грязи в князи” – ‘быстро и неожиданно выбраться из безызвестности, выдвинуться по службе, разбогатеть’ (Телия 2006); *Как рыба как об лед* (Российская газета, 19.03.2015) – о причинах отсутствия дешевой рыбы на прилавках российских магазинов, ср.: фразеологический оборот “биться как рыба как об лед” – ‘о безуспешных стараниях сделать что-либо, добиться чего-либо’ (Бирих, Мокиенко, Степанова 2005: 616).

3. Контаминация прецедентных текстов (5 примеров)

Контаминация представляет собой объединение частей нескольких прецедентных текстов и встречается в заголовках достаточно редко. Как правило, смешению подвергаются два исходных выражения: *Моя хата ближе к телу* (Невское время, 03.02.2015) – о равнодушии очевидцев дорожно-транспортного происшествия к пострадавшим в аварии людям. Заголовок создан на основе объединения усеченных частей двух пословиц, передающих отрицательную окраску неодобрительности, ср.: “Моя хата с краю, я ничего не знаю” – ‘это меня совершенно не касается, это абсолютно не мое дело’ (Бирих, Мокиенко, Степанова 2005: 723) и “Своя рубашка (рубаха) ближе к телу” – ‘собственное благополучие (или благополучие близких) дороже интересов других людей’ (Жуков 1991: 292).

В статье под заголовком *Со своим самоваром – в калашный ряд* (Аргументы и факты, № 24, 2017) рассказывается о проведении в столице фестиваля русского гостеприимства “Самоварфест”. Заголовок построен путем объединения частей двух пословиц, имеющих ярко выраженный национальный характер: “В Тулу со своим самоваром не ездят” – ‘с собой не берут того, чего много там, куда едут, чем славится то место, куда едут’ (Жуков 1991: 63) и “С суконным рылом <да> в калачный (калашный) ряд <не суйся>” – ‘о человеке, пытающемся занять незаслуженно высокое положение, проникнуть в более высокое общество’ (Бирих, Мокиенко, Степанова 2005: 619). Следует отметить, что в данном примере, в отличие от предыдущего, негативная экспрессия исходных выражений стирается, а текст заголовка имеет положительную окраску.

В заголовке статьи, рассказывающей о том, что фильм Андрея Звягинцева “Левиафан” получил премию “Золотой глобус” за лучший фильм на иностранном языке *“Левиафан” глобус не пропил* (Новые известия, 13.01.2015)

совмещены два прецедентных текста: название российского кинофильма режиссера А. Велединского “Географ глобус пропил” (2013) и название премии Голливудской ассоциации иностранной прессы “Золотой глобус”. Благодаря совпадению компонентов в составе исходных выражений, заголовок приобретает каламбурный характер.

4. Словообразовательное преобразование компонента прецедентного текста (25 примеров)

В состав газетного заголовка может входить окказионализм, созданный на базе одного из слов в составе прецедентного текста, которое может стать исходным для новообразования, произведенного узуальным способом, как правило, путем аффиксации или словосложения, например: префиксальное новообразование *нереальность* в заголовке *Виртуальная нереальность* (Московский комсомолец, 02.08.2013), ср.: устойчивое выражение “виртуальная реальность”; суффиксальное новообразование *властелинша* в заголовке *Властелинша колец* (Коммерсантъ, 03.08.2013) – подзаголовок “Юлия Аникеева стала президентом Российской федерации баскетбола”, ср.: “Властелин колец” – название романа Дж. Р.Р. Толкиена; сложное новообразование *файлоизменник* в заголовке *Файлоизменник родины* (Коммерсантъ, 05.06.2013) – подзаголовок “Главного информатора WikiLeaks хотят посадить пожизненно за пособничество врагу”, ср.: устойчивое выражение “изменник родины”.

Безусловно, наиболее выразительны те индивидуально-авторские новообразования, производство которых осуществляется неузуальными способами. Словотворчество на базе компонентов в составе прецедентных текстов отражает тенденцию усиления личностного начала в современных российских средствах массовой информации.

Одним из самых распространенных нетрадиционных способов образования окказионализмов в газетных заголовках является контаминация – соединение полных или усеченных основ двух исходных узуальных слов, которое нередко сопровождается наложением звуковых сегментов основ в месте их соединения. Значение окказионализма складывается под влиянием семантики обоих исходных лексем, что “предполагает наиболее тесную связь взаимодействующих мотивирующих слов, каждое из которых обладает собственным стилистическим ореолом и порождает свою цепь ассоциаций”

(Николина 2003: 378). Приведем примеры контаминированных новообразований, созданных на базе одного из компонентов в составе прецедентного текста: *Теневая казиномика* (Коммерсантъ Деньги, 22.07.2013) – подзаголовок “За первую половину июля в Москве закрыли 662 подпольных игорных заведения”, ср.: устойчивое выражение “теневая экономика” [*казино* + *экономика* = *казиномика*]; *Чипокалипсис сегодня* (Огонек, 2018, № 1) – о проблеме уязвимости процессоров, ср. “Апокалипсис сегодня” – название фильма [*чип* + *апокалипсис* = *чипокалипсис*]; *Битва за урождай* (Коммерсантъ, 08.05.2015) – о низкой рождаемости в развитых странах [*урожай* + *рождаемость* = *урождай*], ср.: выражение эпохи социализма “битва за урожай”.

Широко распространены окказионализмы, созданные в результате замещающего словообразования. Использование приема трансрадикации, т. е. замены одного из корней в исходном сложном узувальном слове, иллюстрируют следующие примеры: *Краеугольный камень* (Коммерсантъ, 10.09.2018) – подзаголовок “Следственный комитет впервые признал право на самооборону”, ср.: устойчивое словосочетание “краеугольный камень” [*краеугольный* ← *краеугольный*]; *Болеумоляющие средства* (Московский комсомолец, 28.02.2015) – подзаголовок “Госдума не считает нехватку анальгетиков причиной суицидов онкобольных”, ср.: устойчивое выражение “болеутоляющие средства” [*болеумоляющие* ← *болеутоляющие*]. Разновидностью замещающей деривации является замещающая префиксация⁴, которая нередко приводит к созданию окказионализма, выражающего негативную оценку и отличающегося отрицательной коннотацией: *Дожиточный минимум* (Коммерсантъ Деньги, 23.02.2015) – подзаголовок “Что ждет будущих и нынешних пенсионеров”, ср.: устойчивое словосочетание “прожиточный минимум”. Окказионализм *дожиточный*, образованный на базе узувального прилагательного путем замены приставки, ассоциируется с глаголом *доживать* ‘оканчивать свою жизнь, свое существование’, что способствует отрицательной экспрессивной окрашенности заголовка.

Примером аналогического словообразования, называемого в лингвистической литературе также “предсказамус-приемом” (Ильясова, Амири 2018: 214), является новообразование *безгрантность*, созданное по конкретному

⁴ Термин “замещающая префиксация” введен в научный оборот С.В. Ильясовой и используется как видовой по отношению к термину “замещающая деривация” (Ильясова, Амири 2018: 221).

образцу узуального существительного *безграмотность* в составе прецедентного текста: *Ликвидация безграмотности* (Коммерсантъ, 16.05.2015) – о начале первого этапа ежегодного конкурса на получение президентских грантов, ср.: устойчивое словосочетание “ликвидация безграмотности”.

Вопросы языкознания (Коммерсантъ, 20.05.2015) – подзаголовок “Как в Кремле проходили занятия по русскому языку”, ср.: “Вопросы языкознания” – название лингвистического журнала. Экспрессивный окказионализм *языкознание* создан путем редко встречающегося незуального способа словообразования – тмезиса, который предполагает “вторжение аффикса (или целого слова – чаще служебного) внутрь слова – обычно композита” (Намитоква 1986: 139). В приведенном примере между частями сложного слова вставлена отрицательная частица “не”, придающая исходному слову противоположный смысл.

5. Синтаксическая трансформация прецедентного текста (9 примеров)

Изменение синтаксической структуры исходного прецедентного текста способствует усилению выразительности заголовка, вызывая интерес у читателей, например: *Во саду ли? В огороде...* (Невское время, 23.04.2014) – о неудачной, по мнению автора статьи, реконструкции Летнего сада, ср.: русская народная песня “Во саду ли, в огороде”. Стилистический прием парцелляции использован и в заголовке *Дело. Время. Потеха. Час* (Невское время, 25.10.2014) – о переходе на зимнее время, ср.: пословица “Делу время, потехе час”. Заголовок *Не в дружбу, а в службу* (Российская газета, 13.11.2014) демонстрирует структурно-семантическую инверсию компонентов в составе пословицы “Не в службу, а в дружбу”, приводящую к изменению значения исходного выражения на противоположное.

В некоторых случаях синтаксическое преобразование прецедентного текста приводит к его полной деформации. Происходит вычленение отдельных компонентов, которые могут употребляться обособленно, не вступая в синтаксические связи, или использоваться в качестве смысловых центров словосочетаний или предложений, отличающихся по своей структуре и лексическому составу от исходного выражения, например: *Без Платонов и Невтонов* (Российская газета, 31.01.2011). Заголовок статьи, посвященной ана-

лизу отрицательных последствий реформы среднего образования, создан на основе трансформации строк из оды М.В. Ломоносова “На день восшествия на престол императрицы Елизаветы” (1747): “Может собственных Платонов И быстрых разумов Невтонов⁵ Российская земля рождать”. Данная цитата иносказательно используется как “выражение уверенности в том, что Россия может дать миру выдающихся ученых во всех областях науки, что ее творческий потенциал велик, неисчерпаем” (Серов 2003), однако в преобразованном виде приобретает значение, противоположное значению исходного выражения, а вместе с тем и отрицательную экспрессивную окраску. Деформацию precedentного текста иллюстрирует также заголовок *Всякую ли сказку стоит делать былью* (Невское время, 21.03.2015), ср.: начальная строка из популярной в 30-е годы прошлого века песни “Авиамарш”, прославляющей советских летчиков: “Мы рождены, чтоб сказку сделать былью”.

6. Сочетание нескольких способов трансформации precedentного текста (16 примеров)

Нередко при построении газетного заголовка соединяются несколько способов преобразования precedentного текста, что, безусловно, способствует усилению выразительности и производит впечатление на читателя.

Широко представлена трансформация precedentного текста путем изменения количественного состава компонентов в сочетании с заменой компонента. В качестве примеров распространения исходного выражения с одновременной заменой компонента в его составе можно привести следующие заголовки: *Первый ЕГЭ – и сразу комом* (Независимая газета, 28.05.2013), ср.: поговорка “Первый блин <всегда> комом” (говорится при неуспехе, неудаче в новом деле); *Не так страшна безработица, как ее малюют в Давосе* (Невское время, 24.01.2015), ср.: пословица “Не так страшен черт, как его малюют” – ‘не так страшно в действительности, как представляют, как кажется’ (Жуков 1991: 224). О сужении компонентного состава precedentного текста, сопровождаемом заменой компонента, свидетельствует заголовок *Все книги в гости к нам* (Невское время, 22.05.2015) – об открытии Международного книжного салона

⁵ “Ньютон” – старинное произношение имени английского физика и математика Исаака Ньютона.

в Санкт-Петербурге, ср.: “Все флаги в гости будут к нам” – строка из вступления к поэме А.С. Пушкина “Медный всадник” (1834).

В заголовке *Ты б в рабочие пошел?* (Невское время, 05.06.2013) наблюдается не только усечение текста и замена компонента, но и синтаксическая трансформация, заключающаяся в изменении типа предложения по цели высказывания, при котором часть стихотворной строки переосмысливается как вопрос, ср.: строки из стихотворения В.В. Маяковского “Кем быть?” (1928): “Докторам хорошо, а рабочим – лучше, я б в рабочие пошел, пусть меня научат”. Сужение компонентного состава precedentного текста может сочетаться с его синтаксической трансформацией и сопровождаться словообразовательным преобразованием одного из компонентов, на базе которого создается окказионализм: *Важнейшее из искусств* (Огонек, 2015, № 19) – о международном конкурсе эстрадной песни “Евровидение”, ср.: фраза В.И. Ленина “Вы должны твердо помнить, что из всех искусств для нас важнейшим является кино”, приведенная А.В. Луначарским в воспоминаниях “Беседа с В.И. Лениным о кино” (1925).

Источником precedentного текста, использованного в заголовке *Призрак бродит по Европе. Призрак “ИГИЛизма”* (Невское время, 12.11.2014), является “Манифест Коммунистической партии” (1848) К. Маркса и Ф. Энгельса, который начинается словами: “Призрак бродит по Европе – призрак коммунизма”. Словообразовательная трансформация, которая заключается в замене компонента в составе precedentного текста окказиональным существительным *ИГИЛизм*, мотивированным аббревиатурой *ИГИЛ*⁶, сопровождается синтаксической трансформацией исходного выражения.

Рассмотрим еще один пример: *Привет, отмытая Россия!* (Невское время, 12.07.2013). Заголовок статьи, в которой рассказывается о разоблачении группы лиц, занимавшихся отмыванием денег, свидетельствует об использовании контаминации двух precedentных текстов в сочетании с заменой компонента в составе одного из них, а также синтаксической трансформации, ср.: “Прощай, немытая Россия, Страна рабов, страна господ...” – строки из стихотворения М.Ю. Лермонтова и фразеологизм “отмывать деньги” – ‘придавать видимость законного происхождения преступно нажитым денежным суммам, легализировать их наличие’ (Бирих, Мокиенко, Степанова 2005: 187). совме-

⁶ ИГИЛ (< Исламское государство Ирака и Леванта) – название исламистской террористической организации.

щение текстов, принадлежащих к разным эпохам и имеющих различную стилистическую окраску, способствует экспрессивизации заголовка.

Проведенный анализ свидетельствует о том, что в процесс создания газетного заголовка могут вовлекаться различные по происхождению прецедентные тексты, причем чаще всего авторы публикаций обращаются к паремиям, идиомам и литературным цитатам. Прецедентный текст может стать объектом различных преобразований, в том числе сокращения или расширения оригинального текста, замены лексических компонентов, синтаксической и словообразовательной трансформации и др. Использование в заголовке преобразованного прецедентного текста является отражением одной из основных тенденций современных российских средств массовой информации – тенденции к экспрессивизации.

ЛИТЕРАТУРА

- Бирих, А. К.; Мокиенко, В. М.; Степанова, Л. И. 2005. *Русская фразеология. историко-этимологический словарь*. Астрель. Москва.
- Емельянова, О. Н. 2005. Крылатые слова и выражения. *Энциклопедический словарь-справочник. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты*. Ред. Сковородников, А. П. ФЛИНТА: Наука. Москва: 167–168.
- Жуков, В. П. 1991. *Словарь русских пословиц и поговорок*. Русский язык. Москва.
- Земская, Е. А. 2004. *Язык как деятельность. Морфема. Слово. Речь*. Языки славянской культуры. Москва.
- Ильясова, С. В.; Амири, Л. П. 2018. *Язык СМИ и рекламы: игра как норма и как аномалия*. ФЛИНТА: Наука. Москва.
- Караулов, Ю. Н. 1987. *Русский язык и языковая личность*. Наука. Москва.
- Ковшова, М. Л. 2006. Прецедентный текст в современном газетном заголовке как интеллектуальное развлечение. *Логический анализ языка. Концептуальные поля игры*. Ред. Арутюнова, Н. Д. Индрик. Москва: 421–428.
- Костомаров В. Г.; Бурвикова, Н. Д. 1996. Прецедентный текст как редуцированный дискурс. *Язык как творчество: Сборник статей к 70-летию В. П. Григорьева*. Институт русского языка РАН. Москва: 297–302.

- МИХЕЕВА, Е. С.; РЕМЧУКОВА, Е. Н. 2014. Малоформатные тексты СМИ: Взаимодействие информативности и экспрессивности. *Основные тенденции развития русского и других славянских языков в современном мире. Сборник научных трудов по материалам международной научной конференции (15–16 мая 2014 г., г. Трнава)*. Ред. Маркова, Е. М.; Догнал, Й. Брно: 16–22.
- НАМИТОВА, Р. Ю. 1986. *Авторские неологизмы: словообразовательный аспект*. Изд-во Ростовского ун-та. Ростов-на-Дону.
- НИКОЛИНА, Н. А. 2003. Новые тенденции в современном русском словотворчестве. *Русский язык сегодня. Вып. 2*. Ред. Крысин, Л. П. Азбуковник. Москва: 376–387.
- ПЕТРОВА, Н. Е.; РАЦИБУРСКАЯ, Л. В. 2011. *Язык современных СМИ. Средства речевой агрессии*. ФЛИНТА: Наука. Москва.
- РАДЧЕНКО, М.; МАТИЧ, М. 2012. Прецедентные тексты в заголовках СМИ (на материале русского и хорватского языков). *Категоризация действительности в языке и культуре: международный сборник научных трудов по лингвокультурологии*. Ред. Стефанский, Е. Е. Самарская гуманитарная академия. Самара: 88–94.
- СЕРОВ, В. 2003. *Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений*. Локид-Пресс. Москва. https://dic.academic.ru/contents.nsf/dic_wingwords/ (дата обращения: 28.11.2019.)
- СКОВОРОДНИКОВ, А. П. 2005. Парономазия. *Энциклопедический словарь-справочник. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты*. Ред. Сковородников, А. П. ФЛИНТА: Наука. Москва: 214–217.
- ТЕЛИЯ, Е. Н. 2006. *Большой фразеологический словарь русского языка*. АСТ-Пресс. Москва. https://phrase_dictionary.academic.ru (дата обращения: 23.11.2019)
- ХИМИК, В. В. 2004. *Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи*. Норинт. Санкт-Петербург.

Precedent-Related Text as a Way of Creating Expressivity in Newspaper Headlines

ABSTRACT

The article analyses peculiarities of precedent-related texts used in Russian mass media in order to create expressive newspaper headline. Based on a corpus of 100 headlines, various types of transformation of precedent-related texts are studied (different types of components replacement, shortening and extending of syntagm, change of syntax structure, derivational processes on basis of precedent-related texts etc.).

KEYWORDS: *precedent-related text, newspaper headline, mass media, expressiveness*

О употреби предлога *о* у говору источнобосанских Ера

Слободан Н. Реметић

Београд

professorremetic@gmail.com

Рад доноси податке о употреби предлога *о* у говору источнобосанских Ера, углавном говору лица током прошлог рата привремено избеглих са подручја омеђеног рекама Дрињачом, Биоштицом и Кривајом и падицама Коњуха и Романије. Рад је писан на основу корпуса језичких чињеница добијених преслушавањем више од 500 сати снимака говора аутентичних носилаца наведеног идиома. Показало се да предлог *о* знатно чешће долази у конструкцији са локативом него са акузативом.

Кључне речи: источнобосанске Ере, конструкција с локативом, конструкција с акузативом

1. Када је пре равно шест деценија Далибор Брозовић рекао како и након више од пола столећа од Белићеве *Дијалектолошке карте српског језика*, на руском објављене у Петрограду 1905. године, “дијалекатска слика хрватско-српског језичног подручја није још потпуна – без лингвистичких атласа, с великим бјелинама на карти дијалектолошке литературе и с несигурности и онога, што је обрађено, наше су четири средишње републике славенски дијалектолошки елдорадо; у нас су још увијек могућа изненађења као говори с фонолошким јатом или опћа структура говора Суска” (Брозовић 1966: 119), угледни научник свакако није знао како ће наредне деценије вишестрано потврдити његову пророчку дијагнозу. Стицај добро познатих околности објашњава зашто су “наше четири средишње републике”, данас четири засебне државе, без дијалектолошких атласа, зашто се уместо некадашњег једног (Српско-хрватски/хрватско-српски дијалектолошки атлас) данас ради на три атласа, а резултати теренских истраживања донели су озбиљне корекције на карти српско-хрватског дијалекатског

комплекса. На тлу Републике Србије су након Брозовићевих цитираних речи откривене три веома крупне фонолошке особине, чији ареали још нису прецизирани: а) фонолошка индивидуалност јата на простору од околине Обреновца до дринских обронака Ваљевских планина (Реметић 1981), на подручју које је “пространије од свих осталих подручја те особине у штокавском и чакавском наречју *узетих скуја*” (Ивић 1991: 18); б) префологизација некадашњег вокалског квантитета у вокалски квалитет (различита судбина акцентованих дугих и кратких вокала Е и О) на терену призренско-јужноморавског дијалекта (Ивић и Александер 1971[1973]); Ивић и Реметић 1990; Реметић 2017: 91 и тамо цит. лит.); в) трагови чувања неоакута, који, “обухвата врло простран ареал од јужних падина Копаоника до северног подножја Рудника и главнину Западног Поморавља до међе с Ужичком Црном гором и источним појасом Златибора” (Петровић и Капустина 2019: 13; уп и: Ивић 1994; Петровић и Гудурић 2008; Петровић 2010). Показало се да бар неке говоре источнобосанског дијалекатског типа (у кладањском крају несумњиво и богато посведочено) карактерише шесточлани прозодијски систем, да су уз два циркумфлекса и два новоштокавска узлазна акцента очувана и оба акута, односно дистинкција између двају старих кратких акцената (Реметић 2004; Реметић 2009а). Најновије рашчитавање раније литературе препознаје кратки акут “у штокавским говорима од сарајевске околине, преко источне Босне и Посавине, до Доње Подравине, Барање и западне Бачке” (Петровић 2018: 26), чему треба додати и податак да је у српским идиомима на подручју и непосредном суседству источнобосанског дијалекта, кратки акут “преведен” у краткоузлази акценат (Ђуркин 2006:13; Јахић 2002:188). Најновија истраживања изнела су на светлост дана простране области Срба икаваца не само у купрешком и ливањско-дувањском крају него и у области Бугојна, Доњега Вакуфа и Јајца, а од ијекавскошћакавских српских оаза свакако је најпространији појас од околине Зенице дилем тзв. Височке нахије све до Нишићке висоравни (о томе детаљније у: Реметић 2009: 154–155, 156–157 и тамо нав. лит.). Увид у богат корпус чињеница добијених у говору српских избеглица, лица која су током последњих ратних збивања привремено напустила своја стара огњишта, указао је на знатно шири и дубљи домашај дијалекатске интерференције управо на простору Босне, нарочито на територији и непосредном суседству источнобосанског дијалекта. Показало се, наиме, да је вера мања кочница за усвајање језичких црта иноверних суседа но што се мислило.

Показало се и у овом случају да је фонетика најпогодније тле за инојезичка и инодијалекатска уплитања у прилике иноверних суседа, с тим да су трагови дугог суживота и(ли) контактирања са носиоцима других идиома више него јасни и у осталим сегментима језичке структуре, укључујући, наравно, и синтаксу, проблематику, стицајем добро познатих околности најмање заступљену у богатом опусу српске и хрватске дијалектологије (о томе детаљније у: Реметић 2009).

2. Дуго и стрпљиво слушање једног говора, предуслов темељних истраживања синтаксичке проблеметике, стицајем невеселих прилика, више него богато остварен је у оквиру преслушавања више од 500 (пет стотина!) сати говора избеглица носилаца говора источнобосанских Ера¹, матерњег идиолекта аутора овога прилога, идиома херцеговачко-крајишког дијалекта, представника оне тзв. “прелазне зоне” (Ивић 2009: 25). Пребогати корпус на тај начин прикупљених чињеница садржи доста, у досадашњој литератури овлашно или никако примећиваних синтаксичких особина, међу којима су често препознатљиви резултати дијалекатске интерференције, овде утицај говора суседа Бошњака, носилаца источнобосанског дијалекта, за чије је издвајање у посебни дијалекатски тип најзаслужнији Далибор Брозовић.

Овај свој скромни прилог посвећујем колеги и пријатељу, угледном

¹ Облашћу источнобосанских Ера сматра се подручје између Бирча и Нишићке висоравни, омеђено рекама Дрињачом, Бишћом и Кривајом и обронцима Коњуха и Романије. По Дејтонском мировном споразуму већи део области припао је Федерацији БиХ, а мањи Републици Српској (в. приложу карту). Федерацији припадају села: Араповача (Ар; скраћенице се дају уз насеља чији говор је сниман), Берисалићи (Брс), Брда (Бр), Велика Кула (ВК), Вучинићи (Вуч), Горњи Дрецељ (ГДр), Грабовица (Гр), Доњи Дрецељ (ДДр), Дуганићи (Дуг), Жеравице (Ж), Загајница (Заг), Ковачићи (Ков), Коњевићи (Коњ), Крајишићи (Кр), Крижевићи (Криж), Мала Кула (МК), Метићи (М), Оловске Луке (ОЛ), Очевља (Оч), Понијерка (Пон), Понор (По), Придворица (Прид), Радачићи (Рад), Речице, Сливња (Сл), Солун (Сол), Ћуде (Ћ), а Републици Српској: Бабине Горње (БГ), Берковина, Врапци (Вр), Горњи Драпнићи (ГДп), Доњи Драпнићи (ДДп), Залуковић (Зал), Јабuka, Кнежина (Кн), Крушевци (Кш), Мало Поље (МП), Мангурићи, Нерићи, Поткозловача, Равањско (Рав), Рудине (Руд). Границу ерске области, у народу познате под именом Кадилук, треба узети условно, јер се она овде, у недостатку прецизних података у научној литератури, темељи на устаљеним локалним народним “мерилима”, усменим обавештењима информатора, као и на сећањима самога аутора овога прилога, одраслог на Ковачићима код Кладња.

хрватском лингвисти професору Јосипу Лисцу, уз подсећање да се тешко ко на српско-хрватском језичком простору може похвалити таквим и толико дугим континуитетом у домену дијалектологије, једне од фундаменталних језичких дисциплина као, захваљујући академицима Далибору Брозовићу и његовом ученику и наследнику Јосипу Лисцу, Универзитет у Задру.

Аутор овога прилога се определио да се из богате лексичке картотеке говора источнобосанских Ера осврне на употребу предлога *о*.

3. Предлог *о*, који “с акузативом и локативом (каткад и уз прилошке изразе) указује на просторне, временске и друге односе” (РСАНУ XVI: 107) у говору источнобосанских Ера је далеко присутнији у локативу, где се среће у позицијама и конструкцијама познатим у другим говорима, а и књижевном језику.

4. Челно место припада потврдама означавања времена: а) најчешће празника и обичаја; б) годишњих доба, временског периода, датума; в) времена обедовања (када се подразумева идеја о акцији *јесѣи*):

а) Ђвцу би заклѡи *о-Бѡжићу* По; *О-Васкрсу* су Исуса ѡбли Чифути Руд; Ја сам свѡ д"јете да крстим *о-Васкрсу* Вуч; Кѡт-Станка били нѡ-пѣву *ѡ-Свѣѣѡм Арѡнђелу* Вуч; Онѡ-трѣбѡ кѡсит *ѡ-Видовунѣ* Вуч; Јѡ-дѡђем *ѡ-Ђурђевунѣ*, а ѡ-ѡн дѡђѣ Ков; *Ѡ-Ђурђевунѣ* прѣлаз"ли Стѣпчан"цу с кѡнѡма прѣко-леда Вуч; *Ѡ-Ђурђевунѣ* се сѣје грѡ, нѣ-валѡ прѣје Ков; Слѡвило се пѡ-трѣ дѡна, ѡчи Јѡвањунѣ, *о-Јѡвањунѣ*, по-Јѡвањунѣ Ж; Отиђи на с"јѣло *о-Јѡвањунѣ* у Солѣну Криж; Тѡ ти је бѣло кад је офанзѣва нѡљегла *о-Јѡвањунѣ* Ж; Ђшли *о-Свѣѣѡм Јѡвѡну* нѡ-пѣво Вуч; Јѡ-ј пѡкѡјни ми брѡт ѡдѣмо у Кнѣжину *о-Крсѣовунѣ* Бр; *О-Лѡзѡруднѣ* ѡдѣм нѡ-пѣво на Кѡњевѣѣ, Стѡнишићи слѡве Вуч; Ђзѣла *о-Лѡчинанѣ* дѣведѣсѣтѣ гѡд"ну Вуч; *О-Лѡчинунѣ* се ѡдѡла, ма-пѡбѣгла, бѡлан Кш; Тѣ си рѡђен *о-Макѣвијама* трѣдесѣтѣ Вуч; Ѡт"шѡ *о-Миѡљунѣ* нѡ-гроблѣ и св"јѣѣ заждиѡ Ков; *Ѡ-Миѡровунѣ* ѡ-Кладњу мѡл"тва, ѡдѣмо ѡ-мѣ ОЛ; Бѣѣ пѡре *о-Миѡрову* дѡну, не бѣри брѣгѣ Вуч; Ѡшли *о-Нѣкѡљунѣ* нѡ-пѣво, ѡстали трѣ дѡна ГДп; *О-Пѣѡровунѣ* код Жѣвка Зѡрана свѣ се сѡстали Ков; Причо *о-Пѣѡровунѣ* Лѡзѡр у мѡјѡј кѣћи Вуч; *О-Прѣѡбращѣнију* онѡ-клѡпа се зѡјмѣ, наз-двѡестѣро, па свѣ пѣшѣ ОЛ; Бѣѡ кот-сѣстрѣ нѡ-пѣву *о-Срђевунѣ* Вуч; *О-Сѣѡсовдѡну* би

жѣне кѹвале пѣту, звала се спѣсовѣача, и изнѣсиле би нам у Сѹрдук нѡди
Вр; *Ѡ-Сѣасовунѣ* била мѡл"тва, свѣ смо ишли Рав; Мѡмак кѡјѣ ѣе се жѣни
нѣјесен, ѡн-пѡчнѣ *ѡ-Тројичунѣ* да ѡблѣчѣ фѣрмен МП; Мѡл"тва *ѡ-Тројѣцама*
бѣде у Жѣравицама Ж; Нѣкуѣ се лѣбѡвѣ, кѡ свѣјета ѡтпријѣ бѣвало *ѡ-слави*
бѹкадар М; Бѣ-дѡбар домаћин и ѣе-бѣдѣ гѡстијѹ, по педѣсѣт кѣлѣ *ѡ-слави*
пѡпијѹ Ћ; Вѣшѣ се ѹ-мојѡј кѹћи *ѡ-слави* не бѡца нѣшта Ков; *Ѡ-слави* нѣмѣ
нѣко да запјевѣ, нѣмѣ вѣшѣ ѡногѣ нѣрода Сол; Кѡшуљѣ се дѣднѣ *ѡ-чѣшѣрес-*
н"ци, тѡкѡ је бѣр код-нѣс Вр;

б) Она нѣм *о-ѣрвѣм* дѣнаѣра, е тѣј нѣмѣ ни домаћнцѣ Ков; Прије се знало: *о-ѣрвѣм* у мјесѣцу плаћа заповсленијем, а *о-ѣѣнѣнѣсѣпом* нѣма привѣтнѣнцѣма Књ; Ћватѣју га *о-кѣнцу* чѣтерес трѣћѣ Ков; Тѣ ѣе, дѣјѣте, бѣт нѣђе *о-сѣмѣм* крају зѣмѣ ВК;

в) Наљегошѣ њѣјѣ пѣт *о вѣчери*, мѣ сѣм што-смо-пѣседали за сѣнију Ков;
Не зѣви ме *ѡ-ужини*, мѣни-је-тѣ црвено слѣво Ж.

3. Врло је фреквентна конструкција *о + локатив* у функцији начинске одредбе: Ко остаје у дому да ради *о-добру* [у славској здравици] Кш; Тй-се-разгүлиш *ò-òрвейу*, тѣжак-је-тò-пòсò Коњ; Тò се сàдè нè-рàдй *ò-вун* Вуч; Нà-Велкй четвѣтак нè-рàдй се *о-зёмљи* Кш; Лйјес пòправй: јàрмове, тѣлиге, сàоне пòправи, *о-зёмљи* рàдијо Вуч; Јà сам се бòр"ла *о зёмљи* и *ò-ѣци* Вуч; Мòј òтац је жйвијо *о-земљи* Ж; Нек-стòйй, нек рàдй *о-зёмљи*, ймà је, фàла Бòгу, дòсти Заг; Òна је свè *ò-јаду* рàд"ла док је јàде сàма сèби нàправ"ла Ков; Трй пўна мјèsèца бàвијо се *о-кòшевини* МП; И јà-йм вòзйм цàба, *ò-свòм лѣбу*, и вòлове рàни, и сèбе рàни Ков; Нè-мере се сàм *ò-лѣбу* жйвљет Ков; Мàма је *о-мрсу* рàд"ла, а јà чувала мàл Рад; Јà би мòгò сàв жйвот *ò-бијелò[м] мрсу* Ков; А јà сам ò-томè жйв"ла ўвијек, *ò-бијелò[м] мрсу* Заг; Жйвљело се *о-мрсу*, слàбо ти га је йко рàдијо по шўмама Коњ; Сàм *о мл"јéку* жйвйм, мèсо нè-дём нйкад Вуч; Јà сам жйвијо *о йòльòйрйвреди* Ж; Штò рàдйте *о-смрйи*, Бòг-вас, там-нйјà, не ўбијо? Рад; Нйје бйло пòсла, јèдйтò нàмйрй се ў-штали, *ò-стоци* се, дйјете, и жйвљело Ков; *О òржàвнòм трòшкy* мòја гйда је кйла й-пò јàнèт"нè Сл; Свè се *ò-шуми* занймало, ò[д]-ток-ти-се жйвљело Вуч; Бўди, дйјете, й-там ўвијек *ò-себи*, прй-себи Ков; Òна бйла ўвијек *ò-себи*, прй-себи Ков; Ўчй шкòле свè *ò-нашèм тйрòшкy* Сл; Йшли лўди, *ò-йòме* рàд"ли, *ò-шуми*, *ò-сечи* Ж; Ткàло се свè: ткàн"це, пеленгаѣ, сукно, гўњевы, прслуци, *ò-томè* се жйвљело Рав; Кàко ђе знàт кад

нè-радї *ò-шомѣ*? Ж; Сад и ако би имали *ò-чем* рад"ти, нéмају *ò-чем*, шўма је исечена Вуч; Нè-знāм *ò-чем* они живѣ, нїко, бā, нè-радї Вуч; *Ò-чем* га живї, врат"ло се, óдају пò-шуми, свѣ брес-пòсла Вуч; *Ò-чем* ће га живит и кāко ће га живит брез-имāња свòга, брез-йкака пòсла? Вуч. Мислим да се корпусу потврда ове врсте могу прикључити и следећи примери: Нèће прòлетòс нāке грéде слāгò и нāмѣчїм лїјеву рўку, ма-*ò-јаду* сам ти се зāбавијо, и мèлеме нèкѣ привїјò ГДп; Кò *ò-јаду* радї, јāду нек се нāдā и у свòјòј кўћи Ков; Нè-мере, бòлан: *ò-нечијòј нèsрећи* рад"т, а свòјòј се нафāки нāдат Ков; Пўшти, бòлан, будāлу, óна нè-знā да свѣ што радї, да *о-свòјòј глāви* радї Ж.

6. Конструкцијом са *о* саопштава се и количина, односно са колико се нечега располаже, колико се нечега има: Јāдио се свòијем кòмшијама: "*Ò-мало* сам вїна, а бїће млòго нāрода Вуч; Чòек се јāдијо да је *ò-мало* вїна, а идўћè нèђелѣ жєнї сїна Вуч; *Ò-мало* сам сїјена, а зāйми се пòдости мāла, нèће вāлат Ж; Й-тї си *ò-мало* сїјена, кўд-[ò]нѣ вòлове не прòдаде, дāвò ти је óнāј дòбре, бāж дòбре пāре Сол; *Ò-мало-сам* пāрā, а заиштāлијо кўпит онāј-његов кòмāд зємље Вуч; Јā кат-сам-*ò-мало* пāрā, мєни се чїнї да тò-свā чāршија знā Ков; Вāљда бїјо *ò-мало* пāрā и нè-ће ўзѣт јўнце, а јєвтино-му-йг дāвò чòек Вуч; *Ò-мало* се зємљѣ, дїјете, тѣшко живи ако н"јé-си у кākòм држāвнòм пòслу Сл; Й-тї си, кò-й-јā, *ò-мало* зємљѣ, мóраћемо, јāрāне, óба бāр мāло прикўпит Вуч; *Ò-мало* сам зємљѣ, а стїјо би штā мāла држат, кòју óвцу и вòлове зā-рāда ГДр; *Ò-мало* смо зємљѣ скрòз бїли, имали сām јèдну њиву. Свѣ-јā-[ò]во на сїкири кўпијо Вуч.

7. Иста конструкција се користи када се одређује тема, предмет разговора, односно мишљења, бриге: Штā су óни, бòлан, *ò-њему* свѣ напричали, ма-тò нè-мере бїт Заг; Мї *ò-шеби* пòчѣли причат, а тї-на-врāта! Ков; *Ò-њòј* ми нїшта не гòвòри, нè-мерем је очима виђет Рад; Штò ме *ò-њему* йшта пїтāш, ка[д]-дòбро знāж да му јā нè-би, што-[ò]нò-се-кāжѣ, ни црно йза-нòкта дāо Ков; Мòрāм ймад брїгу *ò-шеби* Оч; Да мєни штā бїднѣ, кò би се, бòлан, брїнуо *ò-шеби*, рèци-ти мєни, жив тї мєни бїјо! Ков.

8. Конструкција *о + локатив* и овде, као и у књижевном језику, далази као допуна предиката глагола *висити*, *носити* и сл.: *Ћгрл"ца се нѡс"ла о вѣрѣу* Вр; *Бѣш ми је ѹнук оц"јѣпијо ѡдалѣ, нѣправијо крстиѣ, ѡѣ о вѣрѣу* да нѡсѣ Вр; *Пѡнијо флѣшу рѣкијѣ, ѡна је ѡбјѣшена о-ѣѡрѡи* Вуч; *Ќбјѣсѣ се њѣму о-комѡѣу* и прѣђѣ преко-локвѣ Коњ; *Кѡ ти, домаѣине, злѡ мѣслијо, ѡ-клину вѣсијо!* Ков.

9. Иста конструкција је у функцији допуне глагола *зависити*: Свѣ з́ависѣ ђ-мени, ђ-мом рѣду Ков; Мѣ смо рѣкли свѣје, сѣдѣ свѣ з́ависѣ о-дѣрѣкѣтору и о-шѣфу мамѣулациѣ Вуч; Кѣ смо мѣ, јѣдна ти мѣјка? Свѣ, бѣлан, з́ависѣ о вѣликиѣм, о Рѣсији и Амѣрици ГДп.

10. У говору источнобосанских Ера може се конструкција *о + локатив* наћи на месту очекиваног слободног датива: *Ћ-чем* ва́кат, *о-ћом* и вр'јеме Вуч; Зна се, зна́ло се при́је, ка́д је ва́кат *о ко́шев"ни*, ка́д *о жѣйви*, а ка́д *о вр'шев"ни* Ж.

11. Предлог *о* много ређе долази са акузативом. Очигледно су књишког порекла потврде: Кăплăр ми *ò-раме* ђбјесї митрòлѣз, а капѣтăн ми га јòш и честїта Ков; Кò тебе штă пїтă у вóјсци? *Ò-раме* ти притăндарї онѹ-пуш-кѹр"ну и – гòни! Сол; Полáко, јăрăне! Нїје-ти-[о]вò вóјска па да тї мѣни кò-десѣтăр: "*О-дèsнò рăме!*" Ћ. У прикупљеној грађи свакако је аутентична конструкција са допуном глагола *огрешїи се*: Огр"јѣшио се *о-Свѣиѣ Мăкївије* Вуч; Òни су се огр"јѣш"ли *ò-Милку*, бăш се огр"јѣш"ли МП; Огр"јѣшила сам се *о-Милăнку*, млòго ми је крїво, ал сам се огр"јѣшила М; Кò се, дїјете, òгр"јѣшї *ò-свòг рòдишѣља*, нек-се-дòбру нè-нăдă, нѣмă му òклѣн дòћ Ков. У прикупљеној грађи нашла се и једна потврда конструкције *од + акузатив*: Ја сам се òд-Мил"цѹ огр"јѣшијо Рад.

12. Најупутније је искључити случајеве типа: Налѣћек ти нă-лѣд, нѣге се измăкошѣ и јă ти мљѣк *ѡ-земљу* Ков; Дог-длăн *ѡ-длан*, мăли смăштрафијо двѡкилац Ков; Ёзмѣ глăвње и једну *ѡ-другу* крѣшѣ, вăрнице сѣпају, и пѡчнѣ

читат ГДр; Да-вдиш *ѡ-шта* ти се прѣви ље, а ти пѡстиш Вуч; Нѣко нѣје имѡ ни-*ѡ-шта* прѣвит, а нѣје мѡгѡ ни кѹпит Кр. Да је предлог *о* у наведеним случајевима добијен фонетским путем, сведоче примери типа: Прѣби кѹком *ѡѡ-лѣѡ*, нѣће ти, бѣвѣ, пѣре нѣкад врат^т Ж; Кад-је-Лѣзѣр скѡчијо, ѹватијо Нѣшка, ма-кѡ-пѣро па кад га је зѣждијо дѡљ *ѡѡ-ѡѡѡ* Ков; Онѹ-бѡмбу уда-рали *ѡѡ-јѣдан* кѣмѣн Коњ. На такво опредељење обавезује и обиље потврда предлога *ѡѡ* у генитивним конструкцијама: Їѣерашѣ се око-стан^тцѣ, мѣ-се-повѣљасмо *ѡ-смија* Вуч; Јѣдва прѡгазисмо *ѡ-снијега*, ма-дѣњиз, бѡлан! Вуч; Јѣ-не-мѡгу ѡстат *ѡ-зѡѡдругѣ*, штѣлу прѣви^тмо, свѣ мѡрѣмо дѡћ Ков; Нѣму је ишло *ѡ-шѣка* тѡ-ѹчѣње Вуч; Ыјтру зѣђѣш свѣ *ѡ-шљивѣ* дѡ-шљивѣ, *ѡ-шљивѣ* дѡ-шљивѣ, пѡ-шаку, пѡ-шаку ѣе гѡт кѡјѹ мѣвку имѣш. И рѡдѣ-ти тѣ-мѣва Вуч; Вѣко је вѡл^ткѡ бѣјо онѣј-ѡцѣпак *ѡ-жилѣ*. Јѣ-сам-тѡ-дрѣжѡ, кад-ме-сѣмо ѣѣднѣ опкѡрачѣ, да је трѣнѣм у чѣло Вуч; Стѣрѣ-је-тѡ лафѣнѣш, мѡј брѣте. Свѣ лафѣнѣш имѣ: и кѹћу, и штѣлу, и имѣње, и пѣре, а да му нѣје нѣрода – ѹмрѡ би *ѡ-глѣѡди* Ков.

13. Уместо посебних закључака аутор изражава наду да ће изнете чињенице о употреби једнога предлога у једном идиому придонети истраживачком размаху у домену дијалекатске синтаксе, и даље опомињуће дефицитарне дисциплине у оквиру науке о народним говорима.

Српски дијалектолошки зборник 59, 2012: 153

ЛИТЕРАТУРА

- БРОЗОВИЋ 1966 – Dalibor Brozović. О problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta. *Hrvatski dijalektološki zbornik* II: 119–208.
- ЂУРКИН 2006 – Веселина Ђуркин. *Лексика Угљевика и Забрђа*. Универзитет у Новом Саду. Педагошки факултет у Сомбору. Сомбор, стр. 191.
- ИВИЋ 1991 – Павле Ивић. *Изабрани огледи II. Из историје српскохрватског језика*. Просвета. Ниш, стр. 325.
- ИВИЋ 1994 – Павле Ивић. Неоакут на падинама Копаоника. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVII*: 249–256.
- ИВИЋ 2009 – Павле Ивић. *Српски дијалекти и њихова класификација. Приредо Слободан Реметић*. Издавачка књижевница Зорана Стојановића. Библиотека ЕЛЕМЕНТИ 81. Сремски Каровци, стр. 221.
- ИВИЋ И АЛЕКСАНДЕР 1971[1973] – П. Ивич и Р. Александер. Рефонологизација количества гласног в качество в одном юго-восточном сербском говоре. *Общесловянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*. Издательство “Наука”. Москва: 18–21.
- ИВИЋ И РЕМЕТИЋ 1990 – Павле Ивић, Слободан Реметић. Рефлекси акцентованих вокала *е* и *о* у говорима призренско-јужноморавског дијалекта на земљишту косовске покрајине. *Косовско-метохијски зборник*. Српска академија наука и уметности. Београд, књ. 1: 163–173.
- ЈАХИЋ 2002 – Dževad Jahić. Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*. Sarajevo, knj. VIII: 7–235 + Karta istraživanih punktova.
- ПЕТРОВИЋ 2010 – Драгољуб Петровић. Трагови неоакута у говорима југозападне Србије. *Зборник радова Филозофског факултета* (Универзитет у Приштини: Филозофски факултет). Посебно издање поводом 50-годишњице оснивања Филозофског факултета посвећено проф. др Милосаву Вукићевићу. Косовска Митровица: 397–402.
- ПЕТРОВИЋ 2018 – Драгољуб Петровић. О кратком акуту. *Зборник радова посвећен проф. др Милану Драгичевићу (1947–2017)*. Универзитет у Бањој Луци. Филолошки факултет. Бања Лука: 26–44.
- ПЕТРОВИЋ И ГУДУРИЋ 2008 – Драгољуб Петровић – Снежана Гудурић. Неоакут на северном подножју Рудника. *Зборник Института за српски језик САНУ*. Посвећено др Драгу Ћупићу поводом 75-годишњице живота. Београд: 419–428.

- ПЕТРОВИЋ И КАПУСТИНА 2019 – Драгољуб Петровић и Јелена Капустина. Речник Драгачева. *Српски дијалектолошки зборник* LXVI (2): 7–635.
- РЕМЕТИЋ 1981 – Слободан Реметић. О незамењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије. *Српски дијалектолошки зборник* XXVII: 7–105 (са картом).
- РЕМЕТИЋ 2004 – Слободан Реметић. О шесточланом прозодијском систему у говору Кладња и околине. *Живот и дело академика Павла Ивића*. Зборник радова са трећег међународног скупа “Живот и дело академика Павла Ивића”. Суботица – Нови Сад – Београд: 651–659.
- РЕМЕТИЋ 2009 – Слободан Реметић. Босански српски говори у свјетлу дијалектске интерференције (лингвистички и социоллингвистички аспект). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. Нови Сад, књ. LII (1): 149–178.
- РЕМЕТИЋ 2009а – Слободан Реметић. Прозодијске одлике босанско-херцеговачких говора. *Годишњак за српски језик и књижевност*. Ниш (Филозофски факултет у Нишу). XXII (9): 437–454.
- РЕМЕТИЋ 2017 – Слободан Н. Реметић. Српска дијалектологија јуче, данас и сутра. *Јужнословенски филолог* LXXIII (3–4): 85–112.
- РСАНУ XVI – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. 2001. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик. Београд, књ. XVI: I–XII + 781.

On the Use of the Preposition 'on' in the Speech of Eastern Bosnia Eras

ABSTRACT

The paper deals with the use of the preposition 'on' in the speech of Eastern Bosnian Eras, the area bounded by the Drinjača, Bioštica and Krivaja rivers and the slopes of Konjuh and Romanija. It turned out to be a far more frequent construction of the o + locative, most often in marking the time (Онѡ-трѣбѡ кѡсит ѡ-Видовунѣ; Ћватијо га о-кѡнцу чѣтерес трѣћѣ) and in the function of the mode (Јѡ сам се бѡр"ла о земљи и ѡ-ћѣци; Ти-се-рѡзгулиш ѡ-дрвету, тѣжак-је-то-пѡсо). Much less frequent is the construction o + accusative, undoubtedly authentic as an adjunct to the verb to err (огрѣшити се): Огр"јешио се о-Свѣтѣ Макивије; Ђони су се огр"јеш"ли ѡ-Милку.

KEYWORDS: *East Bosnian Eras, locative construction, accusative construction*

Krležine *Balade Petrice Kerempuha* između translatološke teorije i prakse

Dubravka Sesar

Zagreb

dsesar@ffzg.hr

Na primjeru češkoga prepjeva *balade* Khevenhiller u članku se raspravlja o problemima prevođenja Krležine kajkavštine na češki jezik. Prepjev se analizira s obzirom na češku i hrvatsku jezičnu situaciju, koja pokazuje da ne postoji nijedan češki kulturni interdijalekt (to nije ni češki supstandard – *obecná čeština*) na koji bi se *Balade* mogle prevesti. Prepjev potvrđuje da je češki književni jezik (*spisovná čeština*) jedini lingvistički i kulturni ekvivalent hrvatskoj književnoj kajkavštini, kojim se može iskazati poetika Balada.

KLJUČNE RIJEČI: Miroslav Krleža, *Balade Petrice Kerempuha*, hrvatska književna kajkavština, češki prijevod

1. Uvodne napomene

Čitatelj nekoga prevedenoga autora često nije svjestan da svoj doživljaj njegova djela duguje i prevoditelju. Velike pisce ne prate uvijek i *veliki* prevoditelji. Ovdje će biti riječ o češkom prepjevu jedne od *Balada Petrice Kerempuha* Miroslava Krleže.¹ Iako je njihov povijesni i kulturni kontekst podjednako *usko* hrvatski koliko i *široko* europski *Balade* su ogledni primjer *neprevedivoga* pjesništva, ponajprije zbog jezika kojim su pisane. One su ipak, djelomice ili u cijelosti, prevedene na mnoge europske jezike (slovenski, talijanski, makedonski, mađarski, češki, francuski, njemački, poljski, ruski...). Prevoditelji koji su se upustili u taj pothvat bili su svjesni da među dijalektnim, interdijalektnim i sličnim genetskolingvističkim inačicama jezika na koji ih prevode neće naći ekvivalent Krležinoj kajkavštini jer se prijevodom dijalekta jednoga na dijalekt drugoga jezika ne može ostvariti ono “otprilike isto” (Eco 2006) u doživljaju te poezije. Ni među sociokulturnim idiomima nižima od svoga književ-

¹ O češkom prijevodu *Balada* u cjelini vidjeti Brozović: 2015.

noga jezika neće naći ekvivalent koji bi odgovarao Krležinoj stilizaciji *Balada*. Iskusan prevoditelj neće u svome jeziku ni tražiti neki “odgovarajući” idiom jer ga ne može ni imati za jezik tako “složene etnografske strukture” (Levi 1982: 121) kakav je hrvatski. Strani prevoditelji koji poznaju hrvatsku književnojezičnu tradiciju znaju da kajkavština nije samo dijalektna kategorija, odnosno sirovi organski idiom, nego je i povijesni kulturni interdijalekt kojim su pisana vrijedna književna djela, a Krležine su *Balade* moderna umjetnička stilizacija te stare književne kajkavštine. Djela hrvatskih pisaca pisana danas *nestandardnom* kajkavštinom ili čakavštinom očito su manji problem prevoditeljima nego jezikoslovcima. Nerazumijevanje stranih jezikoslovaca za složenost hrvatske jezične povijesti proizlazi ponajprije iz njezine neusporedivosti s većinom europskih i sa svim slavenskim jezicima. Međutim, prevoditeljska praksa potvrđuje da hrvatska *narječja* po svojoj kultiviranosti nadilaze okvire dijalektologije i ispunjavaju sve estetske funkcije književnoga jezika.

2. Krleža i Česi

Krležine *Balade Petrice Kerempuha* na češki su prevedene u cijelosti i u Češkoj su doživjele i najviše izdanja. Krležofil Dušan Karpatský u Prag je 1957. donio VI. svezak biblioteke Hrvatska književna kritika posvećen Miroslavu Krleži. Njegov esej “Književnost danas” iz 1945. odmah je preveo za reviju *Světová literatura*, što je potaknulo velik interes za Krležu, o kojemu Karpatský svjedoči u jednom intervjuu.² To nije bio prvi susret čeških čitatelja s Krležom, jer u Češkoj je tiskano sedam od devet međuratnih prijevoda Krleže (Tadić 2014b: 73), ali je zaslugom Karpatskoga započeo veliki projekt prevođenja Krleže na češki jezik.

Krleža je u Češkoj boravio od prosinca 1931. do veljače 1932., 4. prosinca 1931. bio je na premijeri *Gospode Glembajevih* u režiji Branka Gavelle koji je tada dje-

² “... tekst je oduševio mnoge češke pisce, kritičare, umjetnike – komuniste podjednako kao i nekomuniste, čak i antikomuniste. Pjesnik Jiří Kolář citirao ga je u svom pogovoru prepjev u pjesama Carla Sandburga, jedan od urednika nakladnog zavoda Československý spisovatel zamolio me je da napišem pogovor uz prijevod novele *Vražji otok*, drugi, sjajni kritičar Jan Grossman, tražio je da smjestim napravim mali izbor iz Krležine esejistike, a najveća izdavačka kuća, kasnije prozvana *Odeon*, od mene je zatražila ne samo temeljiti predgovor novom izdanju predratnog prijevoda *Povratka Filipa Latinovicza*, nego i nacrt Krležinih izabranih djela. No opet se umiješala politika. (...) Pet eseja (...) mogao sam objaviti tek nakon 42 godine, u zadnjem, 9. svesku Krležinih izabranih djela na češkom, koja su izlazila od 1965. do 2000. godine” (Karpatský; Dorotić Sesar 2007: 6–7).

lovao u Brnu, a u Zbraslavu kraj Praga napisao je *Povratak Filipa Latinovicza* (Lipovac 2019: 89). Njegove novele iz *Hrvatskoga boga Marsa* (1926. objavljena su *Tri domobrana* u prijevodu V. Chába) češka je kritika uspoređivala s Hašekovim *Dobrim vojakom Švejkom*, međutim, među Krležinim zapisima o češkim temama ne spominje se jedno mjesto iz Hašekova romana³, koje izravno upućuje na baladu Khevenhiller. Naime, u jednoj Švejkovoj digresiji o isljeđivanju nekoga ugljenara Františka Škvora, koji je početkom rata bio optužen za veleizdaju, stoji:

“Ten člověk, když se ho u vejslechu ptali, jestli má nějaký námitky proti protokolu, řekl:

*At' si bylo, jak si bylo, přece jaksi bylo,
ještě nikdy nebylo, aby jaksi nebylo.*

Potom ho za to dali do temný komůrky a nedali mu nic jíst a pít po dva dny a zas ho vyvedli k vejslechu, a on stál na svém, že *at' si bylo, jak si bylo, přece jaksi bylo, ještě nikdy nebylo, aby jaksi nebylo*. Může bejt, že šel s tím i pod šibenici, když ho potom dali k vojenskému soudu.” (Hašek 1955: 303; 2. dio *Na frontě*, kurziv – DS).

U Jonkeovu prijevodu taj ulomak glasi ovako:

“Kad su ga na preslušanju pitali ima li kakvu primjedbu, taj je čovjek rekao:
*Premda je bilo kako je bilo, ipak je nekako bilo,
jer još nikada nije bilo da nije nekako bilo.*“

Poslije su ga strpali u mračnu ćeliju i nisu mu dali dva dana nikakva jela ni pića, a onda su ga opet odveli na preslušavanje, a on je ostao pri svom *da premda je bilo kako je bilo, da je ipak nekako bilo, i da još nikada nije bilo da nije nekako bilo*. Možda je s tim otišao i na vješala, jer su ga kasnije predali vojnom sudu.” (Hašek 1965: 376).

I Švejkove monologe i dijaloge likova, koji su izvorno napisani općečeškim interdijalektom ili supstandardom (obecná čeština), Jonke je preveo na hrvatski književni jezik.⁴

³ 1. dio *Švejka* izišao je 1921., 2. dio (sa spomenutim citatom) i 3. dio 1922., a 4. (nedovršeni) dio 1923.

⁴ Prijevod Nade Gašić iz 1996., u kojemu je općečeški idiom preveden poluurbanom kajkavštinom, nije postigao željeni efekt izvornoga govora Zagreba i okolice.

Balade su na češki preveli pjesnik Josef Hiršal⁵ i njegova “jezična suradnica”, prevoditeljica Irena Wenigová⁶, a do sada su u Češkoj doživjele tri knjižna izdanja: 1963., 1994. i 2002. Iako se u svakome izdanju *Balada* nalazi “Tumač manje poznatih riječi, fraza i pojmova” dobro upućena i na jezik osjetljiva Wenigová u svemu se savjetovala s Krležom (Iz Krležine korespondencije 1982: 1014–1024⁷). Tako on 22. X. 1959. u odgovoru na njezino pismo kaže:

“Ne vladam, nažalost, češkim tako te bih mogao preuzeti bilo kakvu arbi-trazu, no opet nije da nemam uho, iako pasivno, za češku frazu...” (isto: 1015). “Nije potrebno, draga I. W., da Vama i Hiršalu naglasim kako Vam priznajem punu slobodu...” (isto: 1016)

U dugačkom pismu od 27. X. 1961. подробно joj tumači pojmove iz *Balada* označavajući ih: Ad Ciganska, Ad Keglovichiana, Ad Planetariom, Ad Komendri-jaši... itd. (isto: 1017–1025).

Opširni pogovor češkome prepjevu *Balada* napisao je Karpatský. Iz njegove prepiske s Krležom doznajemo sljedeće:

Dragi moj Karpatský,
Zahvaljujući Vam na postojanoj simpatiji za autora i njegovo djelo, pozd-
ravljam Vas iza duže stanke... (...)
Prelazim na temu Vašega Predgovora za *Balade*. (...)
Balade su pisane jezikom kojim se govorilo i pisalo oko Zagreba polovinom
XVI st., u eri reformacije. Mjestimična arhaizacija vršena je iz dekorativnih

⁵ Josef Hiršal (1920–2003) prepjevao je u suradnji s prevoditeljica(ma) mnoge hrvatske pjesnike, npr. izbor iz dubrovačke renesansne poezije (*Dubrovnická renesanční poezie*, 1964) s Miladom Nedvědovom. Stalno je surađivao s Dušanom Karpatskim. Zanimljivo je da je 1958. izišao njegov češki prijevod Morgensternovih *Galgenlieder*, koje i naša znanost o književnosti (npr. Ivo Fran-geš) povezuje s Krležinim *Baladama*.

⁶ Irena Wenigová (1931), kroatistica, izvrsna poznavateljica hrvatskoga jezika i književnosti, ure-dnica književnih časopisa *Slovanský přehled* i *Odeon*, izdavačica i prevoditeljica, uz *Balade* je na češki prevela najznačajnija Krležina dramska i prozna djela, a prevodila je i Begovića, Voj-novića, Matkovića, Marinkovića, Božića, Raosa, Bajsica... U prevođenju je uvijek samozatajno surađivala s češkim književnicima – J. Hiršalom, L. Kubištom, J. Fiedlerom i drugima, te s pre-voditeljima kroatistima – M. Nedvědovom, a poglavito s D. Karpatskim, kojemu je u vrijeme zabrane objavljivanja *posuđivala* i svoje ime. Bila je stipendistica Krležina fonda DKH (1986). Odlikovana je Redom Danice hrvatske s likom Marka Marulića (2011).

⁷ Iz Krležinih pisama Wenigovoj (npr. 13. I. 1961., 11. II. 1963.) doznajemo da je posrednik i svo-jevrsni konzultant u njihovoj suradnji bio i prof. Ljudevit Jonke.

razloga. Što se tiče topografske karte kajkavštine, bilo bi dobro da je proširite do Podravine, od Varaždina, nizvodno sve do Virovitice, a u Posavini do Siska, pa uz Kupu do Karlovca (uz staru tursku granicu i uzvodno uz Kupu do Čabra). Područje kajkavštine do početka XVI st. (do provale Turaka) prostiralo se sve do Valpova na istoku i do Bihaća na jugu, a onda je svedeno, uglavnom na zagrebačko-varaždinski centar, uz kranjsku granicu, gdje se preko Sutle i Krke širi i danas na jugu sve do Trsta i do Celovca na sjeveru.

To nije bio dijalekt, nego književni jezik sa zagrebačkim centrom, sa nekoliko stotina registriranih imena i štampanih djela od kojih su neka više nego svjedočanstvo pismenosti i kao takvo dokaz da se interes za knjigu nikada nije ugasio, premda su se te knjige pisale “pod ždrijelom turskih topova – vjekovima”.

Toliko o toj “patetičnoj” prošlosti jednog historijskog perioda i jezika, koji se u samim *Baladama* prikazuje iza kulisa veoma intimno, o čemu i sami pišete u predgovoru opširno i informativno.

Uz moj vlastiti komentar imena, simbola i pojave Petrice, što ga citirate u predgovoru, za čs. publiku moglo bi se dodati još kao tertium comparationis, da je to ime neka vrsta Sancha Panse, bez Gospodara, jer Pedro Pancia znači otprilike to isto što i “Pero Trbušina” ili “Drobina”, kako su ga i Mađžari uznastojali približiti pučkoj fantaziji.

Da je ova knjiga imala aktuelni politički karakter, to je poznato i provjereno po raznim anegdotama i događajima, kada su se seljaci, tuženi zbog raznih pobuna i žakerija, branili protiv pozitivnih zakona pred sudovima na političkim procesima citatima iz te knjige (1937–38), što se, uostalom, i iz Vašeg teksta vidi, i što ste naročito naglasili. Ideološka analiza ovog baladesknog protutiranskog motiva u Vašem je predgovoru iscrpljena usque ad finem, i što se toga tiče ništa ne bi trebalo ni dodati.

Nešto što bi eventualno jednostranost Vaše kompozicije uravnotežilo, bilo bi, da se progovori o estetsko-morfološkoj strani samih pjesama. O vrstama stiha, o ritmu, o riskantnom pokušaju da se jednim mrtvim književnim govorom i jezikom u vezanom obliku sa rimovanim slobodnim stihovima progovori na socijalno tendencioznu temu, politički aktuelne poezije, što se kao pokušaj i ostvarilo, a kao takvo ostalo kuriozum.

Sve to, dragi moj Karpatský, nije od neke preponderantne važnosti, a sve ste to Vi uostalom u glavnim potezima Vašim predgovorom i tangirali.

Ponovno Vas molim da isporučite naše pozdrave Ireni i Hiršalu, a Vama steže ruku Vaš

M. Krleža

Zagreb, 3. XII. 1962. (Karpatský 2010: 59–60; isto u: Karpatský 2014: 91)

U pogovoru 2. izdanju *Balada* (1994) Karpatský neznatno korigira svoj pogovor iz 1. izdanja (Krleža postaje “samo” hrvatski pisac), koji započinje riječima da su *Balade* specifične ponajprije jezično. Akceptirajući Krležinu topografiju kajkavštine, on za češkoga čitatelja proširuje povijesni okvir hrvatske jezične situacije. Govori o značenju imena Kerempuh te napominje da se on u hrvatskoj književnosti pojavio još 1833. u prijevodu jedne njemačke pučke pripovijesti o Tillu Eulenspiegelu varaždinskoga pisca Jakova Lovrenčića (*Petrica Kerempuh iliti čini i življenje človeka prokšenoga*). *Balade* stavlja u kontekst Gupčeve seljačke bune i hrvatske *puntarske* tradicije u kojoj i Krleža igra značajnu ulogu pa je tako i “knjiga imala aktuelni politički karakter”. Poziva se na hrvatske krležologe (M. Kuzmanovića, S. Lasića i dr.) i pišćevu korespondenciju, ali ništa ne govori “o estetsko-morfološkoj strani samih pjesama. O vrstama stiha, o ritmu, o riskantnom pokušaju da se jednim mrtvim književnim govorom i jezikom u vezanom obliku sa rimovanim slobodnim stihovima progovori na socijalno tendencioznu temu...”. Petricu Kerempuha ne uspoređuje sa sličnim (anti)junacima iz češke i europske književne tradicije, što bi ga češkom čitatelju približilo kao omiljeni lik iz “Knjižica pučke lektire” (Knížky lidového čtení, *Volksbücher*). Naš Kerempuh nije legendarna dvorska luda poput Jana Palečka na dvoru Jiříja Poděbradskoga s kojim je usporediv opjevani (u Jana Kochanowskoga) poljski Stańczyk na dvoru Jagellonaca ili engleski Will Sommers na dvoru Henrika VIII, ali im je karakternom vrlo sličan. Kerempuh je hrvatska varijanta Tilla Eulenspiegela (ili Thyla Ullenspiegela) po kojemu se anonimna i poluanonimna, poglavito barokna, literatura naziva *eulenspiegelovskom*.⁸ Kao povijesni okvir za *mundus inversus* u *Baladama*

⁸ Za pučku književnost koju simbolizira Till Eulenspiegel, u Čeha Til Enšpígl, a u Poljaka Dyl Sowizdrzał (kalk složenice od sova+zrcalo), u poljskoj je povijesti i teoriji književnosti prihvaćen naziv Aleksandra Brücknera “literatura sowizdrzalska” – eulenspiegelovska književnost. Naziv se odnosi na *plebejsku* književnost (bogatu u doba poljskoga baroka, 20-ih godina 17. stoljeća) koja svijet vidi i oblikuje *izvrnuto* (“świat na opak” – *mundus inversus*). Povezujući staročešku književnost sa staropoljskom, naziv “enšpiglovská literatura” po uzoru na Brücknera upotrijebio je i češki etnolog i folklorist Čeněk Zíbrt (*Enšpiglovská literatura cizí i česká*, Praha 1926). I nepravredno zanemareni prevoditelj Krležinih *Balada* na poljski Alija Dukanović (Bihać 1926. – Varšava 2009.) stavlja ih u kontekst eulenspiegelovske (sowizdrzalske) književnosti, a Petricu

je i "Krlęža koristio 16., a posebice 17. stoljeće, odnosno doba baroka, jer je barokna ideja umjetnosti bila pogodna za obrtanje vrijednosti (*Khevenhilller*)" (Milanja 2010: 39).

U češkom izdanju *Balada* bitna su i objašnjenja Jaroslava Valente. Tu su latinske, njemačke, mađarske i druge strane riječi i izrazi, osim turcizama za koje je problem riješen već u prijevodu. Objašnjen je i kajkavski leksik koji je u prijevodu iz stilskih ili versifikacijskih razloga ostao izvoran, kao npr. cinkuš – *umiráček*, klopotec – *řehtačka*, *tlukadlo*..., žganci – *krajové jídlo na způsob škubánků*... Većina tumačenja odnosi se na hrvatske realije – na imena osoba, toponime, egzonime, etnike i sl. Aluzije na povijesne događaje, na poznate osobe i njihove nadimke Valenta je preuzimao iz hrvatskoga izdanja, ali je većinu morao dopuniti.

3. Khevenhilller – Khevenhueller – Khevenhüller

KHEVENHILLER

SERENISSIMUSA ARCHIDUXA
CAROLUSA TABORNIK
GENERALKVARTIRMAJSTER NA
TLAKI ZIDA NOVI BANSKI FES-
TUNG CAROLOSTADIUM
A. D. 1579

Nigdar ni tak bilo
da ni nekak bilo,
pak ni vezda nebu
da nam nekak nebu.

Kajti: kak ni bilo da ne bi nekak bilo,
ne bi bilo nikak, ni tak kak je bilo.

Ar je navek bilo da je nekak bilo,
kaj je bilo, a je ne, kaj neje nikak bilo.

Tak i vezda bude da nekak vre bude,
kak biti bude bilo da bi biti bilo.

KHEVENHUELLER

SERENISSIMUSA ARCHIDUXA CAROLU-
SA GENERÁL HLAVNÍ KVARTÝRMAJSTR
KHEVENHUELLER
NA ROBOTĚ STAVÍ NOVÝ BÁNSKÝ FES-
TUNG CAROLOSTADIUM
A. D. 1579

Ještě nikdy nebylo,
aby nějak nebylo,
jako nikdy nebude,
že nám nějak nebude.

Totíž: nikdy přece nebylo, aby nějak nebylo,
nebylo by nijak bylo, kdyby tak bývalo bylo.

Odjakživa tomu bylo, že to vždycky nějak bylo,
tak to bylo, není ale nebyvši a nebývalé.

Tak tomu i povždy bude, že to vždycky nějak bude,
aťsi bylo, jak si bylo, bude, aby to tak bylo.

Kerempuha naziva i Pietrkom Sowizdrzałom. Svojim prijevodom *Balada* (1983) privukao je pozornost poljske književne sredine (J. Wierzbicki, M. Dąbrowska-Partyka, M. Koch, K. Bąk...).

Ar nigdar ni bilo da ni nišče bilo, pak nigdar ni ne bu da niščega ne bu.	Nikdy přece tak nebylo, že by nikoho nebylo, jako nikdy nenastane, že by nikoho nebylo.
Kak je tak je, tak je navek bilo, kak bu tak bu, a bu vre nekak kak bu!	Jak je, tak je, vždy tak bylo, aťsi bylo, jak si bylo, ať to bude, jak to bude, bude vždycky tak, jak bude.
Kajti nemre biti i nemre se zgoditi, da kmet ne bi trebal na tlaku hoditi.	Nelze totiž, aby bylo, aby se to přihodilo, že by se jít na robotu chrapounovi odpustilo.
Nigdar još ni bilo pak nigdar nemre biti, da kmet neje moral na vojščinu iti.	Aťsi bylo, tak nebylo, by se bylo připustilo, aby nemusel jít chrapoun na vojnu, když třeba bylo.
Kajgod kadgod bilo opet je tak bilo, kak je bilo tak je i tak bude bilo.	Cokoli kdykoli bylo, vždycky tomu stejně bylo, aťsi bylo, jak si bylo, je i bude, jak to bylo.
Kak je navek bilo navek tak mora biti, da muž mora iti festunge graditi,	Jak to odjakživa bylo, tak bude, byť jak chce bylo, chrapoun musí stavět festung, a aby se postavilo,
bedeme kopati i morta nositi, z repom podvinutim kakti kusa biti.	kopat valy, nosit maltu, aby zdárně skončil dílo, stáhnout ocas jako čubka, ať mu bylo, jak mu bylo.
Kmet nezna zakaj tak baš mora biti, da su kmeti gladni, a taborniki siti.	Chrapoun neví, proč to je a musí být, ať jak chce bylo, že chrapouni mají hlad, když generálům žrádlo zbylo.
Ar nigdar ni tak bilo da ni nam tak bilo, pak nigdar ni ne bu da kmet gladen ne bu,	Nikdy přece tak nebude, aby nebylo, jak bylo, aby se to selské břicho někdy zplna nasitilo,
kajti nigdar ne bu na zemlji ni na nebu, pri koncu pak Turčin potukel nas se bu.	vejít v nebe ani v zemi chrapounu se neurčilo, nakonec nás Turčín všechny pobije, a odzvonilo.
A kmetu je sejeno jel krepa totu, tam il v katedrale v Zagrebu,	Chcípnout tady nebo tam je chrapounovi jedno ale, i v záhřebské katedrále
kad drugog spomenka na grebu mu ne bu neg pesji brabonjek na bogečkem grebu.	nebude mít jiný pomník než, jak bude, je i bylo, malé psovské hovínko, co na žebráckém hrobě zbylo.

(Krlježa 1956: 63–64)

Preveli Josef Hiršal i Irena Wenigová (Krlježa 1994: 63–64)⁹

⁹ Přijevod je objavljen i u velikoj antologiji *Koráb korálový. Tisíc let charvátské poezie v díle stovky básníků*, Prag 2007: 426–427 (Korablja od koralja. Tisuću godina hrvatske poezije u djelu stotinjak pjesnika), koju je priredio D. Karpatský.

3.1. Leksik

Khevenhiller je za češke prevoditelje jezično jednostavniji od drugih pjesama jer ne zahtijeva temeljitije poznavanje kajkavskoga leksika. I ovdje i u ostalim *Baladama* očit im je problem bila imenica *kmet* (češki: *nevolník*) koja u feudalnom kontekstu znači neslobodnoga seljaka, a na češki je prevedena različito: *chrapoun* (u Khevenhilleru 7 puta), *sedlák* (Petrica i galženjaki, Lamentacija o štibri), *chám* (Lageraška), *kmán* (Verböczy), dok se u pojedinim pjesmama ti nazivi izmjenjuju (Keglovichiana). Svi oni označavaju seljaka, a značenje *kmeta* im je tek na drugom mjestu: *sedlák* je ponajprije imućan seljak (seoski gazda), *chám* je neuki i neslobodni seljak, ali ne označava samo osobu, *kmán* je i vojnik, *chrapoun* je ponajprije ekspresivni naziv za neotesanu i umišljenu *seljačinu*, a drugo mu je značenje općenito – *venkovan* – čovjek sa sela, seljanin, seljak. Prevoditelji su za sigurno imali na umu ovo opće, neutralno značenje. Češku imenicu *kmet* odbacili su kao posve arhaičnu (tek joj je peto značenje isto kao u hrvatskom), a neutralni jednoznačni naziv *nevolník* vjerojatno su željeli “krležijanski” zamijeniti stilski obilježenim sinonimima.

U češkim bilješkama stoji objašnjenje imena Khevenhueller (kod Krleže – Khevenhiller): *Georg Khevenhüller, korutanský zemský hejtman ze staré kraňské šlechtické rodiny, poražen r. 1578 Ferhadem pašou při tažení proti bosenským Turkům*.¹⁰ *Carolostadium* (lat.) se tumači ovako: *Karlovac; pevnost založená r. 1579, rok po porážce Khevenhüllerově na řece Kupě od Turků, arcivévodou Karlem Habsburským nad 900 uřezanými tureckými hlavami*.¹¹

3.2. Forma, metar, rime

Usporedbom hrvatskoga Khevenhillerova s češkim na prvi je pogled vidljiva velika formalna podudarnost prepjeva s izvornikom (16 strofa – prva je četverostih, a ostale su dvostisi) s razlikom da su svi češki stihovi dulji od hrvatskih. Jedan od razloga za to su strukturne razlike između hrvatske kajkavštine i češkoga književnoga jezika – unatoč njihovoj velikoj bliskosti. Prevoditelji nisu imali izbora s formom futura II glagola *biti* (být) koja je u češkom za slog dulja nego u kajka-

¹⁰ Prijevod: Georg Khevenhüller, koruški zemaljski kapetan iz stare kranjske plemićke obitelji, kojega je 1578. godine u pohodu protiv bosanskih Turaka porazio Ferhad-paša.

¹¹ Prijevod: Karlovac; utvrda koju je 1579. godine, godinu dana nakon Khevenhüllerova poraza od Turaka na rijeci Kupi, podigao Karlo Habsburški na 900 odrubljenih turskih glava.

vskom hrvatskom (ne bu – nebude, bu – bude), a zbog naglaska na prvom slogu promijenio se i ritam stiha. Uvidjevši da je promjena ritma u 1., 2. 5. i 6. strofi neizbježna, prevoditelji su cijelu Krležinu pjesmu “u vezanom obliku sa rimovanim slobodnim stihovima” prilagodili češkim prozodijskim i metričkim mogućnostima. Preoblikuje li se prvi četverostih u dvostih, Khevenhiller bi imao ukupno 32 stiha, i to 19 dvanaesteraca, 9 trinaesteraca, 2 jedenaesterca, 1 deseterac i 1 osmerac. *Kanonizirani i ideologizirani deseterački model balade* (Milanja 2010: 26) koji Krležu nije prihvaćao, nije svojstven ni češkoj pjesničkoj tradiciji pa su češki prevoditelji sve stihove, osim drugoga u pretposljednjoj strofi, dosljedno zamijenili šesnaestercima. S prozodijsko-metričkoga gledišta i u izvorniku i u prepjevu prevladava trohejski ili trohejsko-daktilski stih, s tim što je u češkom zbog spomenutih strukturnih razloga daktilski nešto češći. Trohejski ili daktilski slijed remeti se samo u pojedinim stihovima gdje naglasak početnih naglasnih cjelina (fonetskih riječi) pada na drugi slog. Za razliku od izvornika s promjenjivim mjestom cezura, u prepjevu je cezura najčešće iza osmoga sloga¹², ali ne označava uvijek i granicu riječi. Vezanost stihova posebno je izražena rimama (usp. Lisac 1988: 360), a s obzirom na *žensku narav* hrvatskoga i češkoga stiha, češki prepjev uvelike, po mogućnosti i formalno, slijedi izvornu strukturu AA rima, podjednako vanjskih (npr u 1., 2., 3., 7. i 8. strofi) i unutrašnjih (npr. u 4., 5. i 13. strofi). Fonetska, a dijelom i metrička odstupanja od izvornih rima (npr. od 10. do 16. strofe) u prepjevu su uvjetovana semantičkim i morfosintaktičkim razlozima. Češki prevoditelji Khevenhillera, koji je unatoč mnoštvu versifikacijskih *nepravilnosti* izvornika najbliži baroknom trohejskom dvanaestercu, uspjeli su na najbolji mogući način na svoj jezik umjetnički prepjevati i te Krležine *vezane i rimovane slobodne (!) stihove*.

Češki prepjev dosljedno prati sintaksu izvornika. Osim 10. i 11., 13. i 14. te 15. i 16. strofe koje su sintaktički povezane, svaka je strofa jedna zatvorena složena rečenica. Melodijska artikulacija rečenice – ritmička igra njezinih dijelova, odnosno pojedinih stihova – vjerno i dosljedno slijedi izvornik. Produljenjem stihova i logičkim dopunama sadržaja prevoditelji su uspjeli izbjeći “napetost između slogovno-metričkoga (stopnoga) i verbalno-semantičkoga načela” (Užarević 1994: 95). Nema lomljenja sintakse ni opkoračenja, nema sintaktičkih inverzija. Jednostavnost iskaza te ponavljanje *teških*, sudbinski intoniranih sklopova u pojedinim stihovima dobiva i u prepjevu sentencijsku težinu i postiže željeni poetski doživljaj.

¹² Cezura pritom “ne mora značiti odmor, stanku unutar stiha nego (...) granicu koja pridonosi dojamu pravilne izmjene određenih ritmičkih cjelina” (Solar 2006: 48).

3.3. *Stilske figure*

Sličnost glasovnih sustava omogućila je prevoditeljima Khevenhilera prijenos Krležinih figura diktije – aliteracija, anafora i epifora – u češki prepjev, što se očituje u gotovo svim stihovima. Ta su sredstva sastavni elementi ponavljanja cijelih sklopova riječi – kraćih ili duljih sintaktičko-semantičkih cjelina koje čine stihove. Težeći pravilnom rimovanju i očuvanju epifora prevoditelji su neke stihove oblikovali drugim riječima, ali nigdje nisu narušili sadržaj i značenje. Tako bi npr. 7. strofa u doslovnom prijevodu s češkoga glasila: “Nemoguće bi bilo da (bi) se dogodi(lo) / da (bi) se ići na tlaku seljaku oprosti(lo).” Zbog rime se u 14. se strofi dodaju riječi (neurčilo – odzvonilo / “nije odredilo – i odzvonilo”) kojih u izvorniku nema, ali odgovara sadržaju izvornika i postiže isti poetski efekt. Prevoditelji su našli rimu i za pretposljednju strofu s kraćim drugim stihom (jedno ale – /v/ katedrále), kakve u izvorniku nema, a u nastavku, u posljednjoj strofi pojačali su poantu proširenjem sadržaja. Iako se u prevođenju poezije kraćenje obično lakše opravdava nego dopunjavanje, spomenute dopune sadržaja pojedinih stihova ne narušavaju njihovo značenje, nego naprotiv, služe očuvanju semantičke igre u sklopu *estetsko-morfološke strane* Krležine kajkavštine.

4. Zaključak

Poznato je da o prevođenju književnoga djela, poglavito poezije, postoje dva suprotna mišljenja – da je svaki prijevod izdaja originala i da nijedan ne može biti savršen, te da je moguć kongenijalan prijevod, što ovisi o prevoditeljevom talentu i znanju. Između tih krajnosti postoji cijela skala mogućih dobrih prijevoda koji ispunjavaju osnovnu misiju zbližavanja različitih kultura i obogaćivanja vlastite književnosti vrijednim prijevodnim djelima.

Krleža je očito bio zadovoljan češkim prepjevom svojih *Balada*, a broj izdanja potvrđuje da su ih češki čitatelji dobro prihvatili. Ono što u pogovoru Karpatskoga “nije od neke preponderantne važnosti” Krleža je velikodušno zanemario. Budući da su *Balade* jezično i versifikacijski kompleksno poetsko djelo, razumljiva je bojazan književnih znalaca da ga svaki prepjev može samo osiromašiti. Zahvaljujući Ireni Wenigovoj i Josefu Hiršalu češki čitatelj sigurno ne osjeća nikakvo poetsko “osiromašenje” zbog jezika prepjeva. Naprotiv, za razliku od općečeškoga interdijalekta (supstandarda) upravo češki književni jezik protkan germanizmima

i drugim leksikom iz feudalnih vremena (npr. u Keglovichiani) dodaje prepjevu finu povijesnu patinu i svrstava ga visoko među klasike. Koliko god to zvučalo paradoksalno, upravo prepjev na književni jezik svrstava Krležine *Balade* na zasluženom mjesto (i) u češkoj prijevodnoj književnosti.

LITERATURA

- BROZOVIĆ, D. 2015. Uz češki prijevod Krležinih *Balada*. *Rasprave i članci*. Prir. Josip Lisac. Matica hrvatska. Zagreb: 405–414.
- ECO, U. 2006. *Otprilike isto. Iskustva prevođenja*. Algoritam. Zagreb.
- Iz Krležine korespondencije. 7 pisama Ireni Wenigovoj. 1982. *Forum* 10–12: 1014–1027.
- KARPATSKÝ, D. 1994. Doslov. *Balady Petrici Kerempuha*. Mlada fronta. Praha: 153–160.
- KARPATSKÝ, D.; Dorotić Sesar, D. 2007. Moja se *Korablja* gradila pedeset godina. *Tema* 9–10: 3–21.
- KARPATSKÝ, D. 2010. *Epistolar*. Antibarbarus – Zagreb. Sa(n)jam knjige u Puli – Pula. University press Sarajevo.
- KARPATSKÝ, D. 2014. *Listář*. Torst. Praha.
- LEVI, J. 1982. *Umjetnost prevođenja*. Svjetlost. Sarajevo.
- LEVÝ, J. 1957. *České theorie překladu*. SNKLU. Praha.
- LIPOVAC, M. 2019. Miroslav Krleža i Česi. *Susreti (glasilo HČD-a)* 36–37: 88–91.
- LISAC, J. 1988. Balade Petrice Kerempuha i hrvatska književna tradicija. *Forum* 9: 352–363.
- MILANJA, C. 2010. Balade kao autorski projekt. *Kaj* XLIII (3): 11–46.
- SOLAR, M. 2006. *Rječnik književnoga nazivlja*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- TADIĆ, L. 2014a. Krležiana Bohemica. *Spisy Miroslava Krleži* 1–7, Praha 2013. *Književna republika* 7–9: 206–218.
- TADIĆ, L. 2014b. Krleža u Pragu. *Gordogan* 29–30 (73–74): 70–73.
- UŽAREVIĆ, J. 1994. Prema teoriji pjesničkoga prevođenja. *Književna smotra*: 90–97.

IZVORI

- HAŠEK, J. 1955. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. SNKLHU. Praha
- HAŠEK, J. 1965. *Doživljaji dobrog vojaka Švejka za svjetskog rata*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Koráb korálový. Tisíc let charvátské poezie v díle stovky básníků*. 2007. Ur. D. Karpatský. Fori Prague. Praha.
- KRLEŽA, M. 1956. *Balade Petrice Kerempuha*. Zora. Zagreb.
- KRLEŽA, M. 1963. *Balady Petrici Kerempuha*. SNKLU. Praha.
- KRLEŽA, M. 1983. *Ballady Pietrka Kerempuha*. PIW. Warszawa.
- KRLEŽA, M. 1994. *Balady Petrici Kerempuha*. Mlada fronta. Praha.

Krleža's *Ballads of Petrica Kerempuh* Between the Translatology Theory and Practice

ABSTRACT

Following the example of the Czech translation of Khevenhiller ballad, the article discusses problems of translating Krleža's Ballads from Kaikavian to Czech language. The translation is analysed with regard to the language situation of both the Czech and the Croatian language. It shows that there is no Czech cultural interdialect (not even the substandard – Common Czech) to which the Ballads could be translated. The translation confirms that Standard Czech is the only linguistic and cultural equivalent to the Croatian Kaikavian literary language, which could be used to express the poetics of the Ballads.

KEYWORDS: Miroslav Krleža, *Ballads of Petrica Kerempuh*, Kaikavian literary language, Czech translations

O definicijama lingvonima “torlački” u južnoslavenskoj dijalektologiji

Andrey N. Sobolev

Institut lingvističkih istraživanja Ruske akademije
znanosti, Sankt Peterburg
sobolev@staff.uni-marburg.de

U članku se razmatra semantički opseg lingvonima “torlački” u južnoslavenskoj dijalektologiji. Utvrđeno je da se taj termin u znanstvenoj literaturi rabio u širem značenju kako bi obuhvatio kompleks balkaniziranih zapadnojužnoslavenskih dijalekata Bugarske, Srbije i Sjeverne Makedonije; u užem smislu koristio se za označavanje srpskih i hrvatskih dijalekata prizrensko-timočke zone; u najužem smislu označavao je govore Torlaka – male južnoslavenske subetničke grupe razdijeljene srpsko-bugarskom državnom granicom. Iz aspekta lingvogeografije definirane su istočna, južna i zapadna granica torlačkog dijalekatskog kompleksa; naznačena je temeljna razlika između snopa genetskih izoglosa u zapadnoj Bugarskoj i Sjevernoj Makedoniji i zone postupnog prelaska od balkaniziranih govora na nebalanizirane u Srbiji. Po ukupnosti svojih unutarnjih i vanjskih jezičnih obilježja torlački dijalekatski kompleks jedinstven je u slavenskom jezičnom svijetu.

KLJUČNE RIJEČI: južnoslavenska dijalektologija, torlački govori u Srbiji, torlački govori u Bugarskoj, torlački govori u Sjevernoj Makedoniji, južnoslavenske izoglose

U suvremenom južnoslavenskom jezikoslovlju i posebice u dijalektologiji lingvonim “torlački” rabi se s nekoliko značenja znatno različitog obima.

U najširem smislu termin se primjenjuje na veliki arealni kompleks balkaniziranih, genetski zapadnojužnoslavenskih teritorijalnih dijalekata kojima na krajnjem zapadu Bugarske, u istočnoj i južnoj Srbiji s Kosovom i Metohijom,¹ a

¹ Misli se na *de jure* Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju u sastavu Republike Srbije, gdje *de facto* postoji djelomice priznata država Republika Kosovo.

također u sjevernoj Sjevernoj Makedoniji kao tradicionalnim prvim sredstvom općenja (maternjim idiolektom, odnosno L1) govore tamošnji Srbi, Bugari, Makedonci, Muslimani i Hrvati. Mali srodni zapadnojužnoslavenski jezični otoci postoje u Rumunjskoj i Bugarskoj. Iako klasična srpska antropogeografija ovo stanovništvo naziva torlačkim, ili šopskim (Cvijić 1922), nema niti endonimskog, niti egzonimskog općeg narodnog etničkog imena za sve govornike svih pojedinih dijalekata toga kompleksa.

S jedne strane, genetska pripadnost torlačkoga zapadnom ogranku južnoslavenske jezične skupine pružila je srpskoj lingvističkoj znanosti prije 1945. mogućnost razmatrati ga kao sustavni dio štokavskoga narječja hrvatskosrpskoga dijalekatskoga prostora u koje bi se mogli ubrojiti i genetski srodni govori u Bugarskoj i Makedoniji (Белић 1905; 1929). S druge strane, strukturno-tipološke osebnosti torlačkih govora, koje ih uvode u konvergentnu arealno-tipološku grupu balkanskih jezika (engl. i njem. *Balkan Sprachbund*, hrv. balkanski jezični savez), dozvoljavaju bugarskim jezikoslovcima ustvrditi pripadnost torlačkoga, zajedno s dijalekatskim kompleksom Makedonije, u cijelosti bugarskom jeziku (Цонев 1916; Цонев 1984–1985; Кочев 2001; Тетовска-Троева 2016). U bugarskoj se dijalektološkoj znanosti termin “torlački” ne rabi, dok se u svrsi imenovanja svih dotičnih idioma koristi naziv “prijelazni govori” (bug. “преходни говори”, tj. govori bugarskog jezika prijelazni prema srpskome; Стойков 1993: 163–170).

U hrvatskom i srpskom jezikoslovlju, posebice u dijalektologiji, lingvonim “torlački” rabio se u nešto užem smislu kao sinonim termina prizrensko-timočka govorna zona (Ивић 2018), ili torlačko narječje (Lisac 2003) hrvatskosrpskog dijalekatskog kompleksa, tj. *de facto* kao etnički srpski, hrvatski i muslimanski dio torlačkog u najširem smislu, kad se iz njega izuzmu regije u kojima se stanovništvo smatra Bugarima i Makedoncima (uključujući ovdje i Makedonce muslimane). Patrijarh makedonske dijalektologije Božidar Vidoeski također izričito poistovjećuje “torlački” i “prizrensko-timočki” (maked. “српскиот торлачки /призренско-тимочкиот/ дијалект”), dok gore spomenuti idiomi Makedonaca dobivaju naziv “sjeverni govori” (maked. северните говори; Видоески 1999a: 9–31). Međutim, u aktualnom stavu Odbora za standardizaciju srpskog jezika lingvonim “torlački” procjenjuje se kao “непримерен и терминолошки погрешан”, dok se za srpske govore prizrensko-timočke zone predlaže jedino termin “prizrensko-timočki govori” (Милорадовић 2019).

U najužem smislu “torlak” i “torlački” su *djelomice i rijetko* rabljeni lokalni endonim za subetničku grupu *torl'aci* (M.Sg. *torl'ak*, F.Sg. *torlać'inja*) (Живковић 1994: 25–26; Крстић 2004; Динић 2008: 816), koja nastanjuje zapadnu Staru Planinu s obje strane srpsko-bugarske političke granice, i odnosni lingvonim koji se primjenjuje na skupinu lokalnih govora te subetničke grupe, tj. na srpski timočko-zaglavski i na bugarski staroplaninski (belogradčki) govor. Torlaci koji žive zapadnije od granica Srbije iz 1833. i 1878. godine u etničkom se smislu opredjeljuju kao Srbi, dok oni koji žive istočnije od tih granica posjeduju bugarski identitet. Općeprihvaćena etimologija etnonima ne postoji, no rasprostranjena je njegova interpretacija kao balkanski turcizam *torlak* ‘glup, neiskusani’ (Skok 1973 III: 484–485). Tradicionalna zanimanja Torlaka u XIX.–XX. st. bila su sitno stočarstvo, neproduktivna planinska zemljoradnja i prijenos drva; u znanstvenoj literaturi XX. st. sreću se dosta pejorativne ocjene razine blagostanja, karaktera, svakodnevnog života i čistoće kod Torlaka (Берберска 1931: 92).

Bez obzira na činjenicu da u slavenskome jezičnome svijetu nema razloga suprotstavljati pojmove “jezik” i “dijalekat” (Sobolev 2014), lingvonim “torlački” čak i u najširem smislu označava jezičnu jedinicu znatno nižeg taksonomskog ranga u usporedbi s općeprihvaćenim jezicima Južnih Slavena – bugarskim, makedonskim, srpskim, hrvatskim i dr. Stoga njegovo stavljanje na UNESCO-ovu listu “ugroženih jezika” (Salminen 2014) sigurno neće dobiti stručne argumente u recenziranoj znanstvenoj literaturi, ako se ne računa da je ugrožen svaki dijalekat koji odlazi u povijest i zaborav pred našim očima. Dapače u suvremenom srbijanskom društvu dodavanje torlačkome statusa posebnoga jezika procjenjuje se kao naredni napad na cjelovitost srpskog jezičnog prostora (Карановић 2019; Милорадовић 2019), koji je zadnjih tri desetljeća već doživio dezintegraciju priznanjem tzv. bosanskog/bošnjačkog i crnogorskog, a prije svega i kao napad na etničku i jezičnu homogenost državotvornog naroda Srbije. Ni politizirani diskurs o posebnoj stigmatizaciji jezičnog izraza istočne i južne Srbije (Petrović 2015) očekivano ne nailazi na podršku u srpskoj akademskoj sredini (Радић 2018).

Broj stanovnika koji govore torlačkim idiomima u bilo kojem od triju značenja ovoga lingvonima nije moguće ustvrditi zbog nepostojanja vjerodostojnih statističkih podataka iz ekonomski pasivnih ruralnih regija Bugarske, Srbije i Sjeverne Makedonije, gdje se desetljećima bilježi intenzivna depopulacija koja

se zadnjih godina još više pojačava.² Na krajnjem jugozapadu torlačkog kontinuuma, u Metohiji i na Kosovu, pravoslavno je srpsko stanovništvo većinom protjerano, dok manjim dijelom živi u getoima. U najširem se smislu vjerojatno radi o nekoliko stotina tisuća govornika torlačkoga, dok bi ih u najužem smislu bilo najviše svega nekoliko tisuća.

Ipak, konstelacijom svojih unutarnjih i vanjskih jezičnih značajki torlački nesumnjivo predstavlja unikatnu pojavu u nizu južnoslavenskih jezika i dijalekata. Izniman taksonomski položaj torlačkoga određuje se lingvogeografski s obzirom na nejednaki jezični karakter dviju njegovih granica – istočne i južne, s jedne strane, i sjeverozapadne, s druge. Istočna i južna granica, koju formiraju snopovi povijesnojezičnih fonetskih i morfoloških izoglosa, ima genetski (genealoški) karakter, dok je sjeverozapadna u cijelosti arealno-tipološka. Iz sociolingvističke perspektive gledano, iznimnost torlačkog dopunjuje se pripadnošću njegovih govornika nekim južnoslavenskim narodima, postojanjem političkih (uključujući ovdje i djelomice priznate) granica unutar njegova teritorija, a također i prekrivanjem (njem. *Überdachung*) njegova teritorija od strane nekoliko slaven-skih standardnih jezika.

Najjasnije i najnespornije torlački se ograničava na istoku, gdje Ivićevom linijom u zapadnoj Bugarskoj (od Dunava u okolici Vidina preko Belogradčika, Berkovice, Breznika i Radomira sve do planinskog lanca zapadnije od Čustendila; Ivić 1958: 35–41; Sobolev 1998 I: 382–389) prolaze desetine genetskih izoglosa koje suprotstavljaju južnoslavenski zapad i južnoslavenski istok. Među njima su *tj u *lěŭa* ~ *leŭa*; *dj u *mědza* ~ *mezda*; *q u *ruka* ~ *raka*, *rəka*, u *uglen* ~ *vəglen*, *vaglen*, u glagoljskom sufiksu *nq u *sednu*-SgAor ~ *sedna*; *ъ u *lozŭŭsa* ~ *ləzŭŭsa*, *laŭŭsa*, u *zəlvə* ~ *zŭlvə*, *zləvə*, *zolva*, u *l*-participu *mogəl* ~ *mozəl*; *ъ u *ləko* ~ *leko*, *ovəs* ~ *oves*, *bolən* ~ *bole*, *edən* ~ *eden*, *edin*; *r u *prŭsten* ~ *prəsten*; *ŋ u *ogəp* ~ *ogən*, *gorŋə* ~ *gorna*; *j u *jesen* ~ *esen*, *znaju* ~ *znau*; *təj u *gosje*, *gosti* ~ *goskŭe*; *h u *uo*, *uvo* ~ *ufe*, *gluv* ~ *glu*; *f u *vurna* ~ *furna*, *kova* ~ *kofa*, *glupav* ~ *glupəf*; oblici množine imenica *ruke* ~ *rəŭse*, *ovŭtsete* ~ *ovŭtsite*, *gosje* ~ *goste*; članski oblici u *volət* ~ *vola*, *volo*, *bregət* ~ *bregə*, *brego*, *dəpət* ~ *deno*, *dəpə*, *koŋət* ~ *koŋo*, *koŋə*, *belijət*, *beliti* ~ *belija*, *belijo*; zamjenički oblici *ŋega*

² U srpskoj općini Crna Trava broj se stanovnika od 1948. do 2018. godine smanjio 5,3 puta na 1663 osobe, tako da se 2018. godine u općini nije rodilo nijedno dijete, v. <http://www.politika.rs/scc/clanak/420640/U-Crnoj-Travi-2018-godine-nije-rodeno-nijedno-dete>. Potpuno je istovjetno stanje i u zapadnoj Bugarskoj, na primjer u općini Trn s 4011 stanovnika u 2016. godini, v. <https://zapadno.com/2017/04/25/>

~ *nego* M.3Sg, *ju*, *ǃzu* ~ *ja* F.3Sg, postojanje ~ odsustvo razlikovanja rodova u množini; glagolski oblici *predu* ~ *preda(t)*, *preda(t)* Prs.3Pl, *poju* ~ *poja(t)*, *poja(t)* Prs.3Pl; fleksije IpF.3Pl -*ofe*, -*feu*, -*u* ~ -*a*; *pado* ~ *padna* Aor.1Sg, *pletofe* ~ *pletoa* Aor.3Pl, *padla* ~ *padnala* l-part. Fem.Sg.

Između ovoga snopa izoglosa, koji prolazi bugarskim teritorijem, i stare (prije Nejskog mirovnog ugovora 1919. godine) srpsko-bugarske međudržavne granice smješten je bugarski sektor torlačkoga. Oštrina dijalekatske podjele u zapadnoj Bugarskoj kao i uloga koju u toj podjeli imaju izoglose iz VI.–VII. (*medza* ~ *mezda*), XII. (*ruka* ~ *raka*) i XVII. (*gluv* ~ *glu*) st. skupa svjedoče da sadašnja linija jezičnog razgraničenja ne postoji od vremena doseljavanja Slavena na Balkan, već da je nastala u relativno nedavno doba kao posljedica migracije zapadnojužnoslavenskog stanovništva i širenja njegova dijalekta iz zapadnog pravca prema istoku počevši od XVII. st. i kasnije.

Za razliku od bugarskoga, makedonski sektor torlačkoga sačinjava jedan dosta širok prijelazan pojas između govora srpskog i makedonskog jezika koji se već stoljećima nalaze u tijesnome kontaktu. U sjevernoj Sjevernoj Makedoniji granica između makedonskog segmenta torlačkoga i južnijih makedonskih dijalekata ne određuje se jednim zbitim snopom izoglosa jer, primjerice, samo u prostoru "između Šar Planine i Skopske Crne Gore (Sjevernog Pologa) na rastojanju od 40-50 km prolazi oko 70 izoglosa" (Видоески 1999б: 89) od kojih samo nekolike stvaraju snopove kao djelomičan nastavak Ivićeve linije na makedonskome tlu. Među pojave koje udružuju makedonske i srpske govore u torlačku grupu sjevernije od linije albansko-srpsko-makedonske tromeđe – sjevernije od Gostivara – oblasti Tetova – sjevernije od Skoplja – južnije od Kumanova – Kriva Palanka – makedonsko-bugarska granica (Видоески 1999б: 26, 86-87; Karta IV), spadaju: **q* > *u* u fleksiji padeža izravnog objekta imenica ž. i m. roda a-deklinacije *zenu*, *nivu*; **l* > *lu* u položaju poslije dentala u *dlugo*, *tluŕfe*, *sluza*; postojanje palatala /*ɲ*-*poŕe*, *zeŕe*, *ilada*; oblici genitiva-akuzativa pridjevsko-zamjeničke deklinacije *nega*, *toga*, *dobroga*; fleksija N.Pl imenica ž. i m. roda a-deklinacije -*e* – *zene*, *nive*; fleksija 1Pl.Praes -*mo* – *imamo*; fleksija 3Pl.Praes -*v* – (*oni*) *imav*; fleksija 1Pl.Aor -*smo* – *rekosmo*; fleksija 3Pl.Aor -*fe* – *rekoŕe*. Južnije od ovoga prvoga snopa izoglosa prolazi i drugi: **q* > *u* u korijenskim morfemima *zubi*, *ruka*; izjednačavanje **ъ* i **ь* u *a* – *daŕf*, *daŕn*; **ъ* > *u* – *uleze*; **l* > *u* u *vuk*, *zuto*, *kuk*. Etnolingvistička je slika u ovome sektoru vrlo složena, jer osim makedonskog pravoslavnog stanovništva prisutno je i srpsko (primjerice u selu Staro Nagoričane) i makedonsko muslimansko (primjerice u nekoliko sela u Donjem Pologu).

Razgraničenje torlačkoga s kosovsko-resavskim dijalektom štokavskoga narječja ide linijom od albanske granice između Dečana i Đakovice do bugarske granice kod Zajčara (Ивић 1956: 99). Ova dijalekatska granica objelodanjuje razlike između balkaniziranih (Trubetzkoy 1928) južnoslavenskih jezika i dijalekata i onih koji su sačuvali osnovne crte naslijeđenog prijebalkanskoga slavenskoga jezičnog tipa. Najvažnije su crte balkaniziranih jezika, tzv. balkanizmi, sljedeće (Sandfeld 1930: 163–216; Friedman, Joseph 2019: 61): samoglasnik srednjeg reda i srednjeg niza, izjednačavanje genitiva i dativa, postpozitivni određeni član, analitički komparativ, gubljenje infinitiva, adnominalna uporaba dativskih oblika zamjenica u posvojnoj funkciji, udvajanje objekta i dr. No mora se uzeti u obzir da su detaljna istraživanja sjeverozapadne periferije torlačkoga (Цыхун 1981; Ракић-Милојковић 1994; Милорадовић 2003) donijela spoznaju da se na srpskom tlu ne radi o jasnoj granici prostiranja i o snopu međusobno povezanih balkanizama, već o širokoj prijelaznoj zoni u kojoj su se u prošlosti vrlo neravnomjerno vršili procesi balkanizacije. Primjerice, pri kretanju iz jugoistočnoga u sjeverozapadnome pravcu, s jedne strane, opaža se postupno opadanje analitizma u markiranju semantičkih uloga recipijenta, posesora, instrumenta i dr., dok se sa druge strane uočava isto tako postupni rast frekvencije infinitiva.

LITERATURA

- БЕЛИЋ, А. 1905. *Дијалекти источне и јужне Србије*. СКА. Београд.
- БЕЛИЋ, А. 1929. Штокавски дијалекат// Проф. Ст. Станојевић (Ур.). *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Књ. IV. Библиографски завод. Загреб: 1064–1077.
- БЕРБЕРСКА, А. 1931. Говорът на с. Ошане (Белоградчишко). *Известия на Семинара по славянска филология* 7. София: 79–119.
- ВИДОЕСКИ, Б. 1999а. Дијалектна диференцијација на македонскиот јазик. Видоески, Божидар. *Дијалектите на македонскиот јазик*. Том 1. МАНУ. Скопје: 9–31.
- ВИДОЕСКИ, Б. 1999б. Северните говори. Видоески, Божидар. *Дијалектите на македонскиот јазик*. Том 2. МАНУ. Скопје: 159–240.
- ДИНИЋ, Ј. 2008. *Тимочки дијалекатски речник*. Институт за српски језик САНУ. Београд.
- ЖИВКОВИЋ, В. В. 1994. *Торлак*. Народна библиотека. Пирот.
- ИВИЋ, П. 1956. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*. Матица српска. Нови Сад.
- ИВИЋ, П. 2018. *Целокупна дела. X/2. Расправе, студије, чланци. 2. О дијалектологији*. Приредио Слободан Реметић. Издавачка књижевница Зорана Стојановића. Сремски Карловци, Нови Сад.
- КАРАНОВИЋ, ЗОЈА. 2019. Понешто о причању и генерисању приче и о стварности, пре свега. *Фолклористика* 3 (2): 193–200.
- КОЧЕВ, И. (Ред.). 2001. *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. Книгоиздателска къща “Труд”. София.
- КРСТИЋ, Д. 2004. Етно-културне разлике између Торлака у Србији и Торлака у Бугарској. *Гласник Етнографског музеја*. 68: 139–153.
- МИЛОРАДОВИЋ, С. 2003. *Употреба надежних облика у говору Параћинског Поморавља: балканистички и етномиграциони аспект*. Етнографски институт САНУ. Београд.
- МИЛОРАДОВИЋ, С. 2019. Нацрт одлуке о призренско-тимочким говорима. <http://www.isj.sanu.ac.rs/odbor-za-standardizaciju/o-odboru/odluke-odbora/> (приступљено 29. 12. 2019.).
- РАДИЋ, П. 2018. Белешке о југоисточним србијанским говорима и још понечему. Социolingвистичко и културолошко гледиште. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LXI (2): 69–88.

- РАКИЋ-МИЛОЈКОВИЋ, С. 1995. Синтаксички упитник за говоре косовско-ре-савске и призренско-тимочке дијалекатске зоне. *Српски дијалектолошки зборник* XLI: 521–570.
- СТОЈКОВ, СТ. 1993. *Българска диалектология*. Трето издание под редакцията на Максим Сл. Младенов. Издателство на БАН. София.
- ТЕТОВСКА-ТРОЕВА, М. (Ред.). 2016. *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология*. Издателство на БАН “Проф. Марин Дринов”. София.
- ЦОНЕВ, Б. 1916. Научно пътешествие из Поморавия и Македония. Петров, Петър Хр. (Съст.). *Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916*. ВИК “Св. Георги Победоносец”, УИ “Св. Климент Охридски”. София: 151–158.
- ЦОНЕВ, Б. 1984–1985. *История на българския език*. Тт. 1–3. Наука и изкуство. София.
- ЦЫХУН, Г. 1981. *Типологические проблемы балканославянского ареала*. Наука и техника. Минск.

- CVILJ, J. 1922. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje: osnove antropogeografije*. Knj. 1. Hrvatski štamparski zavod. Zagreb.
- FRIEDMAN, V. A.; JOSEPH, B. 2019. *The Balkan languages*. Cambridge University Press, manuscript.
- IVIĆ, P. 1958. *Die serbokroatischen Dialekte: ihre Struktur und Entwicklung*. Motuon. s’Gravenhage.
- LISAC, J. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Golden marketing; Tehnička knjiga. Zagreb.
- PETROVIĆ, T. 2015. *Srbija i njen jug: južnjački dijalekti između jezika, kulture i politike*. Fabrika knjiga. Beograd.
- SALMINEN, T. 2010. Torlak. Moseley, Christopher (Ed.). *Atlas of the World’s Languages in Danger*. UNESCO Publishing. Paris. <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/atlas/> (pristupljeno 29. 12. 2019.).
- SANDFELD, K. 1930. *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*. Édouard Champion. Paris.
- SKOK, P. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knj. I–III. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.

- SOBOLEV, A. N. 1998. *Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens*. Bd. I. Problemstellung, Materialien und Kommentare, Kartenanalyse. XIV, 420 S. Bd. II. Karten. VII, 300 S. Bd. III. Texte. 328 S. Biblion Verlag. Marburg.
- SOBOLEV, A. N. 2014. Theoriebildung in der Dialektologie: historisch-vergleichende Beschreibung. Karl Gutschmidt, Sebastian Kempgen, Tilman Berger, and Peter Kosta (eds.). *The Slavic Languages. An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation*. Vol. 2. Mouton de Gruyter. Berlin: 2067–2074.
- TRUBETZKOY, N. S. 1928. Proposition 16. *Actes du Premier Congrès International de Linguistes du 10–15 avril*. Sijthoff. Leiden: 17–18.

Об определениях лингвонима “торлакский” в южнославянской диалектологии

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается семантический объем лингвонима “торлакский” в южнославянской диалектологии. Устанавливается, что в научной литературе термин использовался в широком смысле для обозначения комплекса балканизированных западноюжнославянских диалектов Болгарии, Сербии и Северной Македонии; в более узком смысле для обозначения сербских и хорватских диалектов призренско-тимокской зоны; в наиболее узком смысле для обозначения говоров торлаков – малой южнославянской этнической субгруппы, разделенной сербско-болгарской государственной границей. В терминах лингвогеографии определяется восточная, южная и западная граница торлакского диалектного комплекса; указывается на принципиальное различие между пучками генетических изоглосс в Западной Болгарии и Северной Македонии и зоной постепенного перехода от балканизированных говоров к небалканизированным в Сербии. По совокупности своих внутри- и внешнелингвистических признаков торлакский диалектный комплекс уникален в славянском языковом мире.

Ключевые слова: южнославянская диалектология, торлакские говоры в Сербии, торлакские говоры в Болгарии, торлакские говоры в Северной Македонии, южнославянские изоглоссы

Giulio Camillo Delminio (oko 1480. – 1544.) i njegovo uglazbljeno pjesništvo

Ennio Stipčević

Odsjek za povijest hrvatske glazbe HAZU

estip@hazu.hr

Giulio Camillo Delminio (oko 1480. – 1544.), podrijetlom iz Duvna, istaknuti je renesansni filozof i polihistor, najpoznatiji po knjizi *L'idea del teatro* (1550.). Njegov opsegom neveliki pjesnički opus, objavljen gotovo u cijelosti posthumno u raznim antologijskim zbirkama, privukao je pozornost nekoliko talijanskih skladatelja, djelatnih s kraja 16. i poč 17. st. Na ovom mjestu pobliže se analiziraju Camilove pjesme, što su ih uglazbili Lodovico Bellanda (1611.) i Bartolomeo Spontone (1583.).

KLJUČNE RIJEČI: Giulio Camillo Delminio, renesansa, pjesništvo, talijanski skladatelji

Difuzija pjesništva hrvatskih renesansnih autora koji su pisali na talijanskom jeziku u onodobnim muzikalijama jedan je od nedovoljno proučenih aspekata hrvatskotalijanskih kulturnih veza.¹ Za ovu prigodu upozorio bih na uglazbljeno pjesništvo jednog istaknutog predstavnika europske renesanse, za

¹ O Kotoraninu Ludoviku Paskaliću i odjecima njegovih *Rime volgari* (Vinegia: Battista & Stephano cugnati, 1549) s obje strane Jadrana, usp.; Ennio Stipčević: Kotorski pjesnik Ludovik Paskalić (Lodovico Paschale), Zadranka Martia Grisogono i nekoliko talijanskih renesansnih skladatelja, *Arti musices*, 47/1, 2012, 65–87; usp. također proširenu verziju ovoga članka: Idem, The poet Ludovico Paschale, Martia Grisogono, and some Italian Renaissance composers, *Studies on the reception of Italian music in central-eastern Europe in the 16th and 17th century*, ed. Marina Toffetti, Kraków: Musica Iagiellonica, 2008, 241–260. To novo metodološko motrište prepoznao je i u svoju sintetsku studiju ugradio Ivano Cavallini: The “Other” Coastal Areas of Venice: Musical Ties with Istria and Dalmatia, *A Companion to Music in Sixteenth-Century Venice*, ed. Katelijne Schültz, Leiden: Brill, 2018, 493–527.

kojega se sve donedavno nije slutilo da bi mogao imati veze s glazbom. Ovaj skromni prilog prijateljski posvećujem prof. dr.sc. Josipu Liscu, znalcu starog hrvatskog jezika i dijalektologu.

Giulio Camillo Delminio (oko 1480. – 1544.), ugledni talijanski filozof hrvatskoga podrijetla, sve do pred koju godinu bio je posve nepoznat glazbenoj historiografiji.² Ovaj svestrani književnik, prevoditelj i urednik knjiških izdanja, po obrazovanju i evokaciji filozof, retoričar i alkemičar, bio je polihistor zadivljujuće erudicije, od suvremenika nerijetko nazivan “divino” (božanski). Prijateljevao je s Bembom, Tizianom, Aretinom i našim Franom Petrićem, a pustolovni ga je duh vodio od rodne pokrajine Friuli do Venecije te od rimskih Akademija do dvora francuskoga kralja François I. i do dvora Alfonsa od Avaloisa, vladara Milana. Najpoznatije mu je djelo *L'idea del teatro*, prvi put objavljeno posthumno 1550., a potom publicirano još desetak puta samo u 16. stoljeću. Nevelika knjižica *L'idea del teatro* posvećena je vještini memoriranja, vještini o kojoj su tijekom renesanse napisane brojne rasprave. Za razliku od većine svojih suvremenika koji su vještinu pamćenja ponajviše poimali kao jedan od pomoćnih rekvizita u retorici, na tragu Ciceronova govora *De oratione*,³ Camillo je htio memorijom zabilježiti sve znanje, kao da je držao da je baš sve, cjelokupna povijest i prikupljeno iskustvo vrijedno da bude upamćeno. Njegova opsegom nevelika knjiga zagonetna je, tu sve vrvi od nepraktičnih savjeta i teško dokučivih metafora, svijet antičke mitologije i kabale isprepliće se s humanističkim filozofskim nazorima. Čini se da je *L'idea del teatro* trebala biti čitana kao svojevrsni vodič kroz zatvoreni prostor u obliku teatra, gdje su se posjetitelji mogli služiti podsjetnicima na najrazličitije vrste znanja, pregledno i uredno posloženima, poput ispisanih kartica u drvenim kutijama. Taj drveni “teatrino” funkcionirao je kao svojevrsna preteča današnjega računala, oduševljavao je maštu suvremenika i bio je naročito omiljen na francuskome dvoru François I. Navodno je Camillo za francuskoga kralja dao sastaviti takvu drvenu kutiju sveznanja, no nije sačuvana.

Camillo se često potpisivao kao “Delminio”, čime je isticao svoje podrijetlo

² Nije spomenut niti u monografiji Ennio Stipčević: *Renaissance Music and Culture in Croatia*, Turnhout: Brepols, 2016; izdanje na hrvatskom jeziku *Renesansna glazba i kultura u Hrvatskoj*, Zagreb: MIC, 2017.

³ Usp. Marko Tulije Ciceron: *O govorništvu*, prevela i priredila Gorana Stepanić, Zagreb: MH, 2002.

iz Duvna, odakle su njegovi pretci pred Turcima prebjegli u sjevernotalijansku pokrajinu Friuli. O Camillovim mogućim vezama s domovinom predaka malo se zna, iako je posljednjih godina objavljeno na hrvatskome jeziku nekoliko studija posvećenih Camillovoj filozofiji i njegovu najvažnijem djelu *L'idea del teatro*.⁴ Najčešće se ističu dva podatka, na temelju kojih se može slutiti o Camillovoj vezanosti uz hrvatske krajeve i ljude. Prvi podatak zahvaljujemo Crešaninu Frani Petriću, koji je priredio jedno od izdanja Camillovih *Opera omnia*. U predgovoru drugoga sveska te dvotomne publikacije Petrić kaže da je Camillo preuzeo prezime Delminio prema ocu, koji je rodом bio iz Dalmacije.⁵ Drugi podatak odnosi se na to da je Ludovico Dolce, svestrani pisac i urednik čitave biblioteke različitih tiskovina, pripremio antologijsko izdanje latinskih stihova, izdanje kojemu se na naslovnici izrijeком spominju Lodovico Paschale (Paskalić), zatim Giulio Camillo i Francesco Maria Molza te naposljetku još nekoliko onodobnih pjesnika. (*Ludovici Paschalis Iulii Camilli Molsae et aliorum poetarum carmina*, Venetiis: Gabrielum Iolium et fratres de Ferrariis, 1551). Lako je moguće da su se kotorski pjesnik, Camillo, Molza i Petrić osobno poznavali i susretali na dvorcu obitelji d'Este u Ferrari, no ovu ćemo pretpostavku morati detaljnije obrazložiti nekom drugom prigodom.

Ipak Camillo nije bezrezervno adoptiran u povijest hrvatske kulture, Tako, primjerice, natuknicu o Camillu donosi *Hrvatski biografski leksikon* (sv. 2, 1989, 564–565),), no iz nekog razloga nema ga *Hrvatska književna enciklopedija*, pa niti najnovija *Hrvatska enciklopedija* (sve u izdanju Leksikografskog zavoda). Neobična je Camillova fortuna u hrvatskim referentnim publikacijama!

Bitne bibliografske reference o Camillu objavili su britanski i talijanski stručnjaci za renesansnu filozofiju.⁶ Lina Bolzoni ne samo da je ponudila prvu serioznu monografiju o zagonetnom “Delminiju”. nego je i publicirala uzorno

⁴ Ljerka Šifler-Premec: Giulio Camillo Delminio (Ličnost i djelo), *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 6/11–12 (1980), 133–153; Slobodan Prosperov Novak: *Povijest hrvatske književnosti. II. knjiga: Od humanističkih početaka do Kašićeve ilirske gramatike 1604.*, Zagreb: Antibarbarus, 1997; Idem: *Kratka povijest avanturizma*, Zagreb: MH, 2000, str. 81–86; Snježana Paušek-Badždar: *Hrvatski alkemičari tijekom stoljeća*, Zagreb: HAZU – ŠK, 2017.

⁵ *Il secondo libro dell'opere di Giulio Camillo Delminio*, Venetia: Giolito de Ferrari, 1574. (prema Lj. Šifler-Premec, *Op. cit.*, str. 134).

⁶ Frances A. Yates: *The Art of Memory*, London: Routledge & Kegan Paul, 1966; Lina Bolzoni: *Il teatro della memoria. Studi su Giulio Camillo*, Padova: Liviana, 1984.

kritičko izdanje njegova najslavnijega djela (*L'idea del teatro*, Palermo: Salerno editore, 1991). Treba spomenuti i jedan recentan, sveobuhvatan prikaz Camillova života i djela, nažalost napisan odveć amaterski.⁷

Camillovo ime ne spominju najstariji i najupućeniji glazbeni bibliografi. Tek nedavno postali su dostupni podatci na temelju kojih se dalo zaključiti da su neke Camillove pjesme zaintrigirale talijanske renesansne skladatelje te da ih danas nalazimo na stranicama pojedinih tiskanih muzikalija iz 16. st. Zahvaljujući internetskoj stranici RePIM (Repertorio della Poesia Italiana in Musica, 1500–1700; ur. Angelo Pompilio) (<https://repim.muspe.unibo.it>), otvaraju se nove, neslućene vizure. Treba, međutim, spomenuti da se ovaj vrijedan projekt posljednjih godina slabo puni novim podatcima, a ono što se može putem interneta pretraživati pruža nedovoljno informacija. Nema dvojbe da će nastavak popisivanja uglazbljenoga pjesništva na talijanskom jeziku iznijeti nove rezultate.

Uza spomenutu bibliografiju starih talijanskih tiskovina pjesništva i glazbe, posljednjih je godina kod povjesničara književnosti osnažio interes za talijanske renesansne pjesničke *minores*, pa tako i za Camillovu poeziju.⁸ Ti naponi nisu mogli proći nezapaženo, ubrzo je reagirala i muzikološka struka. Najprije se Camillovo ime pojavilo na internetskoj stranici Centre d'Études Supérieures de la Renaissance <https://ricercar.croatia.cesr.univ-tours.fr>),⁹ a onda je objavljeno i vrlo dobro kritičko notno izdanje s novim spoznajama o Camillovome pjesništvu.¹⁰ Vratimo se glavnoj temi naše rasprave.

Pogledajmo raster informacija što ih pruža internetska stranica RePIM. Skladatelji su se najčešće koristili sljedećim publikacijama, koje donose Ca-

⁷ Francesco Scaramuzza: *Giulio Camillo Delminio, un'avventura intellettuale nel '500 Europeo*, Udine: Arti Grafiche Friuliane, 2004.

⁸ Usp. Paolo Zaja: Nell'officina di Giulio Camillo. Eseggesi petrarchesca e memoria dei modelli classici e volgari, *Quaderni Veneti*, 24, 1996, 81–105; *Rime diverse di molti eccellentissimi autori (Giolito 1545)*, ur. Franco Tomasi – Paolo Zaja, San Mauro Torinese, 2001; *Chiose al Petrarca / Giulio Camillo*, ur. Paolo Zaja, Padova: Antenore, 2009.

⁹ Usp. internetsku stranicu "Renaissance Music in Croatia" (<https://ricercar.croatia.cesr.univ-tours.fr>) u sklopu projekta *Ricercar* Centre d'Études Supérieures de la Renaissance (Tours). Na tom projektu, koji traje od 2006. godine, sudjeluje više suradnika, a vode ga Philippe Vendrix, Vasco Zara i Ennio Stipčević. Za tu stranicu u pripremi je, između ostalog, i izdanje Lodovico Bellanda: *Le musiche... per cantarsi sopra Theoria, Arpicordo, et altri strumenti a una et doi voci... Libro secondo* (Venetia: Appresso Giacomo Vincenti, 1610), transkribirao Francesco Pezzi, ur. Ennio Stipčević.

¹⁰ Bartolomeo Spontone: *Il Terzo libro de madrigali a cinque voci*, ur. Jesús Rodil Rodríguez, Bologna: Ut Orpheus, 2016.

millove stihove: to su antologijske zbirke *Rime diverse. Libro I* (Venetia: Gabriel Giolito de Ferarari, 1545.; 1549./2. izd.) i *Il primo volume delle rime scelte da diversi autori* (Venetia: Gabriel Giolitto de Ferari, 1563.; 1590./2. izd.) te autorska zbirka Giulio Camillo, *Tutte le opere* (Venetia: Gabriel Giolito de Ferrari, e fratelli, 1554.). Kao skladatelji Camillovih stihova navedeni su, kronološkim redom, Girolamo Passeto (1541.), Giovanni Battista Moscaglia (1575.), Vincenzo Bell'Haver (1576.), Giovanni Battista Mosto (1578.), Bartolomeo Spontone (1583), Anselmo di Facio (1589.), Lodovico Bellanda (1610.) i Antonio il Verso (1612.).

Što se iz bibliografskih podataka sa stranice RePIM može zaključiti? Prvo što možemo primijetiti jest da je cjelokupni Camillov pjesnički opus objavljen posthumno. Očito da Camillo nije odveć brinuo za svojih desetak pjesama, što ih je ostavio u rukopisu. O tome da je s nepravom zanemarivao vlastite stihove govori i Petrić u navedenom predgovoru drugog sveska Camillovih *Opera omnia*. Bilo kako bilo, najranija tiskom objavljena uglazbljena Camillova pjesma, naslovljena “Rugiadose dolcezze in matutini” potječe iz 1541., a nalazimo je u autorskoj zbirci *Primo libri de madrigali a quattro voci* danas slabo znanoga skladatelja Giordana Passata. Predaleko bi nas odvela rasprava o svakom pojedinom skladatelju. Ograničiti ću se, stoga, na samo dvojicu poznatijih.

Lodovico Bellanda (oko 1575. – 1613.) stekao je za života reputaciju kao promotor novoga stila, sklon eksperimentima i neobičnim glazbenim idejama, što se najbolje ogleda u njegovim zbirkama svjetovne monodije. Objavio je sedam zbirki, uglavnom svjetovne glazbe (*Canzonette*, 1593. i 1599., *Il primo libro de madrigali*, 1602., itd.). Na naslovnicama svojih zbirki potpisuje se kao “Veronese” i čini se da je bio vezan uz tamošnju uglednu glazbenu instituciju Accademia Filarmonica. Bellandina zbirka *Le musiche... per cantarsi sopra Theorba, Arpicordo, et altri strumenti a una et doi voci... Libro secondo* (Venetia: Appresso Giacomo Vincenti, 1610.) donosi jednu Camillovu pjesmu. Iznenaduje da je Bellanda našao inspiraciju u Camillovoj poeziji staroj više od pola stoljeća. Camillov sonet Bellanda je uglazbio kao četvero-dijelni monodijski dijalog.¹¹

Slično iznenađenje priredio je Bartolomeo Spontone (1530. – 1592.) u trećoj

¹¹ RePIM pogrešno navodi da je Bellanda uglazbio dva Camillova soneta; ustvari, riječ je o jednome sonetu, sastavljenome od četiri dijela, a svaki je naslovljen *Stanza*.

knjizi madrigala iz 1583. Zastupljeni su pjesnici Tasso, Petrarca i Bembo, sve dakle pjesnički “klasici”. Prvu polovicu zbirke, međutim, Spontone je prepustio Camillu i njegovoj *Canzon pastorale* u devet dijelova. Spontone je i inače pokazivao sklonosti većim pjesničkim cjelinama. Tako pri početku zbirke *Il Secondo libro de Madrigali a cinque voci* (Venetia: Antonio Gardano, 1567.) stoji *Canzon* u “ventunesima parte” (sastoji se, dakle, od 21 skladbe!), kojoj je autor Petronio Barbatì, manje poznati pjesnik, autor jedne zagubljene komedije, zagubljenog rukopisnoga traktata o pjesništvu, autor nekoliko tiskanih epistolarnih pjesama. Inače, većina Camillova pjesničkog opusa sačuvana je u antologiji, koju je sastavio Lodovico Domenichi (*Rime diverse di molti eccellentiss. autori. Libro primo*, In Vinegia: Gabriel Giolito di Ferrari, 1545.; *Rime diverse di molti eccellentiss. autori. Libro primo con nuova additione ristampati*, In Venetia: Gabriel Giolito di Ferrari, 1549.). Nedvojbeno, Barbatijeva *Canzon*, kao i Camillova *Canzon pastorale* posjeduju stanoviti scenski potencijal.

Usudio bih se, za kraj ove kratke rasprave, postaviti radnu hipotezu: stihovi renesansnog filozofa i polihistora Giulija Camilla, premda samome autoru čini se da nisu bili osobito važni i nije se trudio da ih objavi i tiskom objedini u jednoj zbirci, posjedovali su neke značajke, koje su privukle mlađe skladateljske naraštaje. Čini se da je zajednički nazivnik pjesništvu Giulija Camilla stanoviti manirizam, sklonost iskušavanju, uvjetno rečeno, granica pjesničkoga izričaja, koje se očituje u ponešto složenijim formama, kao što su dijalog ili pastoral. Upravo je teatralnost Camillovih stihova mogla zaintrigirati mlađe talijanske skladatelje. Poznato je, naime, da se pred kraj 16., a osobito početkom 17. st., javljaju pjesnički oblici, bliski kazališnim intencijama. Tassova *Aminta*, prvi put otisnuta krajem 1580., predstavlja vrhunac pjesničko-pastoralnoga žanra. A znamo da je *Aminta*, prije negoli u talijanskom izvoriku, bila otisnuta u Veneciji iste 1580., i to u hrvatskom prijevodu Dominka Zlatarića, ali nekoliko mjeseci prije talijanskog izvornika.¹²

Sve u svemu, nameće se pomalo paradoksalan zaključak: pjesništvo Giulija Camilla kao da je s vremenom nadraslo okvire očekivanja svoga autora. Glazbene pak obradbe Camillovih pjesama nadmašile su prvotno namijenjenu im funkciju. Slojevitost odnosa pjesničke riječi i glazbe tako se pokazuje ži-

¹² Usp. Ennio Stipčević: Pronađen Ljubmir (1580.) Dominka Zlatarića, prvi tiskani prijevod Aminte Torquata Tassa, *Forum* 51 (84), br. 10–12, 2012: 1069–1082.

votnom i nepredvidivom. A u kojoj su mjeri pjesništvo Giulija Camilla, podrijetlom iz Duvna, kao i skladbe talijanskih onodobnih majstora nadahnutih njegovim stihovima, bili poznati u hrvatskoj renesansnoj kulturi, trebala bi pokazati buduća istraživanja.

**Giulio Camillo Delminio (c. 1480 – 1544)
and His Poetry Set to Music**

ABSTRACT

Giulio Camillo Delminio (c. 1480 – 1544), a native of Duvno, is a prominent Renaissance philosopher and polyhistor, best known for his book L'idea del teatro (1550). His small poetic oeuvre, published almost entirely posthumously in various anthological collections, attracted the attention of several Italian composers, active from the late 16th and early 17th centuries. On this occasion, Camille's poetry, set to music by Lodovico Bellanda (1611) and Bartolomeo Spontone (1583), are analysed in more detail.

KEYWORDS: *Giulio Camillo Delminio, renaissance, poetry, Italian composers*

Sintaksa humora*

Diana Stolac

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

diana.stolac@ffri.uniri.hr

U radu se istražuju jezična sredstva kojima se ostvaruju komični efekti, posebno na sintaktičkoj razini. Izdvajaju se igre formalnim znakovima za kraj rečenice, ponavljanja sintaktičkih blokova i interferiranje sintaktičkih konstrukcija raznih jezika. Korpus čine komedije Marina Držića i Tituša Brezovačkoga.

KLJUČNE RIJEČI: hrvatski jezik, komediografija, humor, sintaksa, Marin Držić, Tituš Brezovački

Iz bogate starije hrvatske komediografije ostala su nam u nasljeđu neka od najljepših djela hrvatske književnosti, istovremeno i djela čija uprizorenja i danas pobuđuju smijeh. Između starijih hrvatskih komediografa dva se posebno ističu – svojim djelima, ali i našom današnjom recepcijom tih djela. Živa su na pozornicama, a jezične barijere stoljeća koja su prohujala između nas lako padaju, i humoru zahvaljujući.

Jedan je Marin Držić (Dubrovnik 1508. – Venecija 1567.), renesansni književnik, autor mladenačkih stihova i političkih buntovničkih pisama, ali u prvome redu niza komedija, koje su svoja uprizorenja nalazila u njegovu Dubrovniku i njegovu 16. stoljeću, ali i nakon ponovnoga otkrivanja u 19. stoljeću, kada su još neki njegovi rukopisi nađeni te prvi put tiskani, a dramska djela u sljedećem 20. i našem 21. stoljeću uprizorena diljem Hrvatske, potom i prevedena na brojne strane jezike te izvedena na mnogim međunarodnim pozornicama (usp. Marin Držić 1969, 2008, 2009a, 2009b).

Držićeva su djela *Dundo Maroje*, *Novela od Stanca* i *Skup* generacijama hrvatskih učenika bila obvezna lektira, a danas mnogima “glavni” izvor informa-

* Ovaj rad je financiralo Sveučilište u Rijeci projektom uniri-human-18-285.

cija internetska Wikipedia govori o njemu kao o “najživotvornijem renesansnom piscu i temelju hrvatskoga dramskog repertoara” (Wikipedia 2019).

U našoj ćemo se analizi zaustaviti na dvjema komedijama u prozi: *Dundo Maroje* iz 1551. godine i *Skup* iz 1555. godine, s navodima prema kritičkome izdanju u ediciji *Stari pisci hrvatski* iz 1930. godine koje je priredio izvrstan poznavatelj djela Marina Držića Milan Rešetar.

Drugi je autor Tituš Brezovački (Zagreb 1757. – Zagreb 1805.), dva i pol stoljeća mlađi prosvjetiteljski pisac s kajkavskoga sjeverozapada, koji je iza sebe ostavio jednu dramu i brojne hrvatske i latinske stihove, ali je u povijesti književnosti zapisan zlatnim slovima kao autor dviju komedija – *Matijaš grabancijaš dijak* i *Diogeneš*. U našoj ćemo analizi navesti replike iz pokladne komedije *Matijaš grabancijaš dijak*. Svi su navodi prema ovome izdanju, koje je izišlo za života autora te je prema tekstološkim metodološkim načelima za istraživanje starije pisane baštine izdanje kojemu se pridaje “velika mjera vjerodostojnosti” (Vončina 1999: 22).

Prva je komedija prikazana u zagrebačkom đlačkom konviktu 12. veljače 1804. godine, a na tiskanom primjerku na naslovnici piše: *MATHIAS / GRABANTZIAS / DIAK. / VU TROJEM DOGODU / IZPELYAN / PO / TITUSSU BREZOVATSKY, / PREVENDARU SZV. IVANA, / Y / IGRAN VU KRALYEV-ZKOM KONVIKTU / VU ZAGREBU DANA 12. SZECHNA. / LETTO 1804./ Vu Zagrebu / PRITIZK. PRI JOSEFU KAROLU KOTCHE.*

Diogeneš nije izveden za života Tituša Brezovačkoga, a prvotisak iz 1823. godine kao autora navodi jednoga pomalo zaboravljenoga kajkavskoga autora Tomaša Mikloušića: *DIOGENESH / ILI / SZLUGA DVEH / ZGUBLYENEH BRATOV. / Veszeli Igrokaz / Vu Peterom Zpelyivanyu / po / Tomashu Mikloushich P. Z. / Vu Novem Pogledu / Na vnogeh selyu na szvetlo dan./ VU ZAGREBU / Pritizkan vu Novoszelzkoj Szlovarniczi. / 1823.* Zbog ovakve naslovne stranice smatralo se Tomaša Mikloušića autorom *Diogeneša*. Mikloušić je bio priređivač i najzaslužniji izdavač djela Tituša Brezovačkoga, ali ne i autor *Diogeneša*. Đuro Šurmin je 1894. godine u, za povijest kajkavske književnosti značajnom ciklusu članaka *Pabirci po kajkavskoj literaturi*, utvrdio autorstvo T. Brezovačkoga (Šurmin 1894: 720–722).

Možemo izdvojiti mnoge poveznice između ove dvojice komediografa. Jedna je svakako ljubav prema rodnome gradu, Dubrovniku, odnosno Zagrebu, ali i grada prema njima, pa su na tim pozornicama danas česti gosti (ili domaćini, kako se na to gleda), na Dubrovačkim ljetnim igrama ili Histrionskom ljetu na

Opatovini u Zagrebu ili pak na turopoljskoj pozornici Pučkoga kazališta Buševca kod Velike Gorice...

Ljubav prema gradu nije u koliziji s ponekim sukobom s nekim načinima komunalnoga uređenja, gdje su svakako poznatija Držićeva politička pisma nego konflikt između Brezovačkoga i biskupa Maksimilijana Vrhovca.

Ima između ove dvojice pisaca komedija i nekih tematskih poveznica, kao što su negromancija i grabancijaštvo, ili podsmijeh prema nepoznavanju stranoga jezika kojim se neki likovi nemušto služe, ili isticanje pogubnoga utjecaja novca, ali to prelazi našu temu.

A za našu je temu značajna jezična poveznica, usprkos različitoj (štokavskoj odnosno kajkavskoj) osnovici njihova hrvatskoga književnog jezika – umijeće uporabe jezika. U literaturi je to već istaknuto i o Držiću: “Među vrednotama /.../ ističu se obilje jezičnih izražajnih mogućnosti i majstorstvo u njihovu primjenjivanju” (Vončina 2008: 606), i o Brezovačkome: “Komedijska je sastavljena vješto, a pisana je u pučkom tonu i okretnom kajkavštinom” (Kombol – Novak 1992: 434).

Da i drugi istraživači upravo njih dvojicu posebno izdvajaju, svjedoči i navod Ivana Slamniga da je Brezovački “jedini značajniji komediograf poslije Marina Držića” (prema: Kombol – Novak 1992: 437).

U bogatoj stručnoj literaturi o ovim dvama komediografima najbrojniji su, naravno, radovi koji njihovim djelima prilaze kao književnim tekstovima (v. popis literature na kraju članka), ali je nemali broj i onih koji ih promatraju kao scenska uprizorenja. Značajno je manji broj jezikoslovnih rasprava, premda je i njihov jezik bio tijekom posljednjega stoljeća čestom temom znanstvenih radova.

U ovome je radu cilj izdvojiti jezična sredstva kojima ova dva iznimna komediografa ostvaruju komične efekte, stoga ćemo iz navedene opsežne literature samo podsjetiti na neka djela u kojima su se istraživači doticali, izravno ili neizravno, odnosa jezika i smiješnoga.

Upravo je to i u naslovu članka Dunje Fališevac “Smiješno i komično u Držića”, ali i cijele knjige *Smiješno & ozbiljno u starijoj hrvatskoj književnosti* (Fališevac 1995). Polazeći od teorije H. R. Jaussa autorica uvodi razlikovanje smiješnoga i komičnoga kao (često) izjednačavanih pojmova, gdje je *smiješno* (*ridiculum*) definirano “kao osobina čovjeka, kao osobina karaktera koja ne mora biti neka stalna karakterni mana, nego i neka okazionalna mana koja povređuje određenu društvenu normu, te se s pozicija kodeksa ljudskog pona-

šanja može osuditi, može joj se izreći prijekor” (Fališevac 1995: 29). *Komično* (*vis comica*) je, pak, “osobina situacije, proizlazi iz prigode koja može zadesiti jednu ili više osoba, a one pri tom ne moraju biti za to odgovorne, te ih i ne možemo osuditi” (Fališevac 1995: 29). Stoga je komično “situacija u kojoj povređivanje društvene norme ima oblik komičnog konflikta” (Fališevac 1995: 29). Komično se povezuje s humorom, premda ne izaziva nužno smijeh. Autoričina analiza dovodi pred nas niz Držićevih likova, koji kod gledatelja/čitatelja izazivaju različite vrste smijeha, od vedroga i veseloga preko gorkoga gotovo do Pometove ozbiljno-komične ironije uz koju se zna osmijeh i zalediti. Jezična sredstva nisu u prvome planu ove analize, ali su dio koji općoj atmosferi značajno pridonosi.

Tako i u antologijskoj knjizi Franje Švelca *Komički teatar Marina Držića* iz 1968. godine nisu analizirana ciljano jezična sredstva, ali su neodvojivi opis Držićeva komičnoga teatra.

Vratimo se stručnoj književnopovijesnoj i teatrološkoj literaturi, u kojoj su u prvome redu istražena nejezična sredstva kojima se postiže smiješno – kao što su scena, likovi, kostimi, kretanje po pozornici te mimika i geste. Pristupom scenskome jeziku, gdje se najčešće navode govorne mane (npr. mucanje, regljanje ili peskanje) pojedinih likova, otvara se područje za istraživanje i jezičnih sredstava kojima se postiže smiješno.

Jezikoslovci su, pak, pokušali opisati jezik literarnih predložaka naše dvojice autora, od nezaobilazne detaljne analize Milana Rešetara (Rešetar 1933), koju je moguće označiti kao “vrhunsku dijalektološku ekspertizu” (Katičić 2008: 662), preko kraćih analiza Držićeva jezika dostupnih u zborniku radova o Marinu Držiću iz 20. stoljeća, iz 1969. (npr. Moguš; Mahnken) odnosno u zborniku iz 21. stoljeća *Putovima kanonizacije* iz 2008. (npr. Katičićev tekst iz 1989. ili Vončinin tekst iz 1982. godine). Humor je u njihovim radovima (ne)izravno dotaknut.

O jeziku Tituša Brezovačkoga radova je manje, ali valja reći da su se njegova jezika doticali svi priređivači izdanja (npr. Ratković 1951; Hećimović 1973), odnosno istraživači njegovih djela, i jezikoslovci i ostali filolozi (npr. Polić 1962; Hećimović 1971; Vončina 1977a, 1977b; Hećimović 1978; Stolac 1988...).

Nas će u ovome radu zanimati ona jezična sredstva kojima se postiže komičan efekt neovisno o scenskoj izvedbi, odnosno ona jezična sredstva kojima se komičnost situacije ostvaruje i u čitanju literarnoga predloška.

Ta su sredstva u literaturi uočena i najčešće vezana uz leksičku razinu, čime se neupitno ostvaruje smiješno (tako su npr. iz *Matijaša grabancijaša dijaka* izdvojeni prizori sa ‘štokfišom’, a iz *Skupa* višeznačnosti ‘tezora’).

Rjeđe su izdvajana sredstva vezana uz sintaktičku razinu, za koju držimo da donosi komičnost, u ranije opisanu pojmovnom razlikovanju.

Stoga ćemo se u ovome radu usmjeriti opisu pojedinih izdvojenih situacija iz komedija Tituša Brezovačkoga i Marina Držića, kojima ćemo pokušati pokazati kojim se sintaktičkim sredstvima postiže komika.

Polazište neka bude jedna scena iz *Matijaša grabancijaša dijaka* Tituša Brezovačkoga, koja izvrsno pokazuje kako se igrom s formalnim rečeničnim znakovima može oblikovati višeznačan tekst. Premda smo svjesni toga da su urednici često mijenjali interpunkciju u skladu s aktualnim pravopisima u raznim izdanjima naših starih autora, podsjećamo da su u ovoj analizi svi navodi prema izdanju objavljenome 1804. godine te se može pretpostaviti s visokom vjerojatnošću da je autor odobrio uporabu interpunkcije. To je značajno napomenuti jer je interpunkcija unekoliko različita u izdanju *Matijaša grabancijaša dijaka* iz 1951. godine, nastalog na temelju izdanja iz 1804. godine (Djela TB 1951: 242), ali usklađenoga s aktualnim pravopisom (navod koji se u nastavku analizira je na str. 48).

Formalni rečenični znakovi u pisanoj su rečenici veliko početno slovo na početku i rečenični znak (točka, upitnik, uskličnik, trotočje itd.) na kraju. U govoru ih zamjenjuju vrednote govorenoga jezika, posebice rečenična intonacija i pauza. U dramskome tekstu autorove upute za isticanje pojedinih vrednota govorenoga jezika dodatno mogu biti opisane u didaskalijama (u kazališnoj izvedbi svoj pečat tome dodaje i dramaturg).

Kada vidimo ove znakove, pretpostavljamo da okružuju rečenicu, barem kao gramatičku, ako ne i kao komunikacijsku jedinicu (usp. Silić 1984). Ali, potpuna gramatička shema rečenice može prijeći tu granicu te je nužno analizu provoditi ne u okviru sintakse rečenice nego sintakse diskurza. Pogledajmo sada najavljeni razgovor između dvojice likova – Matijaša i Smolka:

“Matijaš: Kakti postavemo da ste vi vu mladosti – – –

Smolko: Dober, i drečen bil.

Matijaš: Vu farni cirkvi – – –

Smolko: Verno Boga molil, i prodečtva poslušal.

Matijaš: Jednu punu ladičku penez – – –

Smolko: Vzel, i plebanušu odnesel.

Matijaš: Vkrali odnesli, i razbili.” (Brezovački 1804: 12)

Prema formalnim rečeničnim znakovima mogli bismo govoriti o nekoliko rečenica, ali jasna i čvrsta sintaktička struktura pokazuje dva isprepletena teksta: Matijašev i Smolkov.

Matijašev je tekst rečenica čvrste sintaktičke strukture, zbog Smolkovih upadica razdijeljen u četiri replike. Na kraju je svake replike uzdignuta intonacija (što možemo pretpostaviti prema grafičkom obilježavanju: — — —), a koja upućuje na nedovršenost rečenične strukture, kao najava nastavljanja bez obzira na upadice. Matijaševa, dakle, rečenica glasi:

*Kakti postavemo da ste vi vu mladosti vu farni cirkvi jednu punu ladičku
penez vkrali odnesli i razbili.*

Smolku je, pak, ovaj razgovor izrazito neprijatan, želi ga što prije skončati, pa njegove replike završavaju silaznom intonacijom (što pokazuje uporaba točke), čime se dobiva dojam dovršenosti iskaza. Ipak, rekonstrukcija, koja je u Matijaševu slučaju rezultirala gramatičkom i ovjerenom rečenicom, ovdje ne daje takav rezultat:

*Dober, i drečen bil.
Verno Boga molil, i prodečtva poslušal.
Vzel, i plebanušu odnesel.*

Tek spajanjem prvih triju Matijaševih i svih Smolkovih replika dobiva se semantički sadržaj koji odgovara Smolku:

*Kakti postavemo da ste vi vu mladosti dober, i drečen bil, vu farni cirkvi
verno Boga molil, i prodečtva poslušal, jednu punu ladičku penez vzel, i
plebanušu odnesel.*

Smolkov je tekst uvjetovan Matijaševim replikama, želi li nešto učiniti, mora to biti brzo i mora djelovati kao dio logičnoga tijeka misli, logičnoga rečeničnoga tijeka. Smolko ovim pokušajima promjene rečenične strukture želi dati o sebi sliku dobrog čovjeka, altruista od dječaćkih dana, ali Matijaš se ne da

zbuniti i čitatelj/gledatelj dobiva jasnu sliku lopova.

Tome pomaže i Smolkovo ponašanje na pozornici: puno nelagode i zvukova koji pokušavaju maskirati Matijaševe replike. Naime, uz ovaj dijalog nalazimo didaskalije:

“Smolko, doklam Matijaš ova govori, kašla jako, i srakuje se, da bi ga zaglušil” (Brezovački 1804: 12)

Ne zaboravimo spomenuti ni leksičku razinu jer svaki od sugovornika izborom leksema specifičnih semantičkih značajki ovu sliku dodatno pojačava. Dok su Smolkovi tonovi svijetli, sa semovima pozitivnih obilježja i nailaze u bujici (*dober, drečen, verno, Bog, moliti, prodečtvo, poslušati, plebanuš*), dotle su Matijaševi tonovi tamni, sa semovima negativnih obilježja i koncentrirani su na kraju iskaza (*vkrasti, odnesti, razbiti*). Ovim smještanjem na obilježeno mjesto Matijašev tamni niz nosi rečenični naglasak i razgovor završava u svijesti čita-telja/gledatelja kao nedvojbeno jedino ispravno dekodiranje poruke.

Na sceni te kontraste potvrđuje i rečenična intonacija. Silaznost je u Smolkovim replikama pokazatelj izrazite želje za što bržim završavanjem razgovora, uvjetovana Matijaševim započetim rečenicama pa je time i raznolik leksički izbor pomalo i znak zbrke u govornikovim mislima, dok je u Matijaševim rečenicama silazna intonacija vezana uvijek uz glagol kao posljednju riječ, glagol koji govori izravno o činjenju.

Kontrast između Matijaševa i Smolkova teksta, kao jedna od uvijek jakih stilskih figura, iznjedruje još snažniju poruku – Smolko nije samo lopov, kako kaže Matijaš (premda mu Matijaš nudi i odstupnicu – *kakti postavemo*), nego i laže, on, sam, sada, izgubio je vjerodostojnost pa se Matijaševim riječima još i više vjeruje.

Slijedi još jedan kratak dijalog slične strukture i teme (o krađama na sajmu u Klancu), ali ponavljanjem modela pomalo se gubi na komičnosti, o čemu govore i u drugim tipovima analiza istraživači komedija Tituša Brezovačkoga (npr. *Djela TB*. 1951: XXIII...).

I u komedijama Marina Držića nalazimo takvih mjesta gdje se igrom s formalnim znakovima za kraj rečenice omogućava različito pretpostavljanje neizgovorenoga nastavka, ili omogućava likovima da okrenu tekst “na svoj mlin”, oblikujući tako ovim, ali i drugim jezičnim postupcima, sliku o sebi.

Dok Smolko želi sebe prikazati dobrim čovjekom, nikako ne lopovom, u *Sku-*

pu upravo starac Skup koji nije siromašan želi sebe prikazati siromašnim, npr.:

“Skup: A ja velim: dobar je tko je bogat. Ja, budući ubog, ni sebi nijesam dobar ni drugomu.” (*Djela MD* 1930: 215)

Govori tako premda ima svoje ‘tezoro’ – njegova je opsesija zlato, što se jasno vidi iz jedne od najčešće citiranih rečenica:

“Amor nije amor, zlato je amor...” (*Djela MD* 1930: 206)

Govoreći sam sa sobom starac varira *zlato* i *tezoro*, umatajući razmišljanje u niz kontrasta:

“Ne imat zlato – zlo! imat ga na ovi način – zlo i gore! Odkle ovo tezoro nađoh, meni se mir izgubi, san me se odvrže, misli me obujmiše, sva zla na mene napadoše, i ne čekam drugo od njega neg da me tkogodi pri njem zakolje. Odkrit ga ne smijem, tajat ga je muka pakljena; a za moje zlo draže mi je neg duša! /.../ Amor nije amor, zlato je amor; zlato stare – mlade, lijepe – grube, svete – griješne, svjetovne – crkovne pridobiva.” (*Djela MD* 1930: 206)

U pokušaju da sakrije svoje blago, rečenice su mu često nekonzistentne strukture: isprekidane, nepovezane, nejasne, s ponavljanjima... Pa kada razgovaraju Skup i Variva, Skup na svako njezino *tezoro* skoči. I ne samo kretanjem po pozornici nego i na sintaktičkoj razini vidimo da je uzbuđen i da pokušava skrenuti dijalog u drugome pravcu:

“Variva: Tezoro da t’ nađem, veliku tugu!

Starac: Tezoro, ah, tezoro? otkud ti umiješ dotle?

Variva: Umijem! Da ti hoću ukrasti, ne bih ti imala šta ukrasti neg paučina; toga ti je najpunija kuća, ni daš mesti...

Starac: Ni dam mesti, pače neću da meteš.

Variva: ... ni daš kuhat. Ključke od ognjišta držiš kako da ti je tezoro u ognjištu. Kći ti se namrije glada, djevica kako anđeo! Nije li ti grijeh?

Starac: Tezoro, kako da mi je tezoro u ognjištu! Često li to tezoro uspomenu’eš! Nijesu ti lopiže ni lonci na pameti.” (*Djela MD* 1930: 204)

Još je zanimljivija situacija u kojoj Skup i Kamilo razgovaraju o krađi tezora. Naime, njih dvojica imaju potpuno različite kodove za razumijevanje leksema *tezoro* (Skupu je to zlato, a zaljubljenome Kamilu Adriana), pa otuda njihovo različito dekodiranje diskurza:

“Kamilo: Stvar je ova uzeta, i ne može se učinit da nije uzeta.

Skup: I ja vidim da je uzeta, ali je zlo uzeta.

Kamilo: Dobro će bit uzeta, ako ti ustjedbudeš.

Skup: Što bi ktio, Kamilo, da rečem na djetinsku: “Uzmi, budi ti!”? Para ti ovo stvar mala? Znaš er se za ovo ljudi kolju?

Kamilo: Znam er se je za ovaku stvar u staro vrijeme i Troja uzela. Pariš ne ugrabi li Elenu?

Skup: Koju Elenu? Koji Pariš? Tezoro mi vrati bez velika skandala, i neću veće rieči.

Kamilo: Što sam ja uzeo ne mogu ti vratit, a što sam uzeo nijesam silom uzeo, – Adrijana tvoja kći bila je kontenta od toga.” (*Djela MD* 1930: 247-248)

Ne možemo se oteti kontrastu između ovoga i jednoga drugoga literarnoga oca koji svoju kćer Doru naziva *zlatom*, što i naslov Šenoina romana *Zlatarovo zlato* potvrđuje.

Vratimo se analizi sintakse humora i drugim sintaktostilističkim postupcima koji nam dopunjavaju popis jezičnih sredstava za postizanje komičnih efekata.

Jedno od njih je ponavljanje sintaktičkih blokova, koje je povremeno ne samo ponavljanje nego i njihovo gomilanje. Najčešće je riječ o koncentriranju većega broja atributa, priložnih oznaka ili predikata. Tako mnogi likovi žurbu ili brojnost poslova koje istovremeno treba učiniti pretaču u niz jednostavnih rečenica, samo s izrečenim glagolskim predikatom, npr.:

“Munuo: /.../ Desperan odhodi i veli mi: “Pođ’, vid’, išti, pitaj, iznađ’!”
/.../” (*Djela MD* 1930: 213)

Primjere takva gomilanja sintaktičkih blokova nalazimo već u Prologu Dugoga Nosa iz *Dunda Maroja*, gdje se potom te atribucijske oznake (*od mojemuče, od papagala* i sl.) ponavljaju, i opet pridonoseći zornosti ljudi *nahvao* (na putu od kamena lika do živoga bića), mameći gorak osmijeh:

“I za rijet vam sve što sam vidio, i da me bolje razumijete, vidjeh u tjezi-jeh stranah, u jednomu zgradu veliku, visoku i vele urešenu, jedna pisma i od kamena čovuljica, vele učinjeno, obraza od mojemuče, od papagala, od žvirata, od barbačepa; ljudi s nogami od čaplje, stasa od žabe; tamaše, izješe, glumci, feca od ljuckoga naroda. Upitah koji su ovo obrazi, što li hoće tolika gruboća, tolik nesmirna od lica čovječanskih rijet. Rekoše mi da negromanti u stara brjemena, kako to bud’ ja, po negromanciji do-hodeći u njih strane i donoseći diverse trgovine za otuda zlato odnosit, er se u rijekah tamo veliko zlato nahodi, donošahu među ine žvirata, čovuljica, barbačepa od drva, obraza od papagala, od mojemuča, od žaba, oslastijeh, kozjijeh i na svaki način. /.../ I, za dosvršit besjedu, ovi obrazi od papagala, od mojemuča, od žaba, žvirati, barbačepi i s kože udreni i, za u kraće rijet, ljudi nahvao, počеше se plodit i miješat s ženami nazbilj po taki način, er se ljudi nahvao toliko počеше umnažat, er počе veće broja bit od ljudi nahvao neg ljudi nazbilj.” (*Djela MD* 1930: 257-258)

U literaturi su već uočene eliptične rečenice kao značajke jezika Marina Dr-žića, gdje se redefinira pojam eliptične rečenice kao nezavršene koje se do-punjuju “dijelom govorom riječi, a dijelom izvanlingvističkom komunikaci-jom”, te se integrirani tekst dobiva “tek ostvarenjem obaju dijelova” (Moguš 1969: 275). Dopunjavanje takvih rečenica ostaje čitatelju/gledatelju.

Pogledajmo jedan užurbani razgovor sa samoga kraja *Skupa*:

Dživo: Oh, što je to? koja je stvar to? Ne valja tako!

Kamilo: Veli da mu sam ja njeko tezoro uzeo.

Dživo: Ah, Skupe, on želi tvoj zet bit, a ti ga trataš tako!

Skup: Koji zet? neću zeta! Da mi moje vrate!

Dživo: Koja je deferencija među vami?

Zlati Kum: Oto se je pomamio, valjalo bi ga svezat.

Skup: Ajme, za pitat moje pomamio se sam! Asasini! Je li tko? Moje mi da'te!

Pjerić: Što je ova trjeska? Ovo Kamila! Što ono Skup drži Kamila?

Munuo: Ovdi ovoliko stvar je dovedena gdi ima doć.

Dživo: Što će bit, Munuo? jeda je što?” (*Djela MD* 1930: 252-253)

Kratke, dovršene i nedovršene rečenice stilski su neutralan dio dramskih dija-

loga, a nizanje kratkih nedovršenih rečenica česta je značajka govora Držićevih likova, gdje pored neutralnih nalazimo i stilski obilježene. Pogledajmo kako to izgleda u *Dundu Maroju*, gdje je obilježje Popivinih replika ispreplitanje kratkih citata, pa i simuliranje razgovora:

“Popiva: Lupežu! “Gospar je Maroje došao”, – je li što drugo? “Lakomac je” – je li što drugo? “Konte će Maru iskat”, – je li što drugo? “Maro je spendžao”, – je li što drugo? “Otac ga će u Dubrovnik povesti”, – je li što drugo? Ti s Tudeškom ideš s dukatmi; neće te sentenciju ti dava ova kuća; neće te ni s dukatmi ni s ničijem! Lupežu, dovabio se si na odor od nekijeh kapuna koji se u sinjore peku večeri; ovdje nije tvoje piće!”
(*Djela MD* 1930: 340)

U *Skupu* nalazimo još jedno jezično sredstvo, sa sintaktičkom, leksičkom i semantičkom isprepletenošću, koja se temelji na suprotnosti.

Tako je Kamilovo govorenje o ljubavi upravo temeljeno na suprotnosti:

“Ajme, koja je ovo muka ku ćutim u meni! Ovo su bolesti od smrti: ja mrem, ja ne valja ni da živem! A mogu li živjet bez života moga? Bez Andrijane ja ne mogu živjet. A jesam li i sad živ? Bez nje ja nijesam živ, – mrtav i u paklu sam, u živom ognju gorim.” (*Djela MD* 1930: 246)

O funkciji suprotnosti na leksičkoj i semantičkoj razini govori i analiza jezičnih elemenata *Dunda Maroja* (Moguš 1969: 277-278).

Uostalom, leksičke su suprotnosti utkane u neka imena likova, kao što je Gruba u *Skupu*, koja nije gruba nego upravo suprotno – simpatična, lijepa:

“Variva: Gruba, ako i gruba, draga.” (*Djela MD* 1930: 201)

Premda, valja reći da bi nas onomastička analiza odvela i do drugih variranja općega značenja riječi i vlastitoga imena, kao u imenima drugih likova u *Skupu*: Variva (: variti) ili Munuo (: munuti /'ukrasti'), ili u *Dundu Maroju*: Popiva (: popivati/'popjevati') ili Dugi Nos... Upravo se značenjima u imenu Munuo, u odnosu na opće glagolsko značenje, igra i Držić, postižući komični efekt, odnosno sam se lik šali sa svojim imenom:

“Munuo: /.../ Munuo, ti si munuo; bježi, da se vješala tobom ne munu!”

(*Djela MD* 1930: 236)

“Grube: U tebe je ljepše ime: vjetar dunu, Munuo ga munu.

Munuo: Rozice, ovaki kakav sam na mi ti jabučicu! Da hoćeš, Munuo tobom se munuo, ako ću ja.” (*Djela MD* 1930: 213)

Ovo je samo dio analize jezičnih sredstava kojima se postiže humor u djelima starijih hrvatskih komediografa. Izdvojili smo igre formalnim znakovima za kraj rečenice, ponavljanja sintaktičkih blokova, eliptične rečenice, igre s različitim dekodiranjem diskurza...

Naravno, to nisu sva jezična sredstva. Ono što povezuje obojicu autora jest postupak kojim i Držić i Brezovački ismijavaju likove koji uče, ali ne nauče neki strani jezik i njime se služe, pa tako interferiraju sintaktičke konstrukcije raznih jezika. Ta hibridnost uvijek izaziva komičan efekt. Detaljna (pa i statistička) analiza jezika *Matijaša grabancijaša dijaka* izdvaja tako tri skupine likova s tri pripadajuća stilska sloja, između kojih je za ovu temu najzanimljiviji drugi: “Govor obrtnika Zagrepčana (s pretežnim elementima urbane kolokvijalne kajkavštine). Svaki njihov pokušaj da se izraze književno, poput Matijaša, rezultira smiješnošću” (Vončina 1977b: 263).

U Držićevu korpusu takav je svakako jezik Uga Tudeška, ali ne samo njegov.

Uostalom, i unutarhrvatske jezične značajke mogu biti iskorištene za jezično karakteriziranje pojedinih nedubrovačkih likova (Vončina 2008: 610), što također može otvoriti prostor za postizanje smiješnosti.

Ali, zbog višeslojnosti ovoga problema ostavimo ga za neku drugu interpretaciju.

Naime, o određenoj nemogućnosti potpune jezične analize našega korpusa govori i Branko Hećimović u zaključku prikaza jezika i djela Tituša Brezovačkoga: “Potpuno sagledavanje, međutim, sveopćeg doprinosa jezika Brezovačkog komici njegovih komedija nezamislivo je kao što je nezamislivo i utvrđivanje udjela jezika u dosegutoj estetskoj razini *Matijaša grabancijaša dijaka* i *Diogeneša*. Dovoljno je znati da je taj neizvještačeni realistički jezik Brezovačkog, neponovljiv u svojoj ljepoti, raznolikosti i bogatstvu, primjeni i sadržajnosti, pouzdani i provjereni jamac žive prisutnosti i trajanja obiju komedija kao štiva i scenske riječi!” (Brezovački 1973: 29).

Jer, kako kaže Petar Guberina: “Ne valja nikada izgubiti iz vida da se analiza vrši na jednom umjetničkom djelu koje je cjelovito u svakom svom dijelu i ele-

mentu” (Guberina 1964: 393).

Zaključimo ovaj rad riječima Radoslava Katičića iz članka iz 1989. godine koji povezuje maestralnu Rešetarovu analizu s analizama Držićeva jezika u sljedećih pola stoljeća: “Držić je za nas bio i ostaje čudo osobne stvaralačke snage, u tome, bar načelno, ravan i vrhovima svjetske književnosti. Novija istraživanja to samo potvrđuju sve bolje utemeljenim i sve istančanijim pristupima. A i proučavatelji njegova jezika mogu sa svojega gledišta uvjerljivo pokazati neponovljivu osobnost i gust vrijednosni naboj njegova književnog izraza” (Katičić 2008: 665).

Malošto se tome ima dodati, osim možda da je i naše istraživanje sintakse humora na tome tragu.

LITERATURA

- BATUŠIĆ, N. 1978. Školska kazališta u 18. stoljeću kao oblik scenskoga izraza. *Dani Hvarškoga kazališta (XVIII. stoljeće). Eseji i građa o hrvatskoj građi i teatru*. 5. Čakavski sabor. Split: 213-228.
- BREZOVAČKI, T. 1804. *Mathias grabantzias diak. Vu trojem dogodu*. Josef Karol Kotche. Zagreb.
- BREZOVAČKI, T. 1973. *Dramska djela, Pjesme*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, 22. Prir. Hećimović, B. Matica hrvatska – Zora. Zagreb.
- Djela MD*. 1930. *Djela Marina Držića*. Stari pisci hrvatski, VII. Prir. Rešetar, M. JAZU. Zagreb.
- Djela TB*. 1951. *Djela Tituša Brezovačkoga*. Stari pisci hrvatski, 29. Prir. Ratković, M. JAZU. Zagreb.
- FALIŠEVAC, D. 1995. *Smiješno & ozbiljno u staroj hrvatskoj književnosti*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- GUBERINA, P. 1964. Teorija o ritmu i primjena na jedno Krležino djelo. *Krležin zbornik*. Zagreb: 365–394.
- HEĆIMOVIĆ, B. 1971. Dvije komedije Tita Brezovačkog. *Dva komediografa*. Školska knjiga. Zagreb.
- HEĆIMOVIĆ, B. 1978. Komično u scenskim djelima Tituša Brezovačkoga. *Dani Hvarškoga kazališta (XVIII. stoljeće). Eseji i građa o hrvatskoj građi i teatru*. 5. Čakavski sabor. Split: 293–306.
- KATIČIĆ, R. 1991. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*. HAZU. Zagreb.
- KATIČIĆ, R. 2008. O Držićevu jeziku pedeset godina nakon Rešetara. *Putovima kanonizacije - Zbornik radova o Marinu Držiću (1508-2008)*. HAZU. Zagreb: 662–672. (preneseno iz: *Forum* 1989)
- KOMBOL, M. – NOVAČ, S. P. 1992. *Hrvatska književnost do narodnog preporoda*. Priručnik za učenike, studente i učitelje književnosti. Školska knjiga. Zagreb.
- MAHNKEN, I. 1969. Uloga jezika u Držićevim komedijama. *Marin Držić – Zbornik radova*. Matica hrvatska. Zagreb: 311–317.
- Marin Držić*. 1969. *Marin Držić – Zbornik radova*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Marin Držić*. 2008. *Putovima kanonizacije – Zbornik radova o Marinu Držiću (1508-2008)*. HAZU. Zagreb.
- Marin Držić*. 2009a. *Marin Držić – bibliografija – literatura*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu – Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb.

- Marin Držić. 2009b. *Marin Držić – svjetionik dubrovačke renesanse*. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa, Pariz, 23.– 25. listopada 2008. Disput. Zagreb.
- MOGUŠ, M. 1969. Jezični elementi Držićeva “Dunda Maroja”. *Marin Držić – Zbornik radova*, Matica hrvatska. Zagreb: 269–281.
- POLIĆ, B. 1962. Jezik Tita Brezovačkoga u djelu “Matijaš Grabancijaš dijak”. *Jezik* 10 (2): 51–55.
- REŠETAR, M. 1933. Jezik Marina Držića. *Rad JAZU* 248: 99–240.
- SILIĆ, J. 1984. *Od rečenice do teksta (teoretsko-metodološke pretpostavke nadrećeničnog jedinstva)*. Sveučilišna naklada Liber. Zagreb.
- STOLAC, D. 1988. *Sintaksa genitiva u jeziku Tituša Brezovačkoga*. (magistarska radnja, rukopis). Filozofski fakultet Zagreb. Zagreb.
- ŠURMIN, Đ. 1894. Pabirci po kajkavskoj literaturi. *Vienac* 26: 43–52.
- ŠVELEC, F. 1968. *Komički teatar Marina Držića*. Matica hrvatska. Zagreb.
- VONČINA, J. 1977a. Jezični izraz kajkavske komediografije. *Mogućnosti* 24 (7): 751–770.
- VONČINA, J. 1977b. Jezično grabancijaštvo Tita Brezovačkoga. *Analize starih hrvatskih pisaca*. Čakavski sabor. Split: 257–277.
- VONČINA, J. 1999. *Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnog izraza. Poseban prilog Stoljećima hrvatske književnosti*. Matica hrvatska. Zagreb.
- VONČINA, J. 2008. Scenski jezik Marina Držića i kazališna baština u Dubrovniku. *Putovima kanonizacije – Zbornik radova o Marinu Držiću (1508-2008)*. HAZU. Zagreb: 606–619. (preneseno iz: *Anali*, 1982)
- http://hr.wikipedia.org/wiki/marin_drzic (pristupljeno 20. listopada 2019.)

Syntax of Humour

ABSTRACT

The focus of this paper is on exploring the linguistic means through which comic effects are realised, in particular on the syntactic level. We single out the whimsical use of formal punctuation marks at the end of the sentences, repetition of syntactic blocks and interference of syntactic structures from various languages. The corpus consists of plays by Marin Držić and Tituš Brezovački.

KEYWORDS: *Croatian language, comedigraphy, humour, syntax, Marin Držić, Tituš Brezovački*

Moral u umu, jeziku i vremenu: konceptualna i inferencijska struktura pojma *moralnost* u hrvatskom jeziku u dijakronijskoj perspektivi*

Kristina Štrkalj Despot

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

kdespot@ihjj.hr

U radu se istražuju mehanizmi konceptualizacije morala u hrvatskom jeziku u dijakronijskoj perspektivi. Kombiniraju se konceptualni pristup koji se temelji na teorijskim uvidima i introspekciji s leksičkim i korpusno utemeljenim pristupom. U okviru korpusnoga pristupa analiziraju se jezične potvrde nefigurativne i figurativne konceptualizacije morala dobivene analizom skica riječi i konkordancija riječi *moral* i *moralnost* u mrežnom korpusu hrvatskoga jezika. Za dijakronijsku analizu primjenjuje se leksička metoda analize figurativnosti na Akademijin rječnik. U okviru konceptualnoga pristupa rezultate dobivene korpusnom i leksičkom analizom klasificiramo i predstavljamo koristeći se metodologijom i hijerarhijama definiranimi projektom *Croatian Metaphor Repository (MetaNet.HR)*.

Ključne riječi: konceptualna metafora, jezična metafora, inferencijska struktura, moral, koncept moralnosti, identifikacija metafora u korpusu, dijakronijska analiza

1. Uvod

Na primjeru apstraktnih koncepata zrcale se tri najvažnija postulata kognitivne znanosti: kognitivno nesvjesno, utjelovljenost uma i metaforičko mišljenje. U nizu

* Ovaj je rad kao i svi radovi ovoga Zbornika posvećen profesoru Josipu Liscu. Neizmjereno sam mu zahvalna za čvrste filološke, a osobito jezičnopovijesne temelje, koje mi je za studija omogućio izgraditi, pa su mu na neki način posvećeni svi moji dosadašnji radovi i knjige (neki i eksplicitno), koji se izravnije no ovaj rad naslanjaju na ta znanja. Ovaj pak rad svjedoči o tome kako su ta znanja i interesi itekako korisni i u pristupu kognitivnolingvističkim temama koje su moja primarna preokupacija posljednjih godina.

kognitivnolingvističkih temeljaca (osobito eksplicitno u Lakoff 1987 i Lakoff i Johnson 1999) pokazano je kako sve apstraktne koncepte, a osobito one kognitivno ili psihološki temeljne poput emocija, kauzacije, moralnosti itd., poimamo s pomoću niza složenih metafora, odnosno s pomoću drugih (najčešće konkretnijih) iskustvenih domena (koje se u teoriji konceptualne metafore danas obično nazivaju izvornim okvirima¹). Ti su izvorni okviri bitan dio apstraktnih koncepata. Bez njih su oni najčešće gotovo potpuno lišeni konceptualne i inferencijske strukture.

(Kognitivno)lingvističkim analizama konceptualne metafore nerijetko se zamjeraju dvije stvari: 1) da su idiosinkratične u smislu da se metode analize i reprezentacije metafora razlikuju od jednoga istraživača do drugoga te da je nužno uvesti metodološku strogost te mogućnost repliciranja rezultata (Pragglejaz 2007, Kövecses 2011); 2) da su introspektivne u smislu da se temelje na konceptualnom pristupu analize podataka prikupljenih introspekcijom, što znatno ograničava mogućnost otkrivanja novih metafora (v. npr. Dodge, Hong i Stickles 2015). Takve su kritike rezultirale sve većom popularnošću korpusno utemeljenih pristupa (npr. Deignan 2005, Stefanowitsch 2006 itd.), koji su znatno proširili dotadašnji inventar identificiranih metafora te omogućili uvid u njihovu frekvenciju.

Vrlo su rijetki i vrlo recentni pokušaji kombiniranja ovih dvaju pristupa: konceptualnoga (*top-down*) teorijski utemeljenoga pristupa i korpusno utemeljenoga pristupa (*bottom-up*), no rezultati takva kombiniranja vrlo su obećavajući, osobito u smislu duboke semantičke analize metafora i njihove automatske detekcije i interpretacije. Relevantne rezultate u tom smislu dao je projekt *MetaNet: A Multilingual Metaphor Repository* (Dodge, Hong i Stickles 2015), te njegov sestrinski projekt *MetaNet.HR: Croatian Metaphor Repository* (Despot et al. 2019).

U ovom ćemo radu analizirati konceptualnu i inferencijsku strukturu apstraktnoga pojma *moralnosti*² u dijakronijskoj perspektivi, i to upravo kombinirajući navedena dva pristupa – konceptualni pristup, koji se temelji na teorijskim uvidima, introspekciji i generalizacijama te razotkriva konceptualnu strukturu, s korpusnim pristupom koji se temelji na analizi korpusa i razotkriva kako se ta struktura odslikava u diskursu. U okviru korpusnoga pristupa analiziramo jezične potvrde nefigurativne i figurativne konceptualizacije morala dobivene analizom konkordancija i kolokacija riječi *moral* i *moralnost* u mrežnom korpusu hrWaC. Koristeći se le-

¹ Npr. Dancygier i Sweetser 2014.

² Treba imati na umu da je moralnost jedan od koncepata koji se ne mogu definirati i koji je potpuno ovisan o promatraču, to je tzv. *contested concept* (v. analizu i opis takvih koncepata u okviru kognitivnih i društvenih znanosti u Schwartz 1992).

ksičkom metodom (Kövecses et al. 2019) analiziramo i označavamo i sve primjere iz Akademijina rječnika³ u kojima se pojavljuju riječi: *moral*, *moralnost*. U okviru konceptualnoga pristupa rezultate dobivene analizom korpusa i rječnika klasificiramo i predstavljamo koristeći se metodologijom i hijerarhijama definiranimi projektom *MetaNet.HR* (Despot et al. 2019).

2. Teorijska podloga i stanje istraživačkoga područja

Prema recentnim saznanjima iz područja kognitivnih znanosti i kognitivne lingvistike (sumirano u Lakoff i Johnson 1999: 134) svaka se složena metafora može razložiti na jednostavnije i u konačnici na primarne metafore. Primarne su metafore utjelovljene na više načina: (1) temelje se na našem tjelesnom iskustvu svijeta tj. na vezi senzorno-motoričkoga i subjektivnoga iskustva; (2) logika izvorne domene izrasta iz inferencijske strukture senzorno-motoričkoga sustava i (3) neuralno se ostvaruju u našem mozgu s pomoću neuralnih veza.⁴

Sustav primarnih i složenih metafora u našem umu dio je pojma tzv. *kognitivnoga nesvjesnoga*, što znači da mu ne možemo izravno pristupiti niti možemo kontrolirati način na koji se njime koristimo. Stoga konceptualna i inferencijska struktura apstraktnih koncepata izvrsno odslikava tri iznimno važna pojma vezana uz teoriju uma i uz pitanje *kako ljudi misle*: kognitivno nesvjesno, utjelovljenost uma i metaforičko mišljenje (v. više u Lakoff i Johnson 1999).

Lakoff i Johnson (1980) još su u ranom i kapitalnom radu u knjizi *Metaphors We Live By* razotkrili sustavnu metaforičnost apstraktnih koncepata, nudeći u nizu recentnijih radova sve sofisticiranije i dalekosežnije inačice te teorije (osobito u Lakoff i Johnson 1999, gdje su pokazali kako su svi naši temeljni koncepti poput vremena, strukture događaja, kauzacije, uma, svijesti o sebi, moralnosti itd. višestruko metaforični, i to do te mjere da bi uklanjanjem metaforičnosti iz njihove inferencijske strukture naši svakodnevni procesi mišljenja bili sasvim onemogućeni).

Iako svaki apstraktni pojam ima svoj osnovni kostur koji je doslovan, tek metaforičko mišljenje omogućuje da taj kostur obogatimo inferencijskom struk-

³ Bez pomoći kolege dr. sc. Vuka-Tadije Barbarića ovaj bi zadatak bio neostvariv, pa mu od srca zahvaljujem.

⁴ V. više o tome u Štrkalj Despot 2013.

turom koja nam omogućuje da taj pojam razumijemo, da o njem govorimo i razmišljamo, što znači da su apstraktni pojmovi u svojem temelju neizbježno metaforični. Ta figurativnost njihove inferencijske strukture nije monolitna u smislu da je određena nekom općom konzistentnom strukturom, nego je uvijek mješavina (ili *metaphorical patchwork*, kako ju nazivaju Lakoff i Johnson 1999: 134) niza konceptualnih metafora različite složenosti i stupnja specifičnosti. Te metafore nikad nisu arbitrarne, a vrlo su rijetko kulturno specifične ili poetski inovativne. U najvećem su broju slučajeva one uobičajene, konvencionalne, ustaljene i stabilne, neproizvoljne i zastupljene u mnogim jezicima i kulturama. One pak temeljne, ili *primarne metafore*,⁵ nisu apstraktne, nego utemeljene na utjelovljenu iskustvu.

3. Korpusi i metodologija

U ovom se radu analizira konceptualna i inferencijska struktura apstraktnoga pojma moralnosti kombinirajući dva pristupa – konceptualni pristup, koji se temelji na teorijskim uvidima, introspekciji i generalizacijama te razotkriva konceptualnu strukturu, s korpusnim pristupom, koji se temelji na analizi korpusa i razotkriva kako se ta struktura zrcali u diskursu. U okviru korpusnoga pristupa analiziramo jezične potvrde nefigurativne i figurativne konceptualizacije morala dobivene analizom kolokacija i konkordancija riječi *moral* (im. m. r.) i *moralnost* (im. ž. r.) u korpusu hrWaC (Ljubešić i Klubička 2014) uporabom alata za analizu korpusa Sketch Engine. Analiziramo skice riječi te prvih 300 kolokacija i 300 konkordancija odabranih nasumičnim redom (opcija *Get a random sample*) za oba navedena pojma kako bismo dobili podatke koji u realnim omjerima odražavaju korpusnu realnost. Uzimamo u obzir samo one primjere u kojima pojava *moral* ima primarno značenje ‘im. m. ⟨G morála⟩ ono što je koja zajednica prihvatila kao ispravno ili dobro u ljudskome ponašanju i običajima’ (<http://rjecnik.hr/se->

⁵ Naziv *primarne metafore* prema Gradyju (1997), koji je uočio njihovu široku rasprostranjenost (vjerojatno i univerzalnost), koju objašnjava činjenicom da imamo jednaka tijela i u osnovi jednaku okolinu. Stoga su i naša iskustva iz najranijega djetinjstva, koja strukturiraju naš mozak, u velikoj mjeri jednaka. U neuralnoj teoriji jezika (i metafore) primarne metafore imaju osobitu važnost. Prema toj teoriji, one su izravan rezultat Hebbova učenja. Više o primarnim metaforama v. u Štrkalj Despot 2013: 163.

arch/?q=moral).⁶ U okviru konceptualnoga pristupa rezultate dobivene analizom korpusa klasificiramo i predstavljamo koristeći se metodologijom i hijerarhijama definiranim projektom *Croatian Metaphor Repository (MetaNet.HR)*, <http://ihjj.hr/metafore/>, Despot et al. 2019).

U nedostatku dijakronijskoga korpusa služimo se leksičkom metodom analize metafora (Kövecses et al. 2019), koju primjenjujemo na Akademijin rječnik, iz kojega smo ručno izlučili, a potom označili i analizirali, sve potvrde riječi *moral* i *moralnost* (ne samo u lemmama nego u cijeloj natuknici).

Jezične su metafore u primjerima iz korpusa i iz Akademijina rječnika identificirane s pomoću metode MIPVU (*Metaphor Identification Procedure VU University Amsterdam*, Steen et al. 2010)⁷, koja je sustavna, eksplicitna, testirana na široku spektru različite jezične građe te se pokazalo da pruža visok stupanj metodološke egzaktnosti. MIPVU metoda eksplicitno je neovisna o konceptualnoj analizi u tradiciji kognitivne lingvistike, stoga ju kombiniramo s gore spomenutim konceptualnim (*top-down*) pristupom.

Ovdje primijenjena metodologija primjenjuje se u okviru projekta *Croatian Metaphor Repository (MetaNet.HR)*, a cjelokupna procedura sadržava ove korake:

- 1) izbor ciljnoga koncepta (popis ciljnih koncepta definiran je projektnim ciljevima);
- 2) izrada popisa povezanih pojmova i popisa ciljnih riječi analizom relevantnih skica riječi (*Word Sketches*, v. Kilgarriff et al 2014) dobivenih iz hrvatskoga mrežnoga korpusa hrWaC (Ljubešić i Klubička 2014);
- 3) analiza najmanje 300 najčešćih kolokacija i 300 nasumično odabranih konkordancijskih primjera za svaku ciljnu riječ;
- 4) identifikacija jezičnih metafora s pomoću MIPVU metode;
- 5) analiza konceptualne pozadine identificiranih jezičnih metafora i njihovo uno-

⁶ U korpusu ima i primjera za značenje 'spremnost i volja za sudjelovanje u nekom pothvatu, polet, oduševljenje', pa su ta značenja izuzeta iz analize jer pripadaju različitu konceptu. Zahvaljujem recenzentu na ovoj primjedbi.

⁷ Metoda je koherentna s popularnom MIP metodom (Pragglejaz Group 2007; Steen 2007), ali s obzirom na to da je specijalizirana između ostaloga i za identifikaciju metafora u korpusu, za ovo je istraživanje bila prikladnija. MIPVU u odnosu na MIP sadržava ove karakteristike: 1. vrlo detaljna objašnjenja mnogih upitnih interpretacija i donesenih odluka, osobito s obzirom na leksičke jedinice i identifikaciju metaforične uporabe pojedinih leksičkih jedinica; 2. dodatak novih distinkcija i tipova jezičnih metafora (izravne, neizravne i implicitne metafore), inovativni složeni oblici i tzv. *MFlags* (riječi koje signaliziraju metaforičnost leksičkih jedinica) (Steen et al. 2010: 186).

šenje u bazu konceptualnih metafora s naznakom tipa konstrukcije i tipa jezične metafore s obzirom na MIPVU metodu (izravna, neizravna, implicitna).⁸

4. Konceptualna i inferencijska struktura pojma moralnost u hrvatskome jeziku

4.1. Korpusna, konceptualna i kvalitativna analiza

Rezultate korpusne analize zbog množine primjera i radi preglednosti prikazali smo tablično. U tablici navodimo nekoliko kategorija vezanih uz analizu metaforičkih sustava u skladu s teorijom konceptualne metafore. U kategoriji konceptualna metafora navodimo naziv konceptualne metafore, koji je jezično oprimgjen u kategoriji naziva *primjer jezične metafore*. U tablici navodimo i kategorije *tip* i *razina i odnosi*, pri čemu se vodimo postavkama teorije konceptualne metafore, osobito u vezi s hijerarhijskom strukturom metaforičkih sustava (v. npr. Lakoff i Johnson 1999: 201) te metodologijom obrade metaforičkih sustava koja se rabi u okviru projekta MetaNet.HR. Unutar kategorije *tip* razlikujemo: *primarne metafore*⁹ (u kojima su i izvorna i ciljna domena primarna iskustva koja su u korelaciji od najranijega djetinjstva); *složene metafore* (složene od više primarnih); *izvedene metafore*. Unutar kategorije *razina* razlikujemo metafore *opće razine* i metafore *specifične razine* (koje mogu biti *specifikacija izvorne domene*, *specifikacija ciljne domene* ili *specifikacija i izvorne i ciljne domene*). Metafore specifične razine jesu oprimgjenja ili posebni slučajevi metafora opće razine. Unutar kategorije *odnosi* navodimo preciznije podatke o međusobnim odnosima među metaforama, koji mogu biti: *specifikacija i izvorne i ciljne domene*; *specifikacija ciljne domene*, *specifikacija izvorne domene*, *preslikavanje unutar*, *izvedenica od*.¹⁰

⁸ Proces identifikacije i označavanja jezičnih metafora u korpusu uključuje: korpus rečenica i kolo-kacija za svaki koncept anotiraju dva različita anotatora kako bi se omogućila provjera anotacija; postavljanje anotiranoga dokumenta na *Google Drive* kojemu pristupaju svi članovi tima i ostavljaju komentare na pojedine anotacije; grupna rasprava o dokumentu na projektnom sastanku, osobito o slučajevima gdje se anotatori ne slažu, donošenje konačne odluke o problematičnim slučajevima; unošenje primjera i konceptualnih metafora u bazu MetaNet.HR, unošenje napomene o problematičnim slučajevima u poseban dokument koji se čuva u okviru projektnih materijala. V. Grady 1997.

⁹ Z primjere za pojedine tipove i razine metafora v. npr. Štrkalj Despot 2014. Na mrežnoj stranici projekta MetaNet.HR može se naći objašnjenje svih navedenih pojmova: <http://ihjj.hr/metafore/pojmovnik/>.

TABLICA 1. Analiza ciljnoga okvira moralnosti u korpusu hrWaC

Konceptualna metafora	razina i odnosi	tip	primjer jezične metafore
MORALNOST JE TEMELJ DRUŠTVA	Specifična	REIFIKACIJA Izvedena od DRUŠTVO JE GRAĐEVINA	• On je isto kao i današnji zakoni o sukobu interesa i korupciji temeljen na moralu i definiranju odgovornog odnosa vlasti prema građanima. • Vjera je nadogradnja moralnog i etičnog. A fundament , baza je moral.
MORAL-NOST JE VLASNIŠTVO	specifična specifikacija ciljne domene metafore ZNAČAJKA JE VLASNIŠTVO	REIFIKACIJA Izvedena	• Branitelji su imali moral i podršku naroda. • To znači da pojedinac od sada stvara svoj vlastiti subjektivni moral. • Ako imate moralnosti i hrabrosti i snage uzviknite: Stoj , na pogrešnom smo putu. • Oduševiti ćeš se kako relativiziram tvoju moralnost.
MORALNOST JE SNAGA / NEMORAL-NOST JE SLABOST	Specifična	METAFORA DOBROBITI specifikacija ciljne domene od DOBROBIT JE SNAGA	• Problem broj jedan je slab moral. • Sve što je usmjereno na jačanje moralnosti u Republici Hrvatskoj je apsolutno pozitivno. • Sve je to potrebno radi pojačavanja moralnosti.
MORALNOST JE SKALA STUPANJ MORALNOSTI JE TOČKA NA SKALI MORALNOST JE VISOKO NA SKALI / NEMORAL-NOST JE NISKO NA SKALI	Specifična	PREDODŽBENA SHEMA SKALE specifikacija ciljne domene od ZNAČAJKA JE SKALA	• Djeca im čitaju časopise koji su ispod razine kršćanskog morala. • Sam piše gluposti i nebuloze , a moral mu je na nuli. • Moral je na vrlo niskom stupnju. • One nemaju problema s leđima , umjetnim noktima i visokim stupnjem moralnosti. • Šiber kaže da je Milanović najprije ostavkom Mirele Holy podigao ljestvicu moralnosti u Vladi visoko, a onda je oprostom Čačićevih grijeha tu istu ljestvicu spustio nisko.

MORALNOST JE GORE / NEMORAL- NOST JE DOLJE	specifična u vezi s MORAL- NOST JE SKALA	METAFORA DOBROBITI specifikacija ciljne domene DOBRO JE GORE	• Tumačenje Božje riječi i sudjelovanje na misama obnavljaju snagu duha i podižu moralnost. • Kako živjet sa siječanjimskim padom morala. • Vjerojatno je razlog tome opći pad moralnosti. • Imamo kvalitete , samo ta politika i moral, to je zaista dno dna.
MORALNO JE FIZIČKI VISOKO	Specifična u vezi s MORAL- NOST JE SKALA	METAFORA DOBROBITI specifikacija izvorne i ciljne domene DOBRO JE USPRAVNOST	• Posljedica je to Tomičeve želje da napravi asketski film o asketskom pojedincu visoke moralnosti. • Članovi grupe često imaju i osjećaj visoke moralnosti. • Završili su vojne akademije i vojne škole i pokazali svoju profesionalnost i visoku moralnost.
MORALNOST JE OBJEKT	Opća	REIFIKACIJA u vezi s ZNAČAJKA JE OBJEKT	• Nije uspio slomiti moral i hrabrost , prkos i ljubav njegovih malobrojnih branitelja. • Zato izaberimo pametne , da vrate gradu moral i poštenje. • Europa gubi naravni i kršćanski moral.
MORALNOST JE ZAKON	Opća	METAFORA DOBROBITI	• To spada u ozbiljno remećenje javnog reda i mira , teže kršenje javnog morala ili ugrožavanja okoliša. • Je li ovdje riječ o zakonitosti ili o eklatantnom kršenju etike i morala? • Kršćanski moral zabranjuje svaki snošaj koji ne sadrži oba načela, načelo ljubavi i načelo života. • Smatra kažnjivim prekršajem ako se netko ogriješi o njihov moral. • Istodobno oni čiji se interesi kose sa zakonom, moralom, i običajima, uvijek se potrudu stvoriti mreže, klanove. • Ostaje činjenica da si nekolicina uzima za pravo suditi o moralnosti tuđih izbora.

MORALNOST JE RESURS	Specifična	REIFIKACIJA ZAČAJKA JE RESURS I PSIHOLOŠKA ZNAČAJKA JE FIZIČKA ZNAČAJKA	• Vidi se da on nema žive veze što piše , i također ni trunke morala i ljudskih vrijednosti. • Kako ostati postojani u rasprodaji morala i etike? • U Lijepoj našoj ima dovoljno odlučnosti , znanja , morala i sposobnosti • Pitam se : hoćemo li , i kada , smoći dovoljno građanske hrabrosti i ljudskog morala. • Upravo su iznimke mediji na kojima javno utjecajne osobe oskudne moralnosti nezavidna znanja nerijetko ugroze moralno i strukovno uzornu maticu. • Među čvrstim, okrutnim i nemoralnim osobama postoje natruhe suosjećanja i moralnosti. • Moralnost koju nam oni prodaju kao jedinu mjerodavnu više ne drži vodu. • Mnogi trpe u današnje vrijeme posvemašnjeg nedostatka moralnosti. • Bitange domovinskih profitera kroje zakone ponašanja i dijele svakodnevne porcije moralnosti.
MORAL- NOST JE GRAĐEVINA	Specifična	REIFIKACIJA Specifikacije ciljne domene ZNAČAJKA JE GRAĐEVINA	• To će ti pomoći u učvršćivanju i dogradnji morala. • To vodi narušavanju morala. • To je promjena mentaliteta i ponašanje prema bračnom i obiteljskom moralu temeljenom na osnovnim ljudskim vrednotama i kršćanskoj kulturi. • To dovodi u pitanje psihološke pretpostavke na kojima je izgrađen naš zapadni moral. • Izgubljeni su i temelji morala. • Naime, te liberalističke snage bore se, otvoreno govoreći, za razaranje moralnosti.

MORALNOST JE OMEĐENO PODRUČJE	specifična	METAFORA STRUKTURE DOGAĐAJA specifikacija izvorne domene MORALNOST JE LOKACIJA u vezi s STANJE JE LOKACIJA	• To je siromašna , bijedna, žalosna situacija , ograničena čulima, moralom i zakonima. • Filozofska etika dominira, ali još jednom, ne sama, poljem zapadnjačke moralnosti. • Moralnost ograničavaš na nečinjenje loših djela, a moralnost uključuje i činjenje dobrih.
MORALNOST JE ŽIVO BIĆE	Opća	PERSONIFI- KACIJA	• Moral se razvija uslijed sile i prisile. • Ondje gdje je objektivni moral mrtav, ondje počinje “ društveni ugovor “ • Jedino moral u našem djelovanju može dati ljepotu i dostojanstvo našem životu. • Moralnost mu dolazi iz njegove unutrašnje moralne svrhe ili podložnosti moralnoj normi. • Ljudi su srčano željeli vjerovati u njegovu nepokolebljivu moralnost. • Novac dolazi i odlazi , a moralnost dolazi i raste. • Razvijajte moralnost, neka raste i jača. • To je zbog toga što ljudska moralnost prepoznaje različita dobra.
MORALNOST JE FIZIČKI ENTITET	Opća	REIFIKACIJA	• Etika kao vrsta filozofskoga promišljanja nastoji objasniti izvore i oblike morala. • Na etičarima je i teret oblikovanja čovjekovu razumu prihvatljiva morala. • Bore se za institucionalizaciju perversije i zla kojoj je krajnji cilj uništenje morala. • Oni vide moralnost i moral. • To je demontiranje diktature relativizma i oslanjanje na jednu posve autonomnu moralnost. • Već nam se nudi opsežan pregled mogućih pogleda na moralnost. • Društvo se zapravo oslanja na moralnost. • Pogledajte si tu HDZ-ovu uzoritost i moralnost. • Bjelačke djevojčice i afroamerički dječaci i djevojčice gledaju na moralnost iz različitih perspektiva.

MORALNOST JE VRIJEDAN ENTITET	Specifična	specifikacija izvorne domene od MORALNOST JE FIZIČKI ENTITET	• Htio je obraniti svoju poziciju u kampanji i usput očuvati guvernerovu moralnost. • Čvrstoća karaktera, visoka moralnost i stručnost vrijednosti su bez kojih ništa što je ljudsko ne može biti obasjano.
MORALNOST JE UGROŽENI ENTITET	Specifična	specifikacija izvorne domene od MORALNOST JE FIZIČKI ENTITET	• To je alegorija o vječnoj borbi pojedinca za moralnost i pravdu. • Potpuna uzdržljivost, ili nešto drugo (prezervativ), ne može spasiti njihovu moralnost.
MORALNOST JE SVJETLO / NEMORALNOST JE TAMA	Specifična	METAFORA DOBROBITI specifikacija ciljne domene od DOBRO JE SVJETLO	• upravitelj vjernike samoprosudbi vlastitog života i djelovanja u svjetlu kršćanskog morala.
TIJELO JE SPREMNIK ZA MORALNOST	Specifična	PREDODŽBENA SHEMA SPREMNIKA specifikacija izvorne domene od TIJELO JE SPREMNIK	• Ako ljudi u nama prepoznaju moralnost i dobrotu, bili bismo im zahvalni i obvezni uzvratiti marljivošću.
MORALNOST JE SPREMNIK	Specifična	PREDODŽBENA SHEMA SPREMNIKA specifikacija ciljne domene APSTRAKTNI ENTITET JE SPREMNIK	• On zahvaća u moralnost samoga sebe. • Centar djeluje kao snaga neangažiranosti, kao praznina pravednosti i moralnosti. • Moralnost koju nam oni prodaju kao jedinu mjerodavnu više ne drži vodu.
INOVATIVNE I NEPRODUKTIVNE¹² METAFORE			
MORALNOST JE TKANJE	Ova metafora motivirana je metaforom SLOŽENI SUSTAV JE TKANJE te njezinom specifikacijom LJUDSKO TIJELO JE TKANJE i daljnjom specifikacijom FIZIČKE I MORALNE VRIJEDNOSTI ČOVJEKA SU NITI U TAKNJU.		• Kako u tom činu, tako je i u svakom moralnom ljudskom činu njegova moralnost utkana u njega samoga.

¹¹ Njihova se inovativnost i neproduktivnost ne odnosi na jezik u cjelini, nego samo na metaforičku konceptualizaciju pojma moralnost. Izvorna domena tkanja spada u vrlo česte izvorne domene metaforičkih preslikavanja.

4.2. Kvantitativna analiza suvremenoga korpusa

Nakon što su u oblikovanome korpusu za pojmove koji su bili predmet ove analize s pomoću MIPVU metode izdvojene jezične metafore, pokazalo se da je jezično ostvarena konceptualizacija pojma *moral* u 45.65% primjera bila metaforična (od ukupno 265¹² analiziranih rečenica u njih 121 konceptualizacija je bila metaforična). Jezično ostvarena konceptualizacija pojma *moralnost* u 39.33% primjera bila je metaforična (od ukupno 300 analiziranih rečenica u njih 118 konceptualizacija je bila metaforična). S obzirom na to da je analiza bila usmjerena samo na konceptualizaciju apstraktnoga pojma *moralnosti*, za koji se očekuje veći stupanj zastupljenosti metaforičnih jedinica, ne iznenađuje činjenica da je postotak metaforičnih jedinica veći nego u rezultatima kvantitativne analize nasumično izabranih odlomaka tekstova određenoga žanra ili BNC Baby korpusa prikazanih u Steen et. al. 2010.¹³ Ondje je primjerice postotak nedvojbeno metaforičnih jedinica u tekstovima vijesti 15% uz dodatak nejasnih slučajeva od 5%, što bi bilo oko 205 ukupno, pritom je u navedenom žanru postotak metaforičnih jedinica najveći u odnosu na ostale analizirane žanrove, v. Steen et al. 2010: 44).

Postotak metaforičnih jedinica u korpusu najčešćih kolokacija daleko je niži (15% za *moral* te 2.38% za *moralnost*), što se može lako objasniti činjenicom da su među najčešćim kolokacijama u velikoj mjeri zastupljene koordinirane strukture (ili tzv. *co-occurrences*), dakle srodne riječi tipa (*moral i poštenje, moral i savjest, moral i pravda, moral i ćudoređe, moral i religija* itd.), koje gotovo nikad nisu metaforične. Iz toga je vidljivo da se analiza kolokacija može primijeniti samo kao dodatni alat u analizi konceptualne i inferencijske strukture (apstraktnih) pojmova, a nikako kao temeljni izvor jer daje ograničen uvid.

4.3. Odnos metaforičnosti i tipa konstrukcije – analiza skice riječi *moral* u hrWaC-u

U konstrukciji pridjev + imenica (pitanje *kakav je moral?*) najčešći su ovi pridjevi: kršćanski, poljuljan, patrijarhalan, općeljudski, dvostruk, borben, lažan, malo-

¹² Dio je rečenica izuzet iz analize jer su u korpusu pogrešno označene kao imenica *moral*, a zapravo je bila riječ o dijalektalnim i razgovornim oblicima glagola *morati*.

¹³ To znači da rezultati i nisu izravno usporedivi jer se postotak metaforičkih kolokacija u radu odnosi na kolokacije jednoga koncepta, a u Steen et al. (2010) daje se postotak metafora u vezanom tekstu bez obzira na koncept.

građanski, sumnjiv, građanski, socijalistički, bračni, spolan, seksualan, društven, javan, porezni, islamski, novinarski, katolički, nizak, crkven, visok, ljudski, radni, tradicionalan, poslovan, osoban, sportski, politički, irački, opći, vlastit, poseban. Tek četiri primjera odraz su figurativne konceptualizacije (11.8 % konstrukcija), i to vrlo konvencionalnih i frekventnih konceptualnih metafora obilato jezično op- rimjerenih u tablici 1 (MORAL JE GRAĐEVINA, MORAL JE VLASNIŠTVO) te predodžbene sheme SKALE.

Konstrukcije tipa imenica nom + imenica *moral* gen (u skici riječi n-koga-če- ga) pokazuju znatno veći metaforički potencijal. Najčešće su: erozija, kriza, po- manjkanje, podizanje, pad, pitanje, stanje, nedostatak, razina – morala, što znači da je 78 % najčešćih konstrukcija ovoga tipa metaforično. Uglavnom odražavaju specifičnije instancije predodžbene sheme SKALE, te konceptualne metafore dobro zastupljene u tablici 1. (MORAL JE RESURS, MORAL JE GRAĐEVINA)

U konstrukcijama tipa glagol + imenica *moral* ak (u skici riječi koga-što) najti- pičnije su: podići, podizati, dizati, vratiti, pokazati, izgubiti, imati, nemati– moral, od kojih su sve metaforične (100 % najtipičnijih konstrukcija su figurativne), te odražavaju specifičnije instancije predodžbene sheme SKALE ili konceptualne me- tafore MORAL JE RESURS, MORAL JE FIZIČKI ENTITET, MORAL JE VLASNIŠTVO.

Analiza skica riječi zorno pokazuje dva fenomena: 1) unatoč mnogobrojnosti, bogatstvu i raznolikosti izvornih okvira koji se dobiju analizom konkordancija, u skici riječi predominantno je tek nekoliko gore navedenih predodžbenih shema i konceptualnih metafora koje se tako pokazuju ključnima u konceptualizaciji mo- rala; 2) jasno se pokazuje da je tip gramatičke konstrukcije presudan za figurativni potencijal njezinih jezičnih ostvaraja te se još jedanput potvrđuje da je u konstruk- cijama s glagolima taj potencijal daleko najveći,¹⁴ i to zbog shematične naravi glagolskih značenja¹⁵.

¹⁴ Veći figurativni potencijal konstrukcija s glagolima u odnosu na druge konstrukcije potvrdio se dosad u mnogobrojnim istraživanjima (npr. Sullivan 2013; Deignan 1998, 2005, 2006, Cameron 2008, Stanojević 2014, u tisku).

¹⁵ „Razlog veće metaforičnosti glagolskih konstrukcija valja potražiti u shematičnosti glagola u odno- su na imenice, barem u engleskom i hrvatskom. Konceptualno gledano, imenice se odnose na stvari: entitete koji su razmjerno stalni i ne mijenjaju se kroz vrijeme te im je temeljno određenje prostorno (tj. zauzimaju neki prostor). Za razliku od toga, glagoli se odnose na relacije između stvari: mijenja- ju se protekom vremena i određeni su prvenstveno vremenski“ (Stanojević, u tisku).

4.4. Pogled kroz dijakronijsku perspektivu

U nedostatku dijakronijskoga korpusa, kako smo već istaknuli, poslužili smo se leksičkom metodom analize metafora (Kövecses et al. 2019)¹⁶, koju smo primijenili na povijesni Akademijin rječnik. Akademijin se rječnik iznova pokazao kao izvor iznimno vrijednih povijesnih podataka iz kojega smo mogli oblikovati dosad najpotpuniju sliku konceptualizacije pojma moralnosti, i u odnosu na studije rađene na drugim jezicima. Iz rječnika smo ručno izlučili, a potom označili i analizirali (v. 3. poglavlje), sve potvrde riječi *moral* i *moralnost* (ne samo u lemmama nego u cijeloj natuknici). Osobito su se pokazale korisnima napomene u rječniku *u moralnome smislu* jer su obično bile signali figurativne upotrebe nekoga izraza u svrhu konceptualizacije moralnosti.

Dijakronijska perspektiva pokazala je prije svega iznimno leksičko bogatstvo te vrlo često figurativni korijen nastanka leksema.

U značenju ‘moral, moralnost’ (uključujući figurativna značenja) rabe se ovi leksemi: moral, ćudorednost, ćudoredovaće, ćudoređe, ćudorednica, djeloispravље, dobrodjeteļ, etika, urednoživljenje, savjest, stavnost, trijeznost, čistoća, krepost, jakost, visota. U značenju ‘nemoral, nemoralnost’ rabe se ovi leksemi: nemoral, razvrat, loština, poročnost, prehuda, pokvarenost, iskvarenost, izopačenost. U širokom značenju ‘moralan, krepostan’ (uključujući i figurativna značenja) rabe se leksemi: činoispravan, ćudoredan, djeloispravan, djeloredan, dobrodjeteļan, krepostan, djeloispravan, slavan, svekrasan, svet, upravan, sredokratan, stano-vit, plemenit, izvrstan. U značenju ‘nemoralan’ (uključujući figurativna značenja) rabe se leksemi: krivosrčan, krivosrd, hud, kužan, krivedan, kriv, sumļiv, rđav, pokvaren, nevaļao, poročan, nepošten, opak, zločest. U širokom značenju ‘moralna osoba’ (uključujući i figurativna) rabe se npr. leksemi: ćudorediteļ, ćudorednica, djeloispravnik, svetac, a u značenju ‘nemoralna osoba’ rabe se npr. leksemi: smetlište, propalica, smrad, gñus, đubre, propalica, podlac, nitkov, ništarija. U značenju ‘nemoralno djelo’ rabe se leksemi: gad, opačina, grdopština, krasta, šteta.

Bogatom građom najjasnije dominira metafora dobrobiti, koja ima vrlo jasnu iskustvenu podlogu. Stoga se najveći broj figurativnih izraza, ali i etimološkoga

¹⁶ Leksička metoda korištenja leksikografskih podataka za analizu figurativnosti u Kövecses et al. (2019) supostavlja se korpusnoj metodi i pokazuje se da obje metode imaju svoje prednosti i da su itekako obje opravdane i potrebne.

postanja pojedinih leksema, može shvatiti kao specifikacija izvornih domena metafore MORALNOST JE DOBRO / NEMORALNOST JE LOŠE (za popis specifikacija i primjera v. tablicu 2). Za objašnjenje iskustvene podloge ovakve konceptualizacije v. sljedeće poglavlje.

TABLICA 2. Specifikacije metafore dobrobiti u korpusu Akademijina rječnika

METAFORA	JEZIČNI OSTVARAJ METAFORE (I U POJEDINAČNIM LKSEMIMA I U KONSTRUKCIJAMA)
MORALNOST JE DOBRO / NEMORALNOST JE LOŠE	Ke je čudo dikla mlada iz zla u <u>gore</u> da upada. Tako Gospodin Bog pedepsa hudu nečistoću. B. Kašić, per. 45. Pristrašiti ljudi od <u>hude</u> bludnosti. J. Matović 390. Prinečisti grijeh <u>hude</u> bludnosti. Ter <u>hudo</u> misleći zajdoše u ljubav. M. Marulić 80. Ljubav od čista srca i <u>dobre</u> savjesti i vjere nelicemjerne. Vuk 1 tim. 1, 5. Imajuči vjeru i <u>dobru</u> savjest. 1, 19. Kad ostave <u>loštine</u> i zlu čud. M. Vetranić 1, 297.
MORALNOST JE ČISTOĆA / NEMORALNOST JE PRLJAVŠTINA	<u>SMETLIŠTE</u> (u <i>prenesenom smislu</i>. aa) <i>čelade moralno slabo; smrad, gñus, đubre; kukavica, propalica, podlac, nitkov, ništarija</i>.) Koja se biše učinila <u>smetlište</u> i bunište (t. j. <i>Marija Edicijanska</i>). Kašić 117. Ja <u>smetlište</u> od grješnika. nasl. 249. Premda si kano <u>smetlište</u> prid svitom. Kanižlić utoč. 303. Ono (<i>srce</i>) je utonulo u <u>kalu</u> razvrata. Javor 16, 627. Koji imaju tajnu vjere u <u>čistoj</u> savjesti. Vuk 1 tim. 3, 9. Bogu, kojemu služim od praroditelja <u>čistom</u> savjesti. 2 tim. 1, 3. Očišćeni u srcima od zle savjesti. Vuk jevr. 10, 22. <u>LAGA</u> (f. <i>vidi</i> mrlja, maća, <i>ali u moralnome smislu, kao: što sramotno</i>) Ovu <u>lagu</u> sultan trpiti nije mogao. S. Tekelija. letop. mat. sr. 120, 91. Oprat Srbu <u>lagu</u> sa obraza. P. Petrović, šćep. mal. 9. Sve junaštvo ne može mu <u>oprati lagu</u>, što je bio turska pridvorica. S. Lubiša, prip. 59. <u>TROHA</u> (b. <i>mana, laga; u moralnom smislu</i>) Blaženi muž, ki je našast bez <u>trohe</u>. Zadar, lekc. 44b. Brez trohe jesu prid pristoľem božjim. Bernardin 7 Pop Eliakim joj da polubjenje <u>čisto</u>, duhovno, pobožno, nijednom <u>trohom</u> poželinja ockvrñeno. Marulić 4. <u>ZAMRLATI</u> (b. u <i>prenesenom smislu isto što okaljati, ukaljati u moralno-religioznom smislu</i>) Dopusti slugam tvojim, da primjenu pravednost grišnim oskvrñenem ne zamrlamo. Kanižlić bogoľ. 432. Za umjeti se ispovidjeti od vlastitijeh grijeha onijem, kojino žele istinitu <u>čistoću</u> od duše, ostavivši na stranu ona <u>zamrlađa</u> upadanja od zaveza, kamata, šimonije i ostala prilična. Matijević 5. Gledaj, kako je <u>zamrlano</u> i nečisto srdce ovo, isprosi mu vruće od ljubavi suze za oprati néga. Kanižlić utoč. 672.

MORALNOST JE ČISTOĆA / NEMORALNOST JE PRLJAVŠTINA	Obličje drži (<i>nenavidljivac</i>) <u>pogano</u> i <u>zamrljano</u>, čelo oštro i pogrdno. Rapić 130. U srcu tvomu zamrljanomu od griha nahodi Isukrst sva orudja muke svoje prigorke. Knežević osm. 93. Niki se crlene skerletom vlastite krvi za Isusa prolite, niki bile <u>mirisavim čistoće</u> divičanske <u>lilanom</u>. F. Lastrić, test. ad. 110. Proroka broj hvaleni s <u>bijelom</u> vojskom mučenika tebe slave. I. Kanavelić, iv. 54. <u>Bijelijeh</u> mučenika slavodobitna vojska k tebi se uputila. T. Ivanović, nauk. 113. Da spoviste misli, riči tere dila, ka je koja učinila od nediđe do nediđe, da vam budu duše <u>bile</u>. M. Marulić 259. Lijepa dušo, ka u nas shodiš neumrla, čista i <u>bijela</u>. I. Gundulić 236. Vaļa da živemo držeći naše duše bile na priliku golubice, što će reći <u>čiste</u> od svake <u>pritruhe</u> griha. J. Filipović, prip. 1, 168. Primi od naše vjere <u>bijeje</u> svjedočanstvo <u>bijeje snijega</u>. I. Kanavelić, iv. 372. <u>BISER</u> (<i>čistota se moralna poredi s biserom</i>) Tako biser od čistoće skrovno misto imat hoće. V. Došen 101. Prema tome i čelade u koga je taka <u>čistota</u> naziva se <u>biser</u>. Nesrična ćer Jakova patriarke, biser neprocijeñeni divičanstva. I. J. P. Lučić, razg. 75. <u>BISTAR</u> (<i>čist u moralnom smislu, bez grijeha</i>) Bolest očista dušu i čini <u>bistrij</u>. M. Radnić 146. Puti <u>bistrijem</u> i <u>čistijem</u> srcem dobro razmišljeni. B. Gradić, duh.7. Da tebi bistrim srcem ugodimo. I. Ančić, svit. 119. Hoće bog da mu prikažemo srce čisto i bistro. M. Radnić 434.
MORALNOST JE ČVRSTOĆA, SNAGA / NEMORALNOST JE KRHKOST, SLABOST	<u>KREPOSTAN</u> (<i>značenje je prema jako, čvrsto</i>) Koli je huđa čes dragu stvar zgubiti, ku poznaš kroz dila, da te je u svemu <u>kriposno</u> ljubila! D. Rañina 137b. <u>TVRDITI</u> (<i>u prenesenom smislu tvrditi koga ili što u čemu ili čim, isto što moralno učvršćivati, jačati, krijepiti, činiti postojanim, čvrstim</i>) Vsaki gospodin, oblastnik, sudac, knez da tvrdi pravicu, dobre ljude miri, zale kastiga. Postila 170a. Sakrament od <u>potvrjenja</u>, ki <u>tvrdi</u>, <u>kripi</u>, <u>šćiti</u>, <u>brani</u> <u>STANOVIT</u> (<i>čvrstoća i jačina je duševna i tiče se ličnosti, karaktera, moralnoga lika čovjekova</i>) Ne biše <u>stanovit</u>, da himben. <u>STAVNOST</u> (<i>u fizičkom i moralnom smislu isto što snaga, čvrstoća, čvrstina</i>) Gdje ću ja iznaći <u>temelitos</u> i <u>stavnost</u> i obranu moju izvan <u>tvrde</u> ograde od prsi tvojijeh. Andrijašević put 27. specifikacija izvorne domene kao građenje, građevina <u>SAGRADA</u> (<i>u prenesen om smislu: moralna građina</i>) Vrhu ovej kreposti duhovnu od krepostij <u>sagradu</u> <u>gradit</u> nastojahu. Gradić djeV. 69.

MORALNOST JE ČVRSTOĆA, SNAGA / NEMORALNOST JE KRHKOST, SLABOST	Svršenost i svetišta čovičja stoji u <u>sagradi</u> kriptostih, i koji ovu <u>sagradu</u> oće uzdići, vaļa da najpri za <u>temel</u> postavi poniznost: Pavić prosv. 2, 14. <u>SAGRAĐIVATI</u> (u prenesenom smislu isto što činiti koga boļim u moral-noreligioznom smislu, popravļati, odgajati) Znañe nadimja, a milošta <u>sagradu</u> je. Radnić 479 Dobre riječi <u>sagradu</u> ju iskrñega. Radnić 427a. Da su prokleti, koji svojim zlim izgledom smućuju i <u>razrušaju</u> , što si <u>sagradio</u> i <u>sagradivati</u> ne pristaješ. P. Filipović 22. — <u>SAZIDANJE</u> (u moralnom smislu isto što odgajañe, pobuđivañe na dobro, buđeñe pobožnosti; Ako jest kto dobar na <u>sazidanje</u> . 2, 81. Sjaju na <u>sazidanje</u> i nauk tako dobreh <u>ZRUŠENJE</u> (u moralnom smislu isto što pokvarenost, iskvarenost, izopaćenost). Svi obrani hoće biti očišćeni i ostati hote svi čisti brez svakoga <u>zrušenja</u> . (Lucidar 1533) Starine 42, 251.
MORALNOST JE GORE / NEMORALNOST JE DOLJE (KOMBINIRA SE S METAFOROM STRUKTURE DOGAĐAJA)	<u>DUBINA</u> (zlo stañe moralno i tjelesno, shvata se kao <u>duboko mjesto</u>) Iz <u>dubine</u> i <u>ponikve</u> smrtnoga greha. Š. Budinić, sum. 88a. Kada grešnik u <u>dubinu</u> zala <u>dode</u> . M. Divković, bes. 45 Kad <u>dode</u> u <u>dubinu</u> od <u>grijeha</u> . M. Radnić 22a. Kad <u>dođu</u> u <u>dubinu</u> od <u>zloća</u> . 22k Ako <u>priti bude</u> u <u>dubinu</u> od <u>zločinstva</u> . A. d. Costa 2, 203. <u>SLEĆI SE</u> (isto je što <u>moralno pasti</u> , <u>sniziti se</u> , <u>uniziti se</u> , <u>srozati se</u>) Dok je pamet na <u>visini</u> , dotle jošter pravdu čini, al' kada se <u>doli sleže</u> i s tuđom se kosom sveže, tad za pravdu malo mari. Došen 62V Tako, kako oni padoše brez potaknutja od nikogar, tako se nimaju <u>uzdvignuti</u> z nikogarpomoćju. (Lucidar, 1533) Starine 42, 137. Zač on (<u>čovjek poslije grijeha</u>) svojom kriptostju ne mogaše se <u>zdvignuti</u> . 42, <u>VISOČINA</u> (najviši stepen svojstva u moralno-religioznom smislu, <u>savršenost</u> , <u>izvršenost</u>) Kad opojen priko mire neć' moć stati u kripčini, eto t' pečat moje vjere u tolikoj <u>visočini</u> . Kavañin (1913) 483. Onda ćeš <u>visok</u> biti, kad nebesa znaš sliditi. Došen 29. <u>PROPALICA</u> , m. <u>čovjek</u> , koji je <u>propao</u> u materijalnom i u moralnom smislu; Krepostiju i bojničkim kazanjem na toliku <u>visotu</u> izveden. Kožičić 52a.
MORALNOST JE SVJETLO / NEMORALNOST JE TAMA	<u>TAMNETI</u> može <u>čovjek</u> u moralnom smislu, t. j. <u>kvariti se</u> . Da li tada sunce ovo pomrčati će, kada Oni, koji u crkvah nastoje mnogo-vrstnom blidnostju <u>tamne</u> . Zanotti ned. priš. 18. Ka nam se anđel mni ne samu lipotom, nu svim što ne <u>tamni</u> , bože, prid pravdom tvom. G. Držić 362.
MORALNOST JE ZDRAVLJE / NEMORALNOST JE BOLEST	I svrhu ove <u>kraste</u> svaki dan <u>nove rastu kraste griha smrtni</u> . Đ. Rapić 67. Ako želimo da duše naše prid očima Božim ne budu <u>krastave</u> i grstļive, imajmo naj veću pomļu držati ih čiste. F. Lastrić, od' 393 <u>KUŽAN</u> b) u prenesenome ili u metaforičkome smislu, vidi kuga, b (osobito kao moralno zlo).

MORALNOST JE ZDRAVLJE / NEMORALNOST JE BOLEST	Ovo bi imalo biti savišnje, <u>kužno</u> i <u>štetno</u> . J. Matović 430. Koja se cijenu spasovna, mnogo puta jesu kužna. 475. Družim zal nauk daje, nauk gnusni, hudi i <u>kužni</u> . Usmrdile se jesu <u>ranje</u> moje (<i>t.j. grijesi i beza koža</i>) i sagnile
MORALNOST JE LJEPOTA / NEMORALNOST JE RUŽNOĆA	<u>Lepa</u> je i blagorodna dobrodjeteļ blagodarnost. D. Obradović, živ. 45. Otijući učiniti <u>grd</u> i porugan grih. Mirakuli. 60. Po tom nevoľnom i <u>grdom</u> grihu. Transit. 82. Kad paki našu konsenciju hoteć i voľno z <u>grdimi</u> i nećistimi grihi os- kvrnimo. Postila. A4a. Ućiše isti nauk oslobadaući zemľu od jedne <u>grdopštine</u> . A. T. Blagojević, khin. 58. Jeda li se ćudi i snebiva s toľiko neharne neľubavi i <u>nakazne</u> <u>grdobštine</u> ? I. M. Mattei 318. Jeli ka <u>grubša</u> stvar na sviti neg starca bes srama viditi? M. Drzić 101. U tebi je redovniška ponižnost, ustrpleñe i svaka druga dobra prilika, koja te <u>kite</u> prid Bogom i prid ľudma. J. Banovac, prisv. obit. 5. <u>SVEKRASAN</u> , svekrasna, <i>adj. nadasve lijep, krasan (u fizićkom i moral-</i> <i>nom smislu)</i> . Tako t' ona (<i>t.j. Judita</i>) prida <u>uresi krasosti</u> poveće ner prija od ñeje lipo- sti te <u>spravi</u> ne bihu od bludi, da svete ľubavi i pravednih ćudi. Marulić 38. Jer prem da je milost <u>lipa</u> , brez pravice trapa slipa. V. Došen 224a. Da Bog da i <u>lijepa</u> milost Božja. Vuk, kovc. 71. <u>VRASKA</u> (<i>Crkva</i>) ne imejući skvrna ni vraške. Ant. Dalmatin nov. tešt. II 82.b
MORALNOST JE MIOMIRIS / NEMORALNOST JE SMRAD	Svi <u>smradi</u> i gnusobe i gadi od svijeta skupiće se u pakao. <u>Smrad</u> i otrova pakľena hoće da slobodno živu. Rapić 321. Da smo jedan <u>smrad</u> , da smo <u>smrdľivi</u> grišnici. Zorićić osm. 8.
MORALNOST JE PRAVO / NEMORALNOST JE KRIVO	Zato biše poćteno i <u>pravo</u> da bude uzvišen. Korizm. 100a. Možebit bi <u>pravo</u> bilo, da se grijeh ñe već ne lijeći. I. V. Bunić, mand. Kajem se da sagriših, rad bih <u>ispraviti</u> ća ućinih. M. Alberti 401. Da <u>ispravim</u> sve moje misli isprazne. V. Andrijašević, put. 142. Da ćete pri smrti <u>krivine</u> vašega života prid ñega <u>izpraviti</u> . A. d. Bella, razgov. 157. Bog hoće <u>napraviti</u> sve zgrišenje i <u>krivice</u> tvoje. Ziv. kat. star. 1, 221. Da mu (<i>Bog</i>) prosti vsaku <u>krivicu</u> . Narućn. 54b. Mniš da je nauk moj <u>krivedan</u> . Saule, <u>pravićno</u> ali <u>krivićno</u> jest srce tvoje prema Isukrstu? F. Glavinić, cvit. 178a. Nu ñihovo zlobno tvrdogľavstvo i <u>krivosrćno</u> oprijećenje ne pogasi ali ohladi želju ñihova spasenja. I. M. Mattei 62. Svi se paze među sobom, mjere skrovna svi ćinjenja, <u>krivuju</u> li kojom zlobom. G-. Palmotić 3, 29b.

MORALNOST JE SLATKO / NEMORALNOST JE GORKO, GADLJIVO, OTROVNO	GAD b. <i>osjećanje i što ga uzrokuje. a) vrlo neugodno osjećanje što nas odvraća od čega gnusna ili uopće neugodna i s drugoga kojega razloga, koje osjećanje može doći i do bluća. u prenesenom smislu kaže se i o duhovnom osjećanju kod čega što je <u>moralno neugodno</u>.</i> Tko bi imao obraz i ruke veoma <u>gnusne</u>, posadi se na trpezu s čeladi veoma plemenitom i dilikanom, uzrokovao bi im <u>gad</u> i tugu. Svi smradi i <u>gnusobe</u> i <u>gadi</u> od svijeta skupiče se u pakao. To je vaša gorčija opačina. J. Banovac, pred. 107. Smrad i otrova paklena hoće da slobodno živu. Rapić 321. Po zakonu nikom od naravi pokvarene i da rečem <u>otrovane</u> po neposluhu prvog oca našega. Lastrić test. 345 b. Pram ubogim prostrano blagodarstvo tvoje, izgled dobra življenja, <u>sladki</u> način općenja sa svakim, nauka tvoji netakmenost, i sve osobitosti koje te kite. J. Filipović 3, vii.
MORALNOST JE FUNKCIONALNO / NEMORALNOST JE POKVARENO	<u>KVARITI</u> u <i>moralnome</i> smislu. (<i>Djavo</i>) <u>kvari</u> onih ki se oblače kožicama od jaganca, a unutra ko zli pače vuci jesu. J. Kavašin 377b. Najviše vaļa da se (<i>roditeli</i>) staraju da dobro vospitanije čadom svojim dadu, da <i>i(h)</i> ne razmažuju, da <i>i(h)</i> ne <u>kvare</u>. D. Obradović, živ. 4. <u>RAZVRAT</u>, razvrat, <i>m. nom. act. prema glag. razvratiti. a. u pravom smislu: razvod zuba (t. j. zubaca) na pili, razvrtaće. b. u prenesenom smislu: pokvarenost, bezakoñe, razvratnost.</i> Ono (<i>srce</i>) je utoñulo u kalu <u>razvrata</u>. Javor 16, 627. Prilika Božja, koja se po istoñnomu griha jest <u>pokvarila</u>. Kanižlić bogol. 266. Mlogi gazda sam čelad <u>pokvari</u>. M. A. Reļković sat. 76. <u>POPRAVITI</u> u <i>moralnom</i> smislu. Ako si kadgod koje zlo učinil, nastoj, da bi sebe najbrže <u>popraviļ</u>. Georgiceo nasl. 69. Nastojte prominiti život i <u>popraviti</u>. Lastrić 156. Po ñemu da smo <u>popravljeni</u> od svih zloćah, koje nam grih bijaše donio i uzrokovao. Velikanović upu. 1, 202.
MORALNOST JE KORIST / NEMORALNOST JE ŠTETA	U koliku <u>štetu</u> i u koliko osuđenje upadaju oni, koji se po ispovijedi i po pričeštenju opet na grijehe povraćaju. Divković bes. 407b. Bojeći se, da duši <u>štete</u> ne učini, otiđe u jednu planinu. Lastrić od' 304.
MORALNOST JE LAKOĆA / NEMORALNOST JE TEŽINA	<u>TEŠKOĆA</u> b) <i>isto što teret, breme, koje tko nosi u materijalnom ili moralnom smislu. U rječniku Mikalinu (teškoća, tegota, brame; carico, peso; onus), u Bjelostjenčevu (teškoća, onus) i u Stulićevu (teškoća, peso, onus).</i> Kada dođu na šesto dilovanje od prikazanja, čini im se čuti kakono jednu ruku, da im diže od prsi svaku <u>teškoću</u> griha. Posilović nasl. 93b. Ovijem se prilikuju grišnici, koji imajući misliti <u>olakšati brime</u> svojijeh griha veoma <u>teško</u>, a on svaki dan iznova nadodaje teškoću. Cvijet 154. Dvojica ali trojica pomažu <u>nositi teškoću</u> jednomu, ne čuti ju toliko, ali ako ga ostave samoga š ñome, čute svoje veliko <u>naprćeñe i teškoću</u>. Radnić 305b.

Osim specifikacija metafore dobrobiti, iz jezičnih se izraza kao frekventne izdvajaju i shematske konceptualizacije karakteristične za ljudsku konceptualizaciju apstraktnih pojmova uopće (reifikacija, personifikacija, metafora strukture događaja, predodžbene sheme spremnika i skale) te metafora moralnoga računa, prisutna u većini jezika zapadnjačkih kultura, a vjerojatno i šire (Taub 1990).

Metafora strukture događaja u konceptualizaciji moralnosti obično se kombinira s metaforom dobrobiti, i to tako da se metafore *DJELOVANJE JE KRETANJE*, te *hijarhija metafora ŽIVOT JE PUTOVANJE* kombiniraju s nekom od metafora navedenih u tablici 2 (najčešće *MORALNOST JE PRAVO / NEMORALNOST JE KRIVO* s pomoću kojih se moralnost konceptualizira kao ravna, glatka staza bez zapreka, dok je nemoralno ponašanje odlazak na stranputicu, krivi put, pun teškoća i zapreka). Npr.

DEZVIJATI, (u moralnom smislu) zavesti s pravoga puta, pokvariti, tal. disviare.

Sin nam je dezvijan i k vragu pošao. 1, 282. (metaforičnost se odražava u samom leksemu koji doslovno znači sići s puta).

Uhit' ga za ruku i dvigni ga sa zla puta. M. Držić 264.

Dignut ih s dobra puta. I. Đorđić, ben. 196.

Ki pravo hodiše ostaše osujeni. M. Marulić 87.

Tko spasenje duši želi vazda s Bogom pravo hodi. M. Vetranić 1, 26.

Ako bi putem Božijem hodio. N. Kašina 118b.

On mi ne bude veće na oči: živi i umri, hodi zlo kao je i počeo. M. Držić 251.

Da hodiš pomnivo s Gospodinom. M. Divković, nauk. 2b.

Naučit' te ću put istini, po kom imaš sved hoditi. I. Gundulić 196.

Neka bismo poznali mudrost i poznavši po noj hodili. F. Glavinić, cvit. 64b.

Ali put moj ni upravan, ali puti vaši nisu li veće krivi? Bernardin 32.

Ali nije moj put prav, veće puti vaši krivlji? N. Rašina 47a. ezech. 18, 25.

Ki hoće odvratiti od krivoga puta puke. A. Vitalić, ist. 3b.

KRIVOPUTICA, f. krivi put, samo metaforički u moralnom smislu: grijeh, pogreška.

Možemo lude milovati i ljubiti, osudavajući niove krivoputice. D. Obradović, živ. 12.

Morao sam u takvu krivoputicu upasti. 33.

Pripravite put Gospodiń, upravne činite staze njegove. Bernardin 2b.

Svaki, koji hoće, može upravnijem putem ići u kraljevstvo nebesko. Divković bes. 112R.

Budala, neznalica ili čovek poročan spotiče se o prirodne smetnje. Milićević škol. 26.

POSRTATI

Čovjek svet ne će plaćno posrtati u paklen rovni obor. Kavašin 298b.

Koji po slabosti u grih posrću Kanižlić utoč. 168.

Metafora moralnoga računa (eng. *moral accounting*) temelji se na metafori DOBROBIT JE BOGATSTVO i čini temelj metaforičkoga sustava neše konceptualizacije moralnosti s pomoću kojega razumijevamo svoje moralne interakcije, obveze i odgovornosti (Taub 1990). U tome metaforičkom sustavu metafora DOBROBIT JE BOGATSTVO kombinira se s drugim metaforama, prije svega s objektnom metaforom strukture događaja (v. bazu MetaNet.HR, Despot et al. 2019.), koja kauzaciju vidi kao *davanje* učinka pacijensu. Uzročna interakcija dvoje ljudi obično se konceptualizira kao razmjena učinaka među sudionicima. Pozitivan učinak konceptualiziramo kao dobitak, a negativan učinak kao gubitak (Lakoff i Johnson 1999: 292). Temeljeno na ovoj konceptualizaciji opće razine razumijevamo i moralno djelovanje: povećanje dobrobiti drugoga figurativno je povećanje njegova bogatstva, a smanjenje nečije dobrobiti jest smanjenje njegova bogatstva. Učiniti za nekoga nešto dobro jest figurativno dati nešto vrijedno, a učiniti nešto loše jest figurativno uzeti od nekoga nešto vrijedno. Činjenjem dobra nekome drugomu *zadužujemo* tu osobu i obrnuto. Pravdu konceptualiziramo kao balans u moralnom knjigovodstvu (Lakoff i Johnson 1999: 292).¹⁷ Ovakva je konceptualizacija obilato prisutna u povijesnim podacima:

Koliko bih držanija i dužnija tebi ostala. A Gučetić, roz. jez. 92.

Procijenih da sam najdržaniji vašijem ga krjepostijem pokloniti. B. Kašić, fran. m.

Koliko je čelade plemenitije, toliko je bogu držanije. V. Andrijašević, put. 3 – 4.

Kim zakonom je držan človik i zavezan ljubiti drugoga. Korizm. 49b.

¹⁷ „Just as literal bookkeeping is vital to economic functioning, so moral bookkeeping is vital to social functioning. Just as it is important that the financial books be balanced, so it is important that the moral books be balanced.“ (Lakoff and Johnson 1999: 293)

Dug sinova! roditeljem svojim jest, da... Š. Budinić, sum. 35b.

Kako će se on oddužiti od tolike ljubavi prema Isukrstu i ukazat mu se haran. V. M. Gučetić 136.

Maloumni grišnici scine, da se pravdi Božjoj podpuno oddužiše. fran. 165.

Љubiti drugoga je pri- mogući jedan uzrok za ganuti nega, da se on odduži, to jest ljubav za ljubav vrati. uzr. 19.

Na temelju pogleda u dijakronijsku perspektivu može se jasno iščitati i tendencija specijalizacije jezičnih konstrukcija za figurativna značenja (npr. riječi *razvrat*, *propalica*, *dezvijati*, *krivoputica*, *krepost*, *iskvarenost*, *krivedan*). Neke od njih u povijesnim potvrđama još imaju i doslovno i preneseno značenje (npr. *krepost*, *razvrat*), a u suvremenim potvrđama isključivo preneseno značenje vezano uz domenu *moralnosti*.¹⁸

4.5. *Rasprava*

Iako je ovdje primijenjena metoda razvijena kako bi bila potpuno jezično specifična i neovisna o utjecajnim studijama za engleski jezik koje potpuno dominiraju područjem istraživanja figurativnoga jezika¹⁹, rezultati analize ne odudaraju bitno od sličnih analiza za druge jezike (Lakoff i Johnson 1999, Taub 1990), ali ih nezanemarivo dopunjuju, osobito u dodatku dijakronijske perspektive.

I u dijakronijskoj i u sinkronijskoj perspektivi jasno se izdvaja i preteže nekoliko nearbitrarnih temeljnih izvornih semantičkih okvira i predodžbenih shema ključnih u konceptualizaciji moralnosti. Njihova je utemeljenost ili u načinu na koji je organizirano i funkcionira naše tijelo ili naše društvo. Zsigurno je ključni izvorni semantički okvir za konceptualizaciju moralnosti okvir dobrobiti, i to osobito fizičke dobrobiti²⁰, iz kojega izrasta cijeli sustav specifičnijih konceptualnih metafora zasnovanih na izravnu iskustvu ljudi tijekom povijesti te na jasnu razlikovanje između iskustava koja donose fizičku dobrobit i onih koja su fizički štetna. Ova temeljna kategorizacija koja osigurava preživljavanje ključna je za ljudsku konceptualizaciju uopće, a osobito je ključna u konceptualizaciji nefizičkih iskustava (emocija, moralnosti, vrijednosti, ideologije, slobode itd.). Iz toga

¹⁸ Ova je tendencija uočena i u drugim dijakronijskosemantičkim istraživanjima (npr. Raffaelli i Kerovec 2008, Raffaelli 2009).

¹⁹ Za detalje o jezičnoj specifičnosti metode v. Despot et al. 2019.

²⁰ Jednako je i u engleskom jeziku, usp. Lakoff i Johnson 1999.

kolektivnoga (vrlo vjerojatno i univerzalnoga) iskustva proizlazi da je: snaga bolja od slabosti, kontrola od gubitka kontrole, sloboda od ropstva, obilje od siromaštva, društvenost od izoliranosti i odbačenosti, svjetlo od tame, uspravan položaj od ležećega položaja, zdravlje od bolesti. Metafore zasnovane na ovim jednostavnim, temeljnim iskustvima „definiraju golem dio zapadne moralne tradicije, ali nisu karakteristične samo za zapadnjačku kulturu, one su široko rasprostranjene u cijelom svijetu jer njihove izvorne domene potječu od temeljnih ljudskih iskustava dobrobiti“ (Lakoff i Johnson 1999: 312)²¹.

U dijakronijskoj analizi u iznimno leksički i konceptualizacijski bogatoj građi jasno se izdvajaju tri temeljna mehanizma konceptualizacije moralnosti:

1. shematske konceptualizacije karakteristične za ljudsku konceptualizaciju apstraktnih pojmova uopće (reifikacija, personifikacija, metafora strukture događaja, predodžbene sheme spremnika i skale)
2. konceptualne metafore koje sve proizlaze iz temeljnoga ljudskoga iskustva dobrobiti, pa se mogu shvatiti kao specifikacije izvornih domena metafore MORALNOST JE DOBRO / NEMORALNOST JE LOŠE. Povijesne potvrde pokazale su pravu raskoš mogućnosti specifikacije ove konceptualizacije, pa su potvrđene metafore: MORALNOST JE SNAGA / NEMORALNOST JE SLABOST; MORALNOST JE GORE / NEMORALNOST JE DOLJE; MORALNOST JE SVJETLO / NEMORALNOST JE TAMA; MORALNOST JE ZAKON / NEMORALNOST JE BEZAKONJE; MORALNOST JE ZDRAVLJE / NEMORALNOST JE BOLEST, MORALNOST JE LJEPOTA / NEMORALNOST JE RUŽNOĆA; MORALNOST JE MIOMIRIS / NEMORALNOST JE SMRAD; MORALNOST JE RED / NEMORALNOST JE NERED itd.
3. metafora moralnoga računa.

Zbog ograničenosti na samo dva leksema, a i zbog žanrovske ograničenosti korpusa, sinkronijska je analiza ponudila manje razvedenu sliku, ali je ona dostatna da pokaže kako je temelj konceptualizacije pojma moralnosti vrlo stabilan kroz vrijeme. S jedne strane, i u suvremenom korpusu u konceptualizaciji morala jasno se očituju uobičajeni mehanizmi konceptualizacije apstraktnih pojmova (reifikacija²², personifikacija, metafora strukture događaja²³, predodžbene sheme spremnika

²¹ U autoričinu prijevodu.

²² Potvrđene su specifikacije: MORALNOST JE RESURS, MORALNOST JE GRAĐEVINA, MORALNOST JE VRIJEDAN ENTITET, MORALNOST JE UGROŽEN ENTITET

²³ Ostvareno u metafori MORALNOST JE OGRANIČENO PODRUČJE.

i skale²⁴), a s druge strane ostali načini konceptualizacije također vrlo jasno proizlaze iz temeljnoga preslikavanja MORALNOST JE DOBRO / NEMORALNOST JE LOŠE te su potvrđene ove specifikacije: MORALNOST JE GORE / NEMORALNOST JE DOLJE; MORALNOST JE SNAGA / NEMORALNOST JE SLABOST; MORALNOST JE SVJETLO / NEMORALNOST JE TAMA; MORALNOST JE ZAKON / NEMORALNOST JE BEZAKONJE itd.

Kako bi se dobila cjelokupna slika o načinima izražavanja moralnosti u suvremenom hrvatskom jeziku (i o leksičkim jedinicama, i o konstrukcijama, i o njihovom figurativnom potencijalu) i kako bi se zahvatili svi aspekti konceptualizacije, ovakvu bi analizu bilo potrebno napraviti i za sve srodne lekseme, kako je predviđeno MetaNet.Hr metodom (Despot et al. 2019). Vodeći se tom metodom, srodni se pojmovi pronalaze opcijom *Thesaurus* u programu *Sketch Engine*. Dodatno, svakako bi bilo potrebno anotirati veću količinu cjelovitih tekstova kako bi se mogli zahvatiti i primjeri jezičnih ostvaraja metafora u kojima ciljani okvir nije eksplicitno spomenut. Upravo iz takvih primjera često se iščitavaju temeljni konceptualizacije visokoapstraktnih pojmova poput moralnosti. Ta je manjkavost korpusne metode razlog zašto u sinkronijskoj analizi nismo mogli obuhvatiti primjerice metaforu moralnoga računa (*moral accounting*, v. Taub 1990), koja se u hrvatskome jeziku izražava bez spominjanja leksema izravno vezanoga uz ciljani semantički okvir (npr. u izrazima *svesti račune*, *izravnati račune*, *vratiti dug* kada oni imaju figurativno značenje „moralnoga“ duga). No okvir ovoga rada preuzak je, dakako, za istraživanje toga ospega.

Popis pojmova srodnih pojmu moralnost u opciji *Thesaurus* u programu *Sketch Engine*

²⁴ Potvrđene su ove specifikacije: STUPANJ MORALNOSTI JE TOČKA NA SKALI I MORALNOST JE VISOKO NA SKALI / NEMORALNOST JE NISKO NA SKALI.

5. Zaključak

U radu se pokazalo kako je koncept *moralnosti*, kao i ostali temeljni apstraktni koncepti, višestruko metaforičan te da bi bez konceptualnih metafora konceptualizacija i razumijevanje toga pojma bili sasvim drukčiji i bitno siromašniji.

Kombinacija dvaju pristupa, konceptualnoga i korpusnoga, pokazala se uspješnom: korpusno utemeljenje omogućilo je da se zahvate sve relevantne metaforičke konceptualizacije zastupljene u hrvatskom jeziku te da se provede kvantitativna analiza, a konceptualni je pristup omogućio da se dobiveni rezultati slože u hijerarhijske nizove te da se provede kvalitativna analiza.

Takav je pristup omogućio da se oslika vrlo razvedena i bogata konceptualna i inferencijska struktura koja nam omogućuje da razumijemo pojam *moralnosti*, da o njem govorimo i razmišljamo (na hrvatskom jeziku), a ujedno je i omogućio da se zabilježe nove konceptualne metafore u odnosu na istraživanja drugih jezika.

Dijakronijska je analiza razotkrila tri temeljna mehanizma konceptualizacije moralnosti: 1) shematske konceptualizacije (reifikacija, personifikacija, metafora strukture događaja, predodžbene sheme spremnika i skale); 2) specifikacije metafore dobrobiti; 3) metafora moralnoga računa. Analiza povijesnih potvrda pokazala je i da etimologija mnogih leksema kojima se denotira *moralnost* u najširem smislu ima korijene upravo u ovakvoj figurativnoj konceptualizaciji. Jasno se pokazala i dijakronijska tendencija specijalizacije jezičnih konstrukcija za denotiranje figurativnoga značenja.

Sinkronijska analiza pokazala je da je ovaj očito vrlo star sustav konceptualizacije ostao stabilan kroz vrijeme, te da su odmaci od njega vrlo rijetki i malobrojni. Vrlo su rijetki primjeri kulturno specifičnih ili inovativnih pjesničkih metafora. Kvantitativna sinkronijska analiza (nakon anotacije s pomoću MIPVU metode) pokazala je da je u 45.65% primjera u kojima se spominje riječ *moral* te 39.33% primjera s riječju *moralnost* upotrijebljen figurativni izraz. Time se pokazalo da je konceptualizacija apstraktnih pojmova znatno figurativnija u odnosu na rezultate kvantitativne analize nasumično izabranih odlomaka tekstova (dosad najveći utvrđeni postotak figurativnosti nekoga teksta jest 15%). Analiza skica riječi zorno je pokazala dva fenomena: 1) unatoč mnogobrojnosti, bogatstvu i raznolikosti izvornih okvira koji se dobiju analizom konkordancija, u skici riječi predominantno je tek nekoliko gore navedenih predodžbenih shema i konceptualnih metafora koje se tako pokazuju ključnima u konceptualizaciji mo-

rala; 2) jasno se pokazalo da je tip gramatičke konstrukcije presudan za figurativni potencijal njezinih jezičnih ostvaraja te da je u konstrukcijama s glagolima taj potencijal daleko najveći.

Metaforičnost inferencijske strukture pojma *moralnosti* izrasta u množini i raznolikosti izvornih domena i suodnosu niza konceptualnih metafora različite složenosti i stupnja specifičnosti, što je konceptualna analiza zorno pokazala, razotkrivajući cijeli metaforični *patchwork*. No jasno se pokazalo da ni jezične metafore ni njihovi konceptualni izvori doista nisu arbitrarni, nego vrlo jasno utemeljeni u prirodi našega tijela i naših društvenih odnosa.

Zahvala

Temeljni je dio ovoga istraživanja nastao u okviru projekta *Croatian Metaphor Repository*, pa zahvaljujem svim suradnicima projekta te financijskoj potpori Hrvatske zaklade za znanost pod projektom 3624.

LITERATURA

- CAMERON, L. 2008. Metaphor and talk. *The Cambridge handbook of metaphor and thought*. Ur. Gibbs, R. Cambridge University Press. New York: 197–211.
- DANCYGIER, B. i SWEETSER, E. 2014. *Figurative Language*. Cambridge University Press. New York.
- DEIGNAN, A. 2005. *Metaphor and corpus linguistics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia.
- DEIGNAN, A. 1998. *A corpus-based study of some linguistic features of metaphor*. University of Birmingham. Birmingham.
- DEIGNAN, A. 2006. The grammar of linguistic metaphors. *Corpus-based approaches to metaphor and metonymy*. Ur. Stefanowitsch, A., Gries, S. T. Mouton de Gruyter. Berlin, New York: 106–22.
- DESPOT, K.; ,TONKOVIĆ, M; BRDAR, M; ESSERT, M; PERAK, B; OSTROŠKI ANIĆ, A; NAHOD, B; PANDŽIĆ, I. 2019. MetaNet.HR: Croatian Metaphor Repository. *Metaphor and Metonymy in the Digital Age*. Ur. Bolognesi, M., Brdar, M., Despot, K. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam: 123–146.
- DODGE, E., HONG, J; and Elise STICKLES. 2015. MetaNet: Deep semantic automatic metaphor analysis. *Proceedings of NAACL 2015 Workshop on Metaphor*. Ur. Shutova, E., B. B. Klebanov, i P. Lichtenstein. Str. 40–49.
- FELDMAN, J. 2006. *From Molecule to Metaphor. A Neural Theory of Language*. MIT Press – A Bradford Book.
- GRADY, J. E. 1997. *Foundations of meaning: Primary metaphors and primary scenes*. Doktorska disertacija. University of California. Berkeley.
- KILGARRIFF, A., BAISA, V., BUSTA, J., JAKUBIČEK, M., KOVAČ, V., MICHELFEIT, J., RYCHLY, P., and SUCHOMEL, V. 2014. The Sketch Engine: ten years on. *Lexicography* 1.
- KÖVECSES, Z. 2011. Recent Development in Metaphor Theory: Are They New Views Rival Ones? *Annual Review of Cognitive Linguistics* 9 (1): 11–25. doi:10.1075/ml.9.1.02.kov.
- KÖVECSES, Z. et al. 2019. The lexical vs. corpus-based method in the study of metaphors. *Metaphor and Metonymy in the Digital Age*. Ur. Bolognesi, M., Brdar, M., Despot, K. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam: 149–173.
- LAKOFF, G., JOHNSON, M. 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press. Chicago.

- LAKOFF, G., JOHNSON. M. 1999. *Philosophy in the Flesh*. Basic Books.
- LAKOFF, G. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. The University of Chicago Press. Chicago, London.
- LAKOFF, G. 1994. *The Master Metaphor List*. <http://cogsci.berkeley.edu/>, University of California, Berkeley.
- LAKOFF, G. 2008. The neural theory of metaphor. *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Ur. R. Gibbs. Cambridge University Press. New York.
- LJUBEŠIĆ, N., KLUBIČKA, F. 2014. {bs, hr, sr} WaC – web corpora of Bosnian, Croatian and Serbian. *Proceedings of the 9th Web as Corpus Workshop (WaC-9)*. Str. 29–35
- Pragglejaz Group. 2007. MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol* 22(1): 1–39.
- RAFFAELLI, I. 2009. *Značenje kroz vrijeme*. Disput. Zagreb.
- RAFFAELLI, I., Kerovec, B. 2008. Morphosemantic fields in the analysis of Croatian vocabulary. *Jezikoslovlje* 9(1–2): 141–69.
- SCHWARTZ, A. 1992. *Contested Concepts in Cognitive Social Science*. University of California. Berkeley. May 1992 (<https://ulan.mede.uic.edu/~alansz/contested-concepts.pdf>).
- STANOJEVIĆ, M. M. 2014. Konceptualna metafora i gramatika. *Metafore koje istražujemo: suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu*. Ur. Stanojević, M. M. Srednja Europa. Zagreb: 91–115.
- STANOJEVIĆ, M. M. U tisku. Metafora na razmeđu koncepata, jezika i diskursa. *Jezikoslovlje*.
- STEEN, G. J., DORST, A. G., HERRMANN, J. B., KAAL, A. A., KRENNMAYR, T., and PASMA, T. 2010. *A Method for Linguistic Metaphor Identification: From MIP to MIPVU*. John Benjamins. Amsterdam.
- STEEN, G. 2008. *Finding Metaphor in Grammar and Usage: A Methodological Analysis of Theory and Research*. John Benjamins. Amsterdam.
- STEFANOWITSCH, A. 2006. Words and their metaphors: A corpus-based approach. *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Ur. Stefanowitsch, A., Gries, S. Mouton de Gruyter. Berlin, New York: 63–105.
- SULLIVAN, K. 2013. *Frames and constructions in metaphoric language*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia.
- ŠTRKALJ DESPOT, K. 2013. Od neurona do metafore (i natrag): Neuralna teorija metafore u okviru neuralne teorije jezika i mišljenja. *Suvremena lingvistika*

39(76): 145–173.

ŠTRKALJ DESPOT, K. 2014. Konceptualna metafora i dijakronija: o evoluciji metaforičkoga uma u hrvatskom jeziku. *Metafore koje istražujemo. Suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu*. Ur. Stanojević, M. M. Srednja Europa. Zagreb: 63–91.

TAUB, S. 1990. *Moral Accounting*. U rukopisu. University of California, Berkeley.

Conceptual and Inferential Structure of the Concept of Morality in the Croatian Language in a Diachronic Perspective

ABSTRACT

This paper studies the mechanisms of conceptualization of morality as they are reflected in the Croatian Web Corpus and in historical data. Top-down approach, which is based on theoretical insights and introspection, is combined with bottom-up corpus based approach. Within the bottom-up approach, Word sketches, collocations and concordances of the words moral (morality, N.) and moralnost (morality, N.) are analysed in the Croatian Web Corpus hrWaC (Ljubešić i Klubička 2014) in the sense that figurative and non-figurative conceptualizations of morality using MIPVU (Steen et al. 2010) are identified. We apply lexical method (Kövecses et al. 2019) on the historical dictionary to extract historical data and draw conclusions on the inferential structure of morality in a diachronic perspective. Within the top-down conceptual approach the results gained from the linguistic analysis are classified using methodology and hierarchies defined within the Croatian Metaphor Repository (MetaNet.HR) project (<http://ihjj.hr/metafore/>). It is shown that basic conceptualizations of morality are based on image schemas (scale, container), personification, reification, extremely rich specifications of wellbeing metaphor family and moral accounting. The figurative etymological basis of a number of lexemes used to denote aspects of morality is revealed and explained, as well as a tendency for diachronic specialization of polysemous linguistic expressions to denote only figurative meaning.

KEYWORDS: conceptual metaphor, linguistic metaphor, inferential structure, morality, metaphor identification in corpus, diachronic perspective

Zavirimo u škrinju jezične povijesti (Maleni doprinos proučavanju splitske jezične baštine)

Marijana Tomelić Ćurlin

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

mtomelic@ffst.hr

U zavičajnoj zbirci *Spalatini* Gradske knjižnice Marka Marulića u Splitu nalazi se unikatna građa, odnosno dio dokumenata koji su pripadali bratovštini crkve Svetoga Križa. Radi se o donaciji gospođe Zlatke Radice-Jepure čiji dokumenti i njihovi prijepisi donose dragocjene podatke o radu bratovštine i crkve Svetoga Križa te kao takvi svjedoče o bogatstvu hrvatske jezične baštine. U ovom će se radu jezično analizirati jedan od tih dokumenata. Radi se o knjižici pod imenom *Libbar Pavla Karstulovich* iz 1869. godine. Donijet će se pojedine značajke vezane za grafiju, pravopis i jezik.

KLJUČNE RIJEČI: slovopis, pravopis, hrvatski jezik u 19. st., splitska pisana baština

1. Uvod

U prošlosti je crkva imala jak utjecaj na pismenost i obrazovanje naroda te je posjedovala veliki broj tekstova i zapisa koji nam danas postaju dragocjeni izvori i vjerodostojni pokazatelji kulturnoga, povijesnoga i društvenoga aspekta neke sredine.

U zavičajnoj zbirci *Spalatini*¹ Gradske knjižnice Marka Marulića u Splitu nalazi se rukopisna ostavština koja sadrži, između ostalog, i neke dokumente splitske

¹ *Spalatina* je osnovana 2002. godine kao lokalna zavičajna povijesna zbirka. Ona posjeduje bogatu riznicu kulturnoga i povijesnoga nasljeđa grada Splita i njegovih stanovnika. Glavna joj je svrha čuvanje toga kulturnog nasljeđa, lokalnog govora, tradicije i običaja Splitskana (https://issuu.com/gkmm/docs/brosura_spalatina_2011-09; pristupljeno 22. prosinca 2020).

bratovštine² crkve Svetoga Križa iz Veloga Varoša.³ Radi se o donaciji gospođe Zlatke Radice-Jepure čiji dokumenti i njihovi prijepisi donose svjedočanstvo naše prošlosti i umjetnosti o radu bratovštine i crkve Svetoga Križa. Bratovštine su bile kršćanske zajednice, odnosno vjerske organizacije brojne u dalmatinskim gradovima (Čoralić 1991, Duplančić 1991, Petrić 1991). One su činile "(...) sastavni dio političke, ekonomske, crkvene i kulturne povijesti gradova (...)" (Čoralić, 1991: 88).

Splitska kulturna ustanova *Spalatina*, između ostaloga, sadrži vrijednu građu koju je donirala gospođa Zlatka Radica-Jepure. Dokumenti koje je poklonila, bili su širokoga spektra tema:⁴

1. *Misal bratovštine* iz 1820. godine na 429 listova (tiskan na papiru, latiničnim pismom na latinskom jeziku, dimenzija 31 x 22 cm)
2. *Libar Pavla Karstulovića* iz 1869. godine na 7 listova (rukopis dimenzija 15 x 20 cm)
3. *Izvod iz katastra* br. 4592/31 s prikazom dobara bratovštine Svetoga Križa na 4 lista (dimenzija 80 x 23 cm)
4. *Pravilnik (matrikula) bratovštine Svetoga Križa* iz 1899. godine na 14 listova (rukopis)
5. *Vaketa (oputa)* – svitak pergamene od kravlje kože (dimenzija 180 x 13 cm)
6. Pismo splitskih pučana iz 1814. godine. u kojem se predstavnici splitskih pučana obraćaju barunu Franji Ksaveru Tomašiću (1761. – 1831.)
7. Bilježnica prijepisa dokumenata iz kancelarije splitskih nadbiskupa na 30 listova (1625. – 1744.) u kojoj se nalazi apostolska vizitacija zadarskoga nadbiskupa Oktavijana Garzadoria iz 1625. godine te izvještaj o gradnji crkve Svetoga Križa (dimenzija 20 x 29 cm)

² I. Ostojić navodi da ih je u Splitu od XIV. do XVIII. stoljeća osnovano preko pedeset. U svom radu (1975) navodi njihov popis, vrijeme (stoljeće) nastanka te njihovo sjedište (Ostojić 1975: 481–483). Analizom rukopisnih dokumenata, zapisa, isprava pojedinih splitskih bratovština bavili su se mnogi (Bezić-Božanić 1984; Fisković 1971; Ostojić 1975, 1977; Petrić 1991; Vidović 1985a, 1985b...).

³ Crkva Svetoga Križa u Splitu zaštićeno je (nepokretno) kulturno dobro Republike Hrvatske zavedeno pod oznakom Z-4632 (<https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212>; pristupljeno 23. prosinca 2020).

⁴ https://issuu.com/gkmm/docs/zbirka_starina_izlozba_brosura_m
Ovom prilikom zahvaljujem gospođi Nadi Draganji voditeljici zavičajne zbirke *Spalatine* Gradske knjižnice Marka Marulića u Splitu koja mi je ustupila navedene dokumente.

8. Bilježnica zapisa splitske bratovštine Svetoga Roka na Peristilu iz 17. stoljeća na 9 listova (rukopis dimenzija 30,3 x 21,5 cm).

2. Metodologija rada

Iako su najznačajniji izvori za proučavanje i osvjetljavanje rada jedne bratovštine njezin statut, odnosno matrikula te različiti arhivski dokumenti (Pezelj 2010: 157), ovoj će se bratovštini u radu pristupiti sa sasvim drugoga stajališta. U dijelovima rada koji slijede, pozornost će se posvetiti jezičnoj analizi knjižice *Libar Pavla Karstulovića*. Osim što će se objaviti transkripcija ovoga "dokumenata", donijet će se i pojedine značajke vezane za grafiju, pravopis te jezik te će kao takav ovaj rad biti samo jedna kockica za upoznavanje i proučavanje splitske povijesne i kulturne baštine.⁵

3. Analiza

3.1. *Libbar Pavla Karstulovich*

Libbar Pavla Karstulovich jest knjižica odnosno rukopis na sedam listova iz 1869. godine, dimenzija 15 x 20 cm. Od sedam listova knjižice ispisana su samo tri lista. Sadržaj je knjižice literarne naravi jer je u njoj zapisana jedna božićna pjesma. Knjižica je pripadala *bratimu* Pavlu Karstuloviću koji ju je najvjerojatnije i zapisao. Na prvoj stranici nalazi se naslov knjižice:

*Ovo jest Libbar Pavla Karstulovich
od Velikegha Varofsa Godine ~
Nafegha Spasenja 1869. na 3 Diczembra*

Druga stranica je prazna, a na trećoj koja je označena rednim brojem I., stoji naslov *Na dan Boxichia* te pjesmica *Pismicza*. Na toj su stranici tri kitice pjesme dok se na sljedećim stranicama, označenim rednim brojevima (II. i III.), nalazi još

⁵ Pisana riječ hrvatskog čakavskog književnog izraza nastavila je živjeti "(...) i onda kada je u promijenjenim povijesnim i političko-kulturnim prilikama čakavsko narječje izgubilo svoju snagu i prevlast u svojem području, u jadranskom pojasu" (Vidović 1985a: 39).

sedam kitica. Prema tome, sveukupno je devet kitica (na prvoj su stranici tri kitice, na drugoj četiri i na trećoj dvije). Svaka kitica ima šest stihova.

Iz prvoga stiha pjesme (*Spavaj Spavaj Ditichiu*) razabire se poznata tradicijska pjesma *Spavaj, spavaj Božiću* koja se često pjeva u božićnom vremenu. Navedena pjesma djeluje kao uspavanka, odnosno molitva upućena *Ditichiu*, malome Isusu.

3.1.1. Grafijska rješenja Pismicze iz Libbra Pavla Karstulovich⁶

Tablično će biti prikazan grafijski sustav navedene pjesme. Prva tablica donosi pregled grafijskoga samoglasničkoga sustava, a druga suglasničkoga.

TABLICA 1. Grafijski primjeri samoglasnika *Pismicze* iz *Libbra* Pavla Karstulovich

Fonem	Grafem	Primjeri
/a/	<i>a</i>	<i>Naš, Spavaj</i>
/e/	<i>e</i>	<i>Diczembra, jest</i>
/i/	<i>i</i>	<i>meni, sinko</i>
/o/	<i>o</i>	<i>poviti, tvoje</i>
/u/	<i>u</i>	<i>dajuch, nasrichiu</i>
	<i>ũ</i>	<i>ũ povojte, ũ jasli</i>

TABLICA 2. Grafijski primjeri pojedinih suglasnika *Pismicze* iz *Libbra* Pavla Karstulovich⁷

Fonem	Grafem(i)	Primjeri
/b/	<i>b</i>	<i>zjbatì, tebe</i>
	<i>bb</i>	<i>Libbar*</i>
/c/	<i>cZ</i>	<i>MajcZj, slamicZj</i>

⁶ Za prikaz grafijske analize pjesme, najviše sam se služila člankom D. Malić i A. Kapetanovića (2009) u kojemu autori donose rezultate rada prve kroatističke tekstološke radionice održane u Splitu 2008. godine u sklopu Međunarodnoga znanstvenoga skupa o Marku Maruliću.

⁷ Mora se povesti računa da je metodološki upitno stavljanje grafije zastupljene na naslovnoj stranici na istu razinu s onom zastupljenom u analiziranoj pjesmi. Stoga su u tablici zvjezdicom obilježeni pojedini primjeri. U nastavku će se rada i oni jezično analizirati.

/č/	ç	<i>sinçichiu</i>
	çç	<i>plaçça</i>
/ć/	<i>ch</i>	<i>dajuch, Karstulovich</i>
	<i>chi</i>	<i>Ditichiu, sinçichiu</i>
/d/	<i>d</i>	<i>Radost, Sada</i>
/đ/	<i>dj</i>	<i>Rodjen, Rodjena</i>
/g/	<i>g</i>	<i>dragi</i>
	<i>gh</i>	<i>Velikegha*</i>
/j/	<i>j</i>	<i>spavaj, nanaj</i>
/k/	<i>k</i>	<i>plakati, sinko</i>
/l/	<i>l</i>	<i>veliki, veseli</i>
	<i>ll</i>	<i>veselli</i>
/lj/	<i>gli</i>	<i>Posteglia</i>
	<i>gl</i>	<i>Povogliti</i>
	<i>lj</i>	<i>spelja</i>
/m/	<i>m</i>	<i>mali, meni</i>
/n/	<i>n</i>	<i>nanaj, Ona</i>
/ñ/	<i>nj</i>	<i>Spasenja*</i>
/p/	<i>p</i>	<i>spavaj, teplinom</i>
/r/	<i>r</i>	<i>primila, rodila</i>
/s/	<i>s</i>	<i>sada, srichiu</i>
/š/	<i>š</i>	<i>naš, nebudeš</i>
	<i>f</i>	<i>Nafegha*</i>
	<i>fs</i>	<i>Varofsa*</i>

/t/	<i>t</i>	<i>plakati, zibati</i>
	<i>tt</i>	<i>zibatti</i>
/v/	<i>v</i>	<i>pivati, poviti</i>
/z/	<i>z</i>	<i>zavila, zime</i>
/ž/	<i>x</i>	<i>Ruxo, sluxiti</i>

Iz navedenoga proizlazi da dio fonema (/a/, /e/, /i/, /o/, /d/, /j/, /m/, /n/, /p/, /r/, /s/, /v/, /z/ i /ž/) ima jednoznačan grafemski ekvivalent. Pojedini se fonemi označuju dvoslovima (fonem /c/ digrafom *cž*, /ñ/ digrafom *nj*, /ž/ digrafom *dj*). Mora se navesti da se za neka rješenja nalazi samo jedan primjer u pjesmi, npr. za /ñ/ digraf *nj* i to u naslovu (*Spasenja*). U ovom se primjeru radi o glagolskoj imenici s grafijom *nj* za fonemski slijed /n/ + /j/. Navedeni grafemski slijed zasigurno ne znači bilježenje drugačijega izgovora (Perić Gavrančić 2008: 292). Što se tiče fonema /ž/, teško je sa sigurnošću potvrditi njegovu grafijsku vrijednost. Kako se iz pjesme iščitavaju primjeri *rodjen* i *rodjena*, može se zaključiti da se navedeni fonem bilježi digrafom *dj*. Takva grafija može se tumačiti dvama načinima: “(...) kao grafem za štokavsku afrikatu /ž/ (koje nema u čakavskom jezičnom sustavu) i to sociolingvistički (kao štokavski utjecaj na jezik pisanoga teksta), ili kao pravopisno etimologiziranje, što opet ne rješava problem čitanja zapisa” (Kapetanović 2003: 135).

Pojedini su fonemi (/g/, /č/, /ć/, /k/, /l/, /b/ i /t/) zabilježeni dvama načinima. Fonem /g/ zabilježen je digrafom *gh* (u naslovu knjižice *Velikegha, Nafegha*) te s *g* (*dragi*) u “naknadnom” prijepisu zadnje kitice. Fonem se /č/ uglavnom bilježi grafemom “s podrednim dijakritičkim znakom ċ” (Badurina 2015: 406),⁸ ali u jednom je primjeru zabilježen i udvojenim grafemom *çç* (*plaçça*). Što se tiče fonema /ć/, on se bilježi trigrafom *chi* i to ako se iza toga trigrafa nađe koji samoglasnički fonem koji nije /i/ (*Boxichiu, chiale, Evochiuti*), ali i s *ch* u finalnoj poziciji riječi (*dajuch*). Fonem /k/ bilježi se grafemom *k*, no u jednom je primjeru slijed /k/

⁸ O zbivanjima je u vezi s hrvatskom grafijom u 19. stoljeću, prijedporima oko njezina uređenja te općenito o njezinu značenju pisala L. Badurina (2015) ističući da se “(...) za stoljeće hrvatske latiničke pismenosti (upravo do druge polovice 19. stoljeća) može utvrditi da ih je obilježila slovopisna neujednačenost i/ili nedostatna usustavljenost, ali i nekoliko relativno stabilnih slovopisnih praksi” (Badurina 2015: 403). O razlikama i sličnostima pojedinih slovopisa kao i o *novoj* reformi hrvatskoga latiničkoga slovopisa, vidi u Badurina 2015: 405–407.

+ /v/ zabilježen digrafom *qv* (*zibqviczi*). Udvojeni su grafemi rijetki, uglavnom potvrđeni iza kratkoga sloga: npr. *çç* za /č/ (*plaçça*), *ll* za /l/ (*veselli*), *tt* za /t/ (*zibatti*)... U pjesmici su zabilježeni leksemi *veseli* i *veselli*, odnosno u istom leksemu jednom se za fonem /l/ koristi grafem *l*, a drugi put *ll*; leksem *zibati* bilježi se kao *zibati* i *zibatti*, znači fonem /t/ bilježi se kao *t* i *tt*. Kako se radi o malom jezičnom uzorku (ne tako velikoj pjesmi), teško je reći zašto je to tako.

Dva fonema u pjesmi (/ʎ/ i /š/) imaju tri grafijska rješenja. Palatalni fonem /ʎ/ javlja se kao *gli*, *gl* i *lj*. U realizaciji se ovoga fonema (kao i kod fonema /č/) radi o ograničenju ispred fonema /i/: *gli* će biti ako se iza toga grafema nađe koji samoglasnički fonem koji nije /i/ (*Posteglia*), a *gl* ako slijedi fonem /i/ (*Povogliti*). Grafijski slijed *lj* zabilježen je samo u jednom primjeru (*spelja*), najvjerojatnije zbog rime (*posteglia* : *spelja*).

Fonem /š/ zapisan je kao *š*, *fs* i *f*. Za navedena dva potonja grafijska rješenja zabilježen je samo jedan primjer i u to u naslovu knjižice (*Varofsa* i *Nafegha*).

U ovome je dijelu bitno napomenuti da je grafija u pjesmi mijenjana što je vidljivo po drugačijem rukopisu i po drugačijoj tinti odnosno olovci. Originalna je pjesma pisana jednom tintom. Preko nje je, odnosno iznad ili ispod nekih riječi, netko neku riječ nadodao ili izmijenio (*U kojssise ti spelja*). Zadnja je kitica “naknadno” prepisana još jednom pa je, između ostaloga, u predzadnjem stihu zadnje kitice pogrešno napisan leksem *Sinçiçhichu*, u “naknadnom” prijepisu ispravljen u *Sinçiçhichu*. Razlike su u pisanju u tim dvjema kiticama uočljive. Moguće je da razlike u izgledu kitica proizlaze zbog različita pisala (“prijepis” je napisan ljubičastom tintom) pa izgleda kao da pjesmu nije pisala jedna ruka, što naravno ne mora biti točnim.

U pjesmi postoji i grafički znak za obilježavanje kratkoga naglašenoga samoglasnika (*ũ jasli*, *ũ tišise*, *ũ kojssise*, *ũ povejte zavila*).

3.1.2. Pravopisna rješenja Pismicze iz Libbra Pavla Karstulovich

U ovome poglavlju donosi se analiza pravopisnih rješenja u knjižici (pjesmi). Analizirani su: rečenični znakovi, veliko i malo početno slovo, sastavljeno i ne-sastavljeno pisanje riječi, asimilacija po zvučnosti te ispadanje dentalnoga fonema /t/ pred afrikatom.

Od rečeničnih znakova upotrebljava se uglavnom upitnik. On se nalazi na kraju svakoga stiha i to na mjestu gdje bi mogao stajati ili uskliknik ili točka (*Spavaj meni sinko moj? // Povijente u povej?*). Nema zareza, a točka se nalazi samo iza

naslova i podnaslova pjesme (*Na dan Boxichia. // Pismicza.*). Kao oznaka kraja svake kitice stavljen je znak * nakon čega se do kraja retka nižu valovite crte ~ (* ~ ~ ~ ~ ~ ~).

U zadnjoj kitici (kod zadnjih šest stihova) na kraju nema zabilježenih nikakvih interpunkcijskih znakova (očekivao bi se upitnik kako je to u prethodnim stihovima pjesme, a na kraju pjesme znak * i valovite crte ~ ~ ~ ~ ~ ~). Vrlo je lako moguće da je netko u želji da ujednači pjesmu, zadnju kiticu naknadno još jednom prepisao (i na nekoliko mjesta prepravio pojedine riječi) što potvrđuje druga boja tinte, ali i stavljeni interpunkcijski znakovi:

*Spavaj Sinko sinčichiu
Svitu Rodjen na srichiu
Spavaj ne moj plakati
Majka chiete zibati
Spavaj Sinčichichiu
dragi*

Naš veseli Boxichiu Amen

*Spavaj Sinko sinčichiu?
Svitu Rodjen **nasrichiu?**
Spavaj nemoj plakati?
Majka chiete zibati?
Spavaj **dragi Sinčichiu?***

Naš veseli Boxichiu Amen

Velikim se slovom u pjesmi piše: početna riječ stiha (*Spavaj meni sinko moj? // Povijente u povoj? // Nemoj Sinko plakati? // Majkachiete zibati?*), ime blagdane (*Boxichia*), neka riječ kojom se ističe božanska osoba (*Majka, Majczi, Ditichiu, Ruxo Rumena, Sinko* uz ponekad *sinko...*), glagolski pridjev *Rodjen* te u jednom stihu imenica *Mliko*. Ponekad se i kod nabiranja piše veliko početno slovo (*Spavaj Spavaj Ditichiu?*).

Sastavljeno se pišu zamjeničke i glagolske enklitike (*Studensimi* 'studen si mi', *Evoti* 'evo ti', *Majkachiete*, ali i *Majka chiete* 'majka će te', *sviluti* 'svilu ti') te čestica *ne* (*nebudeš* 'ne budeš', *nevidi* 'ne vidi'). Ipak su zabilježeni i imperativni oblici *nemoj* i *ne moj*. Proklitike se, osim kao što je navedeno, čestice *ne*, pišu nesastavljeno od naglašene riječi (*Na dan, Na malaknoj slamiczi, i povoj, pod teplinom*).

Asimilacija nije provedena u pojedinim primjerima npr. u konstrukciji prijedloga i imenice (*pod teplinom, od plačča*).

Ispadanje dentalnoga fonema /t/ pred afrikatom u izgovornoj cjelini zabilježeno je u primjeru *povichiu* ('povit ću').

3.1.3. Jezična rješenja Pismicze iz Libbra Pavla Karstulovich

Slijedi jezična raščlamba. Istaknut će se samo neka fonološka obilježja analizirane pjesme. Treba spomenuti vokalizaciju poluglasa u /a/ u jakom položaju (*dan, sad, sada*) kao i refleks stražnjega nazala u /u/ (*nebudeš*). Uočljiv je ikavski refleks jata u korijenskim morfemima: *besidin* (1. l. jd. prezenta), *Ditichiu* (V jd.), *mlika* (G jd.), *na srichiu* (A jd.), *pismicza, pivati, svitu* (D jd.), *srid*; u relacijskim morfemima: u D i L osobnih zamjenica i imenica ženskoga roda: *Majczi, Majčiczzi, meni, na slamiczi, u jasli*; u primjerima nastalim prefiksacijom: *primila*. Dosljedno je provedena zamjena samoglasnoga /ɛ/ slijedom *ar*: *darva, Karstulovich, tarpiti, sarcu* (D jd.). Pretpostavlja se da tu nije riječ o grafijskoj, već o jezičnoj crti pa se sekvenca *ar* tako prenosi u transkripciju. Prijevojni lik zabilježen je u primjerima *teplate* ('topla te'), *pod teplinom*. U jednom primjeru uočena je delateralizacija *pripravja*, ali i sporadična zamjena fonema /m/ fonemom /n/: *besidin, povijen uz krajem, na mnom*, zatim zamjena fonema /h/ fonemom /k/ po pravilu /k/, (/g/) + zatvorni suglasnik: *na malaknoj slamiczi, malakni*. Do kontrakcije dolazi (*Majka kate rodila, Ona kate je rodila*), ali ne uvijek (*Majke tvoje slava si*).

Od morfoloških posebnosti navode se također samo poneke. Kod imenica muškoga roda u nominativu, genitivu, dativu i akuzativu jednine potvrđuju se očekivani oblici: N *dan, led, povoj*; G *Boxichia, od plačča, volka*; D *svitu*; A *Na dan, u povoj*. U vokativu jednine javlja se najčešće gramatički morphem palatalne sklonidbe -u: V *Boxichiu, Ditichiu, sinčichiu*. Čest je i vokativni oblik imenice *sinak* koja u pjesmi glasi *sinko*.

Za imenice srednjega roda malo je primjera. U pjesmi se potvrđuje genitiv jednine na -a: G *Mlika* te lokativ jednine s oblikom na -u: L *na sarczu*.

Imenice ženskoga roda u nominativu jednine imaju -a: *Majka, Pismicza, slava, spiliczza*. U genitivu jednine javlja se nastavak -e: G *Majke, spine, zime*. U dativu i lokativu jednine nastavak je -i: D *Majczi, Majčiczzi*; L *na slamiczi, u jasli, u zibqviczi* dok se u akuzativu javlja nastavak -u: A *na srichiu, za svilu*. U dativu i lokativu jednine javlja se II. palatalizacija (*Majczi, u zibqviczi*). U vokativu jednine zabilježen je jedan primjer s nastavkom nepalatalne sklonidbe -o: V *Ruxo*. U instrumentalu jednine ženskoga roda nastavak -om preuzet je iz glavne sklonidbe imenica muškoga roda: I *pod teplinom*. Od imenica ženskoga roda na suglasnik zabilježena je samo jedna imenica u akuzativu: A *Radost*.

Od zamjenica treba istaknuti nominativ upitno-odnosne zamjenice za značenje 'neživo' što (*Slušaj štoti besidin*).

Zabilježen je pridjevski nastavak u lokativu jednine ženskoga roda na *-oj* (*Na malaknoj slamiczi?*).

Kod glagola 1. lice jednine prezenta ima nekoliko potvrda na *-n* (< *-m*) (*besidin, povijen*). Od glagolskih oblika za izražavanje budućega vremena potvrđeni su futur I. i futur II. (*povichiu, Majkachiete zibatti, Evochiuti pivati, Majkachiete uzpati, Led nebudeš tarpiti, Za svituti sluxiti*). Čest je imperativni oblik za 2. lice jednine (*Spavaj, Nanaj, tišise, Slušaj, nemoj, ne moj*) čijim ponavljanjem uspavanka dobiva poseban ritam.

Od glagolskih priloga zastupljen je samo jedan glagolski prilog sadašnji na *-ć* (*dajuch*).

Iz sintakse treba izdvojiti konstrukciju *ti je* koja daje *te* (*A slamate posteglia, Spiliczate polača*), upotrebu etičkoga dativa (*Studensimi sinko moj, Studensimi Sinčichiu, U kojssise ti spelja*), mjesto ("namještanje") enklitike na kraju stiha (*Majke tvoje slavasi, Sada tebe povichiu*). Ima podosta primjera posvojnosti sa sročnim atributom izrečenih zamjenicom ili pridjevom. Podjednako su zastupljeni atributi koji se nalaze u antepoziciji i postpoziciji u odnosu na imenicu (*veliki Boxichiu, mali sinčichiu, veselli Boxichiu/veseli Boxichiu, tvoj pokoj, na malaknoj slamiczi te sinko moj, Majke tvoje, Ruxo Rumena, Sinko malakni, Majka tvoja, Sinko medeni, chiale tvoj*).

Budući da se radi o uspavanki malom Isusu, očekivano se u pjesmi javlja i veliki broj umanjenica (*Ditichiu, mali sinčichiu, sinko sinčichiu, u zibqviczi, volka, na malaknoj slamiczi, Majčiczi*).

4. Zaključne napomene

Bogatstvo je hrvatske jezične baštine neprocjenjivo čemu u prilog ide i ovaj maleni doprinos proučavanja (sagledanja) splitske jezične baštine. U članku su istaknute pojedine jezične, grafijske i pravopisne posebnosti jedne male rukopisne pjesme iz splitske bratovštine crkve Svetoga Križa u Velom Varošu. Radi se o zapisu iz 1869. godine. U tom kontekstu analizu ovoga zapisa treba promatrati tek kao jedan segment koji može poslužiti za daljnju analizu i raspravu cjelovitije građe splitske baštine bratovštine crkve Svetoga Križa u Velom Varošu.

LITERATURA

- BADURINA, L. 2015. Hrvatski slovopis i pravopis u 19. stoljeću. U A. Bičanić (ur.). *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*. Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica. Zagreb: 403–429.
- BEZIĆ-BOŽANIĆ, N. 1984. Četiri pravilnika bratovština iz splitskoga Velog Varoša. *Čakavska rič* 12 (1–2): 105–134.
- ČORALIĆ, L. 1991. Izvori i literatura o bratovštinama u Dalmaciji od srednjeg vijeka do pada Mletačke Republike. *Croatia Christiana periodica* 15 (27): 88–96.
- DUPLANČIĆ, A. 1991. Ulomci arhiva splitskih bratovština u Arheološkom muzeju u Splitu. *Croatia Christiana periodica* 15 (27): 107–116.
- FISKOVIĆ, C. 1971. Dva pravilnika splitskih bratovština na hrvatskom jeziku, *Čakavska rič* 1 (2): 117–147.
- KAPETANOVIĆ, A. 2003. Jezične značajke i leksikografska obrada fra Ivanove Filomene iz XVII. stoljeća. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 29: 131–135.
- KAPETANOVIĆ, A. 2004a. Tekstološka obrada i jezična analiza Berčićeva glagoljskoga fragmenta (I/27) iz XV. stoljeća. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 30: 85–96.
- MALIĆ, D. i A. KAPETANOVIĆ. 2009. Pjesma “Od dvora nebeskoga” iz Trogirsko-splitske pjesmarice. *Colloquia Maruliana* 18: 315–345.
- MALIĆ, D. 1997. Nedoumice u transkripciji stare hrvatske latinice. *Suvremena lingvistika* 43, 44: 153–168.
- OSTOJIĆ, I. 1975. Stara bratovština Presv. Tijela Kristova u Splitu. *Bogoslovna smotra*. 45 (4): 479–488.
- OSTOJIĆ, I. 1977. Stara bratovština presvetog Tijela Kristova u Splitu. *Bogoslovna smotra*. 46 (3): 310–323.
- PERIĆ GAVRANČIĆ, S. 2008. Neobjavljeni autobiografi basna Đure Ferića (1739. – 1820.) u odnosu prema dubrovačkoj pisanoj tradiciji. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 34: 285–304.
- PETRIĆ, P. 1991. Pravila bratovštine sv. Roka u Splitu na hrvatskom jeziku. *Čakavska rič* 1: 3–28.
- PEZELJ, V. 2010. Žene u bratovštinama srednjovjekovnih dalmatinskih gradova. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 47 (1): 155–173.
- VIDOVIĆ, R. 1985a. Rukopisna zbirka čakavskih stihova splitske bratimšćine sv. Duha. *Čakavska rič* 13 (2): 38–104.
- VIDOVIĆ, R. 1985b. Nekoliko splitskih čakavskih zapisa iz arhiva bratimšćine sv. Križa u Splitu. *Čakavska rič* 13 (2): 105–121.

Let's Take a Peek Inside the Box of Linguistic History (A Small Contribution to the Study of Split's Linguistic Heritage)

ABSTRACT

The Spalatini Native Collection of the Marko Marulić City Library in Split contains unique material, that is, part of the documents that belonged to the fraternity of the Church of the Holy Cross. It is a donation by Mrs. Zlatka Radica-Jepura whose documents and their transcripts provide valuable information on the activity of the fraternity and the Church of the Holy Cross and as such testify to the richness of the Croatian linguistic heritage. This paper deals with linguistic analysis of the one of these documents. It's a booklet called Libbar Pavla Karstulovich from 1869. Some features related to the writing system, orthography and language are presented.

KEYWORDS: writing system, orthography, Croatian language in the 19th century, written heritage from Split

Prilozi

Transkripcija pjesme⁹

*Na dan Božića
Pismica*

*Spavaj, spavaj, ditiću,
Rođen svitu na sriću.
Naš veliki Božiću,
Majci mali sinčiću.
Nanaj, sinko, sinčiću,
Naš veseli Božiću.*

*Spavaj meni, sinko moj,
Povijen te u povoj.
U zibkvici tvoj pokoj,
Studen si mi, sinko moj.
Pod teplinom volka stoj,
Evo ti pelene i povoj.*

*Spavaj, sinko, u jaslí,
Majke tvoje slava si.
Studen si mi, sinčiću,
Sada tebe povi ću.
Na malaknoj slamici,
Radost dajuć majčici.*

*Spavaj, ružo, rumena,
Srid zime majci rođena.*

⁹ Kada se govori o transkripciji nekoga teksta, misli se na njegovo približavanje čitatelju, odnosno na "(...) pisanje suvremenom grafijom, obilježavanje suvremenom interpunkcijom i velikim/malim slovima, ali uz zadržavanje originalnoga pravopisa gdje god je to iz grafije vidljivo" (Malić 1997: 153). D. Malić navodi da se navedeno odnosi za latiničku grafiju prije Gajeve grafijske reforme, no zasigurno se može uzeti u obzir i u transkripciji navedene pjesme.

*Spavaj, sinko, malakni,
Majka će te zibati.
Evo ću ti pivati,
A i mlika podati.*

*Spilica te polača,
Utiši se od plača.
A slama te postelja,
U koj si se ti spelja.
Po volji ti debeli,
Za svilu ti služiti.*

*Spavaj, dan se ne vidi,
Slušaj, što ti besidin.
Majka ka te rodila,
U povoj te zavila.
Ona ka te je rodila,
Majka tvoja primila.*

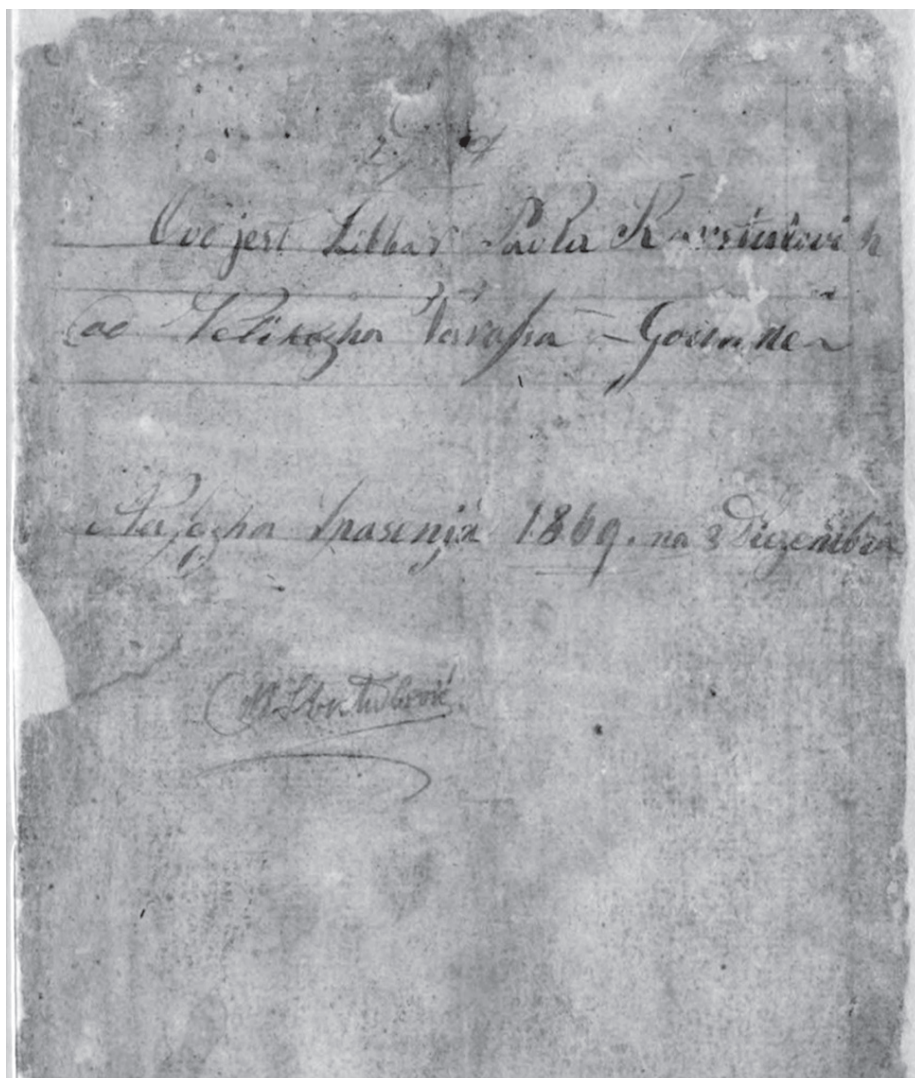
*Evo sinko, ćale tvoj,
Dodaje mi sad povoj.
Za tepla te poviti,
Led ne budeš tarpiti.
On nam darva pripravja,
Krajem spile pribraja.*

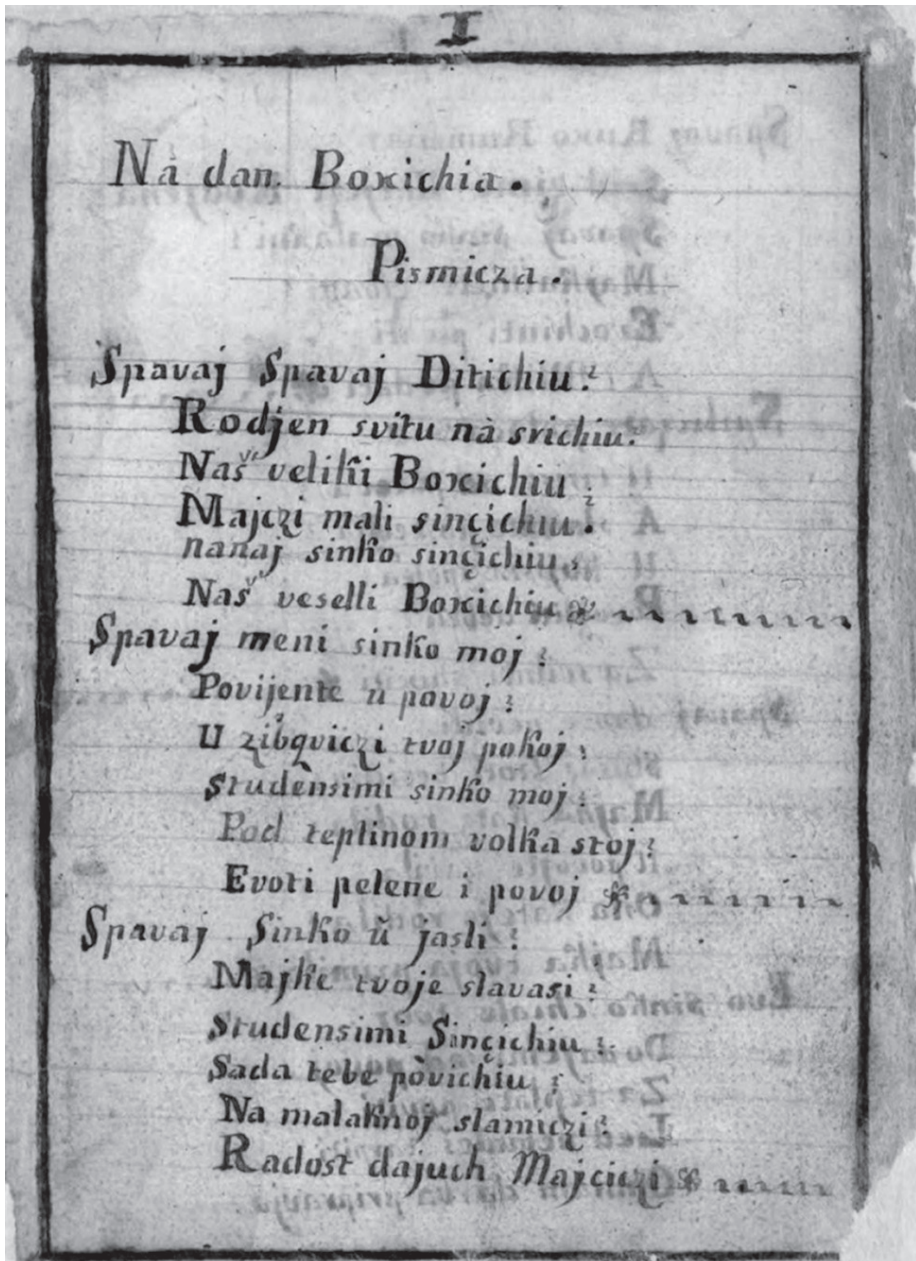
*Nemoj, sinko, plakati,
Majka će te uspati.
Sada sinko medeni,
Na mom sarcu ledeni.
Spavaj, nemoj plakati,
Majka će te zibati.*

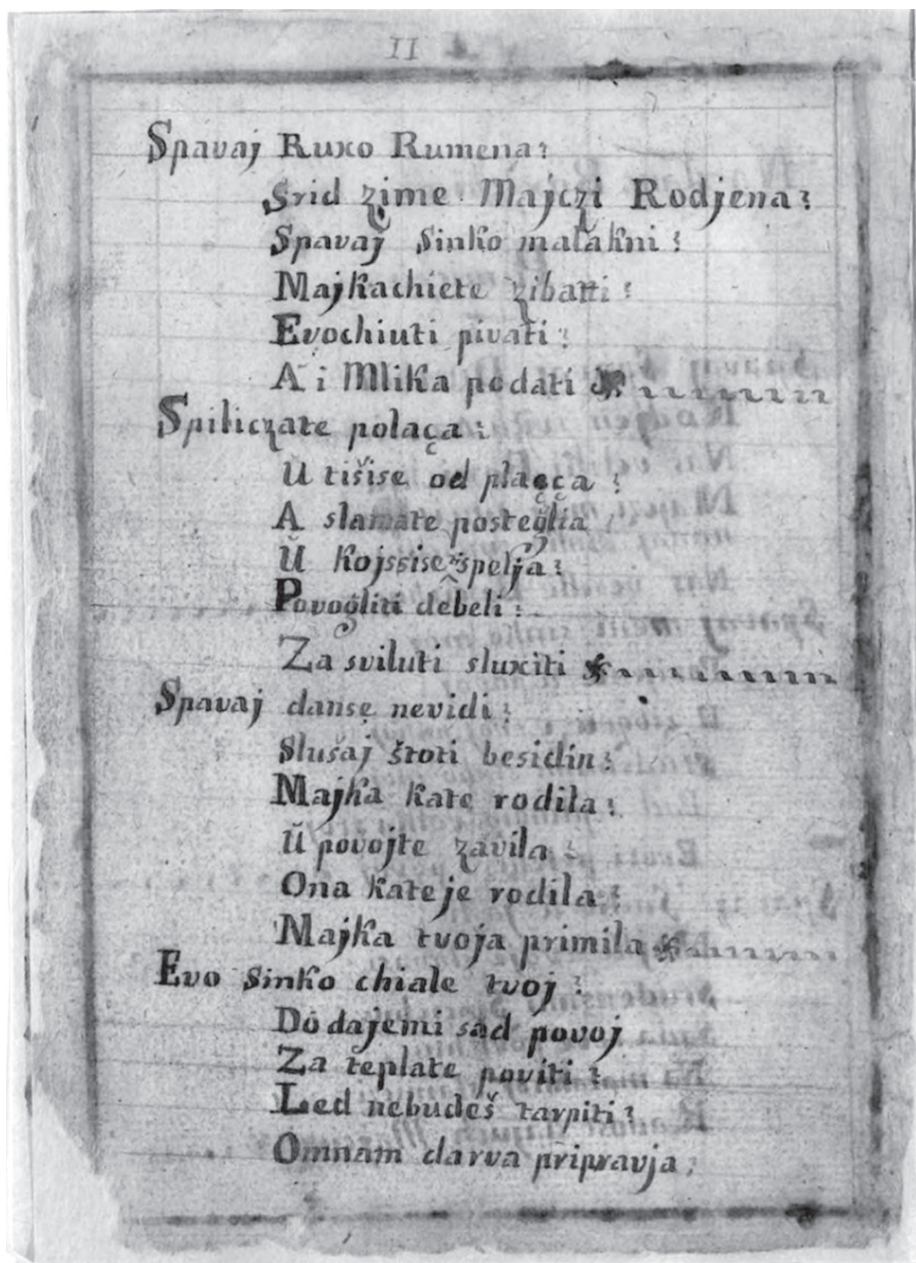
*Spavaj, sinko, sinčiću,
Svitu rođen na sriću.
Spavaj, nemoj, plakati,*

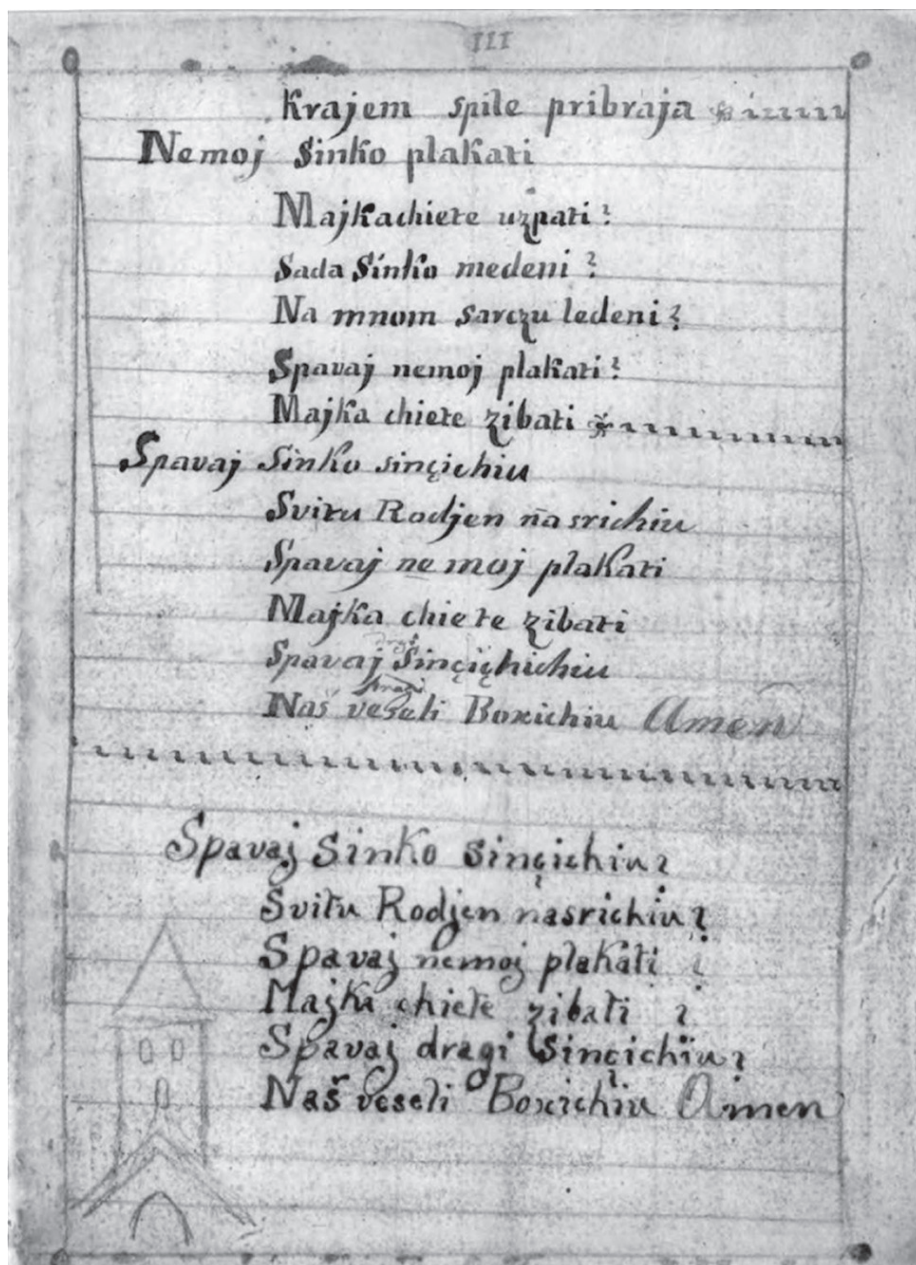
*Majka će te zibati.
Spavaj, dragi, sinčiću,
Naš veseli Božiću. Amen!*

Faksimil

“Общеславянский лингвистический атлас” и новые направления в славянской диалектологии

Татьяна Ивановна Вендина

Институт славяноведения РАН, Москва

vendit@rambler.ru

Обращение к теме “Общеславянского лингвистического атласа” в сборнике, посвященном юбилею проф. Й. Лисаца, является скромной данью глубокого уважения к этому труженику науки, чья разносторонняя научная деятельность во многом способствовала реализации этого международного проекта

Статья посвящена проблемам лингвистической географии и диалектологии. Привлекая обширный материал “Общеславянского лингвистического атласа”, автор говорит о его высоких интерпретационных возможностях в осмыслении лексики, представленной на картах Атласа. Карты “Общеславянского лингвистического атласа”, по мнению автора, открывают возможность для развития культурно-языковой славянской диалектологии.

Ключевые слова: Общеславянский лингвистический атлас, сравнительно-историческое языкознание, диалектология, лингвистическая география

Интерес к изучению славянского диалектного слова появился давно. Долгое время, однако, этот интерес находился лишь на уровне поисков этнографической экзотики, сродни интересу к предметам и поверьям “простонародной старины”, поскольку диалектология зарождалась и развивалась в недрах этнографии. “В XIX в. и даже в самом начале XX в. многие диалектологические описания и характеристики отдельных говоров были часто по сути дела лишь составной частью более обширного и пространного этнографического описания. Чтобы убедиться в этом, достаточно

пролистать такое фундаментальное исследование Югославянской академии наук, как “Сборник о народной жизни и обычаях южных славян” (Толстой 1997: 223).

Лишь значительно позднее, когда сформировалось понятие диалекта как исторически развивающейся языковой категории и в качестве самостоятельной дисциплины из этнографии выделилась диалектология, интерес этот, из чисто любительского, превратился в сугубо научный. Этому в немалой степени способствовало становление и развитие компаративистики, для которой именно диалектология стала служить надежным источником реконструкции праславянского языка и истории его развития.

XX в. в истории славистики ознаменовался своеобразной “диалектологической революцией” (Ж. Фурке), поскольку во всех славянских странах развернулась интенсивная работа по созданию диалектологических атласов самого разного типа (территориальных, национальных, межнациональных, проблемных, уровневых, интерпретационных и проч.). Диалектология превратилась в важнейший источник лингвистической информации о внутренней динамике языковых, этнических и культурных процессов.

Этому в немалой степени способствовала и реализация идеи создания “Общеславянского лингвистического атласа”, позволившего перейти от атомарных описаний многих праславянских явлений к обширным исследованиям славянских диалектов с целью систематизации и интерпретации этих явлений в пространственно-временном аспекте.

“Общеславянский лингвистический атлас” имеет, как известно, сравнительно-историческую направленность, поскольку в основе его лежит генетический принцип установления диахронического тождества слов и морфем, реконструируемых для позднего праславянского периода. Сравнение славянских языков и диалектов с учетом закономерных фонемных и морфемных соответствий должно иметь своим итогом в будущем реконструкцию той языковой модели, с преобразованием которой связано существование семьи славянских языков. Кроме сравнительно-исторической, Атлас имеет и синхронно-типологическую направленность, и эта типологическая проблематика Атласа имеет не меньшую ценность для изучения истории славянских языков и динамики их развития.

Однако ценность Атласа этим не исчерпывается. Опубликованные тома “Общеславянского лингвистического атласа” (а это восемь томов фонетико-грамматической серии – “Рефлексы *ě” (Београд 1988); “Рефлексы *ę”

(Москва 1990); “Рефлексы *q” (Warszawa 1990); “Рефлексы *ьг, *ьг, *ьл, *ьл” (Warszawa 1994); “Рефлексы *ь, *ь” (Загреб 2006); “Рефлексы *ь, *ь. Вторичные гласные” (Скопје 2003); “Рефлексы *o” (Москва 2008); “Рефлексы *e (Москва 2011) и девять томов лексико-словообразовательной серии – “Животный мир” (Москва 1988); “Животноводство” (Warszawa 2000); “Растительный мир” (Мінск 2000); “Профессии и общественная жизнь” (Warszawa 2003); “Домашнее хозяйство и приготовление пищи” (Москва 2007); “Человек” (Kraków 2009); “Сельское хозяйство” (Bratislava 2012); “Народные обычаи” (Москва 2015); “Личные черты человека” (Москва 2020) реально доказали, что Атлас обогатил славистику не только новым, четко стратифицированным материалом, позволяющим с высокой степенью достоверности решать задачи компаративистики, но и предоставил исследователям еще одну уникальную возможность, ранее совершенно нереальную – рассмотреть тот или иной славянский диалект как этнографическую единицу в общеславянском контексте, доказав возможность использования языковых данных для изучения культурного ландшафта Славии. Благодаря Атласу компаративистика раздвинула рамки своих исследований, выйдя в культурно-языковую диалектологию.

Об этом лучше всего свидетельствуют мотивационные карты Атласа, которые позволяют увидеть мотивационный признак в пространстве языка той или иной культуры. Диалектное слово является яркой иллюстрацией творческого восприятия реальности, наблюдательности человека, чей опыт и знания нашли свое выражение в языке. Поэтому эти карты являются по сути дела лингвогеографической проекцией языка культуры, ср., например, различия в мотивационных признаках, а значит, и в культурологическом осмыслении понятия “счастье” (к. 55 т. 10 “Народные обычаи”). Материалы этой карты говорят о том, что в северной Славии представления о счастье связаны с наделенностью человека долей, частью (*śъ-čęst-bj-e*, *dol-j-a*¹), у лужичан – это прямое указание на субъекта, наделяющего этой долей (ср. *śъ-bož-bj-e*), в то время как в южной Славии эти представления ассоциируются со встречей (*śъ-ręt-j-a*, *śъ-rět-j-a*) как судьбой человека, поскольку “судьба осмысляется как предначертанный

¹ Примеры приводятся в морфонологической транскрипции, принятой в ОЛА. Морфонологическая транскрипция позволяет обобщить фонетические записи, сделанные в полевых условиях в том или ином диалекте, с целью их прямого сопоставления с другими славянскими диалектами.

человеку свыше путь” (Славянские древности 5: 203); или противопоставление мотивационных признаков, свидетельствующих о разном осмыслении социального статуса замужней женщины на к. 52 ‘выходит замуж’ (т. 10 “Народные обычаи”): у большинства славян женщина выступает как пассивное лицо, ибо она идет “за мужа” (*vy-χod-i-tb za mǫž-b, za mǫž-a, vь za mǫž-b*) или отдается ему в жены (*vy-da-j-e-tb <se>, vy-da-v-a-j-e-tb <se>*), вместе с тем у некоторых южных и западных славян она выступает как активное лицо, приобретающее иной статус, ибо она *žen-i-tb <se>, ob-žen-i-tb <se>, mǫž-i-tb <se>, o-mǫž-i-tb <se>, rǫč-i-tb <se>, rǫk-u-j-e-tb <se>* и т.д.

Диалектное слово говорит о том, что выбор мотивационного признака не является случайным, он предопределен интересами человека и имеет свою культурную мотивацию. И в этом проявляется феномен влияния человека на язык: феномен первичной антропологизации диалектного слова (влияние на язык психофизиологического механизма сенсорного восприятия) и феномен вторичной антропологизации (влияние на язык религиозно-мифологических, философских воззрений, социально-нормативных предписаний и запретов, существующих в традиционной культуре).

Яркой иллюстрацией процесса антропологизации диалектного слова могут служить карты 12 тома Атласа “Личные черты человека”. Карты, входящие в этот том, представляют человека как субъекта деятельности и носителя сознания в разных его “ипостасях”, а именно – как организм и как личность. Человек как организм (или “природный человек”) предстает в виде совокупности его телесных и материальных свойств, генетически унаследованных от родителей и претерпевших лишь некоторые изменения в процессе своей жизненной эволюции (см., например, к. 1 ‘лысый’ (о человеке), к. 4 ‘кудрявый’, к. 5 ‘рыжий’, к. 8 пѣть(-јь), к. 10 ‘слепой человек’, к. 11 ‘косоглазый, с косыми глазами’ (о человеке), к. 16 ‘горбатый человек’, к. 19 ‘человек с большим животом’, к. 21 ‘толстый человек’, к. 23 ‘худой человек’, к. 25 ‘человек с большой головой’, к. 27 ‘человек с большой бородой’, к. 29 ‘человек с большими усами’, к. 30 ‘красивый’, к. 31 ‘сильный, обладающий физической силой’ (о человеке), к. 12 ‘глухой человек’, к. 17 ‘хромой’, к. 13 ‘левша’ и др.). Человек как личность рассматривается как социокультурный индивид, как субъект – носитель сознания и самосознания. Эта группа имен описывает, с одной стороны, психологические особенности человека, определяющие его индивидуаль-

ность (в единстве эмоционального и интеллектуального начал, см., например, к. 32 ‘глупый человек, дурак’, к. 39 ‘хвастун’, к. 42 ‘человек, который лжет’, к. 43 ‘женщина, которая лжет’, к. 44 ‘женщина, которая любит сплетничать’), а с другой – социальные, указывающие на его социальную роль и опыт деятельности в обществе (см., например, к. 45 ‘охотно и хорошо работающий’ (о человеке), к. 46 ‘ленивый, не любящий работать’, к. 47 ‘ленивый человек’, к. 34 ‘скупой, чрезмерно бережливый’ и др.).

При этом карты, представляющие “природного” человека, демонстрируют сравнительно низкую лингвокреативную активность диалектов, что само по себе указывает на то, что чувственная, физическая природа человека не представляет особого интереса для языка традиционной культуры славян. Не случайно именно на этих картах содержится больше всего лексем, имеющих общеславянский характер распространения (это такие лексемы, как *nět-Ъ* к. 8 *něтъ(-jъ)*, *slěp-Ъ* к. 9 *slěръ(-jъ)*, *xrom-Ъ* к. 17 ‘хромой’ (о человеке), *glux-Ъ* к. 12 ‘глухой человек’).

Если обратить внимание на такой лингвистический критерий, как количество словесных репрезентаций на единицу смысла, то нетрудно заметить, что самая высокая степень лексической загруженности наблюдается на картах, посвященных репрезентации человека как личности социальной и духовной, ср., например, к. 32 ‘глупый человек, дурак’, к. 44 ‘женщина, которая любит сплетничать’, к. 47 ‘ленивый человек’ (на них зафиксировано более двухсот наименований, для сравнения можно привести к. 8 *něтъ(-jъ)*, где представлено всего 47 лексем).

При этом в разных славянских языках лексическая и словообразовательная плотность карт варьируется.

Так, например, в хорватских диалектах среди карт, посвященных человеку как личности социальной и духовной, самыми лексически нагруженными являются карты:

к. 32 ‘**глупый человек**’: *glup-an-ъ* (glúpan)², *lud-ъ* (lù:d), (*nor*)-*bc-ъ* ('norc), (*bed*)-*ak-ъ* (bedǣ:k), (*bedav*)-*Ъ* ('be:daf), *ne-veřm-en-ъn-Ъ* (nevřemě:n), *lep-ux-ъ* ('lepux), *tjudj-ъk-ъ* (tùojk), [*xlep*]-*ač-ъ* (x'lepa:č), (*samar*)-*ъ* (samǎ:r), (*sord*)-*ast-Ъ* (sò:rɔast), (*xor*)-*m=-ak-ъ* (xor'mǎ:k);

к. 46 ‘**охотно и хорошо работающий**’ (о человеке): *rad-ъn-Ъ* (rǎ:dan), *rad-in-Ъ* ('radi:n), *rad-iš-ъn-Ъ* (ra'dišan), *rad-ъl-iv-Ъ* ('rǎdl'if), *rad-ov-ъn-Ъ*

² В скобках приводятся диалектные формы.

(ràdovan), *dě-l-av-ьn-ъ* (dielovan), *mar-ьl-iv-ъ* (marlì:f), (*verd*)-ьn-ъ (vré:dan), *žest-ok-ъ* (žèsto:k), *val-ь=at-ъ* (válat), *po-sъl-en-ъ* (pò:slen), *sъ-lož-en-ъ* (s'ľožen), *skъrb-ьn-ъ* (s'kŕban), (*fatijatun*)-ъ (fatì'jatù:n);

В болгарских диалектах такими картами являются:

к. 47 **‘ленивый человек’**: *lěn-ьl-ь=о* ('lenl'o), *lěn-ьt-ь=о* ('l'ant'u), *lěn-ьt-ь=ag-a* (len't'aga), *lěn-ьč-о* ('lenču), *lež-ьl-ь=ak-ъ* ('ležl'ak), *lež-ač-ь* (le'žač), *lež-ьj-ak-ъ* ('ležjak), *lež-e-val-ьn-ik-ъ* (ležo'vajnik), *mъrz-ьl-ь=о* (m'ŕzl'o), *mъrz-el-an-ъ* (mərze'lan), *mъrz-el-ь=an-ъ* (mŕze'l'an), *mъrZ-ьl-iv-ъ* (mŕz'lif), *mъrz-El-iv-ъ* (mərza'l'if), *mъrz-el-an-ьk-о* (mərze'łanku), *mъrz-el-iv-ьc-ь* (mərze'livec), *mъrz-el-iv-ьk-о* (mərze'lifko), *mъrz-el-ь=ak-ъ* (mŕze'l'ak), (*kalpazan*)-in-ъ (kəlpə'zanin), (*muxljuz*)-in-ъ (muɫ'l'uzin), (*ajnaži*)-j-a (hajna'žijʌ), (*ajlak*)-ъ (xaj'l'ak), *ne-ъrb-ot-ьn-ič-in-a* (nera'botničina), (*dembel*)-in-ъ (dem'bel'in), *pro-pad-l-j-a* (pro'padl'a), (*trъntur*)-ъ (t'rəntur), (*xajlaz*)-in-ъ (xaj'ləzin);

к. 39 **‘хвастун’**: *xval-Bk-о* ('fal'kə), *xval-/(ži)-j-a* (fal'žijə), *xVal-ьb-A-(ži)-j-a* (vələbə'žij), *xval-I-pъrd-ьl-ь=о* (fʌlip'rədl'u), *xval-iČ-ь* (fə'lič), *po-xval-ič-ь* (puva'lič), *xval-ьb-ič-ь* ('fʌl'bič), *xval-ьc-ь* ('fałɛc), *po-xVal-ьc-ь* (puɫʌ'le:c), *xval-ač-ь* (fa'lač), *xval-I-pъrc-ьk-о* (fałop'ræcku), *xval-I-pъrc-ьl-ь=о* (fə'lipræcl'u), *po-xval-i-gqz-ь* (pofa'ligas), *xval-i-gqz-ic-a* (fa'ligazica), *po-xval-i-gqz-ic-a* (pova'liguzica), *sam-o-xval-ьk-о* (samo'fałku), *xval-ič-ьk-о* (fa'ličku), *xVal-ь=о-pъrd-ь* (fil'up'rət), *xval-ь=о-pъrd-ь=ov-ьc-ь* (fal'o'prɔdjovec), *xval-i-[trъc]-ьk-о* (falit'ræcku), [*fuk*]-ьl-j-о ('fukl'o), [*fuk*]-ьl-j-a ('vukl'a), [*tъrtъr*]-am-ъ (tərtə'ram), (*žambaz*)-ъ (žəmbə'zə), (*fъlos*)-ъ (fə'łos), (*kuraš*)-(li)-j-a (kuraš'lija);

В словенских диалектах самая высокая степень лексической вариативности наблюдается на картах:

к. 32 **‘глупый человек’**: *ne-um-ьn-ъ* (nəvú:mən), *tep-ьc-ь* ('tepc), *tъp-ъ* (t'rap), *tъp-a* (trá:pa), *tъp-ast-ъ* (t'ra:past), (*nor*)-ъ ('nɔr), (*nor*)-ak-ъ (no'rə:k), (*nor*)-ьc-ь ('no:rec), (*bed*)-ak-ъ (be'də:k), *pъr-prost-ъ* (p'reprast), *osъl-ъ* (ó:su), *čuk-ast-ъ* ('čukast), *pri-smqđ-a* (pərsmūɔda), *jъz-mqđ-j-en-ъ* (z'mūɔcən), *bož-ev-ьc-*('bɔ:žavec), *but-ьl-ь* (bú:təl), *but-ast-ъ* ('bɔɫtast), *ьk-ъ* ('bək), *trqт-ъ* (trù:t), *něm-ak-ъ* (ni'ma:k), *pri-[xvъrk]-n=en-ъ* (pri'fŕkjen), [*dond*]-ьk-ъ ('dundek), (*šlevd*)-ъ (š'leɫ), (*štupit*)-ъ (š'tɫpet), (*mat*)-ast-ъ (mà:təst), (*šempj*)-о ('še:mpjo);

к. 34 **‘скупой, чрезмерно бережливый’**: *sKqp-ъ* (s'ku:p), *tvъrd-ъ* ('tə:rt), (*voxr*)-ьn-ъ (wò:xərn), (*voxr*)-ьsk-ъ ('ɫoxərski), *skqp-ux-ъ* (skapù:x), *skqp-ux-*

ast-Ъ (skopù:xəst), *съ-tisk-N-en-Ъ* (š'ti:šńen), *Skrip-av-Ъ* (šk'ri:paɯ), *[cvit]-av-Ъ* (c'vi:taɯ), *(avar)-ъ* (a'var), *(gajtik)-ъ* (gájtek), *(gajteš)-ьн-Ъ* (há:jtəšɯ), *(klug)-ъ* (ʔlù:x) и т.д.

В связи с этим возникает вопрос, с чем связана такая диалектная дифференциация *terra Slavii*, почему именно эти признаки характеризуются такой лексической плотностью и вариативностью, порождающей своеобразные “участки языкового напряжения”? Какой логикой руководствовался язык при отборе именно этих признаков в качестве ведущих?

Думается, что ответ на этот вопрос следует искать в языке самой традиционной культуры, в котором действует принцип разной культурной разработанности частных смыслов. В соответствии с этим принципом одни участки семантической системы языка оказываются детально проработанными в языковом плане, другие – довольно поверхностно, а на третьих вообще обнаруживаются лакуны. Это объясняется тем, что чем важнее для человека понятие, тем шире и глубже языковое пространство, раскрывающее его, поскольку “смысл никогда не ограничивается “пространством” одного слова, даже если оно носитель этого смысла по преимуществу” (Топоров 1992: 16). Действие принципа разной культурной разработанности частных смыслов и позволяет понять тончайшие нюансы глубинных смыслов языка культуры.

Кроме того, система языка – это социально детерминированная система, в которой важную роль играет этический элемент. Номинативная логика названий человека, атрибутирующих те или иные его качества и свойства, свидетельствует не только об их социальной значимости, но и проливает свет на их моральную оценку общественным мнением. Поэтому при отборе тех или иных признаков, характеризующих человека, при их семантизации учитывался принцип их этической значимости, который, естественно, в разных культурах варьируется. Отсюда следует, что различная лексическая плотность карт свидетельствует о разной культурной социализации человека в тех или иных диалектах, которая и привела к их дифференциации.

Поэтому чтобы понять ту логику, которая лежит в основе этой “наивной социологии”, нужно найти “участки языкового напряжения”, в которых наблюдается повышенная вариативность языковых форм, свидетельствующая о своеобразных “сгустках” языкового смысла. Такой подход к диалектному слову позволит выявить своеобразные “участки языкового

напряжения” славянских диалектов, так как механизм языкотворчества включается всегда избирательно, когда в субъектно-объектных отношениях присутствует элемент необходимости. Эта необходимость и дает возможность понять, что является важным для языкового сознания человека той или иной культуры.

Таким образом, Атлас наряду с ареальной дифференциацией иллюстрируют культурно-языковую дифференциацию славянских диалектов, поскольку лексическая вариативность мотивирована не только функционально, но и культурологически. Отсюда и различия в конфигурации смыслов и лексической плотности карт.

О культурологической мотивации диалектного слова, раскрывающей своеобразие номинативной логики диалектоносителей, говорят и эксклюзивные диалектные лексемы, определяющие “портретное” своеобразие того или иного языка и формирующие культурную идентичность его носителей. Эта культурная идентичность выражается не только в желании сохранить этнический язык, но и в стремлении отличить себя от соседей, подчеркнуть свою исключительность и культурную специфику, ср. например, такие хорватские эксклюзивы, как: *kuk-ov-ač-a* (kuku'vača) к. 21 ‘кукушка’ т. 1 “Животный мир”; *bor-ov-ic-a* (bogo'vica) к. 47 ‘брусника’ т. 3 “Растительный мир”; *tor-ьс-ь* (tõ:rac) к. 8 ‘хорь’ т. 1 “Животный мир”; *(bic)-ьк-о* ('bicko) к. 7 ‘некастрированный самец свиньи’ т. 2 “Животноводство”; *cuc-ьк-ь* ('cu:cek) к. 9 ‘собака’ т. 2 “Животноводство”; *šik-ar-bj-e* (šikə:rje) к. 10 ‘густые заросли в лесу’ т. 3 “Растительный мир”; *žьn-j-ač-ь* (žña:č) к. 68 ‘мужчина, который жнет серпом’ т. 4 “Сельское хозяйство”; *mašć-a* (mà:šča) к. 29 ‘топленое свиное сало’ т. 6 “Домашнее хозяйство и приготовление пищи”; *вьх-ьн-bj-e* ('vǵhe) к. 31 ‘пенка’ (на молоке) т. 6 “Домашнее хозяйство и приготовление пищи”; *вьх-ьн-bj-e* ('vǵhe) к. 36 ‘сливки’ т. 6 “Домашнее хозяйство и приготовление пищи”; *вьх-ьн-j-a* ('vǵña) к. 37 ‘сметана’ т. 6 “Домашнее хозяйство и приготовление пищи”; *žьlt-j-an-ьк-ь* (žu'ta:ňak) к. 43 ‘желтая часть яйца’ т. 6 “Домашнее хозяйство и приготовление пищи”; *сь-sta-n-e-ть* (sas'ta:ne) к. 1 ‘встретит’ т. 10 “Народные обычаи”; *ml̩d-o-žen-j-a* (mlado'žejna), *dět-ьс-ьк-о* ('dečko) к. 8 ‘жених’ т. 10 “Народные обычаи”; *ml̩d-en-ьк-a* (mləďè:ŋkə) к. 10 ‘невеста’ т. 10 “Народные обычаи”; *ml̩d-en-ьк-a* (mləďè:ŋkə), *ne-vest-ic-a* (ne'vestica), *za-rqč-ьn-ic-a* (za:rù:čnica) к. 11 ‘женщина в день свадьбы’ т. 10 “Народные обычаи”; *gost-i* ('gosti), *svat-i* (s'vaty) к. 16 ‘свадьба’ т. 10

“Народные обычаи”; (*tanc*)-*ač-ь* (tan'ca:č) к. 28 ‘человек, который хорошо танцует, пляшет’ т. 10 “Народные обычаи”; (*tanc*)-*ač-ic-a* (tan'cačica), (*tanc*)-*ar-ic-a* (tanca'rica) к. 29 ‘женщина, которая хорошо танцует, пляшет’ т. 10 “Народные обычаи”; *съ-pro-vod-ь* (spro'vod) к. 43 ‘похороны’ т. 10 “Народные обычаи”; (*pukl*)-*j-a* (pũ:kla) к. 14 ‘гъгбъ’; (*pukl*)-*ь-av-ь* ('puklaʃ) к. 15 ‘горбатый’ т. 12 “Личные черты человека”; (*bed*)-*ast-ot-ь* (bedastõ:ta) к. 33 ‘глупость’ т. 12 “Личные черты человека”; *po-съp-an-ьc-ь* ('pospanac) к. 48 ‘человек, который много спит’ т. 12 “Личные черты человека” и т.д.

При этом следует особо отметить тот факт, что в локализации этих эксклюзивных образований прослеживается определенная повторяемость, поскольку они наблюдаются чаще всего в кайкавских говорах (особенно в пп. 27, 29, 30-31, 35), что позволяет говорить о том, что эти диалекты обладают высокой степенью “пассионарности”, ярко выраженным стремлением подчеркнуть свою самобытность, уникальность и тем самым отличить себя от соседей.

Карты Атласа, таким образом, свидетельствуют о том, что каждая культура, облеченная в языковую оболочку, говорит на своем языке. Задача исследователя заключается в том, чтобы “прислушаться к ее языку”. При этом для адекватного его понимания необходимы выходы за его пределы – в философию, психологию, социологию, этнографию, культурную антропологию, логику, историю и др. области гуманитарного знания. Об этом еще в 90-е годы писал Н.И. Толстой: “В нашу пору, когда наука о диалектах, казалось бы, добилась своей полной автономии и самостоятельности с применением разных методов исследования,... она начала испытывать острую нужду в союзе или даже в единении с этнографией. Эта тяга к сближению проявляется не только в историко-диалектологическом аспекте..., но и в области синхронно-типологической диалектологии, прежде всего в ее лексико-семантической сфере” (Толстой 1997: 225). К такому сближению, по мнению, Н. И. Толстого, побуждают не только интралингвистические и экстернолингвистические факторы, но и экстралингвистические, находящиеся за пределами лингвистики, “но так или иначе влияющие на структуру языка в целом или на отдельные его части, прежде всего, лексическую” (Толстой 1997: 226).

Перед диалектологией, таким образом, открывается новое поле исследований, связанных с лингвистической реконструкцией когнитивной структуры диалектного слова.

Это особенно актуально сегодня, поскольку лингвистика перешла на новую, антропоцентрическую парадигму исследования. Из лингвистики “в самой себе и для себя” (Ф. де Соссюр) она превратилась в “зачем/почему-лингвистику” (А.Е. Кибрик). И в этом превращении в интерпретационную лингвистику особая роль принадлежит когнитологии. В центре внимания ученых все чаще оказывается триада *язык – культура – человеческая личность*. В соответствии с идеями Э. Бенвениста, высшим уровнем языка в самой широкой его семиотической трактовке следует признать культуру, которая в основе своей так же семиотична, как и язык, поэтому без привлечения культуры язык не может быть осмыслен глубоко и полно.

Опора на лингвистическую реконструкцию когнитивной структуры диалектного слова позволит перейти от эмпирических данных к их интерпретационному анализу, т.е. подняться с уровня регистрации фактов на уровень их объяснения. Поэтому современный этап развития диалектологии можно с полным основанием охарактеризовать как этап становления “аналитической, объясняющей диалектологии”, имеющей своей целью глубинную интерпретацию диалектного слова и сопряженный с ним анализ языка традиционной культуры. Выход диалектологии в герменевтическое пространство языка культуры позволит развить культурно-языковую диалектологию, так как адекватная характеристика психологии народа и соответственно его культуры может быть получена только с опорой на содержательную функцию языка, поскольку именно диалектное слово является своеобразным “концентратом культуры нации” (Лихачев 1996: 29).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Вендина, Т. И. 2016а. Русская диалектная лексика в лингвогеографическом аспекте. *Славянский альманах* 1–2: 356–374.
- Вендина, Т. И. 2016b. Эксклюзивные лексемы и их ареалы в пространстве Славии. *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова. Выпуск 8. Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2012–2014*: 7–54.
- Вендина, Т. И. 2018. Из истории ‘Общеславянского лингвистического атласа’ (к 60-летию проекта 1958—2018). *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова. Выпуск 15. Общеславянский лингвистический атлас*: 9–42.
- Вендина, Т. И. 2019. ‘Общеславянский лингвистический атлас’ и культурологическая география. *Prace filologiczne* 74: 301–313.
- Лихачев, Д. С. 1996. *Очерки по философии художественного творчества*. СПб.
- Славянские древности*. Т. 1–5. М. 1995–2012.
- Толстой, Н. И. 1997. *Некоторые вопросы соотношения лингво- и этнографических исследований*. Избранные труды т. 1. М.
- Топоров, В. Н. 1992. Предисловие к книге В. Айрапетяна *Герменевтические подступы к русскому слову*. М.

Općeslavenski lingvistički atlas i novi pravci u slavenskoj dijalektologiji

SAŽETAK

Članak je posvećen problemima jezične geografije i dijalektologije. Oslanjajući se na opsežni materijal Općeslavenskoga lingvističkoga atlasa, autorica govori o velikim interpretacijskim mogućnostima u razumijevanju leksika prikazanog na kartama Atlasa. Karte Općeslavenskoga lingvističkoga atlasa, po mišljenju autorice, otvaraju nove perspektive razvoja kulturno-jezične slavenske dijalektologije.

KLJUČNE RIJEČI: *Općeslavenski lingvistički atlas, poredbeno-povijesno jezikoslovlje, dijalektologija, lingvistička geografija*

Prilog proučavanju odraza osobnoga imena *Josip* u hrvatskoj antroponimiji*

Domagoj Vidović

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

dvidovic@ihjj.hr

U radu se obrađuju različiti odrazi osobnoga imena *Josip* ponajprije unutar hrvatskoga osobnoimeniskog fonda. To je osobno ime u različitim inačicama zajedničko židovima, kršćanima i muslimanima. U hrvatskome osobnoimeniskom fondu potvrđene su inačice svetačkoga imena *Josip* te njemu ekvivalentnoga muslimanskog imena *Jusuf*. Latinske su inačice svetačkoga imena *Josip* (*Ioseph* i *Iosephus*) potvrđene od XII. stoljeća, a od XV. stoljeća bilježe se različiti hrvatski likovi toga osobnog imena (*Josip*, *Osib*, *Osip*, *Josif* itd.). Od konca XV. stoljeća u hrvatski osobnoimeniski fond ulazi muslimansko ime *Jusuf*, koje je danas uglavnom potvrđeno u hrvatskome prezimenskom fondu (npr. *Jusup*). U hrvatskome osobnoimeniskom fondu zabilježeni su ujedno talijanski, njemački, mađarski, češki, slovački, slovenski i albanski odrazi toga osobnog imena, a u novije vrijeme i engleski.

KLJUČNE RIJEČI: osobno ime, *Josip*, *Jusuf*, odrazi, hrvatski osobnoimeniski fond

1. Uvod

Jedno je od osobnih imena čiji se nositelji spominju u svetim knjigama triju najmnogobrojnijih monoteističkih religija (židovstvu, kršćanstvu i islamu) te koje se obilno odrazilo u osobnoimeniskome fondu mnogih naroda koji baštine njihovu imenoslovnu tradiciju osobno ime *Josip*.

Svim je trima religijama zajedničko spominjanje najstarijega poznatog nosite-

* Rad je izrađen na istraživačkome projektu *Istraživanje antroponimije na tlu Hrvatske u XV. stoljeću – CroNomaXV* (IP-2018-01-6053), koji u cijelosti financira Hrvatska zaklada za znanost i koji se provodi u ustanovi nositelju projekta Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

lja toga osobnog imena *Josipa praoca* (ili *Josipa patrijarha*), koji se spominje u Knjizi postanka (koja je dijelom *Tore* i *Svetoga pisma*), zajedničke židovima i kršćanima, a u *Kuranu* se kao Božji poslanik spominje pod osobnim imenom *Jusuf*. U srednjovjekovlju je Josipov životni put na Zapadu bio temom mnogih književnih (autorskih i pučkih) djela, a nadahnuo je i mnoge slikare, poglavito iz razdoblja baroka i romantizma. Četveroknjižje *Josip i njegova braća* (1933. – 1943.) posvetio mu je Thomas Mann (1875. – 1955.). U hrvatskoj književnosti nabožnu mu je dramu u stihu *Josip, sin Jakoba patrijarke* posvetio franjevac Grgur Čevapović (1786. – 1830.).

Prema Knjizi postanka osobno je ime *Josip* ponio jedanaesti od dvanaest sinova Jakova i Rahele te rodonačelnik jednoga od dvanaest izraelskih plemena (poslije se Josipovo pleme razgranalo na plemena prozvana po njegovim sinovima Efraimu i Manašeu). Josip je živio sredinom II. tisućljeća prije Krista. Ljubomorna su ga braća htjela usmrtniti, ali ga je najstariji brat Ruben u posljednji trenutak odlučio poštediti te ga je za 20 srebrnjaka prodao trgovcima. Josip je tako karavanom prispio u Egipat. Ondje je postao sužnjem faraonova činovnika Potifara te se, nakon što je završio u tamnici zbog lažne optužbe Potifarove supruge da ju je zavodio, proslavio kao tumač snova. Nakon što je predvidio sedam sušnih godina te pripremio zalihe žita, faraon ga je postavio za upravitelja dvora. Tijekom sušnih godina i velike gladi Josipova su braća došla kupiti žito. Prepoznao ih je te se s njima izmirio nakon što ih je stavio na kušnju. Naime, tijekom prvoga njihova dolaska u Egipat odlučio je zadržati jednoga od njih te je njegovo puštanje uvjetovao dovođenjem Benjamina, svojega najmlađeg brata. Naredio je podčinjenima da mu se u vreću sa žitom ubaci zlatnik te ga optužio za krađu. Kad se nakon ustrajnih molba braće da pusti Benjamina jer će im otac umrijeti od tuge uvjerio u njihovu istinsku preobrazbu, razotkrio im se te ih pozvao da se s ocem nastane u Egiptu (usp. LILSZK 334, 335). Među pravoslavicima i katolicima Josipa se, s ostalim praocima, štuje u Nedjelju svetih praotaca (dvije nedjelje prije Božića) i na Veliki ponedjeljak, a pripadnici Armenske apostolske Crkve spominju ga se na blagdan Svetih praotaca 26. srpnja.¹

U *Kuranu* je Božjemu poslaniku *Jusufu* (Josipu) posvećena cjelokupna 12. sura te je on jedini Božji poslanik kojemu je posvećena cjelokupna sura u toj svetoj knjizi. Starozavjetni se i kuranski tekst poprilično podudaraju uz manje

¹ Opširnije o životu svetoga Josipa vidjeti u Galot 1976.

razlike. Primjerice, u *Kuranu* stoji da je Jakub (Jakov) oslijepio od dugotrajnoga plača nakon što su mu sinovi priopćili da je Jusufa rastrgao vuk. Vid mu je vratio komad Jusufove odjeće koju su mu braća donijela nakon susreta s bratom u Egiptu. U islamskim se tekstovima Jusuf smatra simbolom tjelesne i duševne ljepote.

U Novome su zavjetu spominju dva nositelja osobnoga imena *Josip*. Prvi je bio zaručnikom Blažene Djevice Marije i Kristovim zemaljskim ocem te potomkom Davidove kraljevske loze. Osobno mu se ime navodi u samo dvanaest redaka *Novoga zavjeta*, u kojima se ne bilježi ni jedna jedina njegova riječ. U evanđeljima se spominju njegove zaruke s Marijom, a zatim mu se osobno ime spominje u novozavjetnim redcima posvećenim Kristovu rođenju i prikazanju u Hramu, bijegu Svete obitelji u Egipat te tijekom potrage za dvanaestogodišnjim Kristom za vrijeme hodočašća u Jeruzalem. Zbog toga što se u *Novome zavjetu* ne spominje nakon Kristova bijega iz hrama, poprilično je sigurno da je Josip umro prije Kristova javnoga djelovanja. Možda i zbog manjka biografskih podataka život se svetoga Josipa i njegova uloga u kršćanskim crkvama različito opisuje. Najviše se štuje u Katoličkoj Crkvi, čiji ga pripadnici nazivaju pravednikom i svetcem šutljivcem. Godine 1870. papa ga je Pio IX. proglasio zaštitnikom sveopće Crkve, a ujedno je zaštitnikom Sjeverne i Južne Amerike, Kanade, Meksika, Indonezije, Južne Koreje, Perua, Kine, Vijetnama, Austrije i Belgije te, među ostalim, očeva i radnika. Zbog bijega iz Egipta drži ga se i zaštitnikom prognanika i izbjeglica (usp. LILSZK 334,335 i Farmer 1987: 238, 239). Njegov se blagdan na kršćanskome Zapadu slavi 19. ožujka i 1. svibnja (na blagdan svetoga Josipa radnika), a štugu ga i pravoslavne crkve. Primjerice, pripadnici Srpske pravoslavne Crkve njegov blagdan slave 31. prosinca po julijanskome, tj. 13. siječnja po gregorijanskome kalendaru. Oko 1650. u Francuskoj je osnovan Red sestara svetoga Josipa posvećen kršćanskomu odgoju djece.

Drugi je novozavjetni Josip Kristov sljedbenik *Josip iz Arimateje*. On je od Poncija Pilata zatražio Kristovo tijelo te ga položio u svoj grob. U srednjovjekovlju se raširila legenda kako je oprao Kristovo tijelo te vodu i krv s njegova tijela skupio u kalež. Tako je nastala legenda o svetome gralu. Britanci drže da je Josip iz Arimateje izgradio prvu crkvu na njihovu tlu, u Glastonburyju u jugozapadnoj Engleskoj (Farmer 1987: 239, 240). Rimokatolici štugu svetoga Josipa iz Arimateje 17. ožujka, pravoslavci 31. srpnja, a pripadnici Američke episkopalne Crkve 1. kolovoza.

Još je nekoliko nositelja osobnoga imena *Josip* obilježilo povijest Katoličke

Crkve. Sveti Josip Kalasancijski² (Calasanz u Španjolskoj, 11. rujna 1557. – Rim, 25. kolovoza 1648.) osnovao je Red siromašnih redovničkih klerika Majke Božje za Crkvene škole (tzv. pijaristi ili kalasantinci), čija je zadaća bila odgoj i izobrazba djece. Otvorio je 1597. prvu javnu osnovnu dječju školu u Europi za siromašnu i napuštenu djecu u župnoj crkvi svete Doroteje u Transtevere u Rimu. Prijateljivao je, među ostalim, s Galileom Galilleiem, a pijaristi su, primjerice, školovali Francisca Goyu, Josepha Haydna, Wolfganga Amadeusa Mozarta, Franza Schuberta i Victora Hugoa. Red je privremeno bio ukinut još za života njegova osnivača (1646.), ali je ta zabrana ukinuta 1656. Rimokatolici ga štiju 25. kolovoza.

Osobno je ime Josip nosio i sveti Josip Kupertinski (Copertino, 17. lipnja 1603. – Osim, 17. rujna 1663.), kršćanski mistik koji je zbog sposobnosti levitacije bio i pod nadzorom inkvizicije (Farmer 1987: 240, 241). Rimokatolici ga štiju 18. rujna.

Grkokatolici 4. travnja slave blagdan svetoga Josipa pjesmopisca, rođenoga na Siciliji, borca protiv ikonoklasta. Njega su oteli kretske gusari te ga držali u zatočeništvu punih šest godina. Umro je u Carigradu 883. Štiju ga i pripadnici različitih pravoslavnih crkava, pri čemu treba imati na umu da se u hrvatskome standardnom jeziku za pravoslavne svetce rabi lik *Josif*. Svetačko su ime *Josif* nosili mnogi svetci koje priznaju različite pravoslavne crkve. Primjerice, među svetce se Ruske pravoslavne Crkve ubraja sveti Josif Volocki (1440. – 1514.), a među svetce Rumunjske i Srpske pravoslavne Crkve sveti Josif Temišvarski (1568. – 1656.).

Iz svega navedenoga razvidno je da osobno ime *Josip* može biti židovsko, muslimansko (*Jusuf*) i svetačko (u suvremenome se hrvatskom standardnom jeziku ustalio lik *Josip* za katolike, a *Josif* za pravoslavce iako su nekoć lik *Josif* rabili bosanski franjevci³). Među židovima se osobno ime *Josip* rasprostranilo u spomen na Josipa, sina Jakovljeva, kojemu je u islamu ekvivalentan Božji poslanik *Jusuf*. Osobno se ime *Josip* među kršćanima danas uglavnom nadijeva u spomen na svetoga Josipa, zaručnika Blažene Djevice Marije, ali su ga u prvim stoljećima kršćanstva (ali i poslije) nosili i mnogi Židovi koji su primili kršćansku vjeru. Usto, i danas među kršćanima ima onih koji ga nadijevaju u spomen na

² <http://www.newadvent.org/cathen/08518d.htm>.

³ Svetačka su imena *Josip* i *Josif* sa svojim inačicama varijantna imena etimološkoga imena *Josip* (usp. Frančić 2014: 143 te Brgles i Čilaš Šimpraga 2016: 28, 29).

starozavjetnoga Josipa. Među kršćanima svetačko ime *Josip* može biti i odrazom štovanja drugih kršćanskih svetaca poput svetoga Josipa iz Arimateje, svetoga Josipa Kalasancijskoga i drugih. Dakle, osobno ime *Josip* među kršćanima jest svetačko, ali može biti biblijskoga (kad je riječ o starozavjetnome Josipu te o svetome Josipu, zaručniku Bogorodičinu, i svetome Josipu iz Arimateje) i ne-biblijskoga (kad je riječ o svetcima koji su nosili osobno ime *Josip* iz kasnijih razdoblja ne samo među katolicima, nego i pravoslavicima) podrijetla.

Sveti se Josip osobito štuje u Hrvatskoj. Naime, Hrvatski sabor na svojemu ga je zasjedanju 9. i 10. lipnja 1687. na prijedlog zagrebačkoga biskupa Martina Borkovića proglasio zaštitnikom hrvatskoga naroda, što su hrvatski biskupi potvrdili 1972. Nacionalno mu se svetište u Hrvatskoj od 15. travnja 1987. nalazi u Karlovcu.

U ovome će se radu obraditi odrazi osobnoga imena *Josip* s posebnim osvrtom na hrvatski osobnoimenski fond.

2. Odrazi i rasprostranjenost svetačkoga imena Josip

2.1. Temeljni odrazi svetačkoga imena Josip u europskim jezicima

Na kršćanskome je Zapadu osobno ime *Josip* vrlo često. U Italiji je, u kojoj je temeljni lik toga svetačkog imena *Giuseppe*, ono bilo najčešće osobno ime u XX. stoljeću, a u Sjedinjenim Američkim Državama samo je temeljni engleski lik toga osobnog imena – *Joseph* – uz osobno ime *Robert* neprestano bio među deset najčešćih muških imena 1925. – 1972.⁴ Osobno je ime *Josip* ujedno drugo muško ime po čestoci u Hrvatskoj. Hrvatsko je ime *Josip* (Čilaš Šimpraga, Ivšić Majić i Vidović 2018: 167) odrazom hebrejskoga imena *yōsēp̄* ‘Jahve je pridodao’ te je u hrvatski jezik ušlo posredstvom grčke inačice toga imena *Ἰωσήφ* (češće *Ἰωσήφ*) s itacističkim izgovorom (Šimunović 2006: 27). Suvremeni je hebrejski lik toga osobnog imena *Yosef*.

Temeljni se odrazi navedenoga svetačkog imena u romanskim, germanskim, keltskim i baltičkim te u ugrofinskim jezicima čiji su govornici kršćani uglavnom, izravno ili posredno, izvode iz latinskoga lika *Ioseph(us)*. Uz već navedeni talijanski lik *Giuseppe*⁵ u romanskim su jezicima potvrđeni francuski temeljni lik

⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph>.

⁵ Odrazom je talijanskoga imena *Giuseppe* malteško ime *Ġużepp*.

Joseph, španjolski i portugalski *José*, katalonski *Josep*, provansalski *Jòusè* te galicijski *Xosé*. Germanski su temeljni odrazi toga osobnog imena spomenuti engleski lik *Joseph*, danski, norveški, njemački i švedski lik *Josef*, nizozemski *Jozef* te islandski i ferojski *Jósef*. U keltskome su zabilježeni temeljni likovi *Iósaf* (u irskome) i *Seòsaidh* (u škotskome). Baltički su temeljni odrazi svetačkoga imena *Josip* letonski *Jāzeps* i litavski *Juozapas*, a ugrofinski *Joosef* (finski), *Joosep* (estonski) i *József* (mađarski). Među albanskim katolicima temeljni je lik *Jozef* latinskoga postanja. Prema grčkome je liku nastalo rumunjsko ime *Iosif*. Različiti su se likovi svetačkoga imena *Josip* ujedno odrazili u jezicima naroda koji su tijekom i nakon razdoblja velikih zemljopisnih otkrića primili kršćanstvo posredništvom jezika europskih vjerovjesnika.

2.2. Odrazi svetačkoga imena Josip među Slavenima

Nakon što su Slaveni primili kršćanstvo, svetačko je ime *Josip* počelo ulaziti u osobnoimenski fond slavenskih naroda, uglavnom iz grčkoga (zbog uporabe slavenskoga bogoslužja) i latinskoga jezika (od različitih vjerovjesnika poteklih uglavnom iz germanskoga i romanskog jezičnoga područja).

U ruskome je jeziku temeljni suvremeni lik *Ио́сиф*, odraz starijega *О́сиф*. Potvrđeni su i likovi *Ócun*, *Ócux*, *Ocunán*, *Écun* i *Ěcux* te pokraćeni lik *Ёся* (Superanskaja 1998: 198). U ukrajinskome je zabilježen lik *Йіосун*, a u bjeloruskome *Ё́сиф*, *Iocuf* i *Bocun*. Sva su navedena osobna imena u istočnoslavenskim jezicima nastala od grčkoga lika osobnoga imena, a samo je bjeloruski lik *Язэн* mogao nastati prema latinskome *Ioseph(us)*.

Josef je češki i slovački temeljni lik svetačkoga imena *Josip*. Češko je ime *Josef* do 1951. bilo najčešće osobno ime u Moravskoj, a danas je četvrto po čistoći u Češkoj. Među Česima su zabilježena osobna imena izvedena od likova *Josef* i *Jozef* (koje je 68. po broju nositelja u Češkoj) *Jozífek*, *Jozin*, *Jožan*, *Jožin* i *Jožka* te pokraćena imena *Joža* i *Josí*. Razmjerno su česta osobna imena *Pepa*, *Pepík*, *Pepíček*, *Pepánek*, *Pepča*, *Pepek*, *Pepísek*, *Pepulka*, *Pepan*, *Pepák*, *Pepin* i *Pepíno* nastala prema njemačkome hipokorističnom liku *Pepi*. Vjerojatno im je srodno i osobno ime *Pípa*. Među Slovacima su potvrđeni pokraćeni lik *Joky*, hipokoristični lik *Joko* te izvedeni likovi *Jojko*, *Jožino* i *Jožko*. Ujedno su zabilježeni likovi *Bobeš* i *Bobšík* te *Dodo* i *Ďod'o*.⁶ Poljski je temeljni lik *Jozéf*, a

⁶ <https://cs.wikipedia.org/wiki/Josef>

izvedeni su *Józek* i *Józio*.

U južnoslavenskim su jezicima različiti likovi svetačkoga imena *Josip* uglavnom grčkoga postanja. Samo je među Slovencima temeljni lik *Jožef* latinskoga postanja. Potvrđen je od XVI. stoljeća. Od njega su nastali pokraćeni likovi *Jože* te *Joža* i *Joži* (mogu biti i ženska imena) te izvedeni *Jožek* i *Jožko* (zapisuje se i kao *Joško*). Rjeđe su i uglavnom među pripadnicima hrvatske manjine potvrđeni likovi grčkoga postanja *Josip* i *Josipa*. Prema njemačkome hipokorističnome liku *Pepi* nastalo je slovensko muško ime *Pepi* te ženska imena *Pepa*, *Pepca*, *Pepica* i *Pepka*, a prema talijanskome žensko ime *Pina* (Keber 2008: 265–269). Godine 2019. osobno ime *Jožef* bilo je sedmo, a *Jože* osmo po čestoti u Sloveniji. Nadalje, žensko je ime *Jožica* bilo jedanaesto, a *Jožefa* devetnaesto po čestoti.⁷ Među južnoslavenskim pravoslavcima odrazi su svetačkoga imena *Josip* rijetki. U srpskome osobnoimenskom fondu nema ih u najstarijim antroponimijskim spomenicima poput *Dečanskih hrisovulja*. Temeljni lik *Jocuφ* potvrđen je u XVI. stoljeću (Novakov 2017: 140) u istočnome Srijemu. Istodobno je na istome području potvrđeno i izvedeno ime *Jouko* (koje se može povezati i sa svetačkim imenom *Јован*). Uz njega je među pravoslavcima u Lici potvrđen i dijalektni lik *Jocub*. Milica Grković (1977: 107, 108) navodi pokraćena imena *Joca* i *Joco*, hipokoristična imena *Joua*, *Joue*, *Jona* i *Joua* te izvedena *Jocko*, *Jocko* i *Jouan*. Nešto su stariji crnogorski odrazi svetačkoga imena imena *Josip*. Osobno ime *Josif* nosio je zetski mitropolit, koji se 1453. spominje kao naručitelj prijepisa *Vlastareve sintagme* (Blechová Čelebić 2006: 364). S druge strane, lik je *Josip* potvrđen među Crnogorcima barem od XIX. stoljeća⁸. U makedonskome su osobnoimenskom fondu sredinom XV. stoljeća potvrđeni likovi *Ocun* i *Jocun*, a tek stoljeće poslije *Jocuφ*. U XV. i XVI. stoljeću potvrđena su i pokraćena imena *Joce* (koje se može povezati i s osobnim imenom *Jocaφ*, makedonskim likom biblijskoga imena *Jozafat*), hipokoristična *Joua* i *Jouo* te *Joue* i *Jouuo* (sva se ta osobna imena mogu povezati i sa svetačkim imenom *Јован*) te od njih izvedeni likovi *Jocun*, *Joska*, *Jocko*, *Joucin*, *Jouka*, *Jouko* te *Joucin* i *Jouko* (Ivanova 2006: 192, 305). Među bugarskim pravoslavcima temeljni je lik *Йocuφ*. Uz njega su zabilježeni i pokraćeni likovi *Йoca*, *Йoce* i *Йocu*, hipoko-

⁷ <https://www.stat.si/ImenaRojstva/sl>

⁸ Moguće je da se osobno ime *Josif*, koje je nosio zetski arhiepiskop, prenijelo na niže svećenstvo te zatim među puk. Na usmenim podacima o nositeljima osobnoga imena *Josip* među Crnogorcima zahvaljujem Savi Markoviću. Da je to osobno ime potvrđeno u Crnoj Gori izvan primorskih krajeva (u kojima ga nose Hrvati), posredno pokazuje i prezime Josipović zabilježeno u Nikšiću.

ristični lik *Йохо* te izvedeni likovi *Йосифчо*, *Йосьо* i *Йоско*. Među bugarskim je katolicima u okolici Plovdiva i Svištova temeljni lik *Йозеф* nastao prema latinskome liku. Osim njega zabilježeni su pokraćeni likovi *Йоза*, *Йозе*, *Йозо* i *Йозьо* (Ilčev 2012: 299–302).

Zaključno, temeljni su likovi svetačkoga imena *Josip* u istočnoslavenskim i većini južnoslavenskih jezika grčkoga, a u zapadnoslavenskim jezicima te slovenskome jeziku latinskoga postanja. Općenito je svetačko ime *Josip* najrasprostranjenije među Slavenima katoličke vjere. Među katoličkim su Slavenima, osim Hrvata i katoličkoga dijela Bjelorusa i Ukrajinaca, temeljni odrazi svetačkoga imena *Josip* latinskoga postanja, čak i unutar malobrojne bugarske katoličke zajednice.

3. Muslimansko ime *Jusuf*

Od arapskoga imena *Yūsuf* potječu različite inačice toga osobnog imena u muslimanskome svijetu, primjerice osobno ime *Yusuf* u turskome i vrlo srodna osobna imena u ostalim turkijskim jezicima te albanska imena *Iusuf* i *Jusuf*.

4. Hrvatski odrazi osobnoga imena *Josip*

4.1. Povijesne potvrde i rasprostranjenost odraza svetačkoga imena *Josip* unutar hrvatskoga osobnoimenskog fonda

U hrvatskim je krajevima svetačko ime *Josip* u imenskim likovima *Ioseph* i *Iosephus* potvrđeno od XII. stoljeća (CD II: 194). Osobito su česte bile njegove potvrde na splitskome području (Marasović-Alujević 2012: 209). Ondje je u XII. stoljeću zabilježen i lik *Joseb* (Jireček 1962: 174). Za razliku od Splita u Dubrovniku je latinski lik toga svetačkog imena potvrđen tek u XV. stoljeću iako je u Dubrovačkoj Republici blagdan svetoga Josipa bio državnim blagdanom (Vekarić 2018: 60, 61). Svetačko se ime *Josip* u hrvatskim krajevima počelo znatnije širiti u razdoblju katoličke obnove u XVI. i XVII. stoljeću⁹ te iz toga razdoblja

⁹ Slično je bilo i u državama njemačkoga govornog područja. Naime, osobno je ime *Josef/Joseph* na njemačkome govornome bilo katoličko te se od XVII. stoljeća nadijevalo u Austriji, a od XVIII. stoljeća u Njemačkoj (DLV: 146, 147).

potječu i prve potvrde hrvatskoga temeljnog lika. Pouzdane podatke o rasprostranjenosti svetačkoga imena *Josip* nalazimo u matičnim knjigama. Tako je na Pelješcu svetačko ime *Josip* među dvadeset najčešćih od sredine XVII. stoljeća (Vekarić 1995: 15), ali je u Konavlima razmjerno rijetko sve do XIX. stoljeća. U razdoblju 1709. – 1765. svetačko ime *Josip* bilo je jedanaesto po brojnosti u župi Gradac kod Neuma, 1805. peto u Vidonjama, a 1864. sedmo u Stocu (Vidović 2014: 65, 66; Marić 2010: 93). U XX. stoljeću češće se nadijevalo do 60-ih godina. Svetačko je ime *Josip* (sa 77324 nositelja)¹⁰ drugo po brojnosti u Republici Hrvatskoj po rezultatima popisa stanovništva iz 2011., i na državnoj razini i u svim hrvatskim krajevima osim u Lici i Dalmaciji, u kojima je nešto rjeđe (Čilaš Šimpraga, Ivšić Majić i Vidović 2018: 167). Godine 2018. svetačko je ime *Josip* nadjenuto 72-ici dječaka u Federaciji Bosne i Hercegovine te je bilo 33. po čistoći nadijevanja.¹¹

Prema muškome je imenu *Josip* tvoreno žensko ime *Josipa*. Ono je potvrđeno od XVIII. stoljeća (Nosić i Vidinić 1999: 170), a 2011. nosilo ga je 15466 hrvatskih državljanica. Navedeno se žensko ime u prvoj polovici XX. stoljeća najčešće nadijevalo u Hrvatskome zagorju i Istri, a od 80-ih godina najčešće se nadijeva u Lici te sjevernoj i srednjoj Dalmaciji (Čilaš Šimpraga, Ivšić Majić i Vidović 2018: 167). Od njega je izvedeno rijetko osobno ime *Josipka*, koje je 2011. imalo 19 nositeljica (Čilaš Šimpraga, Ivšić Majić i Vidović 2018: 308). Grčkoga su postanja i na čakavskome ozemlju potvrđena osoba imena *Osip*¹² i *Osib*¹³ (tijekom njegova se nastanka dogodila promjena $p > b$ ¹⁴, a to je osobno ime posredno potvrđeno i u prezimenu *Osibov*¹⁵) te *Sip* (osobno je ime potvrđeno u jugozapadnoj Istri; Popović 1958: 85), *Sibe* (osobno je ime potvrđeno i u

¹⁰ Podatke o broju nositelja 2011. donosim prema Čilaš Šimpraga, Ivšić Majić i Vidović (2018: 289–333). Dobiveni su od Državnoga zavoda za statistiku te im je moguće pojedinačno pristupiti na podstranici Državnoga zavoda za statistiku *Imena i prezimena u Republici Hrvatskoj* na e-a-dresi <https://www.dzs.hr/app/imena/>. Ta mi je podstranica ujedno vrelo za podatke o brojnosti hrvatskih prezimena tvorenih od inačica osobnoga imena *Josip* u ovome radu.

¹¹ Izvor je podataka Federalni zavod za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine na čijim je stranicama objavljen popis najčešćih stotinu muških imena u Federaciji Bosne i Hercegovine: fzs.ba/wp-content/uploads/2019/05/top-100-muških-imena_2018.pdf.

¹² Imenski je lik potvrđen od XV. stoljeća (Arj IX: 191).

¹³ Imenski je lik potvrđen od XVI. stoljeća (Arj IX: 197), a odrazio se i u toponimiji (npr. toponimi *Ošibova* u Milni i *Osibov dolac* u Splitskoj na Braču; Šimunović 2004: 221, 224).

¹⁴ Ivan Popović (1958: 87) drži da je moguće da se ta promjena dogodila pod romanskim utjecajem. Petar Skok (ERHSJ I: 783) navodi da je u tim primjerima *J-* shvaćeno kao proteza i odbačeno.

¹⁵ Najmnogobrojnija su prezimena tvorena od neke inačice svetačkoga imena *Josip* u Hrvatskoj *Jozić* (3266 nositelja) i *Josipović* (2747 nositelja).

najnovije doba na srednjodalmatinskim otocima) i *Sibić*¹⁶. Danas su navedena osobna imena uglavnom u neslužbenoj uporabi. Pokraćeni je lik temeljnoga hrvatskog imena *Josip* – *Joso* (Arj IV: 659) – zabilježen u XVIII. stoljeću (Arj IV: 659) i danas je najrasprostranjeniji u kopnenome dijelu sjeverne Dalmacije i u Lici te je po popisu iz 2011. imao 2541 nositelja. U XVII. stoljeću u Boki kotorskoj potvrđen je izvedeni lik *Josan* (Čulić 1996: 197). Među bačkim Hrvatima potvrđeno je i pokraćeno ime *Josa* te izvedena imena *Josina* i *Joška* (Sekulić 2010: 15). Izvedeno je ime *Josko* imalo 100 nositelja. Osobnim su imenima *Joso* i *Josko* srodna ženska izvedena imena *Josica* (57 nositeljica) i *Joska* (21 nositeljica). Grčkoga je postanja i lik *Josif*¹⁷, koji je u hrvatskome osobnoimenskom fondu zabilježen samo u djelima fra Matije Divkovića, a danas preteže u srpskome osobnoimenskom fondu (u Hrvatskoj to osobno ime nosi 25 hrvatskih državljana).

U literaturi se obično navodi kako se inačice svetačkoga imena *Josip* sa -z- i -ž- dovode u vezu s latinskim likom *Ioseph(us)* (Popović 1958: 85, 87), primjerice osobna imena *Jozev* (potvrđeno od XVI. stoljeću na štokavskome području, što se očituje u promjeni *f* > *v*; Arj IV: 671), *Jozef*¹⁸ (potvrđeno od XVI. stoljeća; u neslužbenoj se uporabi poslije pojavljuje i odmilica *Zefo*; Arj IV: 671), *Jozep* (potvrđeno od XVI. stoljeća, isprva u Slavoniji, a u XVIII. stoljeću često i u Imotskoj krajini te Bosni i Hercegovini; Arj IV: 671, Hafizović 2016: 131, 135, 191, 226, 274), *Jožef* (posredno je preko prezimena *Jožefić* potvrđeno od XVI. stoljeća¹⁹, a u sjevernim hrvatski krajevima to osobno ime potječe od mađarskoga *József* ili je nastalo prema izgovoru u kojemu njemačkom austrijskom ili bavarskom dijalektu), pokraćena imena *Joza* (u Slavoniji i Bačkoj), *Joža* (iako je danas obilno potvrđeno na kajkavskome području, u službenoj je uporabi tek od XIX. stoljeća), *Jože* (potvrđeno u Istri također razmjerno kasno) i *Jozo*²⁰ (potvrđeno u XVIII. stoljeću ponajviše u Bosni i Hercegovini, Dalmatinskoj za-

¹⁶ Osobna imena *Osib*, *Sibe* i *Sibić* bilježi, primjerice, Ante Barbić u Pitvama i Zavali na Hvaru (Barbić 2011: 205, 288).

¹⁷ Iako zarana potvrđen u pravnim tekstovima (Gabrić-Bagarić 2014: 38), lik se *Josif* može smatrati učenim te nije ušao u hrvatski osobnoimenski fond, o čemu svjedoče Popović (1958: 85) te potvrde iz Grković (1977: 108).

¹⁸ Navedena je inačica svetačkog imena *Josip* temeljna, primjerice, među Hrvatima u Hrvatskome Grobu u Slovačkoj (Takač 2004: 61).

¹⁹ Usp. ERHSJ I: 783. Lik je *Jožef* u hrvatski osobnoimenski fond mogao ući i iz kojega njemačkoga austrijskog ili bavarskog dijalekta te iz mađarskoga jezika.

²⁰ U neslužbenoj je uporabi u Zažablju i lik *Jozun* (2014: 77).

gori te na dubrovačkome području i Boki kotorskoj; Arj IV: 671, Čulić 1996: 197; Katušić 2013: 108), izvedena muška imena *Jozan*, *Jozika* i *Jožika* te 1686. prezime *Jozokić* koje bi moglo upućivati na imenski lik *Jozoka*. Među bačkim Hrvatima zabilježeno je i žensko ime *Jozefa*, hipokoristično ime *Joca* i izvedeno *Jocka* (Sekulić 2010: 15, 20, 30). Od navedenih osobnih imena u popisu su stanovništva iz 2011. potvrđena sljedeća: *Jozef* (143 nositelj), *Jozo*²¹ (7173 nositelja), *Joža* (51 nositelj), *Jože* (121 nositelj), *Jožef*²² (394 nositelja) te njima srodna osobna imena *Joza* (190 nositeljica; u neslužbenoj je uporabi u Slavoniji to razmjerno često muško ime), *Joze* (130 nositelja; najčešće u Dalmaciji), *Jozefa* (64 nositeljice), *Jozica* (199 nositeljica; potvrđeno je u XVIII. stoljeću u Boki kotorskoj; Čulić 1996: 197), *Jozija* (15 nositeljica), *Jožefa* (134 nositeljice), *Jožek* (31 nositelj) i *Jožica* (325 nositeljica i 12 nositelja). Moguće je da su ukrštavanjem latinskoga i grčkoga lika nastala osobna imena *Josep* (potvrđeno od XIV. stoljeća u književnim djelima; Malić 1992: 17), *Jozeb* (potvrđeno u XVIII. stoljeću u Dubravici i Prapratnici u Zažablju te Belenićima u Popovu; Hafizović 2016: 273, 275, 293) i *Jozip* (potvrđeno od XVIII. stoljeća u Hercegovini, a danas ima 39 nositelja; Arj IV: 671, Hafizović 2016: 188, 191). U neslužbenoj je uporabi i hipokoristični lik *Jopa* isprva potvrđen u Bosni²³, za koji Ivan Popović tvrdi da je mogao nastati križanjem osobnih imena *Jozo* i *Bepo* (1958: 85, 87), ali je vjerojatnije da je nastao hipokorističnim pokraćivanjem.

Na hrvatskome sjeveru jedan je dio odraza osobnoga imena *Jozef* jamačno prošao kroz njemački (usp. njemački *Josef*, *Joseph*), pa možda i češki i slovački (usp. češki *Josef*, *Jozef* i slovački *Jozef*) jezični filter, a omiljenost je austrijskoga cara i hrvatsko-ugarskoga kralja Franje Josipa I. (1830. – 1916.) utjecala na brojnost odraza imena *Jozef* i *Jozep* u Bosni i Hercegovini te *Jožep* u Zažablju (Vidović 2014: 76). Godine 2011. u Hrvatskoj je živjelo 37 Josefa i 22 Jozsefa (nositelji su toga osobnog imena uglavnom Mađari). Njemačkoga je postanja (od njemačkoga *Josephine*, *Josefine*) osobno ime *Jozefina* (uglavnom potvrđeno u Slavoniji i središnjoj Hrvatskoj te u Bačkoj; 1155 nositeljica) te rjeđe zapisani

²¹ Danas je navedeno osobno ime najrasprostranjenije u Splitsko-dalmatinskoj županiji, u kojoj je do 1950. bilo među deset najčešćih muških imena. Izvan Hrvatske je osim među Hrvatima u Bosni i Hercegovini i Boki kotorskoj razmjerno često i u Baru s okolicom.

²² Osobno je ime posredno potvrđeno preko riječkoga prezimena *Jožefić* u XVI. stoljeću (Arj IV: 671), a u sjevernim hrvatskim krajevima potječe iz mađarskoga jezika ili kojega njemačkog dijalekta.

²³ U pravoslavaca se u Lici lik *Jona* i izvedeno ime *Jonuša* povezuju sa svetačkim imenom *Jovan* (Grković 1977: 107).

lik *Josefina* (28 nositeljica). Osobna su imena *Josephine* i *Josefine* u njemački imenski fond ušla iz francuskoga jezika (franc. *Joséphine*). Na dubrovačkome je području u XIX. stoljeću zabilježen i hipokoristični lik toga imena *Sefi*. Od njemačkoga su imena *Pepi* (riječ je o hipokorističnome imenu svojstvenom Austriji i južnim njemačkim pokrajinama) nastala ženska imena *Pepa* (64 nositeljice) i *Pepica* (135 nositeljica), a u Bačkoj i *Pepika* (Sekulić 2010: 55). U primorskim bi se krajevima srodna osobna imena mogla povezati s talijanskim hipokorističnim imenom *Peppe* (< *Giuseppe*) jer je ondje u neslužbenoj uporabi osobno ime *Pepi*.

Na jugu su, očekivano, češći odrazi različitih talijanskih inačica imena *Josip*. Još je u XII. stoljeću (CD II: 209, 307), primjerice, zabilježeno osobno ime *Pino* (koje se, osim od *Giusepinno*, može izvoditi i prema *Filippino* i sl., a danas ima 115 nositelja), a potvrđena su i osobna imena *Pina* (prema *Pino*; 88 nositeljica), zatim *Bepo* (prema talijanskome *Beppo/Beppe*; 231 nositelj), *Bepa* (11 nositeljica), *Bepica* (10 nositeljica), *Bepina* (27 nositeljica), *Pipo* (usp. talijansko *Pippo*; u neslužbenoj je inačici zabilježeno na otocima, a može se odnositi i na nositelje svetačkoga imena *Stjepan*), *Pučo* (prema talijanskome *Puccio* < *Giuseppuccio*; osobno je ime u neslužbenoj uporabi na srednjodalmatinskim otocima) i *Sepi* (prema talijanskome *Seppi*; usp. prezimena *Sepi* i *Sepić*; ona su u sjevernim hrvatskim krajevima moglo nastati i prema njemačkome dijalektom liku *Sepp/Seppi*) ili njihovi odrazi. Osobno se ime *Jozef* u primorskim krajevima može izvoditi i od talijanskoga lika *Gioseffo*. Ujedno su zabilježeni i temeljni talijanski odrazi svetačkoga imena *Josip Giuseppe* (104 nositelja) i *Giuseppina* (47 nositeljica). Prema talijanskome liku *Giuseppe* mogao je nastati i lik *Jusep*²⁴ potvrđen u XVI. stoljeću (Arj IV: 694).

Slovenskoga je postanja osobno ime *Jožka* (danas ima 10 nositeljica), a osobna se imena *Jože* i *Jožef* katkad mogu tumačiti i preko slovenskih likova.

Među 26 je nositelja je stranoga imena *Joseph* u Hrvatskoj godine 2011. jamčno bilo i onih kojima osobno ime potječe od temeljnoga engleskog lika imena.

Prezime bi *Zefić*, koje uglavnom nose Hrvati na Kosovu, moglo upućivati na lik *Zef*, jednu od albanskih inačica svetačkoga imena *Josip*. U Hrvatskoj je 2011. živjelo 86 nositelja imena *Zef* i 36 nositelja imena *Zefa*. Potonji je lik zabilježen

²⁴ Iako je lik potvrđen u djelima Dinka Ranjine, vjerojatno je nastao pod čakavskim utjecajem (usp. *Jovani(n)* < *Giovanni*).

i među Hrvatima u dvojezičnome hrvatsko-albanskom području Šestani u zaleđu Bara.

Suvremena se, pak, osobna imena *Joka* (191 nositelj), *Joko* (70 nositelj), *Jole* (26 nositelj), *Joška* (29 nositeljica) i *Joško*²⁵ (2965 nositelj) te povijesna *Jolo*, *Joša* i *Jošan* u katolika obično povezuju sa svetačkim imenom *Josip*, a u pravoslavaca sa svetačkim imenom *Jovan*. Rijetka se, pak, osobna imena *Jozana* i *Jožana* mogu povezati s osobnim imenima *Josipa* i *Ozana*. Osobna imena *Fina* (86 nositeljica) i *Finka* (549 nositeljica) uglavnom su inačice osobnoga imena *Jozefina*, ali se mogu povezati i s drugim osobnim imenima (npr. *Serafina*, *Da-finka* i sl.).

U suvremenome su hrvatskom fondu česta i dvorječna imena koja sadržavaju svetačko ime *Josip*: *Ivan Josip* (32), *Josip Ivan* (30), *Josip Juraj* (24), *Franjo Josip* (21), *Josip Franjo* (16), *Josip Stjepan* (13), *Karlo Josip* (12), *Ante Josip* (11), *Fran Josip* (10), *Josip Zvonimir* (10) i *Zvonimir Josip* (10).

Hrvati su jedini pretežito katolički slavenski narod unutar čijega je korpusa temeljni odraz svetačkoga imena *Josip* grčki lik toga osobnog imena. Uz Hrvate samo su Makedonci, Ukrajinci (temeljni je ukrajinski lik *Їocun*), Bjelorusi (lik *Bocun*) i Rusi (lik *Ocun*) to osobno ime primili u ranome srednjovjekovlju. Tomu svjedoči prilagodba grčkoga *f* u slavensko *p* u razdoblju kad unutar glasovnog sustava slavenskih jezika nije bilo glasa *f* (usp. i hrvatska imena *Stjepan* i *Tripun*). Hrvati jedini među Slavenima bilježe promjenu *f* > *b* (usporedi osobna imena *Osib* i *Sibe*), koja se tumači utjecajem dalmatoromanskih govora (Popović 1958: 87).

4.2. Odrazi muslimanskoga imena *Jusuf*

Muslimansko se ime *Jusuf* u Bosni i Hercegovini pojavljuje koncem XV. stoljeća među osmanlijskim vojnim i upravnim dužnosnicima te rijetko i među islamiziranim stanovništvom, poglavito u okolici Konjica u sjevernoj Hercegovini i Bosni (Aličić 1985: 590). Znatnije se rasprostranilo XVII. stoljeću (Arj IV: 694). U hrvatski je jezik ušlo preko turskoga jezika (< tur. *Yusuf* < arap. *Yūsuf*). Danas u Hrvatskoj ima 173 nositelja. Ono se u hrvatskoj antroponimiji odrazilo ponajprije u prezimenima (primjerice, prezime *Jusup* u Podgorju i Ravnim kotarima). Među bosanskohercegovačkim su muslimanima ujedno česta i hipokoristična imena

²⁵ To je osobno ime najrasprostranjenije u Dalmaciji.

Jusa i *Juso* (usp. prezime *Jusić*), *Juka* (među katolicima je *Juka* inačica svetačkoga imena *Juraj*, pa je bez dodatnih podataka teško razlučiti od kojega se osobnoga imena prezime *Jukić* izvodi) i *Juko* te izvedena *Jukan*, *Jusko* i *Jušće* (Smailović 1977: 307, 308). Muslimansko ime *Jusuf* među 50 je najčešćih osobnih imena u Federaciji Bosne i Hercegovine. Na albanski muslimanski lik navedenoga imena *Iusuf* upućuje prezime *Jusufi*.

5. Zaključak

U radu se obrađuju različiti odrazi osobnoga imena *Josip* s osobitim naglaskom na njegove odraze unutar hrvatskoga osobnoimenskog fonda. Najstariji se poznati nositelj toga osobnog imena spominje u svetim knjigama triju najstarijih monoteističkih religija te osobno ime *Josip* sa svojim inačicama može biti židovsko, kršćansko i muslimansko. Hebrejski se lik toga imena *yōsēp̄* ‘Jahve je pridodao’ odrazio u grčkome *Ἰωσήπος* (češće *Ἰωσήφος*) i latinskome *Ioseph(us)*. Prema grčkome i latinskome liku, izravno ili posredno, nastali su likovi svetačkoga imena *Josip* u većini jezika čiji su govornici kršćani. Temeljni su likovi svetačkoga imena *Josip* grčkoga postanja uglavnom među pravoslavnim narodima (istočnoslavenskim i većini južnoslavenskih te među Rumunjima), a latinskoga među narodima koji pripadaju kršćanskomu Zapadu. Općenito su odrazi toga svetačkoga imena češći na kršćanskomu Zapadu (poglavito među katolicima) nego Istoku. Arapski lik *Yūsuf* odrazio se u islamskome svijetu.

U hrvatskome osobnoimenskom fondu potvrđeni su različiti odrazi svetačkoga imena *Josip* (najstariji su odrazi danas temeljno zapadnokršćanskoga lika *Josip* i pravoslavnoga *Josif* te čakavski likovi *Osib* i *Osip*) i muslimanskoga *Jusuf*. Latinski se likovi svetačkoga imena *Josip* (*Ioseph* i *Iosephus*) na hrvatskome tlu bilježe od XII. stoljeća. Istodobno je zapisan i lik *Joseb*. Čakavski je lik *Osip* potvrđen u XV. stoljeću, a drugi čakavski lik *Osib* i temeljni lik *Josip* u XVI. stoljeću. Da su hrvatski likovi svetačkoga imena *Josip* bili u uporabi vjerojatno i prije njihova zapisa, pokazuju tragovi u toponimiji (npr. toponim *Ošibova* na Braču) potvrđeni od XVI. stoljeća, ali i njegovi različiti pokraćeni (npr. *Joko*, *Joso*, *Jozo*, *Joža*) i izvedeni likovi (npr. *Joskan*, *Joško*, *Jozan*, *Jozija*, *Jozika*, *Jozun*) zapisani u kasnijim razdobljima. Hrvati su jedini slavenski katolički narod unutar čijega je korpusa temeljni lik svetačkoga imena *Josip* grčkoga postanja. Uz Hrvate samo su Makedonci, Bjelorusi, Ukrajinci i Rusi to osobno ime primili

u ranome srednjovjekovlju. Među Hrvatima je od XVI. stoljeća potvrđen i lik *Josif*, koji se danas u hrvatskome standardnom jeziku upotrebljava kao temeljni svetački lik za pravoslavne svetce. Dio je odraza svetačkoga imena *Josip* mogao nastati ukrštavanjem grčkoga i latinskoga lika (npr. *Jozeb*, *Jozip*²⁶). U hrvatskome osobnoimenskom fondu uz likove su se iz grčkoga i latinskoga jezika do XVI. stoljeća odrazile talijanske (barem od XII. stoljeća; npr. *Bepo*, *Jusep*, *Pino*, *Pučo*, *Sepi*) i njemačke (barem od XVI. stoljeća; npr. *Jozefina*, *Pepa*, *Pepica*) inačice svetačkoga imena *Josip*. Lik je *Jozef* mogao u hrvatski osobnoimenski fond ući iz latinskoga, talijanskoga, njemačkoga, češkoga i slovačkoga osobnoimenskog fonda. Među Hrvatima na Kosovu zabilježena su osobna imena *Zef*, *Zefa* i *Zefo* koja su mogla nastati od osobnoga imena *Jozef*, ali i od osobnoga imena *Zef*, jedne od albanskih inačica svetačkoga imena *Josip*. Muško je ime *Zefa* potvrđeno i u Šestanima u zaleđu Bara te je odrazom višestoljetnoga albansko-hrvatskoga jezičnoga prožimanja. Slovenski se utjecaj na osobnoimenski fond ogleda u osobnome imenu *Jožka*, a moguća su i slovensko-hrvatska prožimanja u sjevernoj Istri i Gorskome kotaru (npr. osobno ime *Jože*). Koncem XX. stoljeća u hrvatski je osobnoimenski fond ušao i engleski lik *Joseph*.

Dijelom je hrvatskoga osobnoimenskog fonda i muslimansko ime *Jusuf*. Njega od konca XV. stoljeća nose Hrvati islamske vjeroispovijesti, a danas uglavnom pripadnici bošnjačke manjine. Ono se odrazilo i u hrvatskome prezimskom fondu (npr. *Jusup*). Pokraćeni (npr. *Jusa*, *Juso*) i izvedeni likovi (npr. *Jukan*, *Jušće*) upućuju na ranu prilagodbu muslimanskih imena hrvatskim tvorbenim obrascima (usp. Šimunović 2006: 398–405).

²⁶ Ne može se isključiti ni latinsko posredništvo ako se pronađu rane potvrde.

TABLICA 1. Inačice osobnoga imena *Josip* prema jeziku/jezicima podrijetla i prvim povijesnim potvrđama

imenski lik	grč.	lat.	njem.	tal.	mađ.	češ.	slov.	tur.	alb.	eng.
Bepa				XIX. st.						
Bepica				XIX. st.						
Bepina				XIX. st.						
Bepo				XIX. st.						
Giuseppe				?						
Giuseppina				?						
Fina			XX. st.							
Finka			XX. st.							
Ioseph		XII. st.								
Iosephus		XII. st.								
Joca	?	?								
Jocka	?	?								
Joka	?	?								
Joko	?	?								
Jole	?	?								
Jopa	?	?		?						
Josa	XIX. st.									
Joseb	XII. st.									
Josef			XIX. st.			XIX. st.	XIX. st.			
Josefina			XIX. st.							

Josep	XVI. st.	XVI. st.								
Josica	XX. st.									
Josif	XVI. st.									
Josina	XIX.									
Joška		XIX. st.								
Josip	XVI. st.									
Josipa	XVIII. st.									
Josipka	XIX. st.									
Joska	XX. st.									
Josko	XIX. st.									
Joso	XVIII. st.									
Joška		?								
Joško		XIX. st.								
Joza		XIX. st.								
Jozan		XIX. st.								
Jozeb	XVIII. st.	XVIII. st.								
Joze		XIX. st.								
Jozeb	XVII. st.	XVII. st.								
Jozef		XVI. st.	XVI. st.	XVII. st.		XIX. st.	XIX. st.			
Jozefa		XIX. st.								

Jozefina			XIX. st.							
Jozep		XVI. st.								
Jozev		XVI. st.								
Jozica		XIX. st.								
Jozija		XX. st.								
Jozika		?								
Jozip	XVIII. st.	XVIII. st.								
Jozo		XVIII. st.								
Jozoka		XVII. st.								
Jozsef					XVI. st.					
Joža		XIX. st.								
Jože		XIX. st.					XIX. st.			
Jožef		XVI. st.	XVI. st.		XVI. st.					
Jožefa		XX. st.								
Jožek		XX. st.								
Jožep	XVIII. st.	XVIII. st.								
Jožica		XX. st.								
Jožika		?								
Jožka							XIX. st.			
Juka							?	?		
Jukan							?	?		

Juko								?		
Jusa								XIX. st.		
Jusep				XVI. st.						
Juso								XVI. st.		
Jusuf								XV. st.		
Jusup								XIX. st.		
Jušće								?		
Osib	XVI. st.									
Osip	XV. st.									
Pepa			XIX. st.							
Pepica			XIX. st.							
Pepi			XIX. st.	XIX. st.						
Pepika			?							
Pina				XIX. st.						
Pino				XII. st.						
Pipo				XIX. st.						
Pučo				XIX. st.						
Sefi			XIX. st.							
Sepi				?						
Sibe	XIX. st.									
Sip	?									

Zef									?	
Zefa			?						?	
Zefo			?						?	

TABLICA 2. Pregled starijih odraza svetačkoga imena *Josip* po stoljećima

stoljeće	osobno ime
XII.	Ioseph, Joseb, Pino
XV.	Jusuf, Osip
XVI.	Josep, Josif, Jozef, Jozep, Jozev, Jozsef, Jusep, Juso, Osib
XVII.	Jozeb, Jozoka
XVIII.	Josipa, Joso, Jozip, Jozo, Jožep
XIX.	Bepa, Bepica, Bepina, Bepo, Josa, Josef, Josefina, Josina, Josipka, Joska, Joška, Joško, Joza, Jozan, Joze, Jozefa, Jozefina, Jozica, Joža, Jožka, Jusa, Jusup, Pepa, Pepi, Pepica, Pina, Pipo, Pučo, Sefi, Sibe

LITERATURA

- ALIČIĆ, A. S. 1985. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*. Orijentalni institut u Sarajevu. Sarajevo.
- Arj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. 1880. – 1976. JAZU. Zagreb.
- BARBIĆ, A. 2011. *Rječnik Pitava i Zavale*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- BLECHOVÁ ČELEBIĆ, L. 2006. *Hrišćanstvo u Boki 1200 – 1500. – Kotorski distrikt*. Pobjeda – Narodni muzej Crne Gore – Istorijski muzej Crne Gore. Podgorica.
- BRGLES, B.; ČILAŠ ŠIMPAGA, A. 2016. Prilog proučavanju osobnih imena u 16. stoljeću (na primjeru vlastelinstava Susedgrad i Donja Stubica). *Folia onomastica Croatica* 25: 21–51.
- CD = Smičiklas, T. (pr.). 1904. – 1990. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I–XVIII. JAZU. Zagreb.
- ČILAŠ ŠIMPAGA, A.; IVŠIĆ MAJIĆ, D., VIDOVIĆ, D. 2018. *Rječnik suvremenih hrvatskih osobnih imena*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- ČULIĆ, G. 1996. Antroponimija Boke kotorske (od prvih pisanih spomenika do kraja XIX vijeka. Univerzitet Crne Gore – Pomorski fakultet. Podgorica – Kotor.
- DLV = Kohlheim, R.; Kohlheim, V. (ur.). ³1998. *Duden Lexicon der Vornamen*. Bibliographisches Institut – F.A. Brockhaus AG. Mannheim.
- ERHSJ = Skok, P. 1971. – 1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* I – IV. JAZU. Zagreb.
- FARMER, D. H. ²1987. *The Oxford Dictionary of Saints*. Oxford University Press. Oxford – New York.
- GALOT, J. 1976. Sveti Josip. Benediktinski samostan Čokovac. Tkon.
- FRANČIĆ, A. 2014. Osobna imena u matičnoj knjizi krštenih uvrštena u *Kvadernu kapitula lovranskog*. *Zbornik Lovranščine* 3. Ur. Eterović, Igor. Katedra Čakavskog sabora Lovran. Lovran: 137–162.
- GABRIĆ-BAGARIĆ, D. 2014. Hrvatska bosanička franjevačka baština u djelima bosanskih franjevaca 17. stoljeća. *Filologija* 62: 33–59.
- GRKOVIĆ, M. 1977. *Rečnik ličnih imena kod Srba*. Vuk Karadžić. Beograd.
- HAFIZOVIĆ, F. 2016. *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*. SKD „Prosvjeta“ – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za komparativnohistorijske i

- interkulturene studije – Orijentalni institut u Sarajevu. Zagreb – Sarajevo.
- ILČEV, S. 2012. *Rečnik na ličnite i familite imena u Bŭlgarite*. Izdavačelstvo „Iz-tok-Zapad“. Sofija.
- IVANOVA, O. 2006. *Makedonski antroponomastikon (XV-XVI vek)*. Vlastita naklada. Skopje.
- JIREČEK, K. 1962. Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka. *Zbornik Konstantina Jirečeka* 2. Ur. Dinić, M. Naučno delo. Beograd.
- KATUŠIĆ, M. 2013. Društvena i demografska struktura Kotora u 18. stoljeću. Doktorski rad. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- KEBER, J. 2008. *Leksikon imen : Onomastični kompandij*. Celjska Mohorjeva družba. Maribor.
- LILSZK = Badurina, A. (ur.). 2000. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb
- MALIĆ, D. 1992. *Kompjutorska obrada starohrvatskog latiničkog rukopisa 14. stoljeća "Žića svetih otaca" (Abecedni čestotni rječnik)*. Knjiga 1. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ, M. 2012. *Imena Splićana od postanka grada do kraja XVIII. stoljeća*. Odsjek za talijanski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu. Split.
- MARIĆ, M. 2010. Katoličko stanovništvo župe Stolac 1864. *Stolačko kulturno proljeće* 8: 63–74.
- NOŠIĆ, M.; VIDINIĆ, M. 1999. *Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimena*. Hrvatsko filološko društvo. Rijeka.
- NOVAKOV, D. 2017. *Imena Pomenika manastira Krušedola*. Institut za teološka istraživanja Pravoslavnoga bogoslovnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Beograd.
- POPOVIĆ, I. 1958. Hrišćanska grčka onomastika u Hrvata. *Zbornik radova SANU* 59: 77–97.
- SEKULIĆ, A. 2010. Osobna imena, prezimena i nadimci bačkih Hrvata. NIU Hrvatska riječ. Subotica.
- SMAILOVIĆ, I. 1977. *Muslimanska osobna imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*. Institut za jezik i književnost. Sarajevo.
- SUPERANSKAJA, A. V. 1998. *Slovar ruskih ličnih imen*. Izdavačelstvo AST. Moskva.
- ŠIMUNOVIĆ, P. 2004. *Toponimija otoka Braća*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.

- ŠIMUNOVIĆ, P. 2006. *Hrvatska prezimena*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- TAKAČ, F. 2004. *Rječnik sela Hrvatski Grob*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- VEKARIĆ, N. 1995. *Pelješki rodovi (A – K)*. HAZU. Zavod za povijesne znanosti HAZU-a u Dubrovniku.
- VEKARIĆ, N. 2018. *Vlastela grada Dubrovnika: osobna imena*. Svezak 9. Zagreb – Dubrovnik. HAZU. Zavod za povijesne znanosti HAZU-a u Dubrovniku.
- VIDOVIĆ, D. 2014. *Zažapska onomastika*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.

MREŽNA VRELA

- Državni zavod za statistiku. *Imena i prezimena u Republici Hrvatskoj*. <https://www.dzs.hr/app/imena/> (pristupljeno 14. prosinca 2019.).
- Federalni zavod za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine. 2019. *100 najčešćih muških imena dodjeljivanih djeci rođenoj u 2018. godini*. http://fzs.ba/wp-content/uploads/2019/05/top-100-mu%C5%A1kih-imena_2018.pdf (pristupljeno 30. listopada 2019.)
- St. Joseph of Copertino. *Catholic Encyclopedia*. <http://www.newadvent.org/cathen/08520b.htm> (pristupljeno 6. listopada 2019.).
- Statistični urad Republike Slovenije. *Kako pogosta sta vaše ime in vaš priimek*. <https://www.stat.si/ImenaRojstva/sl> (pristupljeno 18. prosinca 2019.).
- Wikipedia. *Joseph*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph> (pristupljeno 15. studenoga 2019.).
- Wikipedie. *Josef*. <https://cs.wikipedia.org/wiki/Josef> (pristupljeno 20. studenoga 2019.).

A Contribution to the Study of the Reflections of the Saint's Name *Josip* in Croatian Anthroponymy

ABSTRACT

The paper deals with different reflections of the saint's name Josip focusing on the Croatian fond of personal names. This name with its different reflections is common to Jews, Christians, and Muslims. In Croatian, different reflections of the personal name Josip and the equivalent Muslim name Jusuf have been attested. Latin equivalents of the personal name Josip (Ioseph and Iosephus) have been attested from the 12th century, and from the 15th century different Croatian variants of the personal name have been recorded (Josip, Osib, Osip, Josif, etc.). From the end of the 15th century, the Muslim name Jusuf is recorded among Croatian personal names, which is now reflected mainly in Croatian family names (e.g. Jusup). Italian, German, Hungarian, Czech, Slovak, Slovene, Albanian, and in recent times, even English reflections of that personal name have been recorded among Croatian personal names.

KEYWORDS: *personal name, Josip, Jusuf, reflections, Croatian fond of personal names*

Leksičke i kulturno-povijesne osobitosti jednoga glagoljičnoga zapisa iz zbirke dokumenata *Spisi Ninske biskupije*

Ivica Vigato

Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja Sveučilišta u Zadru

ivigato@unizd.hr

U radu autor raščlanjuje leksik glagoljičnoga rukopisa koji se nalazi u zbirci *Spisi Ninske biskupije* (spis 11/12, kutija 1) iz 1679. godine, a koji govori o suspenziji svećenika Ivana Baričevića od svećeničke službe i naredbi da se javi na raport u biskupiju zbog nedolična ponašanja. Upravo leksičkom raščlambom spomenutoga zapisa autor uspijeva predočiti kulturno-povijesnu sliku života ruralnoga stanovništva na prostoru nekadašnje Ninske biskupije.

KLJUČNE RIJEČI: otok Vir, *Spisi Ninske biskupije*, 17. stoljeće, glagoljični rukopis

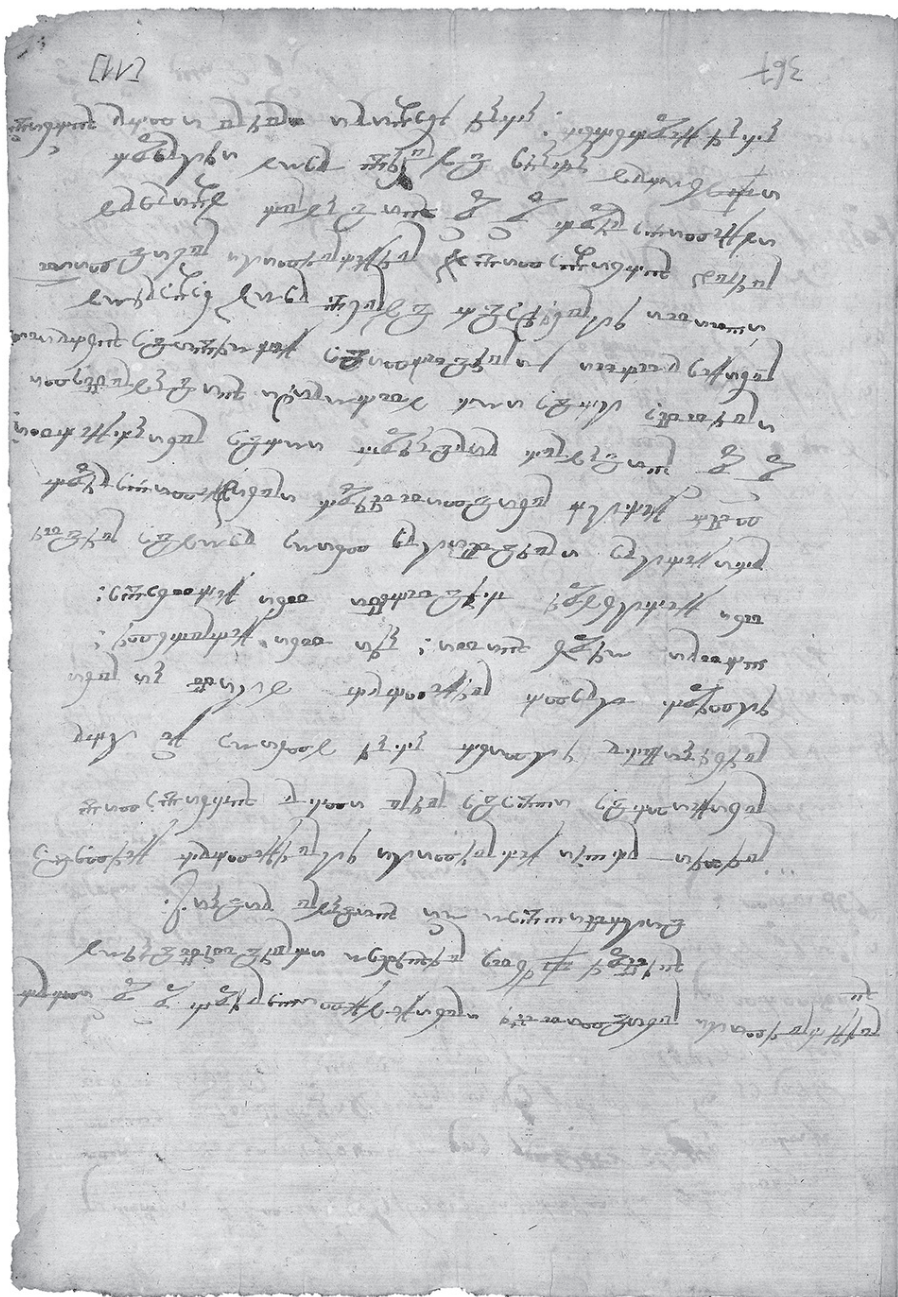
Leksik glagoljskih spomenika uvijek je zanimljiv jer se u njima mogu pronaći leksemi koji su nestali iz jezičnoga sustava ili su pak dobili novo značenje zbog promjena društveno-političkih prilika na prostorima na kojima se glagoljica koristila. Na zadarskom području morao je u srednjem i u ranom novom vijeku postojati jedan jezik ili više njih koji nije bio normiran u današnjem smislu te riječi, ali se je dijelom razlikovao od mjesnih govora (v. Damjanović 1984: 17). Naznake ujednačavanja osobito su vidljive u tekstovima koji imaju regionalni karakter, a pripadaju administrativnom funkcionalnom stilu, kakvi su zasigurno *Spisi Ninske biskupije*.¹ Upravo komunikacija između kurije i pojedinih župa ona je silnica koja

¹ Fond *Spisi ninske biskupije* nalazi se u Arhivu Zadarske nadbiskupije i obuhvaća razdoblje od 1557. do 1830. godine. Spisi su složeni u 9 knjiga, 57 kutija i 6 svežnjeva, u kojima se nalazi sljedeće gradivo: spisi kurije (4 knjige, 27 kutija), ženidbeni spisi (14 kutija), sudski spisi (7 kutija), vizitacije (3 kutije), matične knjige (5 knjiga, 2 svežnja), ekonomski spisi (3 kutije), rukopisi (1 svežanj), tiskovine (1 svežanj), razno (2 svežnja) (v. Modrić i Kolanović 2013: 112–117). Glagoljski spisi posebno su odvojeni u 5 kutija. Spomenuti spis nalazi se u prvoj kutiji, a paginacija je 11, 12.

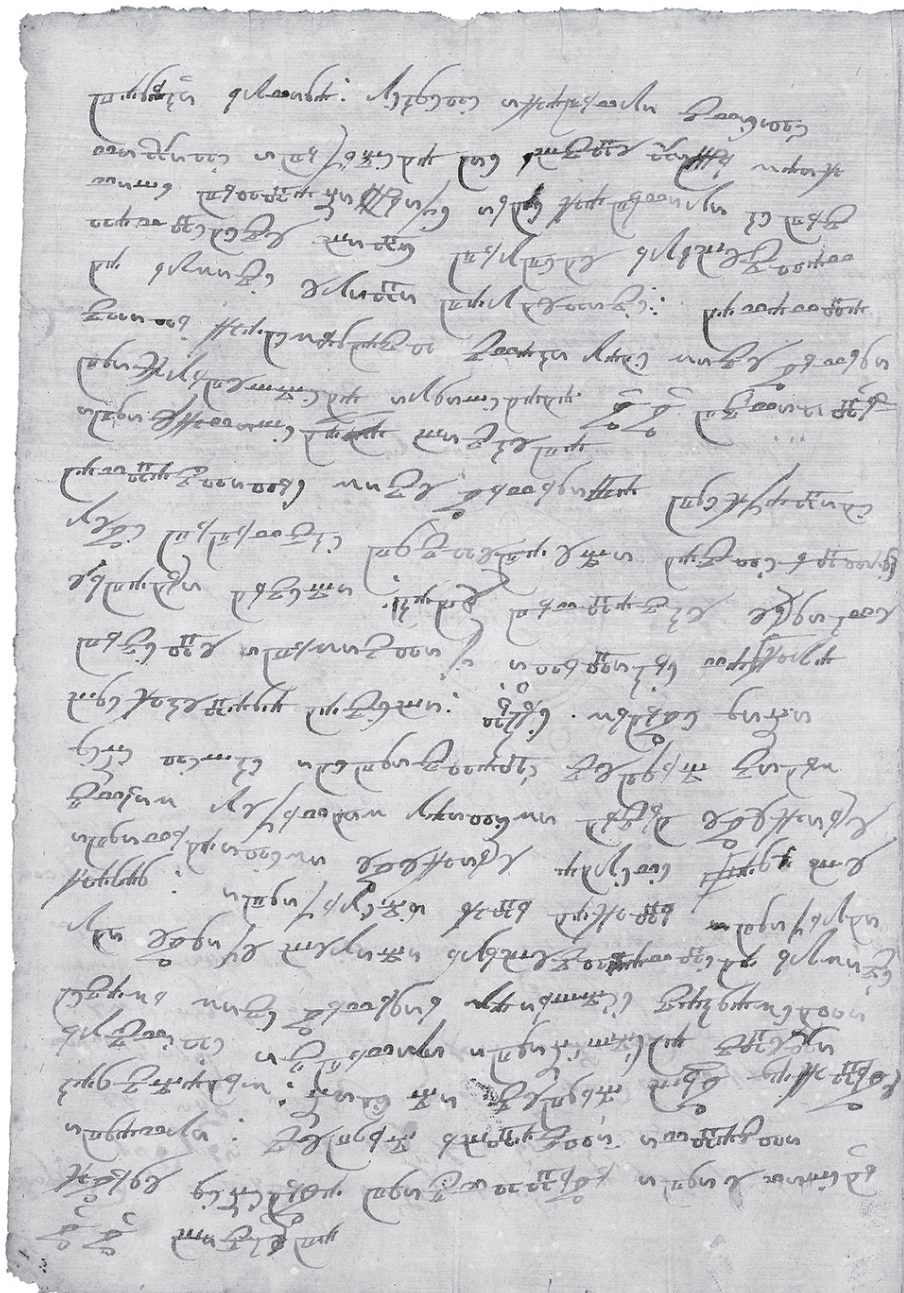
teži ujednačavanju idioma. Administrativno nazivlje nikada ne može imati strogo lokalni karakter, može se eventualno prilagoditi fonološkom sustavu mjesnoga govora.² Ipak, koliko god jedan službeni spis sadrži uvriježene, po obrascu precizne izraze i fraze, toliko se mogu naći i dijelovi teksta koji pokazuju karakter, ponašanje i jezik maloga čovjeka sa svim njegovim vrlinama i manama. U tom ćemo svjetlu promatrati odabrani biskupov dopis iz 1679. godine koji se nalazi u 1. kutiji *Spisa Ninske biskupije*, a stranice su paginirane brojevima 11 i 12. Dopis je upućen virskom svećeniku (*parohijanu*) don Ivanu Baričeviću, kojega se obavještava da se mora javiti u biskupiju jer njegovo ponašanje i izgovorene riječi nisu dostojne službe koju obnaša.

Prvo donosimo preslike spomenutoga dopisa. Budući da je tekst pisan glagoljicom, nužno je u radu glagoljični tekst i potvrđene primjere transliterirati, tj. preneti iz jednoga grafijskog sustava u drugi. Glagoljični grafem *đerv* transliteriramo kao *ġ*, grafem *jat* transliteriramo kao *ê*, *šta* kao *ĉ*; *đerv* ima vrijednost fonema /j/, a *jat* fonema /j/ ili skupine fonema /ja/. Grafem *šta* obilježava foneme /č/ i /ž/. Kratice i slova s brojevnim vrijednostima obilježavaju se titlom. Pisar u pisanju koristi dvotočje, a taj razdgodak nema isto značenje kao u suvremenom pravopisu hrvatskoga jezika. Zato ga i pišemo po sredini bjeline između riječi.

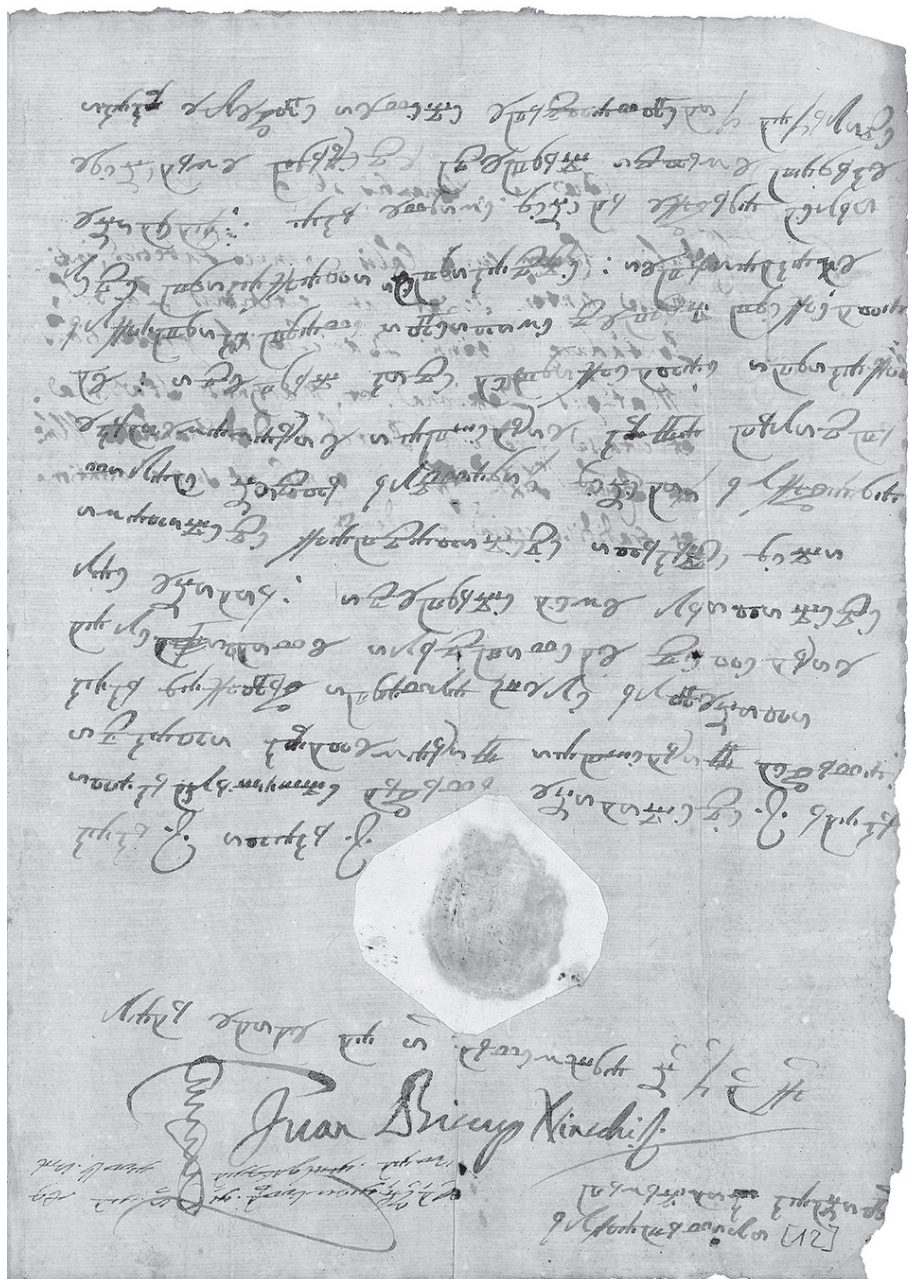
² Tu pojavu nazivamo transfonemizacijom (v. Filipović 1986: 68).

SLIKA 1. (11r)

SLIKA 2. (11v)

SLIKA 3. (12r)

11r

po zapovidi prisvitlo(ga) i pri/z/uzvišenoga g(ospodina) g(ospodina) Ivana
 Bolgoforte po Božem i Apostolskomu sidališčem
 mi Biskup Ni(n)ski
 po voi našoi zapovidi od pozvana zove se
 priziva se išče se pop Ivan Baričevič
 parokiën od Vira kako u vrime ·Z· (= 9) dan
 od voga dneva pozvana udil ki pri
 šatni mogu bit i : koi tri zaparvo :
 tri za drugo a ostali tri za treće :
 naizadne i poslidne trime nemu se posto
 vla za da prisvitloga i priuzvišenoga
 g(ospodina) g(ospodina) biskupa ninskoga ima se prikazati
 i potle da se ima u tamnici biskuplevi
 prizentati i postavi se za moči se braniti
 i štiti od procesa supr(o)č nemu rečenomu
 popu Baričeviču po zapovidi prisvit(loga)
 i uzvišenoga g(ospodina) g(ospodina) biskupa učinenu
 i fermanu kako e suproč nemu i od nega
 kako zgara/ra/ (!) : kako e rečeni pop Ivan Barič(evič)

11v

paroki(ĵan) od Vira : dekrete i zapov(i)di Svete
 vižite i pohočena nie obslužijo ma iz
 više potlačijo ih ĵe i one zapovidi ke pos
 tavlene su bile pod penu od obustav(le)
 na od Mise udili padnuti se na va vla
 stite za nemornast (!) svaki da ne misu govori
 priz dopušćena i drišena/na/ g(ospodina) g(ospodina) p(ri)svitlo(ga)
 i priuzvišena/na/ biskupa
 Navlastito e misu govoriĕa prez haline
 duge popovske pr(i)stupaući na S(vete) oltare
 u opanci noseći i kapu po vlasku u crkvu
 po selu i po mistih i toliko e vazda
 brez kulara na sebi : to(li)ko e monoge riči
 reče teške i nepristale suproč sinom

svoim duhovnim daite mi noson u guzicu
 i privo naite mi u guzicu andete faru bu
 zarar : i prihodeći zlo na zlo i prihodni
 dni u grihu budući od obustavljena od mise
 ne samo mise govorio da i ošćie sakramenti
 od svete ispovidi i pričešćena služi
 karsćanom : čineći suproč Bog razlogu
 i pravdi : suproč oblasti i vlasti
 zgoru rečenoga prisvitlogo i priu(z)višeno(g)
 g(ospodina) g(ospodina) biskupa

12

i kako u dugle i u veće upostavljenih nahodi se
 u rečenomu procesu suproč istomu paroku
 učinena ako u vrime rečeno uzgora ne doi
 de se prikazati i ne prikas(e) se : i u pomankanu
 od zaprike prave i leitime suproč prezenta
 nu : i suproč ki se ne prezentae i prikaze
 u kontumaciju i apšenciu koê pod ispo
 vidane čisto od stvarih rečenih od zgara
 imati će se zap(i)sati će se i toko ê(e) se reći
 da e učinio : i suproče nemu doiti će se
 na definivu i dospivenu setenciu
 kako razlog i pravda bude odlučiti
 iskati kantumaciê i apšenciĵa negova
 i tako ne došašće negovo učiniće se d(ale) onako
 kako d(ale) i tako d(alĵe)

dano u Ninu na ·I· (=20) novembra ·Č·H·N·Z· (=1679)

Juan biscop ninchi

Bi ova naredba na Viru na ·I·A· (=21) novembra ·Č·H·N·Z· (=1679)

Pomoćnik kančel(ir)

od zapovidi

Budući da nam je cilj upravo kulturološki predložiti leksik ovoga spisa, grupirat ćemo lekseme po sljedećim odrednicama: *akti, tj. vrste poslovnih pisama, zabrane i*

zapovijedi; administrativne jedinice; dužnosnici; uljudbene riječi; odjevni predmeti; psovke; makramenti; mjesto odsluženja kazne.

Posvjedočeni su sljedeći leksemi kojima se imenuju različiti akti ili vrste poslovnih pisama u ovom zapisu: *zapovid* 11r, *dekret* 11v, *naredba* 12. Sigurno je da su u ovakvim vrstama pravnih akata često nazočne zabrana i kazna, ali i zapovijedi te smo ih zato stavili u isto semantičko polje. Naime, ponekad je teško razlučiti imenuje li se vrsta spisa ili se to odnosi na sadržaj toga spisa.³ Zapovijedi, naredbe i odluke u spisu su potvrđene leksemima *drišene* 11v 'održavanje', *dopušćene* 11v, dok leksička sveza *dospivena setencia definiva* 12 ima značenje 'konačne odluke suda'.

Postoje zakoni koji se moraju poštivati, a ako se ne poštuju, moraju postojati sankcije. U ovom slučaju riječ je o svećeniku kojemu je suspenzija od službe izrečena leksičkom svezom *pod penu od obustav(le)na od mise* 11v. Frazom *čineći supreč Bog(u) razlogu i pravdi* naglašava se da je činio nedopustive aktivnosti neprimjeren župniku, a sveza riječi *suproč oblasti i vlasti zgoru rečenoga prisvitlogo i priu(z) višeno(g) g(ospodina) g(ospodina) biskupa* 12v označava da je vršio svećeničku službu ispovijedi i pričesti iako je bio suspendiran. Zanimljivo je da je od crkvenih administrativnih jedinica zabilježeno samo *apostolsko sidališće* 11r 'biskupija', a nije potvrđena ona nižega ranga, tj. parohija (župa). Međutim, u nekoliko je navrata spomenut *parokiën* 11r (*paroku* 12) te se **parohia* podrazumijeva.

Svakako se u ovakvoj vrsti poslovnoga pisma pojavljuju leksemi kojima se imenuju crkveni dužnosnici: *biskup ni(n)ski* 11r, *parokiën* 11r, *parok* 12, *pop*⁴ 11r. Odnosi unutar Katoličke Crkve uređeni su hijerarhijski. Biskupu⁵ su podređeni parohijani (župnici), a župnicima kapelani. U biskupskom uredu (kuriji) za administrativne poslove zaduženi su biskupovi službenici. U ovom je spisu jedan takav službenik potvrđen leksičkom svezom *pomoćnik kancelir* 12.

Potvrđene su i uljudbene riječi, kojima se izražava osobito poštovanje prema osobi kojoj se šalje poslovno pismo: *prisvitlo(ga) i pri/z/uzvišenoga g(ospodina) g(ospodina)* 11r; *g(ospodina) g(ospodina) p(ri)svitlo(ga) i priuzvišena/na biskupa* 11r. Poslovna pisma toga razdoblja osobita su po tome što se neke riječi ponavljaju: *g(ospodina) g(ospodina)* 11r. Te su uljudbene riječi uobičajene i same se po sebi podrazumijevaju te su često napisane kraticom, kao i u ovom zapisu. Spomenimo da je osobitost poslovnih pisama visokih svjetovnih i crkvenih poglavara koje upućuju svojim podređenima

³ Tako primjerice *dekret* može značiti 'isprava o imenovanju', ali isto tako 'odluka, rješenje' (Šonje 2000).

⁴ Kako se može i uočiti u predočenome spisu, leksem *pop* nema pejorativno, već neutralno značenje; rabi se općenito za svećenika, bez obzira na to je li upravitelj župe ili nije.

⁵ Ivan Borgo Forte.

i uporaba osobne zamjenice u 1. licu množine *mi*: *mi Biskup Ni(n)ski* 11r. Kada svećenici primaju sakrament svetoga reda, obvezuju se na poslušnost prvenstveno biskupu. U spisu se pojavljuju leksemi *kantumacija*⁶ 12, odnosno *kontumacija* 12, kojiima se karakterizira pojava ‘prkosa zakonitoj vlasti i poglavarstvu’, a leksem *apšencija*⁷ ima značenje ‘izbjegavanje saslušanja o prijestupu pred nadležnim crkvenim dužnosnicima’. Leksem *potlačiti* 11v nema isto značenje kao danas, već znači da ‘neka osoba svojim djelovanjem ugrožava druge osobe’. U ovom slučaju župnik ugrožava vjernike svoje župe. U spisu su spomenuti i neki odjevni predmeti kojima se ističe da je spomenuti svećenik kršio zakone te s jedne strane nije nosio službenu odjeću kojom pokazuje svoju svećeničku službu: *halina duga popovska* (*prez haline duge popovske*) 11v, *kular* (*vazda brez kulara na sebi*) 11v, a s druge je strane nosio obuću i odjeću koja nije primjerena toj službi: *opanci* i *kapa po vlašku* (*u opanci noseći i kapu po vlašku*) 11v. Tako se, primjerice, propisivalo da svećenici moraju nositi cipele (Franov-Živković 2015: 189). *Nositi kapu po vlaški* višestruko je zanimljivo i s jezičnoga i s etnološkoga stajališta. Je li to način nošenja kape koja nije službena za svećenike ili je to naprosto vrsta kape? Skloniji smo mišljenju da je riječ o ovome drugome.

Vjerojatno je svećenik Ivan Baričević nosio dijelove narodne nošnje karakteristične za dinarsko etnografsko područje.⁸ Otočani (kao i stanovnici uskoga priobalnog područja) žitelje zadarskoga zaleđa i danas nazivaju *vlasima* ili *vlažima*, pa se i kapa kao dio te nošnje možda nazivala vlaškom. Ivica Ivanković ovako opisuje tu vrstu muškoga pokrivala:

“[U] muškoj nošnji dinarskoga tipa susreće se prastari odjevni element iz predrimskih vremena koji se je kao svojevrsan simbol muškoga, pa i nacionalnoga ponosa, u nekim krajevima do danas zadržao u praktičnoj uporabi. To je plitka i uglavnom ravna crvena kapa crljenkapa od sukna ukrašena po rubu crnim vezom te u Lici dužim, a u južnim krajevima kraćim svilenim kitama.” (Šimunić i Ivanković 2001: 124).

Sudeći po prezimenu, virski župnik nije porijeklom iz Vira, već zasigurno iz neko-

⁶ Lat.: *contumācia*.

⁷ Lat.: *absentia*.

⁸ Dinarsko područje u Hrvatskoj, južno od rijeke Save pa sve do obale Jadranskoga mora, zemljopisno se proteže u izduženu pojasu od rubnih krajeva Gorskoga kotara i Korduna, preko Like, Ravnih kotara, Bukovice, Dalmatinske zagore, Poljica i Imotskoga, krajnje do Konavala, gdje prelazi i južne granice suvremene Hrvatske (Šimunić i Ivanković 2001: 123).

ga sela zadarskoga zaleđa.⁹ Sigurno je neke dijelove nošnje dinarskoga tipa nosio i u Viru, a očito je da Virani na takvu nošnju nisu blagonaklono gledali¹⁰ te su župnika prijavili (prijavljivali) u biskupsku kuriju, makar je poznato da su popovi glagoljaši znali nositi i odjeću koja nije uvijek striktno bila po propisu Katoličke Crkve.¹¹

Neobičnima se, ali samo na prvi pogled, čine psovke napisane u kuriji ninskoga biskupa. Ovo je, međutim, pravni akt kojim se optužuje osoba koja je prekršila zakone i da bi se pravilno formilirala optužba koja se stavlja na teret virkom župniku, izravno se navode neprimjerene riječi: *Dajte mi nosom u guzicu* 11v, *privo naite mi u guzicu* 11v, *andete faru buzazar* 11v. Svakako je riječ o frazemima jer ne označavaju nikakav spolni odnos, već ekspresivnu stranu govornika, a cjelokupno značenje frazema ne da se izvesti iz pojedinih njegovih sastavnica.¹² Župnik je ovo izgovorio u afektu jer je bio nečim iznerviran, a po svojem psihičkom stanju vidljivo je da ne može suzdržati svoje emocije. U ovom dopisu uočiti ćemo tri varijante iste psovke, jednu i na talijanskome jeziku, što upućuje na opetovane svađe koje su uzrokovale psovanje. Dakle, župnik je često imao konfliktne situacije sa svojim župljanima. Izbor pak psovki ukazuju na svećenikovu bahatost, samouvjerenost i podcjenjivanje oponenta u svađi. Kao da želi naglasiti da mu nitko ništa ne može.¹³

U spisu se spominju sakramenti: *sakramenti od svete ispovidi i pričešćena* 11v te se napominje da je suspendirani svećenik ispovijedao i pričešćivao makar to zbog suspenzije nije smio.

Proučavajući leksičke osobitosti spisa 11, 12, kutija 1 iz fonda *Spisi Ninske biskupije*

⁹ Prezime Baričević potječe većim dijelom iz okolice Benkovca. Na internetskoj stranici *Acta Croatica* ističe se sljedeće: “Baričevići u Hrvatskoj su Hrvati, većim dijelom iz okolice Benkovca. Prema nekim izvorima su iz Dalmatinske zagore (između Krke i Cetine)” (<https://actacroatica.com/hr/surname/Baričević/>; pristupljeno 25. siječnja 2020.).

¹⁰ I danas postoji animozitet između bodula (otočana) i vlaja, tj. stanovnika zadarskoga zaleđa.

¹¹ Vladislav Cvitanović (1960: 206) napominje da su “naši glagoljaši u većini živjeli patrijarhalnim životom i da im je odijelo sličilo seljačkom. Nosili su npr. odijelo kroja domaće vune i lana, kao i ostali seoski ljudi, samo duže i crne boje te crvenkape i opanke.”

¹² Pri isticanju glavnih karakteristika frazema obično se navodi metaforičnost (preneseno značenje), leksikalizacija (frazem kodificiran kao samostalna leksička jedinica), polilekisičnost (frazem se sastoji od više od jedne riječi), sintaktička stabilnost (sastavnice frazema čvrsto su povezane i njihov se raspored ne može mijenjati), reproduktivnost (frazem se može koristiti samo u datom spoju), idiomatičnost (cjelokupno značenje frazema ne da se izvesti iz pojedinih sastavnica frazema) (Matulina 2011: 113–114).

¹³ Na to upućuju i gore spomenuti leksemi *kantumacija/kontumacija*.

zabilježili smo lekseme i leksičke sveze koje nisu uobičajene u suvremenom hrvatskom jeziku. Dakako, jezik se mijenja jer se i društveno-povijesne okolnosti mijenjaju. Mijenjaju se mnogi običaji, nošnja, oslovljavanje. Uljudbene su riječi drugačije formulirane, psovke su drugačije, pa i pravni akti se drugačije nazivaju. U povijesnoj mijeni neki leksem dobiva drugo značenje, neki pak unatoč vremenskim mijenama zadržavaju postojeće. Ono što se ne mijenja jest narav ljudi i duboka spoznaja da smo svi različiti i da svi na isti način ne doživljavamo svakodnevne životne situacije.

LITERATURA

- IVANKOVIĆ, I.; ŠIMUNOVIĆ, V. 2001. *Hrvatska narodna nošnja*. Multigraf. Zagreb.
- FRANOV ŽIVKOVIĆ, G. 2015. Glagoljske moralno-kazuističke odredbe ninskih biskupa, 17. i 18. st. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 57: 185–216.
- DAMJANOVIĆ, S. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb.
- MODRIĆ, O.; KOLANOVIĆ, J. (ur.) 2013. *Vodič Arhiva Zadarske nadbiskupije*. Državni arhiv Zadar – Zadarska nadbiskupija. Zadar.
- DIVKOVIĆ, M. 1900. (reprint izdanje 1980.). *Latinsko hrvatski rječnik za škole*. Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada. Zagreb.
- FILIPOVIĆ, R. 1986. *Teorija jezika u kontaktu*. JAZU – Školska knjiga. Zagreb.
- CVITANOVIĆ, V. 1960. Prilog proučavanju kulturne povijesti na zadarskim otocima (glagoljica), *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 6–7: 210–237.
- MATULINA, Ž. 2011. Pojam vode u hrvatskoj i njemačkoj frazeološkoj baštini. *Voda i njezina uloga kroz povijest*. Zbornik radova sa znanstvenoga kolokvija *Dies historiae*. Gl. ur. Novosel, F. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: 113–144.
- ŠETKA, J. 1976. *Hrvatska kršćanska terminologija*. Marija. Split.
- ŠONJE, Jure (ur.) 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Školska knjiga.

INTERNETSKI IZVOR

Acta Croatica. Prezime Baričević. <https://actacroatica.com/hr/surname/Baričević/> (pristupljeno 25. siječnja 2020.).

**Lexical and Cultural-Historical Features
of a Glagolitic Record from the Collection
of Documents *Spisi Ninske biskupije***

ABSTRACT

The author analyses the lexis of the Glagolitic manuscript found in the collection Spisi Ninske biskupije (file 11/12, box 1) from 1679, which speaks of the suspension of the priest Ivan Baričević from the priestly service and of the order to report to the diocese due to misconduct. It is through the lexical analysis of the mentioned record that the author manages to present a cultural-historical picture of the life of the rural population in the area of the former Nin diocese.

KEYWORDS: *island of Vir, Spisi Ninske biskupije, 17th century, Glagolitic manuscript*

Tri predstave kazališta lutaka Zadar u novom stoljeću

Teodora Vigato

Zadar

tvigato@unizd.hr

Autorica odabire tri predstave različitih autora kako bi progovorila o estetici zadarskog lutkarstva u 21. stoljeću. Govori o predstavama: *Regoč* Roberta Waltla koja je inspirirana bajkom Ivane Brlić Mažuranić, potom predstavi Nevidljiva Maje Pelavić u režiji Nikole Zavišića i *Vrtuljak tajni – četiri godišnja doba* projekt Ivice Šimića. Odabire predstave u kojima je u prvom planu vizualna dramaturgija, lutka u klasičnom smislu je zamijenjena predmetom ili materijalom te se pojavljuju i drugi mediji kao što su filmske projekcije. I dok su predstave *Regoč* i *Nevidljiva* nastale prema literarnom predlošku, predstava *Vrtuljak tajni – četiri godišnja doba* primjer je s jedne strane neliterarnog kazališta, a s druge strane na pozornici se pojavljuje i sama publika koja sudjeluje u radnji.

KLJUČNE RIJEČI: zadarsko lutkarstvo u 21. st., postdramsko kazalište, estetika lutkarstva

1. Uvod

Kazalište lutaka u novom stoljeću teži simbiozi prema drugim vrstama umjetnosti. Lutkarska specifičnost kako se čini nepovratno je prošla (Jurkowski 2006:191). Prvi znak toga je pojava kazališta različitih izražajnih sredstava. S jedne strane literatura se ograničava i približava likovnom kazalištu, a s druge strane u kazalište ulaze nekazališni oblici. U lutkarskom izrazu dolazi do izjednačavanja riječi i lutkarske igre s ostalim elementima izvedbe, s drugim tipom znakovnog sustava. Naime, u lutkarskim predstavama podjednako se koriste “vizualni, auditivni, gestički, arhitektonski i drugi znakovi” (Lehmann 2004:16).

Estetiku lutkarstva početkom 21. stoljeća Jurkowski (2007:187) je promatrao kroz četiri grupe stvaralaca. Prvu, malobrojnu grupu stvaralaca čine lutkari koji svoju stvaralačku energiju daju lutkama. Nalazimo ih na granicama eksperimen-

talnog kazališta. Oni se javljaju u centrima gdje je razvijeno lutkarstvo pa je u Kazalištu lutaka Zadar jako prisutan. Drugi su pristalice različitih izražajnih sredstava u koje spadaju predmeti i materijali. Ova grupa je najbrojnija. Njeni članovi su uglavnom pristalice univerzalnog shvaćanja pojma kazalište. Treći su umjetnici koji ubacuju u dramsko kazalište bezlična lutkarska sredstva. To su umjetnici koji osjećaju izvjesnu iscrpljenost konvencijama postojećeg kazališta i obraćaju se lutki sa željom kako bi obogatili vlastita izražajna sredstva. I na kraju četvrti su likovni umjetnici koji traže moć ekspresije vizualnih sredstava na terenu koji je do tada bio rezerviran samo za lutke. Sam Jurkowski (2007) napominje kako je ova podjela orijentacijske prirode jer pojedini stvaratelji često miješaju sklonosti. Svako kazališno djelo je autonomna pojava i autor odlučuje o ulozi lutke u pojedinoj lutkarskoj predstavi. Umjetnici iz prve i četvrte grupe rade u korist jezika, stvari i predmeta te lutka postaje scenski subjekt. Umjetnici druge grupe djeluju kao glumci – performer – koji pažnju koncentriraju na vlastitu percepciju, dok su predmeti koje upotrebljavaju samo eksponati koje profesionalno koriste. Umjetnici treće grupe bezličnim sredstvima razbijaju monotoniju glumačkih predstava, a lutke dobivaju nova simbolična značenja (Jurkowski 2007:188).

Prema Mariju Kotliaru iz kazališta Bama u Izraelu, a navodi Jurkowski (2007a: 443), lutkarsko kazalište početkom 21. stoljeća je dostiglo stupanj “otvorene kompozicije” u kojem govorna komunikacija više ne posjeduje nadmoć kao u prošlosti. Suvremeni gledatelj reagira na sliku pa suvremeni redatelj značenje prenosi putem forme ili načinom kako su različiti čimbenici raspoređeni u kazalištu. Tradicionalni središnji položaj glumca je ukinut. Glumac je dio kompozicije i kao glumac i kao animator i kao oboje. Njegova uloga se izjednačuje s predmetom koji on animira ili s bilo kojim predmetom koji se nalazi na sceni. Redatelj nije ograničen na tradicionalnu kazališnu umjetnost već može pribjeći plastičnoj umjetnosti. U konvencionalnoj drami gledatelj se nalazi u uobičajenom svijetu dok u vizualnom kazalištu nastaje nova logika koja se temelji na umjetničkim asocijacijama i gledatelj mora ući u misli stvaratelja.

Lutkarska igra koja je dominirala lutkarskim kazalištem u zadnja dva desetljeća 20. stoljeća došla je pod znak pitanja i prepušta mjesto vizualnosti ili formi. Prva prestava koja potvrđuje takvo činjenicu suvremenosti Kazališta lutaka Zadar je *Regoč* Roberta Waltla iz 2007.¹

¹ Brlić-Mažuranić, Ivana: REGOČ. Pril. teksta. Rona Žulj. Red. Robert Waltl. Dram.Ivica Buljan. Sc. i kost. Dejan Kljun. Sc. gl. Tamara Obrovac. Koreo. Natalija Manojlović. Obl. svj. Ivo Nižić.

2. Ivana Brlić-Mažuranić Regoč, redatelja Roberta Waltra

Za Kazalište lutaka Zadar redatelj Robert Waltr je režirao priču *Regoč* prema tekstu Ivane Brlić-Mažuranić. Navodi se da je priču o Regoču Ivana Brlić-Mažuranić preuzela iz usmene tradicije otoka Mljeta posredstvom Ignjata Đurđevića, kako sama navodi u Tumaču imena (Brlić-Mažuranić 1975:196)². Autorica je priču o divu više preuzela iz narodnih predaja nego iz Đurđevićevog djela i razvila ga kao kontrast drugom fantastičnom junaku – maloju vili Kosjenki. Regoč je čuvar *Legena grada* koji je također nastao kao plod narodne mašte koji se često spominje kao *Leđan*. Vila Kosjenka nije poznata u legendama i bajkama i bliža je realnim ljudima. Uspostavila je novi fantastični svijet u kojem centralno mjesto zauzima čovjek i njegova sudbina. Zbog toga su njena mitološka stvorenja usko vezana za čovjekovu sudbinu pa su predstavljeni ravnopravno i junaci iz mitova i obični ljudi, a pravi čovjek je uvijek pobjednik. Dobrodušnost Kosjenke je potakla Regoča da spasi djecu zavađenih sela od poplave. Zbog toga gubi nadčovječne moći i ostaje živjeti među djecom (Jelčić 1970: 114). Put Regoča i Kosjenke ispod zemljine površine otvara nove bizarne i nadrealističke slike, što je Miroslava Vaupotića (1994: 188) podsjećalo na fantastične opise iz prednadrealističke fantazije matematičara Lewisa Carolla iz *Alice u Zemlji čudesa*, koje su bliže tijeku i duhu intelektualističke literature našeg vremena nego konvencionalnim šablonama usmene epike.

Regoč nije lutkarska predstava u klasičnom smislu već se uprizoruje likovnost. Glumci odjeveni u bijelo kao kontrast vrlo šarenoj podlozi u rukama umjesto lutaka imaju neku vrstu tabli u različitim bojama koje su u sredini izrezane u različitim oblicima³. Lutaka u klasičnom smislu uopće nema, već je Waltr koristio simbole. Naime, animiraju se objekti i materijali i prema Philippu Gentiju, a navodi Livija Kroflin (2019:35) “materijal ima svoj glas koji je ponekad suprotan razvijanju radnje. I dimenzija materijala se mijenja ovisno o materijalu. Treba znati sluša-

Obl. zv. Mate Petričević. Uloge: Regoč – Dragan Veselić. Kosjenka – Sanja Zalović. Šukunbaba – Asja Rebac. Šukundjed – Zlatko Košta. Liljo – Josip Mihatov. Vile, pastiri, pripovjedači – Juraj Aras, Anđela Čurković-Petković, Zdenko Burčul, Robert Košta. SEZONA 2007/2008, Premijera: 14.09.2007.

² Maja Bošković-Stulli (1970:171) navodi opis Regoča: “Pripovijest smišljena, nu vjerovana jest na Mljeto da u staro doba Marko Regoč bjaše te visine i jakosti da bi korablju četverovoznu u goru priniosio, da je s polugom gradove premjestivo, i vodu puštavo varh zvonika u način krupostasnika”. *Marunko*. Scpotna Pjesme Ignaz. Bernarda Giorgi, Dubrovnik 1839.

³ O predstavi je pisala Kim Cuculić (2008).

ti, mada to uzrokuje frustraciju autora. I premda to znam”, kaže Philippe Genty, “i dalje upadam u istu zamku prilikom svakog novog programa, iz nje izlazim fasciniran formom koja se oslobađa iz materijala, nameće svoj karakter, razvija se, rascvjetava, evoluiru, poslije se muči, iscrpljuje se, da bi dosegla svoj pad. U međuvremenu, stvara druge forme koje opet nude novi pravac istraživanja”.

Od rekvizita u predstavi *Regoč* koristio se dječji romobil i kolica iz supermarketa. Regoč je predstavljen kao gigantski lik uz pomoć projekcije na šareni najlon i tako se lutkarstvo okrenulo filmskom izrazu što je Robert Walzl na neki način već i prije predstavio u predstavi *Palčica*. Naime, Robert Walzl je režirao prvu virtualnu lutkarsku predstavu uopće. Dramatiziranu Andersenovu *Palčicu* prebacio je u virtualni medij. Sam je režirao i animirao sve likove koji se pojavljuju u neobičnoj lutkarskoj video igri. Povezan s kamerom upravljao je virtualnim likovima, sinkronizirao ih je i animirao u isto vrijeme nudeći publici vizuru različitih likova baš kao na filmu. Bila je to interaktivna predstava u kojoj djeca mogu sugerirati kretanje animiranih junaka. *Palčica* je bila nešto između video igre, televizije i lutkarske predstave ili mješavina kompjutorske igre s lutkarskom predstavom u računalnom okolišu, a likovi iz bajke oživljavali su na ekranu animatorovim radom i uz sudjelovanje gledatelja.⁴ Uloga lutke u filmu je dvosmislena tvrdi Gérard Legrand (2004: 421–429): ili je udaljena od radnje kao usputni dio filma ili se razvila umjetnost trodimenzionalnih animiranih filmova. Lutka se pojavljivala u njemačkom ekspresionističkom filmu kao specifična osobnost romantične literature. U tim filmovima lutka ima posebni status jer nije ni bezivotni predmet niti živo biće, ali ima čitav niz psihoanalitičkih ili metafizičkih značenja, a to je ono što stvara filmska slika. Filmska slika je više oživljena od umjetničke slike, a pri tom je irealna.

I kao što smo već kazali u predstavi *Regoč* dominira vrlo atraktivna inscenacija napravljena od velikih najlona koje su glumci animirali i tako stvarali multidimenzionalne slike (Bujić 2007). Najloni su bili oslikani jakim bojama i predstavljali su čudesan mitološki svijet Ivane Brlić-Mažuranić. Prepoznamo likovno kazalište u kojem dominiraju likovna sredstva potpomognuta tekstom, a Robert Walzl je glumce tretirao kao jedan od elemenata likovne kompozicije. Takvo kazalište ima svoj jezik, svoju sintaksu i svoju vizualnu retoriku koja u krajnjem slučaju ima metaforično značenje. Gledatelji prepoznaju materijalnost upotrebnih likov-

⁴ <https://www.mini-teater.si/si/articles/1647/umetnost-lutkarstva-v-beogradu-izsla-knjiga-prof-lazica-v-njej-razgovor-z-robertom-waltlom> (pristupljeno 20. 1. 2019.)

nih sredstava i u načelu brzo dekodiraju značenja koja oni nose (Jurkowski 2007: 197).

Likovnoj dimenziji predstave dodana je glazba Tamare Obrovac koja ne izražava samo emotivno raspoloženje junaka već prožimala cijelu strukturu predstave. Waltl i Obrovac su rasporedili scenske slike prema pravilima glazbe. “Glazba je postala samostalnom strukturom kazališta. Ne radi se o ulozi glazbe i glazbenog kazališta nego o dalekosežnoj ideji kazališta kao glazbe” (Lohmann 2004: 118). Naime, moramo se prisjetiti kako se glazbenici u 21. stoljeću interesiraju za ontologiju zvuka. S druge strane “posebna glazba” stvara se kada glumci govore arhaičnim govorom punim aorista i sve to u ambijentu crkve svetog Dominika. Kao veliki kontrast arhaičnom govoru i ambijentu bila je vrlo suvremena lutkarska predstava. Stara priča postaje nova zahvaljujući suvremenom lutkarskom ili scenskom jeziku.

Kao što smo već kazali, u predstavi *Regoč* dominira vizualno ispred govornog. Predmeti i situacije premješteni su iz njihovog uobičajenog konteksta i ustanovljena je nova kombinacija. Lutkarstvo je najsublimnija teatarska vrsta kazao je Waltl,⁵ jer upravo lutkarstvo odražava esencijalnu narav kazališta, zbog toga je potrebna sinteza glumca i lutke. To je medij koji gradi strukturu imaginarne umjetnosti i nije puka simbioza likovnosti, pokreta i zvuka. Svojom nemimetičkom prirodom, lutka nas uvodi u magične prostore u kojima čovječanstvo gradi paralelne svjetove, drugačije od onih u kojima je primoran obitavati. Robert Waltl vjeruje kako su na postmodernu dramaturgiju utjecali film, televizija i glazbeni spotovi. lutka je postala nova medijska stvarnost. Prednost daje novim hibridnim formama. Živi glumac kao dramska osoba susreće se s lutkom kao dramskom osobom i vrši se multiplikacija i lika i osoba. Animator nije skriven iza lutke već kao glumac i kao lik ravnopravno igra s njom.

Predstava *Regoč* nastala je u skladu s razmišljanjima Roberta Waltla (*isto*) koji kaže:

Stoga držim i da lutkarska dramaturgija ima načela koja su ponešto drugačija, slobodnija. Klasična dramaturgija određuje se linearnim narativnim lancima, čvorovima događaja, aristotelijanskim pristupom u više izvedenica. Lutkarska dramaturgija bliska je glazbi, njezine partiture ne moraju

⁵ <https://www.mini-teater.si/si/articles/1647/umetnost-lutkarstva-v-beogradu-izsla-knjiga-prof-lazica-v-njej-razgovor-z-robertom-waltlom> (pristup ostvaren 20. 1. 2019.)

slijediti uzročno-posljedične veze. Lutkarska predstava na gledatelja djeluje izravno, neposredno poput glazbe. Zato je i lutarska režija a priori modernistički gestus, i nije nevažan podatak da se avangardni teatar s početka dvadeset prvog stoljeća, baš kao i postavangardne tendencije iz šezdestih oslanjaju na iskustva lutkarstva, u stanovitoj manifestnosti, u tendenciji da se i materijal doživljava osjetilno, konkretno. I lutkarska gluma izvorno je antipsihološkog karaktera. Animacija u svojoj biti podržava jednu izvornu, arhetipsku koreografsku strukturu. Animirati znači posredovati jedan već kreirani pokret.

3. Nevidljiva prema tekstu Maje Pelavić i u režiji Nikole Zavišića⁶

Dramaturginja Maja Pelavić ispričala je priču o sukobu dva svjetonazora. S jedne strane Nevidljiva, a s druge strane svjetovi koji predstavljaju roditelji protagonistice zarobljeni svakodnevnim ritualima i materijalnim vrijednostima. Njezin otpor spram discipline proizlazi iz duboke tjeskobe koju djevojčica osjeća zagledana u vlastiti odraz u ogledalu. Ona pokušava uništiti stari svijet i susreće drugu nevidljivu djecu. Nevidljiva otkriva način kako može biti svega manje pa i nje same. Nasuprot uzaludnom gomilanju nepotrebnog i zatvaranju iza doslovnih i metaforičkih ograda, stoje dijeljenje, davanje i zajedništvo kao jedina sila koja oslobađa pojedinca. U predstavi *Nevidljiva* Maje Pelavić pronalazimo elemente postdramskog kazališta jer “igra na pozornici shvaća se kao dijegeza jedne odvojene i uokvirene realnosti u kojoj vladaju vlastiti zakoni i interna veza elemenata koja se izdvaja iz okoliša kao inscenirana realnost” (Lohmann 2004: 122).

Kazališnim jezikom lutkarska predstava *Nevidljiva*⁷ realizirana je prvenstveno igrom svjetlima, potom glazbom i šarolikom lepezom rekvizita koji postaju lutke-predmeti. Kada su glumci u ulozi kora na sebi imaju kostime pune malih ogledalaca. Redatelj, Nikola Zavišić, diplomirao je na praškoj kazališnoj akademiji režiju alternativnog i lutkarskog kazališta. Posebno je sklon kazalištu sjena i

⁶ Predstava je koprodukcija Kazalište Virovitica i Kazalište lutaka Zadar

⁷ Pelavić, Maja. NEVIDLJIVA. Dram. Dora Golub. Red. i obl. svj. Nikola Zavišić. Scen. i kost. Natalija Burnos, Gl. Igor Karlić
Igraju: Nevidljiva – Sara Lustig. Nevidljivi, glas – Goran Vučko, Nevidljivo dijete, majka – Vjera Vidov, Nevidljivo dijete, otac – Dominik Karakašić.

eksperimentima sa svjetlom. U prvi plan dolaze laserski efekti. U mraku se stvaraju svjetlosne linije koje se pretvaraju u žičane ograde. Laserskoj svjetlosti autor pridodaje i efekte ogledala. Važnu ulogu u usmjeravanju pažnje gledatelja imalo je svjetlo koje je kadriralo radnju, mijenjajući prostor i vrijeme i na taj način, a u duhu postdramskog teatra, stvaralo vlastitu dramaturgiju. Kada glumci djeluju zajedno, svjetlom se sužava scena. Četvorica glumaca predstavljaju kor, svi govore u jedan glas i odjeveni su u istu odjeću.

Na žičane ograde glumci će nategnuti platna kako bi dobili kazalište silueta ili jedan oblik kazališta crnih sjena. Platna će u jednom trenutku postati zastave. Kazalištem sjena predstavljena su dva prizorišta kao dva svijeta. Vidimo događanja ispred platna i ono što je iza platna. Naime, čitava inscenacija predstavlja dva paralelna svijeta. S druge strane platna otkrivamo garderobu kao simbol građanskog. Predmeti iz garderobe postaju predmeti-lutke i počinju se pokretati.

Na sceni se pojavljuje i lutka koja je u isto vrijeme i scenska lutka i igračka pa Nevidljiva i animira lutku, ali se i igra s njom. Kao svako dijete Nevidljiva lutka objašnjava svoje probleme. A kao kontrast djevojčici i njezinoj lutki pojavljuju se mama i tata u grotesknoj odjeći i grotesknog ponašanja. Groteskni svijet potenciran je pjevanjem kao u operi u trenucima kada govore kako mora biti reda i kada objašnjavaju važnosti poklonima kojima se kupuje dječja ljubav. Nevidljiva djevojčica na poklon dobiva haljinu s rukama i nogama koju možemo nazvati lutka-kostim jer se navlači na animatora. Kako se pomiče animator tako se i ruke i noge pomiču inercijom. U predstavi se pojavljuje i treća vrsta lutaka – svjetleće lutke. Svaki animator ispred sebe drži jednu svjetleću lutku koja djeluje nedovršeno. One se ne animiraju, odnosno animatori ih drže ispred sebe i njima manipuliraju kao mala djeca kada mašu lutkom. Na momente se doima kao da lutke plivaju. Potom kombinacijom kazališta sjena i dijelova tijela glumci stvaraju gigantsku lutku čovjeka koji trči. Sve spomenute lutke više upotrebljavaju nego animiraju jer su one neanimabilne. Možemo kazati kako je riječ o rubnom lutkarstvu, a lutke su maksimalno stilizirane.

Na momente glumci kada su u ulozi kora zaplešu. Nije to narativni ples niti psihološki osmišljen ples već onaj koji često nalazimo u postdramskom kazalištu. Naime, “već u modernom plesu napustila se narativna usmjerenost, a u postmodernom plesu i psihološka” (Lehmann 2004: 122).

U predstavi *Nevidljiva* čitamo mnoštvo postdramskih kazališnih znakova. Predstava se sastoji od mnoštva epizoda koje nisu organizirane po poznatim obrascima. Uočava se autorova odbojnost prema zatvorenosti, a s druge strane sklo-

nost prema ekstremu i iskrivljivanju. Prepoznamo činjenicu kako se istovremeno prezentira mnogo sadržaja koje publika ne može preraditi odjedanput (Lehmann 2004: 112). Mnoštvo slika dovelo je do smrti slika, tako što se svi vizualni dojmovi registriraju samo kao informacije i sve se manje opažaju kvalitete onoga što je na slikama ikonično (Lehmann 2004: 110). “*Prekoračenje ‘norme’ isto kao i njezino neispunjenje vodi rezultatu koji se mora nazvati manje oblikujućoj a više izoblikujućom figuracijom*” (Lehmann 2004: 110). U predstavi *Nevidljiva* slabile su riječi, a dominirala je sadržajna buka koja je vodila prema nerazumijevanju. Gomilale su se vizualne i auditivne informacije čime se poništavalo značenje te se stvorila gusta masa znakova i simbola među kojima više iz postdramskog nego iz lutkarskog kazališta u “uzajamnom djelovanju ljudskog tijela i svijeta objekata” (Lehmann 2004: 281).

4. Vrtuljak tajni – četiri godišnja doba

Predstava *Vrtuljak tajni – četiri godišnja doba*⁸ Ivice Šimića rađena je za djecu od tri do pet godina. Autor predstave nije za predstavu imao gotovi tekst i nije htio raditi s klasičnim lutkama. Glumci su po njegovim zamislima stvarali priču o životnim ciklusima. Šimić je imao na umu postdramsku generativnu matricu koja “više ne bi bila priča (story) nego ono što se zove igrom (game) – naravno u okviru, po našim pojmovima ‘dramske’ strukture scenske fikcije i situacije. (...) kazalište u mnoštvenosti svojih kazališnih sredstava” (Lehmann 2004: 25).

Temu godišnjih doba u prirodi povezao je stadijima čovjekovog života. Predstava je podijeljena u četiri cjeline koja se istim likovima i simbolima *loptice* povezuje. Počinje proljećem kojeg simbolizira krtica. Ona pažljivo bdije nad travkama, pazeći da prerano ne niknu. U isto vrijeme proljeće poistovjećuje s djetetom koje je iskonsko i čisto. Naime, jedino nevino dijete je neodvojivo od prirode. Glumica u grotesknoj odjeći i prenaplašenih gesta, donosi u malim kolicima zemlju koju najprije miriše, sluša i osjeća cijelim tijelom. U zemlji pronalazi pokretljivu glistu,

⁸ *Vrtuljak tajni, Četiri godišnja doba* prema vlastitoj ideji režirao Ilica Šimić. Kostimografija Hana Letica. Sc. gl. Davor Grzunov. Lut. Mojmir Mihатов. Sv. Ivo Nižić. Scn. Darko Petković. Uloge: Krtica – Zanja Zalović. Foka – Gabrijela Meštrović-Maštruko. Morž – Josip Mihатов. Komarac – Anđela Ćurković-Petković. Bumbar – Davor Kovač. Medvjed – Dragan Veselić. Tehnička realizacija: Robert Košta, Frane Papić i Marijan Nižić. Sezona 2009/2010. Premijera 29. i 30.10.2009.

potom tegle za cvijeće u koje sadi kućno bilje. Sobne biljke, tegla za cvijeće i glišta su istovremeno i predmeti i scenski lik. Ovakvu pojavu Jurkowski (2007: 306) je nazvao *opalizacija*. Naime, značenje predmeta je potisnuto utjecajem pokreta koje publici nameće novo značenje. Nastaje novi lik koji sudjeluje u radnji. Kada pokret ne nadjača svojstva predmeta na sceni, još uvijek prepoznajemo predmet i njegovu prvobitnu funkciju, a može se dogoditi kao i u ovoj predstavi da vidimo istovremeno predmet i scenski lik. U zemlji glumica pronalazi stablo s jabukama i zmijom što odvajaju čovjeka božanskog sklada, koji nastaje uz pomoć vode u zemlji, što nagoviješta čovjekov dalji životni tijek. U drugom dijelu – ljetu – pojavljuju se kupač i kupačica u starinskim kupaćim kostimima. Voda iz one iste kante za polijevanje u ovoj slici poslužit će za tuširanje po vrućini. Uz pomoć rekvizita maske i peraja zaronit će u podvodni svijet pun morskih životinja. Scena se završava dolaskom ljetne oluje koja nastaje uz pomoć ventilatora. Treći dio, jesen, duhovito je prikazan u veseloj igri zavođenja komarice toreadora koja ubada bumbara. Jesen je u ljudi doba zrelosti i osnivanja obitelji, što je prikazano sićušnim lutkama u drvenim kućicama koje na pozornicu dolaze razdvojene, a odlaze spojene. Zimu i starost predstavlja medvjed vatrogasac koji se prisjeća mladenačkih dana, igara loptom i gašenja velikoga šumskog požara, a nakon što ugasi svijeću i nakon što ga snijeg pokrije, iz zemlje počinju ponovno nicati nove travke i mnoštvo loptica pada po pozornici.

U ovom antiliterarnom kazalištu glumci tijekom predstave izgovore tek desetak rečenica, ali s druge strane redatelj se duhovito poigrao rekvizitima pa su primjerice kante za polijevanje cvijeća oblaci koji donose kišu, iz kutijica-oblaka pada snijeg, ventilator dočarava oluju i snažan vjetar, a nizanjem brokula nastaje šuma.⁹ Lutkari su se predmetima služili u kazališne svrhe. Zaboravili su njihovu praktičnu funkciju. Upotrebljavali si ih suprotno njihovim praktičnim namjerama. Predmeti su još davno imali status subjekta jer su imali svoje duhove koji njima upravljaju. Animizam se odnosio na sve stvari čak i one koje je napravio čovjek. Svijet predmeta postojao je već i u Andersenovim bajkama. Predmeti u bajkama nisu alegorije ljudskih osobina. Oni su to što jesu – predmeti koji su od pisca dobili dar govora. Ideja o kazalištu predmeta javila se početkom 20. stoljeća ali svoju

⁹ O predstavi su pisali: Katarina Kolega, Tajna zadarskog dragulja, <http://www.matica.hr/vijest-nac/410/tajna-zadarskog-dragulja-2775/> (pristupljeno 21. 12. 2019.), Nikola Markulin, Vrtuljak tajni i četiri godišnja doba, <https://www.zadarskilist.hr/clanci/27102009/vrtuljak-tajni-i-cetiri-godisnja> (pristupljeno 21. 12. 2019.) i Igor Tretinjak, Razigrano buđenje prirode, <http://kazaliste.hr/index.php?p=article&id=1092> (pristupljeno 21. 12. 2019.)

punu afirmaciju doživjela je šezdesetih godina 20. stoljeća (Vigato 2019: 49–62).

Upotreba predmeta razlikuje se od obične igre predmetima. Naime, razlika se zasniva na tome da se u toj igri ne radi o zadovoljenju onoga koji igra, nego onoga koji promatra – publike. U kazalište prenosimo elemente dječje igre, a smisao tog prenošenja određuju zakoni umjetnosti (Jurkowski 2006: 252). Međutim, Šimić organizira predstavu tako da se djeca doslovce igraju ne koristeći zakone umjetnosti. Ovakvu pojavu s jedne strane povezujemo s postdramskim kazalištem, a s druge strane Jurkowski (2006: 99) takvu pojavu naziva “otvoreno kazalište”. Prvi pokušaj otvorenog kazališta prema Jurkovskom javio se u Poljskoj kada je redatelj Jan Dorman postavio na scenu bajku *Krojač Končić* u kojoj su predstavu odigrali na antirealističan način u stilu ritma dječje igre. Ili redatelj iz Rige, Arnold Burova, koji je krenuo od pretpostavke da se radnja događa u robnoj kući. Radnici se igraju igračkama kako bi zabavili male mušterije. Dio igraju uz pomoć maski, a dio pomoću igračaka – nose ih ispod pazuha i umjesto njih govore, a ponekad gestom pokazuju da sami proživljavaju osjećaje.

Predmeti u ovoj predstavi znače rješenje praktičnih problema. Sve su to poznati predmeti koje koristimo u svakodnevnom životu i lutkari magične lutke zamjenjuju predmetima. Jurkowski (2006: 254) se pita je li postojanje kazališta predmeta dokaz o dominaciji predmeta ili možda je to samo signal pokušaja podređivanja predmeta ljudskoj volji i fantaziji. U opisu kazališta predmeta Jurkowski (2007: 309) predlaže korištenje dva različita pojma “lutka” i “predmet”. Iako su sve lutke predmeti, svi predmeti nisu lutke. Lutka izrađena za korištenje u predstavi ikonički je znak scenskog lika. Predmet koji nije izrađen u kazališne svrhe, već iz praktičnih razloga, ikonički je znak samog sebe. Da bi predmeti izvršili svoju kazališnu funkciju lutke trebaju biti stavljene u pokret i dopuniti izgovorenim tekstom. U takvim trenucima njihova ikoničnost postaje u skladu sa scenskim djelovanjem. Ikoničnost upotrebnog predmeta postaje dio scenske radnje samo ako predmet podliježe personifikaciji. U drugim slučajevima predmet nema ikoničnost, a posebno u slučaju alegorizacije i antropomorfizacije.

Po stilu predstava *Vrtuljak tajni – četiri godišnja doba* je glumačka igra koja se može poistovjetiti s dječjom igrom i najmanjima ispričati metafiziku života. Sastoji se od pet predstava. Šimić je isprobao svoje ideje i razmišljanja, a želio ih je uskladiti s europskim trendom po kojem se predstave rade za djecu u dobi od par mjeseci do pet godina. Predstava se bavi svijetom koji nas okružuje i kojim se krećemo u vremenu i prostoru.

Djeca su se u priču uključivala komentarima, ali i boravkom na pozornici, čime

su i sama postajala dijelom toga imaginarnog svijeta. Tretinjak zapaža: “Otvorenim početkom u kojemu su stupili u prostor igre u tijeku, i otvorenim završetkom u kojemu je izvođačica pozvala male gledatelje da zajedno s njom posade još zelenila u zemlju, djeca su i naglašenije postala akteri, dok je scenska iluzija postala scenska realnost, a poruke, osmijesi i radost postali su stvarniji”.¹⁰

5. Zaključak

U predstavljanju zadarskog lutkarstva odabrali smo tri različite predstave koje odudaraju od klasičnog lutkarskog izraza. Da je animator vidljiv, na to smo već navikli jer u 21. stoljeću se vrlo rijetko insceniraju predstave paravanskog tipa. Međutim, suvremeno lutkarstvo ide još dalje pa su lutke zamijenjene upotrebnim predmetima koji se animiraju ili materijalima koji se oblikuju u lutke pred publikom. Predmeti na sceni imaju neograničene mogućnosti. S druge strane, kaže Jurkowski (2006: 255), lutke su staromodne i pripadaju skoro potpuno zaboravljenim rukotvorinama. I na kraju je uzviknuo – uvedimo predmete na scenu – oslobodimo se njihove vlasti. Zanemarena je priča i u prvi plan je stavljena likovnost. U predstavama se animira ili svjetlo ili “film”. Lutkarsko kazalište kao i glumačko krenulo je prema postdramskom teatru čija je ključna osobina s jedne strane da se sva sredstva upotrebljavaju s jednakom važnošću, a s druge strane dogodila se promjena stava na strani gledatelja koji participiraju u predstavi. “Kazalište se određuje kao proces, a ne gotov rezultat, kao djelatnost proizvodnje i djelovanje umjesto kao proizvod” (Lohmann 2004: 132).

Lutkarstvo 21. stoljeća u Zadru izabralo je raznorodne stilove i različite umjetničke putove. Možemo postaviti pitanje ostaje li lutkarstvo i dalje u granicama iste umjetnosti. Predstavljanjem ekstremnih scenskih prikazbi naznačili smo mogućnosti Kazališta lutaka Zadar koje svojim eksperimentima širi granice lutkarskog izraza. U novom radu koji će se baviti ovom temom propitivat će se odnos predstave u kojoj se pojavljuju klasične lutke i neka druga scenska izražajna sredstva.

¹⁰ Igor Tretinjak Razigrano buđenje prirode, <http://kazaliste.hr/index.php?p=article&id=1092> (pristupljeno 21. 12. 2019.)

LITERATURA

- BOŠKOVIĆ-STULLI, M. 1970. 'Priče iz davnine' i usmena književnost. *Zbornik radova Ivana Brlić-Mažuranić*. Priredio Dubravko Jelčić i drugi. Mladost. Zagreb: 163–197.
- BRLIĆ-MAŽURANIĆ, I. 1975. *Priče iz davnine*. Mladost. Zagreb.
- JELČIĆ, D. 1970. Etičke i estetičke dimenzije u djelu Ivane Brlić-Mažuranić. *Zbornik radova Ivana Brlić-Mažuranić*. Priredio Dubravko Jelčić i drugi. Mladost. Zagreb: 112–117.
- JURKOWSKI, H. 2006. *Metamorfoze pozorišta lutaka u XX veku*. Prijevod Pero Mioč. Međunarodni festival pozorišta za decu "Pionir". Subotica.
- JURKOWSKI, H. 2007. *Teorija lutkarstva. Ogledi iz istorije, teorije i estetike lutkarskog teatra*. Prijevod Biserka Rajčić. Međunarodni festival pozorišta za decu Subotica. Subotica.
- JURKOWSKI, H. 2007a. *Povijest europskog lutkarstva. II dio. Dvadeseto stoljeće*. Prijevod Jadranka Bargh. MCUK. Zagreb.
- KROFLIN, L. 2019. Važnost materijala u lutkarskoj predstavi. *Lutka je sve, sve je lutka*. Ur. Teodora Vigato. Sveučilište u Zadru. Zadar: 31–48.
- LEHMANN, H-T. 2004. *Postdramsko kazalište*. Preveo Kiril Miladinov. CDU. Zagreb, Beograd.
- LEGRAND, G. 2004. Lutka na filmu. *Svetsko lutkarstvo. Historija, teorija, istraživanje*. Ur. Radoslav Lazić. Foto Futura i Radoslav Lazić. Beograd: 421–429.
- SKOK, J. 1997. *Ivana Brlić-Mažuranić izabrana djela II*. Priredio Joža Skok. Naša djeca. Zagreb.
- VAUPOTIĆ, M. 1997. Parabole u životu pune značenja i ljepote. *Ivana Brlić-Mažuranić izabrana djela II*. Priredio Joža Skok. Naša djeca. Zagreb: 186–188.
- VIGATO, T. 2019. Lutka je sve, sve je lutka. *Lutka je sve, sve je lutka*. Ur. Teodora Vigato. Sveučilište u Zadru. Zadar: 49–62.

NOVINE

BUJIĆ, G. 2007. Scenska fantazija. *Zadarski list* 17. 9.

ČUČULIĆ, K. 2008. Interakcija glume, animacije i likovnosti. *Novi list* 5. 11.

MREŽNI IZVORI

<https://www.mini-teater.si/si/articles/1647/umetnost-lutkarstva-v-beogradu-iz-sla-knjiga-prof-lazica-v-njej-razgovor-z-robertom-waltlom> (pristupljeno 20. 1. 2019.).

Kolega, K. Tajna zadarskog dragulja. <http://www.matica.hr/vijenac/410/tajna-zadarskog-dragulja-2775/> (pristupljeno 21. 12. 2019.).

Tretinjak, I. Razigrano buđenje prirode. <http://kazaliste.hr/index.php?p=article&id=1092> (pristupljeno 21. 12. 2019.).

Three Performances of the Zadar Puppet Theatre in the New Century

ABSTRACT

The author selects three plays by different authors to speak about the aesthetics of Zadar puppetry in the 21st century. She talks about the following plays: Robert Waltl's Regoč inspired by the fairy tale of Ivana Brlić Mažuranić, Invisible by Maja Pelavić, directed by Nikola Zavišić, and the Carousel of Secrets – Four Seasons project by Ivica Šimić. She chooses plays in which visual dramaturgy is at the forefront, the puppet in the classical sense is replaced by an object or material, and other media such as film screenings are present. And while the plays Regoč and Invisible are based on a literary template, the play Carousel of Secrets – Four Seasons is an example on one side of a non-literary theatre, and on the other side the audience participating in the action appears on the stage.

KEYWORDS: *Zadar puppetry in the 21st century, postdramatic theatre, puppetry aesthetics*

Hrvatskoglagoljsko *Slovo premudrosti Akirovê* – intertekstualni ‘literarni kaleidoskop’

Anica Vlašić-Anić

Staroslavenski institut

vlasican@stin.hr

Рѣшѣнѣмъ Мѣстѣнѣхъ – Мѣстѣнѣхъ ѿ Мѣстѣнѣхъ Рѣшѣнѣмъ Рѣшѣнѣмъ,
Рѣшѣнѣмъ Рѣшѣнѣмъ Рѣшѣнѣмъ Рѣшѣнѣмъ Рѣшѣнѣмъ Рѣшѣнѣмъ!

*Naopako dijete – majka ga nikada ne bi rodila;
njegov osobni bog ne bi ga nikada stvorio!*¹

Priča o premudrom Akiru, knjigoznancu na dvoru asirsko-babilonskoga cara Sinahheriba (705. – 681.), drevna je semitska pripovijest asirske provenijencije, sačuvana na aramejskom jeziku te proširena i u bizantskoj književnoj tradiciji. Potpunu redakciju njezina slavenskoga prijevoda s nepoznata grčkoga predloška, nastalu polovicom XI. st. u Bugarskoj ili u Rusiji, u doba kijevskoga velikoga kneza Jaroslava Mudroga (1019. – 1054.), sadrži više ruskih i srpskih rukopisa iz XV. i XVI. st. U hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti zabilježena je svim trima hrvatskim povijesnim pismima – u trima, znatno kristijaniziranim verzijama skraćene redakcije slavenskoga prijevoda. To su: *Слово премудрости Акира* (*Slovo premudrosti Akirovê*) u hrvatskoglagoljskom Petrisovu zborniku iz 1468. g. (CPet 96v–104r); *Слово примудрога Акира* (*Slovo primudroga Akira*) u dubrovačkom hrvatskoćiriličkom zborniku *Libro od mnozijeh razloga* iz 1520. g. (CLib); i *Historia de sapientissimo Achiore Anno 162[...]* u kajkavskolatiničkom *Derečkajevu zborniku* iz 1621. – 1622. g. (CDer 70r–77r).

Hrvatskoglagoljski *Слово премудрости Акира* karakterizira niz markantnih osebjnosti na gotovo svim narativno-strukturnim razinama jezično-izražajnog i smisaono-značenjskog sustava. U sinkronijskoj i dijakronijskoj analitičkoj perspektivi, istodobno, to je niz koji ga osvještava kao svojevrsni intertekstualni ‘literarni kaleidoskop’ – čije su bitne sastavnice:

(1) dinamičan intertekstualni suodnos uspostavljen s prepoznatljivom

¹ Sumerska izreka preuzeta iz “engleskog prijevoda Edmunda I. Gordona – Cf. Pritchard, *Anthology* I, p. 244–245” (Višić 1993: 174); transglagoljizacija – A.V. A.

citatom i paracitatom prototekstnom građom – književnim kanonima pretkršćanske istočnjačke i zapadnoeuropske kršćanske civilizacije, kao što su: *Alf layla wa-layla* (*Tisuću i jedna noć*), biblijske starozavjetne knjige (*Proverbia, Liber Sapientiae, Liber Iesu filii Sirach* odnosno *Ecclesiasticus, Liber Iudicum*), ali i tradicija usmene narodne književnosti;

(2) jezičnostilska srodnost s popularnim hrvatskim srednjovjekovnim romanima o Aleksandru (*Aleksandrida*) i o Trojanskom ratu (glagoljaški *Rumanac Trojski* u *Petrisovu zborniku*) s kojima se uvrštava u “srodnu skupinu čakavskih tekstova” (Štefanić 1960), uz pretpostavku o njihovu zajedničkom predlošku – glagoljicom pisanom čakavskom zborniku (Marinković 1986);

(3) tronarječna hibridnost jezika koji sadrži i crkvenoslavenske i čakavske i kajkavske elemente (Jagić 1868; Štefanić 1960) – specifična pojava u povijesti hrvatskoga književnoga jezika koja aktualizira širi, višestoljetni kontinuitet nastojanja da se oblikuje “svojevrсна koiné”, kao djelotvoran književni i komunikacijski medij “duhovne integracije” lokalnogovorno i regionalno podvojenih prostora (Hercigonja 2002).

Ključne riječi: hrvatskoglagoljska književnost, *Priča o premudrom Akiru*, *Slovo premudrosti Akirovê*, intertekstualnost, literarni kaleidoskop

1. Uvod

Moralističko-poučna i zabavno-fantastična apokrifna *Priča o premudrom Akiru* (*Ahikaru*)² [dalje: PPA] – *The Story of Aḥīqar* (*Ahiqar*)³ ili *Words of Aḥīqar* – *Ahikarove riječi*, jedan je od dragocjenih bisera u umjetničkoj riznici svjetske književne baštine. Stoljećima popularna, ova drevna semitska pripovijest asirsko-perzijske provenijencije sačuvana je na aramejskom jeziku, na papirusu iz 500. g. pr. n. e. pronađenom u ruševinama Elefantine.⁴ Tradirana je u mnogim verzijama: u fragmentima sirijske *The Legend of Aḥīqar*⁵ i etiopske *The Sayings*

² Usp. “ܐܚܝܩܪܐ ܕܚܝܩܪܐ, -ܐ, m. nom. propr. etiam ܐܚܝܩܪܐ Br 1. *Ahior, Ahikar; Ahikar* – Ἀχιάχαρος (var. Ἀχίκαρ); *Achior* – *Tobiae consobrinus*: pridoše že **ahior** i navatʿ užiki tobiini BrN₂ 224d Vat₆ 206c Ἀχιάχαρος καὶ Ναββάς (var. Ἀχίκαρ καὶ Ναββάδ) Tob 11,19 *Achior et Nabath* Tob 11,20; -exh.” (RCJHR 2000: 101); Sept 1935: 1030.

³ “The principal character is **Aḥīqar** (Aramaic: ܐܚܝܩܪܐ, also transliterated as **Aḥīqar**, Arabic **Hayqar**, Greek **Achiacharos** and variants on this theme such as **Armenian**: Խիկար *Xikar*)” (SoA 2015).

⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Story_of_Ahikar (Pristupljeno 7. veljače 2015.)

⁵ Conybeare; Harris; Lewis 1913: 99–127.

of *Aḥīkar* u 15 izreka *Hicari philosophi mosulani praecepta*⁶ te *Fragments of the Sayings and Parables of Aḥīkar*;⁷ u arapskoj *The Story of Haiqâr and Nadan*;⁸ u armenskoj *The Maxims and wisdom of Khikar*⁹ i *The wisdom of Khikar*;¹⁰ u grčkoj *The Legend of Aḥīkar*,¹¹ utjecajnoj “na grčki životopis Ezopov” (Gudzij, cit. po: Hercigonja 2002: 15) i podudarnoj s pričom o Ezopu u izdanju Alfreda Eberharda (Eberhard 1872); u aramejskoj *Translation of Aramaic text*;¹² u turskoj *Old Turkish Text*;¹³ u slavenskoj *The Wise Akyrios*;¹⁴ te u rumunjskoj didaktičko-romanesknoj verziji sirijske provenijencije *Arkirije i Anadan* (Kovačec 1982: 814).

Književnopovijesni kompleks PPA s najrazličitijih aspekata kontinuirano privlači pozornost istraživača književnosti svih civilizacijsko-kulturnih krugova kojima pripada, pa tako i istraživača srednjovjekovne hrvatskoglagoljske književne baštine: V. Jagića (Jagić 1868), Vj. Štefanića (Štefanić 1969), E. Hercigonje (Hercigonja 2002), V. Badurina Stipčević (Badurina Stipčević 2013; Badurina Stipčević 2015). Interdisciplinarne aktualizacije PPA inspirirale su i neke nove pristupe srednjovjekovnoj slavenskoj književnosti – na međunarodnoj konferenciji u Sapporou i Tokiju 2015. g. “*The Story of Akir the Wise: a new approach to the Medieval Slavic Literature*” (Vlašić-Anić 2016). Autorica ovoga rada, kao istraživač intertekstualne ‘literarne kaleidoskopičnosti’ u avangardnoj poetici D. I. Harmsa (Vlašić-Anić 2010; Vlašić-Anić 2014), na toj je konferenciji tematizirala *Croatian Glagolitic Story of Akir the Wise (Slovo premudrosti Akirovê) – an Inter-textual “Literary Kaleidoscope”*.¹⁵

⁶ Conybeare; Harris; Lewis 1913: 128–129.

⁷ Conybeare; Harris; Lewis 1913: 171–173.

⁸ Conybeare; Harris; Lewis 1913: 130–161.

⁹ Conybeare; Harris; Lewis 1913: 24–55.

¹⁰ Conybeare; Harris; Lewis 1913: 56–85.

¹¹ Conybeare; Harris; Lewis 1913: 162–167.

¹² Conybeare; Harris; Lewis 1913: 168–170.

¹³ Conybeare; Harris; Lewis 1913: 86–98.

¹⁴ Conybeare; Harris; Lewis 1913: 1–23.

¹⁵ Ovaj je rad prerađena verzija tog izlaganja.

2. Od *Tobije* do hrvatskih prijevisa skraćene redakcije slavenskog prijevoda

Motivi bajkovite legende o mudrom Ahikaru već su u biblijskoj povijesno-mudrosnoj knjizi *Tobija* (*Liber Tobias*) intertekstualno ‘kaleidoskopično’ upričani uz “opise narodnih običaja, vjerovanja u zle duhove i anđele s aforizmima i mudrim izrekama tipičnim za mudrosnu književnost” (Werber 1982: 82). Knjigoznanac Akihar, sin Tobitova brata Anaela i Tobijin bratić, na dvoru je asirsko-babilonskoga cara Sanheriba¹⁶ ili Sauheriba, odnosno “Sinahheriba (Senaheriba 705–681), Sinagripa ili Sinogrifa slavenskih redakcija” (Hercigonja 2002: 14), a potom i njegova sina i nasljednika Asarhadona, bio “peharnik, čuvar državnog pečata, upravitelj i rizničar” (Tob 1,22). U “umjetnički odlično vođenom tekstu” *Tobije* koji je “vjerojatno napisan u Perziji” (Werber 1982: 82), kao jedan od *Posljednjih Tobitovih savjeta* sinu Tobiji inkrustiran je i lucidni sažetak arhetipskog fabularnog zapleta, neočekivanih preokreta i univerzalne filozofske po(r)uke PPA:

“¹⁰*Sinko moj, razmotri što Aman¹⁷ učini Ahikaru koji ga je uzgojio: iz svjetla baci ga u tamu i tako zlim plati dobro njegovo. Ali Ahikar bje spašen, a onoga stiže zaslužena kazna: siđe on u tminu. Ahikar dijeljaše milostinju i spasi se od smrtonosne zamke koju mu onaj priredi; u zamku Aman pade i poginu.*

¹¹*Dakle, sinovi moji, vidite kakvu snagu ima milostinja i kako pravda spašava.*”

(Tob 14,10–11)

Slavenski prijevod PPA s nepoznata grčkoga predloška vjerojatno je nastao u razdoblju od 10. do 11. st. u Bugarskoj ili polovicom 11. st., u doba kijevskoga velikoga kneza Jaroslava Mudroga (1019. –1054. g.) u Rusiji, gdje se pojavljuju i prijevodi PPA “na ruski s hebrejskoga i sirijskoga jezika” (Mulić 1975: 247). Njegovu znatno kristijaniziranu, potpunu redakciju sadrži više ruskih, bugarskih i srpskih rukopisa iz 15. i 16. st. (Mitani 2017). Najstariji sačuvani tekst ruske redakcije s kraja 15. ili početka 16. st., preveden je s grčkoga predloška i znatno pre-rađen po kršćanskom svjetonazoru (Hercigonja 2002: 14). Uz pretpostavku o ki-

¹⁶ Usp. “**Σαναχάριβος, ὁ** Sanherib” (Biblija 1994: 313, 735), kralj asirski, koji je g. 713. pr. Is. krenuo na Judeju i Egipat.” (Senc 1991: 835); “**Σενναχηριμ βασιλεὺς Ἀσσυρίων**” (Sept 1935: 784) 2 Kr 18,13 (=) Iz 36,1: “asirski kralj Sanherib”.

¹⁷ Usp. “**Ἀμάν**” (Sept 1935: 1038); **Анадамань** CLib *Anadam* CDer.

jevskoruskom arhetipu slavenskoga prijevoda, izneseno je i mišljenje o postojanju “zajedničkog i vrlo starog južnoslovenskog arhetipa” koji se s područja ohridske i preslavske književne škole brzo širio “u srpske i hrvatske krajeve” (Trifunović 1994: 330–331).

U hrvatskoj je srednjovjekovnoj književnosti PPA zabilježena svim trima hrvatskim povijesnim pismima, kao “još jedno svjedočanstvo karakteristične tropismenosti starije hrvatske književnosti” (Hercigonja 2002: 14). Time živo aktualizira tradiciju višestoljetne *suživljenosti i isprepletanja tropismenosti i trojezičnosti u Hrvata*: “triju pisama – latinice, glagoljice, hrvatske ćirilice (bosančice) – i triju jezika – hrvatskoga, latinskoga, staroslavenskoga (do kraja 11. stoljeća) / crkvenoslavenskoga hrvatskog tipa (od početka 12. do u 16. stoljeće)” (Hercigonja 1994: 6). Uz “tekstualni odnos južnoslavenskih prijepisa” PPA nastalih “između 14. i 17. stoljeća”, japanska slavistica K. Mitani istražila je i dosada nezamijećenu “povezanost triju hrvatskih prijepisa s dvama rukopisima očuvanima u Srbiji i Bugarskoj” (Mitani 2017: 21).

U trima srodnim hrvatskim prijepisima riječ je o skraćenoj redakciji slavenskoga prijevoda PPA. To su: *Словъ премудрости Акировѣ* [dalje: *Слпм*] / *Slovo premudrosti Akirovê* u hrvatskoglagoljskom *Petrisovu zborniku* (CPet: 96v–104r) iz 1468. g.; *Слово примс.Дрога Акира* / *Slovo primudroga Akira* u dubrovačkom hrvatskoćirilskom zborniku *Libro od mnozijek razloga* (CLib) iz 1520. g.; i *Historia de sapientissimo Achioire Anno 162[...]* u kajkavskolatiničkom *Derečkajevu zborniku* (CDer: 70r–77r) iz 1621.–1622. g.

Zainteresiranima su dostupna izdanja svih triju verzija. V. Jagić objavio je 1868. g., kao osnovni, “tekst ćirilski rukopisa dubrovačkoga”, te ga ispravio i nadopunio “glagolskim ... takodjer u ćirilskom priepisu” (Jagić 1868: 148). Ćirilski je tekst objelodanjen i u izdanju CLib M. Rešetara (Rešetar 1926), a kajkavskolatinička transkripcija, uz faksimile i književnokritički komentar, u izdanju CDer E. Hercigonje (Hercigonja 2002). Transliteriranu je skraćenu verziju hrvatskoglagoljskoga teksta *Слпм* nakon Jagića (također djelomično) izdao Vj. Štefanić (Štefanić 1969: 304–311), a transkripciju cijeloga teksta V. Badurina Stipčević (Badurina Stipčević 2013: 251–260).

3. Intertekstualna literarna kaleidoskopičnost *ᲘᲣᲗᲗ*

Hrvatskoglagoljski tekst *ᲘᲣᲗᲗ* najstarija je od triju sačuvanih verzija PPA u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti. Iako predstavlja tek skraćenu redakciju slavenskoga prijevoda, sadrži sve bitne dijelove ove priče. Nakon mnogo, “1000”¹⁸ бесплодних godina braka u kojemu “*ne bi emu čeda*” (CPet),¹⁹ premudri Akir s očinskom je ljubavlju posvojio te “*hlebom i vinom*” (CPet)²⁰ othranio svoga nećaka, “sestričića Anadana”.²¹ Poučivši ga temeljito “*knizje i premudrosti i gramatičje crjekvenoj*” (CPet),²² predao ga je – da služi dobru – “*Sinagrepu caru*” (CPet).²³ No Anadan odbacuje sve mudre savjete i pouke, te se posve predaje zlu: kao bezbožnik i spletkar bez “*straha Gospodnjeg*” koji je “*prvo načelo premudrosti*” (CPet),²⁴ smrtonosnu “*jamu kopa*” (CPet)²⁵ pod plemenitim Akirom. Lukavom inscenacijom navodne Akirove vojne pobune “na polju na Odorskom”²⁶ uvjerava cara u Akirovu izdaju te ga, ovlašten da mu upravo on odredi kaznu, osuđuje na smrt. Zahvaljujući jobovski ustrajnoj i pravedničkoj mudrosti te odanom prijatelju koji pristaje da umjesto njega ubije i caru podmetne sličnog mu “*sužnja Varavu*”,²⁷ Akir spašava goli život i potajno se skriva. Ubrzo potom, zadivljujućom mudrošću od velike pogibelji spašava i samoga cara Sanheriba: prerušen u njegova konjušara, s lakoćom rješava sve nerješive zagonetke egipatskoga cara Aluna – poput legendarna “zidanja grada ni na nebu ni na zemlji, nego u oblacima”.²⁸ Obradovan viješću da ga je spasio mudri Akir koji je ipak ostao živ, car ga vraća na dvor. U novostečenoj slavi Akir ponajprije nagrađuje dobročinstvo starog prijatelja bogatim uzdarjem: “*velikimi dari*” (CPet)²⁹ dobivenim od cara Aluna, zadivljena Aki-

¹⁸ č. (ς = 1000) let CPet “ᲘᲗ” (= 60) лѣта CLib *veliko let* CDer

¹⁹ не имаше дѣтета, CLib *ne imah diteta* CDer

²⁰ хлѣбомъ и виномъ, CLib *kruhom i vinom* CDer

²¹ sestričić Anadan CPet сестричиѣ Анадана CLib *sestrič tvoj Anadam*, CDer

²² книзи и приѣмудрости и граматичи царковнои. CLib *knjižnoj mudrosti i gramatiki*. CDer

²³ Синагрипп царя, добръ дворити CLib *Sinagrippu Kralju*, CDer

²⁴ парво ти почело приѣмудрости страхъ господина бога CLib *Pervi početak mudrosti jest strah gospodinov* CDer

²⁵ neviděl' běh' éko sin' moi ému kopal' bi poda mnoŭ CPet подѣкопаваше подъ нимъ. CLib *A ne znajáše da sin njegov Anadam pod njim jamu kopa* CDer

²⁶ I reče Anadan: “Pogledaj na polje na Odorsko” CPet И рече Анадана • пошли царе видѣти на полъ наодорско CLib *I reče Anadam pogledaj na polje (... na polju na vdovskom)* CDer

²⁷ jednoga sužnja obličjem je k meni podoban, CDer

²⁸ zij' mi grad ni na nebi, ni na zemlji ni na vodi CPet зѣи ми градъ ни на небс ни на земли, него ли на облацихъ CLib *Sazij mi grad, ni na nebi, ni na zemlji, ni na vodi* CDer 76r

²⁹ velikimi darmi CDer

rovom mudrošću, koju je isprva prezirno potcijenio. Kao nagradu za sebe sama, od Sinagrepa cara Akir zatraži – posinka Anadana da ga ‘podsjeti na zaboravljeno učenje’³⁰ te mu se osvećuje ‘dogmatsko-poučnim’ šibanjem do smrti.

Za hrvatskoglagoljski CPet iz 1468. g. u kojemu je sačuvan tekst *ᠠᠮᠢᠷᠠᠨ* (CPet 96v–104r), kao i za kajkavskolatinički CDer iz 1520. g., V. Jagić smatrao je da su “dva veoma obilata zbornika najraznolikijih stvari: pravi pravcati literarni kalejdoskop” (Jagić 1868: 149).

I tekst *ᠠᠮᠢᠷᠠᠨ* žanrovski je strukturiran po srednjovjekovnom, ‘kaleidoskopičnom’ stilskom modelu kristijanizirane, mudrosno-dogmatsko-didaktične i zabavno-fantastične *romaneskne* proze: uz hrvatskoglagoljske tekstove *Barlaam i Jozafat*, *Rumanac trojski* i *Aleksandrida*, u književnopovijesnim promišljanjima hrvatske srednjovjekovne književnosti (V. Jagića, Mihovila Kombola, Vj. Štefanića, E. Hercigonje, D. Fališevac) uvršten je u žanr “srednjovjekovnog romana” (Badurina Stipčević 2013: 22). Njegovo fabularno oblikovanje zapleta i dramatičnih motivsko-tematskih preokreta asocira na narativno majstorstvo brojnih pripovjedača iz perzijsko-arapske zbirke priča *Alf layla wa-layla* (*Tisuću i jedna noć*, nastajala od 10. do 16. st.), na čelu s legendarnom Sheherezad. U priču su umetnute brojne biblijske mudre izreke, sentencije i aforizmi; fragmenti prenja (na granici refleksivne i pripovjedne proze i drame)³¹ ili nadmetanja;³² kao i – bajkovito lucidne zagonetke, alegorije, poslovice, krilatice i fragmenti basni iz hrvatske usmene narodne književnosti.

Kaleidoskopična poučnost šarolikog spektra – hijerarhijski ‘visoke’, kanonsko biblijske i hijerarhijski ‘niske’, pučke narodne – mudrosti, gradi impresivan mozaik filozofski-kontemplativnog, kršćansko-dogmatskog i zabavno-fantastičnog sadržaja. Premudri Akir pobjeđuje na kraju briljantnim ‘verbalnim oružjem’: mudrim izrekama, poslovicama, zagonetkama i slikovitim basnama, virtuoznim bravurama u prenju ili nadmetanju, kako s carem Allunom, tako i s odmetnim posinkom Anadanom. Moralni je pobjednik u svim “bitkama sa smislovima”³³ nerazumnosti i zla, pa tako i u završnom obračunu ‘bez milosti’ s bezumnikom i spletkarom Anadanom – jer “zloća nema moći protiv mudrosti” (*Pohvala mudrosti*: Sap 7,30).

³⁰ zabil je moje učenje CPet je pozabil mojega navuka CDer

³¹ O žanru *prenja* usp. npr. Dürriegl 2011.

³² U kojima “božanstva, ljudi, životinje, biljke ili pak kovine ističu svoje vrline nad svojim takmacem” (Višić 1993: 176).

³³ Usp. Harmsova “bitka sa smislovima” i dadaistički “avangardni palimpsest” (Vlašić-Anić 1997: 223–228); te Harms 2014: 58.

U sinkronijskoj i dijakronijskoj analitičkoj perspektivi, istodobno, *ᲘᲗᲗ* se žanrovski osvještava kao svojevrsni *intertekstualni 'literarni kaleidoskop'* čije su bitne sastavnice:

(1) *dinamičan intertekstualni suodnos* koji uspostavlja s prepoznatljivom citatnom i paracitatnom prototekstnom građom – književnim kanonima pretkršćanske istočnjačke i zapadnoeuropske kršćanske kulture i civilizacije;

(2) *jezičnostilska srodnost* s popularnim hrvatskim srednjovjekovnim romanima *Aleksandrida* i *Rumanac Trojski* (CPet f. 323–332) s kojima se uvrštava u “srodnu skupinu čakavskih tekstova” (Štefanić 1969: 304) koje je (sva tri) Ivan Derečakaj 1622. g. “prepisao latinicom, očito iz glagoljičkih predložaka” (Hercigonja 2002: 11);

(3) *tronarječna hibridnost jezika* koji sadrži i *crkvenoslavenske* i *čakavske* i *kajkavske elemente* kao dokaz “da je tu starinu nekaki *kajkavac* pisao”, da je to *prijepis* “davnašnjih starobugarskih ili crkvenoslavinskih tekstova”, te da je glagoljska pismenost u 15. i 16. st. “čak u tadašnju ‘Slavoniju’ ... među Savu i Dravu dopirala” (Jagić 1868: 149) – što u kratkom opisu PPA iz CPet primjerima potvrđuje i Vj. Štefanić: “Tako nalazimo: *čto* dva puta (97^v), *kai* dva puta (98^v i 99) i *ča* šest puta (99, 99^v, 101, 102, 103); komp. *bolše*, (98^v), *bolša* (99) i *bolě, bole* (99, 100^v), *boli* (99); ekavizme: *slep’, slepu* (99), *ne umem* (102), *hleb’* (103^v) i dr.; mađarski *lovas* (102)” (Štefanić 1960: 367).

Dinamičan intertekstualni suodnos s književnim kanonima pretkršćanske istočnjačke i zapadnoeuropske kršćanske kulture i civilizacije, *ᲘᲗᲗ* uspostavlja napose kao hibridni žanrovski model srednjovjekovne mudrosno-didaktične i zabavno-fantastične romaneskne proze. Kao uzorna moralno-poučna *Pohvala mudrosti* protiv koje “*zloća nema moći*” (Sap 7,30) istodobno je i umješno vođena napeta *priča* s obilježjima dogmatsko-didaktične *pouke*, mozaične *zbirke mudrih izreka, očinskih savjeta* i gotovo neproničnih *zagonetki*, ali i *tužaljke, prenja* ili *nadmetanja, narodne bajke i legende, basne* i *alegorije*. Na najrazličitijim narativno-strukturnim razinama “jezično-izražajnog i smisaono-značenjskog sustava” (Peleš 1989) – uspostavlja *dinamičan intertekstualni suodnos* s prepoznatljivom citatnom i paracitatnom prototekstnom građom. Uz tradiciju spomenutih žanrovskih bisera usmene narodne književnosti, poput čudesnog srednjovjekovnog ‘literarnog kaleidoskopa’, osvještava i brojna smisaono-značenjska pretapanja književnih kanona pretkršćanske istočnjačke i zapadnoeuropske kršćanske kulture i civilizacije. To su: mudrosna didaktična književnost drevnih Egipćana – drevnoegipatski tekstovi *Pouka nadstojnika Ptah-hotepa*, oko 2450. g. pr. n.e. (Višić 1993: 160–163) i

Pouka za Amen-em-opeta iz 7. ili 6. st. pr. n. e. (Višić 1993: 164–172); *Biblija*, povijesne i mudrosne knjige *Staroga zavjeta: Liber Iudicum* (nakon Kirova edikta 538. pr. n. e.), *Proverbia* (oko 6. i 5. st. pr. n. e.), *Liber Tobias* (između 4. i 2. st. pr. n. e.), *Ecclesiastes* (3. st. pr. n. e.); *Sirach* (2. st. pr. n. e.), *Liber Sapientiae* (1. st. pr. n. e.); *Biblija, Novi zavjet*; perzijsko-arapska zbirka priča *Alf layla wa-layla* (*Tisuću i jedna noć*, nastajala od 10. do 16. st.).

Dominantnu poziciju u cjelokupnoj kaleidoskopično-intertekstualnoj dinamici hrvatskoglagoljskog teksta *ⲡⲓⲙⲁⲓ* neosporno zauzima biblijska citatna i paracitatna prototekstna građa. Akirovo poučavanje posinka Anadana “*knizje i premudrosti i gramatice crkvenoj*” (CPet)³⁴ dogmatski je precizno i duboko utemeljeno na vrijednosnim postulatima ne samo biblijskih starozavjetnih mudrosnih knjiga već i novozavjetnih *Evandjelja*. Ponajprije to je STRAH GOSPODNJI kao: “*početak mudrosti*” (Sir 1,14; *Protiv podrugljivaca* Izr 9,10); “*punina mudrosti*” koja “*opija svojim plodovima*” (Sir 1,16); “*korijen mudrosti*” (Sir 1,20); “*mudrost i pouka*” (Sir 1,27); “*početak spoznaje*” (Izr 1,7); “*slava i hvala, veselje i vijenac radosti*” (Sir 1,11) jer “*sladi srce, daje radost, veselje i dug život*” (Sir 1,12); te napose *strah Gospodnji u kušnji* (Sir 2, 1–18). Napose se ističu i: *Istinska i lažna mudrost* (Sir 37,16–31); *radosti mudraca* (Izr 3,14); *postojanost i pribranost* (Sir 5,11); *dužnosti prema roditeljima* (Sir 3,1–24); *krotkost i poniznost* (Sir 3,17–20 10,9 10,11); *strpljivost i suspregnuće* (Sir 1,23; 37,16); *Vlast nad sobom* (Sir 19,2–3); *druženje sa sebi jednakima* (Sir 13,9–10). Uključena su i PRAVILA PONAŠANJA: za *odgoj djece* (Sir 7,23), za *prijateljstvo i neprijateljstvo* (Sir 8,10 Izr 25,21–22), za *gozbe* (Sir 31,13–14) i za *žalost* (Sir 38,16). Nezaobilazne su i *POUKE ZA IZBJEGAVANJE*: “*grešnika*” (Izr 1,10–16), “*ludosti bezumlja*” (Izr 1,10–16), “*ludaka*” (Eccl 7,5 Sir 8,17), “*zlih žena*” (Sir 9,6 9,8 25,21–26), “*preljubnica*” (Izr 5,3–4 6,23–26 7,5 7,27), *svađa i krvoprolića* (Sir 28,11 22,24), *nevjere te obijesti u bogatstvu* (Sir 5,8), *nepravednog stjecanja* (Eccl 2,21); “*trpeze nepravednih*” (Sir 9,16 Izr 23,6–7), “*sedam gnusoba*” (Izr 6,16–19), “*oholosti*” (Sir 10,9).

Gotovo geometrijskom progresijom preobražavanja *mudrih pouka dobrote* u *izopačeni nauk zla*, svako od istaknutih načela Anadan sustavno iznevjerava, izokreće u suprotnost, tvrdoglavo krši i zbog toga – bez milosti – biva kažnjen smrću. Baš kao da se upravo na njegov lik odnosi stara sumerska izreka-poslovica citirana na početku ovog rada: *Naopako dijete – majka ga nikada ne bi rodila; / Njegov osobni bog ne bi ga nikada stvorio!*

³⁴ ⲕⲛⲓⲛⲓⲛⲓ ⲛ ⲡⲣⲏⲙⲉⲙⲁⲓⲣⲟⲥⲧⲓ ⲛ ⲓⲣⲁⲙⲁⲧⲓⲥⲓ ⲥⲁⲣⲕⲟⲩⲱⲛⲟⲛ CLib *knjižnoj mudrosti i gramatici* CDer

Usprkos obilju prepoznatljivih *biblijskih* prototekstova, nekoliko dosada nerazjašnjenih mjesta u *ḤḤḤ* predstavljalo je za nas pravi izazov da istražimo mogući intertekstualni suodnos naše priče s kanonima mudrosne književnosti drevnih Egipćana. Poznato je da je na drevnu hebrejsku (dakle i biblijsku starozavjetnu) mudrosnu književnost snažan utjecaj vršila mudrosna “didaktična književnost drevnih Sumeraca, Babilonaca i Egipćana – koju tvore tužaljke i proročanstva, pouke i savjeti, mudre izreke i poslovice, te prenja i nadmetanja” (Višić 1993: 156). Iznimnu popularnost “u svim književnostima starog Orijenta” uživao je “poseban i cjelovit književni žanr, koji je – zapravo jedini od svih egipatskih književnih vrsta – imao ustaljeno ime, *sboyet*, tj. *pouka* ili *nauk*” (Petrović 1982: 23). Obavezno uvodno navođenje *naslova* te *imena i zvanja* (nerijetko: *fiktivnoga*) *autora sboyeta* – visoka dostojanstvenika iz dvorske ili učene sredine u kojoj su te pouke nastajale, glasovita mudraca iz davnine, člana faraonove obitelji ili samoga faraona – snažilo je vjerodostojnost poučavanja mlađeg i neiskusnijeg, obično vlastitoga sina. Birani, iznimno težak jezik te dotjeran i često izvještačen stil ovih spisa čuvaju i kasniji pisci nižega društvenog položaja, svećenici ili činovnici. Po markaciji *autorstva*, žanr je *sboyeta*, tj. *pouke* ili *nauka* “izuzetak među egipatskim književnim djelima” (Petrović 1982: 23).

Drevnoegipatska *Pouka za Amen-em-opeta* (7. ili 6. st. pr. n. e.) – koja je prožeta “moralističkim stavom i pozivanjem na red nad kojim bdije božanstvo s kojim se nijedan smrtnik ne može mjeriti” bila je “izvor *Mudrim izrekama Starog zavjeta*, kakav se zaključak podaje iz uporednih mjesta” (Višić 1993: 163). Dva od ovih paralelnih mjesta³⁵ identificirali smo i u *ḤḤḤ*: Izr 23,6–7: *ne jedi jela zavidnikova ... jer on je onakav kakav u sebi misli ...* i Izr 25,21–22: *Ako je gladan neprijatelj tvoj, nahrani ga kruhom, i ako je žedan, napoj ga vodom. Jer mu zgrćeš ugljevlje na glavu, i Jahve će ti platiti.*

Tri su paralelne poveznice i s *Poukom nadstojnika Ptah-hotepa* (nadstojnika faraona Izezija iz Pete dinastije, oko 2450. g. pr. n.e.): Izr 25,13: *Vjerman je glasnik onome tko ga šalje kao ledena studen u doba žetve: on krijepi dušu svoga gospodara*; Izr 6,24–26: *da te čuvaju od zle žene, od laskava jezika tuđinke* (*ḤḤḤ* 6,23–26 *Pouka nadstojnika Ptah-hotepa* 6,24–29) i Izr 7,5: *da te čuva od žene preljubnice, od tuđinke koja laskavo govori.*

Mišljenjima o postojanju “vrlo starog južnoslovenskog arhetipa” PPA, pro-

³⁵ Izr 22,17–18a 22,18–19 22,22 25,21–22 Jeremija 17,5–8 Izr 22,28 23,11 15,16–17 23,4–5 22,24 12,22 23,6–7 23,8 14,5 16,8 20,23 16,11 27,1 19,21 20,9 20,22 20,19 17,5 (Višić 1993: 163–172).

širenoga s područja ohridske i preslavske književne škole u “srpske i hrvatske krajeve” (Hercigonja 2002: 14; usp. i Trifunović 1994: 330–331) – pridružujemo i zaključak o kompleksnom intertekstualnom suodnosu, kako naše priče, tako i ovog južnoslavenskog arhetipa s još drevnijim – istočnjačkim arhetipom.

Na Jagićevo zapažanje o provenijenciji PPA iz perzijsko-arapske zbirke priča *Alf layla wa-layla* / *Tisuću i jedna noć*, nastajale od 10. do 16. st.³⁶ upozorio je već Đ. Šurmin: “pripovijetka ‘o caru Sinagripī i njegovu doglavniku premudrom Akiru ... potekla je iz Tisuću i jedne noći’, (Jagić, Prilozi, 1869. I u Kukuljevićevu Arhivu, knj. IX.). Tu je glavna misao kako misirski faraon zadaje pitanja caru Sinagripī, a rješava ih mudri Akir, njegov doglavnik, koji je tamnovao, a car ga istom onda oslobodio tamnice, kad se našao na nevolji. (V. Jagić, Der weise Akyrios u Byzan. Zeitschrift 1).” (Šurmin 1898: 242).

Zasada smo, npr., zapazili neke paralele u *Pripovijesti o ‘Alīji Šāru i Zumurrudi* započetoj u 308-oj noći (završenoj u 327-oj) *Tisuću i jedne noći* [dalje: TIS] (TIS 1991: 226–309): bogati trgovac Madž ed-Dîn u zemlji Chorasân, napunio je “već svoju šezdesetu godinu života,³⁷ a da mu se nije rodio nijedan sin. Tada mu napokon Allâh Uzvišeni pokloni jednog sina” (TIS 1991: 227). Razboljevši se nasmrta, otac poučava sina opomenom: “Opominjem te, ne budi ni s jednim čovjekom povjerljiviji nego što dolikuje, i izbjegavaj sve, što donosi sa sobom štetu i nesreću! Čuvaj se da ne postaneš prijateljem zlog čovjeka.” (TIS 1991: 227). Nastavlja s poukama i savjetima da čini dobro, misli na Allâha; da ne rasipa svoja blaga, jer su temelj njegovih prava, nerijetko i prijateljstva; da sluša savjete starijih, bude sabran i odmjeren, milosrdan i pravedan prema podređenima; da se kloni pijanstva, početka svakog zla, kao i prijateljstva s pijanicom.

Citatna i paracitatna prototekstna građa iz hrvatske usmene narodne književnosti iznimno je zanimljiva žanrovska karakteristika PPA napose za buduće istraživače. Upričanost motiva bajkovite legende o mudrom Ahikaru već se u biblijskoj knjizi *Tobija* kaleidoskopično isprepliće ne samo s aforizmima i mudrim izrekama iz mudrosne književnosti, već i s opisima narodnih običaja i vjerovanja u zle duhove i anđele (Werber 1982: 82). Nekoliko zagonetki iz PPA s nekoliko narodnih zagonetki usporedio je već V. Jagić. Neizvediv zadatak “cesara Allona” da mu sazida grad “ni na nebu ni na zemlji, ni na vodi” zadan Akiru prerušenom u Anadana, usporedio je s narodnom pripovijetkom o zidanju “čardaka ni na nebu, ni na

³⁶ Usp. Đukanović 1982: 117; Đukanović 1982.a: 125; Božović 1982: 131.

³⁷ Što bi se moglo povezati s brojem “iä” (= 60) *лиета* (Akirova braka) u CLib.

zemlji”. Epizodu o “nojevićima” što zrakom u košari nose tobožnjega “graditelja” povezoao je s motivom “nebeske vožnje” u hrvatskoj narodnoj pripovijetki *Solomuna proklela mati* (Karadžić 1870: 157–159), a zagonetku o godini i 12 mjeseci – *I reče car: “Ambjekane, ča mi je: dubovo bjelo, 12 stlpa, na onih stlpah 50 koles, a u tih koles 2 mišci, jedna bjela, druga mišca črna.”* (CPet) – s usmenom narodnom zagonetkom *Kita rakita i u njoj 12 stupova*.³⁸

Tronarječna hibridnost jezika PPA, jezika koji sadrži i crkvenoslavenske i čakavske i kajkavske elemente (Jagić 1868; Štefanić 1960) – specifična je pojava u povijesti hrvatskoga književnoga jezika. Prema E. Hercigonji, ona aktualizira širi, višestoljetni kontinuitet nastojanja da se oblikuje “svojevrna koiné”, kao djelotvoran književni i komunikacijski medij “duhovne integracije” lokalnogovorno i regionalno podvojenih prostora (Hercigonja 2002).

Neujednačenost jezika bitna je karakteristika svih tekstova u hrvatskoglagoljskom CPet iz 1468. g. koji sadrži našu priču *ѠѠѠ*: uz “stari čakavski dijalekat ekavskog govora, jako preleven crkvenoslavenskim oblicima”, često se “osjeti blizina kajkavskoga dijalekta, ali u nekim poglavljima kajkavski prevladava” (Štefanić 1960: 395). Po načelu svojevrna kaleidoskopična prožimanja i pretapanja – u njima “domaću konservativnu čakavsku i kajkavsku osnovu s pretežno ekavskim (djelomice ikavskim) refleksima mnogo impregniraju crkvenoslavenski oblici i riječi, a u nizu priloga neusmijivi su čehizmi; ponegdje, a osobito u tekstu o Trojanskom ratu, vide se i tragovi mađarskog jezika” (Štefanić 1960: 395). Nepoznati je pisar očito sabirao raznovrsne priloge iz najrazličitijih predložaka i izvora: “iz starijeg crkvenoslavenskoga, iz latinskoga (zapadnoevropskoga) i iz češkoga” ostavljajući njihov jezik – jezik najrazličitijih jezičnih područja i vremena – “djelomice nepromijenjen ili ga je malo mijenjao” (Štefanić 1960: 359). Na temelju provedenih sadržajno-jezičnih analiza južnoslavenskih i triju hrvatskih prijepisa PPA – i K. Mitani istaknula je značajnu ulogu prepisivača-prerađivača različitih jezičnih praksi i osebujnih društvenih uvjetovanosti u oblikovanju njihovih tekstova (Mitani 2017).

Na Štefanićeve zaključke o lokalizaciji postanka CPet u užoj Hrvatskoj “fran-

³⁸ Дубово било, тон еѣ годниѣ недно, двананѣ стѣпа тон е годниѣ двананѣ мнѣсеца, а тридѣсти колѣса, тон тридѣсти дни с мнѣсеца, а двѣ мѣшницѣ, тон еѣ вно данѣ а царна ноѣѣ. (CLib) “Sravní s tím narodnu zagonetku (br. 299 u Vili): Kita rakita i u njoj 12 stupova, na svakom stupu ima četiri gnjezda, u svakom gnjezdu ima sedmero pilića: svako pile ima svoje ime? – Godina 12 mjeseci, u mjesecu 4 nedjelje, u nedjelji 7 dana. Ovu istu zagonetku ima i Jukić u II. knjizi bos. Prijatelja.” (Jagić 1868: 146) – Usp. i Hercigonja 2002: 15.

kopanskih posjeda” u “karlovačkom kotaru” gdje se “čakavski dijalekat ukrštavao s kajkavskim, kamo je dosezao utjecaj mađarskoga i gdje je pisaru crkvenoslavenški jezik bio iz crkve vrlo dobro poznat te ga u neku ruku smatrao književnim jezikom” (Štefanić 1960: 395) – oslanjaju se i kasniji istraživači tekstova CPet: i kada je riječ o *Nauku sina Vičardova* (Reinhart 2012), i kada se radi o usporedbi *Opis* s tekstem *Historia de sapientissimo Achioze* iz kajkavskolatiničkoga CDer iz 1621./1622. g. (Hercigonja 2002).

4. Zaključak

Analizirana “literarna kaleidoskopičnost” osebujno aktualizira i Jagićevu tezu da “prirodjena srodnost” hrvatskoglagoljskoga CPet iz 1468. g. i kajkavskolatiničkoga CDer iz 1621. g. odražava “jedan duh, i isti pravac duhovnoga života” koji ih je u knjižnici Ivana Kukuljevića Sakcinskoga spojio kao “duh narodnog jedinstva, kojemu ne smeta ni ime ni vjera ni pismo” (Jagić 1868: 149).

IZVORI

- BADURINA STIPČEVIĆ, V. 2013. *Hrvatska srednjovjekovna proza I. Stoljeća hrvatske književnosti*, sv. 115. Priredila i transkribirala Badurina Stipčević, V. Matica hrvatska. Zagreb.
- Biblija 1994. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- CONYBEARE, F. C.; HARRIS, J. R.; LEWIS, A. S. ²1913. *The Story of Aḥikar from the Aramaic, Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Old Turkish, Greek and Slavonic versions*. University Press. Cambridge. https://www.academia.edu/4110143/the_story_of_ahikar (Pristupljeno 8. kolovoza 2019.).
- HARMS, D. I. 2014. *Pucanj ispred*. Izbor, prijevod i komentar: Vlašić-Anić, A. Grafike: Žeželj, D. Petikat. Zagreb.
- HERCIGONJA, E. 2002. Priča o premudrom Akiru (Historia de sapientissimo Achio-ore) iz neobjavljenoga rukopisa R 3495 (XVII. st.) NSK. *Hrvatska književna baština, knjiga 1*. Ur. D. Fališevac, J. Lisac, D. Novaković. Ex libris. Zagreb.
- JAGIĆ, V. 1868. Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku. Knjiga IX*. Ur. Kukuljević Sakcinski, I. Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine. Zagreb: 67–151.
- KARADŽIĆ, V. S. 1870. Srpske narodne pripovijetke, drugo umnoženo izdanje. Beč, u nakladi Ane, udovice V.S. Karadžića: 157–159. <https://sr.wikisource.org/sr-el/> (Pristupljeno 24. prosinca 2019.).
- REŠETAR, M. 1926. *Libro od mnozijek razloga: dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520*. Srpska kraljevska akademija. Beograd – Sr. Karlovci.
- Sept 1935. *Septuaginta*. 1935. Id est Testamentum graece iuxta LXX interpretes edidit Alfred Rahlfs. Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart.
- TIS 1991. *Tisućuijedna noć. V. svezak od 271. do 371. noći*. Demetra. Zagreb.

LITERATURA

- BADURINA STIPČEVIĆ, V. 2015. Priča o premudrom Akiru u hrvatskoglagoljskom Petrisovu zborniku (1468). *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju. Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta. Bibliotheca Glagolitica Croatica* 2. Ur. Badurina Stipčević, V.; Požar S.; Velčić, F. Staroslavenski institut. Zagreb: 379–398.
- BOŽOVIĆ, R. 1982. Nova arapska književnost (19. i 20. v.). *Povijest svjetske književnosti, knj. 1*. Ur. Petrović, S. Mladost. Zagreb: 127–152.
- DÜRRIGL, A.-M. 2011. Razgovor duše i misli – između prenja, propovjednosti i meditacije. *Slovo* 61: 41–63.
- EBERHARD, A. 1872. *Fabulae Romanenses Graece Conscriptae ex recensione, et cum adnotationibus Alfredi Eberhard*. Lipsiae: ex aedibus B.G. Teubneri. <https://archive.org/details/fabulaeromanense01eberuoft/page/n4> (Pristupljeno 20. prosinca 2019.).
- DUKANOVIĆ, M. 1982. Zlatno doba arapsko-islamske književnosti abasidi (750 – 1258). *Povijest svjetske književnosti, knj. 1*. Ur. Petrović, S. Mladost. Zagreb: 110–123.
- DUKANOVIĆ, M. 1982.a. Doba opadanja: književnost od 13. do početka 19. v. *Povijest svjetske književnosti, knj. 1*. Ur. Petrović, S. Mladost. Zagreb: 124–127.
- HERCIGONJA, E. 1994. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Matica hrvatska. Zagreb.
- HERCIGONJA, E. 2002. *Priča o premudrom Akiru (Historia de sapientissimo Achio-re)* iz neobjavljenoga rukopisa R 3495 (XVII. stoljeće) Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. *Hrvatska književa baština*, knjiga 1. Ur. Fališevac, D.; Lisac, J.; Novaković, D. Ex libris. Zagreb: 11–53.
- KOVAČEC, A. 1982. Rumunjska književnost. *Povijest svjetske književnosti, knj. 3*. Ur. Vidan, G. Mladost. Zagreb: 799–870.
- MARINKOVIĆ, R. 1986. *Roman o Troji; Roman o Aleksandru Velikom*. Priredila R. Marinković. Prosveta. Srpska književna zadruga. Beograd.
- MITANI, K. 2017. The Croatian Tradition of The Story of Akir the Wise in South Slavonic Recensions. *Slovo* 67: 1–21.
- MULIĆ, M. 1975. Stara ruska književnost. *Povijest svjetske književnosti, knj. 7*. Ur. Flaker, A. Mladost. Zagreb: 235–267.
- PELEŠ, G. 1989. *Priča i značenje*. Naprijed. Zagreb.

- PETROVIĆ, S. 1982. Egipatska književnost. *Povijest svjetske književnosti, Knjiga 1.* Ur. Petrović, S. Mladost. Zagreb: 9–34.
- REINHART, J. 2012. *Nauk sinu Vičerdovu* u hrvatskoglagoljskoj književnosti. *Slovo* 62: 211–232.
- RCJHR 2000. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. Sv. I.* Staroslavenski institut. Zagreb.
- SENC, S. 1991. *Grčko-hrvatski rječnik.* Naprijed. Zagreb.
- SoA 2015. http://en.wikipedia.org/wiki/Story_of_Ahikar (Pristupljeno 7. veljače 2015.).
- ŠTEFANIĆ, Vj. 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka.* Djela JAZU, knj. 51. JAZU. Zagreb.
- ŠTEFANIĆ, Vj. 1969. *Pet stoljeća hrvatske književnosti: Hrvatska književnost srednjega vijeka: od XII. do XVI. stoljeća.* Štefanić Vj. (prir.). Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.
- ŠURMIN, Đ. 1898. *Povjest književnosti hrvatske i srpske. Prvo doba.* Tisak i naklada knjižare L. Hartmana, Kugli i Deutsch.
- TRIFUNOVIĆ, Đ. 1994. *Stara srpska književnost.* Beograd.
- VIŠIĆ, M. 1993. *Književnost drevnog Bliskog istoka. Anuma Eliš. Gilgameš.* Naprijed. Zagreb.
- VLAŠIĆ-ANIĆ, A. 1997. *Harms i dadaizam.* Hrvatsko filološko društvo. Zagreb.
- VLAŠIĆ-ANIĆ, A. 2010. Kalen-Harms/Dar “ne/velike savršenosti” Razaranja”. *Kalendar.* Ur.: Vojvodić, J. FF-PRESS. Zagreb: 161–178.
- VLAŠIĆ-ANIĆ, A. 2014. Harmsov avangardni “kaleidoSTIHOSkop” – aracionalni, cisfinitni “HarmsoSKOP”. *Daniil Harms: Pucanj ispred.* Izbor, prijevod i komentar Anica Vlašić Anić; grafike Danijel Žeželj. Petikat. Zagreb: 101–154.
- VLAŠIĆ-ANIĆ, A. 2016. International symposium “The Story of Akir the Wise: a new approach to the Medieval Slavic Literature” (Sapporo: Hokkaido University, SERC, 16 March 2015 – Tokyo: The University of Tokyo, Faculty of Letters, 18 March 2015). *Slovo* 66: 301–304.
- WERBER, E. 1982. Stara hebrejska književnost. *Povijest svjetske književnosti, knj. 1.* Ur. Petrović, S. Mladost. Zagreb: 53–88.

The Croatian Glagolitic Story of *Akir the Wise* – an Intertextual ‘Literary Kaleidoscope’

ABSTRACT

The Story of Akir the Wise, a counsellor at the court of the Assyrian-Babylonian emperor Sennacherib (705–681), is an ancient Semitic short story of Assyrian provenance, preserved in the Aramaic language and found even in the Byzantine literary tradition. A complete redaction of its Slavonic translation from an unknown Greek template, dated in the middle of the XI century in Bulgaria or Russia at the time of the Kiiv Great Prince of Rus Yaroslav the Wise (1019–1054), contains several Russian and Serbian manuscripts from the XV and XVI centuries. In the Croatian medieval literature it existed in all three historical Croatian scripts – in three considerably Christianised versions of the abridged redaction of the Slavonic translation. These are the following: (1) *Слово премудрости Акировѣ* (Slovo premudrosti Akirovê) in the Croatian Glagolitic Petris Miscellany from 1468 (CPet 96v–104r); (2) *Слово примсдрога Акира* (Slovo primudroga Akira) in the Dubrovnik Croatian Cyrillic Miscellany Libro od mnozijeh razloga from 1520 (CLib); and (3) *Historia de sapientissimo Achiore Anno 162[...]* in the Kajkavian Latin Derečkaj Miscellany from 1621–1622 (CDer 70r–77r).

The Croatian Glagolitic text *Слово премудрости Акировѣ* is characterised by a series of striking particularities at almost all narrative and structural levels of the linguistic-expressive and contextual-semantic systems. From the synchronic and diachronic analytical perspective, at the same time, it is a series that makes it an intertextual ‘literary kaleidoscope’ of its sort – one whose important components are the following:

(1) a dynamic intertextual relationship which it establishes with the recognisable citational and paracitational prototextual matter – literary canons of the pre-Christian eastern and western European Christian civilisation, such as: *Alf layla wa-layla* (*A Thousand and One Nights*), *Biblical Old Testament books* (Proverbial, Liber Sapientiae, Sirach, Liber Iudicum), but also with the tradition of oral folk literature;

(2) linguistic and stylistic relatedness with popular Croatian medieval tales about Alexander (Alexander romance) and about the Trojan War (Glagolitic Novel of Troy in the Petris Miscellany) with which it is put in the “related group of tchakavian texts” (Štefanić 1960), with the assumption of the existence of their common template – a tchakavian miscellany written in Glagolitsa (Marinković 1986);

(3) three-dialectal hybridity of language that includes both Church Slavonic Tchakavian and Kajkavian elements (Jagić 1868; Štefanić 1960)

– a peculiar phenomenon in the history of the Croatian literary language that puts in the foreground a wider, centuries-old continuity of attempting to shape a “certain koiné”, as an efficient literary and communicational medium of “spiritual integration” of spaces separated regionally and separated with their local speeches (Hercigonja 2002).

Translated by Boris Anić.

KEY-WORDS: *Croatian Glagolitic literature, The Story of Akir the Wise, intertextuality, ‘literary kaleidoscope’*

Specifični južnočakavski leksik morske faune (s posebnim osvrtom na sjevernu Dalmaciju)*

Nikola Vuletić – Vladimir Skračić

Centar za jadransku onomastiku i etnolingvistiku

Sveučilišta u Zadru

nvuletic@unizd.hr

vskracic@unizd.hr

U radu se ispituje kako se južnočakavsko-srednjočakavska dijalektalna granica u sjevernoj Dalmaciji odražava u leksiku. Analiza je provedena na leksiku morske faune jer je njegova dokumentiranost takva da omogućava preciznu arealnu interpretaciju. Utvrđuje se da niz leksičkih tipova pokazuje izrazito južnočakavsku distribuciju u sjevernoj Dalmaciji, a neki su od njih karakteristični za južnočakavski dijalekt na makroarealnoj razini.

KLJUČNE RIJEČI: južnočakavski, leksik, morska fauna, sjeverna Dalmacija

1. Uvod

Mjesto leksika u utvrđivanju genetske srodnosti među jezicima prati, moglo bi se reći, jedan paradoks: dok se sustavne podudarnosti i zajedničke inovacije u fonetici i morfologiji, koje tradicionalno stoje u fokusu poredbeno-povijesne lingvistike, utvrđuju na zajedničkome leksičkom materijalu, sâm leksik predstavlja najnestabilniju razinu jezika, uslijed nesustavnih razvojnih tendencija i posuđivanja koje može imati masovne razmjere (usp. npr. Meillet 1925: 33–34, Matasović 2001: 33). Stoga se i dijalektologija, u nas i drugdje, u klasifikacijske svrhe služi mahom

* Rad je napisan u sklopu projekta “Lingvistička geografija Hrvatske u europskome okružju” (LinGeH) koji pri HAZU financira Hrvatska zaklada za znanost pod brojem HRZZ 3688. Zahvaljujemo Ranku Matasoviću (Filozofski fakultet u Zagrebu / HAZU) i Orsatu Ligoriju (Univerzitet u Beogradu) na korisnim primjedbama.

glasovnim i morfološkim kriterijima.¹ Iako su neki naši jezikoslovci posezali za leksikom kao pokazateljem izvornih odnosa u migracijama temeljito presloženom krajoliku čakavštine (usp. npr. Ribarić 1940, Jurišić 1973) ili upozoravali na porredbenu vrijednost čakavskoga leksika (Šimunović 1979), u hrvatskoj dijalektologiji nedostaju sveobuhvatne leksikološke studije.² Razmjerno bogata dijalektalna leksikografska produkcija može im poslužiti kao jedan od izvora, ali ih ne može nadomjestiti. Upravo se našem slavljeniku, Josipu Liscu, duguje pohvalan korak u smjeru popunjavanja te praznine. Njegova monografija o čakavskome narječju (Lisac 2009) opremljena je poglavljima posvećenima leksiku pojedinih dijalekata, pri čemu mu ne promiče bogatstvo romanizama, koje izdvaja kao jednu od temeljnih značajki čakavskoga narječja (Lisac 2009: 17).

U leksiku različitih područja uobličena su, naravno, različita iskustva svijeta, nerijetko vrlo specifična. Tako hrvatske jadranske govore, velikom većinom čakavske, odlikuje leksik koji odražava iskustvo života na moru i od mora. Iako se proces jadranske akulturacije Slavena očituje u brojnim posuđenicama iz raznih romanskih idioma, a njihovim posredstvom i iz grčkoga, najveći je dio hrvatskog leksika morske faune slavenskoga postanja, kako ističu Deanović (1966–1967: 169) i Vinja (*JaFa* I: 37). U oba slučaja riječ je o inovacijama, u smislu da se hrvatski maritimni leksik konstituirao tek po dolasku Slavena na Jadran. Istina, kao kulturno uvjetovan, taj se leksik ne uklapa u ono što se obično smatra temeljnim rječnikom, no u jezičnoj je djelatnosti ljudi koji žive od mora visoko frekventan. Pritom je prošlost našega prostora u bitnome lišena migracija čitavih ribarskih zajednica, kakve su karakteristične za talijanske obale, napose tirenske (usp. npr. Nesi 1997: 35, 39–40, 43), pa je leksik morske faune u hrvatskim govorima relativno stabilan.³

Talazozoonimi su najbolje dokumentiran segment hrvatskoga dijalektalnog leksika uopće. Mislimo u prvom redu na impozantan Vinjin korpus (*JaFa* II), prikupljen pedesetih godina 20. st. u preko 170 naselja od Vabriga do Ulcinja,⁴ tu je zatim *LAPTIG*

¹ Za karakterizaciju čakavskoga narječja prema srodnim sustavima i kriterije njegove unutrašnje diobe usp. npr. Finka 1973, Moguš 1977, Finka i Moguš 1981, Ivić 1981, Brozović 1988, Lisac 2009: 17–31.

² Sa slovenske strane, Bezljaj (2001: 656) je isticao da “usporedna slavistika očekuje danas najviše rezultata od leksikologije”. U tome smislu, usp. npr. Жураблев 1994, Вендина 2014.

³ Istina, Vinja govori o labilnosti talazozoonima i općenito zoonima (usp. *JaFa* I: 29–30), no to se u prvom redu tiče manje čestih ili ekonomski nevrijednih vrsta. S druge strane, ističe da se “stariji slojevi talazozooninskog inventara [...] dobro čuvaju” (*JaFa* I: 36).

⁴ S popisa od 175 Vinjinih punktova (*JaFa* II: 201–202) previdom su izostala neka naselja koja Vinja jest posjetio. Građa iz *JaFa* citira se po broju popisa u uglatim zagradama, a iz *LAPTIG*-a

za istarske govore te naš svezak (Vuletić i Skračić 2018) s građom iz sedamdeset i tri naselja sjeverne Dalmacije. S obzirom na to, talasozoonimi se upravo nameću kao pokusno polje za dijalektološke leksikološke studije. Imajući u vidu sve specifičnosti konstituiranja našeg leksika morske faune, korisno je razmotriti je li njegova arealna distribucija i u kojoj mjeri ovisna o dijalektalnim arealima. Na tom je materijalu nedavno u nizu radova (Vuletić 2013; Vuletić i Skračić 2017; Vuletić 2019) potvrđena izrazita leksička raznolikost srednjočakavskoga dijalekta, koju ističe Lisac (2009: 114–116). U ovoj ćemo prilici ispitati kako se srednjočakavsko-južnočakavska granica u sjevernoj Dalmaciji odražava u leksiku morske faune.⁵ Sjevernodalmatinska građa potječe iz naših istraživanja (Vuletić i Skračić 2018), dok makroarealne usporednice crpimo iz Vinjine građe (*JaFa*), a za Istru još i iz *LAPTIG*-a.⁶ Osim toga, služimo se i materijalima *Jezičnog atlasa pomorske i ribarske kulture Dalmacije i Kvarnera* (usp. Vuletić i Skračić 2016). Čitatelji će primijetiti određene razlike između ovih izvora, koje se manjim dijelom duguju protoku vremena, a uglavnom drukčijem pristupu terenskom radu i prethodnim spoznajama kojima su istraživački raspolagali. Pritom je naš posao, upravo zahvaljujući Vinji, bio u bitnom lakši.

2. Leksički areali i karakteristični dijalektalni leksik

U ovoj se prigodi nećemo upuštati u staru raspravu o odnosu koncepata *areal* i *dijalekt*.⁷ Jasno je da svaku jedinicu varijacije jezika u prostoru odlikuje određen stupanj prijelaznosti prema drugim jedinicama istoga reda, u smislu zajedničkih rješenja. Leksički areali često se ne poklapaju s dijalektalnim granicama, kako se, na primjer, vidi iz distribucije hrvatskih naziva za *Dicentrarchus labrax* i *Sparus aurata* (*JaFa* II: [54], [63]; *LAPTIG* 314, 324).

po rednom broju pitanja.

⁵ O konceptu granice u dijalektologiji mnogo je napisano. Istaknut ćemo tek s Léonardom da “arealne dijalektalne ili jezične granice nisu diskretni objekti *a priori* [...] već *sustavi*”, a “snopovi izoglosa su esencijalno prijelazni i prilagodljivi sustavi” (Léonard 2007: 177). Nije, dakle, riječ samo o tome da se utvrdi prostorni doseg jezičnih pojava, već i njihova dinamika, u smislu širenja, otpornosti i povlačenja, što je konstanta lingvističke geografije od Gilliérona naovamo (usp. npr. Telmon 2016 [1983]: 75; Goebel 2017: 126).

⁶ Građa iz *JaFa* citira se po broju popisa u uglatim zagradama, a iz *LAPTIG*-a po rednom broju pitanja. Građom iz dijalektalnih rječnika u ovoj se prilici ne služimo zbog ograničena prostora: navođenje leksikografskih potvrda, koje se uglavnom podudaraju s Vinjinima i našima, iziskivalo bi iscrpno citiranje tridesetak naslova.

⁷ Za svjež pogled na ovu problematiku, v. Léonard 2007.

referent	areal					
	istarski	kvarnerski	zadarski	šibenski	srednjo-dalm.	južnodalm.
Dicen. labrax	<i>brancin</i>	<i>luben</i>	<i>agač</i>	<i>dut</i>	<i>lubin</i>	<i>smudut</i>
Sparus aurata	<i>orada</i>	<i>lovrata</i>	<i>podlanica</i>	<i>ovrat</i>	<i>komarča</i>	<i>ovrata</i>

Pritom rubna područja mogu sudjelovati sad u ovome, sad u onome arealu: tako sav Pag ima *luben* (kvarnerski tip), ali *podlanica* (zadarski tip), dok zapadni dio Korčule ima *smudut* (južnodalmatinski, zapravo dubrovački tip), ali (*s*)*komarča* (srednjodalmatinski tip). Hrvatski leksik morske faune odlikuje i niz arealno ujednačenih naziva s jedne strane, a s druge strane izrazita varijacija u nazivima za neke, mahom nevrijedne vrste (usp. *JaFa* I: 26). Primjer za prvu skupinu mogu biti nazivi *dupin* ili *sipa*, a za drugu vrste *Serranus hepatus* ili *Pagellus acarne*, za koje se samo u sjevernoj Dalmaciji bilježi trinaest različitih naziva.

Ponekad snop izoleksa siječe područje jednoga dijalekta. Jedan takav prolazi južnočakavskim područjem između otoka Vrgade i Murtera, odnosno na obali između Pakošтана i Pirovca, te dijeli sjevernu Dalmaciju na dva leksička areala, šibenski i zadarski, kako se vidi iz tablice u nastavku. Pritom ili s jedne ili s obje strane zadarsko-šibenske leksičke granice nalazimo stare talasozoonime, nerijetko grecizme u smislu dalje etimologije (usp. odgovarajuće natuknice u *JE*). Nisu svi ovdje izdvojeni leksički tipovi samo zadarski ili šibenski, ali nijedan od njih nije i zadarski i šibenski, a u zadarskom arealu sudjeluju i srednjočakavski i južnočakavski govori.

referent	zadarski areal	šibenski areal
<i>Serranus scriba</i>	<i>perga</i>	<i>pirka</i>
<i>Dicentrarchus labrax</i>	<i>agač</i>	<i>dut</i>
<i>Sparus aurata</i>	<i>podlanica</i>	<i>ovrat</i>
<i>Spicara smaris</i> – hiperonim	<i>manula</i>	<i>gaun</i>
<i>Spicara smaris</i> ♂	<i>maštor</i>	<i>samar</i>
<i>Atherina hepsetus</i>	<i>gaun</i>	<i>brfun</i>
<i>Clibanarius erythropus</i>	<i>gamburata</i>	<i>šiljak</i>

Iz ovih promišljanja slijedi i poimanje specifična južnočakavskog leksika kao relativne kategorije. Riječ je o leksiku koji omogućuje karakterizaciju većine južnočakavskih govora u danome prostornom kontekstu, u smislu da pojedini leksički tipovi pokazuju dominantno južnočakavsku distribuciju.⁸ Određenu poredbenu vrijednost pritom imaju i jugozapadni istarski govori, u mjeri u kojoj su sačuvali predmigracijske leksičke tipove ili tijekom migracija primili leksičke tipove karakteristične za sjevernu Dalmaciju. Što se tiče štokavskih govora u sjevernoj Dalmaciji, njihov je susret s morem recentniji, pa se slobodno može uzeti da su talasozoonime uglavnom preuzimali iz susjednih čakavskih govora.

Razmotrit ćemo prvo leksičke tipove koji odlikuju većinu južnočakavskih govora na Jadranu, a potom one kod kojih se može govoriti o izrazito južnočakavskoj distribuciji u kontekstu sjeverne Dalmacije, bili ograničeni na to područje ili ne. Prve ćemo nazvati makroarealnim, a druge mikroarealnim tipovima. Radi rastećenja teksta, bibliografske reference navode se zbirno na kraju svakoga potpoglavlja. Taksoni odražavaju aktualnu uporabu pa su zbog toga dijelom različiti od onih kojima je Vinja davao prednost.

3. Makroarealni tipovi

3.1. *ugor* ‘*Conger conger*’

Odrizi psl. **qgorb* u hrvatskim su jadranskim govorima potvrđeni na dvama kompaktnim arealima: jedan obuhvaća Hrvatsko primorje, otoke Krk i Rab te gotovo sav Pag; drugi, obalu od Sv. Filipa i Jakova do ušća Neretve, Vrgadu, sve šibenske i srednjodalmatinske otoke te Lastovo. Na prvome arealu *uĝor* je ‘jegulja, anguilla’, a to se značenje temeljem slavenskih paralela rekonstruirati i za praslavenski.⁹ Na drugome je arealu ovaj sveslavenski ihtionim prenesen na jegulji oblikom sličnu morsku ribu *Conger conger*.¹⁰ Ova inovacija je odlika najvećega dijela

⁸ Leksička tipizacija u lingvističkoj geografiji u izravnom je odnosu s onomasiološkim interesima ove discipline. Pritom ključnu ulogu ima etimologija: istome leksičkom tipu pripadaju oblici istoga postanja (usp. Cerruti i Regis 2008: 17–21), a dijakronijska dubina na kojoj se utvrđuje etimon ovisi o razini analize. Naravno, u nekim se slučajevima ne mogu isključiti semantički aspekti (usp. ovdje 3.1.).

⁹ Iz neobjavljena materijala Vinjinim potvrdama dodajemo *uĝor* ‘jegulja’ za Punat, Vrbnik, Banjol i Senj.

¹⁰ Ondje gdje je *ugor* ‘jegulja’, morska se riba ugor naziva odrazima lat. *CONGER*, odnosno **GRONGU*: *grug*, *grum*, *grun* i *grunj*. Potvrde za istočnu Istru su proturječne. Vinja bilježi *ugor* ‘Anguilla an-

južnočakavskih govora te podbiokovskih štokavskih govora (potonje je, naravno, samo arealna odrednica). Za *Conger conger* Korčula i zapadni Pelješac imaju naziv *gruj*, koji pokriva sav južni areal odatle do Ulcinja. Naziv *grug*, karakterističan za srednjočakavske govore zadarskog otočja, bilježimo u nizu južnočakavskih punktova. To su Novigrad, Poveljana, Vir, Privlaka, Petručane, Bibinje, Sukošan, Turanj te otok Pašman s izuzetkom Tkona.

Distribucija: *JaFa* II: [24, 26];¹¹ *LAPTIG*: 363; Vuletić i Skračić 2018: 41–42, 70, 200. Etimologija: Derksen 2008: 386; *ERHJ* I: ss.vv. *grug*, *jegulja*; *ERHSJ* I: ss.vv. *bižot*, *grug*, *jegulja*; *ERHSJ* III: s.v. *ugor*; *JaFa* I: 157, 159; Ligorio 2014: ss.vv. *ANGÜILLA*, *CONGRU*.

3.2. *pauk* ‘*Trachinus* sp.’

Naše pučko nazivlje rijetko razlikuje pripadnike porodice *Trachinidae* pa sve poznate vrste najčešće nose isti naziv. Četiri su temeljna tipa: slavenski *pauk*, romanizam *ranj* (s varijantom *ranjen*) sporne bliže etimologije, dalmatski grevizam *dragana* (*dragan*, *draganja*) te karakteristično dubrovački romanizam *tarranta*, o čijoj se bližoj etimologiji nije pisalo. Naziv *pauk*, koji je, s obzirom na motivacijsku podudarnost s nazivom *ranj* (u konačnici od lat. *ARANĒUS* ‘pauk’), mogao nastati i prevođenjem, prekriva kompaktan areal od Novigrada i Bibinja do Omiša na obali te sve otoke od Pašmana do Visa.¹² Distribucija mu je sasvim južnočakavska, uz sudjelovanje onih štokavskih govora koji su se na tome potezu umiješali u čakavski kontinuum. Od južnočakavskih prostora *pauk* nemaju: otok Korčula i zapadni Pelješac, koji s podbiokovskim primorjem i Bokom dijele tip *dragana*; na sjeveru, Poveljana, Vir, Privlaka, Petručane, Bibinje, Ždrelac, Banj i Dobropoljana, gdje se bilježi tip *ranj*, karakterističan za zadarske otoke i Kvarner. Usto, *ranj* je u Nevidanima, Mrljanama, Pakoštanima i na Vrgadi ‘veći pauk’,

guilla’, *grum* ‘*Conger conger*’ za Mošćeničku Dragu i Lovran. *LAPTIG* pak donosi za Mošćeničku Dragu *ugôr* [sic], za Rabac, Drenje i Viškoviće *ugar* i *grûn*, za Rakalj *ûgor* i *grûn*, sve ‘*Conger conger*’. Nije jasno u kojem semantičkom ili dijakronijskom odnosu stoje dva leksička tipa zabilježena u istim govorima. Mi smo u Mošćeničkoj Dragi zabilježili *grûm*, u Brseču *grûnj* ‘*Conger conger*’, te u oba mjesta *bižât* ‘*Anguilla anguilla*’.

¹¹ Vinja za Olib, Zapuntel i Žman bilježi *ugor*, ali u tim mjestima to nije domaća riječ.

¹² Vinjine se potvrde tipa *pauk* protežu do Podgore, gdje mi pak bilježimo *drâgan*. Za Novigrad Vinja bilježi samo *rnj*, mi samo *pâuk*. *LAPTIG* ima *pauk* uz *ranj* za Mošćeničku Dragu i Viškoviće, no ni ovdje nije jasan dijakronijski odnos između dvaju leksičkih tipova. Mi smo u Mošćeničkoj Dragi zabilježili samo *rânj*.

dok je *pauk* neoznačeni naziv, a u Sukošanu i Tkonu *ranj* bilježimo kao slobodnu varijantu uz *pauk*.

Distribucija: *JaFa* II: [102]; *LAPTIG*: 356, 357, 358; Vuletić i Skračić 2018: 137, 156–157. Etimologija: Derksen 2008: 391; *ERHSJ* II: s.v. *pauk*; *ERHSJ* III, s.v. *ranj*; *JaFa* I: 136–139; *JE* I: s.v. *draganja*; *JE* III: ss.vv. *ranj*, *taranta*; Ligorio 2014: s.v. ARANĚU.

3.3. *cipal* ‘*Mugil* sp.’

Opći nazivi za ciple (*Mugilidae*) u gotovo svim hrvatskim govorima u konačnici potječu iz grč. κέφαλος, no na razini bliže etimologije prepoznaju se različiti izvori posuđivanja.¹³ S obzirom na to, možemo izdvojiti četiri makroarealna tipa, čija je prostorna distribucija kako slijedi (uz naše dopune Vinjinoj građi):¹⁴

cipol, dubrovački i bokeljski tip koji dopire do Neretve i Lastova, po našim podacima i do čakavskih govora na Pelješcu, što je vjerojatno novija pojava;¹⁵ odraz lat. grecizma CĒPHĀLUS, s drugom slavenskom palatalizacijom i zamjenom *ā* > *o* (usp. *ASTĀCUS* > *jāstog*), a bliži izvor posuđivanja bio bi rani dalmatoromanski;¹⁶

čipal, na otocima od Korčule i Visa do Pašmana, na kopnu od Graca do Sv. Filipa i Jakova i Novigrada (u štokavskim govorima oko Šibenika *cipalj*); pripada istome sloju kao i *cipol*, no hrv. *a* upućuje na **ǣ* pa se može rekonstruirati *CEPHŪLUS (usp. i alb. *qefull*);

čifal, na otocima od Ugljana (redovito *čiffo*, s hrv. *ā* > *o*), Iža i Dugog Otoka sve do Unija, Lošinja i Krka (*čifel* u Vrbniku i Omišlju), na kopnu od Turnja do Hrvatskoga primorja;¹⁷ mlađa posuđenica, s palatalizacijom *k* > *č* ispred **ε*, kakva

¹³ Pod općim nazivima podrazumijevamo one koji skupno označavaju vrste iz porodice *Mugilidae*. Na Vinjinu popisu “općih imena” za ciple javljaju se i odrazi lat. *MUGIL*, npr. *majê*, *majël*, *mandëla* i sl. Ako se iz niza Vinjinih primjera može zaključiti da takvi nazivi označavaju veće ciple općenito, mi smo od Lošinja do Dugog Otoka i Pašmana utvrdili da je riječ o vrsti *Mugil cephalus* (usp. Vuletić i Skračić 2018: 114–115). Druge vrste, neovisno o veličini, na tome terenu ne nose nazive koji potječu od *MUGIL*. Takvi samo ponegdje u Hrvatskom primorju, npr. u Bakru (*mûjal*), zaista služe kao opći nazivi za ciple.

¹⁴ U Novom Vinodolskom ne govori se *cipol*, već *čifal*; u Malinskoj, Olibu, Zapuntelu i Žmanu govori se *čifal*, a ne *čipal*; u Murteru nije *cipol*, već *čipal(l)*; za bolsku potvrdu valja precizirati da je naglasak *čipol*, gdje *o* potječe od hrv. *ā*, pa ovaj oblik ne ide s dubrovačkim tipom *cipol*.

¹⁵ Za Lovište Vinja bilježi *cipal*, za Trpanj *cipal* i *cefalj*, a mi samo *cipol*. U Kućištu je također *cipol*.

¹⁶ Za *cipol* i *čipal* može se pretpostaviti duljenje naglašenoga vokala u dalmatoromanskom.

¹⁷ Vinja za Ston bilježi *čifalj*, što bi bila izolirana potvrda na jugu.

se rekonstruira za sjeverne dalmatoromanske govore;¹⁸

cegul/ce(v)ul, s različitim naglascima na *e*, Cres i sva Istra (u nekim govorima *-l > -a*), bez razlike između starih sjevernočakavskih i doseljeničkih jugozapadnih istarskih govora;¹⁹ nedvojbeno iz istromlet. [tsevol].

O ovome bi se materijalu dalo još štošta reći, no već se iz ovako sumarne analize vidi da raznolikost naših naziva za ciple odražava staru romansku varijaciju.²⁰ Znakovito je da *cipal* dolazi samo u južnočakavskim govorima te u njima susjednim podbiokovskim štokavskim govorima. S druge strane, *ćifal* ima markantno srednočakavsku distribuciju, uz sudjelovanje rijetkih sjevernočakavskih govora na Kvarneru te štokavskih govora u podvelebitskome kraju. Od južnočakavskih punktova u sjevernoj Dalmaciji *ćifal* bilježimo u Poveljani, Viru, Privlaci (*ćiŭva*), Petrčanima, Bibinjama, Sukošanu, Turnju, a na Pašmanu u Ždrelcu, Banju i Kraju.

Distribucija: *JaFa* II: [45], [46]; *LAPTIG*: 298, 299, 300, 301, 302; Vuletić i Skračić 2018: 47–48, 54. Etimologija: *ERHJ* I. s.v. *cipal*; *ERHSJ* I, s.v. *cipal*; *ERHSJ* II, s.v. *Munčel*; *JaFa* I: 225–226; Ligorio 2014: s.v. CEPHĀLU; Rocchi 1990: s.v. CĒPHĀLUS.

3.4. skuša ‘*Scomber scombrus*’

Vinja (*JaFa* I: 279–294) je pokazao da naše nazive za *Scomber scombrus* i *Scomber japonicus* (u Vinje *Scomber colias*), dvije fizički vrlo slične i gospodarski važne vrste, valja analizirati u paru. Zato je korisno prvo dati tipizirani pregled leksičkih opreka po arealima, utemeljen na ažuriranim terenskim podacima.²¹

¹⁸ Usp. MONTICĒLLUS > *Munčal* u veljotskom, *Munčel* na Krku, *Mu(n)čel* na Rabu, *Mučê* na Ižu (*ERHSJ* II: s.v. *Munčel*). Što se tiče tipa *ćifal*, u Skoka nalazimo dva oprečna stava: “oblici sa *k > ć* i *f* pokazuju upliv grčke riječi” (*ERHSJ* I: s.v. *cipal*); “*ćifal*, koje je nastalo od starodalmat. *kīe > tje*” (*ERHSJ* II, s.v. *Munčel*).

¹⁹ *LAPTIG* za Mošćeničku Dragu ima *cegŭl*, a mi *cêgul*. Za Ičiće *LAPTIG* kod nekih vrsta bilježi *cêgul*, kod nekih *cŭpal*, no potonje će biti recentan element.

²⁰ Usto, neki likovi pokazuju rijetka rješenja: za Medulin Vinja bilježi *ćiful*, a za Trpanj i Drače *cêfalj*; za Viškoviće *LAPTIG* ima *cêgâl*. Ne treba isključiti analošku nivelaciju prema produktivnim sufiksima *-ul* i *-al*.

²¹ Razdvajamo *škombra* od *škumbar/škombar* jer obrazac njihove integracije u slavenski sustav nije isti. Među različitim anketama ima razlika: tako Vinja za Rab i Pag bilježi *skardinula*, što nismo mogli potvrditi, u Nerezinama bilježi *plavica*, a mi *lokuârda* itd. Na Premudi i Olibu naši ispitanici odbijaju *skuš* kao stranu riječ.

<i>S. scombrus</i> ~ <i>S. japonicus</i>	rasprostriranje
<i>škombra</i> ~ <i>lancarda</i>	jugozapadni istarski govori
<i>škombra</i> ~ <i>lokarda</i>	južni govori istočne istarske obale; dio Raba, SZ dio Paga
<i>lokarda</i> ~ <i>plavica</i>	sjeverni govori istočne istarske obale, sav Cres i Krk, dio Raba, Hrvatsko primorje
<i>škumbar</i> ~ <i>lokarda</i>	Unije, Susak, Ilovik, Lošinj, Premuda, Olib, Silba, Ist; dio Boke (<i>škombar</i>)
<i>skrdinula</i> ~ <i>lokarda</i>	sav Molat i Dugi Otok, Zverinac, Sestrunj, Iž, Rava, Rivanj, sav Ugljan, na Pašmanu Ždrelac, Banj, Dobropoljana i Kraj, na kopnu Bibinje i Sukošan
<i>skrdinula</i> ~ <i>lancarda</i>	Novigrad
<i>lokarda</i> ~ <i>lancarda</i>	Ražanac, Vinjerac, Privlaka, Petřčane, Sv. Filip i Jakov, Tkon, Pirovac, sav Murter, Tribunj, Zaton, Skradin, Šibenik, Zablaće, Jadrtovac, Krapanj
<i>skuša</i> ~ <i>lokarda</i>	JI dio Paga, Vir, Nevidane, Mrljane, Pašman, Turanj, Pakoštane, Vrgada, Prvić, Zlarin, Kaprije, Žirje, Primošten, Rogoznica; sva srednja Dalmacija
<i>vrnut</i> ~ <i>lokarda</i>	južna Dalmacija, uključujući Korčulu, Pelješac i Lastovo
<i>škombar</i> ~ <i>lancarda</i>	dio Boke

U ovoj se prigodi nećemo baviti pitanjem kako je došlo do toga da stara dalmatoromanska posuđenica *lokarda* negdje označava *Scomber scombrus*, a negdje *scomber japonicus*.²² Važno je primijetiti da se opozicija *skuša* ‘*Scomber scombrus*’ ~ *lokarda* ‘*Scomber japonicus*’ bilježi svagdje u srednjoj Dalmaciji, a u sjevernoj Dalmaciji gotovo samo u nekim južnočakavskim govorima (u srednjočakavskim govorima jugoistočnoga dijela Paga može se pripisati arealnome kontinuitetu). Dakle, i *skuša* spada u makroarealne leksičke tipove koji povezuju južnočakavske i podbiokovske štokavske govore. Južnočakavske iznimke prate obrazac koji smo već upoznali. Korčula, Pelješac i Lastovo imaju južni (dubrovački) tip *vrnut*. Na zadarskome području u nekim se pašmanskim i obalnim punktovima afirmirao leksički tip karakterističan za srednjočakavske govore zadarskih otoka, dalmatski grecizam *skrdinula*. Specifična inovacija odlikuje neke obale govore zadarske i šibenske zone te sav Murter: *lokarda* ‘*Scomber scombrus*’ ~ *lancarda* ‘*Scomber*

²² Za jedan pokušaj interpretacije usp. *JaFa* I: 280–281.

japonicus'. Čini se to produžetkom kvarnersko-podvelebitskog areala na kojem je također *lokarda* 'Scomber scombrus', no ondje nema venecijanizma *lancarda*, pa ćemo pitanje ovog razvoja ostaviti za drugu prigodu.

Distribucija: *JaFa* II: [105], [106]; *LAPTIG*: 332, 334; Vuletić i Skračić 2018: 108–109, 167, 168, 184. Etimologija: *ERHSJ* I: s.v. *argitla*; *ERHSJ* III: ss.vv. *skombri*, *vrnut*; *JaFa* I: 285–290; *JE* II: s.v. *lokarda*; *JE* III: ss.vv. *skrdinula*, *skuša*.

4. Mikroarealni tipovi

U ovome poglavlju razmotrit ćemo mikroarealne leksičke tipove čija se distribucija u dobroj mjeri podudara s južnočakavsko-srednjočakavskom dijalektalnom granicom. Biramo pritom one koji se javljaju i u zadarskoj i u šibenskoj zoni ili barem s kraja na kraj zadarske zone. Još je pregršt mikroarealnih tipova koji se tiču samo govora užega šibenskog područja ili onih koje nalazimo u biogradskoj zoni, s obje strane Pašmanskoga kanala.

4.1. *trljuh*, *trljun* 'Mullus barbatus'

Opreka između *Mullus surmuletus* i *Mullus barbatus* u našim se govorima malom postiže dvočlanim nazivima koji upućuju na staništa dviju vrsta: u prvome slučaju kamenito, u drugome pjeskovito ili blatno dno, po modelu *trlja kamenjarka* ili *od kamena* (*ašprina*, *grote*, *kamika*, *seke*, *zadiva* itd.), odnosno *trlja blatarica* ili *od blata* (*gliba*, *fanga*, *sabuna* itd.). Južnočakavske govore sjeverne Dalmacije odlikuje specifična inovacija: u njima se *Mullus barbatus* označava izvedenicama od *trlja* na *-uh* i *-un*, što se bilježi još samo na Drveniku Velom i na Hvaru (s Bolom na Braču, koji se često podudara s hvarskim govorima). Varijanta *trljuh* ili s *trljus* (analogijom prema množinskom obliku *trljusi*) dominantna je na zadarskome području i na sjeveru šibenskoga područja. Imaju je svi pašmanski i murterski punktovi, Vrgada, Sv. Filip i Jakov, Pakoštane, Pirovac, Tribunj, izvorno i Novigrad. Varijanta *trljun* prekriva uže šibensko područje s otocima, dok se na zadarskome bilježi u Privlaci i Sukošanu. Od srednjočakavskih govora *trljûh* bilježimo u Kukljici, *tršljušić* u Salima, dakle u neposrednome kontaktu s južnočakavskim govorima, te *trljûh* u Lukoranu i *trljûs* na Ošljaku.

Distribucija: *JaFa* I: [79]; *LAPTIG*: 307, 308; Vuletić i Skračić 2019: 194–195. Etimologija: *ERHSJ* III: s.v. *trigla*; *JaFa* I: 274.

4.2. *smokva* ‘*Labrus mixtus*’

Naš ihtionim *smōkva* je, po Vinjinu tumačenju, prevedenica dalmatoromanskog ihtionima koji nastavlja lat. *FICA, kao prilagodba grč. ihtionima φύκις. Dalmatorom. *fika u nas je dobro sačuvano kao *pîka*, a areal toga tipa u raznim se varijantama proteže od Suska, Lošinja i Raba preko zadarskih otoka do Vrgade, na kopnu od istočne Istre preko Hrvatskoga primorja do Ražanca. Tip *smokva* nije samo južnočakavski niti je karakterističan za sve južnočakavske govore. U temeljnom obliku ili u izvedenicama (*smokvača*, *smokvar*, *smokvarica*, *smokvica*, *smokvilj*) nalazimo ga od istočne Istre, preko Cresa, Krka, Hrvatskoga primorja i sjeverne Dalmacije, sporadično u srednjoj Dalmaciji, sve do dubrovačkoga primorja s otocima.²³ Međutim, na mikroarealnoj razini, u sjevernoj se Dalmaciji distribucija tipova *pika* i *smokva* gotovo u dlaku poklapa s dijalektalnom granicom. S iznimkom Vrgade (*pînka*) i Novigrada (*linīca*), svi tamošnji južnočakavski punktovi u kojima se *Labrus mixtus* posebnim nazivom razlikuje od ostalih usnača (*Labridae*) imaju tip *smokva* i izvedenice. Od srednjočakavskih punktova samo Kukljica, najbliža južnočakavskome Pašmanu, ima *smōkva*.

Distribucija: *JaFa* II: [93]; Vuletić i Skračić 2018: 141–142; 169–170. Etimologija: *JaFa* I: 479–480; *JE* III: s.v. *pika*.

4.3. *zelenka* ‘*Labrus viridis*’

U mnogim mjestima ova vrsta nije poznata ili se naziva hiperonimima za usnjače. Nazivi motivirani zelenom bojom susreću se tu i tamo na Pagu, u podbiokovskome području i na Pelješcu. Međutim, kompaktno područje tipa *zelenka* može se identificirati upravo s južnočakavskim govorima zadarskoga područja. Bilježi se u Novigradu, Viru, Privlaci, Turnju, Sv. Filipu i Jakovu, Pakoštanima i na Pašmanu, s izuzetkom Tkona koji s Vrgadom i šibenskim otocima dijeli tip *čvrļj*. Jedini srednjočakavski punkt na ovome području u kojem se bilježi *zelēnka* je opet Kukljica. U srednjočakavskim govorima zadarskoga područja dominiraju tipovi *škvrlj* i *škorlac*.

Distribucija: *JaFa* II: [94]; Vuletić i Skračić 2018: 53, 181, 208. Etimologija: *JaFa* I: 478.

²³ S druge strane, na prostranome srednjodalmatinskom arealu, *Labrus mixtus* zove se *figa*, što je naziv nastao naslanjanjem dalmatorom. *fika na mlet. *figo* ‘smokva’ (a ne mlet. ihtionim jer takva u mletačkome nema). Tip *figa* posvjedočen je i na dubrovačkome području.

4.4. *lokarda* ‘*Scomber scombrus*’

S obzirom na izneseno u odjeljku 3.4., *lokarda* ‘*Scomber scombrus*’ može se u sjevernoj Dalmaciji smatrati karakteristično južnočakavskim tipom, s potvrđama što se protežu od Privlake i Petrčana, preko Sv. Filipa i Jakova, Tkona, Pirovca, otoka Murtera i Tribunja do Zablaća i Krapnja, a obuhvaćaju i štokavske govore šibenskoga područja.

Distribucija i etimologija: v. ovdje 3.4.

4.5. *vrpal* ‘*Hexaplex trunculus*’

Nazivi za volka u nizu nepovezanih areala nastavljaju, preko dalmatoroman-skog, lat. PŪRPŪRA. U Boki je najčešći odraz *prpor*, na Drveniku Velom i u Okruku bilježimo *pūmpar*, u Trogiru *kūmpar*, no prostorno je najznatniji areal tipa *vrpal* (*vrpalj*). Taj dolazi u južnočakavskim govorima od Turnja do Rogoznice, na Pašmanu i na svim šibenskim otocima, kao i u štokavskim govorima šibenskoga područja.²⁴ Tip *vo(l)* s varijantama (*volak*, *vokac* i sl.), karakterističan za velik dio naše obale i za srednočakavske govore zadarskog otočja, zastupljen je i u nekim južnočakavskim govorima (Novigrad, Poveljana, Vir, Privlaka, Petrčane, Bibinje, Sukošan, Banj, Vrgada, Jezera). Od srednočakavskih govora tip *vrpal* ima samo govor Ošljaka (*vřpo*), pred Zadrom. Znakovito, u Istri Vabriga ima *vrpaj* (Vinja), Funtana *vrpal* (Vinja) ili *urpāl* (*LAPTIG*), a ti su nazivi mogli biti preneseni u Istru samo sa šibenskoga ili zadarskoga područja.

Distribucija: *JaFa* II: [151]; *LAPTIG*: 395; Vuletić i Skračić: 204, 207. Etimologija: *ERHSJ* III: ss.vv. *porfira*; *JaFa* II: 137; *JE* III: s.v. *porporela*; Ligorio 2014: s.v. PŪRPŪRA; Rocchi 1990: PŪRPŪRA.

4.6. *korotanj* ‘*Arca noae*’, ‘*Venus verrucosa*’

Malakonim *korotanj* s varijantama bilježi se na Murteru, u Pirovcu, Sukošanu, Bibinjama i Petrčanima, kao arhaizam i u Tribunju.²⁵ Referenti su različiti: u Murteru i Betini *korotānj*, u Petrčanima *korotānj*, u Jezerima, Pirovcu i Tribunju

²⁴ Vinja u *JE* III, s.v. *porporela*, za Ravu donosi *vřpor*, no tog oblika nema u *JaFa*. Naglasak je sumnjiv, a mi smo na Ravi zabilježili samo *vō*.

²⁵ Po Vinji, također u Privlaci, što više nismo mogli potvrditi. Zahvaljujemo kolegici Gordani Čupković na potvrdi iz Tribunja.

korotànja je ‘*Arca noae*’, dok je u Bibinjama i Sukošanu *korotànj* ‘*Venus verrucosa*’. Po povijesnim potvrdama, u Šibeniku se neka školjka, vjerojatno dagnja, zvala *korotanja*.²⁶ Isprekidanost areala pokazuje da je riječ o nekada proširenijem nazivu, koji su u zaborav otjerali drugi malakonimi, kao što su *grop*, *kunjka* i *pidoć*, ovisno o referentu.

Distribucija: *JaFa* II: [155], [161]; Vuletić i Skračić 2018: 92. Etimologija: *ERHSJ* II: s.v. *kotiti (se)*; *JaFa* II: 159; *JE* III: s.v. *korotanj*.

4.7. *šmrdokul* ‘*Microcosmus sabatieri*’; *mušula* ‘*Microcosmus sabatieri*’

Plaštenjak *Microcosmus sabatieri* na jugozapadnom rubu zadarske zone i sjeverozapadnom rubu šibenske zone nosi nazive koji se dadu svesti na tip *šmrdokul*. Na Vrgadi, u Turnju, na Pašmanu u Dobropoljani, Neviđanima, Mrljanama i Kraju je *šmrdôkul*, u Banju *smrdôkulj*, u Sv. Filipu i Jakovu *šmrdôkula* i *smrdôkula*, u Pakoštanima *šmrdôkula*, u Jezerima na Murteru *smrdôkulja*, dok se u Tisnome bilježi afektivna prilagodba *pindôkula*.

Tipu *šmrdokul*, kao naziv za ‘*Microcosmus sabatieri*’, na istome terenu konkuriraju odrazi mlet. malakonima *mùssolo*, koji na Kvarneru, nekim zadarskim otocima i u srednjoj Dalmaciji označavaju kunjku (*Arca noae*), a u južnoj Dalmaciji dagnju (*Mytilus galloprovincialis*).²⁷ U Ždrelcu na Pašmanu te u Pirovcu, Betini i Murteru bilježimo *mušula*. Ovamo pripada i *mušun* ‘*Microcosmus sabatieri*’ u Pašmanu i Tkonu, s formalnom prilagodbom glasovno bliskome tipu *mušun* ‘muzgavac’.²⁸

Uzajamne veze murterskih, pašmanskih i obalnih govora ovdje se mogu tumačiti i mikroarealnim kontinuitetom, s obzirom na to da u ovim leksičkim tipovima ne sudjeluju južniji govori šibenske zone. No i tada je riječ o mikroarealnim južnočakavskim inovacijama: od srednjočakavskih punktova, samo Pašmanu najbliža Kuljica i *smrdôkul*.

Distribucija: *JaFa* II: [155], [157]; Vuletić i Skračić 2018: 126, 184. Etimologija: *ERHSJ* II: s.v. *mušula*; *JaFa* II: 157; *JE* II: s.v. *mušula*; Ligorio 2014: s.v. *MÜSCÜLA; Vuletić i Skračić 2018: 126, 184.

²⁶ Na Zlarinu, Žirju i u Zablaću *korotànja* je povlačna mreža koja se drugdje mahom zove *šābaka* ili *šābata*. I ove potvrde rječito svjedoče o južnočakavskoj distribuciji leksema *korotanja*.

²⁷ Usp. *JaFa* II: [155], [157]; Vuletić i Skračić 2018: 126.

²⁸ U Pašmanu je muzgavac *palčič*, a u Tkonu *mušun*. Na ostatku otoka muzgavac je *mušun*.

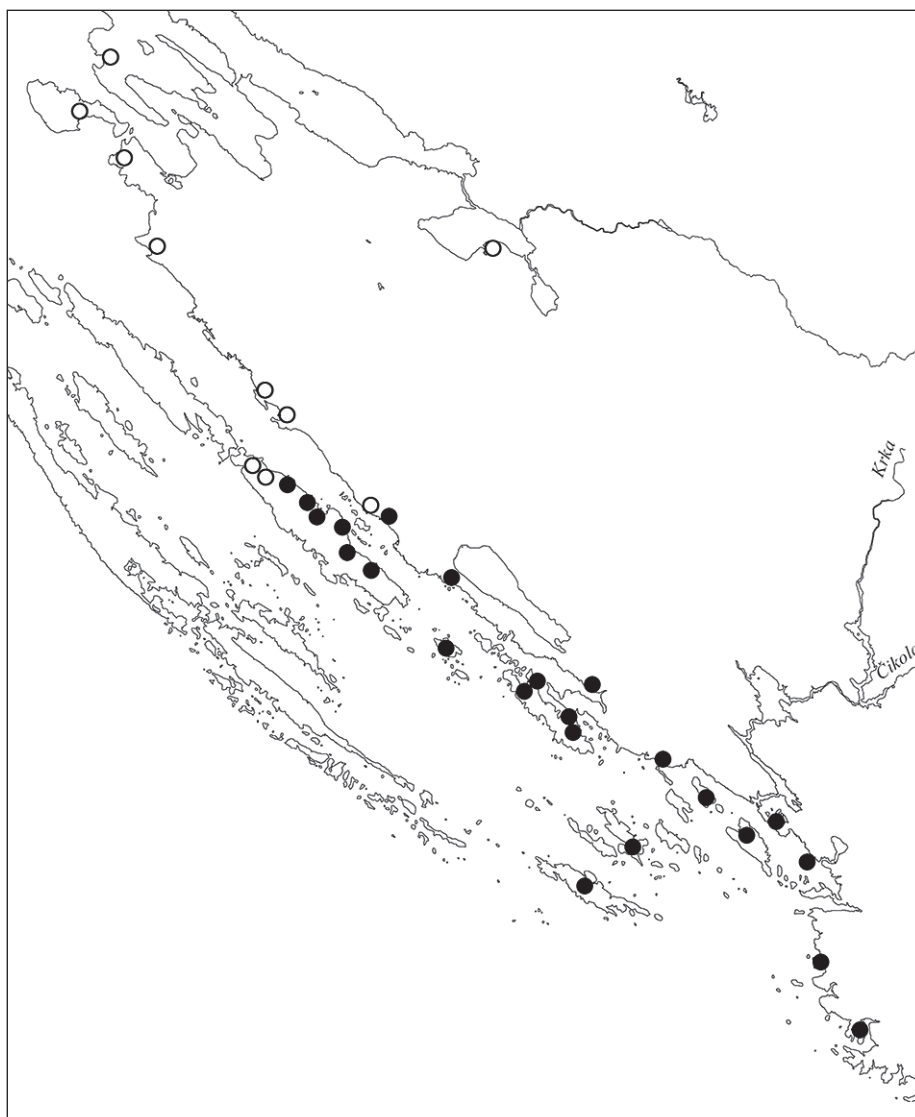
5. Zaključna razmatranja

Četiri makroarealna tipa bit će stari, ne samo s obzirom na formalne kriterije, već i na prostornu distribuciju prema sinonimnim leksičkim tipovima. *Ugor* ‘Conger conger’ s obje strane graniči sa starim sinonimima dalmatoromanskoga porijekla, koji su, s obzirom na denazalizaciju (*GRONGU > *grug*, *gruj*), posuđeni prije 11. st. (usp. Holzer 2007: 77). Tip *pauk* ‘Trachinus sp.’ na jugoistoku graniči s neretvansko-korčulanskim dalmatskim grecizmom *dragana* i varijantama. Areal odraza lat. CĒPHĀLUS i *CEPHŪLUS s drugom palatalizacijom osnovne je obrise dobio, čini se, prije početka 8. st., s obzirom na dataciju ove glasovne promjene (usp. npr. Holzer 2005: 43, 46). Tip *skuša* morao se uklopiti u važnu opoziciju *Scomber scombrus* ~ *Scomber japonicus* (usp. ovdje 3.4.). Pritom su *ugor* ‘Conger conger’, *cipal* ‘Mugil sp.’ i *skuša* ‘Scomber scombrus’ na sinkronijskoj razini arealno specifični tipovi jer osim većine južnočakavskih govora zahvaćaju i susjedne podbiokovske štokavske govore. S druge strane, *pauk* ‘Trachinus sp.’ je dijalektalno specifičan leksički tip: može se reći da izvorno dolazi samo u južnočakavskim govorima. Rasprostranjenost ovih četiriju tipova je, sve u svemu, ujednačena: na jugoistoku tri tipa ne uključuju Korčulu i čakavski Pelejšac; na sjeverozapadu ne zahvaćaju sav Pašman, a na kopnu tri tipa ne sežu dalje od Sv. Filipa i Jakova ili Turnja. Zastupljenost konkurentnih tipova *grug*, *ranj*, *ćifal* i *skrdinula* na obali i na Pašmanu može se pripisati utjecaju Zadra i relativnoj dugovječnosti njegove autohtone romanštine.²⁹ Međutim, ne treba zanemariti utjecaj otoka na obalu. Otočani su u pravilu vičniji moru, svakako u sjevernoj Dalmaciji, pa onda i primarni nositelji maritimnog leksika. Pritom južnočakavskim obalnim govorima od Privlake do Sukošana nasuprot stoje srednjočakavski otočni govori, a obalnim govorima biogradskoga područja otočni govori iste južnočakavske osnovice.

Nešto je drukčije stanje s mikroarealnim tipovima koje smo razmatrali.³⁰ Neki se protežu s kraja na kraj južnočakavskoga područja u sjevernoj Dalmaciji: *trljuh/trljun* ‘Mullus barbatus’, *smokva* ‘Labrus mixtus’, *lokarda* ‘Scomber scombrus’, povijesno i *korotanj*. S druge strane, *zelenka* ‘Labrus viridis’ tek rubno zahvaća ši-

²⁹ Samo se tako može tumačiti prostorni odnos posuđenica *cipal* i *ćifal*. U ovome se slučaju južnočakavsko-srednjočakavska distribucija nesavršeno poklopila s povijesno-jezičnim činjenicama druge naravi.

³⁰ U pravilu im izmiče Novigrad, čiji se položaj odrazio u specifičnoj kombinaciji kvarnerskog i zadarskog arealnog leksika. No novljanski govor, vidjeli smo, ima dva makroarealna južnočakavska tipa.

SLIKA 1. Zastupljenost obrađenih leksičkih tipova u južnočakavskim govorima sjeverne Dalmacije: manje od šest ○; šest i više ●

bensku zonu, dok *vrpal* i *šmrdokul* na kopnu ne dopiru sjeverozapadnije od Turnja (otprilike kao i makroarealni tipovi). Većina južnočakavskih mikroarealnih tipova pokriva sav Pašman, uz rijetke lokalne iznimke, a pašmanskim govorima nerijetko se pridružuje susjedna srednjočakavska Kukljica.

Čemu se duguju razlike u distribuciji makroarealnih i mikroarealnih leksičkih tipova? Odgovor na to pitanje može imati veze s prirodom referenata. Sve vrste koje nose makroarealne nazive upadljive su ili važne: ugor je zmijolik, paukov je ubod bolan i otrovan, a cipal i skuša kreću se i love u masama. Mikroarealni tipovi označavaju neupadljive ili gospodarski nevažne vrste pa na njih nije djelovao rani nivelacijski val iz Zadra. Međutim, i ovdje valja voditi računa o odnosima otoka i obale. Zastupljenošću mikroarealnih južnočakavskih leksičkih tipova u manjoj se mjeri ističu obalni govori nasuprot Ugljanu, nego oni južniji.³¹

Građa koju smo analizirali u ovome prilogu zorno pokazuje južnočakavsko-srednjočakavsku leksičku podjelu u sjevernoj Dalmaciji. Južnočakavske izolekse se na liniji koja povezuje dvije jugoistočne trećine otoka Pašmana i Sv. Filip i Jakov na obali poklapaju u relativno gustome snopu. U južnočakavskim govorima sjeverozapadno od te linije primjetno raste udio leksika morske faune koji ih povezuje s otočnim srednjočakavskim govorima zadarske zone. Vrijedilo bi truda ispitati je li tako i u drugim segmentima leksika.

³¹ Utjecaj otočnih na obalne govore vidi se i u drugim ihtionimima koje ovdje nismo analizirali. Na primjer, prostorni razmještaj tipova *brancin*, *rošpa* ili *šugar* (usp. Vuletić i Skračić 2018: 43, 159, 189) u zadarskoj zoni sasvim očito odgovara modelu širenja leksika s otoka Ugljana na obalu.

LITERATURA

- BEZLAJ, F. 2003. *Zbrani jezikoslovni spisi I*. Ur. Furlan, M. ZRC SAZU. Ljubljana.
- BROZOVIĆ, D. 1988. Čakavsko narječje. Brozović, D.; Ivić, P. *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb: 80–90.
- CERRUTI, M.; REGIS, R. 2008. La tipizzazione lessicale: problemi e metodi. *Atlante Linguistico ed Etnografico del Piemonte Occidentale – ALEPO. I. Il mondo vegetale. Indici dei tipi lessicali e altre modalità di consultazione*. Priuli & Verlucca. Scarmagno: 17–59.
- DEANOVIĆ, M. 1966–1967. Stratificazione lessicale sulle coste orientali dell'Adriatico. *Bollettino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo* 8–9: 167–171.
- DERKSEN, R. 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Brill. Leiden / Boston.
- ERHJI = Matasović, R.; Pronk, T.; Ivšić, D.; Brozović Rončević, D. 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika. 1. svezak A – Nj*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- ERHSJI-IV = Skok, P. 1971-1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. JAZU. Zagreb. 4 sv.
- FINKA, B. 1973. Naputak za ispitivanje i obrađivanje čakavskih govora. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 3: 5–77.
- FINKA, B.; MOGUŠ, M. 1981. Karta čakavskog narječja. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5: 49–58.
- GOEBL, H. 2017. Dialectometry. *The Handbook of Dialectology*. Ur. Boberg, Ch.; Nerbonne, J.; Watt, D. Wiley Blackwell. Hoboken, NJ: 123–142.
- HOLZER, G. 2005. Zur relativen Datierung prosodischer Prozesse im Gemein-slawischen und frühen Kroatischen. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 51: 31–71.
- HOLZER, G. 2007. *Historische Grammatik des Kroatischen. Einleitung und Lautgeschichte der Standardsprache*. Peter Lang. Frankfurt am Main.
- Ivić, P. 1981. Prilog karakterizaciji pojedinih grupa čakavskih govora. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5: 67–91.
- JaFa I–II = Vinja, V. 1986. *Jadranska fauna. Etimologija i struktura naziva*. JAZU / Logos. Zagreb / Split. 2 sv.
- JE I–IV = Vinja, V. 1998-2016. *Jadranske etimologije: jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*. HAZU / Školska knjiga. Zagreb. 4 sv.

- JURIŠIĆ, B. 1973. *Rječnik govora otoka Vrgade uspoređen s nekim čakavskim i zapadnoštokavskim govorima. II dio.* JAZU. Zagreb.
- LAPTIG = Filipi, G.; Buršić Giudici, B. 2013. *Lingvistički atlas pomorske terminologije istarskih govora.* Dominović / Znanstvena udruga Mediteran / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli. Zagreb / Pula.
- LÉONARD, J.-L. 2007. Où va la dialectologie, où va le dialecte? Entre Lilliput, Balni-barbi et Brobdingnag : l'émergence de la Dialectologie Générale, entre structure et (dia) système? *La dialectologie aujourd'hui. Atti del convegno internazionale «Dove va la dialettologia?»*. Ur. Raimondi, G.; Revelli, L. Edizioni dell'Orso. Alessandria: 159–179.
- LIGORIO, O. 2014. *Problem leksičke stratifikacije u adrijatistici.* Sveučilište u Zadru. Zadar [neobjavljena doktorska disertacija].
- LISAC, J. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje.* Golden marketing-Tehnička knjiga. Zagreb.
- MATASOVIĆ, R. 2001. *Uvod u poredbenu lingvistiku.* Matica hrvatska. Zagreb.
- MEILLET, A. 1925. *La méthode comparative en linguistique historique.* H. Aschehoug & Co. / Otto Harrassowitz / Honoré Champion / Williams & Norgate / Harvard University Press. Oslo / Leipzig / Paris / London / Cambridge, Mass.
- NEŠI, A. 1997. I dialetti e il mare: area alto tirrenica. *I dialetti e il mare. Atti del Congresso internazionale di studi in onore di Manlio Cortelazzo (Chioggia, 21 – 25 settembre 1996)*. Ur. Marcato, G. Unipress. Padova: 33–48.
- ROCCHI, L. 1990. *Latinismi e romanismi antichi nelle lingue slave meridionali.* Campanotto Editore. Udine.
- RIBARIĆ, J. 1940. Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri. *Српски дијалектолошки зборник IX*: 1-207.
- ŠIMUNOVIĆ, P. 1979. Einführung. Hraste, M.; Šimunović, P.; Olesch, R. *Čakavisch-deutsches Lexikon I.* Böhlau. Köln / Wien: XII-XLVII.
- TELMON, T. 2016 [1983]. Sui confini linguistici. In margine ad un recente colloquio. Telmon, T. *Pagine scelte.* Edizioni dell'Orso. Alessandria: 71–81 [Izvoru u: *Archivio glottologico italiano* 68/1–2: 98–108].
- VULETIĆ, N. 2013. Talasozoonimija sjeverozapadnog dijela Dugoga Otoka. *Veli Rat.* Ur. Uglešić, A.; Faričić, J. Sveučilište u Zadru. Zadar: 735–752.
- VULETIĆ, N.; SKRAČIĆ, V. 2016. Vers un atlas de la langue de la mer en Dalmatie et Kvarner: le projet JAPRK. *Géolinguistique* 16: 91–105.
- VULETIĆ, N.; SKRAČIĆ, V. 2017. Iz kaljskoga tradicionalnog pomorskog i ri-

barskog leksika. *Kali*. Ur. Faričić, J. Sveučilište u Zadru / HAZU / Općina Kali. Zadar: 443–451.

VULETIĆ, N. 2019. L'elemento veneto nel lessico della fauna marina in Dalmazia Settentrionale: prospettiva geolinguistica. *Itinerari dialettali. Omaggio a Manlio Cortelazzo*. Ur. Marcato, G. CLEUP. Padova: 139–150.

VULETIĆ, N. ; SKRAČIĆ, V. 2018. *Leksik morske faune u sjevernoj Dalmaciji. Prvi dio: rječnik pučkoga nazivlja*. Sveučilište u Zadru. Zadar.

ВЕНДИНА, Т. И. 2014. *Типология лексических ареалов Славии*. Нестор-История. Москва.

ЖУРАБЛЕВ, А. Ф. 1994. *Лексико-статическое моделирование системы славянского языкового родства*. Индрик. Москва.

**Specific Southern Čakavian Lexicon
of Marine Fauna
(with Special Reference to Northern Dalmatia)**

ABSTRACT

This paper examines in which way the Southern Čakavian – Central Čakavian dialectal border in Northern Dalmatia is reflected in the lexicon. The analysis is based on the marine fauna lexicon, suitable for a precise areal interpretation on the account of its rich documentation. It shows the existence of a series of lexical types with a dominant Southern Čakavian distribution in Northern Dalmatia, some of which are characteristic for the Southern Čakavian dialect on the macro-areal level.

KEYWORDS: *Southern Čakavian, lexicon, marine fauna, Northern Dalmatia*

Jezik Kazalijeva epa *Grobnik* u kontekstu književnojezične situacije u drugoj polovici 19. stoljeća*

Sanja Zubčić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

szubcic@ffri.hr

U ovom se radu analizira jezik epa *Grobnik* Antuna Paskoja Kazalija otisnuta u Rijeci 1863. godine u tiskari Emidija Mohovića. Ova je knjiga dijelom bogate riječke tiskarske tradicije, a nastala je u postilirsko doba kada je potvrđen odabir štokavštine kao osnovice književnoga jezika te je uređena latinička grafija, ali su se još morala riješiti neka od ključnih jezičnih pitanja. Različita su rješenja tih pitanja nuđena u okvirima filoloških škola od polovice 19. stoljeća. S obzirom na supostojanje više različitih književnojezičnih koncepcija i konkretnih rješenja u vremenu nastanka epa *Grobnik*, zanima nas ovdje koja je od njih prihvaćena i zaživjela, osobito stoga što je otisnut u Rijeci. Analiza jezika epa *Grobnik* pridonijet će kako stvaranju sveobuhvatne slike o povijesti hrvatskoga jezika u za njegov razvoj ključnom 19. stoljeću no, još važnije, uputit će na to kako su konkretna jezikoslovna rješenja zaživjela izvan centra u kojem su kreirana i pripomoći utvrđivanju tempa provedbe predloženih rješenja. Usto, analiza će doprinijeti i stvaranju slike o književnom jeziku u gradu na Rječini u drugoj polovici 19. stoljeća, a kroz usporedbu s jezikom Kazalijevih djela otisnutih u Zadru (prema istraživanju J. Lisca 1996.), pokazat će jesu li procesi standardizacije bili posve jednaki na cijelom nacionalnom teritoriju. S druge će se strane rezultati usporediti s jezičnim rješenjima u kostrenskoj crkvenoj pjesmarici (prema istraživanjima S. Holjevac 2007.) otisnutoj u istoj, Mohovićevoj tiskari u Rijeci, a iz te će se usporedbe moći vidjeti jesu li dva djela na hrvatskom jeziku otisnuta u istoj tiskari imala istu koncepciju, što može upućivati na eventualno postojanje jezičnoga redaktora odnosno jedinstvene književnojezične koncepcije.

KLJUČNE RIJEČI: *Antun Paskoje Kazali, ep Grobnik, jezik, 19. stoljeće*

* Ovaj je rad financiralo Sveučilište u Rijeci projektom broj 18-87-1222 (*Liber Fluminensis* – prilozi za proučavanje hrvatskoga jezika u djelima riječkih tiskara do 20. stoljeća).

Bitka s Tatarima jedan je od mitologema hrvatske povijesti koji je u razdoblju ilirizma doživio svoju punu afirmaciju (Lukežić 2004: 27). Naime, slika hrabrih i neustrašivih Hrvata koji pobjeđuju okrutne Tatаре na Grobničkom polju, posve je odgovarala onodobnim filozofsko-društvenim konceptima usmjerenim prema buđenju nacionalne svijesti. U kontekstu suvremenih teorija kulturnoga pamćenja bitku na Grobničkom polju možemo smatrati *stabilnom postavom* (prema A. Rigney 2010) u održavanju i cirkuliranju pamćenja.¹ Razumljivo je stoga da je Grob-nik “na velika vrata” ušao kao topos u hrvatsku književnost upravo u razdoblju narodnoga preporoda te se afirmirao kroz neke ključne povijesne događaje tijekom 19. stoljeća. Temi bitke posvećena je poznata poema D. Demetra *Grobničko polje* (1841.); potaknut istim motivom i domoljubnim zanosom Grobničko je polje posjetio i Antun Nemčić i opisao ga u *Putositnicama* (1845.); 1851. P. Preradović piše pjesmu *Na Grobniku*, a August Šenoa je o prigodi blagoslova zastave riječke županije u prisutnosti biskupa Josipa Jurja Strossmayera napisao pjesmu *U slavu 25. svibnja g. 1862. na Grobničkom polju*.² Posljednji znameniti iz niza onih koji su pisali o tome bio je Dubrovčanin Antun Paskoje Kazali koji je 1863. objavio ep *Grobnik*.

Antin Paskoje Kazali³ rođen je 1815. godine u Dubrovniku. Pohađao je sjemenište, potom studirao filozofiju u Zadru te konačno završava teologiju i biva zaređen. Tijekom služenja na dubrovačkom području, a u duhu romantizma, počinje se zanimati za folklornu građu i osobito za hrvatski jezik kojim je ta građa ostvarena. Kao i većina Dubrovčana, školovan je na talijanskom jeziku⁴ pa je fineše hrvat-

¹ Kao takva stabilna točka, mit će ponovno biti ožvijen 1992. o 750. obljetnici toga boja kada se na Grobniku, sada u kontekstu osamostaljenja Republike Hrvatske, pod pokroviteljstvom predsjednika Franje Tuđmana i u njegovu prisustvu, održala manifestacija *Obilježavanje 750. obljetnice boja s Tatarima na Grobničkom polju*, koja je uključivala niz projekata, a među njima i održavanje znanstvenoga skupa 17. i 18. lipnja 1992. godine u palači Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu i u Gradu Grobniku (Strčić 1992). Radovi izloženi na tom skupu objavljeni su 1992. godine u drugoj knjizi *Grobničkoga zbornika*, a sama je manifestacija predstavljala silan zamašnjak u kulturnom životu Grobnišćine pa je njime potaknuta obnova dotada derutnoga frankopanskoga kaštela u Gradu Grobniku i osnovana je Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine koja i danas jednakim marom brine o kulturnoj baštini Grobnišćine.

² Splitski intelektualac Frano Mate Kovačić, poznat kao idejni začetnik neostvarena projekta riječkih preporodnih novina koje bi predstavljale svojevrsnu protutežu talijanskom polutjedniku *L'Eco del Litorale Ungarico*, pisao je djelo *Zagreb i Grobničko polje*, no od njega je danas sačuvan samo predgovor napisan 1845. koji se danas čuva u Arhivu HAZU (Lukežić 2006: 248).

³ Podatci o životu i radu preuzeti su s: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10134> i <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=31015> (pristupljeno u prosincu 2019.)

⁴ Prema Jerneju (1981) i Šonji (1988) Kazali je autor neobjavljene gramatike talijanskoga jezika.

skoga učio i savladavao kasnije, primarno iz usmene građe. To je svakako utjecalo na kakvoću njegova jezika i snagu poetskoga izražavanja, na koju su, kao na nezgrapnu, upućivali brojni povjesničari književnosti u vrednovanju njegova djela.⁵ Tijekom svoje suplentske faze u zadarskoj gimnaziji (1855. – 1861.) bio je urednikom *Glasnika dalmatinskoga* (1855. – 1859.), a ta je faza *Glasnika* obilježena ijekavizacijom, nakon Kuzmanićeve ikavske književnojezične koncepcije. Nakon pada Bachova apsolutizma, 1861. godine, Kazali dolazi u Rijeku i radi kao predavač u hrvatskoj gimnaziji te ondje ostaje do 1868. godine. U riječkoj su gimnaziji tada predavali nastavnici koji su svojim djelom zadužili sveukupnu nacionalnu povijest poput A. Mažuranića, koji joj je bio i ravnatelj; F. Kurelca, nositelja riječke filološke škole; V. Pacela; Š. Ljubića; J. Trdine; T. Smičiklase i dr.⁶ Odmah po dolasku u Rijeku postaje član Narodne Čitaonice Riečke,⁷ koja postaje mjestom susreta s “domaćim” intelektualcima, a u kojoj su, u različitim razdobljima, djelovali i drugi dubrovački književnici (Matija Ban, Ivan Franov Gundulić, Ivo Vojnović) (Lukežić 2019: 129–146). Takvo je probrano društvo svakako moralo snažno djelovati na Kazalija te ga usmjeravati prema intenzivnijem radu na hrvatskom jeziku, ali i utjecati na tematsku i programatsku orijentaciju njegovih djela.

Godine 1868. bio je otpušten iz gimnazije zbog moralnih razloga, a nije uspio položiti ni profesorski ispit. Vratio se u zavičaj i ondje obavljao različite prosvjetne i svećeničke dužnosti. Bio je poliglot, a svoj je književni rad započeo prijevodom prvoga pjevanja *Ilijade*. Usto je prvi na hrvatski jezik preveo Shakespearea *Julija Cezara* i *Kralja Leara*, Byronova *Manfreda*, Schillerova *Don Carlosa* i manja djela Molièrea, V. M. Hugoa, A. Tennysona i H. W. Longfellowa. Od autorskih djela sačuvane su pjesnička pripovijest “*Lopudska sirotica* (1845); lirsko-epski

⁵ O jeziku i stvaralaštvu P. A. Kazalija više ili manje afirmativno govorili su V. Jagić i M. Medini, a kasnije i I. Slamnig i Z. Kravar. A. Haler, J. Benešić i A. Barac na nj se negativno osvrću, a V. Janković i Š. Vučetić ističu napredovanje u jeziku. O tome vidjeti više u Lisac (1996: 101–103).

⁶ Osim poznatih nastavnika, školu su polazili i brojni učenici koji će kasnije snažno djelovati na život u gradu na Rječini, ali i u širim okvirima, poput Kurelčevih sljedbenika I. Dežmana, F. Pilipića i B. Budisavljevića; utemeljitelja zagrebačke filološke škole A. Vebera Tkalčevića; prvoga predsjednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti F. Račkoga; pjesnika i bana I. Mažuranića; političara E. Barčića i E. Kvaternika; istarskih preporoditelja M. Baštijana, M. Laginje i V. Spinčića; dramatičara i novinara M. Derenčina i brojnih drugih (Stolac 2006: 37–39).

⁷ Čitaonica je osnovana 1849. godine i bila je rasadnikom naprednih i nacionalnih ideja. O njoj vidjeti više u Lukežić (2019). Čitaonica je svojim usmjerenjem i članstvom bila usko povezana s gimnazijom pa su njezini članovi bili brojni prethodno spomenuti nastavnici i učenici, ali i brojni drugi uglednici poput I. Milčetića, R. Strohala, A. Starčevića. Biskup Josip Juraj Strossmayer bio joj je počasni član i pokrovitelj, a pokrovitelj je bio i biskup M. Ožegović (Stolac 2006: 39).

spjev *Zlatka* (1856) i dramski spjev *Trista Vicah udovicah* (1857); alegorijska poema *Glas iz pustinje* (1861), prigodnica *Nada* (1861) i ep *Grobnik* (1863). Najopsežnije i najambicioznije Kazalijevo djelo, ep *Ćoso* (više od 20 000 redaka), ostalo je u rukopisu” (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=31015>).

Ep *Grobnik*⁸ otisnut je 1863. godine u Riečkom Tiskarskom Zavodu Emidija Mohovića.⁹ U njemu se kroz tri pjevanja i na trima razinama isprepliću događaji

⁸ O književnim značajkama i vrijednostima ovoga epa vidjeti u sintetskom radu I. Lukežića (2004).

⁹ Budući da je ovaj rad nastao u okviru projekta “*Liber Fluminensis – prilozi za proučavanje hrvatskoga jezika u djelima riječkih tiskara do 20. stoljeća*” koje financira Sveučilište u Rijeci, osvrnut ćemo se ovdje kratko i na samu tiskaru. Tiskaru *Stabilimento Tipo-litografico* (hrvatski nazivi te tiskare su *Riečki Emidija Mohovića Tiskarski Kamen. Zavod, Slovi tisk. Kamen. Zavoda Emidija Mohovića, Riečki Tiskarski Zavod*) osnovao je 1863. godine Emidio Mohović zajedno s Carlom Huberom, ali već od sljedeće godine u poslu djeluje samostalno. Iskustva u tiskarstvu Mohović je stekao kao trgovački suradnik riječkoga knjižara Ercola Rezze, pokretača prvih riječkih dnevnih novina *L'Eco di Fiume* (1859.). U njegovoj su tiskari tiskani riječki dnevници *Giornale di Fiume* (1865.), *Gazzetta di Fiume – Fiumaner Zeitung* (1867.) i *La Bilancia* (1867.), s time da je novinama *Giornale di Fiume* i *La Bilancia* bio i urednikom. Potonji je časopis Mohović uređivao i tiskao punih trideset godina, a novine su izrazito promađarski orijentirane i imale su prosječnu nakladu od oko 3000 primjeraka. Iako je E. Mohović bio izrazito promađarski orijentiran, u prvim su godinama rada u njegovoj tiskari otisnuta i djela na hrvatskom i talijanskom jeziku, a među njima, u prvoj godini rada i Kazalijev ep *Grobnik*, Ljubićevo *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske za podučavanje mladeži* (1869.), *Crkvene pjesme koje se pjevaju u župnoj crkvi Kostrene Sv. Barbare* (1869.), *Djindjilino* – prijevod satirične poeme *Gingillino* (1874.) talijanskoga pjesnika G. Giustija koji je pripadao liberalnomu krugu toskanskih rodoljuba (prema: https://en.wikipedia.org/wiki/Giuseppe_Giusti). Brojne su knjige na talijanskom jeziku, a glavnina su udžbenici namijenjeni pomorskoj školi: *Elementi di matematica ad uso della marina mercantile compilati* Carl. Zamare (1864.), *Compendio di geografia con particolare riflesso alle scuole nautiche* P. Cortesija (1873.), *Lezioni mediche per i naviganti guida nell'uso della farmacia d'obbligo del cavaliere* A. F. Giacicha (1879.) i dr.; te školski godišnjaci, a među njima i *Programma del Regio Ungarico Ginnasio Superiore di Stato in Fiume, pubblicato alla fine dell'anno scolastico 1893-94* (1894.) u kojoj je otisnuta poznata gramatička rasprava J. Berghoffera o fimumanskom dijalektu (Lukežić 1992.). Tiskana su i druga lingvistička djela, a izdvaja se 1884. godine objavljen opsežan mađarsko-talijanski rječnik J. Lengyela *Magyar-olasz es olasz-magyar szotar*. Godine 1887. otisnut je talijansko-mađarski rječnik C. Benka *Dizionario italiano-ungherese: compilato sui migliori vocabolari* na čak 504 stranice, a 1892. knjiga S. Korösija *A magyar nyelvbeli olasz elemek. Gli elementi italiani nella lingua ungherese* o talijanskim elementima u mađarskom jeziku. Prevodila se i mađarska literatura pa je 1882. na talijanskom jeziku objavljen prijevod djela *Az arany ember* poznatoga mađarskoga književnika Móra Jókaija *L'uomo d'oro: romanzo; versione italiana per E. B.*, a 1901. i prijevod njegova romana *Il re dei pirati* (*Traduzione autorizzata, dall'ungherese, del dr. N.G.*). Objavljivao je i na njemačkom jeziku.

E. Mohović bavio se pisanjem pa je za povijest Rijeke važna njegova knjiga *Fiume negli anni 1867. e 1868.*, otisnuta 1869. u kojoj na više od pet stotina stranica opisuje važne političke i druge događaje u Rijeci, a iza njega je ostala i otisnuta komedija u dva čina *Trenta e trentuno* (1879.) (prijevod te dvočinke pod naslovom *Trideset i trideset i jedan* objavljen je u Književnoj Rijeci 2012. godine). (Podatci o knjigama otisnutim kod E. Mohovića preuzeti su s mrežnih stranica

u vezi s legendarnom bitkom Hrvata i Tatara na Grobničkom polju 1242. godine, romantični ljubavni zaplet između junaka Rake Dragovića i Otkaje, Batukanove kćeri, i suvremena politička zbivanja oko proslave riječke županije i posvete njezina barjaka na Grobničkom polju te napada *ungareza* na povorku koja se, zajedno s J. J. Strossmayerom vraćala s te manifestacije. Tema grobničke bitke u tom je djelu samo povijesna scenografija, simbolički okvir romantičarskoj ljubavnoj priči i romantičarskom usmjerenju razvoja nacionalnoga. Ep je pisan u desetercima koje rijetko kombinira s osmercima i šestercima.

Cilj je ovoga rada analiza jezika epa *Grobnik* Antuna Paskoja Kazalija otisnuta u Rijeci 1863. godine u tiskari Emidija Mohovića. Ova je knjiga dijelom bogate riječke tiskarske tradicije, a nastala je u postilirsko doba kada je potvrđen odabir štokavštine kao osnove književnoga jezika te je uređena latinička grafija, ali su se još morala riješiti neka od ključnih jezičnih pitanja. Različita su rješenja tih pitanja nuđena u okvirima filoloških škola¹⁰ od polovice 19. stoljeća. Temeljni su problemi bili primarno slovopisno-pravopisni i odnosili su se na pisanje reflektusa jata, palatala i slogotvornoga *r* te G mn. imenica, ali i morfološki (odnos D, L, I množine). Usprkos nastojanju za jedinstvenim sustavom, on nije uspostavljen ni kasnije pa su šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća postojale dvije slovopisno-pravopisne prakse: ona službeno propisana, izrasla je iz postava zagrebačke filološke škole i propisuje pisanje *rogatoga e* na mjestu jata, *mukloga e* uz slogotvorno *r*, grafem *ć* i digraf *tj* za /č/, morfonološka pravopisna rješenja, nastavak *-ah*¹¹ u G mn. te sinkretizirane oblike D, L, I množine,¹² a druga je, na zasadama kasnijih učenja V.

Sveučilišne knjižnice u Rijeci i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu).

Emidio Mohović nedvojbeno je bila "najmarkantnija pojava riječkog tiskarstva devetnaestoga stoljeća" (Lukežić 1993: 65). Godine 1868. prvi je u gradu počeo koristiti tipografski stroj za brzotisak, a 1883. uveo je i prvi litografski stroj za brzotisak (prema Žic <https://www.facebook.com/ppmhp/photos/a.10150913781942322/10155632050662322/?type=1&theater>), što su bila prava tehnološka dostignuća i najsuvremenija onodobna tehnika u tiskarstvu. O Mohovićevu Tiskarskom zavodu vidjeti više u Škrbec (1995: 279, 280, 294, 295) i Lukežić (1999).

¹⁰ Radi se o zagrebačkoj, riječkoj i zadarskoj filološkoj školi te o filološkoj školi hrvatskih vukovaca. S obzirom na znatnu razliku u organizaciji, pa i dometima "škola", različiti autori rabe različito nazivlje. Tako primjerice D. Stolac (2006: 16) smatra da je za riječku i zadarsku školu prikladniji termin *filološki krug* dok I. Pranjković (2015: 77) koristi termine *riječka* i *zagrebačka filološka škola*, a zadarsku nazivlje *jezično-kulturnim krugom*.

¹¹ Dočetno *h* u ovom nastavku nije se izgovaralo pa je pisanje toga nastavka pravopisna, a ne morfološka činjenica.

¹² Sve su tri filološke škole zagovarale uporabu "starih" gramatičkih morfema u tim trima oblicima. Sinkretizirane će oblike koncem stoljeća predlagati vukovci, a njihova je uporaba nesustavno potvrđena i prije njihova učenja, što će pokazati i ovo istraživanje.

Jagića¹³ primjenjivana u javnom životu i zastupa pisanje reflektasa jata *ie* i *je*, slogotvornoga *r* bez popratnoga vokala, grafema *ć* te nastavka *-a* u G množine (Stolac 2006: 13–17). S obzirom na dvojnu jezičnu praksu, zanima nas ovdje koja je od njih prihvaćena i zaživjela u djelima otisnutim u riječkoj tiskari E. Mohovića, koje ovdje predstavljaju ep *Grobnik* i kostrenska crkvena pjesmarica. S. Holjevac (2007: 20) utvrdila je pravopisnu neujednačenost bibliografskih opisa riječkih tiskovina iz 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća, prema bibliografiji T. Blažeković *Fluminensia Croatica*, pa se primjerice u školskim izvješćima kao službenim dokumentima sustavno primjenjuje ilirska grafija i ortografija, dok se u tekstovima neformalne naravi, poput knjižice *Crkvene pjesme koje se pjevaju u župnoj crkvi Kostrene Sv. Barbare* otisnute 1869. godine u Mohovićevoj tiskari ili pjesme u čast sv. Nikole prosvjetitelja Antuna Burmaševića, ona ne provodi sustavno pa se na mjestu jata bilježe *ie* i *je*, slogotvorno se *r* sustavno bilježi bez popratnoga vokala, ali se i dalje primjenjuje morfonološko pravopisno načelo, G mn. češće ima nastavak *-ah*, a /ć/ se bilježi s *ć* i *tj*. Budući da je Kazalijev ep otisnut u tom vremenu različitih jezikoslovnih rješenja, analiza njegova jezika pridonijet će kako stvaranju sveobuhvatne slike o povijest hrvatskoga jezika u za njegov razvoj ključnom 19. stoljeću no, još važnije, uputit će na to kako su konkretna jezikoslovna rješenja zaživjela izvan centra u kojem su kreirana i pripomoći utvrđivanju tempa provedbe predloženih rješenja. Usto, analiza će doprinijeti stvaranju slike o književnom jeziku u gradu na Rječini u drugoj polovici 19. stoljeća, a kroz usporedbu s jezikom Kazalijevih djela otisnutih u Zadru, pokazat će jesu li procesi standardizacije bili posve jednaki na cijelom nacionalnom teritoriju. Budući da je naš svečar, moj profesor Josip Lisac, objavio važnu studiju o Kazalijevu jeziku (1996), rezultati će se jezične analize drugih Kazalijevih djela:¹⁴ *Zlatka* (Zadar 1856.), *Trista Vicah udovicah* (Zadar, 1857.), *Nada* (Zadar, 1861), *Glas iz pustinje* (Zadar 1861) preuzeti iz te studije. Budući da su sva ova djela objavljena u Zadru, usporedna će analiza pokazati eventualne razlike među pravopisnim praksama u dvama uzmorskim gradovima. S druge će se strane, rezultati usporediti s jezičnim rješenjima u kostrenskoj crkvenoj pjesmarici (prema Holjevac 2007) otisnutoj u istoj tiskari u Rijeci, a iz te će se usporedbe moći vidjeti jesu li djela na hrvatskom jeziku otisnuta u Mohovićevoj tiskari imala istu kon-

¹³ V. Jagić bio je isprva gorljivi zastupnik načela zagrebačke filološke škole, ali se od šezdesetih godina 19. stoljeća, nakon članka *Naš pravopis* iz 1864. od te prakse znatno odmiče odstupajući od pisanja mukloga i rogatoga *e* te *-ah* u G mn. (Pranjeković 2015: 85).

¹⁴ Pritom se ne uzimaju u obzir djela *Ćoso*, *Marinko drugi* i *Antunu Debu vulgo Mačku na dan sv. Antuna* koja su jezikom i stilom obilježena dubrovačkom baštinom (Lisac 1996: 97, 98).

cepciju, što može upućivati na postojanje jezičnoga redaktora odnosno jedinstvene književnojezične koncepcije u toj tiskari.

1. Grafija

U epu *Grobnik* fonem se /ć/ sustavno bilježi grafemom *ć* (Do *Čudnića* 25; Da je *veće* održati *neće* 35; To nas budi na *ćutjenje* 170) no u primjerima za sekundarnu jotaciju, sustavno dolazi *tj* (Ne *svratja* ga desno, ni lijevo 35; Što no gojiš *cvietje* svakojako 5; A od gore *listje* odlietalo, 6; To nas budi na *ćutjenje* 170). Ista je dvojnost potvrđena i u jeziku *Zlatke*, ali uz *tj* postoji i digraf *ti*: *prisitjenih* 5; *ćutjenje* 4 (Lisac 1996: 99). U kostrenskoj crkvenoj pjesmarici također su potvrđeni *ć* i *tj* (*Buduć, plaćuć, Braćo, krščani, išće; uputjena, praštja*). Kazali je dakle fonem /ć/ pisao dvama načinima, s time što je iz dostupnih primjera očito da je u svim istraženim tekstovima u pozicijama za sekundarnu jotaciju češći *tj*, ali da je sustavan samo u *Grobniku*.

Fonem /ž/ je u *Grobniku* sustavno *dj* (*tudjoj* 5; *rodjaci* 51; *tudjinac svedj* 168; *preporadja* 171; *nahadja* 171), a isto je u kostrenskoj pjesmarici,¹⁵ dok je u *Zlatki* (Lisac 1996: 99), uz *dj*, potvrđeno i *di* (*svedj* 5; *Neprobudien* 7). Niti u jednom od tekstova nije potvrđen grafem *đ*.

U smislu grafije ep *Grobnik* se ne razlikuje od ostalih opisanih Kazalijevih djela te od kostrenske pjesmarice. Digrafna su rješenja u Kazalija i u Mohovićevim hrvatskim istiscima na tragu onih postavljenih u zagrebačkoj filološkoj školi, a sustavno su zadržana samo za pisanje fonema /ž/. U odnosu na zadarska izdanja, razlika je samo u tome što su ondje poznata rješenja *ti* i *di* koja u ovdje analiziranu "riječkom" korpusu nisu potvrđena.

2. Ortografija

Kako je prethodno istaknuto, ortografska su pitanja bila kamen spoticanja u drugoj polovici 19. stoljeća i postojalo je više neusklađenih praksi. Zajedničko im je ipak bilo usmjerenje prema morfonološkom.

Slogotvorno se *r* u analiziranu epu bilježi sustavno bez popratnoga vokala (*krsta*

¹⁵ U dvjema primljenicama iz grčkoga S. Holjevac (2007: 21) bilježi i skupinu *gj* (*Evangelja, Angjeli*).

51, *cvrkanje* 89, *Vrhovnomu*, *hrvatske* 141, *brda* 160), dok se u *Zlatki* i u *Trista Vica udovicama* sustavno bilježi *er* (*serdca* 3, *Zlatka*) kako je i inače u to doba prevladavalo u Dalmaciji (Lisac 1996: 99). Do promjene dolazi u šezdesetim godinama u *Nadi* i *Glasu iz pustinje* (1861.), a isto je i u 1869. godine objavljenoj kostrenskoj pjesmarici. Šezdesete su godine očito donijele prevrat i priklanjanje suvremenijem rješenju, gdje se samoglasno *r* piše bez popratnoga vokala.

Ni u jednom od Kazalijevih djela, kao ni u kostrenskoj crkvenoj pjesmarici¹⁶ jat se ne bilježi rogatim *e*. A. P. Kazali “obično i za kratki i za dugi jat piše *ie*”, što je praksa uobičajena za postpreporodno doba, a ta se praksa počinje mijenjati u drugoj polovici stoljeća (Lisac 1996: 98). Isto je potvrđeno i ovim istraživanjem u epu *Grobnik*: kratki jat: *vietricom* 9, *dievojkam* 11, *Tierali* 12, *neviestice* 57, *lieta* 107; dugi jat: *briezim* 9, *izlieva* 79, *svietu* 79, *zviezde* 80, *griehu* 127. Međutim, potvrđeni su i primjeri u kojima se refleks dugoga jata bilježi kao *ije*: *nanijela* 8, *bijelo* 11, *iznijeti* 16, *lijeve* 31, *cvijetom* 34, *sijedu* 55, *zanijela* 97, a rjeđe i oni u kojima se kratki jat bilježi *s je*: *korjen* 6, *proljetjem* 7 (ali i *premalietnom* 10), *liepote djevojke* 11.¹⁷ U kostrenskim *Crkvenim pjesmama*, “kao i u drugim izdanjima riječkih tiskara namijenjenim široj javnosti (...) u većini je primjera na mjestu dugoga jata *ie*, a na mjestu kratkoga jata *je*” (Holjevac 2007: 20). U ovoj je varijabli jezik epa *Grobnik* blizak jeziku ostalih Kazalijevih djela otisnutih u Zadru, ali s jasnom tendencijom izmjene i stremljenja prema onome što će biti oživotvoreno u šest godina kasnije izdanoj pjesmarici, a to je uvođenje distinkcije u pisanju dugoga i kratkoga jata koja će kroz drugu polovicu 19. stoljeća doživjeti svoju potpunu afirmaciju. U skupini *konsonant + r + ě* u epu *Grobnik* jat se bilježi kao *ie*: *srieće i nesrieće* 151, *prievaru* 153, *vriemenah* 155, ali i *korjen* 6.

Genitiv množine najčešće se bilježi s dočetnim *h* u *Grobniku* (*ponorah* 6, *časah* 6, *grozdovah* 9, *junakah* 10, *robovah* 113; *dievah* 10, *klisurinah* 10, *rijekah* 54, *granicah* 113; *nebesah* 6, *utičistah* 7, *Svih progonstvah* i *svih bezzakonjah* 121), a isto je i u drugim Kazalijevim djelima (usp. *danakah*, *uhvanjah* – *Zlatka* 4, prema Lisac 1996: 98). “U Dalmaciji se nastavak *-ah* u G mn. upotrebljavao i prije

¹⁶ Prema istraživanju S. Holjevac (2007: 20) “potkralo se samo jedno *rogato e* (*čověk*, 11) kao simbol pravopisne tradicije prošlih vremena”.

¹⁷ U drugim je svojim djelima A. P. Kazali imao i nešto ekavizama (*zenica*, *celov*, *telesa*, *mnenje*, *prestoļje*) i ikavizama (*prid*, *privarena*, *ondi*, *pokli*), a svi su oni potvrđeni u Stullijevu *Rječosložju* (Lisac 1996: 99). U epu *Grobnik* potvrđene su samo četiri pojavnice imenice *zenica* (77, 79, 87, 111). Druge potvrđene imenice imaju ijekavsko-jekavski refleks (*tielesine* 63, *priestol* 17). Ova činjenica može potvrđivati da je A. P. Kazali postupno napuštao snažnu vezu s dubrovačkom baštinom iz koje je crpio i ove primjere.

nego su ilirci u sjevernoj Hrvatskoj 1836. za taj padež odabrali nastavak *-ah*, no manje-više redovito *-ah* se u dalmatinskom tisku rabilo tek od četrdesetih godina” (Lisac 1996: 98). Međutim, u epu *Grobnik* rijetko je potvrđeno i nešto primjera bez dočetnoga *-h*: Nit imaju *pametara*, Nit imaju *imena*! 93, te dva primjera s nultim morfemom: Koliko je *crkav* posvetjenih, I koliko čudotvorih *svetac* 126. Ista je distribucija nastavaka potvrđena i u kostrenskoj crkvenoj pjesmarici. Poneki primjer s nultim morfemom (*ust’*, *Griehov*, *kraljev*) upućuje ili na stariji predložak (Holjevac 2007: 21) ili pak na orijentaciju prema čakavskoj publici.¹⁸ Usprkos inovativnim tendencijama, iz ovdje analiziranih je primjera evidentno da se morfem *-ah* dobro čuvao i do 70-ih godina 19. stoljeća jednako u zadarskoj i u riječkoj sredini.

Sustavno je provedeno morfonološko pravopisno načelo: *gostbu* 10, *izčeznuo* 11, *žalostna* 15, *težko razžalio* 18, *Množtvom* bi te svuda *obkružio* 21, *Odkud teška* 82, *težkoj* 132, *nadkrili* 146, *srđce* 147, *Otcu* 166, *razkoše* 166, kao i u ostalim Kazalijevim djelima (Lisac 1996) i u kostrenskoj crkvenoj pjesmarici (Holjevac 2007: 21), a to je i očekivano s obzirom na to da će primjena fonološkoga pravopisa nastupiti tek koncem stoljeća s Brozovim *Hrvatskim pravopisom* (1892.).

J. P. Kazali koristi i interpunkcijske znakove koji imaju različitu funkciju. Najčešći je apostrof kojim se označavaju elidirani vokali. Ep *Grobnik* pisan je u desetercima, a rjeđe i šestercima i osmercima pa se broj slogova često postiže elizom. Najčešće se elidira čestica *li*: Je *l’* to hrabrost da se predobije? 89, Je *l’* nehajstvo te ništa ne čuti? 89; ali i oblici glagola *biti*: bi: Da *b’* ih prije smrtca zadesila 50, Po’ kraljestva radije *b’* izgubio 71; je: Eto vidim da nam *j’* udesjemo 37, *Nij’* dihađa od teškoga straha 67; zamjenice: se: A kod ovietka gusiena *s’* izleže 7, Da *s’* izkali na mrzjenom Beli 26; te: Bog *t’* ubio, vilo posestrimo 18; me: Tries *m’* ubio iz vedroga neba 39, ali i dočetno *h*: U smrtnih *uzdasi’* 63,¹⁹ te dočetni vokal *i* u imperativu 2. l. jd.: *Uljez’* amo! iskat poslie nećeš 94, *Bud’* na kopnu, budi ti na moru 149, ili drugi vokali: *Prs’* na prsa protiv Bathukanu 65.

Od posebnih znakova Kazali u *Grobniku* koristi i znak ^ koji sustavno bilježi na zanjekanom prezentu glagola *imati*: živa duha *něma* 5, *Něma* sunca, putničkog

¹⁸ Nemoguće je pritom izbjeći asocijaciju na koncepciju F. Kurelca koji se zalagao za nulti morfem u G množine. No, malo je vjerojatno da bi se ovdje u nekolicini primjera molitvene literature mogao raditi o tom utjecaju.

¹⁹ Do elize dolazi kako bi se ostvarila rima sa stihom *I najdražiji glasi*. Isto je potvrđeno i u *Zlatki* u stihu *Prošastih danakah, uhvanjah, požuda’* (*Zlatka*, str. 4), gdje je *h* izostavljeno zbog rimovanja sa *svuda* (Lisac 1996: 98).

vodnika, *Nêma* zviezde, putničke uprave 6, Kad ja *nêmam* družinice moje 19; i trajnoga glagola *biti*: A siemena *niêsu* ostavili 6, Ta ja *niêsam* kakva ovčarica 18. Isto je zabilježeno u *Zlatki*: Da *niês'* umro 8 (Lisac 1996: 98). Isti je znak sustavno i na vezniku *ko* (< *kao*): *Kô* murava zelena ti trava 9, *Kô* valovi na jadranskom moru 9, te u nekim leksemima u kojima su kontrahirana dva vokala: Kada s desne, ka' no *sokô* sivi 28, Nebi *mogô* spasit obojicu 128, s time što ove riječi dolaze zapisane i bez znaka za dužinu: Te se brani ka' no *soko* sivi 47, Ako nebi uništiti nas *mogo* 112. U nekolikim se primjerima stavljaju znaci za naglaske, i to isključivo zbog semantičkih razloga: *Múče* grozno, ništa ne govori 26, Da kroz *dráge* tamo za Jelenjem 26, Nego sviêt ('savjet', op. S. Z.) je iz njegovih ustah 36, Jedva *stískam* u prsima 91, Carstvo svieta za me *ràdi* 92, Što no ćuti kak joj srdce *pràvi*! 102.

3. Morfologija

Od morfoloških značajki, uz morfem *-a* koji se bilježi kao *-ah* u G mn. imenskih deklinacija, za ovo je istraživanje, a u kontekstu književnojezične situacije u drugoj polovici 19. stoljeća, relevantan odnos dativa, lokativa i instrumentala množine *a-* i *e-* imenskih deklinacija. U tekstu su potvrđeni sljedeći primjeri:

D mn.: m. r.: morskim *brodovima* 35, 36, *gromovom* 60, slobodnim našim *gradovima* 141, *muževim* 141, *mužem* 163; ž. r. -am: *granam* 9, *ranam* 60, *četam* 70, *županijam* 141, *ženam* 163, *slugam* 163.

L mn.: m. r.: *briezim* 9, Na *konjima* 55, Po *briegovih* 57, Na *čadorim* 59, u *bojevih* 60, U smrtnih *uzdasi'*! 62, po *briežuljih* 70, po *zavojim* 90, po *vršima* 90, u *jadih* 92, o tvojih *vlasih* 98, po *gradovih* 114, po svojim dievičanskim *klancem* 116, po *vršim* 131, u *postima* 132, Na *dvorih* 161; s. r.: u *prsih* 40, u *prsih* 50, Na *pršima* 66, po *nebesih* 77, 80, na *nebesih* 86, 90, u *pršima* 91, po *ramenih* 94, na *prsih* 98, po svetim *brdim* 116, na golih *koljenih* 126, na praznih *jaslih* 131, po *zakonih* i po *zavičajih* 136; ž. r.: *hvojkam* 10, *crkvami* 11, na *obalam* 20, Na *gomilam* 31, po *šikaram* 38, u *rukami* 45, 47, Oslabili u *desnicah* mači 49, U *hridinam* 58, po *šikarah* 70, po *stienam* 77, u *suzam* 88, po *zviezd*am 90, na naših *stranah* 95, na *obalam* 113, po *granicah* 113, u naših *državah* 114, na *zidinam* 115, U *žilami* 119, u *molitvah* 132, u *suzami* 132, po svim svojim *državama* 136, u *rukama* 144, na *gomilam* 145, na *glavami* 162, 167, po *ulicah* 162, u *rukam* 167.

I mn.: m. r.: *konjim* 22; *Tatarima* 13, *stremeni* 40, s svojim *vitezovim* 45, Čo-

porima 50, Pod *udarcim* zemlja zapanjena 65, među *junacima* 97, nad mojim *sнима* 110, *viencem*, *bojevim* 111, s novimi *gostim* 143; s. r.: *prsim* 31, Pod *kopitim* 34, nad *bdienjim* mojim 110; ž. r.: *kitam* 9, *dievojkam* 11, *strielam* otrovnimi 19, *Sirovim kožam* 24, *rukam* 47, *pried stariššinam* 55, Među *vodam* 54, A pod *strielam* 69, *Tielesinam* ljudskim 69, *mukama* 91, *spomenam* 96, *pried nogam* 107, *mišicam* silnim, I *pobiedam* 111, sa *mukam* 128, himbenim *suzama* 133, pod *nogama* 158.

Dok je u D mn. ž. r. *e*-deklinacije potvrđen samo stari nastavak *-am*, u m. r. supostoje čak tri morfema: kontinuantе ishodišnojezičnih *-om* / *-em*, *-im* te novoštokavski *-ima*. Nema potvrda za srednji rod. U L mn. situacija je još složenija pa u muškom rodu, uz *-ih* (i elidirani *-i*'), supostoji i *-im* te *-ima*, a u jednom je primjeru i nastavak *-em*. Najbrojniji je "stari" nastavak *-ih*, dok su *-im* i *-ima* potvrđeni u po tri potvrde. U imenica srednjega roda prevladava *-ih*, ali je potvrđen i *-ima*. I u ženskom rodu se ostvaruje više nastavaka pa su uz najfrekventniji *-am*, potvrđeni i "stari" *-ah*, te *-ami* i *-ama*. U I mn. muškoga roda pretežit je nastavak *-im*, potom je *-ima*, a nastavci *-i* i *-em* potvrđeni su samo po jednom. Imenice srednjega roda u tom padežu imaju nastavke *-im* i *-ima*, a ženskoga roda uz pretežito *-am*, imaju i nastavak *-ama*, ali samo sporadično i to na kraju epa. Promotre li se odnosi među nastavcima, vidljivo je da se isprepliću različiti morfološki sustavi. Najstariji je među njima onaj u kojemu se u trima padežima potvrđuju nastavci koji kontinuiraju ishodišnojezično stanje: D mn. m., s. r. *-om* / *-em*; ž. r.: *-am*; L mn. m., s. r. *-ih*; ž. r.: *-ah*; I mn. m., s. r. *-i*; ž. r.: *-ami*. Taj je sustav sukladan normi hrvatskih prepoditelja i zagrebačke filološke škole i prema Vulić, Laco (2015: 202) "dosljednije se rabe do 1890-ih godina, a potom nejednako i nedosljedno". Ovo istraživanje pomiče tu granicu i znatno prije, u šezdesete godine 19. stoljeća. Iako rjeđe, potvrđeni su i sinkretizirani oblici pa se u D, L, I mn. m. i s. r. potvrđuju nastavci *-im* i *-ima*, a u ž. r. *-am* i *-ama*. Sinkretizirani nastavci *-im* za *a*-deklinaciju i *-am* za *e*-deklinaciju potvrđeni su i u Starčevića, Pavlinovića i Bakule već od 1850. godine (Vulić, Laco 2015: 204). Prema istima autoricama, novi se množinski nastavci počinju nesustavno javljati tek koncem stoljeća.

Supostojanje različitih nastavaka u trima množinskim padežima karakteristično je za dubrovačke književnike i za ukupno Kazalijevo stvaralaštvo (Lisac 1996: 100). U kostrenskoj pjesmarici koja predstavlja primjerak za usporedbu s ostalim hrvatskim tekstovima otisnutim u Mohovićevoj tiskari tri su množinska padeža ne-sinkretizirana pa u tom segmentu ona pokazuje veći stupanj starine od Kazalijeve *Grobnika*. Svakako treba imati na umu da razlog tomu vjerojatno nije u postojanju

nekakve jezične koncepcije ili jezičnoga redaktora u Mohovićevoj tiskari, nego posljedica različitoga tipa teksta pri čemu je pjesmarica religiozan tekst koji fiksira višestoljetnu tradiciju pjevanja, dok se u Kazalija radi o suvremenom, autorskom književnoumjetničkom djelu sa slobodnim pjesničkim izražavanjem.

Nestabilnu morfološku normu u epu *Grobnik* potvrđuju i različiti oblici zamjenica: D mn.: Više neg je *nami* od potriebe 55, *Nami* tako navidni narodi 85, A *nami* je Bog i srieća dala 138, ali i Pomolimo da *nam* kum postane 138, Trieba *nam* je izabrati muža, Da *nam* bude prema svetkovini 138; L mn.: po *svojimi* dievičanskim klancem 116 i dr.

U I jd. imenica *i*-deklinacije u analiziranom epu supostoje morfemi *-ju* (Ili *smrtju*, ili ranom ljutom 47, Te polieva rajskom *gizdavostju* 77) i *-i* (Vedrim čelom, a *pameti* bistrom 48; pried mojom *pameti* 116, Sa *krvi* 128, S *Navidnosti* 165), a jednom i *-im* (A Crnobog upravlja *pametim* 101).

Svojim je istraživanjem J. Lisac (1996) pokazao kako je Kazali, osobito u ranijim djelima, imao ambivalentan odnos prema svojoj dubrovačkoj jezičnoj tradiciji pa s jedne strane rabi izraze koje iz nje crpi, dok se s druge strane od nje snažno odmiče. J. Lisac tako navodi brojne lekseme iz dubrovačke tradicije (usp. *izvrieti*, *cavtu*, *plandovanje*, *siemo*, *došasto*, *nazbilj*, *neckvrnu*, *ciene* 'jeftino' itd.), ali jednako tako i iz leksikografske prakse pa su potvrđeni leksemi koje preuzima ponajviše iz Stullijeva ili Della Bellina rječnika, ali i iz drugih knjiga. U epu *Grobnik* takovih je potvrda vrlo malo. On je nastao u kasnijem razdoblju, nakon višegodišnje predavačke prakse koja mu je zacijelo donijela kako znanje tako i osjećaj sigurnosti u jeziku. Uostalom, godine izbivanja iz Dubrovnika i rada u Zadru i Rijeci, udaljile su ga od dubrovačke tradicije. Rijetke su značajke koje bi se u istraživanom epu mogle pripisati dubrovačkom utjecaju, poput hipe-rijekavizma ispred *r* u primjeru: Janje bleji i *pastiera* zove 131; priloga *sadara* / *sadare* koji je, prema Lisac 1996: 100, bio čest u dubrovačkih autora: I *sadara* mukaju valovi 86, Al *sadare* mi je Jelenpolje 75; leksem *plandovanje*: Uzdvignu se novo *plandovanje* 159 i leksem *ciene*²⁰ u značenju 'jeftino': Što s' izgubi *ciene* izgubljeno 59.

²⁰ Ovaj se leksem u istom značenju često rabi i u sjeverozapadnim čakavskim govorima pa njegovo podrijetlo ne upućuje samo na dubrovačku tradiciju.

4. Zaključak

Ovim je istraživanjem uspoređen jezik Kazalijeva epa *Grobnik* s jezikom ostalih Kazalijevih djela (prema istraživanjima J. Lisca 1996) i s jezikom kostrenske crkvene pjesmarice koja je otisnuta u istoj, riječkoj tiskari E. Mohovića (prema istraživanjima S. Holjevac 2007). Utvrđeno je da se u grafijskim rješenjima Kazali u svim svojim djelima priklanja monografnom načinu pisanja fonema /č/ prema načelima V. Jagića te da je rješenje *tj* ili *ti* (potvrđeno samo u djelima izdanim u Zadru) rezervirano najčešće za pozicije sekundarne jotacije. Ista načela Kazali u epu *Grobnik* poštuje i pri pisanju slogotvornoga *r* dok je u njegovim ranijim djelima, otisnutim prije 1860. godine - *er*. Razlika u rješenjima uvjetovana je sve snažnijim odstupanjima od prakse koju propisuje zagrebačka filološka škola, osobito nakon šezdesetih godina 19. st., a ista je tendencija, u pisanju slogotvornoga *r*, potvrđena i u Zadru i u riječkim izdanjima. Napušta se i pisanje refleksa jata rogatim *e*, pa Kazali u *Grobniku* dugi i kratki jat obično bilježi s *ie*, na način uobičajen i u drugim njegovim djelima. Ipak, sve su brojnija i drugačija rješenja, osobito pisanje dugoga jata slijedom *i**je*. U kostrenskoj pjesmarici i u drugim riječkim tiskovinama namijenjenim široj javnosti drugačija su ortografska rješenja pa se dugi jat piše s *ie*, a kratki s *je*. U G mn. svih analiziranih tekstova gotovo sustavno dolazi -*ah*, ali ima i drugačijih ostvaraja, što zbog tradicijskih razloga, što zbog potrebe rime u rimovanim djelima. U skladu s postojećom pravopisnom praksom u svim je djelima primijenjeno morfonološko pravopisno načelo. Od morfoloških je pitanja važan odnos D, L, I mn. imenskih deklinacija te je u Kazalijevu *Grobniku* potvrđeno postojanje više različitih morfoloških sustava, od onoga s nesinkretiziranim "starim" nastavcima, preko sinkretiziranih rješenja s postojanjem dvaju nastavaka: ili -*im* / -*am* ili -*ima* / -*ama*. Ta rješenja jasno pokazuju smjer jezičnoga razvoja koji se odmiče od načela zagrebačke filološke škole i približava se načelima hrvatskih vukovaca. Oni su, evidentno je, samo normirali praksu koja je do konca stoljeća već bila uznapredovala i po regionalnim centrima poput Rijeke i Zadra. Budući da su u kostrenskoj pjesmarici ti padeži nesinkretizirani, moguće je pretpostaviti da je to zbog prirode religioznoga teksta koji fiksira višestoljetnu tradiciju pjevanja.

S obzirom na različita rješenja u odnosu D, L, I mn. i načinu pisanja jata u dvama izdanjima otisnutim u Mohovićevoj riječkoj tiskari, moguće je zaključiti da nije postojala književnojezična koncepcija koja bi se sustavno provodila u svim djelima otisnutim u toj tiskari, niti osoba jezičnoga redaktora, već su autori / kompilatori samostalno odlučivali o jezičnom probiru, ovisno primarno o tipu

teksta i njegovoj namjeni, slijedeći pritom tendencije koje su se izmjenjivale u jezično turbulentnoj drugoj polovici 19. stoljeća. Za preciznije bi zaključke trebalo istražiti i ostala djela na hrvatskom jeziku.

Usporedba jezika epa *Grobnik* s drugim Kazalijevim djelima potvrđuje koherentnost, a jedina je razlika u odnosu prema dubrovačkoj jezičnoj tradiciji na koju se Kazali u svojim ranijim djelima često oslanjao. U epu *Grobnik* takvih je elemenata vrlo malo što se može protumačiti kao razvoj vlastita jezika (na potrebu kojega su skretali pozornost brojni istraživači njegova djela), ali jednako tako i kao posljedicu udaljenosti od rodnoga kraja, predavačkoga posla u Zadru i u Rijeci, a možda i kao nastojanje da se prilagodi aktualnoj publici.

Usporede li se pak ovdje analizirana djela otisnuta u Zadru i u Rijeci i konzultirani radovi o njima, utvrđuju se zajedničke tendencije koje s jedne strane kontinuiraju načela zagrebačke filološke škole u smislu pridržavanja morfološkoga pravopisnoga načela i nastavka *-ah* u G mn., uz tek pokoji odstupajući primjer, ali se istom utvrđuju i znatnija odstupanja u smislu grafijskih i ortografskih rješenja te osobito ona morfološka, u odnosu među dativom, lokativom i instrumentalom množine imenskih deklinacija u kojima se vide zametci onoga što će biti normirano u Maretićevoj gramatici. U tom smislu, ovdje analizirani tekstovi potvrđuju jednake smjerove i tendencije u razvoju standardnoga hrvatskoga jezika u Rijeci i u Zadru u odnosu na one kakve su dolazile iz Zagreba i koje su u njemu oblikovane.

IZVOR

KAZALI, A. P. 1863. *Grobnik*. Riečki Tiskarski Zavod. Rijeka.

LITERATURA

- BLAŽEKOVIĆ, T. 1953. *Fluminensia Croatica*. JAZU. Zagreb.
- HOLJEVAC, S. 2007. Kostrenska knjižica crkvenih pjesama iz 1869. godine. *Život, kultura i povijest Kostrene*. Ur. Vranić, S. Katedra Čakavskoga sabora Kostrena. Kostrena: knj. 2: 7–23.
- JERNEJ, J. 1981. Povijest talijanskih gramatika na hrvatskom ili srpskom jeziku od 1649. do 1900. *Rad JAZU* 388: 131–236.
- LISAC, J. 1996. Kazalijev jezik. *Jezik* 44 (3): 95–103.
- LUKEŽIĆ, I. 1992. Berghoffer, József, Prinosi proučavanju fijumanskog dijalekta (gramatička rasprava) (preveo i bilješku o piscu napisao I. Lukežić). *Fluminensia* 1: 1–22.
- LUKEŽIĆ, I. 1993. Riječki bibliopolis. *Dometi* 5/6: 65–84.
- LUKEŽIĆ, I. 2006. *Ogledalo bašćinsko*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- LUKEŽIĆ I. 1999. Riječki nakladnik i tiskar Emidio Mohovich. *Liburnijski torzo*. Libellus. Crikvenica: 80–86.
- LUKEŽIĆ, I. 2004. Antun Pasko Kazali i njegov povijesni ep Grobnik. *Dubrovački horizonti* 43: 27–39.
- LUKEŽIĆ, I. 2019. *U Terpsihorinu hramu - iz povijesti riječke Narodne čitaonice*. Gradska knjižnica Rijeka. Rijeka.
- MOHOVIĆ, E. 2012. Trideset i trideset i jedan. *Književna Rijeka*. Prevela Begić, V. 1: 92–130.
- PRANJKOVIĆ, I. 2015. Filološke škole i hrvatski standardni jezik u drugoj polovici 19. stoljeća. *Povijest hrvatskoga jezika. Knj. 4: 19. stoljeće*. Ur. Bičanić, A. Croatica. Zagreb: 77–111.
- RIGNEY, A. 2010. The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing. *Media and Cultural Memory*. Ur. Erll, A.; Nünning, A. Walter de Gruyter. Berlin, New York: 345–357.
- STOLAC, D. 2006. *Riječki filološki portreti*. Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka.
- STRČIĆ, P. 1992. Znanstveni skup o “Grobničkoj bici”. *Historijski zbornik* 1:

267–268.

ŠKRBEČ, S. 1995. *Riječka zvijezda Gutembergove galaksije*. Tiskara Rijeka. Rijeka.

ŠONJE, Š. 1988. Književnik P. A. Kazali, prevodilac Homera. *Dubrovnik* 3–4: 53–56.

VULIĆ, S.; LACO, G. 2015. Jezik hrvatskih književnih djela u 19. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika. Knj. 4: 19. stoljeće*. Ur. Bičanić, A. Croatica. Zagreb: 179–243.

MREŽNI IZVORI

GIUSEPPE Giusti (https://en.wikipedia.org/wiki/Giuseppe_Giusti), pristupljeno u studenom 2019.

KAZALI, Pasko Antun, Hrvatska enciklopedija (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=31015>), pristupljeno u prosincu 2019.

KAZALI, Pasko Antun (Casali; Paskoje, Paško), Hrvatski biografski leksikon (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10134>), pristupljeno u prosincu 2019.

ŽIC, Igor. 2018. *Fiume negli anni 1867 e 1868, Emidio Mohovich* (<https://www.facebook.com/ppmhp/photos/a.10150913781942322/10155632050662322/?type=1&theater>), pristupljeno u prosincu 2019.

<http://katalog.nsk.hr>, pristupljeno u studenom 2019.

<http://libraries.uniri.hr>, pristupljeno u studenom 2019.

The Language of Kazali's Epic *Grobnik* in the Context of the Literary and Linguistic Situation in the Second Half of the 19th Century

ABSTRACT

The paper analyses the language of the epic Grobnik by Antun Paskoje Kazali, printed in Rijeka in 1863 in the printing press of Emidio Mohović. This book belongs to the rich printing tradition of Rijeka and it was made in the post-Illyrian period, when Shtokavian was chosen as the basis of the literary language and Latin orthography was homogenised, albeit with certain key language issues left unresolved. Different solutions for these issues have been proposed by philological schools since the mid-19th century. Considering that there were several different literary and linguistic conceptions and concrete solutions at the time when the epic Grobnik was written, and especially since it was printed in Rijeka, we are interested in finding out which one of them was adopted. The linguistic analysis of the epic Grobnik will contribute to the understanding of the overall picture of the history of the Croatian language in the 19th century, which was crucial for its development, and more importantly, it will point to how different linguistic solutions were adopted outside the centres of their origin, thus enabling conclusions about the pace of their implementation. Furthermore, the analysis will contribute to the understanding of the literary language in the city on the river Rječina in the second half of the 19th century, and through comparison with the language of Kazali's works printed in Zadar (according to Lisac 1996), it will demonstrate whether the processes of standardisation were uniform across the whole national territory. In addition, the results will be compared with linguistic solutions in the church book of poems of Kostrena (in line with Holjevac 2007), printed in the same printing press of Mohović in Rijeka, in order to determine whether the two works printed there had the same conception, suggesting the existence of a language editor, that is a unique literary and linguistic conception.

KEY WORDS: Antun Paskoje Kazali, epic Grobnik, language, 19th century

Životopis Josipa Lisca

Josip Lisac rodio se u Turnima kraj Delnica 23. studenoga 1950. godine. Na Filozofskome fakultetu u Zadru 1974. godine završio je studij kroatistike i filozofije, a na istome je fakultetu 1986. godine doktorirao obranivši disertaciju “Delnički govor i govor Gornjih Turni u svjetlosti goranskih kajkavskih govora”. Od 1978. godine zaposlen je na Filozofskome fakultetu u Zadru (od 2003. Sveučilište u Zadru), i to najprije kao asistent (1978. – 1987.), potom kao docent (1987. – 1989.), izvanredni profesor (1989. – 1997.), redoviti profesor (1997. – 2002.) i redoviti profesor u trajnome zvanju (2002. – 2019.). Odlukom Senata Sveučilišta u Zadru 2020. godine izabran je u počasno zvanje *professor emeritus*. U matičnoj je ustanovi bio prvi pročelnik Odjela za kroatistiku i slavistiku (2003. – 2006.), član Senata Sveučilišta (2003. – 2005.; 2011. – 2015.) i voditelj poslijediplomskoga studija iz jezikoslovlja (2002. – 2013.). Od 1980. do 1991. godine bio je tajnik *Radova Filozofskoga fakulteta u Zadru*, a 2005. godine pokrenuo je izdavanje časopisa Odjela za kroatistiku i slavistiku (od 2018. Odjela za kroatistiku i Odjela za rusistiku) *Croatica et Slavica Iadertina*, čiji je glavni i odgovorni urednik do danas. Glavni je i odgovorni urednik i časopisa Ogranka Matice hrvatske u Zadru *Zadarska smotra* te član uredništva *Čakavske riči* Književnoga kruga u Splitu i Matičine edicije “Stoljeća hrvatske književnosti”.

Na matičnome je odjelu predavao više kolegija, pretežno onih iz područja svojih temeljnih znanstvenih interesa – dijalektologije i povijesti hrvatskoga jezika (Povijesna gramatika hrvatskoga jezika, Povijest hrvatskoga književnog jezika, Dijalektologija, Hrvatska narječja, Hrvatski jezik u 20. stoljeću), ali i drugih (Hrvatski standardni jezik, Kultura govorenja i pisanja). Osim na poslijediplomskome studiju iz jezikoslovlja Sveučilišta u Zadru, bio je ili jest predavač i na kroatističkim ili općejezikoslovnim poslijediplomskim studijima na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Rijeci, na Filozofskome fakultetu, odnosno Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu te na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Splitu. Bio je mentor kod niza diplomskih i doktorskih radova. Bio je voditelj nekoliko znanstvenih projekata iz područja dijalektologije i povijesti hrvatskoga jezika: “Kajkavsko narječje”, “Hrvatska jezična i književna baština zadarskog i šibenskog područja”, “Dijalektologija hrvatskoga jezika”, “Hrvatska dijalektologija”, “Dijalektološka i jezičnopovijesna istraživanja hrvatskoga jezika”.

Sudjelovao je na blizu 200 znanstvenih skupova u domovini i izvan nje (Austri-

ja, Bosna i Hercegovina, Italija, Mađarska, Slovačka, Srbija), pri čemu je održao i niz plenarnih izlaganja. Sudjelovao je u organiziranju više znanstvenih skupova, među ostalim Međunarodnoga znanstvenog skupa “Zadarski filološki dani” i Jezikoslovno-pjesničkoga skupa “Domaća rič”. Bio je član organizacijskoga odbora znanstvenoga skupa o Mihovilu Kombolu (Zadar, 1981.), Trećega hrvatskog slavističkog kongresa (Zadar, 2002.), Znanstvenoga skupa “Šime Starčević i hrvatska kultura u 19. stoljeću” (Gospić, 2012.) i Međunarodnoga znanstvenog skupa “Fenomen glagoljice” (Biograd i Zadar, 2017.).

Član je suradnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Razreda za filološke znanosti) od 2004. godine. Redoviti je član Matice hrvatske. Od 2010. do 2014. godine bio je član Glavnoga odbora, a od 2010. do danas član je Predsjedništva Ogranka Matice hrvatske u Zadru. Član je Povjerenstva za podjelu državnih nagrada u znanosti pri Ministarstvu znanosti i obrazovanja. Suradivao je u izradi Općeslavenskoga lingvističkog atlasa i Općekarpatskoga dijalektološkog atlasa.

Za svoj je znanstveni i nastavni rad prof. dr. sc. Josip Lisac više puta nagrađivan. Godine 2000. dobio je Nagradu HAZU za trajne zasluge za Republiku Hrvatsku, godine 2005. Nagradu Zadarske županije za knjige *Hrvatska dijalektologija 1* i *Faust Frančić i drugi*, godine 2007. Rektorovu nagradu zaslužnim djelatnicima za postignuća u znanosti i za dugogodišnji rad, godine 2009. Nagradu grada Zadra za knjigu *Hrvatska dijalektologija 2*, godine 2013. Rektorovu nagradu za velike zasluge u znanstvenome i nastavnome radu te Nagradu “Judita” za najbolju knjigu o hrvatskoj književnosti u 2012. (*Dvije strane medalje*).

Bibliografija Josipa Lisca

Znanstveni radovi

Autorske knjige

1. *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom.* Barac-Grum, V.; Benedik, F.; Brkić, I.; Brozović, D.; Ćerić, S.; Ćupić, D.; Finks, B.; Gošić, N.; Ivić, P.; Lipovec, A.; Lisac, J.; Logar, T.; Lončarić, M.; Neweklowsky, G.; Novak, F.; Orožen, M.; Peev, K.; Petrović, D.; Remetić, S.; Rigler, J.; Šimunović, P.; Šojat, A.; Toporišić, J.; Videoski, B.; Vujičić, D.; Zečević, V. (Brozović, Dalibor; Lisac, Josip. Lastovo. *OLA* 56. 275–280. Začretje. *OLA* 29. 315–323. Homok. *OLA* 153. 349–358. Magića Mala. *OLA* 39. 375–381). ANU BiH. Sarajevo. 1981.
2. *Hrvatska drama do Narodnog preporoda.* 1. sv., 2. sv. Novak, Slobodan Proserov; Lisac, Josip. Logos. Split. 1984.
3. *Hrvatski jezik i njegovi proučavatelji.* Lisac, Josip. Književni krug Split. Split. 1994.
4. *Hrvatski dijalekti i jezična povijest.* Matica hrvatska. Zagreb. 1996.
5. *Poezija Dragutina Domjanića – Z mojih bregov Frana Galovića – Ognji i rože Ivana Gorana Kovačića.* Šicel, Miroslav; Detoni-Dujmić, Dunja; Lisac, Josip. Zagreb. 1996.
6. *Hrvatski govori, filolozi, pisci.* Lisac, Josip. Matica hrvatska. Zagreb. 1999.
7. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja.* Lisac, Josip. Golden marketing – Tehnička knjiga. 2003.
8. *Faust Vrančić i drugi.* Lisac, Josip. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik, 2004.
9. *Tragom zavičaja. Delnički govor i govor Gornjih Turni u svjetlosti goranskih kajkavskih govora.* Književni krug. Split. 2006.
10. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje.* Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb. 2009.
11. *Dvije strane medalje. Dijalektološki i jezičnopovijesni spisi o hrvatskom jeziku.* Književni krug. Split. 2012.

12. *Dijalektološki i jezičnopovijesni ogledi*. Matica hrvatska. Zagreb. 2016.
13. *O povijesti hrvatskoga književnog jezika. Izabrani spisi*. Sveučilište u Zadru – Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar. 2017.
14. *Šibenske i druge kroatističke teme*. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić” – Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Šibenik – Zadar. 2020.

Uređene i priređene knjige

1. Faust Vrančić. *Život nekoliko izabranih divic*. Ur. Lisac, Josip. Prir. Bratulić, Josip; Glavičić, Branimir; Lisac, Josip; Šokota, Mirjana. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik. 1995.
2. Ivšić, Stjepan. *Jezik Hrvata kajkavaca*. Prir. Lisac, Josip. Matica hrvatska Zaprrešić. Zaprrešić. 1996.
3. *Bibliografija radova nastavnika i suradnika Filozofskog fakulteta u Zadru III*. Priredile Štimac, Renata; Vladović-Relja, Elžbieta. Ur. Lisac, Josip. Zadar. 1997.
4. *Dalibor Brozović: dobitnik nagrade “Stjepan Ivšić”*. Ur. Lisac, Josip. Slavistički komitet Hrvatskoga filološkog društva. Zagreb. Zadar. 2002.
5. Dorkin, Mladen. *Prosudbe o književnosti i knjigama*. Ur. Lisac, Josip. Zadar. 2002.
6. *Hrvatska književna baština: svezak I*. Ur. Fališevac, Dunja; Lisac, Josip; Novaković, Darko Ex libris. Zagreb. 2002.
7. *Hrvatska književna baština: svezak II*. Ur. Fališevac, Dunja; Novaković, Darko; Lisac, Josip; Ex Libris. Zagreb 2003.
8. *Hrvatska književna baština: svezak III*. Ur. Fališevac, Dunja; Novaković, Darko; Lisac, Josip Ex Libris. Zagreb. 2004.
9. Valčić, Ante Toni. *Surgóni sđdri*. Ur. Lisac, Josip. Hinus. Zagreb. 2004.
10. *Hrvatska književna baština: svezak IV*. Ur. Fališevac, Dunja; Lisac, Josip; Novaković, Darko. Ex Libris. Zagreb. 2005.
11. *Knjiga od uspomene*. Prir. Jurišić, Hrvatini Gabrijel; Lisac, Josip; Zemljić, Terezija. Ur. Lisac, Josip; Zemljić, Terezija. Gradska knjižnica Šibenik i Samostan sestara franjevki od Bezgrješne. Šibenik. 2005.
12. *Dobitnik nagrade “Stjepan Ivšić” – Stjepko Težak. Četvrti hrvatski slavistički kongres*. Babić, Stjepan; Lisac, Josip; Pandžić, Vlado. Hrvatski slavistički odbor HFD-a. Varaždin – Čakovec. 2006.
13. *Povijest hrvatskoga jezika. 2. knjiga: 16. stoljeće*. Ur. Bičanić, Ante; Katičić,

- Radoslav; Lisac, Josip. Croatica. Zagreb. 2011.
14. Jurišić, Blaž; Hraste, Mate. *Rasprave i članci*. Prir. Lisac, Josip. Matica hrvatska. Zagreb. 2011.
 15. *Povijest hrvatskoga jezika. 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*. Ur. Bičanić, Ante; Katičić, Radoslav; Lisac, Josip. Croatica. Zagreb. 2013.
 16. Dorkin, Mladen. *Interpretacije, metodičke sugestije, osvrti*. Ur. Lisac, Josip. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar. 2013.
 17. Ćosić, Vjekoslav. *Šime Starčević i francuski jezik. Na potribovanje vojničke mladosti i gospode službenika*. Ur. Lisac, Josip. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar. 2014.
 18. *Povijest hrvatskoga jezika. 4. knjiga: 19. stoljeće*. Ur. Bičanić, Ante; Lisac, Josip; Pranjković, Ivo; Samardžija, Marko. Croatica. Zagreb. 2015.
 19. Brozović, Dalibor. *Rasprave i članci*. Prir. Lisac, Josip. Matica hrvatska. Zagreb. 2015.
 20. Pavlović, Alojz; Pavlović, Eduard. *Rječnik novoštokavske ikavice benkovačkoga kraja*. Ur. Lisac, Josip. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar. 2018.

Znanstvene rasprave

1. Refleksi jata u jeziku J. Barakovića u usporedbi s jezikom P. Zoranića. *Jurju Barakoviću o 350. obljetnici smrti*. Zadar. 39–60. 1979.
2. O jeziku Goranove kajkavske zbirke *Ognji i rože*. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 19/11. 45–59. 1980.
3. O jeziku ove knjige. Pochobradsky, Zlatko. *Bejle gaoub*. Čabar. 7–11. 1980. Rječnik. Isto. 111–123. 1980.
4. O jeziku Goranove dijalektalne poezije. *Istra* 18/3–4. 118–122. 1980.
5. Imenski sustav u službenoj i neslužbenoj uporabi u Gorskom kotaru. *Četrta jugoslovenska onomastična konferenca: zbornik referatov*. SAZU. Ljubljana. 331–340. 1981.
6. Novi i stari. *Istra* 19/3–4. 108–117. 1981.
7. Oko problema prvog spomena naziva Delnica. *Istra* 20/3–4. 147–150. 1982.
8. Napomene o jeziku i tumač manje poznatih riječi (Uz panoramu suvremene goranske dijalektalne književnosti). *Istra* 21/1–2. 29–40. 1983.
9. Gerovska riječ u dijalektalnoj poeziji Zlatka Pochobradskog. Pochobradsky, Zlatko. *Tiha rejč guodi*. Narodno sveučilište. Čabar. 5–11. 1983.

10. Jezik goranske dijalektalne književnosti (Prilog jezičnoj problematici hrvatske literarne novokajkavštine). *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 21–22/12–13. 41–88. 1983.
11. Hrvatska jezična situacija u pretpreporodno doba i Mihovil Kombol. *Mihovil Kombol književni povjesničar, kritičar i prevodilac*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 25. obljetnice smrti, Zadar, 18. – 20. studenoga 1981. Hrvatsko filološko društvo. Zadar. 89–101. 1983. Isto. *Zadarska revija* 32/4–5. 353–365. 1983.
12. Nad Zoranićevom biografijom. *Zadarska revija* 34/1. 88–90. 1985.
13. Susret čakavskog, štokavskog i kajkavskog. *Fužine. U povodu 200. godišnjice škole Fužine 1785–1985*. Odbor za proslavu 200–godišnjice škole Fužine. Izdavački centar – Mjesna zajednica. Rijeka – Fužine. 73–75. 1985.
14. Iz sociolingvističke problematike goranskih kajkavskih govora. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 25/15. 37–44. 1986.
15. Jezične značajke dviju faza Goranove dijalektalne poezije. *Forum* 25/9–10. 417–428. 1986. Isto. *Život i djelo Ivana Gorana Kovačića*. Zbornik radova. Nacionalna i sveučilišna biblioteka Globus SKUD Ivan Goran Kovačić – Goranovo proljeće. Zagreb. 92–100. 1989.
16. Stjepan Ivšić i časopis *Hrvatski jezik*. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 26/16. 77–92. 1987.
17. *Balade Petrice Kerempuha* i hrvatska jezična tradicija. *Forum* 27/9. 352–363. 1988.
18. Iz goranskog vokalizma. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 31/2. 137–175. 1988.
19. Nad dijalekatskim leksikom hrvatskosrpskog sjeverozapada. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 27/17. 35–48. 1988.
20. Vlianie konsonantnogo okruženia na refleksy è. Brozović, Dalibor; Lisac, Josip. *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Serija Fonetiko–grammatičeskaja, vypusk 1, Refleksyè*, SANU. Beograd. 156. 158 + karta. 1988. Isto. Utjecaj konsonantskog okruženja na refleks è, *Prilozi MANU* 13/1. 51–60 + karta. 1988.
21. Prozodija goranskih kajkavaca. *Radovi* 84. Odjeljenje društvenih nauka 23. Komisija za lingvistička ispitivanja ANU BiH. Sarajevo. 241–249. 1989.
22. Ivan Gundulić i hrvatski jezični standard. Uz četiristotu obljetnicu pjesnikova rođenja. *Zadarska revija* 38/1–2. 1–9. 1989.
23. Geneza kajkavštine u obradbi Rudolfa Strohala. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 28/18. 61–68. 1989.

24. Hrvatska jezična baština do Narodnog preporoda. *Filologija* 17. 157–163. 1989.
25. Problem obrađenosti leksika goranskih govora. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 8. 61–68. 1989.
26. Ravnogorska kajkavština i goranski dijalekt. *Fluminensia* 1/1. 100–111. 1989.
27. Dijalekatska osnovica u jeziku hrvatske dopreporodne drame. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 29/19. 53–68. 1990.
28. Fran Ramovš i Nikola Majnarić. Uz stogodišnjicu rođenja Frana Ramovša (1890–1952). *Zadarska revija* 39/5–6. 621–628. 1990.
29. Problem obrađenosti leksika goranskih govora. *Dometi* 23/11. 739–744. 1990.
30. Goransko predmigracijsko dijalekatno stanje i podrijetlo suvremenih organskih idioma u Gorskom kotaru. *Dometi* 24/6–7. 381–386. 1991.
31. Leksičke značajke čakavskih dijalekata. *Čakavska rič* 19/2. 5–20. 1991.
32. Hrvatski lingvist i filolog Stjepan Ivšić. *Senjski zbornik* 18. 69–80. 1991.
33. Blaž Jurišić i Ivan Goran Kovačić. *Zadarska smotra* 41/3. 77–86. 1992. Isto. *Zbornik Jurišić*. Zadar. 1992 i *Mogućnosti* 39/1–2. 134–144. 1992.
34. Bartol Kašić u hrvatskoj dopreporodnoj baštini i Vuk Stefanović Karadžić. *Republika* 48/1–2. 153–160. 1992. Isto. *Život i djelo Bartola Kašića*. Hrvatsko filološko društvo – Općina Pag. Zadar. Izdanja HFD u Zadru, sv. 2. 147–155. 1994.
35. Goranski konsonantizam u kajkavskom kontekstu. *Fluminensia* 4/2. 83–88. 1992.
36. Osnovne sintaktičke značajke goranskih kajkavaca u sklopu cjeline narječja. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 30/20. 31–41. 1992.
37. Hrvatski književni jezik u doba baroka. *Croatica* 23–24/37–38–39. 167–176. 1992–1993.
38. Konsonantizam goranskih i ostalih kajkavaca. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 31/21. 63–90. 1993.
39. Dijalektološki rad Marcela Kušara. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 28–29. 111–118. 1993–1994.
40. Marcel Kušar. *Zadarska smotra* 42/6. 244–256. 1993.
41. Filolozi i njihova djela u ocjenama Stjepana Ivšića. *Hrvatska revija* 44/4. 612–620. 1994. Isto. *Stjepan Ivšić i hrvatski jezik*. HAZU i MH Ogranak Orhova. Zagreb. 55–63. 1996.
42. Hrvatski jezik i Faust Vrančić, s osobitim obzirom na *Život nekoliko izabranih divic*. *Kolo* 4/3–4. 197–220. 1994. Isto. *Život nekoliko izabranih divic*. Vrančić, Faust. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik. 145–164. 1995.

- Isto. *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*. Ur. Hekman, Jelena. Matica hrvatska. Zagreb. 81–108. 1996.
43. Stjepan Ivšić kao recenzent. *Glasje* 1/2. 133–137. 1994.
 44. Dijalektološki rad Nikole Majnarića. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 32–33/22–23. 93–98. 1995.
 45. Strohalovi pogledi o genezi kajkavštine s osobitim obzirom na područje Gorškoga kotara. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 9. 45–52. 1995.
 46. Tomo Matić i hrvatski jezik. *Mogućnosti* 42/4–6. 183–190. 1995.
 47. Prošlost i sadašnjost goranskoga dijalektnoga stanja. *Mostariensia* 2/3. 109–114. 1995.
 48. Hrvatski leksik i hrvatska leksikografija u proučavanjima Tome Matića. *Filologija* 24/25. 209–215. 1995.
 49. Dijalekti zadarskoga kraja. *Marulić* 29/3. 521–526. 1996.
 50. Jat u hrvatskim dijalektima. *Mostariensia* 4. 91–97. 1996.
 51. Stjepan Ivšić i hrvatski filološki zadaci. *Glasje* 3/5. 87–92. 1996.
 52. Nikola Majnarić kao dijalektolog. *Studia linguistica Polono-Meridianoslavica* 8. 163–167. 1996.
 53. Kazalijev jezik. *Jezik* 44/3. 95–103. 1996.
 54. Mjesto dijalektalne književnosti u viđenjima Vinka Nikolića. *Vinko Nikolić – 85 godina*. Ur. Lakić, Vilijam. Šibenik: Gradska knjižnica Šibenik i Ogranak MH Šibenik. 29–35. 1997. Isto. *Dubrovnik* 8/4. 406–411. 1997.
 55. Dijalekatska osnovica u jeziku hrvatske dopreporodne drame. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 10. 71–84. 1997.
 56. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca u obradbi Franje Fanceva. *Mogućnosti* 44/4–6. 141–148. 1997.
 57. Koji su dijalekti hrvatski?. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 34–35/24–25. 39–48. 1997.
 58. Goransko dijalektno stanje u prošlosti i sadašnjosti. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 10. 155–161. 1997.
 59. Ruralno i urbano stanje hrvatskih dijalekata. *Mostariensia* 7. 101–111. 1997.
 60. Sličnosti i razlike bednjanskoga govora i štajerskih dijalekatnih idioma. *Kaj* 30/5–6. 31–40. 1997.
 61. Stjepan Ivšić i hrvatski filološki zadaci. *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova II*. Ur. Damjanović, Stjepan. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb. 23–28. 1997.
 62. Hrvatsko–slovensko granično dijalekatno stanje. *Croatica* 27/45–46. 117–

127. 1997.
63. Hrvatska jezična situacija u predpreporodno doba. *Zbornik o Mihovilu Komolu*. Zagreb. 93–105. 1997.
64. Ždrelac i njegov govor. *Zadarska smotra* 46/4–6. 21–25. 1997.
65. Čakavština i njena proučavanja. *Kolo* 8/3. 24–30. 1998. Isto. *VI. međunarodni slavistički dani*. Sambotel – Pečuh. 168–174. 1998.
66. Dijalekatno stanje na otoku Ižu. *Marulić* 31/6. 1110–1113. 1998.
67. Hrvatsko-slovensko granično dijalektno stanje. *Croatica* 27/45–46. 117–127. 1998.
68. Hrvatski jezik: štokavski i torlački organski idiomi. *Mostariensia* 9. 49–55. 1998.
69. Leksička norma i hrvatska narječja. *Kolo* 8/1. 31–39. 1998.
70. Narodni govori. Uvod. *Hrvatski jezik*. Ur. Lončarić, Mijo. Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej. Opole. 177–193. 1998.
71. O jednom od pašmanskih govora. *Marulić* 31/4. 652–655. 1998.
72. Podobe narečij ob slovensko-hrvaški meji. *Annales* 8/12. 53–58. 1998.
73. Položaj privlačkoga govora među hrvatskim idiomima. *Čakavska rič* 26/1–2. 25–31. 1998.
74. Štokavski i torlački idiomi Hrvata. *Hrvatski jezik*. Ur. Lončarić, Mijo. Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej. Opole. 195–204. 1998.
75. Uz Matićevu obradbu Jakova Pletikose. *Znanstvena djelatnost Tome Matića*. Ur. Maštrović, Tihomil. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 207–211. 1998.
76. Jezično stanje zadarskoga područja. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 32. 99–105. 1998.
77. Još o dijalekatnoj osnovici hrvatskoga književnog jezika. *Jezik* 46/5. 184–188. 1998–1999.
78. Bednjanski govor i štajerski dijalekatni idiomi. Sličnosti i razlike. *Logarjev zbornik*. Ur. Zorko, Zinka; Koletnik, Mihaela. Slavistično društvo. Maribor. 277–287. 1999.
79. Čakavsko narječje i njegova proučavanja. *Čakavska rič* 27/1. 63–70. 1999.
80. Faust Vrančić i Bartol Kašić. *Hrvatska misao* 3/13. 109–113. 1999.
81. Hrvatski dijalekatni idiomi u 17. i 18. st. *Motrišta* 14. 163–171. 1999.
82. Izglose refleksa jata u hrvatskim organskim idiomima. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 11. 21–28. 1999.
83. Još jednom o dijalekatnoj osnovici hrvatskoga književnog jezika. *Jezik* 47/2.

- 73–77. 1999.
84. Leksička norma i hrvatska narječja. *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*. Matica hrvatska. Zagreb. 246–259. 1999.
 85. Milan Rešetar i njegovo djelo. *Kolo* 9/3. 37–42. 1999.
 86. Mjesto murterskoga govora u čakavskom narječju. *Mogućnosti* 46/1–3. 107–111. 1999. Isto. *Murterski godišnjak* 2. 245–251. 2004.
 87. Nacionalni idiomi u Bosni i Hercegovini. *Osvit* 2–3. 41–46. 1999.
 88. Povijesna podloga goranskoga dijalekatnog stanja. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 36/26. 51–61. 1999.
 89. Hrvatski dijalekti. *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost, svezak 2, srednji vijek i renesansa (XIII–XVI st)*. HAZU – ŠK. Zagreb. 261–267. 2000.
 90. Hrvatski lingvist Mate Hraste. *Čakavska rič* 28/1–2. 49–55. 2000.
 91. Jakov Pletikosa i njegov putopis. Jakov Pletikosa, *Putovanje k Jeruzolimu god. 1752*. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik. 5–18. 2000. Isto. *Osvit* 3/3–4. 5–15. 2000.
 92. Kajkavština i njena proučavanja. *Kaj* 33/6. 27–34. 2000.
 93. Lingvistički rad Blaža Jurišića. *Dubrovnik*. 11/3–4. 357–362. 2000.
 94. Osobitosti hrvatskih dijalekatnih idioma. *Marulić* 33/1. 118–123. 2000.
 95. Privlački govor. *Privlaka*. Ur. Kolanović, Josip. Matica hrvatska – Poglavarstvo općine Privlaka. Zagreb – Privlaka. 147–150. 2000.
 96. Zadar i hrvatski jezik. *Dani hrvatskoga jezika 2000*. Ur. Batović, Šime. Matica hrvatska Zadar. Zadar. 15–21. 2001. Isto. *Motrišta*. 4/17. 102–105. 2000.
 97. Dijalekatne značajke dubrovačkog područja. *Dubrovnik* 12/3. 214–219. 2001.
 98. Faust Vrančić i Bartol Kašić. *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I*. Ur. Sesar, Dubravka. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb. 117–121. 2001.
 99. Fonološke značajke buzetskoga dijalekta. *Čakavska rič* 29/2. 13–22. 2001.
 100. Govori karaševskih i kosovskih Hrvata. *Kolo* 11/2. 55–58. 2001.
 101. Hrvatska narječja u kontaktu. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*. Ur. Botića, Stipe. Filozofski fakultet u Zagrebu. Zagreb. 117–126. 2001.
 102. Moliškohrvatski idiomi. *Čakavska rič* 20/1. 89–94. 2001.
 103. Nacionalno u srednjejužnoslavenskim organskim i drugim idiomima. *Jezik i demokratizacija – Language and Democratisation*. Ur. Čedić, Ibrahim. Institut za jezik. Sarajevo. 95–100. 2001.
 104. Osnovne značajke torlačkoga narječja. *Kolo* 11/4. 130–132. 2001.
 105. Šibenčanin Faust Vrančić – o 450. obljetnici rođenja. *Mogućnosti* 48/7–9.

- 74–81. 2001.
106. The Language Situation of Zadar. *International Journal of the Sociology of Language* 147. 79–89. 2001.
 107. Glasovi srednjočakavskoga dijalekta. *Čakavska rič* 30/1–2. 79–90. 2002.
 108. Hrvatski jezik 18. stoljeća i Jakov Pletikosa. *Kolo* 12/4. 286–289. 2002.
 109. Hrvatski književni jezik u 19. stoljeću. *Hrvatska misao* 6/22. 55–60. 2002.
 110. Kajkavsko narječje i njegova proučavanja (s posebnim obzirom na rad Jakova Riglera). *Marulić* 35/1. 81–89. 2002. Isto. *Historični seminar* 4. Ur. Kokole, Metoda; Likar, Vojislav; Weiss, Peter. ZRC SAZU. Ljubljana. 107–117. 2003.
 111. Kako je Bogoslav Šulek prepisao putopis Jakova Pletikose?. *Hrvatska književna baština* 1. 595–603. 2002.
 112. Osnovne značajke štokavske prozodije. *Fluminensia* 14/1. 85–88. 2002.
 113. Štokavska i standardnojezična prozodija. *Hrvatska misao* 6/23–24. 141–144. 2002.
 114. Štokavsko narječje: prostiranje i osnovne značajke. *Kolo* 12/3. 58–60. 2002.
 115. Banjski govor na Pašmanu. *Čakavska rič* 31/1–2. 27–31. 2003.
 116. Bokeljski govori u kontekstu cjeline dijasistema. *Hrvati Boke kotorske*. Ur. Obad, Stijepo. Zaklada “Dr. Cvito Fisković” – Sveučilište u Zadru. Orebić – Zadar. 461–468. 2003.
 117. Čakavski, kajkavski i štokavski glagolski sustav. *Zagrebačka slavistička škola*. Ur. Botica, Stipe. Filozofski fakultet Zagreb. Zagreb. 64–69. 2003. Isto. *Hrvatska misao* 7/27–28. 99–104. 2003.
 118. Dva govora zadarskoga područja: usporedba govora Tkona i Ražanca. *Zadarska smotra* 52/4–6. 25–30. 2003.
 119. Fonologija novoštokavskoga ikavskog dijalekta. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 29. 173–180. 2003.
 120. Hrvatski dijalekti. *Hrvatska i Europa*. Ur. Golub, Ivan. HAZU – Školska knjiga. Zagreb. 451–459. 2003.
 121. Hrvatski jezik 18. stoljeća i fra Jakov Pletikosa. *Kačić* 35. 105–110. 2003.
 122. Leksički, sintaktički i drugi utjecaji u hrvatskim dijalektima. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 12. 29–37. 2003.
 123. Nastanak i razvoj jugozapadnog istarskog dijalekta. *Zagrebačka slavistička škola*. Ur. Botica, Stipe. Filozofski fakultet Zagreb. Zagreb. 193–197. 2003. Isto. *Nova Istra* 8/2. 195–198. 2003.
 124. Osnovne štokavske značajke i hrvatski standardni jezik. *Republika* 59/5. 86–90. 2003.

125. Povijesna podloga goranskoga dijalekatnog stanja. *Zbornik Stjepanu Antoljaku u čast*. Ur. Kolanović, Josip. Hrvatski državni arhiv. Zagreb. 137–148. 2003.
126. Slavonski dijalekt: između autohtonosti i utjecaja. *Migracijske i etničke teme* 19/1. 7–16. 2003.
127. Toponim Delnice. *Folia onomastica Croatica* 12/13. 299–301. 2003.
128. Zadarsko područje u povijesti hrvatskoga jezika i u povijesti hrvatske književnosti. *Republika* 59/12. 85–90. 2003.
129. Banj – govor i poezija. *Zadarska smotra* 50/1–2. 123–128. 2004. 1–2, 123–128. Isto. *Domaća rič* 7. Ur. Šime Batović. Matica hrvatska Zadar. Zadar. 123–128. 2004.
130. Čakavština kao narječje i u hrvatskoj književnosti. *Čakavska rič* 32/1. 5–11. 2004.
131. Fonološke značajke slavonskoga dijalekta. *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas*. Ur. Pyhov, Aleksandar. Ruska akademija znanosti. Moskva. 157–161. 2004.
132. Goranska kajkavština i goranski pisci. *Hrvatski sjever* 9/1–4. 43–47. 2004.
133. Kačić u hrvatskom jeziku 18. stoljeća. *Hrvatska misao* 8/33/24. 236–238. 2004.
134. Usporedba govora Tkona i Ražanca. *Čakavska rič* 32/2. 167–171. 2004.
135. Čakavština u *Senjskom puntapetu* Miroslava Kovačevića Senjanina. *Croatica et Slavica Iadertina* 1. 39–46. 2005.
136. Dijalekatni rječnici hrvatskoga jezika u posljednjih stotinjak godina. *Mogućnosti* 52/4–6. 149–156. 2005.
137. Filološki aspekti *Knjige od uspomene*. *Dubrovnik* 16/2–3. 298–302. 2005.
138. Glasovi jugozapadnoga istarskog dijalekta. *Drugi Hercigonjin zbornik*. Ur. Damjanović, Stjepan. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb. 219–222. 2005.
139. Goranska kajkavština i goranski pisci. *Hrvatski sjever* 9/1–4. 43–47. 2005.
140. Hrvatski jezik u doba promjena. *Jezik na križu / Križ na jeziku. Rasprava o pravopisnim pravilima*. Prir. Hekman, Jelena. Matica hrvatska. Zagreb. 62–64. 2005.
141. Les dialectes croates. *La Croatie et l'Europe*. Ur. Hercigonja, Eduard; Supićić, Ivan. Somogy editions d'art – Školska knjiga. Paris – Zagreb. 243–249. 2005.
142. Milan Rešetar. *Hrvatski profesori na bečkoj slavistici*. Ur. Stamać, Truda. Erasmus naklada. Zagreb. 29–42. 2005.
143. Mjesto murterskog govora u čakavskom narječju. *Murterski godišnjak* 2. 245–251. 2005.
144. *Najstariji dubrovački govor i Najstarija dubrovačka proza* Milana Rešetara.

- Zbornik o Milanu Rešetaru: književnom kritičaru i filologu.* Ur. Maštrović, Tihomir. Hrvatski studiji. Zagreb. 69–76. 2005. Isto. *Dubrovnik* 15/4. 176–182. 2004.
145. Od Marula do suvremenosti. *Split 1999. Dossier.* Prir. Hekman, Jelena. Matica hrvatska. Zagreb. 230–233. 2005.
146. Proučavanja hrvatskih štokavskih organskih idioma. *Kolo* 15/1. 36–41. 2005.
147. Proučavanje jezika hrvatske dijalektalne književnosti: istarska čakavština Glorije Rabac Čondrić. *Čakavska rič* 33/1–2. 95–99. 2005.
148. Dijalekatni rječnici zadarskoga područja. *Zadarska smotra* 55/1–2. 83–89. Zadar. 2006.
149. Dijalektalno i zbirka *Moj grad* u opusu Vinka Nikolića. *Murterski godišnjak* 4. 327–337. 2006.
150. Goranska kajkavština i goranska dijalektalna književnost. *Kaj* 39/4. 23–29. 2006.
151. Hrvatska dijalektalna leksikografija. *Hrvatski jezik u 20. stoljeću.* Zbornik. Ur. Hekman, Jelena. Matica hrvatska. Zagreb. 225–237. 2006.
152. Hrvatska dijalektologija od 1945. do 2005. godine. *Croatica et Slavica Iadertina* 2. 105–114. 2006.
153. Hrvatska dijalektologija u drugoj polovici 20. stoljeća. *Diachronia in synchronia v dialektoloških raziskavah.* Ur. Koletnik, Mihaela; Smole, Vera. Slaviistično društvo Maribor. Maribor. 2006.
154. Rječnik bračkih čakavskih govora Petra Šimunovića u najnovijoj hrvatskoj dijalekatnoj leksikografiji. *Čakavska rič* 34/1–2. 51–56. 2006.
155. Hrvatski jezikoslovac Kruno Krstić. *Hrvatska misao* 10/39–40. 235–240. 2006. Isto. *Osmišljavanja. Zbornik u čast 80. rođendana akademika Miroslava Šicela.* Prir. Brešić, Vinko. Filozofski fakultet u Zagrebu. Zagreb. 359–365. 2006.
156. Josip Pupačić i stari pisci hrvatski. *Kolo* 16/1. 26–33. 2006.
157. Kultura hrvatskoga jezika u doba *Knjige od uspomene.* *Hum* 1. 147–157. 2006.
158. Leksikografska obrađenost hrvatskih organskih idioma. *Dubrovnik* 17/3. 266–271. 2006.
159. Andrija Kačić Miošić i Jakov Pletikosa. Prilog proučavanju hrvatskoga jezika u XVIII. stoljeću. *Brački zbornik* 22. 397–403. 2007.
160. Dalibor Brozović – profesor i znanstvenik. *Dubrovnik* 18/3. 257–263. 2007.
161. Dalibor Brozović i zadarska rič. *Domaća rič* 10. Zbornik radova (= *Zadarska smotra* 54/1–2) Ur. Batović, Šime. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar. 25–31. 2007.
162. Dijalekatni rječnici zadarskoga područja. *U službi jezika. Zbornik u čast Ivi Lukežić.* Ur. Vranić, Silvana. Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka. 115–121. 2007.

163. Držićev jezik i leksikografija njegova doba. *Čakavska rič* 35/1. 9–15. 2007.
164. Filološki aspekti *Knjige od uspomene. Zadarski filološki dani 1. Zbornik radova*. Ur. Babić, Vanda; Matek-Šmit, Zdenka. Sveučilište u Zadru. Zadar. 17–23. 2007.
165. Goranska dijalekatna leksikografija. *Čakavska rič* 35/2. 405–411. 2007.
166. Hrvatski jezik 18. stoljeća i Andrija Kačić Miošić. *Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba*. Ur. Fališevac, Dunja. HAZU. Zagreb. 197–202. 2007. Isto. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 50/1–2. 449–453. 2007.
167. Makedonske teme Dalibora Brozovića. *Hrvatska misao* 11/2–3. 218–222. 2007. Isto. *Hrvatsko-makedonske književne i kulturne veze. Zbornik radova* 1. Ur. Pavlovski, Borislav; Kalogjera, Goran. Filozofski fakultet u Rijeci. Rijeka. 277–284. 2008.
168. *Moj grad* i dijalektalno u djelu Vinka Nikolića. *Moj grad*. Nikolić, Vinko. Gradska knjižnica “Juraj Sižgorić” – Družba “Braća hrvatskoga zmaja” – Zmajski stol u Šibeniku. Šibenik. V–XVI. 2007.
169. Organski idiomi u unutrašnjosti Dalmacije. *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*. Ur. Kusin, Vesna. Galerija “Klovićevi dvori” – Ministarstvo kulture RH. Zagreb. 383–386. 2007.
170. Rječnik delničkoga govora u najnovijoj hrvatskoj dijalektnoj leksikografiji. *Kaj* 40/4–5. 111–116. 2007.
171. Croatian dialects. *Croatia in the Late Middle Ages and Renaissance. A Cultural Survey*. Ur. Hercigonja, Eduard; Supićić, Ivo. Philip Wilson Publishers – Školska knjiga. London – Zagreb. 261–267. 2008.
172. Dalibor Brozović i zadarska rič. *Čakavska rič* 36/1–2. 91–96. 2008.
173. Dosadašnje proučavanje hrvatskih štokavskih dijalekata. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14. 13–23. 2008.
174. Fra Stjepan Zlatović i bosančica. Zemljić, Terezija; Lisac, Josip. *Zbornik o Stjepanu Zlatoviću*. Ur. Knezović, Pavao. Hrvatski studiji Sveučilista u Zagrebu. Zagreb. 187–198. 2008.
175. Glavne značajke štokavskoga narječja. *Dubrovnik* 19/2. 195–200. 2008.
176. Govori Dalmatinske zagore kao dio novoštokavskog ikavskog dijalekta. *Croatia et Slavica Iadertina* 4. 105–114. 2008.
177. Koji bi nam dijalekatni rječnici bili najpotrebniji? *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14. 207–217. 2008.
178. Moliškohrvatski govori i novoštokavski ikavski dijalekt. *Kolo* 18/3–4. 7–14. 2008.
179. Tri dijalekta triju narječja kao najizrazitiji primjeri migracija u hrvatskom je-

- ziku. *Dubrovnik* 19/3. 134–140. 2008.
180. Čakavska lastovska oaza. *Dubrovnik* 20/2. 163–166. 2009.
181. Čakavština kao jedno od hrvatskih narječja. *Mogućnosti* 56/10–12. 196–200. 2009.
182. Časopis *Kaj* i Gorski kotar. *Kaj* 42/3. 61–68. 2009.
183. Dalibor Brozović – profesor i znanstvenik. U povodu 80. obljetnice života. *Zadarski filološki dani 2. Zbornik radova*. Ur. Mrdeža-Antonina, Divna. Sveučilište u Zadru. Zadar. 335–342. 2009.
184. Dalibor Brozović i istočnobosanski dijalekt. *Kolo* 19/5–6. 217–223. 2009.
185. Dijalekatska raznolikost istočne Hrvatske. *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*. Ur. Kusin, Vesna. Galerija “Klovićevi dvori”. Zagreb. 589–593. 2009.
186. Dijalekatske stilizacije književnoga jezika u XIX. stoljeću. *Hrvatska i Europa*. Ur. Ježić, Mislav. HAZU – Školska knjiga. Zagreb. 279–284. 2009.
187. Hrvatska narječja u srednjem vijeku. *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: Srednji vijek*. Ur. Bičanić, Ante; Damjanović, Stjepan. Croatica. Zagreb. 261–281. 2009.
188. Istarske teme Glorije Rabac Čondrić. *Mogućnosti* 56/4–6. 181–185. 2009.
189. Jezik Marina Držića. *Hrvatska misao* 13/2–3. 17–21. 2009.
190. Južnočakavski dijalekt i njegov leksik. *Croatia et Slavica Iadertina* 5. 79–85. 2009.
191. Kultura hrvatskoga jezika u doba *Knjige od uspomene* (1673. – 1784.). *Majka Klara Žižić i njezina družba* (1706. – 2006.). Ur. Zemljić, Terezija. Družba sestara franjevki od Bezgrješne. Šibenik. 473–490. 2009.
192. Tri dijalekta triju narječja kao najizrazitiji primjeri migracija u hrvatskom jeziku. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 15. 145–154. 2009.
193. Zoranićev jezik i jezik hrvatske renesansne književnosti u Zadru. *Kolo* 19/3–4. 106–113. 2009. Isto. *Slavica. Annales Instituti Slavici Universitatis Debreceniensis* 38. 53–58. 2009.
194. Čakavica, Mediteran, Srednja Europa. *Dubrovnik* 21/1. 75–79. 2010.
195. Čakavština Ista i Škarde. *Otoci Ist i Škarda*. Ur. Faričić, Josip. Sveučilište u Zadru. Zadar. 771–778. 2010.
196. Glorija Rabac Čondrić i Istra. *Knjige poštujući, knjigama poštovan. Zbornik Josipu Bartuliću o 70. rođendanu*. Ur. Dukić, Davor; Žagar, Mateo. Matica hrvatska. Zagreb. 105–111. 2010.
197. Jezici u Marina Držića. *Marin Držić 1508-2008*. Ur. Batušić, Nikola; Fališe-

- vac, Dunja. HAZU. Zagreb. 389–395. 2010.
198. Leksik otoka Ista. *Čakavska rič* 38/1–2. 123–134. 2010.
199. Ante Kuzmanić i Fran Kurelac. *Čakavska rič* 39/1–2. 9–15. 2011.
200. Ante Stamać i stoljeća hrvatske književnosti. *Zadarska smotra* 60/1. 128–131. 2011.
201. Blaž Jurišić i hrvatski standardni jezik. *Forum* 50/7–9. 1049–1057. 2011.
202. Čakavština: sabiranje činjenica. *Prvi međimurski filološki dani. Zbornik radova*. Ur. Bežen, Ante; Blažeka, Đuro. Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 83–90. 2011.
203. Dalibor Brozović i hrvatski književni povjesničari. *Mogućnosti* 58/7–9. 99–106. 2011.
204. Goranska dijalekatna leksikografija. *Kajkavski u povijesnom i sadašnjem obzorju*. Ur. Jembrih, Alojz. Hrvatska udruga “Muži zagorskoga srca”. Zabok. 81–87. 2011.
205. Hrvatska narječja. *Povijest hrvatskoga jezika. 2. knjiga: 16. stoljeće*. Ur. Bičanić, Ante; Katičić, Radoslav; Lisac, Josip. Croatica. Zagreb. 51–75. 2011.
206. Hrvatski dijalekti ranoga novovjekovlja. *Dubrovnik* 22/1. 226–241. 2011.
207. Hrvatski jezik prije stotinjak godina, Ivo Andrić i Blaž Jurišić. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 37/2. 443–449. 2011.
208. Sredozemno i srednjoeuropsko u čakavskom narječju. *Zadarski filološki dani 3. Zbornik radova*. Ur. Musa, Šimun. Sveučilište u Zadru. Zadar. 297–303. 2011.
209. Što je slavonsko u slavonskom dijalektu?. *Šokačka rič* 8. *Zbornik radova*. Ur. Bilić, Anica. Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije. Vinkovci. 75–82. 2011.
210. Zadar i dijalekatni rječnici. *Zadarska smotra* 60/2–3. 172–174. 2011.
211. Brodski govor. *Brod na Kupi i gornja kupska dolina u ozračju povijesnih mjena*. Ur. Mance, Vladimir. Osnovna škola “Brod na Kupi”. Brod na Kupi. 421–435. 2012.
212. Dalibor Brozović i jezik bosanskih franjevaca. *Dubrovnik* 23/4. 197–201. 2012.
213. Dijalekatna književnost zadarskoga područja u sklopu hrvatske literature. *Čakavska rič* 40/1–2. 5–11. 2012.
214. Hrvatski govori u Vojvodini. *Godišnjak za znanstvena istraživanja* 4. 153–161. 2012.
215. Hrvatski jezik prije stotinjak godina: Ivo Andrić i Blaž Jurišić. *Dubrovnik* 23/1. 315–319. 2012.

216. Hrvatski jezik Vrančićeva rječnika i njegove proze. *Filologija* 59. 37–47. 2012.
217. Hrvatski lingvist Dalibor Brozović. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 5. 147–154. 2012.
218. Ivo Frangeš i idejna kretanja u hrvatskoj književnosti 18. stoljeća. *Čakavska rič* 40/1–2. 39–46. 2012.
219. L 508 “stručok”. Kralik, Karel; Lisac, Josip. *Obšćeslavjanskij lingvističeskij atlas*. Ur. Ferenčikova, Adriana. Slovackaja akademija nauk. Bratislava. 62–63. 2012.
220. Čakavština kao jezik pismenosti i književnosti od srednjeg vijeka do danas. *Croatica et Slavica Iadertina* 9/1. 31–37. 2013. Isto. *Dubrovnik* 24/1. 203–207. 2013.
221. Časopis *Krugovi* i Zadarski književni krug. *Republika* 69/7. 77–80. 2013.
222. Dalibor Brozović – profesor i znanstvenik. *Od indoeuropeistike do kroatistike*. *Zbornik u čast Daliboru Brozoviću*. Ur. Matasović, Ranko. HAZU. Zagreb. V–IX. 2013.
223. Dijalektalna književnost zadarskoga područja u sklopu hrvatske literature. *Zadarski književni krug*. *Zbornik*. Ur. Bilosnić, Tomislav Marijan. Udruga 3000 godina za dar – Znanstvena knjižnica Zadar. Zadar. 15–20. 2013.
224. Govor Veloga Rata. *Veli Rat*. Ur. Uglešić, Ante; Faričić, Josip. Sveučilište u Zadru. Zadar. 667–671. 2013. Isto. Govor Veloga Rata na Dugom otoku. *Mogućnosti* 60/1–3. 62–67. 2013.
225. Hrvatska narječja u 17. i 18. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika*. 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće. Ur. Bičanić, Ante; Katičić, Radoslav; Lisac, Josip. Croatica. Zagreb. 77–93. 2013.
226. Hrvatski dijalekti u 17. i 18. stoljeću. *Dubrovnik* 24/3. 242–252. 2013.
227. Istočnobosanski dijalekt i njegova geneza. *Od indoeuropeistike do kroatistike*. *Zbornik u čast Daliboru Brozoviću*. Ur. Matasović, Ranko. HAZU. Zagreb. 243–246. 2013.
228. Ivo Frangeš i idejna kretanja u hrvatskoj književnosti XVIII. stoljeća. *Zbornik o Ivi Frangešu*. Ur. Maštrović, Tihomil. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. 325–332. 2013.
229. Kako se na zadarskom području govorilo potkraj srednjega vijeka. *Zadarska smotra* 62/4. 149–152. 2013.
230. Serafin Mičić i Jerko Kraljev kao čakavski pisci zadarskoga područja u prvoj polovici 20. stoljeća. *Čakavska rič* 41/1–2. 89–93. 2013.

231. Stjepan Ivšić (1884-1962). *Vrijeme u jeziku – Nulti stupanj pisma. Zbornik radova 41. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Ur. Pišković, Tatjana; Vučković, Tvrtko. Zagreb. 209–215. 2013.
232. Šime Starčević i novoštokavski ikavski dijalekt. *Kolo* 23/3–4. 218–223. 2013. Isto. *Šime Starčević i hrvatska kultura u 19. stoljeću*. Ur. Vrcić-Mataija, Sanja; Grahovac-Pražić, Vesna. Sveučilište u Zadru – Odjel za nastavničke studije u Gospiću. Zadar – Gospić. 177–182. 2014.
233. Antun Barac i Hrvatska revija. *Dubrovnik* 25/4. 305–310. 2014.
234. Antun Nizeteo i Blaž Jurišić. *Dubrovnik* 25/2. 203–209. 2014. Isto. *Zadarska smotra* 63/3. 151–156. 2014.
235. Bratoljub Klaić i stari pisci hrvatski. *Rasprave. Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 40/2. 569–576. 2014. Isto. *Dubrovnik* 25/2. 210–214. 2014.
236. Današnji posavski govor Stjepana Ivišića i sadanji hrvatski dijalektološki zadatci. *Domaća rič 11. Zbornik radova*. Ur. Ćosić, Vjekoslav. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Biograd – Zadar. 15–19. 2014.
237. Dijalekatno stanje na biogradskom području. *Glagoljica i glagoljaštvo u biogradskom kraju*. Ur. Ćosić, Vjekoslav. Grad Biograd – Ogranak Matice hrvatske u Zadru – Sveučilište u Zadru. Biograd – Zadar. 167–174. 2014.
238. Prošlost i suvremeno dijalekatno stanje na biogradskom području. *Studia Borysiana*. Ur. Jakubowicz, Mariola; Raszewska-Žurek, Beata. Instytut Slawistyki PAN. Warszawa. 475–482. 2014.
239. Šibenska dionica hrvatske ćirilične baštine. *Filologija* 62. 131–138. 2014.
240. Šibenska jezična i književna baština. *Čakavska rič* 42/1–2. 43–50. 2014.
241. Vrančićev predgovor u Lodereckerovu rječniku. *Vitta Literarum Studiis Sacra. Zbornik u čast Radoslavu Katičiću*. Ur. Ježić, Mislav; Andrijanić, Ivan; Krnić, Krešimir. FF press. Zagreb. 213–223. 2014.
242. Život i rad Dalibora Brozovića. *Hum* 11–12. 100–110. 2014.
243. Dalibor Brozović i jezik bosanskih franjevaca. *Jezik Hrvata u Bosni i Hercegovini od Matije Divkovića do danas. Zbornik radova s Međunarodnog skupa održanog 23. ožujka 2012. u Zagrebu*. Ur. Gvozdanović, Jadranka, Knežević Pavao, Šišak, Marinko. Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji. Zagreb. 39–49. 2015.
244. Antun Barac i Hrvatska revija. *Zbornik o Antunu Barcu*. Ur. Maštrović, Tiho-mil. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 111–120. 2015.
245. Antun Nizeteo i Blaž Jurišić. *Zadarski filološki dani 5. Zbornik radova*. Ur. Božić, Rafaela, Sambunjak, Slavomir. Sveučilište u Zadru. Zadar. 203–212. 2015.

246. Dijalektalna podloga Stipišićeve zbirke *Rod titanski, rod žgincani. Obris stvaralaštva i identiteta. Ljubo Stipišić Delmata*. Ur. Bajsić, Stjepan; Mišćin, David; Pehar, Ivan. Zaklada "Ljubo Stipišić Delmata". Zadar. 193–199. 2015.
247. Govor otoka Vira i njegov leksik. Galić, Josip; Lisac, Josip. *Čakavska rič* 43/1–2. 5–30. 2015.
248. Hrvatska narječja i dijalektološka istraživanja u 19. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika. 4. knjiga: 19. stoljeće*. Ur. Bičanić, Ante; Lisac, Josip; Pranjković, Ivo; Samardžija, Marko. Croatica. Zagreb. 159–177. 2015. Isto. *Dubrovnik* 26/2. 187–197. 2015.
249. Hrvatski filolog i pisac Faust Vrančić. *Zadarska smotra* 64/1. 31–35. 2015.
250. Ivan Šiško Gundulić, *Filomena*. Uvod i transkripcija Josip Lisac. *Zadarska smotra* 64/4. 79–120. 2015.
251. Još jednom o delničkom govoru. *Zadarska smotra* 64/3. 48–52. 2015.
252. *Krugovi* i zadarski književni krug. *Zadarski književni krug. Zbornik 2*. Ur. Marijan Bilosnić, Tomislav; Knežević, Sanja. Udruga 3000 godina Za dar – Znanstvena knjižnica. Zadar. 41–48. 2015.
253. Svestrani hrvatski znanstvenik Kruno Krstić. *Zadarska smotra* 64/2. 16–20. 2015.
254. Čakavština Milene Rakvin Mišlov i kaljski govor. Galić, Josip; Lisac, Josip. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 20. 57–78. 2016.
255. Prošlost i sadašnjost novigradskoga govora. *Novigrad nekad i sad*. Ur. Kaštel, Slobodan. Sveučilište u Zadru – HAZU – Matica hrvatska – Općina Novigrad. Zadar – Zagreb – Novigrad. 510–515. 2016.
256. Vatroslav Jagić i Dubrovnik. *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik posvećen akademku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. Ur. Kuštović, Tanja; Žagar, Mateo. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb. 259–264. 2016.
257. Virski govor. Galić, Josip; Lisac, Josip. *Otok Vir*. Ur. Magaš, Damir. Sveučilište u Zadru – Općina Vir. Zadar – Vir. 465–474. 2016.
258. Deklaracija i Dalibor Brozović. *Hrvatska revija* 17/1. 17–20. 2017.
259. Dijalektološka proučavanja i leksikografske obradbe hrvatskih govora u 20. stoljeću. *Zadarska smotra* 66/3–4. 91–119. 2017.
260. Dijalektološki rad Dalibora Brozovića. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 21. 177–185. 2017.
261. Dijalektološki rad Đure Šurmina. *Zbornik o Đuri Šurminu*. Ur. Maštrović, Tihomil. Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 271–277. 2017.
262. Govori vranskoga kraja. Lisac, Josip; Tomelić Ćurlin, Marijana. *Braća Vra-*

- njani i vransko područje tijekom povijesti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti održanog u Biogradu 25. travnja 2014.* Ur. Došen, Božo. Ogranak Matice hrvatske u Zadru – Općina Pakoštane. Zadar – Pakoštane. 485–496. 2017.
263. Hrvatska dijalekatna leksikografija na početku 21. stoljeća. *Zadarski filološki dani 6. Zbornik radova.* Ur. Božić, Rafaela; Kuvač-Levačić, Kornelija. Sveučilište u Zadru. Zadar. 13–20. 2017.
264. Hrvatski svestrani znanstvenik Kruno Krstić. *Zadarski književni krug. Zbornik 4.* Ur. Marijan Bilosnić, Tomislav; Knežević, Sanja. Udruga 3000 godina Za dar. Zadar. 57–63. 2017.
265. Još jednom o delničkom govoru. *Domaća rič 12. Zbornik radova.* Ur. Paštar, Ivan. Ogranak Matice hrvatske u Pagu – Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Pag – Zadar. 163–169. 2017.
266. Joja Ricov i *Hrvatski književni list* (U povodu smrti hrvatskoga književnika Joje Ricova). *Kolo* 27/2. 174–178. 2017.
267. Još jednom o vrgadinskom govoru. *Definitely perfect. Festschrift for Janneke Kalsbeek.* Ur. Genis, Rene; de Haard, Eric; Lučić, Radovan. Uitgeverij Pegasus. Amsterdam. 353–359. 2017.
268. Kajkavski govori u okolici Jastrebarskog: Petrovina i Domagović. Galić, Josip; Lisac, Josip. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 21. 129–145. 2017.
269. Znanstveni lingvistički rezultati u šezdeset godina zadarske kroatistike. *Zadarska smotra* 66/1–2. 215–218. 2017. Isto. *60 godina zadarskoga Odsjeka za hrvatski jezik i književnost.* Ur. Peričić, Helena. Sveučilište u Zadru. Zadar. 65–69. 2017.
270. Deklaracija i Predlog za razmišljanje. *Kolo* 28/2. 204–207. 2018.
271. Govori, filologija i književnost šibenskoga područja. *Šibenik od prvog spomena. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa “950 godina od prvog spomena”.* Ur. Kurelac, Iva. Muzej grada Šibenika – HAZU. Šibenik – Zagreb. 569–579. 2018.
272. Grgur Čevapović i Dragutin Boranić. *Croatica* 42/62. 307–313. 2018.
273. Hrvatska dijalekatna leksikografija 1990.–2015. *Hrvatski prilozi 16. međunarodnom slavističkom kongresu (Beograd, 20.-27. kolovoza 2018.).* Ur. Botica, Stipe; Malnar Jurišić, Marija; Nikolić, Davor; Tomašić, Josipa; Vidović Bolt, Ivana. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb. 73–79. 2018.
274. Moliškohrvatski govori i novoštokavski ikavski dijalekt. *Moliški Hrvati. Pet stoljeća povijesti / Croati del Molise. Cinque secoli di storia.* Ur. Sammartino,

- Antonio. Fondazione “Agostina Piccoli”. Montemitro. 157–163. 2018.
275. Nad kartama hrvatskih dijalekatnih rječnika od 1990. do 2015. *Čakavska rič* 46/1–2. 159–167. 2018.
276. Poezija Tomislava Dorotića i praznički govor. *Dubrovnik* 29/2–3. 186–192. 2018.
277. Polački govor. Lisac, Josip; Magaš, Ivan. *Zadarska smotra* 67/1–3. 123–127. 2018.
278. Pregled hrvatske književnosti šibenskoga područja. *Zadarska smotra* 67/4. 246–253. 2018.
279. Strani jezikoslovci u proučavanju hrvatskih organskih idioma. *Tragovi tradicije, znakovi kulture. Zbornik u čast Stipi Botići*. Ur. Rudan, Evelina; Nikolić, Davor; Tomašić, Josipa. Hrvatska sveučilišna naklada – Hrvatsko filološko društvo – Matica hrvatska. Zagreb. 701–707. 2018.

Dijalektološke karte

1. OKDA 2 (*Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas. Vypusk 2*). Remetić, Slobodan; Lisac, Josip. *koška-samka* (281) 56–57. Varšava. 2000.
2. OKDA 4 (*Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas. Vypusk 4*). Remetić, Slobodan; Lisac, Josip. **bešiKa* (351) 82–83. *rjabina (rastenie) sorbus* (400) 136–137. **vajda* (310) 162. **skoruš* (401) 177. Lvov. 1993.
3. OKDA 5 (*Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas. Vypusk 5*). Remetić, Slobodan; Lisac, Josip. *dyšlo voza* (444) 56–57. *zemlja ostajuščajasja nekotoroje vremja neobrabotannoje pod parom* (464) 80–81. Bratislava. 1997.
4. OKDA 6 (*Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas. Vypusk 6*). Remetić, Slobodan; Lisac, Josip. **baxOr-* (565) (566) 30–31. *stado rogato skota* (644) 152–153. *stado ovec na gornom postbišče* (645) 154–155. *bolšoe stado na gornom pastbišče, obъedinenie ovec prinadležaščih raznym hozjaevam* (651) 158–159. **turma* (650) 211–212. Budimpešta. 2001.
5. OKDA 7 (*Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas. Vypusk 7*). Remetić, Slobodan; Lisac, Josip. *pastuh korov* (675) 24–25. *pastuh volov* (676) 26–27. *pastuh teljat* (677) 28–29. **vataG-* (688) 42–43. **stEn-* (746) 114–115. **gul'aš* (685) 164. **pakurar* (686) 164. Beograd – Novi Sad. 2003.
6. OLA 8 (*Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Serija leksiko-slovoobrazovatel'naja. Vypusk 8*). Lisac, Josip; Menac-Mihalić, Mira. *Prosit milostynj*. 154–157. Poljskaja akademija nauk. Varšava. 2004

Stručni radovi

1. Odakle je Mihajlo Tomac?. *Oko* 65. 1974.
2. O dugootočkim govorima. *Slobodna Dalmacija*. 7. travnja. 1974.
3. Knjiga o staroj hrvatskoj drami (S. P. Novak, *Dubrovački eseji i zapisi*). *Zadarska revija* 25/5–6. 505–506. 1976.
4. Studije o modernoj hrvatskoj lirici (Ivanišin). *Novi list* 10. studenoga. 1976.
5. Dva sveska Radova Filozofskog fakulteta u Zadru. *Zadarska revija* 26/2. 209–214. 1977.
6. Jubilarni broj Radova Filozofskog fakulteta u Zadru. *Zadarska revija* 26/3–4. 405–409. 1977.
7. Nikola Batušić. Hrvatska drama od Demetra do Šenoe. *Dometi* 10/12. 158–160. 1977.
8. Značenje domaće tradicije (R. Bogišić, *Na izvorima*). *Dometi* 10/1–2. 119–121. 1977.
9. Uz prvi dvobroj polugodišnjaka. Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine. *Zadarska revija* 27/5–6. 589–592. 1978.
10. Erudicija esejista (Marin Franičević, *Eseji o starima i novijim*). *Mogućnosti* 25/5. 605–608. 1978.
11. Frano Čale: Tragom Držićeve poetike. *Dometi* 11/12. 112–114. 1978.
12. Josip Vončina: Analiza starih hrvatskih pisaca. *Dometi* 11/12. 103–105. 1978.
13. Nova čitanja renesansne književnosti (Franjo Švelec, *Po stazi netlačeni*). *Vjesnik* 4. siječnja. 1978.
14. Razdoblje u znaku dramskih robinja. Slobodan Prosperov Novak, Teatar u Dubrovniku prije Marina Držića. *Republika* 34/3. 316–317. 1978.
15. Temeljito o trinaestorici hrvatskih dramatičara. *Zadarska revija* 27/2–3. 289–290. 1978.
16. Veselko Tenžera, Miting. *Književne novine* 30/566. 6. 1978.
17. Vrijedni prilozi zadarskih slavista. *Narodni list*. 4. studenoga. 1978.
18. Radovi Radosava Boškovića. *Istra* 17/5–6. 144–146. 1979.
19. Zadrani i Hvarani. *Istra* 17/1–2. 115–118. 1979.
20. Dragocjena građa i nove interpretacije. (Građa za povijest književnosti hrvatske, knjiga 32, Zagreb 1978). *Zadarska revija* 28/4. 428–431. 1979.
21. Goranska prezimena kroz povijest (Antun Burić). *Istra* 17/8/9. 97–102. 1979.
22. Kritički portret Antuna Mažuranića (Moguš). *Filologija* 9. 231–233. 1979.
23. O fonologiji čakavskoga narječja. *Zadarska revija* 78/1. 112–115. 1979.

24. Poetika našijenstva (Nikola Ivanišin, *Ljudi, djela, uspomene*). *Republika* 35/1–2. 202–207. 1979.
25. Slovansko jezikoslovje / Nachtigalov zbornik. *Dometi* 12/1–2. 130–134. 1979.
26. Za valorizaciju i revalorizaciju (M. Tomasović, *O hrvatskoj književnosti i romanskoj tradiciji*). *Istra* 17/7. 109–112. 1979.
27. Zadrani na Kongresu Jugoslavenskih slavista. *Narodni list*. 27. listopada. 10. 1979.
28. O lingvistici kao sociolingvistici (Radovanović, *Sociolingvistika*). *Jezik* 27/2–3. 92–94. 1979–1980.
29. Die Croatische Barok Literature. *Most* 4. 97–98. 1980.
30. Ivo Frangeš, *Selected works*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1980. *Most* 3. 90–91. 1980.
31. Kritički portret Antuna Mažuranića (Milan Moguš, *Antun Mažuranić*, Zavod za znanost o književnosti, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978). *Filologija* 9. 231–233. 1980.
32. Monografija o Goranovu djelu (V. Pavletić, *Obuzdani gnjev*). *Republika* 36/3. 273–278. 1980.
33. Nad hrvatskom baroknom književnosti (P. Pavličić). *Revija* 20/4. 108–110. 1980.
34. Najvrednije razdoblje hrvatske književnosti (N. Kolumbić, *Hrvatska književnost od humanizma do manirizma*). *Istra* 18/9. 95–97. 1980.
35. Novi svezak Radova. *Istra* 18/7–8. 159–162. 1980.
36. Sedamnaesti svezak Radova Filozofskog fakulteta. *Zadarska revija* 29/2–3. 219–226. 1980.
37. Zanimljivo lingvističko izdanje (Uz prijevod knjige J. Fishmana *Sociologija jezika*). *Vjesnik* 16. siječnja. 7. 1980.
38. Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas. Vstupitel'nyj vypusk. Obščie principy / Spravočnye materialy. Izdatel'stvo Nauka. Moskva. 1978. *Filologija* 9. 235–241. 1980.
39. Odgonetavanje komparatističkih pitanja. *Slobodna Dalmacija*. 7. veljače. 6. 1980.
40. Podružnica HFD u Zadru. *Spomenica Hrvatskoga filološkoga društva 1950*. Zagreb. 119–123. 1980.
41. Pregled sociolingvističke teorije. *Književna reč* 9. 15. 1980.
42. Putovi sociolingvistike. *Dometi* 13/9. 23–30. 1980.

43. O Ivanu Muvrinu (U povodu pete obljetnice smrti). *Istra* 19/7–8. 116–117. 1981.
44. O Kanavelićevu *Vučistrah*u. *Istra*. 19/1–2. 113–115. 1981.
45. Sesta rima i barok. *Dometi* 14/3. 71–76. 1981.
46. Znanstveni skup o Mihovilu Kombolu. *Istra* 19/7–8. 94–96. 1981.
47. Branko Vuletić, *Gramatika govora*, Zagreb, GZH, 1980. *Dometi* 14/1–2. 114–117. 1981.
48. Dubravko Škiljan, *Pogled u lingvistiku*, Školska knjiga, Zagreb, 1980. *Polja* 27/272–273. 433. 1981.
49. Ivo Frangeš, *Selected works*. *Most* 3. 90–91. 96–97. 108–109. 1981.
50. Josip Vončina, *Jezičnopovijesne rasprave*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1979. *Dometi* 14/12. 116–121. 1981.
51. Roman o Splitu (M. Smoje, *Velo misto*). *Slobodna Dalmacija*. 25. veljače. 8. 1981.
52. Smojino jezično majstorstvo (Miljenko Smoje, *Velo misto*, Znanje, Zagreb, 1981). *Republika* 37/4. 406–407. 1981.
53. Gorski kotar u svjetlu najnovijih istraživanja. *Dometi* 15/8–9. 126–134. 1982.
54. Lijepa bibliografska tradicija. *Narodni list*. 9. siječnja. 1982.
55. Novo o starom. *Oko* 10/267. 10. – 24. lipnja. 1982.
56. Ozaljski govori (Stjepko Težak: Ozaljski govor. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5, Zagreb 1981, str. 203–428). *Filologija* 11. 479–482. 1982–1983.
57. Fužine, Rijeka, Bakar (Franjo Švob-Franina, *Pospotljivec z ponestrice*, Otokar Keršovani, Rijeka, Opatija, 1983). *Istra* 21/3–4. 125–127. 1983.
58. Milan Moguš – Željko Bujas, *Kompjutorska konkordancija Karnarutićevih djela*, Zavod za lingvistiku FF Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1981. *Revija* 23/5. 94–95. 1983.
59. Poema o ratu (Nikica Opačić, Sunovrat). *Zadarska revija* 32/6. 693–694. 1983.
60. U sedlu i sjedalu (Ante Franić, *Hrvatski putopisi romantizma*). *Oko* 11/305. 24. studenoga – 8. prosinca. 1983.
61. Afirmacija dijalektalne književnosti. *Dometi* 17/12. 95–98. 1984.
62. Horvat, Torbarina, Hergešić (Josip Horvat – Josip Torbarina – Ivo Hergešić, *Izabrana djela*). *Slobodna Dalmacija*. 28. srpnja. 18. 1984.
63. Na zemlji goranskoj Viktora Jurkovića. Jurković, Viktor. *Na zemlji goranskoj*. SIZ za kulturu i Fond knjige “Gorski kotar”. Delnice. 7–8. 1984.
64. Novi komparatistički zapisi (Mirko Tomasović, *Zapisi o Maruliću i drugi*

- komparatistički prilozi*). *Nedjeljna Dalmacija*. 23. rujna. 17. 1984.
65. Novi prilozi našoj filologiji (*Zbornik o Mihovilu Kombolu*). *Nedjeljna Dalmacija*. 8. travnja. 1984.
 66. O filološkim školama 19. stoljeća i njihovim izvorima (Zlatko Vince, Putovima hrvatskoga književnog jezika, Liber, Zagreb 1978). *Croatica* 15/20–21. 146–151. 1984.
 67. Šest hrvatskih filologa u ediciji Pet stoljeća hrvatske književnosti. (Milan Rešetar, Tomo Matić, Franjo Fancev, Josip Badalić, Slavko Ježić, Jakša Ravlić, *Izabrana djela*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983). *Dubrovnik* 27/1–2. 193–197. 1984.
 68. Jubilej dvoje Ivića. *Slobodna Dalmacija*. 16. veljače. 14. 1985.
 69. M. Matkoviću posvećeno (Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU). *Slobodna Dalmacija*. 13. studenoga. 10. 1985.
 70. Miroslavu Kravaru posvećeno. *Slobodna Dalmacija*. 21. rujna. 18. 1985.
 71. Pred poezijom Franje Švoba-Franine. Švob-Franina, Franjo. *Življenje*. Odbor za proslavu 200. godišnjice škole u Fužinama. Rijeka. 4–6. 1985.
 72. Učenjaci svjetskoga glasa. *Vjesnik*. 9. veljače. 13. 1985.
 73. Kroatističke teme (Franjo Švelec. Nikola Ivanišin, Miroslav Vaupotić, Nedjeljko Mihanović, Dubravko Jelčić, *Izabrana djela*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1984). *Zadarska revija* 34/1. 94–95. 1985.
 74. Novo izdanje o goranskim prezimenima (Antun Burić, *Povijesna antroponimija Gorskog kotara u Hrvatskoj 1438–1975*. *Goranska prezimena kroz povijest*, Društvo za zaštitu prirodne, kulturne i povijesne baštine Gorskog kotara, Rijeka, 1983). *Filologija* 13. 241–250. 1985.
 75. Odlična monografija (H. P. Houtzagers, *The Čakavian Dialect of Orlec on the Island of Cres*). *Čakavska beseda* 2/3. 23. 1985.
 76. Delnička proza (Josip Kezele, *Draga domača rejč*, Zanatgrafika, Delnice, 1984). *Gesta* 7–8/23–24–25. 247–248. 1985–1986.
 77. Bibliografija radova Franje Švelca. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 25/15. 9–16. 1986.
 78. Dvije značajne novosti iz dijalektologije. *Zadarska revija* 35/1. 90–92. 1986.
 79. Bibliografija radova Dalibora Brozovića. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 26/16. 11–34. 1987.
 80. Doprinosi poznavanju Arbanasa (Niko Karuc, *O zadarskim Arbanasima*, Zadar, Mjesna zajednica Arbanasi, 1985). *Zadarska revija* 36/3. 265. 1987.
 81. Slovenski jezik u obradbi Jakoba Riglera (Jakob Rigler, *Razprave o sloven-*

- skem jeziku*, izbral in uredil Franc Jakopin, Slovenska matica, Ljubljana, 1986). *Dubrovnik* 30/5. 115–118. 1987.
82. Stanovito otkriće (Viktor Jurković, *Živjeti u Gorandolu*, Zagreb, Školske novine, 1987). *Rukovet* 33/6. 633–634. 1987.
 83. *Razgovor ugodni i Satir. Jezik* 36/3. 92–93. 1988.
 84. Refleksi jata u Općeslavenskom lingvističkom atlasu. *Rukovet* 34/6. 750–751. 1988.
 85. Ive Frangeša *Povijest hrvatske književnosti. Republika* 44/7–8. 90–99. 1988.
 86. Kajkavsko i čakavsko pjesništvo (Joža Skok, *Ogenj reči*, Antologija hrvatskoga kajkavskoga pjesništva, *Kaj* IV–VI/1986; Milorad Stojević, *Čakavsko pjesništvo XX. stoljeća*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1987). *Zadarska revija* 37/1–2. 158–166. 1988.
 87. Pašmanski zbornik (*Otok Pašman kroz vjekove i danas*, FF u Zadru – Zavičajni muzej Biograd na moru, Zadar, 1987). *Mogućnosti* 36/11–12. 1012–1013. 1988.
 88. Baudouin de Courtenay, nadiško narečje in nadiška folklor. *Jezik in slovstvo* 34/ 7–8. 200–201. 1988–1989.
 89. Bački Bunjevci i Šokci (Ante Sekulić, *Bački Bunjevci i Šokci*). *Zadarska revija* 38/4. 369–372. 1989.
 90. Josip Vončina, *Jezična baština*. Lingvistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća. *Filologija* 17. 157–163. 1989.
 91. Monografija o bačkim Hrvatima. *Rukovet* 35/3. 394–397. 1989.
 92. Uz dva nova izdanja Zoranićevih *Planina*. *Mogućnosti* 37/12. 1333–1338. 1989.
 93. Zbornik Milana Ratkovića. *Zadarska revija* 38/1–2. 183–184. 1989.
 94. Brozović, Dalibor. *Hrvatski biografski leksikon* 2, Bj–C. JLZ “Miroslav Krleža”. Zagreb. 374–375. 1989.
 95. Autentična splitska proza (Ljubo Plenković, *Da se ne zaudobi*, Logos, Split 1990). *Mogućnosti* 37/11. 1208–1211. 1990.
 96. Filološko komentiranje (Alojz Jembrih, *Hrvaški filološki aspekti*). *Naši razgledi* 39/930. 12. listopada. 562–563. 1990.
 97. Maria Rita Leto o Rešetaru (Maria Rita Leto, *Milan Rešetar*, Zavod za znanost o književnosti FF u Zagrebu, Zagreb, 1989). *Rukovet* 36/12. 2259–2260. 1990.
 98. Stari pisci hrvatski Franje Švelca (Franjo Švelec, *Iz naše književne prošlosti*, Književni krug, Split 1990). *Republika* 46/9–10. 198–199. 1990.

99. Tomasovićev Marul (Mirko Tomasović, *Marko Marulić Marul*, Zavod za znanost o književnosti FF u Zagrebu – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1989). *Republika* 46/1–2. 223–227. 1990.
100. Zlatko Vince, Putovima hrvatskoga književnog jezika, Drugo dopunjeno izdanje, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990, 696 str. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru* 32. 181–182. 1990.
101. Blaž Jurišić (1891. – 1974.). *Zadarska revija* 40/2–3. 286. 1991.
102. Bolesne i besmislene ideje [Polemika]. *Glasnik* 3/76. 11. listopada. 42. 1991.
103. Da nam materinski jezik živil. *Glasnik* 3/69. 23. kolovoza. 40. 1991.
104. Enciklopedist. *Glasnik* 3/71. 6. rujna. 37. 1991.
105. Hrvatska jezikoznanstvena bibliografija. *Glasnik* 3/84. 6. prosinca. 43. 1991.
106. Hrvatski dijalekti nekad i danas. *Glasnik* 3/77. 18. listopada. 43. 1991.
107. Hrvatski jezik i Bartol Kašić. *Glasnik* 3/56. 24. svibnja. 36. 1991.
108. Dva puta Mate Šimundić. *Glasnik* 3/79. 1. studenoga. 42. 1991.
109. Kajkavština u obradbi Mije Lončarića. *Glasnik* 3/82. 22. studenoga. 38–39. 1991.
110. Izmjestiti, dopredsjednik?. *Glasnik* 3/86. 20. prosinca. 37. 1991.
111. Obraniti, fronta, materinski jezik. *Glasnik* 3/73. 20. rujna. 43. 1991.
112. O jezičnim granicama. *Glasnik* 3/76. 11. listopada. 37. 1991.
113. Razlikovne teme. *Glasnik* 3/85. 13. prosinca. 38. 1991.
114. Raziskovanje kajkavščine. *Naši razgledi* 40/938. 8. veljače. 84–85. 1991.
115. Vrijedna knjiga *Grade*. *Glasnik* 3/58. 7. lipnja. 36. 1991.
116. Vukovarska avenija. *Glasnik* 3/81. 15. studenoga. 43. 1991.
117. Studija Ive Banca (Ivo Banac, “Hrvatsko jezično pitanje”, *The Bridge* 6, 1991). *Jezik* 39/1. 30–32. 1991–1992.
118. Bisernica hrvatskoga jezika. *Glasnik* 4/109. 8. lipnja. 43. 1992.
119. Četiri kulturna areala. *Glasnik* 4/119. 17. kolovoza. 39. 1992.
120. Dalibor Brozović – šezdesetpetogodišnjica. *Zadarska smotra* 41/6. 25–26. 1992.
121. Gorski kotar kao povijesni zbjeg. *Glasnik* 4/105. 11. svibnja. 40–41. 1992.
122. Hrvatski jezik. *Glasnik* 4/120. 24. kolovoza. 44. 1992.
123. Hrvatski jezik i tolerancija. *Glasnik* 4/124. 21. rujna. 43. 1992.
124. Ivan Esih i praška škola. *Glasnik* 4/90. 24. siječnja. 39. 1992.
125. Jezik i podrijetlo Muslimana. *Glasnik* 4/98. 23. ožujka. 5. 1992.
126. Jezik u ratnom nevremenu. *Glasnik* 4/94. 24. veljače. 43. 1992.
127. Jezikoslovni pabirci uz tekstove usmene književnosti Hrvata u Slovačkoj. *Za-*

- darska smotra* 41/4–5. 228–232. 1992.
128. Četrdesetogodišnjica *Jezika. Mogućnosti* 39/11–12. 939–940. 1992.
 129. Gradišćanskohrvatski rječnik (*Gradiscanskohrvatsko–hrvatsko–nimški rječnik / Burgenllindisehkroatiseh–kroatiseh–deutsehes Wörterbuch*, Zagreb – Eisenstadt, 1991). *Kolo* 2/2–3. 298–300. 1992.
 130. *Rječnik hrvatskoga jezika* Vladimira Anića. *Zadarska smotra* 41/5–6. 205–209. 1992.
 131. Upotpunjavanje hrvatske gramatike (Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskog književnog jezika). *Glasnik* 4/97. 16. ožujka. 42. 1992.
 132. Više idioma u jednoj knjizi (Jože Prime, *Peter Klepec in njegova dežela*, Kočevje, 1991). *Rival* 5/1. 166–168. 1992.
 133. Još jednom o toleranciji. *Glasnik* 4/126. 5. listopada. 38. 1992.
 134. Novoštokavske inovacije i hrvatski književni jezik. *Glasnik* 4/113. 6. srpnja. 39. 1992.
 135. Prošlost i sadašnjost hrvatskih dijalekata. *Hrvatska revija* 42/2. 279–283. 1992.
 136. Realistička norma. *Glasnik* 4/115. 27. srpnja. 42. 1992.
 137. Riječka *Fluminensia*. *Glasnik* 4/116. 27. srpnja. 44. 1992.
 138. Sedamdeseta obljetnica rođenja Zlatka Vincea. *Zadarska smotra* 41/4–5. 43–44. 1992.
 139. Seobe i hrvatski jezik. *Glasnik* 4/112. 29. lipnja. 44. 1992.
 140. Starina i jezična kultura. *Glasnik* 4/101. 13. travnja. 48. 1992.
 141. Studij kroatistike. *Glasnik* 4/117. 3. kolovoza. 43. 1992.
 142. U čast akademiku Mogušu. *Glasnik* 4/110. 15. lipnja. 39. 1992.
 143. Ukoričenje Ivšićevih tekstova. *Glasnik* 4/114. 13. srpnja. 41. 1992.
 144. Velikan hrvatske znanosti. Uz tridesetu godišnjicu Ivšićeve smrti. *Glasnik* 4/88. 10. siječnja. 33–34. 1992.
 145. Znanstvenik svjetskog ugleda. Uz nagradu za životno djelo – akademik Dali-bor Brozović. *Glasnik* 4/107. 25. svibnja. 40–41. 1992.
 146. Marko Samardžija, Ljudevit Jonke, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb 1990. *Filologija* 20–21. 604–609. 1992–1993.
 147. Antun Šimonić. *Zadarska smotra* 42/6. 321. 1993.
 148. Babukić kao hrvatski gramatičar (Branka Tafra, *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb, 1993). *Kolo* 3/7–8. 682–684. 1993.
 149. Dvije nove knjige o hrvatskim lingvistima. *Dubrovnik* 4/5. 243–245. 1993.
 150. Hrvatsko pravno nazivlje u drugoj polovici 19. stoljeća (Mile Mamić, *Temelji*

- hrvatskoga pravnog nazivlja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1992). *Hrvatska revija* 43/2–3. 366–368. 1993.
151. Karadžićevo jezikoznanstvo i njegova politika (Nataša Bašić, *V. S. Karadžić između jezikoslovlja i politike*, Školske novine, Zagreb, 1991). *Dubrovnik* 4/1. 122–124. 1993.
 152. Monografija o kajkavskom vokalizmu (Vesna Zečević, *Fonološke neutralizacije u kajkavskom vokalizmu*, Zavod za hrvatski jezik, Zagreb, 1993). *Republika* 49/5–6. 179–183. 1993.
 153. *Narodno blago* treći put (Marcel Kušar, *Narodno blago*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1993). *Mogućnosti* 40/5–7. 118–119. 1993.
 154. *Tvorba imenica u povijesnom razvoju*, MH, Zagreb, 1992. *Zbornik Jurišić*, Matica hrvatska – Ogranak Zadar, Zadar, 1992). *Kolo* 3/1–2. 122–124. 1993.
 155. Uz Strohalovu monografiju o Karlovcu (Rudolf Strohal, *Grad Karlovac opisan i orisan*, Pretisak, Ogranak Matice hrvatske, Karlovac, 1992). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*. 35. 262–263. 1993.
 156. Barokno razdoblje i hrvatski jezik. *Glasnik* 5/144. 16. rujna. 34–35. 1993.
 157. Hrvatski dijalekatni idiomi i hrvatski književni jezik. *Marulić* 26/2. 184–185. 1993.
 158. Iz prošlosti i sadašnjosti hrvatskoga jezika. *Marulić* 26/1. 35–40. 1993.
 159. Kajkavsko dopreporodno pjesništvo. *Glasnik* 5/142. 19. kolovoza. 36. 1993.
 160. Marcel Kušar kao dijalektolog. *Glasnik* 5/140. 22. srpnja. 36. 1993.
 161. Realistička norma i tolerancija. *Hrvatska revija* 43/1. 98–102. 1993.
 162. Stjepan Ivšić (1884. – 1862.). *Portreti hrvatskih jezikoslovaca*. Biblioteka Hrvatski radio. Zagreb. 215–222. 1993.
 163. Bijeg a ne bjekstvo. *Vjesnik*. 22. studenoga. 18. 1994.
 164. Čovjek koji je pripremao budućnost [F. Vrančić]. *Večernji list*. 14.–15. kolovoza. 24. 1994.
 165. Domaća rič zadarskoga kraja. *Zadarska smotra* 43/3–4. 11–14. 1994.
 166. Kad je filolog bio i pjesnik [Stjepan Ivšić]. *Vijenac* 2/20. 19. 1994.
 167. Koji su dijalekti hrvatski?. *Zadarski list*. 17. studenoga. 25. 1994.
 168. Nazočan i izočan. *Vjesnik*. 10. studenoga. 26. 1994.
 169. Odsutnost i prisutnost. *Vjesnik*. 4. studenoga. 40. 1994.
 170. Organski idiomi Hrvata u Rumunjskoj. *Glasje* 1. 173–174. 1994.
 171. Ovaj članak, ta knjiga, ono izdanje. *Vjesnik*. 28. prosinca. 19. 1994.
 172. Petnaesta obljetnica smrti Ljudevita Jonkea. *Marulić* 27/3. 411–413. 1994.
 173. Smještaj enklitika. *Vjesnik*. 8. listopada. 14. 1994.

174. Tadanji i tadašnji. *Vjesnik*. 8. srpnja. 40. 1994.
175. Još jedna Jurišićeva knjiga (*Dnevnik Blaža Jurišića*, priredila Biserka Rako, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994). *Marulić* 27/6. 1164–1167. 1994.
176. Saljski rječnik (Ankica Piasevoli, Rječnik govora mjesta Sali, Ogranak Matice hrvatske Zadar, Zadar, 1993). *Republika* 50/9–10. 254–256. 1994.
177. Tri puta Marko Samardžija (Marko Samardžija, *Hrvatski jezik u NDH*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993. *Jezični purizam u NDH*, prikupio i za tisak priredio Marko Samardžija, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993. Marko Samardžija, *Filološki portreti*, Ogranak MH Zaprešić, Zaprešić, 1993). *Hrvatska revija* 44/1. 193–195. 1994.
178. Uz Lujzinsku cestu (Rudolf Strohal, *Uz Lujzinsku cestu*). *Vijenac*. 27. listopada. 15. 1994.
179. Vinovnik je kriv(o). *Vjesnik*. 24. travnja. 4. 1994.
180. Zapis uz 20. obljetnicu smrti Blaža Jurišića. *Hrvatska revija* 44/2–3. 452–453. 1994.
181. Zlatko Vince (1922. – 1994.). *Jezik* 42/3. 65–69. 1994–1995.
182. Antun Pasko Kazali. *Zadarska smotra* 44/1–2. 361–362. 1995.
183. Dvije nove zbirke (Robert Bacalja, *I sve pasivo*, Klub “Sveti Donat”, Zagreb 1995.; Tomislav Meštrić, *Bodulska besida*, Ogranak MH Zadar, Zadar, 1995). *Marulić*. 28/4. 719–720. 1995.
184. Glagoljaštvo – značajke i istraživači (Stjepan Damjanović, *Jazik otačaski*). *Hrvatsko slovo*. 8. rujna. 15. 1995.
185. Hrvatski kao povijesni jezik (Milan Moguš, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*). *Hrvatsko slovo*. 20. listopada. 14. 1995.
186. Intima malog prostora. *Robert Bacalja, I sve pasivo*. Klub “Sveti Donat”. Zagreb. 50. 1995.
187. Novi dijalekatni rječnik (Marinko Perušić, *Rječnik čakavsko-kajkavskih govora karlovačko-dugoreskog kraja*, Karlovac, 1993). *Republika* 51/3–4. 204–205. 1995.
188. Ponovno *Uz Lujzinsku cestu*. *Zadarska smotra* 44/1–2. 383–384. 1995.
189. Zanimljivo i znanstveno (Petar Šimunović, *Hrvatska prezimena – podrijetlo, značenje, rasprostranjenost*). *Hrvatsko slovo*. 17. studenoga. 14. 1995.
190. Zlatku Vinceu posvećeno (*Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 28–29/1993–1994). *Glasje* 2/3–4. 168–169. 1995.
191. Goranski fenomen. *Vjesnik*. 2. rujna. 22. 1995.
192. Ivo Frangeš – 75. obljetnica života. *Hrvatska revija* 45/3. 408–409. 1995.

193. Ivšićev časopis *Hrvatski jezik* i Tomo Matić. *Napredak* 44. 271–274. 1995.
194. Južnohrvatski barok. *Vjesnik*. 21. siječnja. 28. 1995.
195. Napomene uz ovo izdanje. Faust Vrančić. *Život nekoliko izabranih divic*. Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”. Šibenik. 191. 1995.
196. [Ocjena knjige]. *Čeŕfuljice, grozdi, ruŕice*. Piasevoli, Ankica. Ogranak MH Zadar – Povjerenstvo MH Sali. Zadar – Sali. 138. 1995.
197. Opće značajke govora zadarskoga kraja. *Zadarska smotra* 44/5–6. 13–17. 1995.
198. Riječ na promociji knjige *Život nekoliko izabranih divic*. *Hrvatska revija* 45/4. 646–647. 1995.
199. Ugljanski čakavski ambijent. *Vjesnik*. 4. oŕujka. 27. 1995.
200. Za pretpostaviti?. *Vjesnik*. 9. siječnja. 12. 1995.
201. Znanost iznad svega [O Stjepanu Ivšiću]. *Vjesnik*. 28. listopada. 23. 1995.
202. Bibliografija radova Franje Švelca. *Zadarska smotra* 45/1–3. 48–57. 1996.
203. Četiri dijalekta zadarskog kraja. *Vjesnik*. 2. oŕujka. 22. 1996.
204. Dragocjeni svjedok. Uz 80. rođendan Franje Šveleca. *Vjesnik*. 17. kolovoza. 17. 1996.
205. Goranski prostor hrvatske knjiŕevnosti. *Hrvatska revija* 46/3–4. 534–540. 1996.
206. Jezične značajke dijalektalne poezije zadarskoga kraja. *Zadarska smotra* 45/4–6 (= *Domaća rič* 3). Ur. Batović, Šime. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar. 1996.
207. Jezikoslovno djelo Mirka Petija. *Hrvatsko slovo*. 19. siječnja. 14. 1996.
208. Leksičke značajke čakavskih dijalekata. *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*. Ur. Hekman, Jelena. Matica hrvatska. Zagreb. 43–64. 1996.
209. Ivšićev zbornik. *Dubrovnik* 7/2. 267–271. 1996.
210. Tri osvrta (Moguš, Damjanović, Šimunović). *Marulić* 29/1. 195–200. 1996.
211. Vrhunsko umjetničko djelo (I. Frangeš, *Povijest hrvatske knjiŕevnosti*). *Slobodna Dalmacija*. 6. siječnja. 13. 1996.
212. Mjesto Jurinove slovnice. *Vjesnik*. 25. rujna. 21. 1996.
213. Nakladnička djelatnost. *40 godina Filozofskog fakulteta u Zadru*. Zadar. 159–165. 1996.
214. Pjesnik i prozaik Majnarić. *Marulić* 29/5. 1011–1012. 1996.
215. Povijest, jezikoslovlje, knjiŕevnost. *Hrvatsko slovo*. 22. oŕujka. 14. 1996.
216. Splićanin po dubrovačku. *Vjesnik*. 9. srpnja. 20. 1996.
217. U čast Boŕidaru Finki. *Vjesnik*. 12. kolovoza. 17. 1996.

218. Važnost bednjanskoga govora. *Vjesnik*. 10. rujna. 22. 1996.
219. Velikosrpska monografija. *Slobodna Dalmacija*. 24. rujna. 18. 1996.
220. Zadarski otočni toponimi. *Slobodna Dalmacija*. 9. srpnja. 19. 1996.
221. Hercigonjin zbornik. *Vjesnik*. 22. siječnja. 21. 1997.
222. Hrvati u Slovačkoj. *Marulić* 30/5. 1012–1013. 1997.
223. Hrvatska ikavica. *Jezik* 45/5. 197–198. 1997.
224. Hrvatska srednjovjekovna proza. *Vjesnik*. 17. srpnja. 22. 1997.
225. Jezična pitanja dijalektalne poezije. *Vjesnik*. 9. rujna. 16. 1997.
226. Jezičnopovijesne teme. *Vjesnik*. 22. srpnja. 16. 1997.
227. Drage zavičajne emocije. Šarunić, Ante Marko. *Školj vasarcu i na zajiku*. Zadar. 135–136. 1997.
228. Ježićev zbornik. *Marulić* 30/3. 674–675. 1997.
229. Riječ na predstavljanju knjige *Lirika na razmeđu stoljeća* M. Dorkina. *Hrvatska revija* 47/2. 387. 1997.
230. Sinteza o kajkavskom narječju (M. Lončarić). *Hrvatsko slovo*. 12. prosinca. 14. 1997.
231. Umrežen u domaći život. *Kolo muora i mocir*. Bacalja, Robert. Klub Sveti Donat. Zagreb. 69. 1997.
232. Zbornik radova o Vinku Nikoliću. *Glasje* 4/7–8. 209–211. 1997.
233. Leksička norma i hrvatska narječja. *Hrvatsko slovo*. 19. rujna. 12. 1997.
234. Mirjana Šokota. U spomen. *Marulić* 30/6. 1319–1320. 1997.
235. Novoselska monografija. *Marulić* 30/4. 897–898. 1997.
236. O Hrvatima u Slovačkoj. *Vjesnik*. 15. srpnja. 17. 1997.
237. Posvećeno Tinu Logaru. *Vjesnik*. 26. svibnja. 14. 1997.
238. Slovenski dijalektolog Tine Logar. *Republika* 53/9–10. 239–240. 1997.
239. Stara hrvatska proza. *Matica* 47/12. 53–54. 1997.
240. Anti Sekuliću posvećeno. *Vjesnik*. 26. studenog. 18. 1998.
241. Finka, Božidar. Literatura. *Hrvatski biografski leksikon*. E – Gm. Ur. Macan, Trpimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 263. 1998.
242. Dvije nove čakavske zbirke. *Mogućnosti* 45/7–9. 237–238. 1998.
243. Dvije važne monografije (Z. Kašić, *Govor Konavala*, SDZ 41; S. Halilović, *Govorni tipovi u međurječju Neretve i Rijeke dubrovačke*, BHDZ 7). *Dubrovnik* 9/2–3. 319–320. 1998.
244. Fancevljev zbornik. *Marulić* 31/3. 631–632. 1998.
245. Hrvatski reprezentativni zbornik. *Marulić* 31/5. 1044–1045. 1998.
246. Kajkavsko narječje Mije Lončarića. *Dubrovnik* 9/1. 437–438. 1998.

247. Kakvo je *Slovo o srpskom jeziku?*. *Dubrovnik* 9/4. 448–449. 1998.
248. Monografija o hrvatskom jeziku. *Vjesnik*. 11. rujna. 13. 1998.
249. Prinos izgrađivanju suvremene lingvistike (R. Filipović). *Vjesnik*. 5. listopada. 10. 1998.
250. Hrvatska i mađarska prožimanja. *Matica* 48/11. 55. 1998.
251. Hrvatski jezik i njegove granice. *Glasje* 5/10. 127–133. 1998.
252. Hrvatski standardni jezik kao nasljednik svih naših književnojezičnih tipova. *Glasnik* 5/9. 152–155. 1998.
253. Kako se govori(lo) u Boki?. *Hrvatsko slovo*. 19. lipnja. 32. 1998.
254. Ispravak teksta od 19. lipnja. *Hrvatsko slovo*. 3. srpnja. 2. 1998.
255. Kroatistički kongres. *Matica* 48/5. 43. 1998.
256. O čuvenoj romanci. *Vjesnik*. 6. lipnja. 20. 1998.
257. O primjerima tipa *petero*, *šestero*. *Marulić* 31/5. 1024. 1998.
258. Poezija gušta. *Matica* 48/12. 52. 1998.
259. Srbi ponovno svojataju hrvatski jezik. *Vjesnik*. 8. rujna. 19. 1998.
260. Tomo Matić o Jakovu Pletikosi. *Vijenac*. 10. rujna. 15. 1998.
261. Dr. Miroslav Kravar 1914. – 1999. *Jezik* 46/4. 121–124. 1998–1999.
262. *Balade* i Dubrovčani. *Vijenac*. 4. studenog. 26. 1999.
263. Časopisi i bibliografije. *Vijenac*. 17. lipnja. 7. 1999.
264. Čistunstvo i prožimanje. *Vijenac*. 11. veljače. 8. 1999.
265. Današnja jezična kultura i tradicija. *Vijenac*. 30. prosinca. 10. 1999.
266. Diskusijski prinosi. *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*. *Matica hrvatska*. Zagreb. 328–330 i 341. 1999.
267. Dubrovnik i hrvatska tradicija. *Vijenac*. 4. studenog. 10. 1999.
268. Dubrovnik i hrvatska tradicija (II). *Vijenac*. 18. studenog. 6. 1999.
269. Dva čakavska rječnika. *Panonska ljetna knjiga*. Güttenbach. 348. 1999.
270. Dva čakavska rječnika. *Vijenac*. 25. veljače. 11. 1999.
271. Dvaput čakavština. *Vjesnik*. 12. kolovoza. 16. 1999.
272. Dvije kajkavske antologije. *Dubrovnik* 10/4. 417–418. 1999.
273. Hrvatski Grob kod Bratislave. *Vijenac*. 26. kolovoza. 6. 1999. Ispravak. *Vijenac* 23. rujna. 7. 1999.
274. Hrvatska normativistika. *Vjesnik*. 7. travnja. 18. 1999.
275. Hrvatske standardnojezične norme. *Mogućnosti* 46/4–6. 147–148. 1999.
276. Hrvatski jezik i novoštokavske inovacije. *Vijenac*. 23. rujna. 7. 1999.
277. Hrvatski jezik u doba promjena. *Vijenac*. 20. svibnja. 24. 1999.
278. Hrvatski organski idiomi. *Vijenac*. 11. ožujka. 9. 1999.

279. Hrvatski standard i njegova osnovica. *Vijenac*. 8. travnja. 9. 1999.
280. Hrvatski susjedni idiomi. *Vijenac*. 25. ožujka. 8. 1999.
281. Jakov Pletikosa i Bogoslav Šulek. *Vijenac*. 6. svibnja. 8. 1999.
282. Kajkavska prozna antologija. *Vjesnik*. 7. prosinca. 17. 1999.
283. Knjiga o Salima. *Hrvatska revija* 49/3. 746–747. 1999.
284. Lingvist među gramatičarima. *Vjesnik*. 28. siječnja. 16. 1999.
285. Meštrićeva i Valčićeva čakavština. *Čakavska rič* 27/2. 321–322. 1999.
286. Monografija o Hrvatskom Grobu. *Čakavska rič* 27/1. 137–139. 1999.
287. Monografija o hrvatskom jeziku. *Kolo* 9/1. 484–485. 1999.
288. Monografska obradba žminjske čakavštine. *Mogućnosti* 46/4–6. 149–152. 1999.
289. Nacionalni idiomi u Bosni i Hercegovini. *Vijenac*. 3. lipnja. 6. 1999.
290. Obnovljeni Broz. *Dubrovnik* 10/3. 310. 1999.
291. Ocjene knjige. Lisac, Josip; Jakić-Cestarić, Vesna. *Saljska intrada*. Piasevoli, Ankica. Matica hrvatska Zadar – Povjereništvo Matice hrvatske Sali. Zadar – Sali. 413. 1999.
292. Od Marula do suvremenosti. *Vijenac*. 22. travnja. 15. 1999.
293. Prinosi o Tomi Matiću. *Vjesnik*. 3. ožujka. 18. 1999.
294. Pršteći stilemi (K. Pranjić, *Iz-Bos-ne k Europi*). *Hrvatska misao* 3/10. 169–170. 1999.
295. Radoslav Katičić i kroatistika. *Vijenac*. 7. listopada. 1999.
296. Riječ unaprijed. *Jezikoslovac fra Josip Jurin*. Ur. Lakić, Vilijam. Gradska knjižnica Šibenik – Ogranak Matice hrvatske Primošten. Primošten – Šibenik. 5–6. 1999.
297. S Jesenjinom na ča. *Vijenac*. 11. veljače. 10. 1999.
298. Strizivojnski zbornik. *Vjesnik*. 27. listopada. 21. 1999.
299. U spomen Božidaru Finki. *Kaj* 32/4–5. 135–138. 1999.
300. *Suvremena lingvistika* i Milan Moguš. *Vijenac*. 2. prosinca. 10. 1999.
301. Temelji Marulologije. *Vijenac*. 22. travnja. 18. 1999.
302. Terminologijsko šarenilo i umjetnost riječi. *Vijenac*. 30. prosinca. 36. 1999.
303. Tko je Anica Bošković?. *Vijenac*. 25. ožujka. 28. 1999.
304. Tko je najstariji hrvatski putopisac?. *Matica* 49/9. 28–30. 1999.
305. Tri tipa lingvistike. *Vijenac*. 25. veljače. 9. 1999.
306. Uz proučavanje kaljskoga i ošljačkoga govora. *Marulić* 32/5. 957–960. 1999.
307. Vrančić i Kašić: sličnosti i razlike. *Vjesnik*. 16. listopada. 20. 1999.
308. Vratarski rječnik. *Vijenac*. 2. prosinca. 8. 1999.

309. Zbornici o Jurinu i Šuleku. *Vjesnik*. 7. svibnja. 18. 1999.
310. Značenje seoba. *Vijenac*. 21. listopada. 6. 1999.
311. Antun Gustav Matoš i Jakov Majnarić. *Marulić* 33/5. 987–989. 2000.
312. Brozovo jezično savjetništvo. *Marulić* 33/6. 1252–1253. 2000.
313. Bunjevački govori. *Vijenac*. 10. veljače. 10. 2000.
314. Čakavske leksičke studije. *Vijenac*. 24. veljače. 10. 2000.
315. Goranski govori i goranski pisci. *Kaj* 33/3–4. 55–60. 2000.
316. Halerov zbornik. *Vjesnik*. 17. svibnja. 14. 2000.
317. Horvatov Kašić. *Vjesnik*. 1. ožujka. 15. 2000.
318. Hrvatska akcentuacija. *Marulić* 33/3. 513–514. 2000.
319. Hrvatska glasila u svijetu. *Kolo* 10/3. 377–378. 2000.
320. Hvarska zbirka iz Gdinja. *Čakavska rič* 28/1–2. 179–180. 2000.
321. Jesenjin i Blok u Selcima i u Bolu. *Dubrovnik* 11/1–2. 508–509. 2000.
322. Još jedan zbornik o Bartolu Kašiću. *Marulić* 33/1. 186–187. 2000.
323. Kajkavci u Madžarskoj. *Vjesnik*. 22. srpnja. 12. 2000.
324. Kajkavci u Vedešinu i Homoku. *Hrvatska revija*. 50/2–3. 639–640. 2000.
325. Kritičar, teoretičar, estetičar Albert Haler. *Hrvatska misao*. 4/17. 243–244. 2000.
326. Lektoriranje i jezična kultura. *Vijenac*. 23. ožujka. 22. 2000.
327. Majnarićeve pjesme i anegdote. *Kolo* 10/4. 412–413. 2000.
328. Moliškohrvatski rječnik. *Mogućnosti* 47/10–12. 153–156. 2000.
329. Monografija o Bartolu Kašiću. *Hrvatska misao* 4/15–16. 225–226. 2000.
330. Ocjena knjige *Kraljice* Martina Itkovića. Itković, Martin. *Kraljice*. Zadar. 178. 2000.
331. Ocjena rječnika. Vulić, Sanja; Lisac, Josip. *Rječnik govora mjesta Kukljica na otoku Ugljanu*. Maričić Kukljičanin, Tomislav. Matica hrvatska Zadar. Zadar. 361–366. 2000.
332. Slovenska dijalektološka pitanja. *Kolo* 10/1. 519–521. 2000.
333. Skica za portret Ive Frangeša. *Dubrovnik* 11/3–4. 363–365. 2000.
334. Skica za portret Stjepana Ivšića. *Motrišta* 15. 139–142. 2000.
335. Stogodišnjica ‘Hrastovačkog nokturna’. *Vijenac*. 27. siječnja. 2000.
336. Šime Mičić. In memoriam. *Narodni list*. 26. listopada. 47. 2000.
337. Tekstološka načela Josipa Vončine. *Vijenac*. 9. ožujka. 7. 2000.
338. Vladimirovićeva likaruša. *Mogućnosti* 47/1–3. 220–221. 2000.
339. Dijalektologija. *Hrvatska enciklopedija* 3. Da – Fo. Ur. Brozović, Dalibor. Leksikografski zavod ‘Miroslav Krleža’. Zagreb. 130–131. 2001.

340. Dulčić, Juraj. *Hrvatska enciklopedija* 3. Da – Fo. Ur. Brozović, Dalibor. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 299. 2001.
341. Dulčić, Pere. *Hrvatska enciklopedija* 3. Da – Fo. Ur. Brozović, Dalibor. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 299. 2001.
342. Barakovićeva *Vila Slovinka*. *Kolo* 11/1. 517–519. 2001.
343. *Das Dalmatische* Žarka Muljačića. *Čakavska rič* 29/2. 131–136. 2001.
344. Dijalektološki o Letnici. *Marulić* 34/6. 1236–1237. 2001.
345. Dr. Franjo Švelec 17. 8. 1916. – 26. 12. 2001. *Hrvatsko zagorje* 7/2. 222–223. 2001.
346. Dr. Miro Kačić 1946. – 2001. *Marulić* 34/2. 392–393. 2001.
347. Dvije važne monografije (Ramić i Đurović). *Dubrovnik* 12/4. 325–326. 2001.
348. Govorčin Slavko. *Hrvatski biografski leksikon* 5. Gn – H. Ur. Macan, Trpimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 96. 2001.
349. Gubitak istaknutog hrvatskog lingvista. *Narodni list*. 15. veljače. 19. 2001.
350. Hrvatski jezik iz davnina. *Vjesnik*. 20. ožujka. 12. 2001.
351. Inojezični utjecaji u hrvatskim dijalektima. *Hrvatska misao* 5/18. 64–68. 2001.
352. Izrazito korisna knjiga. *Marulić* 34/1. 200–201. 2001.
353. Jembrihov grof Sermage. *Hrvatski sjever* 6/1–4. 118. 2001.
354. Još jednom Jure Franičević Pločar. *Kolo* 11/3. 430–431. 2001.
355. Marulićev izbor (Marko Marulić, *Duhom do zvijezda*, Izbor i predgovor Bratislav Lučin, Mozaik knjiga, Zagreb, 2001). *Čakavska rič* 39/1. 145–146. 2001.
356. Mjesto Barakovićevo u povijesti hrvatskoga književnoga jezika. *Marulić* 34/4. 770–771. 2001.
357. Monumentalni rječnik moliških Hrvata. *Vjesnik*. 9. siječnja. 13. 2001.
358. Muljačićevi dalmatski jezici. *Vjesnik*. 21. studenog. 17. 2001.
359. Nova žagarasta zbirka. *Marulić* 34/5. 1036–1037. 2001.
360. Novi čakavski rječnik. *Marulić* 34/3. 631–632. 2001.
361. Panorama zadarske čakavske poezije. *Vjesnik*. 10. listopada. 17. 2001.
362. Ponovno Zoranićeve Planine. *Dubrovnik* 12/1. 203–204. 2001.
363. Posilović i Kašić na istome putu. *Vjesnik*. 3. listopada. 17. 2001.
364. Posilovićev zbornik. *Hrvatska misao* 5/19–20. 175–177. 2001.
365. Prostiranje istočnobosanskog dijalekta. *Hrvatska misao* 5/21. 110. 2001.
366. Prostiranje istočnohercegovačkog dijalekta. *Osvit* 3–4. 8. 2001.
367. Prostiranje zapadnoga dijalekta. *Osvit* 1–2. 11–12. 2001.
368. Svestranik iz Šibenika. *Vjesnik*. 22. prosinca. 18. 2001.

369. Vodnikov zbornik. *Mogućnosti* 48/7–9. 155–156. 2001.
370. Zadivljeni tumač hrvatskih književnih zemljovida. *Vjesnik*. 29. prosinca. 17. 2001.
371. Domaća rič. *Marulić* 35/3. 601–602. 2002.
372. Dva nova kajkavska rječnika. *Hrvatski sjever* 7/1–4. 114–116. 2002.
373. Govori Hrvata iločkoga područja. *Marulić* 35/5. 872–873. 2002.
374. Hrvatski jezik i hrvatska književnost zadarskoga područja. *Marulić* 35/4. 672–676. 2002.
375. Hrvatski junaci i njihov jezik. *Osvit* 1–4. 5–10. 2002.
376. Franjo Švelec (17. 8. 1916. – 26. 12. 2001.). *Republika* 58/3–4. 255–257. 2002.
377. Ilirski korijen imena Drvenik. *Vjesnik*. 6. veljače. 14. 2002.
378. Imotski rječnik. *Dubrovnik* 13/4. 164. 2002.
379. Istarska dijalektologija. *Vjesnik*. 20. studenoga. 16. 2002.
380. Između lucidnosti i diletantizma. *Hrvatska misao* 6/23–24. 224–226. 2002.
381. Južnohrvatske i druge književne teme. *Dubrovnik* 13/1–2. 473–474. 2002.
382. Knjiga o govoru Kroke. *Kaj* 35/3. 117. 2002.
383. Kroatistički dometi. *Vjesnik*. 5. ožujka. 14. 2002.
384. Ljubav za zavičajem (Jožica Škofic, *Govorica jih izdaja*). *Vjesnik*. 4. siječnja. 14. 2002.
385. Novi prilozi kašićologiji. *Bartol Kašić i Biblija*. Ur. Derossi, Julije. Matica hrvatska Pag. Pag. 171–173. 2002.
386. O kakvu je jeziku riječ? Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan. *Vijenac*. 16. svibnja. 8. 2002.
387. Od Petra Preradovića do Milene Rakvin Mišlov. *Prosudbe o književnosti i knjigama*. Dorkin, Mladen. Matica hrvatska Zadar. Zadar. 301–302. 2002.
388. Organski idiom. *Vjesnik*. 16. listopada. 16. 2002.
389. Pjesnik i prozaik Čadež. *Kolo* 12/1. 348–350. 2002.
390. Poljski učenjak o istarskim govorima. *Čakavska rič* 30/1–2. 527–528. 2002.
391. Pregled istarskih govora. *Vjesnik*. 8. travnja. 16. 2002.
392. Recenzija. *Ukupni uradci / Usë skup*. Čadeš Lala, Josip Zvonimir. Ravna Gora. 381–383. 2002.
393. Riglerovi genetskolingvistički prinosi. *Filologija* 35. 161–162. 2002.
394. Rječnik tršćanskoga područja. *Vjesnik*. 7. kolovoza. 14. 2002.
395. Ugodno štivo. *Dubrovnik* 13/1–2. 477. 2002.
396. Vrijedan prinos čakavskoj leksikografiji. Vulić, Sanja; Lisac, Josip. *Rječnik ri-vanjskoga govora*. Radulić, Ladislav. Matica hrvatska Zadar. Zadar. 5–7. 2002.

397. Vrijedno jezikoslovno izdanje. *Jezik* 49/5. 198–200. 2002.
398. Znanstveno otkrivanje veličine Bartola Kašića. *Vjesnik*. 29. – 30. svibnja. 18. 2002.
399. Znanstveno razvedeni život. *Vjesnik*. 2. listopada. 17. 2002.
400. Životno djelo Josipa Ribarića. *Čakavska rič* 30/1–2. 547–548. 2002.
401. Autor lekcionara i plaća. *Vjesnik*. 19. studenog. 18. 2003.
402. Babićev zbornik. *Dubrovnik* 18. 172–173. 2003.
403. Bibliografija radova Franje Šveleca. *Hrvatski sjever* 8/1–4. 97–106. 2003.
404. Bogatstvo slovenskih govora. *Vijenac* 11/234. 4. 2003.
405. Bokokotorski Hrvati. *Hrvatska misao* 7/29. 133–134. 2003.
406. Crikvenički rječnik. *Kolo* 13/1. 473–474. 2003.
407. Čakavci prednjače u čuvanju svojih govora. *Vjesnik*. 26. kolovoza. 16. 2003.
408. Dubrovčani i Zagrepčani obilježili stoljeće. *Vjesnik*. 3. svibnja. 17. 2003.
409. Dva čakavska rječnika u Panonskoj ljetnoj knjizi. *Panonski ljetopis*. Pinkovac – Güttenbach. 183. 2003.
410. Franjo Švelec i Zadrani. *Hrvatska misao* 7/27–28. 210–211. 2003.
411. Jezikom se može manipulirati. *Misionari svjetlosti*. Stupin Lukašević, Tatjana. Narodni list. Zadar. 205–208. 2003.
412. Leksik zapadnog dijalekta. *Marulić* 36/2. 330. 2003.
413. Marko Marulić, Judita. *Colloquia Maruliana* 12. 314–316. 2003.
414. Opuzenski rječnik romanizama. *Kolo* 14/4. 488–489. 2003.
415. Osamdeset godina života Nikole Ivanišina ili: Neka bude život. *Zadarska smotra* 52/1–3. 11–12. 2003.
416. Ponovno Florschützova gramatika. *Mogućnosti* 50/1–3. 167–168. 2003.
417. Ponovno Zlatko Vince. *Republika* 59/7–8. 157. 2003. Isto. *Dubrovnik* 14/3–4. 464. 2003.
418. Posveta Radovanu Vidoviću. *Slobodna Dalmacija*. 15. svibnja. 72. 2003.
419. Povijesna fonologija slovenskoga jezika. *Kaj* 36/1–2. 159–161. 2003.
420. Predgovor. *Pred kraj pota*. Švob Franina, Franjo. Rijeka. 8–9. 2003.
421. Rivanjski rječnik. *Dubrovnik* 14/2. 221–222. 2003.
422. Slovenska povijesna fonologija. Marc L. Greenberg. A Historical Phonology of the Slovene Language. Heidelberg: Winter, 2000. 199 str. *Filologija* 41. 189–191. 2003.
423. Šibenik i Venecija. *Dubrovnik* 14/3–4. 465–466. 2003.
424. Šibenska književna priča. *Kolo* 13/3. 398–399. 2003.
425. Tri knjige u jednoj (Ivanuš Pergošić, *Decretum 1574.*: hrvatski kajkavski edi-

- tio princeps. Za tisak priredio i priloge napisao Zvonimir Bartolić, Matica hrvatska – Zrinski, Čakovec, 2003.). *Čakavska rič* 31/1–2. 211–212. 2003.
426. In memoriam. Tine Logar (11. II. 1916. – 24. XII. 2002.). *Riječ* 9/1. 5–6. 2003.
427. Ivo Frangeš (15. IV. 1920. – 29. XII. 2003.). *Čakavska rič* 31/1–2. 221–222. 2003.
428. Trideseto godište *Čakavske riči*. *Mogućnosti* 50/7–9. 151–152. 2003.
429. Zadarski tercet (Petar Zoranić, Planine; Barne Karnarutić, Djela; Šime Budi- nić, Izabrana djela. Priredio Franjo Švelec, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.). *Čakavska rič* 31/1–2. 209–210. 2003.
430. Bibliografija radova Franje Švelca. *Franjo Švelec 1916. – 2001*. Zagreb. 31– 43. 2004.
431. Dubrovački rječnik. *Dubrovnik* 15/4. 256–257. 2004.
432. Kuhinjski i kulinarski romanizmi. *Kolo* 14/2. 522–523. 2004.
433. Novi dvobroj *Čakavske riči*. *Dubrovnik* 15/2–3. 386–387. 2004.
434. Popis čakavskih rječnika i sličnih knjiga objavljenih posljednjih godina. *Ča- kavska rič* 32/2. 319–320. 2004.
435. Pranjićev zbornik. *Hrvatska misao*. 8/30. 177. 2004.
436. Zbornik Petra Kneževića. *Mogućnosti* 51/4–6. 154–155. 2004.
437. Bilješka o autoru. Brozović, Dalibor. *Prvo lice jednine*. Matica hrvatska. Za- greb. 249–252. 2005.
438. Brozovićeve jezikoslovne kolumne. *Hrvatska misao* 9/35–36–37. 179–181. 2005.
439. Dva puta Eduard Hercigonja. *Vjesnik*. 7. lipnja. 49. 2005.
440. Hrvatski filolog Nikola Majnarić (1885.–1966.). *Kolo* 15/2. 2005.
441. Ivšić, Stjepan. *Hrvatski biografski leksikon* 6. I – Kal. Ur. Macan, Trpimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 208–210. 2005.
442. Junković, Zvonimir. *Hrvatski biografski leksikon* 6. I – Kal. Ur. Macan, Trpi- mir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 563. 2005.
443. Jurišić, Blaž. *Hrvatski biografski leksikon* 6. I – Kal. Ur. Macan, Trpimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 626–628. 2005.
444. Lektoriranje i jezična kultura. *Jezik na križu / Križ na jeziku: lektori i jezična kultura*. Prir. Hekman, Jelena. Matica hrvatska. Zagreb. 110–112. 2005.
445. Pjesnički razgovor sa Splitom. *Mogućnosti* 52/10–12. 163–164. 2005.
446. Prinosi metodološkoj obnovi jezikoslovlja. *Vjesnik*. 20. rujna. 38. 2005.
447. *Recenzija*. *Spliski memento* 2. *Dalmatinski memento*. Dvornik Antonini, Anuška. Vlastita naklada. Split. 5–6. 2005.
448. Silićev zbornik. *Dubrovnik* 16/2–3. 317–318. 2005.

449. Suvremena hrvatska književnost u Zadru. *Dubrovnik* 16/4. 273–274. 2005.
450. Šimunovićev Brač. *Dubrovnik* 16/1. 241–242. 2005.
451. Temelji marulologije. *Split 1999. Dossier*. Prir. Hekman, Jelena. Matica hrvatska. Zagreb. 256–257. 2005.
452. Temeljne spoznaje o otoku Braču. *Vjesnik*. 16. veljače. 16. 2005.
453. Terminologijsko šarenilo i umjetnost riječi. *Hrvatska književna kritika. Teorija i praksa*. Prir. Jelena Hekman. Matica hrvatska. Zagreb. 113–116. 2005.
454. Toponimi hrvatskoga Jadrana. *Vjesnik*. 19. srpnja. 44. 2005.
455. Uz Lujzianu. *Kolo* 15/4. 321–324. 2005.
456. Uz novu zbirku pjesama Zlatana Jakšića (Zlatan Jakšić, *Pivac na humaru*, Matica hrvatska Zadar, Zadar, 2002). *Čakavska rič* 33/1–2. 249–250. 2005.
457. Vidovićev *Život pod jedrima. Mogućnosti* 52/1–3. 146–147. 2005.
458. Hrvatska prezimena Petra Šimunovića. *Hrvatska misao* 10/41. 161–163. 2006.
459. Kaštelanski rječnik. *Dubrovnik* 17/4. 291–192. 2006.
460. Malyj dialektologičeskij atlas balkanskih jazykov. Probnyj vypusk...; Malyj dialektologičeskij atlas balkanskih jazykov. Serija grammatičeskaja... Malyj dialektologičeskij atlas balkanskih jazykov. Serija leksičeskaja... Jazyki i dialekty malyh etničeskikh grupp na Balkanah... *Suvremena lingvistika* 32/62. 254–257. 2006.
461. Novi broj *Filologije. Mogućnosti* 53/10–12. 177–179. 2006.
462. Obrazloženje odluke o dodjeli Nagrade Stjepana Ivišića prof. dr. sc. Stjepanu Težaku na Četvrtome hrvatskom slavističkom kongresu u Varaždinu i Čakovcu (5. – 8. rujna 2006.). Babić, Stjepan; Lisac, Josip; Pandžić, Vlado. *Hrvatski* 4/1–2. 118–128. 2006.
463. Posvećenost hrvatskom latinizmu. *Vjesnik*. 12. svibnja. 50. 2006.
464. Recenzija. *Beside kaštelanske*. Baldić-Đugum, Radojka. “Bijaći” – Društvo za zaštitu kluturne baštine Kaštela – Muzej grada Kaštela. Kaštela. 10. 2006.
465. Sveučilišni lingvistički udžbenik. *Mogućnosti* 53/4–6. 200–201. 2006.
466. Veliko djelo Silvane Vranić. *Dubrovnik* 17/3. 277–278. 2006.
467. Vrijedan zbornik. *Hrvatski sjever* 11/1–4. 162–163. 2006.
468. Bilješka o autoru. *Prvo lice jednine*. Brozović, Dalibor. Hrvatski leksikografski institut Bosne i Hercegovine. Mostar. 219–222. 2007.
469. Čakavske studije Mieczysława Małeckoga. *Čakavska rič* 35/2. 431–432. 2007.
470. Delnički rječnik. *Domesti* 15/1–4. 43–47. 2007.
471. Gizdelin Vande Babić i Sanje Knežević. *Gizdelin*. Babić, Vanda; Knežević,

- Sanja. Hrvatsko kulturno društvo Napredak – podružnica Zadar. Zadar. 255–256. 2007.
472. Glavne značajke srpskoga jezika. *Mogućnosti* 54/10–12. 171–173. 2007.
473. Zlatan Jakšić (9. 1. 1924. – 17. 3. 2007.). In memoriam. *Croatica et Slavica Iadertina* 3. 423–426. 2007.
474. Hrvatska narječja i hrvatski standardni jezik. *Hrvatski sjever* 2/1–4. 59–60. 2007.
475. Labinski rječnik. *Dubrovnik* 18/1–2. 333–334. 2007.
476. Ocjena knjige *Radovan i Ljudmila* Berta Krešimira Balabanića. *Radovan i Ljudmila*. Balabanić, Berto Krešimir. Matica hrvatska – Ogranak Novalja. Novalja – Zagreb: 281–282. 2007.
477. *Ogrlica* Tomislava Marijana Bilosnića. *Dubrovnik* 18/1–2. 338–339. 2007.
478. Stjepku Težaku u spomen. *Croatica et Slavica Iadertina* 3. 417–421. 2007.
479. Uz Molat Ante Stamaća i Tomislava Marijana Bilosnića. *Mogućnosti* 54/1–3. 155–157. 2007.
480. Srbi. Jezik. *Hrvatska enciklopedija* 10 (Sl – To). Ur. Ravlić, Slaven. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 157–158. 2008.
481. Štokavsko narječje. *Hrvatska enciklopedija* 10 (Sl – To). Ur. Ravlić, Slaven. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 541–543. 2008.
482. Torlačko narječje. *Hrvatska enciklopedija* 10 (Sl – To). Ur. Ravlić, Slaven. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 818. 2008.
483. Hrvatski lingvist Ljudevit Jonke. O stotoj obljetnici rođenja. *Hrvatska misao* 12/1. 119–124. 2008.
484. Latinski, talijanski, hrvatski. Latin, Italian, Croatian. *Nova diplomacija. New Diplomacy* 1/4. 184–185. 2008.
485. Martinovićev iški rječnik. *Dubrovnik* 19/1. 332–333. 2008.
486. Moliški Hrvati. The Molise Croats. *Nova diplomacija. New Diplomacy* 1/4. 113–115. 2008.
487. Petar Zoranić i hrvatski jezik danas. O 500. obljetnici rođenja Petra Zoranića. *Hrvatska misao* 12/2–3. 133–137. 2008.
488. Recenzija knjige *Radovan i Ljudmila* B. K. Balabanića. *Nova diplomacija* 1/3. 82–84. 2008.
489. Sedamdesetpetogodišnjica života Petra Šimunovića. *Mogućnosti* 55/7–9. 141–143. 2008.
490. Šimunovićeva *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora*. *Hrvatska misao* 12/1. 136–138. 2008.

491. Tko je bio sedmi?. *Mogućnosti* 55/4–6. 146–148. 2008.
492. Turcizmi u hrvatskom jeziku. Turkish words in the Croatian language. *Nova diplomacija. New Diplomacy* 1/2. 90. 2008.
493. Zidovi u hrvatskoj dramskoj književnosti. Jews in Croatian dramatic literature. *Nova diplomacija. New Diplomacy* 1/3. 82–84. 2008.
494. Daliboru Brozoviću u spomen. *Croatica et Slavica Iadertina* 5. 532–537. 2009.
495. Deklaracija i njeni sastavljači: Tko je bio sedmi. *Kolo* 19/1–2. 118–121. 2009.
496. Galicizmi u hrvatskom jeziku. Gallicisms in Croatian Language. *Nova diplomacija. New Diplomacy* 2/5. 118–120. 2009.
497. In memoriam akademiku Daliboru Brozoviću. *Hum*. 371–373. 2009.
498. Akademiku Daliboru Brozoviću u spomen (28. VII. 1927. – 19. VI. 2009.). *Lingua Montenegrina* 2/4. 509–512. 2009.
499. Branitelj hrvatskoga jezika. Odlazak velikoga hrvatskoga jezikoslovca Dalibora Brozovića. *Vjesnik*. 23. lipnja. 27. 2009.
500. Žarko Muljačić (Split, 1922. – Zagreb, 2009.). In memoriam. *Hrvatsko slovo* 15/748. 21. 2009.
501. Govori u dolini rijeke Fojnice. *Hum* 5. 339–345. 2009.
502. Hrvatski jezik u Crnoj Gori. The Croatian Language in Montenegro. *Nova diplomacija* 2/6. 80–81. 2009.
503. Jezik. *Leksikon Marina Držića*. Ur. Prosperov Novak, Slobodan; Tatarin, Milovan; Mataija, Mirjana; Rafolt, Leo. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 348–349. 2009.
504. Košutić-Brozović, N. *Hrvatski biografski leksikon* 7. Kam – Ko. Ur. Macan, Trpimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 720–721. 2009.
505. Nikici Kolumbiću u spomen. *Čakavska rič* 37/1–2. 208–209. 2009.
506. Ponovno rječnik bračkih čakavskih govora Petra Šimunovića. *Dubrovnik* 20/3. 223–224. 2009.
507. Profesorica Nevenka Košutić-Brozović. *Croatica et Slavica Iadertina* 5. 3–6. 2009.
508. Rječnici. *Leksikon Marina Držića*. Ur. Prosperov Novak, Slobodan; Tatarin, Milovan; Mataija, Mirjana; Rafolt, Leo. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 680–682. 2009.
509. Zbornik o standardnim novoštokavštinama. *Fluminensia* 21/1. 181–186. 2009.
510. Bujan-Kovačević, Zlata. *Hrvatska književna enciklopedija* 1 (A – Gl). Ur. Visko-

- vić, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 240–241. 2010.
511. Čadež, Josip (Zvonimir Lala). *Hrvatska književna enciklopedija* 1 (A – Gl). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 295–296. 2010.
512. Čakavica (čakavsko narječje, čakavština). *Hrvatska književna enciklopedija* 1 (A – Gl). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 296–297. 2010.
513. Čakavska rič. *Hrvatska književna enciklopedija* 1 (A – Gl). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 297. 2010.
514. Filologija. *Hrvatska književna enciklopedija* 1 (A – Gl). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 535. 2010.
515. Finka, Božidar. *Hrvatska književna enciklopedija* 1 (A – Gl). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 539. 2010.
516. Glasje. *Hrvatska književna enciklopedija* 1 (A – Gl). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 599. 2010.
517. Hrvatski jezik. *Hrvatska književna enciklopedija* 2 (Gl – Ma). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 117–118. 2010.
518. Jakšić, Zlatan. *Hrvatska književna enciklopedija* 2 (Gl – Ma). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 195–196. 2010.
519. Jurin, Josip. *Hrvatska književna enciklopedija* 2 (Gl – Ma). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 234. 2010.
520. Kaličević, Junije. *Hrvatska književna enciklopedija* 2 (Gl – Ma). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 254. 2010.
521. Katičić, Radoslav. *Hrvatska književna enciklopedija* 2 (Gl – Ma). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 279–280. 2010.
522. Kravar, Miroslav. *Hrvatska književna enciklopedija* 2 (Gl – Ma). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 404. 2010.
523. Kvaternik, Josip Romuald. *Hrvatska književna enciklopedija* 2 (Gl – Ma). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 472. 2010.
524. Majnarić, Jakov. *Hrvatska književna enciklopedija* 2 (Gl – Ma). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod "Miroslav Krleža". Zagreb. 582. 2010.
525. Nikići Kolumbiću, govor na groblju. *Zadarska smotra* 59/1–2. 190. 2010.
526. In memoriam akademiku Branimiru Glavičiću (1926. – 2010.). *Dubrovnik* 21/2. 343–345. 2010.
527. Vrhunski jezikoslovac. In memoriam: akademik Josip Vončina (1932. –

- 2010.). *Vijenac* 18/434. 13. 2010.
528. Preminuo vodeći hrvatski klasični filolog. Branimiru Glavičiću u spomen (1926. – 2010.). *Vijenac* 18/10. 414. 2010.
529. Riječ na ispraćaju – Nikica Kolumbić 1930. – 2009. *Nikica Kolumbić: 1930. – 2009.* Ur. Šimunović, Petar. HAZU. Zagreb. 11. 2010.
530. Riječ na komemoraciji Branimiru Glavičiću u Splitu 16. veljače 2010. *Mogućnosti* 57/4–6. 158–160. 2010.
531. Uspomeni Branimira Glavičića. *Forum* 49/4–6. 616–620. 2010.
532. Wilfried Potthoff (Duisburg, 30. X. 1942. – Bonn, 17. X. 2009). *Croatica et Slavica ladertina* 6. 416–417. 2010.
533. Žarku Muljačiću u spomen. *Lingua Montenegrina* 3/5. 687–689. 2010.
534. Aktualnost zakašnjele recenzije. *Čakavska rič* 38/1–2. 381–382. 2010.
535. Hrvatski slavist Josip Hamm; uz njegove obljetnice. *Dubrovnik* 21/3. 231–234. 2010.
536. Posveta Radoslavu Katičiću. *Croatica et Slavica ladertina* 6. 1. 2010.
537. Izabrani spisi Vladimira Anića. *Dubrovnik* 21. 208–209. 2010.
538. Slavist Josip Hamm. *Kolo* 19/3–4. 271–274. 2010.
539. Uvodna riječ novoga uredništva. *Zadarska smotra* 59/1–2. 7. 2010.
540. Uz 500. obljetnicu rođenja Nikole Dimitrovića. *Zadarska smotra* 59/3–4. 152–153. 2010.
541. Uz 70. obljetnicu života Ive Kalinskoga. *Zadarska smotra* 59/1–2. 53–54. 2010.
542. Zbornik o majci Klari Žižić. *Mogućnosti* 57/1–12. 147–148. 2010.
543. Posveta. *Croatica et Slavica ladertina* 7/1. 2. 2011.
544. *Ognji i rože.* *Hrvatska književna enciklopedija* 3 (Ma – R). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 255–256. 2011.
545. Pletikosa, Jakov. *Hrvatska književna enciklopedija* 3 (Ma – R). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 388. 2011.
546. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. *Hrvatska književna enciklopedija* 3 (Ma – R). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 529. 2011.
547. Antologija djela iz 16. stoljeća. Lisac, Josip; Frančić, Anđela; Kuzmić, Boris. *Povijest hrvatskoga jezika. 2. knjiga: 16. stoljeće.* Ur. Bičanić, Ante; Katičić, Radoslav; Lisac, Josip. *Croatica*. Zagreb. 483–567. 2011.
548. Četiri monografije u jednoj knjizi. *Dubrovnik* 22/1. 298–300. 2011.
549. Danijel Alerić – uz 75. obljetnicu rođenja. *Hrvatska misao* 9/1–2. 32–33. 2011.

550. Dokumentarna knjiga o fužinskim Bunjevcima. *Kolo* 19/4. 158–161. 2011.
551. Dva vrijedna nakladnička pothvata. *Zadarska smotra* 60/4. 175–178. 2011.
552. Josipu Vončini u spomen. *Croatica et Slavica Iadertina* 7/2. 468–470. 2011.
553. Milivoju Zeniću u spomen. *Vijenac* 19/463. 12. 2011.
554. Novi prinosi hrvatskoj dijalektologiji. *Dubrovnik* 22/3. 163–164. 2011.
555. Osamdesetogodišnjica Ante Franića. *Zadarska smotra* 60/4. 129–130. 2011.
556. Pavao Ritter Vitezović kao leksikograf. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 36/2. 452–454. 2011.
557. Uz razmatranje Stjepana Vukušića o zapadnom dijalektu – jedinom novoštokavskom potomku zapadne štokavštine. *Jezik* 58/4. 151–152. 2011.
558. Vesna Jakić-Cestarić i Zlata Derossi. Uz dvije obljetnice. *Zadarska smotra* 60/2–3. 121–122. 2011.
559. Posveta. *Croatica et Slavica Iadertina* 8/1. 3. 2012.
560. Seminar za strane slaviste. *Hrvatska književna enciklopedija* (S – Ž). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 39. 2012.
561. Sikirić, Ante. *Hrvatska književna enciklopedija* (S – Ž). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 51. 2012.
562. Vince, Zlatko. *Hrvatska književna enciklopedija* (S – Ž). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 429. 2012.
563. Vulić, Sanja. *Hrvatska književna enciklopedija* (S – Ž). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 483. 2012.
564. Zamanja, Rajmund (Damanjić). *Hrvatska književna enciklopedija* (S – Ž). Ur. Visković, Velimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. Zagreb. 503. 2012.
565. Antun Šojat. *Zadarska smotra* 61/3–4. 265–266. 2012.
566. Arbanasi i Aleksandar Stipčević. *Zadarska smotra* 61/2. 151–154. 2012.
567. Bilješka o Anki Žagar. *Zadarska smotra* 61/2. 12. 2012.
568. Bilješka o Neviu Paleki Sori. *Zadarska smotra* 61/3–4. 48. 2012.
569. Hrvatski govori u Vojvodini. *Vijenac* 20/490–491. 20–21. 2012.
570. Jezično pitanje jedno je od najtemeljnijih pitanja hrvatskoga naroda. *Hrvatsko slovo*. 6. srpnja. 7. 2012.
571. Jezikoslovno rodoljublje u pjesničkoj antologiji. *Vijenac* 20/474. 12. 2012.
572. Karaševci nisu ekavci. Uz raspravljanje o govorima karaševskih Hrvata. *Vijenac* 20/482–483. 18. 2012.
573. Najbolji poznavatelj narodnoga jezika. *Vijenac* 20/469. 14. 2012.
574. Ocjena Rječnika govora mjesta Ošljaka Ante Tonija Valčića. *Rječnik govora otoka Ošljaka*. Valčić, Ante Toni. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar.

- 263–264. 2012.
575. Selca, hrvatski jezik, hrvatsko pjesništvo. *Dubrovnik* 23/2. 271–272. 2012.
576. Šibenska dionica hrvatske ćirilične baštine. *Hrvatska revija* 12/4. 17–19. 2012.
577. Milivoj Zenić (1953. – 2011.). In memoriam. *Zadarska smotra* 61/1. 219–220. 2012.
578. Uz 50. obljetnicu smrti Stjepana Ivišića (1884. – 1962.). *Dubrovnik* 23/3. 157–162. 2012.
579. Veliki šibenski sin Vinko Nikolić. *Juraj* 9/1. 20–25. 2012.
580. Veliki šibenski sin Vinko Nikolić: uz 100. obljetnicu rođenja. *Zadarska smotra* 61/2. 41–46. 2012.
581. Antologija djela iz 17. i 18. stoljeća. Holjevac, Sanja; Lisac, Josip; Stolac, Diana. *Povijest hrvatskoga jezika*. Ur. Bičanić, Ante; Katičić, Radoslav, Lisac, Josip. Croatica. Zagreb. 532–633. 2013.
582. Posveta. *Croatia et Slavica Iadertina* 9/1. 1. 2013.
583. Bilješka o Mirku Kopunoviću. *Zadarska smotra* 62/4. 96. 2013.
584. Bilješka o Tomislavu Žigmanovu. *Zadarska smotra* 62/1–2. 159. 2013.
585. Bilješka o Vojislavu Sekelju. *Zadarska smotra* 62/3. 25. 2013.
586. Bitka za jezik. *Hrvatska revija* 13/1. 86–87. 2013.
587. Goranska dionica hrvatske poezije. *Zadarska smotra* 62/4. 326. 2013.
588. Izdanje o Dalmaciji. *Zadarska smotra* 62/1–2. 351. 2013.
589. Kurelac, Fran (Kurelacz, Frane). *Hrvatski biografski leksikon*. Ur. Macan, Trpimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. 416–417. Zagreb. 2013.
590. Kuzmanić, Ante (Cusmanich, Cuzmanich, Kuzmanich; Antun, Antonio). *Hrvatski biografski leksikon*. Ur. Macan, Trpimir. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”. 471–472. 2013.
591. Ošljački rječnik Ante Tonija Valčića. *Dubrovnik* 24/3. 255–256. 2013.
592. Pogovor. *Gorani – dvanaestero pjesnika*. Prir. Bujan-Kovačević, Zlata. POP&POP. Zagreb. 233–235. 2013.
593. Recenzija rječnika govora otoka Ista Ante Smoljana. *Rječnik govora otoka Ista*. Smoljan, Ante. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar. 7–8. 2013.
594. Recenzija rukopisa *Pisma sinu Ivanu*. *Pisma sinu Ivanu*. Zekanović, Jure. Gradska knjižnica Zadar. Zadar. 151–152. 2013.
595. Šesnaesto stoljeće uvelike je odredilo kulturnu i političku povijest hrvatskoga naroda. *Hrvatsko slovo*. 4. siječnja. 3–4. 2013.
596. Zbornik Antice Menac. *Čakavska rič* 41/1–2. 215–216. 2013.

597. Posveta akademiku Anti Stamaću. *Croatica et Slavica Iadertina* 10/1. 1. 2014.
598. Marljivi zaljubljenik u jezik. U spomen Petru Šimunoviću: (1933. – 2014.). *Vijenac* 22/534–535. 15. 2014.
599. Bibinjski rječnik. *Vijenac* 22/529. 15. 2014.
600. Dalibor Brozović. *Zadarska smotra* 63/1–2. 133–135. 2014.
601. Dvije obljetnice. 80 godina Ivana Pederina, 75 godina Vjekoslava Ćosića. *Zadarska smotra* 63/4. 19–20. 2014.
602. In memoriam Anti Bačiću Fratriću. *Zadarska smotra* 63/1–2. 230–231. 2014.
603. Petar Šimunović (19. 2. 1933. – 5. 8. 2014.). U sjećanje. *Zadarska smotra* 63/4. 170–171. 2014.
604. Ivšić, Hamm, Damjanović, Kuštović. *Dubrovnik* 25/4. 347–349. 2014.
605. Izvanredna monografija. *Zadarska smotra* 63/4. 208–209. 2014.
606. Nekoliko novih hrvatskih dijalektalnih rječnika. *Zadarska smotra* 63/3. 245–247. 2014.
607. Poštovani profesore Ivanišin, dragi Nino. *Zadarska smotra* 63/1–2. 217. 2014.
608. Vrijedni išćunski rječnik. *Mogućnosti* 61/1–3. 148–149. 2014.
609. Posveta u čast Aleksandru Stipčeviću. *Croatica et Slavica Iadertina* 11/1. 1. 2015.
610. Alerić, Danijel. *Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842. – 2014.* Ur. Zidić, Igor. Matica hrvatska. Zagreb. 50–51. 2015.
611. Anić, Vladimir. *Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842. – 2014.* Ur. Zidić, Igor. Matica hrvatska. Zagreb. 92–93. 2015.
612. Babić, Stjepan. *Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842. – 2014.* Ur. Zidić, Igor. Matica hrvatska. Zagreb. 160–161. 2015.
613. Boranić, Dragutin. *Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842. – 2014.* Ur. Zidić, Igor. Matica hrvatska. Zagreb. 281–282. 2015.
614. Broz, Ivan. *Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842. – 2014.* Ur. Zidić, Igor. Matica hrvatska. Zagreb. 324–325. 2015.
615. Brozović, Dalibor. *Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842. – 2014.* Ur. Zidić, Igor. Matica

- hrvatska. Zagreb. 329–331. 2015.
616. Daničić, Đuro. *Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842. – 2014.* Ur. Zidić, Igor. Matica hrvatska. Zagreb. 484. 2015.
617. Esih, Ivan. *Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842. – 2014.* Ur. Zidić, Igor. Matica hrvatska. Zagreb. 612–613. 2015.
618. Finka, Božidar. *Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842. – 2014.* Ur. Zidić, Igor. Matica hrvatska. Zagreb. 632–633. 2015.
619. Gaj, Ljudevit. *Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842. – 2014.* Ur. Zidić, Igor. Matica hrvatska. Zagreb. 663–667. 2015.
620. Guberina, Petar. *Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842. – 2014.* Ur. Zidić, Igor. Matica hrvatska. Zagreb. 720–721. 2015.
621. Antologija djela iz 19. stoljeća. *Povijest hrvatskoga jezika. 4. knjiga: 19. stoljeće.* Holjevac, Sanja; Lisac, Josip; Pliško, Lina; Pranjković, Ivo; Stolac, Dijana. Ur. Bičanić, Ante; Lisac, Josip; Pranjković, Ivo; Samardžija, Marko. Croatica. Zagreb. 616–711. 2015.
622. Krunoslav Pranjić (1931. – 2015.). U sjećanje. *Zadarska smotra* 64/4. 178–179. 2015.
623. Čakavska akcentuacija. *Zadarska smotra* 64/4. 238–239. 2015.
624. Dalibor Brozović (28. srpnja 1927. – 19. lipnja 2009.). *Godišnjak Sveučilišta u Zadru: akademska godina 2013./2014.* Ur. Uglešić, Ante. Sveučilište u Zadru. Zadar. 447–449. 2015.
625. Delmatina čakavska zbirka. *Dubrovnik* 26/2. 379–382. 2015.
626. Dva nova rječnika. *Kaj* 48/5–6. 145–146. 2015.
627. *Istorija dubrovačke književnosti* Zlate Bojović. *Zadarska smotra* 64/3. 163–166. 2015.
628. Novi hrvatski dijalekatni rječnik. *Dubrovnik* 26/4. 270–271. 2015.
629. Recenzija drugog izdanja *Rječnika govora otoka Ista* Ante Smoljana. *Rječnik govora otoka Ista.* Smoljan, Ante. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar. 9–10. 2015.
630. Vrijedan izbor iz opusa Krune Krstića. *Zadarska smotra* 64/4. 241–242. 2015.
631. Posveta Vesni Jakić-Cestarić. *Croatia et Slavica Iadertina* 12/1. 1. 2016.

632. Bilješka o Svetlani Aleksievič. *Zadarska smotra* 65/1–2. 107. 2016.
633. Čakavska pjesnikinja Silvija Buvinić. *Zadarska smotra* 65/1–2. 176. 2016.
634. Ante Sekulić (Tavankut, 16. XI. 1920. – Zagreb, 18. III. 2016.). U sjećanje. *Zadarska smotra* 65/3–4. 259–260. 2016.
635. Drugo izdanje *Rječnika govora otoka Ista* Ante Smoljana. *Zadarska smotra* 65/1–2. 307–308. 2016.
636. Pogovor. *Pjesma garde hrvatske*. Matešić Jeremija, Ivica. Tri cicera. Skopje. 161–162. 2016.
637. Priče Ante Smoljana. *Čakavska rič* 44/1–2. 187–188. 2016.
638. Važno akcentološko djelo. *Zadarska smotra* 65/3–4. 322–323. 2016.
639. Veliko djelo Joška Božanića. *Zadarska smotra* 65/1–2. 306. 2016.
640. Vrijedan pretisak. *Dubrovnik* 27/1. 254–255. 2016.
641. Faust Vrančić i hrvatski jezik. *Vijenac* 25/609. 18. 2017.
642. Izvadci iz recenzija. *Rječnik i govor starih žitelja otoka Rave*. Božin, Davor. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar. 379. 2017.
643. Anti Stamaću u spomen (Molat, 9. X. 1939. – Zagreb, 30. XI. 2016.). *Zadarska smotra* 66/1–2. 294–295. 2017.
644. Izvrsno izdanje. *Zadarska smotra* 66/1–2. 346–347. 2017.
645. Knjiga o Jurici Čenaru. *Zadarska smotra* 66/3–4. 383. 2017.
646. Matešićeva deveta knjiga. *Zadarska smotra* 66/1–2. 366–367. 2017.
647. Praznički govor u poeziji Tomislava Dorotića. *Život mora biti djelo duha. Zbornik posvećen Dubravki Sesar*. Ur. Kovačević, Zrinka; Vidović Bolt, Ivana. Disput. Zagreb. 205–212. 2017.
648. Recenzija Domaće riči 12. *Domaća rič 12. Zbornik radova*. Ur. Paštar, Ivan. Ogranak Matice hrvatske u Pagu – Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Pag – Zadar. 363. 2017.
649. Recenzija knjige *Nakupine* Luka Paljetka. *Nakupine*. Paljetak, Luko. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar. 110. 2017.
650. Vatroslav Jagić i Dubrovnik. *Dubrovnik* 28/1. 136–139. 2017.
651. Posveta Luku Paljetku – Uz 75. godinu života. *Croatica et Slavica Iadertina* 14/1. 7–9. 2018.
652. Brozovićevoj standardologiji. *Vijenac* 26/635. 8. 2018.
653. Stanku Lasiću u sjećanje (25. V. 1927. – 5. X. 2017.). *Zadarska smotra* 67/1–3. 363–365. 2018.
654. Početak s Ave Maria. *Vijenac* 26/647–648. 12. 2018.
655. Recenzija rječnika benkovačkoga kraja Alojza Pavlovića i Eduarda Pavlo-

- vića. *Rječnik novoštokavske ikavice benkovačkoga kraja*. Pavlović, Alojz; Pavlović, Eduard. Ogranak Matice hrvatske u Zadru. Zadar. 7. 2018.
656. In memoriam Radoslav Katičić (Zagreb, 3. 7. 1930. – Beč, 10. 8. 2019.). *Republika* 75/9–10. 93–96. 2019.
657. Obljetnica života Zlate Bujan-Kovačević. *Zadarska smotra* 68/4. 65. 2019
658. Uz pedesetu obljetnicu smrti Enza Sovittija (1926. – 1969.). *Zadarska smotra* 68/4. 64–65. 2019.
659. Vince – Kravar – Kolumbić – Brozović – Muljačić. *Zadarska smotra* 68/4. 168–172. 2019.
660. Događaj u znanosti. *Zadarska smotra* 68/4. 384–385. 2019.
661. Hrvatski jezik je blago koje moramo čuvati. Intervju dan Miri Ćurić za *Hrvatsko slovo* 29. studenoga 2019.
662. Važna monografija. *Vijenac* 19. prosinca 2019.
663. Posveta Josipu Bratuliću. Uz 8. obljetnicu života. *Croatica et Slavica Iaderitina* 15/I. 7–9. 2019.
664. Mnogi europski stručnjaci misle da su jezik Hrvata i jezik Srba jedan jezik. Intervju dan Hani Radulić. *Zadarski list* 16. ožujka 2020.
665. Hrvatski jezik i hrvatska književnost zadarskoga područja u 19. stoljeću. *Zadarska smotra* 69/1–3. 217–224. 2020.
666. Radoslav Katičić (Zagreb, 3. VII. 1930. – Beč, 10. VIII. 2019.). In memoriam. *Zadarska smotra* 69/1–3. 338–339. 2020.
667. Novo izdanje rječnika bačkih Bunjevaca. *Zadarska smotra* 69/1–3. 408–409. 2020.
668. Jezikoslovne teme u Zori dalmatinskoj. *Dubrovnik* 31/1–2. 85–87. 2020.
669. Polački govor. U: *Polački kraj u prošlosti i sadašnjosti*. (Josip Lisac – Ivan Magaš). *Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa Polački kraj u prošlosti i sadašnjosti održanoga u Ražnjevića dvorima u Polači* 7. svibnja 2016. Polača – Zadar. 583–590. 2020.
670. Stanovnik svijeta jako povezan sa Zadrom. *Zadarski list* 14. i 15. kolovoza 2020.
671. Analiza govora – Dolinci. (Josip Lisac – Robert Špralja). *Zadarska smotra* 69/4. 64–68. 2020.
672. Josipu Siliću u sjećanje (4. I. 1934. – 28. II. 2019.). *Zadarska smotra* 69/4. 209–210. 2020.
673. Vladimir Horvat (1935. – 2019.). *Zadarska smotra* 69/4. 214–216. 2020.
674. Još jedan istarski rječnik. *Zadarska smotra* 69/4. 278–280. 2020.

Grafičko oblikovanje i prijelom
Sveučilište u Zadru

Tisak
Tiskara Zelina d.d.

Naklada
200 primjeraka